

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

અંક ૧

ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા

શ્રી ભાગ્યભાઈ જીશંભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિશાલવન

ગુજરાત સરકારની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

અંથ ૧

ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા

સંશોધન ગ્રંથમાલા—ગ્રંથાંક ૬૬

શેઠ ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૧

ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા

સંપાદકો

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને નિવૃત્ત અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

અને

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

શેઠ ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન
અમદાવાદ-૯

કિંમત રૂ. ૬-૭૫ પૈસા

પ્રકાશક :

હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

અધ્યક્ષ,

મે. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,

૨. ઊ. માર્ગ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક :

શશિકાન્ત જી. વોરા

વ્યવસ્થાપક,

મજૂર મુદ્રણાલય, બાદ,

અમદાવાદ-૧

પ્રસ્તાવના

(૧)

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના એક એકમ તરીકે છે. ભૌગોલિક મર્યાદાઓને લઈને તેમજ એમાં વસેલી માનવ-જાતિઓની વિશિષ્ટતાને લઈને ગુજરાત એક એકમ બન્યું છે ને તેથી એ ઇતિહાસનો વિષય થાય છે.

કાલના માપમાં આવે એવો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઈ. પૂ. ચોથા સૈકાના છેલ્લા ચરણમાં શરૂ થાય છે, જ્યારે એની પહેલાંનો માનવ-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આઠ પાપાણ્યુથી શરૂ થાય છે. ૧ લી મે, ૧૯૬૦ થી ગુજરાત ભારત સંઘમાં અલગ સમઠક્ષ રાજ્યનો દરજ્જો ધરાવતું થયું એને અહીં એની ઉત્તરમર્યાદા તરીકે રાખવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતનો પ્રાદેશિક ઇતિહાસ આ પ્રદેશને માટે “ગુજરાત” નામ પ્રયોજ્યું તે પહેલાં ઘણો વહેલો શરૂ થાય છે. સોલંકી કાલ પહેલાં આ પ્રદેશ પશ્ચિમે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘કચ્છ’ નામે, ક્યારેક ઉત્તરે ‘આનર્ત’ નામે અને ક્યારેક દક્ષિણે ‘લાટ’ નામે જાણીતો હતો. “ગુજરાત” વર્તમાન નામ આ પ્રદેશ માટે સોલંકી કાલમાં પ્રચલિત થયું.

અર્વાચીન દબે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખાવો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થયો. એ અગાઉ પ્રાચીન રાજવંશો તથા રાજ્યોના ચરિત્રનું છૂટું જવાણું નિરૂપણ થતું. ચાવડા કાલથી મુઘલ કાલ સુધીનો લગભગ એક સહસ્રાબ્દીનો સળંગ ઇતિહાસ “મિરાતે અહમદી” (૧૮ મી સદી)માં લખાયો. અર્વાચીન દબે ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ લખવાની પહેલ કાર્યસે *Raja-Maharaja* (૧૮૫૬)માં કરી ને વધુ પ્રમાણિત સાધનસામગ્રીના આધારે મુંબઈ ઇલાકાના મેજેસ્ટ્રેટના ગ્રંથ ૧ ના ભાગ ૧ રૂપે, ડૉ. લગવાનલાલ ઇંદ્રજીના લખાણ પરથી, એ ૧૮૯૬ માં પ્રકાશિત થયો. ૧૯૩૭ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન એના જુદા જુદા તખ્તાઓ વિશે નિશિષ્ટ સંશોધનગ્રંથ તૈયાર થયા.

૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્ય રચાતાં પુરાતત્ત્વ-સંશોધનને વધુ પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું ને ગુજરાતનો સળંગ અને સર્વાંગી ઇતિહાસ નવેસર તૈયાર કરવાની યોજના પણ મૂર્ત સ્વરૂપ પામી. ગુજરાત રાજ્ય સરકારે ભો. જી. વિદ્યાભવને ઘડેલી

“ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ”ની અંથમાલાની યોજના મંજૂર કરી ને નવેમ્બર, ૧૯૬૭માં એની કાર્યવાહી શરૂ થઈ.

(૨)

આ અંથમાલા માટે ભો. જી. વિદ્યાભવન દ્વારા કાર્યવાહક સમિતિએ તા. ૫-૧૨-૧૯૬૭ ના રોજ નીચે પ્રમાણે નિયુક્તિ કરી :

સંપાદકો

૧. શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ
૨. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

સલાહકાર સમિતિ

૧. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી
૨. આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય રં. માંકડ
૩. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયા
૪. ડૉ. ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા
૫. શ્રી. અનંતરાય મ. રાવળ
૬. આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ પ્રા. શુક્લ
૭. ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક

સંપાદકોએ ઘડેલી અંથમાલાની તાત્કાલિક રૂપરેખા પર વિગતે ચર્ચાવિચારણા કરી સલાહકાર સમિતિએ તા. ૧૯-૧૨-૧૯૬૭ ની બેઠકમાં એને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. આ યોજના અનુસાર ગુજરાતના ઇતિહાસની આ અંથમાલામાં આઠ પાયાણુ-યુગથી માંડીને ૧૯૬૦ સુધીનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે નવ અંથોમાં શાળવવામાં આવ્યો છે :

૧. ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા
(પ્રાગ-ઇતિહાસ અને આઘ-ઇતિહાસ સહિત)
૨. મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ
(લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦)

૩. મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલ (લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦ થી ૬૪૨)
૪. સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૬૪૨ થી ૧૩૦૪)
૫. સદ્વતનત કાલ (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૫૭૩)
૬. મુઘલ કાલ (ઈ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૫૮)
૭. મરાઠા કાલ (ઈ. સ. ૧૭૫૮ થી ૧૮૧૮)
૮. બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૪ સુધીનો)
૯. આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ. સ. ૧૮૧૫ થી ૧૯૬૦)

ગ્રંથ ૨ થી દરેક ગ્રંથમાં પહેલાં રાજકીય ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે. એની અંદર રાજ્યતંત્રનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એ પછી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ખંડમાં સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, લિપિ અને ધર્મસંપ્રદાયોનાં પ્રકરણ આવે છે. છેલ્લે પુરાતત્ત્વના ખંડમાં સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનમાંથી મળતી માહિતી, સ્થાપત્યકીય સ્મારકો, શિલ્પકૃતિઓ અને ચિત્રકલાતું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આમ અહીં રાજકીય ઇતિહાસની સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાં આલેખવાનું યોગ્ય છે. આ માટે તે તે વિષયના વિદ્વાનોને પ્રકરણ તૈયાર કરવા વિનંતી કરવામાં આવે છે. મળેલાં પ્રકરણોનું સંપાદન કરવામાં એકસરખી પદ્ધતિ, સંદર્ભ-નોંધ, પ્રમાણિત માહિતી, તર્કયુક્ત અર્થઘટન ઇત્યાદિનું યથાશક્ય ધ્યાન રાખવામાં આવે છે, છતાં અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયોની બાબતમાં ફરક રહેવાના. આથી આ પ્રકરણોમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોએ આપેલાં મંતવ્ય તે તે વિદ્વાનનાં છે એ ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે; સંપાદકોને એ સર્વ મંતવ્યો સ્વીકાર્ય છે એમ માની લેવું નહિ. વળી આ પ્રકરણો પૃષ્ઠ-સંખ્યાની મર્યાદાને અનુલક્ષીને સંક્ષેપમાં લખાયાં હોઈ, એમાંની વિગતો માટે જોમને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેમને ગ્રંથને અંતે આપવામાં આવેલી સંદર્ભસૂચિ ઉપયોગી નીવડશે.

(૩)

આ ગ્રંથ ૧, પછીના ગ્રંથોમાં આવતા ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા રૂપે છે, આથી એમાં પહેલા ખંડમાં ભૌગોલિક લક્ષણો, ભૂસ્તર-રચના અને ગુજરાતના વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક વિસ્તાર તથા એનાં પ્રાચીન-અર્વાચીન નામોને લગતો પ્રાસ્તાવિક ખંડ આપવામાં આવ્યો છે. ખંડ ૨ માં પહેલાં પ્રાગૂ-ઇતિહાસ અને આઘ-ઇતિહાસનાં

લક્ષણો તથા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણની જુદી જુદી આખતોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે ને પછી ગુજરાતમાં એ અન્વેષણો દ્વારા મળેલી આઘ-પાપાણ્યુગ, મધ્ય પાપાણ્યુગ, અંત્ય પાપાણ્યુગ અને નૂતન પાપાણ્યુગની પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપવામાં આવી છે. એ પછીનાં એ પ્રકરણોમાં ગુજરાતની આઘ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપાઈ છે, જેમાં પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ, હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ તેમજ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાપાણ્યુગીન સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. લોથલમાં મળેલી સંસ્કૃતિ સિત્તેરેક પૃથ્વ જેટલા વિસ્તારથી પહેલવહેલી આ ગ્રંથમાં નિરૂપાઈ છે. અન્ય સ્થળોમાં દેસલપર, રંગપુર, રોજડી (શ્રીનાથગઢ) અને પ્રભાસ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણની જેમ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો પણ આઘ-ઐતિહાસિક કાલ વિશે કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. ખંડ ૩ માં શાર્યોતો, ભૂગુઓ, હૈહયો અને યાદવોને લગતા આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોની રૂપરેખા આલેખવામાં આવી છે. યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયના પ્રશ્નની ચર્ચા એમાં પરિશિષ્ટ-રૂપે આપવામાં આવી છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આઘ-ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે, પરંતુ ગ્રંથ ૨ માં ઐતિહાસિક કાલ શરૂ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિકારૂપે ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળો, અહીં આવી વસેલી પ્રાચીન જાતિઓ અને પ્રાચીન કાલમાં અહીં પ્રયોજાયેલી કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય આપવાનું આવશ્યક જણાતાં, ખંડ ૪ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. એમાં ખાસ કરીને ગ્રંથ ૨-૩-૪ ને આવરી લેતા પ્રાચીન કાલને લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ ભૂમિકાને લઈને પછીના એ ગ્રંથોમાં એ આખતો પૂર્વપરિચિત બની રહેશે. ગુજરાતનાં પ્રાચીન પ્રદેશો, પર્વતો, વનો-ઉપવનો, નદીઓ, તીર્થો અને નગરોનો આટલો વિગતવાર અને સંદર્ભ-પ્રમાણિત પરિચય આ ખંડનું જ નહિ, આખાય ગ્રંથનું વિસ્તૃત પ્રકરણ છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા જુદા જુદા સંવતો અને એનાં વર્ષ તથા માસ ગણવાની સંશોધનાત્મક પદ્ધતિઓની સમીક્ષા પણ પહેલવહેલી આ ગ્રંથમાં રજૂ થઈ છે.

(૪)

અમારી આ આખી યોજનાનો મુખ્ય આધાર ગુજરાત રાજ્ય સરકારના માતખર અનુદાન પર રહેલો છે. આ ગ્રંથમાત્રા તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવા માટે ૭૫% અનુદાન આપવાનું મંજૂર કરી સરકારે અમારી સંસ્થાને ઇતિહાસના વિષયમાં ગુજરાતની પ્રજાની તથા ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવાની આ જે મહાન

તક આપી છે તેને માટે એનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. ગુજરાત રાજ્યના લાપાનિયામકશ્રીના વિભાગ તરફથી આ બાબતમાં અમને પહેલેથી જ સક્રિય સહકાર તથા સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે તેને માટે અમે એ વિભાગના સંચાલકોનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

ગુજરાતને લાંબા વખતથી લાગતા એક મોટા ઇષ્ટિસતને ક્ષિત કરતી આ યોજનાને પાર પાડવામાં રાજ્ય સરકારનું સક્રિય પ્રોત્સાહન હંમેશાં ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમારી આ યોજના અંગે કિંમતી સલાહસૂચનો આપવા માટે સલાહકાર સમિતિના સર્વ વિદ્વાન સભ્યોનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

અમારા નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી જે અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથમાં પ્રકરણ તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે સહુનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. એમાં અધ્યા. કે. કા. શાસ્ત્રીએ ઉઠાવેલ જહેમત ખાસ નોંધપાત્ર છે.

અમારા સંપાદન-કાર્યમાં તેમજ પ્રૂક્વાચનમાં અમારા સહ-કાર્યકર અધ્યા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ સતત સક્રિય સાથ આપ્યો છે તથા નકશાઓ, આલેખો, ફોટોગ્રાફો, સંદર્ભસૂચિ અને શબ્દસૂચિમાં અમારા બીજા સહ-કાર્યકર ડૉ. કાંતિલાલ કૃ. સોમપુરાએ સક્રિય મદદ કરી છે એની અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

ફોટોગ્રાફો માટે અમને જે સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓના સૌજન્યનો લાભ મળ્યો છે તેઓનો અમે અન્યત્ર ઋણસ્વીકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયેલાં તમામ ચિત્રો માટે ભારત સરકારનાં તથા રાજ્ય સરકારનાં લાગતાં વળગતાં ખાતાંઓના સૌજન્યની સાભાર નોંધ લઈએ છીએ.

ગ્રંથ ૧-૨ માંના નકશાઓ સરકારની મંજૂરી મુજબ પ્રકાશિત થયા છે.

ગુજરાતની શૈક્ષણિક તથા સાહિત્યિક સંસ્થાઓ તેમજ ઇતિહાસરસિક વ્યક્તિઓ આ ગ્રંથમાલાને સક્રિય આવકાર તથા પ્રોત્સાહન આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બો. જી. વિદ્યાભવન

૨. છો. માર્ગ

અમદાવાદ-૬

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૭૧

રસિકલાલ છો. પરીખ

હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

સંપાદકો

અનુક્રમણી

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમણી	૧૦
નકશાઓ અને ચિત્રો	૧૬
મહત્વસ્વીકાર	૧૭
સંક્ષેપસૂચિ	૧૮
શુદ્ધિપત્રક	૨૦

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અધ્યક્ષ, ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૧. ભૌગોલિક સ્થાન	૩
૨. ભૌગોલિક રચના	૩
૩. કુદરતી વિભાગો	૭
૪. જમીનના મુખ્ય પ્રકાર	૨૮
૫. આબોહવા	૩૧
૬. ખનિજો	૩૨
૭. માનવ-જીવન અને અસર	૩૪

પ્રકરણ ૨

ભૂસ્તર-રચના

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ., એલએલ, ખી., પીએચ. ડી.
ડાયરેક્ટર, ડેક્કન કોલેજ પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

૧. આદ્ય કે અજીવમય યુગના સ્તર	૩૮
૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જીવમય યુગના સ્તર	૩૮
૩. દ્વિતીય કે મધ્ય જીવમય યુગના સ્તર	૩૯
૪. તૃતીય કે નૂતન જીવમય યુગના સ્તર	૪૦
૫. અનુ-તૃતીય (કે ચતુર્થ) કે માનવજીવમય યુગના સ્તર	૪૨

પ્રકરણ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાંચસ્પતિ'

માનાઈ અધ્યાપક, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ અને
માનાઈ અધ્યક્ષ, ગુજરાત શાખા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, અમદાવાદ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક	૪૬
૨. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામે	૪૮

ખંડ ૨

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-અતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

પ્રકરણ ૪

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

(અ) લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ.,
એલએલ. ખી., પીએચ. ડી.

૧. લિન લિન યુગો	૫૭
૨. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણો	૫૬
(આ) લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.	
સ્થળતપાસ, ઉત્ખનન, અર્થઘટન, સમયાંકન	૬૧

પ્રકરણ ૫

પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ.,
એલએલ. ખી., પીએચ. ડી.

૧. આદ્ય પાષાણયુગ	૬૬
૨. મધ્ય પાષાણયુગ	૭૬
૩. અંત્ય પાષાણયુગ	૮૧
૪. નૂતન પાષાણયુગ	૯૧

પ્રકરણ ૬-૭

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. એસ. (શિકારીપુર) આર. (રંગનાથ) રાવ, એમ. એ.

સુપરિન્ટેન્ડિંગ આર્કિયોલોજિસ્ટ, આર્કિયોલોજિકલ
સર્વે આફ ઇન્ડિયા, સાઉથ-વેસ્ટ સર્કલ, ઔરંગાબાદ

૧. પ્રાસ્તાવિક	૯૫
૨. ગુજરાતની પ્રાગ-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ	૯૬
૩. ગુજરાતમાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ	૧૦૪
૪. મોચલ	૧૦૮

(અ) સ્થળ	૧૦૮
(આ) નગર-આયોજન	૧૧૦
(ઇ) સ્થાપત્ય	૧૨૧
(ઈ) કળાઓ અને હુન્નરો	૧૨૪
(ઉ) સ્મશાન અને દાટવાના રિવાજ	૧૪૪
(૭) સિંધુ લિપિ	૧૪૬
(એ) ગુજરાતના હડપ્પીય લોકોનો ધર્મ	૧૫૨
(ઐ) સમય	૧૫૪
(ઓ) વેપાર	૧૫૬
(ઔ) વસ્તી-સ્તરોના તપ્પકા	૧૬૩
(અ) સિંધુ સભ્યતાની પડતી	૧૭૬
૫. કચ્છ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો	૧૭૭
૬. હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી	૧૭૯
૭. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ	૧૮૭
૮. પ્રાચીન લોહયુગ	૧૯૦
૯. ઉપસંહાર	૧૯૩

ખંડ ૩

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આધ-ઐતિહાસિક કાલ

પ્રકરણ ૮

શાયંતો, ભૃગુઓ અને હેહયો

લે. સુમનાથહેન શશિકાંત શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.

ઇતિહાસનાં અધ્યાપક, આર. એ. આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ	૧૯૬
૨. શાયંતો	૨૦૩
૩. ભૃગુઓ અને હેહયો	૨૦૭

પ્રકરણ ૯

યાદવો

લે. સુમનાબહેન શશિકાંત શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.

યાદવો ૨૨૩

પરિશિષ્ટ : યાદવકાલીન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન ૨૩૭

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ પ્રાચીન સ્થળો,
જાતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦-૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાયરપતિ'

અને

પ્રિયબાળાબહેન છ. શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી., ડી. લિટ.

આચાર્યા, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

૧. પ્રદેશવાચક નામો ૨૫૩

૨. પર્વતો ૨૮૩

૩. વનો અને ઉદ્યાનો ૨૬૨

૪. નદીઓ ૩૧૩

૫. ક્ષેત્રો-તીર્થો ૩૨૬

૬. મોટાં અને નાનાં નગર ૩૩૬

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

લે. ઉષાબહેન શશિકાંત કાન્હેરે, એમ. એ.,

સમાજશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાતા, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી	૪૩૦
ગુજરાતમાં સિંધુ સંસ્કૃતિ અને જાતિઓ	૪૩૦
પુરાણોમાં જાતિઓના ઉદ્દેશ	૪૪૨
ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ	૪૩૫

પ્રકરણ ૧૩

કાલગણના

લે. ભારતીબહેન કાંતિલાલ ઠાકર, એમ. એ., પીએચ. ડી.

ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક, સરદાર પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પ્રાસ્તાવિક	૪૭૩
૧. શક સંવત	૪૭૪
૨. કથિક સંવત	૪૭૮
૩. ગુપ્ત સંવત	૪૭૯
૪. વલ્લી સંવત	૪૮૦
૫. કલચુરિ સંવત	૪૮૩
૬. વિક્રમ સંવત	૪૮૭
૭. સિંહ સંવત	૪૯૦
૮. વીરનિર્વાણ સંવત	૪૯૨
૯. હિજરી સન	૪૯૩
૧૦. આર્મેનિયન સંવત	૪૯૫
૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત	૪૯૫
૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ	૪૯૭
વંશાવળીઓ	૫૦૭
સંદર્ભ સૂચિ	૫૦૯
પરિભાષા	૫૪૪
શબ્દસૂચિ	૫૪૭

નકશાઓ અને ચિત્રો

નકશાઓ

- ૧ ગુજરાત-ભૂરચના
- ૨ ગુજરાત રાજ્ય
- ૩ આદ્ય અને મધ્ય પાષાણયુગનાં સ્થળ
- ૪ અંત્ય પાષાણયુગનાં સ્થળ
- ૫ સિંધુ સામ્રાજ્ય અને એનો દરિયાપારનો વેપાર
- ૬ ગુજરાતનાં હડપ્પીય સ્થળો
- ૭ ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળ
- ૮ દ્વારકાનો દાવો કરતાં સ્થળ
- ૯ આદ્ય-ઐતિહાસિક ભારત

ચિત્રો

પૃષ્ઠ	આકૃતિ
૧	૧-૧૬ લઘુ પાષાણ હથિયારો
૨	૧૭ નગર-આયોજન, લોથલ
	૧૮ વખાર, લોથલ
૩	૧૯-૭૪ માટીનાં વાસણ, લોથલ
૪	૭૫-૭૮ ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૫	૭૯-૮૭ મુદ્રાઓ, લોથલ
૬	૮૮-૧૦૮ માટીનાં વાસણો, રોજડી
૭	૧૦૯ નદીનું દૃશ્ય, હીરપુર પાસે
	૧૧૦-૧૧૧ હાથકુહાડી અને પતરી
૮	૧૧૨ પતરી
	૧૧૩-૧૧૪ હાથકુહાડી
૯	૧૧૫-૧૧૬ પતરી અને હાથકુહાડી, કરબણ
	૧૧૭-૧૧૮ પતરી અને હાથકુહાડી, રોજડી
૧૦	૧૧૯-૧૨૦ મધ્ય પાષાણયુગનાં હથિયાર
	૧૨૧, ૧૨૩ રકેપર
	૧૨૨ એકમુખ હાથકુહાડી
૧૧	૧૨૪ ગેંડાના ખભાનું હાડકું, લાંધણજ
	૧૨૫ સ્ત્રીનું હાડપિંજર, લાંધણજ
૧૨	૧૨૬ વખાર, લોથલ

૧૩	૧૨૭	ગટર અને ખાળ-કોડી, લોથલ
૧૪	૧૨૮	ખાનગી મોરીઓ અને જાહેર ગટર, લોથલ
૧૫	૨૨૯	બજારનો રસ્તો, લોથલ
૧૬	૧૩૦	ધક્કો, લોથલ
૧૭	૧૩૧	નિર્ગમ-માર્ગ, ધક્કો, લોથલ
૧૮	૧૩૨	મણકાની ભટ્ટી, લોથલ
	૧૩૩	ચિત્રિત વાસણ, લોથલ
૧૯	૧૩૪	ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૨૦	૧૩૫	માટીનો પકવેલો વૃષભ, લોથલ
	૧૩૬	ધરાની અખાતની મુદ્રા
૨૧	૧૩૭-૧૪૦	મુદ્રાઓ, લોથલ
	૧૪૧-૧૪૨	મુદ્રાકો, લોથલ
૨૨	૧૪૩	સોનાના દાગીના, લોથલ
૨૩	૧૪૪	મણકા, લોથલ
૨૪	૧૪૫	પથ્થરનાં તોલાં, લોથલ
	૧૪૬	તાંબાનાં ઓજારો અને હથિયારો, લોથલ
૨૫	૧૪૭	સોગટાં, લોથલ
૨૬	૧૪૮	ખેવડું દફન, લોથલ
૨૭	૧૪૯	એકવડું અને બેવડું દફન, લોથલ
૨૮	૧૫૦	પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોથલ
	૧૫૧	વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોથલ
૨૯	૧૫૨	મકાનો, મોરીઓ વગેરે, રંગપુર
૩૦	૧૫૩	ચમકતાં લાલ મૃત્પાત્ર, રંગપુર
૩૧	૧૫૪	પ્રભાસ મૃત્પાત્ર, સોમનાથ

ઋણસ્વીકાર

ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયા

ડેકન કોલેજ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ એન્ડ

રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

શ્રી. એસ. આર. રાવ

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે આફ ઇન્ડિયા

પૃષ્ઠ ૧;

પૃષ્ઠ ૭ થી પૃષ્ઠ ૧૧

નકશાઓ ૫, ૬ અને ૯

પૃષ્ઠ ૨ થી ૬;

પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૩૧

સંક્ષેપ-સૂચિ

સંસ્કૃત

અષ્ટા. વ્યા.

અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ

હિંદી

ભા. પ્રા. લિ.

ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા

ગુજરાતી

ખં. ઇ.

ખંભાતનો ઇતિહાસ

ગુ. ઐ. લે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો

ગુ. પા. અમદા.

ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

ગુ. મ. રા. ઇ.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

જૈ. આ. ગુ.

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત

પુ. ગુ.

પુરાણોમાં ગુજરાત

મૈ. ગુ.

મૈત્રકકાલીન ગુજરાત

અંગ્રેજી

A. B. O. R. I.

Annals of Bhandarkar Oriental
Research Institute

A. H. D.

Ancient Histroy of the Deccan

A. I. H. T.

Ancient Indian Historical Tradition

A. S. I.

Archaeological Survey of India

B. G.

Bombay Gazetteer

Bom. Gaz.

Catalogue

Catalogue of the Indian Coins
in British Museum

C. I. C. B. M.

C. I. I.

Corpus Inscriptionum Indicarum

E. H. N. I.

Early History of North India

E. I.

Epigraphia Indica

I. A.

Indian Antiquary

I. E.	Indian Epigraphy
I. H. Q.	Indian Historical Quarterly
I. N. C., G. G.	Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar Souvenir, A Glimpse of Gujarat
J. A. O. S.	Journal of American Oriental Society
J. A. S. B. (N. S.)	Journal of the Asiatic Society of Bengal (New Series)
J. B. B. R. A. S.	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
J. B. B. R. A. S. (N. S.)	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (New Series)
J. G. R. S.	Journal of the Gujarat Research Society
J. I. H.	Journal of Indian History
J. M. S. U.	Journal of M.S. University of Baroda
J. O. I.	Journal of Oriental Institute, Baroda
J. R. A. S.	Journal of the Royal Asiatic Society
M. A. D. An. Rep.	Annual Report of the Mysore Archaeological Department.
N. C.	Numismatic Chronicles
N. I. A.	New Indian Antiquary
P. H. A. I.	Political History of Ancient India
P. I. H. C.	Proceedings of Indian History Congress
S. H. C. G. E. G.	Studies in Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮	આવેલું	આવેલો
૯	૨૦	ભાગતી	ભાગની
૧૬	૧૭	ફળ ૫	ફળદ્રુપ
૨૨	૫	ધુરડ	ધુડુડ
"	"	નિરોળાવાળી	નિરોળાવાળી
"	૭	માંડછી	માંડવી
૩૨	૩૧	દેખાય છે.	દેખાય છે. છોરા ઉદેપુર તાલુકામાં આંબાડુંગરમાં ફેલો. રાઈટનો મોટો જથ્થો મળ્યો છે.
૩૩	૧૮	એન્ડરોન	સેન્ડરોન
૪૧	૧૮	Eligocene	Oligocene
૪૨	૨૩	ચતુર્થ	ચતુર્થ કે
૪૩	૧૯	એજન્સીઓમાં	એજન્સીઓમાં ૩૨
૪૮	૫	ગણાતો.	ગણાતો. ૧૫૨
"	૯	છૂટીજવાઈ	છૂટીજવાઈ
૪૯	૧૫-૧૮	રાજ્ય...P.89	(૨૬ કરો.)
"	૧૯	૨	૧
"	૨૧	૩	૨
"	૨૭	૪	૩
"	૨૮	૫	૨૨
		વડોદરા	વડોદરા.
૫૦	૨૫	૬	૪
૫૧	૨	૭	૫
"	૮	૮	૬
"	૧૧	૯-૧૦	૭-૮

૫૧	૧૭	૧૧	૯
"	૨૧	૧૨	૧૦
"	૨૫	૧૩	૧૧
"	૨૮	૧૪	૧૨
"	૩૦	૧૫	૧૩
"	૩૨	૧૬	૧૪
૫૨	૨	૧૭	૧૫
"	૪	૧૮	૧૫અ

(ળાં) પાલનાર્ત

(ળાં) પાલનાર્થ

"	૫	૧૯	૧૬
"	૬	૨૦	૧૭
"	૧૧	૨૧	૧૮
"	૧૨	૨૨	૧૯
"	૧૩	૨૩	૨૦
"	૧૫	૨૪	૨૧
"	૧૭	૨૫	૨૨
"	૨૦	૨૬	૨૩
"	૨૧	૨૭	૨૪

૨૪-૨૫ વચ્ચે

—

૨૫-૨૭ બુચો નીચે પ્રકરણ ૧૦.

૫૩	૨૫	E.I., Vol. II	E.I., Vol. I

૫૭	૨	પ્રાગ	પ્રાગ
૫૮	૪	અતિહાસિક	ઐતિહાસિક
૬૮	૩	ઉત્તર	અંત્ય
૭૨	૧૧	fallen	pollen
૭૬	૭	(ધ)	(ધ)

"	૨૩-૨૪	વસ્તુતઃ ...પ્રચલિત છે	(૨૬ કરો.)

૮૩	૨	હીરાપુર	હીરાપુર

૮૯	૨૮	કેનેથ	કેરીનેથ

૯૨	૫	અનાવતી	અતાવતી

૯૪	૫	JMSU	JGRS

૯૬	૨૦	(શ્રીનાથગઢ)	(૨૬ કરો.)

૬૭-૧૨૭	૧	પશુ] પ્રાગ્	૬૬૬] આથ-
પૈકી એકી પાનાં			
૬૭	૧૩	લેકો	લેકો
૬૮	૧૨	bolws	bowls
"	૧૩	unfurnished	unburnished
"	૨૪	શ્રીનાથગઢ(રંગપુર)માં	રંગપુરમાં
"	૩૧	શ્રીનાથગઢ	રંગપુર
૧૦૪	૧૧	૧૯૩૪માં	૧૯૩૪-૩૫માં
"	૧૫	૧૯૩૭	૧૯૪૭
૧૦૫	૨૯	સો	૫૦
૧૦૮	૨	અનુક્રમે નર્મદા	અનુક્રમે ભરૂચ તાલુકામાં
		અને ઢાઢર	નર્મદા
"	૩	નજીક	નજીક અને આમોદ તાલુકામાં
"	૩૦	સ પાદક	સ પાદકો
૧૧૦	૧૬	પશ્ચિમ	પૂર્વ
૧૧૩	૬	૩૬	૩૦૬
૧૧૮	૧૦	૨.૫ કિ. મી. (દોઢ)	૨ કિ. મી. (સવા)
૧૧૯	૧૦	વાલ	વાળ
૧૨૧	૨૬	કેમકે	કેમકે
૧૨૨	૨	છાપડુ	છાપડું
૧૨૩	૨૨	પ્રાપ્ત	પ્રાપ્તિ
૧૨૮	૨૭	માનવ	મત્સ્ય
૧૨૯	૧૨	બકરી	હરણો
૧૩૧	૨૫	ધરેણીઓમાં	ધરેણીઓમાં
૧૩૬	૩	૧૩૬	૧૪૬
૧૪૪	૮	દ્વનો	દ્વનો
૧૪૯	૫	આસ્તવ	અસ્તિત્વ
૧૫૧	૨૦-૨૧	૨૮	૧૮
૧૫૩	૧૫	ઉચિત	ઉચિત
૧૭૭	૧૫	૧૦	૫
૧૭૯	૧૬	૧૧	૬

૧૭૬	૩૦	શૃંગલા	શૃંગલા
૧૮૧	૧૦	ચાર્ડ	ચાર્ડ
૧૮૭	૨૭	૧૨	૭
૧૯૦	૧૯	૧૩	૮
૧૯૧	૭	<i>Ibid.,</i>	<i>op. cit.,</i>
૧૯૩	૧૩	૧૪	૯
૧૯૪	૩૩	7-207	7, 207
૨૦૧	૧૦	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૨૦૪	૨૮	કર્ચાનોમ હાભારતમાં	કર્ચાનોમ મહાભારતમાં
૨૧૩	૧૭	જમદગ્નિ	જમદગ્નિ
૨૧૭	૨૮	૩, ૪	૨-૪
૨૫૫	૨૧	આનત	આનર્ત
૨૫૬	૬	પ્રભાસમાં	પ્રભાસમાં
૨૫૭	૧૩	અદ્વેય	અદ્વેય
૨૫૯	૩	ચક્રપાલિત	ચક્રપાલિત
૨૬૫	૨	સભાપવ	સભાપર્વ
૨૭૦	૯	૬૭૬)માં ૧૪૪	૬૭૬)માં ૧૪૫
૨૬૦	૪	માનદંડે	માનદંડ
૨૬૨	૨	એને	અને
૨૬૭	૨	યુ. અ. લે.	યુ. એ. લે.
	૨૮	૫	૬
૩૦૩	૧૪	મરહંદી	મારહંદી
		જ્યોતિષ	જ્યોતિષ
૩૦૬	૧૩	5-80	5, p. 12
૩૨૮	૨૯	છે.	છે. ૫૯અ
૩૨૧	૧૪	૯૮	૮૯
૩૨૮	૨૪	સં ધ	સં ધ
૩૩૨	૨૨	૧ ૧	૧૭૧
૩૩૬	૨૧	૨૬૪	૧૬૪
„	૨૯	‘માહિમની’	‘માહિમતી’

૩૪૭	૧૭	૨૭૭ અ	૨૭૭ આ
૩૪૩	૧૪	સંગ્ગલુવાળ	સંગ્ગલુવાળા
૩૪૮	૫	બાપભદ્રસરિ	બાપભદ્રસરિ
૩૬૦	૨	‘મંડલકરણુ’	‘મહાદુર્ગાધિકરણુ’
૩૬૫	૩૦	ધડહડિ	ધડહડિકા
૩૬૬	૨	ચારાપદ	ચારાપદ
૩૬૮	૧૩	હતું.	હતું. ૪૫૦
૪૦૨	૧૭	મોડાસા	મોડાસા
૪૦૩	૧૪	પ્ર લાદનપુર	પ્રહલાદનપુર
૪૧૪	૧૨	બળેજ	બળેજ
	૨૦	ગુ. લ.	ગુ. ઐ. લે.
૪૧૬	૬	ગુ.અ.લે.	ગુ.ઐ.લે.
૪૨૦	૨૪	બુઓ...૫૧૭૪	બુઓ ૭૫૨ પૃ. ૫૨૪.
૪૨૧	૨૨	પૃ.૧૨	પૃ.૧૨; બુ.પ્ર.,પૃ.૨૭,૫૧૭૪
૪૨૨	૬	પૃ. ૪૮	લે. ૪૮
૪૨૬	૨૧	વિવિધ	ત્રિવિધ
૪૩૮	૧૬	કરાડા	કરાડે
	૨૨	અંજે	અંજેના
૪૪૫	૨	પૂનરીપણું	પૂનરીપણું
૪૬૬	૨૫	બહુ સંખ્યાના	ઠીક ઠીક
		અસંભવિત	સંભવિત
૪૭૩	૨૧	આપ્યાં	આપ્યા
૪૭૫	૮	ક્ષત્રપો કાર્દમક	કાર્દમક ક્ષત્રપો
૪૭૮	૩	(વર્ષ)	(વર્ષ)'
૪૮૬	૧૦	ધધરસેન	ધધરસેન
૪૮૬	૧૦	વૃહત્કથા	વૃહત્કથાકોશ
૪૯૬	૬	૮ મી	૮મી-૯મી
૫૦૦	૩૧	ભારતમાં	ભારતમાં
૫૦૧	૮	The	The
	૨૦	વિદ્વનો	વિદ્વાનો
૫૦૨	૧૮	સ્થલ	સ્થલ

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

૧. ભૌગોલિક સ્થાન

ભારતનો જે ભૂમિપ્રદેશ હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાય છે તે ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો હોઈ પશ્ચિમ ભારતની અંતર્ગત ગણાય છે.

હાલ ગુજરાત એટલે વહીવટી દૃષ્ટિએ ભારત સંઘમાંનું ગુજરાત રાજ્ય એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. આ પ્રદેશ ૨૦.૧° ઉત્તર અને ૨૪.૭° ઉત્તર અક્ષાંશની તથા ૬૮.૪° પૂર્વ અને ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલું છે.

એની ઉત્તરે મારવાડ (રાજસ્થાન), ઉત્તરપૂર્વે મેવાડ (રાજસ્થાન), પૂર્વે માળવા (મધ્ય પ્રદેશ) અને ખાનદેશ (મહારાષ્ટ્ર), દક્ષિણપૂર્વે મહારાષ્ટ્રનો નાસિક જિલ્લો, દક્ષિણે કોંકણ (મહારાષ્ટ્ર) અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે, જ્યારે ઉત્તરપશ્ચિમે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) આવેલો છે.

ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી સમયે ભારતના સર્વેક્ષણ અનુસાર ૧,૮૭,૧૧૫ ચોરસ કિલોમીટર (૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ) હતો.^૧ એ પછી ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેની પશ્ચિમ સીમામાં થોડા ફેરફાર થતાં, ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં એકંદરે થોડો ઘટાડો થયો છે, પરંતુ હજી એના ચોક્કસ આંકડા બહાર પડ્યા નથી. ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ભારત સંઘના સમગ્ર વિસ્તારના લગભગ ૧૭મા ભાગ જેટલો છે.

૨. ભૌગોલિક સ્થાન

ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર કુદરતી ભૌગોલિક એકમો તરીકે અલગ તરી આવે છે. (નકશો ૧)

કચ્છ

કચ્છ ગુજરાતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું છે. એની અંદર ઉત્તરે મોટા રણનો અને પૂર્વે તથા દક્ષિણપૂર્વે નાના રણનો સમાવેશ થાય છે. કચ્છની દક્ષિણે કચ્છનો અખાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વ ભાગ આવેલા છે અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. મોટા રણની ઉત્તરે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) છે; મોટા અને નાના રણની પૂર્વે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ આવેલો છે. કચ્છનો કુલ વિસ્તાર લગભગ ૪૪,૧૮૫.૪ ચો. કિ. મી. (૧૭,૦૬૦ ચો. મા.) હતો, તેમાં મુખ્ય ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૦,૮૭૫.૪ ચો. કિ. મી. (૮,૦૬૦ ચો. મા.) છે, જ્યારે રણનો વિસ્તાર લગભગ ૨૩,૩૧૦ ચો. કિ. મી. (૯,૦૦૦ ચો. મા.) હતો.

આ પ્રદેશ કાંઠા પાસેનો ભીની અને પોચી જમીનવાળો હોવાથી એનું 'કચ્છ' નામ પડ્યું છે.^૨ કચ્છનાં રણ એ રેતીનાં રણ નહિ, પણ ખારાપાટના વેરાન પ્રદેશ (દરિય) છે. આ પ્રદેશ ઘણા છીછરા છે ને એમાસામાં એમાં બધે પાણી ફરી વળે છે. એક બાજુ નદીઓ અને વહેણાઓનાં પાણી ઠલવાય છે ને બીજી બાજુ ભરતી અને પવનને લઈને સમુદ્રનું જળ લાંબે સુધી અંદર ફેલાય છે.^૩ પરિણામે રણનો ઘણો ભાગ ત્યારે જળખંબાકાર થઈ જાય છે ને કચ્છનો વસ્તીવાળો પ્રદેશ ટાપુ જેવો બની રહે છે.

હાલ જ્યાં કચ્છનાં રણ આવેલાં છે ત્યાં પુરાતન કાળમાં સમુદ્રનાં નીર વહેતાં હતાં એવું દર્શાવતી નિશાનીઓ મળે છે.^૪ પછી વેદકાલીન સરસ્વતી કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં થઈ વહેતી ને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને મળતી એવું ય માલૂમ પડે છે.^૫ પૂર્વમાંથી આવતી લૂણી નદી પશ્ચિમે છેક કોરીનાળ સુધી વહી અરબી સમુદ્રને મળતી ને એવી રીતે બનાસ નદી પણ પશ્ચિમે આગળ વધી કચ્છના અખાતને મળતી એવું ય સંભવિત લાગે છે.^૬ સિંધુ અને બીજી કેટલીક નદીઓ કચ્છની ઉત્તરે સમુદ્રસંગમ કરતી. એમાંની કોઈ નદીઓ અધવચ લુપ્ત થઈ ગઈ, તો કોઈ નદીઓ વહેણ બદલી સિંધુમાં ભળી ગઈ.^૭ સિંધુનાં મુખ પણ સમય જતાં વધુ ને વધુ પશ્ચિમ તરફ ખસતાં ગયાં. છેવટે એનો 'પૂરણ' નામે એક ફાટો જ કચ્છમાં બાકી રહ્યો, જે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળતો. સિંધુ નદીના મુખની એ પૂર્વ શાખાનું વહેણ પણ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં ઝારાના યુદ્ધ પછી સિંધના અમીર ગુલામશાહે મોરારમાં બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતું અટકાવી દીધું.^૮ પરિણામે લખપતની ઉત્તરે આવેલા છઠ્ઠા પ્રદેશનાં ડાંગરનાં ખેતરોની ફળદ્રુપતા આલી ગઈ. સિંધના અમીરોનું

રણુસંઘુ' કામ ૧૮૧૬ માં ધરતીકંપના કુદરતી ઉપદ્રવ વડે પૂડું થયું. કોરીનાળની પશ્ચિમે આવેલ મોટા વિસ્તારની જમીન નીચે નમી જતાં ત્યાં એકાએક ખાડું પાણી ફરી વળ્યું; અને સાથેસાથે મોટા રણમાં ૫.૫ મીટર (૧૮ ફૂટ) ઊંચો, ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) લાંબો અને ૧૬ થી ૨૪ કિ. મી. (૧૦ થી ૧૫ માઈલ) પહોળો જમીનનો વિસ્તાર ઊંચો ઊપસી આવતાં, સિંધુનાં વહેણ આડે એવો કુદરતી બંધ બંધાઈ ગયો કે સિંધુનાં પાણી હંમેશને માટે કચ્છમાં આવતાં અટકી ગયાં. આનાથી સિંધને વધુ લાભ થયો ને એથી ત્યાંના લોકોએ એને 'અલ્લાહને બંધ' (અલ્લાહનો બંધ) તરીકે ઓળખાવ્યો. નદીઓના કાંપથી અને ધરતીકંપથી આમ દરિયાની ખાડી તથા નદીઓનાં પાત્ર પુરાતાં ગયાં ને કચ્છનો એ પ્રદેશ ફળદ્રુપ મટી ખારોપાટ થવા લાગ્યો.^૯

ચોમાસામાં જળબંબાકાર થતો એ પ્રદેશ શિયાળામાં સુકાવા માંડે છે ત્યારે એની સપાટી ઉપર તથા એની નીચેના સ્તરમાં ખારના પોપડા જમે છે. રણનો ખારથી છવાયેલો ભાગ 'ખારો' કહેવાય છે. જ્યાં રેતી અને માટીની અત્યંત બારીક રજથી મિશ્ર થયેલો કાળો અને ઘણો કડવો દ્વાર હોય છે તે જમીનને 'ખારીસરી' કહે છે. રણનો ઊંચો ભાગ 'લાણાસરી' કહેવાય છે. એ જમીન ચોમાસા પછી લાંબા વખત લગી સુકાતી નથી ને એના પર ઘોળી છારી બાંધે છે. ઝાકળ પડતાં એ તરત જ બીતી થઈ જાય છે.

મોટું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૨૫૬ કિ. મી. (૧૬૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ લગભગ ૧૨૮ કિ. મી. (૮૦ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. નાનું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૧૨૮ કિ. મી. (૮૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૬ થી ૬૪ કિ. મી. (૧૦ થી ૪૦ માઈલ) પહોળું છે.^{૧૦} રણમાં ઝાંઝવાં દેખાય છે. મોટા રણને દક્ષિણ કિનારે ત્રણ મોટા ટાપુ આવેલા છે : પચ્છમ, ખડીર અને પ્રાંચડ (ખેલા). પચ્છમમાં દક્ષિણે બન્નીનો રણદ્વીપકલ્પ છે.

કચ્છની મુખ્ય ભૂમિમાં ભૂજ તાલુકાની ઉત્તરે બન્ની અને ખાવડાનો બનેલો પચ્છમ નામે પ્રદેશ આવે છે, જેમાં વરતી ઘણી ઓછી છે. આ પ્રદેશની ત્રણ બાજુએ મોટું રણ આવેલું છે. ચોમાસામાં એની દક્ષિણે પાણી ભરાતાં એ ટાપુ થઈ જાય છે. વાગડોની ઉત્તરે પ્રાંચડ નામે એવો દ્વીપકલ્પ છે, જે પણ ચોમાસામાં ટાપુ બની જાય છે. એનું મુખ્ય ગામ ખેલા છે. ખાવડા અને પ્રાંચડની વચ્ચે ખડીર નામે ટાપુ આવેલો છે. એની ચારે બાજુ રણ આવેલું છે, જેમાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ જાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર

પુરાતન કાળમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલો દ્વીપ હતો. કચ્છના નાના રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે ભાલ-નળકાંઠાનો નીચી ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં પહેલાં સમુદ્રની ખાડી હતી.^{૧૧} લૂણી, ખનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી વગેરે નદીઓ વાટે સતત જમા થતા કાંપને લઈને એ છીછરી ખાડી પુરાઈ જતાં ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું.^{૧૨} ને સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપ દ્વીપકલ્પ બની ગયો. ભાલ-નળકાંઠાની જમીન-અપાટી ધણી નીચી હોવાથી ચોમાસામાં એનો ધણો ભાગ જળખંબાકાર થઈ જાય છે. નળકાંઠામાં નળ સરોવર નામે મોટું સરોવર છે તે એ પુરાઈ ગયેલી ખાડીનો અવશેષ-ભાગ છે.^{૧૩} સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પનો વિસ્તાર લગભગ ૫૯,૩૬૫.૩૯ ચોરસ કિ. મી. (૨૨,૯૨૧ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

તળ-ગુજરાત

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને ધણી વાર ‘દ્વીપકલ્પીય ગુજરાત’ તરીકે અને ગુજરાતના બાકીના ભાગને ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ને સામાન્ય રીતે ‘તળ-ગુજરાત’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ એની પશ્ચિમે આવેલા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશો સાથે ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક તથા વહીવટી દૃષ્ટિએ ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની જેમ અલગ એકમ તરીકે તરી આવતો નથી, છતાં એ ઉત્તરે આડાવલી (અરવલ્લી), પૂર્વે વિંધ્ય અને દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાઓ દ્વારા પડોશના પ્રદેશો(મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ વગેરે)થી પ્રાકૃતિક રીતે ધણે અંશે અલગ પડે છે. પશ્ચિમે એ કચ્છના મોટા રણ તથા નાના રણની પૂર્વ સીમા દ્વારા કચ્છથી અને ભાલ-નળકાંઠા દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પથી અલગ પડે છે; મહીના મુખથી હમણુગાના મુખ નજીક સુધીની એની પશ્ચિમ સીમા ખંભાતના અખાત તથા અરબી સમુદ્રના તટને આવરી લે છે. ભાષા, સાંસ્કૃતિ અને વહીવટની દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના પડોશી પ્રદેશોથી લગભગ અલગ રહેલો છે. ગુજરાત રાજ્યની વર્તમાન સીમા અનુસાર તળ-ગુજરાતનો વિસ્તાર હાલ લગભગ ૮૩,૫૬૩.૭૬ ચોરસ કિ. મી. (૩૨,૨૬૪ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સદીઓથી ગુજરાતના આ ત્રણેય પ્રદેશ પશ્ચિમ ભારતના એક સંકલિત પ્રદેશરૂપે સંયોજનમાં છે.

૩. કુદરતી વિભાગો

પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આ સમસ્ત પ્રદેશના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પડે છે : ૧. કુંગરાળ પ્રદેશ, ૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ અને ૩. સમુદ્રતટનો પ્રદેશ. (નકશો ૧)

૧. કુંગરાળ પ્રદેશ

આડાવલી (અરવલ્લી), જે ભારતનો સહુથી પ્રાચીન પર્વત છે, તેનો મોટો ભાગ રાજસ્થાનમાં આવેલો છે. આણુ એ એનું ૧,૭૦૭ મીટર (૫,૬૦૦ ફૂટ) ઊંચાઈ ધરાવતું સહુથી ઊંચું શિખર છે. હાલ વહીવટી દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાનમાં આવેલું ગણાય છે, પરંતુ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન-ગુજરાતની હદ પર આવેલું છે. પ્રાચીન કાળની જેમ અર્વાચીન કાળમાં પણ એ ગુજરાત સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે. આડાવલીની હાર આણુ આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશી આમતેમ ફાટાતી પાવાગઢ આગળ વિંધ્યમાં લળી જાય છે. આણુની દક્ષિણે આરાસુરની પર્વતમાળા આવેલી છે તેમાં અંબાજી માતાનું સ્થાનક જાણીતું છે. અંબાજી પાસે કોટેશ્વર આગળથી સરસ્વતી નદી ઊગમ પામે છે. નજીકમાં ગબરનો કુંગર આવેલો છે. આરાસુર પર્વતમાં આરસની ખાણો છે. ગુજરાતનાં અનેક સુંદર મંદિરોમાં આ આરસનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.

આ પ્રદેશ હાલ ખનાસકાંઠા જિલ્લાના દાંતા તાલુકામાં ગણાય છે. એની પશ્ચિમે તથા ઉત્તરપશ્ચિમે કુંગરા આવેલા છે, જેમાં જસોર સહુથી ઊંચો (૧,૦૬૭ મીટર=૩,૫૦૦ ફૂટ) છે. ત્યાં વાંસની ઝાડી ઘણી છે. ખાલારામ કુંગર કુદરતી સૌંદર્યથી રમણીય લાગે છે. એમાંથી નીકળતી ખાલારામ નદી ખનાસને મળે છે.

કુંગરામાંથી સફેદ પથ્થર નીકળે છે તેમાંથી ચૂનો અને ઘંટીઓ ખનાવાય છે.

આ કુંગરાળ ભાગમાં વરસાદ ઘણો પડે છે, પણ જમીન પથ્થરિયા છે, આથી ત્યાં મકાઈ, બાજરી, કઠોળ વગેરે પાક થાય છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં સાગ, સીસમ, ખેર, સાદડ, ધામણ, બાવળ, મહુડા, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે. એ ઇમારતી કામમાં તથા બળતણમાં વપરાય છે. હરડાં, બેડાં અને આમળાં, કાળી તથા ઘોળી મૂસળી, લાખ, ગૂંદર, મધ અને મીણુ પણ જંગલની પેદાશ છે. અહીં કેસડાં, ટીંબરુ, ઝીંઝી અને ખાખરાનાં પાન પણ થાય છે.

એ જંગલોમાં વાઘ, રીંછ, દીપડા, વરુ, ઝરખ, સવર, હરણ, સાબર, શિયાળ, સસલાં વગેરે પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. કુંગર પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલોની છે.

આજુ આગળથી આરાસુર થઈને ગુજરાતમાં ફેલાતો આડાવલીનો ફાંટો બનાસકાંઠાથી મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લા તરફ વળે છે. મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં તારંગા નામનો નાનો પર્વત આવેલો છે, અને એની આજુબાજુ નાની નાની ટેકરીઓ છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્મા, ઈડર, વિજયનગર અને બિલોડા તરફ આડાવલીનો જે ફાંટો જાય છે તેના કુંગરોઓ બહુ ઊંચા નથી. વધુમાં વધુ માંડ ૧૫૨ મીટર (૫૦૦ ફૂટ) ઊંચા હોય છે. એમાં ઈડરનો કુંગર એના ગઢ માટે જાણીતો છે. આ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વરસાદ વધારે પડે છે. કુંગરોઓમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, વરુ, સવર, રોઝ, સાબર વગેરે રાત્રી જનવરો વસે છે. આ પ્રદેશમાં જંગલ આવેલાં છે તેમાં સાગ, સીસમ, વાંસ, ખેર, ટીંબડુ, મહુડા વગેરે મોટાં ઝાડ થાય છે, સરકદ પણ થાય છે. કોઈ સ્થળોએ મોટાં ઘાસનાં ખીડ પણ છે. કુંગરોમાંથી બાંધકામ માટેના પથ્થર મળે છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો લાકડાં કાપવાનો, કોલસા પાડવાનો, પથ્થરો ખોદવાનો અને ગૂંદર અને લાખ એકઠાં કરવાનો છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાથી જતી કુંગરમાળા દક્ષિણે પંચમહાલ જિલ્લામાં આગળ વધે છે. ત્યાં ઠેર ઠેર કુંગરા આવેલા છે તેમાં પાવાગઢનો કુંગર જાણીતો છે. એ કુંગર પર જૂનો કિલ્લો અને મહાકાળીનું મંદિર છે. એ જમીનની સપાટીથી ૭૬૨ મીટર (૨,૫૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. એની તળેટી પાસે ચાંપાનેર વસેલું છે. પાવાગઢની દક્ષિણપૂર્વે શિવરાજપુર સુધી વિસ્તરેલી કુંગરીઓની હારમાં મેંગેનીઝ ધાતુની ખાણો આવેલી છે. દાહોદ પાસે રતનમાળના કુંગર છે. કુંગરોના પ્રદેશમાં સાગ, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે, જેમાં વાઘ, ચિત્તો, વરુ વગેરે રાત્રી જનવરો જોવા મળે છે. દેવગઢનો કુંગર દેવાલયો અને ગઢ માટે જાણીતો છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે.

છોટાઉદેપુરથી આગળ જતાં આ કુંગરમાળા દક્ષિણની વિંધ્ય પર્વતમાળા સાથે ભળી જાય છે. આ કુંગરમાળામાં ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) ઊંચી ટેકરીઓ આવેલી છે. નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત આવેલો છે તેમાં રાજપીપળાના કુંગર ૧૯ કિ. મી.(૧૨ માઈલ)ના ઘેરાવાના

છે. એ કુંગરમાળાના કુંગર સામાન્ય રીતે ૬૧ થી ૯૧ મીટર (૨૦૦ થી ૩૦૦ ફૂટ) ઊંચા હોય છે. ઊંચા કુંગરોમાં સતિયા દેવતું શિખર સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૬.૬ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચું છે. રાજપીપળાના કુંગર અકીકની ખાણો માટે જાણીતા છે. રતનમાળની ઉત્તરે આવેલ કુંગરમાળા ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) જેટલી ઊંચી છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં પથ્થર તથા ઇમારતી લાકડાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

તાપીની દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળા શરૂ થાય છે. નંદરખાર-સોનગઢ-વાંસદા-ધરમપુર-વાપીની પાસે એની દક્ષિણપૂર્વ ધાર આવેલી છે. સુરત જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં તારાપોરનો કુંગર, અસિકાનો કુંગર, સોનગઢનો કુંગર, ખાડ આંખાનો કુંગર વગેરે નાના કુંગર આવેલા છે. માંગરોળથી ધરમપુર તરફ જતી કુંગરમાળા શરૂઆતમાં ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) પહોળી છે તે દક્ષિણમાં જતાં ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) જેટલી સાંકડી થઈ જાય છે. સમુદ્રતટ પાસે છૂટીછવાઈ ટેકરીઓ આવેલી છે; દા. ત. દમણ પાસે. પારનેરાનો કુંગર પણ સહ્યાદ્રિનો જ ભાગ છે. ડાંગનો પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૪૫૭-૬૧૦ મીટર (૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો અને ખડકાળ છે. એનો પશ્ચિમ ઢાળ ગાઢ જંગલોથી છવાયેલો છે. કુંગરોનાં ઊંડાં કોતરોમાં અનેક નદીઓ અને ઝરણાંનાં મૂળ રહેલાં છે. ડાંગનો પ્રદેશ જંગલની આવક માટે જાણીતો છે. આ કુંગરમાળામાં આવેલું સાલેરમુલેરના કિલ્લાવાળું શિખર એ સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાનાં ઉત્તુંગ શિખરોમાંનું એક છે. ૧૫ અહીં વરસાદ ઘણો પડે છે. ડાંગમાં મોટા ભાગતી વસ્તી ડાંગીઓ(ભીલો)ની છે. ડાંગમાં અડધોઅડધ જંગલ સાગનાં છે; ઉપરાંત સીસમ, સાદડ, ખેર, વાંસ વગેરે પણ ખરાં. હરડાં, આમળાં વગેરેનાં તે અહીં વનનાં વન છે. અહીં નાગલી, બંટી, મકાઈ, આવટો અને કોદરા જેવાં હલકાં ધાન્ય જ પાકે છે. સારા ધાસચારાના અભાવે ઢોર નાના કદનાં હોય છે. જંગલમાં વાઘવરુનો ભય પણ ઘણો. ઊંચા કુંગર પર આવેલું સાપુતારાનું સ્થળ ધણું રમણીય છે.

આમ ગુજરાતની ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે આડાવલીની, પૂર્વ સીમા પાસે વિંધ્યની અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પાસે સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળાની ધાર આવેલી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કુંગરીઓ અને ટેકરીઓ ઘણું ઠેકાણે ફેલાયેલ છે, પરંતુ જેને કુંગરો કહી શકીએ તેવી હારમાળા બે છે. ઉત્તર તરફની હાર રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલ કોટડા-પીઠા ગામની પૂર્વે આવેલા વેરાન કુંગરાથી શરૂ થઈ ત્યાંથી ઉત્તર તરફ સાંકડી થતી જાય છે; એ આણંદપુર તથા ભાડલા ગામ આગળ સપાટ

પ્રદેશ બની રહે છે. એનો મધ્યભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૫ મીટર (૧૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આગળ ઉત્તર તરફ વાંકાનેરની પાસે થઈ મોરબી પાસેના મેદાન સુધી જઈ એ અટકી પડે છે. એ પહેલાં એમાંથી બે ફાંટા પડે છે : ઉત્તર તરફનો ફાંટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની ઉત્તરે છે તે 'માંડવના કુંગર' તરીકે ઓળખાય છે; એ થાન આગળ રહીને જાય છે તે પ્રાંગિણ પાસેના મેદાનમાં બંધ પડે છે. દક્ષિણ તરફનો ફાંટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની દક્ષિણે છે તેને 'ઠાંગાનો કુંગર' કહે છે; એ ચોટીલા આગળ રહીને જાય છે. નીચાં અને ઉજ્જડ ટેકરાટેકરીઓથી શરૂ થઈ ધીમે ધીમે એ ઊંચા કુંગરોમાં વિકસે છે. ભાદર નદીના દક્ષિણ કાંઠા પર એાસમનો કુંગર છે; એ ૩૦૫ મીટર (૧,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ચોટીલો કુંગર શંકુ આકારનો અને ૩૫૭ મીટર (૧,૧૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. નૈર્ઋત્યમાં આવેલ બરડાના કુંગર ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ)ના ઘેરાવામાં પથરાયેલા છે; એનું વેણુ નામે શિખર ૬૨૫.૮ મીટર (૨,૦૫૦ ફૂટ) ઊંચું છે. એનાથી થોડું નીચું એની પૂર્વે 'આલપરા'નું શિખર છે. જેઠવાઓની પ્રાચીન રાજધાની ધૂમલીના અવશેષ ત્યાં ઈશાન બાજુની ખીણમાં નજરે પડે છે. વળી ત્યાં જાતજાતની વનસ્પતિઓ થાય છે. બરડાની આસપાસના પ્રદેશમાં દોર-ઉછેરનો વધો સારો ચાલે છે. ગોપ અને આલેય કેટલાક માઈલ દૂર ઈશાને અને અગ્નિખૂણે આવેલા છે. એમાંના ઘણા કુંગરા વેરાન છે. કોઈ ઠેકાણે થોરિયાની આછી આછી ઝાડી છે, તેા પશ્ચિમના ભાગની ખીણોમાં વૃક્ષો અને વાંસની ઝાડી જેવામાં આવે છે. ઉત્તરપૂર્વ-દક્ષિણપશ્ચિમ જતી આ પર્વતમાળા લગભગ ૨૪૦ કિ. મી. (૧૫૦ માઈલ) લાંબી છે. ૧૧

આ પર્વતમાળાની દક્ષિણે જે 'ધાર' આવેલી છે તે પૂર્વપશ્ચિમ ફેલાયેલી છે; એની લંબાઈ ૧૮૦ કિ. મી. (૧૦૦ માઈલ)ની છે. પશ્ચિમમાં માંગરોળ (સોરઠ) પાસેથી શરૂ થઈ એ પૂર્વ તરફ જાય છે. એનાથી ઠીક ઠીક દૂર ઈશાનખૂણે ગિરનાર પર્વત આવે છે. એ સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૧૧૬ મીટર (૩,૬૬૦ ફૂટ) ઊંચો છે. એ ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) લાંબો અને ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) પહોળો છે. એનું સૌથી ઊંચું શિખર ગોરખનાથનું છે. ઉપરાંત અંબાજી, દત્તાત્રેય, કાળકા અને એઘડનાં શિખર છે. અંબાજીના શિખરની દક્ષિણ-પશ્ચિમના ઢોળાવમાં જૈનોનાં આરસનાં સુંદર દેરાસર બંધાયાં છે. ગિરનારની અંદરની ઉત્તર તળેટી પાસે ભરતવન અને શેષાવન જેવાં કેટલાંક સુંદર વન આવેલાં છે. આ વન ઘણાં ગીચ છે. એમાં રાયણુ, જાંબુ, સીતાફળ અને વાંસની ઝાડીઓ આવેલી છે. ત્યાં દીપડા વગેરે રાત્રી જાનવરો રહે છે. ગિરનારની બાજુમાં પશ્ચિમે આવેલો દાતાર

કુંગર ૮૪૭ મીટર (૨,૭૭૬ ફૂટ) ઊંચો છે, જ્યારે બેંસલો કુંગર ૬૯૮ મીટર (૨,૨૯૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આ ગિરિઓની ખીણમાં અગાઉ ગિરિનગર વસેલું; ને હાલ નજીકમાં જૂનામઢ વસેલું છે. આ કુંગરો જાતજાતનાં વૃક્ષોની ઝાડીઓથી ઢવાયેલા છે.

આ કુંગરોની દક્ષિણે જતી પર્વતમાળા પૂર્વ તરફ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) સુધી લંબાઈને અમરેલી જિલ્લાના મેદાનમાં મળી જાય છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ જંગલથી ઢવાયેલો છે; એ 'ગીર' તરીકે ઓળખાય છે. એમાં સહુથી ઊંચી ટેકરી સાકરલાની છે, જે ૬૪૦ મીટર (૨,૧૦૦ ફૂટ) ઊંચી છે. આ પ્રદેશ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબો અને ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) પહોળો છે. એનો વિસ્તાર ૧,૨૫૭.૪૪ ચો. કિ. મી. (૪૮૫.૫ ચો. માઈલ) જેટલો છે. ગીરનાં જંગલ વનરાજ સિંહની વસ્તી માટે જાણીતાં છે. હાલ એશિયામાં સિંહની વસ્તી અહીં જ રહેલી છે. ગીર પ્રદેશની પૂર્વે 'નાના ગીર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાંના કુંગર મોરધારના કુંગર કહેવાય છે. છૂટક છૂટક કુંગરા-૩૫ ઉત્તરપૂર્વ તરફ જતી એ હાર શેત્રુંજી નદીની પાર આગળ વધી શિહોરની પડોશમાં જમીન સરસી થઈ જાય છે. એમાં શેત્રુંજીનો કુંગર આવેલો છે તે ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ત્યાં જૈનોનું મોટું તીર્થધામ છે. એની તળેટીમાં પાલીતાણા વસેલું છે. લોચનો કુંગર ૬૧૦ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આ કુંગરોમાં આછી આછી ઝાડીઓ છે. તળાજા અને સાણાના કુંગરોમાં યુક્ષઓ કેચેલી છે. તુલસીશ્યામના કુંગર પર ઊના પાણીનાં ઝરણુ છે. શિહોર પાસેનો કુંગર ૨૭૪ મીટર (૯૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ૧૭ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર અને ગીરના પ્રદેશમાં વરસાદ સહુથી વધુ પડે છે. અહીંના લોકો દોરદાંખર ઉછેરવાનો ધંધો કરે છે. માલધારીઓ અને એમનાં દોર ઘણાં કદાવર અને જોરાવર હોય છે.

કચ્છમાં મોટા પર્વતો કે કુંગરો નથી, પણ નાના કુંગરોની ત્રણ પૂર્વપશ્ચિમ હાર આવેલી છે; એને 'ધાર' કહે છે. મોટા રણના ખેટો પચ્છમ, ખડીર અને પ્રાંથડમાં થઈ ચાલી જાય છે તે 'ઉત્તર ધાર' કહેવાય છે. એમાં ખાવડાનો કાળો કુંગર સહુથી ઊંચો છે; એ ૪૩૬ મીટર (૧,૪૪૦ ફૂટ) ઊંચો છે. મધ્ય ધાર તળ-કચ્છની ઉત્તર હદ પર આવેલી છે. એ લખપત, નખત્રાણા, ભૂજ, લચાઉ અને રાપર તાલુકામાં વિસ્તરેલી છે. નખત્રાણા તાલુકામાં આવેલ ધિણોધર કુંગર (૩૮૬ મીટર=૧,૨૬૮ ફૂટ) એમાં સહુથી ઊંચો છે; ૧૯ એમાં ધરતીકંપ કે એવા કોઈ કારણે લગભગ પૂર્વપશ્ચિમ ૫ મીટરથી લઈ પંદરેક મીટર જેટલી

મથાળેથી ૬૦ થી ૮૦ મીટર ઊભી ફાટ પડેલી જોવા મળે છે. કચ્છની મુખ્ય ભૂમિની વચ્ચે થઈને જતી ધારને 'દક્ષિણ ધાર' કહે છે. એ માતાના મઠ (તા. લખપત) પાસેથી શરૂ થઈ, દક્ષિણપૂર્વે રોહા (તા. નખત્રાણા) પાસે થઈ પૂર્વમાં અંબાર સુધી ફેલાઈ છે. આ ધારમાં સહુથી ઊંચો ડુંગર નનામો છે, જેની ઊંચાઈ ૪૩૪ કિ. મી. (૧,૪૨૪ ફૂટ) છે. એ ઘણે દૂરથી દેખાય છે.

કચ્છમાં મોટાં જંગલો નથી, પરંતુ ઘણે ઠેકાણે લીંબડા, આંબલી, બાવળ, વડ, પીપળા, ખાખરા, અરણી, પીલુ, ખેર, ગૂગળ, ભોરડી, ખીજડા વગેરે થાય છે. જંગલમાંથી લાકડાં ઉપરાંત મધ, ગૂંદર, ગૂગળ વગેરે પણ મળે છે. બન્ની વિભાગમાં તેમજ ચાંડવા વગેરે ડુંગરોની રખાલોમાં ઘાસ બહુ જ થાય છે.

૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ

ગુજરાતમાં અંદરનો ઘણો પ્રદેશ સપાટ છે.

તળ-ગુજરાતનો ઉત્તરપૂર્વ, પૂર્વ અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પર આવેલ ડુંગરાળ પ્રદેશ સિવાયનો બાકીનો, ઘણાખરો પ્રદેશ સપાટ છે તે એમાં અનેક નદીઓનાં નીર વહે છે.

આશુ તરફથી આવતી બનાસ નદી ડીસા થઈ, રાધનપુરની દક્ષિણે થઈ ખે ફાંટામાં કચ્છના નાનાં રણમાં વિલીન થાય છે. આશુની તળેટીમાં વસેલી ચંદ્રાવતી નગરી એના કિનારા પાસે આવેલી હતી. એ નદીના બાઠાની જમીન ફળદ્રુપ છે. ચોમાસામાં રેલ આવે છે ત્યારે એનો પટ મુખ પાસે લગભગ ૧૩ કિ. મી. (૮ માઈલ) જેટલો વિસ્તરે છે. આરાસુર પાસે કોટેશ્વર નજીકથી ઊગમ પામતી સરસ્વતી નદી સિદ્ધપુર અને પાટણ થઈ કચ્છના નાનાં રણમાં લુપ્ત થાય છે. તારંગામાંથી નીકળી વાલમ અને પંચાસર પાસે થઈ વહેતી રૂપેણ નદી પણ એ રણમાં લુપ્ત થાય છે. સમુદ્રસંગમ ન પામતી આ ત્રણેય નદીઓ 'કુંવારકા' કહેવાય છે. એમાં બનાસ નદી મોટી છે તે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે. ત્યાંથી પશ્ચિમનો ઘણો પ્રદેશ ઉજ્જડ, રેતાળ અને ક્ષારવાળો છે. મુંજપુર (તા. સમી) પાસે ૬.૫ કિ. મી. (૬ માઈલ) ઘેરાવાનું 'નાગદાસર' નામે સરોવર છે. બનાસકાંઠામાં ૩૦ થી ૫૦ સે. મી. જેટલો ઓછો વરસાદ પડે છે. કાંકરેજની આસપાસના પ્રદેશમાં ઘાસનાં મોટાં બીડ છે ત્યાં સારી જાતનાં ગાયબળદ ઉછેરવામાં આવે છે.

સાબરમતી ગુજરાતની એક મોટી નદી છે તે એની ઉપનદીઓનો પરિવાર ઘણો મોટો છે. આડાવલી પર્વતના દક્ષિણપશ્ચિમ ફાંટા આગળથી નીકળતી સાબર

નદીમાં પ્રાંતીજની ઉત્તરે હાથમતી નદી મળે છે ત્યાંથી તે 'સાબરમતી' તરીકે ઓળખાય છે. અમદાવાદ શહેર એના કાંઠા પર વસેલું છે. ત્યાંથી દક્ષિણે વહેતાં રદુ (તા. માતર) પાસે ખારી નદી એમાં મળે છે. ધોળકાની દક્ષિણપૂર્વે આવેલ વૌઠા અને માતરની દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ પાલ્લા વચ્ચે થઈ પસાર થતાં વાત્રક નદી એમાં મળે છે. કુંગરપુરની હદમાંથી વહેતી વાત્રક નદીમાં માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠીનાં નીર મળ્યાં હોય છે. આ રીતે સાબરમતી-વાત્રકના સંગમમાં એકંદરે સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, વાત્રક, માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠી એ સાત નદીઓનાં નીર સંગમ પામે છે. ધોળકા તાલુકાની દક્ષિણપૂર્વે હદે ભોગાવો સાબરમતીમાં મળે છે. ખંભાત તાલુકાના દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણામાં આવેલા વડગામ પાસે સાબરમતી ખંભાતના અખાતને મળે છે. હાથમતી નદીના કાંઠા પર બિલોડા અને હિંમતનગર છે; માઝુમ નદીના કાંઠા પર મોડાસા આવેલું છે; સાબરકાંઠા જિલ્લાની દક્ષિણે એ નદી વાત્રકમાં મળે છે. વાત્રક નદી ગુજરાતની પૂર્વ સીમા નજીક કુંગરપુરા પર્વતમાંથી નીકળીને લાંબે સુધી મહી નદીને સમાંતર વહી ખેડા જિલ્લામાં આતરસૂખા, હળધરવાસ, ઘોડાસર અને મહેમદાવાદ પાસે થઈને દક્ષિણપશ્ચિમ તરફ વહે છે. મહેમદાવાદની પશ્ચિમે સમાદરા આગળ વાત્રકને મેશ્વો નદી મળે છે. પછી વાત્રક દક્ષિણ તરફ વહે છે. ખેડા પાસે શેઠી નદી વાત્રકને મળે છે. શેઠી નદી પંચમહાલની હદમાં આવેલા ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળી ઠાસરા, ડાકેર અને થામણા પાસે થઈ ખેડા તરફ વહે છે; ત્યાં મહોર નદી એને મળે છે. આ મહોર નદીમાં લૂણી નદી મળી હોય છે. મહોર નદીનો સંગમ થતાં શેઠી નદીનો પ્રવાહ સાંકડો મટી વિશાળ બને છે. શેઠીની જોમ મહોર નદી પશ્ચુ ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળે છે. કપડવંજ અને કઠલાલ મહોર નદીને કાંઠે આવેલાં છે. કપડવંજની પશ્ચિમે વરાંસી નદી મહોર નદીને મળે છે. લૂણી નદી લસદ્રા આગળથી નીકળે છે અને મહીસા ને અલીણા વચ્ચે થઈને વહે છે. મેશ્વોની પશ્ચિમે ખારી નદી વહે છે ને જે મુખે પાંચ-છ કિ. મિ.(ત્રણ-ચાર માઈલ)ને અંતરે સાબરમતીને મળે છે. આ સમસ્ત નદી-પરિવારમાં સાબરમતી અને વાત્રક નદી મુખ્ય છે.^{૧૯} વાત્રક અને એની દક્ષિણપૂર્વે વહેતી મહી નદીની વચ્ચેનો 'ચરોતર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ એની ગોરાકુ જમીનની ફળદ્રુપતા માટે જાણીતો છે.^{૨૦} વાત્રક નદીની ઉત્તરનો ભાગ દસકોશી તરીકે ઓળખાય છે. ક્યારી જમીન અને નહેરોને લીધે ત્યાં ડાંગર વિશેષ પાકે છે.

મહી નદી^{૨૧} મહોર પાસેના વિંધ્યાચળમાંથી નીકળે છે; ત્યાંથી આશરે દોઢસો માઈલ લગી એ માળવામાં થઈ વહે છે. ત્યાંથી એ કુંગરપુર-વાંસવાડાના

વાગડ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી એ પાલ અને માળમાં થઈ સરોતરમાં વહે છે. દરમ્યાન પૂર્વમાંથી બાદર, અનાસ, પાનમ, મેસરી વગેરે નદીઓ મહીને મળે છે. જનોડ(તા. વાડાસિનોર)થી સહેજ વળાંક લઈ મહી નદી દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુ વાંકીચૂકી વહે છે. વનોડથી મહી નદીનો પટ વિસ્તાર થતો જાય છે. ઠાસરાની નજીકમાં ગળતી નદી મહીને મળે છે ત્યાં ગળતીચરતું 'તીર્થ આવેલું' છે. ખંભાતના અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે એનાં પાણી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે. એની દક્ષિણે વાસદ આવેલું છે. બાપજીગામ-ગંભીરા આગળ નદી પશ્ચિમ તરફ વળાંક લે છે. ધુવારણ પાસે મહી નદી 'મહીસાગર' અને છે તે ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી-સાગર સંગમ પાસે ઉત્તરમાં ખંભાત અને દક્ષિણમાં કાવી બંદર આવેલાં છે. મહી નદીની કુલ લંબાઈ ૪૮૦ થી ૫૬૦ કિ. મી.(૩૦૦ થી ૩૫૦ માઈલ)ની છે. વહેરાખાડીથી ખંભાતના અખાત સુધીનો ૮૦ કિ. મી.(૫૦ માઈલ)નો પટ 'મહીસાગર' કહેવાય છે; એ પટ આશરે લગભગ એક કિ. મી. (આશરે અર્ધો માઈલ) પહોળો છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર મોટાં, પહોળાં, ઊંડાં અને જયાનક કોતરો પડેલાં છે. ચોમાસામાં એનાં પાણી ઘોડાવેગે ઘોડતાં હોય છે. ગુજરાતની મોટી નદીઓમાં નર્મદા અને તાપી પછી મહી નદી આવે છે, પછી સાબરમતી તે પછી વાત્રક.

મહી-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ પણ ફળદ્રુપ છે. આ પ્રદેશમાં કેટલીક નાની નદીઓ વહે છે. પાવાગઢના કુંગરમાંથી નીકળી વડોદરા પાસેથી વહેતી વિશ્વામિત્રી નદી કરજણ તાલુકાના પિંગલવાડા પાસે ઢાઢર નદીને મળે છે. એની દક્ષિણે આજવા (વાધોડિયા મહાલ) પાસે લગભગ ૬.૫ કિ. મી.(૪ માઈલ) લાંબું અને ૫ કિ. મી.(૩ માઈલ) પહોળું 'સરોવર આવેલું' છે. ઢાઢર નદી ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે; એ જંબુસરની દક્ષિણે થઈ, મહીના મુખની દક્ષિણે ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) પર ખંભાતના અખાતને મળે છે. છોટાઉદેપુર તરફથી ઓર નદી જંબુગામ પાસે થઈ સંખેડા તરફ વહે છે ત્યાં ઊંઝ નદી એને મળે છે. સંખેડાથી દક્ષિણે જતાં હીરણ નદી ઓરમાં મળે છે તે ત્યાંથી આગળ જતાં ચાંદોદ-કરનાળી વચ્ચે ઓર નદી નર્મદાને મળે છે. ઓરને 'ઓરસંગ' પણ કહે છે. ભરૂચથી ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) પશ્ચિમે જૂખી નદી નર્મદાના મુખને મળે છે.

નર્મદા એ ગુજરાતની સહુથી મોટી નદી છે. વિંધ્ય પર્વતમાળાના અમરકંટક કુંગરમાંથી નીકળતી રેવા અને સતપૂડા પર્વતમાળાના મેક્ષ પર્વતમાંથી નીકળતી નર્મદા માંડલા નજીક મળે છે. આ નદી લગભગ ૧,૨૮૦ કિ. મી. (૮૦૦ માઈલ)

લાંબી છે. મધ્ય પ્રદેશ અને માળવામાંથી આવી એ હાફિશ્વર પાસે ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે. સુરપાણેશ્વર (તા. નાંદોદ) પાસે મોખડીધાટ નામે ઓળખાતો સુરપાણનો ધોધ આવેલો છે ત્યાંથી ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલા નવાગામ આગળ મોટો બંધ બાંધવાની યોજના છે. રાજપીપળાના કુંગરમાંથી નીકળી રાજપીપળા-નાંદોદ પાસે થઈ વહેતી કરજણ નદી ૩૬ ગામ પાસે નર્મદાને મળે છે. આગળ જતાં કાવેરી નદી શુકલતીર્થની સામે ઝગડિયા પાસે નર્મદાને મળે છે. એ પછી અમરાવતી નદી અંકલેશ્વર તાલુકાની પૂર્વ સીમા પાસેથી વહી માંડવા પાસે (ભરૂચથી પૂર્વે ૯ કિ. મી.=૬ માઈલ પર) નર્મદાને મળે છે. કબીરવડ એટને ફરતી વહી નર્મદા શુકલતીર્થ તથા ભરૂચ પાસે થઈ પસાર થાય છે. નર્મદા નદી ભરૂચથી વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) આગળ જઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદામાં બારે માસ ધણું પાણી રહે છે ને એ જાડી અને પહોળી હોવાથી એમાં દૂર સુધી પનાઈઓમાં સફર કરી શકાય છે. એમાં એના મુખથી ભરૂચ સુધી મોટાં વહાણ અને ઝગડિયા સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે ક્રીમ નદી આવેલી છે. એ રાજપીપળાના કુંગરોમાંથી નીકળે છે; એ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે અને દક્ષિણે ખંભાતના અખાતને મળે છે.

તાપી નર્મદા પછીની બીજી મોટી નદી છે; એ એકંદરે ૭૫૨ કિ. મી. (૪૭૦ માઈલ) જેટલી લાંબી છે. એ મધ્ય પ્રદેશના માલ પ્રદેશમાંથી નીકળી ખાનદેશ થઈ ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે ને લગભગ ૨૨૪ કિ. મી. (૧૪૦ માઈલ) સુધી ગુજરાતમાં વહે છે. માંડવી, કામરેજ, વરિયાવ, સુરત અને રાંદેર પાસે થઈ એ કુમસ આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ત્યાં ખંભાતનો અખાત પૂરો થાય છે. રાજપીપળાના કુંગરોમાંથી નીકળી માંડવી તાલુકામાં થઈ વહેતી વરેલી નદી પિપરિયા પાસે તાપી નદીને મળે છે. તાપીના મુખમાં કેટલાક નાના નાના એટ છે, જેના પર અવારનવાર પૂરનાં પાણી ફરી વળે છે. મુખથી અંદરના ભાગમાં ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) સુધી આ નદીમાં હોડીઓ ફરી શકે છે. ભરતીના દિવસોમાં નાનાં વહાણ પણ ફરે છે. તાપી નદીમાં ચોમાસામાં ઘણી વાર ભારે પૂર આવે છે. તાપીની દક્ષિણે પાંચ નોંધપાત્ર નદીઓ છે: મોંદોળા સોનગઢ પાસેના કુંગરમાંથી નીકળે છે; એ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબી છે ને બારડોલી અને પલસાણા પાસે થઈને વહે છે. પીંપળનેરના કુંગરમાંથી નીકળતી પૂણા ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) લાંબી છે; એના કાંઠા પર મહુવા,

નવસારી અને જલાલપુર આવેલાં છે. અંધિકા નદી ડાંગના જંગલમાંથી નીકળે છે; એ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબી છે. એના મુખથી ૧૯ કિ. મી. (૧૨ માઈલ) અંદર ગણદેવી આવેલું છે ત્યાંસુધી એમાં ભરતીની અસર પહોંચે છે. વાંસદાના કુંગરમાંથી નીકળતી કાવેરી અને ધરમપુરના કુંગરમાંથી નીકળતી ખરેરા નદી બિલિમોરા પાસે અંધિકામાં મળે છે. ધરમપુરના કુંગરમાંથી નીકળીને ઔરંગા નદી ઉત્તરપશ્ચિમે વલસાડ તરફ વહે છે; ત્યાં ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) અંદરના ભાગમાં વલસાડ આવેલું છે. ધરમપુરની ઉત્તરેથી વહેતી વાંકી નદી તીથલ પાસે સમુદ્રને મળે છે. તીથલ હવા ખાવાનું રચળ છે. ધરાસણામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ઔરંગાની દક્ષિણે પાર નદી આવેલી છે. ઉનાળામાં એનો પ્રવાહ સાંકડો હોય છે, જ્યારે ચોમાસામાં એમાં ભારે પૂર આવે છે. પારડી એના કાંઠા પાસે આવેલું છે. પારની દક્ષિણે કોલક નદી વહે છે. દમણગંગા એ ગુજરાતની સહુથી દક્ષિણમાં આવેલી મોટી નદી છે. તાપીની દક્ષિણે આવેલી આ બધી મોટી નદીઓ સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળે છે ને ૧૧૨ થી ૧૨૮ કિ. મી. (૭૦ થી ૮૦ માઈલ)ની લંબાઈ ધરાવે છે. ખીજ અનેક નાની નદીઓ પણ વહે છે.

તળ-ગુજરાતમાં આ સપાટ પ્રદેશ ઘણો ફળ પાડે છે. ઉત્તરમાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરપૂર્વથી દક્ષિણપશ્ચિમ તરફનો છે. મધ્ય ભાગમાં વીરમગામ, અમદાવાદ, ચરોતર, વડોદરા અને ભરૂચના પ્રદેશ આવેલા છે. વીરમગામ આસપાસનો રૂપેણ નદીનો પ્રદેશ રેતાળ અને કાળી જમીનવાળો છે. ભાલ પાસેનો અમદાવાદનો પ્રદેશ શેરડી માટે ઘણો અનુકૂળ છે. એના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં ડાંગર અને ઘઉં પાકે છે. ચરોતરનો પ્રદેશ વિવિધ પાક માટે ઘણી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે. ડબોઈ અને સંખેડા વચ્ચે રેતાળ મેળવણી ઘણી છે. નર્મદા-વિસ્તારમાં સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ અને પૂર્વનો કુંગરાળ પ્રદેશ આગળ ફેલાતાં સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ સાંકડો બને છે, પરંતુ સાતપૂડા અને સહ્યાદ્રિની વચ્ચે એ પ્રદેશ પાછો વિસ્તૃત બને છે. અહીંની કાળી જમીન કપાસ માટે ઘણી માફક આવે છે. તાપીની દક્ષિણે આ પ્રદેશ સાંકડો થતો જાય છે ને દમણગંગા પાસે તો એ ઘણો સાંકડો થઈ જાય છે. નાની સાંકડી નદીઓમાં આવતા પૂરને લઈને એ ઘણો લોવાઈ જતો હોય છે, છતાં નવસારી, વલસાડ અને પારડીની કાળી જમીન સારી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે.

ઉત્તર ગુજરાતના, રણ તરફના પશ્ચિમ ભાગમાં આબોહવા ઘણી વિષમ છે. આડાવલીની ગિરિમાળા તરફના ભાગમાં ગરમી અને ઠંડી કંઈક ઓછી પડે છે,

બનાસકાંઠામાં વરસાદ ઓછો પડે છે તેથી ત્યાં ખેતી ઓછી થાય છે, જ્યારે ધાસ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. મુખ્ય પાક બાજરી છે; ઉપરાંત બનાસકાંઠામાં ઘઉં અને સાબરકાંઠામાં મગફળી, કપાસ અને મકાઈ થાય છે.

કાંકરેજ અને વઢિયાર પ્રદેશ ધાસના લાંડાર સમા હોઈ, ત્યાં ટોરઉછેરનો ધંધો મોટા પાયા પર ચાલે છે. કાંકરેજ ગાય અને વઢિયારી ભેંસ પ્રખ્યાત છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં જીરું, વરિયાળી, એરંડા અને ઇસબગોળનો પાક પુષ્કળ થાય છે. અનાજમાં ખાસ કરીને બાજરી અને કઠોળ થાય છે. પાતાળકૂવા અને નહેરોની સગવડ વધતાં ઉત્તર ગુજરાતની ખેતી સમૃદ્ધ થતી જાય છે. પાટણમાં રેશ્મી ભાતીગર તાણાવાણાથી પટોળાં બનાવવાનો કસબ સૈકાઓથી ખીલેલો છે. બહુચરાજીની આસપાસના આવેલા ચુંવાળ પ્રદેશમાં બાજરી, ચોખા અને ચણા સારા પ્રમાણમાં થાય છે.

સાબરકાંઠામાં મગફળીનો પાક ઘણો થાય છે. પ્રાંતીજની આસપાસની જમીનમાં ઊંચ મળી આવે છે તેમાંથી સાબુ અને છે. લાકરોડા પાસે સાબરમતીના બાઠામાં સકરેટી પુષ્કળ થાય છે. ઇડરમાં ખરાદી કામનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

પંચમહાલ, છોટાઉદેપુર અને ડાંગ વિસ્તારમાં બીલ વગેરે આદિવાસીઓની વસ્તી વધારે છે. મહી નદી પર સંતરામપુર પાસે કડાણાનો અને વાડાસિનોર પાસે વણાકબોરીનો બંધ બાંધવામાં આવ્યા છે. કલોલ અને શેરથા પાસે ખનિજ તેલક્ષેત્ર છે.

અમદાવાદ એક મોટું ઔદ્યોગિક શહેર છે. એની આબાદી મુખ્યત્વે કાપડઉદ્યોગને લઈને છે. વેપારમાં પણ કાપડનો વેપાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે.

પંચમહાલમાં મકાઈ અને મગફળીની ખાસ પેદાશ છે; એ ઉપરાંત બાજરી, કપાસ, કઠોળ વગેરે પણ થાય છે. ગોધરા નજીક ટુવામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

કપડવંજની ઇશાનનો પ્રદેશ ‘માળ’ નામે ઓળખાય છે. ત્યાંની જમીન કાળી છે તેમાં કપાસનો પાક થાય છે. રેતાળ જમીનમાં મગફળી અને કચારી જમીનમાં ડાંગર થાય છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાબુનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. એની નજીકમાં આવેલા લસદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

ચરોતરની જમીન ઘણી રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. સિંચાઈની સગવડ વધતાં ત્યાંની ધરતી બારે માસ લીલીછમ રહે છે. ચરોતરની ગોરાકુ જમીનમાં તમાકુનો ઘણો પાક થાય છે. તમાકુ ઉપરાંત ડાંગર, બાજરી, કઠોળ, કૌદરા, તલ, કપાસ વગેરેનો પાક થાય છે. ફળ અને શાકભાજી પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. અહીંના પાટીદાર ખેતીના તથા પશુપાલનના બંધામાં ઘણા કુશળ છે. શિયાળો ખુશતુમાં છે ને ચોમાસામાં મધ્યમસરનો વરસાદ પડે છે. અનુકૂળ આબોહવાને લક્ષ્મીને અહીં વસ્તી ગીચ છે. મહી નદીના મુખ આગળ આવેલું ધુવારણ ગુજરાતનું સૌથી મોટું વિદ્યુત-મથક છે. ખંભાત અડીક અને હાથવણાટના જરીકામના ઉદ્યોગ માટે આજે પણ જાણીતું છે. ખંભાત પાસે લુણેજમાં ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસ મળેલ છે. સેવાલિયામાં કપચી, સિમેન્ટ અને ચૂનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ છે. મહી નદી પર વિશાળ બંધ બંધાતાં ચરોતરના ઘણા ભાગમાં સિંચાઈની સગવડ વધી છે. મહીના દક્ષિણકાંડા પાસે આવેલા વાકળ પ્રદેશની જમીન પણ ગોરાકુ અને રસાળ છે. અંકલેશ્વરની આબુઆબુ ખનિજ તેલનો ભંડાર મળ્યો છે. વડોદરા અને ભરૂચમાં કાપડની મિલો છે. લાકડા અને લાખની પેદાશવાળા પ્રદેશમાં આવેલા સંખેડાતું લાકડા પરતું ખરોદીકામ જાણીતું છે. વડોદરામાં રસાયણો, દવાઓ, ખાતર વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ પણ ખીલ્યા છે.

હાદર અને ક્રીમ નદીની વચ્ચે કાનમનો પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંની જમીન કાળી અને કસવાળી છે. અહીં વરસાદ પૂરતો અને નિયમિત પડે છે. ગુજરાતમાં સહુથી વધુ અને સારી જાતનો કપાસ અહીં પાકે છે. અહીં દેર દેર કપાસ લોઢવાનાં જિન છે. વળી ડાંગર, તુવેર અને તમાકુ પણ થાય છે. નદીના ભાંડાની જમીનમાં શાકભાજી સારાં થાય છે, જ્યારે સમુદ્ર-કાંઠા નજીકના 'બારા' પ્રદેશમાં ઘઉં સારા થાય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતની જમીન કાળી અને કાંપવાળી છે તે ખેતીવાડી માટે ઘણી અનુકૂળ છે. અહીં વરસાદ પણ ઘણો પડે છે, આથી આ પ્રદેશમાં ડાંગર અને શેરડીનો પાક પુષ્કળ થાય છે, ઉપરાંત કપાસ અને જુવાર પણ સારાં પાકે છે. અહીં આંબા, કેળ અને ચીકુની વાડીઓ આવેલી છે. દક્ષિણ ગુજરાત લીલીછમ વાડીઓનો પ્રદેશ છે. નહેરોની સગવડ થતાં એની ફળદ્રુપતામાં વધારો થતો રહે છે. એમાં તાપી નદી પરનો કાકરાપાડાનો બંધ ખાસ નોંધપાત્ર છે. શેરડીના પાકને લક્ષ્મી અહીં ગોળ બનાવવાનાં કેલુ અને ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. ખેતીવાડીમાં અહીંના બનાવવાના પ્રાણણો ઘણા કુશળ છે.

અહીંના દૂબળા, ધોડિયા, નાયકા વગેરે આદિવાસીઓ ખેતીવાડીના કામમાં એમને ધણી મદદ કરે છે. સુરત કાપડના વણાટકામ અને જરીકામ માટે ધણા સમયથી જાણીતું છે. ઊધનામાં અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે. નવસારીમાં કાપડની મિલો અને અનેક પ્રકારનાં કારખાનાં છે. વલસાડ પાસે રંગ અને રસાયણો બનાવવાનું કારખાનું છે. બિલિમોરા લાકડાના વેપારનું જાણીતું મથક છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં પારસીઓની વસ્તી નોંધપાત્ર છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અંદરનાં સપાટ મેદાનો એકંદરે ખેતીને લાયક છે. દક્ષિણપશ્ચિમ અને દક્ષિણના ભાગ ધણા ફળદ્રુપ છે, બાકીના ધણા પ્રદેશમાં વાડ વિનાનાં ખેતર અને ઝાડપાન વિનાનાં વેરાન મેદાનો નજરે પડે છે. ધણે ઠેકાણે, ખાસ કરીને ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે, ખારોપાટ જામે છે. ભાલતો ધણા ભાગ ચોમાસામાં જળખંબાકાર થઈ જાય છે. શિયાળામાં ત્યાં ધઉંનો મજલખ પાક થાય છે. ઉનાળામાં ત્યાં સખત તાપ અને ગરમ પવનને લઈને રણ જેવો તપાટ લાગે છે. વરસાદ ધણે ઓછો પડે છે ને ઝાડપાન તથા લીલોતરીતું પ્રમાણ પણ ધણું ઓછું છે. આ પ્રદેશનો મુખ્ય પાક ધઉં છે. ભાલના ધઉં પ્રખ્યાત છે. અહીં ધઉં ઉપરાંત કપાસ અને ચણાનું પણ વાવેતર થાય છે. અમુક ભાગમાં ડાંગર પણ પાકે છે. ધોળકાની આજુબાજુ જમકૂળ અને દાડમની વાડીઓ છે. ધોળકાની સૂંઠ ખૂબ વખણાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓ ધણી, પણ નાની નાની છે. મોટામાં મોટી નદી ભાદર છે. એ જસદણ (જિ. રાજકોટ)ની ઉત્તરે આવેલા મદાવા કુંગરમાંથી નીકળી, જેતપુર અને કુતિયાણા (જિ. જૂનાગઢ) થઈ નવીઅંદર (તા. પોરબંદર) પાસે અરબી સમુદ્રને મળે છે. એ નદીની કુલ લંબાઈ ૧૯૨ કિ. મી. (૧૨૦ માઈલ) જેટલી છે. એ કુંગરમાંથી એક ખીણ નદી નીકળીને પૂર્વ બાજુ વહે છે ને રાણપુર (તા. ધંધુકા) થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે; એને સુકભાદર કહે છે. એ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે. પહેલાં એ ધંધુકા પાસે થઈ વહેતી ને એનું મુખ ધોલેરાની ખાડીરૂપે હતું; હાલ એ એની ઉત્તરે આવેલ સાઅરમતીના મુખમાં મળે છે ને ધોલેરાની ખાડી પુરાઈ ગઈ છે. શેત્રુંજી નદી ગીરના ચાંચાઈ કુંગરમાંથી નીકળી ધારી અને અમરેલી પાસેથી પસાર થતી પૂર્વ તરફ વહી તળાજા પાસે ખંભાતના અખાતને મળે છે; એ લગભગ ૧૬૦ કિ. મી. (૧૦૦ માઈલ) લાંબી છે. ગીરમાંથી નીકળી દક્ષિણપશ્ચિમે વહી અરબી સમુદ્રને મળતી અનેક નાની નદીઓ છે તેઓમાં પ્રભાસપાટણ પાસે સમુદ્રસંગમ પામતી હીરણ (હિરણ્યા) અને સરસ્વતી નોંધપાત્ર છે. બેંસાણ (જિ. જૂનાગઢ)

પાસેના ડુંગરોમાંથી નીકળતી ઉભેણુ અને ઓઝત નદી પશ્ચિમ તરફ વહી વંથળી પાસે સંગમ પામી નવીખંદર પાસે બાદર નદીને મળે છે. ઓઝત નદી લગભગ ૬૦ કિ. મી. (૫૬ માઈલ) લાંબી છે. ઉત્તર ધારમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી નદીઓમાં આજી નદી રાજકોટ પાસે થઈ અને જાંડ નદી ધ્રોળની પશ્ચિમે થઈ કચ્છના અખાતને મળે છે. આલેચની ડુંગરમાળામાંથી નીકળી જામનગર પાસે થઈ વહેતી નાગમતી અને રંગમતી નદીઓ, અલિયા—આડા પાસે થઈને વહેતી રૂપારેલ નદી, જોપ પાસેથી નીકળતી સસોઈ, ફુલઝર નદી, ખંભાળિયા પાસે થઈ વહેતી સિંદણુ અને ઘી નદી વગેરે પણ કચ્છના અખાતને મળે છે. મચ્છુ નદી વાંકાનેર અને મોરબી પાસે થઈ કચ્છના નાના રણમાં વિલીન થાય છે. મચ્છુ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (સિત્તેરેક માઈલ) લાંબી છે. નાના રણની પૂર્વે આવેલા ખારાપાટમાં ધણું મીઠું પકવવામાં આવે છે. નળદાકામાં ડાંગરનો પાક સારો થાય છે. નળ સરોવર લગભગ ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) લાંબું અને ૬.૫ કિ. મી. (ચાર માઈલ) પહોળું છે. એની સરેરાશ જાંડાઈ ૧.૨૨ થી ૧.૮૩ મીટર (ચારથી છ ફૂટ) છે. એનું પાણી ચોમાસામાં મીઠું હોય છે, પણ તળની જમીનના ખારને લઈને તરત જ ખારાશ પડતું થઈ જાય છે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમ પાળુએ બરુ અને જાંચું ઘાસ જાય છે. એમાં ખીડ જાતનો કંદ થાય છે. એમાં થેગ જાતનું ખીજું કંદમૂળ પણ થાય છે. સરોવરમાં ઘણા નાના નાના ટાપુ આવેલા છે, જેઓમાં પાનવડ સહુથી મોટો છે. અહીં માછલાં ઘણાં થતાં હોઈ આહાર માટે, વેચાણ માટે તેમજ નિકાસ માટે પકડવામાં આવે છે. શિયાળામાં અહીં દેશવિદેશનાં જાતજાતનાં પંખી આવે છે.^{૨૨} લાલની કાળી જમીનમાં ઘઉં ઉપરાંત ચણાનો પાક પુષ્કળ થાય છે. વડવાણ પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો તથા લીમડી પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો પૂર્વમાં વહી, ભાલમાં થઈ સાગરમતીને મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજ અનેક નાની નદીઓ આવેલી છે, પરંતુ ચોમાસા સિવાય એમાં ભાગ્યેજ પાણી રહે છે.

ગોહિલવાડનો મુખ્ય પાક મગફળી છે. વળી જુવાર, કપાસ, ડાંગર, બાજરી અને શેરડીનો પાક થાય છે. ટેકરીઓ વચ્ચે આવેલા શિહોરમાં ધાતુકામ અને ચિનાઈ માટીના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

લીંબડી આસપાસ કપાસ અને તમાકુ પાકે છે. ધાંગધ્રામાં દૂવાના પાણીમાંથી મીઠું અનાવવામાં આવે છે. થાનની આસપાસના પ્રદેશમાં ચિનાઈ માટી પુષ્કળ મળી આવે છે તેમજ ત્યાં ઘાસચારો ઘણો થાય છે.

થાન, મોરબી અને જામનગરમાં ચિનાઈ માટીનાં વાસણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. મગફળીના પુષ્કળ પાકને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે.

રાજુલા આંધકામના પથ્થરની ખનિજસંપત્તિ માટે જાણીતું છે.

રાજકોટની આસપાસનાં મેદાનોમાં ઘઉં, જુવાર, બાજરી, કપાસ, મગફળી અને શેરડી સારાં થાય છે. રાજકોટમાં અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

જામનગરમાં પણ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ વિકસ્યા છે; એમાં હાથવણાટ અને જરીકામનો હુન્નર જાણીતો છે.

અમરેલી જિલ્લામાં તેલની ધાણી અને કપાસનાં જિન મુખ્ય છે. કોડીનાર તાલુકામાં શેરડીનો સારો પાક થાય છે તેથી અહીં ગોળ અને ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે. સમુદ્રકાંઠે મીઠું પકવવાનો અને માછલાં પકડવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાના સપાટ પ્રદેશના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતીના મુખ્ય પાક મગફળી અને કપાસ છે. એ ઉપરાંત જુવાર, બાજરી, ઘઉં, ડાંગર, મગ, અડદ, કેરી, શેરડી વગેરે પાક થાય છે. અનેક સ્થળોએ મકાન આંધવા માટેના સફેદ પથ્થરની ખાણો આવેલી છે. માળિયામાં ચૂનાના પથ્થરની ખાણો છે. જૂનાગઢમાં સફેદ પથ્થરની ખાણો પણ છે. પોરબંદર નજીક બરડા કુંગરને દક્ષિણ છેડે આદિયાણા ગામ પાસેની ખાણો એના ઈમારતી સફેદ પથ્થરો માટે જાણીતી છે.

કચ્છમાં કુંગરાઓની ધારો પૂર્વપશ્ચિમ આવી હોવાથી ત્યાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરદક્ષિણ તરફનો છે. કચ્છની કેટલીક નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે ને કચ્છના મોટા રણમાં લુપ્ત થઈ જાય છે, તો કેટલીક નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે ને અરબી સમુદ્રને કે કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદીઓની લંબાઈ ઘણી ઓછી છે ને વરસાદનું પ્રમાણ પણ ઘણું ઓછું છે, આથી કચ્છમાં બારે માસ વહેતી હોય તેવી ખાસ કોઈ નદી નથી. નાનાં નદીનાળાં એમાસા પૂરતાં પાણીથી છવકાય છે. ઉનાળામાં તો એમાંની કોઈકમાં જ કયાંક ધરા બની જતાં થોડું પાણી મળી રહે. વરસાદનું વહી જતું પાણી રોકી રાખવા માટે હવે લગભગ બધાં નદીનાળાં ઉપર આડબંધો બાંધવામાં આવ્યા છે.

ઉત્તરવાહિની નદીઓમાં ખારી નદી અને દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ડુક્ખાવતી નદી મુખ્ય છે. ખારી દક્ષિણ ધારના આડવા કુંગરમાંથી નીકળી બૂજ

પાસે થઈ મોટા રણમાં પડે છે. આ નદી લગભગ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) લાંબી છે. એના પર કમ્બાણપર પાસે બંધ બાંધી તળાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમજ રુદ્રમાતા પાસે મોટા બંધ બાંધી ત્યાંથી નહેરો કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત કાળી, નારા, કુરડ, ભૂખી, નિરોળાવાળી, કાયલો, ખારી, ચાંગ, સારણ, માલણ વગેરે નાની નદીઓ કચ્છના મોટા રણ તરફ વહે છે. દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં રુદ્રમાવતી નદી ચાડવા કુંગરમાંથી નીકળી માંડછી આગળ કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદી પર કોળચોરા આગળ બંધ બાંધી 'વિજયસાગર' તળાવ કરવામાં આવ્યું છે ને એમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. અહીં આંબા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેની વાડીઓ આવેલી છે. બીજી દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ફલી, ખારી, તેરાવાળી, નાયરો, કનકાવતી વગેરે અરબી સમુદ્રમાં અને ખારોડ, નાગમતી, ભૂખી, બોચી વગેરે કચ્છના અખાતને મળે છે, જ્યારે વાગડની નાની નદીઓ મોટે ભાગે નાના રણમાં લુપ્ત થાય છે. કોરીનાળમાં સિંધુ નદીનાં જળ આવતાં બંધ થયાં ને કચ્છની ઉત્તરે તથા પૂર્વે આવેલી છીછરી ખાડી ખારાપાટના રણમાં ફેરવાઈ ગઈ ત્યારથી કચ્છમાં ધાન્યસંપત્તિ ઘણી ઘટી ગઈ. નદીઓના બંધોને લઈને ખેતીની પેદાશમાં હવે કંઈક વધારો થવા પામ્યો છે. કચ્છમાં જુવાર, બાજરી, કઠોળ, મગફળી અને તેલીમિયાં થાય છે. સિંચાઈની સગવડ હોય ત્યાં ઘઉં, શેરડી વગેરે થાય છે. વાગડમાં કપાસ થાય છે. કચ્છમાં વનસ્પતિનું વિપુલ વૈવિધ્ય રહેલું છે; એમાં શીંગવર્ગ તથા તૃણવર્ગની વનસ્પતિ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. બન્ની અને વાગડ વિભાગમાં ઉનાળામાં ગરમીનું અને શિયાળામાં ઠંડીનું પ્રમાણમાં ઘણું રહે છે. ત્યાં વનસ્પતિ મોટે ભાગે કાંટાળી કે રક્ષ હોય છે, જ્યારે વચ્ચાં વાંઘાંઓમાં સુંદર વાડીઓ છે. બન્ની વિભાગમાં ધાસ સાડું થતું હોવાથી ત્યાં ગાયો, બગ્ગે, બેંસો, ઘેટાં, બકરાં, ઘેડા, જિંટ વગેરે ઉછેરવાનો ધંધો સારો ચાલે છે. રણમાં કેટલેક ઠેકાણે 'ધુડખર' (જંગલી ગધેડાં) નામે જાનવર થાય છે.^{૨૩} કચ્છમાં વનસ્પતિની જેમ પક્ષીઓની પણ વિપુલ વિવિધતા રહેલી છે. વિદેશીય ભારતમાં આવતાં યાયાવર પક્ષીઓ માટે કચ્છ એક અગત્યનું મથક છે.^{૨૪} ભારતભરમાં કચ્છનું મોટું રણ 'હંજ' અથવા 'સુરખાબ' નામે સુંદર પંખીઓની એકમાત્ર પ્રજનનભૂમિ છે. આ મોટાં પંખી રણના છીછરા પાણીમાં થતી ઝીણી જીવાત તથા બારીક વનસ્પતિ ખાઈને રહે છે. ક્ષારવાળા વેરાન પ્રદેશમાં મીઠાના અગરો છે. કચ્છમાં વરસાદ આખા વર્ષમાં સરેરાશ ૧૫ થી ૩૦ સે. મી. (૬ થી ૧૨ ઇંચ) જેટલો જ પડે છે. આમોહવા વિષમ છે. ઠંડી સારા પ્રમાણમાં પડે છે; ગરમીનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક

વધારે હોય છે. વિસ્તારના પ્રમાણમાં વસ્તી ઘણી ઓછી છે. પીવાનું પાણી કુવાઓ મારફત મળી રહે છે. એકંદરે આ પ્રદેશ સૂકો છે ને એનું હવામાન આરોગ્યદાયી છે.

૩. સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ

ભારતના પૂર્વ સમુદ્રતટ કરતાં પશ્ચિમ સમુદ્રતટ ઓછા તોફાની હવામાનવાળો અને ઓછા રેતીપ્રવાહવાળો છે; એમાંય એનો ઉત્તર ભાગ બંદર બાંધવા તથા વિકસાવવા માટે ઠીક ઠીક અનુકૂળ છે.

ગુજરાતની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને એના અખાત આવેલા છે. ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એકંદરે ૧,૬૦૦ કિ. મી. (૧,૦૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે.

ઉત્તરમાંથી આવતી સાબરમતી નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે, ત્યાં એનો પટ લગભગ સાત કિ. મી. (સાડા ચાર માઈલ) પહોળો બને છે. આ ભાગ 'કોપાલીની ખાડી' કહેવાય છે. ઉત્તરપૂર્વ તરફથી આવતી મહી નદી છેવટના ભાગમાં પશ્ચિમ તરફ વળી બદલપુર પાસે મહીસાગર બને છે ને ખંભાતનીયે પેલે પાર ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનો પટ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) જેટલો પહોળો થાય છે ને ત્યાં ભરતી વખતે પાણીની સપાટી ૬.૭ મીટર (૨૨ ફૂટ) ઊંચી જાય છે.^{૨૫} અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે મહીનાં પાણી વાસઢની ઉત્તરે આવેલી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે. ચોમાસામાં પૂર આવે છે ત્યારે મહીસાગરનાં પાણી ઘોડાવેગે દોડતાં હોય છે. ખંભાત પાસે સાબરમતીના અને મહીના મુખ આગળ પાણીનો લગભગ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) પહોળો અને ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) લાંબો વાંકોચૂંકો પટ થાય છે, જે ખંભાતની દક્ષિણપશ્ચિમે પહોળો થતો જાય છે.^{૨૬} એક જમાનામાં ખંભાત હિંદના બંદર તરીકે દેશવિદેશમાં ખ્યાતિ ધરાવતું હતું.^{૨૭}

મહી નદીના મુખથી તાપી નદીના મુખ સુધીના અખાતનો પૂર્વ કિનારો લગભગ ૧૨૮ કિ. મી. (૮૦ માઈલ) લાંબો છે. અખાતના મથાળા અને મુખ વચ્ચેનો ભાગ પ્રમાણમાં સાંકડો છે. એની સરેરાશ પહોળાઈ ૧૬ કિ. મી. (૧૨ માઈલ) છે. મુખ આગળ અખાતની પહોળાઈ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) જેટલી છે. અખાતના કિનારે ઠેર ઠેર રેતીના ઢગ ખડકાયેલા પડ્યા છે. એની વચ્ચે ઊંડા પાણીની સાંકડી પટ્ટી છે. આ પટ્ટી અને ઘોડેરાની ખાડી વચ્ચે ઊંચો ટેકરો આવેલો છે; એને લીધે ખંભાત બંદર પાસે વહાણોને આવકા

જવાનો માર્ગ દૂર ધકેલાયો છે. વળી એ સાંકડા માર્ગને લઈને સમુદ્રની મોટી ભરતી વખતે અખાતનાં પાણી મોટા ધુધવાટા સાથે પૂરપાટ ઝડપે અંદર ધસી આવે છે. ભરતીઓટ થયા પછી ખંભાતના ધક્કા આગળની ખુલ્લી જમીન ઉપરથી સપાટ લાગે, પરંતુ એમાં પગ મૂકતાં માણસ અંદર ખૂંપી જાય છે. ચોમાસામાં સાબરમતી અને મહીમાં પૂર આવે છે ત્યારે એમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો, પ્રાણીઓ વગેરે ખેંચાઈ આવે છે. અખાતમાં મળતી નદીઓ મારફતે દર વર્ષે ઘણો બધો કાઢવ ધસડાઈ આવે છે. એમાંનો ઘણો સમુદ્રનાં મોજાનાં જોરને લીધે તણાઈ જાય છે, છતાં જે થોડો કાંપ ત્યાં ફરી રહે છે તેનાથી અખાતના મથાળાનો ભાગ ધીમે ધીમે પુરાયા કર્યો છે અને નદીઓના પટ જિંચા આવતા ગયા છે. ૨૮

અખાતના પૂર્વ ભાગમાં મહીની દક્ષિણે ઢાઢર, નર્મદા, કીમ, તાપી વગેરે નદીઓ મળે છે. કાંઠાના ભાગમાં ઘણી ખાડીઓ આવેલી છે. મોટી નદીઓના કાંઠાઓની જમીન ભાઠાની છે અને સમુદ્રકાંઠાની જમીન ખારવાળી છે. મહીના મુખ પાસે ઉત્તર તટ પર ખંભાત અને દક્ષિણ તટ પર કાવી અંદર છે, જ્યારે ઢાઢર નદીના મુખ પાસે ટંકારી અંદર છે. મહી અને નર્મદા વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા પાસે ખારો પાટ આવેલો છે. નર્મદા નદીના મુખ આગળ એના ઉત્તર તટ પાસે દહેજ અંદર છે ત્યાંથી વહાણો અખાતને સામે પાર સૌરાષ્ટ્રનાં અંદરોએ જાય છે. હાલ આ અંદરને વિકસાવવામાં આવે છે. નર્મદામાં એના મુખથી ભર્ય સુધી મોટાં વહાણ અને અધડિયા સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

નર્મદા ખંભાતના અખાતને મળે છે ત્યાં એનું મુખ લગભગ ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. એ મુખપ્રદેશમાં મોખરે આલિયા નામે મોટો ટાપુ છે. એની ને ભર્યની વચ્ચે કેટલાક નાના બેટ આવેલા છે તેઓમાં ધંતુરિયા બેટ સહુથી મોટો છે; એની જમીન ફળદ્રુપ છે. નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે આવેલું ભર્ય ગુજરાતનું ઘણું જૂનું અંદર છે; ૨૯ એ સમુદ્રતટથી ચોવીસેક કિ. મી. (પંદરેક માઈલ) જેટલું અંદરના ભાગમાં આવેલું છે. નદીના પૂરણને લીધે આ અંદરનો વેપાર ઘટતો ગયો છે. હજી ત્યાં માછી તથા ખારવા લોકોની ઠીક ઠીક વસ્તી છે. સમુદ્રકાંઠે મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. ભર્યની પૂર્વે શુક્લતીર્થને પેલે પાર એક ટાપુમાં અનેક વડવાઈઓવાળો જૂનો જંગી કપીરવડ આવેલો છે. સમુદ્રકાંઠા પાસે નાળિયેરી તથા તાડનાં જાડ નજરે પડે છે. નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા અંકલેશ્વર પાસે ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. નર્મદાના મુખથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે કીમ નદીનું મુખ આવેલું છે.

કીમ અને તાપીની વચ્ચે લગવાનું નાનું બંદર છે. તાપી નદીને ડાબે કાંઠે સુરત એક મોટું બંદર હતું. ૩૦ પછી નદીના કાંપને લઈને તાપીનું મુખ છીછરું થતું ગયું ને બંદરની પડતી થઈ. હાલ સુરતની પશ્ચિમે આવેલા મગદલા બંદરને વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે. તાપીના મુખની પશ્ચિમે હજીરા અને પૂર્વે હુમસ નામે હવાખાવાનાં સ્થળ આવેલાં છે. મીંઢોળા નદી તાપીથી આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે. એના મુખને 'સચીન' કહે છે. પૂર્ણા મીંઢોળાથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે. પૂર્ણાના મુખની દક્ષિણે આવેલા દાંડીમાં મીઠું બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. પૂર્ણાની દક્ષિણે ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) પર અંબિકા અને અંબિકાથી ૧૩ કિ. મી. (આઠ માઈલ) દક્ષિણે ઔરંગા નદી સમુદ્રને મળે છે. અંબિકાના કિનારા પાસે ગણદેવી અને બિલિમોરા વસેલાં છે. ધરાસણા(તા. વલસાડ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે. ઔરંગાના કિનારા પાસે વલસાડ આવેલું છે. વલસાડ પાસે આવેલું તીથલ હવાખાવાનું સ્થળ છે. ઔરંગાના મુખથી ૮.૫ કિ. મી. (છ માઈલ) દક્ષિણે ઉમરસાડી આગળ પાર નદી સમુદ્રને મળે છે. પારના મુખથી આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે કાલક નદી ઉદવાડા પાસે સમુદ્રને મળે છે. દમણગંગા દમણ પાસે સમુદ્રને મળે છે. નવસારીની દક્ષિણે બિલિમોરા, વલસાડ, ઉમરસાડી, મરોલી, ઉમરગામ વગેરે નાનાં બંદર આવેલાં છે. કીમથી દમણગંગા સુધીના સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ રેતીના ટેકરાઓ અને ખારાપાટથી ભરપૂર છે.

કચ્છના અખાતના મથાળાથી મુખ સુધીનો સૌરાષ્ટ્રનો ઉત્તર દિશાનો સમુદ્રકાંઠો લગભગ ૨૫૬ કિ. મી. (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે. એ કિનારા પર નવલખી, જોડિયા, બેડી, સિઝા, સલાયા, પીંડારા, બેટ, ઝોખા, ચારંબડા વગેરે બંદર આવેલાં છે. હંસ્થલ અને જોડિયા વચ્ચેનો ભાગ સાંકડો મટોડાવાળો અને તમરિયાંની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે. આજી અને જાંડ નદી જોડિયા પાસે અખાતને મળે છે. જોડિયા બંદરી વેપારનું મથક છે. જોડિયાથી ઝોખા સુધીના ભાગમાં સમુદ્રતટ છ થી નવ કિ. મી. (ચારથી છ માઈલ) સુધી બંદર વિસ્તરે છે; એની પાસે સંખ્યાબંધ ખડકો અને નાના બેટ આવેલા છે. કિનારા પાસે આવેલી તમરિયાંની ઝાડીઓ ખલાસીઓને સીમાચિહ્નની ગરજ સારે છે. જામનગરની ખાડીમાં બેડી બંદર આવેલું છે ને એની ઉત્તરે રોઝી ટાપુમાં પણ નાનું બંદર આવેલું છે. સિઝામાં સિમેન્ટનું મોટું કારખાનું છે. સલાયા પાસે મીઠાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. જૂના જમાનામાં એ વહાણવટા માટે ધણું જાણીતું હતું. ઝોખા પાસેનો શંખોદ્ધાર બેટ સામાન્યતઃ 'બેટ' નામે ઓળખાય છે.

દ્વારકાની ભૂશિર કચ્છના અખાતને અરબી સમુદ્રથી જુદો પાડે છે. આ ભૂશિરને જગત-ભૂશિર કહેતા. દ્વારકા પશ્ચિમ ભારતનું મોટું તીર્થધામ છે. દ્વારકા પશ્ચિમ ભારતનું આરુ ગણાતી. આ ભૂશિરથી સમુદ્રકાંઠો ઉત્તરપૂર્વ ત્રાંસ લઈ ઓખા બંદર તરફ અને દક્ષિણપૂર્વ ત્રાંસ લઈ દીવ ટાપુ તરફ વિસ્તરે છે. આ કિનારો લગભગ ૨૫૬ કિ. મી. (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે. એ કિનારા પર દ્વારકા, મિયાણી, પોરબંદર, માધવપુર, શીલ, માંગરોળ, વેરાવળ, સુત્રાપાડા, કાંડીનાર વગેરે બંદર આવેલાં છે. આ કિનારા પાસે આવેલો પ્રદેશ સામાન્યતઃ સપાટ છે ને એની પાસે પવનથી ફૂંકાઈને થયેલા રેતીના ટેકરાઓની હારની હાર નજરે પડે છે. દ્વારકાની ઉત્તરે મીઠાપુરનું મોટું ઉદ્યોગનગર છે. દ્વારકામાં સિમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું છે. એની દક્ષિણે ઓખામઢી પાસે મીઠાના મોટા અગર છે. વેરાવળમાં મરચ-ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. ઓઝત સાથે ભાદર નદી નવીબંદર આગળ સમુદ્રને મળે છે ત્યાં અગાઉ મોટું બંદર હતું. માણાવદરથી નવીબંદર સુધીનો ભાગ નીચાણનો હોઈ ત્યાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ રહે છે; એ ભાગને 'ધેડ' કહે છે. માધવપુરથી પ્રાચી સુધીનો 'લીલી નાધેર' તરીકે ઓળખાતો કાંઠાપ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ અને રળિયામણો છે. અહીં નાળિયેરીનાં વૃક્ષો, નાગરવેલના મંડપો અને આંખાની વાડીઓ નોંધપાત્ર છે. દીવનો ટાપુ ૧૧ કિ. મી. (સાત માઈલ) લાંબો છે. દીવ પાસેના કિનારાથી ગોપનાથ સુધીનો દક્ષિણતટ લગભગ ૧૨૮ કિ. મી. (૮૦ માઈલ) લાંબો છે. આ તટ આગળનો પ્રદેશ ધણો રમણીય છે. ભૂશિરો, મેદાનો અને તાડવૃક્ષોથી શોભતા આ પ્રદેશમાં અનેક બંદરો અને શહેરો આવેલાં છે; એમાં નવાબંદર, જાફરાબાદ અને મહુવા નોંધપાત્ર છે. નવાબંદર દેલવાડા પાસે આવેલું છે; ત્યાં વહાણવટા અને માછીમારીનો ધંધો ચાલે છે. ગોપનાથ ભૂશિરથી અંભાતનો અખાત શરૂ થાય છે. આ અખાતનો પશ્ચિમ તટ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબો છે. અહીં સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવતી શેત્રુંજી, કાળુભાર, ઉતાવળી, સુકલાદર, ભોગાવો વગેરે નદીઓ અખાતમાં મળે છે. આ કિનારા પર તળાબ, વૈધા, ભાવનગર, ધોલેરા વગેરે બંદર આવેલાં છે. ભાવનગરની ખાડી અંદરના ભાગમાં અગાઉ છેક વલભીપુર સુધી હતી; નદીના કાંપને લઈને એ માઈલો સુધી પુરાઈ ગઈ. શેત્રુંજી નદીના મુખથી અંદરનો ભાગ નીચો હોવાથી ત્યાં જુવાળ વખતે પાણી ફરી વળે છે. ગોપનાથ અને ધોધા વચ્ચેનો ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ)નો કિનારો જરા જાંચો છે. અહીં કોતર ધણું છે; ગામની નજીક ઝાડ પણ ધણું છે. ધોધા આગળનો કિનારો પણ જરા જાંચાણમાં છે. ભાવનગર અને ખૂલુબંદર (ધોલેરા પાસે) વચ્ચેના ભાગનો કાંઠો તમરિયાની ઝાડીઓથી છવાયેલો છે.

એમાં વચ્ચે વચ્ચે નકામું બરછટ ઘાસ જીગે છે. એમાં ઘણી ખાડીઓ છે. ભરતી વખતે પાણી અંદરના ભાગમાં ઘણું દૂર સુધી પથરાય છે. ઘોઘા પાસે પીરમતો બેટ અને ભાવનગર પાસે રોણિયો બેટ છે. ઘોલેરાનું બંદર ખાડી પુરાઈ જવાથી નાનું થઈ ગયું છે.

કચ્છની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા દક્ષિણે કચ્છનો અખાત આવેલ છે. સમુદ્રનો કિનારો ઉત્તરપશ્ચિમથી દક્ષિણપૂર્વ તરફ ઢળતો છે અને અખાતનો કિનારો લગભગ અર્ધ સુધી દક્ષિણપૂર્વ તરફ અને મુદ્રા બંદર પાસેથી ઉત્તરપૂર્વ તરફ ફળે છે. આખો કિનારો લગભગ ૩૨૦ કિ. મી. (૨૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે. એ ઘણોખરો સીધો છે. માત્ર ક્યાંક ક્યાંક નાની નાળો આવેલી છે. પશ્ચિમે આવેલ કોરીનાળ સિંધુના લુપ્ત પૂર્વમુખનો અવશેષ છે. એની પાસે આવેલું નારાયણ સરોવર પણ હાલ ઘણું નાનું થઈ ગયું છે. કોટેશ્વર અને લખપતનાં પુરાણાં બંદર ઘણું અંશે પુરાઈ ગયાં છે. કચ્છ તરફનો કાંઠો નીચો, સપાટ અને મટોડાવાળો છે ને એમાં તમરિયાંની ઝાડીઓ હોય છે. સમુદ્રકાંઠાની અબડાસા તાલુકાથી માંડવી, મુદ્રા અને અંબર તાલુકા સુધીની જમીન સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. આંબા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેનાં ફળો તેમજ કપાસ, મગફળી, બાજરી વગેરે પાક થાય છે. સમુદ્રકાંઠા પાસેનો આ સપાટભાગ 'કંઠી' તરીકે ઓળખાય છે. એના પશ્ચિમ છેડા પાસે આવેલી જખૌની ખાડીમાં આઠદસ નાના બેટ આવેલા છે, જેમાંના ઘણાખરા ઉજ્જડ છે. જખૌ બંદર પર મીઠાના અગર છે. રુક્મવાતીના મુખ પાસે આવેલું માંડવી બંદર વહાણવટા માટે જાણીતું છે. કેવડી અને ભૂખીના સંગમ પર આવેલ મુદ્રાના બંદરમાં મીઠાના અગર આવેલા છે. એની ઈશાને આવેલું ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થ તરીકે જાણીતું છે. અંબરની દક્ષિણે તૂણાનું જૂનું બંદર છે, જ્યાંથી હાલ માછલીનું ખાતર પૂરું પાડવામાં આવે છે. મીઠાનું મોટું કારખાનું ધરાવતા જૂના કંડલા પાસે નવું કંડલા બંદર બાંધવામાં આવ્યું છે. કરાંચી પાકિસ્તાનમાં જતાં ભારત સરકાર તરફથી આ બંદરને મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવે છે. કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી વાગડ પ્રદેશની જમીન કાળી અને કપાસને અનુકૂળ છે; એની બંને બાજુએ રણ હોવાથી ત્યાં કંઠી અને ગરમીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. કચ્છની પૂર્વ તથા ઉત્તરે આવેલી છીછરી ખાડીઓ સમય જતાં રણમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. રણમાં જ્યારે ઉનાળામાં કોરીનાળમાંથી અરબી સમુદ્રની અને નક્ટી, કંડલા તથા હરથલની નાળોમાંથી અખાતની મોટી ભરતીનાં પાણી ચડે છે ત્યારે એ સાથે અસંખ્ય દરિયાઈ કીટાણુઓ, શંખલાં વગેરે ખેંચાઈ આવે છે. કંડલા અને હરથલની ખાડી વચ્ચેનો ભાગ સાંકડો,

મોડાડાવાળો અને તમરિયાંની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે. સમુદ્રકાંઠે કીચડવાળી નાળોમાં ચેરિયાં (તવર) ઊગે છે તે કિનારા ઘોવાતા અટકાવે છે અને દુકાળના વખતમાં એના પાનનો લીલો ચારો ઢોરોને રાહતરૂપ નીવડે છે. ચેરનાં જંગલોમાં જાંટ-ઉછેરનો ધંધો ચાલે છે. કચ્છના કાંઠાનો પ્રદેશ દરિયાખેડ તથા વહાણોના બાંધકામ માટે જાણીતો છે. અહીં તરેહતરેહનાં માછલાં મળતાં હોઈ મત્સ્ય-ઉદ્યોગ સારો ખીલ્યો છે; હવે મીઠાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસવા લાગ્યો છે. કંડલામાં મીઠાનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

કચ્છનો અખાત અને કચ્છના નાના રણનો દક્ષિણકાંઠો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને અલગ પાડે છે. કંડલાથી હરથલની નાળમાં થઈને અખાતને દક્ષિણકાંઠે આવેલ નવલખી બંદરે જવાનો સમુદ્રમાર્ગ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો સહુથી સીવો અને ટૂંકો માર્ગ છે. અખાતમાં પાણીની જાંડાઈ કચ્છ તરફના ભાગ કરતાં સૌરાષ્ટ્ર તરફના ભાગમાં વધારે છે. અખાતના મુખ આગળ એ સૌરાષ્ટ્રના કાંઠા પાસે ૨૫ થી ૩૦ વામ (વામ=પાા ફૂટ) જાંડું છે. ત્યાંથી અંદરના ભાગમાં જતાં જાંડાઈ ઓછી થતી જાય છે. છેક મથાળા આગળ જાંડાઈ બે કે ત્રણ વામ જેટલી જ છે. હરથલની ખાડીમાં ઠેકઠેકાણે ૬ થી ૧૨ વામની જાંડાઈ છે. ૩૨ અખાતના મુખ આગળ ભરતી ૪.૫૧ મીટર (૧૪.૮ ફૂટ) અને મથાળા આગળ ૬.૧૬ મીટર (૨૦.૨ ફૂટ) ચડે છે. ૩૪ અખાત મથાળા આગળ ૧૩ કિ. મી. (આઠ માઈલ) અને મુખ આગળ ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) પહોળો છે.

ગુજરાતનાં બંદરોમાં કંડલાને સહુથી મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે; ત્યાં ધણું વહાણ આવી શકે તેવો મોટો ધક્કો બાંધવામાં આવ્યો છે. ઓખા અને ભાવનગરમાં જહાજો કિનારે ધક્કા ઉપર નાંગરી શકે છે ને બારે માસ કામ કરી શકે છે. નવલખી, જામનગર અને સિસ્સા પણ બારમાસી બંદરો છે, જ્યારે માંડવી, પોરબંદર, વેરાવળ અને ભરૂચ બંદર ચોમાસા સિવાય કામમાં આવે છે. કંડલા ઉચ્ચ કક્ષાનું બંદર છે; માંડવી, મેડી, નવલખી, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, ભાવનગર અને ભરૂચ મધ્યમ કક્ષાનાં બંદર છે, ને બાકીનાં નાનાં બંદર છે. ૩૪

૪. જમીનના મુખ્ય પ્રકાર ૩૫

ઉત્તર ગુજરાતની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ છે ને એમાં જાડી રેતીનું પ્રમાણ ઘણું છે. સેન્દ્રિય દ્રવ્યો અને નાષ્ટ્રોજન એમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. તળ જમીન ખોદીને તૈયાર કરેલા કૂવાનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં હોઈ પીત કે

સિંચાઈ માટે લાગ્યેજ કામ લાગે છે. ઊંડાં ખોરિંગો દ્વારા સાડું પાણી મળી શકે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં ક્ષારતુ પ્રમાણ વધારે છે. કોઈકોઈ સ્થળે કાળી જમીન પણ જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં કાળી અને ગોરાડુ એ બે જાતની જમીન આવેલી છે. કાળી જમીનમાં ચીકણી માટીનું પ્રમાણ બહુ નથી; એમાં માટી લગભગ ૨૦ ટકા અને રેતી લગભગ ૪૦ ટકા છે. આમાંની કેટલીક જમીન ઊંડી છે ને ચોમાસામાં પાણી ચૂસીને સંઘરી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ સંઘરેલા પાણીને ઉપયોગ કઠોળ અને ઘઉંના શિયાળુ પાકને ખાસ અનુકૂળ નીવડે છે. કાળી જમીનની તળે થોડી ઊંડાઈએ ચૂનાના કંકરના થર આવેલા હોઈ એ ક્ષાર નુકસાનકારક નીવડે છે. ગોરાડુ જમીન ફળદ્રુપ છે ને ખાતર અને સિંચાઈની જોગવાઈ થતાં સાડું ઉત્પાદન આપે છે.

ચરોતરની જમીન એકંદરે ઘણી ફળદ્રુપ છે. આ જમીન ઝીણી રેતી અને માટીના મિશ્રણની કુમાશવાળી જમીન છે. વધારે સારી જાતની જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ દસ ટકાથી વધુ અને રેતીનું પ્રમાણ ૭૦ ટકાથી ઓછું હોય છે. સાબરમતી અને મહી નદીના કાંઠાની જમીન ઝાંખા પીળા રંગની અને દાણાદાર છે; એ નમૂનેદાર ગોરાડુ જમીન છે. અંદરના વિસ્તારમાં જમીનનો રંગ ઝાંખો ભૂખરો થાય છે ને બેસર જમીન સાથે એ ભળી જાય છે. બેસર જમીન રંગે ભૂખરી છે; કાળી અને લાઠાની જમીન કરતાં એનો રંગ ઝાંખો છે. નીચાણવાળા વિસ્તારમાં કાળી જમીન મળી આવે છે; એ નદીઓનાં પૂરનાં પાણીથી જમા થયેલ સારાં પોષક દ્રવ્યો ધરાવે છે. આ દ્રવ્યો માંડ છે ત્યાં આઠ ફૂટ ઊંડે પહોંચે છે ને તેથી એ જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી. નદીના કાંઠાની લાઠાની જમીન ફળદ્રુપ છે ને એમાં ખાતર વિના પણ સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે.

પંચમહાલ જિલ્લાની જમીન ગુજરાતના અન્ય વિભાગોની જમીનથી ઘણી જુદી પડે છે. આ જમીન ઘસડાઈ આવેલા કાંપની નહિ, પણ નીચે રહેલા ઝેનાઈટ અને નીસના ખડકોમાંથી છૂટા પડેલા કણોની બનેલી છે. એ ઝાંખા રંગની, છીછરી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે. નીચાણના ભાગોમાં આવેલી જમીન રંગે કાળી, માટીવાળી અને ફળદ્રુપ છે; એમાં પાણી સંઘરી રાખવાની શક્તિ ઘણી હોવાથી એમાંથી દર વર્ષે ખરીફ (ચોમાસુ) તથા રવી (શિયાળુ) પાક લેવાય છે. ઊંચાણવાળાં સ્થળોની જમીન પથરાળ, કાંકરાવાળી, છીછરી, ઝાંખી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે.

વડોદરા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં ગોરાટ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાળી જમીન મળી આવે છે. આ બંને જાતની જમીન કાંપવાળી છે. કાળી જમીનમાં ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી રેતી આવેલી છે, જ્યારે ગોરાટ જમીનમાં ૬૦ થી ૮૦ ટકા રેતી હોય છે. આ વિસ્તારની કાળી જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી; એનું અંતરપડ રેતાળ છે, જેમાં કેટલેક સ્થળે મરડિયા અને કેટલેક સ્થળે માટી આવેલ છે. ગોરાટ જમીનમાં સેંદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજન પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. દક્ષિણમાં આવેલી કાળી જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ નથી, જ્યારે પૂર્વમાં આવેલી કાળી જમીનમાં એ વધુ છે. આ વિભાગમાં જે ગોરાટ તરીકે ઓળખાય છે તે ખરી રીતે મધ્યમ કાળી જમીન છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં કપાસને અનુકૂળ કાળી જમીન આવેલી છે. નદીઓના કાંપને લઈને કાળી જમીન ઠીક ઠીક જાંડી હોય છે. ઉનાળામાં એમાં જાંડી ચિરાડો પડે છે. આ ચિરાડો ઘણી વાર ૧ ઇંચ પહોળા અને ૧૦ ફૂટ જેટલી જાંડી હોય છે, આથી કાળી જમીન પોતાની મેજે જ ખેડાય છે એનું કહેવાય છે. પશ્ચિમ તરફ જતાં જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. સમુદ્રકાંઠા તરફ ખારી જમીનના પટ આવે છે. કાળી જમીનમાં માટી, કાંપ અને રેતીનું લગભગ સરખું પ્રમાણ હોય છે; મુખ્યત્વે એમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે. ભારે વરસાદમાં પાણીથી ચિરાડો ભરાઈ જાય છે ત્યારે ભારે ચીકાસને લીધે એને ખેડી શકાતી નથી; જેમાં પાણીનો નિતાર સારી રીતે થઈ શકતો હોય તેવા થરવાળી જમીનને જ સિંચાઈ માફક આવે છે. ખરીફ પાકને બદલે ઘઉં, અળશી, ચણા વગેરે રવી પાક માટે એ માફક આવે છે. લાઠાની જમીન તથા ગોરાટ જમીન ખાગાયત માટે કામ લાગે છે. નદીઓના કાંઠા પર જમા થયેલ કાંપની ફળદ્રુપ જમીનને 'લાઠાની જમીન' કહે છે. લાઠાની જમીનમાં લગભગ ૨૦ ટકા માટી અને ૬૦ ટકા રેતી હોય છે; ગોરાટ જમીનમાં રેતીનું પ્રમાણ ૮૦ ટકા જેટલું અને માટીનું પ્રમાણ ૬ થી ૧૦ ટકા જેટલું જ હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતીને લાયક જમીન મોટે ભાગે સપાટ અને મધ્યમ કાળી જાતની છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં છીછરી અને મોટે ભાગે મરડિયાવાળી જમીન છે; એમાં માટીનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ને એ ઓછી ફળદ્રુપ છે. પાતાળ કૂવાઓમાંનાં મોટા ભાગનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં નીકળે છે.

ભાલની જમીન કાળી અને બેજનો સંગ્રહ કરે તેવી છે; ક્ષારને કારણે કેટલીક જમીન પડતર રહે છે.

કચ્છની જમીન છીછરી અને પથ્થરવાળી છે. મોટા ભાગની જમીન ખારવાળી છે. ત્યાંની ખેતીને લાયક જમીનમાં નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

વરસાદની ઋતુમાં ગુજરાતની જમીનોમાં સેન્દ્રિય દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. જમીન સુકાઈ જતાં એ દ્રવ્ય છૂટાં પડી જાય છે. સિંચાઈ દ્વારા જમીનને ભીની રાખવામાં આવે તો એ જમીનમાં સેન્દ્રિય દ્રવ્ય પૂરતા પ્રમાણમાં રહે છે. ગુજરાતની જમીનોમાંથી ખેતીની મોસમમાં પાકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી પોટાશિયમ નોર્મ એ ત્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

૫. આબોહવા^{૩૬}

ગુજરાતની આબોહવા એકંદરે સમશીતોષ્ણ છે. ઉત્તરના ભાગોમાં આબોહવા સૂકી અને દક્ષિણના ભાગોમાં ભેજવાળી હોય છે. અરબીસમુદ્ર અને અખાતોની અસર નીચેના ભાગોમાં ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે ને આબોહવા વધારે ખુશનુમા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે. પૂર્વ સીમા પર આવેલા વન-આચ્છાદિત પર્વતો અને કુંગરોને લીધે પણ આબોહવામાં ગરમીની તીવ્રતા ઓછી રહે છે.

સામાન્ય રીતે અહીં શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એમ ત્રણ ઋતુઓ આવે છે. શિયાળો સામાન્ય રીતે નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી રહે છે. વધારેમાં વધારે ઠંડી જાન્યુઆરીમાં પડે છે. શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન દિવસે ૨૧° થી ૩૮° સે. (૭૦° થી ૧૦૦° ફે.) સુધી અને રાત્રે ૧° થી ૨૦° સે. (૩૦° થી ૬૭° ફે.) સુધી રહે છે. આ ઋતુ દરમિયાન આકાશ સ્વચ્છ હોય છે ને ઉત્તર તરફના ઠંડા સૂકા પવન વાય છે. પશ્ચિમ દિશાથી તોફાની વાયરા વાય છે ત્યારે સખત ઠંડીનું મોજું ફરી વળે છે, ભયંકર પવન ફૂંકાય છે, ને ક્યારેક વરસાદ પણ પડે છે.

માર્ચ મહિનામાં ઉનાળો ખેસતાં ધીમે ધીમે ઉષ્ણતા વધતી જાય છે. મે માસમાં સખત ગરમી પડે છે. જૂનમાં આકાશમાં વાદળો ઘેરાતાં ગરમીનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે. ઉનાળામાં સામાન્ય રીતે ૩૭° થી ૪૭° સે. (૯૮° થી ૧૧૬° ફે.) સુધી ઉષ્ણતામાન રહે છે.

ગુજરાતમાં વર્ષનો ૬૦ થી ૬૫ ટકા જેટલો વરસાદ ચોમાસા દરમિયાન પડે છે. આ વરસાદ દક્ષિણપશ્ચિમ દિશામાંથી આવતા ભેજવાળા પવનો પર તથા અંગાળાના ઉપસાગરમાં થતા દબાણની વધઘટ પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે

વધારે વરસાદ જુલાઈમાં પડે છે. કિનારાની પટ્ટી પર ભરૂચ સુધી વરસાદનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તે ઉત્તર તરફ જતા ઘટતું જાય છે. વડોદરાની પૂર્વે આવેલા છોટાઉદેપુર-આરિયા પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે એમાં સાતપૂડા અને વિંધ્ય હારમાળાના પશ્ચિમ છેડાની અસર કારણરૂપ છે. આડાવલી પર્વતના દક્ષિણ છેડાની અસરને લઈને આણુ પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે. ગિરનાર પર્વત અને ગીરની ડુંગરમાળાની અસરને લીધે જૂનાગઢથી લઈને જિલ્લાના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ભરૂચ-ડીસાથી પશ્ચિમ તરફ વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ગુજરાતમાં સહુથી વધુ વરસાદ ડાંગ પ્રદેશમાં પડે છે; ત્યાં ગયા દાયકામાં એક વર્ષે ૧૯૪.૨ સે. મી. જેટલો વરસાદ પડેલો. બનાસકાંઠામાં વરસાદ ૭૮ સે. મી. જેટલો ઓછો પડે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સરેરાશ વરસાદ ૫૦ સે. મી. થી ૬૨ સે. મી. પડે છે, જ્યારે કચ્છમાં માંડ ૩૦ સે. મી. જેટલો વરસાદ પડે છે; ત્યાં ક્યારેક આઠ સે. મી. જેટલો ઓછો વરસાદ પણ નોંધાયો છે. સપ્ટેમ્બરમાં ચોમાસું હઠવા લાગે છે તે ઓકટોબરમાં ઋતુમાં ઘણું પરિવર્તન થાય છે. ચોમાસા અને શિયાળા વચ્ચેના આ માસમાં આમોહવા ખુશનુમા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે.

સિંચાઈ માટે નદીઓ, કૂવાઓ અને તળાવો ઉપરાંત હવે નહેરો અને પાતાળકૂવાઓની સગવડ થતી જાય છે.

૬. ખનિજો^{૩૭}

ગુજરાતમાં ખનિજસંપત્તિ વિશે વધુ ને વધુ શોધખોળ થતી જાય છે. ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનાં મથક ખંભાતના અખાતની આસપાસના વિસ્તારમાં લગભગ બંધી બાજુએ ઠેકઠેકાણે મળતાં જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ કાલસા અને લિગ્નાઈટનો જથ્થો મળવા લાગ્યો છે. ધાતુઓમાં સોના અને રૂપા જેવી કિંમતી ધાતુઓની નિશાનીઓ મળવા લાગી છે, પરંતુ એ આખતમાં હજી વધુ અન્વેષણ કરવું પડે એમ છે.

લોહમય ધાતુઓમાં કેટલાંક સ્થળોએ લોખંડ ગાળવાનો ધંધો ચાલતો હતો, પરંતુ હાલ લોખંડની કાચી ધાતુઓ (હિમેટાઈટ વગેરે)ની કોઈક સ્થળોએ નિશાની મળે છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં શિવરાજપુર પાસે માર્બલો સુધી મેંગેનિઝની કાચી ધાતુ પથરાયેલી છે. છોટાઉદેપુર, આરિયા વગેરે કેટલાંક બીજાં સ્થળોએ પણ મેંગેનિઝ મળી આવવાની નિશાનીઓ દેખાય છે. પોલાદને સખત કરવામાં મેંગેનિઝની જેમ જેનો ઉપયોગ થાય છે તે ટ્રાન્સનની કાચી ધાતુ

આડાવલીના સ્ફટિકોમાંથી તથા પંચમહાલ જિલ્લાના ફિલિટના પથ્થરોમાંથી મળી આવે છે. બિન-લોહ ધાતુઓમાં અહીં તાંબુ, સીસું, જસત અને એલ્યુમિનિયમની ધાતુઓ મળે છે. બનાસકાંઠામાં શિરોહી તથા અંબાજી નજીક તાંબુ ગાળવાની બઠ્ઠીઓ હતી. શિરોહી પાસે, છોટાઉદેપુર પાસે, લાયાવદર પાસે અને શિહોર પાસે તાંબાની કાચી ધાતુ હોવાનું જાણવા મળે છે. બનાસકાંઠા અને પંચમહાલમાં સીસાની કાચી ધાતુ મળે એમ લાગે છે. પંચમહાલમાં જાંબુધોડા પાસે જસતની કાચી ધાતુ મળે એમ જણાય છે. ખેડા જિલ્લામાં કપડવંજ તાલુકામાં બોક્સાઈટનો મોટો જથ્થો પડેલો છે. બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ નીકળે છે. પંચમહાલ અને છોટાઉદેપુરના પ્રદેશોમાં યુરેનિયમ વગેરે મળવાની નિશાની મળી છે ને ઈંડર પાસે થોરિયમની કાચી ધાતુનાં એંધાણ મળ્યાં છે. આ ધાતુઓ આણુશક્તિના ઉત્પાદનમાં ઉપયોગી છે.

બનાસકાંઠામાં કેટલીક જગ્યાએ ક્લાઈ, તાંબુ અને મેંગેનીઝ નીકળે છે. એ ઉપરાંત અમુક સ્થળોએ ગંધક, અપ્પરખ, સુરોખાર, ધસિયું મીઠું, અડધિયો પથ્થર, આરસ, ખડી, રાતી માટી, પીળી માટી વગેરે નીકળે છે.

બાંધકામ માટેના પથ્થરોમાં ગ્રેનાઈટ સંખેડા તાલુકામાં અને ગ્રેનાઈટ-નાઈસ બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં મળે છે. સારી જાતનો એન્ડરેટાન ગુજરાતમાં અખૂટ પ્રમાણમાં મળે છે, ખાસ કરીને હિંમતનગર, નાથકુવા (પંચમહાલ) અને સોનગઢ પાસે તેમજ ધ્રાંગધ્રા પાસેની ખાણોમાં. ક્વાર્ટ્ઝાઈટ એન્ડરેટાન વડોદરા જિલ્લાના બાધ સ્તરોમાં તેમજ રાજપીપળા પ્રદેશમાં મળે છે. સુરત જિલ્લામાં અને ઈંડર પ્રદેશમાં મળી આવતો ચૂનાનો પથ્થર બાંધકામ માટે સારો કામ લાગે છે, પરંતુ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં મળી આવતો 'પોરબંદર પથ્થર' એ માટે સર્વોત્તમ છે. સ્લેટ પંચમહાલ જિલ્લાની ખાણોમાં સારા પ્રમાણમાં રહેલો છે.

સુશોભન માટેના પથ્થર પણ ગુજરાતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. પાલણપુર, ઈંડર, પંચમહાલ અને વડોદરા વિસ્તારમાં મળતા ગ્રેનાઈટ-નાઈસ નકશી કામ માટે સારા કામ લાગે છે ને એના પર ભારે પોલિશ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં આરસપહાણનો પણ સારો જથ્થો છે. બનાસકાંઠામાં આરાસુર વિસ્તારમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સફેદ આરસપહાણ મળે છે. ઈંડર, શિરોહી, પાલણપુર અને પંચમહાલમાંથી પણ સફેદ આરસપહાણ મળે છે. રાજપીપળામાંથી સફેદ, કાળો અને લીલો આરસપહાણ મળી આવે છે. સંખેડા તાલુકામાંથી લીલો, ગુલાબી, બૂખરો, નીલ અને પીળો આરસપહાણ મળે છે.

ગુજરાતમાં ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એમાં ચૂનાનો પથ્થર ધણો કામ લાગે છે. એ ખાસ કરીને પોર્લેન્ડર, માંગરોળ-સોરઠ, બનાસકાંઠા અને વાડાસિતોર વિસ્તારમાં મળે છે. તળ-ગુજરાતમાં નદીઓના કાંપમાં અને જમીનનાં આવરણો નીચે મળતો કંકર પણ ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે કામ લાગે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં, ઈંડર પાસે અને સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં ચિનાઈ માટી મળી આવે છે. ગુજરાતમાં બોક્સાઈટ ઉપરાંત સ્ટ્રીએટાઈટ, ડોલોમાઈટ, સિલિકા અને ફેલ્ડસ્પાર જેવા અદ્રાવ્ય પદાર્થ પણ કેટલેક ઠેકાણે મળે છે. વડોદરા, સાબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાં કાચ બનાવવા માટેની રેતી પૂરી પાડતો રેતીનો પથ્થર કેટલીક જગ્યાએ મળે છે. વડોદરા જિલ્લામાં, રાજપીપળા પાસે અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં રંગ બનાવવા માટેની વિવિધ માટી મળે છે.

અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોમાં અક્રીક સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. અક્રીકની ખાણો ખાસ કરીને રાજપીપળા પાસે આવેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે અક્રીક ઉપરાંત ફિલ્ડ, જેરપર અને કાર્નેલિયન પણ મળે છે.

એસ્બેસ્ટોસ સાબરકાંઠામાં ઈંડર પાસે જ મળ્યો છે. ગિપ્સમ (હરસોડ) રાજપીપળા પાસે, ઓખામંડળમાં, ઘોઘા પાસે, નવાનગર પાસે અને કચ્છના તદમ્બેશમાં મળે છે. ઈંડર, દાંતા, છોટાઉદેપુર અને ભાંજુધોડા પાસે જિતરતી કોટિનું અપરંપ મળે છે. ભરૂચ, જંજુસર, જૂનાગઢ અને કચ્છમાં મળતી ઊસના જેવી માટી ખનિજ તેલક્ષેત્રોના શારકામમાં તેમજ ખનિજ તેલ અને વનસ્પતિ તેલો શુદ્ધ કરવામાં વપરાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં તથા ખારાધોડા (જિ. અમદાવાદ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે. કચ્છના રણનું મીઠું કંડવું હોઈ ભાગ્યેજ વપરાય છે.

ભૂસ્તરીય અન્વેષણો તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ-યોજનાઓ દ્વારા ગુજરાતમાં વધુ ને વધુ ખનિજસંપત્તિ મળવા સંભવ છે.

૭. માનવ-જીવન પર અસર ૩૮

ગુજરાતમાં કેટલીક આદિમ જાતિઓના માનવ વસતા. તેઓમાંના ધણા પહાડો અને જંગલોમાં વસતા, અરણ્ય-સંસ્કૃતિ ધરાવતા અને લડાયક વૃત્તિના હતા. સમુદ્રકાંઠા પાસે વસતા તથા નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી નદીઓના કાંઠા પાસે વસતા માછીમારો મછવા ચલાવવાનો અને વહાણવદાનો ય ધંધો

કરતા થયા. ગુજરાત દેશના ધોરીમાર્ગોથી કંઈક દૂર રહી જતું, છતાં મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ખાનદેશ વગેરે પડોશી પ્રદેશો સાથે એ ઠીક ઠીક વ્યવહાર ધરાવતું. વળી સમુદ્રકાંઠાને લઈને એ સિંધ અને કોંકણ જેવા પ્રદેશો સાથે જળમાર્ગેથી વ્યવહાર ધરાવતું, આથી સમય જતાં દેશના અને દુનિયાના બીજા ભાગોમાંથી અવારનવાર કેટલીક અન્ય જાતિઓનાં માનવકુલ અહીં આવી વસ્યાં. એમાંની કેટલીક જાતિઓ લડાયક વૃત્તિની હતી તે બહુધા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખુલ્લાં મેદાનોમાં વસીને પોતપોતાના પ્રદેશનાં સંરક્ષણ તથા વિસ્તાર માટે તેમજ પરસ્પર ટંટાકિસાદ તથા વેરઝેર માટે ક્યારેક ધીંગાણું કરી બેસતી, પરંતુ બાકીના સમયમાં ખેતી, પશુપાલન અને હુન્નરકલાઓના ધંધારોજગાર સંભાળતી. તળ-ગુજરાતના કળદ્રુપ વિસ્તારોમાં વસતી પ્રજા બહુધા ખેતી અને હુન્નર-ઉદ્યોગના વ્યવસાયમાં પરાયણ રહેતી ને એમાંના કેટલેક વર્ગ વેપારવણજ ખીલવતો. સમુદ્રકાંઠા પાસે માછલાં મારવા ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે મીઠું પકવવાનો ધંધો ચાલતો. ખારવાઓ દેશવિદેશના વહાણવટામાં પાવરધા થતા ગયા ને સાહસિક વેપારીઓ સમુદ્રપારના વેપારવણજને વિકસાવવા લાગ્યા. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ભૂ-ભાગની રક્ષતાએ તથા અદ્ય વિકસિતતાએ આ સાહસિકતાને સવિશેષ ખીલવી. ભરૂચ, વલભી, વેરાવળ, માંગરોળ-સોરઠ, પોરબંદર, દારકા, માંડવી, ખંભાત, સુરત વગેરે બંદરો દેશવિદેશના દરિયાઈ વેપારનાં મથક બન્યાં. ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપના દેશોની સફર ખેડતા, ત્યાં પોતાની પેઢીઓ ખોલતા, ને ક્યારેક ત્યાં કાયમી વસવાટ પણ કરતા. મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતના પાટીદારો પણ કમાણી કરવા દેશાવર જવામાં સક્રિય ભાગ લેતા થયા. આમ પ્રાકૃતિક લક્ષણોએ માનવજીવનના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો ને પરિણામે ગુજરાતની પ્રજાના માનસમાં મુખ્ય પ્રકૃતિ વેપારીની ઘડાઈ. મળતાવડો સ્વભાવ, કલહભીરુતા, શાંતિપ્રિયતા, ધરછોડની વૃત્તિ, દૂરદેશી, વિશાળ દૃષ્ટિ ઇત્યાદિ લક્ષણો વ્યાપક બન્યાં. જે આગંતુકો, નિર્વાસિતો, વેપારીઓ અને આક્રમણકારો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા તે સહુને ગુજરાતે પોતાનામાં સમાવી લીધા ને એ સહુમાં વતેઓછે અંશે એ લક્ષણ ખીલતાં ગયાં.

નાનાંમોટાં રજવાડાં સ્થપાતાં એમાં લડાયકવૃત્તિ ઉપરાંત મુત્સદ્દીગીરી અને કાયદાવાની વૃત્તિ પણ ઠીક ઠીક ખીલી. આ વૃત્તિ સંખ્યામંધ રજવાડાં ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રમાં સવિશેષ ખીલી. રાજાઓ, અધિકારીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ અને સાહસિકોમાં કેટલાક મેધાવી તરીકે પણ તેજસ્વી નીવડ્યા. સ્વભાવની સમતાએ પ્રજાના મોટા વર્ગમાં ધાર્મિકતા અને ભાવિકતાના સંસ્કાર ખીલ્યા.

વેપારવણુજની વૃત્તિએ સંપત્તિ તથા સંખ્યાવતની ભાવના વધારી તેમજ મોટા વેપારઉદ્યોગ ખીલવ્યા, તે વિદ્યાકલાની અભિવૃદ્ધિએ સાહિત્ય, કલા અને હુનરની અભિવૃદ્ધિ કરી.

પાદટીપો

૧. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i)*, p. 89. ગુજરાત રાજ્યના સર્વેક્ષણ ખાતા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ત્યારે ૧,૮૪,૦૩૪.૫ ચોરસ કિ.મી. અથવા ૭૧,૦૫૫.૮ ચોરસ માઈલ હતો (એજન). ત્યાર પછી આ વિસ્તારમાં કંઈક ઘટાડો થયો છે. ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતાના ૧૯૬૮ના તથા ૧૯૬૯ના વાર્ષિક સંદર્ભ-ગ્રંથમાં તથા ૧૯૭૦ની મેજ ડાયરીમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ૧,૮૭,૦૬૧ ચોરસ કિ.મી. જણાવ્યો છે. જે ભારતના સર્વેક્ષણ ખાતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૧-૧-૧૯૬૬ નો વિસ્તાર છે. (પૃ. ૧)

૨. સંસ્કૃત શબ્દકોશ કચ્છનો અર્થ કિનારો તેમજ અનૂપ (marsh) આપે છે અમરકોશ 'જલપ્રાયમનૂપં સ્યાત્ પુલિં કચ્છસ્તથાવિષ્ઠઃ' (પંક્તિ ૫૭૭) આપે છે.

૩. રામસિંહ રાઠોડ, "કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન", પૃ. ૨૫૧

૪. એજન, પૃ. ૨૪૩-૪૪

૫. એજન, પૃ. ૨૪૪

૬-૮. એજન, પૃ. ૨૪૫

૬ સિકંદરે ઈ પૂ ૩૨૫માં આ પ્રદેશની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં મોટું સરોવર હતું ને એમાં ધણું મોટાં દરિયાઈ માછલાં થતાં. સિકંદરે સિંધુ નદીને માગે એમાં બે સફર કરેલી ને બીજી સફર દરમ્યાન ત્યાં વહાણોની સલામતી માટે બંદરી આશ્રય બાંધવાનું ફરમાવેલું (B. G., Vol. V, p. 15). *Periplus* (૧લી સદી)માં કચ્છના રણની જગ્યાએ ઇરિનોન(ઈરિન)નો અખાત (નાનો ને મોટો) જણાવ્યો છે ને એ બેઠેમાં પાણી સાવ બીછરાં હોવાનું નોંધ્યું છે (ફકરો ૪૦).

૧૧-૧૨. B. G., Vol. VIII, p. 1

૧૩. એજન, પૃ. ૫૫૬. ચોમાસામાં એનું પાણી મીઠું હોય છે, પણ જમીનની અંદર રહેલા ક્ષારને લઈને એ તરત જ ખારાસ પડતું થઈ જાય છે.

૧૪. V. A. Janki, "Physical Features", *Indian National Congress, 66th Session, Bhaonagar, Souvenir, Part III*, pp. 1. ff.

૧૫. નર્મદાશંકર લા. કવિ, "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૨-૩; શિવશંકર શુક્લ, "પહાડો, નદીઓ અને યાત્રાધામો", ગુજરાત-એક પરિચય, પૃ. ૫૨

૧૬-૧૭ B. G., Vol. VIII, pp. 9 ff; શિવશંકર શુક્લ, એજન, પૃ. ૫૨-૫૩

૧૮. વર્ણન માટે જુઓ રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પ્રકરણ ૧૬ (પૃ. ૧૫૭-૧૬૧).

૧૯. “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૨-૧૭

૨૦. કૃષ્ણપતાને લઈને “ચરોતર” નો અર્થ સામાન્યતઃ “ચારુતર” (વધારે સુંદર-રણિયામણો) ઘટાવવામાં આવતો, પરંતુ એનો ખરો અર્થ “ચતુરુત્તર(સત)” અર્થાત્ ૧૦૪ ઝામોનો સમૂહ થાય છે. વિનયચંદ્ર-સુરિની કાવ્યશિક્ષા(પૃ. ૫૩)માં પેટલાઈ વગેરે ૧૦૪ ઝામોના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ આવે છે. “ચિટોતર” નો પણ એ જ અર્થ છે (“ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૮૫૩-૫૫)

૨૧. એજન, પૃ. ૮-૧૦

૨૨. B. G., Vol VIII, pp. 559 f

૨૩. રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પૃ. ૧૧

૨૪. એજન, પૃ. ૧૩-૧૪

૨૫-૨૬. “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૭

૨૭. રતનમણિરાવ લીમરાન, “ખંભાતનો ઇતિહાસ”, પૃ. ૫, ૬ અને ૧૩

૨૮. “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૭-૨૦

૨૯. A. S. Altekar, *A History of Important Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, pp. 33. ff.

૩૦. ઈશ્વરલાલ ઈ દેસાઈ, “સૂરત સોનાની મૂરત”, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨

૩૧. રામસિંહ રાઠોડ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૨૬

૩૨. B. G., Vol. VIII, p. 13

૩૩. એજન, પૃ. ૧૪

૩૪. H. P. Oza, “Seo-coast”, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir*, Part III, pp. 64 ff

૩૫. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat Part I-A (i)*, p. 96; અને ચંદ્રલાલ શાહ, ‘ભૂમિપ્રકારો’, “ગુજરાત એક પરિચય”, પૃ. ૫-૧૨ના આધારે.

૩૬. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat Part I-A (i)*, pp. 114 ff; B. N. Desai, ‘Meteorology’, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 47 ff

૩૭. S. S. Merh, ‘Mineral Resources’, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 18 ff

૩૮. ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયાની નોંધ પરથી

પ્રકરણ ૨

ભૂસ્તર-રચના^૧

ગુજરાતની ધરતીની સપાટી નીચે જે જુદા જુદા ભૂ-સ્તર મળ્યા છે તે, એ ભૂસ્તરોમાં મળેલાં ખનિજો તથા જુદી જુદી જીવચોનિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો સાથે, સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. આદ્ય કે અજીવમય યુગના સ્તર - આ સ્તર સર્વથી પ્રાચીન હોઈ Archaean (પુરાતન કે આદ્ય) તરીકે ઓળખાય છે. એ પૃથ્વીના ધગધગતા પેટાણ પર બંધાયેલો પહેલો સ્તર હોવો સંભવ છે. આ સ્તરના આદ્ય વિભાગમાં નાઈસ (gneiss) નામે પાષાણ-પડ મળે છે. એમાં ગ્રેનાઈટ અને પેગ્મેટાઈટ નામે પાષાણ-પડ પણ દેખા દે છે. આદ્ય સ્તરનો અંત્ય વિભાગ ભારતના ભૂસ્તર-શાસ્ત્રમાં “ધારવાડ વર્ગ” તરીકે ઓળખાય છે. આ વર્ગના સ્તર બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં મળે છે.^૨ એ રફ્ટિક સ્લેટ, વેળુપાષાણ અને આરસપહાણના રૂપમાં દેખા દે છે. ખનિજ સંપત્તિની દૃષ્ટિએ આ સ્તર બહુ અગત્યનો છે. શિવરાજપુરની મેંગેનીઝની ખાણ અને મોતીપુરાના હીલા આરસપહાણની ખાણો આ સ્તરની છે. ગુજરાતમાં મેંગેનીઝ ઉપરાંત બોક્સાઈટ, હીમેટાઈટ વગેરેની સામગ્રી રહેલી છે. બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ અને હીમેટાઈટમાંથી લોખંડ મળે છે.^૩ અગાઉ ગુજરાતમાં ધણાં સ્થળોએ લોખંડ ગળાતું હતું એવું માલુમ પડે છે.^૪ ભારતના બીજા ભાગોમાં આ સ્તરમાંથી લોખંડ, કોબાલ્ટ, તાંબુ, સોનું, સીસું વગેરે ધાતુઓ અને હીરા-માણિક વગેરે કિંમતી પદ્ધર પણ મળે છે. આ આદ્ય યુગ દરમ્યાન જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ભાગ્યેજ થઈ હતી, આથી એને અજીવમય (Azoic) યુગ ગણવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જીવમય યુગના સ્તર - એની ઉપર જીવચોનિઓના અવશેષો ધરાવતા જે સ્તર મળે છે તેના ચાર યુગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પહેલા યુગને “પ્રથમ યુગ” કે “પ્રાચીન જીવમય યુગ” કહે છે. એના સ્તર ભારતમાં

ખાસ કરીને પંજાબની નિમક-પર્વતમાળા (Salt-Range)માં મળે છે. આ યુગના સ્તરોમાં આઘ માંસમય પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં આ યુગના “દિલ્હી વિભાગ” તરીકે ઓળખાતા વિભાગના સ્તર ગુજરાતમાં દાંતા, પાલણપુર અને ઈડરની આસપાસ મળે છે.^૫

૩. દ્વિતીય કે મધ્ય જીવમય યુગના સ્તર - અહીં દ્વિતીય અથવા મધ્યજીવમય (Mesozoic) યુગના બે વિભાગના સ્તર મળે છે :

(અ) વચલા વિભાગને “જૂરાસિક વિભાગ” કહે છે.^૬ આ વિભાગના સ્તર કચ્છમાં મળે છે. એ સ્તર વિશાળ સમુદ્રમાં બંધાયેલા વેળુ અને ચૂર્ણમય પાષાણના છે ને અદારસે મીટરથી વધારે જાડા છે. આ સ્તરોમાં અશ્મીભૂત સમુદ્ર-પ્રાણીઓ તેમજ કપાલપાદ વર્ગની એમોનાઈટ તથા ખીજ સંખ્યાબંધ જીવચીનિઓના અવશેષ રહેલા છે. આવાં પ્રાણીઓની ઓછામાં ઓછી છ હજાર ચીનિઓ ઓળખવામાં આવી છે. ધ્રાંગધ્રામાં કચ્છના ઊમિયા પ્રકારના સ્તર મળી આવે છે.^૭ આ અવશેષોને હિમાલયના કે ઉત્તરના જૂરાસિક યુગના કોઈ પણ અવશેષો સાથે સંબંધ જણાતો નથી, પરંતુ એ માડાગારકરના એ યુગનાં પ્રાણીઓના અવશેષો સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. કચ્છમાં સેકંડો ચોરસ માઈલ સુધી પથરાયેલા આ સ્તર રાજસ્થાનના જેસલમેર પ્રદેશ સુધી વિસ્તરેલા છે ને એ સૂચવે છે કે હિંદ-આફ્રિકા ખંડના સમયના ગુજરાતના કિનારા પર યુરોપ-એશિયાઈ ખંડના ‘ટેથિસ’ સમુદ્રનો એક ફાંટો આવતો હતો, જે હાલના ભૂમધ્ય સમુદ્રથી વિપુલવૃત્ત ધર્મને ઠેક ચીનના અંદરના ભાગ સુધી પહોંચતો.

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનો સહુથી જૂનો સ્તર જૂરાસિક યુગનો છે. આ સ્તર એ સમયના હિંદ-આફ્રિકા-એસ્ટ્રેલિયા ખંડનો અવશેષ છે, તેથી એ બહુ ઉપયોગી તેમજ રસપ્રદ હકીકત પૂરી પાડે છે. આ વિશાળ દક્ષિણ ખંડને ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં “ગોંડવાના” નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ સ્તરમાં બહુ ઊંચતા વર્ગનાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વનસ્પતિઓ તથા પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળે છે. આ યુગની ખાસ વિશેષતા એની વનસ્પતિ હતી. હજારો વર્ષની આ સંપત્તિનો ખંભાળ, બિહાર અને ઓરિસાની કોલસાની ખાણોમાં વર્ષોથી વિપુલ લાભ મળ્યા કરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાંગધ્રા અને વઢવાણ પાસે છટાછવાયા નરમ વેળુ-પાષાણ-સ્તરોમાં તથા કચ્છમાં ભૂજ અને ઊમિયા પાસેના એવા સ્તરોની વિજ્ઞાન

પટીમાં પૂર્વ ભારતની ખાણોની કારણભૂત વનસ્પતિઓ પછીની વનસ્પતિઓના અસ્મીભૂત અવશેષ મળે છે. આ અવશેષ “ગોંડવાના યુગ”ના ઉત્તરાર્ધના છે. એ સમયે વનસ્પતિઓનું પ્રમાણ ઘટતું જતું હતું.

(આ) “ગોંડવાના યુગ” પૂરે થતાં ઉત્તરનો યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્ર ફરી એક વાર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને નર્મદા ખીણમાં છેક અંદર સુધી ફરી વળ્યો હતો. આ યુગનો ઇતિહાસ તે “નિમાડ” અને “અહમદનગર” નામથી જાણીતા વેળુપાષાણુ સ્તરોમાં તથા “બાધ” અને “લામેટા” સ્તરોમાં સચવાઈ રહ્યો છે. આ સ્તરોનો ઉદ્ભવ કચ્છમાં અને વઢવાણ પાસેનાં એક જ સ્થળોએ તથા ગાંધવા, અલીરાજપુર, છોટાઉદેપુર અને રેવાકાંઠાનાં છૂટાંછવાયાં સ્થળોએ થયો જણાય છે. આ સમુદ્રના તળ પર લદાયેલા રેતી, માટી અને ચૂનાના થરોના તથા એમાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે આ સ્તરો મધ્ય જીવમય યુગના Cretaceous (ચાક) નામના અંત્ય વિભાગના છે. આ સ્તરોની જડાઈ ૧૮-૨૧ મીટરની જ છે, છતાં એ ગુજરાતનો એક કિંમતી યુગ છે, કેમકે એના પરથી એ સમયનાં ભૌગોલિક લક્ષણો, જળચર તથા સ્થળચર પ્રાણીઓ અને પૃથ્વીના ખીજ ભાગો સાથેનો સંબંધ જાણવા મળે છે. આ સ્તરોમાં ઉદરસર્પી પ્રાણીઓ, સર્પો, અજગરો, મગરો વગેરેના, કાચબા, માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓના અને નરમ માંસમય પ્રાણીઓના તથા પરવાળાના અસ્મીભૂત અવશેષ મળે છે. આ સ્તર મુખ્યત્વે નર્મદા ખીણમાં અને ઉત્તરમાં વાડાસિનોર સુધી પથરાયા છે. સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને ભરૂચ જિલ્લામાં તથા ખેડા જિલ્લાના અમુક ભાગમાં એ ખાસ જોવા મળે છે. ૮

૪. તૃતીય કે નૂતન જીવમય યુગના સ્તર - મધ્ય જીવમય યુગના અંતે ગુજરાત સહિત સમસ્ત પશ્ચિમ ભારતમાં ભયંકર આગ્નેય ક્ષોભ થયો. દક્ષિણ રાજસ્થાનથી માંડીને છેક ધારવાડ સુધી અને સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને છેક નાગપુર સુધીના પ્રદેશમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. ભૂગર્ભમાંથી ધગધગતો રસ (લાવા) ચીરા અને ફાટો વાટે બહાર નીકળી સેંકડો મીટર જડા સપાટ સ્તરોમાં પથરાવા લાગ્યો. આ સ્તરોનો અઢારસો મીટર ઊંચો ઢગલો થયો અને એમાંથી એક મોટો ઉચ્ચ પ્રદેશ બન્યો. એનો દેખાવ પગથિયાં જેવાં હોવાથી એને “ટ્રેપ” કહેવામાં આવે છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં એને “ડેક્કન ટ્રેપ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભૂગોળમાં એને “પશ્ચિમ ઘાટ” કહે છે. હાલ આ ટ્રેપ ૫,૧૮,૦૦૦ ચોરસ કિ. મી. ના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે અને એમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ-ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ એ યુગમાં ગુજરાતનો કિનારો પશ્ચિમમાં દૂર સુધી

જતો; સંભવતઃ અરબી સમુદ્રને પેલે પાર પૂર્વ આફ્રિકા અને માડાગાસ્કર સાથેનો જમીન-માર્ગ મારફતનો સંબંધ હજી તૂટ્યો ન હતો. સાતપૂડાના આગળ ઢળતા કુંગરાઓ, સહ્યાદ્રિમાળા, ગિરનાર અને પાવાગઢના કુંગરો અને સૌરાષ્ટ્રનો ટું પ્રદેશ લાવાનાં સપાટ પડોના ખવાઈ-ઘોવાઈ ગયેલા અવશેષ જ છે. અકીક અને એની વિવિધ જાતો (કાર્નેલિયન, જેસપર વગેરે) આ “લાવા” પડોની અંદર વરાળનાં કાણાં અને ફાટો લારાઈ જવાથી બન્યા હતા. લાવાનાં પડો ઘસાઈ તૂટી-ફૂટી જવાથી આ અકીકના ઉપલો છૂટા પડે છે. સંભવતઃ લાવા-પડો ભાંગી જવાથી રૂના પાકને લાયક કાળી માટી થાય છે. આ સમયે મધ્ય જીવમય યુગનો અંત આવતાં નૂતન જીવમય (Neozoic) યુગ શરૂ થયો.

સમુદ્રે ફરી એક વાર ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણનાં ચિહ્ન સમુદ્રમાં બંધાયેલા ચૂના, પથ્થર અને માટીના સ્તરોમાં દેખાય છે, જેમાં સમુદ્રની છિપોલી સંખ્યાબંધ નજરે પડે છે. આ સ્તર ૩૦ મીટર જડા છે. આ અશ્મીભૂત છીપો સિંક્લા ઘાટના (nummulitic) અર્થાત્ સંકાકાર હોય છે. એમાં મુખ્યત્વે નરમ માંસમય શરીરવાળાં (mollusc), કાણાંવાળા શરીરનાં (foraminifera) અને પરવાળાંની અશ્મીભૂત સમુદ્ર-છીપોનો સમાવેશ થાય છે. આ નૂતન જીવમય યુગના આધુનિક-અયુગોદય (eocene) અને આધુનિક-અત્યલ્પ (eligocene) વિભાગના છે, જેમાં વર્તમાન જીવોનિઓનું અનુક્રમે નહિવત્ અને અત્યલ્પ પ્રમાણ હોય છે.

આ સ્તરની ઉપર ૧,૨૧૬ મીટર રેતી, કાંકરી અને માટીના બંધાયેલા “ત્રેવલ” સ્તર છે. ખંભાતના તથા રતનપુર(રાજપીપળા)ના અકીક આ સ્તરની ખાણોમાંથી નીકળે છે. આ બતાવે છે કે સમુદ્ર કિનારા સુધી જ ઊમટ્યો હતો અને પછી તરત જ ગુજરાતમાંથી હંમેશને માટે પાછો વળતાં છીછરો થવા લાગ્યો હતો. સમુદ્ર પાછો વળતાં જે જમીન પાછી નીકળી તેના પર જુદી જુદી જાતના હાથીઓ, વાગોળનારાં પ્રાણીઓ, હરણો, જિરાફ, કુચ્છર અને હિંસક શિકારી પ્રાણીઓ વસતાં હતાં. આ છિપોલીવાળા સ્તર સુરત જિલ્લામાં, ભરૂચ જિલ્લામાં અને ખંભાતના અખાતની બંને બાજુએ (વડોદરા અને લાવનગર પાસે) આવેલા છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ઓખા પાસે એ સવિશેષ જોવા મળે છે. ૯ એમાં અંકલેશ્વર પાસે બનિજ તેલનું સમૃદ્ધ ક્ષેત્ર મળી આવ્યું છે. ખંભાતના અખાતમાં તથા એની આસપાસમાં બનિજ તેલ અને ગેસનો વિપુલ જથ્થો હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. ૧૦

આ સ્તર આધુનિક-અદ્ય (miocene) યુગના ગણાય છે,^{૧૧} કેમકે એમાં વર્તમાન જીવોનિઓના પ્રમાણ પહેલાંનાં કરતાં કંઈક વધુ છે.

કેમ્બ્રિય તૃતીય યુગના સ્તર આધુનિક-અદ્યુજીદ્ય, આધુનિક-અદ્યદ્ય અને આધુનિક-અદ્ય યુગના છે.^{૧૨}

ડેક્કન ટ્રેપના સ્તરોની ઉપર સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના ભાગ પર “દારકા સ્તર” બંધાય છે તે એની ઉપર વેળુપાષાણના “સિવાલિક સ્તર” બંધાય છે. ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ ખેટમાં એનો સારો અભ્યાસ થયો છે. એમાં વાગોળતાં પ્રાણીઓ, હાથી, કુચ્છર, બકરાં, ગેંડા, ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ તથા ખીખાં સરતન પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળે છે. “સિવાલિક સ્તર”ને મળતો સ્તર “પોરબંદર પથ્થર”નો છે. એ સ્તર પવનથી ઊડેલી ચૂનાવાળી રેતથી અને સમુદ્રમાં બંધાયેલાં ચૂનાનાં પાષાણપટોથી બંધાયેલો છે. એ ૩૦ થી ૬૦ મીટર જાડો હોય છે. આ સ્તરમાંથી ઘરો અને સુંદર ઇમારતો બાંધવા માટેના પથ્થર સહેલાઈથી મળી શકે છે.

આ યુગના અંતભાગમાં ભારતની ભૂતળ-રચનામાં બે ભારે ફેરફારો થયા : દક્ષિણના ગોંડવાના ખંડનો મોટો ભાગ નીચે બેસી ગયો, એના પર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળ્યાં, ભારત આફ્રિકાથી તદ્દન છૂટું પડી ગયું અને અરબી સમુદ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો; ખીજી બાજુ ઉત્તરના યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્રનું તળિયું જાંચે બપેસી આવ્યું તે એમાંથી હિમાલય પર્વત જાંચે આવવા લાગ્યો.

તૃતીય યુગના આ અંત્ય ભાગમાં વર્તમાન જીવોનિઓનાં અધિકતર પ્રમાણ રહેલું છે, આથી એને “આધુનિક-અધિકતર (Pliocene)” યુગ કહે છે. આ યુગમાં સરતન પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો.

૫. અનુ-તૃતીય કે ચતુર્થ માનવજીવમય યુગના સ્તર - આ યુગના પહેલા વિભાગને “આધુનિક-અધિકતમ (Pleistocene) યુગ” કહે છે, કેમકે એમાં વર્તમાન જીવોનિઓના અવશેષ સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. ^{૧૩} એના સ્તર આધુનિક યુગના સ્તરની નીચેના હોઈ, એને “અધઃ-આધુનિક (Sub-recent) યુગ” પણ કહે છે. માનવના પ્રાદુર્ભાવનાં ચિહ્નો આ યુગમાં દેખાય છે. આ યુગ દરમ્યાન ઉત્તર ગોળાર્ધમાં એકાંતરે ઠંડી આબોહવાં અને પછી સરખામણીએ ગરમ આબોહવાનાં વારાફરતી સાતેક વાર પરિવર્તન થયાં. ઠંડીના સુમને “હિમયુગ” (glacial age) કહે છે તે બે હિમયુગો વચ્ચેના યુગને “અન્ટર્હિમ

યુગ" (inter-glacial age) કહે છે. આ યુગનાં સ્તરોમાં માનવદેહના નહિ, પણ માનવકૃત હથિયારોના અવશેષ મળે છે. એના જૂનામાં જૂના નમૂના ગુજરાતમાં બીજા હિમયુગના કે બહુ તો બીજા અન્તર્હિમ યુગના સ્તરોમાં મળે છે. ૧૪ આમ ધરતીના લાંબા ઇતિહાસમાં માનવનો ઇતિહાસ છેક આજકાલનો ભાગ છે.

આધુનિક કાલના સ્તર સપાટી પર બંધાયેલા છે. પવનને લીધે પથ્થરો ફેરાઈ જવાથી અને ફેરાઈને લાંગી-તૂટી જવાથી માટી બને છે ને એ વર્ષાઋતુમાં અતિશય વરસાદને લીધે અનેક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફલવાય છે. આમ નદીનાં જુદાં જુદાં જાંચાં-નીચાં પાત્રો વડે જાણે અગાશીઓ બંધાય છે, રેલો આવે છે અને ગ્રેવલ(gravel)ના સ્તર બંધાય છે. ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં આ સ્તર નદીના કાંપથી બંધાયેલો છે. કાંપમાં મુખ્યત્વે રેતી, માટી અને ચૂનખડી (મરડિયા) હોય છે અને એ સાંકડો મીટર જાડો હોય છે. આ કાંપ વડે પાણીપડોતું ભૂતળ તદ્દન ઢંકાઈ ગયું છે. આ સ્તર સમુદ્રના કિનારા બાજુ બહુ જાડો હોય છે ને જેમ જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ તેમ એ પાતળો થતો જાય છે. આ કાંપની ઉપર રેતીના જેવી માટીનો સ્તર પથરાયો છે, જે ઘણો ફળદ્રુપ છે.

ગુજરાતની માટીઓમાં કાળી ચીકણી માટી ખાસ નોંધપાત્ર છે. એ બહુ ઝીણા અણુઓની બનેલી, થોડાક ચૂનાવાળી અને ગૂંદલી માટીના ગુણવાળી હોય છે. એને બીની કરતાં એ બહુ ચીકણી થાય છે અને તેથી એમાં બીનાશ લાંબો વખત ટકી રહે છે. એમાં લોહક્ષાર, ચૂનો અને મેગ્નેશિયમ કાર્બોનેટ રહેલાં છે. ચૂનાનો ક્ષાર ચૂનખડી-રૂપે પ્રસારેલો હોય છે. વળી એમાં વનસ્પતિનો છૂટોછવાયો સેદ્રિય પદાર્થ પણ હોય છે. આ માટી બહુ ફળદ્રુપ હોય છે ને એમાં સહેજ પણ ખાતર વગર તેમજ એક પણ વર્ષ ખાલી રાખ્યા વગર વાવેતર થઈ શકે છે.

આ સપાટ પ્રદેશ વલસાડ નજીક એકદમ સાંકડો હોય છે, ને ઉત્તર તરફ એ વિશાળ થતો જાય છે. વહવાણ તથા ગોધરા વચ્ચે ૩૦૦ ઉપરાંત કિલોમીટરનો આવો સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે.

ભરૂચ-વડોદરાથી ઉત્તર બાજુ જતાં આ માટીનો સ્તર વધારે અને વધારે રેતાળ થતો જાય છે અને પાલણપુરની નજીકનો પ્રદેશ લગભગ રેતાળ અને ઉજાડ થઈ જાય છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળમાં કચ્છના અખાતમાં સિંધુ નદી એનો કાંપ ઠાલવતી એ નિઃશંક છે. વળી સિંધુ નદીનું પાત્ર એના વર્તમાન મુખ કરતાં ઘણું પૂર્વ તરફ હતું. સમય જતાં એ નદી પશ્ચિમ તરફ ઢળી ત્યારથી કચ્છનો અખાત પુરાતો ગયો. પરિણામે એનો દક્ષિણ ભાગ ધીરે ધીરે પુરાઈ ગયો ને નીચાણનો પ્રદેશ બની રહ્યો.

રણોત્તી રેતી અને ખારોપાટ આ સમયનાં છે. આ સ્તરોએ તળ-ગુજરાતનાં પ્રાચીન ભૂકવચોને ઢાંકી દીધાં છે. ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓનાં ઊંચાં-નીચાં, ઉપપાત્રો, પવનથી ઊડતી ઝીણી બદામ-રંગી રેતાળ માટીના બડા થરો, સાબરમતી અને મહીની ખીણોમાં ૩૦-૬૦ મીટર ઊંડાં પ્રેરાયેલાં વાંધાંઓ અને નાળાંઓ, Lateriteના લાલ-પીળા લોહમય સ્તરો-રેતીના ઢગલાઓ અને સૌરાષ્ટ્રના ઉપકિનારાઓ આ આધુનિક યુગના છે.^{૧૫} ખંભાત અને કચ્છના અખાતો પુરાઈ જવાથી ઘણી નવી જમીન મળી છે. સિંધુની સરખામણીએ ગુજરાતની નદીઓની ખીણો ઘણી પ્રાચીન છે. કોઈ સ્થળોએ અખાતો અને નદીઓની ખીણો પુરાઈ ગઈ, તો કોઈ સ્થળોએ અખાતો વધારે ઊંડા ખોદાઈ ગયા. કોઈ જગ્યાએ, જેમકે કચ્છમાં ૧૮૧૬ ના જેવા, મોટા ધરતીકંપ થયા અને જમીન ઉપર આવી કે નીચે ખેસી ગઈ. ગુજરાતમાં માનવના પ્રાદુર્ભાવ પછી આવાં ભૂસ્તર-પરિવર્તન ઘણાં જૂજ થયાં છે.

પાઠટીથો

૧. ડી. એન. વારિયા, 'ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના', "ગુજરાતની કીર્તિમાયા", પૃ. ૩-૧૧ અને ૧૮૦ પરથી મુદ્રાસ્થાપના સાથે ઉદ્ધૃત

૨ S. S. Merh, "Geology and Mineral Resources", *Indian National Congress, 66th Session, Bhaunagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, p. 16.

૩. એન.ન, પૃ. ૨૦-૨૧

૪. એન.ન, પૃ. ૨૦

૫. એન.ન, પૃ. ૧૭

૬ આ યુગના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: ૧. ટ્રાયાસિક, ૨. જૂરાસિક અને ૩ ક્રિટેસિયસ. ટ્રાયાસિક એટલે ત્રણ પડવાળા સ્તરનો, જૂરાસિક એટલે ક્રાન્સ-સ્પિટ્ઝરલેન્ડ પ્રદેશમાં આવેલા જૂરા પર્વતમાં મળેલા સ્તરનો, ક્રિટેસિયસ એટલે ચાકના સ્તરનો.

૭ એજન, પૃ. ૧૭

૮. એજન, પૃ. ૧૭

૯. એજન, પૃ. ૧૮. સૌરાષ્ટ્રમાં આગ્નેય થરની ઉપર માટીજ પથરાઈ છે એવું અગાઉ મનાતું (ડી. એન. વાડિયા, ‘ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના’, “ગુજરાતની કીર્તિ-ગાથા”, પૃ. ૧૨), પરંતુ ત્યાં પણ નદીઓએ એવકનો કાંપ ઠાણવેણા એવો પુરાવો ભાદરમાં લેવા મળ્યો છે (દ. ધી. સાંકળિયા, ‘સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના’, “પથિક”, વર્ષ ૭, અંક ૧૧-૧૧, પૃ. ૨૫-૩૦).

૧૦. વિગતો માટે જુઓ એજન, પૃ. ૧૬

૧૧. એજન, પૃ. ૧૮

૧૨. એજન, પૃ. ૧૮

૧૩. શરૂઆતમાં આ યુગને તૃતીય યુગનો અંત્ય વિભાગ માનીને એને એ યુગના અન્ય વિભાગોના જેવું આ નામ આપવામાં આવેલું (ડી. પી. દેસાસરી, “ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન”, ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૭૫). હવે આ યુગ ચતુર્થ યુગની અંતર્ગત ગણાતાં, એને માટે sub-recent શબ્દ વિશેષ પ્રયોજ્ય છે.

૧૪. Stuart Diggott, *Prehistoric India*, p. 29

૧૫. સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચનાની વિગતો માટે જુઓ દ. ધી. સાંકળિયા, ‘સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના’, “પથિક”, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ. ૨૫-૩૦.

પ્રકરણ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક

ઈ. સ. ૧૯૬૦માં મુંબઈ રાજ્યના ભાષાકીય દિલાગીકરણથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવાં બે અલગ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ત્યારથી ગુજરાતના લગભગ બધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોનું વહીવટી સંયોજન સધાયું છે. એ અનુસાર હાલ એમાં નીચેના જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે :

૧. કચ્છ, ૨. જામનગર, ૩. જૂનાગઢ, ૪. અમરેલી, ૫. ભાવનગર, ૬. રાજકોટ, ૭. સુરેન્દ્રનગર, ૮. બનાસકાંઠા, ૯. સાબરકાંઠા, ૧૦. મહેસાણા, ૧૧. ગાંધીનગર, ૧૨. અમદાવાદ, ૧૩. ખેડા, ૧૪. પંચમહાલ, ૧૫. વડોદરા, ૧૬. ભરૂચ, ૧૭. સુરત, ૧૮. વલસાડ અને ૧૯. ડાંગ^૧ (નકશો ૨)

રાજકીય પરિવર્તનો અનુસાર ગુજરાતના વિસ્તારમાં જુદા જુદા કાળમાં વધઘટ થતી રહી છે.

૧૯૪૭ માં ભારત આઝાદ થયું એ પછી રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ થતાં મુંબઈ રાજ્યમાં ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોનું જિલ્લાઓ-રૂપે વહીવટી સંયોજન થતું ગયું તે એ જિલ્લાઓના વિસ્તારમાં થોડાક જરૂરી ફેરફાર થતા ગયા.^૨

એ અગાઉ બ્રિટિશ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુંબઈ ઇલાકાના ઉત્તર વિભાગના જિલ્લાઓમાં^૩ તથા સ્થાનિક રાજ્યોની અમુક એજન્સીઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું.

મરાઠાઓના શાસનકાળમાં તળ-ગુજરાતના ઘણા ભાગ તેઓની સીધી સત્તા નીચે હતા, જ્યારે બીજા થોડા ભાગ રજવાડાંઓની સત્તા નીચે ચાલુ રહ્યા.^૪ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને કચ્છમાં મુખ્યત્વે રજવાડાંઓની સત્તા પ્રવર્તતી, પરંતુ એમાંનાં ઘણાં રાજ્યો પાસેથી પેશ્વા અને ગાયકવાડ ખંડણી વસૂલ કરતા.

મુઘલ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક સ્થાનો (પ્રાંત) ગણાતું. આ સ્થાનમાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા દસ સરકારો (જિલ્લાઓ) ઉપરાંત ડુંગરપુર, વાંસવાડા, સૂંચ (રેવાકાંઠા), શિરોહી, સુલેમાનગઢ (કચ્છ) અને રામનગર (ધરમપુર) એ છ જગીરોનો સમાવેશ થતો.^૫ એમાંથી શિરોહી, ડુંગરપુર અને વાંસવાડા હાલ રાજસ્થાન રાજ્યમાં ગણાય છે.

ગુજરાતની સલ્તનતના સમયમાં સલ્તનતમાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા ૧૪ સરકાર^૬ ઉપરાંત જોધપુર, નાગોર, શિરોહી, ડુંગરપુર, વાંસવાડા, નંદરબાર, આગલાણ, દંડરાજપુર (જંજીરા), મુંબઈ અને વસઈ એ ૧૦ સરકારોનો પણ સમાવેશ થતો. એ હાલ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રનાં પડોશી રાજ્યોમાં ગણાય છે.

સોલંકી (ચૌલુક્ય) રાજાઓના સમયમાં એની જાહોજલાલી દરમ્યાન ગુર્જરપ્રદેશ(ગુજરાત)નાં મંડળોમાં હાલના વિસ્તારમાં આવેલા પ્રદેશો ઉપરાંત રાજસ્થાનના સાંચોર (જોધપુર), આણ-ચંદ્રાવતી, મેવાડ વગેરે પ્રદેશોનો તેમજ મધ્યપ્રદેશના અવંતિ (ઉજ્જૈન) તથા બીલસા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો.^૭ વળી એ રાજ્યની આણ ઉત્તરપૂર્વે રાજસ્થાનમાં કિરાડુ, નડૂલ, જલોર અને સાંભર (અજમેર) સુધી પ્રવર્તતી.^૮

એ અગાઉના કાલમાં ગુજરાતમાં કોઈ એક સર્વોપરી સત્તા નહોતી. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર સૈન્ધવોની સત્તા નીચે, દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ઉત્તરના પ્રતીહારોના આધિપત્ય નીચે, ઉત્તર ગુજરાત ચાવડાઓની સત્તા નીચે, તથા ઉત્તરપૂર્વ ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના શાસન નીચે હતી.^૯

મૈત્રક કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાત પર મૈત્રકોની સત્તા પ્રવર્તતી. એમની સત્તા પશ્ચિમ માળવા પર પણ પ્રસરી હતી.^{૧૦} દક્ષિણ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ ઉપર મુખ્યત્વે ગુર્જરોની લાટ શાખાની અને દક્ષિણ ભાગ ઉપર દક્ષિણના ચાલુક્યોની લાટ શાખાની સત્તા પ્રવર્તતી હતી.^{૧૧}

ગુપ્ત-શાસન કાલમાં સુરાષ્ટ્રનો વહીવટી વિભાગ અલગ ગણાતો.^{૧૨} ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તા સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત પ્રાયઃ કચ્છ અને ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી, જ્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટકોની સત્તા સ્થપાઈ હતી.^{૧૩}

પશ્ચિમી ક્ષત્રિયોની સત્તા શરૂઆતમાં છેક પુષ્કરથી નાસિક સુધી અને સુરાષ્ટ્રથી મંદસોર (માળવા) સુધી પ્રસરેલી; ^{૧૪} આગળ જતાં એ દક્ષિણમાં નર્મદા

સુધી સીમિત થઈ, પરંતુ ઉત્તરમાં છેક વિદિશા (બીલસા - પૂર્વ માળવા) સુધી વિસ્તરી હતી.^{૧૫} આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે કોઈ એક નામ પ્રયોજનતું હોય એવું જાણવા મળતું નથી. કાર્દમક ક્ષત્રપોના સમયમાં આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનો એક વહીવટી વિભાગ ગણાતો. કચ્છ તથા શ્વેત્ર (સાબરકાંઠા) એનાથી અલગ ગણાતા. વળી આકર અવંતિ, નીવૃત્, અનૂપ, મરુ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ વગેરે પ્રદેશોનો પણ એ ક્ષત્રપ રાજ્યમાં સમાવેશ થતો.^{૧૬} કાર્દમક ક્ષત્રપોની રાજધાની ઉજ્જનમાં હતી; છેવટમાં એ સૌરાષ્ટ્રમાં, પ્રાયઃ ગિરિનગરમાં, હતી.^{૧૭}

એ અગાઉના કાલમાં ભારતીય-યવન રાજ્યોની સત્તાની છૂટીછવાઈ નિશાનીઓ સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મળે છે,^{૧૮} પરંતુ એમના સમસ્ત રાજ્યનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મળતું નથી.

મૌર્ય શાસનનો સીધો પુરાવો સુરાષ્ટ્ર માટે જ મળે છે, પરંતુ એમાં કચ્છ અને તળ-ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થતો હશે, કેમકે આસપાસના બીજા વહીવટી વિભાગો રાજસ્થાન, માળવા અને કોંકણ હોવાનું ખાલુમ પડે છે.^{૧૯} એ સમયે આ પ્રદેશનો શાસક (રાષ્ટ્રિય) ઉજ્જનના કુમાર ઉપરાજની આજુ નીચે હોવો સંભવિત છે.^{૨૦}

આમ હાલમાં ગુજરાતનો જે વિસ્તાર છે તે છેક ચૌલુક્ય (સોલંકી) કાળથી માંડીને મુઘલ કાળ સુધી આ પ્રદેશની અંતર્ગત ગણાતો અને એમાં એ ઉપરાંત આસપાસના કેટલાક પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ થતો. એ અગાઉ એના રાજકીય તથા વહીવટી સંયોજનમાં ઘણી વધવટ થતી. બ્રિટિશ કાલ દરમ્યાન વિભક્ત થયેલા જિલ્લાઓ અને સ્થાનિક રાજ્યોના સંયોજન દ્વારા હાલ આ ગુજરાતી-ભાષી પ્રદેશના ઘણાખરા ભાગોનું 'ગુજરાત' રાજ્યમાં સંયોજન સધાયું છે, જ્યારે સીમા પરના કેટલાક મિશ્રભાષાવાળા પ્રદેશ પડોશનાં રાજ્યોમાં મુકાયા છે.

૨. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામો

આ પ્રદેશ માટે હાલનું 'ગુજરાત' નામ છેલ્લાં સાતસો - સાડા સાતસો વર્ષથી પ્રચલિત છે. આ પ્રદેશ માટે એ નામનો પહેલવહેલો જ્ઞાત ઉલ્લેખ 'આખુરાસ'(ઈ. સ. ૧૨૩૩)માં મળે છે.^{૨૧} આ પ્રદેશ સોલંકી (ચૌલુક્ય) કાળમાં 'ગુર્જર દેશ' તરીકે ઓળખાયો લાગે છે.^{૨૨} એ નામનો પહેલો જ્ઞાત પ્રયોગ ક્ષેમેન્દ્રની 'ઔચિત્યવિચારચર્યા'(ઈ. સ. ૯૯૭)માં આવે છે.^{૨૩} 'ગુજરાત'ના મૂળમાં 'ગુર્જર' કે 'ગુજ' શબ્દ રહેલો છે.^{૨૪} એ નામ આ પ્રદેશને સોલંકી કાળ પહેલાં લાગુ પડ્યાના ઉલ્લેખો મળ્યા નથી.

કચ્છ^{૨૫} અને સૌરાષ્ટ્ર^{૨૬} પ્રાકૃતિક એકમ હોઈ એનાં નામ ઘણી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. “કચ્છ” નામ પાણિનિના સમય(ઈ. પૂ. ૫ મી સદી^{૨૭})માં પ્રચલિત હોવાનું માલુમ પડે છે.^{૨૮} સૌરાષ્ટ્ર માટે અગાઉ સંસ્કૃતમાં સુરાષ્ટ્ર (અથવા સુરાષ્ટ્રા) અને પ્રાકૃતમાં સુરઠ્ઠી^{૨૫} પ્રયોજાતું.^{૨૯} આગળ જતાં એમાંથી “સૌરાષ્ટ્ર” અને “સૌરાઠ”^{૩૦} પ્રચલિત થયાં. મરાઠા કાલમાં એને અહલે “કાઠિયાવાડ” નામ પ્રચલિત થયું ને એ બ્રિટિશ કાલમાં ચાલુ રહ્યું. આઝાદી પછી વળી “સૌરાષ્ટ્ર” નામ પુનઃ પ્રચલિત થયું.

પરંતુ આ એ દ્વીપકલ્પોના પ્રાકૃતિક વિભાગો સિવાયના મુખ્ય ભૂમિના સમગ્ર પ્રદેશ માટે પ્રાકૃ-સૌરાષ્ટ્રી કાલમાં એવું કોઈ નામ ૩૬ થયેલું કે કેમ તેમજ એ બે વિભાગો સહિતના આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ સર્વ-સામાન્ય નામ પ્રયોજાતું કે કેમ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

પુરાણોમાં આપેલ વૃત્તાંત પ્રમાણે આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં આનુક્રમિક વૃત્તાંત પ્રમાણે શાર્યાતોનો રાજ્ય-પ્રદેશ “આનર્ત” નામે ઓળખાતો ને એમની રાજધાની કુશરથલી હતી, જે યાદવોના સમયમાં “દ્વારવતી” તરીકે સંસ્કરણ પામી.^{૩૦} આ ઉલ્લેખ અનુસાર ત્યારે આનર્તમાં સૌરાષ્ટ્રનો (કે ઓછામાં ઓછું એના દ્વારવતી પ્રદેશનો) સમાવેશ થતો.^{૩૧} આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં આ નામ તળ-ગુજરાતના, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના, અલગ પ્રદેશ માટે પ્રયોજાતું. આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ એ અગાઉ કદી એક સમયે લાગુ પડ્યા હોય, તેો ક્યારેક સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત સહિતનો આ સમસ્ત પ્રદેશ “આનર્ત” તરીકે ઓળખાયો હોવો સંભવે.^{૩૨} ક્ષત્રપ કાલમાં તેો એ નામનો પ્રયોગ ઉત્તર ગુજરાત પૂર્વે સીમિત થયો જણાય છે.^{૩૩} આનંદપુર (વડનગર) “આનર્તપુર” તરીકે પણ ઓળખાતું એ પરથી ત્યારે એ આનર્તદેશનું પાટનગર હોવાનું સૂચિત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત ઉપરાંત શ્વભ્ર (સાખરકાંઠા)નો પ્રદેશ પણ અલગ ગણાતો. પુરાણોમાં આંતરનર્મદ, ભારુકચ્છ, માહેય (મહીકાંઠો), સારસ્વત (સરસ્વતીકાંઠો), કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત “અપરાંત” (પશ્ચિમ સીમા)ના પ્રદેશ ગણાયા.^{૩૪} આ પરથી તળ-ગુજરાતમાં આનર્ત ઉપરાંત બીજા અનેક અલગ પ્રદેશ ગણાતા હોવાનું માલુમ પડે છે. તળ-ગુજરાત માટે કે સમસ્ત ગુજરાત માટે આરંભિક

ઐતિહાસિક કાલમાં કોઈ એક નામ પ્રયોજાયું હોય એવું જાણવા મળતું નથી.

મૈત્રક કાલ દરમ્યાન કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, વડાલી (ઈર પાસે), ખેટક (ખેડા), સૂર્યાપુર (ગોધરા પાસે), શિવભાગપુર (શિવરાજપુર), સંગમખેટક (સંખેડા), ભરુકચ્છ (ભરૂચ), નાંદીપુર (નાંદોદ), અકૂરેશ્વર (અંકલેશ્વર), કંતારગ્રામ (કંતારગ્રામ-સુરત પાસે), નવસારિકા (નવસારી) વગેરે પ્રદેશો ને વહીવટી વિભાગો પ્રચલિત હતા.^{૩૬} પશ્ચિમ માળવા માટે “માલવક” નામ પ્રયોજાતું.^{૩૭} એ સમયે અગાઉનું “આનર્ત” નામ પ્રચલિત રહ્યું લાગતું નથી. એ સમયના અભિલેખોમાં આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ નામ પ્રયોજાયું નથી, પરંતુ યુઅન શ્વાંગ માલવકને “દક્ષિણ લાટ” અને વલ્હી દેશને “ઉત્તર લાટ” તરીકે ઓળખાવે છે.^{૩૮} અને “આર્યમંજુશ્રીમૂલકદ્વપ” (આઠમી સદી)માં પણ આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે “લાટ-જનપદ” નામ પ્રયોજેલું જણાય છે.^{૩૯} એ પરથી ત્યારે આ સમસ્ત પ્રદેશ “લાટ” નામથી ઓળખાતો હોવો સંભવે છે.

એ પછી થોડાં વર્ષોમાં દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક શાખા નવસારી પ્રદેશમાં રથપાર્શ્વ ત્યારે એ શાખાની સત્તા નીચેના પ્રદેશ માટે શું નામ પ્રયોજાતું એ જાણવા મળતું નથી, પરંતુ એ પછી ત્યાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રવર્તી, ને એ સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પ્રસરી ત્યારે એ બધો પ્રદેશ “લાટ મંડલ” તરીકે ઓળખાતો એ સ્પષ્ટ છે.^{૪૦}

દસમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉત્તરના સોલંકીઓ(ચૌલુક્યો)ની સત્તા રથપાર્શ્વ ત્યારે અગાઉ દક્ષિણ રાજસ્થાનના હિલ્લમાલ પ્રદેશ માટે પ્રયોજાયેલું “ગુર્જર” નામ ગુજરાતના નવા રાજ્યપ્રદેશને લાગુ પડ્યું.^{૪૧} ને “લાટ” નામ દક્ષિણ (તથા મધ્ય) ગુજરાત માટે પ્રચલિત રહ્યું. આગળ જતાં “લાટ” નામનો પ્રયોગ દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત થયો. સોલંકી રાજ્યની સત્તા જેમ જેમ દક્ષિણમાં પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ “ગુર્જર” નામનો પ્રયોગ વિસ્તરતો ગયો ને છેવટે એ નામ સમસ્ત તળ-ગુજરાત માટે પ્રચલિત થયું. આગળ જતાં “ગુર્જરદેશ” કે “ગુર્જરભૂમિ” ને બદલે “ગુજરાત” રૂપ પ્રચલિત થયું, જેનો પહેલો સાત પ્રયોગ વાઘેલા કાલ દરમ્યાન તેરમી સદીનો મળ્યો આ પૂર્વે સૂચવાયો જ છે.^{૪૨}

મુસ્લિમ શાસનકાલ દરમ્યાન આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' નામ પ્રચલિત રહ્યું. એમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો પણ સમાવેશ થતો. આ નામ મુઘલ અને મરાઠા કાલ સુધી પ્રચલિત રહ્યું; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે વારાફરતી એના અમુક ભાગ મેળવીને એને મુ'બઈ ઇલાકાના જિલ્લારૂપે મેળવવા માંડ્યા ને સ્થાનિક રાજ્યોનાં જુદાં જુદાં જૂથો માટે એજન્સીઓ રચવા માંડી ત્યારથી રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાત છિન્નભિન્ન થઈ ગયું, છતાં ભાષાકીય તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ 'ગુજરાત'નું અસ્તિત્વ ચાલુ રહ્યું ને દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતું ગયું. આઝાદી આવતાં મુ'બઈ ઇલાકાને બદલે મુ'બઈ રાજ્ય થયું તેમાં સ્થાનિક સંસ્થાનો વિલીન થતાં એના જિલ્લા હિમેરાયા ને છેવટે ૧૯૬૦માં મુ'બઈ રાજ્યનું ભાષાકીય ધોરણે દ્વિભાગીકરણ થયું ત્યારે એક વહીવટી પ્રદેશ તરીકે ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. હાલ આ નામ સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ સહિતના સમસ્ત ગુજરાતીભાષી પ્રદેશ માટે પ્રયોજ્ય છે.

પાદ્મીયો

૧. રાજ્ય સર્વેક્ષણ ખાતા તરફથી આપવામાં આવેલા આંકડા પ્રમાણે. (ભારતના વડા સર્વેક્ષક તરફથી મળેલા આંકડા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ અથવા ૧,૮૭,૧૭૫ ચોરસ કિ. મી. થાય છે.) *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i) p. 89*

૨. વલસાડ અને ગાંધીનગરના જિલ્લા ૧૯૬૧ પછી રચાયા છે; એ પહેલાં એ વિસ્તારો અનુક્રમે સુરત અને અમદાવાદ-મહેસાણા જિલ્લાની અંતર્ગત હતા.

૩. ૧૯૫૧માં અમરેલી, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, વડોદરા અને ડાંગ જિલ્લા હિમેરાયા. ૧૯૫૬માં થયેલ રાજ્યપુનર્ગઠનામાં બનાસકાંઠા જિલ્લાનો આણંદ તાલુકો રાજસ્થાનમાં મુકાયો અને ગોહિલવાડ, ઝાલાવાડ, મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર, હાલાર અને સૌરાષ્ટ્ર (જેને માટે ૧૯૫૬માં અનુક્રમે ભાવનગર, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ, ભાવનગર અને જૂનાગઢ એનાં નવાં નામ પ્રયોજ્યાં) અને કચ્છ જિલ્લા હિમેરાયા. (વગતો માટે જુઓ *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i), pp. 90 ff.*

૪. અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, સુરત અને ભરૂચ

૫. એના બે વિભાગ હતા : રાજકોટ અને વડોદરા રાજકોટ વિભાગમાં રાજ્યાતમાં કચ્છ સંસ્થાન, કોઠિયાવાડના ગોહિલવાડ, હાલાર, ઝાલાવાડ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત તથા વડોદરા સંસ્થાનના અમરેલી (અને ઝોખામંડળ) વિભાગનો સમાવેશ થતો. આગળ જતાં કચ્છ, જૂનાગઢ, ભાવનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, ધાંગધા, મોરબી, ગોંડલ, ભરૂચાવાદ, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધોળ, લીમડી, રાજકોટ અને વઢવાણનાં સંસ્થાનોનો 'વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ

એજન્સી'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ને હાલતર, સાયલા, ચૂડા, વળા, હાઠી, મૂળી, ખનણુ, પાટડી વગેરે નાનાં સંસ્થાનેની 'ઈસ્ટર્ન કાઠિયાવાડ એજન્સી', અને જસદણ, માણાવદર, થાણાદેવળી, વડિયા, વીરપુર, માળિયા, કોટડા સાંગાણી, જેતપુર પિઠડિયા, જેતપુર ખીલખા, ખિરસરા વગેરે નાનાં સંસ્થાનેની 'વેસ્ટર્ન કાઠિયાવાડ એજન્સી' રચવામાં આવી.

વડોદરા વિભાગમાં શરૂઆતમાં ખંભાત સંસ્થાન, મહીકાંડા એજન્સી, પાલણપુર એજન્સી, રૈવાકાંડા એજન્સી, સુરત એજન્સી, ડાંગ સંસ્થાન, અને વડોદરા સંસ્થાનના કડી, નવસારી અને વડોદરા પ્રાંતનો સમાવેશ થતો. આગળ જતાં પાલણપુર સંસ્થાન, રાધનપુર સંસ્થાન, ઈસર સંસ્થાન, વિજયનગર સંસ્થાન, બનાસકાંડા એજન્સી, સાબરકાંડા એજન્સી વગેરેનો 'વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સી'માં અને ખંભાત સંસ્થાન, મહીકાંડા એજન્સી, રૈવાકાંડા એજન્સી, રાજપીપળા સંસ્થાન, છોટાદેવપુર સંસ્થાન, દેવગઢખારિયા સંસ્થાન, છુણાવાડા સંસ્થાન, વાડાસિનોર સંસ્થાન, મૂંચ સંસ્થાન, સંખેડા, મેવાસ, વાંસદા સંસ્થાન, ધરમપુર સંસ્થાન, સચીન સંસ્થાન, ડાંગ સંસ્થાન વગેરેનો 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સી'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

૧૯૦૧ થી ૧૯૪૧ સુધીના વહીવટી વિભાગોની વિગતો માટે જુઓ *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part IIA, Annexure ACpp. 96-99*.

વડોદરાના સંસ્થાન પર ગવર્નર-જનરલના એજન્ટની દેખરેખ રહેતી 'પાલણપુર એજન્સી'માં પાલણપુર, રાધનપુર વગેરે ૧૧ સંસ્થાન હતાં. 'મહીકાંડા એજન્સી'માં ચડતાજીતરતા સાત વર્તનાં મેળાંનાનાં ૧૮૮ સંસ્થાન હતાં, રૈવાકાંડા એજન્સીમાં રાજપીપળા, છોટાદેવપુર, ખારિયા, છુણાવાડા, વાડાસિનોર, મૂંચ વગેરે ૬૧ સંસ્થાન હતાં. આ એજન્સીઓની દેખરેખ પોલિટિકલ એજન્ટો રાખતા, કચ્છ અને નારુકોટ સંસ્થાનનો વહીવટ અલગ હતો. ખંભાત સંસ્થાનમાં ખેડા જિલ્લાનો કલેક્ટર અને ધરમપુર, વાંસદા અને સચીન સંસ્થાનમાં સુરત જિલ્લાનો કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેની ફરજ બજાવતો. (ગો. હ. દેસાઈ, "ગુજરાતનો અર્ચાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૩૭૮-૮૮).

૬. ગાયકવાડને તાલિ વડોદરાનું સંસ્થાન હતું. તળ-ગુજરાતનાં ધણાં પરગણાંમાં તેમજ પાટનગર અમદાવાદમાં પેશ્વાની તથા ગાયકવાડની સત્તા હતી. કેટલોક પ્રદેશ જૂનાં સંસ્થાનેને તાલિ હતો. દીવ અને દમણ ફ્રિંગીઓને તાલિ હતાં. અંગ્રેજ સરકાર સુરત, હરથ વગેરે પરગણાં પર પોતાની સત્તા જમાવતી હતી. કાઠિયાવાડમાં હાલાર, મચ્છુકાંડા, આલાવાડ, ગોહિલવાડ, આખરિયાવાડ, સોરઠ અને આખામરણ જેવા પ્રદેશ હતા. ત્યાંનાના મોટા સ્થાનિક રાજાઓની સત્તા પ્રવર્તતી. મરાઠાઓ ત્યાં હરકર મોકલી ખંડેણી ઉધરાવતા. કચ્છમાં સ્થાનિક રાજવંશની સત્તા પ્રવર્તતી. (B. G., Vol I, Part I, Maratha Period, pp. 417 ff.)

(ગો. હ. દેસાઈ, "ગુજરાતનો અર્ચાચીન ઇતિહાસ", વિભાગ ૨ : મરેડા રાજ્યકાલ, પૃ. ૨૪૧-૩૫૧)

૭. અકબરના વખતમાં ગુજરાતનો ખાલસા પ્રદેશ (અબા) નવ સરકારો (જિલ્લાઓ) — માં વહેંચાયેલો હતો — અમદાવાદ, પાટણ, નાંદોદ, વડોદરા, ભરૂચ, ચાંપાનેર, સુરત, ગોધરા અને સોરઠ. આગળ જતાં એમાં નવાનગર ઉમેરાયું. ગુજરાતની સ્વતંત્રતાની હદમત નીચેના કેટલાક સરકાર રજૂ પૂતાના, અજમેર અને ખાતેશમાં ભેળવી દેવાયા. (ગા. હ દેસાઈ, એજન, પૃ. ૨૨૬-૩૦; છા. ૨ નાયક, 'મધ્ય યુગ', "ગુજરાત એક પરિચય", પૃ. ૧૦૪)

૮. પાટણ, અમદાવાદ, ગોધરા, ચાંપાનેર, વડોદરા, ભરૂચ, નાંદોદ, સુરત, રામનગર, ધરમપુર, દમણ, સોમનાથ, સોરઠ, નવાનગર અને કચ્છ (ગા. હ દેસાઈ, એજન, પૃ. ૨૦૭-૮; છા. ૨ નાયક, એજન, પૃ. ૧૦૩-૪)

૯-૧૦ સારસ્વત, સત્યપુર (સાચોર), કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ખેટક, લાટ, દધિપદ્ર(દાહોદ), અવંતિ માહલસ્વામી (લીલસા), મેઘપાટ (મેવાડ) અને અષ્ટાદશશત (ચંદ્રાવતી) વગેરે મંડલ હતાં. (H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, pp. 30 ff. A. K. Majumdar, *Chaulukyās of Gujarat*, pp. 208 ff.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૨૪૦-૪૪૧)

૧૧. ત્યારે લાટ અને સૌરાષ્ટ્ર એવા "દેશ" હતા; લાટ અને ખેટક એવાં "મંડલ" હતાં. ખેટક અને પચ્છત્રી એવા "વિષય" હતા; અને ઈર્ધપુર સાડાસાતસો, કર્માતપુર સોળોતરસો અને નક્ષિતપુર ચોયાંસી એવા મોટા વહીવટી વિભાગ હતા. (H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 25 ff.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, એજન. પૃ. ૧૫૬-૫૫૭)

૧૨. મૈત્રક રાજ્યમાં સુરષ્ટ દેશ હસ્તવપ્ર આહાર, ખેટક વિષય, ખેટક આહાર, વર્ધમાન ભુક્તિ, માલવક ભુક્તિ કે માલવક વિષય, શિવભાગપુર વિષય, ભરુકચ્છ વિષય કંતારગ્રામ વિષય ઇત્યાદિ મોટા વહીવટી વિભાગ હતા. (H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 28 f.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભાગ ૧, પૃ. ૧૭૦-૨૧૩)

૧૩. દક્ષિણ ગુજરાતનાં સમકાલીન રાજ્યોમાં અંતર્મંડલી વિષય, અંતર્મંદા વિષય, અક્ષરેશ્વર વિષય, સંગમખેટક વિષય, કાર્મણિય આહાર. કાશકૂલ વિષય ઇત્યાદિ વિભાગ હતા. (H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 24 f.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, એજન, પૃ. ૨૫૩-૩૩૩)

૧૪. રકંઠગુપ્તના જૂનાગઢ શૈલલેખ (D. C. Sincar, *Select Inscriptions*, pp. 299 ff. ના આધારે.

૧૫. H. D. Sankalia, *Archaeology of Gujarat*; pp. 11 f.; હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભાગ ૧, પૃ. ૨૪૬-૫૦)

૧૬. ક્ષદરાત ક્ષત્રપ રાજ નહપાનના સમયના શૈલલેખો (*Ibid*, pp. 157-166) ના આધારે

૧૭. રાજ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામા ૧ દાના જૂનાગઢ શેલલેખ (Ibid, pp 169 ff.) ના આધારે

૧૮. આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનાં(ણાં)પાલનાર નિયુક્તેન (Ibid, p. 174)

૧૯. પૂર્વાપરાકરાવન્ત્યનૂપનીવૃદાનર્તસુરાષ્ટ્રશ્વમરુકચ્છસિન્ધુસૌવીરકુકુરાપરાંતનિષા - દાસીનાં સમગ્રાણાં...વિષયાણાં પતિના । (Ibid, p. 172)

આ પ્રદેશોના, ખાસ કરીને ‘અપરાંત’ના, સ્થળનિર્ણય માટે જુઓ ઉમાશંકર જોશી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૧-૧૨.

૨૦. રસેશ જમીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત: ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ”, પૃ. ૧૩૫. ૧૯:-૧૪, ૨૦૬

૨૧. હ. ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૫૪-૫૫

૨૨. D. R. Bhandarkar, *As'oka*. p. 47

૨૩. H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 22

૨૪. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘સંસ્કૃત વાङ्-મથમાં ગુજરાતના ભૌગોલિક દલ્લેખોનો આરંભ’, *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol. 11, p. 384

૨૫. સોલંકી (ચૌલુક્ય) રાજ્યોના અભિલેખોમાં “ગુર્જર-મંડલ”, “ગુર્જર” “ગુર્જર-ધરણી” છતાંદિ રૂપે પ્રયોજ્યા છે. (ગિ. વ. આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, લેખ નં. ૧૪૪, ૧૫૫, ૧૬૭, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૦ અને ૨૨૪)

૨૬. કે. કા. શાસ્ત્રી, એવન, પૃ. ૩૮૦

૨૭. ગુજ-ગુજર-ગુર્જરમાં અરબી આત પ્રત્યય લાગવાથી “ગુજરાત” રૂપ થયું જણાય છે. પ્રાકૃતમાં એનું “ગુજરતા” અને સંસ્કૃતમાં “ગુર્જરત્રા” રૂપાંતર થયું. N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol. II. pp. 198 ff.; કે. કા. શાસ્ત્રી, “અનુશીલન”, પૃ. ૧૨૨-૩૨

૨૮. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, Vol. I, p. 25

૨૯. દુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૪૨-૪૪; હ. ગ. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકાલીન ગુજરાત”, ભાગ ૧, પૃ. ૧૭૧-૭૩; કે. કા. શાસ્ત્રી, એવન, પૃ. ૩૭૪-૫૭; “સોશાઈટી ઐતિહાસિક નગરીઓ : માંગરોળ-સોરાઠ”, પૃ. ૧-૩

૩૦. ઉમાશંકર જોશી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૩૭-૩૮, ૬-૧૪

૩૧. એબન, પૃ. ૬૭-૭૮. ડો. સાંકળિયા એમાં આખા સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, પણ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ કરે છે.

એ કુશસ્થલી-દારવતીના ઉલ્લેખ પરથી લાગે છે, પરંતુ અસલ દારકા ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું હજી તો ચર્ચાસ્પદ રહ્યું છે.

૩૨. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મતે રુદ્રદામાના લેખથી જૂના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત એયને સાથે લઈને એ સમગ્ર દેશ માટે “આનત” નામ વપરાયું હશે એમ લાગે છે (“ગુ. મ. રા. ઇ”, પૃ. ૪૫)

૩૩. ખાસ કરીને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશ માટે

૩૪. જુઓ ઉપર પા.ટી. ૧૯.

૩૫. ઉમાશંકર જોશી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૫-૭

૩૬. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, ભાગ ૧, પૃ. ૭ અને ૯

૩૭. એબન, પૃ. ૧૯૫-૨૦૨

૩૮. Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, pp. 243 and 246

૩૯. વલ્હીના રાજ શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યના રાજ્યપ્રદેશનો એ “લાઠાનાં જનપદઃ” તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ને એનો વિસ્તાર ઉજ્જયંતથી સમુદ્રતીરપથ”ત-પશ્ચાદેશપથ”ત જણાવે છે (શ્લોક ૫૮૬)

૪૦. ડૉ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુ. મ. રા. ઇ”, પૃ. ૪૧

આ શાષ્ટકેટલું પાટનગર ખેટક હતું ને એમનો રાજ્યપ્રદેશ “લાટ મંડલ” કહેવાતો. ખેટક મંડલનો સમાવેશ લાટ દેશમાં થતો H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 267

આલિયરના અભિલેખ(૯ મી સદી)માં આનંદપુરને લાટમંડલની અંતર્ગત જણાવ્યું છે. (E. I., Vol. II, p. 156)

૪૧. ડૉ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુ. મ. રા. ઇ”, પૃ. ૪૭, ૧૪૧-૪૩

૪૨. જુઓ ઉપર પા.ટી. ૨૪

ખાંડ ૨

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

પ્રકરણ ૪

પ્રાગ-ઇતિહાસ અને આધ-ઇતિહાસ

૧. લિખિત લિખિત યુગ

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ

તે તે ભૂભાગની ભૂમિ પર માનવનો પ્રાદુર્ભાવ કે સંચાર થયો ત્યારથી એના જીવનનું જે ધડતર થવા લાગ્યું તેને માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં ‘સંસ્કૃતિ’ કહે છે.^૧ એમાં માનવની ધડેલી ચીજો, માલમત્તા, હુન્નરો, ટેવો, વિચારો, મૂલ્યો વગેરેના સામાજિક વારસાનો સમાવેશ થાય છે.^૨ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રમાણિત વિગતવાર વૃત્તાંતને ‘ઇતિહાસ’ કહે છે. ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને નિશ્ચિત સમયાંકન અનિવાર્ય ગણાય છે. આ સાધનોનો આધાર લિખિત સામગ્રી અને એમાં થયેલા સમયનિર્દેશ પર રહેલો છે. આ સામગ્રી સમકાલીન અને/અથવા અનુકાલીન હોય છે.

પ્રાગ-ઇતિહાસ

પરંતુ માનવ કંઈ સંસ્કૃતિના છેક ઊગમકાલથી લેખનકલા જાણતો ને પ્રયોજતો થયો નહોતો. સંસ્કૃતિનાં શરૂઆતનાં હજારો વર્ષોનો વૃત્તાંત અલિખિત રહ્યો છે. એ કાલની સંસ્કૃતિના વૃત્તાંત માટે અન્ય સમકાલીન સાધનો દ્વારા કેટલીક રૂપરેખાત્મક માહિતી મળે છે, જેમાં લિખિત ઉલ્લેખોના અભાવે કોઈ માનવવિશેષો, સ્થળવિશેષો કે ઘટનાવિશેષોની સંજ્ઞાપૂર્વક વિગતો પૂરી શકાતી નથી; આથી સંસ્કૃતિના આ પ્રાગ-અક્ષરજ્ઞાન કે નિર્-અક્ષરજ્ઞાન કાલને ‘પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^૩ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલના ઉપલબ્ધ વૃત્તાંતને ‘પ્રાગ-ઇતિહાસ’ કહે છે. કોઈ પણ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ સમજવા માટે એની પ્રાગ-ઐતિહાસિક ભૂમિકા જાણવી જરૂરી છે.

ઐતિહાસિક કાલની સરખામણીએ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ ઘણો લાંબો છે. ઐતિહાસિક કાલ ભારત જેવા દેશમાં છેલ્લાં પાંચેક હજાર વર્ષનો જ છે, જ્યારે પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમયપટ અદીથી પાંચ લાખ વર્ષ જેટલો વિસ્તરે છે; આથી પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલને 'યુગ' (age) સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલમાં માનવ-કૃત ટકાઉ ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી, આથી એ યુગને 'પાષાણયુગ' કહે છે. એ ચીજોમાં મુખ્યત્વે હથિયારોનો સમાવેશ થાય છે. પાષાણનાં હથિયારો ધડવાની જુદી જુદી હુનરપદ્ધતિ પરથી પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના જુદા જુદા તબક્કા બાણવા મળે છે ને એ અનુસાર પાષાણયુગના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવે છે.* પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ આ પાષાણયુગોનો બનેલો છે.

આદ્ય-ઇતિહાસ

લેખનકલાની શોધ થતાં માનવ-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અબજ પરિવર્તન આવે છે. હવે વ્યક્તિવિશેષો, સ્થળવિશેષો અને ઘટનાવિશેષોની વિગતવાર માહિતી મળી શકે છે ને એના સમયાંકન વિશે ચોક્કસ અનુમાન તારવી શકાય છે, પરંતુ એમાં કેટલીક વાર એવું બને છે કે એ પુરાતન કાલના અભિલેખો ઉપલબ્ધ થયા હોવા છતાં આપણને એની લિપિ ભિકલી શકતી ન હોય ને એને લઈને એમાં લખેલી હકીકતનો આપણે ઉપયોગ કરી શકતા ન હોઈએ. કેટલીક વાર કોઈ પુરાતન કાલનું સાહિત્ય શબ્દબદ્ધ થયું હોવા છતાં લિપિબદ્ધ ન થયું હોય ને કંઈક પરંપરા દ્વારા જ પછીની પેઢીઓમાં સંક્રાંત થતું હોય અથવા એ લિપિબદ્ધ થયું હોય તોપણ એ કાલની લેખનસામગ્રી કાળબળે નષ્ટ થઈ હોય ને માત્ર એની ઉત્તરોત્તર નકલો દ્વારા લખાયેલી ઘણી ઉત્તરકાલીન પ્રતિઓ દ્વારા જ ઉપલબ્ધ રહી હોય. વળી એમાં ઉલ્લિખિત વ્યક્તિઓ કે ઘટનાઓ વિશે નક્કર સમકાલીન પુરાવો પૂરો પાડે તેવી કોઈ અભિલિખિત સામગ્રી મળતી ન હોય; આથી સમકાલીન લખાણોની પ્રાપ્તિના કે એના પઠનના અભાવે એ કાલના ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને ચોક્કસ સમયાંકન ઉપલબ્ધ થતાં નથી. તો એ કાલને 'ઐતિહાસિક' કેવી રીતે કહેવાય ? આથી કેટલાક એને 'પ્રાગ-ઐતિહાસિક' ગણાવે છે, પરંતુ લેખનકલાના જ્ઞાન તથા વિનિયોગને લઈને એને પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલથી જુદો પાડવો જરૂરી છે.*

આ કાલ આમ તો ઐતિહાસિક કાલનો આરંભિક તબક્કો જ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી ઇતિહાસ માટે અનિવાર્ય એવા સમકાલીન પુરાવા અને એવી લિપિબદ્ધ માહિતી મળે નહિ, ત્યાંસુધી આ કાલને ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે.^૧

આ કાલ દરમિયાન માનવ ધાતુકામનો હુન્નર જાણી લઈ ધાતુની ચીજો ધડતો થયો હતો. આમ હવે ‘પાષાણયુગ’ને બદલે ‘ધાતુયુગ’ પ્રવર્ત્યો. ધાતુયુગના આરંભિક તબક્કામાં એ મુખ્યત્વે તાંબાનો ઉપયોગ કરતો ને આગળ જતાં તાંબામાં કલઈ મેળવી કાંસાનો ઉપયોગ કરતો, આથી આ યુગને ‘તામ્રયુગ’ કે ‘તામ્ર-કાંસયુગ’ કહે છે. શરૂઆતમાં એ તાંબા ઉપરાંત પાષાણનો ય ઠીક ઠીક ઉપયોગ કરતો, તેથી એને ‘તામ્ર-પાષાણયુગ’ કહે છે. ભારતમાં આ યુગની હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મોટાં રથજોનાં ખડેરોમાં નાના સંખ્યાબંધ અભિલેખ મળ્યા છે, આથી એ સંસ્કૃતિને ‘પ્રાગ્-ઐતિહાસિક’ ન ગણાય.^૨ છતાં એ અભિલેખોની લિપિ હજી નિશ્ચિત રીતે ઊકલી શકી ન હોઈ એમાં લખેલી હકીકત ઉપયોગી નીવડી નથી, આથી આ સંસ્કૃતિને હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં વેદસાહિત્ય રચનામાં પ્રાગ્-પાણિનીય છે, પરંતુ એનો સમકાલીન પુરાવો ઉપલબ્ધ થયો નથી. એવી રીતે પુરાણોમાં પ્રાચીન રાજવંશે તથા ઋષિકુલો વિશેની અનુશ્રુતિઓ પ્રાગ્-બુદ્ધકાલને લગતી છે, પરંતુ એની ઐતિહાસિકતા માટે પણ કંઈ નક્કર પુરાવો મળ્યો નથી. ભારતના ઇતિહાસમાં જગવાન બુદ્ધ તથા મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન મગધરાજ બિંબિસારથી શરૂ થતા વૃત્તાંતની ઐતિહાસિકતા પ્રતિપાદિત થઈ છે, આથી એ પહેલાંના કાલને લગતી આ સર્વ અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલી વ્યક્તિઓ તથા ઘટનાઓને પણ હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે.^૩

૨. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ

પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના વૃત્તાંતનો સર્વ આધાર એ કાલની પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી પર રહેલો છે. આ સંસ્કૃતિ પ્રાગ્-અક્ષરજ્ઞાન હોઈ એમાં કોઈ લિખિત કે અલિખિત સામગ્રીની અપેક્ષા રહેતી નથી. એમાં તો મુખ્યત્વે માનવે બોલાં પાષાણનાં હથિયારો, માનવોના અને માનવોની સાથે સંકળાયેલાં

પ્રાણીઓના દેહાવશેષ, માનવે ધડેલાં વાસણો, માનવે કંડારેલાં ચિત્રાંકનો, ઇત્યાદિ સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ સામગ્રી મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ દ્વારા અને કેટલેક અંશે ઉત્ખનન દ્વારા મળી હોય છે.

આઘ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક સંસ્કૃતિઓ અનુકાલીન આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જાણવા મળે છે. આ બે પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે હજી કોઈ એકતા કે સમકાલીનતા સિદ્ધ થઈ નથી. ૯

પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પરથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિ જેવી જે કેટલીક સંસ્કૃતિઓ જાણવા મળી છે તે મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા જાણવા મળી છે. આ સામગ્રીમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, ઇમારતો, પથ્થર તાંબા અને કાંસાની ચીજો, સોનું રૂપું હાથીદાંત વગેરેની ચીજો, હાડપિંજરો, ખોપરીઓ, અસ્થિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ

પુરાવસ્તુકીય અવશેષોની શોધ કેટલીક વાર અનાયાસ કે અકસ્માત્ થતી હોય છે ને એ શોધ કેટલીક વાર અન્ય ક્ષેત્રના માણસો દ્વારા થતી હોય છે, પરંતુ એ અવશેષોનો પ્રાગ્-ઇતિહાસ તથા ઇતિહાસની પ્રમાણિત સાધનસામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે પુરાવસ્તુવિદ્યાના જાણકારો એની ને એની સાથે સંલગ્ન એવા સર્વવિધ અવશેષોની પદ્ધતિસર શોધ કરે, એ અવશેષોને એનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને પ્રાપ્તિસ્તરોના સંદર્ભમાં તપાસે અને એ ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીના પદ્ધતિસર અભ્યાસ પરથી તે તે યુગ કે કાલની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ વિશે તર્કશુદ્ધ અનુમાનો તારવે ત્યારે જ એ પ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિક અને પ્રમાણિત નીવડે છે.

પુરાવસ્તુવિદ્યાનો વિષય હવે સામાજિક વિજ્ઞાનો કે માનવવિદ્યાઓમાં સીમિત ન રહેતાં વિજ્ઞાનની અંતર્ગત ગણાવા લાગ્યો છે. એ વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીની શોધ માટે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પદ્ધતિઓની જાણકારી તથા પ્રાયોગિક આવડત જરૂરી અને છે ને એમાં ઉપલબ્ધ થયેલી સાધનસામગ્રીના અર્થઘટન માટે ભૂસ્તરવિદ્યા, અભિલેખવિદ્યા, પ્રાચીન ભાષાઓ ઇત્યાદિ અનેક

સંલગ્ન વિદ્યાઓની જરૂરી જાણકારી ધરાવવી જોઈએ છે. ૧૦ આવશ્યક સામગ્રીની શોધ અને ઉપલબ્ધ સામગ્રીનું અર્થઘટન એ બંને પ્રક્રિયાઓ પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણનાં મહત્વનાં પાસાં છે.

સ્થળતપાસ^{૧૧}

માનવ-વસવાટના સ્થળ પાસે સ્વાભાવિક રીતે તૂટેલી ને નકામી ચીજોનો ઢગલો જામતો જાય છે ને એ ઢગલો એક જ જગ્યાએ થયા કરે તો એ દિનપ્રતિદિન મોટો થતો જાય છે. વસવાટની કુટિરો કે ઇમારતો જીર્ણુશીર્ણુ થતાં એના અવશેષો આ ઢગલામાં ઉમેરો કરે છે. કોઈ સ્થળ લાંબા વખતના વસવાટ પછી કોઈ કારણે વેરાન બને તો એ સ્થળે નાનોમોટો ટેકરો કે ટીખો થયો હોય છે. આવા ઢગલાઓ કે ટેકરાઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ધણી વાર એના બૂપૃષ્ઠ પર નળિયાં, ઠીકરાં, ઇટાળા વગેરે અવશેષ નજરે પડે છે. કેટલીક વાર એ સ્થળે વરસાદ કે નદીનાળા વડે ઘોવાણ થવાથી અથવા કોઈ પ્રાણીઓએ કે માણસોએ પોતાને માટે કરેલા ખોદાણથી બૂપૃષ્ઠની નીચેના અવશેષ પણ બહાર આવે છે, એટલું જ નહિ, એ ટીખા કે ટેકરાની અંદર દટાયેલાં ખડેરોના જુદા જુદા સ્તર પણ ખુલ્લા થાય છે. બૂપૃષ્ઠ પર કે એની અંદર થોડાધણા દટાઈ રહેલા દેખાતા અવશેષોને ધણી વાર નાનાં ઓળરો વડે ખોતરીને બહાર કાઢવામાં આવે છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક વસવાટનાં સ્થળ નદી અને તળાવ જેવાં જળાશયો પાસે મળે છે. એ સ્થળોએ એ સમયનાં જુદી જુદી જાતનાં પથ્થરનાં મોટાં કે નાનાં હથિયાર મળી આવે છે. એની સાથે કોઈ વાર અશ્મીભૂત અસ્થિઓ કે હાડપિંજરો મળે છે. રેતીના કેટલાક ટીખાઓના બૂપૃષ્ઠ પરથી ખાસ કરીને પથ્થરનાં નાનાં-નાનાં હથિયાર મળે છે. પાષાણયુગના અંતિમ તબક્કાના ઘરોમાંથી ક્યારેક તૂટેલાં માટીનાં વાસણોની ઠીકરીઓ પણ હાથ લાગે છે. આ અવશેષો કયા સ્તરમાંથી મળે છે એ નોંધવામાં આવે છે. આવા અવશેષ ધણી વાર નદીકાંઠાની બેખડોમાં મળે છે. નદીનો પ્રવાહ એના પાત્રની સપાટીમાં ફેરફાર કરતો હોય છે. પ્રવાહનો વેગ ધીરે હોય ત્યારે એ નદીના પાત્રમાં કાંપ, કચરો વગેરે પાથરી દે છે ને પરિણામે એની સપાટી જાંચી આવે છે; અને જ્યારે પ્રવાહ વેગીલો હોય ત્યારે એ કાંપ, કચરા વગેરેને દૂર તાણી જાય છે ને પાત્ર-સપાટીને જાંડી લઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે નદીના મુખ પાસે પુરાણ થતું હોય છે ને

નદીનો પ્રવાહ વેગીસો હોય ત્યારે એનાં પાણી કાંઠાની પાર બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાતાં હોય છે, જ્યારે નદીના મૂળ પાસે ઢોળાવને લઈ પ્રવાહનો વેગ વધારે રહેતો હોઈ એ ધોવાણ વડે ખીણને વધુ ને વધુ જાંડી બનાવતો હોય છે. સામાન્ય રીતે નદીઓ ચોમાસામાં વેગ ધારણ કરતી હોય છે ને એનો પ્રવાહ ધણા ભાગના પાત્રની સપાટીને જાંડી ને જાંડી કરતો હોય છે. નદીમાં પૂર આવે ત્યારે આ પ્રક્રિયા વધારે વેગીલી બને છે. અંદરના ભૂભાગમાં આવેલા ટેકરાઓમાં માનવ-વસવાટના સ્તર, ઉપરથી નીચે જતાં વધુ ને વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવતા હોય છે, જ્યારે નદીના પ્રવાહથી વારે વારે થતા જતા ધોવાણની પ્રક્રિયાને લઈને નદીકાંઠા પાસેના વસવાટ-સ્તર સામાન્ય રીતે ઉપરથી નીચે જતાં ઓછી ને ઓછી પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.

આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલનાં વસવાટ-સ્થળોએ ટેકરાઓના ભૂપૃષ્ઠ પર માટીનાં વાસણોનાં ઠીકરાં, માટીની પકવેલી ચીજો, પથ્થર તાંબુ વગેરેની ઘડેલી ચીજો વગેરે પ્રકારના અવશેષ નજરે પડે છે. ધણી વાર એની ધારેમાં ઇમારતોની ઈંટોના થર પણ દેખા દે છે. ઈંટોના કદ પરથી વસાહતના સમય વિશે કેટલુંક અનુમાન થઈ શકે છે. આ બધા પ્રકારના અવશેષોમાં માટીનાં વાસણો ને એની ઠીકરીઓ સહુથી વધુ ઉપયોગી નીવડે છે. એ વાસણ પકવેલાં હોઈ ધણા લાંબા કાલ સુધી ટકી રહે છે ને ઘર-વપરાશમાં સહુથી વધુ પ્રચલિત હોઈ ઠેકઠેકાણે મળી રહે છે. કોઈ સ્થળની વસ્તી એ સ્થળ છોડી બીજે વસવા જાય ત્યારે એ બને તેટલી ચીજો પોતાની સાથે લઈ જાય છે, પરંતુ માટીનાં ધણાં વાસણ ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દે છે. આ બંને કારણોને લઈને પ્રાચીન વસવાટનાં સ્થળોએ માટીનાં નાનાં અખંડિત કે મોટાં ખંડિત વાસણોના અવશેષ હરહંમેશ ખાસ મળ્યા કરે છે. જુદા જુદા સમયે માટીનાં વાસણો ઘડવાની જુદી જુદી તત્ત્વની હુન્નરશૈલીઓ પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડતું હોઈ, આ અવશેષો પરથી તે તે વસાહતનું સમયાંકન કરવાનું સરળ પડે છે. ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વાસણ બહારથી થયેલી આયાત સૂચવે, તો એ પણ સમયાંકન માટે ખાસ મદદરૂપ નીવડે છે. આમ માટીનાં વાસણો, જે ખાસ કરીને ઠીકરીઓરૂપે મળે છે તે, પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાં એક મહત્વનું સાધન બની રહે છે.

ઉત્ખનન

સ્થળતપાસને પરિણામે જે સ્થળે મહત્વના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં મળવાનો સંભવ જણાય તે સ્થળે કેટલીક વાર ઉત્ખનન કરવામાં આવે છે.

ઉત્પનનની પ્રવૃત્તિ ઘણી ખર્ચાળ હોવાથી સ્થળની પસંદગી હેતુપુરઃસર અને યોજનાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. પહેલાં ઉત્પનન કરવા લાયક સપાટી નક્કી કરી એ જગ્યા સાફ કરવામાં આવે છે તે એમાં અનુકૂળ લંબાઈ અને પહોળાઈની ખાઈ કે ખાઈઓ ખોદવાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ઉત્પનન ધીમે ધીમે અને સાવધતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ઉત્પનન દરમ્યાન એમાંથી નીકળતા દરેક નાનામોટા અવશેષને વીણી લેવામાં આવે છે. એમાંથી નીકળતી માટીને બરાબર તપાસી દર નખાવવામાં આવે છે. જે જે અવશેષ જે જે જગ્યાએ મળ્યા હોય તે તે જગ્યાનું ચોક્કસ સ્થાન એના સ્તરના સંદર્ભ સાથે તે તે અવશેષ અંગે તરત જ નોંધવામાં આવે છે. ઉત્પનનના સ્થળની નજીકમાં એક સપાટ ચોકમાં આડાં બેઠાં ખાનાં પાડીને એમાં જુદી જુદી ખાઈનાં જુદા જુદા સ્તરનાં ઠીકરાં ગોઠવવામાં આવે છે. ઉત્પનન દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર મળતા જુદા જુદા સ્તરોનું નિરીક્ષણ તથા પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, કેમકે એ સાપેક્ષ કાલાનુક્રમ માટે ઘણું મહત્વ ધરાવે છે.

અને ત્યાં, જ્યાંસુધી માનવ-વસવાટના કંઈ ને કંઈ અવશેષ મળ્યા કરે તેટલી જાડાઈ સુધી ઉત્પનન કરવામાં આવે છે તે ત્યાં થયેલા માનવ-વસવાટના જુદા જુદા તબક્કાઓમાં છેક સહુથી જૂના તબક્કા સુધીનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉત્પનનને ‘જાંડુ’ ઉત્પનન’ કહે છે. એનો મુખ્ય હેતુ જુદા જુદા સ્તરોમાં મળતા અવશેષો દ્વારા તે તે સમયની સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી મેળવવાનો તેમજ ત્યાં જુદા જુદા સમયે વસેલી સંસ્કૃતિઓનો સમય-અનવય નક્કી કરવાનો હોય છે. એમાંના કોઈ અમુક સ્તરમાં મળી આવેલ ઇમારત કે વસવાટનો આસપાસનો વિસ્તાર જાણવા માટે કે જુદી જુદી ખાઈઓના સમકાલીન સ્તરો વચ્ચેનાં અનુસંધાન જાણવા માટે કેટલીક વાર મૂળ ખાઈની મર્યાદાને બાજુ પર લંબાવીને ઉત્પનનને સમતલ રીતે વિસ્તારવામાં આવે છે. એને ‘સમતલ ઉત્પનન’ કે ‘સપાટ ઉત્પનન’ કહે છે.

ગ્રામ-ઐતિહાસિક વસાહતોના ઉત્પનનમાં મોટે ભાગે પથ્થરનાં હથિયારો, હાડકાં કે હાડપિંજરો, અને કેટલીક વાર માટીનાં વાસણો કે અન્ય ચીજોના અવશેષ હાથ લાગે છે. આઘ-ઐતિહાસિક વસાહતનાં સ્થળોએ ઇમારતી અવશેષો મળતા હોઈ એનાં મકાનો, રસ્તાઓ, મોરીઓ, કિલ્લા વગેરેનાં તલમાન તપાસી તે તે નગર કે ગ્રામના આયોજનનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે. દટાઈ ગયેલાં ખંડેરોમાં ઇમારતોની દીવાલોના છત સુધીના ભાગ તથા એનાં જાવણ ટકી રહેતાં ન હોઈ એના ઊર્ધ્વ-દર્શનનો ઘણો ઓછો ખ્યાલ આવે છે. કાચી ઈંટો

કરતાં પાછી ઈંટોની ઇમારતોના અવશેષ વધારે સારી હાલતમાં જળવાયા હોય છે. આ ઇમારતોની અંદર તથા એની આસપાસ માટીનાં વાસણો, પથ્થર તથા ધાતુનાં ઓજારો અને હથિયારો, ઘરગથું ઉપયોગ હુનરકલા તથા મોજશોખ માટે બનાવેલી વિવિધ ચીજો, દફનાવેલાં શય, અસ્થિપાત્રો કે ભરમપાત્રો વગેરે અનેક પ્રકારના નાનામોટા જંગમ અવશેષ મળે છે. હાડપીય સંસ્કૃતિનાં નગરોમાં ઘણી વાર અભિલેખો ધરાવતી મુદ્રાઓ તથા કેટલાંક એવાં મુદ્રાંક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્ખનન સ્થળતપાસને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે ને મોટી વસાહતોનાં ખંડેરોનાં સ્થળોએ કરાયેલા મોટા પાયા પરના ઉત્ખનન દ્વારા તે તે વસાહતના લોકજીવનનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિપુલ માહિતી મળે છે. અલગત આ માહિતી પાદાર્થિક અવશેષો દ્વારા મળતી હોઈ મોટે ભાગે લોકજીવનના ભૌતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે; શયનિકાલની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ, દફનાવેલાં શય પાસે મૂકેલાં મૃતપાત્રો, માતાજીની નાની મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારના અવશેષો પરથી તેમજ અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો તથા શિલ્પો પરથી અમુક સામાજિક રીતરિવાજો તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પણ જાંખી થાય છે. આમ સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાણીય અવેષણ માટેની ઘણી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે.

અર્થઘટન^{૧૩}

સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાવસ્તુકીય અવશેષો મળે એ પછી એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી એ સામગ્રીનું યથાયોગ્ય અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, જે પરથી તે તે સમયની તે તે સ્થળની સંસ્કૃતિનો ઘણો ઇતિહાસ નિરૂપી શકાય. સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પ્રવૃત્તિ પૂરી થયે એમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલી સામગ્રીનો અભ્યાસ કરીને એને લગતો વિગતવાર સચિત્ર અહેવાલ તૈયાર કરવામાં અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલાં તે તે સ્થળના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા સ્તરમાં મળેલા અવશેષોનો યથાતથ વૃત્તાંત આપવામાં આવે છે ને પછી એ સામગ્રી પરથી તે તે સંસ્કૃતિ વિશે ફલિત થતો ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે. આમાં અનુમાનો તારવવામાં અને સંભાવનાઓની અટકળ કરવામાં બને તેટલી સાવધતા રાખવામાં આવે છે. એમાંની ઘણી સામગ્રીનો સંગીન અભ્યાસ કરવામાં સ્તરવિદ્યા, પ્રાણિવિદ્યા, જીવવિદ્યા, ખનિજવિદ્યા, ધાતુવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિદ્યાઓના પ્રાથમિક જ્ઞાનની તેમજ તે તે વિદ્યાના નિષ્ણુતોના અહેવાલની આવશ્યકતા રહે છે.

ભૌતિક અવશેષો દ્વારા તે તે સમયનાં હાડપિંજરો, ઓજારો, હથિયારો, ધરવપરાશ હુનરકલા અને મોજશોખની ચીજો, ઇમારતો વગેરે અનેકવિધ

પદાર્થોના નક્કર ખ્યાલ આવે છે, પરંતુ લિખિત કે અલિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે એ સંસ્કૃતિનાં કોઈ વ્યક્તિનામોની તેમજ તે તે પ્રજાની વિચારસરણીઓની માહિતી મળતી નથી એ એની એક મોટી મર્યાદા છે. ઐતિહાસિક કાલની વસાહતોના ઇતિહાસના અન્વેષણમાં લિખિત-અલિખિત સાધનો અને ભૌતિક અવશેષો પરસ્પર પૂરક બની તે તે સંસ્કૃતિનાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ એ બંને પ્રકારનાં પાસાં પર પ્રકાશ પાડવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. લિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે આ સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે પણ ઉપલબ્ધ અંદાજ તારવવા પડે છે.

સમયાંકન^{૧૪}

ઐતિહાસિક કાલનાં લખાણોમાં ઘણી વાર મળે છે તેવી સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ વગેરેની ચોક્કસ કાલગણના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ સંબંધી ઉપલબ્ધ ન હોઈ, એની કાલગણના માટે બીજી કેટલીક પદ્ધતિઓ પ્રયોજવામાં આવે છે ને એ પરથી પણ એના ઉપલબ્ધ અંદાજ મળે છે. એમાં કેટલીક વાર માત્ર સાપેક્ષ કાલગણના જ તારવી શકાય છે. વળી આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે શતાબ્દીઓના અને પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ માટે સહસ્તાબ્દીઓના કે લક્ષાબ્દીઓના ય અંદાજ મૂકવા પડે છે.

પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સાપેક્ષ સમયાંકન માટે બે પ્રકારની પદ્ધતિઓ પ્રયોજાય છે : ૧. આંતર અને ૨. બાહ્ય. આંતર પદ્ધતિઓમાં તે તે સમયના ઉપલબ્ધ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપનો આધાર લેવામાં આવે છે, જ્યારે બાહ્ય પદ્ધતિઓમાં તે તે પદાર્થનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને બીજી આનુષંગિક બાબતોનો આધાર લેવામાં આવે છે.

આંતર પદ્ધતિઓમાં કેટલાક પદાર્થોના વિશિષ્ટ નિર્માણને લઈને એનું સમયાંકન કરવાનું સરળ બને છે. આવી અનુકૂળતા ખાસ કરીને લાકડામાં અને પકવેલી માટીમાં હોય છે.

લાકડું સૂકા પ્રદેશોમાં લાંબો વખત ટકે છે. વનસ્પતિમાં વૃક્ષ વધારે દીર્ઘજીવી છે ને પોતાના જીવનકાલ દરમ્યાન વિશિષ્ટ રીતે વિકસે છે. એનાં થડ તથા ડાળની અંદર વર્ષે વર્ષે મોટાનાના કોશનાં વલય રચાયાં હોય છે તે પરથી

એનું સમયાંકન કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં લાકડું લાંબા કાલ લગી ભાગ્યેજ ટકે છે, તેથી આ વૃક્ષ-સમયાંકનની પદ્ધતિ અહીં ખાસ ઉપયોગી નીવડતી નથી.

એવી રીતે માટીની પકવેલી ચીજોમાં તે તે સમયનાં ચુંબકીય વૃત્ત સ્થિર થયાં હોય છે, તેથી એને આધારે પણ એનું સમયાંકન કરી શકાય છે, કેમકે ચુંબકવૃત્તો જે ધ્રુવબિંદુઓને અનુલક્ષીને રચાતાં હોય છે તે ધ્રુવબિંદુઓનાં સ્થાન જુદે જુદે સમયે બદલાયા કરે છે. પ્રાચીન-ચુંબકત્વની આ પદ્ધતિ હજી આરંભિક દશામાં છે.

એવી રીતે પદાર્થોમાં થતાં રાસાયનિક કે ભૌતિક પરિવર્તનો પરથી પણ સમયાંકનનાં અનુમાન કરવામાં આવે છે. એમાં ધાતુને કાટ લાગવાનો વેગ, પથ્થરની સપાટી પર થયેલી પાણીની અસરતું પ્રમાણ, અસ્થિઓ અશ્મીભૂત થવાનો વેગ, અસ્થિઓમાં થતા ક્લોરીનના વધારાનું તથા નાઇટ્રોજનના ઘટાડાનું પ્રમાણ વગેરે પરથી સમયાંકન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ સર્વ પદ્ધતિઓ સ્થાનિક તથા સાપેક્ષ હોઈ એના પરથી અનુમાનો તારવવામાં ઘણી સાવધાની રાખવી પડે છે.

ચોક્કસ સમયાંકન માટે તાજેતરમાં સી-૧૪ ની પદ્ધતિ સહુથી વધુ કામચાલ નીવડી છે. પૃથ્વી પરનાં સર્વ વનરપતિ તથા પ્રાણીઓ પોતાના જીવનકાલ દરમિયાન કિરણોત્સર્ગ-ક્રિયા તથા રેડિયો-પ્રવૃત્તિ દ્વારા સી-૧૪ સંજ્ઞાવાળો કાર્બન ગ્રહણ કરતાં હોય છે. એ એના મૃત્યુ બાદ ધીમે ધીમે ઘટતા જઈ ૭૦,૦૦૦ વર્ષમાં સંપૂર્ણ લુપ્ત થાય છે, આથી મૃત વનરપતિ તથા પ્રાણીઓના અવશેષોમાં હાલ રહેલા સી-૧૪ નું પૃથક્કરણ કરીને મૂળ પદાર્થમાં એના થયેલા ઘટાડાનું પ્રમાણ શોધી એ પરથી એના મૃત્યુને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એનો અંદાજ કાઢી શકાય છે. ભારતની કેટલીક આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે આ પદ્ધતિનો લાભ લેવામાં આવ્યો છે.

જ્યારે પદાર્થ પોતે સમયાંકન માટે મદદરૂપ નીવડે એમ ન હોય ત્યારે આંતર પદ્ધતિઓને બદલે બાહ્ય પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. પાષાણનાં ઓળંગર તથા માટીનાં વાસણ જેવા પદાર્થો પૈકી પ્રસિદ્ધ સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોને સીમા-સ્તંભ ગણીને અન્ય સ્થળોએ મળતા એવા પદાર્થોને એના બાહ્ય

ઘાટ વગેરે પરથી સરખાવવામાં આવે છે તે એમાં જળાતા સામ્ય પરથી સમકાલીનતાના ધોરણે એનું સાપેક્ષ સમયાંકન કરવામાં આવે છે; માનવે ઘડેલી આ પદ્ધતિને 'ચીન્નેના રૂપસામ્યની-આકારના સામ્યની-પદ્ધતિ' કહે છે. આમાં સમય ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કારણ પણ રહેતાં હોઈ, આ પદ્ધતિમાં ઘણી સાવધતા રાખવી પડે છે. રૂપસામ્ય કરતાં સ્તરવિદ્યા સમયાંકન માટે વધુ શ્રદ્ધેય ગણાય છે. સામાન્યતઃ નીચલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ પ્રાકૃતકાલીન અને ઉપલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ અનુકાલીન એવો કાલ-ક્રમ રહેલો હોઈ એ પરથી તે તે સ્તરમાં દટાયેલી સંસ્કૃતિઓનો કાલ-ક્રમ નક્કી કરી શકાય છે ને જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોના રૂપસામ્ય પરથી તે તે સ્તરનું સાપેક્ષ સમયાંકન પણ તારવી શકાય છે. આ પદ્ધતિ ભારતની અનેક સ્થળોએ મળેલી પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સંબંધમાં ઉપયોગી નીવડી છે, છતાં પદાર્થોના પ્રાપ્તિસ્તરોનો ક્રમ ક્યારેક એના નિર્માણનો કાલ-ક્રમ ન દર્શાવતો હોય એવું પણ બને છે, તેથી આ પદ્ધતિમાં પણ નિશ્ચિત અનુમાનો તારવવામાં સાવધતા રાખવી રહે છે. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે સ્તરવિદ્યાની પદ્ધતિ ખાસ ઉપયોગી નીવડે છે ને એ માટે સ્તર-રચનાની પ્રક્રિયા તેમજ તે તે સ્તરનું રાસાયણિક અંધારણ તપાસવાની જરૂર પડે છે. આ માહિતી ભૂસ્તરવિદ્યા દ્વારા મુલભ બને છે.

આમ સ્થળતપાસ તથા ઉત્ખનન દ્વારા જે પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પરથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ વિશે ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે તેમજ અમુક આંતર તથા બાહ્ય પદ્ધતિઓની મદદથી એનું સાપેક્ષ કે અંદાજ સમયાંકન કરી શકાય છે.

પાદટીપો

૧. "સંસ્કૃતિ" શબ્દ અહીં "Culture" ના પર્યાયરૂપે પ્રયોજાય છે. "Culture" નો મૂળ અર્થ "બેડાણ" થાય છે.

૨. Malinowski, "Culture", *Encyclopaedia of Social Sciences*, Vol. IV, pp. 621 ff.

૩. H. D. Sankalia, *Pre-history and Protohistory in India and Pakistan*, Introduction. p. ix

૪. અંગાદિ પ્રાચીનપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ અને નૂતનપાષાણયુગ એવા વિભાગ પાડવામાં આવેલા; હવે એને બદલે આદ્યપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ, ઉત્તરપાષાણયુગ એવે વિભાગ પ્રયોજ્ય છે. (*Ibid.*, Introduction, pp. xix-xxii)

૫-૮. Heras, "Pre-history or Proto-history?" *JBORS*, Vol. XXVIII, pp. 113 ff.; ડ. ગં. શાસ્ત્રી, હડપ્પા ને મોહેન્જો-દરો, પૃ. ૪-૬; H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. ix-x

૯. આ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે જુઓ B. Subbarao, *The Personality of India*, Appendix I ("Archaeology and Tradition"); M. R. Majumdar, *Chronology of Gujarat*, Vol. I, pp. 8 f.

૧૦. ૨. ના. મહેતા, પુરાવસ્તુવિદ્યા, પૃ. ૩-૮

૧૧. એજન, પ્રકરણ ૬; H. D. Sankalia, *An Introduction to Archaeology*, pp. 6 ff.

૧૨. ૨. ના. મહેતા, એજન, પ્રકરણ ૭; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 19 f.

૧૩. ૨ ના. મહેતા, એજન, પ્રકરણ ૬; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 22 ff.

૧૪. ૨. ના. મહેતા, એજન, પ્રકરણ ૪; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 20 f.

પ્રકરણ ૫

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. આઘપાષાણયુગ^૧

પાષાણ-યુગોની સંસ્કૃતિઓ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક ગણાય છે, કેમકે એ યુગોમાં લેખનકલાનું અસ્તિત્વ નહોતું અને માનવકૃત ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી હતી. હુન્નરકલા તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ યુગોના પ્રાચીન-પાષાણયુગ તથા નૂતનપાષાણયુગ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે; પ્રાચીન-પાષાણયુગના આઘ, મધ્ય અને અંત્ય એવા ત્રણ તબક્કા પાડવામાં આવ્યા છે.

આઘપાષાણયુગના અવશેષોની પહેલી શોધ

ગુજરાતમાં પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધ પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં થઈ. રોબર્ટ છુસ ફૂટ નામના ભૂસ્તરશાસ્ત્રી હિંદી સરકારની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ વડોદરા રાજ્યની સેવામાં જોડાઈ એ રાજ્યનું આર્થિક દૃષ્ટિએ ભૂસ્તરનિરીક્ષણ કરતા હતા, ત્યારે એમને ત્યાંના સાબરમતીના પટમાં સાદોલિયા (તા. પ્રાંતિજ) ખામની સામે આવેલા અનોડિયા-કોટ (તા. વિન્નપુર) નામે ઓળખાતા સ્થળે હાથે ધડેલાં પથ્થરનાં બે હથિયાર અને પેદામલી (તા. વિન્નપુર) પાસે એવું એક હથિયાર મળેલું^૨ (નકશો ૩). આ હથિયાર નદીના અર્વાચીન પાત્રમાંથી મળેલાં, પરંતુ એ સ્પષ્ટતઃ નદીના પ્રાચીન પાત્રમાંથી નીચે પડ્યાં હોય એમ લાગેલું. સાબરમતી નદીમાં દર વર્ષે ચોમાસામાં પ્રવાહ વડે થતા ખોદાણને લઈને સમય જતાં એનું પાત્ર નીચે ને નીચે ગતરતું જાય છે; ને બીજી બાજુ એના ઉપલા થર પર પવનને લઈને ઊડીને આવતી રેતી જેવી માટીનો થર વધતો જાય છે,^૩ આથી ત્યાં વસતિ-સ્તરોનો ક્રમ ઊલટો જોવા મળે છે.^૪

નવી શોધો

આવાં હથિયાર ત્યાં નદીના આઘ પટમાં યથાવત્ મળે તો એની પુરાતનતાની પ્રતીતિ થાય. ૧૯૪૧માં આવાં હથિયાર નદીના આઘ પટમાં મળ્યાં.^૫ લાંબણજી જેવાં સ્થળોએ ઉત્ખનન પણ કરવામાં આવ્યાં. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધજૂથોની પ્રવૃત્તિ ૧૯૪૯ સુધી ચાલુ રહી, ત્યાર પછી ૧૯૫૨, ૧૯૫૪, ૧૯૫૬ અને ૧૯૬૩ માં લાંબણજીમાં વધુ ઉત્ખનન થયાં.^૬ મહી નદીની ભેખડોમાં આવાં હથિયાર શોધાયાં.^૭ તાજેતરમાં સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળોએ, દક્ષિણ ગુજરાતમાં છેક વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લા સુધી તેમજ કચ્છમાં પણ આવાં પથ્થરનાં હથિયાર મળ્યાં છે.^૮

માણસે ઘડેલાં હથિયારો

નદીના પટમાંથી મળતા આવા પથ્થરોના આકારને ઝીણવટથી તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે એના એ આકાર કુદરતી રીતે ઘડાયા નથી, પરંતુ માણસોના હાથે ઘડાયા છે. એમાં માણસે જુદી જુદી જાતનાં હથિયાર ઘડવાની હુન્નરકલા કેળવી હોવાનું માલૂમ પડે છે. અમુક પ્રકારનાં હથિયારોમાં એક બાજુએથી ધીરે ધીરે પતરીઓ પાડી કોર અને ધાર બનાવી લાગે છે. એમાં દરેક ધામાં નિયંત્રણ માલૂમ પડે છે અને દરેક ધાએ નીકળતી પતરી આગળ એકેક પગથિયું થયેલું દેખાય છે. ઘણાં હથિયારોમાં એક ભાગ ધારવાળો કે અણીવાળો હોય છે, જ્યારે બીજો ભાગ અણુઘડેલો કે ગોળ હોય છે. આ બીજી બાજુએ એને હાથમાં પકડતાં ફાવે છે. કેટલાંક હથિયાર બીજા પથ્થરો વડે ઘડાયાં લાગે છે, તો કેટલીક ઘણી નાની અને સરખા કદની પતરીઓ લાકડાના કે હાડકાના નળાકાર હથોડા વડે પાડી હશે એમ જણાય છે. ગમે તેમ, આ પથ્થર સ્પષ્ટતઃ માણસે ઘડેલાં હથિયાર હોઈ એ કાલની માનવ-સંસ્કૃતિના અવશેષ હોવાનું માલૂમ પડે છે. સાપેક્ષ કાલગણનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ માનવ-સંસ્કૃતિનો સહુથી પુરાતન કાલ દર્શાવે છે; અર્થાત્ એ હથિયારો ઘડનાર માનવ એ પ્રદેશનો આદિ માનવ હતો.

આદિમાનવના વસવાટનો વિસ્તાર

એક સમયે એવું માનવામાં આવતું હતું કે આદિમાનવ કેવળ ઉત્તર ગુજરાતમાં એટલે સાબરમતીને તીરે જ વસતો હતો, પરંતુ તાજેતરની શોધોએ બતાવ્યું છે કે આ માન્યતા સાચી નથી. હવે આપણે કહી શકીએ કે આદિમાનવ

ગુજરાતના પાંચેય કુદરતી વિભાગોમાં અર્થાત્ (૧) ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ કિંવા શાખાઓના તીરે, (૨) મધ્ય ગુજરાતમાં મહી, ઓરસંગ, કરજણ અને નર્મદાના તટે, (૩) દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાર, અંબિકા વગેરે નદીઓના કાંઠાઓ નજીક, (૪) સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર, સૂકી વગેરે નદીઓના કિનારાના પ્રદેશમાં, અને (૫) કચ્છમાં ભૂખા વગેરેના તટ-પ્રાંતમાં વસતો હતો.

એ કાલનું હવામાન

ગુજરાતના આ પાંચે વિભાગોમાં ભૂસ્તરો અને હવામાનનો ફરક દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો સમગ્ર પ્રદેશ સેંકડો મીટર માટીવાળી રેતીથી ઢાંકાયેલો જોવામાં આવે છે. સાબરમતી આ પ્રદેશને કાપીને ૩૦-૩૨ મીટરથી પણ વધારે નીચે ઊતરી ગઈ છે, અને એના કાંઠાના પ્રદેશમાં અસંખ્ય કેતરો (શ્વેત્ર) જોવામાં આવે છે. આ જ કારણ છે કે એનું સંસ્કૃત શુદ્ધ નામ શ્વેત્રવતી (વાંધાઓવાળી-કેતરોવાળી) છે.^૬

આવું જ દૃશ્ય થોડેક અંશે મહી, ઓરસંગ અને નર્મદાની ખાણોમાં પણ નજરે પડે છે, જોકે ઓરસંગ અને નર્મદાની ખાણોમાં કાળી માટી ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતનો ડાંગ વિભાગ એટલે ગુજરાતનું વન-ધન. અહીં હજુ પણ ૨૫૦ થી વધુ સે. મી. (૧૦૦ થી વધુ ફીટ) વરસાદ પડે છે; આઠ મહિના તડકા પણ એટલો જ પ્રયત્ન રહે છે. આમ ઋતુઓમાં ઘણું જ વૈવિધ્ય હોવાથી ખડકોમાં લેટરાઈટ થવાની પ્રક્રિયા (lateritization) થવાથી ભૂતલ લાલ-પીળી માટીથી ઢાંકાયેલું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આનાથી ઊલટું દેખાય છે. અહીં સપાટ ખડકાળ જમીન છે, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનો કેટલોયે પ્રદેશ એક સમયે સમુદ્રના પાણી નીચે હતો. વળી ઘણો ભાગ મહારાષ્ટ્રની માફક જવાળામુખીના લાવા રસથી બન્યો હોવા છતાં એ યુગની પછીના અને આ યુગની પહેલાંના પણ ભૂસ્તરો ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવે છે. દા. ત. ધાંગધ્રા, વઢવાણ વગેરે સ્થળોએ વરસાદ ઓછો અને અનિયમિત છે; જોકે હજુ જૂનાગઢ અને રાજકોટના પ્રદેશો વર્ષમાં એકબે વાર ભારે વરસાદ અનુભવી લે છે.

આમ તો કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો જ એક ભાગ કહેવાય, કારણ કે એનાં ભૂસ્તર-રચના અને હવામાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમી સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશ જેવાં જ છે.

આમ ભૂસ્તરીય અને હવામાનની દષ્ટિએ થોડોઘણો ભેદ હોવા છતાં આ સમગ્ર જુલાગમાં આદિમાનવ વિચરતો હતો. એવા સમયે હવામાન હાલ કરતાં નિશ્ચિત રીતે જુદું હતું. વરસાદ વધારે પડતો, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાંતો હાલ જેટલો પડતો હશે કે એનાથી કંઈ વધારે.

એ કાલનાં જંગલ

જંગલો પણ હાલ કરતાં વધારે ગાઢ હતાં, જેમાં બાવળ, પીપળા, પીંપર, વડ, ખજૂરી (જંગલી) વગેરે ઝાડો ઉગતાં હોવાં જોઈએ; જોકે આ અનુમાન પર આવવા માટે આ વનસ્પતિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils) કે એનાં ફૂલોના રજકણ (fallen grains) હજી શોધાયા નથી.

આ જંગલોમાં જત જતનાં કાળિયાર, બડાસિંગ વગેરે મૃગો, જંગલી ગાય, બેંસ, હુક્કર, સીંધા લાંબા દાંતવાળો હાથી અને હિંસક પ્રાણીઓ વિચરતાં હતાં, છતાં ગુજરાતમાં એક પણ રથજેથી આ પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા નથી, પણ ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલાં ધણીખરાં પ્રાણીઓના અવશેષ નર્મદાની ખાણમાં હોશંગાબાદ-નરસિંગપુર વિભાગમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી, પ્રવરા, ધોડ, ભીમા વગેરે નદીઓમાં મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી જ શકીએ કે આ પ્રાણીઓ ગુજરાતમાં પણ વસતાં હોવાં જોઈએ.

આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતું બીજું પણ એક કારણ છે. સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણ-પૂર્વે ખંભાતના અખાતમાં પીરમ બેટમાં “આધુનિકતમ જીવમય યુગ” નાં કેટલાંય પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા છે. એ યુગમાં આ પ્રાણીઓના અસ્તિત્વને આનાથી સમર્થન મળે છે. ૧૦

એ કાલની નદીઓ

જ્યારે આદિપાણ્ડુયુગનો માનવ ગુજરાતમાં વસતો હતો ત્યારે બધી નદીઓ હાલ કરતાં બહુ વિશાળ પટોમાં વહેતી; એમની બેખડો પણ નહિ જેવી જ ઊંચી હતી, કારણ કે આ આઘ નદીઓ આની પૂર્વે બંધાયેલા સમુદ્રમાંથી ઉપર નીકળી આવેલા ખડકો ઉપર વહેતી હતી. આ ખડકો, તેથી જ, બહુ ધોવાયા નહોતા અને હાલ જોવામાં આવે છે તેવી ઊંચી બેખડો અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. લગભગ આધુનિક કાળમાં જ નદીઓએ પોતાનાં જૂનાં આરંભનાં પાત્રો ઉઘાડાં પાડ્યાં ત્યારે આ બેખડો દેખાવા લાગી (પૃ ૭, આકૃતિ ૧૦૯). આમ બધી નદીઓ, હડીકતે, ‘નવી’ નદીઓ કહેવાય.

વરસાદનું પ્રમાણ વધારે હોવાને લીધે અને ખીજાં નૈસર્ગિક કારણોને લઈને નદીઓ હાલ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે મોટા ઉપલો પોતપોતાના પટમાં લાટતી, કેટલેક સ્થળે ભૂતલમાં નદીના પટમાં ખાડા-ટેકરા હોવાથી એ સ્થળો આવા ઉપલોથી ભરાઈ જતાં અને એમાંથી ઢગલાઓ રચાતાં ટેકરા સર્જાતા.

એ કાલનો માનવ

આવે સમયે, જ્યારે વરસાદનું જોર તેમજ પ્રમાણ ઓછું થવા આવ્યું હતું ત્યારે માનવ પહેલી જ વાર આ નદીઓના તટ ઉપર વસવા લાગ્યો. આ માનવ કેવો હતો એ આપણે કહી શકતા નથી, કારણ કે ગુજરાતમાં કે ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે આ આદિમાનવનાં પોતાનાં હાડપિંજર કે એના કોઈ ભાગ પણ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી, તેથી હમણાં તો આ માનવનું જીવન કેવું હશે એનું આણું રેખાચિત્ર આપણે દોરી શકીએ છીએ. માનવ આ સમયે તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હતો, કંદમૂળ અને પ્રાણીઓના શિકાર ઉપર જ એનું જીવન પસાર કરતો. કપડાંલત્તાં કે દાગીના હતા જ નહિ; જોકે સંભવિત છે કે એ જંગલનાં ફૂલોથી તથા રંગબેરંગી પાંદડાંથી માથું, કાન વગેરેને સુશોભિત કરતો હશે.

શિકાર કરવાને કે કંદમૂળ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવાને માનવ પાસે પથ્થરનાં હથિયાર હતાં એ તો નિઃશંક છે, પણ આ ઉપરાંત અસ્થિ અને લાકડાંનાં હથિયાર હોવાનો પણ સંભવ છે. પૃથ્વી ઉપર જૂનામાં જૂનો લાકડાનો જ ટોચવાળો ભાલો ઇંગ્લેન્ડમાં કેટલાંય વર્ષો ઉપર મળ્યો હતો. વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મક્કાપાસગાર નામની ગુફામાં અસ્થિના અસંખ્ય અવશેષ મળ્યા છે, જેના પરથી એમ માનવામાં આવે છે કે માનવે સૌથી પહેલાં મારેલાં પ્રાણીઓનાં અસ્થિ—ખાસ કરીને લાંબાં અસ્થિ—હથિયાર તરીકે વાપર્યાં હોય. આમ પાષાણયુગ પહેલાં અસ્થિનાં હથિયારોનો યુગ હોવાનો સંભવ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

હથિયારો બનાવવા વપરાયેલા પથ્થરની જાતો

ગુજરાતમાં અને આખા ભારતમાં એ યુગનાં, હજી સુધી, પથ્થરનાં હથિયાર જ મળ્યાં છે, કારણ કે પથ્થર જ ખાટલા લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે. અસ્થિ અને લાકડું, અસુક સંયોગો બાદ કરતાં, ટૂંકા સમયમાં નાશ પામે છે.

જોકે ગુજરાતના પાંચે વિભાગોમાંથી આ પ્રથમ કે આલ્પપાણીયુગનાં હથિયાર મળ્યાં છે, તોપણ જે પથ્થર વપરાયા છે તેમાં ખડકની જાતોની દૃષ્ટિએ ભેદ માલુમ પડી આવે છે.

સાબરમતી વગેરે ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” (quartzite) નામના ખડક(પાષાણપટ)માંથી બનાવેલાં હથિયાર મળે છે. આ ખડકો ઉત્તરે આડાવલીની પર્વતમાળામાં જોવામાં આવે છે અને પૃથ્વીનાં ધણાં જ પ્રાચીન પડોમાં તેઓની મણતરી થાય છે. આદિમાનવે પણ, જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં, આ જ ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં છે.

મહી અને ઓરસંગમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” ઉપરાંત “ક્વાર્ટઝ” (quartz) નામના સફેદ પથ્થરમાંથી બનાવેલાં હથિયાર જોવામાં આવે છે. રાજપીપળા પાસે કરજણ નદીમાં અને દક્ષિણે ડાંગમાં બસાલ્ટ (basalt) નામના ખડકમાંથી એ બનાવ્યાં છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર ઉપર રોઝડી (શ્રીનાથગઢ) અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે જૂખી નદીનાં હથિયાર “બસાલ્ટ”નાં જ બનાવેલાં છે, જ્યારે પીંડારા અને ધાંગઘા નજીકથી પ્રાપ્ત થયેલાં હથિયાર ઘટ રેતીના પથ્થર(sand stone)-માંથી બનાવેલાં છે.^૧ આનો અર્થ એવો જ થાય છે કે આદિમાનવે જ્યાં જ્યાં જે જે અનુકૂળ કાચો માલ (ખડક) મળ્યો ત્યાં ત્યાં તે તે ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં.

હથિયારોના પ્રકાર

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ-ચાર પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એના અભ્યાસ પરથી એના ઉપયોગ અને એના ઘડતર વિશે અનુમાન થઈ શકે છે:

(અ) સૌથી સહેલાં અને પહેલાં ઉપયોગ કે ઉપયોગનાં અડધિયાંમાંથી બનાવેલાં હથિયાર છે. આમાં પણ બહુ ઘડતર જોવામાં આવતું નથી. નીચલી બાજુ સપાટ હોય તેવા ઉપલોનાં એ અડધિયાં કરીને કે કુદરતી ભાંગેલાં હોય તેવાં અડધિયાં કાઢીને, આવી ભાંગેલી બાજુએ ગોળાકાર પથ્થરના હથિયારથી કાંઈક ઘાટ આપી તીક્ષ્ણ પણ વાંટીચૂકી ધારવાળાં હથિયાર બનાવતા. આવાં હથિયારોને “ઉપલોમાંથી બનાવેલાં હથિયાર” (Pebble Tools) કહે છે.

આવાં હથિયાર સાબરમતીમાં ધરોઈ અને વલાસણા (તા. ખેરાળ) આગળ, મહીમાં વાસદ (તા. આણંદ) પાસે અને પાર નદીની ખીણમાં મળ્યાં છે. આ હથિયાર ઝાડોનાં થડોમાં ખાંચા કરવા માટે, અસ્થિ ભાંગવા માટે વગેરે કામમાં આવતાં હશે.

(આ) ચોરસ કે લંબચોરસ, કોઈક ગોળાકાર ધારવાળી, હેતુપુરઃસર કાઢેલી પતરીઓ (Flakes) (પૃ. ૭, આકૃતિ ૧૧૧) સાધારણ રીતે એક જ બાજુએ ધારવાળી હોય છે, જ્યારે એની સામેની બાજુએ નીચે તરફ ઊપસેલો ભાગ (Bulb of Percussion) દેખાય છે. ટૂંકમાં, એ પહોળી ધારવાળી પતરીઓ છે. આવી પતરીઓ શિકાર કરેલાં પ્રાણીઓ કાપવાને કે ઝાડની ડાળીઓ કાપવાને ખપમાં આવે. હેતુપુરઃસર ભાંગેલી આવી પતરીઓ નખત્રાણા (કચ્છ) પાસે ભૂખી નદીની બેખડોમાં છેક નીચલા સ્તરમાં ૧૯૬૭માં યથાવત્ સ્થિતિમાં મળી છે. ૧૨ આ “ બસાદ ” ની બનાવેલી છે.

(ધ) લગભગ (આ) ના જેવાં જ, પણ એની ધારવાળી બાજુ બહુ પહોળી નહિ, કારણ કે આ ધાર પતરીની ટૂંકી બાજુએ હોય છે. બીજું, આ ધારની સામેની બાજુ સહેજ જાડી અને U ના જેવી ગોળાકાર કે ચોરસ, કે કોઈક વાર V ના જેવી સાંકડી પણ હોય છે. આવી પતરીઓની લાંબી બાજુએ સાધારણ રીતે જાડી અને ઘડેલી હોય છે, જ્યારે ધારવાળો ભાગ કુદરતી રીતે —ઉપલી અને નીચલી સપાટીઓ મળવાથી—ધારદાર હોય છે. ધાર સાધારણ રીતે સીધી, કોઈક વાર સહેજ આડી કે સહેજ ગોળાકાર હોય છે ને એની બાજુએ બહાર જતી જોવામાં આવે છે; જવહલે જ ધારમાં ખાડો હોઈ અંતર્ગોળ હોય છે.

આવી પતરીઓ (Cleavers) (પૃ. ૮, આકૃતિ ૧૧૨; પૃ. ૯, આકૃતિ ૧૧૫) ખાસ અમુક હમે, મોટા ઉપલો કે ખડકોમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

ધાર અને હાથાવાળા ભાગના આકાર પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા આઠ પ્રકારમાં આને વિભાજિત કરી શકાય. એ ઝટકાથી ઝાડ કે પ્રાણીઓનાં માંસ તથા અસ્થિ કાપવાને માટે કામમાં આવતી હશે, તેથી આને “ ઝટકાથી કાપવાનાં હથિયાર ” કહીએ તો ખોટું નથી.

પ્રયોગો કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે આવાં હથિયાર (Cleavers) ઝાડ ચીરવાને માટે નહિ, પરંતુ પ્રાણીઓનાં શરીર કાપવાને માટે મુખ્યત્વે કામમાં

આવતાં હશે કે આવતાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે આવાં સેંકડો હથિયારોની ધાર તપાસતાં કોઈકે જ હથિયારોની ધાર ખરબચડી જોવામાં આવી છે. ઝાડ ચીરવામાં તે એક જ દિવસમાં ધાર ભુટ્ટી થઈ જાય.

આવાં હથિયાર સાબરમતી, આરસંગ, કરજણ, ડાંગ અને પીંડારા પાસે મળી આવ્યાં છે.

(ક) હથિયારોની(આ) અને (ઇ) જાતનાં હથિયાર ઘડવામાં પતરીઓ વપરાતી, એમાં (ઇ) જાતનાં હથિયાર ઘડવામાં વધારે હોશિયારી વાપરવી પડતી, પરંતુ (ક) જાતનું હથિયાર તે ઉપલ કે પતરીમાંથી બનાવવામાં આવતું. શરૂમાં એ લાંગળોળ ઉપલોમાંથી બનાવાતું. એમાં પણ પ્રારંભમાં એક જ બાજુનો ભાગ એકબે ફટકા આપી લાંગવામાં આવતો. આમ કેટલાંયે આવાં હથિયારોમાં હાથાવાળો ભાગ ઉપલોના જેવો જ રહ્યો છે, જ્યારે આગલો ભાગ ભુટ્ટો કે તીક્ષ્ણ અણીદાર કે ઝબની જેમ પાતળો, આગળ પડતો ને બંને તરફથી ઘડેલો જોવામાં આવે છે.

આ હથિયારની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની નીચલી અને ઉપલી-બંને સપાટી સહેજ કે અડધી કે આખી ઘડવામાં આવી હોય છે, એટલે એ બંને બાજુએથી ઘડેલાં “bifacial” (“દ્વિમુખ, અર્થાત્ દ્વિપૃષ્ઠ-સંસ્કારિત”) હથિયાર તરીકે એ હવે ઓળખાય છે.

સૌથી પ્રારંભમાં જ્યારે આવા હથિયારની શોધ થઈ ત્યારે એને “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) સંજ્ઞાથી ઓળખવા માંડ્યું, કારણ કે કોઈ પણ હાથા સિવાય હાથમાં સીધું પકડીને આ વાપરવામાં આવતું હશે. ત્યાર પછી એ શોધનારના નામ પરથી “બુશે” (Boucher) પણ કહેવાયું; જોકે આ નામ બહુ આવકાર પામ્યું નહિ. વસ્તુતઃ એ જાડી ટોચવાળી છુરિકા (હરી) જેવું હોવા છતાં એને માટે “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) નામ જ પ્રચલિત છે.

સમય જતાં, હજારો અને લાખો વર્ષ પીતતાં માનવ આ હથિયારમાં સુધારો કરતો જ રહ્યો, એ એટલે સુધી કે આઘપાણ્યયુગના અંતમાં આ એક અતિશય સુંદર, ચારે તરફથી સીધી ધારવાળું, બહુ જાડું નહિ તેમ બહુ પાતળું નહિ, એવું સમ (સરખું) હથિયાર બન્યું. આનો આકાર હવે પીપળાના પાનના કે હૃદયના કે બદામના આકાર જેવો લાગે. આવાં પાતળાં અને બહુ જ સમ (સરખાં) હથિયાર પતરીઓમાંથી બનાવવામાં આવતાં આનું નામ

“હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) લાંબા વખતથી રૂઢ થયું હોઈ સગવડ ખાતર આપણે એ નામ ચાલુ રાખીએ તો ખોટું નથી. આમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એનો ઉપયોગ કુહાડી તરીકે નહિ, પરંતુ જમીનમાંથી કંદ-મૂળ વગેરે કાઢવા માટે અને એવાં બીજાં કામો માટે, તથા પ્રાણીઓનો શિકાર કરવા માટે થતો હશે, પણ ઝાડ કાપવાને માટે નહિ.

પ્રયોગો કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે એનાથી ઝાડ ચિરાય છે ખરું, પણ એ જમીનમાં ખોદવાને વધારે અનુકૂળ આવે છે. લગભગ બધા જ પ્રકારની હાથ-કુહાડીઓ (પદ્ ૭, આકૃતિ ૧૧૦; પદ્ ૮, આકૃતિ ૧૧૩-૧૧૪; પદ્ ૯, આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૭; પદ્ ૧૦, આકૃતિ ૧૨૦) સાબરમતી, ઓરસંગ અને કરજણની ખાણોમાંથી મળી આવી છે. ડાંગમાંથી મુખ્યત્વે ‘કલીવર્સ’ અને ઉપલોમાંથી બનાવેલાં હથિયાર (Pebble-Tools) મળ્યાં છે, જ્યારે રોઝડીમાંથી એક બે કુહાડીઓ (પદ્ ૯, આકૃતિ ૧૧૬-૧૧૭) મળી છે. કચ્છમાંથી પણ હજી એક બે કુહાડીઓ જ મળી છે.

આમ હમણાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી ઉપર વર્ણવેલા આઘપાષાણયુગનાં ચાર પ્રકારનાં હથિયાર મળ્યાં છે. બેશક, આમાં અંદર અંદર તફાવત છે, પરંતુ એ ઉપલક્રિયો અને ખડકની પ્રકૃતિને લીધે છે, ખાસ ઘડવાની કળાને લીધે નહિ.

સમયાકેન

આ હથિયારો કે એના બનાવનારાઓનો સમય કયો? આ કૂટ પ્રશ્ન છે. એને વિશે જોઈએ તેવો આનુષંગિક અભ્યાસ થયો નથી, પરંતુ હથિયારોના પ્રકાર અને એને ઘડવાની કળા પરથી તેમજ એ જે રીતે સાબરમતી, ઓરસંગ, ભાદર અને ભૂખીના સૌથી નીચલા અને ખડકની ઉપર ચૂનાથી બંધાયેલા રેતી અને ઉપલોના સ્તરોમાં મળે છે, તેના ઉપરથી આપણે કહેવું જોઈએ કે જ્યારે ગુજરાતમાં નદીઓ પ્રથમ વાર વહેવા લાગી અને સમય જતાં હવામાનમાં ફેરફાર થતાં એના તટો ઉપર માનવ વસતો થયો તે સમયના માનવનાં આ હથિયાર છે. આ રીતે ગુજરાતનો આ આદિમાનવ થયો; જોકે પૃથ્વીના તલ ઉપરનો એ આદિમાનવ નહિ હોય. આનું કારણ એટલું જ કે ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સાબરમતીને તીરે. સ્તરો પ્રમાણે હથિયારોની બનાવટમાં પરિવર્તન જોવામાં આવતું નથી. સૌથી નીચલા અને પ્રથમ બંધાયેલા સ્તરમાં એક બાજુ ખૂબ જ સારાં ઓઘડોઘડ અને બીજી બાજુ સારાં, સુપ્રમાણ અને સુંદર એવાં બને

પ્રકારનાં હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” જેવામાં આવે છે, એટલે ગુજરાતના આદિમાનવને શરૂઆતથી જ આવાં અને પ્રકારનાં હથિયાર બનાવવાની કળા હસ્તગત હતી એમ માનવું રહ્યું. આવાં સુંદર સુપ્રમાણ હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” પુરાવસ્તુવિદ્યાની પારિભાષિક ભાષામાં “મધ્ય પ્લીસ્ટોસીન” યુગના અંતમાં કે “ઉપલા પ્લીસ્ટોસીન” યુગની શરૂઆતમાં પશ્ચિમ યુરોપ અને આફ્રિકામાં પ્રાપ્ત થયાં છે અને આવી સ્થિતિ લગભગ સમગ્ર ભારતમાં જેવામાં આવે છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે પૃથ્વીતલ ઉપરના આદિમાનવની સરખામણીમાં ભારત કે ગુજરાતનો આદિમાનવ સૌથી જૂનો નહોતો. જે કાર્બન થોડી કિરણોત્સર્ગ-ક્રિયા(Carbon-14)પદ્ધતિ પ્રમાણે સમયાંકન આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશિયામાં નક્કી થયાં છે તે જેતાં આવાં હથિયાર બનાવતો માનવ ગુજરાતમાં આજથી ૫૦,૦૦૦-૧,૦૦,૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે વસતો હશે.

ગુજરાતનો આદિ-માનવ અને આફ્રિકા

આમ હોવાથી એટલું પણ સંભવિત છે કે ગુજરાતનો આદિ-માનવ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારેથી આવ્યો હોય, ^{૧૪} કારણ કે આ ખંડમાં ત્રણ સ્થળોએ, અને ખાસ કરીને “ઓલ્ડુવાઈ ગોર્જ”(Olduvai Gorge)માં માનવનાં શરીરો અને એનાં હથિયારોની ઉત્ક્રાંતિને ત્યાંના બદલાતા સ્તરો સાથે સરખાવી શકાય છે, એટલે ઉત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ આ એક આદર્શ સ્થળ છે.

અહીં આફ્રિકા અને ગુજરાત વચ્ચેના સંબંધની જે શક્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે તેને માટે આજથી થોડાક સમય પૂર્વે સહેજ પણ પુરાવો નહોતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને પીંડારા (જિ. જામનગર) પાસે પ્રાપ્ત થયેલાં “કલીવર્સ” અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે ભૂખી નદીમાંથી મળેલાં હથિયારો પરથી એ સંભવિત જણાયું છે કે જ્યારે આફ્રિકા અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે જમીનનો માર્ગ હતો કે સમુદ્રની સપાટી બહુ નીચે ગઈ ન હતી ત્યારે માનવ સહેલાઈથી ભારતમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર દ્વારા પ્રવેશ્યો હોય.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં એક શક્યતાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેની ભવિષ્યના સંશોધકોએ વધારે અને જાત જાતના અભ્યાસથી ચકાસણી કરવી જોઈએ. ગુજરાતનો કે ભારતનો આદિમાનવ કેવો હતો એ જાણવાને આપણી પાસે અત્યારે એના દેહાવશેષોની કોઈ સામગ્રી નથી.

૨. અધ્યપાપાણ્યુગ^{૧૪}

માનવનું જીવન આમ હજારો વર્ષ ચાલ્યું. માનવનાં હથિયારોમાં જરૂર ફેરફાર થયા હતા, પરંતુ અત્યારની દૃષ્ટિએ તે તદ્દન ધીરા લાગે છે. આ ફેરફારો સાથેસાથ હવામાનમાં પણ થતા રહ્યા હતા એવા સમ્બળ પુરાવા મળે છે.

ભૂસ્તરો અને હવામાન

ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ સિવાય, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓની ભેખડોમાં ચૂનાથી ઘટ્ટ થયેલું 'રેતીનું' એક બીજું પડ જોવામાં આવે છે અને એના ઉપર પીળચટ્ટી કે બદામી રંગની માટીનો સ્તર હોય છે. કેઠ્ઠિ કેઠ્ઠિ સ્થળે સૌથી નીચે ઉપલ રેતી અને લાલ માટી, એના ઉપર આ બે નવા સ્તરો, અને સૌથી ઉપર કાળી માટીનો સ્તર, એમ પાંચ સ્તરોવાળી લગભગ સંપૂર્ણ ભેખડ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ નવા સ્તરો-પડોનું બંધારણ બતાવે છે કે આજપાપાણ્યુગના અંતમાં હવામાનમાં ફેરફાર થયેલો. વરસાદ ફરીથી જોરથી વરસવા લાગ્યો, એને કારણે નદીઓએ એના પટ રેતી અને ઉપલોથી ભરવાનું ચાલુ કરી દીધું. આમ છતાં, નોંધવું જોઈએ કે આ નવા કાંપમાં પહેલાંના જેવા મોટા ઉપલો જેવા મળતા નથી, પરંતુ "બસાલ્ટ"ને બદલે અકીક જેવા ખડકોના નાના નાના ઉપલ એમાં દેખાય છે, એટલે આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે વરસાદ પહેલાંના જેવો તીવ્ર નહિ હોય કે જેનાથી ડુંગરો ધોવાઈ જતાં મોટા મોટા ઉપલો નદીઓના પટોમાં ઘસડાઈ આવવાનું બને. ઊલટું, હાલમાં થઈ રહ્યું છે તેમ, ધોવાણ ઉપલકિયું અને જમીનની સપાટી પરનું એટલે કે ગરમી, પવન અને કિંચિત્ વરસાદને લીધે થતું. આમ મુખ્યત્વે જાડી રેતી અને "બસાલ્ટ"ના ખડકોમાં ઉદ્ભવેલા અકીક વગેરે જાતના રંગબેરંગી ઘટ્ટ પોતવાળા ઉપલો ઘસડાઈ આવતા.

વરસાદ ઓછો થતાં નદીઓના પટ પહેલાંની માફક ભરાઈ ગયા. આ ભરાવાથી પહેલાંના બંધાયેલા સ્તરો ઢંકાઈ ગયા.

હથિયારો અને સંસ્કૃતિ

આવા સમયમાં માનવના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવતાં અને એનાં સમકાલીન પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરતાં પથ્થરોનાં હથિયાર અને પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવરા અને ગોદાવરીના તટપ્રદેશમાં નેવાસા તેમજ કાળેગાંવ

આગળ મળ્યા. ત્યાર પછી (આસામ અને કેરલને આદ્ય કરતાં) આખા આરત-વર્ષમાં, ગુજરાત સુધી, આ સમયના પથ્થરોનાં હથિયારોની શોધ થઈ. આદ્ય-પાષાણયુગના સ્તરોની ઉપર અને અંત્ય-પાષાણયુગના સ્તરોની નીચે, એટલે કે લગભગ વચ્ચેવચ્ચના સ્તરોમાં, આ હથિયારો જોવા મળે છે. ખેડા જિલ્લામાં મહેર નદીને કાંઠે આવાં હથિયાર મળ્યાં છે; ૧૫ દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં પણ મળ્યાં છે. ૧૬ અહીં કહેવું જોઈએ કે આવી અખંડ ભેખડો કેટલેક જ સ્થળે યથાવત્ સ્થિતિમાં સચવાઈ રહેલી હોય છે અને જોવામાં આવે છે. દા. ત. ભાદર ઉપર રોઝડી (શ્રીનાથગઢ) આગળ અને જેતપુર આગળ, નહિ તો આ ભેખડો સામાન્ય રીતે જૂની ભેખડોની સાથે કે ઉપર લદાયેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક વાર જૂની ભેખડો પૂર્ણપણે ધોવાઈ નષ્ટ થઈ હોય છે અને કેવળ મધ્યપાષાણયુગની રેતી અને નાના ઉપલોથી રચાયેલ ખડક અને એની ઉપર પીળી માટીવાળી ભેખડ જોવામાં આવે છે.

આમ સ્તરો અને હવામાનની દૃષ્ટિએ “મધ્યપાષાણયુગ”નું જુદું અસ્તિત્વ માલુમ પડી આવે છે, પણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે આ યુગનાં હથિયારો. આદ્યપાષાણયુગના પથ્થરો કરતાં સાધારણ રીતે નાના અને બહુ જ ઘટ, સુંદર પોતવાળા, રંગ-બેરંગી પથ્થરો, જેવા કે “ચર્ટ” (Chert), જેરપર (Jasper), અગેટ (Agate) અને “ફ્લિન્ટ” (Flint). સુંદર “ફ્લિન્ટ” ગુજરાતમાં કયાંયે મળતું નથી, પણ લગભગ એના જેવા “ચર્ટોન” (Cherton) ખડકો દ્રાવિડ પ્રાંતો પાસે છે અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં અમિકા નદીમાં અગેટની ખાણો ભર્ય જિલ્લાના ઝઘડિયા પાસે છે. બાકી સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જ્યાં જ્યાં “બસાલ્ટ”ના ખડકો છે ત્યાં ત્યાં એની બજોલોમાં આના નાનાભોટા ઉપલો મળી આવે છે.

હથિયારો સાધારણ રીતે નાનાં છે અને સુખ્યત્વે જાડી કે પાતળી પતરીઓ (Flakes) કે આવા સપાટ ઉપલોમાંથી બનાવેલાં છે (પૃ. ૭, આકૃતિ ૧૧૫). જાડા, ગોળ, આખા અને આખા ઉપલો કવચિત્ જ વાપરેલા જોવામાં આવે છે. આવા સપાટ ઉપલો કે પતરીઓ વાપરવાનું કારણ એવું હશે કે માનવના જીવનમાં આ સમયે થોડાક ફેરફાર થયા હતા. જોકે એવું જીવન જંગલી જ રહ્યું હતું, આમ છતાં શિકાર કરવાની રીતમાં અને રહેણીકરણીમાં થોડાક ફેરફાર થયા હશે, એવું પથ્થરનાં આવાં અસંખ્ય હથિયારો મળે છે એના અભ્યાસ પરથી માલુમ પડે છે.

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ચામડાં અને ઝાડોની છાલ કાઢવા, સાફ કરવા અને ધસવા માટે ત્રણચાર જાતની કેરવાળા “સ્ક્રેપર્સ” (scrapers) અને કાણાં પાડી સીવવા વગેરે કામ માટેનાં અણીદાર હથિયાર મળે છે. આમાંનાં નાનાં, પાતળાં અને અણીવાળાં હથિયાર ભાલાની ટોચ તરીકે કે કદાચ બાણની ટોચ તરીકે વપરાયાં હોય.

લાકડાંનાં કે અસ્થિનાં બીજાં મોટાં હથિયારો પણ આવાં નાનાં હથિયારોની મદદથી માનવ બનાવતો હશે.

આનો અર્થ એ થયો કે માનવ હવે ચામડાનાં કપડાં કે વસ્ત્રો પહેરતો થયો હતો અને આદ્યેતીય પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો હતો.

આમ માનવ-જીવનમાં થોડીક ઉત્કૃષ્ટિ નિહાળી શકાય છે.

ગુજરાતના આદ્યપાષાણયુગનાં અને મધ્યપાષાણયુગનાં આમ આછાં દર્શન થવા લાગ્યાં છે.

૩. અંત્યપાષાણયુગ ૧૭

શોધ અને લક્ષણો

જેમ રોબર્ટ યુસ ફૂટને આ યુગનાં હથિયાર નદીના પાત્રમાંથી મળ્યાં હતાં, તેમ જમીનની સપાટી પરથી—ખાસ કરીને નાનામોટા ટીંબાઓ પરથી—ગુજરાતમાં (૧૯૪૭ પહેલાંના વડોદરા રાજ્યના) કડી પ્રાંતમાં સાબરમતીના તટ પાસે, વાત્રક કાંઠામાં, વડોદરા પ્રાંતમાં ઓરસંગ અને હીરણ નદીના કાંઠા પાસે, નવસારી પ્રાંતમાં કીમ અને તાપીના તટ પાસે અને સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી પ્રાંતના ઓખામંડળમાં, અને વળા (વલ્લભીપુર) પાસે નાનાં પથ્થરનાં હથિયારો અને ઠીકરાં મળ્યાં હતાં.^{૧૮} ઉત્તર ગુજરાતમાં જેણે પગપાળા મુસાફરી કરી હશે તેને તો માલૂમ હશે કે આ પ્રદેશમાં પગ ભરાઈ આવે તેવી, પણ ફળદ્રુપ રેતીના પ્રચંડ ઢગો સિવાય, નથી એકેય ટેકરી કે ખડક; ફૂતરાને હાંકી કાઢવા એક પથ્થરનો ટુકડો જોઈતો હોય તો એ પણ મળતો નથી ! (આ પ્રાણીઓને પણ આ વાતની ખબર લાગે છે, કારણ કે આપણે મારવાને હાથ ઊગામીએ તોપણ ફૂતરાંઓ ખસતાં જ નથી ! આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી એ જાણ્યા સિવાય એ આમ વર્તે નહિ.) લાકડાંની પણ બહુ અછત હોય છે. આવા ફળદ્રુપ રેતાળ પ્રદેશમાં ટીંબાઓ પર અકીકના ઘડેલા પથ્થરો—પતરીઓ મળતાં ફૂટને સહજ પ્રતીત થયું કે આ હથિયારો બીજા એક પાષાણયુગના માનવની હયાતી સૂચવે

છે. પૃથ્વરતાં હથિયારો સાથે હીકરાં પણ મળ્યાં હતાં, એટલે કૂટે આને “નવો પાષાણયુગ” કહ્યો, કારણ કે માનવ જંગલી અવસ્થામાંથી રખડોતો-રઝળતો મટી એક જગ્યાએ ઠરીઠામ થવા લાગ્યો. સ્થાયી થતાં એને વાસણોની જરૂર લાગી હશે. એમ માટીનાં વાસણોની ઉત્પત્તિ થઈ જણાય છે.

આમ કૂટે ગુજરાતમાં એ પાષાણયુગો—એક જૂનો અને બીજો નવો—થઈ ગયા હોવાની કલ્પના કરી. પ્રથમ પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો નદીના આદ્ય પટમાં મળતા હતા અને બીજા યુગના અવશેષો હાલના ગુજરાતની સપાટી પરથી; અને આ એ વચ્ચે કોઈ સ્થળે લગભગ ૬૧ મીટર(૨૦૦ ફૂટ)નું અંતર હતું, આથી કૂટે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે આ એ પાષાણયુગો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડ્યું હોવું જોઈએ.

૧૯૪૧માં ગુજરાતના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધપ્રવાસન જે યોજના શરૂ થઈ તેનો એક ઉદ્દેશ કૂટની આ માન્યતા કેટલે અંશે ખરી હતી એ પણ તપાસવાનો હતો.^{૧૯} આથી ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જે સ્થળોએ કૂટને આવાં નાનાં અકીકનાં હથિયાર અને હીકરાં મળ્યાં હતાં તેમાંનાં થોડાંક—વિજપુર તાલુકામાં હીરપુરા, ગઢડા, પેઢામલી, કુદેડા; મહેસાણા તાલુકામાં મેઉ, મૂલસણ અને આખજ; કઠી તાલુકામાં ડાંગરવા અને ફેયલ; અને મધ્ય ગુજરાતમાં મહીને કાંઠે જલમપુરા અને વાસદ; ઓરસંગને કાંઠે બહાદરપુર, વડેલી, બોડેલી; અને હીરણને કાંઠે શ્રીગામ કણુળી—એ સ્થળોએ આ શોધકજૂથે શોધ ચલાવી. આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને છેક છેડે ખેરાળુ તાલુકામાં હડોલ અને એની આસપાસ રંગપુર અને ઓટલપુર તેમજ મહેસાણા તાલુકામાં લાંધણજ, સિદ્ધપુર તાલુકામાં રણછોડપુરા અને ઓરસંગને કાંઠે ઢોકલિયા—એવાં તદ્દન નવાં સ્થળો પણ તપાસ્યાં.

એવી રીતે બનાસ, મહી અને નર્મદા નદીના કાંઠા પાસે પણ આવાં હથિયાર મળ્યાં છે. રંગપુર(જિ. સુરેન્દ્રનગર)માં આવાં ભૌમિતિક તથા અ-ભૌમિતિક હથિયાર મળ્યાં છે.^{૨૧} જોખા(જિ. સુરત)માં નૂતન પાષાણયુગના સ્તરમાં તથા લોથલ (જિ. અમદાવાદ) અને પ્રભાસ(જિ. જૂનાગઢ)માં તામ્રપાષાણયુગના સ્તરોમાં આ કાલનાં ટૂકાં સર્માતરણ પાનાં જેવાં હથિયાર મળ્યાં છે.

આ શોધખોળથી એટલું તો પુરવાર થયું કે આખાં ગુજરાતમાં એક સમય એવો હતો, જ્યારે માનવ નાનાં અકીકનાં હથિયાર વાપરતો^{૨૨} (પદ ૧, આકૃતિ ૧-૧૬). આ હથિયારોને “લઘુપાષાણ હથિયારો” કહે છે; અને એ પરથી આ યુગને “લઘુપાષાણયુગ” તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો.

લાંઘણુજ અને હીરપુર સ્થળોએ ટીંબાઓ પર ખોદકામ કરતાં હીકરાંઓ ફક્ત સપાટી પર જ અને એનાથી ઊંડે ૦.૬ મીટર (ત્રણ ફૂટ) સુધી જ મળ્યાં, બ્યારે અકીકનાં હથિયારો મોટા, quartzite ના ઉપલો અને એના ટુકડાઓ, વાટવાને કે ધસવાને બનાવેલી વેળુ-પાષાણુની નાની નિશાઓના ટુકડા અને હળરો અશ્મીભૂત થયેલાં હાડકાંના ભાંગેલા ટુકડા, પ્રાણીઓનાં હાથપગ, જડબાં, કરેડ, ખભા (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૪) વગેરેના અવશેષો લગભગ ૨.૧૪ મીટર (૭ ફૂટ) ઊંડે સુધી મળ્યા. ૨૩

આ પરથી એટલું તો સાબિત થયું કે સપાટી પરનાં અને એનાથી નીચે ૦.૬ મીટરે (એ ફૂટે) મળતાં હીકરાંઓને અકીકનાં ઓળરો સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હીકરાં કેવળ સપાટી પરથી જ મળતાં હોવાથી એ આધુનિક સમયનાં હોવાં જોઈએ. તેઓની બનાવટ વગેરેના અભ્યાસ પરથી પણ આ અનુમાન ખડું લાગે છે. આમ હોવાથી જે માનવ અકીકના ઉપલો લાવતો અને એમાંથી જુદાં જુદાં હથિયાર ઘડતો તે નવા પાષાણુયુગનો નહિ, પણ એની પહેલાંના સમયનો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે અથવા એ નવા પાષાણુયુગમાં પ્રવેશ કરતો માનવ હોવો જોઈએ, એમ ૦.૬ થી ૧.૨ મીટર (૩ થી ૪ ફૂટ) પર મળતાં થોડાંક હીકરાંની એક જાત પરથી અને ખોદકામમાંથી મળેલી એ વસ્તુઓ—એક quartzite નો ગોળ, વચ્ચે કાણું પાડેલો પથ્થર અને બીજો chlorite schist નો લીસો, ઘસેલો, મોટા છરાના પાના જેવો પથ્થર સૂચવે છે. આથી આજે હવે આને “નૂતનપાષાણુયુગ” તરીકે નહિ, પણ પ્રાચીન પાષાણુયુગમાંના “અંત્યપાષાણુયુગ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ચૂનારૂપ થયેલા માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો

આથી પણ વધારે અગત્યની શોધ એ છે કે નાનાં હથિયારો સાથે ચૂનારૂપ થયેલાં હાડકાંઓ—મુખ્યત્વે પ્રાણીઓના અવશેષો અને માનવનાં હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે.

લાંઘણુજમાં અંધારિયા ટીંબાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા માનવના (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૫) અને પ્રાણીઓના અવશેષો મોઢેં-જે-દડોના અવશેષો કરતાં વધારે જૂના હોવાનો સંભવ છે. ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કાર્બન C¹⁴ નાં આધારે એનો જે સમય આંક્યો છે તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ની આસપાસનો છે. ૨૪

જેમ જેમ ગુજરાતમાં વધારે ખોદકામ થશે તેમ તેમ “અંત્યપાષાણુયુગ”નાં સંસ્કૃતિ અને માનવ પર વધારે પ્રકાશ પડશે; હાલ તો મુખ્યત્વે નાના પ્રકારનાં

હથિયાર—પથ્થરનાં અને હાડકાંનાં, નાના, વાટવાના કે ઘસવાના પાટા, ભાંગવા-
કરવા માટે પથ્થરના મોટા હથોડા, ચળકાટ લાવવા કે રંગ ચડાવવા માટે વાપરેલા
પથ્થરો અને પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય હાડકાંઓ પરથી આ યુગના માનવની સંસ્કૃતિનો
અને એ સમયની આબોહવાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે.

હથિયારો માટે વપરાયેલા પથ્થરો

આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે જૂના પાષાણયુગના માનવની માફક આ
યુગના માનવે ન તો સાબરમતીમાં જ્યાંત્યાં મળતાં quartzite ઉપલોનાં
હથિયાર બનાવ્યાં કે ન બીજા પથ્થરોને એવી રીતે ઘડ્યા. Quartziteના ઉપલો
એણે વાપર્યા જ નથી એમ તો નહિ; એણે આ ઉપલો વાપર્યા તો છે, પણ
કેવળ હથોડા તરીકે જ.

આ માનવે ખાસ હથિયારો બનાવવા જુદી જુદી જાતના અકીકનો ઉપયોગ
કર્યો છે. આમાંના નહિ જેવા જ— quartz અને amazonite જેવા—સાબરમતીમાં
મળતા હશે; બાકીના બધા જ કાંતો કપડવંજ પાસે માઝમ નદીની ખીણમાંથી,
અથવા અમદાવાદ પાસેથી, અથવા છેક રાજપીપળામાં આવેલા રતનપુરની બાણીતી
ખાણોમાંથી આણેલા હોવા જોઈએ. ઉત્તર ગુજરાતના સપાટ રેતાળ પ્રદેશમાં
પથ્થરનો એક પણ ટુકડો મળવો મુશ્કેલ છે; ત્યાં નજીકની સાબરમતી મૂકી આટલે
દૂરથી કાચી સામગ્રી લાવવાની જરૂર શી? કેવળ કાચી સામગ્રી અને એમાંથી
નીકળતાં નૈસર્ગિક, ભાતભાતનાં રંગીન હથિયારોનું આકર્ષણ કે આ પથ્થરોની
કઠિનતા, અને હથિયારો બનાવવા માટે વપરાતી નવી કળા અને ઢબ? ખરું
કારણુ ગમે તે હો, એટલું તો નિઃશંક છે કે કાચી સામગ્રી, એમાંથી બનાવેલાં
હથિયારો અને એમાં વપરાયેલી કળાથી આ સંસ્કૃતિ અગાઉના આદ્ય-મધ્ય-
પાષાણયુગ કરતાં તદન જુદી પડે છે. પહેલાંનો માનવ આ માનવ કરતાં જુદો
હતો, પણ આ સંસ્કૃતિ બીજા દેશોમાંથી આવી એટલે કે માનવસંસ્કૃતિના
પ્રસારને લીધે આમ થવા પામ્યું કે કેમ એ તો શોધવું રહ્યું.

હથિયારોના પ્રકાર

અકીકના જુદા જુદા પ્રકારો જેમ પથ્થરોના રંગ અને તેઓની આંતર
રચના પ્રમાણે પડે છે તેમ હથિયારોના, તેઓના આકાર અને ધાર પ્રમાણે,
જુદા જુદા વર્ગો નીચે મુજબ પાડી શકાય :

પ્રથમ તો સર્વ હથિયારોના—

(૧) Core (ગાભો) અને

(૨) Flakes (પતરીઓ)

એમ બે મુખ્ય વિભાગો થાય છે.

Core (ગાભો) એટલે ઉપલોમાંથી ઉપલી પતરીઓ કાઢી અંદરનો જે જડો, ગોળ, લાંબો વગેરે ભાગ અવશેષ રહે તે (દાખલા તરીકે કેરીને કાપતાં ગોટલાનો જે પાસાવાળો ભાગ રહે તે). કોઈ કોઈ core (ગાભો) એટલા કાળજીપૂર્વક કાપેલા હોય છે કે એનાં પાસાં તપાસતાં જ એમાંથી કેટલી અને કેવી કેવી જાતની પતરીઓ કાઢી હોય છે એ માલૂમ પડે છે. ઘણાખરા “ગાભો” આમ પતરીઓ કાઢી લીધા પછી રહી ગયેલા પથ્થર જ હોય છે અને પાસ હથિયાર કે બીજી કોઈ રીતે વપરાશમાં આવે તેવા હોતા નથી, પણ કેટલાંક “ગાભો-હથિયારો” (core-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે:—

(૧) લાંબાં અને અણીદાર,

(૨) ગોળાકાર અને ત્રણ તરફથી જડાં અને ચોથી તરફથી ઢળતાં અને અર્ધચન્દ્રાકાર ધારવાળાં,

(૩) લાંબાં, શંકુની માફક અણીદાર, અથવા અર્ધગોળ અને ઉપલો ભાગ ઘડેલો અને તેઓની બેકક સફાઈથી સપાટ કાપેલી હોવાથી શેતરંજ રમવાના પ્યાદા જેવાં,

(૪) પૈસાના કરતાં પણ ખૂબ નાનાં, જતાં તેઓનો ઉપરનો ભાગ બારીકાઈથી ઘડેલો હોય છે.

આ છેલ્લી જાતનો કે ઉપર વર્ણન કરેલી બીજી જાતનો શો ઉપયોગ થતો, એ હજી માલૂમ પડ્યું નથી.

એવી રીતે પતરી-હથિયારો (flake-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે:—

(૧) લાંબાં ચપટાં અને બે તરફ ધારવાળાં,

(૨) લાંબાં કે ટૂંકાં, મધ્ય ભાગમાં કરોડવાળાં અને બે ધારવાળાં,

(૩) લાંબાં કે ટૂંકાં, પહોળાં, ચપટાં કે જડાં, કે કરોડ વગરનાં અને એક તરફ ધારવાળાં,

(૪) બીજના ચંદ્ર જેવાં, બહારની બાજુ ઘડીને લુટી બતાવેલાં, અને અંદરની બાજુ ઢળતી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી રાખેલાં (આમાં ત્રિકોણાકાર, અર્ધ-ત્રિકોણ, અણિયાળાં વગેરે પેટા-વિભાગો પડે છે),

(૫) ગોળાકાર કે લગભગ ગોળાકાર, કોઈ વાર ચોખંડાં, ત્રણ બાજુએથી જડાં, અને બાકીની બાજુ ઢળતાં અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં,

(૬) ત્રિકોણાકાર કે અઘામાકાર; લાંબાં કે ટૂંકાં, ચપટાં કે જડાં, કરોડવાળાં કે કરોડ વગરનાં-નીચેથી કે ઉપરથી ઘડીને ઢળતા બનાવેલા પાછલા ભાગવાળાં અથવા બંને તરફ ખાંચાઓ અને તીક્ષ્ણ અણિવાળી પાછલી બાજુવાળાં.

ઉપર વર્ણવેલી (૧) થી (૬) પ્રકારની પતરીઓ આપણા હાલના એક કે એ ધારવાળા ચપ્પુનો જ ઉપયોગ સારતી હશે. ખરી રીતે આપણા ચપ્પુની પતરીઓનું આ આદિસ્વરૂપ છે. એની વચ્ચે તકાવત કેવળ પદાર્થનો જ છે, અને પાણીયુગમાંથી તામ્રકાંસ્યયુગ દ્વારા ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતાં એ હાલના લોહયુગનું અસ્તિત્વ બતાવે છે.

(૫) માં વર્ણવેલી પતરીઓ-મોચી લોકો વાપરે છે તેવી રાંધી જેવી-આમડાં વગેરે ઘસીને સાફ કરવા કે કાપવા માટે વપરાતી હશે.

(૬) પ્રકારની પતરીઓ, જે સાધારણ રીતે બહુ નાની હોય છે તે, બાણના અને ભાલાના મુખભાગ (ટોચ) માટે, અને એમાંની ઝીણી અને પાતળી પતરીઓ સોયની માફક કાણું પાડવા માટે વપરાતી હોવી જોઈએ.

આવાં નાનાં, ઘણાં એક ઇંચની અંદર, થોડાંક દોઢ ઇંચ, અને જૂજ એત્રણ ઇંચ જેટલાં જ લાંબાં પથ્થરનાં હથિયાર કેવી રીતે વપરાતાં હશે એ વિચારવા જેવું છે. બધાં જ ફક્ત પતરી સાથે જ હાથમાં ઝાલવામાં નહોતાં આવતાં એનો પુરાવો થોડાંક હથિયાર આપે છે. લાકડાના કે હાડકાના કે બંનેના હાથામાં મૂકી એ બાંધી લેવામાં આવતાં એવું આ પતરી-હથિયારોનો પૃષ્ઠભાગ તપાસતાં મालૂમ પડે છે. આ પૃષ્ઠભાગ કાંતો ઉપરથી કે નીચેથી ઘડીને ઢળતો, અથવા હથિયારોના બાકીના ભાગ કરતાં પાતળો કે એના કરતાં વધારે જડો, અથવા બંને બાજુ એક ખાંચાવાળો ક્યો હોય છે. આ ત્રણે પ્રકાર સચવે છે કે

આવાં હથિયારોને હાથમાં ભરાવવામાં આવતાં. (મિસર, પેલેસ્ટાઈન અને ઇરાકમાંથી તો કરવતના જેવાં હથિયાર—આવા તીક્ષ્ણ પથ્થરની નાની પતરીઓ ને દાંતોથી બનાવેલું દાતરડું—યથાવત્ મળી આવ્યાં છે.)

પથ્થરનાં હથિયારોની જેમ જ હાડકાંને ચીરી એનાં નાનાં હથિયારો બનાવવામાં આવતાં. આના પછી થોડાક નમૂના મળ્યા છે.

બીજાં હથિયારો

ઉપર જે હથોડાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બધા quartziteના ઉપલોમાંથી બનાવેલા છે. હાલ પછી આપણે આવા લીસા, ગોળ કે લાંબગોળ ઉપલોનો વાટવા, લાંગવા વગેરે કામો માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ. લાંબાજુના ખોદકામમાંથી જે નમૂના મળ્યા છે તે ધણાખરા અડધા કે પા ભાગ જેટલા લાંગેલા હોઈ, લાંગેલી બાજુ પર વપરાશનાં ચિહ્નો દેખાય છે. આ હથોડાઓનો ખાસ શો ઉપયોગ થતો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કાંતો એના વડે અક્ષીકના ઉપલોમાંથી પતરીઓ પાડતા હોય કે એ બીજા કંઈ માર-ઠોકના કામમાં વપરાતા હોય.

આવા હથોડાની સાથે વેળુપાષાણના પછી જુદા જુદા ટુકડા મળે છે. આમાં કોઈ અડધા, કોઈ એનાથી નાના, તો કોઈ ત્રિકોણાકાર હોય છે. ધણાખરા ધસાઈ ધસાઈ એક બાજુથી લીસા અને ઢળતા થયા હોય છે, એટલે એમાં તો શંકા નથી કે આ વેળુપાષાણના મોટા ટુકડા વાટવાના કે ધસવાના પાટા તરીકે વપરાતા હશે.

ધસવાને કે ચળકાટ લાવવાને માટે અને એમાંથી લાલ રંગ પાડવા માટે નાનામોટા, લાલ કે કિરમજી રંગના અને ધસાઈને ત્રણચાર પાસાવાળા બનેલા લોહ-પાષાણના ધણા પથ્થરો મળ્યા છે.

માનવનાં ચૂનારૂપ હાડપિંજરો

હથોડા જેવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના ટુકડાઓને માનવનાં હાડપિંજરો સાથે જે સંબંધ છે તે વીસરવા જેવો નથી. જ્યારે જ્યારે માનવના અવશેષો નીકળે છે ત્યારે ત્યારે એની ૩૦ કે ૧૫ સે. મી. (એક ફૂટ કે ૭ ઇંચ) ઉપર કે માનવના માથા આગળ આવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના કટકાઓ હંમેશા મળે છે અને ખોપરી ધણુ ખરું દબાઈ ગયેલી કે લાંગેલી હોય છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ બધા જ દાખલાઓમાં આવી રીતિમાં ખોપરી મળી આવી

છે. વળી, એકમાં તો જમણી બાજુએ કાનની ઉપર અડધા ઇંચનું ગોળ કાણું પણ જોવામાં આવ્યું છે. આ કાણું સહેતુક કોરી કોટેલું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે મારવાથી કે કુદરતી રીતે આવું તદ્દન ગોળ કાણું, આસપાસના ભાગને ઈંળ પમાડ્યા વગર, પાડવું એ મુશ્કેલ છે. જો આ કાણું જીવતા માનવનું પાડ્યું હોય તો પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલની એ જાણીતી પ્રથાનું ભારતમાં આ પ્રથમ દૃષ્ટાંત છે. (બીજું ગયે વર્ષે જ કાલિયન્ગનના ખોદકામમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિને લગતું મળ્યું છે.) યુરોપ(ફ્રાંસ)ના નવા પાષાણયુગનાં હાડપિંજરોમાં અને મધ્ય અમેરિકામાં—યુકેયન(પેરુ)ના પ્રાગ-ઐતિહાસિક ઇન્કા લોકોના અવશેષોમાં એક વાર નહિ, પણ માણસની હયાતીમાં ચારપાંચ વાર છેદેલી ખોપરીઓ મળી આવી છે. આ બધીયે વખત ધા રુઝાઈ ગયો હોઈ માનવ જીવ્યો હશે એમ ધારી લેવાતી ગોળાકાર કોર પરથી સાબિત થાય છે.

અત્યાર સુધીમાં ખોદકામથી બધા મળીને ૧૩ માનવના અવશેષો મળ્યા છે. આમાંથી એક પૂરેપૂરું, ત્રણ લગભગ આખાં, એક કરોડના મલુકા અને છાતીની પાંસળીઓ વિનાનું, ત્રણ તૂટેલી ખોપરી અને બીજાં પણ ભાગેલાં અંગવાળાં—એવાં હાડપિંજરો મળ્યાં છે. છતાં પાંચ હાડપિંજરો એવી સ્થિતિમાં મળ્યાં છે, જે પરથી એમ જણાય છે કે કાં તો માથું પૂર્વ તરફ અને પગ પશ્ચિમ તરફ અથવા માથું પશ્ચિમ તરફ અને પગ પૂર્વ તરફ રાખી, દ્વંદ્વિયું વળાવીને માનવને દાટવાનો રિવાજ એ વેળા પ્રચલિત હશે. ૧૯૬૩ ના ખોદકામમાં જે માનવ-હાડપિંજર મળ્યું, તે દ્વંદ્વિયું વાળીને નહિ, પણ તદ્દન સીધું દાટવામાં આવ્યું હતું તે એ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ રાખવામાં આવ્યું હતું. ૨૫

અન્યપાષાણયુગનો માનવ

આ પાષાણયુગનો માનવ હજી જંગલી અવસ્થામાં રહેતો, જોકે હવે એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યો હતો. આવી જંગલી અવસ્થાને બ્રેડવૂડ (Braidwood) નામના એક અમેરિકન વિદ્વાન Intensive Food Collection Stage (નિબિડ-ખાદ્યસંગ્રહ-ભૂમિકા) કહે છે: દૂકમાં, માનવ ગમે ત્યાં આહારને માટે રખડતો નહિ, પણ ઠરાવેલા પ્રદેશમાં (હદમાં) રહી ત્યાં જ પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો. ટીંબાઓ પર અને નદીકિનારે જ માનવનો વાસ હતો. અહીં જ પાણી મળવું સુલભ હતું. હજુ સુધી કોઈ પણ જાતનાં મકાનો—ઘાસ, પાંદડાં અને ડાળીઓથી બનાવેલાં ઝૂંપડાં કે બીજાં કોઈ પણ જાતનાં મકાનો—ના અવશેષ

(દાખલા તરીકે, માટીનાં ઢેકાં) લાંઘણુજના ખોદકામમાંથી મળ્યા નથી, એટલે આ માનવ કેવી રીતે રહેતો હતો એ જાણવું શક્ય નથી. છતાં એટલું નિશ્ચિત છે કે જે જે પ્રાણીઓ—જેંડા, નીલગાય, જંગલી હુક્કર, ત્રણ જાતનાં હરણો—કાળિયાર બડાશિંગી અને હુક્કર-હરણ (Hog-deer) મળ્યાં છે—ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં પણ હતાં, પણ તેઓની જાતો નક્કી કરી શકાઈ નથી—તે સહુનો માનવ શિકાર કરતો, તેઓનાં શબોને ટીંબાઓ પર લાવતો, કાપતો અને મૂકતો. તળાવમાંનાં કે નદીમાંનાં કાચબા અને માછલાંઓનો શિકાર કરી તેઓને ટીંબાઓ પર લાવવામાં આવતાં. આ ઉપરાંત, નોળિયા, ખિસકોલી અને ઉંદરો પણ ખાવામાં આવતાં, એટલું જ નહિ, પણ કાપેલાં જાનવરોના ઢગલાઓ જ્યારે એના કુટુંબીજનો કે ટોળીમાંના માણસો મરતાં ત્યારે તેઓની સાથે દાટતો. આમ રહેવાની જગા, રસોડું અને સ્મશાન એક જ સ્થળે હતાં.

આ સમયના હવામાન વિશે એટલું કહેવાય કે વરસાદ હાલ કરતાં સહેજ વધારે પડતો હશે, જેથી ટીંબાઓની પાસેનાં તળાવોમાં બારે માસ પાણી રહેતું અને નદીકિનારે કે એની નજીક ખીજે કોઈ સ્થળે, જ્યાં બેજ વધારે રહેતો ત્યાં, જેંડા જેવાં પ્રાણીઓ વિચરી શકતાં.

આ માનવનો હવે શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ બે નિષ્ણાતોએ કર્યો છે : એક ડૉ. શ્રીમતી સોફી એરહાર્ડ અને ખીન્ન ડૉ. કેનેથ કેનેડી. ૨૧ આ બંને વિદ્વાનોનું માનવું છે કે લાંઘણુજનો માનવ કયા માનવવંશનો હતો એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે એનાં શારીરિક લક્ષણોમાં લાંબું મોટું માથું, ઠીક ઠીક જિંચાઈ સાથે બપસેલાં લવાં, સહેજ બહાર આવતો નીચલો હોઠ, અને કદાચ ચીખું નાક સિલોનના આદિવાસી વેદા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જેવામાં આવે છે. આમ ૪,૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે ગુજરાતમાં માનવવંશ-સંકરતા થઈ ગઈ હતી.

આ માનવ, ઉપર કહ્યું તેમ, હજુ પાષાણયુગમાં જ હતો, કારણ કે એ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં, અને ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ ૧૦૦થી વધારે ટીંબાઓ પર કેવળ પથ્થરનાં નાનાં હથિયાર જ મળે છે, પરંતુ લાંઘણુજ, આખજ અને હીરપુરાના ખોદકામ પરથી કહી શકાય કે આ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં માનવ માટીનાં વાસણો વાપરતો થયો હશે, કારણ કે ઉપલા સ્તરોમાં થોડીક બહુ જ નાની નાની ઠીકરીઓ મળે છે. આ ઠીકરીઓમાં મોટાં કેઠારનાં વાસણો દેખાતાં નથી. માટીનાં વાસણો બનાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં માનવે કાંઈ વધારે

પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગતું નથી. પથ્થરનાં નાનાં હથિયારો ઉપરાંત નરમ કાળા પથ્થરને ધસીને એમાંથી હથિયારો બનાવવાની તેમજ ક્વાર્ટઝાઈટ જેવા કઠણ પથ્થરને ધસીને ગોળાકાર બનાવી એમાં બંને બાજુએ કાણું પાડવાની કળા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવા કાણામાં લાકડા કે હાડકાનો હાથો ભરાવી એને જે રીતે વાપરી શકાય : એક તો મદા તરીકે લડવામાં, બીજું જમીન નાંગરવામાં—જ્યારે હળની શોધ થઈ ન હતી ત્યારે. આવાં પ્રાથમિક ઢબનાં, જમીન નાંગરવાનાં હથિયાર હજુ કેટલીય જંગલી જતો ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં વાપરે છે.

અંત્યપાષાણયુગનો કાળ

ગુજરાતની આ માનવ સંસ્કૃતિનો કાળ તદ્દન ચોક્કસ રીતે નક્કી થયેા નથી, પણ લાંઘણજમાં મળે છે તેવાં પથ્થરનાં નાનાં એબરો અને સમુદ્ર-કિનારે જ મળતી નાની છીપલીઓના મણકા સૌરાષ્ટ્રમાં રંગપુરમાં સિંધુ સંસ્કૃતિના સ્તરોની નીચે મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજપણે કહી શકીએ કે લાંઘણજના અંત્યપાષાણયુગની સંસ્કૃતિ આ પહેલાંના સમયની તેા હશે જ—ઈ. સ. પૂર્વ ૨,૫૦૦ પહેલાંની. સાધારણ રીતે આપણે કહીએ કે લાંઘણજનો પાષાણયુગીન માનવ લગભગ ૫,૦૦૦ વર્ષો પહેલાં ગુજરાતમાં વસતો હતો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ટ¹⁴ પદ્ધતિની મદદથી આ યુગનો સમય આજથી ૪,૫૦૦ વર્ષો પહેલાંનો આંક્યો છે.

પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત

આ યુગને “અંત્યપાષાણયુગ” કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે એ પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત્ય તબક્કો છે. શિકાર અને ખાદ્યસંગ્રહનાં નિર્વાહ-સાધનોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો પ્રાચીન પાષાણયુગ પૂરો થયો તે પછી કૃષિ અને પશુપાલનનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો નૂતન પાષાણયુગ શરૂ થયો. પ્રાચીન પાષાણયુગમાંનો આદ્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતનજીવમય યુગના પૂર્વખંડ (આધુનિક-અધિકતમ)ના મધ્ય ભાગનો અને મધ્યપાષાણયુગનો તબક્કો એના અંત્ય ભાગનો સમકાલીન ગણાય છે, જ્યારે અંત્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતન-જીવમય યુગના ઉત્તરખંડ (આધુનિક)ના આદ્ય ભાગનો સમકાલીન છે.^{૨૭}

૪. નૂતન પાષાણયુગ

પથ્થરનાં નવી ઢબનાં હથિયારો

નૂતન પાષાણયુગની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ યુગમાં પથ્થરનાં હથિયાર તો હજુ માનવ વાપરતો હતો, પણ પહેલાંની માફક નહિ. પતરીઓ કે ગાભાઓમાંથી ધારવાળું જે હથિયાર જોઈતું હોય તેનો આકાર કાઢી એને પથ્થરના મોટા જાંડા પાટા પર ઘસવામાં આવતું. મુખ્યત્વે ધારવાળો ભાગ જ આવી રીતે ઘસીને એકદમ લીસો, ચક્રચક્રાટવાળો બનાવવામાં આવતો.^{૨૮} કોઈ કોઈ વાર આખાથે હથિયારને આવી રીતે ઘસીને સુંદર બનાવવામાં આવતું.

આવાં ઘસીને બનાવેલાં હથિયારોમાં કુહાડીનું પાતું, સુતાર વાપરે છે તે રંદામાં વાપરવાને માટેનું તીક્ષ્ણ અણ્ણીદાર પાતું, છીણી અને હથોડા સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. કુહાડી અને રંદાનાં પાનાંને લાકડા કે હાડકાના હાથામાં ભરાવવામાં આવતાં અને પછી વેલાથી બાંધી ગુંદર જેવા ચીકણા પદાર્થથી ઘટ રીતે બાંધવામાં આવતાં. આવી હાથાવાળી, ઘસીને બનાવેલી પથ્થરની કુહાડી કે રંદાના પાનાથી માનવ ઝાડ કાપતો, લાકડાં ચીરતો અને ઘસતો. આમ સુતારનો જન્મ થયો.

સંસ્કૃતિ

બીજું, માનવ હવે ખેતી કરી અન્ન-ઉત્પાદન કરવા લાગ્યો હતો. સર્વ પશુઓને માત્ર ભક્ષ્ય ન લેખતાં કેટલાંક પશુઓને પાણી પોતાના કામમાં જોતરવા લાગ્યો હતો, જૂંપડાં બાંધી એક રથજે ઠરીકામ રહેતો થયો હતો અને માટીનાં વાસણો બનાવતાં શીખ્યો હતો. અગાઉ અરણ્યવાસ કરતો માનવી હવે ગ્રામવાસી થયો ને કૃષિ તથા પશુપાલને એના આર્થિક જીવનમાં ક્રાન્તિકારક પરિવર્તન આણ્યું.^{૨૯} એને “પહેલી કે નૂતનપાષાણ ક્રાન્તિ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નૂતનપાષાણયુગ આમ માનવ-જીવનમાં એક મહત્ત્વનું સોપાન હતો.

ગુજરાતમાં મળેલા અવશેષ

આવી ઘસીને બનાવેલી કુહાડીનાં પાનાં, રંદાનાં પાનાં કે છીણી ગુજરાતમાં કયાંય મળ્યાં નથી. જે ઉપલબ્ધ થયેલ છે તે ગોળ, કાણાદાર મોટા પથ્થરો, અને આ પણ નહિ જેવા જૂજ. એક, લાંઘણગના ખોદકામમાં ક્વાર્ટઝાઈટ પથ્થરનું હથિયાર મળ્યું છે; ૩૦ બીબાં જે ત્રણ તાપીના તટપ્રદેશમાંથી પુસ

ફૂટને મળ્યાં હતાં.^{૩૧} તાજેતરમાં આવાં જ ડાંગ વિભાગમાં શોધાયાં છે.^{૩૨} પથ્થરનાં આવાં કાણાદાર હથિયારોને લાકડાના હાથમાં ભરાવી એનો ખેતીના કામમાં કે ગદા તરોડે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આમ હજુ નૂતનપાષાણયુગનું અસ્તિત્વ બનાવતી કોઈ વધુ ચીજો ઉપલબ્ધ થઈ નથી. તાપીના તટપ્રદેશમાં કે ડાંગમાં પદ્ધતિસર ઉત્ખનન થાય તો આ યુગને લગતી વધારે માહિતી મળવાની શક્યતા છે. બાકી હમણાં તો આપણે એટલું જ કહીએ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં માનવે અત્યપાષાણયુગમાંથી નૂતન-પાષાણયુગમાં પ્રવેશ કર્યો હશે છતાં આ નવી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયાની કોઈ નિશાનીઓ મળી નથી. પછી ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં ત્યાં લોહયુગ શરૂ થયો, જ્યારે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતના સમુદ્રતટે તામ્રપાષાણ યુગની એકદમ વિકસેલી નગર-સંસ્કૃતિએ સિંધમાંથી આવી પ્રસાર કર્યો. આ એક પ્રકારની વસાહત જ કહેવાય, સંસ્કૃતિનો વિકાસ નહિ.

પાદટીપો

૧. વળી બુએ હ. ધી. સાંકળિયા, “પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત”, ‘ગુજરાતની કીર્તિગાથા’, પૃ. ૧૮૧-૯૪

૨. R. B. Foote, *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne*, pp. 207 f; *Notes on their Ages and Distribution*, pp. 15 f., 68, 86 f, 142 f.

૩. હ. ધી. સાંકળિયા, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૮૩-૮૫

અમુક સ્થળે તો એનું પાત્ર લગભગ નવ મીટર (૩૦ ફૂટ) નીચે ઊતરી ગયું છે (એબન, પૃ. ૧૮૫).

૪. નહિ તો સામાન્ય રીતે નીચલો થર વધુ ને વધુ પ્રાચીન વસવાટના અવશેષ ધરાવે છે.

૫. આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈની ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને પૂનાના ઉચ્ચન કોલેજ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તરફથી ચોખ્ખેલા પ્રથમ ગુજરાત પ્રાગ-ઐતિહાસિક શોધપ્રવાસ દરમ્યાન. H. D. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat, Chapter II*

૧. Sankalia, *Excavations at Langhnaj: 1944-63, Part I*, pp. 3 f, 11 f.

૭. વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીના પુરાવસ્તુ ખાતા વડે. Subbarao, “*Archaeological Exploration in the Mahi Valley*” *JGRS*, Vol. I, pp. 34 ff.

૮. H. D. Sankalia, "Prehistory and Early History of Kutch" JGRS, Vol XXX, pp. 233 ff; "Early Man in India", *Journal Asiatic of Bombay*, Vol 41-42, pp. 173-81; ૬ ધી. સાંકળિયા, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૧૮૧-૧૮૬; "સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો", પથિક, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ ૩૧-૩૫; "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપેત્સવી અંક, સં. ૨૦૨૪, પૃ ૪૧-૪૫.

૯. હમાશંકર જોશી, 'પુરાણોમાં ગુજરાત' પૃ. ૨૦૬.

"શ્વમ્વતી"માંથી "સાબરમતી" રૂપાંતર થયું; કૃત્રિમ રીતે એનું પાછું સંસ્કૃતીકરણ "સાબરમતી" થયું ને એ પૃથ્વી એ નદીની ઉત્પત્તિ અંગે વરિષ્ઠ કોપિના સંબ્રમની પૌરાણિક કથા પ્રયોગબદ્ધ (સ્કંદપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૭૩, શ્લો. ૧-૧૪)

૧૦. ડી. એન. વાડિયા, "ગુજરાતની ભૂસ્તરરચના", 'ગુજરાતની ઇતિહાસ', પૃ. ૩-૧૬

૧૧. H. D. Sankalia, "Pre-History and Early History of Kutch", JGRS, Vol. XXX, pp. 233 ff; "સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો", પથિક, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ ૩૧-૩૫, "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપેત્સવી અંક, પૃ સં. ૨૦૨૪ ૪૧-૪૫

૧૨. ૬. ધી. સાંકળિયા, "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપેત્સવી અંક, સં. ૨૦૨૪, પૃ. ૪૩

૧૩. H. D. Sankalia, "Early Man in India", *Journal Asiatic of Bombay*, Vol 41-42, pp. 173 ff.

૧૪. વળી જુઓ : ૬ ધી. સાંકળિયા, "પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની ઇતિહાસ', પૃ. ૧૬૪-૬૬

૧૫. Soundara Rajan, "Middle Stone Age Sites from Kaira District in Gujarat", JOI, Vol. X, pp. 166 ff.

૧૬. *Indian Archaeology-a Review, 1957-58*, pp 18, 58 f, 69; Sankalia, *Pre-history and Proto-history in India and Pakistan*, p 120; ૬ ધી. સાંકળિયા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૯૪

૧૭. ૬. ધી. સાંકળિયા, "પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની ઇતિહાસ', પૃ. ૧૬૭-૨૦૬

૧૮. R. B. Foote, *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne*, pp. 191 ff.; *Notes on their Ages and Distribution*, pp. 143 f, 138, 194

૧૯. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapters III-IV

૨૦. Subbarao, "Archaeological Explorations in the Mahi Valley", *JMSU.* Vol. I, No. 1, pp 34 ff.; *Personality of India*, p. 71.

૨૧. S R. Rao, "Excavations at Rangpur", *Indian Archaeology 1953-54 — A Review*, p. 7

૨૨. Subbarao, *Personality of India*, Fig. 18; Sankalia, *Prehistory and Protohistory of India and Pakistan*, Fig. 60 A.

૨૩. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapter III, Part II; *Excavations at Langhnaj*, Part I

૨૪. Sankalia, *Excavations at Langhnaj*, Part I, pp. 18 ff.

૨૫. ડ. ધી. સાંકલિયા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૦૪, ટી. ૨૧.

૨૬. Sophie Ehrhardt and Kerineth Kennedy, *Excavations at Langhnaj*, Part III: *The Human Skeletal Remains*.

૨૭. મધ્યપાષાણયુગ અને અત્યપાષાણયુગની વચ્ચે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં એક એવો યુગ થઈ ગયો, જ્યારે માનવ ચપ્પુના પાના જેવા પાતળા પથ્થરનાં સુદૃઢ પાનાં બનાવતાં શીખ્યો હતા. આ યુગનો પુરાવો દક્ષિણ ભારતમાં મળ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતમાં હજી એનો કોઈ પુરાવો મળ્યો નથી.

૨૮. કેટલાક ધસવાની અને લીસો બનાવવાની ક્રિયાને અલગ ગણાવે છે, પરંતુ ખરી રીતે લીસો બનાવવાની ક્રિયા એ કોઈ અલગ હુનરક્રિયા નહિ, પણ ધસવાની ક્રિયાનો અંતેમ તબક્કો છે, Sankalia, *Pre-history and Proto-history in India and Pakistan*, p. 152, n. 2

૨૯. Gordon Childe, *What Happened in History*, Chapter III

૩૦. Sankalia, *op. cit.*, pp. 40 f.

૩૧. R. B. Foote, *Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities*, p. 154

૩૨. શ્રી. ચિતલે વડે. આ હથિયાર આ લેખકે જાતે જોયાં છે. (અહેવાલ અપ્રસિદ્ધ)

પ્રકરણ ૬

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. પ્રાસ્તાવિક

સિંધુ સભ્યતાની ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રાઓ નિઃશંક રીતે પુરવાર કરે છે કે હડપ્પાનો સમાજ અક્ષરજ્ઞાનવાળો (literate) હતો, અને સિંધુ લિપિનું સંતોષકારક રીતે વાચન થશે કે તરત જ મુદ્રાઓ કિંમતી ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરી આપશે. પરંતુ જ્યાંસુધી એ મુદ્રાઓનું વાચન સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી સિંધુ સભ્યતાને “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં રાખવી પડશે.^૧ એવી રીતે અર્થાત્ સાહિત્યિક સાધનો હોવા છતાં, ભારતવર્ષને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, યથાર્થ ચકાસણી પછી, વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં જણાતાં સંસ્કૃતિ, ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વ્યક્તિઓનો “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આનો ઉત્પન્નનો દ્વારા મેળવેલા પુરાતત્ત્વીય પુરાવાઓની સાંથે મેળ મેળવવો પડે.

મર્યાદિત વિસ્તારમાં નિયત સમય દરમિયાન પ્રચારમાં રહેલા અપ્પુ, દાતરડાં, કુહાડીઓ વગેરે પદાર્થોના કાર્યના આધારે અલગ પાડવામાં આવેલા, પ્રકારોની સમસ્તતાને પુરાતત્ત્વવિદો Culture (અર્થાત્ “સંસ્કૃતિ”) કહે છે.

Civilization(સભ્યતા)માં શાનો સમાવેશ થાય છે એની સ્પષ્ટતા કરવામાં પુરાતત્ત્વવિદોમાં મતભેદ છે. આમ છતાં મોટા ભાગના વિદ્વાનો એકમત છે કે એ માટેની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો તે રાજકીય સભાનતા, લેખનજ્ઞાન, વ્યવસ્થિત નાગરિક જીવન અને વેપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ છે. ગામડાનું શહેરીકરણ એ જગતની બધી પ્રાચીન સભ્યતાઓનું ખીજું લક્ષણ ગણાય છે.

સિંધુ સભ્યતા (નકશો પ)

સિંધુની ખીજના પ્રદેશથી દૂરનાં સ્થાનોમાં સિંધુ સભ્યતાનાં એકસોથી પણ વધુ સ્થાનોની શોધને લઈ એવું વારંવાર લાગ્યા કરે છે કે પુરાતત્ત્વવિદોએ ઉપયોગમાં લીધેલી “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા એના વિસ્તાર માટે ખૂબ જ સંકુચિત

છે. આ સંજ્ઞાના ઉપયોગની વિરુદ્ધ રજૂ કરવામાં આવેલો બીજો વાંધો એ છે કે એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ નથી અને એ હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથેસાથ બીજી પુરાણામી અને અનુગામી સંસ્કૃતિઓને પણ પોતામાં સમાવી લે છે. આવા વાંધા હોવા છતાં આ સંજ્ઞા અહીં એકથી વધુ કારણોને લઈ જનજની રાખવામાં આવી છે. પહેલું એ કે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા સમજવાને માટે વધુ સારી છે અને “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” અને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞાઓ કરતાં વધુ પ્રચલિત છે. આ વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યમાં બીજી લગભગ સમાન સંજ્ઞાઓના કરતાં આ સંજ્ઞા વધુ વારંવાર વપરાયેલી છે. બીજું એ કે સિંધુ ખાણની મહાન નાગરિક સભ્યતાનાં બધાં પાસાંઓને લાગુ પાડવાના વિષયમાં “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” સંજ્ઞા ખૂબ જ સંકુચિત લાગે છે. ત્રીજું એ કે “હડપ્પા સંસ્કૃતિ”ને સ્થાને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લઈએ તોપણ આ સભ્યતાની અત્યારે વ્યાપક રીતે જ્ઞાત થઈ ચૂકેલી અવનતિકાળની અને સંસ્કૃતિકાળની પરિવર્તન-દશાઓને કારણે બીજા ગૂંચવાડા બેઠા થશે. તેથી આ નાગરિક સભ્યતાનું પરિપક્વ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાને માટે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા રહેવા દેવી ઇષ્ટ છે. એથી “ઉત્તર હડપ્પા સંસ્કૃતિ” તરીકે નામ પામેલી અવનતિકાળની એની દશાથી એને અલગ પાડી શકાય.

૨. ગુજરાતની પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ (આલેખ ૯)

(અ) અત્ય-પાષાણયુગની સંસ્કૃતિનું અનુસંધાન

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીંબડી તાલુકાના એક નાના ગામ રંગપુર (શ્રીનાથગઢ)માં ૧૯૫૩-૫૪માં ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સુ-નિશ્ચિત પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં લઘુપાષાણ ઉદ્યોગ ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. સહુથી જૂના રહેવાસીઓએ ઉપયોગમાં લીધેલાં પાષાણ-ઓબ્જેક્ટોમાં ખાણ-ફળાં, ત્રિકોણો, સમાંતર દ્વિભુજ ચતુષ્કોણો, પતરીઓ અને અર્ધ-ચંદ્રાકૃતિઓ તેમજ સપ્રમાણ પતરીઓ ઉપર બનાવેલા રંદા જેવા ભૌમિતિક અને અ-ભૌમિતિક લઘુપાષાણો હતા. એ નદીઓના પાત્રમાંથી મળતા જેરપર કેલ્સેડોની અને અક્રીકમાંથી બનાવવામાં આવતા હતા. આ કાલને “રંગપુર-૧” કહેવામાં આવ્યો છે.^૧ સૌરાષ્ટ્રમાં અન્યત્ર સોમનાથ જેવાં સ્થળોએ ચાકડાથી બનાવેલાં મૃતપાત્રો દેખાયા પછી પણ ટૂંકી સમાંતરભુજ પતરીઓ વપરાતી માલૂમ પડી છે. વધુ પૂર્વમાં જતાં, લોથલમાં ૧ અત્યક્ષમાં અપરખિયાં રાતાં મૃતપાત્રો સાથેસાથ સુ-નિશ્ચિત તામ્રપાષાણ (chalcolithic)ના સંદર્ભમાં આ પતરી-ઉદ્યોગ મોજૂદ રહે છે. તાપીની ખાણમાં આવેલાં જોખા

ગામમાં અને ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા દાઢિમાખાદમાં “નૂતન-પાષાણ તબક્કા”નાં પાષાણનાં ધસેલાં ચક્રચક્રિત ઓળરો કેસેડની વગેરેની દ્રૂંડી પતરીઓની સાથેસાથ મળે છે. આમ આપણને સૌરાષ્ટ્રની તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓ અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં નૂતન પાષાણ અવશેષોમાં પ્રવેશ કરતી ભૌમિતિક શૃંખલા દ્વારા લઘુપાષાણ પરંપરાની પ્રસરણશીલ (diffusional) ઉત્તેજના (stimulus) જોવા મળે છે. અનુક્રમે રંગપુર અને લોથલની ઉત્તર-હડપ્પીય અને અનુ-હડપ્પીય કાલની ‘અણીઓ’ અને અર્ધચંદ્રાકૃતિઓ પણ લઘુપાષાણ પતરી ઉદ્યોગનું અનુસંધાન છે; હડપ્પીય લોકો પોતાની સાથે પર્યટની પતરીઓના જરૂરિયાત ઇત્યાદિને માટે બંધ બેસે તેવી “ઉપરને છેડે બેઠે બાજુથી મળી જાય તેવો આકાર આપતી ક્રિયાપદ્ધતિ” (crested ridge guiding technique) લાવેલા હતા, તેઓની અસર નીચે એ ઉદ્યોગ-પરંપરા પુનર્જીવન પામી હતી. રંગપુર-૧ ના લોકો અને લાંધણજના લોકો કૃષિકારોમાં પહેલા અને અનાજ ઉત્પન્ન કરનારાં નાનાં ગામડાંઓમાં રહેવામાં પહેલા હતા. એ અર્થમાં આ બેમાંથી એકને પણ ચોક્કસ રીતે આદિમ ગ્રામ-કૃષક જાતિઓ ગણી શકાય એમ નથી. ગુજરાતમાંની ભૌતિક (material) સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ દર્શાવવામાં લાંધણજ અને રંગપુરના સ્થાનિક લોકો પછી પ્રભાસના લોકો આવે છે.

(આ) ધૂસર મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

જૂનાગઢ જિલ્લાના વેરાવળ બંદર પાસે આવેલા પ્રભાસપાટણ નજીકના જૂના ટીંબાના, ૧૯૫૫-૫૬ અને ૧૯૫૬-૫૭નાં બે વર્ષોમાં થયેલા ઉત્ખનનમાં બબ્બે પેટા-કાલવાળા બે “સાંસ્કૃતિક કાલ” પાડવામાં આવ્યા હતા. કમલાએ બે પેટા-વિભાગો વચ્ચેનો ભેદ બહુ સ્પષ્ટ કરાવ્યો નથી. ૩ કાલ ૨ ના બે પેટા-વિભાગોમાંનો પહેલો ઝ, ધૂસર રંગમાં અથવા લાલ રંગમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે લીંપાયેલાં બિનસફાઈદાર ઠીકરાંનો નાનો જથ્થો ધરાવતા એવા રેતી અને કંકરના એકમાત્ર સ્તરથી વ્યક્ત થાય છે. આકારો અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપાંકનો જ્યાં જ્યાં મળ્યાં ત્યાં ત્યાં ગુજરાતમાંનાં ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્રો (pottery)ની સાથે મળતાં આવ્યાં છે. વળી એ પેટા-કાલ લઘુપાષાણયુગનાં સામાન્ય લક્ષણ અને ફાયે-સના ખંડિત (segmented) મણકા સાથે સંકળાયેલો છે. ૧ આ પેટા-કાલમાં પ્રભાસપાત્રોની સાથેસાથ ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્ર-પ્રકારો અને ચિત્રિત આકૃતિઓ નીકળેલ છે. છેક પ્રાચીનતમ સ્તરમાંથી મળી આવેલાં મૃતપાત્રોના વ્યવસ્થિત પરીક્ષણ પરથી માલૂમ પડી આવ્યું કે એમાં ઘોડીવાળી થાળી, ઊંદાળ બડા,

કચરોટ વગેરે લાક્ષણિક હડપ્પીય ઘાટનાં વાસણો મળ્યાં ન હતાં અને કાલ ૧ અર્થાં મળેલાં ધૂસર મૃતપાત્રોનું ઘડતર (fabric) લોથલનાં ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોને મળતું આવતું હતું, પરંતુ ઘડતરમાં અને સપાટીની ક્રિયામાં ચડિયાતા ઘડતરવાળાં લાક્ષણિક હડપ્પીય મૃતપાત્રો કરતાં એ તદ્દન નિરાશું હતું. આથી પ્રભાસનો કાલ ૧ અ, એવી વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક સીમા વ્યક્ત કરે છે, જે સમયમાં પ્રાગ્-હડપ્પીય અને ઉત્પત્તિમાં તળપદી (indigenous) છે. એમાં ધારવાડના કાયેન્સના ખંડિત મણકા મળે છે. જ્યારે જૂના સ્તરોને અનુકાલીન રહેવાસીઓ (occupants) અસ્તવ્યસ્ત કરે છે, ત્યારે છૂટાછવાયા અનુકાલીન પદાર્થો પૂર્વકાલીન પદાર્થો સાથે જળી જવાની પુરી સંભાવના હોય છે. પ્રભાસ ૧ અ ના પ્રાગ્-હડપ્પીય લોકો ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોમાંના વાડકા અને ઘડા- (bowls and jars) નો ઉપયોગ કરતા હતા, જે કેટલીક વાર ચમક આપેલાં પણ હોય છે. ચમક આપેલાં ન હોય તેવાં (unfurnished) પાત્રોને ઉકીર્ણ રેખાઓ વડે સુશોભિત કરવામાં આવતાં હતાં; એમાં કરાતાં રૂપાંકન તરંગાકાર રેખાઓ, ખીલાનાં મથાળાંની છાપો અને પરસ્પર છેદક રેખાઓવાળા પટાઓ વગેરે આકારનાં હતાં. લોથલ અને રંગપુરમાં આ મૃતપાત્રો આરંભ હડપ્પીય અવસ્થામાં તથા પ્રભાસમાં ઉત્તર હડપ્પીય અવસ્થામાં મોજૂદ રહ્યાં કર્યાં છે. પ્રભાસ ૧ અ નાં ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં પાષાણમય સાધનો (lithic equipment)માં, કદાચ તામ્રપાષાણયુગીન સામાન્ય લક્ષણોની હોય તેવી, કેસેડનીની સમાંતર બાજુવાળી ટૂંકી પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. આપણે દીપકલ્પમાં વધારે અંદરના ભાગમાં જઈએ તો માલૂમ પડી આવે છે કે એ જ ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકો બાદરની ખીલુમાં પણ રહેતા હતા. રાજકોટની દક્ષિણે ૫૫ કિ. મી. (૩૪ માઈલ) પર આવેલા ઉત્તર હડપ્પીય સ્થાન શ્રીનાથગઢ(રંગપુર)માં ઘેરા લાલ રંગ(pink)નાં મૃતપાત્રોનું પરિક્ષણ કરતાં માલૂમ પડી આવ્યું છે કે લોથલના ૪ કાલની પ્રથમ અવસ્થા (phase)-નાં અખરખિયાં (micaceous) લાલ મૃતપાત્રોની સાથે એકરૂપતા ધરાવતાં આ પાત્રો આરંભિક સપાટીઓમાં મળી આવે છે. પ્રભાસના કાલ ૧ માં મળેલા પ્રકારનાં બિનસફાઈદાર (crude) આકૃતિયિત (corrugated) પાત્રોનો લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રો સાથે સંબંધ હતો.^૪ પતરીઓ (blades), ત્રૂલા (trapezes) અને ક્વાર્ટ્ઝના અર્ધ-ચંદ્રાકાર ઘાટ પણ આ તબક્કા(phase)માં ઉપયોગમાં હતા. શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસની પ્રાચીન સપાટીઓમાં આકૃતિયિત ધૂસર મૃતપાત્રોનું હોવું એ ખૂબ સૂચક છે, કારણ કે એમાંનું એક સ્થળ પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું

સમુદ્રકાંઠાના સપાટ દેશોમાં અને બીજું અંદરના પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ સૂચવે છે. પ્રભાસ અને રોજડી(શ્રીનાથગઢ)માં નીચામાં નીચી સપાટીઓએ મળતાં હડપ્પીય પાત્રો અને તળપદાં પાત્રો વચ્ચે ભેદ પાડવો જરૂરી છે. કદાચ સ્તરોનું વધુ સાવધાની ભરેલું પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો એમાંથી બે ભિન્ન સાંસ્કૃતિક વિભાગો (zones) ખુલ્લા થાય : પહેલો એવો જેમાં ધૂસર મૃતપાત્રોનું ચલણ મુખ્ય હતું, ને પછીનો એવો કે જેમાં ઉત્તર હડપ્પીય અને અબરખિયાં લાલ મૃતપાત્રોનું મુખ્ય ચલણ હતું. એ બે ભિન્ન-હડપ્પીય મૃતપાત્રો લોથલમાં જાણવામાં આવેલી સંસ્કૃતિને મળતી તળપદી પ્રાગ્-હડપ્પીય તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિના એ પ્રકાર ચોક્કસ રીતે રજૂ કરી આપે છે; એમાં એક તક્ષવત રહેલો છે કે શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસમાં હડપ્પીય લોકો મોડેથી આવ્યા હતા.

(ક) અબરખિયાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

હડપ્પીય વસવાટ પહેલાંની અબરખિયાં મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનું વધુ સારું ચિત્ર આપણે લોથલમાં મેળવી શકીએ છીએ^૫. લોથલના સહુથી પહેલા નિવાસીઓ સપાટીની નિષ્પત્તિમાં કરેલી સફાઈને લીધે પતલાં અને સંરક્ષિત લાગતાં, ચાકડાથી બનાવેલાં અને સારી રીતે પકવેલાં મૃતપાત્રોને ઉપયોગ કરતા હતા. એ પાત્રો રંગમાં ઘેરાથી લઈ આછા લાલ રંગનાં હતાં અને માટીમાં સ્વાભાવિક અશુદ્ધતા તરીકે રહેલો અબરખ એને ચળકાટ આપતો હતો. અબરખિયાં લાલ મૃતપાત્રો વાપરનારા લોક સાદા હતા. તેઓ ઊભા હાથાવાળા કે ઊભા હાથા વિનાના કળશો અને ગોળ તળિયાવાળા અને ચળકતી હાંસવાળા ધડા (jars) જેવા સાદા ઘાટ બનાવતા હતા; પરંતુ તેઓ પાત્રોની સપાટી ઉપર સાવધાનીથી ચિત્રરમણો કરતા હતા, એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એમની પાસે ઉચ્ચ પ્રકારની કલાદષ્ટિ હતી. આછી લાલ કે ઘેરી લાલ સપાટી ઉપર પાતળી કાળી રેખાઓ કરવા માટે સુંદર પીંછી વાપરવામાં આવતી હતી. સામાન્યતઃ આડી રેખાઓ, તરંગાકાર રેખાઓ, ગૂંચળાં (loops) અને ત્રાંસી રેખાઓ ધડાના કાંઠલા ઉપર અને હાંસના બહારના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે; અને રેખાપૂરિત હીરા-આકારો (hatched diamonds) અને ધાસિયા રોપા કળશોના અંદરના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે. થોડા દાખલાઓમાં અર્ધવર્તુલો અને જડા પદ્મ પાંચ ચીતરવામાં આવતા હતા. એવા નમૂના કોટ-દીજ અને કાલીબંગનનાં પ્રાગ્-હડપ્પીય પાત્રોમાં મળે છે.

અબરખિયાં લાલ પાત્રો ધડનાર લોકોએ બનાવેલાં બીજા પ્રકારનાં મૃતપાત્રો એ કાળાં-અને-લાલ પાત્રો છે. આ પાત્રોને અંશતઃ પ્રાણુવાયુ આપતા અને

અંશતઃ મૂળ સ્થિતિએ લઈ જતા સંજોગોમાં જિ'ધુ' પકવવાની ક્રિયાથી પકવવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રમાણે પકવવામાં આવતાં પાત્ર નિલાડામાંથી નીકળે ત્યારે અંદરના ભાગમાં કાળાં અને બહારના ભાગમાં લાલ હોય છે. ગુજરાતમાં આ હુન્નરક્રિયા (technique) ઘણાં લાંબો સમય ચાલુ રહી અને ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મધ્ય ભારત અને દખ્ખણના તામ્ર-પાષાણયુગના અનુ-હડપ્પીય લોકો સુધી જીતરી આવી હતી. છેવટે એ દક્ષિણ ભારતના લોખંડ વાપરનાર અને મહાશિલાઓ વડે સમાધિ બાંધનાર લોકોની સંસ્કૃતિનું લક્ષણ બની. આઘ-ઐતિહાસિક ગુજરાતનાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોએ ભારતીય પુરાવસ્તુવિદ્યામાં ભારે મહત્ત્વ ધારણ કર્યું છે, કારણ કે એ મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા આહાડમાં, નર્મદાની ખીણમાં આવેલા નાવડાતોલી અને મહેશ્વરમાં, મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા એરણ ખાતે, બિહારમાં આવેલા ચિરંદ વિશે, તાપીની ખીણમાં આવેલાં પ્રકાશ અને સવળદાહમાં, ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા નેવાસામાં, કીમાના પટપ્રદેશમાં આવેલાં ચંદોલી અને ઇનામગાંવમાં, અને દક્ષિણમાં આગળ જતાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં આવેલાં હલ્લૂર અને ટેક્કલકોટામાં મળતી, અન્યથા અળગી પડી ગયેલી આ તામ્ર-પાષાણ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેની આવશ્યક શૃંખલા બની રહે છે. “જિ'ધુ' પકવવાની ક્રિયા”ના પ્રદેશમાં અને કાળમાં થયેલા પ્રસાર પરથી એમ કહેવું કે પશ્ચિમ ભારતમાંથી એક બાજુ મધ્ય અને ઉત્તર ભારતમાં અને બીજી બાજુ દખ્ખણ અને દક્ષિણ ભારતમાં લોકોની ફિલચાલ થઈ છે-એ ચર્ચારપદ મુદ્દો છે. આપણી માહિતીની વર્તમાન સ્થિતિમાં એ નથી સ્વીકારી શકાતો કે નથી નકારી શકાતો; પરંતુ એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના છેલ્લા ચરણમાં ગુજરાતની બહાર સુધી અને પંજાબથી આંધ્ર સુધીમાં વિસ્તરેલા વિશાળ પ્રદેશમાં રહેતા બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સંસ્કૃતિક સમૂહોમાં એ મૃતપાત્ર-પ્રકાર પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો.

લોથલના અચરખિયાં લાલ પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં ભૌતિક સાધનોના પ્રશ્ન ઉપર પાછા આવતાં એવું માલૂમ પડે છે કે એ લોકો ભાદર અને સાચરમતીની ઉપરવાસની જમીનમાંથી મેળવેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા જરપર અને અકીકની સમાંતર-બાજુવાળી ટૂંકી પતરીઓ વાપરતા. આ પતરીઓને પ્રસંગવશાત્ અર્ધચંદ્રાકાર ઓળંગરનો ઘાટ આપવામાં આવતો અને એ દાતરડા વગેરે તરીકે કામ આપે એ માટે એને લાકડાના ડેહાડકાના ધરામાં બેસાડવામાં આવતી. અચરખિયાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને તામ્રની જાણકારી હતી, એ તામ્ર-પદાર્થોના ખડિત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. પથ્થરના

નિસારો અને નિસાતરાઓનો ઉપયોગ અનાજને ઢળી લોટ બનાવવા માટે થતો હશે. લોથલ અને રંગપુરનાં ઉત્ખનનોમાંથી કુશકી અને બજેલા દાણા મળ્યા છે, એ ઉપરથી ડાંગર અને બાજરીની ખેતીનો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે. ઘઉંની ખેતીનો પરાક્ષ પુરાવો અબરખિયા લાલ કળશો પર ચીતરેલી ઘઉંની ફાતરીથી મળી આવે છે. માટીની પકવેલી ચીજોમાં તકલીની ચકતી અને દાંડી કાંતવા-વણવાના જ્ઞાનનાં સૂચક ગણાય. હડપ્પીય સ્તરોમાંથી વણેલા કાપડ અને વળ ચડાવેલા દોરડાની છાપવાળાં માટીનાં પકવેલાં મુદ્રાંકન મળ્યાં છે. લોથલની તળપદી વસ્તીને સુતરાઉ કાપડની કદાચ જાણ હશે. અહીંથી સુતરાઉ માલની નિકાસ થતી હશે એ અસંભવિત નથી.

સહુથી પ્રાચીન નિવાસીઓ માટીનાં કે કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં નાનાં મકાનોમાં રહેતા હતા, પરંતુ નિભાડામાં પકવેલી ઈંટ વિરલ હતી. એ સમયનું ગામ અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયેલી નદીના ડાબી બાજુના કાંઠા પર ચડાવ લેતા નીચા ટેકરા ઉપર વસેલું હતું. કદાચ એ સાબરમતી નદીનો મુખ્ય પ્રવાહમાર્ગ હતો. લોથલ ગામની હયાતી દરમ્યાન પણ એ નદીએ એનો પ્રવાહ બદલ્યો હતો એવું જોવામાં આવ્યું છે. પૂરની સામે માટીના બંધથી ગામ-વસાહતનું રક્ષણ કરી લેવામાં આવ્યું હતું, પાછળથી આ બંધે ઉત્તરકાલીન અવસ્થામાં આ હડપ્પા-કાલીન શહેરની ફરતી દીવાલ માટે નક્કર પાયાની ગરજ સારી. અબરખિયા લાલ મૃતપાત્રો વાપરનારાઓએ થોડા સ્થાનિક ઉદ્યોગોને વિકસાવ્યા હતા, જેની ઊપજોતી બહાર નિકાસ કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. આવો એક ઉદ્યોગ મણકા બનાવવાનો હતો, કારણ કે કાર્નેલિયન અને અકીકના પરિશ્કૃત અને અર્ધપરિશ્કૃત સંખ્યાબંધ મણકા વસાહતના સહુથી પ્રાચીન સ્તરમાં મળી આવ્યા છે. બીજા મહત્વના ઉદ્યોગોમાં છીપનાં અને હાથીદાંતનાં કામ હોવાં જોઈએ, કારણ કે એને માટે જોઈતો કાચો માલ ત્યાંથી જ મળતો હતો. સૌરાષ્ટ્રનો સમુદ્રકાંઠો, ખાસ કરીને દારકાનો પ્રદેશ, શંખ-છીપ માટે જાણીતો છે.

લોથલમાં વિશેષીકૃત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો. એ હકીકત જ સૂચવે છે કે ત્યાં ખેડૂતો સિવાયની વસ્તીના નિભાવ માટે જરૂરી વધારાની ખાદ્ય-સામગ્રીનું ઉત્પાદન થતું હતું. તામ્રના પદાર્થો અને અર્ધકિંમતી પથ્થરો અહીં મળેલા હોવાથી એવું બીજું એક મહત્વનું અનુમાન તારવી શકાય તે એ કે અહીંના નિવાસીઓએ સમુદ્રપારનો વેપાર ધણા પ્રમાણમાં વિકસાવ્યો હતો,

જેથી એ નર્મદાના ખીણ પ્રદેશમાંથી બારે માંગવાળા અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોની આયાત અને દૂરના પશ્ચિમમાંથી તામ્રની આયાત કરી શકાઈ, કારણ કે સાબરમતીના ખીણ પ્રદેશમાં એ બેઉ પ્રકારનો કાચો માલ ઉપલબ્ધ નહોતો. વળી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ જેટલા જૂના સમયમાં આડાવલીની દક્ષિણ પહાડીઓમાં ઉદેપુર નજીકથી મળતાં તામ્રનાં સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યાનો કોઈ પુરાવો નથી. આયાત કરવામાં આવતી ધાતુઓ અને પથ્થરોની કિંમત સુતરાઉ માલ, છીપોના અને હાથીદાંતના પદાર્થો તેમજ અર્ધકિંમતી પથ્થરોના મણકાઓના રૂપે શૂંકવવામાં આવતી હોવી જોઈએ. લોથલના વેપારીઓ સિંધમાં કોટ-દીજી સુધી દૂર ગયા હોવા જોઈએ કે જ્યાં ગ્રાન્-હડપ્પીય સ્તરોમાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોમાં છે. તેઓ સિંધુના સુખપ્રદેશની પાર પશ્ચિમમાં કેટલે દૂર પહોંચ્યા હતા એ જાણવામાં આવ્યું નથી.

લોથલનાં અને કોટ-દીજી(સિંધ)નાં ગ્રાન્-હડપ્પીય ગામોમાં લેખનકળાનો પુરાવો કે આયોજનનું અને જાહેર આરોગ્યનું કંઈ સૂચન મળ્યું નથી.

(ઈ) કોટ-દીજી સંસ્કૃતિ

કચ્છમાં દેસલપર ખાતે કરેલાં ઉત્ખનનોમાંથી મળેલા માટીકામના સંગ્રહમાં એવા પાતળા ધરાનો સમાવેશ થાય છે. એને ઘટ્ટ કાળો પટ્ટો ચીતરેલો સંકુચિત કાંઠેલો હોય છે, જે કોટ-દીજીની ગ્રાન્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિની માટી-કામની પરંપરાની નકલ હોય તે પ્રકારનો લાગે છે. અંદરના ભાગમાં સફેદ રેખાઓમાં ચીતરેલાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રો સાથેસાથનાં કોટ-દીજીનાં મૃતપાત્રો દેસલપર ખાતે ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતનું અસ્તિત્વ બતાવે છે, જ્યારે ત્યાંની ટૂંકી પતરીનો ઉદ્યોગ સૂચવે છે કે ત્યાંની સંસ્કૃતિ તામ્રપાષાણ પ્રકારની (chalcolithic) છે.

લોથલ, પ્રભાસ અને દેસલપરના સહુથી પ્રાચીન સ્તરોનાં મર્યાદિત ઉત્ખનનો પરથી ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન સાંસ્કૃતિક લોકસમૂહોનું અસ્તિત્વ કદી શકાય છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પહેલાં તેઓ વતેઓછે અંશે સમાન આર્થિક વિકાસ ધરાવતા હતા. સિંધથી નજીક હોવાને લઈને અને કોરીનાળ અને રણ દ્વારા સિંધુના ખીણ-પ્રદેશમાં જવાની સરળતાને લઈને દેસલપર કોટ-દીજી સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવ્યું હોવું જોઈએ. કદાચ, દેસલપરની ટોડા પથ્થરોની કિલ્લેબંદી પણ, ખુદ કોટ-દીજીમાં બનેલું તેમ, ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતોઓએ પૂરની સામેના પગલા તરીકે જ બાંધી હતી.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પૂર્વે ધણા સમય ઉપર કચ્છમાં તામ્રનો ઉપયોગ કરનારા એવા લોકો હતા કે જેમણે ચાકડામાંથી બનાવેલાં અને કોઈ કોઈ વાર ચીતરેલાં વાસણોને માટે જાણીતા માટીકામના ઉદ્યોગનો વિકાસ સાધ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે એ વસાહતીઓ ખેતીવાડી જાણતા હતા અને તેઓ ઢોર-ઘેટાં વગેરે પશુઓ પાળતા હતા. તેઓ પથ્થરનાં ઓળર વાપરતા હતા અને માટીનાં મકાનોમાં વસતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં બે પ્રકારના સંસ્કૃતિક લોકસમૂહ વસતા હતા : એક પ્રભાસમાં ધૂસર મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો અને બીજો લોથલમાં અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો. એમની માટીકામની સામગ્રી ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં આવે તો પ્રભાસનો ધૂસર મૃત્પાત્ર વાપરનારો લોકસમૂહ અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકસમૂહ કરતાં થોડો પ્રાક-કાલીન હોવાનું જણાય છે, કારણ કે શ્રીનાથગઢમાં પહેલો લોકસમૂહ બીજાનો પુરોગામી છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ધૂસર મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ પ્રભાસથી શ્રીનાથગઢ તરફ (જસદણી) બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં અને કદાચ મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અંદરના ભાગમાં આગળ લંબાઈ, જ્યારે અબરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ ખંભાતના અખાતના માથે લીંબડીની બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં આગળ લંબાઈ. બંને સંસ્કૃતિઓનો સમાગમ શ્રીનાથગઢમાં થયો. આથી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું અર્થકારણ લાંબાજીવના શિકારી અને અન્ન-સંગ્રાહક લોકોના અર્થકારણ કરતાં વધુ વિકસિત હતું. લોથલ, દેસલપર અને શ્રીનાથગઢના પ્રાક-હડપ્પીય લોકો સ્થાયી જીવન ગુજારતા હતા અને તેઓ ચાકડા પર બનાવેલાં મૃત્પાત્રો અને તામ્ર ઓળરો વાપરતા હતા. ધાતુનાં અને પથ્થરનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલી ખેડૂત સિવાયની વસ્તીનું બરણપોષણ કરવાને માટે જરૂરી વધારાનું અન્ન તેઓ ઉગાડતા હતા. દૂરના પશ્ચિમમાં નિકાસ કરી શકાય તેવા મેળજોખનો માલ પણ ત્યાંના કારીગરો બનાવતા હતા. આમ વેપારે નવા વિચારો આણ્યા. ટૂંકમાં, ગુજરાતની પરિસ્થિતિ ગ્રામીણ અર્થકારણના નગરીકરણને માટે પરિપક્વ બની રહી હતી. આ તબક્કે સિંધુ ખીણમાં આવેલાં નગરોમાંથી દરિયાખેડુ વેપારીઓ પોતાને આયાત કરવામાં કામ લાગે તેવા માલના પુરવઠાનાં ઉદ્દગમસ્થાનોની શોધમાં લોથલ આવ્યાં હોવા જોઈએ.

લોથલની ગ્રામ-વસાહતના નગરીકરણની વિગતોમાં જતાં પહેલાં, દેશમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓએ હાથ ધરેલી સ્થળતપાસોને પરિણામે ગુજરાતમાં થયેલી હડપ્પીય સ્થળોની શોધ વિશે થોડા શબ્દો કહેવા જરૂરી છે.

૩. ગુજરાતમાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ (નકશો ૬)

૧૯૩૧ ના વર્ષમાં અગાઉના લી'બડી રાજ્યમાં(આજના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં) રંગપુર ગામ નજીક રસ્તો બાંધવાની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ત્યાં એક આકરિમક શોધ થઈ. હાલનું રંગપુર ધણા વિશાળ ટીંબા ઉપર આવેલું છે. આ ટીંબો આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં આ સ્થળે ઉત્તરોત્તર થયેલા વસવાટોને લઈને રચાયેલો છે. આ પુરાણા ટીંબાને આરપાર બેઢતાં ચિત્રિત મૃતપાત્રોના મોટા જથ્થા પ્રકાશમાં આવ્યા અને પછીથી એને પરીક્ષણને આધારે, હડપ્પા અને મોહે-જો-દડોમાં મળી આવેલાં મૃતપાત્રોના પ્રકારના જાહેર કરવામાં આવ્યા. વિદ્વાનોમાં વ્યાપક રસ ઉપજાવતી આ શોધે “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”ના દક્ષિણ તરફના વિસ્તારની શક્યતા સૂચવી. તેથી ૧૯૩૪ માં ભારતના “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી ઉત્ખનન હાથ ધરવામાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી ચીજોના પરીક્ષણને આધારે રંગપુર “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”નું અગ્રસ્થાન હોવાનું જાહેર થયું.^૧ પછી મુ'બઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એ સ્થળનું ઉત્ખનન થયું અને ઉપરની બાબતનું સમર્થન મળ્યું.^૨ પરંતુ ૧૯૩૭માં પૂનાની ડેક્કન કોલેજ તરફથી હાથ ધરવામાં આવેલાં ઉત્ખનનોએ સિંધુ સભ્યતાની વસાહત હોવાના રંગપુરના દાવાની બાબતમાં કેટલીક આશંકા ઊભી કરી.^૩ ભારતીય ઉપખંડના વિભાજન પછી “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે રંગપુરનું સાદ્યંત અને પદ્ધતિપૂર્વકનું ઉત્ખનન કરવું કે જેથી હડપ્પીય અગ્રસ્થાન તરીકેના એના દાવાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર નક્કી થઈ શકે. ૧૯૫૪ માં ત્યાં ઉત્ખનન કરાવવામાં આવ્યું, જેનાં પરિણામ અતિશય પ્રોત્સાહક નીવડ્યાં. અત્યાર સુધી મહત્વના ન ગણવામાં આવેલા ટીંબાના ઉત્તર તરફના ભાગમાં થોડીક પ્રાયોગિક ખાઈઓ ખોદવામાં આવી, એનાથી સિંધુ સભ્યતાનાં લાક્ષણિક ઈટેરી બાંધકામોનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માટીની ચીજો અને બીજી ચીજોએ સિંધુ સભ્યતાના અગ્રસ્થાન તરીકેના રંગપુરના દાવાને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં સહાય કરી અને વળી ગુજરાતમાં એ સભ્યતાનાં હાસ અને પરિવર્તનના તબક્કા દર્શાવતી વધારાની આધાર-સામગ્રી પણ પૂરી પાડી. આમ છતાં એમાં સિંધુ મુદ્રાઓ બિલકુલ ન મળી અને સિંધુ સંસ્કૃતિનાં સ્વાભાવિક લાલ મૃતપાત્રો ઉપરાંત એનાથી ભિન્ન પ્રકારનાં એવાં આછાં પાંદુ રંગનાં મૃતપાત્રો મળ્યાં તે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની અવનતિનું સૂચક ગણાયું. આ અવનતિ-પ્રક્રિયાની સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર દેખાઈ.^૪

એ પછી, હડપ્પીય લોકોની દક્ષિણ તરફથી હિંદુચાલનું તાત્પર્ય અને દ્વીપકલ્પ પર થયેલી એમની સંસ્કૃતિની અસર સમજવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ સમૃદ્ધ હડપ્પીય સ્થળો માટે તપાસ કરવાનું જરૂરી જણાયું, તેથી ૧૯૫૪ માં આ પ્રદેશનું પદ્ધતિપૂર્વક સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું, જેનાથી સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ક્યાં માર્ગે આવ્યા હતા, અને જે ત્યાં વધુ હડપ્પીય વસાહતો હોય તો, એ દર્શાવી શકાય. પહેલવહેલું, ગુજરાતની તળભૂમિને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ સાથે જોડતા માર્ગને જળ સિંચતી સાબરમતી નદીના મધ્ય ભાગના અને નીચાણના વિસ્તારોમાં સ્થળતપાસ કરવામાં આવી; એટલા માટે કે હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે આવ્યા હોવાની આશંકા હતી. પરંતુ સાબરમતીના મધ્ય પ્રવાહની બાજુમાં આવેલ ઉત્તર ગુજરાતનાં મેદાનોમાં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો મળ્યા પડી નહિ, આથી સર્વેક્ષણની ટુકડી દક્ષિણ તરફ ખસી. સાબરમતીના ભરતી-મુખમાંના બધા પુરાણો ટીપ્પાઓનું પરીક્ષણ કરતી વેળાએ લોથલનું સ્થળ ૧૯૫૪ ના નવેમ્બરમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યું. એ રંગપુરથી ૫૦ કિ. મી. ઉત્તરપૂર્વે આવેલું છે, અને હવે તો સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. સપાટી ઉપરથી મળેલી ચીજોમાં ચંબુ, અણીદાર નહિ તેવા જામ, ચાંચવાળા પ્યાલા, નળાકાર સહિષ્ણ ઘડા, ઘોડી પરની રકાળીઓ (dishes-on-stand), માટીની પકવેલી 'થેપલીઓ', સમાંતર બાજુવાળી ચટાની પતરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાં, સેલખડીના ચક્રાકાર મણકા અને કાર્નેલિયનના રેખિત (etched) મણકા-આ બધી પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો (settlements) ની વિશિષ્ટતાઓ મળી આવી છે. સર્વેક્ષણ હાથ પર લેવાનો પ્રથમ હેતુ લોથલમાં સમૃદ્ધ હડપ્પીય વસાહતની શોધથી પાર પડ્યો. આમ છતાં આ અન્વેષણે એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. લાલ-નળકાંઠાના માર્ગ (corridor) માં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળો મળ્યાં નથી, એ પરથી સૂચિત થાય છે કે સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા માટે હડપ્પીય લોકોએ ભૂમિમાર્ગ લીધો નહોતો. પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરી સરહદ પર પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની ગેરહાજરીએ અને સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ તેમજ મધ્ય ભૂભાગોમાં અનેક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની હાજરીએ આ જાતની ધારણાને અનુમોદન આપ્યું. ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન ભૂતપૂર્વ સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના વિવિધ તબક્કા ધરાવતાં લગભગ સો જેટલાં સ્થળો શોધી આપ્યાં. નાના પાયા પર અનેક હડપ્પીય સ્થળોનું ઉત્ખનન પણ થયું, જેમાં મુખ્ય આમરા, લાખાખાવળ, પ્રભાસ-સોમનાથ, રોજડી (ત્રીનાથગઢ), આટકોટ, દડ અને પિઠડિયા છે.

સમુદ્રકાંઠાની હિલચાલના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કે નિરાકરણ કરવા માટે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાનું સર્વેક્ષણ કરવાનું જરૂરી જણાયું હતું. કાર્યક્રમના આ ભાગનું કામ ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૯ નાં વર્ષોમાં હાથ પર લેવાયું. એને પરિણામે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં બે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને કેટલાંયે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. લોથલની દક્ષિણે થોધા (જિ. ભાવનગર) નજીક હાથબ (પ્રાચીન “હસ્તવપ્ર”) નામે ગામ આવેલું છે ત્યાંથી નાના જથ્થામાં હડપ્પીય મૃત્પાત્ર મેળવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાંથી વધુ દક્ષિણમાં કોડીનારની નજીક આવેલા કણજેતરમાં એક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ છે, પ્રાયઃ એને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ બંદર દ્વારકા તરીકે અનેક વાર ઓળખવામાં આવ્યું છે. આપણે પશ્ચિમ તરફ જઈએ તો ખીન્ન બે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળો જોઈ શકાય છે. એક વેરાવળની નજીક પ્રભાસમાં અને ખીન્ન પોરબંદરથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર કીંદરખેડામાં. સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાની ઉત્તર-પશ્ચિમ દોડ પર જામનગરની નજીક આમરા અને લાખાખાવળ આવ્યાં છે, એનો નિર્દેશ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. ઉત્તરના કાંઠા ઉપર પૂર્વકાલીન કે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય એક પણ સ્થળ મળી આવ્યું નથી, કદાચ એનું કારણ એ હોય કે પગેથી અથવા ભારવાહી પશુઓથી ઓળંગી ન શકાય અને વહાણથી પણ ન ઓળંગાય તેવા છીછરા નાના રણ વાટે ઉત્તર દિશામાંથી હડપ્પીય લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. ૧૯૫૫-૫૬ માં કચ્છમાં હાથમાં લેવાયેલાં હડપ્પીય સ્થળોના અન્વેષણ દ્વારા ત્રણ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને ત્રણ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળો પ્રકાશમાં આવ્યાં. દક્ષિણ કાંઠા ઉપર માંડવી નજીક નવી નાળ, સમા ગોગા અને ઉત્તરમાં નખત્રાણા તાલુકામાં દેસલપરમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ કાંઠે કઠારા પાસે ટોડિયો અને વધુ ઉત્તરમાં કટેસર અને ભૂજ તાલુકાનાં લૂણા હાસ પામતી હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મથક છે. હમણાં કચ્છમાં ખીન્ન થોડાં હડપ્પીય સ્થળ શોધી કઢાયાં છે, તેમાંનાં લાખાપર, સુરકોટડા અને પશુમઠમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાતી હોવાનું મનાય છે. આ સંબંધમાં નોંધવું જોઈએ કે દેસલપર, પશુમઠ અને સુરકોટડા જેવાં ઉત્તર દિશાનાં સ્થળો કચ્છની પ્રાચીન સમુદ્રતટ-રેખા સૂચવે છે, કારણ કે હડપ્પીય સમયમાં કચ્છનું મોટું રણ ખુલ્લા સમુદ્રના રૂપમાં હતું અને સિંધમાંથી ત્યાં ભૂમિમાર્ગે પહોંચી શકાતું નહોતું. છેક ઈ.સ.ની પહેલી સદી સુધી પણ “પેરિપ્લસ”ના લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છની ફરતે વહાણોનું સંચાલન થતું હતું, આથી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે

આવ્યા એવું અમુક વિદ્વાનોનું સ્થન પ્રતીતિકર પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી પ્રમાણિત થઈ શકતું નથી. આમ છતાં સંભવ છે કે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય લોકો કચ્છમાં પ્રથમ આવી વસ્યા અને ઉત્તર કાંઠા પર સ્થિર થયા. બીજો હડપ્પીય લોકસમૂહ કાંઠે કાંઠે દક્ષિણ તરફ ખસ્યો અને લોથલ પહોંચ્યો. કચ્છના દક્ષિણ કાંઠે માંડવી નજીક નવી નાળમાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણ કાંઠે હાથળમાં મળેલ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય ખંદેરોના સ્થાનથી આને સમર્થન મળ્યું છે. આ બેઉ સ્થળોના અંતરાલમાં તેઓએ બીજું સ્થળ સ્થાપ્યું હોય કે જે હજી આપણી નજરમાં આવ્યું નથી. એવું પણ સંભવ છે કે હડપ્પીય નાવિકો કચ્છમાંના નવી નાળ કે કોઈ બીજા ખંદેરથી હાથળ અને લોથલ સીધા જતા. આથી હડપ્પીય અન્તર્ગામીઓ ભૂમિમાર્ગ કરતાં સમુદ્રમાર્ગને વધુ પસંદ કરતા એ નિઃશંક છે.

ગુજરાતમાંનાં સૌથી વધુ હડપ્પીય સ્થળોમાંથી મળતી વિપુલ પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીના સમીક્ષિત અભ્યાસથી એ ધણું સ્પષ્ટ થાય છે કે બેઉ સમયે સમુદ્રમાર્ગ લઈને હડપ્પીય લોકો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં બે પ્રવાહમાં આવ્યા. પહેલી હિલચાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૫૦ માં થઈ, તે વેપારીઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. આ વેપારીઓ કાંઠાનાં વેપારી મથકોમાં સ્થિર થયા અને તેઓએ વેપારી વસાહતો સ્થાપી, જે ક્રમે ક્રમે ઔદ્યોગિક કેંદ્રોમાં વિસ્તૃત થઈ. આતું તાદશ દષ્ટાંત લોથલ છે. મોટે ભાગે પૂરને કારણે થયેલા સિંધુ ખીણની વસાહતોના નાશને લઈને બીજી હિલચાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦૦ માં થઈ. આ સમયે એ વેપારી માલની શોધમાં જનારા સમૃદ્ધ વેપારીઓ નહિ, પરંતુ મોટી સંખ્યામાં સ્થળાંતર કરેલા દીન આપદગ્રસ્ત આશ્રયાર્થીઓ હતા. એ લોકોએ કચ્છમાં ટોડિયો અને સૌરાષ્ટ્રમાં આમરા, લાખાખાવળ, પ્રભાસ, કાંદરખેડા અને કણજેતર જેવાં નદીમુખો ઉપરનાં ખંદેરોમાં કામચલાઉ વસાહતો કરી. સમય જતાં તેઓ વધુ અનુકૂળ પ્રદેશો શોધતા, અંદરના ભાગમાં વસ્યા. આમ ગોપ, શ્રીનાથગઢ (રોજડી), દેવળિયા, બાબરકોટ વગેરે સ્થળોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોની કેટલીક મોટી ગ્રામ-વસાહતો અસ્તિત્વમાં આવી.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર માત્ર કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો; સાહસિક હડપ્પીય વેપારીઓ પશ્ચિમકાંઠે વધુ દક્ષિણમાં આગળ વધ્યા. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલું પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું છેક દક્ષિણનું મથક ભાગાતળાવ છે. એ ટીખો ભર્ય જિલ્લામાં કીમના મુખપ્રદેશમાં જેતપેર નજીક આવેલો છે. ભર્ય નજીક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય બે સ્થળો છે :

એક મહેગામમાં અને બીજું તેલોદમાં. આ સ્થળો અનુક્રમે નર્મદા અને ઢાઢર નદીના મુખની નજીક આવેલાં છે. આ નદીમુખ પરનાં બંદરોથી સમૃદ્ધ અંતઃ-પ્રદેશને લઈને હડપ્પીય લોકો આકર્ષાયા. રાજપીપળાની અક્રોધવાળી ટેકરીઓએ મહેગામ અને ભાગાતળાવથી જવું સરળ છે. લોથલના મણિયારોને જોઈતા અર્ધકિંમતી પથ્થરોની આયાત આ સ્થળોએથી થતી. તાપી પ્રદેશનાં જંગલોમાંથી સાગ અને બીજા જતોતું લાકડું બાંધકામ માટે આયાત કરવામાં આવતું હતું. નર્મદા-તાપી પ્રદેશમાંથી નિકાસ થતો બીજો પદાર્થ તે રૂ હશે. આ, દૂકમાં, સિંધુ સમ્યતાના દક્ષિણ વિસ્તારની કથા છે.

હવે આપણે જોઈએ કે સ્થાનિક ગ્રામ-સંસ્કૃતિઓએ ઉચ્ચકક્ષાએ વિકસેલી ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને નાગરિક વ્યવસ્થા ધરાવતા લોકસમૂહના આગમનની કેવી અસર ઝીલી. સિંધુ સમ્યતાનાં બધાં જ મુખ્ય લક્ષણો લોથલમાં જોવા મળે છે, જે પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

૨. લોથલ

(અ) સ્થળ

આ સ્થળ ૧૯૫૪ના નવેમ્બરમાં શોધવામાં આવ્યું.* અને ત્યાં ઉત્ખનન ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૨ સુધી કરવામાં આવ્યું.†

આ સ્થળ સરગવાલા(તા. ધોળકા, જિ. અમદાવાદ)ની સીમમાં આવેલું છે.

એ પ્રાચીન શહેરની દરમિયાન નિશાનીઓ આસપાસનાં સપાટ અને વિશેષતા વિનાનાં મેદાનોમાં ક્રમશઃ લગભગ સાડા પાંચ મીટરની જગ્યાઈ સુધી પહોંચતા એક નીચા ટીંબાપે રહેલ છે. આ ટીંબો હાલ “લોથલ” નામે ઓળખાય છે. ત્યાં સારા મોટર-માર્ગથી પહોંચી શકાય છે અને એ અમદાવાદથી ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ છે. ભોગાવો અને સાબરમતી નદીઓની વચ્ચે બિડાયેલું અને નીચાણના પ્રદેશમાં આવેલું લોથલ નદીઓનાં પાણી કાંઠા પર ફરી વળે છે સારે વારંવાર પૂરોતો ભોગ અને છે. દક્ષિણે ખંભાતના રણથી લઈ ઉત્તરે કચ્છના નાના રણ સુધી લંબાયેલું હાલ “ભાલ” તરીકે ઓળખાય

* ૧૯૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટના ગેઝેટિયરમાં સરગવાલાની પ્રાચીનતા વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે: “ધોળકા તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલું સરગવાલા કોઈ સમયે બંદર હતું એમ કહેવાય છે. ગામની નજીકના ટીંબો તથા અગાઉ લંગર કરોતે બપરાતા કાણું પાડેલા ગોળ પથ્થરો આ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. (પૃ. ૩૫૩) -સંપાદક.

છે તે કાંપનું સપાટ મેદાન લોચલનો અંતર્ભાગ હતું. ખંભાતનું રણ એ હાલ સાબરમતી નદીના મુખથી આશરે ૬૦ કિ. મી. (૩૭૩ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે લંબાયેલી લાંબી છીછરી સૂકી ખાડી છે. અખાતમાં પ્રવળ નદીઓએ ઠાલવેલા કાઢવને પરિણામે છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષોમાં સમુદ્ર અનેક કિલોમીટર પાછો હઠી ગયો છે. અત્યારે લોચલ સમુદ્રથી ૧૮ કિ. મી. (૧૧ માઈલ) દૂર આવેલું છે, પરંતુ આઘ-ઐતિહાસિક કાળમાં એ સાબરમતી અને ભોગાવો નદીઓના મુખપ્રદેશો ઉપર આવેલું હતું અને નગરથી સમુદ્ર પાંચ કિ. મી. (ત્રણ માઈલ) કરતાં વધુ દૂર નહોતો. ઉત્પનનથી જળાયું છે કે લોચલ ખાતેની પહેલી વસાહત નદીના ડાબા કાંઠા ઉપર થઈ હતી, જેનો પ્રાચીન પ્રવાહમાર્ગ ટીંબાની ધણો નજીક હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. લોચલથી ૨૦ કિ. મી. (૧૨૩ માઈલ)ની ત્રિજ્યામાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ કાળી માટીની નીચે રેતી અને ખરબચડા મરડિયાના રૂપમાં નદીક્ષિપ્ત નિક્ષેપો મળી આવે છે, જેના પરથી સાબરમતી અને એની શાખાઓએ છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષો દરમિયાન પોતાના પ્રવાહમાં કરેલા વારંવારના ફેરફાર દેખાય છે. નળસરોવર નજીકનાં પ્રાચીન નદી-તળોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલાં પથ્થરનાં લગેરો એવું સ્પષ્ટ છે કે આઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં આ નદીઓ ૮૦ થી વધુ કિ. મી. (૫૦ થી વધુ માઈલ) અંદરના પ્રદેશ સુધી નાવ્ય હતી, પરંતુ અત્યારે મોટે ભાગે એ પુરાઈ ગઈ છે, અને એ વસંતના જુવાળા માટેનાં નિકાલ-ખારાં બને છે. લોચલના હવાઈ ફોટોગ્રાફમાં ટીંબાના પશ્ચિમ કોટ પર એક છીછરો પ્રવાહમાર્ગ દેખાય છે અને બીજો ઉત્તરમાં દેખાય છે. આ માર્ગ સાબરમતીના લુપ્ત પ્રવાહમાર્ગની સાથે ભોગાવાને જોડે છે અને એ છેક કોઠ સુધી જોઈ શકાય છે. આ સ્પષ્ટ રીતે નદીઓના પ્રવાહમાર્ગ છે, જે પ્રાચીન કાલમાં કોઠ અને લોચલને એક બાજુ સમુદ્ર સાથે તો બીજી બાજુ નળસરોવર સાથે જોડતા હતા.

લોચલની આસપાસનો અત્યારનો વાર્ષિક વરસાદ ૭૫ થી ૧૦૦ સેન્ટીમીટર (૩૦ થી ૪૦ ઇંચ) હોય છે; અને જૂના સમયમાં આના કરતાં થોડોક વધારે હશે. મોટા ભાગના ખેડૂતોએ વરસાદનું પાણી રોકી રાખવાને માટે સમોચિત બંધ (contour bunding) કરી લીધા છે, જેને લીધે કેશાકર્ષણ પ્રક્રિયાથી ઉનાળામાં સપાટી ઉપર આવી પડેલાં સુરોખાર ધોવાઈ જાય અને માટી ચોમાસા દરમિયાન ભીનાશવાળી રહે. કાળી જમીન શિયાળામાં કપાસ અને ઘઉંની એટી માટે પૂરતી ભીનાશ રાખે છે. લાલના કેટલાક વિસ્તારમાં તળાવની સિંચાઈની મદદથી ડાંગર પણ ઉગાડવામાં આવે છે. હડપ્પીય લોકો ડાંગર પણ ઉગાડતા હતા એ

હકીકત આઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંચાઈ માટે નહેરો હશે એવી ધારણા ઉપજાવે છે. લોથલમાંના ઉત્ખનનમાંથી મળેલા છોડોના અવશેષોના પરીક્ષણથી એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે ગુજરાતમાં આઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં વધુ જંગલો આવેલાં હતાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગના કુંગરોમાં તેમજ પંચમહાલ અને સાગરકાંઠા જિલ્લાઓમાં. પાનખર પ્રકારની વનસ્પતિ સપાટ પ્રદેશમાં પુષ્કળ ઊગતી, જેમાં બાવળ જેવાં કાંટાળાં વૃક્ષો અને આંબલી જેવાં ફળાઉ વૃક્ષોનો સમાવેશ થતો, અને કુંગરો સાગનાં જંગલથી છવાયેલા હતા. કાદવિયા જમીનમાં એવું જાંચું ધાસ ઊગતું હતું કે જેના પર ગેંડા નિર્વાહ કરી શકે. એમ્પિયને કરેલા વનપ્રકારોના વર્ગો પ્રમાણે લોથલના પ્રદેશનો સમાવેશ અત્યારે ઉબ્જકટિબંધીય કાંટાળા પ્રદેશમાં થાય છે, પરંતુ લોથલમાં સાગ અને હાલદાનું હોવાપણું એવું સૂચવે છે કે હાલ ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લામાં છે તેમ ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦૦માં જંગલો (ખરતી) પતીવાળા પ્રકારનાં હતાં.

લોથલ ખાતેના અંડાકાર ટીંબાનું માપ ઘેરાવામાં બે ફિ. મી. અને જિંચાઈમાં ૩.૫ મીટર છે અને એ કમે કમે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ઢળે છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ, જે આમ છતાં બીજા ભાગો કરતાં થોડો વધારે ઊંચો છે તે, નીચલા નગરથી ઉપરકોટને અલગ કરે છે. દક્ષિણ બાજુએ ઢોળાવ કંઈકે ઊભો છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરની કિનાર ઉપરનાં નીચાણ અનુક્રમે નદીનું પુરાણપાત્ર અને નાળું દર્શાવે છે. પૂર્વ તરફના પડખા ઉપરનું સ્થળ એવું પુરાઈ ગયું હતું કે એમાં ૧૬૫૪ ના ઉત્ખનન પહેલાં દીવાલોની કોઈ નિશાની જેવા મળતી નહોતી. આ સ્થળ પછીથી ધક્કાનું પાત્ર હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે.

આ પાંચે તબક્કાઓમાં લોથલના લોકો કેમ જીવતા હતા અને એમણે જગતની સભ્યતામાં શો ફાળો આપ્યો એ કાંઈકે વિગતે જોઈએ.

નગર-આયોજન એ સિંધુ સભ્યતાનું પહેલું મોડું પ્રદાન છે.

(આ) નગર-આયોજન

૧. રેખાંકન (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૭)

પહેલી ગ્રામ-વસાહત નાશ પામ્યા પછી લોથલના નગરનું “તબક્કા ૨”માં પદ્ધતિસર આયોજન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આમ કરતી વેળા આયોજકોએ બંદર-અને-ઔદ્યોગિક નગરની જરૂરિયાતોને ગણતરીમાં લીધી અને સામાન્ય રીતે સિંધુ શહેરોમાં અનુસરવામાં આવેલા આયોજનના બધા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા. ઉદાહરણ તરીકે, નગરનું વિવિધ મકાનસમૂહોમાં વિભાજન કર્યું. આ

આવાસ-સમૂહો આડી અને ઊભી સમાંતર હરોળોમાં આયોજિત થયા હતા અને એ માપસરની પહોળાઈ ધરાવતા ઘોરી માર્ગો સાથે જોડાઈ જતા. સત્તાના અધિષ્ઠાનને બાકીના નગરથી જુદું પાડવામાં આવ્યું હતું. લોથલના રથપતિઓએ હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડોમાંથી બીજી કેટલીક બાબતો અપનાવી; જેમકે વસ્તીવાળા વિસ્તારની બહારની બાજુએ રખાતું સ્થાનગૃહનું સ્થાન, મેલું અને વરસાદનું પાણી લઈ જવા માટે જમીનની અંદર અને ઉપર મોરીઓની સગવડ, અને પૂર આવ્યાના સમય દરમિયાન ડૂબી જવામાંથી બચી જવાય એ માટે જાંચી કરેલી પીઠિકાઓ ઉપર મકાનોની રચના. લોથલમાં વહાણો નાંચવા માટે કૃત્રિમ ધક્કો અને માલસામાન ભરવાને માટે વખાર બાંધવામાં આવેલ હશે. ધમાલિયા સમુદ્ર-અંદર તરીકે લોથલને લગતા પ્રશ્નોનો આ રીતે ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો હશે.

શરમાં લોથલ તલમાનમાં ૬૦૦-૪૦૦ મીટરના માપનું લંબચોરસ હતું અને ક્રમે ક્રમે બધી દિશાઓમાં ઉત્તરોત્તર તબક્કાઓમાં વિસ્તર્યું હતું. જે શહેરને ફરતી દક્ષિણ દીવાલની પાર મળેલા બાંધકામના છૂટાછવાયા અવશેષોને પણ ગણતરીમાં લઈએ તો લોથલ એની ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ઘેરાવામાં લગભગ એ કિ. મી. (સવા માઈલ) હોય. વસ્તીનો વિસ્તાર પૂર્વ બાજુએ ધક્કાના બાંધકામથી અને પશ્ચિમ બાજુએ નદીથી ઘેરાયો હતો. અનેને જોડતું નાળું ઉત્તર બાજુ વહેતું હતું અને આથી વહાણોને ધક્કામાં નાંચવાનું અનુકૂળ થતું. વારંવાર આવતાં પૂરોની સામે નગરનું રક્ષણ તબક્કા ગના માટીના બંધ ઉપર કાચી ઇંટોની બાંધેલી ૧૩ મીટર જાડી દીવાલથી થતું હતું. આ દીવાલની સાથે ભુરજો, દરવાજા કે ચોકીઓના અવશેષ મળ્યા નથી, એ વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે કે આ દીવાલ કિલ્લાની નહિ, પણ માત્ર પૂરના પ્રતીકારરૂપ યોગ્ય હોવી જોઈએ. કાચી ઇંટોની અને માટીની આંતરિક પીઠિકાઓ મકાનોના સમૂહોની જાંચી પીઠિકાઓ તરીકે કામ આપતી અને એ સંરક્ષણની બીજી હરોળ બનતી. લાખો પાકી અને કાચી ઇંટો બનાવવા માટે જોઈતી માટી શહેરના કોટની પૂર્વ બાજુની હાંસ પર ખોલેલા ધક્કાના પાત્રમાંથી લાવવામાં આવી હશે. નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના કુલ સાત લંબચોરસ સમૂહ શોધાયા છે. સમૂહ આ-દ-ફૈ સિવાયના બાકીના બધા સમૂહ નીચલા નગરમાં આવેલા છે. સમૂહ અ શહેરનું મુખ્ય બજાર છે અને એ ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે. સમૂહ આ, દ અને ફૈના બનેલા ઉપરકોટનો દેખાવ અસરકારક છે, કારણ કે અગ્નિખૂણામાં આવેલો એ સમૂહ જાંચામાં જાંચી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર બાંધાયો છે અને તેથી નીચેનાં મેદાનોને ઉપરથી નિહાળતો હોય તેવો લાગે છે. સમૂહ આ માં આવેલું

શાસકનું જીવન ઉપરકોટમાં મધ્ય ભાગનું સ્થાન ધરાવે છે. વખાર સમૂહ ૬ માં છે. કારીગરો, ખેડૂતો અને વેપારીઓનાં મકાનો ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુના ૩ અને ૪ સમૂહોમાં વધુ નીચી પીઠિકાઓ ઉપર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે સ્મશાન નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમની દીવાલની નીચે, વસ્તીના વિસ્તારથી સારે એવે અંતરે, આવેલું હતું.

૨. ઉપરકોટ

સમૂહ આ, ૬ અને ૬ નો અનેલો ઉપરકોટ આયોજનમાં સમાંતર દિશાનુસાર છે. એ પૂર્વે અને પશ્ચિમે ૧૧૭-૧૧૭ મીટરનું અને ઉત્તરે તથા દક્ષિણે અનુક્રમે ૧૩૬ મીટર અને ૧૧૧ મીટરનું માપ ધરાવતો; હડપ્પા અને મોહેન-જો-દડોના ગઢની જેમ આ કોટની લાંબી ધરી પણ ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલી છે. શાસકનું નિવાસસ્થાન ૧૨૬x૩૦ મીટરના માપના સમૂહ આ માં ૩.૫ મીટરની જાંચાઈની પીઠિકા ઉપર બાંધેલું હતું. લોથલમાં કિલ્લાની પૂર્વે ઘડો, દક્ષિણે વખાર અને ઉત્તરે તેમજ પશ્ચિમે ખીજાં જાહેર અને ખાનગી મકાનો આવેલાં હતાં. વહાણના માલસામાનને ખેંચી લાવવા માટે ધક્કા(wheelfur)નું કામ આપે એ માટે કોટની દીવાલની પૂર્વની પાંખ ૨૦૦ મીટર લાંબી અને ૨૪ મીટર સુધી પહોળી કરવામાં આવી હતી. આ સમૂહને વધુમાં વધુ નાગરિક સંગઠનો લાભ મળ્યો હતો; જેમકે પીવાના પાણી માટેનો કૂવો અને સંખ્યાબંધ ખાનગી સ્નાનગૃહોમાંથી મેલું પાણી દૂર કરવા માટેની જમીન નીચેની મોરીઓ. મકાનો મુખ્ય માર્ગો અને શેરીઓની બેઠે બાજુએ વ્યવસ્થિત હારમાં ગોઠવાયેલાં હતાં. કમનસીબે ઈંટોની વિશાળ પાયા ઉપરની તકડાંની લઈને અને ટીંખાના ધસારાને લઈને શહેરના ઘણા ભાગોમાં ઉપરનાં બાંધકામોનાં બધાં નિશાન ચાલ્યાં ગયાં છે, માત્ર પીઠિકાઓ (plinths) આજ સુધી બચી જવા પામી છે. આમ છતાં મકાનોનું આયોજન દીવાલોના બચેલા પાયાઓ ઉપરથી અને ફરસબંધી તેમજ સ્નાનગૃહો અને ગટર-લાઈનો પરથી કંપી શકાય એમ છે (પૃ. ૨ અ). માર્ગ નં. ૨ માં દરેકને બે ઓરડા અને એક સ્નાનગૃહ હોય તેવાં બાર મકાનોની હાર માલૂમ પડી આવી છે. સરેરાશ, મકાનો ૬x૫.૫ મીટરનાં છે, પરંતુ ઉપરકોટમાં અને નીચલા નગરમાં વધુ મોટાં (૧૩x૪ મીટરનાં) પણ બાંધવામાં આવેલાં હતાં. માર્ગ નં. ૨ માં જેટલાં મકાનો હતાં તેટલાં સ્નાનગૃહો અને ખાળકૂંડીઓ હોવાની ધારણા છે, પણ એ અસંભવિત નથી કે એમાંનાં એ કે ત્રણ મકાનો વચ્ચે એક સ્નાનગૃહ અને એક ખાળકૂંડી હોય.

૩. વખાર (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૮)

સમૂહ ૬ માં ૧૯૩૦ ચો. મીટરના વિસ્તારના અને ઉપરકોટના અગ્નિખૂણામાં હાંસની સ્થિતિ ધરાવતા કાચી ઈટિના ચાર મીટરની જાંચાઈના ઓટલા પર મૂળમાં ૬૪ ધનાકાર સમૂહ બંધાયેલા હતા. દરેક સમૂહ તલમાનમાં ૩ ૬ મીટર ચોરસ અને એક મીટર જાંચો હતો. એની નીચે આવેલી વખારમાં રાખવામાં આવેલા માલ-સામાનનું એ લાકડાના મંડપના તળલાગની જેમ રક્ષણ આપતો હતો. આમાંના ધણાખરા સમૂહ ધોવાઈ ગયા છે, માત્ર બારેક જળવાય રહ્યા છે. તળલાગોની હારો ચોખ્ખી રીતે કરવામાં આવી હતી. એની વચ્ચેના માર્ગો ઉપર પાકી ઈટીની ફરસબંધી કરી લેવામાં આવી હતી, જેથી મજૂરોનું હલનચલન સરળતાથી થાય. આમાંના કેટલાક માર્ગ હવાની અવરજવરની નવેરીઓનું કામ આપતા હતા (પૃ ૧૨, આ. ૧૨૬), જેને છેડાની ખોલણોમાં લાકડાના પડદા દાખલ કરી બંધ કરી શકાતા હતા. વખારના બચેલા ભાગના છેક પૂર્વ દિશાના માર્ગના દક્ષિણ ખૂણામાંથી ઉત્પન્ન દરમ્યાન ૬૫ જેટલાં તપાવેલાં માટીનાં મુદ્રાંક, બળેલા લાકડાનો એક ટુકડો અને મોટા જથ્થામાં કોલસા મળી આવ્યા હતા. બાંધવાના કામમાં વપરાતાં સાદડી, કાપડ, દોરીઓ વગેરે સાધનોની છાપો પકવેલી માટીનાં મુદ્રાંકોના પૃષ્ઠભાગ ઉપર જેવામાં આવી છે એ બતાવે છે કે વાંસની સાદડી અને ખપાટિયાથી બરાબર બાંધવામાં આવતી ગાંસડીઓની ઉપર અહીં છાપ લગાવવામાં આવતી અને એની ગંજ ખડકવામાં આવતી. મુદ્રાંક ઉપર અનેક મુદ્રાઓની છાપો છે એ બતાવે છે કે વેપારમાં ભાગીદારી હતી. અનેક છાપો હોવાનો બીજો ખુલાસો એ આપી શકાય કે માલિક ઉપરાંત જકાતી અધિકારીઓ પણ માલ ઉપર પોતાની મુદ્રાઓ લગાવતા હોય.

આયાત થયેલા માલની તપાસ કરવાની સરળતા થાય એ માટે લોથલની વખાર, ધક્કાની અને શાસકના નિવાસસ્થાનની તદ્દન લગોલગ આવેલી હતી. લોથલના અર્થકારણમાં વખારે ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. લાગે છે, કેમકે પૂરોથી બચવા માટે જેના ઉપર એ ખડી હતી તે જાંચા ભૂમિતળ(podium)થી અને વંડીની દીવાલથી પૂરતો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં કંકર દબાવવામાં આવતો. હડપ્પા અને મોહેન્જો-દારોની અનાજની વખારોએ જેટલો જમીનનો વિસ્તાર રોક્યો હતો તેનાં કરતાં વધુ વિસ્તાર રોકતું હોય તેવું એ વિશાળમાં વિશાળ બાંધકામ હતું, કારણ કે લોથલ સિંધુ સામ્રાજ્યનું વધુમાં વધુ ધીકતું બંદર હતું.

વખારની ખરોખર સામે કાચી માટીની ઈંટો અને માટીની પથથીદાર પીઠિકા મૂળમાં સમૂહ રૂ વખારથી જરાય ઓછા મહત્વના નહિ તેવા જાહેર મકાનને ટેકવી રહી હતી. એક પૂર્વમાં અને બીજું પશ્ચિમમાં એમ બે પીઠિકા ઉપર રહેલાં બે દબદબા ભરેલાં જાહેર મકાનોથી ઉપરકોટ તરફ લઈ જતો માર્ગ સમૂહ બન્યો હતો. પાછળના છેડાના ભાગમાં શાસકનું મહાલય હતું. એ એકની પાછળ બીજી આવે તે રીતે ચાર હારમાં સરખા ઘાટનાં અને સારી રીતે બંધાયેલાં મકાનોવાળી એવી જ દબદબા ભરેલી પીઠિકા ઉપર આવેલું હતું. એકંદરે જોતાં ઉપરકોટ મજબૂત ગઢીનો ખ્યાલ આપે છે. એની જાયામાં નીચલા નગરમાં વેપારીઓનાં અને કારીગરોનાં મકાનો ખડાં હશે.

૪. નીચલું નગર

લોથલના આયોજનનું બીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ ચોક્કસ વિભાજનામાં વિવિધ વેપાર અને ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ છે, જેમ અત્યારે ભારતનાં નગરો (towns) અને ગામડાંઓમાં છે. હડપ્પીય લોકોએ પૂર્વચિન્તિત યોજના પ્રમાણે અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં અમુક ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો સભાન પ્રયત્ન કર્યો હતો. કારખાનાંના રૂપમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં અને એક છત્ર નીચે કામ કરવાને એક જ ધંધાના અનેક કારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં તેઓ માર્ગદર્શક (pioneers) પણ હતા.

નીચલા નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના ચાર સમૂહ જાણવામાં આવ્યા છે; બે ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુએ, એક ઉત્તર બાજુએ અને એક વાયવ્ય બાજુએ. મકાનો, દુકાનો કે કારખાનાંના સમૂહો માટેની સમાન પીઠિકા તરીકે કામ આપે એ રીતે ૧ થી ૧.૫ મીટર જાંચી કાચી ઈંટની પીઠિકાઓ વડે દરેક સમૂહનું પૂરથી રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ બધાંને માર્ગો અને ગલીઓથી અંદર અંદર જોડી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ધોરી માર્ગો મુખ્ય દિશાઓમાં જતા હતા.

ઉત્તર વિભાગમાં જણાયેલો સહુથી લાંબો માર્ગ ૧ લોથલનો મુખ્ય બજારનો છે. એની બે બાજુએ બે કે ત્રણ ખંડની દુકાનો અને કેટલીક વાર ધનિકોનાં ચારથી પાંચ ખંડનાં ઘર આવેલાં હતાં. ખંડનું સામાન્ય કદ ૬ x ૩ મીટરનું હતું ને એની દીવાલો અર્ધો મીટર જાડી હતી. ઘણાં ઘરોમાં યજ્ઞકુંડ બાંધવામાં આવ્યા હતા. તબક્કા ૩ માં યજ્ઞકુંડ જાહેર સ્થળોએ પણ બંધાયા. એ સમયે

એમાં પાણી-વધની વિધિ પણ લખી જણાય છે. નીચલા નગરના વેપારીઓ અને કારીગરોના આંધકામનું જોડું ધોરણ તથા કારખાનાંઓની સ્થાપના સૂચવે છે કે એ લોકો ધણા સંપત્તિમાન હતા.

માલિકની સમૃદ્ધિનેા ખ્યાલ એના મકાનમાંથી મળેલાં સોનાના અલંકારો, તાંબાની બંગડી, સેલખડીની મુદ્રાઓ અને વિદેશી બનાવટનાં ચિત્રિત મૃત્પાત્રોથી આવે છે.

તખ્તકા ૪ માં આંધકામના ધોરણમાં એકાએક પડતી આવી પડી અને નગરની સામાન્ય સ્વચ્છતાની સ્થિતિ પણ ખરાબ થઈ ગઈ. ઈટની ફરસબંધી-વાળી ભોંગટરો (sews) અને મોરીઓને સ્થાને સર્વત્ર ખાળ-કોદીઓ આવી, પરંતુ કારીગરોને પૂરતું કામ હતું અને સર્વત્ર એમની કોઢો (workshops) આંધવામાં આવી હતી.

૫. ધક્કો (પૃ ૧૬, આ. ૧૩૦)

ભરતીને સમયે વહાણો નાંગરવા માટે, મુખ્ય જલપ્રવાહથી દૂર, કૃત્રિમ ધક્કો લોથલવાસીઓએ આંધ્યો. દરિયાર્ધ ખજનેરીના વિજ્ઞાનમાં અને હુન્નરવિદ્યામાં આ ધક્કો અત્યંત પ્રદાન હતું. પહેલું તો એ કે વહાણો નાંગરી શકે એ માટે કાંસ્યયુગની હડપ્પીય કે કોઈ બીજી સભ્ય પ્રજાએ અગાઉ કદી નહિ આંધેલું એ મોટામાં મોટું આંધકામ છે. બીજું એ કે સહુથી વધુ શાસ્ત્રીય રીતે યોજાયેલો એ ખાડીનો ધક્કો છે, જે મોટી ભરતીને વખતે એવડા વિશાળ પાત્રમાં પાણીના જુવાળની સામે ટક્કર લઈ શકતો. ત્રીજું એ કે અઘપર્યાંત જાણવામાં આવેલો. ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીનો એ માત્ર એક ધક્કો છે કે જેમાં પાણીને થંભાવી રાખવાની કરામત છે. જ્યારે પાણીની સપાટી જોતી હોય ત્યારે પાણીના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવાને અને પાણી નીચી સપાટીએ હોય ત્યારે વહાણોને તરતાં રાખવાને, પાત્રમાં રેતી ભરાઈ ન જાય એ રીતે જરૂરિયાત પ્રમાણે, એનો નિર્ગમ-માર્ગ બંધ કરી શકાતો અને ખુલ્લો રાખી શકાતો. એનાં આયોજન અને અમલમાં અનુકાલીન ફિનિશિયન અને રોમન ધક્કાઓ કરતાં એ કયાંય આગળ વધેલો હતો એમ કહી શકાય.

પાત્રને ૨૧૫ મીટર લાંબું, ૩૮ મીટર પહોળું અને આશરે એક મીટર જાડું ખોદ્યા પછી એને બધી બાજુએ ભટ્ટીમાં પકવેલી પ્રથમ કક્ષાની ઈટાની ચણેલી દીવાલોથી બંધ કરવામાં આવ્યું હતું (પૃ ૧૭, આ. ૧૩૧). એમાં ઉત્તર અને

દક્ષિણની ભુગમાં અનુક્રમે પ્રવેશ અને નિર્ગમના માર્ગ માટેના જરૂરી ગાળાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. બંધની દીવાલોની લંબાઈ પશ્ચિમે ૨૧૨.૪ મીટર, પૂર્વે ૨૦૯.૩ મીટર, દક્ષિણે ૩૪.૭ મીટર અને ઉત્તરે ૩૬.૪ મીટર છે. દીવાલોનો પાયો બહારની બાજુએ એ હાંસ (offsets) સાથે ૧.૭૮ મીટર પહોળો છે, પણ પછી એ સમયની જમીન-સપાટી પરની પહોળાઈ ઘટાડીને ૧.૦૪ મીટરની કરી નાખવામાં આવી હતી. દીવાલની અંદરની બાજુની પૂરેપૂરી ઊર્ધ્વતા માલ ચડાવવા અને ઉતારવા માટે છેક કાંઠાની કિનારી સુધી વહાણોને આવવામાં સહાયક થતી હતી. પાત્રમાં ઓછામાં ઓછો પાણીનો ભરાવ આશરે એ મીટરનો અને ભરતીમાં વધુમાં વધુ ૩ થી ૩.૫ મીટરનો હતો; આ ગણતરી પ્રવેશના પાયાની સપાટીની સામસામી ૩.૩ મીટરની બંધની દીવાલની વધુમાં વધુ વિદ્યમાન ઊંચાઈના આધારે કરવામાં આવી છે. મૂળમાં દીવાલો ૪.૧૫ મીટર ઊંચી હોવી જોઈએ, કારણ કે એ પશ્ચિમી ભુગ સાથે બાંધેલી કાચી ઈંટાની પટ્ટીની સમસપાટીએ હતી. સમુદ્રગામી વહાણો ઊંચી ભરતીને સમયે ઉત્તર બાજુની બંધની દીવાલમાં બાંધેલા ૧૨.૫ મીટર પહોળા પ્રવેશદ્વારમાં થઈ પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં. સામે છેડે જ્યારે ભરતી આવે ત્યારે વધારાના પાણીને નીકળી જવાને માટે નિર્ગમ-માર્ગ તરીકે કામમાં આવે એ રીતે એક મીટર પહોળા ઈંટરી પરનાળાને બરોબર કાટખૂણે દક્ષિણ બાજુની બંધની દીવાલને જોડવામાં આવી હતી (પૃષ્ઠ ૧૬, આ. ૧૩૦). જ્યારે પાણી નીચાં હોય ત્યારે નિર્ગમદ્વારનું મોઢું એમાં કરવામાં આવેલા ઊભા ખાંચાઓમાં લાકડાના પડદા ઉતારીને બંધ કરી શકાતું હતું. આ કરામતથી પાત્રમાં જરૂરી પાણીનો જથ્થો સાચવી રખાતો હતો અને એ રીતે પાણી નીચાં હોય તે સમયે વહાણોને તરતાં રાખી શકાતાં હતાં. પાયા ઉપર પાણીના એ મીટર ઊંચા સ્તરમાં પણ ૭૫ ટનના વજનનાં વહાણ ધક્કામાં પ્રવેશી શકતાં અને પાણીની ઊંડાઈ એક મીટરથી વધુ હોય ત્યારે એ નીચાણના પાણીમાં તરતાં રહેતાં. આ સંબંધમાં નોંધવા જેવું છે કે ભાવનગર નજીક ધોધાનો આરંભિક ઐતિહાસિક કાલનો ધક્કો હજી દરિયાઈ વહાણોના ઉપયોગમાં આવે છે કે જે વહાણો મલબારકાંઠેથી ઈમારતી લાકડું લાવે છે. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલનો ધક્કો અત્યારે પણ ૭૫ ટનનાં વહાણોને સમાવી શકે તેવા ધોધાના ધક્કા કરતાં ઘણો વધુ મોટો હતો; આથી, લોથલના ધક્કામાં વધારે વજનનાં વહાણો સરળતાથી નાંગરી શકતાં હતાં એ વિશે ભાગ્યેજ શંકા છે. અત્યારે પણ આવાં વહાણ મોટી ખોડુ પાસે નાંગરે છે, જે લોથલની દક્ષિણે ૬ કિ. મી. (૩૬ માઈલ) ઉપર ખાડીનું બંદર છે.

આપણે અહીં એ તપાસીએ કે આ સમાંતરદિલુજ ચતુષ્કોણ આકારનું બાંધકામ પીવાના પાણીનો સંગ્રહ કરવા માટેના જળાશય તરીકે પ્રયોજાયું હોઈ શકે કે નહિ. બંધની દીવાલોની અંદરની બાજુએ ઢાળ કે પગથિયાંની રીતે માણસો અને પશુઓને માટેનો યોગ્ય ઉપસર્પણમાર્ગ મળ્યો નથી તેથી એ બાંધકામ તળાવ તરીકે વપરાયું હોવાનું શક્ય નથી. ખીજું, જે એનો તળાવ તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હોત તો નદી-સિંચાઈના વિસ્તારમાંથી પાણી આવવા દેવા માટે એ ઓછામાં ઓછી એક બાજુએ તો પૂરેપૂરું ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ આ કિસ્સામાં આવું થયું નથી. ત્રીજું, જ્યારે માટીના બંધથી જ કામ પતી જાય એમ હોય ત્યારે તળાવની પાળીના બાંધકામમાં હડપ્પીય લોકોએ ભઠ્ઠીમાં પકવેલી લાખો ઈંટોનો દુર્વ્યય કર્યો ન હોત. ભઠ્ઠીમાં પકવેલી ઈંટો એટલી કિંમતી હતી કે ત્યાંના રહેવાસીઓને પોતાનાં મકાનો બાંધવાના કામમાં એ વાપરવાનું પણ પોસાતું નહોતું. પકવેલી ઈંટોનો આટલી મોટી સંખ્યામાં થયેલો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે કે લોથલના અર્થકારણમાં આ બાંધકામે તળાવ કરતાં વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ચોથું, ધક્કા તરીકે એ બાંધકામના થયેલા ઉપયોગનો સ્પષ્ટ પુરાવો એ છે કે એના પાત્રમાંથી કાણું પાડેલાં પથ્થરનાં લંગરો અને દરિયાઈ છીપલાં મળ્યાં છે. સંલપિત ધક્કાના રથાનની અને એની આસપાસના પ્રદેશની તપાસ કરી ગયેલા ગુજરાત રાજ્યના બંદર-નિયામક એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે આઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં સમુદ્રની પટ્ટી લોથલ સુધી લંબાયેલી હતી અને આ સમાંતરદિલુજ ચતુષ્કોણ આકારનું બાંધકામ ધક્કા તરીકે પ્રયોજાઈ શક્યું હોય.

શ્રી. વી. એસ. લેલેએ લોથલના ધક્કાને ભારતમાંના અર્વાચીન ધક્કાઓ સાથે સરખાવ્યો છે: ૧૧

બંદરનું નામ	લંબાઈ	પહોળાઈ	ઊંડાઈ
૧. લોથલ	૨૦૬.૩ મી. (૫)	૩૪.૭ મી. (૬)	૪.૧૫ મી.
	૨૧૨.૪ મી. (૫)	૩૬.૪ મી. (૭)	(ચુરુતમ)
૨. મુંબઈ (અ)	૧૫૨.૪૦ મી.	૧૯.૬૬ મી.	૬.૭૧ મી.
			(લઘુતમ)
(આ)	૩૦૪.૮૦ મી.	૩૦.૪૮ મી.	૧૦.૦૬ મી.
૩. વિશાખાપટ્ટનમ	૧૧૧.૫૬ મી.	૧૮.૨૬ મી.	૪.૨૭ મી.

આ વિગત એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે અત્યારના ધોરણે વિચારતાં લોથલનો ધક્કો મોટો હતો અને એની જાંડાઈ મુસાફરી વહાણોને માટે તદ્દન પૂરતી હતી.

ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે નદીએ લોથલની પાસે પોતાના મૂળ ભરતી-મુખમાં રેતીની જમાવટ કરી અને એ નગરથી પૂર્વ બાજુ એ કિ. મી. (સવા માઈલ) ઉપર વહેવા લાગી, પરિણામે સમુદ્રમાંથી ધક્કામાં આવવાનો માર્ગ સરળ રહ્યો નહિ. પૂરને કારણે નુકસાન પામેલી કાંઠાની દીવાલો મથાળે જાડાઈ ઓછી કરીને ફરી બાંધી લેવામાં આવી અને નદીના નવા ભરતી-મુખ સાથે ધક્કાને જોડતી ૨.૫ કિ. મી. (દોઢ માઈલ) લંબાઈની એ મીટર (૭ ફૂટ) જાંડી ખાઈ ખોદી કાઢવામાં આવી. પૂર્વના કાંઠામાં ૬.૫ મીટર (સાત વાર)ની પહોળાઈનો પ્રવેશ-માર્ગ બાંધવામાં આવ્યો, જે બહારની બાજુએ એ દીવાલો વડે રચાયેલો હતો; આથી પાયાને થતાં ધોવાણ અને તૂટલાંજ રોડી શકાતાં.

પૂર્વના બાંધમાંના મૂળ પ્રવેશ-માર્ગ કરતાં નવો પ્રવેશ-માર્ગ કદમાં નાનો હોવાને કારણે અને નાળા કરતાં ખાઈ વધુ છીછરી હોવાને લઈને તબક્કા ૪ માં મોટાં વહાણો પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં નહોતાં. ધક્કાનો ઉપયોગ હવે વધુ નાના મજબા કરતા હતા, જ્યારે વધુ મોટાં વહાણોને સમુદ્રધુનીમાં નાંગરવાનું થતું હતું. ધક્કાનો છેલ્લો વિનાશ તબક્કા ૪ ને અંતે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માંના પૂરને લીધે થયો અને પાત્ર પૂરેપૂરું પુરાઈ ગયું. આમ લોથલ બંદરના સમુદ્રપારના વેપારની ભરત્યક પ્રવૃત્તિના કાલનો અસ્ત થઈ ગયો.

તબક્કા ૨ અને ૩ માં લોથલ બંદરમાં થયેલા વેપારના જથ્થાનો કયાસ વખારના કદ અને ધક્કાના કદાવરણના પરથી આવી શકે છે. લોથલની વખાર હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોના કોઠારોના કરતાં કદમાં વધુ મોટી છે, જ્યારે ધક્કાની લંબાઈ ૨૪૦ મીટર (૨૬૨ વાર) થી પણ વધુ છે, તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે લોથલના બંદરમાં વહાણમાં ભરેલો માલ ભારે વિશાળ જથ્થામાં લાવવામાં આવતો હોવો જોઈએ. ઉત્ખનનમાંથી હાથ લાગેલ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંકોની મોટી સંખ્યા પરથી નિઃશંક રીતે અનુમાન કરી શકાય કે લોથલ સિંધુ સામ્રાજ્યનું સહુથી મોટું બંદર હતું. ત્યાંના રહેવાસીઓએ પોતાનાથી બન્યું ત્યાંસુધી ધક્કાને સારી રીતિમાં જળતી રાખ્યો, કારણ કે એમની ઉન્નતિનો આધાર સમુદ્રપારના વેપાર ઉપર હતો; પરંતુ જ્યારે એમનાથી કાંઈ વળી થકે એમ ન રહ્યું ત્યારે, ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં આવેલા પૂરથી થયેલા લંગાણને લીધે, જમ્બેલા ભારે લંગાર નીચે એ દબાઈ ગયા બાદ એમને બંદરને ચાલુ રાખવાના વધુ પ્રયત્નો છોડી દેવા પડ્યા.

૬. જાહેર સ્વચ્છતા

સિંધુ નગરીઓએ સામાન્યતઃ અને લોચલે વિશેષતઃ દશવિલો સ્વચ્છતા વિશેનો ઉમદા ખ્યાલ એ યુગને માટે નોંધપાત્ર છે. ઉન્નતિના દિવસોમાં પ્રત્યેક નાનામોટા રહેણાંક ઘરમાં ફરસવાળું સ્નાનગૃહ હતું, જેમાંથી ઈંટની ફરસવાળી ખાનગી ગટર દ્વારા ખાળ-કોડીમાં પ્રવાહી મેલું નિકાસ પામતું હતું (પદ ૧૩, આ. ૧૨૭). નાહતું એ માત્ર જરૂરિયાત નહિ, પણ ધાર્મિક ક્રિયા પણ હોય. સ્નાનખંડો બાંધવામાં એટલી બધી સાવધાની રાખવામાં આવતી હતી કે સ્નાનખંડો અને ગટરોની તળભૂમિમાં વાપરવામાં આવતી ઈંટોની કિનારી તીક્ષ્ણ રાખવા લીસી કરવામાં આવતી. એ માટે સાંધાઓને માત્ર વાલ જેટલા પહોળા રાખવામાં આવતા. આમ ઈંટોની જડતર જલ-અમેષ કરવામાં આવતી. નિરપવાદ રીતે તળિયું ચપટ કે ખડચી મૂકવામાં આવેલી ઈંટોથી હાંસ પાડીને કરવામાં આવેલું હતું, એવી રીતે હાંસની દીવાલ ૦.૨ મી. ઘર્ષ રહેતી. ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો ૨.૫ મી. લાંબા અને ૧.૫ થી ૧.૭૫ મીટર પહોળા હતા, જ્યારે નીચલા નગરમાં એ ૧.૩ મી. લાંબા અને ૧ મી. પહોળા અથવા કદમાં એનાથી પણ વધુ નાના હતા. સામાન્ય રીતે લોચલના ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો મોઢેજો-દડોમાંના સ્નાનખંડો કરતાં વધુ મોટા હતા.

સ્નાનખંડોમાંનું મેલું પાણી ખાનગી મોરીઓ દ્વારા જાહેર ગટરોમાં અથવા ઈંટના બાંધેલા ખાળ-કૂવાઓમાં વહી જતું (પદ ૧૪, આ. ૧૨૮). કેટલીક વાર તળિયામાં કાણાવાળી ખાળ-કોડી જમીનમાં મેલા પાણીને ચુસાવા દેતી. મોરીઓ ભરાઈ ન જાય અને ગંદું પાણી ભરાઈ જઈને માર્ગોમાં વહેતું ન થાય એ માટે ધન કચરાને નિયમિત રીતે એકઠો કરી ખસેડવામાં આવતો. તબક્કા ૨ માં જમીન નીચેની મોરીઓ કરવાની પ્રથા હતી, પરંતુ તબક્કા ૩ માં ખાળ-કોડીઓ દાખલ કરવી પડી હતી. ઘરની મોરીઓ ૧૦ થી ૨૩ સે.મી. પહોળી રહેતી, જ્યારે મુખ્ય ગટરો ૬૫ સે.મી. થી લઈ ૧.૨ મી. સુધીની રહેતી, જેમાં કેટલીકમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૧ નો, તો બીજી કેટલીકમાં ૪૦ માં ૧ નો રહેતો; છતાં ઉપરકોટમાંની એક ગટરમાં તો લંબાઈનો અર્ધ ભાગ વટાવ્યા પછીના ભાગમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૩ નો છે. ગંદા પાણીનો પ્રવાહ પાછો ઠેલો ન મારે એ માટે મોરીઓમાં જરૂરી ઢોળાવ રખાતો તેમજ છેડાઓને મુખ્ય ગટરોથી પૂરતા જાંચા રાખવામાં આવતા. મુખ્ય ગટરનું તળું વચમાં ચપટ અને બાજુઓ પર ઢોળાવવાળું રાખવાનું પ્રયોજન એ હતું કે વરસાદનું તેમજ મેલું પાણી સરળતાથી

સ્વાસ્થ્યને લગતાં આંધકામોની સમયે સમયે તપાસ થાય એ બાબતમાં સુધરાઈ તંત્ર પૂરતું કાર્યક્ષમ હતું.

૭. રસ્તાઓ અને શેરીઓ

લોથલમાંના રસ્તા એ વાહનો સામસામાં પસાર થઈ શકે તેટલા પહોળા હતા. બળરમાંના સહુથી ભરવક રસ્તો (૫૬ ૧૫, આ. ૧૨૯) ૪.૫ મીટર (૧૩ ફીટ) પહોળો છે, પરંતુ નીચલા નગરમાંના રસ્તા નં. ૮ અને ૯ ના જેવા બીજા રસ્તા ૧૩ મીટર (૪૨ ફીટ) પહોળા છે. ઉપરકોટમાંના રસ્તો નં. ૨ એથી થે વધુ પહોળો હોવો જોઈએ, કેમકે મકાનો એક બાજુની હાંસ ઉપર જ બંધાયેલાં મળ્યાં છે. શહેરમાંની શેરીઓ અને વધુ નાના રસ્તા ત્રણથી ચાર મીટર (૧૦ થી ૧૩ ફીટ) પહોળા હતા. લોથલનું આયોજન કરનારાઓની પ્રશંસામાં કહી શકાય કે ઘેરી રસ્તા અને શેરીઓ સીધી લીટીએ હતાં અને અનેક સ્થળોએ એકબીજાને કાટખૂણે કાપતાં હતાં. લોથલમાં બધાં મકાનોનાં મોઢાં રસ્તા કે શેરીમાં પડતાં હતાં, ન્યાં એક ગાડું તે સરળતાથી પસાર થઈ શકે. ગટરો, મોટા ભાગે ભૂગર્ભમાં હોઈ, રસ્તાઓના મધ્યમાં અથવા તે હાંસ ઉપર બાંધવામાં આવી હતી, ન્યારે ઈંટોથી બાંધવામાં આવેલી ખાળ-કોડીઓ હંમેશાં મકાનોની પીઠિકાને અડીને કરવામાં આવી હતી.

(૬) સ્થાપત્ય

ઉપરકોટમાં કાચી માટીની ઈંટોની પીઠિકાઓ ૨ અંશના ખૂણે ઢાળ પડતી કરવામાં આવતી હતી. એ સિવાય, જાહેર અને ખાનગી મકાનોની દીવાલો સામાન્ય રીતે ઝોળાંબે બાંધવામાં આવતી હતી. હડપ્પીય કડિયાઓએ જે ઈંટાળી કડિયા-કામમાં હાલ “ઇગ્લિશ બોન્ડ” એવો સંજ્ઞાથી ઝોળખાય છે તે (તોડાપટીનો) પ્રકાર ક્યારનો ય અપનાવી લીધો હતો. તેઓ ઈંટોના એકાંતર થરોમાં તોડા અને પટી ગોઠવતા, જેથી એના સાંધાઓની ઊભી સાંધમાં લંગ પડતો રહે, અને એ રીતે જ કેટલીક વાર દીવાલની જોઈતી જગાઈ મળી રહે. દીવાલોને માટે પાયાની જરૂરિયાત નહોતી, કારણ કે એ સંગીન પીઠિકા ઉપર ખડી કરવામાં આવતી હતી. ધક્કાના કાંઠાની દીવાલોને પડવીઓ કરવામાં આવતી હતી, કેમકે ત્યાં પાણીના મારને લક્ષમાં રાખવાનો હતો. ઉપરકોટમાં આવેલા રહેણાક મકાનને એક મીટર જાડી ઈંટાળી દીવાલ છે એ પડવીવાળી ઇમારતનો બીજો દાખલો છે. કડિયાઓને પ્રત્યેક-પ્રત્યેક નિર્મિત કમાનનો ખ્યાલ હતો અને એમણે ઉપરકોટમાંના એક નાના

ખંડમાં કમાનદાર છાપરુ કરવાનો પણ યત્ન કરેલો, પરંતુ મોહેજે-દડોની જેમ સામાન્ય રીતે છાપરુ લાકડાનાં આડાં, વળા અને પાટિયાંથી ટેકવેલું ચપટ હોવાનું માલુમ પડી આવે છે. લાકડાનાં આડાંઓનો ઉપયોગ થતો હતો, એનું પ્રમાણ એક મકાનના તળિયામાંથી મળેલું ૨.૩૫ મીટર લાંબું સડી ગયેલું આડું છે. લાકડ-કામ અધું જ નાશ પામેલું અને ધૂળ ચર્ધ ગયેલું હોઈ સુતારની કામગીરી ઉપર કે લાકડું કોતરનારાની કલા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રકાશ નાખવાનું શક્ય નથી.

પથ્થરની તદ્દન અછત અને ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટો ખનાવવાના ભારે ખર્ચને કારણે અંધાં ખાનગી મકાનો અને પીઠિકાઓ કાચી ઈંટોથી બાંધવામાં આવતાં હતાં. ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટોનો ઉપયોગ ધક્કો, ગટરો અને સ્નાનખંડોના તેમજ ઉપરકોટમાંનાં મહત્વનાં ખાનગી મકાનોના ઉપલા ભાગમાં મર્યાદિત હતો. પકવેલી ઈંટોના ૨૮×૧૪×૬.૫ સે. મી. અને ૨૫×૧૨.૫×૬ સે. મી. એવાં એ ધોરણોનાં કદ લોથલમાં જેવા મળ્યાં છે. અણપકવેલી ઈંટો એ કરતાં થોડી જ મોટી હતી, પરંતુ જ્યારે પકવવામાં આવે ત્યારે માપસરની બની ગય તેટલી જ હાંસ વધુ રાખવામાં આવતી. આ હાંસથી જ સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડી આવે છે કે પકવેલી અને અણપકવેલી ઈંટોને માટે સરખું બીજું વાપરવામાં આવતું હતું. અંધા જ કિરસાઓમાં ૧ લંબાઈ : ૨ પહોળાઈનું પ્રમાણ ગળતરી રાખવામાં આવતું હતું કે જેથી આખી ઈંટો તોડા તેમજ પટી તરીકે વાપરી શકાય. આ વિગતો પરથી સ્પષ્ટ છે કે હડપ્પીય લોકો માત્ર અર્વાચીન ધોરણોએ જ નહિ, અર્વાચીન સિદ્ધાંતો અનુસાર પણ ઈંટ પકવતા હતા.

કમનસીએ કોઈ પણ મકાનની બાંધી ઊભી દીવાલો મળી નથી કે છાપરુ અકબંધ હોય તેવું કોઈ મકાન મળ્યું નથી, આથી એ કહેવું શક્ય નથી કે બારીઓ અને બારણાં કેવાં હતાં, પરંતુ આપણને મોહેજે-દડોમાંથી મળ્યાં છે તેનાથી એ જુદાં હોઈ શકે નહિ. લોથલમાં બારણાની પહોળાઈ ૧ થી ૧.૫ મીટરની હતી અને બારણાંના કેટલાક ગાળા પથ્થરના ખનાવેલા હતા, પરંતુ બીજા કિરસાઓમાં લાકડાનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ. એ બાણવું રસપ્રદ છે કે ખંડમાં ઈંટો ગોઠવીને ૨૨ સે. મી.ના પગથિયાંવાળી સીડી બાંધવામાં આવી હતી.

લોથલમાં જુદા જુદા હેતુઓ માટે બાંધવામાં આવેલી ત્રણ ગતની ભટ્ટીઓ બાણવમાં આવી છે. એમાંની એક તલમાનમાં ગોળ છે અને એને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી ચાર નળીઓ છે, અને એના ભૂગર્ભ ખંડમાં એક મુખ છે

(પટ ૧૮, આ. ૧૩૨). ભટ્ટીના ઉપલા ખંડમાંની વામણી દીવાલના આંધકામમાં વપરાયેલી ઈંટો ૩ સે. મી. જડી છે. દીવાલને પોતાને માટીની ગારથી લીંપેલી છે. આ ભટ્ટીનો ઉપયોગ મણુકા ખનાવનારાઓ અકીક, જેરપર અને ખીજા અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના ટુકડાઓ જેવા કાચા માલને પકવવા માટે કરતા હતા કે જેને લઈ ઊંચતાં અને પીસતા પહેલાં એનાં ઉપલાં પડ દૂર કરવાની સરળતા થાય. આમ તૈયાર કરેલા મણુકાઓને ભટ્ટીમાં ફરી પકવવામાં આવતા હતા કે જેને લઈ રંગો ઊંચાણ પકડે. આ ખંડે દાખલાઓમાં, અત્યારે ખંભાતમાં અકીકિયા વાપરે છે તે પ્રમાણે, એ પદાર્થો રાખવાને માટે માટીના પડ વાપરવામાં આવતા હતા. ઉપરના ખંડની ગોળ દીવાલ એટલી પાતળી છે કે લોથલની ભટ્ટી ઉપર ચપટ છાપડું કે ઘુંમટ હોવાનું સૂચિત થાય નહિ.

તામ્રકારો તાંબાના ગડા ગાળવા માટે અને ઓળરો તેમજ ધરેણાં ઢાળવા માટે લંબચોરસ કે ગોળ ભટ્ટીનો ઉપયોગ કરતા. બખરના રસ્તામાં બાંધેલી આવી એક લંબચોરસ ભટ્ટીની આજુબાજુ ખડચી મૂકેલી પાકી ઈંટો મળી આવી છે. તલમાનમાં એનું માપ ૭૫×૬૦ સે.મી. છે અને એ ૩૦ સે.મી. જાંડી છે. ભટ્ટીની નજીક મળેલાં તામ્રકારનાં ખીજાં સાધનોમાં માટીની પકવેલી એ કુલડીઓ, તાંબાની એક કાપણી અને પથ્થરની એક ઘનાકાર એરણ છે. નીચેના નગરના ઉત્તર છેડેથી મળેલી ખીજા ભટ્ટી તલમાનમાં ગોળ છે અને એનો વ્યાસ એક મીટરનો છે. એનું મોઢું ખતાવે છે કે ઉજ્જૈનમાં વધારવા એમાં પવન ધમવાને માટે ધમણ વાપરવામાં આવતી હતી, પણ કમનસીબે દીવાલો તદ્દન જીર્ણશીર્ણ છે. પકવેલી માટીની વાટકા-ઘાટની જડી કુલડી ગડાઓ ઓગાળવાને માટે વપરાતી. એ ભટ્ટીમાંથી મળેલી મહત્વની પ્રાપ્ત (find) છે.

રંગનાં ટાંકાં વધુ શાસ્ત્રીય રીતે બાંધવામાં આવતાં હતાં. ઈંટની ફરસબધીમાં જુદી જુદી સપાટીએ એ ઘડા મૂકવામાં આવતા હતા અને એ નળીઓ વડે એકબીજાની સાથે જોડી દેવામાં આવતા હતા. ઉપરના ઘડાની ઉપરવટ થઈને વહેતું પાણી નીચલા ઘડામાં પડતું હતું. આ નીચલા ઘડાને તળામાં કાણું રહેતું અને ઘડાને નળીથી મુખ્ય નીક સાથે જોડવામાં આવતો હતો. ઉપરના ઘડાની આસપાસનું ઈંટરી તળિયું ચૂનાની છો-વાળું રહેતું. તખ્ત ૩ ના સમયનાં આવાં એ ટાંકાં ઉપરકોટમાં જોવામાં આવ્યાં છે.

(ઈ) કળાઓ અને હુન્નરો

૧. શિલ્પ

વિજ્ઞાન અને હુન્નરવિદ્યાના ક્ષેત્રે હડપ્પીય લોકોએ કરેલી મોટી પ્રગતિ નકશીકામ અને કુંભારકામની કળાઓ, ધાતુવિદ્યા અને સોના-ચાંદીના નકશીકામમાંની એમની ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ સાથે સારી રીતે ખંધએસતી હતી. માટીકામ ઉપરનું ચિત્રણ, ધાતુના ઢાળા, મુદ્રા-કોતરણી અને પકવેલી માટીના ઘાટ ઘડવામાં તેઓ કોઈનાથી જિતરતા નહોતા. કમનસીમે તેઓએ ગુજરાતમાં કરેલાં પથ્થરનાં કોતરકામો અને લાકડાનાં કોતરકામોનો ભાગ્યેજ કોઈ પુરાવો અગ્યો છે, પરંતુ આ પ્રદેશના અનુકાલીન લાકડ-કામ અને ઉત્ખનનમાં મળેલા સુંદર કોરેલા પથ્થરના સ્તંભશીર્ષ પરથી અનુમાની શકાય કે અહીં પથ્થર અને લાકડા ઉપર કોતરણી થતી હતી. લોથલમાં મળેલો આલાખાસ્તરમાં બનાવેલા ખાવલાનો હાથ પથ્થરના શિલ્પનો સુંદર નમૂનો છે. નાજુક રીતે વાળેલી આંગળીઓ અને સ્નાયુની વિગતો આછી રીતે મિસરની કલા સાથેનો સંબંધ સૂચવે છે, પરંતુ છૂટાં પડાય તેવાં અંગોની જોગવાઈનો ખ્યાલ હડપ્પીય છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પકૃતિ હડપ્પામાંથી મળેલી નવન પુરુષની આકૃતિની સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

લોથલમાં કાંસાના ઢાળાનું કામ પ્રચલિત હતું, પરંતુ ત્યાંથી મળેલી આકૃતિઓ માત્ર પ્રાણીઓની છે. કલાદૃષ્ટિએ જોતાં કૂતરાની બે આકૃતિઓ, બેઠેલા વૃષભની માદળિયા તરીકે વપરાતી આકૃતિ, પક્ષીના મસ્તકવાળી સળી, એક સસલું અને એક ફૂકડો ખ્યાનમાં લેવા જેવાં છે. બાજુએ નજર કરતા તાંબાના નાનકડા (૨૪×૧.૫ સે.મી. લાંબા અને ૧ સે.મી. જાંચા) કૂતરાને કપાયેલા કાન, જાભી પૂંછડી અને પાતળા પગ છે. એને સાવધાનીપૂર્વક ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. સામે જોતા કૂતરાની બીજી આકૃતિ કદમાં જરાક વધારે મોટી (૩.૭૫×૨×૧.૬ સે.મી.) છે. પાર્શ્વદૃષ્ટ શરીર અને સંમુખ દૃષ્ટ માથાવાળી વૃષભની આકૃતિ (૩.૬×૨.૫×૧.૫ સે.મી.) પગ બેવડ વાળેલા હોય અને માથું જિયું રાખ્યું હોય તેવી બેઠેલી રિથિતમાં બતાવેલું છે. લંબાઈમાં આરપાર પાડેલું કાણું બતાવે છે કે આ આકૃતિને માદળિયા તરીકે લટકાવી રાખવામાં આવતી હતી. આના જેવી ચાંદી, તાંબું અને વૈદ્યુર્ય (lapis)ની આકૃતિઓ ઉર ખાતેના રાજશાહી સ્મશાનમાં મળે છે.

જાલા કાન સાથેની સસલાની આકૃતિ (૨.૪×૧.૭×૦.૫ સે.મી.) બેઠેલી અવસ્થામાં બતાવવામાં આવેલી છે, પરંતુ એના પગોને નુકસાન પહોંચ્યું

છે અને અંદર ખોસેલી આંખો પડી ગયેલી છે. તાંબાની ખીણ પણ પશુઓની આકૃતિઓ છે, પણ તેઓને ઝાળખવાનું મુશ્કેલ છે. એમાંની કેટલીક એક કરતાં વધુ ખંડોનાં ખીખાં વાપરીને નષ્ટ ખીણની પદ્ધતિએ ઢાળવામાં આવેલી હતી.

લોકપ્રિય પૂર્ણમૂર્તિ કલા (Art-in-the round) માટે ધાતુને બદલે માટી પસંદ કરવામાં આવતી હતી, કારણ કે એમાં ઘણી રૂપક્ષમતા અને સુલભતા રહેલી છે. લોથલમાં માનવ-ધાટની પકવેલી આકૃતિઓ ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં છે, છતાં જે કાંઈ થોડી મળી આવી છે તે ઘણી વાર્તાવિક અને તેથી સિંધુ ખીણની સાદીસીધી આકૃતિઓથી જુદી પાડી શકાય એવી છે. લોથલ “ઝ” વિભાગમાંથી મળેલી ત્રણ પુરુષ-આકૃતિઓમાંનું સહુથી મહત્વનું એક ઉત્તરંગ (bust) છે. એની ચોરસ કાપેલી દાઢી તરી આવે છે. એને તીક્ષ્ણ નાક, લાંબી કાપેલી આંખો અને લીસું માથું છે. લોથલમાંથી મળેલ ખીજ પુરુષના હાથપગ વિનાના ધડને મોટી ફાંદ અને ફૂંટી છે અને એ હડપ્પામાંથી મળેલા પથ્થરના બાવલાને કેટલેક અંશે મળતું આવે છે. માનવ-આકૃતિઓનો ત્રીજો નમૂનો પકવેલી માટીમાં ઘડેલી મિસરની “મમી” નો છે. એને કોરી કાઢેલી આંખો અને ચીમટીને કાઢેલું મોઢું અને નાક છે. મોઢું જો-દડોની લગલગ આવી જ આકૃતિ દિલ્હીના સફદરજંગ મ્યુઝિયમમાં છે.

સ્ત્રી-આકૃતિઓના વિષયમાં જોઈએ તો લોથલ ખાતે એ વસ્તુ વાર્તાવિક સ્વરૂપની છે અને સિંધુ ખીણમાંથી મળેલી આકૃતિઓ કરતાં સ્નાયુગત વિગતોમાં વધુ સારું નિરૂપણ દર્શાવે છે. એમાંના એકને પાતળી કમર, ભારે સાથળ અને સુપ્રમાણ અવયવો છે. બાવડાં અને પગ ઘણા કિરસાઓમાં તૂટી ગયાં છે. એક ખીણ સ્ત્રી-આકૃતિને સુંદર રીતે ઢાળ આપેલા ખભા, કાંડું અને સાથળ વગેરે છે. બંને કિરસાઓમાં લગાવેલાં સ્તન પડી ગયાં છે અને માથું ગૂંમ થયેલું છે. આમ છતાં એક ખીણું ધડ સ્નાયુગત વિગતો માટે નોંધપાત્ર છે અને એની નખ્ખતા મોટી ફૂંટીથી સૂચવવામાં આવી છે, પરંતુ કોઈ પણ આકૃતિમાં યોનિભાગ પર ભાર આપવામાં આવ્યો નથી. એક ખીણ જ શૈલીની એક મેઢંગી સ્ત્રીની આકૃતિ મળી છે, જેને મોટાં સ્તન, ચીમટીને કાઢેલું નાક, અને માથાની બંને બાજુએ એકેક છાલકું છે. અવયવો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવેલાં ન હોઈ, એટલા પૂરતી એ સિંધુ ખીણની કહેવાતી માતૃ-દેવીથી જુદી પડે છે. વળી સિંધુ ખીણની આકૃતિઓમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે તેવાં, અલંકરણ એમાં નથી. કુલ્લી (અલુચિસ્તાન) માંની સ્ત્રી-આકૃતિઓની જેમ લોથલની આકૃતિઓને

પડવી હોય છે, પરંતુ કુલ્લીની આકૃતિઓમાંનાં અલંકરણ નથી. કાલીબંગન, લોથલ, રંગપુર અને દેસલપરમાં સિંધુ ખીણની લાક્ષણિક સ્ત્રી-આકૃતિઓ મિલકુલ મળી નથી એ એવું સ્પષ્ટ છે કે માતૃ-દેવીનો સંપ્રદાય ગુજરાત અને રાજસ્થાનના હડપ્પીય લોકોમાં પ્રચલિત ન હોય.

લોથલમાં માથું પશુનું અને શરીર માનવનું એવી મિશ્ર આકૃતિઓ મળે છે. ત્યાંથી મળેલી ઢાળ પાડેલી પકવેલી માટીની એ જ આકૃતિમાં માનવશરીર ઉપર ઘોડાનું માથું છે. બેશક, અવધવો જેમ તેમ ખતાવવામાં આવ્યાં છે અને એકંદરે આકૃતિ વિલક્ષણ છે. અનુકાલીન પૌરાણિક કથાસાહિત્યમાં અશ્વમુખ માનવ-આકૃતિઓ અર્ધદેવી સત્ત્વોનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંથી મળેલી ખીજ એક અનન્ય આકૃતિ ગોરીલાની છે. એ ટૂંકા પગ, ઘણદાર શરીર, નાનું માથું, ચીમટી દીધેલું નાક અને લંબાઈએ કાપેલું મોઢું ધરાવે છે. એ ધણી વાસ્તવિક છે. લોથલમાંથી મળેલી ગેંડો, આખલો, ગાય, ઘેટું, ઘોડો, ભૂંડ અને ફૂતરા જેવી પશુ-આકૃતિઓ તેઓનાં સ્વભાવ અને અંગોપાંગનાં લક્ષણોના કાળજીભર્યા અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંની પકવેલી માટીની, અડધ કરતાં વધુ, આકૃતિઓમાં ઢાર-ખાસ કરીને આખલા-મળે છે; એનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો આગળ પડતી ગોદડી (dewlap) અને ભરાઉ ગરદનવાળી, નીચી ખૂંધ ધરાવતી આખલાની આકૃતિ છે (પૃ. ૨૦, આ. ૧૩૫). એની સ્નાયુગત વિગતો કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી છે. આમ પશુ જોરાવર છે. લાંબા શીંગડાં, ઊપસી આવતી ખૂંધ અને ગોદડી- (dewlap) વાળા બ્રહ્મણી આખલાનો નમૂનો જવલ્લેજ મળ્યો છે. નીચા કરેલા માથાવાળો અને વધુ પડતી વિશાળ ખૂંધવાળો એક નમૂનો સિંધુ ખીણની આકૃતિઓ કરતાં કુલ્લીની આકૃતિઓ સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે. લોથલમાંથી મળેલી ગાયની આકૃતિને ટૂંકાં અને આગળ નીકળતાં શીંગડાં અને નીચી ખૂંધ છે. એનાં આંચળ અને પ્રજનન-અંગ પણ સ્પષ્ટ રીતે ખતાવવામાં આવ્યાં છે. જોકે માટીના પકવેલ ફૂતરાઓના વિષયમાં વિગતોનો અભાવ છે, એમ છતાં ભારતીય ધણિયાતો ફૂતરો અને પાળેલો હાથપુષ્ટ ફૂતરો અલગ પાડી શકાય છે. જેનું માત્ર માથું મળ્યું છે તેવા એકશૃંગ ગેંડાને મણુકા જેવી આંખો છે અને એની ચામડીનાં પડ (folds) બહાર ઊપસતાં જોવામાં આવે છે. એની જીભ મોઢામાં કાંકરાથી ખતાવવામાં આવી છે અને કાન નીચે પડી ગયેલા છે.

૨. માટીકામની કળા

લોથલના લોકોએ મૃતપાત્રનાં ઘાટ અને સુશોભનની પૃષ્ઠતા તરફ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. હડપ્પા અને મોહેનજો-દરોમાં જોવામાં આવેલી આદ્ય હડપ્પીય

સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા ધરાવતા માટીકામના બધા ઘાટ (આ. પ.) લાલ અને બદામી રંગમાં અહીં મળ્યા છે. એના મુખ્ય પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : જામ, ચાંચ-વાળો (beaker), રકાબી, ઘોડીવાળી રકાબી, ગોળાકાર ક્લેવરની કે “ડ” ઘાટની બરણી, થાળી, તગારુ, છિદ્રિત કાન ધરાવતું પવાલું, અને ઊંચી નળાકાર છિદ્રાળુ બરણી (પટ્ટ ૩, આ. ૧૯-૭૪). એમાંનાં કેટલાંક પર લાલ લેપ ઉપર કાળા રંગથી કે બદામી લેપ ઉપર કથ્થઈ રંગથી ચિત્રરખણ કરવામાં આવેલાં છે. લોથલના વચલા થરોમાં ચિત્રિત પાત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે એનું કારણ એ છે કે એની ઉન્નતિના શિખરે ચિત્રણની ત્રણ શૈલીઓ પરસ્પર અસર કરી રહી હતી. અખરખવાળા લાલ મૃતપાત્ર પર જેવા મળેલી સ્થાનિક શૈલી વિશે અગાઉ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સાદી, પરંતુ અસરકારક શૈલી હતી અને પીંછીકામ ખૂબ જ નાણુક હતું.

પાત્રની સમગ્ર સપાટીને આડાં ખાનાં અને ઊભી પટ્ટીઓમાં વિભિન્ન કરવામાં આવતી અને ભૌમિતિક રેખાંકનોને કુદરતી અને અર્ધ-કુદરતી ભાવો (motifs) સાથે કુશળતાથી નેડવામાં આવતાં (પટ્ટ ૪, આ. ૭૫-૭૮; પટ્ટ ૧૮, આ. ૧૩૩). આમ લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રોનું સિંધુ શૈલીમાં ચિત્રણ કરવામાં આવતું હતું. આમ છતાં, તાડ-વૃક્ષોની હરોળો, પીપળાનું પાન, એકાંતરે રેખાંકિત કરેલા ચોરસો અને એકબીજાને છેદતાં વર્તુલો જેવી ભાતનાં વારંવાર થતાં આવર્તનોને લઈ એ શૈલી અનેકવિધ બની જતી. ગુલાબના ઘાટનાં પુષ્પો, સાધિત પર્ણ-રેખાંકનો, અને એક ઉપર એક મૂકેલી એવી મયૂર-પંકિતઓ પણ ઉમેરવામાં આવતી હતી. માછલાં અને મચ્છનજોની આકૃતિઓ ખૂબ વિરલ છે, પણ ગુદાના ઘાટની ભાત લોથલનાં પાત્રોમાં મળતી નથી એ નોંધવું જોઈએ.

ત્રીજી શૈલી જે અહીંની પ્રાંતીય શૈલી છે તે લોથલના કલાકારોએ આપેલું અનન્ય પ્રદાન છે. એ સિંધુ શૈલી કરતાં ખૂબ જ આકર્ષક છે, કારણ કે એનાથી ચિત્રણની જગ્યા ભરચક બનતી બચી જાય છે. વનસ્પતિ-જીવન સાથે પશુઓની આકૃતિઓના વાસ્તવિક અને સત્વપૂર્ણ ચિત્રણ (rendering) ને માટે એ જાણીતી છે. લોથલના કલાકારને પશુઓમાં બકરાઓ તરફ ખાસ અભિરુચિ રહેતી. પ્રાંતીય શૈલીના એ ઉત્તમોત્તમ દાખલા ઝાડ નીચે ગૌરવ ભરેલી રીતે ઊભેલું સાથર અને પક્ષી તરફ પાછળ જોતું હરણ છે. સાથરના લાવણ્યમય વળાંકો અને એનાં શીંગડાનાં પાંખિયાં પોતે જેની નીચે ઊભું છે તે ઝાડની નમી પડતી ઢાળીઓની સાથે પૂરી સંવાદિતા ધરાવે છે. બીજા દાખલામાં, સાંકડા મેં-વાળી બરણીમાંથી પાણી

પીવા મથતા હરણું ચિત્ર છે. આ ચિત્ર પરથી પાણી ન પી શકતા તરસ્યા હરણુંની વાર્તાની અટકળ થઈ શકે. ઝાડની પાતળી ડાળીઓ અને હરણુના એનાથી પણ વધુ પાતળા પગ, એનાં દમામદાર શોંગડાં અને લાવણ્યમય ડોક બારીક પીંછીથી કાળજીપૂર્વક દોરવામાં આવેલાં છે. કલાકારે પશુની ગતિ એના પગોના સ્થાનવિન્યાસથી સૂચવી છે. વાસણમાં કેટલાક કાંકરા નાખવાથી પાણીની જાંચે આવેલી સપાટીને કારણે પોતાની તરસ છિપાવવામાં સફળતા પામેલા પક્ષી તરફ હરણુ પાછળ જોઈ રહ્યું છે. જગ્યાને ભરચક બતાવ્યા સિવાય કે એક પણ વિગતને જતી કર્યા વિના ૧૫.૫ સે. મી. ની સાંકડી જગ્યામાં આખો પ્રસંગ ચીતરી બતાવ્યો છે એ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. પ્રસંગવશાત્ એ જ પાત્ર બે જુદી શૈલીઓમાં ચીતરવામાં આવ્યું હતું. જેની સપાટીને ચાર પટ્ટીઓમાં વિભાજિત કરી છે તેવું “૩” ધાટું પાત્ર એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે : એક પટ્ટી પ્રાંતીય શૈલીમાં અને બાકીની સિંધુ શૈલીમાં ચીતરવામાં આવેલ છે. પ્રાંતીય શૈલીમાં આડેખેલા ચિત્ર ઉપરથી “કાગડો અને લુચ્ચું શિયાળ” ની વાતના વિષય-વસ્તુ વિશે અટકળ થઈ શકે છે. અહીં શિયાળ જેવા પ્રાણીનું માથું અને પાછલો ભાગ તથા એની ટૂંકી જાડી પૂંછડી ઝાડની નીચે બતાવવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે ચાંચમાં માછલી પકડી રાખી રહેલાં કેટલાંક પક્ષીઓને ડાળીઓ ઉપર બેસાડેલાં છે અને થોડાં બીજાંને જાંચે ફક્કડ બેસતાં બતાવ્યાં છે. શિયાળની પાછળ જાણે કે જમીન ઉપર માછલી નાખેલી બતાવવામાં આવી છે. જુદાં જુદાં સૂચનો કરવામાં કલાકાર ભારે કલ્પનાશીલ છે. પક્ષીઓનું બેસતું આકાશમાં પગો બતાવીને સૂચવ્યું છે, જ્યારે ઝાડ ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓની અડધી ઉધાડી પાંખો બતાવે છે કે તેઓ પણ બેઠી જવા તૈયાર છે. આવા ઉચ્ચ કલ્પનાત્મક ચિત્રણનો સિંધુ-ખીણના કુંભારે કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો કે જે ઉપરથી પ્રસિદ્ધ લોકકથાઓનું વસ્તુ કલ્પી શકાય. પ્રાંતીય શૈલીનું બીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ ભૂમિ ઉપરના દૃશ્યોના સમાવેશનું છે. પોતાને દરરોજ ખેતરોમાં જેવા મળતાં હતાં તેવાં પક્ષીઓ અને રોપાતું લોથલના કલાકારે નિરૂપણ કર્યું છે (પૃ. ૧૯, આ. ૧૩૪). એક દાખલામાં બરણી ઉપર બગલાંની જોડી ચીતરી છે, જ્યારે બીજી બરણીમાં સમુદ્રકાંઠાની પટ્ટીઓમાં સામાન્ય એવાં બે માનવ-લક્ષી પક્ષીઓ કાળજીપૂર્વક બતાવવામાં આવ્યાં છે. આ શૈલીનું ત્રીજું ઉદાહરણ ઠીકરી ઉપર ચીતરેલા ઝાડની નીચેના સર્પોનું છે.

કમનસીબે ‘સમય આ’ માં લોથલવાસીઓની સમૃદ્ધિની પડતીને લીધે લોથલની મારીકામની કળાએ એકાએક પીછેહઠક અનુભવી. એમ અટકળ કરી શકાય કે વાસણોનું ભવ્ય રીતે ચિત્રણ કરવામાં રહેલી જરૂરી મહેનત અને કારીગરીનો

બદલો વાળી આપે તેવા માલદાર ગ્રાહકો ગરીબ બિચારા કુંભારને મળ્યા નહિ અને તેથી એને હલકા દરજ્જાની રુચિઓ ધરાવતા વધુ ગરીબ વર્ગના લોકોની ધરાઈ કરવી પડી, તેથી ઉતાવળે રાતા રંગનો લેપ કે હાથ લગાવ્યા પછી વાસણની સપાટીના મર્યાદિત વિસ્તાર ઉપર લહેરાતી અને ત્રાંસી રેખાઓ, ટપકાં, પાશ અને પર્ણ જેવી તદ્દન પ્રાથમિક પ્રકારની ભાત દોરવાનું કલાકારને પસંદ કરવું પડ્યું. મૃતપાત્રોના ચિત્રણ વિશેની બેદરકારી વિષમ રેખાઓથી છતી થાય છે. કુંભારે ભાગ્યેજ પક્ષી કે છોડ ચીતર્યાં છે, અને ન્યારે એ ચીતર્યાં છે ત્યારે એ અમુક રૂઢિગત આકૃતિને અનુસર્યાં છે, જેવું મોરની આકૃતિ ચીતરવાની ગાખતમાં લોથલ અને રંગપુરના અંત્ય હડપ્પીય સમયનાં વાસણો ઉપર દેખાય છે. સમય જતાં, અવનત સિંધુ અને પ્રાંતીય શૈલીઓના સંયોજનને સાંકર્ય સન્ન્યું છે કે ન્યાં સમય ૨૬ અને ૩ માં ચળકતાં લાલ પાત્રો ઉપર બકરાં અને આખલાઓનાં રેખાંકન કરવામાં આવ્યાં હતાં.

આ ભાવે મધ્ય ભારતમાંના નાગદા આગળની અનુ-હડપ્પીય તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓમાં પણ દેખા દે છે.

૩. મુદ્રા-ઉત્કરણ

લોથલમાંથી મળેલા આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સહુથી વિશિષ્ટ પદાર્થો તે મુદ્રાઓ છે. એ સામાન્ય રીતે સેલખડીની અને પ્રસંગવશાત્ અકીક, ચર્ટ, તાંબુ, ફાયેન્સ અને પકવેલી માટીની બનેલી હોય છે. તેઓને સાચા અર્થમાં હડપ્પીય નકશીકળાના સર્વોત્તમ નમૂના કહેવામાં આવે છે. કુમાઉ ભાતમાં કોતરવામાં આવેલાં પ્રાણીઓની જીવન-સદૃશ મૂર્તતા માટે એ ગણીતી છે. મુદ્રાઓ ઉપર અનેક પ્રકારનાં પ્રાણી કોતરેલાં હોય છે; ઉપરાંત સિંધુ-ખીણની ચિત્રલિપિમાં નાનો અભિલેખ પણ સુંદર રીતે કોતરવામાં આવ્યો હોય છે (પૃ ૨૧, આ. ૧૪૧-૧૪૨). ૨ થી ૩ સે. મી. ની ચોરસ નાની જગ્યામાં પશુઓની આકૃતિઓનું સમગ્ર નિરૂપણ છે. એમાં વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં બધી સ્નાયુગત વિગતો દર્શાવી છે. આ સિંધુ-કલાકારની અનન્ય સિદ્ધિ છે. હડપ્પીય લોકોને બેહરીન, મિસર અને મેસોપોટેમિયા સાથેના વેપારી સંબંધો હોવા છતાં, મુદ્રાઓ અને તોલાં જેવી એમની વેપારની યોજનાઓ આકૃતિ અને વિષયમાં તદ્દન સિન્ન રહી હતી. લોથલની મુદ્રાઓ રેખાંકનમાં તથા છેદમાં સામાન્ય રીતે ચોરસ અથવા લંબચોરસ પ્રકારની હોય છે અને એની પાછળ સર્વજીવ દો હોય છે. ચોરસ પ્રકારની થોડી જ મુદ્રાઓ એના છેદમાં ત્રિકોણ, પંચકોણાત્મક કે સમતલોત્તલ હોય છે. છેલ્લા એ પ્રકારોમાં

પાછળ દ્વેષો હોતો નથી, પરંતુ છેદમાં જ આડી રીતે કે ઊભી રીતે કાણું પાડવામાં આવ્યું હોય છે. ગાળા માટેની કડીવાળી તાંબાની એક જ મુદ્રા લોથલમાંથી મળી છે. મોહેન્-દોરો, દેસલપર અને હડપ્પામાં પણ સેલખડી વગેરેની ચાલુ ચોરસ કે લંબચોરસ મુદ્રાઓ સાથેસાથ તાંબાની તકતીઓ વાપરવામાં આવતી હતી. તુલનાત્મક આનુપૂર્વીની દૃષ્ટિએ, લોથલમાં મળી આવેલી સેલખડીની ' ધરિની અખાતની મુદ્રા ' ખૂબ જ મહત્વની છે. એ રેખાંકનમાં વૃત્તાકાર અને છેદમાં સમતલોત્તલ છે (પૃ. ૨૦, આ. ૧૩૬). એના પૃષ્ઠભાગમાં મોટો ઊપસતો દ્વેષો છે, જે સમગ્ર સપાટીને આવરી લે છે. એ સપાટીમાં એ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: એની એક દિશામાં આડી ત્રેવડી રેખાઓ કોતરી હોય છે અને બીજી દિશામાં છિદ્ર પાડ્યું હોય છે. મુદ્રાના મુખભાગ ઉપર એલમની આકૃતિઓમાં હોય છે તેમ જ માથાવાળો નાગ હોય છે. એની જ બાજુએ બહાર નીકળી આવતી મોટી અંખોવાળાં વન્ય અજકુલનાં જ ફૂદતાં પ્રાણીઓ હોય છે. આ પ્રાણીઓ કદાચ હરણ કે બકરા હોય. ' ધરિની અખાતની મુદ્રાઓ 'ની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તેવા એકમાત્ર બીજા દાખલો તે લોથલમાંથી મળેલી સિંધુ કલાકારીગરીની સેલખડીની લંબચોરસ મુદ્રા છે. એમાં લંબચોરસ દ્વેષની બંને બાજુએ એવડાં નાનાં વર્તુલ દોરવામાં આવ્યાં છે. લોથલમાંથી મળેલી બીજી અસામાન્ય મુદ્રાઓમાં એવી એક મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ કે જેમાં સિંધુચિહ્નો માત્ર મહોરા ઉપર નહિ, બાજુઓ ઉપર પણ મળે છે.

લોથલમાંથી મળેલ બસોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકોમાંથી એકે ઉપર માનવ-આકૃતિ નથી. પશુઓની આકૃતિઓમાં પણ લાંબાં શીંગડાં, આગળ પડતી ખૂંધ અને ગોદડીને માટે જણાતા બ્રાહ્મણી આખલાની ગેરહાજરી તરી આવે છે. હડપ્પા અને મોહેન્-દોરોની જેમ લોથલની મુદ્રાઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવેલું સહુથી લોકપ્રિય પ્રાણી એકશૃંગ છે (પૃ. ૨૧, આ. ૧૩૭-૧૪૦). આ એકશૃંગ, આખલા જેવું, પ્રાણી કેટલાકને મતે પૌરાણિક આકૃતિ છે. બીજાઓ એને દ્વિશૃંગ પશુ તરીકે બતાવે છે, જેને પડખાગેર ઘડવામાં આવે ત્યારે એ એકશૃંગ પ્રાણી જેવું લાગે. સિંધુ મુદ્રાઓમાં આ પ્રાણી વધુ મોટા પ્રમાણમાં છે અને એની આગળ પવિત્ર અગ્નિપાત્ર જેવું પાત્ર દર્શાવ્યું હોય છે. આ બંને બાજુએ સૂચવે છે કે બીજાં પશુઓ કરતાં એના તરફ ખૂબ વધુ આદર હતો. મહત્વની દૃષ્ટિએ એ પછી ટૂંકાં શીંગડાવાળો ખૂંધ વિનાનો આખલો આવે છે, જેને એની સમક્ષ મૂકવામાં આવેલ તજારામાંથી ખાણ ખાતો બતાવવામાં આવ્યો છે. મુદ્રાઓ ઉપર એકશૃંગ અને બકરાની સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વસ્તુ તે અગ્નિપાત્ર કે

ધૂપિયા જેવું લાગે છે અને ટૂંકાં શીંગડાવાળા આખલાની સામે મૂકેલી વસ્તુ તે તગારું લાગે છે (પદ ૫, આ. ૭૬-૮૭). લોથલ સુધ્ધાં હડપ્પીય સ્થાનોમાં મળેલાં માટીકામનાં ઘોડી પરનાં તાસક અને તગારાં મુદ્રાઓમાં કોતરેલાં ધૂપિયાં અને અંતર્ગોળ આબુવાળા પદાર્થોને મળતાં આવે છે.

સિંધુખીણની મુદ્રાઓ ઉપર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ત્રીજી આકૃતિ હાથીની છે, જે લોથલમાંથી મળેલી માટીની પકવેલી મુદ્રામાં પણ મળે છે. ભારતવર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ હાથીઓનું એક નિવાસસ્થાન હોઈ લોથલના કલાકારે એ પશુનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો હશે, કેમકે એ ઘણી વિગતે કંડાર્યો છે. લોથલમાંથી મળેલ હાથીદાંત અને હાથીના પગનું હાડકું એવું સૂચવે છે કે આ પશુ નજીકમાં જ વસતું હોવું જોઈએ. ખરું જોતાં હાથીદાંતનું કામ લોથલનો મહત્વનો ઉદ્યોગ હતો. લોથલમાંથી મળેલી મુદ્રામાં રજૂ થયેલું ખીણું પશુ પહોડી બકરો છે, જેને લાંબી દાઢી અને પાછળ વળતાં શીંગડાં છે. અગ્નિપાત્રનો સંબંધ આ પશુ સાથે છે, હાથી સાથે નહિ. છેલ્લે સેલખડીની ખંડિત મુદ્રા ઉપર જોવામાં આવેલું ખુલ્લા નહોર, ચટાપટાવાળું શરીર અને લાંબી પૂછડી ધરાવતું, જંગલી પશુ વાઘ હોય એમ લાગે છે. કમનસીબે, એનું માથું નષ્ટ થઈ ગયેલું છે. મુદ્રાની છાપ ઉપર રહેલા મિશ્ર પશુને બ્રાહ્મણી આખલાનાં શીંગડાં, આગલા પગ અને મોઢું છે અને સૂંઢ તથા દાંત હાથીના છે. એની પૂછડી સર્પના જેવી ઊભી છે. છેલ્લે, લોથલમાંથી મળેલી સેલખડીની નાનકડી મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. જેમાં પક્ષીની આકૃતિ અને Y આકારની વસ્તુ છે. આ ખીણે આકાર ચિત્રલિપિનું ચિહ્ન હોય.

૪. દરદાગીના

હડપ્પીય લોકો આબૂખણના મોટા ચાહક હતા, જેના અનેક પ્રકારના નમૂના મળી આવ્યા છે. એ એમને ઉપલબ્ધ બધા સંલવિત પદાર્થોમાંથી બનાવેલા છે. એમના દરદાગીનામાં કંઠહાર (પદ ૨૨, આ. ૧૪૩), લટકણિયાં, વાળીઓ, વીંટીઓ, વલયો અને જંગડીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઘરેણાઓમાં સહુથી વધુ સંખ્યામાં મળે છે તે અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો, સોનું, તાંબું, કૌચ-સ, સેલખડી, છીપ અને હાથીદાંતમાંથી બનાવેલા વિવિધ આકારના મણકા (પદ ૨૩, આ. ૧૪૪).

નિકાસ તેમજ ધરગથ્થુ વપરાશ માટે પોતાનાં કારખાનાંઓમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા પથ્થરી મણકાઓના ભાતીગર રંગો અને આકારોથી લોથલના પથ્થર-કારીગરોની પરિભ્રાજિત રુચિ અને પસંદગીની સ્પષ્ટ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. એ સાચું

કે મોટા ભાગના કિંમતી પથ્થરોની ખહારથી આયાત કરવાની હતી, આમ છતાં એમણે સાધનસામગ્રીની પસંદગીમાં ઊંડી સૂઝ ખતાવી છે અને કુદરતી રેખાઓ અને ટંપકાઓનો લાભ લઈ એને ભાતીગર રંગોના અનન્ય પ્રકારના મણકાઓનો ધાટ આપ્યો છે. ‘કાર્નેલિયન,’ અકીક, ‘કેલસેડોની’ ‘જરપર,’ ઓપલ, ઓનીક્સ, ક્રિસોપ્રેઝ, પ્લેઝમા, સ્ફટિક, વૈદૂર્ય, સાઈ અને એમેઝોન પથ્થર જેવાં અર્ધ-રત્નોનો એમણે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેમાં ખૂબ જાણીતાં તે અકીક, ‘જરપર’ અને ‘કાર્નેલિયન’ છે, કારણ કે એને માટેનો કાચો માલ વિપુલતાથી મળતો હતો. એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની પડતી પછી જેને કેટલાક વિદ્વાનોએ મહીનગર કે મીનનગર તરીકે ઓળખાવેલ છે તે નગરામાં, અને એનાથી મોડે સ્તંભતીય એટલે કે ખંભાતમાં મણકા-ઉદ્યોગે વિકાસ સાધેલો દેખાય છે. ખંભાત નજીક આવેલ આચીન ઐતિહાસિક સ્થળ નગરામાં ઉત્પન્નથી અકીક અને ‘કાર્નેલિયન’ ના ઘણા મણકાઓ મળી આવ્યા છે. ખંભાતમાં, ઉત્પાદનની જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલા અર્ધ-કિંમતી મણકાઓ ભરેલી માટીની બે મોટી કોઠીઓ ઈ. સ. ની ૧૧મી સદીની બે અભિલિખિત જૈન પ્રતિમાઓ સાથે મળી આવી છે. આ પ્રમાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે મણકા-ઉદ્યોગ ખંભાતના અખાતના માથે આવેલાં લોથલ, નગરા અને ખંભાતમાં છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષ કે એનાથી વધુ સમયથી ક્રમિક રીતે વિકસેલો ઉદ્યોગ છે. ખંભાતના મણિયારો, હડપ્પીય પથ્થર-કારીગરોએ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦માં જે વિકસાવી હતી તે જ પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે.

લોથલમાંથી પથ્થરના મણકાઓના કેટલાક અનન્ય કહેવાય તેવા પ્રકાર મળ્યા છે. ખૂણાઓની સાવધાની ભરેલી પસંદગી દ્વારા એ સલાટ એવા મણકાઓ ઉત્પન્ન કરતા હતા કે જેમાં આંખ જેવા ભાગો ઉપર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. એ મણકા જોડા-ઘાટના અને એક ખાનુ સપાટ તો ખીજ ખાનુ ઉત્તલ હતા. લોથલના સલાટોએ ઘડેલાં હડપ્પીય ધરેણીઓમાં ખીજ દુર્લભ પ્રકારો તે અકીકના દ્વિનેત્ર મણકા તેમજ ‘જરપર’ ના પદ્મવાળા અને સોનાતી ટોચવાળા મણકા છે. ભઠ્ઠીમાં અકીકને પકવીને તેઓ એમાંથી કાર્નેલિયન ખનાવતા હતા અને વળી સખત પથ્થર ઉપર પણ કોરી શકતા હતા, એ હકીકત જ તેઓએ પ્રયોજેલી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓનું ઉચ્ચ કોટીનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. કાર્નેલિયન મણકાઓમાં કોતરકામ ગરમ કરવામાં આવેલા પથ્થરમાં ક્ષારથી ભેદીને કરવામાં આવતું હતું. કોતરવામાં આવેલી ભાતો તે સર્કેડ્ર વર્તુલો અને ૮ ની આકૃતિ હોઈ લોથલે આવા કોતરણીવાળા મણકા સહુથી મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યા હોઈ જો, ન્હાં

આવી કોતરણી કરવાની રીત ઉદ્ભવી હતી તેવું કેંદ્ર હોવાનો વાજબી રીતે દાવો કરી શકે.

હડપ્પીય લોકો અતિશય કઠિનતા ધરાવતી એવી પકવેલી સેલખડીના હળારો ખારીક મણુકા બનાવતા હતા. કાચો માલ નૂતન પાષાણયુગનાં સ્થાનોમાંથી આયાત કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ, જે સ્થાન હાલના માયસોર-અંધ્રના ખેલારી, રાયપુર અને કનૂલ જિલ્લાઓમાં આવેલાં છે. ગુજરાતમાં સેલખડીનાં જાણીતાં પ્રાપ્તિસ્થાન હડપ્પીય સમયમાં દુર્ગમ હતાં અને જે સ્થાનિક માલ મળતો હશે તે એની જાતરતી કક્ષાની ગુણવત્તાને લઈ વપરાયો જણાતો નથી તેમજ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં કોઈ સમયે એના ઉપર કામ કરવામાં આવ્યું નહોતું. લોથલમાંથી મળેલા સેલખડીના ગોળ છેદવાળા નળાકાર મણુકાને શારડીથી વેઠ પાડેલી ત્રિ-પત્તી ભાતથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યો છે. ભારત બહાર બ્રાકના સાર્ગોનના સમયના સ્તરોમાં ત્રિ-પત્તી ભાત જોવામાં આવી છે, જ્યાં ખીજ થોડા હડપ્પીય પદાર્થો પણ મળી આવ્યા છે. સેલખડીનો ઉપયોગ બટન, દાંતાવાળા ચક્કરના ઘાટનાં કાનનાં ધરેણાં, અને ફૂલોની ભાતનાં શિરોભૂષણો બનાવવામાં પણ થતો હતો.

એ મણુકા, ખંગડીઓ, ત્રીંટીઓ, લટકણિયાં અને કાન તથા મસ્તકનાં ધરેણાં બનાવવા માટેનો ખીજો વ્યાપક પદાર્થ ફાયન્સ હતો. ફાયન્સ બનાવવા માટેના રગડ ક્વાર્ટ્ઝ સાથે ચૂનાનું મિશ્રણ કરીને બનાવવામાં આવતો હતો. લોથલ, હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને પ્રભાસમાં મળતા ફાયન્સના વિલામાંકિત મણુકા ચોક્કસ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે, કારણ કે લોથલ પશ્ચિમ એશિયામાંની આર્ય વસાહતોની સાથે ઘણી વાર સંકળાયેલું છે.

લોથલમાંના સોનાના મણુકા અત્યંત ખારીક કારીગરીને માટે જાણીતા છે. કેટલાક લંબાઈમાં ૦.૧૨ સે.મી. થી પણ નાના છે, છતાં એ તદ્દન મજબૂત હોય છે અને સરળતાથી પરાંતી શકાય તેવા છે. એ મણુકા કંઠ-હારમાં ત્રણ લંબચોરસ અંતરાલ-મણુકા અને એ D પ્રકારના છેડાના મણુકા સાથે વપરાતા હતા. ધરીરૂપ નળી સાથેના સોનાના ચંકર ઘાંટના નવ મણુકા વેપારીના મકાનમાંથી મળેલાં ધરેણાંમાંના છે; એ ઉરના શાહી સ્મશાનમાંથી મળેલા સોના આંદીના મણુકાઓને ખૂબ મળતા આવે છે. વાળના ચોટલામાંથી કપાળ પર લટકતા રાખવામાં આવતા શંકુ આકારના પેલા પદાર્થો, કાનનાં ધરેણાં તરીકે વપરાતી અંદરના ભાંગમાં આંકડી કડી સાથેની શંકુ આકારની પાંદડીઓ અને કાનનાં બૂટિયાં તરીકે વપરાતી લંબગોળ આંખવાળી શંકુ આકારની સળીઓ લોથલમાંથી મળેલાં શણગારનાં

ખીખાં ઘરેણાં છે. આ બધા પદાર્થો સોનાના બનાવેલા છે. લોથલના સોનીઓ ઝારણુ કરવાનું, દોળ ચડાવવાનું અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોને સોનાની પતરીઓથી મઢવાનું જાણતા હતા.

એ સાચું કે તાંબાની આયાત કરવામાં આવતી હતી, આમ છતાં બંગડીઓ, ચૂડીઓ, કાનની કડીઓ અને આંગળીની વીંટીઓ, લટકણિયાં, વાળમાં નાખવાની સળીઓ વગેરે બનાવવા તાંબાનો ઉપયોગ થતો હતો. સળ પાડેલા બહારના ભાગવાળી બંગડી એ લોથલમાંથી મળેલો એક નોંધપાત્ર પ્રકાર છે. ગોળ કે અર્ધ-ગોળ, તાર કે પટ્ટીમાંથી બનાવેલી વીંટીઓમાં એક પ્રકાર એવો છે કે જેને હિંદુઓની લક્ષ્મીવીંટીઓ અને ક્રીનોસોસની મિનોઅન ૩ ના સ્તરોમાંથી મળેલી ગૂંચળાવાળી સોનાની વીંટીઓની સાથે મળતાં આવતાં એવી-ગૂંચળામાં માથાં છે. આ પ્રકાર સમય આ માંનો નોંધપાત્ર પ્રકાર છે.

૫. ઓઝરો અને હથિયારો

ઓઝરો અને હથિયારો બનાવવાના કામ માટે હડપ્પીય લોકો હજી પથ્થરને બદલે તાંબા-કાંસાના ઉપયોગ તરફ પૂરેપૂરા વળ્યા નહોતા. મોટા પ્રમાણમાં તેઓ હજી પથ્થર ઉપર આધાર રાખતા હતા, જેકે ગુજરાતના સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશમાં ધાતુના જેવી જ પથ્થરની અછત હતી. પતરીઓ, તોલાં (પૃ. ૨૪, આ. ૧૪૫) અને મણુકા બનાવવા જેઠીતી ચર્ટ અને ચક્રીકના રેતિયા પથ્થરોની વધુ સુંદર જતોતી અનુક્રમે સિંધ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આયાત કરવામાં આવતી હતી. જીન ધાત્તી નિશાઓ, ઘંટીઓ, નિશાતરા, ખત્તા, હથોડા અને ગદાનાં માથાં બનાવવા માટેના રેતિયા અને ચૂનેરી પથ્થરોની વધુ ખરબચડી જતો સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગમાંથી આવતી હતી. કોઈ ખીખા હડપ્પીય સ્થળમાંથી જાણવામાં નથી આવી તેવી પથ્થરની દળવાની અવનવી ઘંટી દાખલ કરનારા લોથલના કારીગરની શોધશુદ્ધિને યોગ્ય યશ આપવો જોઈએ. એને ચંદા જેવા મધાળા ઉપર ચોળાકાર ઓરણી અને કંકની નીચે ઊભો હાથો (peg) ખોસવા ચોરસ ખાકું હોય છે. એનો નીચેનો ભાગ વધુ ભારે અને રેખાંકનમાં જૂતાકાર હોવો જોઈએ. આવી ઘંટીઓ નેવાસામાં ઈ. પૂ. ખીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં વપરાવી શકે થઈ હતી. તાંબાની અણીદાર આર અને સળીઓના ઢાળા પાડવા માટેનાં પથ્થરનાં ખીખાં પણ લોથલમાંથી મળી આવ્યાં છે.

ધાતુની અછતને કારણે પથ્થરની પતરીઓ કલમ છેલવાની છરીઓ તરીકે કે મિશ્ર ઓઝરો તરીકે વપરાવી ચાલુ રહી. સક્કર-રોહરી કે કોઈ ખીખા

પ્રદેશમાંથી આવ્યાત કરવામાં આવેલા દાણાદાર ચટ્ટમાંથી એ અહીં જથ્થામંથ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. દાતરડા જેવું મિશ્ર ઓગર ખનાવવા માટે પીઠવાળી પતરીઓને લાકડાના કે હાડકાના હાથમાં બેસાડવામાં આવતી હોવાનું જણાય છે. બીજી પતરીઓ એકલી વાપરવામાં આવતી હશે. લોથલની ચીપિયા-ઘાટની પતરીઓ કાતરણી તરીકે કામ લાગતી હતી, બ્યારે ચટ્ટની અણીઓનો આર અને કાતરણી તરીકે ઉપયોગ થતો. પોપટની ચાંચ જેવાં અણિયાં ખોપરીમાં કાણું પાડવાના ઉપયોગમાં આવતાં હતાં.

લોથલના કારીગરોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિજ્ઞાને નોંધ લેવા જેવી મહત્વની ચીજ તે રેખા-માપન માટે વાપરવામાં આવેલી હાથીદાંતની પટ્ટી છે. એની પહેળાઈ ૧૫ મિ. મી. અને જડાઈ ૬ મિ. મી. છે; એની પ્રાચ્ય લંબાઈ ૧૨૮ મિ. મી. છે. ૪૬ મિ. મી. ની લંબાઈમાં ૨૭ રેખાઓ જોઈ શકાય છે. એ લીટીઓ વચ્ચેનું સરેરાશ અંતર ૧.૭ મિ. મી. નું છે. આવા વીસ વિભાગો મોહેન્જો-દડોની માપપટ્ટી ઉપર નોંધવામાં આવેલાં એ વર્તુલોની વચ્ચેના અંતરની લગભગ બરાબર છે. ત્યાંની માપપટ્ટીમાં રોકાયેલી જગ્યા ૩૩.૪૬ મિ. મી. છે. લોથલની માપપટ્ટી ઉપરની પાંચમી રેખા બીજી રેખાઓ કરતાં થોડીક વધુ લાંબી છે; એ પરથી કદબી શકાય છે કે પટ્ટીનું દર્શાવેલ પદ્ધતિમાં વિભાજન થતું હતું. મોહેન્જો-દડોની માપપટ્ટી પ્રમાણેનો એકમ ૬૭.૦૫૬ મિ. મી. કહેવાય છે; વિભાગદીઠ રેખાંકન (graduation)ની મધ્યમ ક્ષતિ ૦.૦૭૫ મિ. મી. છે. લોથલમાં પણ એકમ ૬૭.૦૫૬ મિ. મી. નો છે, પરંતુ વધુ ચોકસાઈ (accuracy) તાં પ્રયોજનો માટે એને વધુ નાના પેટાવિભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. સિંધુ મુદ્રાઓ મોહેન્જો-દડોની માપપટ્ટી ઉપરના વિભાગો કરતાં લોથલની માપપટ્ટીઓના વધુ નાના વિભાગોની ગણતરીએ વધુ ચોકસાઈથી માપી શકાય છે. એવું દેખાય છે કે પાદ અને હસ્ત એ બંને રેખા-માપન માટેના એકમ ગણાયા હતા; આમાંના પહેલાની લંબાઈ ૧૩.૨ ઇંચ (૩૩.૫ સે. મી.) અને પછીનાની ૨૦.૩ થી ૨૦.૮ ઇંચ (૫૧.૫ થી ૫૨.૮ સે. મી.) છે. લોથલમાંનાં મકાન “પાદ” ના પૂરા એકમોની રીતે માપી શકાય એમ છે; દા. ત. તખ્ખા ૪ જ માંના મકાન નં. ૧૫૯ નું માપ ૪૦×૨૦ એકમ છે, અને વખારનું ૧૧૭×૧૨૩ એકમ છે. વળી એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની માપપટ્ટી (૧.૭૭ સે. મી.) પરના પહેલા દસ વિભાગ એ “અંગુલ”ના પ્રાચીન ભારતીય એકમની વધુ નજીક છે. રાજુ અને માઇકરના મત પ્રમાણે “અર્થશાસ્ત્ર”નો અંગુલ ૧.૭૮૬ સે. મી. ની બરાબર છે.

લોથલમાંથી હાથીદાંતના મજેલા બીજા પદાર્થ લંબાઈમાં ૬.૫ થી ૧૨.૭ સે. મી. સુધીના માપની શંકુ-આકારની શલાકાઓ છે. લોથલમાં એનો શો ઉપયોગ હતો

એ બાણવામાં આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ ઉત્તર સીરિયાના રાસ-શામરામાં અદ્વલોઅદલ એવી જ શલાકાઓ મળેલી છે, એ હકીકત એવું સૂચવે છે કે લોથલમાંથી મેસોપોટેમિયા અને એનાતોલિયાનાં સ્થળોમાં હાથીદાંતના ખીબ પદાર્થો સાથે એની નિકાસ થતી હતી.

હવે આપણે છીપનાં બનાવેલાં ઓઝરો અને સાધનોનો વિચાર કરીએ. વાંકી, પણ તીક્ષ્ણ અણીવાળી અને બરોબર પકડ લેવાને માટે હાંસમાં ખુદી કરેલી કોતરણીઓ (engravers) ખાસ નોંધપાત્ર છે. એનો ઉપયોગ સેલખડીની અને પકવેલી માટીની મુદ્રાઓ કોતરવામાં થતો હતો. લોથલમાંથી મળેલું ભારે વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય ધરાવતું સાધન એક બાણુ ચાર ચાર એવી આઠ બેઠી ફાંસવાળો છીપનો પોતો નળાકાર પદાર્થ છે. એક બાણુની ફાંસની સામેની ફાંસને દોરીથી જોડવામાં આવે તો તેઓ એકબીજાને કાટખૂણે કાપે છે. જો બંને બાણુની ફાંસની સામેની ફાંસો જોડતી બધી રેખાઓ એક જ સપાટી ઉપર દોરવામાં આવે તો એ એકબીજાને મધ્યમાં છેદે છે અને એ રીતે આઠ રેખાઓથી પડેલા ખૂણા બરોબર પિસતાળીશ અંશના થાય છે. સ્પષ્ટતઃ આ સાધન અત્યારનો કમ્પાસ કરે છે તે જ કાર્ય આપતું હોવું જોઈએ અને જમીનની માપણી તેમજ રસ્તા અને મકાનોનું તલમાન નક્કી કરવાના ઉપયોગમાં આવતું હોવું જોઈએ. માથાંલે એને દેહાબૂષણ તરીકે ગણ્યું છે, પરંતુ વીંટીનું કામ આપવાને માટે એ ખૂબ જાડું પડે છે અને લટકણિયા તરીકે લટકવાને માટે બંધ ખેસે તેવું નથી.

ઓઝરો અને હથિયારો બનાવવા માટેનો સહુથી અનુકૂળ અને ટકાઉ પદાર્થ નિઃશંક રીતે તાંબું અને એનાં મિશ્રણ હતાં, જેનું હરખીય લોકોને સારું જ્ઞાન હતું. તાંબું અને કલાર્ધ આયાત કરવામાં ભારે કિંમત પડતી હોવા છતાં સુતારો, કડિયા, માછીઓ, વહાણ બાંધનારાઓ અને તામ્રકારોને જોઈતાં ઓઝર બનાવવામાં તેઓ ધાતુઓનો અહોળો ઉપયોગ કરતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હરખીય લોકોને કાંસું બનાવવાનું આવડતું નહોતું અને તેથી તેઓ તૈયાર કરેલા કાંસાની આયાત કરતા હતા. તેઓ વળી એમ સૂચવે છે કે સિંધુખીણના તામ્રકારો ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત હતા અને ધાતુનાં ઓઝર અને હથિયાર બનાવવામાં જૂની ઘર્ષ ગયેલી હુનર-પદ્ધતિઓનું અનુસરણ કરતા હતા. એક કરતાં વધુ ટુકડાઓનાં ખીખાંનો ઉપયોગ ધરાવતાં મિશ્રિત હથિયાર બનાવવાનું એમને જ્ઞાન નહોતું એમ કહેવામાં આવે છે. આમાંની કેટલીક દલીલોની પરીક્ષા કરીએ.

એ સાચું છે કે હડપ્પીય ધાતુકારો ઢાળ પડતી સપાટીવાળા કે સપાટી વિનાના ચપટ સેલ્ટ જેવાં ઓળરોના મોટે ભાગે પ્રાથમિક કક્ષાના ઘાટ બનાવતા હતા, જ્યારે સુમેર અને એલમના ધાતુકારો એ જ સમયમાં હાથે ધાલવાના બાંકવાળી વિકસિત પ્રકારની કુહાડી બનાવતા હતા અને હાથા કરવાના સિદ્ધાંત માત્ર કુહાડીઓને જ નહિ, ખંજર અને ભાલાને પણ લાગુ પાડતા હતા. હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને ચાન્ડુ-દડોમાં ઘડાયેલાં ઢાંકણાં, છરીઓ, અસ્તરા અને ભાત્રા જેવા જુનવાણી થઈ ગયેલા ઓળર-પ્રકારોને વિશે બોલતાં પિગોટ ૧૨ કહે છે કે “સંસ્કૃતિનું કુંભારકામ જેવું પ્રેરણા વિનાનું સામાન્ય કોટિનું છે તેવું આ પણ છે” અને ઉમેરે છે કે હડપ્પીયોએ ઉત્પન્ન કરેલી ચીજોને શ્રદ્ધિયુક્તતા નિર્જીવ હાથને કારણે સહન કરવું પડ્યું હતું. એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે સમાન ધોરણ સાચવવાના વલણે અને લગભગ ચોખલિયા પ્રકારના ઉપયોગિતાવાદે કલાકાર કે કારીગરને સ્વતંત્રતા રહેવા દીધી નહિ, પરંતુ સત્ય તો એ છે કે હડપ્પીય લોકો, પશ્ચિમમાં બીબ્લો સમન્વ્યા અને શીખ્યા તે પૂર્વે જ ઘણા સમય ઉપર, સમાન ધોરણ અપનાવવાના લાભની કદર કરવાનું સમન્વ્યા અને શીખ્યા હતા. કુંભારકામ અને ઈંટો સહિતના હડપ્પીય ઉત્પાદનમાંની પ્રબળ એકરૂપતાનો આનાથી ખુલાસો મળી જાય છે. વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ધાતુનાં ઓળરો અને હથિયારોનાં ઘાટ અને કદના વિષયમાં સમાન ધોરણને વળગી રહેવાની ક્રિયાએ ઓછે ખર્ચે મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવાની સરળતા કરી આપી હતી અને ઉત્પાદક તેમજ ગ્રાહક બંનેને ફાયદો કરી આપ્યો હતો. આજે પ્રત્યેક સભ્ય સમાજ તોલાં અને માપનું સમાન ધોરણ કરવાનો યત્ન કરે છે, જે હડપ્પીય લોકોએ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું હતું. પ્રાચીન-સ્વાતંત્ર્ય ભારતમાં આવી એકરૂપતાના અભાવે ઊભી થયેલી અધાધૂંધી ખૂબ જ જાણીતી છે. આ સાથે યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાંતીય ફેરફાર અસ્તિત્વમાં હતા.

હડપ્પીય લોકોને એકથી વધુ ટુકડાઓનાં બીબાંના ઉપયોગને સમાવતી નષ્ટ મીણની હુન્નર-પદ્ધતિનું સંગીન જ્ઞાન હતું. મોહેંજો-દડોની સુંદર નૃત્યાત્મક આકૃતિ અને લોથલમાંની કૂતરાની બારીક આકૃતિ એ ઉક્ત હુન્નરપદ્ધતિ અપનાવ્યાનો પ્રબળ પુરાવો છે. શાંતિયાહક પ્રબળ તરીકે તેઓ યુદ્ધ અને વિજય કરતાં વેપાર અને નફામાં વધુ રસ ધરાવતા હતા અને તેથી, તેઓ વિકસેલી હુન્નરપદ્ધતિ બળુતા હતા છતાં સંહારક હથિયારોનું ઉત્પાદન કરવા આતુર નહોતા. એમને તાંમાનાં પાતળાં પતરાંનાં બનાવેલાં જુનવાણી પ્રકારનાં બાણ-ફળાં, ખંજરો અને ભાલાંનાં ફળાંથી સંતોષ હતો, જે અપોચપ બેઝયલાં હતાં, પરંતુ પક્ષીઓ અને

પશુઓનો સંહાર કરવા પૂરતાં જ એ પ્રયત્ન હતાં. એમને સત્રુઓ ચડી આવશે એવી કાંઈ ધારણા હતી નહિ અને તેથી વિકસિત પ્રકારનાં લગાયક હથિયારોની એમને જરૂર નહોતી. મિત્ર ધાતુ ખનાવવાના એમના જ્ઞાનના વિષયમાં પૂરતો પુરાવો છે કે તેઓ ચોખ્ખું તાંબું પ્રાપ્ત કરી કાંસું ખનાવવાને માટે જોઈતા પ્રમાણમાં ક્લાર્ક ઉમેરતા લોથલમાંથી મળેલા તાંબા-કાંસાના પદાર્થોમાં રહેલી ક્લાર્કનું પ્રમાણ ખતાવતો નીચેનો કોડો એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે કે ઓગરો અને હથિયારો અથવા કોતરણીઓ અને ભાલાંના ઉત્પાદન કરતાં બંગડીઓ અને સળીઓની ખતાવટમાં ક્લાર્ક વધુ પ્રમાણમાં વાપરતા હતા. તેઓ એ પણ જાણતા હતા કે ક્લાર્ક દસ ટકાથી વધુ વાપરવામાં આવે તો ઓગર બટકણાં થઈ જાય; તેથી, નીચે ખતાવ્યું છે તેમ, સામાન્ય રીતે ઓછા ટકા વાપરવામાં આવતા :

અંક	પદાર્થ	ક્લાર્કનો અંશ
૧.	ભાલું	૨.૨૭ ટકા
૨.	કોતરણી	૩.૮૬ "
૩.	ચરીસો	૫.૪૭ "
૪.	કાંસવાળી સળી	૯.૦૨ "
૫.	ટાંકણું	૯.૬૨ "
૬.	બંગડી	૧૧.૮૨ "
૭.	સળી	૧૩.૮૦ "

લોથલ અને રંગપુરમાંના તાંબા અને કાંસાના પદાર્થોમાંનાં મિશ્રણ અને હુન્નરપદ્ધતિના કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ પછી ભારતના પુરાવસ્તુકીય રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ. બી. બી. લાલ કહે છે કે “આ પદાર્થોનો અભ્યાસ ખતાવે છે કે એ સમયના કારીગરને ઢાળા પાડવાની અને ઘડવાની હુન્નરપદ્ધતિનો સારો ખ્યાલ હતો. અનુપચયન કરનાર (de-oxidising) તત્વ તરીકે અને તાંબાને સખત કરવા માટે ક્લાર્કનો ઉપયોગ પણ જાણીતો હતો.” તાંબાના પદાર્થોના વિષયમાં એ નોંધવું જોઈએ કે સેફ્ટમાંના ક્લાર્કના અંશનું પ્રમાણ ૨.૬૦ થી ૪.૦૯ ટકા સુધીનું રહેતું, પરંતુ ધરીમાં એ ૫.૨૮ ટકા સુધીનું થતું. આમ છતાં રંગપુરમાંથી મળેલી બંગડીમાં, લોથલની બંગડીઓમાં પણ છે તેમ, ક્લાર્ક ૧૧.૦૭ ટકા હતી.

લોથલના ધાતુકારોએ તૈયાર કરેલાં થોડાં ચોક્કસ પ્રકારનાં હથિયારોની હવે વિચારણા કરીએ. લોથલ સહિતનાં હરપ્પીય સ્થળોમાંથી મળેલું ખચકા સાથેનું

પાંદડાના આકારનું પાતળું ભાલું (ભાલાનું ફળું) એ લગભગ છરી જેવું છે (પૃષ્ઠ ૨૪, આ. ૧૩૬). મધ્ય ભાગના ટેકાનું કામ આપતા ઊભા ઘાટે ચિરાયેલા લાકડાના હાથામાં એ ખોસાતું હોવું જોઈએ. લોથલમાંથી મળેલાં ભાલાનાં બે ફળાંને પકડમાં રાખવા માટેનાં વીંધ છે. ખંજરો લંબાઈમાં ૩ થી ૧૦ સે.મી.નાં છે, પરંતુ એ યુદ્ધમાં વાપરી શકાય તેવાં મજબૂત નથી. એમાંના એકને વાળેલો ગાળો છે અને ખીજને કાણાવાળી અણી છે. નિઃશંક રીતે ભાલા તરીકે વપરાતું હશે તેવા ફરી વાળેલા પેચદાર અણિયા સાથેનું ચપટ, પાંદડા ઘાટનું પાતું લોથલમાં મળતું નથી. આ પ્રકાર સિંધુ સભ્યતામાં વિશિષ્ટ છે અને ભારતીય ઉપખંડની બહાર એ માત્ર હિરસરમાં સમય ૩ માં મળે છે. લોથલમાંનાં તાંબાનાં બાણ-ફળાં પાતળાં, ચપટ અને સાંકડા ચકલી-પૂછડિયા આંકડાવાળાં છે, પણ એને હાથામાં ખોસવાની અણી નથી. છેલ્લે એક એવા મહત્વના ઓળખ-પ્રકારની વાત કરીએ કે જે યુદ્ધના હથિયાર તરીકે અથવા લાકડાં કાપવાના સાદા ઓળખ તરીકે વાપરી શકાતું હોય. એ પાનાવાળી કુહાડી છે કે જેની લોથલમાં ત્રણ અલગ અલગ જાત તારવી શકાય છે. લાંબા સાંકડા પાનાવાળી અને લગભગ સમાંતર બાજુઓ ધરાવતી કુહાડી સિંધુખીણ અને લોથલમાં સામાન્ય હતી. ખીજે પ્રકાર પહોળું પાતું અને બેઉ હાંસની જરાક અવતલતા ધરાવતી ચપટ કુહાડીનો છે. એ હડપ્પા, મોહંજો-દડો, ચાન્હુ-દડો, રંગપુર અને લોથલમાં મળી આવે છે. ત્રીજો પ્રકાર તે પટ્ટીમાં હાથા માટેના બાકેરાવાળી કુહાડીનો લાગે છે, પણ એ તૂટેલો છે. લોથલમાં આ ત્રણ જાણીતા પ્રકારો ઉપરાંત ખીજના ચંદ્રના આકારની કિનારાવાળી અવનવી કુહાડી મળી છે, પરંતુ કમનસીબે કિનારો અને ખીજના ચંદ્રના આકારની હાંસની સામેની ધાર લાંગી પડી છે. એ લાંગેલી ધાર કાપવાનું કામ આપે તેવી તીક્ષ્ણ હતી કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી. એની કિનારોનો આકાર બાજુઓ ઉપર કેવો હતો એ વિશે પણ કહેવું એટલું જ અયોગ્ય છે. સપાટી ઉપર બધે ધ્યાન ખેંચે તે રીતનાં હથોડાનાં નિશાન જેવામાં આવે છે અને કેટલાક વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું છે કે આ કુહાડીનો ઉપયોગ ઘાતુ-કામમાં થતો હતો, જ્યારે ખીજઓ એને ધાર્મિક ક્રિયાતું પ્રયોજન આરોપે છે. ઉત્તર પ્રદેશમાંના ખિસોલીમાંથી મળેલી માનવાકાર ઘાટની કુહાડી સાથે એની કેટલીક વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. જોકે ઢાળો પાડવો અને પછી હથોડાંથી ટીપનું એ બેઉ કિસ્સાઓમાં અપનાવવામાં આવેલી હુનરપદ્ધતિ સમાન છે, આમ છતાં વાપરવામાં આવેલી ઘાતુનું સંયોજન, નીચેના કોઠામાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે :

પદાર્થ	તાંબું	સીસું	નિકલ	લોહું	કલાર્ધ
૧. લોથલની કિનારવાળી કુહાડી	૯૬.૨૭	૨.૫૧	૨૫૯૫	૨૫૯૫	૨૫૯૫
૨. ખિસૌલીની મનુષ્યાકાર આકૃતિ	૯૮.૭૭	—	૦.૬૬	—	—

આથી લોથલની કિનારવાળી કુહાડી ગંગાની ખીણમાંના તાંબાના સંગ્રહમાંથી આવી એ શંકારપદ છે, પરંતુ એ નિઃશંક છે કે એ પ્રકારવિદ્યા અને હુનર-પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ બિન-હડપ્પીય છે. ખિસૌલીની કુહાડીમાં નિકલના ટકાનું પ્રમાણ ઊંચું છે અને એ ક્યાંથી આવી એ મળવામાં આવ્યું નથી.

લોથલના કારીગરોને જોઈતાં આંકડીવાળા ગલ, દાતરડાં, ધારવાળી શારડીઓ, આર અને સોય જેવાં તાંબા અને કાંસાનાં ઘણાંખરાં ઓગર સ્થાનિક રીતે બનાવવામાં આવતાં હતાં અને પ્રકારની દૃષ્ટિએ એ હડપ્પીય છે. વળેલી ફાંસવાળી શારડી અને રંદો—સુતારને અને વહાણ બનાવનાર બંનેને ઉપયોગનાં—, ભોંકવા બાબુના છેડાએ વીંધવાળી સોય અને વળાંકવાળી કરવત જેવા નવા ઓગર-પ્રકારોના સર્જનમાં લોથલના ધાતુકારોની શોધકશુદ્ધિ વ્યક્ત થાય છે.

લોથલમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા આંકડીવાળા ગલ જુદા જુદા માપના મળે છે અને એને ગોળાકાર છેદ હોય છે. એ સામાન્ય રીતે કલાર્ધવાળા કાંસાના બનાવવામાં આવ્યા હોય છે. તાંબાના મિશ્રણવાળાં નાજુક ઓગરોમાં ભોંકવાના છેડે અર્થાત્ સામે છેડે વીંધવાળી સોય, કાટખૂણિયા અંતર્વૃત્ત છેદના પાનાવાળી દાંતાની કરવત અને મોચીના ઉપયોગની આર છે. વૃત્તાકાર કરવત માનવની ખોપરી શારવાના કામ માટે અથવા તે નળાકાર પદાર્થોમાંથી ફાંસ પાડવાના કામ માટે વપરાતી હોય. પ્યાલાં, સળંગડ ખેસાડેલી ખરણીઓ, ચમચા અને સાંકળાની કડીઓ (chain-links), તાંબામાંથી બનાવેલા ધરગથ્ય ઉપયોગ માટેના ખીબ પદાર્થ છે. લોથલના લોકોની પ્રસાધન-સામગ્રીમાં તાંબાના અરીસા, વાળમાં ખોસવાની સળીઓ અને કાન-ખોતરણીઓ હતી. અરીસો રેખાંકનમાં અંકાર છે, પરંતુ એનો હાથે ભાંગી ગયો છે.

લોથલમાં ધાતુકામને કારણે ભટ્ટીઓ અને કારખાનાંઓની જરૂર ઊભી થઈ. તબક્કા ૩ નું જણાયેલું સહુથી પ્રાચીન ધાતુ-કારખાનું નગરની ઉત્તર બાજુની સીમા પર આવેલું હતું. રેખાંકનમાં એ ગોળાકાર છે અને એને એક છેડે

બળતણ માટેનું બાકોડું છે. પકવેલી માટીનું એક મોટું કુણડું (crucible) અને એની નજીકથી મળેલું તાંબાનું પતરું એવું સચવે છે કે ત્યાં તાંબકાર કામ કરતા હતા. તાંબકારોએ વાપરેલું બીજું બાંધકામ તે બળરના રસ્તામાં તબક્કા ૪ માં બાંધેલું એ ખંડવાળું કારખાનું છે. બીજી મૂકેલી ઈંટોની બનાવેલી ૬૦.૭૫ સે. મી.ની લંબચોરસ ભટ્ટી અને વપરાશનાં એંધાણ ધરાવતો રેતિયા પથ્થરનો ધનાકાર પણ અહીં હજીયે જોવા મળે છે. ધાતુકામમાં વપરાતા બીજા પદાર્થ તે માટીની પકવેલી જડી ખરબચડી દીવાલોવાળી કુણડીઓ, પથ્થરનાં ગદા-માથાં તથા તાંબા અને કાંસાનાં દાતરણં છે. નીચલા નગરને ઉત્તર છેડે બાંધવામાં આવેલું, પાંચ અંતર્યુક્ત કૂંડી જેવી ઈંટની વંડીઓ ધરાવતું મોટું ધાતુ-કારખાનું બતાવે છે કે એક છાપરા નીચે અનેક તાંબકારો કામ કરતા હતા. અહીં કુંભારકામની પાંચ જેટલી ભટ્ટીઓ પણ જાણવામાં આવી હતી.

૬. રમકડાં અને સોગટાં

પકવેલી માટીની લોથલની કળામાં લગભગ બધાં જ ધરાણ અને જંગલી પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં થોડાંકને તો ખૂબ જ કાળજીથી ઘડવામાં આવ્યાં છે. આખલો, ગાય, ઘોડો, ફૂતરો, ભૂંડ, ગેંડો, વાઘ, ચિત્તો અને ખિસકોલી ખાસ નોંધપાત્ર છે. લોથલમાં ખૂંધવાળાં અને ખૂંધ વિનાનાં પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે; એમાંનો સુંદરતમ નમૂનો ખૂંધ વિનાનો આખલો છે, જે એનાં બળ અને સ્નાયુગત વિગતોને માટે જાણીતો છે. પૈડાવાળી પશુ-આકૃતિઓ અને ઘોડાના માથાવાળી મિશ્ર આકૃતિઓ બાળકોના આનંદ માટેનાં રમકડાં તરીકે વપરાતાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંકને હાલતાં માથાં હતાં, જેનું દોરીથી સંચાલન થતું હતું.

લોથલના લોક ઘરની અંદરની વિવિધ રમતોમાં રસ લેતા સુખી જન હતા. આ રમતોમાંની મુખ્ય રમત શેતરંજ (chess) ને લગભગ મળતી આવતી પાટિયાની રમત હતી. શેતરંજ એ રાજવીઓની ખૂબ જ પ્રાચીન કાળની ભારતીય રમત છે, જેમાં રાજા અને એના મંત્રી ઉપરાંત ભારતીય સેનાનાં ચાર પારંપરિક સૈન્યો—પાયદળ, હથેળ, ગજદળ અને રથદળ—ને મૂર્ત કરવામાં આવે છે. શેતરંજ માટે ‘ચતુરંજ’ એટલે કે ચાર પ્રકારની સેનાનો વહેલામાં વહેલો સાહિત્યિક નિર્દેશ ઈ. પૂ. ૩ ૭ સદી સુધી જાય છે. લોથલમાંથી મળેલાં પાકી માટી (પદ ૨૫, આકૃતિ ૧૪૭), શંખ-છીપ, હાડકાં, હાથીદાંત અને પથ્થરનાં બનાવેલાં સોગટાં ભારતમાં અત્યારે વપરાતાં સોગટાંને આકાર અને કદમાં તદ્દન મળતાં આવે છે. પકવેલી માટીનાં અને છીપનાં દુર્ગ-ઘાટનાં સોગટાં મળ્યાં

‘રાજ’ અને ‘મંત્રી’ને મૂર્ત કરતાં હતાં, જ્યારે ખડાં દુર્ગ-ઘાટનાં સોગટાં અત્યારની શેતરંજના ‘હાથી’ને મળતાં છે. છુતાનના માથાવાળો શંકુ-આકારનો જોયો પદાર્થ ‘રથ’ના જેવો દેખાય છે અને આરપાર ન જતાં વીંધવાળા કે વીંધ વિનાના નાના ચતુરસ્ર પદાર્થ ‘પાયદલ સૈનિકો’ માટેના લાગે છે. પ્યાદાંઓનાં લિન્ન લિન્ન કદોતું લિન્ન લિન્ન મૂલ્ય હશે કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી; કદાચ એ રમવા માટેના લિન્ન લિન્ન સટના હોય. લોથલમાંથી કૂતરો, ઘોડો અને આખલા જેવાં પશુઓનાં માથાંના ઘાટ ધરાવતી અને ચપટ એસણીવાળી પકવેલી માટીની ગ્રાણી-આકાર આકૃતિઓ મળી છે. એમાંની એક ભારતીય શેતરંજમાંના ઘોડાને મૂર્ત કરતી હોય એમ લાગે છે. સૂસા અને તેપે ગવરામાં ખીજાં ગ્રાણીઓના આકારનાં સોગટાં મળ્યાં છે. સોગટાંઓથી મૂર્ત કરવામાં આવતી સેનાઓ લોથલમાં અચાત છે. વિભાગો ખતાવતાં ચોકડાં અને કાટખૂણિયા-ઓનાં નિશાન ધરાવતાં પકવેલી માટીનાં એવાં બે ચોરસાં અને વિકર્ણની રીતે વિભાજિત ચોરસવાળું ત્રીજું ચોરસું હરખીય યુગમાં લોથલમાં વપરાતાં લાકડાનાં કીડાફલકોને મૂર્ત કરતાં હોય એમ કલ્પી શકાય.

હરખીય લોકો શેતરંજ ઉપરાંત ખીજા સંખ્યાબંધ રમતો રમતા હતા. લોથલમાં પકવેલી માટીની નાની પિરામિડ-ઘાટની ગોળીઓ મળી છે તે ફલકમાં કરેલા ગોળ ખચકાઓની પંક્તિઓવાળા કીડા-પટમાં વપરાતી હશે. લોથલમાંથી એક ખીજો મહત્વનો પદાર્થ મળ્યો છે તે એક ઈંટ છે, જેના ઉપર ત્રણ સમકેન્દ્ર ચોરસ આંકેલા છે, જેની બાજુઓને એક રેખા છેદે છે. આને જેમાં કચૂકા, વટાણા કે કાંકરીઓનો ઉપયોગ હોય છે તેવી, હાલ ‘વાઘ અને ગાય’ કે ‘વાઘ અને ઘેડું’ નામે રમતને માટે વપરાતા ફલકની સાથે સરખાવી શકાય. આમાં પાસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ વાઘો અને ગાયોની હિલચાલને લગતા નિયમ નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય છે. લોથલમાંથી મળેલા પકવેલી માટીના પિરામિડ અને ચતુરસ્ર આના જેવી રમતોમાં કામમાં આવતા હશે એમ ધારી શકાય.

પાસાનો ઉપયોગ થતો હોય તેવી નસીબ અજબાવવાની રમતો હરખીય લોકોને સારી રીતે જાણીતી હોવી જોઈએ. છ બાજુએ ૧ થી ૬ ના અંક ધરાવતા અને જેમાં આરપાર નહિ તેવાં વીંધ કરવામાં આવેલાં છે તેવા માટીના પકવેલા ધનાકાર પાસા એની પ્રતીતિ કરાવે છે. અત્યારના પાસાઓમાં મળે છે તે પ્રમાણે મોઢેંજો-દડોમાંથી મળેલા પાસામાં ૧ ની સામે ૬, ૩ ની સામે ૪, અને ૨ ની સામે ૫-આમ સામસામા અંકોનો સરવાળો ૭ થાય છે. આમ જ્યાં

લોથલનો પાસો મોહંજો-દડોના પાસાથી કે મહાભારતના પાંડવોએ ઉપયોગમાં લીધેલા પૌરાણિક (legendary) પાસાથી જુદો પડે છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જુગારીના ભાગ્યને વિશે દુઃખ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં પાસાની રમત છેક વૈદિક સમયથી તો જાણીતી છે જ.

પાદટીપો

૧. જુઓ ઉપર પ્રકરણ ૪.
૨. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 13 ff.
૩. P. P. Pandya in *Indian Archaeology 1956-57—A Review*, p. 16
૪. *Ibid*, 1957-58, p. 18
૫. S. R. Rao in *Indian Prehistory*, pp. 129 ff.
૬. M. S. Vats in *Annual Report of the Archaeological Survey of India*, 1934-35, pp. 34-38, pts. XII-XIV
૭. G. S. Ghurye in *Journal of the University of Bombay*, VIII, 1 (July 1939), p. 11
૮. M. G. Dikshit in *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, Poona, XI, 1, pp. 16 ff.
૯. S. R. Rao in *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 5, 207
૧૦. *Indian Archaeology 1954-55 to 1962-63—A Review*
S. R. Rao in *Illustrated London News*, Feb. 25, 1961 and March 11, 1961
S. R. Rao in *Lalit Kala*, Nos. 3-4, pp. 82-89; and No. 11, pp. 14-30
S. R. Rao "Shipping and Maritime Trade of the Indus People" in *Expedition* (Pennsylvania, 1965), Vol. 7, No. 3, pp. 30-37
S. R. Rao, "A Persian Gulf Seal from Lothal", *Antiquity*, Vol. XXXVII, 146, pp. 96-99
૧૧. V. S. Lele, "Docks at Lothal", the *Journal of Institution of Engineers, India*, Poona Centre, pp. 152-155
૧૨. S. Piggot, *Prehistoric India*

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ (આલુ)

(૭) રમશાન અને દાટવાના રિવાજ

૧. એકવડાં અને બેવડાં દફન

લોથલમાંનું રમશાન નગરને ફરતી દીવાલની પેલી પાર આવેલા ટેકરાના વાયવ્ય ખૂણાના ટોળાવ ઉપર આવેલું હતું. છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષ કે વધુ સમયથી આ ભૂભાગ પથરાઈ પડતાં પૂરાંને લીધે અને ખેતીને લગતાં કામોને લીધે ભારે પ્રમાણમાં ખવાઈ ગયો છે. ઉત્ખનનો દરમ્યાન વીસ દફનોમાંથી ૨૧ હાડપિંજર કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. શહેરના કદનો ખ્યાલ કરતાં દફનની સંખ્યા સ્વલ્પ છે અને રમશાનનું માપ ખૂબ જ નાનું છે. એ અસંભવિત નથી કે લોથલના પ્રળબ્ધોનો એક વિભાગ ભૂમિદફનને બદલે અગ્નિસંસ્કારનો પ્રકાર અમલમાં મૂકતો હોય. પ્રો. એસ. એસ. સરકારે આગળ જતાં બતાવ્યું છે કે લોથલમાંથી મળેલાં મોટા ભાગનાં હાડપિંજર ૨૦ થી ૩૦ વર્ષના વયો-યુવનોં છે, તેથી એ નક્કી કરવાનું બાકી રહે છે કે ૩૦ વર્ષની ઉંમરનાં મૃતકોનો નિકાલ કેવી રીતે કરવામાં આવતો હશે. બીજું, તપ્પા ૧ અને તપ્પા ૨ માં લોથલ-વાસીઓના મરણોત્તર રિવાજ કેવા હતા એ વિશે કોઈ માહિતી નથી, કારણ કે મળેલાં દફનોમાંનું એક પણ તપ્પા ૩ થી પહેલાંનું નથી. ખુલ્લાં કરવામાં આવેલાં વીસ દફનોમાંથી માત્ર સોળમાં એક કે વધુ હાડપિંજર હતાં. બાકીનાં ચાર ખવાઈ ગયાં હતાં અને થોડા ઘડા તથા હાડકાંના ટુકડાઓ સિવાય હાડપિંજરના અવશેષ ધરાવતાં નહોતાં.

નદી નજીકની રમશાનની રિથિતિ ઉપરથી એવું ધારી શકાય કે મરણોત્તર ક્રિયાના હેતુ માટે પાણીની જરૂરિયાત હશે.

રમશાનમાં મૃતકોનો નિકાલ કરવાને માટે સ્વીકારવામાં આવેલી ખરેખરી કાર્યપદ્ધતિના વિષયમાં લોથલનાં દફનોમાંથી ઠીક ઠીક માહિતી પ્રાપ્ય છે. સામાન્ય રીતે રેખાંકનમાં ૩.૨x૦.૭૫ મીટરની લંબાઈ-પહોળાઈનો અને અડધા મીટરની

જાંડાઈનો, ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈનો લંબચોરસ ખાડો ખોદવામાં આવતો હતો. ખાડો ખોદ્યા પછી સહેજ જાંચું કરેલું અને પૂર્વ તરફ ઢગેલું રહે તે રીતે માથું ઉત્તરમાં રાખી શયને પૂરેપૂરું લંબાવીને મૂકવામાં આવતું હતું. મુખ્યત્વે જેમાં માટીનાં પાત્ર હોય તેવી દફનમાં મૂકવાની ચીજો માથા કે ખભા પાસે, અને કવચિત જ પેઢા પાસે, મૂકવામાં આવતી હતી. શરીર અને દફન-ચીજોને મૂક્યા પછી ખાડો માટીથી પૂરી દેવામાં આવતો હતો. ચણતરી કફન થાય એ રીતે દફનના ખાડાને કાચી ઈંટોથી ચણી લેવાનો એકમાત્ર દાખલો ધ્યાન ઉપર આવ્યો પણ છે, પરંતુ કોઈ ઘાસના આચ્છાદનનો અથવા તો કાળકના કોઈ કફનનો સગડ મળતો નથી. પછીનાં દફન ખોદતી વેળા તખ્તો ૩ નાં કેટલાંક દફનોને અડચણ પહોંચી હતી, અને એ રીતે પ્રાકૃતિકાલીન ધરોના દફનના રાચરચીલાને અને હાડપિંજરોને તુકસાન થયું હતું.

માણસનું મૃત્યુ થયા પછી ખરેખર કયા વિધિ કરવામાં આવતા હતા એ વિશે જાણવાનાં સાધન મળ્યાં નથી, પરંતુ દફનના ખાડાઓમાંથી મળેલી ચીજો—મૃતકને અર્પણ કરાતી ચીજો પર થોડો પ્રકાશ પાડે છે. દફન નં. ૧૩ માંથી માનવ-હાડકાં સાથે બકરીનાં હાડકાં મળી આવ્યાં હતાં, જ્યારે દફન નં. ૬ માંથી પશુના જડખાતું હાડકું મળી આવ્યું હતું. અહીં એની યાદ આપવી જોઈએ કે ઋગ્વેદમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે ‘હે અગ્નિ, આ યજ્ઞિય અજ તમારા માટેનો ભોગ છે, એનો સ્વીકાર કરો અને ઈર્ષ ન થાય તે રીતે મૃતાત્માને ધર્મિણોના લોકમાં લઈ જાઓ’ (ઋ. ૧૦, ૧૬, ૭). આખલો કે ગાય જેવા પશુનું બલિદાન વૈતરણી અને અનુસ્તરણી ગાયોના બલિદાનની આર્થ રસમનો અવશેષ લાગે છે.

કાલ અ તખ્તો ૩ અને ૪ નાં દફનોમાં મૂકવામાં આવેલાં મૃતપાત્રોમાં હડપ્પીય પ્રકારની ઘોડીવાળી રકાખી (પદ ૨૭, આ. ૧૫૦) અને સાંકડા કાંઠાની બરણી, તેમજ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંનાં અહિર્ગોળ બાજુવાળું પ્યાલું અને ગોળ તળાની બરણી છે. જાંચા કાંઠાની બરણી અને લોટાના ઘાટના વાસણ જેવા વિકસિત હડપ્પીય ઘાટ સમય આ નાં દફનોમાં મળી આવ્યા છે.

દફન નં. ૭ માં એમાંના એક હાડપિંજરને કાનમાં તાંબાની કડી હતી, બીજાં એ દફનોમાં છીપતી ખંડીઓ મળી હતી લોથલમાં દાટવાની એક અવનવા પ્રકારની પદ્ધતિ પ્રકાશમાં આવી છે. ત્રણ દફન એવાં છે કે જેમાં કંઈ કાલક્ષેપ વિના એક જ સમયે દાટવામાં આવ્યાં હોય તેવાં બધાં હાડપિંજર મળી

આવ્યા હતાં (૫૬ ર૬, આ. ૧૪૮; ૫૬ ૨૭, આ. ૧૪૯). કોઈ બીજા હાપ્પીય સ્મશાનમાં આ પ્રકારનું જોડિયું દફન જાણવામાં આવ્યું નથી; અપવાદ માત્ર દાંબ જૂતીનો છે, જ્યાં કહેવામાં આવે છે કે બે પુખ્ત વયનાં માણસ એક જ દફનમાં રજૂ થયાં હતાં. વેટેલિને કિશ ખાતે એક જોડિયું દફન જાણાવ્યું છે, જેને ચાર્લ્સ સતીનું દફન ગણ્યું. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રો. એસ. એસ. સરકાર અને ભારતના માનવવિદ્યાકીય સર્વેક્ષણના ડૉ. બી. કે. ચેટરજી તથા શ્રી. આર. ડી. કુમારે અલગ અલગ રીતે લોથકામાંનાં હાડપિંજરોના અવશેષોને તપાસ્યા છે અને માખ્યા છે. પ્રો. સરકાર કહે છે કે એમાં કોઈ સ્ત્રી ઓળખી શકાઈ નથી, ૧ જ્યારે ચેટરજી અને કુમારે એમાં ચાર સ્ત્રીઓ ઓળખી બતાવી છે. ૨ જે આ પાછળની શોધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ઓછામાં ઓછી બે સ્ત્રીઓ જોડિયા દફનમાંની છે. સમગ્ર રીતે જેતાં એવું લાગે છે કે ત્રણ જોડિયા-દફનોમાંનાં બેમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીને એક જ સમયે દાટવામાં આવ્યાં હતાં. આમ એ સતીને મળતો દફન-રિવાજ બને છે. આરંભિક વૈદિક કાલમાં સતી-દફનનું પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ-કાલમાં એ છોડી દેવામાં આવ્યું હતું.

૨. ખોપરીનું છેદન

લોથલમાંથી મળેલી આશરે ૯-૧૦ વર્ષના ઊંમરના બાળકની ખોપરી ખોપરી-છેદનનો અવનવો નમૂનો છે. કલકત્તાની નીલરતન સરકાર મેડિકલ કોલેજના શારીરવિજ્ઞાન-એનેટોમીના એક વખતના અધ્યાપક ડૉ. એસ. કે. બસુએ એવું અવલોક્યું છે કે ખોપરીનું જમણી બાજુનું હાડકું એ હાડકાની જાંચાઈ અને એ બીંગડાવાળા હાડકાના ટાંકા વચ્ચે લગભગ મધ્ય ભાગમાં રહેલા અગ્ર-મસ્તક (anterior) અને નીચેના વર્તુલપાદ ઉપર અગ્રભાગમાં ખામી બતાવે છે. હાડપિંજર દાટવામાં આવ્યું હશે તે પહેલાં હાંસનો ખાંચો કોઈ ઓળખી શકવામાં આવ્યો હશે. હાડકાની કોઈ મરામતના અભાવે એવું ક્ષણિત થાય છે કે કાપો કરવામાં આવ્યા પછી વ્યક્તિ લાંબો વખત જીવી નહોતી અથવા તો કાપો મરણોત્તર કરવામાં આવ્યો હોય.

ખોપરી-છેદનનું ઉપલું ઉદાહરણ પ્રાચીન સમયના શસ્ત્રવૈદ્યક વિશેના આપણા જ્ઞાનમાં લોથલનું કોઈ નાનું પ્રદાન નથી; કદાચ એ જગતનું સહુથી પ્રાચીન ઉદાહરણ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઈ. પૂ. ૭૦૧ માં પેલેસ્ટાઈનમાં ખોપરી-છેદન કરવામાં આવતું. આમ છતાં એનાથી વધુ જૂના સમયમાં ખાસ કરીને કાન્સમાં નૂતન પાષાણયુગના લોકો બાળકને આવતી તાણના કિસ્સાઓમાં

અને માથામાં ભરાઈ બેઠેલા મનાતા શેતાનને બહાર નીકળી જવામાં ઝડપ કરવા ખોપરીનું છેદન કરતા હતા. પરંતુ ભારતવર્ષમાં ખોપરી-છેદન એ ઈ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષ જેટલા જૂના સમયમાં જીવક જેવા શસ્ત્રવૈદ્યો વડે સફળતાપૂર્વક કરાતી મગજની શસ્ત્ર-ક્રિયાનો કોઈ પ્રકાર હતો. ઈ. પૂ. ૫ મી સદીના બૌદ્ધ ગ્રંથ “મહાવજ્ઞ”માં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવકે તક્ષશિલા મહાવિદ્યાલયમાં શસ્ત્રવૈદ્યક્રમે અભ્યાસ કર્યો હતો. ખોપરીમાં છેદનક્રિયા કરીને એણે રાજગૃહના એક વેપારીના મગજની શસ્ત્રક્રિયા કરી હતી. ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીનો “ભોજપ્રબંધ”નામે ગ્રંથ ધારાનગર(મધ્ય પ્રદેશના અત્યારના ધાર)ના રાજવી ભોજ ઉપર શસ્ત્રવૈદ્યકીય ક્રિયા કર્યાનું વર્ણન આપે છે.

મધ્યયુગીન ગ્રંથોમાં શસ્ત્રક્રિયાના સાધન તરીકે ખર્પરક નામની કરવતનો નિર્દેશ થયેલો છે. જાણીને આનંદ થશે કે લોથલમાંથી મળી આવેલી કાંસાની નાની વાંકી કરવત વર્તુલાકાર ગતિને માટે સારી રીતે બંધબેસે તેવી છે અને હિપ્રેટસે વર્ણવેલી કરવતોના વર્ણનને ટેકો આપે છે. એના દાંતા મજબૂત અને કુદા થઈ ગયેલા છે.

૩. લોથલની પ્રજાનાં વય, લિંગ અને આનુવંશિક સંબંધો.

પ્રો. સરકારે જે હાડપિંજર ઓળખી ખતાવ્યાં છે તેઓમાં પુખ્ત વયના ૧૫ પુરુષો, પુખ્ત વયની એક વ્યક્તિ, પુખ્ત વયની બે જુવાન વ્યક્તિઓ, એક બાળક અને એક શિશુ છે. એમના મત પ્રમાણે મોટા ભાગના ૨૦-૩૦ ના વયોયુથના હોય તેવા પુરુષોની ભારે બહુમતી રહેલી છે. એમણે બરાબર અવલોકનું છે કે અત્યાર સુધીમાં ખોદી કાઢવામાં આવેલાં હાડપિંજર લોથલની સાચી વસ્તી દર્શાવતાં નથી.

લોથલમાં રહેતા પુરુષોની સંભવિત સંખ્યા સૂચવવામાં આપણે આપેલા વિસ્તારમાં આવેલાં મકાનોની સંખ્યાને ખ્યાલમાં લેવાની છે અને દરેક મકાનમાં પાંચને દરે સંખ્યા ગણી લેવાની છે. એવો અંદાજ છે કે દીવાલવાળા નગરની અંદર અને બહાર થઈ આશરે ૨,૦૦૦ મકાન હતાં. અને એ હિસાબે લોથલની વસ્તી આશરે ૧૦,૦૦૦ ની થાય.

સિંધુખીણની વસ્તીના મૂળમાં વેડોઈડ કે ઓસ્ટ્રોલોઈડ નૃવંશીય સમૂહ વડે વ્યક્ત થયેલું આદિવાસીઓને લગતું તરવ-અતિદીર્ઘ કપાલ-અસ્તિત્વમાં હતું, પરંતુ એ ૭૧-અંકના દીર્ઘ-કપાલ (ભારત-કાર્પિયન) લોક હતા, જે હડપ્પા અને

મોહેંજો-દડોમાંના આરંઘ હડપ્પીય રવરૂપમાં મુખ્ય હતા.૩ થોડા સમય પછી મધ્યમ-કપાલ આદ્યપાઈન સમૂહ પણ સિંધુખીણમાં આવી વસ્યો હતો. હડપ્પાના ઉત્તર હડપ્પીય તળાકાના રમશાન હ માં આદ્યપાઈન વંશ (મધ્યમ-કપાલ કે હૂસ્વ-કપાલ) ની સારા પ્રમાણમાં વસતી હતી. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં આ ઉપરાંત હૂસ્વ-કપાલ તત્વ પણ જોવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ બહુ નોંધપાત્ર નથી.

લોથલમાંથી મળેલાં ચારે દીર્ઘ-કપાલ (સરેરાશ કપાલ-અંક ૮૫.૪૪) કાલ અ નાં છે, ત્યારે માત્ર એક હૂસ્વ-કપાલ કાલ આ માંથી આવે છે. ઉપલબ્ધ પુરાવા ઉપરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે આરંઘ હડપ્પીય તળાકામાં દીર્ઘ-કપાલ અને હૂસ્વ-કપાલ એ બેઉ સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વધારે પ્રભુત્વ ધરાવતા પહેલા સમૂહને સિયાલકોના દીર્ઘ-કપાલો (સમૂહ ૨) તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે અને પછીના સમૂહને સિયાલક ૬ ના હૂસ્વ-કપાલ (સમૂહ ૪) તરીકે. વલ્લોઈસના મત પ્રમાણે સિયાલકોના સમૂહ ૨ આર્ય પ્રગ્નનો છે. આ પરિભાષા જે લોથલમાંના દીર્ઘ-કપાલોને લાગુ પાડવામાં આવે તો એવું ફલિત થાય છે કે કાલ અ માં લોથલમાંની મોટા ભાગની વસતી આર્ય હતી. લોથલમાં નાના ઓરટ્રોલોઈડ તત્વની સાથેસાથ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આર્મેનોઈડ વસતી પણ હતી. જેમની ભાષા વિશે આપણને કશી માહિતી નથી તેવા આ નૂવંશીય સમૂહોને ‘ આર્ય ’ કે ‘ દ્રવિડ ’ એવી ભાષાકીય પરિભાષા લાગુ કરવાનું ઇષ્ટ નથી, તોપણ આપણને આ પરિભાષાને ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ પડે છે, કારણ કે ગોર્ડન ચાઈલ્ડ આદિ પહેલાંના લેખકોએ પશ્ચિમ એશિયામાંથી મળેલાં સાધનોને આધારે સિંધુખીણ ઉપરના આર્ય આક્રમણના પોતાના સિદ્ધાંતની માંડણી કરી છે. અહીં ખતાવવું જરૂરી છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યની વસતી બિલકુલ સમવિધ નહોતી અને પંચમ સિંધ અને મુજરાતની હાલની વસતી હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને લોથલની પ્રાચીન વસતીથી શારીરિક લક્ષણોમાં જુદી પડતી નથી.

પ્રો. સરકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, કપાલ અંક ૭૨વાળા સિંધુખીણના દીર્ઘ-કપાલ લોકો કાલ ૧ અને ૨ (ઈ. પૂ. ૩૭૦૦-૨૫૦૦) ના તેપે હિસારના લોકોનો વિસ્તાર છે. ગ્રિયર્સનના જણાવ્યા પ્રમાણે, ભારત-આર્ય લોકોનાં બે મોજાં બે ભિન્ન સમયે ભારતવર્ષમાં આવ્યાં. વહેલા આવેલા મોજાંએ પંચમ રોકચું અને એ દક્ષિણ તરફ સિંધુનાં મેદાનોમાં, અને કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ, આગળ વધ્યું, ત્યારે પછીના આર્યો જે પણ ઉત્તરમાંથી જ આવેલા, તેઓને વહેલા આવી વસેલા આર્યોની સાથે અથગમણોમાં આવવું પડ્યું. સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતી વેળા ઋગ્વેદના આર્યોને લાગ્યું કે વહેલા આવેલા આર્યો દેશજ પ્રજા સાથે છૂટથી

મિશ્રિત થઈ ગયા છે અને તેથી પોતાનાં ભાષા અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. લોથલમાંનાં પશુચર અને અગ્નિપૂર્ણનો પુરાવો એ મતને અનુમોદન આપે છે કે ઋગ્વેદના આર્યોએ સ્ત્રીકારેલી અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ પહેલાં ભારતવર્ષમાં આસ્તત્વ ધરાવતી જ હતી. કદાચ લોથલના હડપ્પીયો(દીર્ઘ-કપાલો)ને સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ વધેલા અને અગ્નિપૂર્ણ તેમજ પશુચર કરનારા પ્રાગૈદિક આર્યો તરીકે ઓળખાવાય. લોથલમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંના આર્ય-તત્ત્વનું સ્થાન કરતા બીજા પુરાવા તે ઘોડો અને ચોખ્ખા વિશેનું જ્ઞાન છે. લોથલ અને રંગપુરમાં હડપ્પીય તબક્કામાં ઘોડો જાણીતા હતા. આર્ય હડપ્પીય કાલમાં એ ખંને સ્થળોમાં ડાંગરનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. વળી લોથલના રહેવાસીઓને આર્યોના રથના જેવા વાહનનું જ્ઞાન હોવાનો જશ અપાય, કારણ કે ત્યાંથી મળેલા પૈડાંના માટીના પકવેલા અને પથ્થરના નમૂના રથનાં પૈડાંઓના અસ્તિત્વને સમર્થન આપે છે.

ઉપર રજૂ કરેલો પુરાવસ્તુકીય પુરાવો સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યમાં, અને ખાસ કરીને લોથલમાં, લોકોનો એવો સમૂહ રહેતો હતો કે જેઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સામાજિક રીતરસમો પહેલાંના આર્યોથી બહુ જુદી નહોતી; કદાચ એ આ જ લોકો હતા કે જેમને ઋગ્વેદના આર્યો ‘અસુર’ કહેતા હતા.

(બ) સિંધુ લિપિ

મુદ્રાઓ અને મૃતપાત્રો ઉપર કોતરવામાં આવેલી સિંધુ લિપિ ચિત્રાત્મક, ભાવાત્મક અને શ્રુત્યાત્મક હતી. સિંધુ લેખનમાં પ્રયોગ્યથેલાં ૨૮૮ ચિહ્નોમાં પ્રશુઓ અને રોપાનાં સંખ્યાચંદ્ર ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આલેખન, ઘણા વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, સારી રીતે નિયમબદ્ધ નહોતું, કારણ કે એનું એ જ ધ્વનિમય મૂલ્ય કે એનો એ જ વિચાર વ્યક્ત કરવા માટે અનેક સંકેત વાપરવામાં આવ્યા છે. ૪ મુદ્રાઓનો તાલીજ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને એના પર અંકિત કરવામાં આવેલા મંત્ર અર્પણાત્મક હતા એમ ધારી લઈને વિદ્વાનોએ આ લેખનને સાંકેતિક ચિત્ર-લિપિ કહી છે. સિંધુ લિપિને ઉકેલવાને માટે આખાથે જગતમાં સમર્થ વિદ્વાનો તરફથી થયેલા સંખ્યાચંદ્ર પ્રયત્નો હજી સંતોષકારક પરિણામ લાવી શક્યા નથી. મુખ્ય મુશ્કેલી એ હકીકતમાં રહેલી છે કે લેખન અસાત લિપિમાં છે અને એ જેમાં લખાઈ છે તે ભાષા પણ એટલી જ અસાત છે. નિષ્ણાતો અસાત સિંધુ લિપિને કોઈ જાણીતી લિપિ દ્વારા વાંચવા શક્તિમાન થાય

તેવે કાઈ દ્વિભાષી અભિલેખ હજી મળ્યો નથી. ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે અભિલેખ પૂરતા લાંબા નથી અને યોગ્ય કલ્પના કરી શકાય તે રીતે શબ્દો અને વાક્યો આવર્તન પામતાં નથી. લાંબામાં લાંબો અભિલેખ માત્ર ૧૭ ચિહ્નોનો છે. અજ્ઞાત લિપિ વાંચવાની મુશ્કેલીઓ અમુક વિદ્વાનોની એ ધારણાથી વધી રહેલી છે કે સિંધુ લોકો દ્રવિડ કે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ માની લીધું છે કે મુદ્રાઓનો ઉપયોગ તાવીજ તરીકે થતો હતો અને એના ઉપર દેવોનાં નામ કેતરવામાં આવ્યાં છે. આવી ધારણાઓ ઉપર આધાર રાખતાં વાચનો પરથી ચિત્રવિચિત્ર પરિણામ આવ્યાં છે.

થોડા સમય ઉપર એસ. કે. રાવે ચિહ્નોના એ પ્રકાર ગણ્યા છે : એક, જેના ઉપર કંઈ અધિક ચિહ્ન નથી તે ખીજો, જેમાં વધારાનાં ચિહ્ન ઉમેરાયાં છે. આ ખીજા પ્રકારનાં ચિહ્નોને એમણે સ્વરભારયુક્ત ગણી સાદાં ચિહ્નોથી જુદાં પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે વળી એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મૂળ ચિહ્નોના સંયોજનથી બનેલા સંયુક્ત વર્ણોને કારણે આટલી મોટી સંખ્યાનાં સિંધુ ચિહ્ન ઊભાં થવા પામ્યાં છે. એમણે સિંધુ લિપિનું વર્ણાત્મક સ્વરૂપ માની લીધું છે. ખેશક, રાવની રીત પણ અજબાવવા જેવી છે, છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે એમણે સંયુક્ત વર્ણો અને સ્વરભારયુક્ત સ્વરૂપોને અનેક મૂળભૂત સંકેતોમાં ફાળવી નાખ્યાં છે અને કેટલીક વાર આ પ્રમાણે તારવવામાં આવેલા મૂળભૂત સંકેત મૂળ સ્વરૂપમાં ઓળખી શકાતા નથી; દા. ત. એમની “મેમોરેન્ડમ નં. ૨” નામની પુસ્તિકામાંની આકૃતિ ૪ માંની બાબત નં. ૫. એવી રીતે એ પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૨૨ (આકૃતિ ૬) ઉપર સૂચિત કરેલા કેટલાક દર્શક સ્વર પ્રતીતિજનક નથી. આ ખામીઓ ઉપરાંત, ઘણા ખીજાઓની જેમ તેઓ પણ મૂળભૂત ચિહ્નોને ધ્વન્યાત્મક મૂલ્યો આરોપવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે.

પ્રાગની ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ખેદ્રોક હોઝનીએ સિંધુ લિપિ વાંચવાનો નોંધપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે હિતાર્થત સાંકેતિક ચિત્રલેખન અને સિંધુ લિપિ વચ્ચે પ્રબળ સામ્ય નોંધ્યું છે અને એમનો એવો મત થયો છે કે સિંધુ મુદ્રાઓ ઉપર કેતરેલાં નામ દેવોનાં, મુખ્યત્વે આર્ય દેવોનાં, છે.

લેખકે સિંધુખીણની ભારે મિશ્રિત લિપિના સરલીકરણની પ્રક્રિયાને આગળ ચલાવીને ભારતમાં લેખનના વિકાસની દિશામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કાલ જાની સિંધુ લિપિમાં એ નોંધપાત્ર ફેરફાર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે : પહેલો મોટો ફેરફાર એ છે કે પશુઓ અને માનવોનાં બધાં ચિત્રોને છોટી દર્ધને

સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યામાં જળરો ઘટારો કરવામાં આવ્યો છે. આમ હડપ્પીય લોકોએ ૨૮૮ ચિહ્નોને સ્થાને માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન વાપર્યા હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ખીજો ફેરફાર તે કુટિલ (વાંકાચૂંકા) લેખનમાંથી સુરેખ લિપિનો વિકાસ છે. સાધનોમાં થયેલા ફેરફારને લઈ તેમજ એક રેખાએ ચાલતી લેખન-પદ્ધતિની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ થવાને કારણે આ ફેરફારની જરૂર કદાચ ઊભી થઈ હોય. કનાનના લોકો અને ફીનિશિયાના લોકોની જેમ, લોથલના લોકો, જેઓ પણ વેપારીઓ હતા, તેઓને મુદ્રાઓ બનાવવા માટે વપરાતા પથ્થરના કરતાં પેપિરસ, લાકડું કે કોઈ નાશવંત પદાર્થ વધુ ઉપયોગી માલૂમ પડ્યો હોવો જોઈએ. આલમગીરપુર, રૂપર અને રંગપુરમાંથી મળેલી ફીકરીઓ પરનાં અને લોથલમાંથી મળેલી અંત્ય હડપ્પીય મુદ્રાઓ તથા મૃતપાત્રો પરનાં કોચી કાટેલાં બધાં ચિહ્નોને કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ વ્યક્ત કરે છે કે શાક્તખાલમાંથી મળેલા ઈ. પૂ. ૧૮ મી કે ૧૬ મી સદીના લેખાતા અભિલેખોની સાથે તેઓ નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે.

આ અવલોકનો કયાં પછી હવે આપણે લોથલમાં થયેલા લિપિના ફેરફારોની સૂચકતા તેમજ સિંધુ પ્રજાના લેખનનો કોયડો ઉકેલવામાં એ ફેરફારો કેટલે સુધી સહાયક થઈ પડે એમ છે એ તપાસીએ.

અંત્ય હડપ્પીય થરોમાંથી મળેલી મુદ્રાઓ અને ફીકરીઓ પર મળેલાં સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યા માત્ર ૬૫ ની છે. એ ચિહ્ન લોથલ-આ, રંગપુર-૨ આ, ૨ ફ અને ૩, કાલિયંગન, રોગડી અને આલમગીરપુરમાંથી મળ્યાં છે. આ ૬૫ ચિહ્નોમાંથી માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન છે, બાકીનાં રૂપાંતર કે સ્વરિત રૂપ કે સંયુક્ત ચિહ્ન છે. આ લેખકે જેની યાદી કરી છે તેવાં ૨૮ મૂળ ચિહ્નોમાંથી બનાવેલા બે સમૂહો ખીજી લિપિઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. સમૂહ અ ઈ. પૂ. ની ખીજી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્યના શક્તખાલમાંના અને ખીજા અભિલેખોમાંનાં ચિહ્નો સાથે મળતો છે, બ્યારે સમૂહ આ ઈ. પૂ. ની ત્રીજી સદીની બ્રાહ્મી લિપિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અંત્ય હડપ્પીયોનાં ધણાંખરાં સિંધુ ચિહ્નોનું શાક્તખાલ અને અખેદોની લિપિઓનાં તુલના કરી શકાય તેવાં ચિહ્નો જેવું ધ્વન્યાત્મક મૂલ્ય હવું એવું હાલ ધારી લઈને વર્ણુમાલાની એક યાદી સાધી લેવામાં આવી છે. નવાઈ જેવું છે કે કેટલાક નાના અભિલેખોનું વાચન ભારત-યુરોપીય, વધુ થોડા કદીએ તો મુખ્ય યુરોપીય વંશમાંથી ભારત-ઈરાની જુદું પડ્યું તે પહેલાંના ભારત-ઈરાની, સાથે સંબંધ સૂચવે છે. આ માત્ર સંભાવના હશે, પરંતુ માનવવિદ્યાકીય તથા સ્થાપત્યકીય સાધનસામગ્રી હડપ્પીય પ્રજામાં પ્રાગૈતિક આય

તત્વનું અસ્તિત્વ ખતાવે છે એ હકીકતને ખ્યાલમાં લેતાં, આ સમૂહ પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષા બોલતો હોય એ વિશેની શક્યતાને ટાળી શકાય નહિ.

(એ) ગુજરાતના હડપ્પીય લોકોનો ધર્મ

પચરંગી વસ્તી હોવાને કારણે એ સ્વાભાવિક છે કે લોથલના નાગરિકોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ વર્ગે વર્ગે વિવિધ હોય. કેટલાક અગ્નિદેવને પૂજતા, તો ખીન્ન સજીવતાવાદને અનુસરતા. આમ છતાં નવાઈ લાગે છે કે સિંધુ-ખીણમાં ખૂબ જ પ્રચલિત હતી તેવી માતાજીની કે પશુપતિ(શિવ)ની પૂજા કે સિંધુ પ્રજામાં પ્રચલિત હોવાની ધરાયેલી કહેવાતી લિંગપૂજા લોથલમાં કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનની અન્ય કોઈ હડપ્પીય વસાહતમાં હોવાના પુરાવા મળ્યા નથી. સિંધુ પ્રદેશની માતાજીની આકૃતિની ગેરહાજરી સિંધુખીણની બહાર અનેખી તરી આવે છે. લોથલમાંથી મળેલાં બેનાથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકોમાંના કોઈમાં પણ યોગાસનમાં બેઠેલા શૃંગી ત્રિમુખ દેવ કે અન્ય કોઈ ધાર્મિક દ્રશ્ય રંગુ થયું નથી. ખીણ બાજુ, અગ્નિપૂજા માટેની કાટખૂણિયા અને વર્તુલાકાર વેદીઓ ખાનગી મકાનોમાં અને જાહેર જગ્યાઓમાં જોવામાં આવી છે. એ વેદીઓ ખાડા-રૂપે છે. આ ખાડાઓ મકાન-તળમાં ખાંચીને કરેલા છે. એની ચારે બાજુ કાચી ઈંટોની કે ચોરસ ઈંટોની વંડીઓ ચણેલી છે. એમાં રાખ અને દીકરીઓ ઉપરાંત પકવેલી માટીની ત્રિકોણાત્મક થેપલીઓ રહેલી હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. માર્ગ ૯ માં વેદીની બાજુમાં સિંધુ શૈલીમાં સુંદર રીતે ચીતરેલી બરણી મૂકેલી મળી આવી છે (પૃ ૨૮, આ. ૧૫૦), એનાથી ધાર્મિક વિધિનો અર્થ સરતો હશે, જેને વૈદિક યજ્ઞોમાં વપરાતા 'પ્રણીતા' નામના પાત્ર તરીકે ઓળખાવાય. એ વેદીની દીવાલોમાં ખનાવેલા એક કાટખૂણિયા અને ખીન્ન અર્ધ-વર્તુલાત્મક ખચકા પાત્રો રાખવા માટે કરેલા જણાય છે. વેદીના એક ખૂણામાં જોવામાં આવેલું થાંભલીઓ ખોડવા માટેનું કાણું લાકડાની થાંભલી ખોડવા માટેનું હશે. વેદીની નજીકથી મળી આવેલો, પાછલી બાજુએ કાળી મેશના નિશાનવાળો, પકવેલી માટીનો સરવો સૂચવે છે કે એનો ઉપયોગ અગ્નિમાં પ્રવાહી હોમવા માટે થતો હશે અને એ આપણને યજ્ઞોમાં વપરાતા જુકની યાદ આપે છે. ઉપરની વિગતો પરથી અનુમાન તારવી શકાય કે લોથલના લોકો અગ્નિની ધરમાં તથા જાહેરમાં એમ બેઉ પ્રકારનો પૂજા કરતા હતા. અગ્નિ-વેદીઓ તપ્પક્ષા ૨ અને તપ્પક્ષા ૩ માં નાંચેના ભાગના નગરમાં જ જાણવામાં આવી છે, પરંતુ પછીથી તપ્પક્ષા ૪ માં શાસકના આસ્યા ગયા પછી એ ઉપરકોટમાં પણ બાંધવામાં આવી હતી. કદાચ નગરીના શાસકોને

અગ્નિપૂજા માટે રુચિ ન હોય અને એ કદાચ પ્રગ્નતા અમુક વિભાગ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય. આ લોકો આચરણ પરંપરાના પ્રાગૈવદિક આર્યો હશે કે જેઓ અગ્નિદેવની પૂજા કરતા હતા.

લોથલના લોકો જે બીજો મહત્વનો ધાર્મિક વિધિ કરતા હતા તે પશુમેધને લગતો છે. તખ્ત્રા ૩ માં કાચી માટીની નીચી પીઠિકા ઉપર બાંધેલી કાચી ઈંટોની વેદીમાં ગો-કુલના એક પ્રાણીનાં બળેલાં હાડકાં, બે કાણાંવાળું સોનાનું એક વૃત્તાકાર લટકણિયું, નળાકાર કાર્નેલિયન મણકો, કેટલીક ચિત્રિત દીકરીઓ અને રાખ મળી આવ્યાં હતાં (પદ્ ૨૮, આ. ૧૫૧). આ વસ્તુઓ સૂચવે છે કે અહીં પશુમેધ થતો હતો. શતપથ બ્રાહ્મણ જેમાં આખલાનું બલિદાન કરવામાં આવતું હતું તેવો ગવામ્ અયન નામે યજ્ઞ જણાવે છે. એમાં અમુક વિધિઓ પછી અનુમતિ, રાકા વગેરેને રાંધેલા ચોખાના ગ્રાસ અર્પણ થતા અને ધાતાને દીકરીઓ પર થેપલી અર્પણ થતી. અન્ય પ્રકારના યજ્ઞોમાં સુવર્ણાલંકારો અને મણકાઓ અર્પણ કરાતા. આથી ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ ના સુમારમાં લોથલમાં ગવામ્ અયન જેવો યજ્ઞ થતો હતો એવું અનુમાન તારવવું ઊચિત છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે ધર્મ એ વ્યક્તિઓ અને વ્યક્તિ-સમૂહોનો અંગત વિષય હતો. હડપ્પીય નગરીઓના ઉપરકોટમાં કે કિલ્લાઓમાં એના આરંભ તખ્ત્રામાં ધર્મ સાથે જોડાયેલાં, દેવાલયો અગ્નિવેદીઓ વગેરેનાં, બાંધકામોની દેખાતી ગેરહાજરી એવું સૂચવે છે કે ત્યાં કોઈ રાજ્યધર્મ નહોતો. મ. મ. કાણેના મત પ્રમાણે નિત્યનું અગ્નિહોત્ર એ વ્યક્તિગત કાર્ય હતું, પરંતુ દર્શ-પૂર્ણમાસ જેવી સાદી ઇષ્ટિઓમાં ચાર ઋત્વિજોની જરૂર પડતી હોઈ આ પ્રકારના યજ્ઞોએ સામૂહિક સ્વરૂપ લીધું હોવાનું કહેવાય છે. તખ્ત્રા ૩ માં જાહેર રથજોમાં અગ્નિચર્યા રચાયા હોવાનો ખાનાથી ખુલાસો મળે છે, જ્યારે તખ્ત્રા ૨ માં લોથલ ખાતે એ ખાનગી મકાનોમાં મર્યાદિત હતાં.

લોથલ ખાતેની હડપ્પીય લોકોની અંત્યેષ્ટિક્રિયાઓ એમના ધર્મ ઉપર નવો પ્રકાશ પાથરે છે. સિંધુખીણમાંના એમના સમકાલીનોની જેમ એમનામાં જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ દફનોની ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યા મૃતકોને અવલમ્બજી પહોંચાડવાનો કોઈ બીજો પ્રકાર પ્રચલિત હોવાનું ખતાવે છે. બીજો પ્રકાર તે અગ્નિદાહનો હોય. આર્યોને ભૂમિમાં દાટવાનું અભ્યયું નહોતું, ૫ કેમકે અથર્વવેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષ મૃતકને એક હાથમાં બાણ પકડાવ્યું હોય તે રીતે પૂરા ઠાઠથી દાટવામાં આવતું. દાટવામાં આવેલા બધા પિતૃઓનું આવાહન કરવા

અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. એક સમયે મૃતકની પત્નીનો પતિનું સહગમન કરવા ભોમ દેવામાં આવતો હતો, પરંતુ પછી એ રિવાજ જતો કરવામાં આવ્યો હતો. એને અચાવી લેવામાં આવતી અને માત્ર આચાર તરીકે વિધિ કરવામાં આવતો. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એના મૃત પતિ પાસેથી પતિનો ભાઈ કે નજીકનો સગો વિધવાને લઈ જતો, અને બંનેને છૂટા પાડવા મૃતક અને જીવિતની વચ્ચે પથ્થર મૂકવામાં આવતો. આ સંબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલ ખાતે જોડિયા દાટવાની ક્રિયા સતીના ચાલનું સૂચન કરે છે, જે પછીના સમયમાં બંધ થઈ ચૂક્યો હતો.

ઉપસંહારમાં એ કહી શકાય કે હડપ્પીય લોકો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધાર્મિક રિવાજ પાળતા હતા, જેમાંના કેટલાક રિવાજ ઉચ્ચ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવનાઓનું અને નૈતિક વિચારોનું પ્રકટીકરણ બતાવે છે, જ્યારે બીજા રિવાજો હંઘધડા વિનાની સજીવતાવાદ-પ્રેરિત પૂજને ઉઘાડી પાડે છે. જ્યારે સિંધુખીણમાં રહેતો એક સમૂહ માતા, પશુઓ અને જંજીની પૂજા કરતો હતો ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ઘાઘરની ખીણમાં રહેતો ખીણે સમૂહ અગ્નિ દ્વારા દેવોને બલિદાન અર્પણ કરતો હતો; એક ત્રીજો સમૂહ પ્રકૃતિને દેવત્વ આપી રહ્યો હતો. વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ભૌતિક સાધનસામગ્રીની એકરૂપતાથી સુચિત થતી હડપ્પીયોની સાંસ્કૃતિક સમવિધતાના ગર્ભમાં પ્રજ્વળતા સામાજિક રિવાજો અને ધાર્મિક વિધિઓમાં અમુક પ્રાદેશિક ભેદ રહેલા હતા.

(એ) સમય (આલેખ ૯)

હડપ્પીય લોકોએ લોથલનો ક્યારે કબજો લીધો એની ચર્ચા કરતાં પહેલાં સિંધુ અને ઘાઘર નદીઓની ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના સમય વિશે થોડું કહેવું જરૂરી છે. મેસોપોટેમિયાનાં નગરોના સુ-સમયાંકિત સ્તરોમાં સિંધુ પ્રકારની મુદ્રાઓ, મણકા, પથ્થરનાં તોલાં વગેરેની હાજરી સિંધુ સભ્યતાનો સમય નક્કી કરવા માટે નક્કર ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. હવે એ સારી રીતે ચોક્કસ છે કે હડપ્પા અને મોહેનજો-દડોએ અગેડના સાર્ગોન(ઈ. પૂ. ૨૩૭૦-૨૩૪૪)ના સમયમાં ઉર, કિશ અને અરમાર સાથે વેપારી સંપર્ક સ્થાપ્યો હતો. સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવા તેમજ ખેડરીનના દાણો અને યુક્તિસ-તિથ્રોસની ખીણોમાં વસાહતો સ્થાપવાના ઉદ્દેશે વેપારી પ્રજા તરીકેનો મોભો પ્રાપ્ત કરવા હડપ્પીય લોકોએ એક-એ સૈંકા લીધા હોવા જોઈએ. બહીલર અને થોડા ખીજા વિદ્વાનોએ, તેથી તળ-સિંધુખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના આરંભને ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ નો સમય આપ્યો

છે, ન્યારે ખીખાં સ્થળોમાં એ થોડો મોડો હોય. આપણે હમણાં જોઈશું કે લોથલાને પણ સર્ગોર્નિડ કાલમાં બેહરીન અને સુમેરનાં નગરો સાથે વેપારી સંપર્ક હતો. સિંધુ ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના અંત આખતમાં આપણી પાસે પુરાવાઓનાં બે જૂમખાં છે. ૧૯૬૪-૬૫ માં પોતાના ઉત્ખનનના પરિણામે પેત્રસિસ્થેવેનિયા યુનિવર્સિટીએ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી પ્રમાણે, મોહેંજો-દડો ખાતેના હર દીખાના બહુથી ઉત્તરકાલીન સ્તરોની માટીનાં કાર્યાન-૧૪ નાં સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૯૬૬±૧૬ થી ઈ. પૂ. ૨૦૮૩±૬૫ સુધીનાં છે.^૧ આ સમયાંકનો નિર્ણયાત્મક રીતે પુરવાર કરે છે કે મોહેંજો-દડોનો અંત ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ અને ૧૯૦૦ વચ્ચે થયો. પુરાવાઓના ખીખાં જૂમખામાં ઉર ખાતે લારસા વંશ (ઈ. પૂ. ૧૯૫૦)ના સ્તરોમાંથી મળેલાં સિંધુ મુદ્રાઓ અને તોલાનો સમાવેશ છે. ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ પછી મેસોપોટેમિયાના વેપારીઓએ ક્રમે ક્રમે મગન અને મેલુહા સાથેનો સીધો સંપર્ક શુભાવ્યો હતો; કેટલાક વિદ્વાનો આ મગનને મકરાણ-કાંઠા તરીકે અને મેલુહાને સિંધુખીણ તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ ધરાવે છે. એ પછી દિલમૂન (બહેરીન)ના વેપારીઓએ વેપારને સ્વાયત્ત કરી લીધો હતો. જેકે દિલમૂન અને બહેરીન એક હોવાના બિષયમાં વિવાદ છે, આમ છતાં એ સિદ્ધ વાત છે કે વાસ્તવમાં સિંધુ નગરો અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેનો સમુદ્રપારનો વેપાર ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ પછી મોટે ભાગે ઘટી ગયો હતો, કારણ કે મુખ્ય સિંધુ નગરોએ પડતી અનુભવી હતી. નીચે યતાવવામાં આવેલાં લોથલ અને કાલિખંગનનાં સમયાંકનોના આધારે એ જ નિર્ણય ઉપર અવાય છે.

લોથલાના પેટા-તખ્તો ૩ આ, ૪ અ અને ૫ અ માંથી મળેલા કોયલાની ૭ નમૂના નીચે પ્રમાણેના સમય આપે છે :

ક્રમાંક	પ્રયોગશાળા	સાંસ્કૃતિક	સ્થાપત્યકીય	કા. ૧૪ સમય ઈ. પૂ.માં
	નમૂના-અંક	સમય	તખ્તો	ખી. પી.
				(અર્ધ જીવન- મૂલ્ય ૫૭૭૦ વર્ષ)
૧	ટી. એફ-૨૨	અ	૩ આ	૩૯૮૫±૧૧૫ ૨૦૧૦±૧૧૫
૨	" " -૨૭	અ	૩ આ	૩૯૮૦±૧૧૫ ૨૦૦૫±૧૧૫
૩	" " -૨૬	અ	૩ આ	૩૯૭૦±૧૨૫ ૧૯૯૫±૧૨૫
૪	" " -૨૯	અ	૪ અ	૩૮૭૫±૧૧૫ ૧૯૦૦±૧૧૫
૫	" " -૨૩	આ	૫ અ	૩૮૪૦±૧૧૦ ૧૮૬૫±૧૧૦
૬	" " -૧૯	આ	૫ અ	૩૭૮૦±૧૪૦ ૧૮૧૦±૧૪૦

ઉપાંત્ય પેટા તખ્ત ૫ અ માટેનાં બે સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૮૧૦ અને ૧૮૬૫નાં છે, પરંતુ જેમાંથી ઈ. પૂ. ૧૮૧૦±૧૪૦ નો નમૂનો (ટી. એફ. ૧૯) લેવામાં આવ્યો છે તે લોથલ ખાતેના સરળ ના ૫ આ સ્તર ઉપર વસવાટના થર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જમાવટ કરીને રહેલા છે. વિશેષમાં, તખ્ત ૬ આ માં નવી કુંભારી આકૃતિઓ અને ચિત્રિત લાવેના વિકાસ માટે અને પાષાણના તેમજ ધાતુના નવા ઓગર-પ્રકારોના પ્રવેશને માટે સમયનો ઠીક ઠીક ગણો ગણવો જોઈએ. અહીં તુલનાત્મક પુરાવસ્તુવિદ્યા આની સહાયમાં આવી રહે છે. લોથલમાં વિકસેલા હડપ્પીય કુંભારી પ્રકારો આહાડ ખાતે સમય ૧ આ માં જોવા મળે છે. આહાડના ૧ અ (મધ્ય સ્તર) નું કાર્પન-૧૪ નું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૭૨૫±૧૪૦ છે અને આહાડ ૧ હ ના મધ્ય સ્તરનું ઈ. પૂ. ૧૫૫૦±૧૪૦૧૨ છે. ધારી લઈએ કે આહાડ ૧ આ નું મધ્યમ સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નું છે, તો લોથલના સમય ૬ આ (તખ્ત ૫ આ) નો મોડામાં મોડો સ્તર ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નો હોવો જોઈએ. લોથલ ૬ નું વહેલામાં વહેલું સમયાંકન નક્કી કરવાને માટે આપણે તખ્ત ૩ આ થી પાછળ ગણતા જવું જોઈએ, જેના ઉત્તરકાલીન સ્તરનું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ (ઈ. પૂ. ૨૦૦૫ ± ૧૫૫ અને ૨૦૧૦ ± ૧૧૫) નું છે. તખ્ત ૩ આ માં પૂર આવ્યું તેની પહેલાંના છ પેટા-તખ્ત ૬ ધરાવતા પાંચકામના ઉત્તરોત્તર સ્થાપત્યકીય તખ્ત ૬ઓને ગણતરીમાં લેવા જરૂરી છે. ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં ત્રીજા પુરે આવીને નગરનો નાશ કરી નાખ્યો તે પહેલાં લગભગ બે સદી સુધી લોથલ ખૂબ સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ. તેથી જ તખ્ત ૨ ના અંતનો સમય ઈ. પૂ. ૨૦૦૦નો અંકાયો છે. નગરના વિગતવાર આયોજન અને પુનર્નિર્માણમાં ત્રણ સ્થાપત્યકીય પેટા તખ્ત ૬ છે. આ બધા સાથે તખ્ત ૨ નો સમયાવધિ લગભગ સો વર્ષનો હતો, આથી તખ્ત ૨ ના આરંભ માટે આપણને ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ નો સમય મળે છે. આ સાદી અટકળ નથી; આ સમયને લોથલમાંથી મળેલી ઇરાની અખાતની મુદ્રાના અસ્તિત્વથી સમર્થન મળ્યું છે. તદુપરાંત અક્કડીય યુગમાં લોથલનો મેસોપોટેમિયા સાથેનો સંપર્ક તખ્ત ૨ અને ૩ માં મેસોપોટેમિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુંભારકામ અને સોનાના પદાર્થોના અસ્તિત્વથી સમર્થિત થાય છે. કુંભારકામના પુરાવાઓમાં જમદેત-નક્ષ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પરંતુ બાક ખાતે આર્ગોનિઠ સ્તરોમાં બચી રહેલાં ‘આરક્ષિત લેપ પાત્ર’ (reserved slip ware) તરીકે જાણવામાં આવેલાં મૃપાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આ મૃપાત્ર લોથલ ખાતે તખ્ત ૨ અને ૩ માં જોવા મળે છે. અક્કડીય કાલમાં લોથલ અને બાક

વચ્ચે થયેલા વેપારી સંપર્કોનો એક વધુ પુરાવો અહીં રજૂ કરી શકાય. લોથલમાંના હિખનન દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલું અનેકાનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વસ્તિકના જેવા ભાવવાળી છાપ મારવાની મુદ્રાથી પડેલી છાપ ધરાવતું બરણીનું પકવેલી માટીનું ઢાંકણું બ્રાહ્મી આતેથી મળેલી એવા જ ભાવવાળી મુદ્રાઓનું સ્મરણ કરાવે છે. એનો અર્થ એ કે સાર્ગોનિઠ કાલ દરમ્યાન બ્રાહ્મીમાંના કોઈ માલને મુદ્રાકૃત બરણીમાં લોથલ મોકલવામાં આવેલો. લોથલ આતેથી તખ્તકા ર ના, વેપારીના મકાનમાંથી મળેલા ધરીગત નળી સાથેના, સોનાના ચંદા-ધાટના ત્રણ મણકા પશુ ઉર અને બીજાં પશ્ચિમ એશિયાઈ નગરો સાથેના સંપર્કનું સૂચન કરે છે. સોનાના આવા મણકા ટ્રોય ૨૬૬ (ઈ. પૂ. ૨૩૦૦)માંથી અને પોલિયાચૂરના ઈ. પૂ. ૨૪૦૦-૨૩૦૦ ના સ્તરોમાંથી મળેલા જાણવામાં આવ્યા છે. અહીં નોંધ કરીએ કે ધરીવાળી નળી સાથેના સમજુજ-ચતુરસ્ર મણકા કિશના સ્મશાન ઝાંઝામાં મળ્યા છે અને વર્તુલાકાર મણકા ઉર^{૧૯} ખાતે પ્રાચીન વંશ ૩ માં તથા મોહેન્જો-દડોના અંતરાલ સ્તરોમાં મળ્યા છે. લોથલના ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ ના સ્તરના ગણાયા છે.

સમુદ્રપારના વેપારનું સમર્થન કરનારી લોથલમાંની ખૂબ જ મહત્વની સંપ્રાપ્તિ આ પૂર્વે બતાવેલી ધરિની અખાત(બહેરીન)માં બનેલી સેલખીની ગોળ મુદ્રા છે. આવી મુદ્રાઓ ડેનિશ સંશોધકોને રાસ-અલ-કાલા અને ફાર્દલાકામાંનાં હિખનનોમાંથી મોટી સંખ્યામાં મળી આવી છે. પ્રો. બિબ્બીએ એનું પૂર્વાકાલીન અને ઉત્તરકાલીન એવું વર્ગીકરણ કર્યું છે. પહેલીને પ્રાક-સાર્ગોન કાલની અને પછીનીને સાર્ગોન અને અનુ-સાર્ગોન કાલની ગણી છે.^૭ એમના મતે લોથલની મુદ્રા પછીના પ્રકારની છે, આમ છતાં બિગ્ગ જુશાનના એને ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ની ગણે છે.^૮ સ્તરવિદ્યાકીય પુરાવાના અભાવે લોથલની મુદ્રાનો સમય નક્કી કરવાને માટે સાંયોગિક પુરાવાઓ તરફ પાછું વળવું પડે છે. આ મુદ્રા લોથલમાં તખ્તકા ૩ માં અથવા જરા વહેલી, પણ મોટે તો નહિ જ, આવી પહોંચી હોવી જોઈએ, કારણ કે સમુદ્રપારનો વેપાર તખ્તકા ૪ માં ખૂબ એછા ચર્ચિત્વ હોતો, તેથી એ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ ની પછીની તો ન જ હોઈ શકે, પરંતુ વધારે મોટી શક્યતા તો એ છે કે એ સમયની દૃષ્ટિએ ખૂબ વહેલી છે. એને અક્કડીય કાલમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે લોથલને સાર્ગોનના રાજ્યકાલમાં સુમેરની સાથે સહુથી વધુ વેપારી સંપર્ક હતો.^૯ “આરક્ષિત લેપ મંત્રપાત્રો” અને ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા લોથલમાં તખ્તકા ૨ ના આરંભ માટે ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ ની નિકટની સમય-મર્યાદા બતાવે છે. એના આધારે તખ્તકા ૧ નો સમય ઈ. પૂ. ૨૪૫૦ થી

૨૩૫૦ નો આંકવામાં આવ્યો છે, તેથી લોથલના લિન્ન લિન્ન સ્થાપત્યકૃતિ તખ્તોએનું સમયાંકન કામચલાઉ રીતે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :

કાલ	પેટા-તખ્તોએ સાથે સ્થાપત્યકૃતિ તખ્તો	સમય ઈ. પૂ. માં	સાંસ્કૃતિક તખ્તો
લોથલ આ	૫ અ-આ	૧૬૦૦-૧૬૦૦	ઉત્તરકાલીન (અવનતિ પામેલો) હડપ્પીય
લોથલ અ	૪ અ-આ	૨૦૦૦-૧૬૦૦	
	૩ અ-આ	૨૨૦૦-૨૦૦૦	આરંભ હડપ્પીય
	૨ અ-ઇ	૨૩૫૦-૨૨૦૦	
	૧	૨૪૫૦-૨૩૫૦	

ગુજરાતમાંનાં બીજાં મહત્વનાં હડપ્પીય અને ઉત્તર-હડપ્પીય સ્થાનોની સાપેક્ષ આતુર્પૂર્વગત સ્થિતિનો વિચાર કરવો અહીં જરૂરી છે. રોજડી ૧ આ ના વચ્ચે સ્તર માટેનું મોડામાં મોડું કાર્યાન-૧૪નું સમયાંકન અર્થાત્ ૩૬૨૦±૧૧૫ બી. પી. રોજડીને લોથલના તખ્તો ૩ (ઈ. પૂ. ૨૨૦૦-૨૦૦૦) કરતાં તખ્તો ૪ અ ની વધુ નજીક લાવે છે. સેલખડીના બારીક મણકા, કાનેંલિયનના ખાંચા પાડેલા મણકા, પથ્થરનાં ઘનાકાર તોલાં અને મીણુ પાથેલાં બ્રાહ્મ મૃતપાત્રોને કારણે સંશોધકોએ રોજડી ૧ અ ને લોથલના તખ્તો ૩ સાથે સમાન ગણેલ છે, પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે સાંસ્કૃતિક તખ્તોની સમયમર્યાદાનો નિષ્પત્તિ કરવા જતાં આપણને મોડામાં મોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર આધાર રાખવાનો હોય છે. રોજડી ૨ આ માં મુદ્રાઓ, સ્થાપત્યકૃતિ અવશેષો અને ચિત્રિત કુંભારી કામના રૂપમાં હડપ્પીય સાંસ્કૃતિની ભરપૂરતાનો પુરાવો મળતો નથી, જ્યારે બીજા બાજુ ત્યાં કાંગરીવાળા (carinated) પ્યાલા જેવા ઉત્તર હડપ્પીય પ્રકાર જેવા મળે છે, એ કારણે રોજડી ૧ અ ને લોથલના તખ્તો ૪ અ નો સમકાલીન ગણવો વધુ બંધબેસતું થઈ પડશે. રોજડીમાં બાંધકામના કોઈ આયોજનના અભાવથી અને ગટર તથા સ્નાનગૃહ જેવી નાગરિક સગવડોની સદંતર ગણપથી ગણ્યું થયેલું સમગ્ર ચિત્ર હડપ્પીય સાંસ્કૃતિના સ્પષ્ટ પતનનો

ખાલ આપે છે, તેથી લોથલ ખાતે ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં મોટું પૂર આવ્યું તે પછી તરતમાં જ હડપ્પીય લોકોએ રોજડીમાં વસવાટ કર્યો હશે. એ પણ સાચું છે કે હડપ્પીય નિર્વાસિતો રોજડી પહોંચ્યા તે પહેલાં ત્યાં અબરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક વસતા હતા. સ્થાનમાંના વહેલામાં વહેલા સ્તરોમાંથી એક્કસ સમયાંકન કરી શકાય તેવા કોઈ પુરાવાના અભાવે આપણે એ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે રોજડીના આ વસવાટને પાછળ ક્યાંસુધી લઈ જઈ શકાય. પ્રભાસ ખાતે રાખોડિયાં મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક અબરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોની પૂર્વે આવેલા હતા, જેના પછી ઉત્તર હડપ્પીય લોક આવ્યા હશે. પ્રભાસનો સંસ્કૃતિક સંબંધ આગળ ચર્ચાશું.

(આ) વેપાર

પોતાને ત્યાંની કૃષિવિષયક, ઔદ્યોગિક અને સામૂહિક પેદાશો માટે યોગ્ય બજાર મેળવવા અને હિમારતી લાકડાં, ધાતુઓ અને કિંમતી પથ્થરોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા લોથલે દેશની અંદરનો તેમજ સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવાનો હતો.^{૧૦} નજીકનાં ગામડાંઓમાં વિશિષ્ટ ઓળંગેના પ્રકાર પૂરા પાડવાના હોઈ એણે એક મહત્વના ઉદ્યોગ તરીકે ધાતુકામનો વિકાસ સાધ્યો અને વિતરક કેંદ્ર તરીકે કાર્ય કર્યું, પરંતુ મણકા ખનાવનારા કેંદ્ર તરીકેની એની સ્થિતિ પડકારી ન શકાય તેવી હતી. લોથલનો ધક્કો મરામત અને સાધનોની ફરી ભરતી કરવાને માટે સમુદ્રગામી વહાણોને સગવડ બરેલો હોઈ લોથલ તેઓને નાંગરવાની અને વખારની અતુકૃણતા ઉત્તમ કોટિના આશ્રયક બંદરથી પૂરી પાડી શક્યું. ધાતુના બદલામાં લોથલના વેપારીઓ પાસેથી હાથીદાંત, છીપ, કિંમતી પથ્થરોના મણકા, રૂ અને સુતરાઉ માલ ખરીદવાની આખતમાં વિદેશી વેપારીઓ એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા. સમુદ્રપારના વેપારથી થોડા સમયમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ આવી અને તેથી એ વેપાર સારી રીતે વ્યવસ્થિત થયો. જે પશ્ચિમ એશિયાનો દાખલો લોથલ સુધી લાગુ પાડવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે કાંઠા પરના વેપારીઓ જરા જોટલું પણ જોખમ લેતા નહોતા, પરંતુ વહાણના માલમને માલ ખરીદવામાં સહાયક બની નફામાં બાગીદારી રાખતા હતા. વેપારમાં બાગીદારીની વ્યવસ્થા એ હકીકતથી નિર્દિષ્ટ થાય છે કે લોથલમાંથી મળેલાં પકવેલી માટીનાં મુદ્રાંકો ઉપર અનેક મુદ્રા-છાપો મળ્યા છે અને તેથી માલના એકથી વધુ માલિકોની મુદ્રાઓ વહાણના માલનાં ખારદાને ઉપર લગાડવામાં આવતી હોવાનું સમજાય છે. એવું પણ બનતું હોય કે માલના રૂપમાં ચૂકવાતા કરની નિશાની તરીકે વખારોના અધિકારીઓ વેપારીઓને માલ સોંપ્યા પહેલાં પોતાની મુદ્રા વહાણમાંના

માલ ઉપર લગાવતા હોય. ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીના અંત ભાગમાંની લેઠલની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું એક મહત્વનું લક્ષણ તે ચોક્કસ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટેનાં મોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના છે, જ્યાં એક જ છાપરા નીચે-કદાચ કારીગરોના વડાની દેખરેખ નીચે-એક જ વેપારના સંખ્યાબંધ કારીગરો કામ કરતા હતા. પરંતુ એ હકીકત છે કે સમુદ્રપારની સાધનસામગ્રીમાંથી તાંબુ અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો જેવી કાચી સામગ્રીનો પુરવઠો મર્યાદિત હતો. એ હકીકતને લઈને મૂડીવાળા વચલા વેપારીનો વર્ગ હયાતીમાં આવ્યો. કદાચ એ કાચો માલ પૂરો પાડતો હોય, માલના રૂપમાં મજૂરી ચૂકવતો હોય, અને વળી વહાણના માલને ટુકડે ટુકડે ચૂકવણી કરવાની રૂએ અગાઉથી માલ આપતો હોય. આ વચલા વેપારી ધનિક હતા અને સગવડ ભરેલાં મકાનોમાં રહેતા હતા. એમાંનાં કેટલાંક મકાનો લેઠલમાં પ્રગટ થયાં છે. આ મકાનો વેપારી માલના પ્રકાર ઉપર અને જે દેશો સાથે એમને વેપારી સંબંધ હતા તે દેશો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. બળરત્ના રસ્તા ઉપર આવેલા, વેપારીના એક મકાન(નં. ૬૩-૬૪)માં રનાનગૃહ ઉપરાંત સાત ઓરડા, ઓસરી અને વિશાળ ચોક આવેલાં છે. એના મકાનમાંથી ચાર જેટલી સિંધુ મુદ્રાઓ, તાંબાની એક બંગડી, પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલાં આરક્ષિત લેપ પ્રકારનાં મૃતપાત્રોની કેટલીક કીકરીઓ, છીપની બંગડીઓ, તેમજ સુમેરની કારીગરીના સોનાના નવ મણકા મળી આવ્યા હતા. બીજા મકાનમાંથી અંતરાલો અને સોનાના બારીક મણકા મળી આવ્યા હતા, જે સુંદર હાર બનાવવા માટેના હતા. આ મકાનમાંથી મળેલી બીજી વસ્તુઓ તે એક સિંધુ મુદ્રા અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરના મણકા હતી. ઉપરકોટમાંના હાથીદાંતના કારીગરોના મકાનમાંથી એક હાથીદાંત અને એમાંથી વહેરેલા કાટખૂણિયા ટુકડા મળી આવ્યા હતા. આ હાથીદાંતના ટુકડાઓ મેસોપોટેમિયાનાં શહેરો તરફ નિકાસ કરવાનાં દાંતિયા, પેટીઓ અને નંગ જડવાનાં આભૂષણ બનાવવામાં વપરાતા હતા.

બહેરીનના ટાપુઓ અને યુફ્રેતિસ-તૈગ્રિસની ખીણોમાં, તેમજ દક્ષિણમાં દિયાલાની^{૧૧} નદીઓમાં અને મધ્ય મેસોપોટેમિયામાં સિંધુ વેપારીઓનાં થાણાંઓના અસ્તિત્વને નમૂનેદાર સિંધુ મુદ્રાઓ અને 'ચર્ટ'નાં તોલાં જેવી સિંધુ વેપારની કલાકારીગરીની હાજરીથી સમર્થન મળે છે. દરેક પ્રદેશ બિન્ન બિન્ન પ્રકારની મુદ્રાઓ વાપરતો હતો તેથી અમુક મુદ્રાઓનું કર્તૃત્વ સુનિશ્ચિત પ્રદેશોમાં શોધી શકાય છે. મેસોપોટેમિયામાં ઉર, કિશ, આરમાર, લગાશ અને બ્રાકમાં રહેતા ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે ભાવ અથવા બેઉ જેમાં

કેતરવામાં આવ્યાં છે તેવી નળાકાર મુદ્રાઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા, જ્યારે બહેરીનના ટાપુઓમાં રહેતા ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે ભાવવાળી વર્તુલાકાર મુદ્રાઓ વાપરતા હતા. કેટલીક (ચોરસ ઘાટની) સિંધુ મુદ્રાઓ સુમેરનાં શહેરોમાં મળી આવી છે, પરંતુ સુમેરની ઘણી થોડી મુદ્રાઓ સિંધુ શહેરોમાં મળી છે. ભારત-સુમેરી વેપાર જેનો વ્યવહાર અઘ્કડી કાલમાં સીધો ચાલતો હતો, પરંતુ ઈસિન-લાસા સમયમાં સીધો રહ્યો નહિ તે વેપારમાં સિંધુ વેપારીઓએ શો ભાગ લખ્યો હતો એ અવલોકનું જરૂરી છે. સુમેરની માટીની તકતીઓ ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી એ. એલ. ઓપેનહાર્ટમ એના નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે અગેડના સાર્ગોનના સમય(ઈ. પૂ. ૨૩૫૦)માં દિલમૂન, મગન અને મેલુહાથી આવતાં વહાણુ અગેડના બંદરમાં નાંગરતાં હતાં, પરંતુ ઈ. પૂ. ૨૧૦૦ના સુમારમાં મેલુહા અને ઉર વચ્ચેની વેપાર-શૃંખલા એકાએક તૂટી ગઈ હતી. આના પછી ઉરનો મગન સાથેનો સંપર્ક પણ ચાલ્યો ગયો હતો અને જેની ઓળખ માત્ર અટકળોનો વિષય છે તેવા દિલમૂને સમુદ્રપારના સમગ્ર વેપારને પોતાનો કરી લીધો હતો. પ્રો. જી. બિખ્ખી^{૧૨} દિલમૂનને બહેરીનના ટાપુ તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે પ્રો. એસ. એન. કેમર^{૧૩}એને લોથલ સહિતની સિંધુ સભ્યતાની ભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે. સુમેરના ગ્રંથો પ્રમાણે દિલમૂન ‘સ્વચ્છ નગરીઓની ભૂમિ.....અને ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ’ હતું. ત્યાં હાથીઓ છૂટથી ધૂમતા હોવાનું કહેવાતું. આ વર્ણન બહેરીનના ટાપુઓ કરતાં સિંધુ નગરીઓની, ખાસ કરીને લોથલની, ખાખતમાં વધુ બંધમેસતું આવે છે, કેમકે એ સુમેરની પૂર્વ દિશાની ભૂમિ છે કે જે ‘ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ’ તરીકે જાણીતી હોવી જોઈએ. વળી સૌરાષ્ટ્ર એના હાથીઓ અને હાથીદાંત માટે જાણીતો હતો, પરંતુ બહેરીનનો ટાપુ ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીમાં કે એનાથી વધારે વહેલો હાથીઓનું નિવાસસ્થાન નહોતો. કાંસ્યયુગના જગતમાં સિંધુ શહેરોની સ્વચ્છતાનો કર્યાંય જોડો નહોતો, આથી એ અસંભવિત નથી કે સુમેર ગ્રંથોમાંનું દિલમૂન સિંધુ સભ્યતાનો ભૂભાગ હતું. આમ છતાં જો દિલમૂનને બહેરીન તરીકે ઓળખવામાં આવે તો મગન કે મક્કનને મકરાણનો કાંકો અને મેલુહાને સિંધુખીણ ગણવાં જોઈએ. ગમે તેમ હો, એમાં લેશ પણ શંકા નથી કે સિંધુ બંદરોએ, ખાસ કરીને લોથલે, એક બાજુ ધરાની અખાતના ટાપુઓ અને સુમેરનાં શહેરો સાથે અને બીજી બાજુ ભારતના પશ્ચિમકાંઠા સાથે સમુદ્રપારના વેપારમાં મહત્વનો ભાગ લખ્યો હતો.

લોથલમાં ઘણા વિવિધ પ્રકારોના વેપારી માલની હેરફેર થતી હતી. ઉરમાંથી મળેલી માટીની તકતીઓ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું છે કે સાર્ગોનના

સમયમાં અને ફરી પાછું લાસાં યુગમાં દિલમૂતથી પાછા ફરતા વેપારીઓ મોતી, સોનું, તાંબું, વૈદ્ય, કિંમતી પથ્થરના મણકા, અમુક જાતનું લાકડું અને હાથીદાંતના કાંસકાઓ અને જડાવ-કામોથી ભરેલા માલનો હિસ્સો ઉર ખાતેની નિંગલ માતાને ચરણે ધરતા. સિંધુ શહેરોમાંથી આવતી વેપારી યીજોમાં કિંમતી પથ્થરના મણકા, હાથીદાંતના પદાર્થો, અમુક જાતનું લાકડું અને કદાચ સુતરાઉ માલનો પણ સમાવેશ થતો. ઉપર એ હકીકત જણાવવામાં આવી જ છે કે નિકાસ કરવાને માટે લોથલ ખાતે કારખાનાંઓમાં કિંમતી પથ્થરમાંથી મણકા બનાવવાની પ્રક્રિયા થતી હતી. નિકાસની ખીજ મહત્વની યીજોમાં સ્થાનિક છીપો તેમજ હાથીદાંત હતાં. લોથલમાં આયાત થતી વેપારી યીજોમાં તાંબાના ગદા, અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો અને સોનું હતાં.^{૧૪} મસ્કતમાંની તાંબાની ખાણો લોથલ તેમજ સુમેરી શહેરોને શુદ્ધ કરેલી ધાતુ પૂરી પાડતી હોવાનું જણાય છે. મૈસુરનો સોનું ધરાવતો પ્રદેશ સિંધુ શહેરોને પીળી ધાતુ પૂરી પાડનારો મુખ્ય સ્રોત હતો, જ્યારે નર્મદા ખીણમાંના રાજપીપળાનો અકીકનો ભૂભાગ ભાગાતળાવ અને મહેમમ દ્વારા લોથલમાં એ અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો મોકલી આપતો હતો. સાગ પંચમહાલ અને સાંબરકાંડાનાં જંગલોમાંથી આવતો હતો અને સેલખડી દક્ષિણના પ્રદેશમાંથી આવતી હતી, જ્યારે સિંધના સક્કર-રોહરીમાંથી ચર્ટ આવતું હતું. અફઘાનિસ્તાનમાંથી કચારેક કચારેક વૈદ્યની આયાત થતી હતી.

ભારતીય વેપારીઓએ આ પેટા-ખંડની બહાર સમુદ્રપારનાં સંખ્યાબંધ વેપાર-કેંદ્ર સ્થાપ્યાં હતાં. જેના પર ભારતીય સંપ્રદાયનું દૈન્ય કોતરેલું છે તેવું પથ્થરનું એક વાસણ દિયાલની ખીણમાં મળી આવેલું હોઈ, એ પરથી ત્યાં આવી એક વસાહત હોવાનો પુરાવો મળે છે. દિયાલ ખીણમાંના અરપાછિયામાં પથ્થરનાં તોલાં અને મણકા તેમજ ખીજ લાક્ષણિક હડપ્પીય પદાર્થ મળી આવ્યા છે. સિંધુ પેદાશો, ખાસ કરીને હાથીદાંતના પદાર્થ, સીરિયામાં ઉત્તરે છેક રાસ શમરા સુધી પહોંચ્યા હતા, જ્યાંથી સમુદ્રપારના વેપારના ગાળામાં કેટલીક જાતનાં ચિત્રિત મૃતપાત્ર લોથલ સુધી લાવવામાં આવેલાં જણાય છે.

માલની ગુણવત્તાનું એકધોરણપણું સિંધુ સભ્યતાનું મહત્વનું લક્ષણ છે. એ પરથી સમર્થ સાસનતંત્ર દ્વારા વેપારને લગતા નિયમોનો થતો અસરકારક અમલ સ્થિત થાય છે. જેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે ઓગરોનાં, હથિયારોનાં અને અલંકારોનાં કદ, અને જેમાંથી એ બનાવવામાં આવતાં હતાં તે સાધનસામગ્રી પણ

પૂર્વનિશ્ચિત હતાં, આથી એકધારી ગુણવત્તા અને મોટા પાયા ઉપરના ઉત્પાદનની ખાતરી રહેતી હતી. શાસનતંત્ર સાથેના વણિકશ્રેણીઓ અને વ્યક્તિગત કારીગરોનો સહકાર ન હોય તો ઉચ્ચ માત્રાનું આવું એકધારણુપણું સમગ્ર સિંધુ સામ્રાજ્યમાં શક્ય બન્યું ન હોત.

અંતમાં તોલાના એકધારણુપણા વિશે કંઈક કહેવું જોઈએ. સિંધુખીણની જેમ ગુજરાતમાં પણ તોલાની દ્વયંશ (દ્વાવર્તક) પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. આ પદ્ધતિમાં પથ્થરનાં ધન તોલાં (પદ્ ૨૪, આ. ૧૪૫) ૧, ૨, ૪, ૮, ૧૬, ૩૨, ૬૪, ૧૨૮ વગેરે પ્રમાણમાં, ૧.૮૨૩૩ ગ્રામના નાનામાં નાના એકમના મધ્યમ મૂલ્ય સાથે, ચાલતાં હતાં. ગુજરાતમાંનું બીજું ધોરણુ ૩, ૭, ૧૪, ૨૮નું હતું, જેમાં નાનામાં નાનું વજન ૪.૩૩૭૦ ગ્રામનું હતું. બીજો એકમ ૮.૫૭૫ ગ્રામનો છે; એ અંદાજે સુસામાંની બારે એસીરિયન પદ્ધતિમાંના ૮.૩૭ ગ્રામના શેકલના વજનનો છે. આમ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના હેતુ માટે લોથલના વેપારીઓએ બેબિલોનિયાનું ધોરણુ સ્વીકાર્યું હતું, જ્યારે આંતરિક વેપાર માટે સિંધુ ધોરણુ પ્રચલિત હતું. આ સંબંધમાં એટલું ઉમેરવાનું કે સુસામાંથી મળેલી સિંધુ મુદ્રાથી તથા સિંધુ ધોરણુના ધનાકાર પથ્થરી તોલાથી સુસાની સાથેના વેપારી સંબંધ જણવામાં આવે છે. લોથલમાં મળેલી, અનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વરિતકનો બાવ સાચવતી, પકવેલી માટીની મુદ્રા સુસામાંથી મળેલી મુદ્રાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. લોથલ અને સુસા એ બંને સ્થળોએ મળેલા બીજા પદાર્થોમાં ૧૫ કાર્નેલિયનના ખચકા પાડેલા મણકા, શુદ્ધ તાંબાના ચાનકી-ઘાટના ગઠા, કૂતરા તથા આખલાની તાંબાની બનાવેલી પૂતળાઓ તેમજ છીપ અને હાથીદાંતનાં સોગટાં છે, એ ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં ગુજરાત અને એલમ વચ્ચેના વેપારી સંબંધનું સૂચન કરે છે.

(ઐ) વસ્તી-સ્તરોના તથ્યકા

૧. કાલ અઃ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૫૦-૧૯૦૦)

લોથલ મુખ્યત્વે એક સંસ્કૃતિનું સ્થળ છે, જે કાલ અ અને કાલ આ તરીકે અનુક્રમે નિર્દેશી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ અને અવનતિના કાલ ઉપર સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે, સિવાય કે અપરબિયાં લાલ મૃતપાત્રોથી મૂર્ત થતી સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ, જેનો નિર્દેશ પહેલાં કર્યો છે. છેક તળેથી શરૂ થતાં અંક ૧ થી ૫ સુધીનાં બાંધકામોની પ્રવૃત્તિના પાંચ ઉત્તરોત્તર તબક્કા અહીં તારવી શકાય છે. એમાંના પહેલા ચાર તબક્કા કાલ અ માં છે અને સૌથી ઉત્તરકાલીન તબક્કો અર્થાત્ તબક્કો ૫ કાલ આ માં મુકાયો છે.

કાલ અ તું મહત્વતું લક્ષણ એ હડપ્પીય મૃતપાત્ર અને અપરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોનું સહ-અસ્તિત્વ છે, જેમાં પાછળના લોકો ક્રમશઃ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યે જતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાંની સિંધુ સભ્યતાનું ખીચું નોંધપાત્ર લક્ષણ રથાનિક અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓના સહમિશ્રણમાંથી પરિણમતી એની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતા છે. લોથલમાં આવતાંની સાથે હડપ્પીય લોકોએ પોતાનાં પથ્થર અને ધાતુનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં ઓળર દાખલ કર્યાં અને સમુદ્રમાર્ગીય વાણિજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. સચ્છિદ્ર નળાકાર ધડા ડ-ધાટના અને કાપાવાળી કિનારીવાળું મોટું વાસણ, બહાર કાઢેલી કિનારીવાળી બેસણીવાળી ઘોડી-પરની-થાળી, સાંકડા કાંકલાવાળો ગોળમટોળ કળશ, જામ, લાંબો પ્યાલો, કથરોટ, સચ્છિદ્ર કાનવાળો પ્યાલો, અને સીધી-દીવાલની મોટી કોડીઓ જેવા સિંધુ ખીણના કુંભારકામના તમામ પ્રકાર તુરતાતુર ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હતા. સાથે સાથે હાથાવાળા અને હાથા વિનાના અહિર્જોળ બાજુવાળા વાડકાઓની હડપ્પીય ઘડતરમાં નકલ કરવામાં આવી હતી, જેના રંગ લાલથી લઈ બદામી સુધીના હોય છે. માર્જિત કે અમાર્જિત લાંબી સમાંતર ભુજવાળી પતરીઓ આયાત કરેલા ‘ચર્ટ’ જાતના પથ્થરમાંથી રથાનિક રીતે બનાવી લેવામાં આવતી હતી. ‘ચર્ટ’નાં ધનાકાર તોલાં અને સેલખડીની ચોરસ મુદ્રાઓ જેવી હડપ્પીય વેપારી ચીજો સાથેસાથ લાલાનાં પાંદડા-આકારનાં ફળાં, અસ્તરા, બાણનાં આંકડીદાર ફળાં, માછલીની ગલ અને તાંબા કે કાંસાની નાકાવાળી સોયો પણ દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. નવા આગંતુકો તરફથી વાણિજ્ય વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું હતું અને તોલાં અને માપ ધોરણસર કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ધાતુનાં ઓળરોની વધતી જતી માંગને લઈ સિંધુખીણમાંથી લોથલમાં તામ્રકારો સારી સંખ્યામાં ખેંચાઈ આવ્યા હતા. પોતાની આકાંક્ષા હોવા છતાં પણ આ આગંતુક હડપ્પીય લોકો પ્રારંભમાં જે સત્વર સિદ્ધ ન કરી શક્યા તે હતું નગરનું પદ્ધતિપૂર્વકનું આયોજન અને વધુ સારી નાગરિક સુવિધાઓ. ક્યાંક નીકે તો ક્યાંક ખાળકોડી દાખલ કરી હોવા છતાં જાહેર સ્વચ્છતા ખૂબ જ નબળી હતી અને ઘરોમાં રનાનગૃહ નહોતાં. કદાચ રથાનિક વસ્તીએ, સુધારેલાં ઓળરોનો અને વિકસિત હુન્નરવિદ્યાનો સમાદર કર્યો હોવા છતાં, નગર-આયોજન હજી ઉત્સાહપૂર્વક હાથ ધરાયું નહોતું. હડપ્પીય લોકો ગામનું પુનરાયોજન કરી શકે તે પૂર્વે તેઓને લાંબો સમય રાહ જોવાની હતી.

લોથલમાં લોકોનો પહેલો વસવાટ થયો તે પછી એકાદ સૈકે, લગભગ ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ માં, પૂરને લઈ બધાં ઘર નાશ પામ્યાં અને ગામને ફરતા (peripheral) માટીના બંધમાં પહોળાં ગાબડાં પડી ગયાં. આ વિકટ સમયે

વસાહતીઓએ માનવ અને સરંજામને લગતી પોતાની તમામ સાધનસામગ્રી ભેગી કરી અને વધુ કાયમ પૂરોરોધક પગલાં યોજ્યાં. કોઈ જુદિમાન અગ્રણીના માર્ગદર્શન નીચે એમણે કોટની દીવાલોને પાછી મજબૂત કરી અને પૂર્વ-ચિંતિત યોજના પ્રમાણે જાંચી પીઠિકા ઉપર મકાન બાંધ્યાં. એમણે કૃત્રિમ ધક્કાની રચના કરી વહાણોને નાંગરવાની સગવડો સુધારી લીધી, એટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત નીકો અને સ્નાનગૃહો બાંધીને વધુ સારી નાગરિક સુધડતા પૂરી પાડી.

છાપ પાડે તેવાં જાહેર મકાન બિના કરવામાં અગ્રણીએ દાખવેલી હિંમત અને ચતુરાઈ નોંધપાત્ર છે. વસાહતીઓએ ઉઠાવેલા શ્રમની વિપુલતાનો એ હકીકત ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે ધક્કાની રચના કરતાં પહેલાં દસ લાખ ધન મીટરથી વધુ માટી ખોદવી પડેલી અને વખારો, ગોદી વગેરે સંખ્યાબંધ જાહેર અને ખાનગી મકાનો બિના કરવા માટે કાચી તથા પાકી લાખો ઈંટો તૈયાર કરવી પડેલી. મકાનોને પૂરથી સલામત રાખનારી અનેક નક્કર પીઠિકાઓ નીચલા નગરમાં અને ઉપરકોટમાં બિના કરવી પડી હતી. પહેલાં એમાંથી અહીં એ નોંધીએ કે તબક્કા ૨ (ઈ. પૂ. ૨૩૫૦-૨૨૦૦)માં, સિંધુ ખીણનાં શહેરોની બાબતમાં છે તેમ, લોખંડના જળીવાળા ઘાટમાં સારી રીતે આયોજેલ વિશાળ મકાનો અને નવા માર્ગોની સગવડ કરવા વસાહતી વિસ્તારને સારા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો. તવંગરનું હોય કે ગરીબનું હોય, દરેક મકાનમાં સ્નાનગૃહ કરવામાં આવતું હતું, જેને નગરમાંથી ગંદા પાણીનો નિકાલ કરવા માટેની નીક દ્વારા જાહેર મોરીની સાથે જોડવામાં આવતું હતું. 'નીચલા નગર'થી અલગ તારવવા માટે જેને 'ઉપરકોટ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તેવાં, નગરના દક્ષિણ વિભાગમાં પીઠિકાઓના સહુથી જાવ્ય સમૂહ ઉપર બાંધવામાં આવેલાં વિશાળ મકાનોમાં રાજ્યકર્તા અને એના અધિકારીઓ રહેતા હતા. નીચલા નગરમાંનાં બધાં કારખાનાં અને રહેણાંક મકાનો બિન્ન બિન્ન જાંચાઈવાળી પીઠિકાઓ ઉપર આવેલાં હતાં. દુકાનોની હાર ધરાવતો બજારમાર્ગ નગરતળની ઉત્તર કિનારી સુધી લંબાતો હતો. નગરના કાળજીપૂર્વક આયોજનને બાજુએ રાખીને પણ કહી શકાય કે લોથલના લોકોએ સિંધુ સભ્યતાને સમૃદ્ધ કરવામાં એક નવું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું તે એ કે લોથલના બંદરે આવતાં વહાણોને નાંગરવાની વધુ સારી સગવડ કરી આપવા માટે ધટ્ટ ઈંટરી દીવાલોનો કૃત્રિમ ધક્કો તૈયાર કર્યો અને વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાની સગવડ માટેની વધતી જતી માંગને વખારો બાંધીને પહોંચી વળવામાં આવ્યું.

અને પ્રકારની રચના ખૂબ જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ આયોજિત કરવામાં આવી. હકીકતે હડપ્પીય લોકો ઘણો આંધવાની ઇજનેરી વિદ્યામાં અગ્રેસર હતા.

સમગ્ર નગર અને મહત્વની છૂટક ઇમારતોને પૂરમાંથી બચાવવાને માટે ગ્રીણવટભરી કામગીરી કરવામાં આવી હતી. તબક્કા ૧ માં બાંધેલા નગરના કેાટના માટીના બંધમાં પડેલાં ગાબડાંને સમરાવી લીધા પછી વસાહતીઓએ એને તબક્કા ૨ માં પાછો મજબૂત બનાવી દીધો અને વિસ્તાર્યો કે જેથી એ પૂરો સામેના સંરક્ષણની પ્રથમ હરોળ તરીકે કામ લાગે, જ્યારે અંદરની પીઠિકાઓ બીજી હરોળ બની રહે. નગરને સ્વચ્છ રાખવાને માટે હડપ્પીય લોકોએ પહેલી જ વાર મોરીઓ, કૂંડીઓ, પાણી-ઢાળિયાં, ખાળકૂવા (cess-pools) અને એને માટેની તપાસ-કૂંડીઓ (inspection-chambers) દાખલ કર્યાં. તેઓએ ચોકસાઈ રાખી કે પ્રત્યેક રહેણાક(block)માં જાહેર કે ખાનગી મોરીઓની અથવા ઓછામાં ઓછી ખાળકૂવાઓ(soakage-jars)ની જોગવાઈ કરવામાં આવે અને એ નિયત સમયે સાફ કરવામાં આવે. ભૌતિક સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ સાથે લોકોની કલા-કુશળતા પણ આ કાલ દરમ્યાન નવી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. સારી એવી સંખ્યા ધરાવતાં મૃતપાત્ર સિંધુ શૈલીએ ચીતરાયાં. લોથલના કુંભકારોએ વાસ્તવિકતા, સરવ અને જોમ માટે જાણીતી ચિત્રણની નવી શૈલી દાખલ કરીને મૌલિકતા બતાવી. જેને ‘પ્રાંતીય શૈલી’ કહેવામાં આવે છે તેણે પોતાના વિષય માટે લોકવાર્તાઓ અને એની પ્રાકૃતિક સંયોજનમાં ભૂમિદર્શ્યો, ખાસ કરીને પ્રાણીઓ, પસંદ કર્યાં. વિચારોની મૌલિકતા વાસણો ચીતરવા માટે અપનાવેલી રંગ-યોજનામાં પણ જોવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં કલાકાર બદામી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર ચોકલેટ રંગનો ઉપયોગ કરતો હતો, જ્યારે બીજા દાખલાઓમાં એણે સિંધુખીણનાં મૃતપાત્રોની કાળી-ઉપર-લાલ રંગયોજના જાળવી રાખી. આ સંબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ઘડાઓના બદામી રંગ માટે, પકવતી વખતે સંપૂર્ણપણે પ્રાણવાયુ-સંયોજિત (oxidised) ન થતો, રાસાયણિક માટીમાં રહેલો ચૂનાનો અંશ જવાબદાર હતો.

મોજશોખની વસ્તુઓ અને કલાના પદાર્થોની માંગ ક્રમે ક્રમે વધતી જતી હતી. મોટી સંખ્યાનાં ચિત્રિત વાસણ, પકવેલી માટીની અને ધાતુની પૂતળીઓ, જોડી કેાતરેલી સેલબરીની મુદ્રાઓ અને છીપ તથા હાથીદાંતનાં જડાવ-કામોનું અસ્તિત્વ આને લઈને છે. તબક્કા ૨ માં ભારે ઘણો અને મોટી વખાર આંધવામાં આવ્યાં હતાં એ હકીકત જ સૂચવે છે કે સમુદ્રપારનો વેપાર ભારે

પ્રમાણમાં વધે છે. જે કાર્ષ્ઠ સ્થાનિક પેદાશનાં નહોતાં તેવા કિંમતી પથ્થરો ચર્ટ, સેલખડી, સોનું અને ત્રાંચા જેવા કાચા માલમાંથી બનાવેલાં ઓળરો, હથિયારો અને ઘરેણાં આજે મોટી સંખ્યામાં મળતાં હોવાથી આને વધુ સમર્થન મળે છે. એ માલ પશ્ચિમ એશિયા, સિંધુખીણ અને દખ્ખણમાંથી મેળવવામાં આવતો હતો. નાઇલની ખીણમાંથી આવેલી શોભાની નાની ચીજોમાં 'મમી' અને 'ગોરિદલા'ના પકવેલા માટીના નમૂના છે. લોથલમાંથી હાથ લાગેલી ઈરાનના અખાતમાં ઉદ્ભવેલી સેલખડીની ગોળાકાર મુદ્રા બહેરીનના ટાપુઓ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારી સંપર્કની નિશ્ચિત સાબિતી પૂરી પાડે છે. એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે સુમેરનાં બંદરોમાં જઈ આવેલા લોથલના વેપારીઓ પોતાની સાથે વીંધવાળા લિન્ન પ્રકારના સોનાના મણકા અને યુક્તિસ-તૈયારીની ખીણમાં વ્યાપક થયેલી આરક્ષિત લેપન-મૃત્પાત્ર(reserved slip-ware)ની હુન્નરશૈલીથી સુશોભિત કરેલાં મૃત્પાત્ર લાવ્યા હતા.

લોથલનું નવું નગર પૂરના બચથી તદ્દન મુક્ત નહોતું. તખ્ત ૨ માં ઉપરકોટમાંનાં કેટલાંક બાંધકામોને ત્રણ વાર મજબૂત કરવામાં આવ્યાં હતાં કે ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. મોરીઓને જાંચે લેવામાં આવી હતી અને જરિયાત પ્રમાણે માર્ગ પહોળા કે સાંકડા કરવામાં આવ્યા હતા. ૨ અ, ૨ આ અને ૨ દ સંજ્ઞા પામેલા ઇમારતી પ્રવૃત્તિના આ પેટા-તખ્ત ૩ પૂરને લીધે થયેલી નાની નુકસાનીઓનો ખ્યાલ આપે છે. લગભગ ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ માં નગર ઉપર ભારે પ્રબળ પૂર ફરી વળ્યું અને એણે મકાનોને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું.

આમ છતાં નગરના શાસકે ઉપરકોટમાંનાં તેમજ નીચલા નગરમાંનાં નુકસાન પામેલાં પીઠિકાઓ અને મકાનોને દુરસ્ત કરાવવામાં જરા જોટલો પણ સમય જવા દીધો નહિ. લોથલના નગરના શહેરના રૂપમાં થયેલા પુનર્વિધાન અને વિસ્તરણના આ તખ્ત ૩ને તખ્ત ૩ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, જેમાં એ પેટા-તખ્ત ૩ અલગ પાડી શકાય છે. આ સમયે માર્ગોમાંથી પૂરે સર્જેલા કાટમાળને સાફ કર્યા પછી જૂનેરા પાયાઓ ઉપર મકાન ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. પૂરની સામેની વધુ અગમચેતી તરીકે મકાનો ફરી બાંધતાં પહેલાં પીઠિકાઓની જાંચાઈ વધારવામાં આવી હતી. જૂની જાહેર મોરીઓનો નવી ધર-મોરીઓમાંથી પાણી જવા દેવા માટે ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને નવાં પાણી-ઢાળિયાં તેમજ તપાસ-કૂંડીઓ પણ જ્યાં જરૂર હતી ત્યાં ઉમેરી લેવામાં આવી હતી. પૂર શાસક અને શાસિતોના ઉત્સાહને દીલો કરી ચક્ર્યું

નહોતું, ઊલટાનું પશ્ચિમ વિભાગમાં મકાનોના નવા સમૂહ, નવા માર્ગ અને નવી ગલીઓ ઉમેરવામાં એણે એમને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. તખ્ત્તા ૩ દરમ્યાન ઉદ્યોગીકરણનું પગલું પણ ખૂબ આગળ વધવા પામ્યું હતું. વ્યક્તિગત કારખાનાં, જેવાં કે મણિયારો, છીપ અને હાથીદાંતના કારીગરો, તામ્રકારો, હાડકામ કરનારાઓ અને સોનીઓનાં, સારા પ્રમાણમાં વધ્યાં હતાં. હુન્નરકલાના કારીગરોની નાની દુકાનો બજારી લતામાં બાંધવામાં આવી હતી. આ તખ્ત્તામાં બહેર રથજોમાં પણ અગ્નિવેદીઓ રચવામાં આવી હતી, જ્યારે તખ્ત્તા ૨ માં એ ખાનગી નિવાસોમાં જ રચાઈ હતી. એક મકાનમાં પરચુરને માટેની અગ્નિવેદી પણ મળી આવી છે. સ્પષ્ટતઃ સામાન્ય માનવના ખાનગી જીવનમાં ધર્મે મહત્વનો ભાગ બજવ્યો હોવો જોઈએ, પરંતુ દેવાલય, અગ્નિવેદી અથવા તો એવું કોઈ મહત્વનું ધાર્મિક બાંધકામ હજી સુધી ઉપરકોટમાં મળ્યું નથી, તેથી એવું લાગે કે નગરના શાસકોની બાબતમાં ધર્મ મહત્વનો ન હોય, અથવા કોઈ રાજ્યધર્મ ન હોય. તખ્ત્તા ૩ માં લોથલ શહેરની મોટી સમૃદ્ધિ ઔદ્યોગિક સ્થાનોની વધેલી સંખ્યા, વિસ્તૃત ખાનગી નિવાસો અને મોજશોખના પદાર્થોની વિપુલતાથી માપી શકાય છે. વહીવટીતંત્ર કાર્યક્ષમ હતું અને સુધરાઈના નિયમોનું કડક રીતે પાલન થતું હતું. લોથલના નાગરિકોનું ગૌરવ કરવા કહી શકાય કે પુનર્વિધાનના ઉત્તરોત્તર તખ્ત્તાઓમાં તેઓ મકાનોના જૂનેરા તલમાનને ભારે કાળજીથી વળગી રહેતા અને માર્ગો ઉપર દબાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી કરતા નહિ. એમની નાગરિક સમજ એટલી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી કે તેઓ બહેર મોરીઓ એમાં જોડાયેલી ઘર-મોરીઓથી પુરાઈ ન જાય એને માટે જરૂરી અગમચેતી રાખતા.

અહીં મળેલી વિદેશી બતાવટની અનેક પ્રકારની નાની નાની ચીજો ઉપરથી નિર્ણય બાંધી શકાય છે કે લોથલ વિદેશો સાથેનો વેપાર ધણી પ્રમાણમાં ખેડતું હતું. ઉત્ખનનમાંથી મળેલાં ચોકસાઈથી કાપેલી દાઢીવાળા પુરુષનું પદ્મવેલી માટીનું માથું, તાંબાનું વૃષભ-માદળિયું, 'આરક્ષિત લેપન' હુન્નરશૈલીમાં એ લેપનોથી શણગારેલાં મૃતપાત્ર અને ધરીમય નળીવાળા સોનાના ચક્રાકાર મણકા મેસોપોટેમિયામાંથી આવ્યાં હોવાં જોઈએ. લોથલમાંથી નિકાસ કરવામાં આવતાં છીપ, હાથીદાંત, કિંમતી પથ્થરોના મણકા અને સુતરાઉ માલના બદલામાં બહેરની દ્વારા ધરિન કે દક્ષિણ અરબસ્તાનમાંથી તાંબાના ગઢાઓની આયાત કરવામાં આવી હતી. મેસોપોટેમિયા અને લોથલ વચ્ચે સાર્વોનિક કાલના સમુદ્રપારના વેપારના ખીળ પુરાવા સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મમાં મળી આવતાં આહત

મુદ્રાની છાપ ધરાવતાં માટીનાં પકવેલાં કળશનાં ઢાંકણો અને આરક્ષિત લેપન-મૃત્પાત્રોના છે. વેપારને લક્ષ્મીને વધુ સંપત્તિ અને નવા વિચારોની આયાત થઈ. તોલવું નવું માન (માપ) દાખલ થયું. એ વિદેશે સાથેના વેપારને કારણે લોથલના કુંભારોએ સાધેલી પ્રાંતીય ચિત્રશૈલી ઉપર અંશતઃ એલમની શૈલીની અસર હતી, પરંતુ વિષયવસ્તુ તાર્કિક રીતે ભારતીય હતું. પ્રથમ વાર જ, 'કાગડો અને લુચ્ચુ' શિયાળ' અને 'તરચુ' હરણ અને પંખા' જેવી જાણીતી કાલ્પનિક વાર્તાઓ, જે પાછળથી 'પંચતંત્ર' માં દાખલ કરવામાં આવેલી છે તે, હડપ્પીય કુંભારી પાત્રોના ચિત્રણનો વિષય બની હતી. લોથલના કારીગરોની શોધકબુદ્ધિ છીપનો 'કંપાસ', હાથીદાંતની માપપટ્ટી અને કાંસાની કાણાં પાડવાની શારડી જેવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને એકસાઈ ભરેલાં ઓળખ ઉત્પન્ન કરી શકતી હતી. હાથીદાંતની માપપટ્ટીમાં દર્શાવેલ પદ્ધતિના સૂક્ષ્મ વિભાગ આંકવામાં આવ્યા હતા.

ભારે પીઠિકાઓ અને ફરતી દીવાલો દ્વારા શહેરનું સંરક્ષણ થયું હતું એ છતાં જહોજલાલીની પરાકાષ્ઠાએ લોથલને ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં પાણીના પૂરનો ભય આવ્યો. આ પૂરની અસર એવી ખાતાખરાબી કરનારી નીવડી હતી કે શાસકનો સુરક્ષિત મહાલય અને ત્રણ મીટર ઊંચી નક્કર ઈંટિરી પીઠિકા ઉપર બાંધેલી વખાર પણ ધોવાઈ ગયાં, જ્યારે નીચલા નગરનાં કાચી માટીની ઈંટોનાં મકાન માખણની જેમ ઓગળી ગયાં. જેમાં નદીનાં ધૂમરી લેતાં પાણી એકાએક ફરી વળ્યાં હતાં તેવાં ઘણાંખરાં ગલીઓ અને માર્ગો નીચાં થઈ ગયાં અને પૂરના ભંગારથી ભરાઈ ગયાં. આમ અગાઉની ચાર શતાબ્દીઓ દરમ્યાન સધાયેલી હડપ્પીય લોકોની અજબ સિદ્ધિઓનો અંત આવ્યો. જાણે કે મકાનો અને કારખાનાં તથા ધક્કા અને વખારનો નાશ એ નિરાંતે ખેડેલા નાગરિકોને માટે પૂરતી આપદા ન હોય એમ નદીએ એના પ્રવાહના માર્ગને પૂરી દીધો અને ધક્કાને ઊંચો અને સૂકો કરી મૂકી પોતાનો માર્ગ એકદમ બદલી નાખ્યો. આને લીધે સમુદ્રપારનો સમગ્ર વેપાર થંભી ગયો અને સમૃદ્ધિનો ઝરો જ સુકાઈ ગયો.

પૂરને કારણે દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં વધુ ઊંચા અને વધુ સલામત પ્રદેશોમાં આશરો શોધવા ઘણાં રહેવાસીઓ નગરનો ત્યાગ કરી ગયાં. જેઓ પાછાં ફર્યા તેઓ અમ્રણી વગરનાં હતાં અને એમની પાસે સમગ્ર શહેરમાંથી પૂરતો ભંગાર સાફ કરવાનાં અથવા તેા માર્ગો અને મોરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર

કરવાનાં અને મોટા પ્રમાણ ઉપર મકાનો ફરી બાંધવાનાં પૂરતાં સાધન નહોતાં. માનવોનાં અને સાધનસામગ્રીનાં સાધનોને એકત્ર કરી શકે અને સમગ્ર નગરને ફરી બાંધવાના સર્વસામાન્ય હેતુ માટે સહકારી ભૂમિકા ઉપર શ્રમને વ્યવસ્થિત કરી શકે તેવી નેતૃ-પ્રતિભાના અભાવને લઈને જેવાંતેવાં બાંધકામ થયાં અને પરિણામે નાગરિક ધોરણ ઠીક ઠીક ભિતરી ગયું. જેઓ પાછાં ફર્યાં તેઓ પૂરના ભંગાર ઉપર બાંધેલાં હલકા પ્રકારનાં કાચી ઈંટોનાં મકાનોમાં રહેવા લાગ્યાં. આમ છતાં, ઉપરકોટની તદ્દન ઉપેક્ષા કરીને તેઓએ નીચલા નગરમાં માર્ગો અને ગલીઓના મૂળ તલમાનને જળગી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉપરકોટમાં હવે સત્તાનું અધિષ્ઠાન રહ્યું નહોતું, અને એ કુંભારો, રંગારા અને બીજા કારીગરોનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો. અગાઉનાં બહાર ગટરો, ખૂગદા, પાણી-ઢાળિયાં અને ખાળકૂવા ભંગાર નીચે દટાઈ ગયાં હતાં અને ત્યાંના નિવાસીઓને સમગ્ર નગરમાંથી મેલું સાફ કરવાને માટે નાના ખાળકૂવાઓથી સંતોષ માનવો પડ્યો.

એમની હસ્તી માત્રનો આધાર સમુદ્રપારના વેપાર ઉપર રહેલો હોવાને કારણે વસાહતીઓએ ધક્કાની મરામત કરી અને નગરથી બે કિલોમીટરને અંતરે દૂર ખસી ગયેલી નદીની સાથે તળને જોડવાને માટે નવી અંતર્દાર-પરનાળ ખોદી. ખૂબ વિચાર અને ભારે શ્રમ માગી લેતા આ પગલાથી ભરતીને સમયે ધક્કામાં નાનાં વહાણ આવી શકે એની સગવડ થઈ. વેપાર નિઃશંક પુનર્જીવિત થયો, પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું હતું કે વેપારીઓને ભારે તુકસાન પામેલી વખાર બાંધવાની જરૂરિયાત લાગી નહિ. વસ્તુતઃ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ પછી, રાજ્યના અર્થકારણમાં એક વાર જેણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે ભવ્ય ઇમારતના નિર્માણનો મૂળ હેતુ જ લુપ્ત થયો.

થોડા સમય પછી, જેમાં એક જ બાંધના કેટલાય કારીગર રહે અને એક જ છત્ર નીચે કામ કરે તેવાં, વિશાળ કારખાનાં સ્થાપીને હાથીદાંત અને છીપનું કામ, મણકા-કામ અને ધાતુકામ જેવા કેટલાક સ્થાનિક ઉદ્યોગોને પુનર્જીવિત કરવાનો એ લોકોએ ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો. વિભાગ ક્ષ માં કામદારોનાં નિવાસસ્થાન અને મધ્યવર્તી કોઠ સાથેનું મણકાનું કારખાનું નવા ઔદ્યોગિક સાહસનું સાડું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. અકીકનાં કંકરની કાચી સામગ્રીને પરિપક્વ કરવા માટે મુખ્ય કારખાનાના મકાનની બહાર એક ભઠ્ઠી પણ બાંધવામાં આવી હતી. કારખાનાની કોઠમાં, ઘડતરની વિવિધ ભૂમિકાઓમાંના અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકા ધરાવતા, બે ઘડા દટાયેલા મળ્યા છે એ હકીકત

નિર્ણયાત્મક રીતે પુરવાર કરી આપે છે કે મણિયાર અહીં કામ કરતા હતા, જ્યારે બાજુના ઓરડાઓમાં જોવામાં આવેલાં એમનાં ઓળરો અને ધરાણુ વાસણો સૂચવે છે કે એ કારીગર વસ્તુતઃ કારખાનાના વિસ્તારની અંદર રહેતા હતા. તબક્કા ૪ નું ગણાય તેવું મહત્ત્વનું બીજું કારખાનું તે નીચલા નગરની ઉત્તર કિનારીએ બાંધેલું તામ્રકારોનું છે. કમનસીબે ઉપરના બાંધકામની કોઈ ભાળ મળતી નથી અને મકાનના પૂરા રેખાંકનનો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ છે, આમ છતાં એવું યતાવવાને પૂરતો પુરાવો છે કે એક જ છત્ર નીચે કેટલાયે તામ્રકાર અહીં કામ કરતા હતા. તાંબાના ગટ્ટા ઓગાળવાને માટે માટીની પકવેલી કુલડી, કાટોડાનો ગટ્ટો અને તાંબાનું પતરું નજીકમાં જ બાંધવામાં આવેલી ગોળાકાર ભટ્ટીની નજીકમાં મળી આવ્યાં હતાં. ભટ્ટીથી થોડે અંતરે દરેકમાં ઘડા-ભટ્ટી હોય તેવી એકબીજા સાથે જોડાયેલી, ઈટાની ફરસબંધીવાળી, પાંચ ફૂંડીઓ મળી આવી છે. સ્પષ્ટતઃ મૂડી અને કાચો માલ પૂરો પાડનારા સહ-કારીગર કે મૂડીદાર વેપારીની દેખરેખ નીચે ધાતુના કારખાનામાં ઓછામાં ઓછા છ જેટલા ધાતુકાર સાથે કામ કરતા હોવા જોઈએ. શાસકના લોપને પરિણામે સંખ્યાબંધ કારીગરોને કામે લગાડતા વચલા વેપારીનો પ્રવેશ લોથલનાં તબક્કા ૪ નાં મણુકા અને ધાતુના કારખાનામાંથી સૂચિત થાય છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગને પુનર્જીવિત કરવા માટે લોકોએ નવેસર કરેલા પુનઃ-પ્રયત્નો છતાં તબક્કા ૩ ના અંતે પૂરને કારણે આંતરિક પડતી આવી ચૂકી હતી અને આ પડતી તરફની ગતિને અટકાવનારાં કોઈ સાધન હતાં નહિ. નગર કદમાં સંકોચાયું અને સગવડવાળાં મકાનોની સંખ્યા તબક્કા ૪ (ઈ. પૂ. ૨૦૦-૧૬૦૦) માં ક્ષીણ થઈ. વારંવારનાં પૂર અને જમીનની વધતી જતી ખારાશને લઈને ઝડપી બનેલી, સિંધુ સભ્યતાની સાર્વત્રિક પડતી, ખરાબ સગવડનાં મકાનોની, કંગાલ રીતે નક્કામાં જાહેર કામોની, ઊતરતી કોટીનાં માટીનાં પાત્રોની અને મેજશોખના માલની અછતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. કુદરતી આફતોમાંથી ઉગારે તેવાં જાહેર કામોને ટકાવી રાખવા માટે પહેલ કરી શકે તેવો, નાગરિકોનો આદર ધરાવનારો, કોઈ રાજકીય નેતા નહોતો રહ્યો. હવે ધર્મે રાજકારણ કરતાં વધુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજબ્યો એ નીચલા નગરમાં રહેલી અગ્નિવેદીઓની વિપુલતા પરથી તથા ઉપરકોટમાં પણ એના પ્રથમ વાર હોવાપણા પરથી સમજાય છે. કદાચ અગ્નિપૂજક કેમે બીજાઓ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું.

સમધારણ વરસાદનાં વર્ષો દરમિયાન લોથલના રહેવાસીઓ પૂરથી ખીતા નહોતા, કારણ કે એમનાં મકાન અંશતઃ ચાલુ કળખને પરિણામે તેમજ અંશતઃ

પૂરોને પરિણામે સૈકાઓથી એકઠા થયેલા કાટમાળના જાડા થરો ઉપર બાંધાયેલાં હતાં. નગરને ફરતી દીવાલ ફરી બાંધવાની તેમજ આંતરિક પીઠિકાઓની જિંદગી વધારવાની બાબતમાં તબક્કા ૪ માં બતાવેલી ઉપેક્ષાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. મધ્યવર્તી પ્રબળ શાસનતંત્રનો અભાવ અને મોટાં જાહેર કામ હાથમાં લેવાની સાધનસામગ્રીની જાણપ એ બીજાં કારણ હોઈ શકે. ગમે તેમ હો, એ હકીકત છે કે જ્યારે ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં નદી એકાએક એના કાંઠાઓ ઉપર થઈને વહી ગઈ ત્યારે નગર ફરી એમાં પૂરેપૂરું ડૂબી ગયું. ખરું જોતાં એ કાંઈ સામાન્ય પૂર નહોતું, પરંતુ પ્રલયપૂર હતું કે જેણે ભૂમિવિસ્તારમાં ફેલાયેલાં અનેક નગરોના અને ગામડાંઓના અસ્તિત્વને સાફ કરી નાખ્યું. અજમાયશી ઉત્ખનનોના અનુસંધાનમાં પાકી સ્થળતપાસ કરવામાં આવે તો સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતના સમગ્ર કાંઠાની પટ્ટીમાં જમા થયેલા કાંપના જાડા પડની નીચે દટાઈને પડેલી લિન્ન લિન્ન કદની ઘણી વધારે હડપ્પીય વસાહતો પ્રકાશમાં આવે. ઓછામાં ઓછી બે વસાહત, અર્થાત્ લોથલની નજીકનાં રંગપુર અને કોઠ, એકી સાથે પૂરોથી નાશ પામેલાં જાણવામાં આવે છે. અન્યત્ર કીમતી ખાડીમાં ભાગાતળાવના હડપ્પીય બંદરની એ જ વડે થયેલી, જ્યારે શેત્રુંજી નદીની ખીણમાં હાથબને સમુદ્ર અને નદીએ સંયુક્ત રીતે કોળિયો કરી નાખેલું. કચ્છમાં દેસલપરને પથરના આડબંધનું રક્ષણ હોવા છતાં એનો નાશ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ ના પૂરને જ આરોપવો જોઈએ. આ ઉદાહરણો એ સાબિત કરવાને પૂરતાં છે કે મોટા પાયા ઉપર આવેલાં પૂરોએ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતની હડપ્પીય વસાહતોનો નાશ કરી નાખેલો. કદાચ સિંધુની ખીણનાં સ્થળોની પણ એ જ દશા થઈ. આવી આપત્તિ માટે કારણો સીંધતાં પૂર્વે લોથલમાં કાલ આ માં સિંધુ સભ્યતાની પ્રગતિ ઉપર થયેલી પ્રલયનાં પૂરોની પાછલી અસરો ઉપર વિચાર કરવા જાણવાર થાંબી જઈએ.

૨. કાલ આ : ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૧૯૦૦-૧૬૦૦)

ચોથા પૂરને પરિણામે લોથલમાંનાં કારખાનાં અને વખારોના અવશેષ સહિતનાં બધાં જ જાહેર અને ખાનગી મકાન ધરાશાયી થયાં. શહેરને ફરતી દીવાલો, બંદરની પીઠિકાઓ અને ધક્કાના બંધની દીવાલોનો નાશ થઈ ગયો અને પૂરની રેતીના થરથી એ સળંગ થઈ ગયાં. ધક્કાનું પાત્ર રેતીથી પુરાઈ ગયું અને નદીથી એટલું બધું અળગું પડી ગયું કે એક વાર ફરીથી વહાણોને નાંગરવાને માટે એને ઉપયોગમાં લેવાની બધી આશાઓ જતી કરવી પડી. પ્રલયપૂર

પછી લોથલમાં પાછા ફરેલા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોને—મોટે ભાગે ખેડૂતો, માછીમારો, ખારવાઓ અને કુંભારોને—એ વખતની સમૃદ્ધ નગરીને કાટમાળના આડાઅવળા સમૂહના રૂપમાં સરી પડેલી માલૂમ પડી હોવી જોઈએ. એ લોકો કાટમાળ સાફ કરવાને માટે ખૂબ જ થોડા, ત્યાં સગવડ ભરેલી રીતે પુનર્વસવાટ કરવાને માટે ખૂબ જ ગરીબ અને છતાં પોતાના આપદાદાના સ્થાનને છોડી દેવા માટે ખૂબ જ નારાજ હોઈ, તેઓએ ધીરે ધીરે નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં બાંધવાં શરૂ કર્યાં અને એક પછી એક આવી ખંડેરા ઉપર વસવાટ કરવા માંડ્યો. તખ્ત્તા ૫ નાં મામૂલી પદાર્થોનાં બાંધેલાં આ નાનાં મકાન નબળી ફરસબંધીવાળાં અને નબળાં હવાઉંઘસવાળાં હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. દીવાલો માટીની અથવા માટીની ગાર કરેલ સાંડીઓની છે અને સ્નાનગૃહોનાં તળ પહેલાંનાં ખંડેરામાંથી એકઠાં કરેલાં ઈંટાળા અને માટીની પટ્ટવેલી થેપલીઓથી જડેલાં છે, પરંતુ એ જાણમાં આવતાં નવાઈ ઊપજે છે કે આ રહેવાસીઓ લગભગ નિત્યકર્મ થઈ પડેલી સ્નાન જેવી એમની યુગજૂની પરંપરાને હજી પણ વળગી રહ્યા હતા. કેટલીક બાબતોમાં એ વહેમીલા પણ બની ચૂક્યા હતા, કારણ કે જિંચાઈને કારણે ઉપરકોટ વસવાટ માટે સહુથી વધુ અનુકૂળ હોવા છતાં આશ્રિત વસાહતીઓએ એને પૂરી કાળજીપૂર્વક ટાળ્યો અને હવે નીચલા નગરના ઢોળાવોને પસંદ કર્યા. ધક્કો પોતે પણ નદીની રેતીની નીચે જિંડો દટાઈ ગયો. વસવાની ધીમી પ્રક્રિયા અને સૈકાઓ સુધી ટીંબાનું ચાલુ રહેલું ધોવાણ ‘તખ્ત્તા ૫’માં વસાહતી જમાવના આજ્ઞાપણોને ખુલાસો આપે છે; પરંતુ નવી કુંભારકામની પરંપરાઓનો ક્રમિક વિકાસ અને મધ્ય ભારતની નદીઓની ખીણોમાં વસતા ખીજા સંસ્કૃતિક સમૂહો સાથેના લાંબા ગાળાનો સંપર્ક સ્પષ્ટ સાબિતી આપે છે કે હડપ્પીય લોકો દૃઢિગોચર થતા પૂરેપૂરા બંધ થઈ ગયા તે પહેલાં થોડા વધુ સૈકાઓ સુધી લોથલમાં ભરાઈ રહ્યા. અહીં એ વાત ઉપર ભાર દેવો જરૂરી છે કે પ્રલયપૂર પછીના લોથલ (તખ્ત્તા ૫)ના રહેવાસીઓ હડપ્પીય લોકોના સીધા વારસદાર જ હતા, અન્ય કોઈ નહોતા. આ લોકો, પોતાના કાબૂ જહારના સંયોગોએ જેમ અને જ્યારે જરૂરિયાતો ઊભી કરી તેમ અને ત્યારે કેટલીક પરંપરાઓમાં પરિવર્તન કરતા, મોટા ભાગની હડપ્પીય પરંપરાઓને અનુસરવાનું ચાલુ રાખી રહ્યા. વિપરીત આર્થિક પરિસ્થિતિઓ છતાં એમણે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક રીતરિવાજોનો ત્યાગ કર્યો ન હોતો, પરંતુ પતરીઓ અને તોલાં બનાવવાને માટેના સારા દાણાદાર ‘ચર્ટ’, મુદ્રાઓ અને મણકાઓ બનાવવાને માટેની સેલખડી, ઓળરો અને હથિયારો બનાવવાને માટેનાં તાંબુ અને કલાઈ,

અને મણકા બનાવવા માટેના કિંમતી પથ્થરો જેવી આયાત કરેલી સામગ્રીની અછતને લીધે સામગ્રીના સરંજામમાં અમુક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં. કારીગરોને સ્થાનિક પ્રાપ્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો, એને લીધે 'ચર્ટ'ની લાંબી સમાંતર-બાજુ પતરીઓને સ્થાને 'જેસ્પર' ની ટૂંકી પતરીઓ, અગ્રીકનાં ધનાકાર તોલાંઓને સ્થાને રેતિયાળ-પથ્થરનાં ગોળાકાર તોલાં અને 'ફાએન્સ'ના મણકાઓને સ્થાને માટીના પકવેલા મણકાઓ દાખલ કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. બદલામાં નવી સામગ્રી મૂકવાનું થતાં ક્રિયાપદ્ધતિ અને આકારમાં કેટલાંક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, કિનારીને ઉપસાવવાની (crested-ridge guiding) ક્રિયાપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલી હોવા છતાં 'જેસ્પર'ના નાના કંકરોમાંથી માત્ર નાની પતરીઓ જ બની શકે એમ હતું. રેતિયા પથ્થર અને 'શિસ્ટ'(schist)ના ઉપયોગને લઈ, તોલાંને ઉપરથી કાપેલા ગોળાકાર આપવો પડ્યો. વધુ સોંધી વસ્તુઓ વાપરવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું. વિદેશો સાથેના વેપાર બંધ થઈ જવાને પરિણામે પ્રસિદ્ધ સિંધુ મુદ્રાઓ લગભગ પૂરે-પૂરી લુપ્ત થઈ. જે થોડી મુદ્રાઓ બચી તેઓના ઉપર ફેરફાર પામેલી લિપિ આવી, પણ કોઈ પરુ-ચિહ્ન ન રહ્યું. પથ્થર જેવી લેખનસામગ્રીનો ઉપયોગ બંધ થવાને કારણે અને એને સ્થાને કુંભારી પદાર્થોના તથા નાશવંત પદાર્થોના ઉપયોગ થવાને કારણે થયેલો જણાતો નોંધપાત્ર ફેરફાર એ છે કે લિપિમાં વપરાતાં વળાંકદાર ચિહ્નોની સંખ્યામાં ભારે ઘટાડો આવ્યો. ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યાનાં ચિહ્ન, જે ખાસ કરીને સ્વરૂપમાં રેખાત્મક હતાં તેવાં જ, વપરાયાં. વાડકા, કૂંજ, સંછિદ્ર નળાકાર કળશો અને ડ-આકારનાં વાસણ જેવા, થોડા હડપ્પીય માટીકામના પ્રકાર વપરાશમાંથી નીકળી ગયા, ન્યારે કેટલાંક બીજાં વાસણોએ નવા આકાર ધારણ કર્યા. મજખૂત લાલ મૃતપાત્રમાં આગળ પડતી હાંસવાળી અને બહાર કાઢેલા રક્તધવાળી થાળીને બદલે વાળેલી હાંસવાળી અને રક્તધ બહાર ન નીકળ્યો હોય તેવી છીછરી થાળી થઈ, ન્યારે એસણીવાળી થોડી-પરતી-થાળી માં જાડી અને ખેડેલી એવી થોડીનો ઘાટ વિકસ્યો. લાલ અને બદામી મૃતપાત્રોમાં પાતળી રચનાવાળો, ટૂંકા કાંડલાનો અને જુદાજુદા ઘાટનો કળશ, અંડાકાર દેહ અને ગોળ એસણીવાળો, જોડા કાંડલાના કળશમાં ફેરવાયો. ચપટ બહાર નીકળતી ચપટી કિનારી અને સીધી યા બહિર્ગોળ (convex) ફરેખાવાળી મોટી કોડીમાં ગોળ કિનારી વિકસા. સ્થાનિક પ્રકારોમાં વાડકામાં વધુમાં વધુ ફેરફાર થયો. આરંભમાં બહિર્ગોળ બાજુવાળા વાડકાની બાજુઓ સીધી થઈ. વચલા તબક્કામાં એને જુદો બહાર કાઢેલો રક્તધ થયો અને છેલ્લા

તબક્કામાં અંતર્ગોળ-બહિર્ગોળ રૂપરેખા થઈ. સૌરાષ્ટ્રના અવશિષ્ટ પ્રકાર અર્થાત્ ટૂંકા શોભાત્મક હાથાવાળા વાડકાને લાંબો હાથો આવ્યો, જ્યારે પાતળી કિનારી વાળા વાડકા ઘાટના દીવાને બદલે અંતર્વક કાંઠલા અને મોરી જેવી કિનારવાળા-સુ-ઘડ છીંછરા દીવાએ સ્થાન લીધું. માટીકામના આ બધા વિકસિત ઘાટ રંગપુર ૨૬, પ્રભાસ ૧ આ અને રોજડી ૧ આ માં પુનરાવર્તન પામ્યા છે. કુંભારી કામની રચનાને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી હડપ્પીય પરંપરાનાં બદામી રંગનાં મૃતપાત્ર અને સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થાનિક અપરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર તબક્કા ૪ માં ઓછાં થતાં ચાલ્યાં અને છેલ્લે તબક્કા ૫ માં અદસ્ય થયાં. લોથલ આ ની ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિના કુંભારી ઉદ્યોગનાં ખીન્ન લક્ષણો આ છે: પ્રાણી અને વનસ્પતિનાં મુખ્ય રૂપાંકનોતું શૈલીકરણ; ત્રાંસી તથા તરંગાકાર રેખાઓ, ખચકા અને ફણગા, રેખાંકિત ત્રિકોણો અને ચોરસો, ટપકાની પંક્તિઓ, હીરાઓ અને તરંગાકારો-જેવી પ્રાથમિક આકૃતિઓ. માટેની સ્પષ્ટ પસંદગી; અને ચિત્રકામની કૃત્રિમ શૈલીતું સરલીકરણ. ઘણા થોડા કિરસાઓમાં વનસ્પતિ અને પક્ષીઓનાં મુખ્ય રેખાંકનોતું ઉપલક આલેખન પણ દેખાય છે. રંગપુર ૩ માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર રેખાંકિત કરેલા વૃષભ અને બકરા લોથલ આ માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર બિલકુલ રહેલા નથી. વાસણની સપાટી ઉપર ચળકતો લાલ રંગ લાવવા બીનાશથી લીસું કરવાની ક્રિયાપદ્ધતિ હજી અહીં ધડાઈ નહોતી. એ અનુ-હડપ્પીય રંગપુરમાંના સમય ૨૬ અને ૩ માં દેખાતું ઉત્તરકાલીન લક્ષણ છે. એકંદરે કહી શકાય કે ગરીબ થઈ ચૂકેલા લોકોની ઊતરતી જતી દુષ્કિને સંતોષ આપવાની દષ્ટિએ લોથલના કુંભારે સમય આ માં વાસણોની મર્યાદિત સપાટી ઉપર કેટલીક પ્રાથમિક આકૃતિઓ ચીતરી. સિંધુ શૈલીમાં નજીવું સ્થાન પામેલાં—તરંગિત રેખાઓ, ખચકા અને તરંગાકારો—વિકસિત શૈલીમાં મુખ્ય રેખાંકન અન્યા. પશુઓને એમની સ્વાભાવિક ભૂમિકામાં ચીતરવાને ટેવાયેલા નિષ્ણાત કલાકારને અહીં હાથ હતો નહિ અને રંગની આયોજના કાળા-પર-લાલમાં મર્યાદિત હતી.

લોથલ આ નાં ઓળરોમાં અને દેહાલંકારોમાં દાખલ થયેલા થોડા ખીન્ન ફેરફારોની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. અનુકાલીન શિલ્પક્રમેમાં વર્ણિત લગ્ન-વીંટીઓની યાદ આપતી બમણા વળના માથાવાળી તાંબાની વીંટીઓ પહેલી વાર દાખલ થઈ અને માટીની પકવેલી બંગડીઓને સ્થાને વધુ ટકાઉ એવી છીપોની બંગડીઓ આવી. અગ્રીક સહિતના ઘણાખરા અર્ધ-કિંમતી જાતોના પથ્થરોની આયાત થઈ શકતી નહિ. આ સામગ્રીમાં મણકાનાં ઘટેલાં જડ અને સંખ્યાથી કાર્નેલિયનની અછત સૂચિત થાય છે. એ જાણીને આશ્ચર્ય

ધાય છે કે માટીના પકવેલા ગોળાઓના આકારમાં પણ મહત્વનો ફેરફાર થયો. હવે તેઓ ગોળાકાર હોવાને બદલે અંડાકાર છે અને માટી હથેળીમાં દબાવવામાં આવી હતી—એ બતાવતાં ચારે આંગળીઓનાં નિશાન એની એક બાજુ ઉપર પડેલાં છે. લોથવના કુંભાર સમય આ માં નવા કુંભારી આકારોનો વિકાસ કરતા અટકી ગયા, જ્યારે રંગપુરના લોકો એક પગલું આગળ વધ્યા અને એમણે રંગપુર રૂઢી માં સપાટીના શોધનની નવી ક્રિયાપદ્ધતિ દાખલ કરી. વાસણોને ખૂલતો લાલ લેપ લગાવવામાં આવ્યો, ભીનાં ને ભીનાં ઉપર લીસપ આપવામાં આવી અને ચળકતી લાલ સપાટી આપવા એને ઉચ્ચ ઉણ્ણતામાને પકવવામાં આવ્યાં. આમ એ વાસણોને ‘ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રો’ ની સંજ્ઞા મળી. નવાં ચિત્રિત રેખાંકન પણ રંગપુરમાં સમય ૩ માં દાખલ કરવામાં આવ્યાં, જેવાં કે મધ્ય ભારતીય તામ્રપાષાણયુગનાં ચિત્રિત મૃતપાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ પીઠ ખણનાં શીંગડાંવાળાં હરણો અને કચ્છરતાન હ નાં મૃતપાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ આંટી પાડતાં વક્રાકાર શીંગડાંવાળા વૃષભો. એ પછી તો લોથવનું અસ્તિત્વ જ ભૂંસાઈ ગયું હતું.

અં. સિંધુ સભ્યતાની પડતી

પહેલાં આપણે જોયું કે કુદરતી આફતો અને માનવીય નિષ્ફળતાઓને પરિણામે ગુજરાતમાં સિંધુ સભ્યતાનાં કેવી રીતે વળતાં પાણી થયાં. હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને સિંધુખીણની બીજી વસાહતોની પડતીને જાતજાતનાં કારણ આરોપવામાં આવે છે. આર્યોનું આક્રમણ, વારંવાર આવતાં પૂરો, જમીનમાં વધેલી ખારાશ, પ્રદેશનું રફતે રફતે સુકવાણ, અને ભૂકંપો—એ સંયુક્ત રીતે તેમજ અલગ અલગ રીતે સિંધુ-શહેરોના વિનાશ માટે જવાબદાર હોવાનું કહેવાય છે. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં મકાનોની બાંધી બાંધણીમાંની કૃત્રિમ પીઠિકાઓ અને કાચી છીંટોની પૂરણીઓ તેમજ કદાચ શહેરોની રક્ષણકારક દીવાલો—એ સૌ પૂરોની સામેના ટેકા હતી. મોહેંજો-દડો અને ચન્દુ-દડોમાં આવ્યા કરેલાં પૂરોનો, પૂરનિષ્કેપોના રૂપે, ધણો પુરાવો છે. સિંધુમાં ખુદ ટક્કર પાસે કાંપની ૧૩ મીટરની બાંધી ટેકરી આવઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંધુખીણમાં લાંબા સમય માટે આવેલા મોટા પૂરની ચોક્કસ એંધાણી આપે છે.^{૧૬} વારંવારનાં પૂરોથી કંટાળી ગયેલા રહેવાસીઓ સિંધુ-શહેરો છોડી ગયા હશે. કુદરતી આપત્તિઓ વિશેના તાજા પુરાવાઓને, આક્રમણના મહત્વ આપવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ રમશાન ‘હ’ ના લોકોને, આક્રમકો માનવામાં આવ્યાં છે,

ને એમને કેટલીક વાર આર્યો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ સ્વયંવંશ ઘટે કે તેઓ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા એ પૂર્વે ઘણા સમય ઉપર, આક્રાન્ત ગણાયેલા હડપ્પીયોએ હડપ્પાનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ખીજું, મોહેન્જો-દડોમાંથી આક્રમણનો કોઈ શ્રદ્ધેય પુરાવો મળ્યો નથી. પ્રજાની કહેવામાં આવતી કતલ પણ નગરીના છેલ્લા તબક્કામાં થઈ હોવાનું કહી શકાય એમ નથી. ઉપરની સામગ્રીના પ્રકાશમાં એ માનવું મુશ્કેલ છે કે સિંધુ ખીણમાં સિંધુ સભ્યતાનો અંત આર્યોના આક્રમણને કારણે આવ્યો. ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, એ સાબિત કરવા માટે શ્રદ્ધેય પુરાવો છે કે, પૂરેને કારણે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં લોથલ, રંગપુર, કોઠ અને ભાગા તળાવની પડતી થઈ, પરંતુ તે તે સ્થાનમાં જલદી પુનઃ વસવાટ થયો હતો. એ આ તબક્કો છે કે જ્યારે ગુજરાતમાંના બધી ગયેલા હડપ્પીયોની સાથે સિંધુ ખીણમાંથી આવેલા નિર્વાસિતો જોડાઈ ગયા. સમય જતાં અંદરના ભાગમાં કેટલીયે નવી વસાહતો બની થઈ.

૧૦. કચ્છ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો

રંગપુરમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે, આશ્વ હડપ્પીય નગરો અને ગામેનાં એક વખતનાં સમૃદ્ધ પ્રજાજનોથી જુદા જ પ્રકારના, જે હવે ઉત્તર હડપ્પીયો તરીકે ઓળખાય છે તે, રહેવાસીઓની સાધનસામગ્રીનું પરીક્ષણ કરતાં પહેલાં હડપ્પીયોએ કચ્છમાં શું ક્યું એ જોઈએ.

આ સ્થાન ધરૂડ નદીની ઉપનદી, જેને તળપદમાં ખામુ-છેલા નામે ઓળખે છે તે વોકળાના ઉત્તર કાંઠે છે અને એ ૧૩૦×૧૦૦ મીટરના વિસ્તારનું છે. ઉત્ખનનકારે ૧૭ સરવાળે ત્રણ મીટર ઊંડાઈના જૂ-ભાગમાં બે સાંસ્કૃતિક કાલ તારવી આપ્યા છે. કાલ ૧ ને તબક્કા અ અને આ માં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. આમાંનો આશ્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તબક્કો અ અને ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તબક્કો આ અદલોઅદલ લોથલના તબક્કા અ અને આ ને લાગુ પડી રહે છે. દેસલપર ૧ અ માં ચળકાટવાળાં લાલ મૃત્પાત્ર મળ્યાં નહોતાં, પરંતુ બેસણીવાળા સીંધી દીવાલના વાડકા જેવા કેટલાક નિશ્ચિત હડપ્પીય મૃત્પાત્ર-પ્રકાર જોવામાં આવે છે. દેસલપર ૧ અ નાં બે રસપ્રદ લક્ષણ આ છે : હડપ્પીય લાલ અને બદામી મૃત્પાત્રોની સાથોસાથ કોટ-દીછ મૃત્પાત્રોની હયાતી અને જે નીકવાળા છેદની હાથાવાળી કંઠાઈ કહેવાય છે તેવા નવા પ્રકારના વાડકાની હાજરી. ધરાદાપૂર્વક પૂર્વોક્તાકાર કરેલા મથાળાવાળી આ

કદાચ તખ્ત ૧ અના વચલા સ્તરોમાં જ દાખલ કરવામાં આવી હતી. દેસલપર ૧ અમાં લોથલના પ્રકારનો દદા ઘાટના હાથાવાળો વાડકો પણ વપરાતો હતો, અને તખ્ત ૧ આમાં બંને પ્રકાર લોકપ્રિય બન્યા હતા. તખ્ત ૧ અના બીજા મહત્વના કુંભારી પાત્રોમાં તરંગાકાર રેખાઓ વગેરેવાળાં આસમાની-લીલા રંગમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં પાત્ર અને ઘોળા લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ પાત્ર છે. તખ્ત ૧ આમાં કીમલેપવાળું દ્વિરંગી લાલ મૃતપાત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લાલ મૃતપાત્ર અને સફેદ લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોમાંના વિકસિત હડપ્પીય ઘાટ પણ ચાલુ હતા. સદાઈની સગવડોનું અસ્તિત્વ થોડીક ખાનગી ગટરોથી સૂચિત થાય છે. અહીં ૨.૫ મીટર જડી પથ્થરની બનાવેલી જે દીવાલ ખુલ્લી થઈ તે ચાર મીટર પહોળી છે, પણ એ આખા ગામને ફરતે બાંધેલી નથી; એ નદીકાંઠા ઉપર પૂર-રોધક આડશ તરીકે તૈયાર કરવામાં આવેલી દેખાય છે. નદીના મુખ્ય પ્રવાહને બીજી દિશામાં વાળવામાં સહાયબૂત થાય તેવા કોણ-કોણ અને પ્રક્ષેપ પણ જોવા મળે છે. અંદરની અને બહારની પથ્થરથી ચણેલી દીવાલોની વચ્ચે કાચી ઈંટોની પીઠિકાનું અસ્તિત્વ બતાવે છે કે મૂળમાં માત્ર કાચી ઈંટોની પીઠિકા બનાવવામાં આવી હતી, પણ પછીથી એની બંને બાજુએ પથ્થરની દીવાલ કરી મજબૂતી આપવી પડી હતી. વળી કિલ્લેબંદોને અહીં કાચી ઈંટોનાં મકાન પણ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ ઉત્ખનિત મર્યાદિત વિસ્તારમાં માર્ગ-આયોજનોનો પત્તો લાગતો નથી. દેસલપર જો કે નાનું નગર હતું, છતાં અહીંથી હાથ લાગેલાં સિંધુ તોલાં, મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંક સૂચવે છે કે એ મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર હતું. ઉત્ખનનમાંથી હાથ આવેલા મોટી સંખ્યાના માનવ-કૃત પદાર્થો ઉપરથી ત્યાંના રહેવાસીઓની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તાંબાનાં ઓળરોમાં છરીઓ, છીણીઓ, સળિયા અને કડીઓ મળ્યાં છે. તોલાં જેસપર અને પકવેલી માટીનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં, જ્યારે દેહાબૂપણોમાં ચળકતી માટી, સેલખડી અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓનો સમાવેશ થતો. પાન-ને-કાચલી ઘાટનાં ચર્ટનાં બાણ-ફળાં કોટ-દીજના પ્રાગ્-હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલાં પાષાણ-ઓળરોની યાદ આપે છે. ચર્ટની લાંબી સમાંતર-ભુજ પતરીઓ અને લીસાં કરેલાં પથ્થરનાં વીંધણાં દેસલપરના હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા નોંધપાત્ર પદાર્થ છે. ઉત્તર હડપ્પીય વસાહતનો, કદાચ પૂરથી, નાશ થયા પછી ઘણુંખરું એક સહસ્ત્રાબ્દી માટે એ સ્થળ તજ દેવામાં આવ્યું હતું. એમાં આરંભિક ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન ફરી વસવાટ કરવામાં આવ્યો; આ કાલ રાજસ્થાનના રંગમહાલ મૃતપાત્રો અને

સૌરાષ્ટ્રનાં વસર્ધ મૃતપાત્રોની સાથે સરખાવી શકાય તેવાં લાલ-ઉપર-કાળાં ચિત્રિત મૃતપાત્રોને માટે જાણીતો છે. આ એક પ્રકારનાં પાત્ર મોડેથી આવેલાં છે અને તેઓને ઉત્તર હડપ્પીય કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રો સાથે વર્ગીય કે સાંસ્કૃતિક સંબંધ નહોતો. ઉત્ખનનકારના મત પ્રમાણે કાલ ૧ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો છે, પરંતુ કોટ-દીછ મૃતપાત્રની હાજરીથી આ સ્થળની વસાહત ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ઘણી વહેલી થયાનું સ્વયંવાય છે. હડપ્પીયોના આગમન પૂર્વે કોટ-દીછના લોકોએ દેસલપરમાં વસવાટ કર્યો હશે. હડપ્પીયોના આગમનના ગાળામાં અથવા એનાથી થોડે મોડે પતલાં રાખોડિયાં મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક આવેલા અને દેસલપર ખાતે લાંબા સમય માટે વસતા રહેલા જણાય છે. આજે હડપ્પીય નગરનો ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ વચ્ચે આવેલા પૂરે નાશ કર્યો દેખાય છે અને થોડા જ સમયમાં ત્યાં ફરી વસાહત થઈ હતી, પરંતુ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં આવેલા બીજા પૂરે ક્ષીયમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કર્યો. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક દેસલપર કે એ કારણે કચ્છના બીજા કોઈ હડપ્પીય સ્થાને કદી પહોંચ્યા નહિ.

૧૧. હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી

લોથલ ખાતે થયેલી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી વિશે આ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે રંગપુર, રોજડી અને પ્રભાસ ખાતે ઉત્તર હડપ્પીયોની સાધનસામગ્રીમાં કયાં વધુ પરિવર્તન થયાં એ જોઈએ. ગુજરાતના અનુ-હડપ્પીય કાલમાં ક્ષીયમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી વિકસેલી નવી સંસ્કૃતિ પ્રાયુર્થ ધરાવે છે એ નોંધપાત્ર છે. આ હકીકતનું સર્વોત્તમ ચિત્ર રંગપુર ખાતે અનુલવાય છે.

અ. રંગપુર

રંગપુરનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ ગુજરાતમાં શોધાયેલું પહેલું હડપ્પીય સ્થાન છે ને એ ભારતીય ઉપ-ખંડનું એવું પહેલું સ્થાન છે કે જ્યાં સિંધુ સભ્યતા સિંધુ ખીણના કરતાં વધુ સમય માટે જાણી અને અત્યાર સુધી ન જાણવામાં આવેલા રૂપાંતરને પામેલી જાણવામાં આવે છે. રંગપુર ખાતે ૧૯૫૪-૫૫ માં થયેલા ઉત્ખનને એક બાજુ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ સાથે, તો બીજા બાજુ નાગદા, આહાડ, એરણ, પ્રકાશ, દાષમાખાદ, જોડવે-નાશિક, નેવાસા અને ચંદોલીની અનુ-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓની સાથે નવી શંખલા સાંધી આપી. સૌરાષ્ટ્રનાં હડપ્પીય સ્થાનોમાં મળતાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર, અને ક્ષીયમાણ

હડપ્પીય મૃતપાત્રોમાંથી વિકસેલાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર એ સિંધુ-સામ્રાજ્ય વીખરાતાં અસ્તિત્વમાં આવેલી, ઈ. પૂ. બીજી સહસ્રાબ્દીની, બીજી રીતે એકલી પડી ગયેલી તામ્ર-પાષાણ સંસ્કૃતિઓની બે મુખ્ય શૃંખલા છે. રંગપુર એક નાનું ગામડું છે, જે રાણપુરની ટેકરીઓમાંથી નીકળતી અને ધંધુકા પારના ખારાપાટમાં અદૃશ્ય થતી ભાદર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. મૂળમાં એ નદી સમુદ્રમાં જોડાતી. પ્રાચીન ટીઓ ૧૦૮૦×૮૪૦ મીટરનો વિસ્તાર રોકે છે, જેમાં કુલ વસાહતી સ્તર ૬૮ મીટરનો છે. ૧૬૫૪-૫૫માં ૧૮ થયેલાં ઉત્ખનનોતે પરિણામે ત્રણ સાંસ્કૃતિક કાલ તારવવામાં આવ્યા હતા. કાલ ૧ સૌથી જૂનો શિકારી-માછીમારી અર્થકારણવાળી ઉત્તરપાષાણયુગીન સંસ્કૃતિનો છે. થોડા સમય પછી, અખરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ એ સ્થળમાં વસવાટ કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ ચોક્કસ ક્યારે રંગપુરમાં આવ્યા એ આપણે જાણતા નથી. કાલ ૧ અને કાલ ૨ વચ્ચે સમયનો ખાલી ગાળો છે. ઉચ્ચ પ્રકારની સંમાર્જિત નગર-સંસ્કૃતિને કારણે પાછલા કાલને સરળતાથી ઓળખી શકાય છે અને એ પાછો ૨ અ, ૨ આ અને ૨ ઇ માં વિભક્ત થાય છે. કાલ ૨ અ માં મીણુ પાયેલાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરતા લોક લગભગ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં લોથલમાંથી આવેલા હડપ્પીયોની સાથે ભળ્યા હતા. કાચી ઈંટોની પીઠિકાઓ ઉપર જોવાં કરેલાં કાચી ઈંટોનાં મકાનો(પટ્ટ ૨૬, આ. ૧૫૨)ની રચનાથી અને હડપ્પીય ચિત્રિત કુંભારકામ, ચર્ટની પથ્થરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાં, સેલખડી તથા કાર્નેલિયનના મણકા, તાંબાની બંગડીઓ, વીંટીઓ અને ચપટ વીંધણાં દાખલ થયાથી હડપ્પીય લોકોનું આગમન સૂચિત થાય છે. ટીબાના પશ્ચિમ ભાગમાં ખુદ્દાં કરેલાં મકાનો અને પીઠિકાઓના તલમાનથી આયોજનનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય છે. કેર્મ ખીબ્ત આશ્દ હડપ્પીય નગરની જેમ રંગપુર પણ મેલું દૂર કરવાને માટેની જાહેર અને ખાનગી ગટરોના રૂપમાં નાગરિક સગવડોનો ગર્વ સ્પષ્ટ શકતું હતું. પ્રત્યેક મકાનને ઈંટોની ફરસખંધીવાળો રનાનખંડ હતો. નાગરિક ભૌતિક સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, જો કે રંગપુર કેર્મ મોટું વેપારી કેન્દ્ર નહોતું અને તેથી મુદ્રાઓનો એને ઉપયોગ નહોતો છતાં પણ એને આશ્દ હડપ્પીય વસાહત હોવાનું ગણવામાં આવે છે. લોથલ, કોઠ અને રંગપુરને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રની હડપ્પીય વસાહતોમાં આશ્દ હડપ્પીય સંસ્કૃતિની બે બાળતોની જીણપ છે : ૧. આયોજન અને ૨. જાહેર સફાઈ; અને તેથી જ એને ઉત્તર (કે ક્ષીયમાણ) હડપ્પીય વસાહતોની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ખુદ રંગપુરમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી કાલ ૨ આ માં સ્પષ્ટ થાય છે. ઈ. પૂ. ૧૬૦૦માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે એ આશ્દ હડપ્પીય નગરનો નાશ થયો;

અને ભાદર નદીએ પણ પોતાનો પ્રવાહમાર્ગ બદલવાને કારણે રહેવાસીઓને ખીજે વસવાટ કરવો પડ્યો. કાલ ૨ આ નાં કુંભારી પાત્રોનું હીન પ્રકારનું ઘડતર અને હીનતર અલંકરણ તરત જ સાંસ્કૃતિક અવનતિને છતી કરે છે; અને વળી એ આયાત થયેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા જરૂરી અને મોજશોખના પદાર્થોની અછતથી વિશેષ પ્રતિપાદિત થાય છે. ચર્ટની લાંબી પતરીઓ અને લીસી માટી તેમજ સેલખડીના બનાવેલા મણકાઓના અભાવનો ખુલાસો આનાથી થાય છે. તાંબાની અછત હતી અને લોઢાલમાંથી મેળવેલા પદાર્થો કરકસરથી વપરાતા. સિંધુખીણ સાથેનો વેપાર અટકી પડવાને કારણે ધનાકાર તોલા બનાવવાને માટે ચાર્ટ ઉપલબ્ધ નહોતો.

ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટોની ભારે અછત હોવાને કારણે અને નાગરિક ધોરણની ભારે અવનતિ થઈ હોવાને લઈને રહેવાસીઓને જાહેર કે ખાનગી ગટરો બાંધવાનું પેાસાય એમ નહોતું. આમ છતાં કાલ ૨ આ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ના અંતમાં કામને વિરત્ત કરવાનો અને નવી કુંભારી પરંપરાઓ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. સમુદ્રકાંઠાનાં મેદાનોમાં કામચલાઉ વસાહતો કર્યા પછી દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં ખસેલા નિર્વાસિતોના નવા મોજાએ કદાચ આ બાબતને પ્રેરણા આપી હોય. કાલ ૨૬ માં ક્ષીયમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પુનર્જાગૃતિના આ તબક્કા દરમ્યાન નવાં પાષાણ-ઓજરો અને કુંભારી પ્રકારોનો વિકાસ થયો. નવા કુંભારી પ્રકારોમાં કાંગરીવાળા છુટ્ટા વાડકા, લાંબી ડોકવાળી અને લંબગોળ ઘાટની બરણીઓ, ટૂંકી કે મણકા ઘાટની હાંસવાળી અને કાંગરી વિનાની થાળીઓ તેમજ ઠોકેલી હાંસવાળી જાડી કોઠીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય, જેમાંની ઘણીખરી લોથલ આ માં જોયેલા વિકસિત હડપ્પીય પ્રકારોનું માત્ર પુનરાવર્તન છે. આ ફેરફારોની સાથેસાથ રંગપુરમાં કેટલાંક નવાં લક્ષણો જોવા મળે છે. એસણીવાળા વાડકાએ ખીજી રીતે દાડની પ્યાલી તરીકે જાણીતા થડિયાવાળા વાડકામાં વિકસિત થવા નાનું થડિયું વિકસાવ્યું. વાસણોની નબળી કારીગીરીને જાણે કે છુપાવવી હોય તે માટે, અર્ધાં વાડકાઓની, તાંસળાંની અને લંબગોળ બરણીઓની સપાટીને ચળકતો લાલ રંગ ઊભો કરવા બીની કરી લીસી કરવામાં આવતી હતી. આમ રંગપુરમાં કાલ ૨૬ માં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રનું મૂળ જોઈ શકીએ છીએ.

અકીક અને જેરપર જેવી ઉપલબ્ધ સ્થાનિક સામગ્રીનો પૂરો ઉપયોગ કરી રંગપુરના લોકોએ પથ્થરની પતરીઓ બનાવવાનો ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો હતો. ચર્ટની લાંબી પતરીઓનું સ્થાન લેનારી, હડપ્પીય ક્રિયા-પદ્ધતિએ ઉત્પન્ન કરેલી

દૂકી સમાંતર-ભુજ પતરીઓનું અસ્તિત્વ આનો ખુલાસો આપે છે. તાંબાને ફરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું હતું, પણ આ વખતે, ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ના અરસામાં રંગપુર અને લોથલે જેનો સંપર્ક સાધી લીધો હતો તે દક્ષિણ રાજસ્થાનથી એ ધાતુ આવી હોવી જોઈએ. પરંતુ વળી એ સ્પષ્ટ છે કે હાથા માટેના બાકેરાવાળી વધુ અટપટી કુહાડીને બદલે સાદું હડપ્પીય ચપટ વીંધણું વપરાવા લાગ્યું, કેમકે એ પરથી ઈ. પૂ ૧૬૦૦ જેટલા મોડા કાલ સુધી હડપ્પીય ધાતુ-ક્રિયાપદ્ધતિનું ચાલુ રહેવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

કાલ ૨ આ અને ૨ ફ દરમિયાન હડપ્પીય કારીગરો સૌરાષ્ટ્રમાંથી મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને નર્મદા તથા તાપીની ખીણોમાંથી ગોદાવરી તથા કૃષ્ણાની ખીણોમાં ખસ્યા. હડપ્પીય ધાતુકામના કારીગરોની આ હિલચાલથી નેવાસા, જોડેવે અને અંદોલીમાં તેમજ દક્ષિણમાં વધુ આગળ તુંગભદ્રાની ખીણમાંના ટેક્સલકોટ અને હલ્લૂરમાં તાંબાના વીંધણાના અસ્તિત્વનું તાર્પર્ય સમજાય છે. વળી હડપ્પીય પતરી-ઉદ્યોગના ફેલાવા માટે મસ્કી ખાતે ચર્ટની લાંબી પતરીઓનો તેમજ તુંગભદ્રાની ખીણમાં અને પેનરના નદીપ્રદેશમાં જેસ્પર, અકીક, અને કસ્સેદનીમાંથી ઘડેલી વધારે દૂકી પતરીઓનો પણ પુરાવો મળે છે. સેલખડીના અંદા-ઘાટના મણકા બનાવવાની હડપ્પીય ક્રિયાપદ્ધતિ આંધ્ર-મૈસૂર પ્રદેશમાં, ખાસ કરીને કર્નૂલ જિલ્લામાં, નૂતન પાપાણયુગના લોક લઈ ગયા હતા. દૂંકમાં, બહોળા વિસ્તારમાં હડપ્પીય કારીગરો પથરાઈ ગયા. હોવાના કારણે જ્યાંથી જ્યાંથી અનુકૂળ કાચી સામગ્રી મળી ત્યાં ત્યાં હડપ્પીય ઘાટ અને ક્રિયાપદ્ધતિ પ્રમાણે ઓળંગે અને અલંકારણોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું. હડપ્પીય પરંપરાઓના પ્રબળ ઉપ-સ્તર સાથેની નવી સંસ્કૃતિનો ઉદય રંગપુર ખાતે કાલ ૨ ફ માં તાપીના ખીણપ્રદેશમાં સાવલડા ખાતે, ઉપલી કૃષ્ણાની ખીણમાં કૂડછી ખાતે અને કર્નૂલ જિલ્લામાં સિંગનપલ્લી વગેરે ખાતે ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોના દેખાવથી વ્યક્ત થાય છે. નવી સંસ્કૃતિનું ખીણું લક્ષણ કેટલીક હડપ્પીય પરંપરાઓનું સુધારેલા સ્વરૂપે થયેલું યુનજીવન છે. ઉદાહરણ તરીકે, જંગલી બકરા જેવી પશુઓની આકૃતિઓ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો ઉપર ફરી ચીતરવામાં આવતી હતી. આમ છતાં આંટી પાડતાં શિંગડાવાળું પશુ સૌરાષ્ટ્રમાં દાખલ થયેલા નવો ભાવ હતું. પરંતુ તાપીની ખીણ(સાલવાડા)ના મોર અને ખીજ પક્ષીઓના ભાવ^{૧૯} લોથલ આ ના કુંભારી કામના પક્ષીના ભાવોમાં સીધેસીધા વરતી શકાય છે. જોકે ફાએન્સના અને સેલખડીના મણકાને સ્થાને માટીના પકવેલા મણકા આવી ગયા હતા, આમ છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને

રંગપુરમાં બુદ્ધ દ્વિ-શંકુ મળ્યું હજી પણ લોકપ્રિય હતા. આ સ્થળે પથ્થરનાં ઘનાકાર તોલાંને સ્થાને ગોળાકાર તોલાં પણ આવી ગયાં હતાં. આમાં ચર્ટને બદલે રેતિયો પથ્થર અને શિસ્ટ વપરાતા રહ્યા હતા. એ જ રીતે રંગપુર ૨૬ માં અને ૩ માં માટીની પકવેલી બંગડીઓને બદલે છીપની બંગડીઓ આવી ગઈ હતી. સેલપટીના ચંદા-ઘાટના મળ્યું અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા, પરંતુ છીપના ઝીણા મળ્યું કાલ ૩ માં વપરાતા ચાલુ રહ્યા હતા; પરંતુ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોએ કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં મકાનોમાં પ્રાકૃતિક લીન સગવડોનો અભાવ હતો, છતાં કાલ ૨૬ માં નજરે પડેલી અગ્નિવેદીઓ હડપ્પીય કર્મકાંડનું સાતત્ય સૂચવે છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે અનુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી નીકળેલી ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો(પૃષ્ઠ ૩૦, આ. ૧૫૩)ની સંસ્કૃતિને નવું બળ મળ્યું હતું અને એને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પની બહાર વિકસવાને માટે નવા વિસ્તાર મળ્યા હતા. એનાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોના પ્રકારનાં વિશિષ્ટ કુંભારી પાત્ર પૂર્વમાં છેક મેન્નાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આહાડ સુધી, સોન નદીની ખીણમાં એરણ સુધી અને દક્ષિણમાં છેક ચંદોલી સુધી પહોંચ્યાં હતાં. ૨૦ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારા લોકોને તદ્દત બાણીતાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર ઈ. પૂ. બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મધ્યભારત અને દક્ષિણની અનુ-હડપ્પીય તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓની મહત્વની લાક્ષણિક ભાત પાડતાં હતાં. એ વખતે ઉત્તરમાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર ઈ. પૂ. પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીમાં ગંગાની ઉપરની ખીણનાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃત્પાત્રો સાથે અને બિહારનાં ચિરંદ અને ખીજાં સ્થાનોનાં તૂતન પાષાણયુગીન રાખોડિયાં મૃત્પાત્રો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયાં.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોથલ અને રંગપુર એ બે મુખ્ય કેંદ્રોમાંની હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતીની અવસ્થાઓનો તાગ મેળવ્યા પછી ખીજાં વધુ નાનાં કેંદ્રો તરફ વળીએ, જેણે સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિએ સિંધુ સભ્યતાના વિસ્તારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને એક બાજુ માતૃસંસ્કૃતિ સાથે તો બીજી બાજુ હડપ્પીયોનાં સમુદ્રપારનાં સંસ્થાનો સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો.

આ. શ્રીનાથગઢ (રેજડી)

લોથલમાંના ત્રીજા પૂર (ઈ. પૂ. ૨૦૦૦) પછી તરત જ વધુ સારી સહીસલામતી માટે હડપ્પીયો સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં ખસ્યા. કેટલાક રંગપુરમાં જઈ સ્થિર થયા અને થોડા ખીજા પશ્ચિમ દિશાબદ્ધી

અસ્યા, પરંતુ સિંધુ અને સાબરમતીની ખીણોમાંથી નિર્વાસિતોની ભરતી થઈ અને દ્વીપકલ્પમાંની મોટા ભાગની નદીઓની ખીણોમાં એ વસવાટ કરવા પામ્યા એ લોથલ ખાતેના ચોથા પૂર (ઈ. પૂ. ૧૯૦૦) પછીજ અન્યું. ભારતની ખીણમાં રોજડી, સુલતાનપુર, દાદ અને આટકોટ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ કાંઠે પ્રભાસ અને ઊના, અને ઘેલો અને આજી નદીઓની ખીણોમાંનાં ખીખાં ધણું ગમોના જેવી એમની ગ્રામ-વસાહતોમાંથી મળતા કુંભારી પુરાવાની કાળજીભરી તપાસ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે હડપ્પીયોએ વિકસિત હડપ્પીય કુંભારકામના પ્રકારોનો ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો હતો. આમ છતાં એ ખરું છે કે આ હડપ્પીય સ્થાનોમાં કાંગરીવાળી, નિમ્નોન્નત થાળી અને છીદ્રવાળી અરણી જેવા કેટલાક પ્રાદ્ય-કાલીન પ્રકાર પણ અચી જવા પામ્યા હતા, પરંતુ કોઈ ચોક્કસ તબક્કામાં અનુકાલીન આકારોની હાજરી એ તબક્કાનો સમય નક્કી કરવામાં પ્રમાણરૂપ ગણાય. આ પૂર્વે બતાવાયું છે કે એ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો જ હતા કે જેઓ અબરખિયાં કાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોને અને રાખોડિયાં મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોને અનુક્રમે રોજડી^{૨૧} અને પ્રભાસમાં મળ્યા હતા. રોજડી આરંભ હડપ્પીય સ્થળ હતું કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે નીચે ઉત્ખનિત સાધનસામગ્રીનું વધુ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. રોજડીના કાલ ૧ અ ની સ્પષ્ટ થાળી અને ઊંચી ડોકવાળી અરણીના નિઃશંક નમૂના મળી આવ્યા છે, જે એક લોથલ આ માં દાખલ થયેલા લાક્ષણિક રીતે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય ઘાટ છે. આમ નિર્વાસિત વસાહતોઓએ સેલખડીના ઝીણા મણકા, આકૃતિ ઉપસાવેલા કાર્નેલિયનના મણકા, ચર્ટનાં ઘનાકાર તોલાં અને કેટલાક પ્રાદ્ય-કાલીન કુંભારી પ્રકાર (પદ ૬, આ. ૮૮-૧૦૮), ખાસ કરીને રોજડી ખાતેની '૩' ઘાટની અરણી, વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ હકીકત હોવા છતાં આ સ્થાનને આરંભ હડપ્પીય વસાહત ગણી શકાય એમ નથી, કારણ કે એમાં લોથલ સહિતનાં સિંધુ-શહેરોમાંની નાગરિક શિસ્તનો અભાવ હતો. રોજડી સુ-આયોજિત નહોતું અને લોથલ અને રંગપુર એના આરંભ તબક્કામાં સ્પષ્ટ વિશેની જે ઓછામાં ઓછી સગવડોનો અનુભવ કર્યો હતો. તે પણ ભોગવી ન હતી. થોડાંક સિવાય લગભગ અર્ધાં મકાન માટીનાં હતાં, જે લોથલ આ સમયની જેમ બાંધકામના ધોરણમાં ભારે પડતીનો સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આપે છે. કાર્યન-૧૪ સમય (૩૬૨૦ ± ૧૧૫ બી. પી.) પણ સૂચવે છે કે હડપ્પીયોએ રોજડીમાં પહેલો વસવાટ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ ની આસપાસ કર્યો હતો, પરંતુ એનાથી વહેલો, આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ બિંદુએ નહિ, ૧૬૫૮-૫૯માં એ સ્થળે થયેલા ઉત્ખનનને પરિણામે કાલ ૧ માં જ અને આ

એવા બે તખ્ત્તા તારવવામાં આવ્યા હતા. તખ્ત્તા ૧ અ માં રહેવાસીઓ માટીની પોઠિકા ઉપર બિલાં કરાયેલાં માટીનાં મકાનોમાં રહેતા હતા અને દરસખધી ચૂનાની કરવામાં આવતી. મુખ્ય કુંભારી પાત્રો લાલ મૃત્પાત્રો અને ભૂરાં મૃત્પાત્ર હતાં. અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર માત્ર નાના જથ્થાઓમાં મળ્યાં હતાં. તખ્ત્તો આ સમૃદ્ધિનો સમય દર્શાવતો હોવાનું કહેવાય છે કે જે સમયે ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની થાળીઓ સાથે સરખાવી થકાય તેવી થાળીઓ વપરાતી હતી એવું મનાય છે, એ રંગપુરના રહની સમકાલીનતા સૂચવે છે. આ તખ્ત્તામાં રહેવાસીઓને પ્રભાસ મૃત્પાત્ર પણ મળીતું હતું. રહેવાસીઓનાં ઓળરોમાં તાંબા કે કાંસાની ચપટ વીંધણો, બાણ-ફળાં અને માછલાં પકડવાની ગલ સાથેસાથ કસ્સેદની અને જેરપરની નાની પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઉત્ખનનમાંથી મળેલાં—એક અકીકનું અને બીજું ચર્ટનું એમ—બે ધનાકાર તોલાં સૂચવે છે કે એ લોકોએ હજી સિંધુ તોલ-પ્રમાણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. શરીરના અલંકારો માટે એ લોકો સેલખડીના ઝીણા મણકા અને પાકી માટીના નળી-ઘાટના મણકાનો ઉપયોગ કરતા હતા. લોથલ જ માં ખૂબ જ લોકપ્રિય એવા કાર્નેલિયનના મણકા રોજડી ૧ અ માં વિરલ હતા.

રોજડી ૧ બાનો કાર્યન-૧૪ સમય ઈ.પૂ. ૧૯૭૦ ± ૧૧૫ અને ૧૭૪૫ ± ૧૦૫ (૫૭૩૦ના અર્ધ-જીવન મૂલ્યની ગણતરીએ) છે. સ્પષ્ટતઃ રોજડીમાં ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોનું પહેલું આગમન ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં કે સહેજ વહેલું થયેલું અંકાય. આ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં અંત આવ્યો. અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોએ રોજડીનો કબજો, હડપ્પીય લોકો તખ્તતા ઉપર આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં, ઘણા સમય ઉપર લીધો હશે.

ઇ. પ્રભાસ

આ સમુદ્રકાંઠાની વસાહતોનો સાંસ્કૃતિક ક્રમ વિસ્તૃત રીતે નિશ્ચિત થયો છે. ૨૨ એમાં કાલ ૧ માં બે ઉપ-તખ્ત્તા સાથે અને કાલ ૨ માં ત્રણ ઉપ-તખ્ત્તા સાથે પાંચ કાલ તારવી ખતાવાયા.

કાલ ૧ અનુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું અને કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ ખતાવે છે. તખ્ત્તા ૧ અ માં પ્રભાસમાં પહેલો નિવાસ કરનારા લોક સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પના આદ્ય સાંસ્કૃતિક સમૂહોમાં રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનાર લોક હતા. એ લોક વિસ્તૃત રીતે કાતરેલાં

અને ખાંચાદાર રાખોડિયાં મૃતપાત્રોને ઉપયોગ કરતા હતા, જે તખ્તકા ૧ આ માં પણ ચાલુ રહ્યાં, જ્યારે જેને “પ્રભાસ મૃતપાત્ર” એવું નામ અપાયેલું, તે નવાં કુંભારી પાત્ર સૌથી પ્રથમ વાર જેવામાં આવ્યાં (પૃ. ૩૧, આ. ૧૫૪).

ભુક્ટા કાંગરીવાળા આકારના અને સીધી બાજુવાળા હલકી કોટિના હડપ્પીય પ્રકારના વાડકા જેવા વિકસિત કુંભારી પ્રકારોના સહ-અસ્તિત્વથી એનો સિંહસિલાબધ સમય આંકવાનું શક્ય બન્યું છે. તેથી કરીને પ્રભાસ ૧ અને લોથલ આ સાથે સરખાવવામાં કંઈ અડચણ નથી. સમગ્ર રીતે જોતાં સમય ૧ નગર-આયોજન અને જાહેર સફાઈ જેવી આદ્ય હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં ઠોઠ સ્થાપત્યકીય લક્ષણ દર્શાવતો નથી કે એનાં મૃતપાત્ર લાક્ષણિક સિંધુ શૈલીમાં અલંકૃત નથી. પ્રભાસનાં મૃતપાત્ર લીલાશ પડતા રંગનાં કે હરિયાળા રાખોડિયા રંગનાં છે અને આજા ગુલાબી રંગના લેપ ઉપર ચોકલેટ રંગમાં કે ભૂરાશ પડતા રંગના લેપ ઉપર આજા ગુલાબી રંગમાં ચિત્રિત છે, જેમાં મુખ્ય પ્રકાર ખુણિયા પાડતી ધાર સાથેના અંતર્ગોળ વાડકાનો છે. ચિત્રભાવોમાં સમૂહમાં દોરેલી રેખાંકિત પટ્ટીઓ અને ત્રાંસી તથા તરંગાકાર રેખાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ મૃતપાત્ર રોજડી ૧ આ માં અને મધ્ય સૈરાખૂર્ના ખીળાં થોડાં સ્થાનોમાં જાણવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસનો કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીને અનુક્રમે ખ્યાલ આપતા અ, આ અને હ એવા ત્રણ તખ્તકાઓમાં વિભાજિત થાય છે.

ઈ. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

અલગ સાંસ્કૃતિક લક્ષણ તરીકે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોનો આવિર્ભાવ પહેલાં રંગપુર ખાતે કાલ ૨ હ માં ઝોળખી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જેના ઉપલા સ્તરોનો સમય અત્યારે ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ નો આંકવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતા રંગપુરના કાલ ૩ નો અંત ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ માં આવ્યો કે જ્યારે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિની શોભાત્મક શૈલીમાં પડતીની ચોક્કસ એંધાણીઓ જેવામાં આવી. કાંગરીવાળા થાળી, ટૂંકી ડોકવાળી બરણી, બહિર્ગોળ બાજુવાળું ખ્યાલું, નાની ટૂંકી અને મોટી કોડી જેવા લાક્ષણિક હડપ્પીય ઘાટોમાંથી નવા કુંભારી ઘાટ કેમ વિકસ્યા અને રંગપુર ખાતે કાલ ૨ હ માં મણુકા અને પતરીઓ બનાવવા નવી સાધનસામગ્રી કેવી રીતે દાખલ થઈ એ વિશે આ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર પોતમાં ખરબચડાં હતાં, પરંતુ વાસણની સપાટી બીની કરી લીસી કરેલી અને ઊજળા લાલ લેપથી મઠારેલી હતી.

ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો પાસેથી અપનાવેલી ચિત્રણની નવી શૈલીને સ્થાને તરંગાકાર અને ત્રાંસી રેખાઓ, ગૂંચળાં અને પાંદડાં, શૈલીમય પક્ષીઓ અને રોપાના ભાવેના ચિત્રણની સાદી શૈલી અપનાવી હતી. ભૌમિતિક, અર્ધસ્વાભાવિક અને સ્વાભાવિક ભાવેનું આનુક્રમિક પટ્ટીઓમાં આવર્તન થતું દેખાતું નથી. રંગપુર ૨ હ અને ૩ માં માટીના ચળકતા લાલ વાડકાઓ ઉપર, X ઘાટનાં શિંગડાંવાળા આખલાની રૂપરેખા ચીતરાયેલી મળી છે. અજકુલનાં ગ્રાણીઓમાં પાછળ વળેલાં શિંગડાવાળું દોડતું હરણ એ ખૂબ જ લોકપ્રિય ગ્રાણી છે. પ્રભાસ, એરણ અને રંગપુરનાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાં જોવામાં આવેલાં ખીખાં સર્પસામાન્ય રૂપાંકન તે રેખાંકિત પટ્ટીઓ, સીડીઓ, લટકતાં ગૂંચળાં, સમૂહમાં દોરેલી તરંગાકાર તથા ત્રાંસી રેખાઓ, તેમજ રેખાંકિત હીરાઓની અને ત્રિકોણોની હરોળો છે.

પ્રભાસના કાલ ૨ ને અ, આ અને હ એમ ત્રણ તબક્કાઓમાં વિભાજિત કર્યો છે, જે અનુક્રમે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીનો ખ્યાલ આપે છે. એ ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીના સમયનાં હોવાનું કહેવાય છે. આ રંગપુર ૨ હ અને ૩ ના સમય સાથે સારી રીતે બંધ બેસે છે, પરંતુ વધુ વખત નહિ તો જ્યાંસુધી એ રંગપુરમાં ટકી ત્યાંસુધી તો એ પ્રભાસમાં ટકી રહી અને છેવટે સાદાં લાલ મૃતપાત્રોમાં અવનતિ પામી. એ દૃષ્ટિએ પ્રભાસ ૨ હ ની ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિના પડતીના તબક્કાને અંત ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ સુધી લંબાવી શકાય. સમગ્ર સમય ૨ દરમ્યાન શ્વેતરંગથી ચિત્રિત કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર રહેલાં છે ને એ સમય ૩ માં સાદાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોના રૂપમાં ટકી રહે છે. પ્રભાસનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણીય સંસ્કૃતિ અને આરંભિક લોહયુગ સંસ્કૃતિની વચ્ચે પડતા ખાલી ગાળાને સંકેતો કરે છે, કેમકે લોખંડ પહેલવહેલું ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંથી નીકળી આવેલાં સાદાં લાલ મૃતપાત્રોની સાથેસાથે દેખા દે છે.

૧૨. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ

ગુજરાતમાં લોખંડ દાખલ થયાના પ્રશ્નને હાથ ધર્યા પહેલાં, જે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રો વાપરનારા લોકો હડપ્પીયો કરતાં જુદા હોય તો, એવાં મૃતપાત્રોના નિર્માતા કોણ હતા અને મધ્ય ભારત તેમજ દખ્ખણમાંના એમના પડોશીઓ સાથે એમની સામાન્ય સાંસ્કૃતિક શૃંખલાઓ કઈ હતી એ નક્કી

કરવાને માટે અહીં થોડુંક અટકીએ. નાનાં ગાંમડાંઓમાં વસતા ગોપાલક-અને-કૃષીવલ લોકો ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિના અને બીજી સમસામયિક સંસ્કૃતિના નિર્માતા હતા. તેઓ આરંભિક ભૂમિકાઓમાં પથ્થરની પતરીઓ અને હાથા માટેના છિદ્ર વિનાનું ચપટ વીંધણું, લાલું અને વચ્ચેના ઉપરતર વિનાનાં ખંજર જેવાં સાદાં તાંબા અને કાંસાનાં હથિયાર વાપરતા, પણ પછીથી તેઓ શિંગડાવાળાં ખંજર વગેરે વાપરતા થયા હતા. એમના અલંકારોમાં અર્ધકિંમતી પથ્થરો અને સેલખડીના—અને પ્રસંગવશાત તાંબાના—મણકાઓનો સમાવેશ થતો. તાપી, ગોદાવરી અને પ્રવરાનાં પાત્રોમાં અને આગળ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં એ લોકો મૃતકોને જમીનમાં દાટતા હોય એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે. આ સંસ્કૃતિઓનું અંતિમ મૂળ છેક પશ્ચિમ એશિયામાં મેળવી શકાય એમ સૂચવાયું છે. એનો મુખ્ય પુરાવો કુંભારી-કામનો છે. એમાં પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુંભારીકામના પ્રકારોનું ઉદાહરણ અપાયું છે; જેવા કે રંગપુર ૨૬ અને ૩, નેવાસા અને નાવડા-ટોલીમાંથી મળેલ ઘોડીવાળો વાડકો અથવા પ્યાલો અથવા દારૂની પ્યાલી, અને નીક-નાળયાવાળો વાડકો તેમજ નળા-નાળયાવાળી ખરણીઓ.^{૨૭} દારૂની પ્યાલીના મૂળની ખાખતમાં એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે રંગપુર ખાતે સમય ૨૬ અને ૩ માંના હડપ્પીય ઘોડીવાળો વાડકામાંથી એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં વિકસી આવેલ છે. હમણાં એ પ્રકાશમાં આવ્યું છે કે નીક-નાળયાવાળો સાદો તેમજ મિશ્રિત વાડકાનું મૂળ કૃષ્ણા નદીની ખીણના નૂતન પાષાણયુગના વાડકામાં હતું. એના વિકાસની અનેક ભૂમિકાઓ રાયચુર જિલ્લામાં આવેલા ઉત્તર અને સાંગણપલ્લી ખાતે તથા કરૂંલ ખાતે સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. આથી દારૂની પ્યાલી અને નીક-નાળયાવાળાં પ્યાલાંના મૂળ માટે ઇરાન કે પશ્ચિમ એશિયાના ખીજ કોઈ દેશ તરફ જોવાની જરૂર નથી. ખીણું, ઇરાનથી લઈ ગોદાવરીની ખીણ સુધીમાં આ કુંભારી પ્રકારોની વહેંચણીમાં કોઈ ભૌગોલિક સામીપ્ય નથી. ત્રીજું, પશ્ચિમ એશિયાઈ કુંભારીકામ સાથે જોડાયેલું વધુ મહત્વનું લક્ષણ, અર્થાત્ ગૂંચળા-હાથો, ભારતીય તામ્ર-પાષાણયુગીન કુંભારી-કામમાંની એની ગેરહાજરીથી તરી આવે છે. છેલ્લે, લોખંડ અને રાખોડિયાં પાત્ર હિસ્સાર ૩ અને અનાઉ ૩ માંના આ કુંભારીકામના પ્રકારો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે એ નેવાસા અને નાવડા ટોલી^{૨૮} ખાતેના ચોખ્ખા તામ્ર-પાષાણયુગીન સંદર્ભમાં જોવા મળે છે. ચળકતાં લાલ પાત્ર વાપરનારા લોક લોખંડ વાપરતા નહોતા. ચોથું, જ્યારે ચળકતાં લાલ પાત્રોની સંસ્કૃતિ રંગપુર અને પ્રભાસ ખાતે ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધીની અને માળવા

અને બનાસની સંસ્કૃતિઓ ઈ. પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીની છે, ત્યારે સિયાલક નેક્રોપોલિસ અને તેપે ગિયાન ૧ માટેનો સમય ઈ. પૂ. ૧૦૦૦-૮૦૦ નો છે. સમયની દૃષ્ટિએ વધુ વહેલી ભારતીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓએ ઈરાનની લોહયુગીન સંસ્કૃતિઓમાંથી કશું ઉછીનું લીધું હોવાનું શક્ય નથી. મધ્ય ભારતના તામ્રપાષાણયુગીન કુંભારીકામ ઉપર જોવામાં આવેલા, નાયતી આકૃતિઓ અને વીખરાયેલા વાળવાળા માનવોની પંક્તિઓ જેવા ચિત્રિત ભાવ અંશતઃ હડપ્પીય સ્મશાન હ ની સંસ્કૃતિમાંના તળપદા કલા-ભાવોમાં અને અંશતઃ બહારની અસરમાં મેળવી શકાય છે, પરંતુ તેઓને ઈરાનથી ભારત સુધીના લોક-સંચારણને લાગુ પાડી શકતા નથી. આ પછી એ પ્રશ્ન આવે છે કે ભારતની અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતા આર્ય હોવાનું કહી શકાય કે કેમ. અલગ રીતે લખીએ તો ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ આર્ય હડપ્પીય કાલમાં ગુજરાતમાં વસેલા એક આર્ય સમૂહની સંસ્કૃતિનો અવશેષ હોવાનું કહી શકાય. એ પ્રમાણે ઉપરવાસની ગંગાની ખીણની ક્ષીયમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ, જેને 'ગેરુ-રંગની કુંભારી કામની સંસ્કૃતિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે, પણ આર્ય સંસ્કૃતિનો ફળગો હોય.

કમનસીમે, પ્રભાસ ૩ સિવાય, ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ પછીની ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારી સંસ્કૃતિની સાદાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિમાં થયેલી અવનતિ વિશે આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો નથી. ગુજરાતની પોતાની બહાર, કાળાં-અને-લાલ ચિત્રિત કુંભાર-કામની પરંપરા ગોદાવરી-પ્રવરાના પાત્ર-પ્રદેશમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૬૫૦ સુધી ટકી હતી. ઉત્તર ગુજરાતમાં એવાં એ સ્થાન છે જે સૂચવે છે કે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંથી સાદાં લાલ મૃતપાત્રોમાં ધીમે ધીમે અવનતિ થતી રહી. લોથલની ઉત્તરે આઠ કિ. મી. ને અંતરે કાનાસુતરિયા^{૨૫} (તા. ધોળકા) નામનું એક સ્થાન છે, જ્યાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોનો અધિક વિકાસ જોવા મળે છે. અહીં જોયી ડોકવાળી બરણીમાંથી ગોળ તળાવાળી બરણી થયાનું અને કાંગરીવાળા વાડકામાં ખેસણીવાળું તળું વિકસ્યાનું મળે છે. અને પ્રકારોમાં લેપનો ચળકાટ ચાલ્યો જાય છે અને ઘણી વાર લેપ પોતે જ સહેલાઈથી જખડી જાય છે. ચિત્રકામનો ભાગ્યેજ આશરો લેવામાં આવતો હતો. આ કાલ દરમિયાન કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની વિપુલતા દરમિયાન મેળવેલી વ્યાપકતાને ટકાવી રાખે છે. કસ્સેદનીની દૂંધી પતરીઓ વપરાશમાં ચાલુ રહી હતી. રેતિયા પથ્થરના ગોળાકાર દડા અને પકવેલી માટીના તથા પથ્થરના મણકા કાનાસુતરિયાના ઉત્તર તામ્રપાષાણ-

યુગીન સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા પદાર્થોમાં મળી આવ્યા છે. મહેસાણા જિલ્લામાં વધુ ઉત્તરે, ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યોની મધ્યકાલીન રાજધાની પાટણની નજીક સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર સુજનીપુર (તા. પાટણ) નામનું સ્થળ છે. ૨૧ આ નદી તે એ જ સરસ્વતી (ધાધર) નદી છે કે જે ઉત્તર ગુજરાતમાં ફરી દર્શન આપવા માટે જ રાજસ્થાનનાં રેતાળ મેદાનોમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. એ જે કાંઈ હોય તે, પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે લેથસમાંથી અને સાબરમતીની ખીણની બીજી વસાહતોમાંથી નીકળેલા હડપ્પીય નિર્વાસિતો ઉત્તર તરફ ખસ્યા. આ હકીકત પરથી કલ્સેદનીની પતરીઓ અને કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોની સાથેસાથ લીલાશ પડતા રંગનાં અને લાલ મૃતપાત્રોમાં સુજનીપુર ખાતેનાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોના પ્રકારોને મળતાં કુંભારીકામના પ્રકારોના અસ્તિત્વનો ખુલાસો મળે છે. આ સંબંધમાં, મહેસાણા નજીક શૃંગી હાથાવાળી તાંબાની ત્રણ તલવારોની તાજેતર (ઈ. સ. ૧૯૬૮) ની શોધ ખૂબ જ મહત્વની છે. સાદાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક પોતાના સરંજામમાં ગંગાની ખીણના તાંબાના સંગ્રહો સાથે હંમેશા સંબંધ ધરાવતા તાંબાનાં હથિયારોના નવા પ્રકાર લઈને ઉત્તર દિશા તરફ હિલચાલ કરતા હતા એવું એ ખતાવે છે, પરંતુ જ્યાંસુધી વધુ ચોક્કસ સ્વરૂપનો પુરાવસ્તુકીય પુરાવો મળે નહિ ત્યાંસુધી આ સંગ્રહનું નિર્માણ કોણે કરેલું છે એ બાબતમાં અટકળ કરવી એ જોખમભરેલું છે.

૧૩. પ્રાચીન લોહયુગ

પ્રભાસના વસવાટની વાતને પાછી હાથ ધરતાં, કાલ ૩ માં લોખંડનું પ્રથમ દર્શન ગુજરાતના આઘ-ઇતિહાસમાં સીમાં-ચિહ્ન તરીકે ગણાવું જોઈએ. રંગપુર ૩ (ઈ. પૂ. ૧૩૦૦) ના ઉત્તરકાલીન સ્તરોમાં પણ લોહયુક્ત તાંબાના ગઠા મળી આવ્યા હતા, છતાં એટલા પરથી ચળકતાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને લોહ-ક્રિયાપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોવાનું કહી શકાય નહિ. બીજા બાજુ, પ્રભાસ (કાલ ૩)^{૨૭} અને પ્રકાશ (કાલ ૨) ખાતે તેઓની પછી તરત જ આવેલા લોકોને આ જ્ઞાન ધરાવવાનો યશ આપી શકાય એમ છે. કમનસીમે પ્રભાસમાંથી લોખંડના પદાર્થ મળ્યાનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો નહિવત છે, પરંતુ એ સ્થળેથી મળેલા પદાર્થોના થયેલા ઉપલક્ષ અભ્યાસ ઉપરથી એવું કહી શકાય કે પ્રભાસ ૩ ના સ્તરોમાંથી બાણના લોહાના ફળાનો ટુકડો મળી આવ્યો હતો. અન્યથ થયેલાં ઉત્ખનનોએ ભારતમાં થયેલા લોખંડના પ્રવેશ ઉપર તાજે પ્રકાશ નાખ્યો છે. સાહિત્યિક પુરાવા પ્રમાણે લોખંડ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ આસપાસ પ્રવેશ પામ્યાનું કહી શકાય. આ સમય ઉત્તર પ્રદેશના એતાહ જિલ્લામાંના આતરંજ ખેડા

માટેના કાર્યન-૧૪ ના નિર્ણયથી પ્રમાણિત કરી શકાય છે. એ ઈ.પૂ. ૧૦૨૫±૧૧૦ ના સ્તરમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃતપાત્રો સાથે લોખંડનું પ્રથમ દર્શન સૂચવે છે. ખીજા બાળુ, પ્રકાશ ખાતે લોખંડનો પ્રવેશ ઈ. પૂ. ૭ મી સદીના અંત ભાગમાં બતાવાયો છે. દક્ષિણમાં લોહયુગના આરંભ માટે ઈ. પૂ. ૭ મી સદી કરતાં વધુ વહેલો સમય બહુ જારોસાપાત્ર દેખાતો નથી. સદ્ભાગ્યે, મૈસૂર રાજ્યમાં ધારવાડ નિવ્હાના હલ્લૂર ખાતે લોખંડ ધરાવતા સ્તર માટેના કાર્યન-૧૪ નો નિર્ણય આ વિષયમાં ખૂબ જ સહાયક નીવડ્યો છે. મહાશિલાયુગીન કુંભારીકામનો અને લોહનો તામ્રપાષાણયુગીન સામગ્રી સાથેનો અતિવ્યાપ (overlap) ઈ. પૂ. ૬ મી સદીનો છે. ઉત્તર ભારત તથા દખ્ખણમાં લોખંડનો પ્રવેશ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ માં થયો હોવાનું કહી શકાય છે. આમ લોહના પ્રથમ દર્શનનો ખ્યાલ આપતો પ્રભાસનો સમય ૩ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ નો કહેવો જોઈએ. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ (લગભગ ઈ. પૂ. ૧૩૦૦) ના અંત અને લોહના ઉપયોગના આરંભ (ઈ. પૂ. ૧૦૦૦) વચ્ચે ૩૦૦ વર્ષનો ખાલી ગાળો પડે છે. આ સંબંધમાં સમય ૨ અને ૩ માં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોનો ચાલુ ઉપયોગ એવું સૂચવતો ગણાવો જોઈએ કે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોનાં પડતી અને અંત પછી પ્રભાસનો વસવાટ ચાલુ રહ્યો હતો. પ્રભાસના કાલ ૩ માં ચાર પેટા-કાલ ઓળખી બતાવાયા છે. આદ્ય અને મધ્ય સ્તરોમાં ધસીને ચળકતી કરેલી સપાટીવાળાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્ર મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. મુખ્ય પ્રકાર વાડકા અને થાળીઓ છે; વાડકાને ગોળ તળિયું છે અને વહાણના તૂતકે પ્રકારની હાંસ છે. કાલ ૩ ને અંતે પોત (fabric) જાડાં રાખોડિયાં મૃતપાત્રોમાં અવનતિ પામ્યું છે. રાતાં પાત્રોમાં મલાઈ અને બદામી લેપવાળાં તાંસળાં અને અરણીઓ આ તબક્કા દરમ્યાન વપરાતાં હતાં. પુરાવસ્તુકીય પુરાવાનો વિચાર કર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં લોહના પ્રવેશ માટેનો સાહિત્યિક પુરાવો તપાસીએ. તાંબાની કાચી ધાતુઓ ગાળવા માટે જોઈએ તેના કરતાં વધુ જીંજીતામને ઓગાળવામાં આવે તો લોહની કાચી ધાતુ વધુ ટકાઉ ધાતુ ઉપજવી શકે છે અને તેથી તલવાર, બાણનાં ફળાં અને ચક્ર જેવાં વધુ વિનાશક હથિયારોને માટે અનુકૂળ થઈ રહે છે એવું હરિવંશમાં ૨૮ વર્ણન મળે છે. એમ કહેવાય છે કે વધુ જીંજી ગતનાં હથિયારોને કારણે કૃષ્ણનો જરાસંધ ઉપર વિજય થયો. વેરાવળ (પ્રભાસ) પાસે દેહોત્સર્ગ નજીક (લાલકામાં) વ્યાધે મૃગની બ્રાંતિથી કૃષ્ણ સામે તાકતી વેળાએ લોહની અણીવાળા બાણફાળોનો ઉપયોગ કર્યાનું પણ હરિવંશ કહે છે, તેથી એ બનવા જોગ છે કે ઘણા વિદ્વાનો જેનો સમય ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ અને ૬૦૦ ની વચ્ચે આકે છે તે ભારત-યુદ્ધના

સમયમાં લોહનો પ્રવેશ થયો, પરંતુ પ્રશ્ન આમાંની કોઈ એક સંસ્કૃતિના નિર્માતાઓને લોહનો ઉપયોગ કરનારા લોકો તરીકે ઓળખી કાઢવાનો છે. આ માન લેવા માટે ઘણા હકદાર છે. સુંદર પોતાનાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોનો સંબંધ પ્રભાસ ખાતે લોહના પ્રથમ પ્રવેશ સાથે છે, જ્યારે હરિતનાપુર અને આતરંજી ખેડામાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર છે, જે લોહની સાથે મળી આવે છે. આખાથે દખ્ખણમાં અને તાપીની ખીણમાં પ્રકાશ ખાતે પણ લોહનો ઉપયોગ કરનાર પ્રાચીનતમ લોકોની મુખ્ય કુંભારીકામની સામગ્રી કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર હતી. આમ પ્રભાસ ૩ નાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોને સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ આસપાસ ક્યારેક લોહનો પ્રવેશ કરાવવાનો યશ આપવો અરથાને ન ગણાય.

લોહનો ઉપયોગ કરનારા પ્રભાસના લોક ઈમારતી લાકડા અને માટીનાં બાંધેલાં છાપરાંવાળાં અને પથ્થરની ફરસબંધીવાળાં મકાનોમાં રહેતા હતા. થાંભલી-બાકોરાં સૂચવે છે કે છાપરાંને લાકડાની થાંભલીઓનો ટેકો રહેતો. કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓના અને સ્ત્રી-આકૃતિઓને મળતી હાથીદાંતની તકતીઓના અસ્તિત્વથી નક્કી કરી શકાય છે તેમ, આ મકાનોના રહેવાસીઓ ખરેખર સમૃદ્ધિમાન હતા. ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળાં લીસાં મૃત્પાત્ર પેટા-કાલ ૨ આ માં પ્રથમ દેખા દે છે અને એની સાથેસાથ સોનાની પત્તીથી આચ્છાદિત ગરગડી આકારના જેસ્પરના કાપ જોવા મળે છે.

પાંડવોના સમય પછી ગુજરાતના વિવિધ રાજકીય એકમોનો પ્રાચીનતમ નિર્દેશ પાણિનિની “અષ્ટાધ્યાયી” માં છે, જેમાં કચ્છ પ્રદેશ અને કચ્છ પ્રદેશની ખાસ વેશભૂષા અને ભાષા વિશે ઉલ્લેખ છે. પાણિનિ વળી કુંતિ-સુરાષ્ટ્રો અને ચિંતિ-સુરાષ્ટ્રોનો પણ નિર્દેશ કરે છે, જે સૂચવે છે કે કુંતિ અને ચિંતિ નામના રાજવંશોનો સૌરાષ્ટ્ર સાથે સંબંધ હતો.^{૨૯} એ જ રીતે પાણિનિના “ગણપાઠ” માં આનર્તનો નિર્દેશ ૨૫૪ રીતે સૂચવે છે કે પાણિનિના સમયમાં એ એકે સુવિખ્યાત રાજકીય એકમ હતો.

છેલ્લે એ અનુશ્રુતિનો નિર્દેશ કરી લઈએ કે ભરુકચ્છ અર્થાત્ ભરૂચ ઈ. પૂ. ૫૨૮ માં મૃત્યુ પામેલા ગણાતા ઉજ્જયિનીના મહાન સમ્રાટ પ્રદ્યોતની રાજકીય સત્તા નીચે હતું. આ સંબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ભરૂચની સામેના અંકલેશ્વરની પશ્ચિમે આઠ કિ. મી. ના અંતરે આવેલા નાગલ ખાતે શયેલા ઉત્ખનન પરથી અનુ-મહેગામ કાલમાંના કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર

વાપરનારા લોકોનો છેક મૌર્ય સમય સુધી ચાલુ રહેલો વસવાટ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. એમાં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિના ત્રણ તબક્કા તારવવામાં આવ્યા છે, જેમાંના પ્રાચીનતમમાં કલસદનીની ટૂંકી પતરીઓનો ઉપયોગ થતો હતો. સહુથી ઉત્તરકાલીન તબક્કાનો સમય ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળાં લીસાં મૃત્પાત્ર દેખાવાને કારણે આંકવો વધુ સરળ છે. આથી તારવી શકાય કે નર્મદા-તાપીના ખીણ પ્રદેશોમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિની પડતી થયા પછી અહીં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. ભારતનું મુખ્ય વેપારી મથક—ભરૂચ ઉજ્જયિનીના સમર્થ રાજની પ્રઘોતના રાજકીય શાસન નીચે આવ્યું. એ ઈ. પૂ. ૧ લી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્ય કાળમાં બન્યું. મહાવીર અને શુદ્ધતા સમયથી આગળ આવતાં તે ભારતનો રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વધુ સારા રૂપમાં દસ્તાવેજ થયો છે.

૧૪. ઉપસંહાર

ઉપસંહારમાં કહી શકાય કે જ્યારે કુદરતી આફતોનો ભય તોળાતો હતો ત્યારે સિંધુ ખીણના લોકોને જ નહિ, અનુ-હડપ્પીય કાલમાં ગંગા-યમુના દોઆબના આર્યોને પણ ખીજું નિવાસસ્થાન પૂરું પાડી ગુજરાતે આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, પરંતુ ગુજરાત ન હોત તો, જ્યારે મગધના અને કુરુના રાજવીઓએ ભય ઉપજાવ્યો ત્યારે, વૈદિક અને અનુ-વૈદિક આર્યોની કેટલીક સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ જળવાઈ શકી ન હોત. ગુજરાતે પશ્ચિમી જગત સાથે પણ કડી તરીકે ભાવ ભજવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિને કર્મકાંડ અને રૂઢિચુસ્તતાથી ગૂંચળાવાનો ભય ઊભો થતો હતો ત્યારે ત્યારે ગુજરાતના વાણિજ્યિક સંપર્કોએ એને તાજી હવા આપી હતી. આજે પણ એ જે પ્રમાણે કરતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે આદ્ય-ઐતિહાસિક યુગમાં એણે ભારતની ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને સચળ રીતે પ્રદાન કર્યું હતું.

પાઠ્યપાત્ર

૧. Prof. S. S. Sarkar's Report, *Excavations at Lothal* (in the Press)
૨. B. K. Chattarjee and R. D. Kumar, *Anthropology on the March* (Madras, 1963), pp. 104-110
૩. હડપ્પીય વસ્તીનાં નૃવંશીય લક્ષણો વિશેની વધુ વિગતો માટે જુઓ : Sewell and Guha, "Human Remains", *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, Ch. XXX અને S. S. Sarkar, *Ancient Races of Baluchistan, Punjab and Sind*, p. 60

૪. સિંધુ દિપિની વધુ વિગતો માટે જુઓ : H. Heras : *Studies in Proto Indo-Mediterranean Culture* ; B. Hrozný : *Ancient History of Western Asia, India and Crete* ; G. R. Hunter, *The Script of Harappa and Mohenjo-daro* ; Y.V. Knorozov and others, *Proto Indica* 1968, Academy of Sciences of USSR ; S. K. Roy, *Indus Script Memorandum No. 1* (1963) and *Memorandum No. 2* (1965) ; Asko Parpola and others ; *Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus Civilization*

૫ P. V. Kane, *History of Dharmasastra*, Vol. IV. pp. 232 ff.

૬. અન્ય હડપ્પીય સ્થળોનાં કાર્બન-૧૪ સમયાંકન માટે જુઓ : Allchin Bridget and F. R. : *The Birth of the Indian Civilization*

૭. ઈરાની અખાતની મુદ્રાઓની ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby : *Kurnl*, pp. 75 ff. *Antiquity*, Vol. XXXII, pp. 243-46

૮. Buchanan Briggs, "A dated seal connecting Babylonia with Ancient India", *Archaeology*, 20. No. 2. p. 104 ; S. R. Rao ; "A persian Gulf Seal from Lothal," *Antiquity* (June 1963) pp. 96-99

૯. Sir Mortmeer Wheeler, *Early India and Pakistan*, pp. 109-110

૧૦. S. R. Rao, *Expedition*, op. cit. ; S. R. Rao, *Antiquity*, op. cit. ; A. L. Oppenheim, "The Seafaring merchants of Ur", the *Journal of American Oriental Society*, (1954), 74, pp. 6-17

૧૧. V. G. Childe : *New Light on the Most Ancient East*

૧૨. G. Bibby, *Antiquity*, op. cit.

૧૩. S. N. Kramer : "Dilmun : Quest for Paradise", *Antiquity* (June 1963), pp. 111-115.

૧૪. દિલ્લિયન અને સુમેરના વેપાર પરની સામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby, *Four Thousand Year Age*. and A.L. Oppenheim, op. cit.

૧૫. S. R. Rao, "Lothal and Susa", *Summary of Papers*, *International Congress Orinetalists* (New Delhi, 1965)

૧૬. M. R. Sahani

૧૭. *Indian Archaeology*, 1963-64, pp. 10-12

૧૮. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 7-207

૧૬. S. R. Rao, Presidential Address, *Proceedings of Historical Conference on Keladi Dynasty*.

૨૦. આહાડ, નાસિક, જોરવે, નેવાસા, ચંદોલી, દાઈમાળાદ, બદલ, પ્રકાશ, એરણુ, તક્કલકોટ વગેરેની તામ્રપાયાણ સંસ્કૃતિઓના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે જુઓ : H. D. Sankalia, *Prehistory and Protohistory in India and Pakistan*

૨૧. *Ibid.*, 1957-58, p. 18 and 1958-59, pp. 20-21

૨૨. M. A. Dhaky, *Indian Prehistory*, pp. 124-127

૨૩. Sankalia, *op. cit.*, pp. 199-200

૨૪. B. K. Thapar, *Indian Prehistory*, p. 162

૨૫. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, p. 188

૨૬. *Ibid.*, p. 189

૨૭. B. Subba Rao, *Personality of India*, pp. 133-34

૨૮. હરિવંશ, ૨, ૪૩, ૯-૧૦

૨૯. V. S. Agrawala, *India as known to Panini*, p. 61

ખંડ ૩

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ

શાર્યાતો, ભૃગુઓ અને હૈહયો

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

પુરાતન ઘટનાઓના મૌખિક સંક્રમણને અનુશ્રુતિ (tradition) કહે છે.

પ્રાચીન પ્રજાઓના પ્રારંભિક ઇતિહાસની અનુશ્રુતિઓમાં mythનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક રહેલું હોય છે. Myth એટલે લૌકિક ઘટનાને અલૌકિક સ્તર પર લઈ જતી અનુશ્રુતિ^૧. માનવ જીવનની એકાદ ઘટના કે વ્યક્તિના નિર્ણયમાં અલૌકિક તત્ત્વ ઉમેરાતાં myth જન્મે છે; એમાં લૌકિક સ્તર પર બનેલી ઘટનાને અલૌકિક સ્તર પર બનેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પુરાણોના વંશ અને વંશ્યાનુચરિતવાળા ભાગોમાં પણ દેવી ગુણોવાળા પુરુષોનાં ચરિત પણ મળે છે. ઋષિઓ અને રાજાઓના વંશોની સાથે દેવતાઓના વંશોની જળવણીનું કાર્ય પણ સૂતોની ફરજોમાં ગણાતું; જેકે ઉપલબ્ધ વંશોમાં દેવોના વંશ છે નહિ, પરંતુ માનવ-વંશોના આલેખનમાં અલૌકિક તત્ત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દેખા દે છે. અમુક વંશોની શરૂઆત દેવોથી થઈ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દા. ત. વિવસ્વત્(સૂર્ય)ના પુત્ર તે આદ્ય પુરુષ મનુ; દેવ સોમે બૃહસ્પતિની પત્ની તારાનું હરણ કર્યું; તારા તથા સોમનું સંતાન તે યુધ. ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓનું આલેખન અલૌકિક તત્ત્વ સાથે મિશ્રિત છે, તોપણ પુરાણોમાં આવતી અનેક કથાઓ અને ઉપાખ્યાનોની સરખામણીએ વંશો ને વંશ્યાનુચરિતોમાં myth ઘણી ઓછી છે. Myth પણ કેવળ કપોલકલ્પિત છે ને ઐતિહાસિક બીજથી રહિત છે એવું તો નથી જ; સ્વાભાવિક રીતે myth (અલૌકિકાખ્યાન) માં અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાના

અંશની માત્રા ઘણી વધારે હોય છે, છતાં અલૌકિકાખ્યાનમાં પ્રગળવનની એકાદ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાની સ્મૃતિ સંધારાયેલી છે; એમાં જ્ઞતિ-માનસનું દર્શન થાય છે. પુરાતન રિવાજની પ્રતીતિ થાય છે^૨ અને તેથી mythનું પણ ઇતિહાસલેખનના સાધન તરીકે મહત્વ છે. Myth પ્રગળવનના કોઈ એક પાસા પર પ્રકાશ નાખતું હોવાથી ઇતિહાસનો લેખક એની અવગણના કરી શકે નહિ. એગણીસમી સદી દરમ્યાન અલૌકિકાખ્યાનને અવિશ્વસનીય ગણવાનું વલણ ઇતિહાસકારોમાં પ્રવર્ત્યું,^૩ પણ વર્તમાન ઇતિહાસકારો અલૌકિકાખ્યાનની અલૌકિક વિગતોને તણ, એ આખ્યાનના મુખ્ય કથાનકમાં રહેલાં ઐતિહાસિક ઘટનાનાં બીજા લક્ષમાં લેવાનું વલણ ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિની ગણના ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રીમાં થાય છે. પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ પૂર્વેનો વાક્યમય ઇતિહાસ ધણે અંશે અનુશ્રુતિરૂપે જળવાઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન જ્ઞતિઓ પોતાના વીરોની પરાક્રમ-ગાથાઓ શરૂઆતમાં પેઢીથી પેઢીએ જિતરી આવતી મૌલિક અનુશ્રુતિઓ-રૂપે યાદ રાખતી. સમય જતાં એ લેખનારૂઢ થતી. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમયથી ગણવામાં આવે છે. એ પૂર્વેનો ઇતિહાસ ધણે અંશે પુરાણોમાં આપેલ અનુશ્રુતિરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

વેદકાલીન સાહિત્યમાં પુરાણ-સાહિત્યની હયાતીના ઉલ્લેખ અથર્વવેદથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ વૈદિક ગ્રંથો મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય છે. એમાં આવતાં પાત્રો કે પ્રસંગોને સર્વાંગ રીતે સમજવા માટે ઇતિહાસ-પુરાણની માહિતી જરૂરી બનેલી. એટલે જ મનાતું કે વેદોનું અર્થઘટન તથા અર્થવિસ્તરણ પુરાણોની મદદથી કરવું.^૫ પૌરાણિક વૃત્તાંતોની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન હતી એવું સાબિત કરતા શબ્દસમૂહ છે, 'હિતિ નઃ શ્રુતમ્',^૬ અનુશ્રુતમ્,^૭ ઇત્યાદિ. પુરાણ-સામગ્રીની જળવણી કરનારો સૂતવર્ગ હતો.^૮ પુરાણોના પ્રથમ સંકલન-કર્તા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ હતા. એમણે પુરાતન આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, અને ગાથાઓમાંથી પુરાણ-સંહિતા કરી^૯ અને એનું જ્ઞાન રોમહર્ષણે આપ્યું.^{૧૦} સૂત રોમહર્ષણે એના છ શિષ્યોને પુરાણ-સંહિતા શીખવી.^{૧૧} કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગો કે ઉત્સવોમાં પુરાણોનું પઢન થતું.^{૧૨} પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલમાં પણ પુરાણપઠનનું મહત્વ હતું એવું કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રથી જણાય છે. સૂત-માગધાને રાજ્ય તરફથી વેતન મળતું.^{૧૩} એ ઉપરાંત રાજાની દિનચર્યામાં પુરાણ-શ્રવણ અર્થે થોડો સમય ફાજલ રાખવામાં આવતો.^{૧૪}

પુરાણોના મૂળ વિષય પાંચ હતા: સર્જન, પ્રલય અને પુનઃસર્જન, મનુઓના યુગ, વંશો અને વંશની (વિશિષ્ટ) વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર. ૧૪ સમય જતાં આ પાંચ વિષય પુરાણોમાં ગૌણ સ્થાન પામ્યા અને અન્ય સામાજિક-ધાર્મિક વિષયો(જેવા કે વર્ણશ્રમ ધર્મ, વ્રતો, તીર્થ-માહાત્મ્ય, આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, પૂજા, સ્તોત્રો વગેરે)એ મુખ્ય સ્થાન મેળવ્યું. પરિણામે પુરાણો ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિના અંથ મટી ધાર્મિક અંગ્રંથોમાં પરિવર્તન પામ્યાં. ૧૫

આમ છતાં ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો-રૂપે, ખાસ કરીને રાજવંશો અને રાજચરિતો-રૂપે, પુરાણોમાં સચવાઈ રહી. આ પરંપરાઓ ઘણી જૂની છે. વંશાવળીઓના નિષ્ક્રુતોનું અસ્તિત્વ ‘વંશવિદ્’ ૧૬, ‘વંશવિત્તમ’ ૧૭ કે ‘સોમવંશવિદ્’ ૧૮ જેવા શબ્દો પરથી ફક્ત થાય છે. પુરાણો રાજવંશાવળીઓના નિરૂપણમાં પછીનાં રાજવંશોનો કુલ રાજ્યકાલ તથા તે તે વંશના દરેક રાજાનો રાજ્યકાલ પણ આપે છે. રાજા પરીક્ષિતના જન્મ અને મહાપદ્મનંદના રાજ્યારોહણ વચ્ચેનો સમય-ગાળો પૌરાણિક અનુશ્રુતિ ૧૦૫૦ (કે ૧૦૧૫) વર્ષનો જણાવે છે. ૧૯

પૌરાણિક વંશાવળીઓ વિગતે મનુ વૈવસ્વતના સમયથી શરૂ થાય છે. એ અગાઉ છ મન્વન્તરોને લગતી અનુશ્રુતિ ઘણા અદ્ય પ્રમાણમાં જળવાઈ છે. મનુ વૈવસ્વતથી શરૂ થતી પ્રાચીન રાજવંશાવળીઓની ઉત્તરમર્યાદાનું સીમાચિહ્ન છે ભારતયુદ્ધ, જે પ્રાચીનકાલનો એક શકવર્તી જનાવ હતો. એમાંની કેટલીક વંશાવળીઓ ભારત-યુદ્ધ સુધીના સમયને આવરી લે છે, તે કેટલીક એ પછીના પાંચસાત રાજાઓના રાજ્યકાલ સુધી વિસ્તરે છે. એમાં એ રાજાઓને ‘સાંપ્રત’ (વર્તમાન) કહેલા હોઈ, એ વંશાવળીઓ ત્યારે લખાઈ લાગે છે. આગળ જતાં એમાં પછીની કેટલીક રાજવંશાવળીઓ ઉમેરાઈ ત્યારે એને કલિયુગના ‘ભાવી’ રાજાઓની વંશાવળીઓ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી. આ રાજવંશાવળીઓ મુખ્યત્વે ગુપ્તકાલના આરંભ સુધીની છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે ગુપ્તકાલના આરંભમાં રાજવંશોને લગતી અનુશ્રુતિઓમાં અદ્યતન સામગ્રી ઉમેરાયે પુરાણોની રાજવંશાવળીઓનું અભિવૃદ્ધ સંસ્કરણ થયું.

પુરાણોમાં જણાવેલી કલિયુગની આ રાજવંશાવળીઓ પૈકી અમુક ઉત્તરકાલીન રાજવંશાવળીઓ ઐતિહાસિક કાલના રાજવંશો માટે ઉપયોગી નીવડી છે. આ રાજવંશોમાં જણાવેલા કેટલાક રાજાઓ માટે સમકાલીન અભિલેખોનો પુરાવો અને/અથવા અન્ય સાહિત્યિક ઉલ્લેખોનું સમર્થન મળતું હોઈ શૈથુનાગ, નંદ, મૌર્ય,

આંધ્ર, શુંગ, કણ્વ વગેરે રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થઈ છે. એની પૂર્વેના રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા માટે એવા નક્કર પુરાવા પ્રાપ્ત થયા નથી.

છતાં એને લગતી કેટલીક પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનું સમર્થન પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી થયું છે. જેમકે પુરાણોમાં વર્ણવાયેલ હસ્તિનાપુર, માહિષ્મતી અને શ્રાવસ્તી જેવી નગરીઓનું અસ્તિત્વ ખોદકામ કરતાં પુરવાર થયું છે, આનાથી ઉત્તરકાલીન વંશોની જેમ એ વંશો પણ થયા હોવાનું અસંભવિત ગણાતું નથી. પરંતુ આ નગરીઓ સાથે સંકળાયેલા રાજ્યો વિશે વિશિષ્ટ માહિતી આપતા પુરાવા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાંથી મળ્યા નથી. વળી એ રાજ્યોનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાતો નથી. ઐતિહાસિક પુરાવા અને ચોક્કસ સમયાંકનને લગતી આ બિલુપોને કારણે પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલ આ રાજવંશોને ઐતિહાસિક નહિ, પણ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આગળ જતાં જેમ જેમ એમાંના જે વંશોની ઐતિહાસિકતા અંગેના પુરાવા મળતા જાય છે તેમ તેમ તે વંશોને ઐતિહાસિક વંશો તરીકે માન્ય કરવામાં આવે એવું ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનનું વલણ રહેલું છે.

આ અનુસાર ભારતના ઇતિહાસમાં હાલ ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન રાજા યિંપિસારથી શરૂ થતા રાજ્યોની ઐતિહાસિકતા માન્ય થઈ હોઈ, એ અગાઉના સર્વ રાજ્યો તથા રાજવંશોને હાલ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આ વંશોમાં ઐક્ષ્વાકુ અને ઐલ વંશ ખાસ નોંધપાત્ર છે; આગળ જતાં એ અનુક્રમે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ ગણાયા છે. ઐત્ર વંશના રાજા યયાતિના કુલમાંથી યાદવ અને પૌરવ જેવી શાખાઓ થઈ. પૌરવ વંશમાંથી વળી મગધનો બાહ્લદ્રથ વંશ થયો. ગુજરાતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં માત્ર શાકાતો, ભૃગુઓ અને યાદવોને લગતી કેટલીક માહિતી જળવાઈ છે, જે ઉત્તર તથા પૂર્વ ભારતના કેટલાક પ્રદેશોના આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છે.

વર્તમાન પુરાણોમાં રાજવંશોને લગતા ભાગ વિશુદ્ધ રૂપે સચવાયા નથી; કોઈ વાર એ જુદા રાજવંશોને એક જ વંશ તરીકે વર્ણી લેવામાં આવ્યા છે કે અલગ પ્રદેશોમાં થયેલા સમકાલીન રાજવંશોને એક જ પ્રદેશના પૂર્વાપર વંશ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અમુક રાજવંશાવળીના વૃત્તાંતમાંથી કેટલાક શ્લોક હુપ્ત થઈ ગયા છે, તો અમુક વૃત્તાંતમાં કેટલાક શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યા

છે, આથી અમુક વંશોની યોક્કસ સમયાવધિ તથા સમકાલીનતા પણ ખરાખર નક્કી થઈ શકતી નથી. આ બધી જાણપોએ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં આપેલા વૃત્તાંતોની ઐતિહાસિકતા ઘટાડવામાં લાગ લગ્ગ્યો છે. ગુજરાતને લગતી પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં ઘણો વૃત્તાંત વિરમ્ભિમાં વિલુપ્ત થઈ ગયો જણાય છે, છતાં આલિલેખિક અને ઇતર સાહિત્યિક સાધનો દ્વારા વિશેષ માહિતી ન મળે ત્યાંમુધી ગુજરાતના આદ્ય-ઇતિહાસ માટે આ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ, જેવી ને જેટલી છે તે રીતે પણ, ખાસ ઉપયોગિતા ધરાવે છે.

૨. શાર્યાંતા

પૌરાણિક અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વૈવસ્વત અર્થાત્ વિવસ્વત(સૂર્ય)ના પુત્ર મનુના ઇક્ષ્વાકુ વગેરે દશ પુત્રોને રાજવારસમાં ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે એમાંના એક પુત્ર શાર્યાંતિને હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું.

વૈદિક સાહિત્યમાં આ રાજા શાર્યાંતિનો શાર્યાંત તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. ઋગ્વેદમાં શાર્યાંત ભૂતકાળની કોઈ વ્યક્તિ તરીકે આવે છે,^{૨૦} જ્યારે આદ્યજ્ઞ સાહિત્ય^{૨૧}—ઐતરેય, શતપથ, જૈમિનિ—શાર્યાંત માનવ(મનુપુત્ર)નો ઉલ્લેખ ભૃગુકુળના ઋષિ વ્યવનના સંબંધમાં કરે છે.

રાજવંશોના નિરૂપણમાં પુરાણો પૈકી ૧૧ પુરાણો^{૨૨} અને મહાભારતની પુરવણીરૂપ હરિવંશ^{૨૩} શાર્યાંત વંશની માહિતી આપે છે. અન્ય રાજવંશોના વૃત્તાંતની સરખામણીમાં શાર્યાંતોનો હેવાલ ઘણો ટૂંકો છે.

પૌરાણિક પરંપરા અનુસાર શાર્યાંતિને એક સંતાનયુગલ હતું: પુત્ર આનર્ત અને પુત્રી સુકન્યા. સુકન્યાને કેવા સંગેઓમાં વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવનની પત્ની થવું પડ્યું એને લગતા પ્રસંગ આદ્યજ્ઞ ગ્રંથોમાં તેમજ મહાભારતમાં પણ નિરૂપાયો છે. આદ્યજ્ઞગ્રંથો^{૨૪} આ વૃત્તાંત નીચે મુજબ આપે છે :

અન્ય ભૃગુઓને સ્વર્ગ મળ્યું ત્યારે વૃદ્ધ અને અશક્ત વ્યવન એકલા પડી ગયા; એ વખતે શાર્યાંત માનવ એની ટોળી સાથે ત્યાં આવીને રહ્યો. શાર્યાંત કિશોરોએ આવી ઋષિ વ્યવનને રંજાડ્યા. ભૃગુએ (વ્યવને) ગુસ્સે થઈ એમનામાં કુસંપના ખીજ રોપ્યાં, પરિણામે પિતા-પુત્ર અને ભાઈ-ભાઈ અંદરોઅંદર ઝઘડી પડ્યા.

શાર્યાતને કુસંપતુ' કારણ તપાસતાં ગોવાળો પાસેથી જાણવા મળ્યું કે એ માટે શાર્યાત કિશોરો જ જવાબદાર છે, આથી એ પોતાની પુત્રી સુકન્યાને લઇ વ્યવન પાસે ગયો. ને શાર્યાતેએ કરેલા અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપે સુકન્યા ઋષિ વ્યવનને આપી. ત્યાર બાદ આવા અપરાધનું પુનરાવર્તન નિવારવા શાર્યાત એના જાતિબંધુઓ સાથે અન્ય સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

મહાભારત^{૨૫} ઉપર જણાવેલ પ્રસંગને ચોક્કસ સ્થળ સાથે સાંકળી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત આપે છે:

નર્મદા નદી અને વૈદ્ય પર્વત(સાતપુડા પર્વતના પશ્ચિમી ભાગ)ના પ્રદેશમાં વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવન વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા-રત રહ્યા. સમાધિસ્થ વ્યવનને વલ્મીકે ઢાંકી દીધા. એ જ સ્થળે રાજા શર્યાતે એના સૈન્ય સાથે આવ્યો. શર્યાતે સાથે આવેલી જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યા સખીવૃંદ સાથે રમતાં વલ્મીક પાસે આવી. વલ્મીકમાંથી એ ચમકતી વસ્તુઓએ સુકન્યાનું કૌતૂહલ જગાવ્યું. વલ્મીકમાં સળી ખોસતાં લોહીની ધાર થઈ, ને ઋષિ વ્યવનની આંખોની જ્યોતિ યુગાર્ધ ગઈ. ઋષિના કોપને પરિણામે રાજા શર્યાતિના રૌનિકોનાં મળમૂત્ર બંધ થયાં. સૈનિકોને ખૂંટતાં પણ શર્યાતિને કારણ હાથ ન લાગ્યું. સુકન્યાએ પિતા પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી. શર્યાતે ઋષિ સમીપ ક્ષમાયાચના કરવા ગયા. વૃદ્ધ ઋષિએ જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યાના હાથની માગણી કરી અને રાજાએ એ સ્વીકારી.

પુરાણોમાં માત્ર ભાગવત^{૨૬} આ પ્રસંગને, નજીવા ફેરફાર સાથે, રજૂ કરે છે. અન્ય પુરાણો સુકન્યાને વ્યવનની પત્ની કહે છે, પણ કેવા સંજોગોમાં એ ઋષિને પરણી એ જણાવતાં નથી.

શર્યાતિના રાજ્ય-પ્રદેશના નામ વિશે અનુશ્રુતિઓમાં કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી, પરંતુ આનર્તના ઉત્તરાધિકારી રેવના સંબંધમાં દેશ આનર્ત અને નગરી કુશસ્થલીનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૭} 'આનર્ત' નામ પછીના સમયમાં ઉત્તર ગુજરાત માટે વપરાતું, પરંતુ અહીં એની રાજધાની કુશસ્થલી (દ્વારકાનું અસલ સ્થાન) જણાવી હોવાથી સંભવતઃ એ કાલના આનર્ત પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હશે. યાદવોએ આવી શાર્યાતોની ઉજ્જડ બનેલી કુશસ્થલીના દુર્ગને સમરાવી ત્યાં પુનર્વસવાટ કર્યાં અને એ નગરીનું 'દ્વારવતી' નામે નવનિર્માણ કર્યાંનામ હાભારતમાં ઉલ્લેખ છે.^{૨૮} એમાં વળી એ નગરીને 'આનર્તનગરી' પણ કહી છે.^{૨૯} આ નગરી સ્પષ્ટતઃ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી હતી.^{૩૦} સંભવતઃ શાર્યાતોનો આનર્ત દેશ

સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને આવરી લેતો હશે. પછીના સમયમાં આનર્તનું પાટનગર આનંદપુર (વડનગર) ગણાયું, એ પરથી એ નામનો અર્થ ત્યારે ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો લાગે છે. પછીના સમયે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એમ એ અલગ પ્રદેશ ગણાતા. ૩૦

આનર્તના વંશજોની બાબતમાં પુરાણોમાં વંશાવળીની આ પ્રમાણે ત્રણ પાઠ-પરંપરાઓ મળે છે. આમાં પ્રથમ પરંપરા અનુસાર શાર્યાતોની વંશાવળીમાં આનર્ત પછી રેવતું નામ આવે છે, બીજી પરંપરા આનર્ત પછી એના પુત્ર રોચમાનતું અને રોચમાન પછી એના પુત્ર રેવતું નામ જણાવે છે, ત્યારે ત્રીજી પરંપરામાં આનર્ત પછી એના પુત્ર તરીકે સીધું રેવ કે રેવતતું નામ આવે છે. પ્રથમ પરંપરામાં રેવને આનર્તનો પુત્ર ન કહેતાં ‘દાયાદ’ કહ્યો છે એ સૂચક છે. સંભવ છે કે રોચમાન પિતાની પહેલાં અકાળ મૃત્યુ પામ્યો હોય ને તેથી આનર્તનો પૌત્ર રેવ કે રેવત ગાદીએ આવ્યો હોય.

રેવના સો પુત્રોમાં રેવત કકુદ્ધી જ્યેષ્ઠ હતો, એ કુશસ્થલીનો સ્વામી થયો. રેવત કકુદ્ધીનો રૈવતક-રેવતાચલ સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ એના નામ પરથી ફક્ત થાય છે. કુશસ્થલી-દારવતી-ની બાબતમાં ‘રૈવતક’ ગિરિ આવેલો હતો. ૩૧ ‘કકુદ્ધી’ શબ્દ પણ પર્વતવાચક છે. પૌરાણિક વંશાવળીમાં રૈવત કકુદ્ધી શાર્યાત વંશનો અંતિમ રાજા છે. એના સંબંધમાં ત્યાં એક અનુશ્રુતિર આપવામાં આવતી :

રૈવત કકુદ્ધી પોતાની પુત્રી રેવતીને લાયક વર વિશે અભિપ્રાય પૂછવા બ્રહ્મા પાસે ગયો ત્યારે ત્યાં સંગીત ચાલતું હોઈ એને થોડી વાર થોભવું પડ્યું. સંગીત પૂરું થતાં એણે બ્રહ્માને સમકાલીન રાજાઓમાંથી પોતાની કન્યાને યોગ્ય વર ખતાવવા પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ એને જણાવ્યું કે ‘ત્યાંની (બ્રહ્મલોકની) એ થોડી વારમાં મૃત્યુલોકનો ધણો લાંબો કાળ વીતી ગયો; આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન તમારી રાજધાની પુણ્યજન રાક્ષસોએ નષ્ટ કરી હતી; એ કુશસ્થલી હવે ભોજ અન્ધક વૃષ્ણિ આદિ યાદવોથી વીંટળાયેલી છે ને દારવતીને નામે ઝોળખાય છે, યાદવો પૈકી બલદેવ વાસુદેવને તારી કન્યા પરણાવ.’ બ્રહ્માની સલાહ અનુસાર રેવતીને બલદેવ વાસુદેવ સાથે પરણાવી રાજા મેરુ શિખર ૩૩ પર તપ કરવા આદ્યો ગયો.

આ પુરાણકથા પરથી નીચેનાં ઐતિહાસિક તથ્યોની ઝાંખી થાય છે : રૈવત કકુદ્ધીના સમયમાં શાર્યાત વંશની સત્તાનો અંત આવ્યો. આ અંતનું કારણ પુણ્યજન રાક્ષસોનું કુશસ્થલી પર થયેલું આક્રમણ હતું. કુશસ્થલીનો પુનર્વસવાદ

યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં કર્યો ત્યારે રૈવત કકુદ્ધીના રાજ્યને અનેકાનેક પેઢીઓ થઈ ગઈ હતી. બલદેવ વાસુદેવની પત્ની રૈવતી રૈવતના કોઈ દૂરના વંશજની પુત્રી હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે રૈવત કકુદ્ધી મતુ વૈવસ્વત પછી એથી કે પાંચમી પેઢીએ થયો, જ્યારે બલદેવ વાસુદેવ ૫૬ મી પેઢીએ થયા. કાલાન્વયની આ અસંગતતા દૂર કરવા બ્રહ્મલોકને લગતી આ પુરાણકથા ઉપગમની કાઢેલી જણાય છે.

આમ શાર્યાત વંશમાં રૈવત કકુદ્ધી પછી ખીજ અનેક રાજ્યો થયા હશે, જેઓનાં નામ વિસ્મૃતિમાં વિલુપ્ત થયાં લાગે છે. ‘પુણ્યજન રાક્ષસો’ એ કંઈ જાતિના આક્રમક હશે ને તેઓ ક્યાંથી ચઢી આવ્યા હશે એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ તેઓ ત્યાંની રાજધાનીનો નાશ કરી ત્યાં ઝાઝો વખત રહ્યા લાગતા નથી.

આનુશ્રુતિક જતાંત પ્રમાણે કુશરથલીના નાશ પછી રૈવતના ભાઈઓ પર્વત પ્રદેશમાં અહીં તહીં વીખરાઈ ગયા.^{૩૪} હૈહયોની એક શાખા પછીના સમયમાં સંભવતઃ ‘શાર્યાત’ નામે એળખાઈ.^{૩૫} એ પરથી શાર્યાતો આગળ જતાં હૈહય પ્રદેશમાં વસી એમના કુલની શાખા—૩૫ે વિલીન થયા લાગે છે.

શાર્યાત રાજ્યોના વંશજો નાશ પામેલી કુશરથલી પાસે આવેલા રૈવતક ગિરિના પ્રદેશમાં રહ્યા લાગે છે. એ પછી કેટલાક સમયે ત્યાં યાદવો આવી વસ્યા ને કુશરથલીનું ‘દ્વારવતી’રૂપે નવનિર્માણ કરી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે એ રૈવતક પ્રદેશમાં વસતા શાર્યાત વંશના દૂરના વંશજો પોતાની કન્યા બલદેવ વાસુદેવને પરણાવી હોવી સંભવ છે. આ લગ્ન દ્વારા આગંતુક યાદવો અને સ્થાનિક પુરાણા શાર્યાત રાજકુલ વચ્ચે મૈત્રી-સંબંધ સધાયો લાગે છે.

આમ અહીંના રાજ્યો વિશે પુરાણોમાં ઘણી ઓછી માહિતી જળવાઈ છે, પરંતુ આઘ-ઐતિહાસિક કાલના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્ય કરી ગયેલા જણુતા શાર્યાતોની સ્મૃતિ ગુજરાત અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશો સાથે ઠીક ઠીક સંકળાયેલી છે : રાજ આનર્તના નામ પરથી ‘આનર્ત દેશ’, રૈવતા નામ પરથી સંભવતઃ ‘રૈવા’ નામ, રૈવત કે રૈવતના નામ પરથી ગિરિ ‘રૈવતક’;^{૩૬} વૈદ્ય પર્વત (સાતપુડા પર્વતનો પશ્ચિમી ભાગ) અને નર્મદા નદી, જ્યાં શાર્યાતોએ આરંભેલ યત્નોમાં અશ્વિનોએ સોમપાન કર્યું.^{૩૭}

૩. ભૃગુઓ અને હેહયો

‘અગ્નિ ભૃગુઓની ભેટ છે’.^{૩૮} આર્યોને અગ્નિપૂજનો વારસો આપનાર ભૃગુઓ હતા,^{૩૯} કારણ કે ઋગ્વેદમાં ભૃગુઓ મુખ્યત્વે અગ્નિપૂજ સાથે સંકળાયેલા દેખા દે છે. તેઓ અગ્નિ પ્રગટાવવાની કળામાં કુશળ લેખાયા છે. ઋગ્વેદમાં બેથી સાત મંડલોના મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે અનુશ્રુતિમાં ખ્યાતિ મેળવનાર ગૃત્સમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ આદિ ઋષિકુળોની જેમ ભૃગુઓ ઋગ્વેદ અને સમસિંધુ પ્રદેશ સાથે ઓછો સંબંધ ધરાવતા હોય એમ લાગે છે.

અથર્વવેદનું કર્તૃત્વ ભૃગુઓ સાથે સંકળાયેલું છે.^{૪૨} અથર્વવેદમાં અથર્વન્ (પવિત્ર જાદુ) ને અંગિરસ (આભિચારિક જાદુ) મંત્રોનો સમાવેશ થતો હોવાથી આ વેદને ‘અથર્વાંગિરસ’ પણ કહ્યો છે. સુલિક ઉપનિષદ(૧૦)માં ભૃગુઓને અથર્વન્માં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. ને ‘અથર્વન્’ શબ્દ અગ્નિપૂજક પુરોહિત અર્થે પણ વપરાતો.^{૪૩} ‘અથર્વન્’ ને રથાને ક્યારેક ‘ભૃગુ’ શબ્દ પણ ‘અંગિરસ’ સાથે જોડાતો, તેથી અથર્વવેદ ‘ભૃગ્વંગિરસ’ નામે પણ ઓળખાતો.^{૪૪}

અથર્વવેદ ઋગ્વેદ કરતાં કોઈ જુદી જ ભૂમિમાં પર સર્જાયો છે. વેપરના^{૪૫} મંતવ્ય પ્રમાણે અથર્વવેદનું સર્જન પશ્ચિમ ભારતની ભૂમિ પર થયું લાગે છે. વરુણપૂજક ને અગ્નિપૂજક ભૃગુઓ અને અંગિરસોની કર્મભૂમિ પશ્ચિમ ભારત હોવી સંભવે છે. ભૃગુના પિતા વરુણ કહ્યા છે.^{૪૬} ભૃગુને બ્રહ્મવિદ્યા પણ વરુણ પાસેથી મળી.^{૪૭} વરુણ જલ તેમજ પશ્ચિમ દિશાના અધિષ્ઠાતા મનાતા.^{૪૮} પશ્ચિમ દિશાના પર્યાયવાચી શબ્દ “વારુણી”નું મૂળ વરુણ સાથે જોડાયેલું છે. અનુશ્રુતિઓમાંથી મળતા ઉપરના પુરાવા પરથી કહી શકાય કે ભૃગુઓ પશ્ચિમ ભારત સાથે વધુ સંકળાયેલા હશે.

ઋગ્વેદમાં ભૃગુકુળની વિભૂતિઓ વિશેના નિર્દેશ આછા હોવાથી, ભૃગુઓની સિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન કરવા, ભૃગુઓ વિશે વધુ માહિતી આપતા અથર્વવેદ, આદિત્ય-ત્રથો, મહાભારત અને પુરાણો પર મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડે, છતાં પછીના ત્રથોમાં જળવાયેલી ભૃગુઓને લગતી અનુશ્રુતિઓને સમર્થન ઋગ્વેદના આછા પાતળા ઉલ્લેખો પરથી મળે છે ખરું.

અનુશ્રુતિઓમાં રાજાઓનાં તથા ઋષિઓનાં કુળોની ઉત્પત્તિ દેવી ખતાવી છે. મનુ વિવસ્વત(સૂર્ય)માંથી ઉત્પન્ન થયા ને મનુ વૈવસ્વતમાંથી ભારતના

રાજવંશ ઉદ્ભવ્યા. એવી રીતે ઋષિકુળોની ઉત્પત્તિ પણ કોઇ ને કોઈ દેવ સાથે સાંકળવામાં આવી છે, જ્યારે પુરાણોમાં^{૪૯} એમની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મામાંથી થઈ હોવાનું કહ્યું છે. ભૃગુ બ્રહ્માના પુત્ર હોય કે વરુણના પુત્ર, કોઈ દેવના પુત્ર હોવાનું અનુશ્રુતિઓ જણાવે છે એ મહત્વનું છે.

વૈદિક પરંપરામાં માનભર્યું સ્થાન મેળવનાર ભૃગુઓની કર્મભૂમિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિઓમાં મેળવી શકાય છે.

ગુજરાતના અતિ પ્રાચીન બંદર ભરુકચ્છ^{૫૦} (ભરૂચ) કે ભૃગુકચ્છ સાથે જોમનું નામ સંકળાયેલું છે તેવા ભૃગુઓ કે ભાર્ગવો ગુજરાત વિશેની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિઓમાં ભૃગુઓ એ અતિ પ્રાચીન ઋષિકુળ છે. બ્રહ્માના^{૫૧} આઠ પુત્રો તરીકે ભૃગુ, અંગિરસ, મરીચિ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કતુનો ઉલ્લેખ છે. ગીતાનું^{૫૨} ‘મહર્ષીणां मृगुरहं’ વિધાન ઋષિવંશ ભૃગુએ મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાનું સૂચક છે. ભૃગુઓ સમર્થ પુરોહિત હતા. રામનાં વિદ્વોનાં નિવારણ અર્થે મંત્રતંત્રમાં કુશળ પુરોહિતની જરૂર રહેતી, ને રામનો પુરોહિત ‘અર્થવન’ને; બાણકાર હોવાનો આગ્રહ રખાતો.^{૫૩}

ભૃગુના બંને પુત્ર^{૫૪}—ઉશનસ કાવ્ય^{૫૫} અને વ્યવન સમર્થ પુરોહિત હતા. ઉશનસ કાવ્ય અસુરોના પુરોહિત હતા^{૫૬} ને એ સમર્થ પુરોહિતને પોતાને પક્ષે કરવા દેવાએ લલચાવ્યા. ઉશનસ શુકની માફક એમના ભાઈ વ્યવન પણ પ્રખ્યાત પુરુષ નીવડ્યા.

વ્યવનના જન્મ વિશે પુરાણોમાં^{૫૭} સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ છે કે કોઈ કૂર કર્મને પરિણામે ભૃગુપત્ની પૌલોમીનો ગર્ભ આઠમે માસે મ્યુત થયો તેથી એ બાળક “વ્યવન” કહેવાયો. મહાભારતમાં^{૫૮} આનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે : ભૃગુની પત્ની પુલોમા(પૌલીમી)ને રાક્ષસ પુલોમે ભૃગુના આશ્રમમાં જોઈ, પહેલાં પુલોમાને પુલોમે પસંદ કરેલી ને એ એને પોતાની પત્ની ગણતો, તેથી રાક્ષસે એનું હરણ કર્યું. સગર્ભા પુલોમાએ અતિ વિલાપ કર્યો.^{૫૯} એનો ગર્ભ મ્યુત થયો તે બાળક વ્યવન.

વ્યવનના સમયથી ભૃગુઓની ઘણી વ્યક્તિઓ ગુજરાત સાથે સંકળાયેલી છે. વ્યવન ગુજરાતના શાર્પાત રાજકુળ સાથે સંકળાયેલા હતા એ બાળ જોયું.^{૬૦}

મહાભારત^{૧૧} વ્યવનના તપઃસ્થાનને વૈદ્ય પર્વત (સાતપૂડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવે છે. એમાં એક અન્ય^{૧૨} સ્થળે વ્યવનના આશ્રમને વિશ્વમિત્રા (વિશ્વમિત્રી) નદીની ઉત્તરે મૈનાક પર્વત પાસે આવેલા અસિત પર્વત પર જણાવવામાં આવ્યો છે. એમાંના અન્ય નિર્દેશ^{૧૩} અનુસાર દિવસે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાસ કરનાર કાલેય દાનવો રાત્રે આવી વ્યવનના આશ્રમને રંજાડતા. આ પરથી દક્ષિત થાય છે કે વ્યવન કે એના વંશજોનો વાસ સમુદ્રની સમીપમાં હશે. આમ વ્યવનનો આશ્રમ નર્મદાના મુખ સમીપે કે ત્યાંથી થોડે દૂર ઉત્તરે કે દક્ષિણે હોવો જોઈએ. ભારુકઝી દેશનું નામ આગળ જતાં ભૃગુક્ષેત્ર પડ્યું અને ભરુકઝી નગર ભૃગુકઝી તરીકે ઓળખાયું એ હકીકત આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે.

વ્યવનની ખ્યાતિ વૈદિક તેમજ પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુનર્ચોવન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્ત તરીકેની છે. ઋગ્વેદમાં^{૧૪} 'વ્યવાન' નામથી ઓળખાતા ભૃગુવર્યે અશ્વિનોની કૃપા વડે પુનર્ચોવન પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ જ ગ્રંથમાં ધન્વપૂજક પક્ષ તૂર્વાણના વિરોધી તરીકે પણ વ્યવનનો નિર્દેશ થયો છે, ^{૧૫} અને અશ્વિનો સાથે એમનો વિશેષ સંબંધ અત્રાઃયો છે. આ વાતને મહાભારત અને પુરાણોમાં આવતા વ્યવનની યોવનપ્રાપ્તિ વિશેના પ્રસંગમાં વણી લેવામાં આવી છે.

શાર્યાતિએ સુકન્યા વ્યવનને આપી એ વિશે ઉલ્લેખ આગળ થયો છે. ^{૧૬} ત્યાર પછીનો પ્રસંગ શતપથ બ્રાહ્મણ નીચે પ્રમાણે^{૧૭} આપે છે :

ફરતાં ફરતાં આવી ચડેલા અશ્વિનકુમારોએ સુકન્યાનો પ્રેમ માગ્યો ને વ્યવન જેવા દુબળા પાતળા પતિને ત્યજી પોતાની સાથે રહેવા કહ્યું. પિતાની આજ્ઞામાં રહેતી સુકન્યાએ અશ્વિનોની માગણી નકારી કાઢી ને જીવનપર્યંત પતિનો સાથ ન છોડવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો. ઋષિ વ્યવને આ સાંભળી સુકન્યાને કહ્યું કે અશ્વિનોને તેઓ અપૂર્ણ હોવાની વાત કહેવી ને જ્યારે તેઓ પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર જણાવવાનું પૂછે ત્યારે તારે પહેલાં 'મારા પતિને જીવાન બનાવો' એવી શરત રજૂ કરવી. અશ્વિનોએ એ કપ્પૂલ રાખ્યું. સુકન્યાએ અશ્વિનોના આદેશ અનુસાર વ્યવનને સરોવરમાં ડૂબકી મરાવી, તેથી વ્યવને ઇચ્છિત વય પ્રાપ્ત કર્યું. હવે એમણે પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર પૂછતાં પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વ્યવને કહ્યું કે કુરુક્ષેત્રમાં થતા યજ્ઞમાંથી દેવોએ તમને બાકાત રાખ્યા છે. આથી અશ્વિનોએ દેવો પાસે જઈ પોતાને યજ્ઞમાં સામેલ કરવા માગણી કરી, પણ અશ્વિનો રોગીઓ સાથે લળતા હોવાથી દેવોએ એમ કરવા ના પાડી.

આ પ્રસંગ મહાભારત^{૧૮} નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વનમાં રૂપવતી સુકન્યાને દેવ અશ્વિનોએ જોઈ. તેઓએ એને એમાંથી એકની પત્ની બનવા કહ્યું. સુકન્યાએ પોતાના વૃદ્ધ પતિને યૌવન આપવા અશ્વિનોને વિનંતી કરી. અશ્વિનકુમારો વ્યવનના આશ્રમે ગયા. સમીપના સરોવરમાં દેવો સાથે વ્યવને પણ ડૂબકી મારી, તેથી વૃદ્ધ ઋષિ દેવો જેવા સ્વરૂપવાન બની ગયા. ત્રણ એકસરખા રૂપવાળા કુમારોમાંથી સુકન્યાએ પતિને ઝોળખી લીધા. વ્યવને ખુશ થઈ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાની શરૂઆત કરી. વ્યવનના પુનર્યૌવન-પ્રાપ્તિના સમાચારથી રાજ શર્યાતિ ખુશ થયા. ઋષિના કહેવાથી શર્યાતિએ યજ્ઞ આરંભ્યો, જેમાં અશ્વિનોએ સોમપાન કર્યું. અસોમપ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાથી દેવ ઈંદ્ર ક્રુપિત થયા અને વજ્ર વડે ઋષિને મારવા દોડયા, પણ વ્યવને એના હાથ થંભાવી દીધા.

ભાગવત પુરાણ^{૧૯} આ પ્રસંગનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે :

વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવન સાથેના લગ્ન બાદ સુકન્યા પતિશુશ્રૂષામાં રત રહેતી. એક વાર અશ્વિનો વ્યવનના આશ્રમે આવ્યા. વ્યવને એમની પાસે યૌવન માગ્યું અને બદલામાં સોમપાનના અનધિકારી દેવ અશ્વિનોને યજ્ઞમાં સોમપાન કરાવવાનું કહ્યું. અશ્વિનોએ ઘરડા દૂબળા વ્યવનને સિદ્ધોએ બાંધેલા જળાશયમાં ડૂબકી મરાવી. અશ્વિનો સાથે વ્યવન સરોવરમાં પેઠા પછી એમાંથી તુલ્ય આકારવાળા ત્રણ સુંદર તેજસ્વી પુરુષ બહાર આવ્યા. પતિને ન ઝોળખતાં સુકન્યા અશ્વિનકુમારોને શરણે ગઈ. એના પાતિવ્રત્યથી ખુશ થઈ દેવોએ વ્યવનને ઝોળખાવ્યા.

શર્યાતિએ વ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં સુકન્યાને તેજસ્વી પુરુષ સાથે જોઈ અને એને પરપુરુષ-સમજી દીકરીને ઠપકો આપ્યો. સુકન્યાએ પતિને યૌવન અને રૂપ પ્રાપ્ત થયાની સર્વ વાત કહી. પછી વ્યવને રાજ શર્યાતિ પાસે સોમયાગ કરાવી અશ્વિનોને સોમરસનો ભાગ અપાડ્યો, આથી દેવ ઇન્દ્ર ગુસ્સે થયા અને એમણે વ્યવનને મારવા હાથમાં વજ્ર લીધું, પરંતુ ઋષિએ ઇન્દ્રનો હાથ થંભાવી દીધો. હવે સર્વ દેવોએ અશ્વિનોનો સોમભાગ કબ્જા રાખ્યો.

મહાભારત^{૨૦} સુકન્યાના પુત્ર તરીકે પ્રમતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ પુરાણોમાં એને સમર્થન મળતું નથી. પાર્જિટ^{૨૧} નોંધે છે તેમ પ્રમતિ વ્યવનનો દૂરનો વંશજ હોવો સંભવ છે. ગમે તેમ હોય, પ્રમતિ અને એના વંશજો યુગરત સાથે સંકળાયેલા હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી.

પુરાણોમાં^{૭૨} આપેલી વંશાવળીમાં તો વ્યવન-સુકન્યાના પુત્રો તરીકે આત્મવાન અને દધીય છે. આત્મવાનનું નામ 'અપ્નવાન'રૂપે વૈદિક^{૭૩} સાહિત્યમાં પણ છે. દેવોના વિજય અર્થે આત્મવિલોપન કરનાર દધીય આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દધીયનો નિર્દેશ વૈદિક સાહિત્યમાં દધ્યંય આથર્વાણુ^{૭૪} તરીકે અનેક વાર થયો છે. અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરનાર તરીકે તેમજ અથર્વાણુ, અંગિરસો, મનુ તથા અન્ય પ્રાચીન યજ્ઞકર્તા ઋષિઓ સાથે એમનો નિર્દેશ^{૭૫} થયો છે. ઋગ્વેદના^{૭૬} પ્રથમ મંડલમાં દધ્યંય આથર્વાણુ વિશેના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે : અશ્વિનકુમારોએ અથર્વાન્તા પુત્ર દધ્યંયને અશ્વશિર આપ્યું ને અશ્વશિર વડે^{૭૭} દધ્યંયે અશ્વિનોને ત્વષ્ટાના મધુ-સ્થાન વિશે કહ્યું. ઋગ્વેદમાં ઇંદ્ર પણ દધ્યંયના આખ્યાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પર્વત પર અશ્વનું શિર શોધતા ઇંદ્રને એ શયણુવત(સાયણુ પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રનો નીચલો અર્ધભાગ)માં મળ્યું, ને દધ્યંયનાં અસ્થિઓ વડે નવાણું પુત્રોનો સંહાર ઇંદ્રે કર્યો.

પંચવિંશ બ્રાહ્મણુ^{૭૮} દધ્યંયને દેવોના પુરોહિત તરીકે ઓળખાવે છે.

મહાભારતમાં^{૭૯} દધીયના આશ્રમને સરસ્વતીને પેલે પાર, અર્થાત્ પશ્ચિમે, આવેલો કહ્યો છે. હર્ષચરિતમાં^{૮૦} બાણભટ્ટ શોણ નદી(જે ગંગાને પટના પાસે મળે છે)ના તટે વ્યવનપુત્ર દધીયનું નિવાસસ્થાન જણાવે છે. આ જ'ને ઉલ્લેખ દધીયને ઉત્તર ભારતના જુદા જુદા સ્થળ સાથે સાંકળે છે. પદ્મપુરાણમાં^{૮૧} વળી ચંદ્રભાગા અને સાખરમતીના સંગમ-સ્થળ પાસે દધીયનું તપઃસ્થાન કહ્યું છે. આ સ્થાન અમદાવાદમાં આવેલું છે; અને સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આ સંગમ-સ્થળને દધીય સાથે સાંકળે છે. આમ આ અનુશ્રુતિ અનુસાર દધીય નર્મદા નજીકના પ્રદેશને બદલે સાખરમતી સમીપના પ્રદેશમાં વસ્યા હોવાનું જણાય છે.

દધીયિના આત્મવિલોપનનું આખ્યાન વિભિન્ન શ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે :

કૃતયુગમાં કાલેય નામે ધોર દાનવોએ વૃત્રાસુરનો આશ્રય લઈ દેવોને ભગાડ્યા, પરિણામે દેવો ઇંદ્રને આગળ કરી બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ દેવોને દધીય પાસે એમનાં અસ્થિ માગવાનું કહ્યું ને એ અસ્થિ-નિર્મિત વંજ વડે ઇંદ્રને વૃત્રાસુરનો સંહાર કરવા કહ્યું. નારાયણની સાથે દેવો દધીયના આશ્રમે ગયા અને તેઓએ એમનાં અસ્થિઓની માગણી કરી. દધીયે પ્રાણ ત્યજ દીધા. અસ્થિઓમાંથી ત્વષ્ટાએ વંજ બનાવ્યું, જેનાથી ઇંદ્રે વૃત્રનો સંહાર કર્યો.^{૮૨}

વેદોમાં આવતું 'દધ્યંચ આથર્વણું' નામ લઈ ભાગવત^{૮૩} પુરાણ નીચેનો પ્રસંગ આપે છે :

વિષ્ણુની સલાહ અનુસાર દેવો દધ્યંચ આથર્વણ પાસે ગયા. ઋષિએ દેવોની યાચના સાંભળી પોતાનો દેહ ત્યજ દીધો. છંદ્રે વિશ્વકર્મા પાસે એ અરિથઓનું વજ્ર તૈયાર કરાવ્યું ને એ વજ્ર વડે વૃત્રાસુરને મારી નાખ્યો.

પદ્મપુરાણ^{૮૪} દધીચ ઋષિનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતના પ્રદેશો સાથે જોડી નીચેનો વૃતાંત આપે છે :

ચંદ્રભાગા અને સાયરમતીના સંગમ સ્થળે દધીચિનો આશ્રમ હતો. દેવાસુર-સંગ્રામમાં પરાજય પામેલ દેવો રૂવર્ચા નામે પત્ની સાથે વસતા દધીચિ ભાર્ગવ પાસે આવ્યા ને તેઓએ દૈત્યોને મારવા એમનાં અરિથ માગ્યાં. ઋષિએ પ્રાણ છોડવા^{૮૫} ને પરિણામે અરિથનિર્મિત વજ્ર વડે વૃત્રાસુર માર્યો ગયો.

દધીચના પુત્ર તરીકે સારસ્વતનો ઉલ્લેખ છે.^{૮૬} ત્યાર પછી સારસ્વતના વંશજનું નામ નથી અને ભાર્ગવ વંશાવળી દધીચના ભાઈ આત્મવાનથી આગળ ચાલે છે. અન્ય ઋષિકુળોની^{૮૭} માફક ભાર્ગવ કુળની પણ વંશાવળી ખરાખર જળવાઈ નથી. મહાભારત અને મત્સ્ય પુરાણની અનુશ્રુતિ વાયુ-બ્રહ્માંડની અનુશ્રુતિ કરતાં જુદી પડે છે. મહાભારત^{૮૮} પ્રમાણે મનુની પુત્રી આરુષીથી થયેલો ચ્યવનનો પુત્ર તે ઔર્વ; ઔર્વના પુત્ર ઋચીક. મહાભારતની આ અનુશ્રુતિમાં અનવાનનો ઉલ્લેખ નથી. મત્સ્ય પુરાણ^{૮૯} ચ્યવનના ભાઈ તરીકે અનવાનનો ઉલ્લેખ કરી એને ઔર્વના પિતા તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ વાયુ-બ્રહ્માંડ પુરાણોની અનુશ્રુતિ^{૯૦} પ્રમાણે સુકન્યા-ચ્યવનના પુત્ર આત્મવાન ઔર્વના પિતા હતા; જેકે અન્ય તુલ્યકાલવ^{૯૧} (synchronism) પરથી ફલિત થાય છે કે હકીકતમાં ઔર્વ આત્મવાનના પુત્ર નહિ, પરંતુ વંશજ હશે. આત્મવાન અને ઔર્વની વચ્ચેની ભાર્ગવ પેઢીઓનો ઇતિહાસ લુપ્ત થયેલો હોવાથી ભાર્ગવો અને ગુજરાતના સંબંધ વિશે અંધારપટ રહે છે.

પણ લાંબા સમય પછી ગુજરાત પર રાજ્ય કરી ગયેલા હૈહયો સાથે થયેલા ભાર્ગવોના સંબંધને કારણે ભાર્ગવો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ફરી દેખાઈ છે. ભાર્ગવો ગુજરાતના રાજકુલ હૈહયો સાથે પુરોહિત સંબંધ ધરાવતા હતા. ભાર્ગવો પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અર્જુનના પિતા કૃતવીર્યના પુરોહિત હતા. રામએ

ભૃગુઓને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. કૃતવીર્યના વંશજોને ધનની જરૂરત પડતાં એમણે ભૃગુઓ પાસે ધન માગ્યું. કેટલાક ભાર્ગવોએ એ ન આપ્યું તેથી હૈહયોએ એમનો સંહાર શરૂ કર્યો, પરિણામે ભૃગુ-પત્નીઓ હિમાલય પર્વત પર ગઈ; તેઓમાંની એકે ઔર્વને જન્મ આપ્યો.^{૯૨} પરશુરામ જન્મદંડ્ય પૂર્વે થયેલા આ સંઘર્ષને હૈહય-ભાર્ગવ સંઘર્ષનો પ્રથમ તબક્કો કહી શકાય.

પરંપરાગત વૈમનસ્ય ઔર્વના પ્રપૌત્ર પરશુરામના સમયમાં વધુ ઉગ્ર બન્યું. ઔર્વના પુત્ર ઋચીક હતા, જેઓ કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના નરેશ માધિની પુત્રી સત્યવતીને પરણ્યા. સત્યવતી અને ઋચીકના પુત્ર જમદગ્નિ, જેમનો ઉલ્લેખ મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે વૈદિક સાહિત્યમાં^{૯૩} મળે છે. જમદગ્નિ ઇક્ષ્વાકુ-વંશજ રેણુની પુત્રી રેણુકાને પરણ્યા; તેઓના પુત્ર રામ જન્મદંડ્ય. પરશુ એમનું માનીતું શસ્ત્ર હતું તેથી એ ‘પરશુરામ’ પણ કહેવાયા.^{૯૪} આમ ભાર્ગવ કુળ બે પેઢીથી મધ્ય દેશના ક્ષત્રિય રાજકુળો સાથે લગ્નસંબંધ ધરાવતું, પરંતુ કેટલાક આનુશ્રુતિક નિર્દેશોને^{૯૫} આધારે ભૃગુવર્ષ ઋચીક, જમદગ્નિ અને રામનો સંબંધ ગુજરાત કે એની નજીકનાં સ્થળો સાથે સાંકળી શકાય. દા. ત. શાલ્વદેશ(હાલના આણંદ નજીકનો પ્રદેશ)ના રાજા દ્યુતિમાને ઋચીકને રાજ્ય આપ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ^{૯૬}; અને સ્નાન અર્થે નીકળેલી જમદગ્નિની પત્ની રેણુકા પર મોહિત થયેલા માર્તિંકાવત- (રાજસ્થાનમાં આવેલું મર્ત)ના રાજા ચિત્રરથનો નિર્દેશ.^{૯૭} ભાર્ગવોની સ્મૃતિ ગુજરાતનાં સ્થળો સાથે સંકળાયેલી છે. દા. ત. ભરુકઝ ‘ભૃગુકઝ’ કે ‘ભૃગુક્ષેત્ર’ તરીકે જાણીતું થયું અને નર્મદા અને સમુદ્રનો સંગમ “જન્મદંડ્ય” તરીકે ઓળખાતો.^{૯૮}

હૈહય સમ્રાટ અર્જુન કાર્તવીર્યના વિશાળ રાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થતો હતો. અર્જુન કાર્તવીર્યની રાજધાની માહિષ્મતી^{૯૯} (વર્તમાન મધ્ય પ્રદેશનું ચુલી માહેશ્વર કે નર્મદાનો ટાપુ માંઘાતા) હતી. સમુદ્ર પરનું આધિપત્ય^{૧૦૦} કાર્તવીર્યની સત્તા અને મહત્તામાં વધારો કરતું, તેથી સ્પષ્ટ છે કે એનું સામ્રાજ્ય ગુજરાતના સમુદ્રકિનારાને આવરી લેતું હશે.

અર્જુન કાર્તવીર્યના વિધ્વંસક પરશુરામ જન્મદંડ્ય હતા. એ સમ્રાટના વિનાશનું કારણ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં નીચે પ્રમાણે છે: દેવ અગ્નિની વિનંતીને અર્ધાન થઈ કાર્તવીર્યે ગામ, નગર અને વનમાં આગ લગાડી, જેમાં વસિષ્ઠ આપવનો આશ્રમ ભસ્મીભૂત થયો. વસિષ્ઠ આપવે શાપ આપ્યો કે રામ જન્મદંડ્ય કાર્તવીર્યના હજાર હાથ સમરાંજલુમાં કાપશે.^{૧૦૧} મહાભારતમાં^{૧૦૨} આ પ્રસંગને

વિગતથી વર્ણવ્યો છે. જમદગ્નિના આશ્રમને હૈહય સમ્રાટ કાર્તવીર્યે નષ્ટ કર્યો ને ઋષિની હોમધેનુનું હરણ કર્યું. પરશુરામ જમદગ્ન્યે સમ્રાટના આ અપકૃત્યનો બદલો એના હાથર હાથ કાપી નાખી એનું મોત આણીને લીધો. કાર્તવીર્યના પુત્રોએ જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ ઋષિનો શિરચ્છેદ કર્યો. પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવા કૃતનિશ્ચય બનેલા રામે ક્ષત્રિયોનું એકવીસ વાર નિકંદન કર્યું હોવાનું કહેવાય છે. પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે એમણે અશ્વમેધ કર્યો અને એની દક્ષિણામાં કશ્યપને પૃથ્વીનું દાન કર્યું. કશ્યપે એમને દક્ષિણમાં સમુદ્રતીરે જવાનો આદેશ આપ્યો, પરિણામે પરશુરામે સમુદ્રમાંથી સૂપારિક(સોપારા)નું નિર્માણ કરી ત્યાં આશ્રય લીધો. આમ હવે ભાર્ગવો ભુગુક્ષેત્ર તથા અપરાન્ત(કાંકણ)માં આસ્યા ગયા.

પાદટીપો

૧. G. J. Garraghan: *A Guide to Historical Method*, p 121

૨. *Encyclopaedia of Philosophy* માં 'Myth'નું નિરૂપણ

૩. અથર્વવેદ ૧૫, ૧, ૬, ૧૦-૧૨. વળી શુઓ : શતપથ બ્રાહ્મણ ૯, ૫, ૬, ૮; જૈમિનીય ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ ૧, ૫૩; વૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ ૨, ૪, ૧૦; ૪, ૧, ૨; ૫, ૧૧

૪. યો વિદ્યાન્વતુરો વેદાન્સાક્ષોપનિષદો દ્વિજઃ ।

ન ચેત્સુરાણં સંવિદ્યાન્મૈવ સ્થાદ્વિચક્ષણઃ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૨૦૦-૧; પદ્મપુરાણ ૫, ૧, ૩૫

૫. વાયુપુરાણ ૨, ૧૫; ૬૨, ૧૯૫; ૯૫, ૪૨; ૮૮, ૧૫૩; ૯૫, ૨; ૧૯, ૧૭૫

૬. વાયુપુરાણ ૯૨, ૧૭૪; ૯૬, ૧૨૩; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૬, ૨૦૧; ૩, ૭૧, ૧૨૪; હરિવંશ ૧, ૪૭; બ્રહ્મપુરાણ ૪, ૯૫

૭. स्वधर्म एव सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः ।

देवतानामृषीणां च राज्ञां जामिततेजसाम् ॥

वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानां च महात्मनाम् ।

इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૩૧-૩૨

૮. આશ્વિનૈશ્વાપ્યુપાશ્વિનૈર્ગાથાભિઃ કલ્પજોક્તિભિઃ ।

પુરાણસંહિતાં ચક્રે પુરાણાર્થવિશારદઃ ॥

બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૪, ૨૧

૧૭ી બૃહુઓ વાયુપુરાણ ૬૦, ૨૧; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૧૬.

૯. વાયુપુરાણ ૬૦, ૧૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૬

૧૦ વાયુપુરાણ ૬૧, ૫૫-૫૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૭

૧૧. દા ત., શતપથબ્રાહ્મણ(૧૩, ૪, ૩)માં અશ્વમેધ પ્રસંગે આઠમા અને નવમા દિવસ ઇતિહાસ-પુરાણના પઠન માટે અલાયદા રાખવામાં આવ્યા છે. આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર (૪, ૬, ૬) મુજબ મરનારાનાં કુટુંબીજનોએ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી પુરાણ-શ્રવણ કરવું. અમુક વર્તમાન પુરાણોમાં શૌનકાદિ કાવિઓના બાર વર્ષના થઈ પ્રસંગે સૂત શમહર્ષણ પુરાણના આખ્યાતા તરીકે દેખા દે છે.

૧૨. કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર ૫, ૩, ૧૩

૧૩. પશ્ચિમમિતિહાસશ્રવણે । પુરાણમિતિદૃક્તમાસ્વાદિકોદાહરણં, ધર્મશાસ્ત્રમર્થશાસ્ત્રં ચેતીતિહાસઃ ।

કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર ૧, ૫, ૧૪

૧૪. સર્ગસ્થ પ્રતિસર્ગસ્થ વંકો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંદ્યાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પશ્ચલક્ષણમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૪, ૧૦

૧૫. R. C. Hazra, *Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, p. 243

૧૬. વાયુપુરાણ ૬૬, ૩૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૩, ૩૮; મત્સ્યપુરાણ ૭૨, ૪૪; ૯૬, ૨૧

૧૭. વાયુપુરાણ ૮૮, ૧૬૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૧૩, ૧૬૯

૧૮. વાયુપુરાણ ૯૯, ૪૩૨; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૭૪, ૨૪૫; મત્સ્યપુરાણ ૨૭૩, ૫૩

૧૯. F. E. Pargiter, *The Puranic Text of the Dynasties of the Kali Age*, p. 58

૨૦. ૧, ૧, ૧૬૨; ૧, ૫૧, ૧૨; ૩, ૫૧, ૭

૨૧. એતરેયબ્રાહ્મણ ૪, ૩૨. ૭

શતપથબ્રાહ્મણ ૪, ૧; ૫, ૨

જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૩, ૧૨૦-૨૨

૨૨. વાયુપુરાણ ૮. ૨૪, ૨૩-૩૦; ૮૮ ૧-૪; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૬૧, ૧૮-૨૫; ૬૩. ૧-૪; બ્રહ્મપુરાણ ૭, ૨૭-૩૩; મત્સ્યપુરાણ ૧૨, ૨૧-૨૪, લિંગપુરાણ ૧, ૬૬, ૪૭-૪૯; વિષ્ણુપુરાણ ૪, ૧, ૨૦-૪૧; ૨, ૧-૨; દક્ષ-પુરાણ ૫, ૮, ૧૨૬-૧૨૯; અગ્નિપુરાણ ૨૭૩, ૧૧-૧૬; गरुडपुराण ૧, ૧૩૮, ૧૫-૧૬; ભાગવતપુરાણ ૯, ૩, ૧-૩૬; શિવપુરાણ ૭, ૩૬, ૨૦-૩૦

૨૩. ૯, ૨૨-૩૫

૨૪. જુઓ પાદ્મીપ ૨.

૨૫. ૩, ૧૨૧-૧૨૩

૨૬. ૯, ૩

૨૭. ધ્વાનર્તેસ્ય તુ દાયાદો રેવો નામ મહાદ્યુતિઃ ।

ધ્વાનર્તેવિષયશ્ચાસીત પુરી ચાસ્ય કુશસ્થલી ॥

હરિવંશ ૧, ૯, ૨૩

૨૮. કુશસ્થલી પુરી રમ્યાં રૈવતેનોપશોભિતામ્ ॥

પુતર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વયં નૃપ ।

તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ॥

મહાભારત ૨, ૧૩, ૪૯-૫૦

૨૮અ. મહાભારત ૧૪, ૫૧, ૫૬

૨૯. સ્થળ-નિર્ણયની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ તું પરિશિષ્ટ.

૩૦. જુઓ પ્રકરણ ૧૦.

૩૧. દેવ યાસ્યામિ નગરી રૈવતસ્ય કુશસ્થલીમ્ ।

રૈવતં ચ ગિરિં રમ્યં નન્દનપ્રતિમં વનમ્ ॥

હરિવંશ (પૂતા-ચિત્રશાલા આવૃત્તિ) ૨, ૫૫, ૭

૩૨. જુઓ પાદ્મીપ ૩.

૩૩. રૈવતના તપના સ્થળ તરીકે વિષ્ણુપુરાણ (૪. ૧. ૫૬) હિમાલયને અને ભાગવતપુરાણ (૯ ૩. ૩૬) બદરીને ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે વાયુ, બ્રહ્મ, હરિવંશ, બ્રહ્માણ્ડ વગેરે પુરાણો મેરુને જણાવે છે.

૩૪. હરિવંશ ૧, ૯, ૩૫ (પર્વતગણાન્ પાહાંતર સાથે).

૩૫. તેષાં પચ્ચ કુલાઃ ક્વ્યાતા હૈહયાનાં મહાત્મનામ્ ।

વીતિહોત્રાશ્ચ શાર્યાતા મોજાશ્ચાવન્તયસ્તથા ॥

કુણ્ડિકેરાશ્ચ... .. ॥

મત્સ્યપુરાણ ૪૩, ૪૮-૪૯

૧ળી જુઓ, Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*,
p. 102, n. 2-

૩૬. રૈવતકનાં સ્થળ તથા અભિજ્ઞાનની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ નું પરિશિષ્ટ.

૩૭. દેવાનામેતિ કૌન્તેય તથા રાજામલોકતામ્ ।

વૈહૃયપર્વતં દષ્ટ્વા નર્મદામવતીર્ય ચ ॥ ૧૮

છપ શાર્યાતિયજ્ઞસ્ય દેશસ્તાત પ્રકાશતે ।

સાક્ષાદ્યત્રાપિવસ્તોમમશ્વિન્યાં સહ કૌશિકઃ ॥ ૨૦

મહાભારત ૩, ૧૨૧

૩૮. ઋગ્વેદ ૩, ૨. ૪.

૩૯. ઋગ્વેદ ૧. ૬૦. ૧; ૩. ૫. ૧૦; ૧૦. ૪૬. ૯; મૈત્રાયણી સંહિતા ૧. ૪. ૧;
તૈત્તિરિયસંહિતા ૪. ૬. ૫. ૨; અથર્વવેદ ૪. ૧૪. ૫; ૧ળી જુઓ : A. A. Macdonell,
Vedic Mythology, p. 140.

૪૦. ૧. ૫૮. ૬; ૧૨૭. ૭; ૧૪૩, ૪; ૨. ૪. ૨; ૩. ૨. ૪; ૪. ૭. ૧

૪૧. 'Thus the Bhṛguś never designate actually existing priests in the RV., but only a group of ancient sacrificers and ancestors, to which Bhṛgu bears the relation of chief.' A. A. Macdonell. *Vedic Mythology*, p. 140

૪૨. અથર્વવેદનાં પરિશિષ્ટોમાં બૃગુઓ, અંજિરસો ને અથર્વણોનાં નામ વારંવાર આવે છે. અથર્વવેદની શૌનક સંહિતા જળવાઈ રહી છે, ને શૌનક શાખા બૃગુઓની શાખા હતી. જુઓ : Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 192.

૪૩. M. Winternitz, *A History of Indian Literature*, Vol. I, p. 119

૪૪. ગોપથબ્રાહ્મણ ૩, ૪.; કૌશિકસૂત્ર ૬૩, ૩; ૯૪. ૩, ૪. યુક્તિકે
કપનિપદ(૧૧)માં અથર્વવેદને 'બૃગ્વંજિરસ' અને 'બૃગુવિરતર' નામે પદ્ય કહ્યો છે.

૪૫. *History of Indian Literature*, p. 147

૪૬. તૈત્તિરીય-આરણ્યક ૯. ૧ ; શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૧. ૧. ૧; જૈમિનીય-
બ્રાહ્મણ ૧. ૪૨

૫૦. ચવિંશ બ્રાહ્મણ (૧૮. ૯. ૧) પ્રમાણે અવિભક્ત વરુણનું તેજ બહાર નીકળી ત્રણ
ભાગમાં વિભક્ત થયું, તેનો એક ભાગ ભૂય થયો, બીજો આયન્તીય નામે સામ થયો ને
ત્રીજો ભૂમ પાણીમાં પ્રવેશ્યો : વળી યુઓ મૈત્રાયણી સંહિતા ૪. ૩. ૯; ૯. ૪;
જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૨. ૨૦૨.

૪૭. શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૬. ૧. ૧; તૈત્તિરીય આરણ્યક ૯. ૧

૪૮. યુઓ શબ્દ 'વરુણ' : A. A. Macdonell, *A Practical Sanskrit Dictionary*.

૪૯. વાયુપુરાણ ૬૫. ૨૨

૫૦. મહાભારત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો 'ભરુકચ્છ' પ્રયોજે છે 'ભરુકચ્છ'નું આગળ
જતાં 'ભરુકચ્છ' રૂપાંતર થયું હોય છે.

૫૧. યુઓ ૬૫૨ પાદટીપ નં. ૪૬

૫૨. ૧૦. ૨૫

૫૩. Bloomfield, *Hymns of Atharvaveda*, Introduction, p. lxi

૫૪. માર્ચે મૃગોરપ્રતિમે ઉત્તમેડમિજને શ્રુમે ।

હિરણ્યકશિપોઃ કન્યા દિવ્યા નામ પરિશ્રુતા ।

પુલોમ્નદ્વાપિ પૌલોમી દુહિતા વરવર્ણિની ॥

મૃગોસ્ત્વજનયદિવ્યા કાવ્યં વેદવિદાં વરમ્ ।

દેવાસુરાણામાચાર્યં શુકં કવિસુતં પ્રહમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૩-૭૪

પૌલોમ્યજનયત્પુત્રં બ્રહ્મિષ્ઠં વશિનં વિમુમ્ ॥

વ્યાધિતઃ સોડશ્મે માસિ ગર્ભક્રેણ કર્મણા ।

વ્યથનાચ્યવનઃ સોડય ચેતનસ્તુ પ્રચેતસઃ ।

વાયુપુરાણ ૬૫, ૮૮-૮૯

૫૫. ઉશનસ કે ઉશનને 'કાવ્ય' ઉપરાંત 'શુક' અને 'ગ્રહ' પણ કહ્યા છે. મહાભારત
(૧. ૭૦ ૧૦) ધૃત્યનો પુત્ર કવિ અને કવિનો પુત્ર શુક એવી અનુશ્રુતિ આપે છે, ન્યારે
પુરાણોમાં શુકને 'કવિસુત' કહ્યો હોવા છતાં સીધો ધૃત્યનો પુત્ર ગણાવ્યો છે (વાયુપુરાણ
૬૫, ૭૩-૭૬).

૫૬. પંચવિંશબ્રાહ્મણ ૭. ૫. ૨૦

૫૭. જુઓ પાટ્ટીપ નં. ૫૪.

૫૮. ૧. ૬

૫૯. પુલોમાએ કરેલા અતિવિદ્યાપને લીધે નદી વહેવા લાગી. બ્રહ્માએ એ નદીનું નામ રાખ્યું 'વધૂસરા'.

૬૦. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૦૩-૦૪.

૬૧. ૩. ૧૨૧. ૧૮-૨૦

૬૨. ૩. ૮૭. ૯-૧૦

૬૩. ૩. ૧૦૦. ૧-૪

૬૪. ૧. ૧૧૬. ૧૦; ૧૧૭. ૧૩; ૧૧૮, ૭; ૫, ૭૪. ૫; ૭. ૬૮. ૭; ૭૧, ૫; ૧૦. ૩૯. ૪

૬૫. ૧૦. ૬૧. ૧-૩. વળી જુઓ : *Vedic Index*, Vol. I, p. 265.

૬૬. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૦૩-૦૪.

૬૭. ૪. ૧. ૫

૬૮. ૩. ૧૨૧-૧૨૫

૬૯. ૯. ૩

૭૦. ૧. ૫. ૭-૮; ૧. ૮. ૧-૨

૭૧. *Ancient Indian Historical Tradition*, pp. 197, 201

૭૨. વાયુપુરાણ ૬૫. ૯૦. પુરાણોમાં 'આત્મવાન'નાં રૂપાંતર ધણાં છે. કા. ત., 'આત્મવાન', 'આત્રવાન', 'આત્મવાન' અને 'આત્મવન્ત'. જુઓ : Pargiter, *AIHT*, p. 147

૭૩. ઋગ્વેદ ૪. ૭, ૧; ૮. ૯૧. ૪

૭૪. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૨. ૬. ૩) પ્રમાણે દ્ધીય આથર્વજ્ઞમાંથી થયા તે દ્ધ્ય'ય આથર્વજ્ઞ. પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૪, ૬) 'દ્ધીય' નામ 'અથવન' ના પિતૃનામ તરીકે આપે છે.

૭૫. ઋગ્વેદ ૧. ૮૦. ૧૬; ૧૩૯. ૯; ૬ ૧૬. ૧૪

૭૬. ઋગ્વેદ ૧. ૮૪. ૧૩-૧૪; ૧૧૬. ૧૨; ૧૧૭. ૨૨; ૧૧૯. ૯

૭૭. આ નિર્દેશને વધુ સ્પષ્ટ કરતું આખ્યાન દેવીભાગવત(૭. ૩૧, ૨૮-૩૦) માં આપવામાં આવ્યું છે. ઇદ્રે અથર્વાણને નીચેની શરતે બ્રહ્મવેદા કહી : 'તે અથર્વાણ અન્ય કોઈને બ્રહ્મવેદા શીખવે તો 'ઇદ્ર એનું માથું કાપી નાખે. અશ્વિનકુમારોએ અથર્વાણને બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું ત્યારે અથર્વાણે ઇદ્રની શરત કહી, આથી અશ્વિનોએ અથર્વાણને અશ્વશિર દ્વારા બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું. પ્રથમ અશ્વિનોએ અથર્વાણનું શિર કાપી એને સ્થાને અશ્વશિર ચોટાડ્યું ને અશ્વશિર વડે બ્રહ્મવેદા કહી. કુષિત થયેલા ઇદ્રે અશ્વશિર કાપી નાખતાં અશ્વિનોએ અથર્વાણને એનું મનુષ્ય-શિર ચોટાડી આપ્યું.

૭૮. ૧૨. ૮. ૬ ભૃગુએ અંગિરસો સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલ હોવાથી ક્યારેક ભૃગુએને 'અંગિરસ' તરીકે પણ ઓળખ્યા છે. દા.ત., સ્થવનને શતપથબ્રાહ્મણ(૪. ૧. ૫)માં અંગિરસ કહ્યા છે. તેવી જ રીતે પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૨. ૮. ૧) પણ દશ્યંચ(દ્વીચ)ને અંગિરસ કહે છે

૭૯. ૩. ૧૮

૮૦. હસ્ત્યવાસ ૧, પૃ. ૨૭

૮૧. ઉત્તરકાંડ, અ ૧૪૮

૮૨. મહાભારત ૩. ૧૮

૮૩. સ્કંધ ૬, અ. ૧, શ્લો. ૧૦, ૧૨

૮૪. ઉત્તરકાંડ, અ ૧૪૮

૮૫. યજુરપુરાણ પ્રમાણે દ્વીચિના નિધનને સ્થળે કામધેનુએ દૂધની ધારા વહેવડાવી. તેથી તે સ્થળ 'દુગ્ધેશ્વર' (આજનું 'દૂધેશ્વર'). તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

૮૬. જુઓ : વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪ અને બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૧, ૭૩-૧૦૦ માં આપેલી વંશાવળીઓ

૮૭. Pargiter, *AIHT*, p. 184

૮૮. ૧. ૬૦. ૪૫

૮૯. ૧૧૫. ૧૧-૧૫

૯૦. જુઓ હપર પાદ્મીય નં. ૮૧.

૯૧. જુઓ Pargiter, *AIHT*, pp. 184 f.

૯૨. મહાભારત ૧. ૧૬૧. ૧૧-૧૧

૯૩. ઋગ્વેદ ૩. ૬૨; ૮. ૧૦૧. ૮; ૯. ૬૨. ૨૪; ૯. ૧૭. ૫૧

અથર્વવેદનાં નીચેનાં સૂક્તોમાં એમનો ઉલ્લેખ જાણીતા સંદર્ભોમાં મળે છે :-
૨. ૩૨. ૩; ૪. ૨૧. ૩; ૫. ૨૮. ૭; ૬. ૧૩૭. ૧; ૧૮. ૩. ૧૫-૧૬

૯૪. મહાભારત ૧૨, ૫૬; વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૧, ૭૩-૧૦૦

ક્ષાત્રતેજવાળો પરશુરામનો જન્મ બ્રહ્મતેજવાળો ભાર્ગવ કુળમાં થયો એ ઘટના સમજાવતો આતુશ્રુતિક વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે : ગાધિ નરેશ કૌશિક અપુત્ર હતા, તેથી એમની પુત્રી અને કૌશિક કૌશિની પાની સત્યવતીએ પોતાના પતિ પાસે બાઈના જન્મ અર્થે વિનંતી કરી. કૌશિકે એ ચરુ સત્યવતીને આપ્યા; એક સત્યવતી માર્ટ અને બીજો એની માતા અર્થે. સત્યવતીની ભૂલથી ચરુની અદલાબદલી થઈ ગઈ. કૌશિકે પાની સત્યવતીને ભૂલની ગંભીરતા સમજાવી કે તારી કૂખે અતિક્ષાત્રતેજવાળો મહાન પુત્ર જન્મશે. સત્યવતીએ ભૂલના પરિણામના નિવારણ અર્થે કૌશિકને ખૂબ વિનંતી કરી ત્યારે કૌશિકે કહ્યું : 'ભૂલનું નિવારણ એટલું થઈ શકે કે ક્ષાત્રતેજવાળો પુત્ર નહિ, તો એવો પૌત્ર જન્મશે. તેથી ગાધિ નરેશના કુળમાં બ્રહ્મતેજયુક્ત વિશ્વામિત્ર થયા અને ભાર્ગવ કુળમાં સત્યવતીના પુત્ર જમદગ્નિ જન્મ્યા. જમદગ્નિ શાંત હતા, પણ એમના પુત્ર રામ રૌદ્ર નીવડ્યા (મહાભારત ૧૨, ૪૯).

૯૫. સ તાનિ તીર્થાંનં ચ સાગરસ્ય પુષ્પાનિ ચાન્યાનિ બહુનિ રાજન્ ।
ક્રમેણ મચ્છન્પરિપૂર્ણકામઃ શૂર્પારિકં પુષ્પમં દદર્શ ॥
તત્રોદધેઃ કંચિદતીત્ય દેશં ક્ષ્યાતં પૃથિવ્યાં વનમાસસાદ ।
તપ્તં સુરૈર્યત્ર તપઃ પુરસ્તાદિન્દ્રં તથા પુષ્પતર્મૈરેન્દ્રૈઃ ॥
સ તત્ર તામગૃધનુર્ધરસ્ય વેદીં દદર્શાયતપીનવાહુઃ ।
ઋચીકપુત્રસ્ય તપસ્વિસંધૈઃ સમાવૃતાં પુષ્પકૃદર્ચનીયામ્ ॥

મહાભારત ૩, ૧૮, ૮-૧૦

૯૬. મહાભારત ૧૨, ૨૨૬, ૩૩

૯૭. મહાભારત ૩, ૧૧૬, ૬

૯૮. હમાચંકર જોશી, "પુરાણોમાં યુજ્જ્વાલ", પૃ. ૧૫૨-૫૪

તતો વચ્છેચ્ચ રાજેન્દ્ર નર્મદોદધિસંગમમ્ ॥

જામદગ્ન્યમિતિ ક્ષ્યાતં સિદ્ધૌ યત્ર જનાર્દનઃ ।

મત્સ્યપુરાણ ૧૯૪, ૩૪-૩૫

૯૯ ડૉ. સાંકળિયા પ્રાચીન માહિમતીના સ્થળ તરીકે મહેશ્વરને ગણે છે (*Excavations at Maheshwar and Navadatoli*, p. 15); પાશ્ચિંદ્ર માધાતાને ગણે છે (*AIHT*, p. 153).

પાશ્ચિંદ્રનું મંતવ્ય ડૉ. ફ્રીડના અન્વેષણ પર આધાર રાખે છે. વળી ક. મા. મુનશી માહિમતીને ભરૂચ પાસે મૂકે છે. (*Early Aryans in Gujarat*, p. 54).

१००. सहस्रभुजमृच्छीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।

अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥

स तु रत्नाकरवतीं सद्दीपां सागराम्बराम् ।

राधास सर्वां पृथिवीं दैहयः सत्यविक्रमः ॥

महाभारत १३, १३७, ३-४

एको बाहुसहस्रेणावगाहे स महार्णवम् ।

करोत्युद्धृत्तवेगां तु नर्मदां प्रावृद्धताम् ॥

तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभ्यमाणे महोदधौ ।

भवन्त्यतीव निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥

मत्स्यपुराण ४३, ३२-३३

१०१. वायुपुराण ९४, ४५-४७

१०२. ३, ११७

પ્રકરણ ૯

યાદવો

ભારતયુદ્ધ પૂર્વેના વંશોમાં યાદવવંશ મહારવના વંશ તરીકે દેખાય છે. યાદવોની વંશાવળી હરિવંશ તથા ૧૧ પુરાણોમાં આપી છે. એ પુરાણો નીચે મુજબ છે : વાયુ, અહ્યાંડ, મત્સ્ય, પદ્મ, અહ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, લિંગ, કૂર્મ, ગરુડ અને અગ્નિ. વાયુ-અહ્યાંડની વંશાવળીઓ વધુ સારી રીતે જળવાઈ રહી છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવે ભારતયુદ્ધમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો તેથી મહાભારત યાદવોને લગતી કેટલીક વિગતો આપે છે. યદુઓનું પશ્ચિમ દિશા તરફ સ્થળાંતર, ભારતયુદ્ધમાં તેઓનો હિસ્સો અને યાદવારથની વિશેષ પ્રાચીનતમ માહિતી આપનાર મહાભારત છે.

મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હરિવંશ વૃષ્ણીઓ વિશે ઘણી માહિતી આપે છે. અવતાર તરીકે સ્થાન પામેલા કૃષ્ણ વાસુદેવ કે હરિની સવિસ્તર ગાથા ગાતું આ પ્રથમ પુરતક છે; જોકે મહાભારતમાં અપાયેલા પ્રસંગોનું નિરૂપણ હરિવંશમાં નથી. ત્યાર બાદ વિષ્ણુપુરાણ અને અહ્યપુરાણના કૃષ્ણચરિતને લગતા ભાગ હરિવંશના સંક્ષિપ્તીકરણ સરખા છે. ભાગવતપુરાણ પ્રથમ વાર કૃષ્ણચરિતના બધા પ્રસંગોને સંકલિત કરી કાલાનુક્રમે રજૂ કરે છે. ભાગવતનું કૃષ્ણચરિત ભકિતરસથી રંગાયેલું છે.

ભારતની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ જળવતાં પુરાણો અને મહાભારત સિવાય વૈદિક તેમજ અનુવૈદિક સાહિત્યમાં પણ યદુઓને લગતા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખ મળે છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (ગણપાઠ સાથે), કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર,

પતંજલિનું મહાભાષ્ય^૫ ઇત્યાદિ ગ્રંથો યદુઓ કે એમની પેટાશાખાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે.

યાદવોને લગતી પૂરક સામગ્રી ઔદ્ધ^૬ અને જૈન સાહિત્યમાં પણ મળી રહે છે.

જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાં ૨૦મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રત અને ૨૨મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ હરિવંશના હેવાથી વૃષ્ણિદંશા, કદમ્બસૂત્ર, આવશ્યક, અંતકૃદંશા અને ઉત્તરાધ્યયન યાદવો^૭ વિશે વિગતો આપે છે. અરિષ્ટનેમિને કૃષ્ણ વાસુદેવના પિત્રાર્ધ ભાર્ધ દેશા છે.^૮ સંઘદાસગણિની વસુદેવહિંડી (પાંચમી સદી) અને જિનસેનકૃત હરિવંશપુરાણ (ઈ. સ. ૭૮૩-૭૮૪) યાદવોને લગતી જૈન અનુશ્રુતિને આધારે લખાયેલા ગ્રંથ છે.

ઋગ્વેદમાં યદુઓ વિશે વારંવાર ઉલ્લેખ છે. ‘હૂરના દેશથી યાદવોને દોરવણી ધરે આપી’. ઋગ્વેદના આ નિર્દેશ^૯ પરથી અમુક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે યદુઓ વિદેશથી ભારત આવ્યા.

પરંતુ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે યચાતિ અને દેવયાનીના પુત્ર યદુના વંશજો તે યાદવો. મનુ વૈવસ્વતની પુત્રી દલાથી યચાતિ યોથી પેઢીએ થયા. દલાનો વંશ ‘ઐલ વંશ’ કહેવાયો. ઐલ વંશ ‘ચંદ્ર વંશ’ તરીકે પણ ઓળખાયો, કારણ કે દલા ચંદ્રના પુત્ર યુધને પરણી હતી. યાદવકુળમાં હેહયો, વૈદર્ભો, સાત્વતો, અંધકો, કુકરો, સૌતેયો, ભોળો અને વૃષ્ણિઓ થયાં. યાદવોની આ બધી શાખાઓના પૂર્વજ યદુનું રાજ્ય ચંબલ, ખેટવા અને કેન નદીના પ્રદેશમાં હતું.^{૧૦} મધ્ય દેશમાંથી યાદવશાખાઓ નર્મદા ખાણ, વિદર્ભ, શરસેન, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિસ્તરી.

યદુથી કૃષ્ણ વાસુદેવ સુધી યાદવોની ૫૯^{૧૧} પેઢીઓ થઈ. શશંગિદુ ચૈત્રરથિ, અર્જુન કાર્તવીર્ય, જ્યામધ, વિદર્ભ, દશાર્હ, મધુ અને ભીમ સાત્વત પ્રસિદ્ધ યાદવ રાજાઓ થયા. શરસેન પ્રદેશમાં યાદવોની સત્તા સ્થાપનાર સંભવતઃ મધુ હતો. મધુના વંશજ ભીમ સાત્વતના ચાર પુત્રો ભજમાન, દેવાવૃધ, અંધક અને વૃષ્ણિ હતા. દેવાવૃધના વંશજો માર્તિકાવત(અલ્વર, જયપુર, જોધપુર)ના ભોળો થયા. અંધકના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કુકરમાંથી કુકરો થયા અને તેઓએ મથુરામાં રાજ્ય રહ્યું. કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં વૃષ્ણિઓ વધુ પ્રબળ થયા. કુકર વંશના

રાજા કંસે યાદવોની અવગણના કરી^{૧૨} ત્યારે ભોજ વીરોએ આગળ પડતો જામ લઈ કંસનો પરાજય કર્યો^{૧૩}

કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં અંધક-વૃષ્ણિઓનાં અગ્રગણ્ય કુળોની સંખ્યા ૧૧ હતી.^{૧૪} દેવક, ઉગ્રસેન, રાજાધિદેવ, હૃદિક, અસમૌળ, વસુદેવ, સત્યક, અક્ષક, ચિત્રક, સત્રાજિત અને પ્રસેન અંધક-વૃષ્ણિઓના તે તે કુળના વડા તેમજ નેતા હતા.

વૃષ્ણિકુળના વસુદેવ શરના પુત્ર હતા. એમની બહેન પૃથા રાજા કુંતીભોજે દત્તક લીધી હતી તેથી એ ‘કુંતી’ કહેવાઈ. એનાં લગ્ન હરિતનાપુરના રાજા પાંડુની સાથે થયાં. વસુદેવ મથુરાના રાજા ઉગ્રસેનના મંત્રી હતા.^{૧૫} સ્વાભાવિક રીતે એમની વફાદારી ઉગ્રસેન માટે હતી. વસુદેવ રાજા ઉગ્રસેનના પક્ષકાર હોવાથી પિતાને બંદી બનાવનાર કંસ એમના પર રોષે જરાયો.^{૧૬} વસુદેવની તેર પત્નીઓમાંની^{૧૭} એક પત્ની દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ અને બીજી પત્ની રોહિણીના પુત્ર બલરામ કંસની કુપિત નજરોથી દૂર રહીને ગોકુળમાં નંદ ગોપને ત્યાં ઊછર્યાં.

યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કર્યું એની પૂર્વભૂમિકા આ પ્રમાણે હતી : મથુરાના રાજા ઉગ્રસેનને એના પુત્ર કંસે કેદ કર્યા અને કંસ પોતે રાજા બન્યો. આમ કરવામાં એને પીઠબળ એના સસરા મગધ-સમ્રાટ જરાસંધનું હતું.^{૧૮} કંસનાં લગ્ન જરાસંધની બે પુત્રીઓ અસ્તિ અને પ્રાસ્તિ સાથે થયાં હતાં. યાદવકુળના વડીલો કંસના આ અપકૃત્યને સાંખી શક્યા નહિ. કૃષ્ણ વાસુદેવે પોતાના અગ્રજ બલરામની સહાયતાથી અને વડીલોના કહેવાથી મામા કંસનો અંત આણ્યો. કંસનો અંત આવતાં મથુરાનું યાદવરાજ્ય જરાસંધના વર્ચસમાંથી મુક્ત બન્યું.

મગધ-સમ્રાટ જરાસંધ જમાઈનો પરાજય તેમજ અંત સાંખી શક્યો નહિ. વિધવા પુત્રીઓના વારંવાર કહેવાથી એણે મથુરા પર અનેક વાર આક્રમણ કર્યો,^{૨૦} આથી યાદવોનું અસ્તિત્વ લયમાં મુકાયું. સમસ્ત મધ્યદેશ પર વર્ચસ ભોગવનાર મગધપતિ જરાસંધ સામે ટકી રહેવું યાદવોને માટે મુશ્કેલ હતું,^{૨૧} તેથી યાદવોએ^{૨૨} પશ્ચિમ દિશામાં સ્થળાંતર કર્યું અને શાર્યાતોની વેશન રાજધાની કુશસ્થલીના^{૨૩} જીર્ણ દુર્ગને સમરવી ત્યાં વસવાટ શરૂ કર્યો. શાર્યાતોની કુશસ્થલી યાદવોતી દ્વારવતી તરીકે ઓળખાઈ.

દ્વારવતીના વૃષ્ણિઓમાં વસુદેવનું કુટુંબ આગળ પડતું હતું. યાદવો મથુરા છોડી દ્વારકા ગયા ત્યાં પણ વસુદેવ મંત્રી-પદે ચાલુ રહ્યા; ૨૩ એમની તેર પત્નીઓમાંની દેવકી વગેરે સાત પત્નીઓ રાજા ઉત્તરસેનના ભાઈ દેવકની પુત્રીઓ હતી.

પૌરવ કુળની રાહિણીથી થયેલા, વસુદેવના ન્યેષ્ઠ પુત્ર તે, બલરામ. બલરામે અનુજ કૃષ્ણને પક્ષે રહી અનેક યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો. ધાર્તરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવનાર બલરામ હતા. આ સંબંધને કારણે આગળ જતાં સાંખને છોડાવવા એ હરિતનાપુર ગયા. ૨૪ સાંખ દુર્યોધનની પુત્રીનું હરણ કરવા જતાં ફસાયેલો હતો.

કૃષ્ણ વાસુદેવના નેતૃત્વ હેઠળ યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરી યાદવોની હસ્તી ટકાવી રાખી; અને નીચેના પ્રસંગો પરથી ફલિત થાય છે કે યાદવોના પ્રભાવને કૃષ્ણે વધાર્યો.

વિદર્ભના રાજા ભીષ્મકની કુંવરી રુકમિણીનું સગપણ એદિરાજ શિશુપાલ સાથે થયું હતું, પણ કૃષ્ણે વિદર્ભની રાજકુંવરીનું અપહરણ કરી ૨૫ પોતાનાં ફાદના પુત્ર શિશુપાલ અને રાજકુમાર રુકમાનો ગર્વ ઉતાર્યો.

યાદવકુળમાં અતિ તીવ્ર વિખવાદ ઊભો કરનાર સ્થમંતક મણિનેા પ્રસંગ દ્વારકામાં બન્યો. લગભગ બધાં પુરાણ યાદવ-વંશાવળીમાં આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વૃષ્ણિ-વીર સત્રાજિત સૂર્ય-ઉપાસક હતો, એને સૂર્યદેવે સ્થમંતક મણિ પ્રસાદરૂપે આપ્યો હોવાનું કહેવાય છે. એક દિવસ સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન મણિ પહેરી મૃગયા કરવા ઋક્ષવાન પર્વત પર ગયો ત્યાં સિંહે એને મારી સ્થમંતકનો કબજો લીધો.

કૃષ્ણે પહેલાં સ્થમંતક મણિની ઇચ્છા કરેલી એટલે અંધક-વૃષ્ણિઓને કૃષ્ણ પ્રત્યે શંકા ઊપજી. કૃષ્ણને આ વાતની ગંધ આવતાં શંકા નાબૂદ કરવા એ ઋક્ષવાન પર્વત પર ગયા, ત્યાં એમણે પ્રસેન અને એના ધાતક સિંહના મૃત દેહ જોયા. ઋક્ષરાજ નાંખવાન પાસે સ્થમંતક મણિ હોવાની ખબર કૃષ્ણને ગુફામાં ગવાતા એક હાલરડા પરથી મળી. કૃષ્ણે નાંખવાનનો પરાભવ કર્યો. પરિણામે રાહિણી નાંખવતી અને સ્થમંતક મણિ એમને પ્રાપ્ત થયાં. દ્વારકા

આવી એમણે યાદવોની હાજરીમાં સ્થમંતકની સોંપણી સત્રાજિતને કરી. સત્રાજિતે ખુશ થઈ પોતાની પુત્રી સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે પરણાવી.

સત્યભામા પ્રતિ આકર્ષણ પામનાર અન્ય યાદવ નેતાઓ—અકૂર અને કૃતવર્મા—સત્રાજિતના આ કૃત્યને સાંખી શક્યા નહિ. (લાક્ષાગૃહમાં બળી ગયેલા મનાતા) પાંડવોના અંતિમ સંસ્કાર કરવા વારણાવત ગયેલા કૃષ્ણની ગેરહાજરીનો લાભ ઉઠાવી કૃતવર્માના નાના ભાઈ શતધન્વાએ સત્રાજિતને મારી નાખ્યો અને ચૂપકીદીથી મણિ અકૂરને આપી દીધો.

આ શોક-સમાચાર સત્યભામાએ વારણાવત જઈ કૃષ્ણને આપ્યા. કૃષ્ણે દ્વારકા આવી શતધન્વા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું. શતધન્વા નાસી છૂટતાં કૃષ્ણ-બલરામે એનો પીછો કર્યો. તેઓ મિથિલા પાસે આવી પહોંચ્યા. શ્રમિત ઘોડાઓને આરામ આપવા કૃષ્ણે બલરામને થોભી જવા કહ્યું ને પોતે દોડી શતધન્વાને પકડી મારી નાખ્યો. શતધન્વા પાસેથી મણિ ન મળ્યો હોવાની કૃષ્ણની વાત બલરામને વિશ્વસનીય ન લાગી તેથી તેઓ નારાજ થઈ મિથિલા ચાલ્યા ગયા અને વર્ષો પર્યંત દ્વારકાનો ત્યાગ કરી ત્યાં જ રહ્યા.

એક વાર કૃષ્ણે ભરી સભામાં અકૂર પાસે સ્થમંતકની માગણી કરી. વાત જૂપી ન રહી થકી તેથી અકૂરે મણિ કાઢી આપ્યો. યાદવોને આશ્ચર્ય થયું.

સ્થમંતક મણિનો પ્રસંગ કૃષ્ણની કપરી કસોટીનો હતો. એને લઈને યાદવ નેતાઓમાં આપસ-આપસમાં ખટરાગ ઊભો થયો હતો. કૃષ્ણે પોતાના ઉપર ચડેલા આળને શાંતિથી ઉતાર્યું. એમણે જરા જેટલી પણ ધીરજ ખોઈ હોત તો યાદવોમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળત.

રુદ્રમિણી વૈદર્ભી કૃષ્ણની પ્રથમ પત્ની હતી. સ્થમંતક મણિના પ્રસંગ વ્રમતે રોહિણી જન્મવતી અને સત્યભામા સાત્રાજિતી સાથે કૃષ્ણનાં લગ્ન થયાં. માંધાર દેશની સત્યા નાગ્નજિતીના સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત રાજાઓનો પરાભવ કરી કૃષ્ણે સત્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ પત્નીઓ હતી : રુદ્રમિણી વૈદર્ભી, સત્યભામા સાત્રાજિતી, રોહિણી જન્મવતી, સત્યા નાગ્નજિતી, મિત્રવિંદા કાલિંદી, સુશીલા માદ્રી, સુદત્તા શૈખ્યા અને લક્ષ્મણા.^{૨૧}

પશ્ચિમ ભારતમાં વસતા યાદવોનો પ્રતાપ (સંભવતઃ પૂર્વ ભારતના છેડે આવેલા) પ્રાગજ્યોતિષપુરના^{૨૭} અસુર નરક સુધી પહોંચ્યો એવું કૃષ્ણ વાસુદેવે કરેલા નરકાસુર-વધ પરથી ફક્ત થાય છે. અનુશ્રુતિઓ મુજબ નરકાસુરને મૂલ્યવાન

ચીજો અને સ્વરૂપવતી યુવતીઓ ભેગી કરવાનો શોખ હોવાથી એણે દેવલોકની અમૂલ્ય વસ્તુઓ તેમજ દેવલોક, ગાંધર્વલોક અને મર્ત્યલોકની હજારો રૂપવતી કન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું અને ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. કૃષ્ણ વાસુદેવે પ્રાગ્જ્યોતિષના અભેદ કિલ્લા^{૨૮} પર આક્રમણ કરી કિલ્લાના રખેવાળ મુર-નિસુંદને માર્યા; ત્યાર પછી નરકનો અંત આપ્યો અને બંદીવાન કન્યાઓને મુક્ત કરી. કહેવાય છે કે નરકાસુરની આ ૧૬,૧૦૦ બદ્ધ કન્યાઓએ કૃષ્ણને વર તરીકે પસંદ કર્યા. પ્રાગ્જ્યોતિષપતિ નરકાસુરનો અમૂલ્ય ખજાનો કૃષ્ણે હાથ કર્યો ને એ ખજાનો દ્વારકા લાવવામાં આવ્યો.^{૨૯}

કૃષ્ણનાં ફાઈ કુન્તીના પુત્ર પાંડવો વૃષ્ણિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા તેથી ઇંદ્રપ્રસ્થના રાજ યુધિષ્ઠિરે આરંભેલા રાજસૂય યજ્ઞને સફળ બનાવવા કૃષ્ણે મોટો ભાગ ભજવ્યો.^{૩૦} આ કૃષ્ણની સલાહને અનુસરી પાંડવોએ જરાસંધનો અંત બળથી નહિ તો કળથી આપ્યો. મધ્ય દેશના સમ્રાટ જરાસંધના જીવતાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરી નહિ શકે એવી ખાતરી કૃષ્ણને હતી.^{૩૧} બીમે દ્વંદ્વ-યુદ્ધમાં જરાસંધને અધર્મનું શરણ લઈ માર્યો.^{૩૨} આ રીતે કૃષ્ણ વાસુદેવની વિચક્ષણ રાજનીતિને પરિણામે યાદવોના કંદર શત્રુ અને પાંડવોના રાજકીય પ્રભુત્વના માર્ગમાં વિનરૂપ જરાસંધનો અંત આવ્યો. જરાસંધે બંદી બનાવેલા અનેક રાજાઓને એમણે મુક્ત કર્યા, અને એ રાજાઓની સહાયતા યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ અર્થે મળી.^{૩૩} જરાસંધના મૃત્યુ પછી પ્રારંભેલ રાજસૂય યજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધ કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાયો.^{૩૪} મહાયજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધની પાત્રતા કૃષ્ણ વાસુદેવ ધરાવતા હતા એ હકીકત એમની રાજકીય પ્રતિષ્ઠા અને મહત્તાની સૂચક છે. આ પ્રસંગે કૃષ્ણના વિરોધી એદિરાજ શિશુપાલે કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાતા પ્રથમ અર્ધ સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવ્યો. એદિરાજે યજ્ઞમાં વિન જાણ કરવાની કોશિશ કરી;^{૩૫} કૃષ્ણને અનેક ગાળો દીધી; પરિણામે કૃષ્ણે પોતાનું ચક્ર ચલાવી ભરી સભામાં શિશુપાલનો વધ કર્યો. શિશુપાલે વૃષ્ણિઓ વિરુદ્ધ અનેક કાર્ય કરેલાં; દા. ત. એણે કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં દ્વારવતીને આગ લગાડેલી, એ પોતાના મામા વસુદેવના અશ્વમેધના અશ્વને હરી ગયેલો, અને એણે રૈવતક પર વિહાર કરતા ભોજ રાજાઓને કેદ કરેલા.^{૩૬}

સૌભ(નગર)પતિ^{૩૭} શાલ્વે શિશુપાલના વધનું વેર લેવા તરત જ દ્વારકા પર આક્રમણ કર્યું.^{૩૮} રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિ પછી કૃષ્ણે સૌભનગર પર આક્રમણ કર્યું અને શાલ્વનો વધ કર્યો. શિશુપાલ અને શાલ્વના અંતની સાથે જરાસંધના બધા મિત્ર-રાજાઓનો અંત આવ્યો હોવાનું સંભવે છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવનો પ્રતિરૂપધી હોતો પૌષ્ક વાસુદેવ. પુંડ્ર અને કિરાત જાતિઓનો રાજા હોવાથી અને વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી એ 'પૌષ્ક વાસુદેવ' તરીકે ઓળખાતો અને કૃષ્ણ વાસુદેવનું ચિહ્ન ધારણ કરતો.^{૩૮} કૃષ્ણ વાસુદેવે એનો વધ કર્યો.

પૌત્ર અનિરુદ્ધને સુક્રા કરવા કૃષ્ણે શોણિતપુર પર આક્રમણ કર્યું. શોણિતપુર પ્રાયઃ આજના કુમાઉં (ઉત્તર પ્રદેશ)માં આવેલ ઉષામઠથી ૭ માઈલને અંતરે કેદારગંગાના તટે આવેલું હતું. શોણિતપુરનો રાજા બાણ અસુર હતો. એની પાલિત પુત્રી ઉષા અનિરુદ્ધના પ્રેમમાં હતી, તેથી એણે અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવી એને મહેલમાં રાખ્યો. આની જાણ બાણને થતાં એણે અનિરુદ્ધને કેદ કર્યો. પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવે શોણિતપુરના રાજા બાણને હરાવ્યો.^{૩૯}

સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન દ્વારા વૃષ્ણિઓ અને પાંડવો વચ્ચેનો સંબંધ વધુ ગાઢ થયો હતો.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં યાદવો બંને પક્ષે વહેંચાયેલા હતા. કૃતવર્મા બોળેની સેના સહિત દુર્યોધનને પક્ષે રહ્યો;^{૪૦} એ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનામાંની એક અક્ષૌહિણીનો સેનાધિપતિ હતો. પાંડવપક્ષે વૃષ્ણીવીર ચેકિતાન અને યુધુધાન સાત્યકિ રહ્યા.^{૪૧} યુધુધાન સેનાની હતો. નિઃશસ્ત્ર કૃષ્ણ પાંડવપક્ષે રહી અર્જુનના સારથિ બન્યા, પણ એમની નારાયણી સેના દુર્યોધનના પક્ષે રહીને લડી.^{૪૨} બલરામે કૃષ્ણને પાંડવપક્ષે જોઈ તટસ્થતા પસંદ કરી ને એ તીર્થયાત્રા પર નીકળી ગયા.^{૪૩}

કુરુકુળના આંતરવિગ્રહને ટાળવા કૃષ્ણે બધા પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ દુર્યોધન લશ્કરી બળ પર મુરતાક બન્યો અને એણે કૃષ્ણ વાસુદેવની સલાહની અવગણના કરી, એટલું જ નહિ, પણ પાંડવોના દૂત બનીને આવેલા કૃષ્ણને કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પરિણામે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું.

મહાભારતાર્થગત ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુદ્ધના આરંભ સમયે પાંડવોના મહારથી અર્જુન પર વિષાદ છવાતાં કૃષ્ણે સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિનો ઉપદેશ આપી અર્જુનને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો. ધાર્તરાષ્ટ્રોના અસંખ્ય સૈન્ય અને કાબેલ સેનાપતિઓ સામે પાંડવોનો વિજય સુશકલ છે એવી પરિસ્થિતિ જોઈ કૃષ્ણે પ્રસંગ અનુસાર નીતિ અપનાવી પાંડવોને વિજયમાર્ગે દોર્યા.

પરસ્પર વૈમનસ્ય યાદવોની મોટી ઊલ્લુપ હતી. કૃષ્ણ વાસુદેવ એ નિવારવા સદા પ્રયત્નશીલ રહ્યા, પણ અંતે પ્રભાસ પાસે મૌસલયુદ્ધ થયું, જેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસેલા યાદવોનો સર્વનાશ થયો. મહાભારત ૪૪ મૌસલયુદ્ધનો વૃતાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

ભારતયુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવોનું મૌસલયુદ્ધ થયું. સારથ્ય તથા અન્ય યાદવ કુમારોએ વિશ્વામિત્ર, નારદ તથા અન્ય ઋષિઓની મશ્કરી કરી. સાંખ્યને ગર્ભવતી સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી ભાવી સંતાન વિશે ઋષિઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો. કુદ્ધ ઋષિઓએ શાપ આપ્યો કે સાંખ્ય લોહાનું મુસલ અવતરશે, જેનાથી વૃષ્ણિઓનો વિનાશ થશે. બીજો દિવસે મુસલ અવતર્યું, જેનો ભુક્કો કરી દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

કૃષ્ણે માઠાં ચિહ્ન વરતી યદુઓને સમુદ્રતટે તીર્થયાત્રા કરવા કહ્યું. ખાનપાન અને સ્ત્રીઓ સાથે પ્રભાસ ગયેલા યદુઓએ અતિ મદ્યપાન કર્યું. પરિણામે આપસ-આપસમાં અનુચિત વર્તાવ શરૂ થયો. સાત્યકિ અને કૃતવર્માએ ભારતયુદ્ધ દરમ્યાન એકબીજાએ કરેલાં અપકૃત્યોની ટીકા કરી. કૃતવર્માના અનુજ્ઞ શતધન્વાએ કરેલા સત્રાજિતના ખૂનની યાદ સત્યભામાને સાત્યકિએ આપી. વૃષ્ણિવીર સાત્યકિએ બોળેના નેતા કૃતવર્માને મારી નાખ્યો. બોળે, વૃષ્ણિઓ, અંધકો, શૈતેયો અંદર અંદર કપાઈ મૂઆ. પુત્ર ચારુદેણ્ય, પ્રદુમ્ન અને સાંખ્યને તથા ભાઈ ગદ અને પૌત્ર અનિરુદ્ધને કપાયેલા જોઈ કૃષ્ણે ગયેલા યાદવોને કાપી નાખ્યા. માત્ર ચાર યાદવ બચ્યા, તે હતા કૃષ્ણ, બલરામ, બલુ (અક્ષર) અને દારુક. તેઓએ દારવતી તરફ પ્રયાણ કર્યું. બલુનું મૃત્યુ રસ્તામાં થયું. કૃષ્ણે અર્જુનને સંદેશો પહોંચાડવા દારુકને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.

દારુક આવી કૃષ્ણે પિતા વસુદેવને અર્જુનના આગમન પર્યંત સ્ત્રી-બાળકોની સંભાળ રાખવા વિનંતી કરી અને તેઓ તપસ્યા અર્થે ગયેલા બલરામને મળવા તીકળી ગયા. ત્યાં એમણે બલરામને દેહ તજતા જોયા. શ્રમિત અને દુઃખી કૃષ્ણ એક વૃક્ષ તીચે આરામ કરતા હતા, ત્યાં જરા નામના લુપ્થકે(બાધે) દરથી હરણ સમજી એમને બાણ માર્યું, પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવ મૃત્યુ પામ્યા.

જરા કૃષ્ણનો સાવકો ભાઈ અને નિષાદ ધનુર્ધરામાં અગ્નિમ હતો.

અર્જુનને આવી દારુકનાં સ્ત્રી-બાળકોનો કબજો સંભાળ્યો. બીજો દિવસે વસુદેવ મૃત્યુ પામ્યા. એમની પાછળ દેવકી, રોહિણી, બદ્રા અને મદિરા સતી થઈ. અર્જુનને વસુદેવના તથા કૃષ્ણ અને બલરામના મૃતદેહોનો અતિમ સંસ્કાર કર્યો.

દ્વારકામાં રહેલા સ્ત્રી-પ્રાણકેએ પોતાની માલમતા સાથે અર્જુનના રક્ષણ નીચે દ્વારકા છોડી, તે તરત જ સમુદ્રે દ્વારકાને કુખાડી દીધી. રરતામાં આભીરોએ પંચનદના પ્રદેશમાં અર્જુનને લૂંટ્યો, અનેક યાદવસ્ત્રીઓનું હતલુ થયું. હરિતનાપુર પહોંચી અર્જુનને કૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રનો અભિષેક ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદી પર કર્યો. કૃતવર્માના પુત્રને માર્તિંકાવત અને સાત્યકિના પુત્રને સરસ્વતી પ્રદેશનો રાજા બનાવ્યા.

ગુજરાતમાં યાદવોનો સર્વનાશ થયો. એમના અગ્રગણ્ય નેતા કૃષ્ણ વાસુદેવ સદીઓ વીતતાં ભાગવતધર્મમાં અવતારી પુરુષ તરીકે સ્થાન પામ્યા.

યાદવાસ્થળી, શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ અને દ્વારવતી-પ્રલયની ઘટના પછીની સૈકાઓ સુધીની ગુજરાતની આઘ-ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ ઉપલબ્ધ નથી.

યાદવીધા

૧. વાયુપુરાણ, અ. ૧૪-૧૬; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૬૧-૭૧; બ્રહ્માપુરાણ, અ. ૧૩-૧૫; મત્સ્યપુરાણ, અ. ૪૩-૪૬; વિષ્ણુપુરાણ ૪. ૧૧-૧૫; ભાગવતપુરાણ ૧. ૨૩-૨૪; પદ્મપુરાણ ૫. ૧૨-૧૩; કૂર્મપુરાણ ૧. ૨૨-૨૪; લિંગપુરાણ ૧. ૬૮-૬૯; મહાવિષ્ણુપુરાણ ૧. ૧૩૯; અમ્બિકાપુરાણ, અ. ૨૭૪

હરિવંશમાં અ. ૨૩-૨૯માં

૨. ઋગ્વેદ ૧. ૩૬. ૧૮; ૫૪, ૬; ૪, ૩૦, ૧૭; ૫, ૩૧, ૮; ૬, ૪૫, ૧; ૮, ૪, ૭; ૭, ૧૮; ૯, ૬૧, ૨; ૧૦, ૮૯, ૮. વગેરે. દુર્વાસુઓની સાથે યદુઓનો હલ્લેખ છે. ઋગ્વેદ (૭. ૧૯. ૮; ૯. ૬૧. ૨)ના હલ્લેખ પરથી લાગે છે કે યદુઓએ કદાચ ઋગ્વેદ સમયના પ્રસિદ્ધ 'દાશરાજ' યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. પૈતરેય બ્રાહ્મણ (૮. ૧૪. ૩) અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩, ૫, ૪, ૨૧) સાત્વતોની નોંધ લે છે.

૩. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (૬, ૨, ૩૪; ૪, ૨, ૩૪) વૃષ્ણિ-અંધકો અને એમના નેતા કૃષ્ણ-અર્જુના પક્ષોનો નિર્દેશ કરે છે: દશાર્હો અને સાત્વતોનો આયુધજીવી સંઘ તરીકે હલ્લેખ (૫. ૩. ૧૧૭,) છે.

૪. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (૧. ૬. ૧૦) વૃષ્ણિ-સંઘનો નિર્દેશ આપે છે.

૫. મહાભાષ્ય (૨. ૩. ૩૬; ૩. ૧. ૨૬) વાસુદેવની ખૂબ વિશેષ કહે છે.

૬. હસ દાસ બંધુઓ(દશાહો)નો ઉલ્લેખ ઘટ ભતકમાં છે (E. B. Cowell, *Jataka Stories*, Vol. IV).

૭. યાદવોની શાખા ભોભે, વૃષ્ણિઓ અને અંધકો હતી. જૈન અનુશ્રુતિમાં દ્રારવતીના રાભ અંધકવૃષ્ણિ અને ભોજવૃષ્ણિ નામે વ્યક્તિઓ હતી. રાભ અંધકવૃષ્ણિ અને શિવાના હસ પુત્રોમાંના એક પુત્ર સમુદ્રવિજય અરિષ્ટનેભિના પિતા થાય.

અરિષ્ટનેભિનું સગપણ ઉચ્ચસેનની પુત્રી રાજિભતી સાથે થયું, પણ હગ્નેત્સવના ભોજન અર્થે થતી પશુહિંસા જોઈ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં એમણે રૈવતક પર દીક્ષા લીધી. ઉત્તજ્યંત પર તપસ્થા કરી. દ્રારવતીના અનેક યાદવોએ અરિષ્ટનેભિ પાસે દીક્ષા લીધી.

દ્રારવતી આવ્યા પહેલાં યાદવો મથુરા પાસે આવેલા શૌરિયપુરમાં નિવાસ કરતા. શૌરિયપુરના અનેક રાભઓમાંના એક રાભ તે વસુદેવ. વસુદેવની પત્નીઓ શહિણી અને દેવકી; શહિણીના પુત્ર બલરામ અને દેવકીના કૃષ્ણ.

દ્રારવતીના અગ્રણ્ય જનોમાં સમુદ્ર આદિ હસ દશાહો, બલરામ આદિ પાંચ વીરો, ઉચ્ચસેન આદિ ૧૬ હબર રાભઓ, પ્રહુમ્ન આદિ સાડા ત્રણ કરોડ કુમારો, વીરસેન આદિ ૨૧ હબર વીર પુરુષો, રુક્મિણી આદિ ૧૬ હબર દેવીઓ તથા અનેક હબર ગણિકાઓનો ઉલ્લેખ જૈન આગમો અનેક વાર કરે છે. આ બધા પર કૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું.

દ્રારકાના વિનાશને હમતી જૈન અનુશ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે : અરિષ્ટનેભિની આગાહી મુજબ ૧૨ વર્ષ પછી દ્રારવતી નગરી દ્વીપાચન, અગ્નિ અને મહિરાનાં કારણોસર નાશ પામી. અરિષ્ટનેભિની આગાહી સાંભળી યાદવોએ દીક્ષા લીધી.

૮. પુરાણોની વંશાવળીમાં ચિત્રક અને શ્રવિષ્ઠાના પુત્રોમાં અરિષ્ટનેભિનું નામ આવે છે. આ અરિષ્ટનેભિ કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતાર્થ ભાઈ થાય. જુઓ વંશાવળી.

૯. દેવ ઇંદ્રની કૃપાથી યદુ અને તુર્વંશ સમુદ્ર ઓળંગવા શક્તિમાન થયા હોવાનો નિર્દેશ કોગ્વેડ (૧. ૧૭૪. ૯; ૪. ૩. ૧૭; ૫. ૩૧. ૮; ૬. ૨૦. ૧૨) માં છે. બે નિર્દેશો (૧. ૧૭૪. ૯; ૬. ૨૦. ૧૨) માં 'સમુદ્રને' ગર્જના કરતો અને ઘસી આવતો કહ્યો છે. યદુ અને તુર્વંશ દ્વરથી આવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ કોગ્વેડ (૬. ૪૫. ૧) કરે છે. કોગ્વેડના આ નિર્દેશોમાં 'સમુદ્ર' અને 'દ્વર' શબ્દો પરથી વિદ્વાનો અનુમાન તારવે છે કે યદુઓ વિદેશથી આવ્યા હતા.

પરંતુ ત્રિદિવ્યના મંત્રો અનુસાર 'દ્વરનો દેશ' ભારતવર્ષની બહાર નહિ હોય; એ ભારતવર્ષનો જ કોઈ દ્વરનો ભાગ હોવો જરૂર સંભવે છે. એ 'દ્વર'ના ભાગથી હાડવા યદુઓ પરુષણી (રાવી) નદીને કાંઠે આવ્યા.

એવી જ રીતે 'સમુદ્ર' એટલે દરિયો નહિ, પણ ખૂબ વિસ્તૃત જળપટ, અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'દરિયા' સમુદ્રના અર્થમાં વપરાય છે ને 'સાગર' વિરાળ વપરાવના અર્થમાં. દા ત. ભજનગરનું રણજિતસાગર (તળાવ).

૧૦. F. E. Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 259

૧૧. જુઓ વંશાવળી.

૧૨. સ તામ્યાં મુમુદે રાજા બદ્ધ્વા પિતરમાહુક્મ્ ।

સમાશ્રિત્ય જરાસંધમનાદૃત્ય ચ યાદવાન્ ॥

હરિવંશ, Appendix I, No. 29

૧૩. ભોજરાજન્યવૃદ્ધૈસ્તુ પીઢયમાનૈર્દુરાત્મના ॥

જ્ઞાતિત્રાણમમીપ્સદ્ભિરસ્મત્સંભાવના કૃતા ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૩૧-૩૨

વળી

ઉગ્રસેનસુતઃ કંસઃ પરિત્યક્તઃ સ બાન્ધવૈઃ ।

જ્ઞાતીનાં હિતકામેન મયા શંસ્તો મહામૃષે ॥

મહાભારત ૫. ૧૨૬. ૩૭

૧૪. મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ અને પદ્મપુરાણુ ચાલવવંશાવળીના અંતમાં ચાલવકુળેની સંખ્યા ૧૦૦ કે ૧૦૧ ગણાવે છે, પરંતુ વાયુપુરાણુ (૬૬, ૨૫૨-૨૫૪) ચાલવકુળેની સંખ્યા ૧૧ આપે છે, આ અગ્રગણ્ય ૧૧ કુળો પાછળ આપેલી વંશાવળીથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫. મહાભારત, સમાપર્વ, Appendix I, 6, II. 5-6

૧૬. જ્ઞાતિકાર્યાર્થસિદ્ધયર્થમુગ્રસેનહિતે સ્થિતઃ ।

વસુદેવોઽભવન્નિત્યં કંસો ન મમૃષે ચ તમ્ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૫

૧૭. જુઓ વંશાવળી.

૧૮. જુઓ પાદટીપ નં. ૧૨ અને ૧૩.

અસ્તિઃ પ્રાપ્તિશ્ચ નામ્નાસ્તાં માગધસ્ય સુતે નૃપ ।

જરાસંધસ્ય કલ્યાણ્યૌ પીનશ્રોણિપયોધરે ।

ઉમે કંસસ્ય તે માર્યે પ્રાદાદ્ બાર્હેદ્યો નૃપઃ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૩

૧૯. જુઓ પાદટીપ નં. ૧૩.

૨૦. હરિવંશ ૮૦. ૭-૮

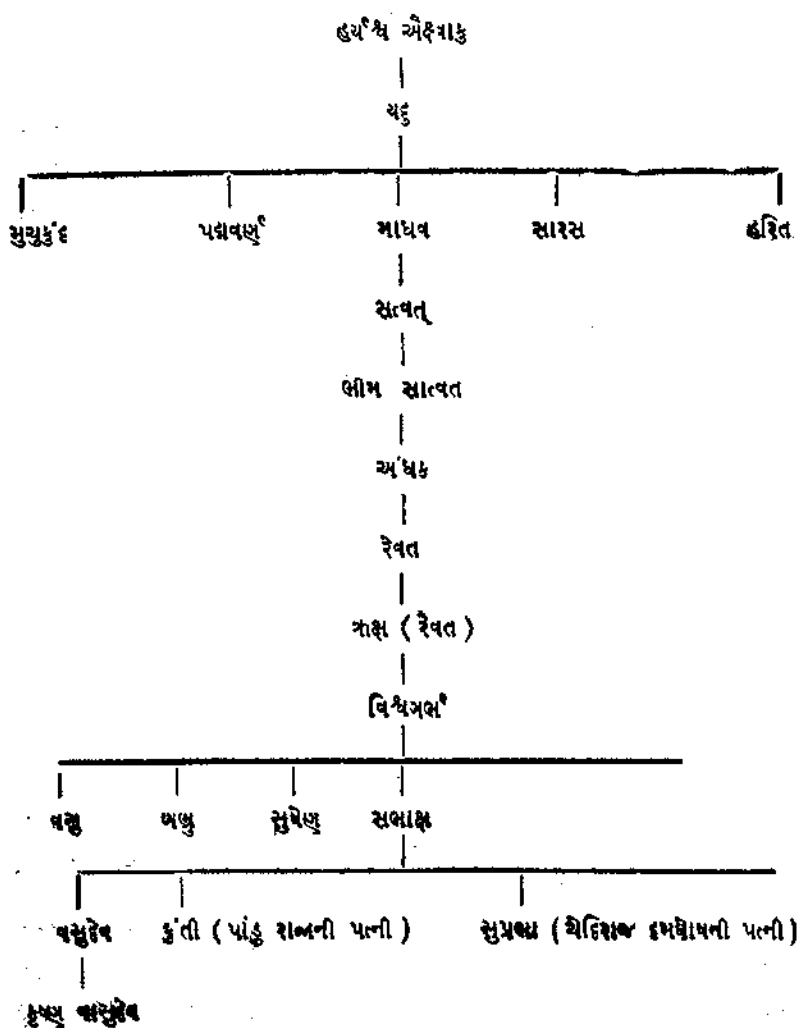
૨૧. મહાભારત ૨. ૧૩. ૩૪-૩૫; ૪૩. ૪૫

૨૧અ. હરિવંશ ૮૨. આ અધ્યાય પછીના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ (Appendix I, No. 18)માં ચાલવોએ આનતમાં સ્થળાંતર કૃષ્ણ વાસુદેવ પહેલાં ૧૦ પેઢીએ કૃષ્ણ, એવી મતલબને કૃતાંત નીચે મુજબ છે :-

૭૬વાકુ વંશના હર્ષશ્વનાં લગ્ન મધુ દૈત્યની પુત્રી મધુમતી સાથે થયાં. હર્ષશ્વને એના મોટા ભાઈએ (જેનું નામ આપવામાં નથી આવ્યું) દેશનિકાલ કર્યો. મધુ દૈત્યે હર્ષશ્વને પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રમાંથી આનતને સ્વામી બનાવ્યો. હર્ષશ્વનું શબ્દ

અનૂપ(જલપ્રદેશ)થી ઘેરાયેલું હતું. રાષ્ટ્રનું નામ આનત હતું અને સજ્જાની ગિરિપુર હતી.

પ્રસિદ્ધ ભાગમાં યાદવવંશાવળી વિશે નવી વિગતો મળે છે. હયંશ્વ અને મધુ દેવની પુત્રી મધુમતીના પુત્ર યદુ થયા. આ યદુમાંથી નીકળેલો વંશ યાચાત યદુ- (યાચાતિના પુત્ર યદુ)ના વંશમાં બળી ગયો. હયંશ્વના યદુના વંશને સાત કુળના થયા :- ભીમા કે ભેમા, કુકરો, ભોલો, અપકો, યાદવો, દશાર્હો અને વૃષ્ણિઓ. યદુના પાંચ પુત્રોમાંથી એક પુત્ર માધવે આનત પરે રાજ્ય કયું. એના વંશને ને આનતના રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે :-

આ વૃત્તાંત અન્ય પુરાણોના તથા મહાભારતના વૃત્તાંતથી જુદો પડે છે. પાણિંટર હરિવંશના આ વૃત્તાંતને બનાવટી ગણે છે. “હરિવંશ”ની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં આ ભાગ પ્રદક્ષિત ગણેલો હોવાથી પણ હવે થને લગતી અનુસૂતિની વિશ્વસનીયતા ઓછી બને છે.

૨૨. હિતિ સંચિન્ત્ય સર્વે સ્મ પ્રતીક્ષી દિશમાશ્રિતાઃ ।

કુશસ્યલી પુરી રમ્યાં રૈવતેનોપકોમિતામ્ ॥

પુનર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વયં વૃષ ।

તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ॥

ત્રિયોડપિ યસ્યાં યુધ્યેયુઃ કિં પુનર્વૃષ્ણિપુંગવાઃ ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૧

૨૩. જુઓ ઉપર પાટીપ નં. ૧૫.

૨૪. હરિવંશ ૧૦. ૮-૧૩; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૫; મહાપુરાણ ૨૦૮; ભાગવત-પુરાણ ૧૦. ૬૮

૨૫. હરિવંશ ૮૭-૮૮

૨૬. હરિવંશ ૪૦-૪૨

૨૭. આ પ્રાગ્ન્યોત્તિષપુર પ્રાયઃ આસામમાં આવેલું હતું. નરકાસુર જેટલા નદીના તટ પર આવેલ (જુઓ N. L. Dey, *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*) પ્રાગ્ન્યોત્તિષપુરનો રાજા નહિ, પણ આ પ્રાગ્ન્યોત્તિષપુરનો રાજા હતો. મહાભારતમાં નરકાસુરના વારસદાર ભગદત અને વળહતના સંદર્ભમાં હાથીઓનો નિર્દેશ આવે છે. આજે પણ આસામ હાથી માટે પ્રખ્યાત છે.

૨૮. પ્રાગ્ન્યોત્તિષપુર કુંગરાણ પ્રદેશમાં હોવાથી વધુ સુરક્ષિત હશે. “પ્રાગ્ન્યોત્તિષ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ સ્થળના ભૂલક્ષણની સૂચક છે. ઔરિટ્ટક ભાષાના શબ્દ “પગર-ગુહ(જો) તિફ(ય)” નો અર્થ થાય છે “અતિ પર્વતવાળો પ્રદેશ” (જુઓ B. K. Katri, *Mother Goddess Kāmākhyā*, p. 6).

૨૯. હરિવંશ ૯૧-૯૨

હરિવંશના આ વૃત્તાંત મુજબ નરકાસુરે હરેલાં દેવોની માતા અદિતિનાં કુંડળ આપવા કૃષ્ણ દેવલોક ગયા અને ત્યાંથી જ પારિભત વૃક્ષ લેતા આવ્યા; આ આનુસૂતિક વૃત્તાંત પર કૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હોવાની માન્યતાની પૂરી અસર છે. કૃષ્ણ દેવલોક ગયા, એટલું જ નહિ, પણ હરિવંશના ૬૨ મા અધ્યાય પછીના પ્રદક્ષિત ભાગ- (Appendix I, No. 29)માં તે પારિભતહરણના પ્રસંગમાં સ્વર્ગલોક-પતિ કન્દ્રનાં કૃષ્ણ સાથેના યુદ્ધ અને એમાં ઇન્દ્રના યથેલા પરાભવ વિશે નિરૂપણ થયું છે.

૨૯અ. મહાભારત ૨. ૨૯. ૧૨; ૩૦. ૧૩-૧૪

૩૦. ન હુ શ્વપ્તઃ જરાસંધે ઝીવમાને મહાબલે ।

રાજસૂયસ્ત્વયા પ્રાપ્તમેષા રાજન્મતિર્જન ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૧

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुरुरान्धकैः ।

वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥

મહાભારત ૨. ૧૭. ૨૭

૩૧. મહાભારત ૨. ૨૨. ૫૧-૫૨

૩૨. મહાભારત ૨. ૨૨. ૩૫-૩૬

૩૩. મહાભારત ૨. ૩૩. ૨૭

૩૪. મહાભારત ૨. ૩૬. ૧૫

૩૫. મહાભારત ૨. ૪૨. ૭-૧૧

૩૬. મહાભારત(૩. ૧૪; ૭. ૧૧, ૨૦ અને ૨૨)માં સૌભનો નિર્દેશ નજર તરીકે થયો છે. સૌભનો સ્થળનિર્ણય વર્તમાન અલ્વર તરીકે થયો છે. પ્રાચીન માર્તિકાવત પ્રદેશની રાજધાની સૌભ હોવી સંભવે છે (જુઓ Deyની Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India).

૩૭. મહાભારત ૩. ૧૫-૨૩

૧૫ માં અધ્યાયમાં શાલ્વના દ્વારકા પર આક્રમણ અને કૃષ્ણના સૌભ પરના વળતા આક્રમણ વિશે નિરૂપણ થયું છે, પણ ત્યાર પછીના અધ્યાયો(૧૬-૨૩)માં શાલ્વની માયાયુક્ત યુદ્ધપદ્ધતિનું વર્ણન છે.

ભાગવત સિવાય અન્ય કોઈ પુરાણમાં શાલ્વના આક્રમણનું વર્ણન નથી. હરિવંશ મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હોવાથી એમાં પણ આક્રમણનો માત્ર ઉલ્લેખ (૬૭, ૬; ૧૦૫, ૧૩) છે, વર્ણન નથી. ભાગવતનું વર્ણન મહાભારતને આધારે છે.

૩૮. આત્માનં પ્રતિજ્ઞાતિ લોકેઽસ્મિન્પુરુષોત્તમમ્ ।

આદતે સતતં મોહાયઃ સ ચિર્હં ચ મામકમ્ ॥

वज्रपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलस्रमन्वितः ॥

पौण्ड्रको वासुदेवेति शोऽसौ लोकेषु विश्रुतः ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૧૮-૧૯

ઉપરના શ્લોકમાં “ચિહ્ન” એકવચનમાં હોઈ “અક”નો અર્થ અભિપ્રેય છે. અકનો આયુધ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં કૃષ્ણ વાસુદેવ પ્રવીણ હતા. પૌન્દ્રક વાસુદેવ પણ અકનો ઉપયોગ બાણનો હોય.

૩૯. મહાભારત ૫. ૧૧. ૧૨૮; હરિવંશ ૧૦૬-૧૧૨; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૨-૩૩; પ્રહ્લપુરાણ ૨૦૬

૪૦. મહાભારત ૫. ૭. ૨૯

૪૧. મહાભારત ૫. ૧૯. ૧; ૧૬૮. ૧૯

૪૨. મહાભારત ૭. ૧૮. ૩૧; ૩૧. ૨૯; ૩૧. ૩૮; ૮. ૭. ૧૭

૪૩. મહાભારત ૫. ૧૫૫. ૩૮

૪૪. મહાભારત, મૌસલપર્વ

પરિશિષ્ટ

યાદવકાલીન દારકાના રચનનિર્ણયનો પ્રશ્ન

યાદવકાલીન દારકાના રચનનિર્ણય વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે.

મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે યાદવોએ શાર્યાતોની ઉજ્જડ કુશસ્થલીના સ્થાન પર દારવતી-દારકાનું નિર્માણ કર્યું.^૧ અલગ અલગ પ્રાંતોમાં દારવતીના ભૌગોલિક મુદ્દા નીચે પ્રમાણે તરી આવે છે :

દારવતી વિશે માહિતી આપતો સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથ મહાભારત છે. એના વર્ણન પ્રમાણે રૈવતક ગિરિથી શોભિત કુશસ્થલીમાં યાદવોએ વસવાટ કર્યો. કુશસ્થલીનું લક્ષકરી મહત્ત્વ હોવાથી તેઓએ એના જીર્ણુ દુર્ગને સમરાવ્યો ને કુશસ્થલી દારવતી નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.^૨

સભાપર્વમાં થયેલા એના વર્ણનમાં (૧૩ મો અધ્યાય) સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આરણ્યક પર્વમાં આવતો મર્હિત ઉલ્લેખ,^૩ સૌપ્તિક પર્વનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ^૪ તથા મૌસલ પર્વમાં આવતી દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની અનુશ્રુતિ^૫ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે દારવતી કે દારકા સમુદ્ર પાસે હતી.

દારવતીના આ ભૌગોલિક વર્ણનનું સમર્થન હરિવંશમાં જણા રહે છે. યાદવોના રચનાંતર અને દારકામાં વસવાટને લગતા હરિવંશના વર્ણનમાં રૈવતનો નિર્દેશ છે જ, પરંતુ સમુદ્રનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે.^૬ સમુદ્રમાંથી નિર્મિત ભૂમિભાગ પર દારકાના નિર્માણનો ઉલ્લેખ છે.^૭ દારવતી સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનો પણ નિર્દેશ છે.^૮

વિષ્ણુપુરાણ (૪, ૧, ૯૧) દારવતીનું નિર્માણ કુશસ્થલીના સ્થાન પર થયાની અનુશ્રુતિ આપે છે, અને સમુદ્રમાંથી ભૂમિનિર્માણનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે (૫, ૨૩, ૧૩).

ભાગવતપુરાણ લખાયું તે સમયે લેખકના મનમાં દારકાનો સમુદ્ર સાથે સંબંધ હોવાનો ખ્યાલ વિશેષ હશે તેથી એમાં આનર્તના પુત્ર રૈવતે^૯ કુશસ્થલીનું નિર્માણ સમુદ્ર-મધ્યે કર્યું અને કૃષ્ણે^{૧૦} પણ એમ જ કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે.

વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણોના દારવતીના વર્ણનમાં તરી આવતો મુદ્દો એ છે કે બંને પુરાણોમાં ગિરિ રૈવત વિશે નામનિર્દેશ છે નહિ.

હરિવંશમાં અન્ય સ્થળે^{૧૧} તેમજ મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં^{૧૨} દ્વારવતી પર્વતોની વચ્ચે આવી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. નગરીના પૂર્વ ભાગમાં રૈવત, પશ્ચિમે પાંચવર્ણ, દક્ષિણે સતાવિષ્ટ અને ઉત્તરમાં વેલ્લુમંત હતા. આ વર્ણનમાં સમુદ્રનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી.

જૈન અનુશ્રુતિ^{૧૩} રૈવતને દ્વારવતીની ઉત્તરપૂર્વ(ઈશાન)માં મૂકે છે. બૌદ્ધ જ્ઞાતક^{૧૪} દ્વારવતી પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનું જણાવે છે.

ઉપર જણાવેલ ગ્રંથોના લેખનની વચ્ચે મોટા ગાળો રહેલો હોવાથી દ્વારકાના સ્થાનના વર્ણનમાં આટલી ભિન્નતા જણાય છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન, મહાભારત જે તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં પાંડવોના સંભવિત સમય કરતાં ઘણું અનુકાલીન છે તેમાંનું વર્ણન ભૌમિક અનુશ્રુતિ પર આધારિત હશે.

યાદવકાલીન દ્વારકા સમુદ્રમાં ફૂલી ગઈ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં જુદાં જુદાં સ્થાન મૂળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે.

(૧) દ્વારકા :

ઓખામંડળમાં આવેલી દ્વારકા શ્રી કૃષ્ણના સમયની દ્વારકા તરીકે વર્તમાન યતુર્ધામમાં ગણના ધરાવે છે.

પાર્શ્વટર, પુસાળકર તથા અન્ય વિદ્વાનો આધુનિક દ્વારકાને જ કૃષ્ણની દ્વારવતી માને છે.

વર્તમાન દ્વારકા રૈવત(ગિરનાર)થી ઘણી દૂર છે. પરંતુ પાર્શ્વટર^{૧૫} બરડા^{૧૬} પર્વતને રૈવત ગણે છે. પિંડારક (પિંડારા) તીર્થ, જેનો ઉલ્લેખ નારદ કરે છે તે વર્તમાન દ્વારકાની નજીક હોવાથી પુસાળકર દ્વારકાને ઓખામંડળમાં મૂકે છે. સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થની જગ્યાએ એક પછી એક નગરી વસે છે; અને વર્તમાન દ્વારકા સમુદ્ર અને પર્વત પાસે છે એ કારણોને લઈને પુસાળકરના^{૧૭} મંતવ્ય પ્રમાણે દ્વારકા જ યાદવોની પ્રાચીન નગરી હતી.

(૨) જૂનાગઢ :

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી^{૧૮} મહાભારત, હરિવંશ અને પુરાણોમાં આવતા કુશસ્થલી-દ્વારકાના ઉલ્લેખોને ઐતિહાસિક ક્રમે તપાસીને અવલોકે છે કે વધુ પ્રાચીન ઉલ્લેખો કુશસ્થલી-દ્વારકા રૈવતક ગિરિ પાસે એની તથેટીમાં આજે

હોવાનું જણાવે છે, જ્યારે એની પાસે સમુદ્ર હોવાના ઉલ્લેખ આગળ જતાં ઉપલબ્ધ છે. એ પરથી તેઓ એવું અનુમાન તારવે છે કે મૂળ દારકા રૈવતક- (ગિરનાર)ની તળેટીમાં હતી. યાદવાસ્થલી પછી એ ઉજ્જૈન યતાં ત્યાં આગળ જતાં ગિરિનગર વરતું ત્યારે મૂળ દારકાનું સ્થાન વિસારે પડતાં એ સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હોવાની અને આગળ જતાં વળી ઓખામંડળમાં બંધાવેલા વિષ્ણુ-મંદિર પાસે એ નગરી હોવાની કલ્પના પ્રચલિત થઈ.

ઐતિહાસિક સમયમાં જૂનાગઢ એની મજબૂત કિલ્લેબંધી અને કુદરતી સંરક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ હતું.

આમ એક બાજુ રૈવતક ગિરિનું અને બીજી બાજુ સમુદ્રનું સામીપ્ય હોવાને મેળ મેળવવો મુશ્કેલ છે, છતાં મૌસલપર્વતો ઉલ્લેખ સલાપર્વના ઉલ્લેખ કરતાં ઘણો અનુકાલીન ન ગણાય, આથી શ્રી. એન. કે. ભટ્ટસાલી યાદવોના સમયમાં જ એ દારકા હોવાનું સૂચવે છે. તેઓ મહાભારતના વર્ણનને આધારે રાજસૂય યજ્ઞના સમયે યાદવોની દારવતી રૈવતક ગિરિની તળેટીમાં હોવાનું જણાવે છે, અને મૌસલયુદ્ધ થયું ત્યારે યાદવોનો નિવાસ અન્ય દારકામાં હોવાનું ને એ દારકા સમુદ્રકિનારા પર હોવાનું જણાવે છે.^{૧૯}

(૩) મૂળ દારકા :

પરંતુ પર્વત અને સમુદ્ર એ બંનેનું સામીપ્ય હોય તેવું પણ એક સ્થળ છે. એ છે જૂનાગઢ જિલ્લાના ઢાડીનાર તાલુકામાં ઢાડીનારથી પાંચ કિ. મી. દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલું 'મૂળ દારકા' નામે ઓળખાતું સ્થળ.

હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફેણમાં છે. એના સમર્થનમાં હીરાનંદ શાસ્ત્રી^{૨૦} નીચેની દલીલો રજૂ કરે છે :

મૂળ દારકા સમુદ્રતટ પર છે; પ્રાચીન દારવતીની નજીકનાં સ્થળો પણ મૂળ દારકા પાસે શોધી શકાય છે. રૈવત (ગિરનાર) ત્યાંથી બહુ દૂર નથી તેમજ પ્રભાસ એ સ્થળથી પશ્ચિમે ૩૫ કિ. મી. જ દૂર છે. એનું નામ 'મૂળ દારકા' સૂચવે છે કે પ્રાચીન દારકા અહીં હતી. ભાગવતપુરાણ (૧૧. ૩૧. ૨૩)માં વર્ણવેલ 'ભગવદ્દાસય', જે સિવાય આખી દારકા ડૂબી ગઈ તે પણ, મૂળ દારકામાં ભગનાવસ્થામાં એક નાના મંદિર તરીકે જળવાઈ રહ્યું છે; જોકે આ મંદિર મધ્ય-કાલીન છે, પણ એની દક્ષિણપૂર્વમાં એનાથી પુરાણો અવશેષ માલુમ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ સમુદ્રમાં કિલ્લેબંધીના અસ્થેય હોય એમ લાગે છે.^{૨૧}

હાથીઆઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફેણમાં કેટલાક નવા મુદ્દા^{૨૨} રજૂ કરે છે : 'દારકાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' માં જણાવેલ ચક્રતીર્થ અને ધર્મપુર તે આજના ચક્રકુંડ અને વિષ્ણુગયા કે વિષ્ણુપ્રયાગ છે. કોડીનાર અને નિકુમતી નદીનાં પ્રાચીન નામ કુબેરનગરી અને ન્યંકુમતી હતાં. આ બંધાં સ્થળ મૂળ દારકા પાસે આવેલાં છે.

શ્રી. ભટ્ટસાલી યાદવોના કાલની પહેલી દારકા રૈવતક ગિરનાર પાસે અને બીજી દારકા કોડીનાર પાસે સમુદ્રતટ પર આવેલી હોવાનું સૂચવી ઉપર જણાવેલા બીજા અને ત્રીજા મતોનું સમાધાન સૂચવે છે.^{૨૨અ}

કૃષ્ણે બીજી દારકા બાંધી હોવાની શક્યતા ભટ્ટસાલીની જેમ પ્ર. ચં. દીવાનજી^{૨૩} પણ વિચારે છે. પ્રો. વી. બી. આઠવળેએ આ વિચારને વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યો.^{૨૪} જૂનાગઢ સમુદ્રથી ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) દૂર હોવાથી એ કૃષ્ણની દારકા ન હોઈ શકે, પરંતુ મૂળ દારકા કૃષ્ણની દારકા હોવી જોઈએ. ગિરનાર એટલે પ્રાચીન ગોમંત પરંત, અને ગીરનું જંગલ મૂળ દારકાથી બહુ દૂર નથી. વૃષ્ણિ-અંધકોએ મૂળ દારકામાં વસવાટ કર્યો. સમય જતાં, આનર્તની ઉત્તરે નરક^{૨૫} અને શાલ્વ જેવા શત્રુઓનો કૃષ્ણે નાશ કર્યો, પરિણામે આજની દારકામાં યાદવોએ સ્થળાંતર કર્યું. પીંડારા અને શંખોદ્ધાર ખેટ વર્તમાન દારકાની પાસે છે. આમ શ્રી. આઠવળે યાદવોના કાલની બે અલગ દારકા માનીને ઉપર જણાવેલા પહેલા અને ત્રીજા મતનું સમાધાન સૂચવે છે.

ઉપરનાં ત્રણ સ્થળો ઉપરાંત પોરબંદરની ઉત્તર-પશ્ચિમે પોરબંદર અને મિયાણી વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા પર કોયલા ડુંગર પાસે શ્રીનગર નજીકના એક સ્થળને પણ પ્રાચીન દારકા ગણવામાં આવે છે.^{૨૬} સોમનાથથી ૫૮ કિ. મી. (૩૬ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું 'માધવપુર પાસેનું' એક સ્થળ^{૨૬અ} પણ દારકા હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ સ્થળે લાંબા કાળથી ચૈત્ર માસમાં કૃષ્ણદુર્ગમિણી-વિવાહ ઊજવાતો આવ્યો છે.

ઉપરના દરેક સ્થળની યાદવોની દારકા તરીકેની શક્યતા અનુશ્રુતિઓના પ્રકાશમાં વિચારીએ :

પ્રાચીન દારકા રૈવતક અને સમુદ્ર બંનેની પાસે હતી એવી પ્રાચીનતમ અનુશ્રુતિ મહાભારતમાં મળે છે. દારકાના ભૌગોલિક પરિસરમાં રૈવતકને ન ગણી, કેવળ સમુદ્ર પર જાર ચૂકતી અનુશ્રુતિ સત્ય હકીકત રજૂ કરતી નથી. મહાભારતનાં વર્ણન પ્રથી લાગે છે કે યાદવોના જીવનમાં રૈવતક એક મહત્વનું

અંગ બની ગયેા હતા; અર્જુન અને કૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી પાછા ફરતાં રૈવતક પર રાત્રિવાસ કરેલો ને મુલદાના હરણુ સમયે રૈવતકનો જ ઉત્સવ ચાલતો હતો. આ પ્રસંગે જોતાં રૈવતક વગરની દ્વારકા વિચારવી અસંગત છે.

રૈવતકની અગત્ય હોવા છતાં, સમુદ્ર પાણુ દ્વારકાની નજીક હતો એ હકીકત છે. ૨૭ યદુઓ દરિયાખેડુ પ્રજા ન હોવાથી એમને સમુદ્રનું આકર્ષણ ઓછું હશે, તેથી એમના જીવનમાં રૈવતકના જેટલો અગત્યનો લાગ સમુદ્રનો નહિ હોય; જોકે એમના રોજિંદા જીવનમાં સમુદ્રને અગત્ય ઓછી મળી હશે, પણ દ્વારકાના ભૌગોલિક ચિત્રમાં સમુદ્રનું અસ્તિત્વ હતું જ.

આ રીતે વિચારતાં જૂનાગઢને યાદવની દ્વારકા ગણવી ખરોખર નથી. જૂનાગઢ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ધણું અગત્યનું સ્થળ હતું, પરંતુ ગિરનારને રૈવતક ગણવાની પરંપરા ઘણી મોટી ઉદ્ભવી લાગે છે. તદુપરાંત આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં જૂનાગઢ લશ્કરી મહત્વના સ્થળ તરીકે હતું એવો પુરાવો હજુ મળ્યો નથી. ઐતિહાસિક સમયમાં એ અગત્યનું લશ્કરી સ્થળ હતું; ઉપરકોટ ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક કાલની શરૂઆતથી જૂનાગઢ ‘ગિરિનગર’ તરીકે ઓળખાતું; ‘દ્વારકા’ નામ એની સાથે કદી પણ જોડાયેલું માલૂમ પડ્યું નથી.

વર્તમાન દ્વારકા દ્વારકાધીશના મંદિરને કારણે તેમજ શંકરાચાર્યના એક મંદને કારણે ખ્યાતનામ છે, પણ ભારતયુદ્ધ સમયે એનું અસ્તિત્વ શંકાસ્પદ છે, કારણ કે ડૉ. સાંકળિયા અને શ્રી. નાણાવટીએ કરેલા ખોદકામથી પુરવાર થયું છે કે વર્તમાન દ્વારકાનો વસવાટ યાદવકાલ કરતાં મોડો શરૂ થયો છે. દ્વારકાનો વસવાટ ધિરવીસનના થોડા સમય પૂર્વે શરૂ થયો હતો. ૨૮

જોકે મર્યાદિત જગ્યામાં જ ખોદકામ ૨૯ થયું છે, પણ મથુરાના યાદવો સાથે સંબંધ બતાવતો એક પણ પુરાવો ખોદકામમાંથી જડ્યો નથી. ૨૯બ

તદુપરાંત ‘ઓખામંડળ’ નામ કૃષ્ણની પુત્રવધૂ ઉષા પરથી પડ્યું હોય એમ લાગતું નથી. કોઈ યાદવ વીરને બદલે ઉષા પરથી પ્રદેશનું નામ પડે એ વિચિત્ર છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઉષા’ શબ્દનો અર્થ ‘ખારો પ્રદેશ’ પણ થાય છે, જ્યારે ‘ઉશીર’નો અર્થ મોથ થાય છે. ઓખામંડળનો પ્રદેશ ખારો છે અને ત્યાં મોથ પુષ્કળ જોગે છે. એ ઉપરાંત ઉષા નામની એક નાની નદી આ પ્રદેશમાં વહે છે. ૩૦

શંખોદ્ધારનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ભાગવતપુરાણમાં છે. આ પુરાણ ધણું અનુક્રાલીન છે. પિંડારકનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં^{૩૧} છે, પરંતુ પ્રાચીન ‘પિંડારક’ અને દ્વારકાથી ૨૯ કિલોમીટર (૧૮ માઈલ) દૂર આવેલું હાલનું ‘પીંડારા’ એક જ છે એ શંકાસ્પદ છે. પિંડદાન^{૩૨} વિધિ સાથે સંકળાયેલા ‘પ્રાચી સરસ્વતી’ તીર્થનો ઉલ્લેખ રક્ષપુરાણમાં છે. રક્ષપુરાણ પ્રાચી સરસ્વતીને ‘પિંડતારક’ કહે છે. રક્ષપુરાણની વર્તમાન વાચના મોડેની હોવા છતાં સંભવ છે કે આ વિધાન કોઈ પ્રાચીન અનુશ્રુતિ પર આધારિત હોય. આ પરથી અનુમાન થઈ શકે કે મૂળ દ્વારકાથી ઉત્તરે ૨૪ કિ. મી (૧૫ માઈલ)ને અંતરે આવેલું પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થ પ્રાચીન પિંડારક હોય, અને ઉત્તરમાં નવી દ્વારકા તીર્થસ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતાં હાલનું પીંડારા અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય.

પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણયમાં રૈવતકનો સ્થળનિર્ણય મહત્વનો છે. રૈવતકના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિગતે ચર્ચ્યો છે.^{૩૩} લેખકનું મતભ્ય છે કે દ્વારકાની નજીકનો રૈવતક પર્વત શરૂઆતમાં ગિરનાર જે ત્યારે ઊર્જિત હતો કે ઉજ્જયંત તરીકે ઓળખાતો તેનાથી તદ્દન જુદો હતો. વખત જતાં દામોદરના મંદિરવાળો ભેંસેલો કુંગર^{૩૪} રૈવતક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો અને ત્યાર પછી વળી ગિરનાર પર્વત પોતે પણ એ જ નામથી ઓળખાયો.

એમના મતાનુસાર કૃષ્ણની દ્વારકા, અનુશ્રુતિ સૂચવે છે તેમ, પ્રાયઃ સમુદ્રમાં લય પામી હશે. દ્વારકાનો સ્થળનિર્ણય કરતી વખતે સમુદ્રમાં લય પામવાની અનુશ્રુતિને લક્ષમાં લેવી ઘટે. તેમજ એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે શરૂઆતમાં રૈવતક ગિરિ કોઈ જુદો જ પર્વત હતો, જે સમુદ્ર નજીકની દ્વારકા પાસે આવ્યો હોવો જોઈએ. દ્વારકા કૃષ્ણ જતાં આગળ જતાં ગિરનાર ‘રૈવતક’ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

‘રૈવત’ કે ‘રૈવતક’નો ઉલ્લેખ ગ્રંથોમાં ‘અચલ’ ‘ગિરિ’ કે ‘પર્વત’ તરીકે થયો છે. સંસ્કૃતમાં આ શબ્દનો અર્થ ટેકરી, કુંગર કે પર્વત થાય છે. સંભવતઃ દ્વારકાની પાસે આવેલો અને લશ્કરી મહત્ત્વ ધરાવતો રૈવતક ઊંચો પર્વત નહિ, પણ ટેકરી હશે; પરંતુ આગળ જતાં ભારતયુદ્ધ પછી કવિની કલ્પનામાં રૈવતક ટેકરી ઊંચા રૈવતક પર્વતમાં રૂપાંતર પામી હશે ને સૌરાષ્ટ્રમાં ઊંચો પર્વત ગિરનાર સિવાય અન્ય ન હોવાથી એ પર્વત રૈવતક તરીકે ઓળખાયો હોય.

કોઈ કુદરતી ઊથલપાથલમાં દ્વારવતીની જેમ રૈવતક ટેકરી પણ નાશ પામી હોય ને આગળ જતાં ગિરનાર કે એની પાસેના કુંગરને ‘રૈવતક’ નામ લાગુ

પડ્યું હોય એવી શક્યતા છે. આ ઊથલપાથલમાં ભૌગોલિક ચિત્ર તદ્દન બદલાઈ પળ્યુ ગયું હોય. આવા પ્રકારનો એક દાખલો પુરાણોમાં નોંધાયો છે. પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી નદીના મુખમાં આવેલી ‘કૃતરમર’ નામે ટેકરી વડવાનહને લીધે નાશ પામી હતી.^{૩૫} વળી સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારા પર ખીખા ધીમા કે ઓચિંતા ફેરફાર થયા છે.

‘રૈવતક’ ને જિંચા પર્વતને બદલે ટેકરી માનીએ ને એ ટેકરી ધરતીકંપ અને સમુદ્રભરતીના પૂરથી નાશ પામી હોય તો સંભવ છે કે કૃષ્ણની દ્વારકા વર્તમાન પ્રભાસ પાસે હતી. મહાભારતના ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રભાસ રૈવતક અને દ્વારકા પાસે પાસે હતાં. વર્તમાન પ્રભાસ એ જ પ્રાચીન પ્રભાસ હતું,^{૩૬} આથી સચિત સ્થળોમાં સરખામણીએ નજીકનાં માધવપુર અને મૂળ દ્વારકાનો યાદવકાલીન દ્વારકા હોવાનો દાવો વિચારવો ઘટે. આ બંનેમાં મૂળ દ્વારકાની પ્રાચીન દ્વારકા હોવાની શક્યતા વધારે છે, કારણ કે એ શતકોથી ‘મૂળ દ્વારકા’ નામ ધરાવે છે, તેમજ પિંડતારક પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થ એનાથી થોડે જ દૂર છે.

કોઈ મોટા ફેરફારમાં કૃષ્ણની દ્વારકા અને સમીપવર્તી રૈવતક ટેકરી નાશ પામી; તોપણ ભારતવર્ષના લોકોએ પોતાના ઇષ્ટ અવતારી પુરુષની સ્મૃતિને જાળવી રાખવા સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાથી પશ્ચિમ કિનારા પર એક નહિ, પણ અનેક દ્વારકાઓ ઊભી કરી. આ પ્રક્રિયામાં કેાડીનાર પાસે આવેલી મૂળ દ્વારકા સર્વપ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવી હશે અને ઓખામંડળની દ્વારકા ત્યાર પછી ઊભી થઈ હશે.

ન્યાસુધી પુરાતત્વીય અન્વેષણ અન્યથા પુરવાર ન કરે ત્યાંસુધી માનવું રહ્યું કે યાદવોની હુપ્ત થયેલી રાજધાની દ્વારકા મૂળ દ્વારકાની પાસે આવી હશે, ને કુદરતેના કોપ એ નગરી પર એવો જિતરો હશે કે એ નાશશેષ બની ગઈ. બુમિની અંદર આવેલ એની સમીપના સ્થાનમાં ‘દ્વારકા’ નામ વિસ્તર્યું, પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમ બુશિર પાસે શતકો પછી વસેલી હાલની દ્વારકાએ પણ એ તીર્થધામની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

પાદટીપો

૧. મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૦; હરિવંશ ૧. ૨૪-૨૬. વળી ગુરુઓ
વાયુપુરાણ, સ્તવરાધ, ૨૪. ૨૭ :—

આજગામ યુવા ચૈવ સ્વાં પુરીં યાદવૈવૃતામ્ ।
કૃતાં દ્વારવર્તીં નામ બહુદ્વારાં મનોરમામ્ ॥

૨. ઇતિ સંચિન્ત્ય સર્વે સ્મ પ્રતીતીં દિશમાશ્રિતાઃ ।
કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યાં રૈવતેનોપશોભિતામ્ ॥

પુનર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વયં નૃપ ।
તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ॥
હિયોઽપિ યસ્યાં યુધ્ધેયુઃ કિં પુનર્વૃણિપુજ્જવાઃ ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૨

મથુરાં સંપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારવર્તીં પુરીમ્ ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૫

૩. સંક્રમા મેદિતાઃ સર્વે નાવશ્ર પ્રતિષેધિતાઃ ।
પરિસ્વાદ્વાપિ કૌરવ્ય કીલૈઃ સુનિચિતાઃ કૃતાઃ ॥

મહાભારત ૩. ૧૬. ૧૫

સમે નિવિદ્યા સા સેના પ્રભૂતસલિલાશયે ।
ચતુરજ્જ્વલોપેતા શાલ્વરાજાભિપાલિતા ॥

મહાભારત ૩. ૧૭. ૨

૪. અવસદ્ દ્વારકામેત્ય વૃષ્ણિભિઃ પરમાર્ચિતઃ ॥
સ કદાચિત્સમુદ્રાન્તે વસન્દ્વારવર્તીમનુ ।

મહાભારત ૧૦. ૧૨. ૧૧-૧૨

૫. નિર્યતિ તુ જને તસ્મિન્દ્વાગરો મકરાલયઃ ।
દ્વારકાં રત્નસંપૂર્ણાં જલેનાપ્લાવયત્તદા ॥ ૮. ૪૦

૬. છ શ્લોકો (૮૪. ૨૧-૨૬)માં સમુદ્રવણ્ન આવે છે, જ્યારે ત્યાર પછીના
બે શ્લોક (૨૭-૨૮) રૈવતનું વણ્ન કરે છે.

૭. ૮૯. ૩૫-૩૬

૮. ૮૫, ૫. એમાં નગરીને “વારિદુર્ગ” કહી છે.

૯. ૫. ૨૩. ૧૩

૧૦. ૧. ૩. ૨૮

૧૧. ૧૩. ૧૪-૧૬

૧૨. સમાપ્ત, Appendix I, pp. 412ff.

૧૩. તેણે કાલેણં તેણં સમણં બારવડે નામં નગરી હત્યા । તીસે નં બારવડે
નગરીએ બહિશ ઉત્તરપુરચ્છમે દિસીમાણે રેવતમે નામ પઞ્ચએ હત્યા ।

૧૪. E. B. Cowell, *Jātaka Stories*, Vol. IV, p. 53

૧૫. F. E. Pragiter, *Mārkaṇḍeya Purāṇa-a Translation*, p. 289

૧૬. સુરસિંહજી એસ. જી. ડેલ દ્વારકા વિશેના એમના લેખ (‘‘પથિક’’, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૧, પૃ. ૨૧-૨૪)માં પાર્શ્વેશ્વરજી મંત્રણ્ય ધરાવે છે. એમની એક દલીલ છે કે બરકા પર્વતનો આકાશપરાનો કિલ્લો કૃષ્ણે બંધાવ્યો હતો, પરંતુ પુરાતત્ત્વીય અન્વેષણથી આ કિલ્લો ધણા મોડા સમયનો હોવાનું સાબિત થયું છે.

૧૭. *Glory that was Gurjaradeśa*, Part I, p. 132

૧૮. ‘‘ઐતિહાસિક સંશોધન’’, પૃ. ૩૭૬-૩૮૧

૧૯. N. K. Bhattasali, *IHQ*, Vol. X, pp. 541 ff.

૨૦. *Annual Report of the Director of Archaeology, Baroda State, 1934-35*, p. 16

૨૧. *Archaeology and Ancient Indian History*, p. 33

૨૨. નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા, ૧૨, ૧૭-૧૦૦

૨૨અ. જુઓ ઉપર પા. ૬૧. નં. ૧૬.

૨૩. જુઓ એમનો લેખ ‘‘Historical Value of Paurāṇik Works’’, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. I, p. 124.

૨૪. ‘‘Solution of Dwarka Controversy,’’ *Bhāratiya Vidyā*, August 1947, pp. 190 ff.

૨૫. આઠવળેતું મંત્રણ્ય છે કે પ્રાચીનયોતિષપુર સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલું હતું અને નરક એનો રાજ હતો.

૨૬. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

અત્રે નોંધવું જરૂરી છે કે પોરબંદર નજીક આવેલા વિસાવાડા પાસે પણ મૂળ દ્વારકા છે. ત્યાં રણછોડજીનું મંદિર છે, ‘‘પરંતુ મંદિર પહેલાં નીલકંઠ મહાદેવનું હતું. બિંબ અર્ધચંદ્રની મધ્યમાં છે. પાછલી કીવાલના ગોખમાં—પાર્વતીની મૂર્તિને સ્થાને—

સ્થાપેલી શ્વેતોદ્ભવી ભૂતિ પછીના સમયની છે.” (K. F. Sompura, *Structural Temples of Gujarat*, p. 530)

૨૬. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

૨૭. જુઓ ૬૫૧ પાકીય ૩ અને ૪.

૨૮. Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka*, pp. 13, 29

૨૯. દ્વારકાધીશ મંદિરની નજીકમાં લગભગ ૨૫ × ૨૦ ફૂટ (૮ × ૬ મીટર) પછી શરૂ કરી આખી જતાં ૧૦ × ૧૦ ફૂટ (૩ × ૩ મીટર) અને છેવટે ૬ × ૬ ફૂટ (૧.૮ × ૧.૮ મીટર)ના વિસ્તારમાં ૩૮ ફૂટ (૧૧.૬ મીટર) ઊંડું ખડક જાળી ખોદકામ કરવામાં આવ્યું હતું.

ઈસ્વીસનની પૂર્વે થોડા સમય પર આ સ્થળમાં વસવાટ શરૂ થયો હતો, ગોમતી ખાડીને કારણે એનું ખંદર સુરક્ષિત હતું. ખંદર પશ્ચિમના દેશો તથા દેશના અંદરના ભાગો માટે દ્વાર (દરવાજા) સમુદાય હતું, એટલે જ આ સ્થળનું નામ ‘દ્વારવતી’ રાખવામાં આવ્યું. સંભવતઃ સમુદ્રનું પાણી ગોમતી ખાડીમાં ઊભરાતાં આ સ્થળ પહોંચી ગયું.

ઈસ્વીસન પછી કે ત્રીજી સદીમાં આ જ સ્થળે દ્વિતીય દ્વારકા ઊભી થઈ. એમકેશ વાસણના હુકમો સૂચવે છે કે આ સ્થળનો વાસ્તુશિલ્પક સંબંધ રોમ સાથે પણ હતો. અહીં મળી આવેલા લાલ ચક્રચિત્ર મૃતપાત્રોના હુકમો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે એવી જ ભતનાં વાસણ વાપરતા રાજસ્થાન અને માળવાના લોકોએ અહીં વસવાટ કર્યો હતો.

દ્વારકાનું દ્વિતીય પુનરુત્થાન પાંચમીથી સાતમી સદીના સુમારે થયું. થોડા સમય પહેલાં જ વિષ્ણુ-પૂજને ગુપ્ત સમ્રાટોએ પ્રચલિત અને લોકપ્રિય બનાવી પુરાણમાં આપેલી કૃષ્ણ-કથાઓ તેઓના અભિલેખોમાં વસતાય છે. સંભવ છે કે આ સમયે દ્વારકાનું મહત્વ કૃષ્ણભક્તિના એક સ્થળ તરીકે વધુ હોય.

વિગતો માટે જુઓ Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka* માં H. D. Sankalia, “Dwarka in Literature and Archaeology” pp. 12 ff. અને M. S. Mate, “Excavations”, pp. 27 ff.

૨૬. ‘If we were so fortunate as to find the remains of a house, say at the depth of 30 feet or more and get along with it pottery called Painted Grey Ware then a great step forward in proving the migration of the Yādavas under Shri Kṛṣṇa in about 1000 B. C. would have been taken.’

['૩૦ ફૂટ કે એનાથી વધુ જાંડાઈએ કોઈ ધરના અવશેષ અને એની સાથે ચિત્રિત રાખોદિયાં મૃત્પાત્ર પ્રાપ્ત કરવા અમે બાબ્બાણી થયા હોત તો ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ના સુમારે શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે થયેલા યાદવોના સ્થળાંતરને સાબિત કરવામાં મોટું પગલું બરાથું હોત.']

H. D. Sankalia, "Dwarka in Archaeology and in Tradition", *Times of India*, June 2, 1963

૩૦. કલ્યાણરાય જોશી, "દ્વારકા", પૃ. ૭૧-૭૩

૩૧. રૂ. ૮૦. ૮૨; ૮૬, ૧૭

૩૨. H. G. Shastri, "The Raivataka Hill Near Dvārakā", *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p. 51

૩૩. એજન, પૃ. ૪૮-૬૪

૩૪. ગિરનારની પશ્ચિમે આ ડુંગર આવેલો છે. દામોદરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અને અશોકનો શૈલલેખ આ ડુંગરની તળેટીમાં આવેલાં છે. આ ડુંગરને સ્થાનિક લોકો "લેન્ડલો" કહે છે.

૩૫. જુઓ : H. G. Shastri, "The Raivataka Hill near Dvārakā" *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p. 55.

"The Epics, the Purāṇas and epigraphs refer to this submarine scourge which the ancients cloaked under the garb of a legend. But a close examination of the historical references to this hitherto unnoticed evil seems to point out to a real phenomenon which occurred within the memory of mankind; and that off the Western coast of India but originating perhaps in the volcanic regions of the islands of the southern seas."

"અસહના લોકો દ્વારા 'ઇતકથાનું' સ્વરૂપ પામેલા વડવાનશ્વના અભિધ્યાપનો ઉદ્દેશ્ય મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અને અભિલેખો કરે છે. આજ સુધી ધ્યાન બદાવ રહી ગયેલા આ અભિધ્યાપને લગતા ઐતિહાસિક નિર્દેશોની જાંડી તપાસ કરતાં જણાય છે કે એ સત્ય ઘટના હતી, જે માનવજાતના સ્મૃતિપટ દરમ્યાન બનેલી અને જે ભારતના પશ્ચિમી સમુદ્ર-કિનારા પાસે બની, પણ જેનો ઉદ્ભવ દક્ષિણ સમુદ્રોનાં દાપુઓના જ્વાલામુખી પ્રદેશોમાં થયા".

B. A. Saletore, "The Submarine Fire in Indian History", *Indian Culture*, Vol. II, p. 501

૩૬. *Indian Archaeology 1956-57—a Review*, pp. 16-17

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ
પ્રાચીન સ્થળો, જાતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો

ગુજરાતના આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાંથી ઐતિહાસિક કાલમાં સંક્રમણ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિ તથા પ્રજાને લગતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોની, ખાસ કરીને સમગ્ર પ્રાચીન કાલને અનુલક્ષીને, સમીક્ષા કરીએ કે જેથી ઐતિહાસિક કાલના એ સંદર્ભ સમજવામાં સરળતા રહે. એવી રીતે ગુજરાતમાં કાલગણનાની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી તેનાં પણ પરિચય કરી લેવો આવશ્યક ગણાય.

ગુજરાતનો સમસ્ત પ્રદેશ, એના મુખ્ય ભૌગોલિક એકમો, વહીવટી વિભાગો, પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, નગરો ઇત્યાદિને લગતા અનેકાનેક ઉલ્લેખ પ્રાચીન કાલના સાહિત્યમાં તથા અભિલેખોમાં મળી આવે છે તેના પરથી તે તે સ્થળ ક્યારે કયા નામે ઓળખાતું હતું તે એના મોટા સમૂહોનાં નામોથી વ્યક્ત થતા વિસ્તારોમાં ક્યારે કેવાં પરિવર્તન થતાં હતાં એ જાણવા મળે છે.

સાધનસામગ્રી

આજે જેને 'ગુજરાત રાજ્ય' કહેવામાં આવે છે તેમાં તળ-ગુજરાતનો— ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો—તથા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે. ભૌગોલિક રીતે એક સંસ્કૃતિ, એક સભ્યતા, એક ભાષા અને એક સમાજ ધરાવતા આ ત્રણ ભૂભાગ અતિપ્રાચીન કાલથી એકાત્મક રહ્યા છે. ઉત્તર ભારતની હડપ્પીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પરંપરા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રસરેલી જાણવામાં આવી છે, પરંતુ આ સમગ્ર ભૂભાગની સંજ્ઞા ત્યારે શી હતી એ જાણવામાં આવ્યું નથી. આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જળવાયેલા આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની કેટલીક વિગતો અંશસ્થ થયેલી છે, પણ તે તે સમય કરતાં પ્રમાણમાં મોટા—કેટલીક તો ધણા જ

મોડા—સમયમાં લિપિખંડ થયેલી છે, વૈદિક કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક જૂનું ખડું, પરંતુ એમાં શુન્દરાતના એકાદ રથાનનો જ અને એ પણ માત્ર સંભવિત કોટિનો જ નિર્દેશ કહી શકાય. સૂત્રસાહિત્યમાં પણ એકાદ જ કહી શકાય તેવો અને પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ—સૂત્રપાઠમાં પણ એકાદ તેમજ એ સૂત્રપાઠના પરિશિષ્ટ તરીકે આવતા ગણપાઠમાં પ્રમાણમાં થોડી વિશેષ સંખ્યામાં સમકાલીન રથાનનિર્દેશો—ખેશક, આ ગણપાઠમાં પાછળથી ઉમેરણો થયાની શક્યતા કહેવામાં આવે છે, યા તો ગણપાઠ પણ કદાચ પાણિનિના સમય પછી સંકલિત થયો હોય?—એ આલ્પ-ઐતિહાસિક કાલના શુન્દરાતના જૂલાગ માટે કહી શકાય. મહાભારત-હરિવંશ, રામાયણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણો—આ બધું સાહિત્ય પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી અનુસ્રુતિઓના ભિન્ન ભિન્ન કાલનું અને ભિન્ન ભિન્ન મુખોનું સંકલન છે એટલે એમાંથી રપટપણે શુદ્ધ નિર્ભેળ અને સમકાલીન માહિતી છે એમ કહેવું સાહસરૂપ થઈ પડે છે. આ અનુસ્રુત્યાત્મક સાહિત્ય લિપિખંડ તો ઐતિહાસિક કાલમાં થયેલું છે. ઐતિહાસિક કાલનાં જ કહી શકાય તેવાં સાધનોમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, પતંજલિનું વ્યાકરણ—મહાભાષ્ય, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, કેટલીક રમૂતિઓ, બૌદ્ધ ધર્મનું જાતક—સાહિત્ય, જૈન ધર્મના મૂળ આગમોનું સાહિત્ય, ભાસ-અથર્વોષ—કાલિદાસ વગેરે કવિઓના ગ્રંથ, વાતસ્યાયનનું કામસૂત્ર, વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા, વળી ભટ્ટિ માધ દંડી ઉદ્વોતનસૂરિ રાજશેખર હેમચંદ્ર બિહારણ હરિભદ્રસૂરિ સોમેશ્વર અને અનેક જૈન ગ્રંથકારોનાં કાવ્યો, કથાનકો, પ્રબંધો, કાશ્યપો, વ્યાકરણો, કાવ્યશાસ્ત્રનાં ગ્રંથો, આયુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથો, નાટકો—આ ઈ. પૂ.ની ૩૭-૪ ચોથી સદીથી ૯ઈ ઈ. સ.ની તેરમી સદી સુધીનાં જાણવામાં આવ્યાં છે. આ દિશામાં ઐતિહાસિક કાલમાં શિલાઓ તેમજ તામ્રપત્રોમાં કોતરવામાં આવેલા સંખ્યાબંધ અભિલેખો અને અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્ટિપત્રોમાં આવતી પ્રશસ્તિઓ પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગી જણાયાં છે. મહાભારતમાં એક સમયના ‘જય’નો અને એમાંથી વિઠ્ઠલેલા ‘ભારત’નો અંશ પ્રાચીન—અતિપ્રાચીન પણ હશે, પણ એ આજની મહાભારત—શતસાહસી (હકીકતે ‘હરિવંશ’ સાથે અંકિત ૭૮,૬૭૫ શ્લોકોની) સંહિતામાં તારવવા જતાં પણ સર્વાંશે પ્રમાણિત ગણાય કે નહિ એ વિષય ચર્ચાર્પક જ રહેવાનો. પુરાણોમાં તો આ વિષયમાં આનાથીયે કંઈયં વધુ મુશ્કેલી છે. અધિકૃત વાચનાઓને અભાવે અને પ્રક્ષેપોની તેમજ પરિવર્તનોની બૃહત્તાને કારણે સમયાંકનમાં નિશ્ચિતતા મેળવવી સુકર તો નથી જ. આવી મુશ્કેલીઓમાંથી આપણે પૂરી સાવધાનીથી તારણ કાઢવાનું રહે છે.

૧. પ્રદેશવાચક નામો

કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સમયના ઈ. સ. ૧૫૦ (શક ૭૨) ના જૂનાગઢ શૈલ-લેખમાં રુદ્રદામાની સત્તા નીચેના પ્રદેશોની યાદી આપવામાં આવી છે. ત્યાં ગણાવેલા દેશ તે આકર (પૂર્વ માલવ), અવંતિ (પશ્ચિમ માલવ), અનૂપ, નીવૃત્ત (નિમાડ), આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વેત્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિષાદ વગેરે છે.^૨ અંતે, ‘વગેરે’ કહેલા હોઈ આ ઉપરાંત બીજા પણ ખરા અનૂપનો પશ્ચિમ ભાગ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વેત્ર અને કચ્છ—આ પ્રદેશ આજના ગુજરાત રાજ્યના ભાગ છે, જ્યારે બાકીના ગુજરાત રાજ્યની સરહદને અડકીને રહેલા યા સરહદથી નજીકના છે. રુદ્રદામાની રાજધાની (ઉજ્જૈન) અવંતિમાં હતી એટલે આકર (પૂર્વ માલવનો પ્રદેશ), અવંતિ (પશ્ચિમ માલવનો પ્રદેશ), એની દક્ષિણે નીવૃત્ત (નિમાડ)નો પ્રદેશ ઉપરાંત પશ્ચિમ અને દક્ષિણના પ્રદેશ એની સત્તા નીચે હતા, જેમાં આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) —સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર—પશ્ચિમ ગુજરાત)—શ્વેત્ર (સાબરકાંઠા—ઈશાન ગુજરાત)—મરુ (પશ્ચિમ મારવાડ)—કચ્છ (વાયવ્ય ગુજરાત)—સિંધુ (સિંધ)—સૌવીર (નગરકંઠા અને થર—પારકરનો પ્રદેશ)—કુકુર (પૂર્વ રાજસ્થાન)—અપરાંત (દક્ષિણ ગુજરાત અને નાસિક તથા ચાણા જિલ્લાનો પ્રદેશ, અન્ય મતે દક્ષિણ પંજાબનો પ્રદેશ)^૩ —નિષાદ (ડાંગ-વાંસદા ધરમપુરથી લઈ કુંગરપુર-વાંસવાડાના વાગડ પ્રદેશને સમાવતો, આજુ સહિતનો સમગ્ર ભીલ-પ્રદેશ, અન્ય મતે મારવાડની ઉત્તરનો પ્રદેશ)^૪ સમાઈ જતા હતા. આમાં પંચમહાલ અને મધ્ય ગુજરાતનો ખ્યાલ આપનારા દેશભાગ અલગ જોવા મળતા નથી એટલે સંભાવના કરી શકાય કે પંચમહાલનો સમાવેશ ભીલોના પ્રદેશ તરીકે ‘નિષાદ’માં હોય અને મહીની ઉત્તરનો પ્રદેશ ‘શ્વેત્ર’માં, તો મહીથી નર્મદાના પ્રદેશ ‘અપરાંત’માં સમાવેશ પામતા હોય. ભીલોથી વસેલો વિંધ્યનો સમગ્ર પ્રદેશ સહજ રીતે ‘નિષાદ’માં સમાવેશ પામતો હશે.^૫

રુદ્રદામાના સમયના, આજના ગુજરાતના એ સમયના, પ્રદેશોને કેંદ્રમાં રાખી ગ્રંથસ્થ વગેરે પુરાવાઓની દૃષ્ટિએ તે તે પ્રદેશ, વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લેખિત થયેલો, કયાં કેમ છે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આનર્ત : રુદ્રદામાના સમયના ઉપર કહેલા જૂનાગઢ શૈલ-લેખના નિર્દેશ પરથી એમ લાગે છે કે ‘આનર્ત’ આજના મોટા ભાગના ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશ માટે સચિત્ થયો છે, જેની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને પશ્ચિમે

‘કચ્છ’, ઉત્તરે ‘મરુ’, ઉત્તર-પૂર્વે ‘નિપાદ’, અને પૂર્વે ‘શ્વભ્ર’ આવેલા કહી શકાય. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ-સત્રપાઠના સામાન્ય રીતે પરિશિષ્ટરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલા ‘ગણપાઠ’ને આપણે કદાચ પાણિનિની રચના સર્વાંશે ન ગણીએ અને એમાં ઉમેરણ થયાં છે એ પણ ધડીબર સ્વીકારીએ, તોપણ ઈ. પૂ. ૨ જી સદીથી આ પૂર્વેની તો એ રચના નથી. ‘ગણપાઠ’ દેશવાચક નામોમાં ‘કચ્છ’ ‘શ્વભ્ર’ ‘એટક’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘અનૂપ’ અને ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^૯ ‘ગણપાઠ’ના નિર્દેશ(૪-૨-૧૨૭)થી ‘આનર્ત’ સ્થિત છતાં એ ક્યાં હતો એ ત્યાંથી જાણી શકાતું નથી; એ નક્કી કરવાને માટે મહાભારતના નિર્દેશ જ કામ લાગે એમ છે. રાજસૂય-નિમિત્તે અર્જુન ઉત્તરમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો કહ્યો છે ત્યાં એણે પહેલાં કુણિંદ દેશના રાજાઓને વશ કર્યાં. ત્યાં આનર્ત, કાલકૂટ અને કુણિંદ દેશ ઉપર વિજય મેળવી સમગ્ર દ્વીપ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં સપ્તદ્વીપના રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી, એમના ઉપર જીત મેળવી એ ભગદત્તના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર તરફ દોડી ગયો.^૭ ત્યાંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ ઉત્તર તરફના પ્રદેશ છે અને તેથી દિગ્વિજયના વર્ણનવાળો આનર્તનો આ નિર્દેશ ગુજરાતને લાગુ પડે નહિ. સહદેવે કરેલા દક્ષિણ દિશાના વિજયના વર્ણનમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ આવે છે, આનર્તનો નહિ.^૭ અ આરણ્યક-પર્વમાં ઉલ્લેખ થયા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દ્વૂતમાં બધું ગુમાવ્યું ત્યારે કૃષ્ણ આનર્તમાં નહોતા અને શાલ્વની સામે એના નગર તરફ એનો વધ કરવા ગયા હતા એવું કૃષ્ણનું યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કથન થયું છે,^૮ અર્થાત્ કૃષ્ણનો નિવાસ આનર્ત દેશમાં હતો. શાલ્વે આનર્ત ઉપર કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરેલી.^૯ એણે, હકીકતે, દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી હતી.^{૧૦} એણે દ્વારકાવાસીઓને ‘આનર્તદેશવાસીઓ’ એવું સંબોધન કર્યું હોઈ^{૧૧} મહાભારતને દ્વારકા ‘આનર્ત’ના પ્રદેશમાં અભીષ્ટ હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ભીષ્મપર્વમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને જખૂખડ-વિનિર્માણની વાત કહે છે ત્યાં જનપદોનાં નામ ગણાવે છે તેમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો નિર્દેશ કર્યા પછી કેટલાક દેશો બાદ ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૧૨} આમ જાણે કે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ દેશ હોય ! પરંતુ આરણ્યક-પર્વમાં ધૌમ્ય પાંડવોને ભારતવર્ષનાં તીર્થ ગણાવે છે ત્યારે ‘સુરાષ્ટ્ર’નાં તીર્થ ચમસો-મનજન, પ્રભાસ, પિંડારક, ઉજ્જયંત ગિરિ સાથેસાથ દ્વારવતીને પણ ગણાવે છે,^{૧૩} અને એ પર્વમાં અન્યત્ર દ્વારકાને જ ‘આનર્તનગર’ કહેવામાં આવેલ છે.^{૧૪} આમ ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એક જ પ્રદેશનાં બે નામ હોય, યા તો ‘સુરાષ્ટ્ર’નો ‘આનર્ત’માં સમાવેશ થતો હોય કે ‘આનર્ત’નો

‘સુરાષ્ટ્ર’માં. ‘આનર્ત’ના સ્થળનિર્દેશ માટે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વૈવસ્વત મનુને નવ પુત્ર થયા હતા તેમનામાંના શર્યાતિને આનર્ત અને સુકન્યા નામનાં એ સંતાન થયેલાં; આનર્તનો પુત્ર રૈવ હતો, આનર્તનો દેશ ‘આનર્ત’ હતો અને કુશસ્થલી એની રાજસ્થાની હતી; રૈવને કકુદ્ધી રૈવત નામનો મોટો પુત્ર હતો, જેનું કુશસ્થલીમાં રાજ્ય હતું.^{૧૫} અને સભાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉજ્જૈન યર્ષ ગયેલી કુશસ્થલીના સ્થાન ઉપર દ્વારવતી વસાવી હતી,^{૧૬} તે જ દ્વારકાને પછીથી, કૃષ્ણના જણાવ્યા પ્રમાણે, શિશુપાલે સળગાવી મૂકી હતી.^{૧૭} અને ઉપર જોયું કે આરણ્યકપર્વ પ્રમાણે દ્વારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં છે. હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિકાગમાં જોવા મળે છે કે હર્યશ્વને જેનું મુખ્ય મથક ‘ગિરિપુર’ કરવામાં આવ્યું હતું તે ‘સુરાષ્ટ્ર’ની સત્તા એના સસરા મધુ દાનવે આપી ત્યારે એ વિશાળ ‘આનર્ત’નો સ્વામી બનશે એમ પણ કહ્યું છે એ ‘સુરાષ્ટ્ર’ તો ‘સમુદ્રાનૂપભૂષિત’ હતો, એટલે કે સમુદ્રકાંઠાનો જલસમૃદ્ધ (અનૂપ) હતો અને ત્યાં વિસ્તારવાળું ‘આનર્ત’ રાષ્ટ્ર પણ હતું.^{૧૮} હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત અંશની પાછળ જે કોઈ અનુશ્રુતિ હશે તેણે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘આનર્ત’ને નજીક નજીકના ગણ્યા છે, જ્યારે મહાભારત પ્રમાણે દ્વારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં પણ હતી અને એ ‘આનર્તનગર’ હોઈ ‘આનર્ત’ દેશની રાજધાની હતી, અર્થાત્ ‘આનર્ત’માં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો સમાવેશ થઈ જતો હતો. વાયુપુરાણ ક્રમ્મ, સુરાષ્ટ્ર, અર્બુદ અને આનર્તને ‘અપરાંત’ની અંતર્ગત રહેલાં કહે છે.^{૧૯} મોડેનાં પુરાણોને બહુ ધ્યાનમાં ન લઈએ તોયે એક વાત સ્પષ્ટ છે કે પછીના સમયમાં ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ પ્રદેશ હોય એવું સૂચવે છે. આ અર્થમાં ‘આનર્ત’ નામ ઉત્તર ગુજરાત માટે પ્રયોજાયું.

આ પ્રસંગમાં એ વાત નોંધવાલાયક છે કે ‘લાટ’ પ્રદેશને સંપૂર્ણ રીતે જણ્યોતો રાજશેખર એની કાબ્યમીમાંસામાં પશ્ચિમના દેશોની ગણતરી કરતી વેળા ‘દેવસાહ’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘દશરક’ ‘ત્રવણ’ ‘ભૃગુક્રમ્મ’ ‘ક્રમ્મીય’ ‘આનર્ત’ ‘અર્બુદ’ ‘પ્રાભિણવાહ’ ‘યવન’ વગેરે સૂચવે છે,^{૨૦} જેમાં ‘ભૃગુક્રમ્મ’ અને ‘આનર્ત’ એ જુદા દેશ કહ્યા છે, પણ ત્યાં ‘લાટ’ નથી કહ્યો. એના મનમાં તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-દક્ષિણ એ ભાગ હોય અને એ અનુક્રમે ‘આનર્ત’ અને ‘ભૃગુક્રમ્મ’ વલ્લીના મૈત્રકેનાં સંખ્યાબંધ દાનશાસનોમાં વડનગરનાં ‘આનંદપુર’ અને ‘આનર્તપુર’ એવાં એ નામ જોવા મળે છે.^{૨૧} મહાભારતનું ‘આનર્તપુર’ કે ‘આનર્તનગર’ દ્વારવતી હતું એ વાત બુદ્ધાઈ ગઈ છે અને ઉત્તર ગુજરાતના વડનગરને માટે એ સંજ્ઞા વ્યાપક બની ગઈ છે એ રાજશેખરના ‘આનર્ત’ને

બંધ બેસી રહે છે. સોલંકી કાલમાં હવે ‘આનર્તપુર’ મળતું નથી, ‘આનંદપુર’ વ્યાપક છે, જે યથારથાન આ પછી બતાવવામાં આવશે.

‘આનર્ત’ નામ હરિવંશના નિર્દેશ પ્રમાણે શ્યાંતિના પુત્ર આનર્તના સંબંધે વ્યવહારમાં આવેલું સમગ્રય, પરંતુ મહાભારત એ વિશે મૌન સેવે છે. આદિપર્વમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન પ્રભાસમાં યથેષ્ટ વિહાર કર્યા પછી મહીધર દૈવતક ઉપર નિવાસ કરવા ગયા ત્યાં અર્જુને કૃષ્ણની સાથે રહી નટ-નર્તકોના ખેલ જોવાનું કહ્યું છે.^{૨૨} આરણ્યકપર્વમાં શાલ્વના અચાનક થવા સંભવિત આક્રમણથી બચવા વૃષ્ણિ, અંધક અને આનર્તોને સાવધાન કર્યા અને ધનલંકારોના રક્ષકોએ નટો-નર્તકો અને ગાયકોને દારવતીની બહાર રહેવા મોકલી આપ્યાનું લખ્યું છે.^{૨૩} ઉમાશંકર જોશી નટ-નર્તક-ગાયકોનું ‘આનર્ત’ વિશેષણ હોવાનો અર્થ કરે છે, પણ ‘આનર્ત’નો શ્લોકમાં સંબંધ ‘વૃષ્ણિ-અંધક’ની સાથે છે. આ ઉપરથી, ખેશક, એટલું અનુમાન કરી શકાય કે આનર્ત પ્રદેશમાં નટ-નર્તક-ગાયકોનું સ્વયં પ્રકારનું પ્રાધાન્ય હશે. વળી એ સ્વયં છે કે મેદિનીકોશમાં ‘આનર્ત’નો એક અર્થ ‘નૃત્યશાળા’ પણ થાય છે.^{૨૪} એ ધ્યાનમાં લઈએ તો આ શબ્દનો સંબંધ બા + નૃત્ ધાતુ સાથે બંધ બેસે એમ છે. આનંદશંકર કહે તો એવી સંભાવના કરી છે કે ‘ઋત કહેતાં બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞધર્મ તેને ન પાળનાર દસ્યુઓ-અનાયોજી જ્યાં વસે છે તે આનર્ત.’ એમનું ધારવું એવું છે કે ઋત ઉપરથી જ્ઞાનર્ત થયો છે.^{૨૫}

‘આનર્ત’ ઉત્તર ગુજરાત સુધી વ્યાપક હતો ને છેવટે એ ઉત્તર ગુજરાતમાં સીમિત થયો, જ્યાં નટ-નર્તકોની વસ્તી, વિશિષ્ટ રીતે, આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહી છે. આ ઉપરથી શ્યાંતિના પુત્ર આનર્ત-વાળી અનુશ્રુતિને માત્ર અનુશ્રુતિ ગણીને દેશનામને જ્ઞાનનૃત્ત ધાતુથી વ્યુત્પલ સ્વીકારીએ તો એ વધુ સ્વાભાવિક બની રહેશે. બૃહત્સંહિતા પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રદેશો અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ના પ્રદેશમાં નટ-નર્તકોનું પ્રાધાન્ય કહેવામાં આવ્યું જ છે.^{૨૬} ઉમાશંકર જોશીએ એક સંભાવના કરી છે કે ‘આ નર્તક તે જ નટ્ય-નાટ-લાટ તો નહિ ?’^{૨૭} અહીં એટલું સુધારી લઈએ કે આનર્ત-આનટ-અનટ-નટ-નાટ-લાટ. પછી ‘લાટ’ તળ-ગુજરાતની યાણા જિલ્લાની સરહદ સુધીના દેશવિભાગને માટે વિકસી આવ્યો.

સુરાષ્ટ્ર : ‘આનર્ત’ના સ્થાનવિસ્તારમાં વધવટ જોવા મળે છે, પરંતુ ‘સુરાષ્ટ્ર’ના વિષયમાં કોઈ નોંધપાત્ર ગરબ નથી. પાણિનિના ગણપાઠમાં

દેશવાસીઓના નામ તરીકે કુન્તસુરાષ્ટ્ર અને ચિન્તિસુરાષ્ટ્ર શબ્દો આવે છે.^{૨૮} 'કુન્તિ' અને 'ચિન્તિ' કોઈ પેટાવિભાગના વાચક હશે, પરંતુ 'સુરાષ્ટ્ર' તો સ્પષ્ટ જ છે, અને એ વર્તમાન સૌરાષ્ટ્રની તલભૂમિનો વાચક હોવા વિશે કોઈ અડચણ નથી, કારણ કે બીજા કોઈ પ્રદેશનું કયાંય કયારેય 'સુરાષ્ટ્ર' નામ જાણવામાં આવ્યું નથી. મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં એ શબ્દનાં દર્શન થાય છે, જેમાં દક્ષિણ દિશા તરફના વિજયમાં 'સુરાષ્ટ્ર'ના અધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહુતિને એણે વશ કર્યો હતો, ત્યાંથી એ શૂર્પારક તરફ આગળ વધ્યો હતો.^{૨૯} સુરાષ્ટ્રમાં હતો ત્યાંથી જ એણે કૃષ્ણના સાળા રુદ્રમીને વિજયના સ્વીકારનું કહેણ મોકલાવ્યું હતું.^{૩૦} સહદેવના વિજયમાં સુરાષ્ટ્રાધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહુતિ કહ્યો છે ત્યાં પાઠની ઘણી ગરબડ છે, પરંતુ એ કોઈ યત્ન વગર નથી જ: કદાચ 'સુરાષ્ટ્ર'ના કોઈ એક ભાગનો એ શાસક સચવાયો હોય. દિગ્વિજયના અધ્યાય જેમ્સે એ તેવા શ્રદ્ધેય લાગ્યા નથી, અને તેથી કોઈ જૂની અનુશ્રુતિની છાયામાં આ પ્રકારનું વિધાન થયું હોય. આરણ્યકપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને તીર્થોની નામાવલિ કહે છે ત્યાં 'સુરાષ્ટ્ર'માં ચમસોન્મજ્જન, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ, પિંડારક, ઉજ્જયંત ગિરિ અને દારવતી હોવાનું કહે છે.^{૩૧} આમાંનું 'ચમસોન્મજ્જન' પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્ભેદ' છે. 'ચમસોદ્ભેદ' સંજ્ઞાથી એ સરસ્વતી નદી કુરુક્ષેત્ર-વિનશન પાસે લુપ્ત થઈ સમગ્ર મરુ પ્રદેશમાં પણ ગુપ્ત રહી અને આગળ ચાલતાં જ્યાં પ્રગટ થઈ ત્યાં નાગોદ્ભેદ તીર્થ સાથે સચવાયેલું મળે પણ છે.^{૩૨} આ એક તીર્થ પ્રભાસની પાસેનાં છે કે અન્યત્ર એનો નિર્ણય એકદમ સરળ નથી; એશક, ચમસોન્મજ્જન 'સુરાષ્ટ્ર'માં ક્યાં એ અનિશ્ચિત છતાં, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ 'સુરાષ્ટ્ર'ને દક્ષિણ સમુદ્રતટે હોવા વિશે શંકાને સ્થાન નથી. પિંડારકનું સ્થાન આજની દારકાની નજીક પૂર્વમાં : ૯ કિ. મી. (૧૮ માઈલ)ને અંતરે કચ્છના અખાતને દક્ષિણ કાંઠે—સમગ્ર સુરાષ્ટ્રને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને એ જ નામથી જાણીતું છે. આરણ્યકપર્વમાંના કમ સ્વીકારીએ તો એને પ્રભાસ અને ઉજ્જયંત ગિરિ—આજના ગિરનારનાં સ્થળોની વચ્ચે કહ્યું છે; તેથી જ પ્રભાસ પાસે, ગીરમાંથી સરસ્વતી નામની નાની નદી દક્ષિણમાં વહેતી આવી—અત્યારના સ્વરૂપમાં થોડી નૈર્ઝત્યવાદિની બની, પૂર્વવાદિનીનું સ્વરૂપ પકડી, દક્ષિણવાદિની બની પછી છેક પ્રભાસ નજીકના ત્રિવેણીસંગમ સુધી પશ્ચિમવાદિની બની રહે છે તે—પ્રભાસથી ઉત્તર પૂર્વે ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ)ના અંતર ઉપરનું 'પ્રાચી તીર્થ' હોય એવો પણ એક અભિપ્રાય

છે. ૩૩ ખીજાં સ્થળોમાં 'દ્વારવતી' વિશે પણ મતભેદ છે, જે વિશે યથારથાન સૂચવાશે. આ સ્થાનો 'સુરાષ્ટ્ર'નાં છે એટલું નિશ્ચિત છે. ઉપર ખતાવેલો ભીષ્મપર્વનો ઉલ્લેખ કોઈ ખાસ મહત્વ ધરાવતો નથી; ત્યાં ઉપાવૃથ્-અનુપાવૃથ્ સાથે 'સુરાષ્ટ્ર' દેશનો નામોસ્લેખ કરી પછી કેકય-કુટ્-અપરાંત વગેરે દેશોને ગણાવી આપે છે, કોઈ ખાસ મેળ વિના. ૩૪

અહીં રામાયણના એ ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જોઈએ. આલકાંડમાં અશ્વમેધ યજ્ઞને સમયે વિક્ષિન્ન પ્રદેશોના રાજવીઓને નિમંત્રણ કરવા સુમત્ર સારથિને મોકલતી વેળા સિંધુ-સૌવીર અને 'સુરાષ્ટ્ર'ના રાજવીઓને સાથેલગા ગણાવે છે. ૩૫ સિંધુ (સિંધ) જાણીતો છે, સૌવીર સિંધુ અને 'સુરાષ્ટ્ર'ની સંધિ ઉપરનો, સંલવતઃ, નગરકંઠા અને થર-પારકરનો સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. આ સાહચર્યથી 'સુરાષ્ટ્ર'નું સ્થાન સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. ક્ષિક્ષિકાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ સીતાની લાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલે છે ત્યાં 'શૂરાભીર' અને 'વાલ્હીક'ની પહેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર' (સુરાષ્ટ્રના લોકો)માં તપાસ કરવાનું સૂચવાયું છે. ૩૬

'સુરાષ્ટ્ર'ને લગતા એ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોનો ખરો આરંભ તો પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના 'ગણપાઠ'થી થાય છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. પાણિનિના કૃત્વ-લેખે મનાતી 'શિક્ષા'માં અનુનાસિક સ્વરોચ્ચારણના વિષયમાં 'સૌરાષ્ટ્રિકા' નારી (શક્ય છે ત્યાંસુધી 'આહીરણી')નો નિર્દેશ નોંધપાત્ર છે. ૩૭ જોરસોના ધંધો કરનારી આહીર કોમ ઈ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં 'સુરાષ્ટ્ર'ના પ્રદેશમાં હોવા વિશે કોઈ મતભેદ નથી, એટલે એ ઉલ્લેખ 'સુરાષ્ટ્ર' દેશને લગતો હોવા વિશે કોઈ શંકા નથી. ઈ. પૂ. ૪ થી સદીનો કૌટિલ્ય-વિજ્ઞાનગુપ્ત-ચાણક્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'નો ઉલ્લેખ મહત્વનો એ માટે છે કે એમાં કાંબોજ અને 'સુરાષ્ટ્ર'ના ક્ષત્રિયોની શ્રેણીઓ-સમૂહોને ખેતી અને લડાઈથી આજીવિકા ચલાવનારા કહેલ છે. ૩૮ અંધરથ સાધનોમાં ભરત-નાટયશાસ્ત્ર 'સુરાષ્ટ્ર'નો 'અવંતિ' દેશની સાથે ઉલ્લેખ કરે છે, ૩૯ પણ નાટયશાસ્ત્રનો સમય કદાચ કૌટિલ્યના સમય જેટલો જૂનો ન હશે શકાય. આ બધામાં ઇતિહાસપુષ્ટ પ્રબળ પુરાવો નાસિકની ૩૭ મુદ્રાના, વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્યમાવિના પ્રાકૃત લેખનો, લગભગ ઈ. સ. ૧૪૯ નો છે, જેમાં 'અપરાંત' સાથે 'સુરઠ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૪૦ આ 'સુરાષ્ટ્ર'નું પ્રાકૃત રૂપ છે. કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સમયનો ઈ. સ. ૧૫૦ નો જૂનાગઢ શૈલલેખનો ઉલ્લેખ તો આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યો છે,

ત્યાંનો જ રક્તંદ્રુમના સમયનો ઈ સ. ૪૫૭નો એના ગિરિનગરના પાલક ચક્રપાલિતનો લેખ ‘સુરાષ્ટ્ર’ શબ્દનો એ વાર ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યાં બીજો ઉલ્લેખ સુરાષ્ટ્રાવનિ તરીકેનો ‘સુરાષ્ટ્રની ધરા’ની વાત કરે છે. ૪૧

પુરાણોમાં મત્સ્ય-બ્રહ્માંડ-વાયુ-વામન વગેરે ‘સુરાષ્ટ્ર’નો બીજા બીજા દેશો સાથે ‘અપરાંત’માં સમાવેશ કરે છે. ૪૨ વિષ્ણુપુરાણ પ્રજ્ઞઓની વાત કરતાં ‘અપરાંત’ અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ એમ જુદી જુદી ગણાવે છે. ૪૩ આ પછીનો અંથસ્થ ઉલ્લેખ તો વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતાનો કહી શકાય; એ પણ દેશવાસીઓને માટે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ૪૪ આના સમસામયિક અને ઉત્તરકાલના પણ કહી શકાય તેવા અભિલેખિક નિર્દેશ હવે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. વલ્લીના મૈત્રક રાજાઓની રાજધાની વલ્લી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં હતી, પરંતુ એમનો રાજ્યવિસ્તાર ‘સુરાષ્ટ્ર’ બહાર પણ મોટા વિસ્તારમાં હતો, એટલે બહારના પ્રદેશોમાંનાં પણ દાન આપ્યાં છે એનાથી જુદાં પડે એ દૃષ્ટિએ ‘સુરાષ્ટ્ર’નાં ગામો કે જમીનોનાં દાન આપતાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ શબ્દનો દેશવાચક નામલેખે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મળેલાં સાધનોમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’- (પુંલિંગ) નો નિર્દેશ ધરસેન ૨ જ્ઞના દાનશાસનથી લઈ શીલાદિત્ય ૫ માના દાનશાસન સુધીનો (ઈ. સ. ૫૮૯ થી ઈ. સ. ૭૨૨ સુધીનો) જોવા મળ્યો છે. ૪૫ આમાં એક વસ્તુ ઊઠીને આંખે વળગે છે કે પુંલિંગના પ્રયોગમાં દેશવાચક નામ તરીકે બહુવચને પ્રયોગ થયો હોય છે, સોલંકી-કાલમાં સુરાષ્ટ્રમંડલે જેવા પ્રયોગમાં જ એ એકવચને પ્રયોગનયેલ છે. ૪૬ નોંધપાત્ર એ છે કે ધરસેન ૨ જ્ઞના દાનશાસન (ઈ. સ. ૫૮૯)માં પુંલિંગે પ્રયોગ શરૂ થયો. ૪૭ તે પૂર્વે ધ્રુવસેન ૧ લાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૫૨૯)માં સ્ત્રીલિંગે એકવચનમાં સુરાષ્ટ્ર શબ્દ મળે છે. ૪૮ પછી ધરસેન ૩ જ્ઞના ઈ. સ. ૬૨૩ ના ભાવનગર દાનશાસનમાં સુરાષ્ટ્રવિષયમાં પણ સ્ત્રીલિંગે મળે છે. ૪૯ એ પછી અનુમૈત્રક કાલમાં, ખાસ કરીને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈધવાનાં ભૂતાંબિકા- (અરડા પર્વતની ધૂમલી) માંથી આપેલાં દાનશાસનોમાં એ રાજાઓએ પોતાને અપરસુરાષ્ટ્રમંડલના શાસક કહ્યા છે. ૫૦ આમ છતાં રાજશેખર દાવ્યમીમાંસામાં પુંલિંગે જ પ્રયુક્ત કરે છે. ૫૧ પછી તો છેક સોલંકી કાલમાં સ્ત્રીલિંગે વ્યાપક પ્રયોગ અનુસવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઈ. સ. ૧૨૦૯-૧૦ ના દાહોદ અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રામાલવેશ્વરીમાં એ રૂપ છે. ૫૨ કુમારપાલના સમયના માંગરોળ-સોરઠમાં સચવાયેલા ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના અભિલેખમાં મુલૂક ગૂદિલને સુરાષ્ટ્રનાચક કહ્યો છે. ૫૩ વાઘેલાઓના સમયમાં પણ સ્ત્રીલિંગે પ્રયોગ બાજુવામાં આવ્યો છે;

જેવો કે વાઘેલા અર્જુનદેવના સમયના પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના કોટેલા ગામના શિવાલયના ઈ. સ. ૧૨૬૪ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રાધિકૃત સમાસમાં છે^{૫૪} તે સુરાષ્ટ્રા છે, કારણ કે ઈ. સ. ૧૨૭૪ના એના જ સમયના ગિરનારના લેખમાં સુરાષ્ટ્રા જ છે.^{૫૫} માંગરોળ-સોરઠની જુમામસ્જિદના કર્ણ વાઘેલાના સમયના, ઈ. સ. ૧૩૦૦થી બે ત્રણ વર્ષ પૂર્વના અભિલેખમાં શ્રીસુરાષ્ટ્રામણ્ડલેમાં પણ સ્ત્રીલિંગે છે.^{૫૬} જૈન પ્રખ્યાતમાં તો એઉ લિંગે પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. એમ લાગે છે કે દેશવાચક સંજ્ઞા 'સુરાષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' હતી અને પ્રજ્ઞવાચક સંજ્ઞા 'સૌરાષ્ટ્ર' હતી. પછીથી લહિયાઓને હાથે 'સૌરાષ્ટ્ર' રૂપ, અને અર્થ માટે, સ્વીકૃત થતું ચાલ્યું હોય.

ધ્યાન ખેંચે છે તે દેશવાચક નામ તરીકે પ્રયોગયેલો સૌરાષ્ટ્ર શબ્દ. કતોજના મહેંદ્રપાલના મહાસાગરંત અવનિવર્ત ૨ જાના ઈ. સ. ૯૦૦ ના દાનશાસનમાં શૌ(સૌ)રાષ્ટ્રમણ્ડલાન્તઃપાતિ એવો પ્રયોગ મળે છે.^{૫૭} આ પૂર્વે ગુજરાત બહાર રચાયેલા દંડીના દશકુમારચરિતની અનુક્રાલીન પ્રતોમાં સૌરાષ્ટ્ર બહુવચને દેશવાચક છે, વલ્લભીનગરીના સંદર્ભમાં. કુમારપાલના સમયના માંગરોળ-સોરઠના મૂલક ગૂહિલના ઈ. સ. ૧૧૪૬ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રાનયક સાથેસાથ થોડે જ આગળ જઈ સૌરાષ્ટ્રસાક્ષમ શબ્દ પણ પ્રયોગયેલ છે, જે વૈકલ્પિક પ્રયોગનો ખ્યાલ આપે છે.^{૫૮} ભીમદેવ ૨ જાના ઈ. સ. ૧૨૧૯ના દાનશાસનમાં જનમનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા નજીકના લરાણા ગામનો, એ ગામને મદ્રાજકમણ્ડપિકા કહેતો, લેખ એ ગામને સૌરાષ્ટ્રંશે હોવાનું કહે છે.^{૫૯} એનું અસલ રૂપ સં. સુરાષ્ટ્ર જૂના સમયમાં હતું અને પ્રાકૃત રૂપ પણ સુરઠ હતું એ આ પૂર્વે બતાવાયું છે. લગભગ ઈ. સ. ૧૫૫૫ના વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્નમાવિના પ્રાકૃત અભિલેખમાં સુરઠ રૂપ પ્રયોગયું છે^{૬૦} તે આ વાતને જ ટેકો આપે છે. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે અનુમતઃ કાલમાં સૌરાષ્ટ્ર રૂપ વ્યાપક થતું હતું,^{૬૧} તે ઉપલબ્ધ પ્રમાણો પરથી તાર્કિક્ય છે કે ત્યારે 'સુરાષ્ટ્ર'ની જેમ 'સુરાષ્ટ્રા' શબ્દ પણ સૌરાષ્ટ્રના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ માટે વપરાતો હતો. એમણે એક સંજ્ઞાવના ત્યાં વિચારી છે કે કદાચ એના એક વિભાગ માટે એ રૂપ વપરાતું હોય, જેના ઉપરથી 'સોરઠ' શબ્દ ઊતરી આવ્યો. ભીમદેવ ૨ જાના સમયમાં તો હજી આ પરિસ્થિતિ નથી દેખાતી. કાંણુ કે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના રથળને સૌરાષ્ટ્રદેશે કહ્યું છે એ ઉપર આપણે બેધું છે. એ ખરું છે કે ખૂન જ મોડેથી, જૂનાગઢ ઉપર બાપી વંશનું શાસન પ્રવર્ત્યું ત્યારે, સૌરાષ્ટ્રનો સખો જૂનાગઢના વિસ્તારમાં-દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં મર્યાદિત બન્યો, અને એ વિભાગ 'સોરઠ' તરીકે વ્યાપક થયો. બાકી

લોકસાહિત્યમાં 'સૌરાષ્ટ્રિયાના દુહા' એ માત્ર દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનો ખ્યાલ આપે છે. અને આ એ વિભાગ કે જેની પૂર્વ સીમા ઘોળકા સુધી, ઈશાન સીમા વીરમગામને આવરી લઈ માંડલ-રાધનપુર વગેરેને સીમા ઉપર રાખતી બનાસકાંઠાની દક્ષિણ સીમાને સ્પર્શ કરતી, ઉત્તરે કચ્છનો અખાત, અગ્નિકોણે અખાતનો અખાત અને પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર સુધી હતી અને છે. ખુદ 'સુરાષ્ટ્ર' ની સીમા આજના 'સૌરાષ્ટ્ર'માં સીમિત હતી એવું હરિવંશના નિર્દેશથી બતાવવાનો ડોલરરાય માંડે એમના એક લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમાં એમણે એને 'આનર્ત' ના એક ભાગ તરીકે બતાવ્યો છે.^{૧૨} એક તો એ કે એમણે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલો 'હરિવંશ'નો ભાગ મોડેનો પ્રક્ષેપ છે અને બીજું એ કે 'સુરાષ્ટ્ર' પ્રદેશમાં જ દારવતી અને એ જ 'આનર્તનગરી'; એટલે, આ પૂર્વે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, 'સુરાષ્ટ્ર' એ 'આનર્ત'નો એક ભાગ ખરો, પણ સાંકડો નહિ. બેશક, આનો આત્યંતિક નિર્ણય તો કુશસ્થલી-દારવતીનો સ્થળનિશ્ચય થયા પછી જ મળી શકે.

જેન સાહિત્યમાં 'સુરાષ્ટ્ર' વિશે માહિતી મળે છે. અનુયોગદ્વારસૂત્ર ક્ષેત્રો વિશે કહેતાં મગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણની સાથે સુરુદ્ધને પણ ગણાવે છે.^{૧૩} નિશીથચૂણિમાં સુરુદ્ધને છંતુ મંડોમાં વિભક્ત હોવાનું કહ્યું છે.^{૧૪} ક્ષેત્રોની વાત કરતાં સૂત્રકૃતાંગીની ચૂણિ મગધ અને સુરુદ્ધને પણ કેન્દ્રક્ષેત્ર તરીકે ગણાવે છે.^{૧૫} નિશીથચૂણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અશોક મૌર્યનો પૌત્ર સંપ્રતિ ઉજ્જયિનીમાં રહીને દાદાણાપથ, સુરુદ્ધ, આંધ્ર, દ્રાવિડ આદિ દેશો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. સંઘદાસગણિ વસુદેવહિંડીમાં સુરુદ્ધની વેપારી જાહોજલાલી બતાવી સુરુદ્ધ અને ઉજ્જયિની વચ્ચેનો વ્યવહાર તેમજ સુરુદ્ધમાં બૌદ્ધોની વસ્તી હોવા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.^{૧૬} જ્ઞાતાધર્મકથામાં તો દારવતી અને સુરુદ્ધ જનપદનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે, જ્યાં કૃષ્ણ વાસુદેવ, સમુદ્રવિનય વગેરે દસારો (દશર્ણ) સાથે દારવતીના મધ્યભાગમાં થઈને સુરુદ્ધ જનપદના મધ્ય પ્રદેશમાં ગયાનું અને ત્યાં સરહદ ઉપર આવી પંચાલ દેશના કોપિલ્ય નગર તરફ જવા તૈયાર થયાનું કહ્યું છે.^{૧૭}

સુરાષ્ટ્ર દેશની સંજ્ઞાનો વિદેશી મુસાફરોએ પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રીકો અને રોમનોએ Saurastrene,^{૧૮} તોલેમીએ Syastrene,^{૧૯} સ્ટ્રેબોએ Saraostos,^{૨૦} ચીનાર્થ સાહિત્યમાં સુ-હ-ચ,^{૨૧} મોડેથી મુસ્લિમ તવારીખકારોએ સૌરાષ્ટ્ર ૩૫૭૨ પોતાની અનુક્રમતા અને ઉચ્ચારણને અનુસરી લખેલ છે. તોલેમી Syastrene માં Syastrā નામનું સ્થળ ગણાવે છે તે 'આનર્તપુર'ની

જેમ 'સુરાષ્ટ્રપુર' (પ્રાયઃ 'ગિરિનગર') હોવા સંભવ છે.^{૭૩} અને પાલિમાં લખાયેલા અપાદાન ગ્રંથનું સુલ્કશિક ૩૫ પછી અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.^{૭૪}

'સુરાષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' સંજ્ઞાના મૂળના વિષયમાં વિચારતાં પહેલી નજરે લાગે કે સુ + રાષ્ટ્ર એવું એ ૩૫ હશે; અને બોમ્બે ગેઝેટિયર એના મૂળમાં સુ નામની પ્રાચીન પ્રજા હોવાનું કહે છે.^{૭૫} એ સાથે વેદકાલથી જાણવામાં આવેલા દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવી રદ્દ પ્રાકૃત સંજ્ઞા કોઈ જાતની વાચક હોવાનું પણ અસંભવિત નથી, તેથી સંભવિત છે કે સુ અને રદ્દ એવી બે પ્રજાના દેશ તે 'સુરદ્દ', અને એનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર, એવા અભિપ્રાય આપી શકાય. અહીં પ્રસંગવશાત્ સુરાષ્ટ્ર-સુરદ્દ શબ્દનો માકં ડેવપુરાણમાંની દુર્ગાસતશતીમાં આવતા સુરય એવા રાજ-નામ સાથેના સંબંધ વિચારણીય લાગે છે એ રાજને કૌલોએ હરાવી હાંકી કાઢ્યો હતો. રાજ સૌવીરના પ્રદેશમાં ગયો અને દુર્ગાની ઉપાસનાના બળે વશિષ્ઠ ઋષિના આશીર્વાદથી એના વણિક અમાત્ય સમાધિ સાથે પોતાના દેશ ઉપર ચડી આવ્યો અને એણે કૌલોને હાંકી કાઢ્યા.^{૭૬} 'સૌવીર'ના સાહચર્યે આ 'સુગષ્ટ્ર'ની ભૂમિને કોઈ આઘ-ઐતિહાસિક યનાવ સચિત હોય તો એ રાજની સુરય સંજ્ઞા 'નૈપધ' 'વિરાટ' વગેરેની જેમ પોતાના દેશ ઉપરથી ત્યાંની વ્યક્તિને લાગુ પડેલી હોય, જેનું અસલ નામ ભુલાઈ ગયું હોય. પરંતુ આનાથી મૂળમાં સુ અને રદ્દ પ્રજાના સંબંધે દેશનામ થયાને કોઈ બાધ ઉત્પન્ન થતો નથી. રદ્દ પ્રજા સંભવતઃ રાષ્ટ્રકૂટ એવા સંસ્કૃતીકરણ પામેલી સંજ્ઞાના મૂળમાં અછતી રહેતી નથી. સુ અને રદ્દ પ્રજાની સાથે સંબંધ સંભવિત હોય તેવી પ્રજા જાણવામાં આવી છે. રિલનીએ એક સુઝારિ પ્રજા ભારતવર્ષની હોવાનું કહ્યું છે. કનિંગહમ એના મોનેઝીસના સાહચર્યે મુંઢા કહી એવી સુઝર જાતિ કહે છે.^{૭૭} તો અશોકની ધર્મલિપિમાં રાષ્ટ્રક જાતિનો નિર્દેશ મળી આવે છે.^{૭૮} અશોકના જૂનાગઢ શૈલ-લેખના પાઠમાં રિષ્ટિક એવી જોડણી છે^{૭૯} તે આ જ શબ્દનું પ્રાદેશિક રૂપ છે. આ બેઉ પ્રજા ભારતવર્ષની આદિમ જાતિઓ સંભવે છે. આઘ-ઐતિહાસિક કાલમાં કૌલોની આ બેઉ પેટાજાતિઓનો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રની તળ-ભૂમિમાં કોઈ એક સમયે હોય અને એ રીતે જતેના જોડિયા નામે દેશવાચક સંજ્ઞા બની હોય, જેનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર બન્યું સંભવે. બાકી આરંભિક-ઐતિહાસિક કાલમાં સુરાષ્ટ્રની ગતણુરી, જ્યાં જઈ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે તેવા દેશોમાં હતી,^{૮૦} એટલે આર્યોની દૃષ્ટિએ એ 'સુદર રાષ્ટ્ર' નહિ હોય.

લિંગની દૃષ્ટિએ સુરાષ્ટ્ર સ્ત્રીલિંગે કેમ ? એનો એક ઉત્તર એ હોઈ શકે કે એ મૂળમાં 'ભૂમિ'ના વિશેષણરૂપે હોય અને પછી દેશવાચક બન્યો હોય. બીજો ઉત્તર-પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર જાતિ આવી વસી હતી ત્યારે અરબ લોકોએ ગુજ્જ એ જાતિવાચક શબ્દને સ્ત્રીલિંગે બહુવચન બનાવતો જ્ઞાત પ્રત્યય લગાડી ગુજ્જાત (= ગુજરોનો સમૂહ) સંજ્ઞા^{૮૧} પ્રયોજી, એનું પ્રાકૃતીકરણ થતાં ગુજ્જસ્તા^{૮૨} અને પછી સંસ્કૃત ગુર્જરત્રા^{૮૩} સ્ત્રીલિંગે પ્રચલિત બન્યું, એના સાદૃશ્યે સુરાષ્ટ્ર પણ પ્રચલિત બન્યું. સુરાષ્ટ્ર સ્ત્રીલિંગે પ્રયોગ બાળવામાં આવ્યો છે તે પ્રાચ્ય સામગ્રી પ્રમાણે ઈ. સ. ૫૨૬ જેટલો ધ્રુવસેન ૧ લાના દાનશાસનનો સમય છે, જે સમયે પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર જાતિ સારી રીતે પ્રસરી ચૂકી હતી. આ બંને સૂચન માત્ર સંભાવના તરીકે રજૂ કરી શકાય.

આભીર : રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ તરફથી સીતાની ભાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે ત્યાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની નજીક હોય તે રીતે 'શ્રરાભીર' અને 'વાલ્હીક' પ્રગ્ન સૂચવાઈ છે.^{૮૪} મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'વાહીક' (પાહી. વાલ્હીક) અને 'વાટધાન' પછી 'આભીર' દેશ ઉલ્લિખિત થયો છે.^{૮૫} આગળ જતાં 'શદ્રાભીર'નું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^{૮૬} પાટભેદે 'શ્રરાભીર' જ 'શદ્રાભીર' હોય તેા એ અસંભવિત નથી, એટલે રામાયણનો 'શ્રરાભીર' દેશ અને ભીષ્મપર્વનો 'શદ્રાભીર' દેશ 'સુરાષ્ટ્ર'ની નિકટનો દેશ છે એમ કહી શકાય. ભાગવતનો ઉલ્લેખ, પ્રમાણમાં જાણે મોડાનો હોય, પણ દંદ્રપ્રસ્થથી કૃષ્ણ દ્વારકા તરફ જાય છે ત્યારે મરુ-ધનવાને વટાવી સૌવીર અને આભીર પછીના આનર્ત દેશમાં આવી પહોંચે છે. અહીં ભાગવતને કૃષ્ણ દ્વારકાના પ્રદેશની નિકટમાં આવી પહોંચ્યા એમ કહેવું છે.^{૮૭} સંભાવનામાં સિંધુના કાંઠાના ગ્રામીણ લોકોનો અને સરસ્વતીનો આશ્રય કરીને રહેલા શદ્રાભીરોનો સાથેકગો નિર્દેશ છે,^{૮૮} એના બળે વેદકાલીન સરસ્વતી હાલના કચ્છ-વાગડ અને પૂર્વોત્તર આનર્ત વચ્ચે અત્યારના કચ્છના મોટા રણની પૂર્વ સીમાએ થઈ નાના રણના માર્ગે પસાર થતી હતી તેના કાંઠાના શદ્રાભીરો કે શ્રરાભીરો સરળતાથી કહી શકાય. વાસુદેવ વિષ્ણુ મિરાશીએ આ પ્રમાણેના આધારે સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર રહેનારા માછીમારો અને પહાડોએકુઓ તરીકે એ આભીરોને જીવન ગુજારતા કહ્યા છે, અને દિશા ભારતવર્ષની વાયવ્ય તરફની કહી છે.^{૮૯} એમણે શશ્વપર્વનો હવાલો આપી ત્યાં રહેતા શદ્રો અને આભીરો તરફના ધિક્કારને કારણે સરસ્વતી વિનશન તીર્થ પાસે લુપ્ત થઈ ગયાનું પણ નોંધ્યું છે. મૌસલપર્વનો હવાલો આપી એમણે પંચનદના પ્રદેશમાં

દ્વારકાથી યાદવ સ્ત્રીઓને, યાદવાસ્થળી પછી, લઈ ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ જતાં અર્જુનને આભીરોએ આંતર્યો હોવાનું કહ્યું છે તે પંચનદ પ્રદેશને સતલજ અને યમુના વચ્ચેના પૂર્વ પંખળનો પ્રદેશ કહી ત્યાં પણ આભીર વસાહત હોવાનું કહ્યું છે. મૌસલપર્વમાં, યાદવાસ્થળીને અંતે, યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ રવાના થયો ત્યારે પંચનદના પ્રદેશમાં આભીરોએ પોતાને લૂંટ્યો હોવાનું વ્યાસજીને કહી સંભળાવે છે.^{૯૦} આ પૂર્વેના અધ્યાયમાં, અર્જુન દ્વારકાના વિનાશ પછી રમ્ય વનો, પર્વતો અને નદીઓને કાંઠે કાંઠે નિવાસ કરતો યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ આવ્યો અને અતિસમૃદ્ધિવાળા 'પંચનદ' દેશમાં આવી પહોંચ્યો, જ્યાં આભીર દરયુઓએ એના પર હુમલો કરી, યુદ્ધ આપી અનેક યાદવ સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૯૧} મિરાશીની જેમ ખીખ ઘણા વિદ્વાન પંખળને જ 'પંચનદ'નો પ્રદેશ કહે છે. આનર્તથી ઇંદ્રપ્રસ્થ જતાં પંખળના પ્રદેશમાં શા માટે જવું પડે એનો સામાન્ય રીતે કોઈ એ ખાસ વિચાર કર્યો લાગતો નથી. આ દિશામાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ ખેલવલકરે ધ્યાન દોર્યું છે કે અર્જુનને રાજધાની તરફ ઝડપથી પહોંચવાનું હોઈ ઉદ્યોગપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના 'પંચનદ' = પંખળ^{૯૨} સુધી જવાની કે.ઈ શક્યતા નથી, અને તેથી સરસ્વતી, દપદ્વતી, અરુણા, ગિયાસ (? પર્ણાશા = જનાસ) અને શક્ય રીતે લૂણી અથવા કોઈ અજ્ઞાત પાંચમી-એ પાંચે નદી એક સમયે કચ્છના રણમાં પડતી હતી, - આ 'પંચનદ' હોવાની શક્યતા છે.^{૯૩} અને દ્વારકાથી સાતહથથે કાંઈક ઓછા સમયમાં પહોંચી શકાય તેવો આ પ્રદેશ હતો. આ નદીઓના પ્રદેશમાં આભીરોની વસ્તી એ સમયે હોવાનું સમગ્રય છે અને આજે પણ નાના રણની પશ્ચિમનો કચ્છ-વાગડનો પ્રદેશ એની આભીરોની વસ્તીથી જાણીતો છે. કચ્છ-વાગડ સહિતનો જનાસકાંઠાનો ઉત્તરે લૂણી વગેરેને સમાવી લેતો પ્રદેશ 'આભીર' 'શ્દ્રાભીર' કે 'શ્દ્રાભીર' હોવામાં કોઈ અસંભવ નથી લાગતો. મૌસલપર્વવાળો 'પંચનદ' આ આભીર પ્રદેશમાં જ સમાઈ જાય એમ છે. રક્ષપુરાણના દ્વારકા-માહાત્મ્યમાં દ્વારકા પાસે પંચનદ તીર્થ કહ્યું છે^{૯૪} (જે મંદિર નજીકના કોટના પૂર્વ દરવાજાની બહાર ગોમતીના ઘાટમાં દક્ષિણે નદીના પટમાં નાના મંદિરસમૂહનું જની રહેલું છે) તે તો પાછળથી તીર્થ તરીકે માની લીધેલું સ્થાન છે; એ કાંઈ 'પંચનદ' પ્રદેશ કહી શકાય તેવું નથી. ત્યાં નદીઓ કહી છે તે ગોમતી, લક્ષમણા, કુસાવતી, ચંદ્રભાગા અને જાંબવતી છે. આમાંની ગોમતીનું મધાળ કાંઈકાંડે દૂર નથી; ઉગમણેથી પુરાયેલી ખાડી જેવા લાગમાંથી સાંકડી નેળમાં આવી એ સમુદ્રમાં પડે છે, તો ચંદ્રભાગાનો વહેજો પણ એકાદ કિલોમીટરથી દક્ષિણ તરફથી ગોમતીમાં પડે છે. બાકીની ત્રણ નદીઓનાં દર્શન આજે

દુર્લભ છે. સભાપત્ય સરસ્વતી ઉપરના ‘શદ્રાભીર’ની સાથે એક ‘સમગ્ર પંચનદ’નો ઉલ્લેખ કરે છે; ૯૫ તો આરણ્યકપર્વમાં લાગણાગટ એ સ્થળે તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે; ૯૬ પણ એનો ત્યાં સ્થાનનિર્ણય થઈ શકે એમ નથી.

વાયુપુરાણમાં ઔષધીક દેશ સહિતના ‘અભીર’ દેશનો નિર્દેશ છે ૯૭ તે હકીકતે ‘આભીર’ જ છે. આ આભીર પ્રદેશ યૃહત્સંહિતા પ્રમાણે કોંકણ આદિ સાથે દક્ષિણ બાજુ ગણાવ્યો છે. ૯૮ અર્વાચીન સંશોધકો નર્મદાની દક્ષિણના પ્રદેશને માટે મત ધરાવે છે. ૯૯ ‘પેરિપ્લસ’માં સિથિયા (કાશ્મીર, પંજાબ, સિંધ વગેરે પ્રદેશ)ની પાંખમાં અને અંતરાણમાં આવેલા ભાગને ‘આબિરિયા’ (આભીર) કહ્યો છે, જેના કાંઠાને ‘સિરાષ્ટ્રીન’ (સુરાષ્ટ્ર) નામથી ઓળખાતો કહ્યો છે. ૧૦૦ ‘પેરિપ્લસ’ના લેખકનો આશય આભીરોનો જોટલામાં પથરાટ હતો—સુરાષ્ટ્રની તળભૂમિ સહિતમાં—તેને ‘આબિરિયા’ કહેવાનો સમજાય છે, જેના કાંઠાના ભાગને ‘સુરાષ્ટ્રીન’ કહેવા આવે છે. સિંધને અડકતે કહેલો હોઈ એમાં કચ્છ અને સુરાષ્ટ્ર બંનેનો સમાવેશ થઈ જતો કહી શકાય. મિરાશી તોલેમીનો હવાલો આપી ‘આબિરિયા’ને સિંધુ નદીના ઉપરના ભાગમાં આવેલો ‘પત્તવીની’ (પાતાલ-થરપારકરનો જૂનો ‘સૌવીર’ પ્રદેશ) હોવાનું કહે છે. ૧૦૧ યૃહત્સંહિતાની ટીકામાં પરાશરતું વાક્ય છે તેના આધારે ત્યાં મિરાશીએ ‘શદ્રાભીર’ને સૌરાષ્ટ્રની સાથે કહ્યો છે. એમણે ત્યાં વિજયપુરાણનો હવાલો આપી શદ્રો અને આભીરો સૌરાષ્ટ્ર, અવંતિ (પશ્ચિમ માલવ), શર (મથુરા), અબુદ (આડાવલી) અને મરુભૂમિ (મારવાડ)માં રહેતા હોવાનું નોંધ્યું છે. ૧૦૨ મિરાશીએ ‘પંચનદ’ના ભરોસે પંજાબના ભાગને પણ ‘આભીર’ કહેવાનું માન્યું છે, એ ‘પંચનદ’ કચ્છ-ગુજરાતની સરહદનો ભાગ હોઈ, સંદિગ્ધ લાગે છે. આભીરોનાં સ્થળાંતરોને કારણે તેમજ પથરાટને કારણે બિન્ન બિન્ન પ્રદેશને બિન્ન બિન્ન સમયે ‘આભીર’ નામ મળ્યું હોય તો એ પણ અસંભવિત નથી, પરંતુ મહાભારતના ઈ. પૂ. ૨૭ સદી સુધીના સંસ્કરણમાં તો અભીષ્ટ ‘આભીર’ દેશ સરસ્વતી નદીના પ્રાચીન પ્રવાહમાર્ગ (લુપ્ત થયેલા)ના વિસ્તારમાંના બંધ એસે છે. ઇલિયટે તાપીથી દેવગઢ સુધીના પશ્ચિમ કાંઠાને ‘આભીર’ કહ્યો છે, ૧૦૩ વળી ઉમાશંકર જોશીએ તારાતંત્રનો હવાલો આપીને તાપીની દક્ષિણથી કોંકણ સુધીના પ્રદેશને ‘આભીર’ સૂચવ્યો છે, ૧૦૪ અને ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા આચારાંગ-ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કરી વજ્ર આર્ય અને સમિત આર્ય કૃષ્ણા અને વેણા નદીઓના સંગમ-સ્થાને ગયાનું બતાવી એ આભીર દેશમાં કહે છે, ૧૦૫ આ બધાંની પાછળ આભીરોનાં સ્થળાંતર જ નિયામક લાગે છે.

અનૂપ : આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રની સાથે સંબંધ ધરાવતો એક પ્રદેશ 'અનૂપ' છે. એનો સૂચક ઉલ્લેખ મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે, જ્યાં દક્ષિણ દિશામાં સાગર નજીક એ દેશ આવેલો સૂચવાયો છે; ત્યાં રમણીય પાંચ તીર્થ હોવાનું પણ કહ્યું છે.^{૧૦૬} સભાપર્વમાં અર્જુન દિગ્વિજય માટે નીકળ્યો છે ત્યારે કિરતો, ચીનાઓ અને સાગરાનૂપવાસી યોદ્ધાઓને લઈને પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ઉપર ચડી ગયાનું નિર્દેશાયું છે.^{૧૦૭} પાશ્વિનિના ગણપાઠમાં 'અનૂપ'નો ઉલ્લેખ કચ્છ, દ્વીપ વગેરે દેશનાઓ સાથે થયેલો છે.^{૧૦૮} એનાથી એનું જેમ ચોક્કસ સ્થાન નથી પકડાતું તેમ મહાભારતના ઉપરના એ નિર્દેશથી પણ નથી પકડાતું. એનો નિશ્ચય કરવામાં સરળતા આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી થાય છે, જ્યાં 'અનૂપ' દેશનો પતિ કાર્તવીર્ય જમ્બવિનના આશ્રમમાં પહોંચ્યાનું મળે છે.^{૧૦૯} હરિવંશની અધિકૃત વાચના(ભા. ઓ. રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના)થી જરા જુદા પડીને એના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં હૈહયના પુત્ર ધર્મનેત્રના પુત્રને કાર્ત કહી, કાર્તના પુત્ર સાહજના પુત્ર મહિષ્માને માહિષ્મતી નગરી વસાવ્યાનું લખ્યું છે.^{૧૧૦} ત્યાં મહિષ્માનનો ભદ્રશ્રેણ્ય, એનો કર્દમ, એનો કનક, એનો કૃતવીર્ય અને એનો કાર્તવીર્ય અર્જુન (સહસ્રાર્જુન) થયાનું કહ્યું છે. કાર્તવીર્ય અર્જુન આ રીતે માહિષ્મતીનો શાસક હતો, જેને આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી ટેકો મળે છે, એનું શાસન સમુદ્ર સુધી લંબાયેલું હતું.^{૧૧૦અ} સભાપર્વના નિર્દેશ પ્રમાણે સહદેવના દિગ્વિજયમાં એ કુંતિભોજનો પરાજ્ય કરી દક્ષિણ તરફ જતાં નર્મદા નદી તરફ આવ્યો; ત્યાં માર્ગમાં અર્વાતિના વિંદ અને અનુવિંદને હરાવી, ત્યાંથી રત્નો મેળવી માહિષ્મતી નગરી તરફ ગયો, જ્યાં નીલ રાજા સાથે એને લુહ થયું. ત્યાંથી એ વધુ દક્ષિણ દિશા તરફ વળ્યો.^{૧૧૧} આનાથી અનૂપ-માહિષ્મતી-નર્મદાની નિકટતા યા આંતરિકતા સમજી શકાય છે. હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિભાગમાં આ વિશે થોડી ગૂંચવણ ઊભી થાય છે. ત્યાં કુશરથલીને સાગરના 'અનૂપ'(બીના જલપ્રદેશ)થી વિપુલ કહી છે, જે યોગમથી સાગરના મધ્યમાં હતી.^{૧૧૨} આ પૂર્વે મધુ દાનવના જમાઈ દૃષ્વાકુવંશીય હર્યશ્વને મધુએ 'સમુદ્રાનૂપભૂષિત' રાષ્ટ્ર બક્ષિસ આપ્યાનું સૂચવાયું છે; એ રાષ્ટ્રમાંના ગિરિપ્રદેશમાં દુર્ગમ 'ગિરિપુર' વસાવ્યું હતું; એ ગિરિપુરમાં વસતાં સુરાષ્ટ્ર દેશની ત્યાં આબાદી થયાનું કહ્યું છે, જ્યાં નજીકમાં જ સમુદ્રકાંઠે અનૂપ દેશ અને વિસ્તારવાળું આનર્ત રાષ્ટ્ર પણ હતું; હર્યશ્વે ત્યાં ઉત્તમ ગિરિ ઉપર નગર વસાવ્યું હતું; આનર્ત સહિતનું એ સુરાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર થોડા જ સમયમાં સમૃદ્ધ થઈ ગયું; 'અનૂપ' દેશમાં રહેલા એ હર્યશ્વે એ સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું.^{૧૧૩} આમાં આનર્ત

મોટા દેશ હોય અને એમાં એક 'અનૂપ' સહિતના સુરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હોય. આમ 'અનૂપ' મહાભારત પ્રમાણે માહિષ્મતી અને નર્મદાને પોતામાં સમાવતો સમૃદ્ધ જલપૂર્ણ પ્રદેશ અને હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પ્રમાણે આનર્ત-સુરાષ્ટ્રની અંદરનો પ્રદેશ એવું જોવા મળે છે. બ્રહ્માંડ, વાયુ અને મત્સ્ય પુરાણો 'નિષધ' (સંભવતઃ 'નિષાદ') પ્રદેશ પછી 'અનૂપ'ને ગણાવે છે.^{૧૧૪} એનાથી કોઈ સ્પષ્ટ થતું નથી; રકંઢપુરાણના ઉલ્લેખ પ્રમાણે 'દક્ષિણ'ની સાથેસાથ 'સાગર'નો પણ નિર્દેશ હોઈ^{૧૧૫} નર્મદાનો પૂર્વ પ્રદેશ જ સમગ્રાય છે. કાલિદાસે રઘુવંશમાં તો કાર્તવીર્યના વંશજને 'અનૂપરાજ' કહ્યો છે અને એની રાજધાની રેવાતટે 'માહિષ્મતી' કહી છે.^{૧૧૬} ઉદ્દામાના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં અવંતિ પછી 'અનૂપ', પછી 'નીટત' (નિમાડ), એ પછી આનર્ત, ત્યારબાદ સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ એવો ક્રમ છે,^{૧૧૭} એટલે નર્મદાના નિહટના પ્રદેશની સંપૂર્ણ શક્યતા છે. હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં નિર્દિષ્ટ 'સાગરાનૂપ' કે 'અનૂપ' તેથી કોઈ વિશેષ સંજ્ઞા નહિ, પણ 'પાણીની બહોળપવાળો પ્રદેશ' એવી સામાન્ય સંજ્ઞા જ લાગે છે. ત્યાં 'ગિરિપુર'નું સાહચર્ય જોતાં એની શક્યતા આજના જૂનાગઢ જિલ્લા-('સોરઠ' સંકુચિત અર્થમાં)ના બાદર અને ઓઝત નદીઓના દોઆબનો ઘેડ' (સં. ઘટઘટ-ધીની જ્યાં રેલમઝેલ વરતાતી હોય તેવો) પ્રદેશ સમગ્રાય છે. માહિષ્મતી રાજધાનીનું સાહચર્ય હોઈ ભારુકચ્છ પ્રદેશની પૂર્વમાં નર્મદા ખીણનો આજના મધ્યપ્રદેશમાં એ વખતે જાડે સુધી પથરાયેલો સમૃદ્ધ પ્રદેશ 'અનૂપ'થી કહેવાયેલો છે, એ મહાભારત વગેરેના ઉલ્લેખો અને એનો વિશ્વપૃથ્વીનિવાસી દેશોમાં થતો સમાવેશ પુરાણોને અભીષ્ટ છે.^{૧૧૮} એ વિગત જોતાં સરળતાથી નિર્ણય કરી શકાય.

અપરાંત : મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ અને વાયુ પુરાણોમાં 'અપરાંત'ના એક ભાગ તરીકે 'આંતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે,^{૧૧૯} જેને માર્કંડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ' કહ્યો છે.^{૧૨૦} આનાથી ગુજરાતની સરહદથી સમુદ્રકાંઠા સુધીનો કહી શકાય તેવો 'અનૂપ' પ્રદેશનો એ દક્ષિણ-પશ્ચિમદક્ષિણ ભાગ હોય. આ 'આંતરનર્મદ' નાસિકય અને ભારુકચ્છની વચ્ચેનો હોઈ શકે, એને બદલે ઉમાશંકર જોશીએ એને ભારુકચ્છ પ્રદેશની ઉત્તરે મૂક્યો છે, જે કોઈ રીતે બંધ બેસે એમ નથી.^{૧૨૧} અહીં નોંધી શકાય કે ઈ. સ. ૫૪૦ ના અરસામાં કોઈ સંગમસિંહ નામના સામંતકોટિના રાજાનીનું 'અંતર્નર્મદા વિષય' ઉપર શાસન હતું, જે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પ્રમાણે નર્મદા અને તાપીની યાતો નર્મદા અને કીમતી વચ્ચે આવેલો

હોવો. જોઈ એ; ૧૨૨ ભારુકચ્છ પ્રદેશ બરોબર એની ઉત્તરે આવેલો હતો એ વિશે કોઈ શંકા નથી. અનૂપ, નાસિક્ય, આંતરનર્મદ-ઉત્તરનર્મદ, ભારુકચ્છ—આ વગેરે પ્રદેશો—અર્થાત્ આજના દક્ષિણ ગુજરાતને આવરી લેતો ભૂભાગ—‘અપરાંત’માં સમાવેશ પામતા સમગ્ર શકાય છે. અને દુર્દામાના સમયના ઈ. સ ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં કુકુર પછી ‘અપરાંત’નો નિર્દેશ થયેલો એ સમય સુધી ‘અપરાંત’ નામ જાણીતું હતું જ. પુરાણો એમાં દક્ષિણ અને વાયવ્યના બીજા દેશોનો પણ સમાવેશ કરે છે, જેમાં ભારુકચ્છ, માહેય, સારસ્વત, કાચ્છીક, મુરાર્દ્ર, આનર્ત અને અર્ધુદના પ્રદેશ નિર્દિષ્ટ થયા છે. ૧૨૩ કલિદાસ રઘુવંશમાં સલ્લગિરિ ઓળંગીને ‘અપરાંત’માં જવાનું કહે છે એટલે કોંકણ, કારવાડ અને ગોવાના પ્રદેશ કલિદાસના સમયમાં ‘અપરાંત’માં હતા. ૧૨૪ દુર્દામાના સમયનો ‘અપરાંત’, સંભવ છે કે કલિદાસ કહે છે તેવો હોય. વાત્સ્યાયન એના કામસૂત્રમાં આંધ્ર, વત્સગુદમ, અપરાંત અને મુરાર્દ્રક એમ ચાર પ્રદેશ અલગ અલગ ગણાવે છે, ૧૨૫ તેથી એના હૃદયનો ‘મુરાર્દ્ર’ સિવાયનો આજના તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ ‘અપરાંત’માં અભીષ્ટ હોય. બૃહત્સહિતામાં વરાહમિહિર ‘અપરાંત’ને પશ્ચિમ દિશાના દેશોમાં મૂકે છે, જેમાં હૈહય અને પંચનદને પણ ગણાવે છે. ૧૨૬ આમાંનો હૈહય તો અનૂપ લાગે છે, બ્યારે પંચનદ પ્રદેશ ઉમાશંકર જોશી પંચાનને ગણવા લલચાય છે ૧૨૭ અને ‘અપરાંત’માં પંચાનને પણ અભીષ્ટ માને છે, પણ ડૉ. એલવલકરે ચીંધેલો કચ્છ-ઉત્તર ગુજરાતની સરહદે ઉત્તર-પૂર્વ-ઉત્તરે આવેલો ‘આબીર’ પ્રદેશ લેવો વધુ યુક્તિસંગત લાગે છે. ૧૨૮ વરાહમિહિરે નૈર્ઋત્ય ખૂણાના દેશોમાં સિંધુ-સૌરાષ્ટ્ર, આનર્તક અને રૈવતક (સૌરાષ્ટ્ર) કહ્યા છે કે જેઓની દક્ષિણ-પૂર્વે ‘અપરાંત’ને સરળતાથી કહી શકાય એમ છે. ૧૨૯ સંભવિત એ છે કે મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલું ‘અપરાંત’નું સૂચન ૧૨૯ પશ્ચિમ સમુદ્રનાં પ્રભાસ સુધીનાં તીર્થોની પહેલાં થયેલું હોઈ, આનર્તના અપવાદે, તળ-ગુજરાતને સમાવી લેતા દક્ષિણ-પૂર્વે લંબાયેલા પ્રદેશને આવરી લે છે. ભીષ્મપર્વમાં ‘અપરાંત’ અને ‘પરાંત’ એવા બે સિન્ન દેશ કહ્યા છે ૧૩૦ એનાથી કોઈ રપષ્ટ થતું નથી. જરા આગળ જઈ ત્યાં ‘કુંદાપરાંત’ આપી ‘માહેય’નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ૧૩૧ જેને લઈ મહીકાંઠાથી દક્ષિણ બાજુના પ્રદેશનો ખ્યાલ ઊભો થાય છે; આમ સીમા રપષ્ટ થઈ રહે છે.

માહેય : ‘માહેય’નો દેશ તરીકે મહાભારતમાં સીધો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં નથી આવતો; ભીષ્મપર્વના જંબૂખંડવિનિર્માણ પેટા-પર્વમાં મહી નદીના ઉત્તરના ‘પ્રાવૃષેય’ અને પછી ‘ભાર્ગવ’ દેશનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૩૨ પાકાંતરોથી

ત્યાં 'માહિક' અને 'માહેય' એવાં દેશનામ માત્ર જોવામાં આવે છે. ૨૫૯ નિર્દેશ તો મત્સ્ય, ઘ્નઘાંડ, વાયુ અને વામન પુરાણોના છે, જ્યાં ગુજરાતના ભૂભાગના ખીખ પ્રદેશોનાં નામ પણ નોંધાયેલાં છે, 'અપરાંત'ના ભાગ તરીકે. ૧૩૩ ખુલ્લસંહિતામાં 'મહીતટજ' શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે તે ૧૩૪ આ પ્રદેશને માટે સરળતાથી કહી શકાય એમ છે અને આ મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલો 'મહીકાંઠા' તરીકે જાણીતો પ્રદેશ છે.

એક 'માહિક' પ્રદેશ જાણવામાં આવ્યો છે, ૧૩૫ પરંતુ એ દક્ષિણનો મૈસૂર જાણીતો છે, નહિ કે 'માહિકમતી' (અનૂપ)ના સંબંધવાળો.

ભારુકઞ્ચ : અનૂપના પશ્ચિમ-ઉત્તર ભાગે નર્મદા નદીના ઉત્તર કાંઠાનો પ્રદેશ 'ભારુકઞ્ચ' કે 'ભારુકઞ્ચ' મળે છે. ૧૩૬ દરિયાદે શાસ્ત્રીએ એક ગૂંચ ઉઠેલી આપી છે કે 'ભારુકઞ્ચ' શબ્દ જ્યાં વપરાયેલો હોય ત્યાં એ નગરવાચક, સામાન્ય રીતે, હોય છે, જ્યારે 'ભારુકઞ્ચ' વપરાયેલો હોય તો એ દેશવાચક હોય છે; ૧૩૭ પુરાણોમાં આ બેઉ સંજ્ઞાઓ વચ્ચે ગરબડ થયેલી જોવા મળે છે. અહીં 'ભારુકઞ્ચ' સંજ્ઞાથી જેનું વહીવટી વડું મથક 'ભારુકઞ્ચ' (ભરૂચ) છે તેવો પ્રદેશ અબીજ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં ભારતવર્ષના દક્ષિણ દિશાના દેશ ગણાવતાં નગરીઓનાં નામોથી તે તે દેશ જતાવવામાં આવતા જોવા મળે છે, જ્યાં 'અરવી' (એરુર્ગને એને સ્થાને 'અંતાખી' સીરિયાતું 'અંતિયોક' માની પાઠ સુધાર્યો છે, જે અસંગત નથી લાગતો. સેત્યુકસે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૦૦માં આ નગરની સ્થાપના કરી હતી. ૧૩૮, અને 'રોમા' (રોમ નગર, જે ઈ. પૂ. ૭૫૩માં સ્થપાયેલું) અને 'યવનોતું પુર' (સંભવતઃ 'અલેક્ઝાન્દ્રિયા' હોય; પણ સંગતિથી તો એ સ્ત્રોતિએ આવેલા રોમા શબ્દનું, સ્ત્રોતિંગી પુર=પુરી શબ્દની ખીજ વિકસિત એકવચનનું, વિશેષણાત્મક રૂપ લાગે છે અને એ રીતે યવનોની નગરી 'રોમા' અબીજ હશે.) કહ્યા પછી 'ભારુકઞ્ચ' પહોંચ્યાનું લખ્યું છે. ૧૩૯

મત્સ્યપુરાણ 'ભારુકઞ્ચ' નોંધે છે; ઘ્નઘાંડ, માર્કંડેય, વાયુ અને વામન પુરાણોમાં પાઠાંતરથી એને વિશે કહેવાયું છે. ૧૪૦ સભાપર્વમાં લિન્ન લિન્ન પ્રતોમાં પાઠાંતરભેદ એવી રીતે જ છે. ૧૪૧ સભાપર્વમાં આ નગરનામ લાગે છે, પરંતુ રાજસૂયજ્ઞાંતે ઉપાયનોવાળા પ્રસંગે 'ભારુકઞ્ચનિવાસીઓ'ના ઉલ્લેખ થયેલો છે ત્યાં, ઉપર નીચે જોતાં, એ દેશનામ લાગે છે. ૧૪૨ આવશ્યકચૂર્ણિને સમય ઇ. સ.ની ૫ મી-૬ વી સદી આસપાસનો શક્ય છે તેમાં 'ભારુકઞ્ચ'ને 'આહાર'

(એક વહીવટી એકમ) કહેલ છે; બૌદ્ધો અને જૈનોનું એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. ૧૪૩ : પેરિલસ 'માં 'બારીગાઝા' (Barigaza) તરીકે અખાતનું તેમજ નર્મદા નદી ઉપરનું 'બંદર સુવવાયા' છે, પરંતુ ૧૦ મી સદીના રાજશેખરે એની કાવ્યભીમાંસામાં 'ભુગુકચ્છ' સંજ્ઞા નોંધી એને જનપદ=પ્રદેશ કહેલ છે. ઈ. સ.ની ૧લી સદસ્રાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં દેશસંજ્ઞા તરીકે એનો સવિશેષ નિર્દેશ થયો છે; ખાસ કરીને મૈત્રકલાલીન દાનશાસનોમાં 'ભુગુકચ્છ વિષય' તરીકે થયેલો છે. ધરસેન ૪ થાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૪૮) ૧૪૪ અને શીલાદિત્ય ૩ જાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૭૬) માં ૧૪૪ ને આગળ જતાં એ રાજ્યનું પાટનગર બન્યું નોંધાયા પછી નાંદીપુરીના ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તા તીવ્રે ગયાનું જણવામાં આવ્યું છે. ૧૪૧ આ એક વંશ પૂર્વે કચ્છુરિઓનું શાસન આ વિષય ઉપર હતું. ૧૪૨

કચ્છ : પાણિનિના અગ્રાધ્યાયી વ્યાકરણના ગણપાઠમાં 'કચ્છ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૪૮ જ્યાં સાયેવગા સિંધુ, વર્ણુ, ગંધાર, મધુમત, કંબોજ, કાશ્મીર, સાધ્વ વગેરે દેશવાચક શબ્દો મળે છે; ત્યાં જ દ્વીપ અને અનૂપ પણ આપેલા જ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં 'ગોપાલકચ્છ'નો બીમસેનના પૂર્વ દિશાના દિગ્વિજયમાં ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૪૯ પરંતુ એ અધ્યાયા અને દ્વિમાસ્ય વચ્ચેનો પ્રદેશ સમજાય છે. ભાગવતપર્વમાં ૧૫૦ જંબૂખંડ-વિનિર્માણ ઉપપર્વમાં 'કચ્છ' અને 'ગોપાલકચ્છ'નો પાસે પાસે નિર્દેશ થયેલો હોઈ સ્થળનિર્ણય ગૂંચવાઈ જાય છે. (પદ્મપુરાણમાં પણ એ જ વાક્ય છે.) ૧૫૧ 'કચ્છ'નો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો, ભલે પાઠાંતરોથી પણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણોમાંથી મળે છે, જ્યાં એને 'સુરાષ્ટ્ર' વગેરેની સાથે 'અપરાંત'ના એક ભાગ તરીકે સ્વયંવામાં આવેલો છે. ૧૫૨ સ્કંદપુરાણ તો એની જાહેજલાલી પણ નોંધે છે : એ 'કચ્છમંડલ'ને ૧૪૨૨ (અથવા ૧૪૪) ગામેનું કહે છે. ૧૫૩ ઉમાશંકર જ્ઞેશિએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ભવિષ્યપુરાણ સિંધ, કચ્છ અને જૂજ એ દેશોનો એક રાજવંશ સાથે સંબંધ નોંધે છે. ૧૫૪ સિંધુ નદીના તટપ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા સિંધુવર્માના પુત્ર સિંધુદ્વીપના પુત્ર શ્રીપતિનાં લગ્ન કચ્છ દેશમાં થતાં એ ત્યાં જઈ પુત્રિદેવવત પર વિજય પામ્યો અને એણે સિંધુના કાંઠા ઉપર 'શ્રીપતિ' નામથી દેશ આબાદ કર્યો. એના પુત્ર ભુજવર્માએ શયરો-ભીલોને હરાવી વસાહત કરી, જે 'ભુજ' દેશ કહેવાયો. ભવિષ્યપુરાણની આ હકીકતને અન્ય પ્રાચીન કોઈ ગ્રંથનો ટેકો નથી અને એ સ્વરૂપ ઉપરથી દંતકથામંત્ર લાગે છે. રુદ્રદામાના સમયના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં 'કચ્છ' તરીકે નોંધાયેલ છે, ૧૫૫

તો ૬મી-૧૦મી સદીના રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં એ 'કચ્છીય' તરીકે જોવા મળે છે. ૧૫૧ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ભંત ચક્રવર્તીએ કરેલા દિગ્વિજયમાં કચ્છ દેશ ઉપર વિજય કર્યાનું નોંધાયું છે. ૧૫૭ આચાર્યગણતરી ચૂર્ણિ પ્રમાણે કચ્છમાં આભીરો જૈનધર્માનુયાયી હતા; આનંદપુરને એક દરિદ્ર પ્રાંતમાં ગણેા હતો તેને એવા આભીરોએ પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. ૧૫૮ ખુદતલપસત્ર (વિશેષચૂર્ણિ)માં નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં સાધુઓ ગૃહસ્થોના ઘરમાં વાસો રહે તો દોષરૂપ બનતું નથી. ૧૫૯ યુઅન શ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં સિંધના એક ભાગ તરીકે કચ્છની નોંધ લીધી છે. ૧૧૦ એ પૂર્વે 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે 'કચ્છ' નામ નોંધ્યું નથી, પરંતુ કચ્છના રણને માટે 'છરિનોત' સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લીધી છે અને કચ્છના અખાતને 'બરાકા' નામ આપ્યું છે. ૧૧૧ (પ્રથમનો શબ્દ 'છરિણુ'નું અને પછીનો શબ્દ 'દારકા'નું બ્રહ્મ રૂપ છે.) 'છરિનોત'ના મોટા અને નાના એવા બે ભાગ કહે છે, જે આજનું મોટું અને નાનું રણ છે. બરાકાના અખાતમાં એણે સાત ટાપુ હોવાનું નોંધ્યું છે.

યુઅન શ્વાંગની યાત્રાના સારમાં 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' અને 'કીટ' એવા બે પ્રદેશ જોવા મળે છે. આમાંનો પહેલો પ્રદેશ તે 'ઔદુમ્બર' છે અને કનિંગહમ એ 'કચ્છ' હોવાનું કહે છે; વોટર્સ એના સારમાં કનિંગહમની જેમ લાસનનો મત ટાંકી એ સંજ્ઞાથી 'કચ્છના લોક' એવું માત્ર કહી પોતાનો કોઈ મત નોંધતો નથી. બીજો પ્રદેશ તે કનિંગહમના મતે ખેડાનો છે, પરંતુ જુલિયન અને સેન્ટ માર્ટિનને અનુસરી વોટર્સ એ કચ્છ હોવાનું કહે છે. બીજા પણ એણે આપેલા સારમાં કનિંગહમનો મત આપી પછી એનો અસ્વીકાર કરી 'કચ્છ' હોવાનું વલણ ધરાવે છે; 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' વિશે એણે વિશેષ ખુલસો આપ્યો નથી. ૧૧૨ મહાભારતના સભાપર્વમાં ઉપાયનો લાવનારાઓમાં કાયબ્ય, દરદ, દાર્વ, શર, વૈયમક, ઔદુમ્બર, દુર્વિભાગ, પારદ, બાહ્લિક, કાશ્મીર વગેરે ક્રમમાં પ્રગ્નઓ ગણાવી છે ત્યાં કોઈ ચોક્કસ ક્રમ પડાતો નથી. ૧૧૩

સોલંકી કાલમાં 'કચ્છમંડલ'નો જાણવામાં આવેલો પહેલો નિર્દેશ બીમદેવ ૧લાના ઈ. સ. ૧૦૨૬ના દાનશાસનનો છે; ૧૧૩અ બીજો એના જ ઈ. સ. ૧૦૩૭ના દાનશાસનનો છે. ૧૧૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહના 'ભદ્રેશ્વર-વેલાડુલ'ના નિર્દેશવાળા, ભદ્રેશ્વરની દક્ષિણે થોડા અંતર પર આવેલા ચોખડાના મહાદેવના

પ્રાંગણના લેખમાં વેકમળદલ જેવું વંચાય છે તે કચ્છમળદલે સંભવે છે. અર્જુનદેવ વાઘેલાના સમયનો ઘટવટી (ગેડી) મુખ્ય મથક છે તેવા મંડળમાંનો રવેચી માતાના મંદિરનો ઈ. સ. ૧૨૭૨ નો લેખ છે તેમાં ‘કચ્છ’નો ઉલ્લેખ નથી, પણ ઘટવટી મંડલથી એ ઉદ્દિષ્ટ છે, એના ભાગ તરફે ૧૬૫ એ જ રીતે વાઘેલા સારંગદેવના આરંભના કચ્છમાંથી મળેલા અપૂર્ણ અને વર્ષ વિનાના અભિલેખમાં છેલ્લી લીટીમાં વઢીરદેશે વંચાય છે, ૧૬૬ જે હડીકતે વઢીરદેશે છે અને એ કચ્છના ઉત્તર ભાગે રણમાં આવેલો ખડીરનો ખેટ છે.

‘કચ્છ’ના પ્રદેશને ‘કચ્છ’ નામ કેવી રીતે મળ્યું એનો વિચાર કરતાં એ પ્રદેશ જલપ્રાય હોય એવું અમરકોશથી માલૂમ પડી આવે છે. ‘અનૂપ’ અને ‘કચ્છ’ને અર્થની દૃષ્ટિએ એ કોશ એકાર્થક માને છે. ૧૬૭ વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની કોઈપણ વ્યુત્પત્તિ પ્રતીતિજનક નથી. સં. કક્ષ-મર્યાદા ઉપરથી પ્રાકૃતમાં કચ્છ શબ્દ આવી શકે છે ગોપેન્દ્ર શબ્દના પ્રાકૃત રૂપ ગોવિન્દને સંસ્કૃતમાં સ્વીકારી લેવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે સં. કક્ષ ઉપરથી પ્રા. કચ્છ સંસ્કૃતમાં સ્વીકારાઈ ગયો હોય તો એ અશક્ય નથી. એનો અર્થ સમુદ્રની કે નદીપ્રદેશની કાંઠાની કક્ષા અને એ ઉપરથી ચોમાસામાં જ્યાં પાણી ફરી વળે અને શિયાળા-ઉનાળામાં જમીન ડોરી પડે તેવા પ્રદેશને ‘અનૂપ’ કે ‘કચ્છ’ કહેવાનું પ્રચલિત થયું હોય. પ્રાચીન કાળથી જાણીતો કચ્છપ્રદેશ, આજે મધ્યમાં આવેલા પહાડી વિસ્તારને બાદ રાખીએ તો, દક્ષિણ બાજુ હરિયાણાથી સમૃદ્ધ છે, તો ઉત્તર બાજુ રણનો પ્રદેશ છે, પૂર્વ બાજુ વાગડોનો પ્રદેશ અને પછી નાનું રણ છે. સિંધુની એક શાખાનો કચ્છ બાજુનો પ્રવાહ છેક ૧૮૧૯ના ધરતીકંપમાં ખસી ગયો ત્યાંસુધી એ કચ્છના તળ પ્રદેશના પેટાણમાં મીઠું પાણી ભરતો હતો, અને એ જ કારણે ‘કચ્છડો બારે માસ’ લીલો હોવાની કહેતી ઘર્ષ પડેલી. એવા સદા લીલા પ્રદેશનો આજે દક્ષિણનો માત્ર પ્રદેશ ફલદ્રુપતા સાચવી રહ્યો છે એ પણ કાળની અભિહારી છે.

ધૈબ્ર-પાણિનિના ગણપાઠમાં અન્યત્ર ‘ધૈબ્ર’ શબ્દ નોંધાયેલો મળે છે. ૧૬૭અ એમાં કદાચ દેશવાચક અર્થ નહોતાં ચાલુ ‘વાંધું-વાયું’ એ અર્થ હોય, કારણ કે આગળ ઉપર દર એવો અર્થ સૂચવાયો છે ૧૬૮ પરંતુ રુદ્રદામાના જૂનાગઢ શ્લોકલેખમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘મરુ’ વચ્ચે દેશનામ તરફે એ નોંધાયેલો છે, અને એ આજના ‘ધૈબ્રવતી’ (સાબરમતી) નદી જેમાંથી વહીને ચાલી આવે છે તે નદીના પૂર્વ પ્રદેશ—આજના સાબરકાંઠાના મોટા ભાગના ભુભાગ—ને માટે પ્રયોજાયેલો હોવા વિશે સંકાને કારણ નથી ૧૬૯

સારસ્વત : 'સારસ્વત' પ્રદેશનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી, પરંતુ મત્સ્ય, અશ્વાઠ, વામન, માર્કંડેય અને વાયુ પુરાણોમાં મળે છે; હકીકતે મત્સ્યપુરાણના જ શ્લોક પછીનાં પુરાણોમાં ઉતારાયા છે (જ્યાં વામનપુરાણમાં સહ સારસ્વતૈઃ નો સહસા શાશ્વતૈઃ એવો ભ્રષ્ટ્ર પાઠ મળે છે, એટલું જ). ત્યાં અંતર્નર્મદ, ભારુકચ્છ, માહેય, સારસ્વત, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, અર્ધદ એવા ક્રમે અપરાંતના આ બાજુના (આજના ગુજરાતના) પ્રદેશ બતાવવામાં આવ્યા છે. ૧૭૦ આ પ્રદેશ આજના ઉત્તર ગુજરાતનો આડાવલીની પૂર્વ-દક્ષિણ ઉપત્તકામાંથી કોટશ્વર પાસે સરસ્વતી નદી નીકળે છે ત્યાંથી લઈ સરસ્વતીના બે કાંડાઓને આવરી લેતો કચ્છના રણ સુધીનો ભાગ કહી શકાય; એમાં હાલના બનાસકાંડા જિલ્લાના પૂર્વ ભાગનો અને મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગનો સમાવેશ થાય છે. અર્ધદ એ આજ પહાડને ફરતી ઉપત્તકાનો પહાડી સહિતનો પ્રદેશ, બનાસકાંડા અને સારસ્વતની ઉત્તરનો. આ સારસ્વતને ઘડીને જ સાબરમતીથી લઈ મહેસાણા જિલ્લાના સ્વરૂપની દક્ષિણની સમાંતર પટ્ટી સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચે તે 'આનર્ત', ઉપરનાં પુરાણોની પરિભાષામાં.

સોલંકીકાલમાં 'સારસ્વત'નો 'મંડલ' તરીકે ઉલ્લેખ મૂલરાજના ઈ. સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાં થયો છે.^{૧૭૧} મૂલરાજના સમયમાં હજી ઉત્તર ગુજરાતના આ ભાગને ગુજાત કે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરત્રા સંજ્ઞા મળી નહોતી. એક સમયે આ ભાગ 'આનર્ત'નો હતો એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

નિપાદ : જેમ પુરાણોએ 'અપરાંત'ના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ભારુકચ્છ, માહેય, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર વગેરેને સમાવિષ્ટ ગણ્યા છે, તેવી પરિસ્થિતિ 'નિપાદ'ના વિષયમાં પણ લાગે છે. 'નિપાદ' ભીલોની વિશાળ વસાહતને માટે પ્રયોજાયેલો સમન્વય છે. રુદ્રદામાના સમયના જૂનાગઢના શૈલ-લેખમાં 'નિપાદ'તું 'અપરાંત' પછી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.^{૧૭૨} મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં આપેલા દેશોના ક્રમમાં પટચર પછી ગોશૃંગની પહેલાં 'નિપાદભૂમિ' કહેલ છે.^{૧૭૩} એનાથી કોઈ સ્પષ્ટતા થતી નથી; ભીષ્મપર્વમાં મહી નદીના ઉત્તર પ્રદેશોને ગણાવતાં પ્રાવૃષેય-ભાર્ગવ-પુન્ડ્ર-ભાર્ગ કિરાત-સુદોણુ-પ્રમુદ-શક-નિષધ-આનર્ત-નૈર્ઝત એ જાતનો ક્રમ આપ્યો છે.^{૧૭૪} એનાથી પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. સભાપર્વના દ્યુત-પેટાપર્વમાં પાંડાંતરથી હાર-હણાની પૂર્વે 'નિપાદ' અને ત્યાં થયેલા એક પ્રક્ષેપમાં પાંડસીકોની પૂર્વે 'નિપાદ' સૂચવાયેલ છે.^{૧૭૫} એ તો ચૂંચવાડો જ ઊભો કરે છે 'નિષધ' ભીષ્મપર્વમાં જુદો સૂચવાયો છે; આદિપર્વમાંના

પ્રક્ષેપમાં અર્જુનના રૈવતકથી ઇંદ્રપ્રસ્થ જવાના વર્ણનમાં અર્જુન અને સાલ્વ પછી 'નિષધ' કહ્યો છે.^{૧૭૧} તેનો સંધિ સંબંધ 'નિષાદ' સાથે નથી લાગતો. પરંતુ પુરાણોમાં આવતો 'નિષધ' શબ્દ^{૧૭૭} એના 'વિંધ્યપૃષ્ઠનિવાસી' વિશેષણને કારણે 'નિષાદ' જ છે. ઉમાશંકર જોશીએ વિંધ્યપાદપ્રસૂત નદીઓમાં 'નિષધા' 'નિષધાવતી' ગણાવેલી છે.^{૧૭૮} એ પણ ભૂભાગની સ્પષ્ટતામાં સહાયક થઈ પડે એમ છે.

'નિષાદ' ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએથી લઈ એના પૂર્વ અને ઈશાન સીમાડા પાસે પથરાયેલા, છેક કચ્છના રણની સરહદ સુધીના, પહાડી પ્રદેશને સમાવતો હતો. આમાં ડાંગ, ધરમપુર-વાંસદાનાં જંગલ, પંચમહાલનો સમગ્ર પૂર્વ વિસ્તાર, સાબરકાંઠાનો પૂર્વ અને ઉત્તર વિસ્તાર અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઉત્તર આજુનો પહાડી વિસ્તાર સમાવેશ પામતાં હોઈ એનો ગુજરાત આજુનો વિસ્તાર ગુજરાતનો આંતરિક ભાગ બની રહે છે.

લાટ : આ સંજ્ઞાનાં મૂળ શોધવા જતાં પાણિનિના ગણપાઠમાં કે મહાભારતમાં પત્તો લાગતો નથી. મહાભારતના સભાપર્વમાં ભીમના દિગ્વિજયમાં હિમાલય નજીકના 'જરહગ' દેશ પછી ધણા દેશ જીતતાં કુક્ષિમંત પર્વત નજીકના 'ઉન્નાટ' (પાઠાંતરથી 'ઉલ્લાટ', 'ભલ્લાટ', 'મલ્લાટ' વગેરે) દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું કહ્યું છે.^{૧૭૯} આનાથી ગુજરાતની ભૂમિ સાથેનો કોઈ સંબંધ પકડી શકતો નથી વર્ણનપૂર્વીની દૃષ્ટિએ જૂનો ઉલ્લેખ તો તોલેમી(ઈ.સ. ૧૫૦)નો કહી શકાય, જે 'લારિકે'થી અભીષ્ટ 'લાટ' દેશના ભૂભાગનું સ્થાન કરે છે.^{૧૮૦} ઈ.સ. ની ૩ જી સદીના વાત્સ્યાયનનો એના કામસૂત્રમાંનો 'લાટ' શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો અત્યારે પ્રાપ્ત સાધનોમાં પહેલો કહી શકાય.^{૧૮૧} વાત્સ્યાયન 'અપરાંત' અને 'લાટ'ની સ્ત્રીઓને અલગ અલગ સૂચવે છે, 'સુરાષ્ટ્ર'ની કે 'આનર્ત'ની સ્ત્રીઓ વિશે કશું કહેતો નથી. 'પાદતાડિતક' નામની એક પ્રાચીન બાણ-રચના(ઈ.સ. ની ૫ મી સદી)માં લાટના લોકોનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં છે, સાથોસાથ લાટમાં તોફાની માણસો પણ હોવાનું સૂચવ્યું છે.^{૧૮૨} વરાહમિહિર બ્રહ્મસંહિતામાં અને બ્રહ્મગુપ્ત આર્યસિદ્ધાંતમાં 'પુલિશ' અને 'રેમક' એવા જ્યોતિષિક સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા લખનારા તરીકે એક 'લાટ' નામના જ્યોતિષીનો ઉલ્લેખ કરે છે,^{૧૮૩} તો વરાહમિહિરે 'ભટુકચ' અને 'સુરાષ્ટ્ર' ઉપરાંત 'લાટ'નો પણ દેશ તરીકે જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૮૪} આભિલેખિક નિર્દેશોમાં કુમારગુપ્ત અને બંધુવર્માના સમયના મંદસોરના અભિલેખ (ઈ.સ. ૪૩૬)માં 'લાટ' વિષયથી આવેલા શિલ્પીઓ વિશે મળે છે,^{૧૮૫} તો

હરિપેણુ(ઈ. સ. ૪૬૦-૫૨૦)ના સમયના અજંટાના અભિલેખમાં દેશ તરીકેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે. ૧૮૬૬ ઈ. સ. ૬૧ થી સદીના ચીની નિર્દેશ પ્રમાણે બાટ દેશને બર્મચુત નામે બૌદ્ધ વિદ્વાન ઉત્તર ભારતમાં દીક્ષિત થઈ, મધ્ય એશિયામાં પસાર થઈ, ચીનમાં જઈ રહ્યો હતો. ૧૮૭૭ ઈ. સ. ૪ થી સદીના 'દીપવંસ'માં અને ૬ થી સદીના 'મહાવંસ'માં 'લાળ' દેશ અને 'સિંહપુર'નો ઉલ્લેખ થયો છે; આ 'લાળ' આપણો 'લાટ' છે કે અન્ય કોઈ એ વિશેનો મતભેદ હજી પૂરેપૂરો ઉઠેલી શકાયો નથી. ૧૮૭૭ અ. સુચિત ઉલ્લેખ બાણના હર્ષચરિત(ઈ. સ. ૬૧૦ ઇગલગ)નો છે, જ્યાં રાજાધિરાજ પ્રજાકરવર્ધનનાં પરાક્રમેમાં 'લાટ' પ્રદેશ ઉપરના વિજયનું પણ સૂચન થયેલું છે. ૧૮૮૮ રવિકાર્તિની રચેલી ઐહોલી-પ્રચરિત-(ઈ. સ. ૬૩૪)વાળા અભિલેખમાં 'લાટ' 'માલવ' 'ગુર્જર' એમ ત્રણ અલગ અલગ દેશ આપ્યા છે. ૧૮૯૯ આમાં 'ગુર્જર' એ હકીકતે પશ્ચિમ મારવાડનો પોતામાં જિલ્લમાલ-શ્રીમાલને સમાવી લેતો ગુર્જર-પ્રતીહારોનો પ્રદેશ છે, જ્યારે 'લાટ' એ તળ-ગુજરાતના પ્રદેશને મૂર્ત કરતી સંજ્ઞા સમગ્ર થ છે. ચીની મુસાફરો યુઅન સ્વાંગ (ઈ. સ. ૬૪૦) અને ઇત્સિંગ (ઈ. સ. ૬૭૧-૬૯૫) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં 'લાટ' અને 'માલવક'નો ઉલ્લેખ કરે છે : પહેલો મુસાફર 'લોલો' કહી એમાં વલભીનો તથા માલવનો પણ સમાવેશ કરે છે, ૧૯૦૦ ખીજો 'સિંધુ' અને 'લાટ' દેશને પશ્ચિમના દેશ કહે છે. ૧૯૦૧ નોંધપાત્ર છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓને એમના અભિલેખોમાં સામાન્ય રીતે 'લાટેશ્વર' કહેવામાં આવ્યા છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્ક સુવર્ણવર્ધના ઈ. સ. ૮૧૨-૧૩ ના શાસનમાં એના પિતા ઇન્દ્રરાજને લાટેશ્વરમંડલનો શાસક કહ્યો છે અને કર્ક પોતાને 'લાટેશ્વર' કહે છે. ૧૯૨૨ જરા પહેલાંના 'આર્યમંતુશ્રીમૂલકલપ' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથ(ઈ. સ. ૮ મી સદીનો અંતભાગ)માં લાટ દેશનો વિસ્તાર પશ્ચિમ દેશ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રથી ઉજ્જવન સુધીનો કહ્યો છે. ત્યાં વલભીના શીલાદિત્ય ૧ લાના અને પછી ધ્રુવસેન ૨ જના પછુ સંદર્ભમાં આવું સૂચન છે. ૧૯૩૩ મૈત્રકૌતુ સામ્રાજ્ય વિરતયુ' ત્યારે સીમાઓ વિસ્તૃત થઈ હતી એની આ અસર કહી શકાય, બાકી ફરતી આવતી સીમામાં દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ખેટકમંડલ અને કમ્બલિજ (કામરેજ) વિભાગોનો સમાવેશ 'લાટ'માં હતો. ૧૯૪૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશની ગુજરાતની શાખાનું શાસન વાત્રક નદીથી લઈ નવસારિકા વિભાગની દક્ષિણે આવેલી અંબિકા નદી સુધીના જૂલાગ ઉપર સામાન્ય રીતે રહ્યું હતું, તેથી એટલો ભાગ એમના કાલમાં 'લાટ' સંજ્ઞાને પાત્ર હતો, ૧૯૫૫ અને એની રાજધાની 'ખેટક' (ખેડા) હતી.

ઈ. સ.ની ૭ મી-૮ મી સદી આસપાસ ઘાટ પામેલા સ્કંદપુરાણના જૂના ભાગમાં 'લાડ' ('લાટ') દેશનો એકવીસ હજાર ગામ ધરાવતો દેશ કહ્યો છે. ૧૯૬ આ વિસ્તૃત સીમાનો કાંઈક વિશેષ ખ્યાલ કનૈજના પ્રતીહાર રાજા રામભદ્ર- (ઈ. સ. ૮૩૪-૮૩૬)ના એક પ્રતિનિધિ અલ્લના સંદર્ભમાં 'આનંદપુર'ને 'લાટ'માં કહ્યું છે ૧૯૭ એનાથી આવે છે. રાજશેખર એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પશ્ચિમના દેશ ગણાવતાં 'ભૃગુકચ્છ' અને 'આનંત' એણે 'સુરાષ્ટ્ર' અને 'કચ્છીય'થી જુદા નોંધ્યા હોઈ, તળ-ગુજરાતના ભૂભાગને આવરી લેતા કહ્યા છે, આમ છતાં કાવ્યમીમાંસામાં દેશના વર્તનાઓ તરીકે 'લાટ' અને 'લાટદેશ્ય' એવો પ્રયોગ કરે છે ૧૯૮ એના 'બાહરામાયણ'માં નાટકના છેલ્લા અંકમાં રામ વિમાન દ્વારા અયોધ્યા તરફ જાય છે ત્યારે જે જે દેશ ઉપરથી પસાર થાય છે તેના ક્રમમાં ડ્રવિડ-દેરલ-સાતજે દાવરીતીર-કાવેરી-કર્ણાટક-મહારાષ્ટ્ર-વિંધ્ય એમ ગણાવતાં નર્મદા નદીના મરતકના શેખર૩૫ 'લાટ' દેશનો નિર્દેશ કરી લીધો છે; ત્યાં લાટદેશવાસીઓને પ્રાકૃત ભાષાના ચાહક કહ્યા છે. ૧૯૯ રાજશેખરે અને એના પછી એક સદીમાં થયેલા ભોજ નરેશે અનુક્રમે કાવ્યમીમાંસા અને સરસ્વતીકંઠાલરણુ નામક કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં લાટવાસીઓને સંસ્કૃત ભાષાના દ્વેષી અને સુંદર પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા-સાંભળનારા કહ્યા છે. ૨૦૦ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા તેમજ બાહરામાયણમાં લાટની લલનાએની તારીફ કરી છે. ૨૦૧ વિમાનોડ્યુનના ક્રમમાં રાજશેખરે 'લાટ' પછી ઉજ્જયિનીના મહાકાલ(ના મંદિર)-નો ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ ૨૦૨ એને મન મહારાષ્ટ્ર અને માલવની પશ્ચિમ દિશાનો દેશ 'લાટ' સંભવિત અને છે. અગિયારમી સદીનો અદ્ભૂતની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) એના પ્રવાસગ્રંથમાં 'લાટ' પ્રદેશને અણહિલવાડની દક્ષિણે કહે છે અને એણે એનાં પાટનગર બે કહ્યાં છે : 'બિહરોજ' (ભરૂચ) અને 'રિહનપૂર' (? અગ્રિનગર-થાણાની ઉપરના ભાગમાં સમુદ્રતટ ઉપરનું નગર). ૨૦૩ આ પાછલા નગરને યુલે ઉજ્જનની ઉત્તરે ૨૦૪ અને ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી 'ગિરિનગર' (જૂનાગઢ) કહે છે, ૨૦૫ જે બેઉ અંધએસતાં થતાં નથી.

અર્જુનદેવ વાઘેલાના કાંટેલાના ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના અભિલેખમાં લાટ દેશ ઉપર પીસલદેવની સત્તા હોવાનું કહ્યું છે તે મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરના એના આધિપત્યને કાંટણે જ. ૨૦૬ ઈ. સ. ૧૨૮૭ ની દેવપદ્મન-પ્રશસ્તિમાં વડોદરા જિલ્લામાં, આવેલા કારેહણ(કારવણ)ને 'લાટભુષણ' કહ્યું છે, એટલે તેરમી સદીમાં પણ લાટ દેશમાં મહી-નર્મદાના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ૨૦૬અ

જૈન સાહિત્યમાં 'લાટ' દેશનો મોડેથી જુદા જુદા સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ થયો છે. ૨૦૭ આ બધામાંથી એક વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે શરૂઆતમાં 'લાટ' સંજ્ઞા સમગ્ર તળ-ગુજરાતને માટે પ્રયોજાતી તે આગળ જતાં, સોલંકીકાલમાં મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતને માટે અને પાછળથી દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતી સીમિત થઈ એમ કહી શકાય.

'લાટ'ની વિશેષતા, ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, એના લોકો અને એની સ્ત્રીઓના વિષયમાં તો હતી, પણ એની ભાષા ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્રમાં એક રીતિ તેમજ એક પ્રકારના શબ્દાલંકારને કારણે પણ હતી. લાટ પ્રદેશને એની પ્રાકૃત 'લાટી' ભાષા અને અપભ્રંશ પણ હતાં. મારવાડના જલોરમાં રચવામાં આવેલી ઉદ્યોતનસૂરિની 'કુવલયમાલા' પ્રાકૃત કથા(ઈ. સ. ૭૭૮-૭૯)માં અદાર દેશની બેલીઓની લાક્ષણિકતા મુચવતાં લાટના લોકોને ઉલ્લિખિત કર્યા છે. ૨૦૮ રુદ્રે એના 'કાવ્યાલંકાર'(ઈ. સ. ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ)માં, પુરાણકારે 'અગ્નિપુરાણ'માં, ધારાના ભોજદેવે (૧૧ મી સદી) 'સરસ્વતીકંઠાભરણ'માં, વૃદ્ધ વાગ્લટે (૧૨ મી સદી) 'વાગ્લટાલંકાર'માં અને વિશ્વનાથે (૧૪ મી સદી) 'સાહિત્યદર્પણ'માં 'લાટી' નામની એક રીતિ કહી છે. ૨૦૯ 'લાટ' નામના અનુપ્રાસ (શબ્દાલંકાર) વિશે ઉલ્લેખ (ઈ. સ. ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ) એના 'કાવ્યાલંકારસંગ્રહ'માં કહ્યું તેનું મુખ્યત્વે, વિશ્વનાથ વગેરેએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં અનુસરણ કર્યું છે. ૩૧૦ અદમસૂદી નામનો અરબ મુસાફર (ઈ. સ. ૯૪૩) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં સૈમૂર (ચેમૂર), સુપારા (સોપારા), ઠાના (થાણા) અને ખીન્ન નગરોમાં 'લાટિયા' નામની બેલી વપરાતી હોવાનું લખે છે. ૨૧૧

આજે જોને આપણે 'અરબી સમુદ્ર' કહીએ છીએ તેને અરબ મુસાફરોએ 'હાર'નો સમુદ્ર કહ્યો છે. ૨૧૨ આનાથી સિંધુ નદીના મુખથી લઈ સોપારા સુધીનો સમુદ્ર અભીષ્ટ છે. એ આખો કાંઠો શું 'હાર' દેશનો હશે? સિંધમાં 'હારખાના' નામનું ગામ છે તેને 'હાર' સાથે સંબંધ હશે? તોલેમીએ લારિકે નોંધ્યું છે એ આપણે જોયું. 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે આરિયાકાના પ્રદેશમાંથી ભિન્ન ભિન્ન બતાવટની વસ્તુઓની નિકાસ થતી હોવાનું નોંધ્યું છે. ૨૧૩ તે શબ્દ 'હારિકા' કરતાં 'અપરાંતિકા' સાથે વધુ મળતો લાગે છે. બેશક, બેઉથી પ્રદેશ તો તેનો તે જ અભીષ્ટ છે. 'આરિયાકા' અને 'આરિમાઝા' (હર્ય)ના સાહચર્યથી એ પ્રદેશના સ્થળનિર્દેશનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. ૨૧૪ એણે 'અરાકા' અખાત વટાવ્યા પછી 'આરિમાઝા'નો અખાત અને 'આરિયાકા'નો કાંઠો

આવ્યાનું લખ્યું છે એનાથી એ સ્પષ્ટતા થાય છે. ૨૧૫ આ 'આરિયાકા'થી નિર્દિષ્ટ 'લાટ' દક્ષિણ ગુજરાતના અર્થમાં સીમિત જણાય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે અરબ મુસાફરોએ કહેલો 'લાર'નો સમુદ્ર આજના ગુજરાતના પશ્ચિમ કાંઠાની સામેના સ્વીકારી પછી સિંધથી લઈ સોપારા સુધીના કાંઠા સામેના સમુદ્રને માટે પ્રયોજ્યો હશે.

તોલેમી(ઈ. સ. ૧૫૦)ના સમયમાં 'લાર' શબ્દ પૂરા પ્રચારમાં હતો એમ એણે આપેલી 'લારિકે' સંજ્ઞાથી સ્પષ્ટ છે અને છતાં એ સમયે કે એની પૂર્વના નજીકના સમયમાં એ નોંધાયેલ નથી. ઈ. પૂ. ૩ જ સદી પહેલાંનાં શ્રૌતસૂત્રોમાં 'શ્વાખાયન' સાથે 'લાટાયન' કે 'લાટયાયન' શબ્દ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. અહીંના પાછલા શબ્દમાં 'લાટ' કે 'લાટય' જેઈ શકાય, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ નથી. તો એના મૂળમાં કયો શબ્દ હશે? અલતેકરે આનર્તમાંથી (લાલ્હ દ્વારા) 'લાટ'ની સંભાવના કરી છે. ૨૧૬ ઉમાશંકર જોશીએ નર્તકમાંથી નટ્ય, લટ્ય દ્વારા સંભાવના કરી છે. ૨૧૭ ઉમાશંકર કહે છે કે 'મહીનાં કેતરો પ્રાચીન સમયથી લૂંટફાટ માટે સગવડવાળાં હોઈ...લટો એ આ પ્રદેશની કોઈ સિલ્લ અને માલો જેવી મૂળ ગતિ હોય'. ૨૧૮ સંસ્કૃત ભાષામાં લટ-દોષ, લટ-દુર્જન, લટ્વ-ગતિવિશેષ એવા અર્થ ઉમાશંકરે ત્યાં નોંધ્યા છે. ૨૧૯ વા. શિ. આપ્ટેએ આ ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. ૨૨૦ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ કે 'લાટ' લોકો, 'લાટી' ભાષા અને 'લાટી' સ્ત્રીઓથી વાકેફ રાજશેખર, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, દેશનામતરીકે 'લાટ' ન આપતાં 'ભૃગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' એવાં નામ આપે છે. અર્થાત્ એના હૃદયમાં 'ભૃગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' જેહને સમાવી લેતો 'લાટ' હોય. આનર્ત અને નર્તક બંને ઉપરથી નટ-લટ દ્વારા 'લાટ' જિતરી આવી શકે એમ છે; ખાસ કરી દક્ષિણ ગુજરાતમાં અને સમુદ્રકાંઠાની પ્રગ્નમાં 'ન'નો 'લ' ઉચ્ચારવાનું અઘાપિ સામાન્ય છે. અને તો સમગ્ર દેશનું નામ એક સંખ્યે આનર્ત હતું તે સ્થાનિક લોકોમાં નાટના લાટ ઉચ્ચારણથી પ્રચલિત હોય, અને એ સાંસ્કારિક લોકોમાં આનર્તથી ગળણિતું હોય. 'લાટ' 'ખ'લ'ના અર્થમાં વપરાય છે એના સામ્યે આ કાંઠાના સમગ્ર પ્રદેશમાં શિવલિંગની પૂજા વ્યાપક હોવાને કારણે વિદેશીઓ પ્રદેશને જ 'લાટ' કે 'લાર' કહેતા હોય એવો રતનમણિરાવનો અભિપ્રાય હતો. ૨૨૧ તે યોગ્ય નથી લાગતો, કારણ કે એ પરિસ્થિતિમાં તો એ સ્ત્રીલિંગે લાટિ (સં. * લટ્ટિ)-'લાટય' હોઈ શકે, પુ'લિંગે 'લાટ' નહિ. તેથી ઢળવું હોય તો આનર્ત તરફ ઢળવું વધુ યુક્તિસંગત કહી શકાય. સં. રાષ્ટ્ર-પ્રા. રટ ઉપરથી લટ-લટ દ્વારા 'લાટ' મેળવવાનું મન થાય, પણ એ એટલા પ્રાચીન સમયમાં શક્ય

નથી, ઈર્ષવી દસમા સૈકામાં શક્ય અને ખરું. તો અત્યારે પ્રબળ પ્રમાણના અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું જ કહી શકાય એમ નથી.

ગુર્જરદેશ-ગુજરાત : આજે રાજકીય એકમ તરીકે 'ગુજરાત' સંજ્ઞા તળ-ગુજરાત (ઉત્તર, મધ્ય, દક્ષિણ), સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના મળીને રચાયેલા ભૂભાગને માટે પ્રચલિત છે. આમાં તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની પ્રાંતીય ભેદે ભાષા પણ એકાત્મક છે. કચ્છમાં પણ કચ્છ-વાગડમાં સ્થાનિક આહીર-આહીર લોકોની ભાષા ગુજરાતીની જ એક સ્થાનિક બોલી છે; તળ-કચ્છમાં કચ્છીની જ લિન્ન લિન્ન સ્થાનિક બોલીઓ પ્રચલિત છે. તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર મળીને એક સમયે 'આનર્ત' હોવાનું ઉપર યથાસ્થાન વિચારાયું છે. 'લાટ'થી મુખ્યત્વે તળ-ગુજરાત તો ખરું જ. આ દેશને 'ગુજરાત' નામ મળ્યું એની પહેલાંથી ગુજ્ઞાત શબ્દ પ્રયુક્ત થતો જાયો છે, જે અલ્પીકીર્તિએ કહ્યું છે તેમ આણુની ઉત્તરે છેક બઝાન (નારાયણ-જયપુર) સુધીનો પશ્ચિમ મારવાડનો પ્રદેશ હતો. ૨૨૨ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુર્જર-પ્રતીહારોનો એ પ્રદેશ, જેની રાજધાની ભીનમાલ. પ્રાચીન કાલના ઉત્તરના તળકામાં 'ગુર્જર દેશ' ૨૨૩ 'ગુર્જર મંડલ' ૨૨૪ 'ગુજ્જરરા' ૨૨૫ 'ગુર્જરા' ૨૨૬ 'ગુર્જરાત' ૨૨૭ 'ગૂર્જરાત' ૨૨૮ 'ગુર્જરાટ' ૨૨૯ જેવી સંજ્ઞાઓના પણ સાહિત્યિક તેમજ આલિસેપ્ક ઉલ્લેખ જાણવામાં આવ્યા છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં આ પ્રકારનો ફોર્મ પણ શબ્દ નથી મળતો, પતંજલિના પાણિનીય ઋષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણના મહાભાષ્યમાં પણ નથી; મહાભારતની અધિકૃત વાચનામાં પણ નથી; મળે છે મહાભારતની દક્ષિણી વાચનામાં : યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ઉપાયન લાવનારા લોકોનાં નામ ઉમેરી લેવામાં આવ્યાં છે તેઓમાં છેલ્લે ખપ (=ખસ, શક), પક્ષી બર્બર, યવન, ગુર્જર, આહીરક, પલ્લવ, શક, કરુષ, તુબર અને કાશિકનાં નામોમાં વચ્ચે ગુર્જર પણ જોવા મળે છે. ૨૩૦ આ નામ બધાં જ દેશવાચક હોઈ પ્રજાવાચક બન્યાં છે. આમાં આ દેશના જૂના શબ્દો સાથે 'ગુર્જર' પણ પ્રદેશ પ.મી. ગયો છે. પ્રજાવાચક આ શબ્દનાં ભારતીય સાહિત્યમાં ચોક્કસ સમયવાળાં સાધનોમાં મહાકવિ આણુનું હર્ષચરિત (ઈ. સ. ૬૧૦ લગભગ) એ જાણવામાં આવેલું પ્રમાણિત પહેલું સાધન છે : એમાં હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધન (ઈ. સ. ૬૦૦) ને 'ગુર્જરપ્રજાગર' (ગુર્જરોને ઉભાગરા કરાવનારો) કહ્યો છે. ૨૩૧ સુઅન શ્વાંગે (૭ મી સદી) દેશનામ તરીકે ૧૬૦૦ કિ. મી.ના ઘેરાવાનો 'કુ-એ-લો' ('ગુર્જર') દેશ અને એની રાજધાની 'પિ-લો-મો-લો' (ભિલ્લમાલ) કહેલ છે, ૨૩૨ એટલે એના આધાર પર કહી શકાય કે પ્રભાકરવર્ધનથી લય પામતા ગુર્જરો તે પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર-

પ્રતીહાર હોય. લવિષ્યપુરાણમાં દેશવાચક સંજ્ઞા તરીકે એનો એ વાર ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૩૩ પછી એના સમય વિશે શકા હોઈ એ ત્યાં જૂલાગને ઉદ્દેશી રહે છે એ નક્કી ન કરી શકાય, પરંતુ પદ્મપુરાણના ભાગવતમાહાત્મ્યમાં ભક્તિ ગુર્જર-દેશમાં જીર્ણતા પામી છે એમ કહ્યું છે ૨૩૪ તે પદ્મપુરાણની રચના ઈ. સ. ૧૦ મી સદી પૂર્વે નજીકમાં સંભવિત હોઈ પશ્ચિમ મારવાડને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલ છે. પંચતંત્રમાં પછી જે 'ગુર્જર દેશ' કહ્યો છે ૨૩૫ તે પછી ભીનમાલવાળો પશ્ચિમ મારવાડનો પ્રદેશ છે. એ હકીકત છે કે ગુર્જરાની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગઈ હતી અને નાંદીપુરી(નાંદોદ)માં 'ગુર્જરનૃપતિવંશ' તરીકે સ્થિર થઈ હતી. આ વંશના રાજવી દદ ર જના ખેડાના દાનશાસન(ઈ. સ. ૧૨૬)માં આ પ્રકારનો અત્યારે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ થયેલો જેવામાં આવ્યો છે. ૨૩૬ પરંતુ નાંદોદનો પ્રદેશ છેક સોલંકીકાલ સુધી 'ગુર્જર' કહેવાયો નથી. દક્ષિણના ચાલુક્યવંશના પુલકેશી ર જના ઝૈહોલીના અભિલેખ(ઈ. સ. ૧૩૭)માં 'લાટ' 'માલવ' અને 'ગુર્જર' મળે છે, ૨૩૭ ને નવસારીના પુલકેશી અવનિજનાશ્રયના દાનશાસન(ઈ. સ. ૭૩૬)માં અરબોએ હરાવેલાઓમાં 'ગુર્જર' પછી કહ્યા છે ૨૩૮ તે અને પશ્ચિમ મારવાડના છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશના દંતિદુર્ગે ઉજ્જનમાં ઈ. સ. ૭૫૪ માં હિરણ્યગર્ભદાન આપ્યું ત્યારે ગુર્જરદેશનો રાજવી પછી ખંજના રાજવંશો સાથે સેવામાં હાજર હતો એમ નોંધાયું છે, ૨૩૯ તો એ જ વંશના કર્ક સુવર્ણવર્ષના દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૧૨-૮૧૩)માં 'ગુર્જરેશ્વર' કહ્યો છે ૨૪૦ તે પછી ભીનમાલનો જ રાજવી છે. ઉદ્યોતનસરિએ 'કુવલયમાલા'(ઈ. સ. ૭૭૬)માં ખોલીઓ ખોલનારા ગુજ્જર કહ્યા છે ૨૪૧ તે પછી પશ્ચિમ મારવાડના છે.

'ગુર્જરત્રાભુમિ' એવું દેશવાચક નામ ડેડવાણુક(હાલના જોધપુરના પ્રદેશમાં)ના ઈ. સ. ૮૪૪ ના મિહિરભોજના અભિલેખમાં જેવા મળે છે, ૨૪૨ તો એક ખીજા ઈ. સ. ૮૫૦ ના અભિલેખમાં આજના જયપુરના પ્રદેશમાં આવેલા મંગલાનકને 'ગુર્જરત્રામંડલ'માંનું ૨૪૩ કહેવામાં આવેલ છે. આ પરિસ્થિતિ ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં ભારતમાં આવેલા અરબ મુસાફર અલ્ખીઝીનીના હિંદના પ્રવાસના ગ્રંથમાં પછી જેવા મળે છે; એણે શુદ્ધ ગુજ્જાત શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ૨૪૪ આ પ્રદેશ આખુથી ઉત્તરનો જ છે. ઈ. સ. ૯૪૨ માં મૂલરાજ સોલંકીએ અણહિલપુર જેની રાજધાની હતી તેવા આજના ઉત્તર ગુજરાતના એ સમયના વ્યાપક 'સારસ્વતમંડલ'ની સત્તા હાથ કરી. એ સમયે, સંભવિત છે કે, કાન્યકુબજના પ્રતીહાર રાજવીઓના સામંત તરીકે 'મિલ્લમાલ'માં મૂલરાજનો પિતા રાજિ શાસન કરતો હતો. રાજિના મૃત્યુ

બાદ મૂલરાજ સાંચોર(સત્યપુર)ને કેંદ્રમાં રાખી એ વખતે ગણીતા થયેલા સત્યપુર-મંડલનો શાસક બન્યો. ઈ. સ. ૯૯૫ ના બાલોરાના પતરાના દાનશાસનમાં એને 'સત્યપુરમંડલ'નો ભોક્તા કહેવામાં આવ્યો છે, ૨૪૫ ન્યારે એ પહેલાંના ઈ. સ. ૯૮૭ ના કડીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં પોતાની ભુમિઓના બળથી જેણે સારસ્વતમંડલ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો કહેવાયો છે. ૨૪૬ આમ ઈ. સ. ૯૯૫ સુધી તો ઉત્તર ગુજરાતનું 'સારસ્વતમંડલ' અને પશ્ચિમ મારવાડનું—ગુર્જર દેશનું 'સત્યપુરમંડલ' એ બેઉ મથક એની સત્તા નીચે હતાં. આમ એ એના પિતા પછી 'ગુર્જરેશ્વર' બન્યો હતો એમ કહી શકાય. ઈ. સ. ૯૯૭ ની કાસ્મીરી પંડિત હેમેન્દ્રની 'ઔચિત્યવિચારચર્યા' માં ધારાપતિ મુંજ સાથેના કોઈ ગૂર્જરેશ્વર મૂંમપાલના સંઘર્ષનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૪૭ એ જ વર્ષના હસ્તિકુંડીના ધવલના અભિલેખમાં મુંજ સાથેના વિગ્રહમાં પરાજિત થયેલા રાજવીનો દેશ ગૂર્જરદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. ૨૪૮ મુંજનો શત્રુ આ રાજવી મૂલરાજ છે એમ માનવામાં આવતું હતું, પરંતુ આવી વાતનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી મળતું એટલે મૂલરાજ ગુર્જરેશ હોવાનું ઉપરનાં બે પ્રમાણોથી સર્વાંશે સિદ્ધરૂપ મનાતું નથી. ૨૪૯ ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં ન્યારે ધારાપતિ ભોજદેવ એના સરસ્વતીકંઠાભરણ-નામક સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં ખીજ્જાઓના અપભ્રંશનો ઉપયોગ ન કરતાં પોતાના જ અપભ્રંશનો ઉપયોગ કરનારા 'ગૂર્જરો'ને વખોડે છે. ૨૪૯ ત્યારે એ 'ગૂર્જરો'થી એની આંખ સમક્ષ એના અણહિલ્લપુરના શાસક સોલંકીઓ ઉદ્દિષ્ટ છે; અને એ રીતે સમગ્ર પ્રજાને પણ વખોડી નાખવાનું સમગ્નય છે. એ કાલનો ભોજદેવ અને ભીમદેવ ૧ લા વચ્ચેનો અણબનાવ ઇતિહાસમાં ખૂબ જવાયેલો છે. ૨૫૦ આમ ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને મૂલરાજની અણહિલ્લપુરની આસપાસના સમગ્ર 'સારસ્વત-મંડલ' ઉપરની સત્તાના અનુસંધાનમાં 'ગુર્જરદેશ' 'ગુર્જરમંડલ' 'ગુજરાત' એવી સંજ્ઞા લાગુ પડતી થઈ ગઈ હતી. પ્યાનમાં રાખવા જેવું કહી શકાય કે ઈ. સ. ૧૦૬૭ માં કાસ્મીરી પંડિત બિહલજી એના 'વિક્રમકદેવચરિત' કાવ્યમાં કાઝડીની લાંગ નવાળનારા ગુર્જરોની ટીકા કરી છે તે સંલલિત રીતે જૈન સાધુઓને ઉદ્દેશીને કરી છે. ૨૫૧ એના સમય સુધીમાં સારસ્વતમંડલનાં પ્રજાજન પણ પરપ્રાંતીયોને માટે 'ગુર્જર' થઈ ચૂક્યાં હતાં. આ સમય નજીકના 'સુદ્રિતકુમુદચંદ્ર' પ્રકરણમાં 'ગૂર્જરજન' કહ્યો છે. ૨૫૨ તે ઉત્તર ગુજરાતનો જ વાસી અબીજ છે. ઈ. સ. ૧૧૩૬ ના ચંદ્રસૂરિયુત 'સુનિસુવતરવામિચરિત'માંનો ૨૫૩ 'ગુજ્જર દેશ', ઈ. સ. ૧ ૭૯-૪૦ ના સિદ્ધરાજ જયસિંહના દાહોદના અભિલેખમાંનું ૨૫૪ 'ગૂર્જરમંડલ' અને ઈ. સ. ૧૧૫૪ ના જિનદત્તસૂરિયુત 'ગણધરસાધર્મશતક'માંની 'ગુજ્જરતા' ૨૫૫ એ ઉત્તર ગુજરાતનો મુખ્યત્વે ખ્યાલ આપે છે; દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ હજી 'ગુર્જર દેશ'

નહિ કહેવાતો હોય, કારણ કે જ્યસિંહના પિતા કર્ણદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૦૫૪ ના દાનશાસનમાં 'નાગસારિકા'(નવસારી)ને 'લાટદેશાંત:પાતી' કહેલ છે, ૨૫૬ એટલે સિદ્ધરાજના સમયમાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેર પડ્યો નહિ હોય. આ.હેમચંદ્રના 'દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય'માં ૨૫૭ 'ગૂર્જર' 'ગૂર્જરેન્દ્ર' 'ગુર્જરના', ઈ. સ. ૧૧૬૮ ના યશ:પાલના 'મોહરાજપરાજય' નાટકમાં ૨૫૮ 'ગૂર્જરપતિ', ઈ. સ. ૧૧૮૪ ના સોમપ્રભના પ્રાકૃત 'કુમારપાલપ્રતિભોધ'માં ૨૫૯ 'ગુજ્જર દેશ', એના સમકાલીન ભટ્ટ સોમેશ્વરના 'સુરથોતસવ' મહાકાવ્યમાં ૨૬૦ 'ગુર્જરક્ષિતિભુજ', ઈ. સ. ૧૧૨૮ ની પૂર્ણભદ્રકૃત 'મહર્ષિચરિતપ્રશરિત'માં ૨૬૧ 'ગૂર્જરભૂમિ', આ વગેરે નિર્દેશો ત્યાં ત્યાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉત્તર ગુજરાતના લોકો, ઉત્તર ગુજરાતના સોલંકી કુલના રાજવીઓ કે ઉત્તર ગુજરાતના ભૂભાગ માટે અભીપ્ત છે. ઈ. સ. ૧૨૩૦ ના 'ઉત્તર ગૌર્જર અપભ્રંશ'ના રેવંતગિરિરામમાં 'ગુરજર-ધર' અને 'ગુજ્જર દેશ' એવું મળે છે, ૨૬૨ જ્યારે એના નજીકના સમયમાં રચાયેલ 'આપૂરાસ' નામની રચનામાં તો લવણપ્રસાદને 'ગુજરાત-ધુર-સમુદ્ધરાણુ' કહ્યો છે ૨૬૨અ એમાંનો 'ગુજરાત-ધરા' શબ્દ પણ ઉત્તર ગુજરાતને માટે છે.

'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ શું, એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આ પૂર્વે આપણે જોયું છે કે આ શબ્દ સાથે વ્યુત્પત્તિવિષયક સંબંધ હોય તેવાં ૩૫ સં. ગુર્જરાત્ર-ગૂર્જરાત્ર અને પ્રા. ગુજ્જરતા ૩૫ નોંધાયાં છે; તે સં. ગૂર્જરાત્રા, ગુર્જરાત્ર, ગૂર્જરાત, ગૂર્જરાટ ૩૫૦ પણ મળે છે. ૨૬૩ ગુર્જરાત્ર-ગૂર્જરાત-ગુર્જરાટ આ ૩૫૦ના મૂળમાં સં. ગુર્જરાત્ર (સ્ત્રી) શબ્દ અને જો એ સંસ્કૃતીકરણ હોય તો એના મૂળમાં પ્રા. ગુજ્જરતા ૩૫ હોય. (ગુર્જર: ત્રાયતે યાસોં ભૂમિ: સા ગુર્જરાત્રા એમ કહેવાનું મન થાય, પણ એવા કેાઈ અન્ય શબ્દ નથી.) વિચાર તો ખુદ ગુર્જર-ગૂર્જર શબ્દનો પણ કરવાનો રહે છે. આ શબ્દ મૂળમાં વિદેશી છે, એનાં બિન્ન બિન્ન મૂલ વિચારતાં એમાંના અરબી ગુજ્ઝ-જુજ્ઝ મૂલ તરફ નજર જાય છે. ઈ. સ. ૮૫૧ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર મુલેમાન મહિરબોજ વિશે વાત કરતાં જુર્જ નોંધે છે. ૨૬૪ અલ્ખલાફુરી (ઈ. સ. ૮૯૨) અને અલ્મસૂદી (ઈ. સ. ૯૧૬) પણ જુર્જ જ નોંધે છે, ૨૬૫ જ્યારે અલ્ખીઝની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) ગુજ્ઝ નોંધે છે, પરંતુ આ પૂર્વે આણે ગુર્જર શબ્દ નોંધ્યો જ છે ૨૬૬ અને મહા-ભારતના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં પણ એ શબ્દ નોંધાયો છે. ૨૬૭ બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી કાઢવા માગે છે, ૨૬૮ અને મૌખિક વાતમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પણ ગુર્જરાષ્ટ્ર એવું મૂલ સ્થાપ્યું છે. અલ્ખીઝનીએ દેશવાચક નામ તરીકે ગુજ્ઝ નોંધ્યો છે તે પૂર્વે ઉપરનાં સં. ગુર્જરાત્રા અને પ્રા.

ગુજ્જરતા ૩૫ અલિલેખોમાં મળી આવે છે એટલે ગુર્જરજા-ગુજ્જરતા ૩૫ના મૂલમાં કોઈ વિદેશી શબ્દ હતો કે નહિ એ વિચારણીય બની રહે છે. ખ્યાતમાં ૨. ખવા જેવું છે કે અરબી ભાષામાં બહુવચનનો સ્ત્રીલિંગે વ્રાત પ્રત્યય છે; ગુજ્જ પ્રબ, એતું બહુવચન ગુજ્જાત-ગુર્જરોનો સમૂહ. અને મલાત, મેવાત, કસ્વાત, મહેલાત, જેવા શબ્દ પ્રચલિત પણ છે. ૨૬૯ અરબોનો સંપર્ક તેો દરલામની પણ ક્યાંય પૂર્વેથી ભારતવર્ષ સાથે હતો, એટલે અરબોએ આ શબ્દ આપ્યો હોય તેો એમાં આશ્ચર્ય નહિ હોય. અને એતું જ પ્રથમ પ્રાકૃતીકરણ અને પછી સંસ્કૃતીકરણ ૬ મી સદીમાં થયું ને પછી વ્યાપક બન્યું. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ હજી, પ્રબળ પુરાવાઓને અભાવે, સર્વથા નિષ્ણયકોટિની કહી શકાય એમ નથી.

આ સંજ્ઞા ૧૦ મી-૧૧ મી સદી સુધી ‘પશ્ચિમ ભારવાડ’ માટે, પછીથી ભીમદેવ ૧ લાના સમયમાં શરૂમાં ઉત્તર ગુજરાતને માટે પ્રચારમાં આવી અને પછી સુરિભ સત્તા વિકસતાં છેક દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પહોંચી. ૨૭૦ ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા ગુજરાતના પ્રદેશમાં ૧૩ મી સદીથી સ્થાપિત થઈ એ વિશે મતભેદ નથી.

૨. પર્વતો

પર્વતોનાં નામ તેા પ્રદેશોનાં નામો કરતાંય વહેલાં પ્રયોજ્યાં છે.

અર્ધુદ : ગુજરાતની તલભૂમિના પર્વતોનો ઇતિહાસ ઉમેળવાનો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતમ કોઈ પર્વત હોય તેા એ ‘અર્ધુદ’ (આબુ) પર્વત કહેવાયો છે. આજના ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીમાં પથરાયેલા વિધ્યની ઉત્તરસંધિએ આડાવડી(અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા શરૂ થાય છે. આ પર્વત ગુજરાતની અત્યારે નૈઋત્યિક ઉત્તર સીમા આંકી આપે છે. આ ‘અર્ધુદ’નો મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૭૧ ત્યાં ચર્મણ્વતી નદી પછી હિમવાનના પુત્ર અર્ધુદગિરિ તરફ જવાતું સ્વયવવામાં આપ્યું છે. આ પર્વતમાં પૂર્વ કાલમાં છિદ્ર (સંભવતઃ જ્વાળામુખીનું ઠરેલું મોઢું) હોવાનું કહી ત્યાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ હોવાનું કહ્યું છે. આમ ‘અર્ધુદ’ ગિરિ તીર્થ તરીકે સ્થિત થયેલો છે, જે પરંપરા અઘાપિ પર્યંત ચાલુ છે. પર્વત તરીકેના એના નિર્દેશ વાયુ, બ્રહ્મ, વામન, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં મળે છે ત્યાં એને ઉજ્જયંત, પુષ્પગિરિ અને રૈવત સાથે ગણાવ્યો છે. ૨૭૨ ‘અર્ધુદ’ દેશવિશેષ અને એ ‘અપરાંત’નો ભાગ હોય એવું પણ પુરાણોમાંથી મળે છે. ૨૭૩ માર્કંડેયપુરાણમાં એને અર્કલિંગ, મલક અને વૃક સાથે મધ્યદેશમાં ગણાવ્યો છે, પરંતુ એ કોઈ અન્ય દેશ નથી. ૨૬૬પુરાણમાં સમગ્ર અર્ધુદ-

ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં 'અયલેશ્વર સિંગ' હોવાનું કહ્યું છે. ૭૫ દેશો વિશે કહેતાં બુદ્ધસંહિતા 'આનર્ત', અર્જુન, પુષ્કર' એવો ક્રમ બતાવે છે. ૨૭૬ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં દેશ અને પર્વત એમ એક રીતે નિર્દેશ કરે છે, ૨૭૭ અને એને પશ્ચિમના પર્વતોમાં ગણાવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એની, એ ગુજરાતની ઉત્તર સીમા આપતો હોર્ષ એટલા પૂરતી, જરૂર રહે છે.

ઉજ્જયંત-ગિરનાર : ઉપર આપેલા વાયુપુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખોમાં ચાર પર્વતોમાં 'પુષ્પગિરિ' છે, પરંતુ એનો સ્થળ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૨૭૮ બાકી એ રહ્યા તેઓમાં 'ઉજ્જયંત' એ સ્પષ્ટ રીતે 'ગિરનાર' છે. ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે એક ઝર્જયન્તી શબ્દ ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં વપરાયેલો છે. ૨૭૯ કાથ અને મેકડોનલને આ ઋચા દુર્ભેદ લાગી છે, પરંતુ હરવિગતું માનવું છે કે મઠ કે કિલ્લાને માટે આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ૨૮૦ આ કિલ્લામાં આશ્રય કરી રહેલા નામુર નામના દાનવનો ઇંદ્રે વિનાશ કર્યાનું એમાં સૂચન છે; અર્થાત્ આ કિલ્લો દાનવો-આર્યેતર લોક વસતા હતા તેવા પ્રદેશમાં હતો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાલમાં આર્યેતર પ્રજાની વસાહતનો હતો અને તેથી ત્યાં જઈ આવેલા આર્યોને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડતું હતું. ૨૮૧ સંભવ છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ઝર્જયન્ત (કે એના પ્રાકૃતીકરણ પામેલા ઉજ્જયન્ત) પર્વતના સંબંધના કિલ્લાનો ઋગ્વેદની એ ઋચામાં ઉલ્લેખ હોય. પાણિનિના ગણપાઠમાં એ નથી, પરંતુ મહાભારતમાં તો એનો સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થ ગણાવતાં નિર્દેશ થયેલો છે : એનું માહાત્મ્ય ગાયું છે કે 'સુરાષ્ટ્ર દેશમાં મુગે અને પક્ષીઓએ સેવેલા પુણ્ય ઉજ્જયંત ગિરિમાં જોણે તપ કર્યું છે તે સ્વર્ગમાં યશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૮૨ મુખ્યત્વે જ્ઞાતાધર્મકથા-નામક જૈન આગમિક ગ્રંથમાં બાવીસમા તીર્થકર નેમિતાથના કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણથી ઉજ્જયંતના શિખરને પવિત્ર થયેલું કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૮૩ એવી રીતે કે નેમિતાથે દીક્ષા રૈવતક ગિરિ ઉપર લીધી અને એ 'ઉજ્જયંત' ઉપર નિર્વાણ પામ્યા. ૨૮૪ પૌરાણિક નિર્દેશોમાં જુદાં પાઠોતરોએ આ જ પર્વત કહ્યો છે. ૨૮૫ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક 'ગિરિમુજ' ઉલ્લિખિત થયો છે અને એને 'યંચનદ' તીર્થ પછી ગણાવ્યો છે. ૨૮૬ એનાથી સ્થાનનિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ઐતિહાસિક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખોમાં પ્રામાણિક ઉલ્લેખ કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ ચૈત્રલેખનો છે. ૨૮૭ ઉજ્જયંત ગિરિમાંથી નીકળતી સુવર્ણ સિકતા, પલાશિની વગેરે નદીઓના પ્રવાહ આડે બંધ બાંધીને 'સુદર્શન' નામે જગ્ગાશય કરવામાં આવ્યું. ૨૮૮ અંતકૃદ્દશા-જ્ઞાતાધર્મકથા વગેરેમાં દ્વારવતી-રૈવતકનું સાહચર્ય જોવા મળે છે, ૨૮૯ પરંતુ એવાં સ્થળોમાં ઉજ્જયંતનો નિર્દેશ નથી; જ્યાં ઉજ્જયંત

છે ત્યાં દ્વારવતી-રૈવતક નથી. યુગ્મન શ્વાંગ પોતાના પ્રવાસપ્રથમાં માત્ર 'ઉજ્જયન્ત'નો ઉલ્લેખ કરે છે. ૨૯૦ સોલંગીકાલમાં ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં પણ પર્વતસંજ્ઞા 'ઉજ્જયન્ત' જોવા મળે છે એ ખડું કે ૪ થી-૫ મી સદી પછીના જૈન ગ્રંથોમાં ઉજ્જયન્ત-ઉજ્જયન્ત અને રૈવતકનું સાહચર્ય મળે છે; પછીના સાહિત્યમાં 'રૈવતક'ને 'ઉજ્જયન્ત'નું એક વન કહ્યું છે. જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ ૭ મી-૮ મી સદી સુધીમાં કહી શકાય તેવા, રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર-માહાત્મ્યમાં એવું સાહચર્ય જોવા મળે છે: ૨૯૧ 'સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વસ્ત્રાપથ છે; ત્યાં ઉજ્જયન્ત ગિરિ અને રૈવતક ગિરિ આવેલા છે; એ બેઉની વચ્ચે મોટી ઝાડી (જાલિ) આવેલી છે.' 'સોમનાથ(લવનાથ)ના સાંનિધ્યમાં ઉદ્યન્ત ગિરિ અને પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક.' ૨૯૨ 'લવનાથના પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક ગિરિ છે.' ૨૯૩ રકંદપુરાણમાં 'વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્રમાં લવ(નાથ) છે, રૈવતકમાં દામોદર છે, અને ગિરિની ટોચ ઉપર અંબાદેવી છે.' ૨૯૪ રકંદપુરાણનો આશય સ્પષ્ટ છે કે અંદરના ભાગનો જૈન દેરાસરો, અંબાજીની દૂક, ગુરુ ગોરખનાથની દૂક, ગુરુ દત્તાત્રેયની દૂક, કાલકાંતી દૂક-એ ગિરિ તે 'ઉજ્જયન્ત-ઉદ્યન્ત' અને દામોદર કુંડ-દામોદર મંદિર ઉપરનો દક્ષિણનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલો આજનો ભેંસલો (વાઘેશ્વરીના મંદિરવાળો) કુંગર તે રૈવતક. વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર અને રૈવતક ક્ષેત્ર રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડને એકાત્મક છે. ૨૯૫ રકંદગુપ્તના સમયનો જૂનાગઢ શૈલલેખ પલાશિની, સિકતા અને વિલાસિની એ ત્રણે નદીઓ રૈવતકમાંથી નીકળેલી કહે છે અને એને જ 'ઉજ્જયન્ત' કહે છે. ૨૯૬ બૃહત્સંહિતામાં વરાહમિહિર નૈર્ઋત્ય દિશામાં જ્યાં સમુદ્ર છે ત્યાં સિંધુ અને સૌરાષ્ટ્રની જોડે જોડે રૈવતક પ્રદેશને ગણાવે છે, ૨૯૭ એનાથી કશી સ્પષ્ટતા થતી નથી. ૯ મી સદીનો નજશેખર તો કાવ્યમીમાંસામાં પશ્ચિમના પર્વતોમાં 'ગિરિનગર'ને ગણાવે છે. ૨૯૮ વરાહમિહિરે કે રાજશેખરે 'ઉજ્જયન્ત-ઉજ્જયન્ત' એવી સંજ્ઞા વિશે મૌન રાખ્યું છે. શિશુપાલવધમાં ૨૯૯ માધ રૈવતકનું વર્ણન આપે છે, પણ એ તો સમુદ્રમધ્યે આવેલી દ્વારકાની નજીકમાં આવેલા રૈવતકનું છે, એ ઉજ્જયન્તનું નથી. તેરમી સદીમાં ભટ્ટ સોમેશ્વર રૈવતકનું 'ખીનું' નામ ઉજ્જયન્ત હોવાનું કહે છે, ૩૦૦ તો એ સમયના જૈન ગ્રંથો રેવન્તગિરિરાસુ (ઈ. સ. ૧૧૩૧) 'ગિરનાર' તરીકે જ માત્ર નિર્દેશ કરે છે, ૩૦૦અ જ્યારે પ્રભાવકચરિત (ઈ. સ. ૧૨૭૮) અને પ્રખંધચિંતામણિ(ઈ. સ. ૧૩૦૫)માં ઉજ્જયન્ત-રૈવતકની તો સ્પષ્ટ રીતે અનન્યતા જોવા મળે છે. પ્રભાવકચરિતે 'ગિરનારશિર ઉપર' એવો પ્રયોગ કર્યો છે ૩૦૧ તો પ્રખંધચિંતામણિએ સૂનલ- (રાણકદેવી)ના દુહામાં 'ગિરનાર' એવો શબ્દપ્રયોગ નોંધ્યો છે-એ વાર. ૩૦૧અ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે વિવિધધર્તીરૂપમાં તો મેમિનાથજીએ પવિત્ર કરેલા અને

રૈવતક-ઉજ્જયંત વગેરે સંસાથી જાણીતા ગિરીશ્વર 'ગિરનાર'ને નમન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં ખીજા પશુ સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખ છે અને અન્ય પ્રબંધગ્રંથોમાં ત્રણે નામની એકાધિકતા અનુભવાય છે.

રૈવતક : પુરાણોએ ગુજરાતના બ્રહ્માગમાં ગણાવેલો એક ચોક્કસ ગિરિ તે 'રૈવતક' છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં 'રૈવતિક' તેમજ 'રૈવત' શબ્દો જોવા મળે છે, ૨૯૨અ પશુત્યાં કશી સ્પષ્ટતા નથી. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનને 'દ્રૌપદ વનવાસ પૂરો થયો છે ત્યાં પ્રથમ પ્રભાસમાં આવ્યા પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન બંને રૈવતક ગિરિ ઉપર વાસ કરવા જાય છે, એ પછી સુભદ્રાના હરણ વખતે 'સુભદ્રા શૈલેન્દ્ર રૈવતકનું અને બધી દેવતાઓનું અર્ચન કરી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગિરિની પ્રદિક્ષણ કરી દ્વારકા તરફ જવા લાગી ત્યાં તેા અર્જુન એનું હરણ કરી ઝડપી રથથી પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો ગયો. એનું હરણ થતું જોઈ સૈનિકો-ચોડિયાતો બૂમબારાડા પાડતા સૌ યોગમથી દ્વારકામાં દોડી ગયા'. ૩૦૩ અહીં રૈવતક અને દ્વારકાનું સાંનિધ્ય સ્પષ્ટ છે. સભા-પર્વમાં દ્વારવતી વસાવ્યાના ઉલ્લેખમાં કૃષ્ણાદિ યાદવો 'પશ્ચિમ દિશામાં રૈવતથી શોભી જોહેલી રમ્ય કુશસ્થલીમાં ગયા અને ત્યાં ફરી વસાહત કરી' અને 'જરાસંધના ભયથી મથુરાને ત્યાગ કરીને દ્વારવતીપુરીમાં ગયા', ૩૦૪ જ્યારે ભોજરાજન્યો રૈવત ગિરિ ઉપર વિહાર કરવા ગયેલા ત્યારે દોષ્ટના પુત્ર શિશુપાલે આવી તેઓને દ્વારકામાંથી હરી ગયાનું કૃષ્ણના મુખમાં સ્વયંવાયું છે; ૩૦૫ આ ઉલ્લેખો એ સાહચર્યને બલ આપે છે.

રૈવતક વિશેની કેટલીક સ્વયંક વિશેષ માહિતી હરિવંશ પૂરી પાડે છે : 'સિંધુરાજની સત્તાનો 'અનૂપ' (પાણીથી સમૃદ્ધ) પ્રદેશ હતો ત્યાં જઈ એ રમણીય પ્રદેશમાં, દેવો સ્વર્ગમાં આનંદ પામે તે પ્રમાણે, (યાદવો) આનંદ પામ્યા.... એ પ્રદેશમાં અહુ દૂર નહિ એવો રૈવતક પર્વત હતો, ત્યાં દ્રોણ લાંબો સમય એકલબના વાસમાં રહ્યા હતા. ત્યાં એ સિંધુરાજની વિહારભૂમિ હતી ત્યાં જ નગરી વસાવવાનો કૃષ્ણે વિચાર કર્યો.' ૩૦૬ વસાવેલી એ દ્વારકા 'વારિકુર્મા' (ફરતે પાણીરૂપી કુદરતી રિલ્લો હતો તેવી) હતી. ૩૦૭ એ દ્વારકાની પૂર્વ દિશામાં રૈવતક શૈલ, દક્ષિણ દિશામાં પાંચવર્ણ, પશ્ચિમ દિશામાં અક્ષય અને ઉત્તર દિશામાં વેણુમાન એમ ચાર દિશાએ ચાર ગિરિ હતા, અને રૈવતક તરફ 'પાંચજન્મ' નામનું વન હતું. ૩૦૮ આ પૂર્વે વળી હરિવંશમાં મહાસાગરની પરીઆવાળી અને પાંચ પર્વતોથી શોભતી દ્વારકા કહી છે, ૩૦૯ પરંતુ ત્યાં પાંચ

પર્વતોનાં નામ આપ્યાં નથી; જ્યાં આપ્યાં છે ત્યાં ઉપરનાં ચાર શૈલનામ છે. અર્જુન આદિપર્વમાં રૈવતકમાં કૃષ્ણ સાથે રહ્યો ત્યાં ગિરિને શણુગારવાની વાત આવે છે. ૩૧૦ અને સભાપર્વમાં શિશુપાલે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ભોજરાજન્યો રૈવત ઉપર ક્રીડા કરવા ગયેલા કહ્યા છે. ૩૧૧ અને સુભદ્રાહરણ પહેલાં આદિપર્વમાં સુભદ્રાએ પૂજન બાદ રૈવતકને પ્રદક્ષિણા કરી છે, એ નિર્દેશો એવું યત્તાવે છે કે રૈવતક કોઈ મોટો પહાડ નહોતો, એ નાનો ડુંગર-ક્રીડાશૈલ હશે. આશ્ચર્ય એ છે કે મહાભારતના મૌસલપર્વના તેમજ વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવતપુરાણ વગેરે પુરાણોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ૩૧૨ સમુદ્રે કુબાડી દીધેલી દ્વારકાની નજીકમાં હોવાનું કહી શકાય તેવી મૂલ દ્વારકા (કાડીનાર પાસેની બિન-વસાહતી જગ્યા) અને આજની સૌરાષ્ટ્રને વાયવ્ય ખૂણે આવેલી દ્વારકા (કે સૌરાષ્ટ્રમાં બીજાં ત્રણેક સ્થાનોની પણ સંભાવના કહી છે. ૩૧૩ તેવી જગ્યાઓ)ની નજીક ધ્યાન ખેંચે તેવા નાના મોટા પહાડ જોવામાં આવતા નથી. પહેલો, જાણવામાં આવેલો, ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉલ્લેખ જૂનાગઢ શૈલશેખરને રક્તદ્યુપ્તના સમયનો ઈ. સ. ૪૫૭ નો છે, ૩૧૪ જેમાં ઊર્જયત-રૈવતકને એકાત્મક યતોવ્યા છે. જૈન ગ્રંથોમાં પણ લગભગ ત્યારથી એ એકાત્મક હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે. ૩૧૫ અને ઉપર ‘ઊર્જયત-ઉન્નયત’ના પ્રસંગમાં જોયું તેમ અંદરનો એ ઊર્જયત-ઉન્નયત અને દામોદરકુંડ અને જૂનાગઢ શૈલશેખરની ઉપરનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પડેલો ભેંસલો તે ‘રૈવતક’ એવી સ્પષ્ટતા રક્તદ્યુપુરાણમાં અનુભવાય છે. ૩૧૬ (જુઓ ઉપર પૃ. ૨૮૫). પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વિસાવાડા(મૂલદ્વારકા)ની પૂર્વમાં ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) ઉપર દક્ષિણ-ઉત્તર-મિશ્રે પથરાયેલા પડેલા બરડા ડુંગરને પણ રૈવતક ગણવાનો પાર્ગિટરે અભિપ્રાય આપ્યો છે; ૩૧૭ અને જગજીવન કાલિદાસ પાઠકના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘અડાં પર્વતની રેવતધાર ઉપર રાણા ખેમાજીએ ઉદકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી’ એ બરડા ડુંગરની પણ એક નીચી ધારનું નામ ‘રેવત’ જાણવામાં આવ્યું છે. ૩૧૮ આ પાછલી માન્યતાને થોડુંક પણ બલ આપે એવું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એ હરિવંશમાં મળી આવે એમ છે. હરિવંશમાં દ્વારકાને ફરતા ચાર ગિરિ કહ્યા છે તેમાં ઉત્તર દિશાએ ‘વેણુમાન’ છે (ઉપર પૃ. ૨૮૬); આજે બરડાની ઉત્તરે આબપરા અને એનાથી જરા ઊંચા (૬૨૬ મીટર-૨૦૫૦ ફૂટના) શિખરને ‘વેણું’નું શિખર કહેવામાં આવે પણ છે. આ વેણુમાન છે એમ સ્વીકારવા જતાં દ્વારકાને ‘વારિદુર્ગા’-ને સ્થાને ‘ગિરિદુર્ગા’ કહેવી પડે, પરંતુ મહાભારત-હરિવંશ-વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવત-પુરાણ એમ કહેતાં અટકાવે છે. અહીં આપણને એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય કે

મહાભારત અને પુરાણોના મોટા ભાગના ઉલ્લેખ આજની કોડીનાર પાસેની મૂલદારકા કે આજની દારકનાં સ્થાનોને નજર સામે રાખીને થાય છે; પ્રભાસમાં જેમ કૃતસ્મર ગિરિ લુપ્ત થઈ ગયો તે પ્રમાણે રૈવતક અને દારકાની આસપાસના ખીખા ત્રણ કે ચાર એ અથા ગિરિ-શૈલ-કોડાશૈલ દારકા સાથે જ ડૂબી ગયા એમ માની ચલાવી લેવું પડે. આ પૂર્વે (પૃ. ૨૮૪) ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે નેમિનાથ(અરિષ્ટનેમિ)ની દીક્ષા રૈવતક ઉપર અને એમનું કેવલજ્ઞાન તેમજ નિર્વાણ ઉજ્જયંત ઉપર, એમ પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાં બંનેની પૃથક્તા દર્શી છે; પછીના ગ્રંથોમાં 'ઉજ્જયંત ઉપરના રૈવતક ઉદ્યાનમાં' એમ સમાધાન કરી 'રૈવતક' ને એક ઉદ્યાન કહેવામાં આવેલ છે.^{૩૧૯} રૈવતક નજીક એક નંદન નામનું વન તો કહેવાયેલું જ છે.^{૩૨૦} ઉજ્જયંત-રૈવતક-ગિરનારની જૈન ગ્રંથોમાં નિર્દિષ્ટ એકતા વિશે આ પૂર્વે 'ઉજ્જયંત'ના પ્રસંગે સૂચવાયું છે (પૃ. ૨૮૫-૨૮૬).

ઋક્ષ અને પારિયાત્ર : મહાભારતમાં 'કુલપર્વતો'નો ઉલ્લેખ કરતાં ભીષ્મ-પર્વમાં મહેન્દ્ર, માલ્ય, સુલ, શુકિતમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એવા સાત પર્વત ગણાવવામાં આવ્યા છે.^{૩૨૧} પાર્જિટરે જણાવ્યું છે કે વિંધ્ય અને ઋક્ષમાંથી નીકળતી નદીઓ જોતાં 'ઋક્ષ' એ સાતપૂડાની પશ્ચિમ બંગાળા સુધી લંબાતી ગિરિમાળા છે,^{૩૨૨} બી. સી. લો. માને છે^{૩૨૩} તેમ જ એક નથી. આરણ્યક-પર્વમાં પણ દક્ષિણપથમાં જતાં માર્ગમાં અવંતિ પછી ઋક્ષવાન પર્વતને વટાવ્યા બાદ વિંધ્ય અને પયોણ્ણી નદીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^{૩૨૪} આમ આજના ગુજરાતની પૂર્વ સીમાના વિંધ્યનો જ એને એક કાંટો કહેવો જોઈએ; સાતપૂડા એ, હકીકતે, વિંધ્યનો જ એક ભાગ છે, જેની ધાર--તાની મોટી--લંબાતાં બંગાળા સુધી પહોંચી શકે

'પારિયાત્ર' એ તો ગુજરાતની પૂર્વ દિશા અને ઉત્તર દિશાએ સંધિ ઉપર આવેલી આડાવલી(અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા છે. પાર્જિટરે આડાવલીથી છેક ભોપાળ સુધી લંબાયેલી ગિરિમાળાને 'પારિયાત્ર' કહેલ છે.^{૩૨૫} આરણ્યકપર્વમાં ઋષિ માર્કંડેયે ભગવાન બાલમુકુન્દના ઉદરમાં જોયેલા પર્વતોમાં મહેન્દ્ર પછી વિંધ્ય, મલ્ય અને પારિયાત્ર પર્વતોને ગણાવ્યા છે.^{૩૨૬} શાંતિપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે^{૩૨૭} એ પર્વતમાં ગૌતમનો આશ્રમ હતો. હકીકતે, ઉમાશંકર જોશી કહે છે તે પ્રમાણે, 'માળવાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ફરતું ગિરિવર્તુલ તે પારિયાત્ર' હોવામાં શંકા રહેતી નથી.^{૩૨૮} રાજશેખર મહાભારતના આરણ્યકપર્વના નિર્દેશને અનુસરી સાત કુલપર્વત તેના તે આપે છે,^{૩૨૯} જ્યારે 'પારિયાત્ર'નો નિર્દેશ કરતાં

પારિયાત્ર પર્વતના પ્રદેશમાં રહેનારા લોક તરીકે ખ્યાલ આપ્યો છે. ૩૩૦ ઉમાશંકર જોશીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ‘પારિયાત્ર’નું ‘પારિપાત્ર’ એવું પાઠાંતર માર્કેડેયપુરાણમાં પાર્જિટરે માન્ય રાખ્યું છે—તેના પરિ + પાત્રથી ‘પથર’ શબ્દમાં એ નામ સચવાઈ રહ્યું છે. હકીકતે આડાવલીની ગિરિમાળા મધ્યપ્રદેશમાં લંબાઈ ને ‘પારિયાત્ર’ તરીકે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેવાઈ, ત્યાં અત્યારે ચંબલ અને ખનાસ નદીઓ વચ્ચે ‘પથર’ નામથી એ ગિરિમાળા જાણીતી છે. ૩૩૧

વિંધ્ય : સાત કુલપર્વતોમાંનો ગુજરાતને માટે મહત્વનો ‘વિંધ્ય’ છે. વિંધ્યની ગિરિમાળા દક્ષિણમાં છેક સહ્યાદ્રિથી શરૂ થાય છે અને ઉત્તર તરફ વધતી ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર, મેવાડ (રાજસ્થાન) અને માળવા(મધ્યપ્રદેશ)માં ચાલી જાય છે. હકીકતે જોઈએ તો સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા, વિંધ્ય, આડાવલી (અરવલી), પારિયાત્ર, ઋક્ષ, ઋક્ષવાન એ વિંધ્યની સુદીર્ઘ ગિરિમાળાના જુદા જુદા ભાગ છે. મહાભારતમાં ‘વિંધ્ય’નો અનેક વાર નિર્દેશ થયેલો છે. આદિપર્વમાં સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે ભાઈએને ‘વિંધ્ય’માં તપ કરતા કહ્યા છે, જેમના ઉગ્ર તપને લઈ વિંધ્યમાંથી જવાળાઓ નીકળતી કહી છે. ૩૩૨ આરણ્યક-પર્વમાં અગસ્ત્યના વચનને માન આપી વિંધ્ય વધતો નથી એમ કહી પછીના અધ્યાયમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના માર્ગને રૂંધી લે એટલો વધ્યો એમ કહ્યું છે, જેને પછી અગસ્ત્યે વધતો અટકાવ્યો. ૩૩૩ રામાયણ-કિષ્કિંધાકાંડમાં સુગ્રીવ સીતાની શોધ માટે વાનરોને મોકલે છે ત્યાં દક્ષિણ દિશાના જાલાગનો પરિચય આપતાં હજાર શિખરોવાળા વિંધ્યની વાત કરી ત્યાં નર્મદાનો સંબંધ આપી, પછી ગોદાવરી વિશે કહે છે. ૩૩૪ મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, વાયુ, વામન વગેરે પુરાણોમાં એ નિર્દિષ્ટ થયેલો છે, જ્યાં એની વિસ્તૃત તળેટીઓમાં રહેનારાઓને ‘વિંધ્યપૃથ્વ-નિવાસી’ કહ્યા છે. ૩૩૫ વિંધ્યમાંથી પુરાણોએ તાપી, પયોળ્ણી, નિર્વિંધ્યા, ક્ષિપ્રા, ઋષભા, વેણા, વૈતરિણી, વિશ્વમાલા, કુમુદતી, તોયા, મહાગૌરી, દુર્ગમા, શિલા વગેરે ઠંડા જલવાળી નદીઓ નીકળતી કહી છે. ૩૩૬ રાજશેખર કાવ્ય-મીમાંસામાં વિંધ્યાદ્રિમાંથી નર્મદા નીકળી હોવાનું નોંધે છે, સાત કુલપર્વતોમાંના એક તરીકે એને નોંધે જ છે, ઉપરાંત માહિષ્મતીની પછી દક્ષિણપથની માહિતી આપતાં એમાંના પર્વતોમાં પહેલું નામ વિંધ્યનું આપે છે. ૩૩૭ ત્યાં જ એણે ‘આર્યાવર્ત’ની સીમા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમુદ્રો વચ્ચે હિમાલય અને વિંધ્યના વચ્ચાગાના જાલાગની કહી છે. ‘અમરકંટક’ પર્વત નર્મદાના ઉપરના ભાગમાં આવેલો કહેવાયો છે. ૩૩૮ મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાની ‘મેદ્ધૂત’ પરની વ્યાખ્યામાં કાલિદાસે કહેલો ‘આમ્રકૂટ’ તે ‘અમરકંટક’ હોવાની સંભાવના કરી છે (૧-૧૭). ૩૩૯ આ પહાડ, હકીકતે, વિંધ્યની જ એક શાખા છે.

કૃતસ્મર : અદ્વાંશે સૂચવાયેલા બીજા એ પર્વતોમાં એક 'કૃતસ્મર' અને બીજો 'વરાહ' છે. આમાંનો કૃતસ્મર રકંદપુરાણમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂચવાયો છે; ૩૪૦ પ્રભાસક્ષેત્રમાં સમુદ્રને છેડે બ્રહ્માંડના માનદંડે જેવો એ મહાશૈલ હતો. માર્કંડેય-પુરાણમાં રૈવત, અર્બુદ, ઋષ્યશૃંગ વગેરે સાથે કૃતસ્મરને ગણાવ્યો છે. ૩૪૧ મુશકેલી એ છે કે આ ઉલ્લખો સિવાય એ વિશે બીજે કયાંય કશું જોવામાં આવ્યું નથી, તેમ પ્રભાસ પાસે સમુદ્રકાંઠા નજીક કોઈ નાના પહાડનાં પણ દર્શન થતાં નથી. રકંદપુરાણમાં નોંધેલી કથામાં કૃતસ્મર ભરમત્વ પામ્યાનો થયેલો નિર્દેશ તેમજ પાપાણો મૃદુતા પામતાં ધરો અને દેવકુલો(દિવળો)માં શિસ્તીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે એવો નિર્દેશ સહજ રીતે એના લોપની વાત કરે છે. ૩૪૨ પ્રભાસપાટણના કોટની પૂર્વ દિશાએ હીરણ્યના કાંઠા સુધી પ્રભાસની 'સાવના ટીંબા' તરીકે જાણીતી વસાહત નાથ પામી ગઈ છે અને ત્યાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વેનો બળેલો પથ્થર અને ધાતુનો કિટોડો મળી આવે છે, તે જાંચી સપાટીનો, પથ્થરની અનેક ખાણોવાળો-જેમાં પૂર્વ અને ઇશાનનાં ભાગોમાં બૌદ્ધ પ્રકારની પ્રાચીન ગુફાઓ પણ જોવા મળે છે ૩૪૩ તે-ખડક જેવો ભાગ છે તે 'કૃતસ્મર' હશે ? પ્રાચીન પ્રમાણોને અભાવે આનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી. ઉમાશંકર જેશીએ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં થયેલા 'નતિસ્મર' નામના તીર્થ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે, ૩૪૪ પરંતુ આસપાસનાં તીર્થોનો મેળ મેળવવા જતાં એ કયાંક મધ્યપ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ છે; શબ્દાંતના 'સ્મર' શબ્દના સામ્ય સિવાય સૌરાષ્ટ્રના બુલાગ સાથે એનો સંબંધ જોવા મળતો નથી. કૃતસ્મર સરસ્વતીના પ્રવાહને રોકતો હતો; એ બળી જતાં નદી સમુદ્રને મળવા શક્તિમાન થઈ; અર્થાત્ કોઈ રાજકદૈવથી પર્વતનો ભાગ ખેંચી ગયો. અને પ્રભાસખંડમાં આવના પ્રભાસપાટણને સ્થાને તે દેવાલયોથી સમૃદ્ધ દેવપત્તન હતું, ૩૪૫ નગર ત્યાં હતું જ નહિ, નગર તે 'સાવના ટીંબા' ઉપર હતું, જ્યાં ભાઠાની પથરાણ જમીન ઉપર જેમ બળેલો કિટોડો મળે છે તેમ ક્ષત્રપકાલીન મોટી ઈંટો પણ જોવા મળે છે.

વરાહ : બીજો પર્વત તે વરાહ છે અને એનો નિર્દેશ 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર'ના સાંનિધ્યમાં હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં, ૩૪૬ મત્સ્યપુરાણમાં ૩૪૭ અને રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડના ૩૪૮ સમાન-અંશાત્મક શ્લોકોમાં થયેલો જોવા મળે છે, જ્યાં એ પર્વત અને પ્રાગ્જ્યોતિષ બંનેને પશ્ચિમ દિશાએ કહેવામાં આવ્યાં છે. સુગ્રીવ તારાના પિતા સુષેણને 'વારુણી-પશ્ચિમ' દિશામાં જવાનું કહે છે, ૩૪૯ અને ત્યાં 'સુરાષ્ટ્ર'ની શરૂઆત કરે છે. આગળ ચાલતાં પારિવાત્ર અને ચક્રવાન નામના પર્વતોની વાત કરી, ૩૫૦ અગાધ એવા વરુણાક્ષય નજીક

ચોસઠ યોજનના 'વરાહ' પર્વતનો નિર્દેશ કરી ત્યાં પ્રાગ્જ્યોતિષ નામનું સુવર્ણ-મય પુર છે કે જેમાં નરક નામનો દુષ્ટ દાનવ રહે છે, એ પર્વતની ચિત્રવિચિત્ર તળેટીઓમાં અને વિશાળ શુક્રાઓમાં વૈદેહી સહિત રાવણની તપાસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૫૧ પશ્ચિમના દેશોની વાત ચાલતી હોઈ પૂર્વ દેશ-આસામના મનાતા 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર'થી આ કોઈ ભિન્ન 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર' છે. 'બરડો' અને 'વરાહ'ના વર્ણસામ્યને કારણે આ વરાહ પર્વત બરડો હશે ? હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ દાનશાસનોમાં આવતો બરટક (પથ) શબ્દ બરડા કુંગર માટે વપરાયાની સંભાવના કરી છે. ૩૫૨ આ શબ્દ સંસ્કૃતીકરણ પામેલો કહી શકાય એમ છે, મૂળ 'બરડા' શબ્દ ઉપરથી. 'પ્રાગ્જ્યોતિષ' શબ્દ પણ કોઈ દેશ્ય પ્રાચીન શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ થયાની શંકા રહે છે. એમાં ઓરિદ્રક લાપાતા મૂલ શબ્દના રૂપની સંભાવના પણ બતાવવામાં આવી છે. ૩૫૩ એ જો યથાર્થ હોય તો પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવા નગરની અશક્યતા ન હોય. પ્રમળ પ્રમાણુના અભાવે નિશ્ચયાત્મક રીતે અત્યારે કહી શકાય નહિ.

શત્રુઙ્ગ્ય : સૌરાષ્ટ્રના પાલીતાણા નજીક ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ)ની ઊંચાઈના નાના શત્રુઙ્ગ્ય પર્વતનો પુરાણાદિ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો નથી; આમ છતાં એ જૈન આગમ સાહિત્યમાં નોંધાયો છે. અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લઈને ગૌતમકુમાર શત્રુઙ્ગ્ય ઉપર નિર્વાણ પામ્યાનું અંતકૃદશામાં જોવા મળે છે. ૩૫૪ જ્યાં બીજા કેટલાક સાધુઓ પણ નિર્વાણ પામ્યા હતા. પાંચ પાંડવો કૃષ્ણના નિધનથી સંવેગ પામીને સુસ્થિત સ્થવિરની પાસે દીક્ષા લઈને શત્રુઙ્ગ્યના શિખર ઉપર પાદપોષગમન (વૃક્ષની જેમ સ્થિર રહીને) અનશન કરીને કાલધર્મ પામ્યાની અનુશ્રુતિ પણ જૈન ગ્રંથોમાં જાણવામાં આવી છે. ૩૫૪અ આદિનાથ ઋષભદેવજીના પુંડરીક નામના ગણધરે તપ કરી આ ગિરિ ઉપર સિદ્ધિ મેળવી મનાય છે એટલે આ ગિરિનું એક નામ 'પુંડરીક' પણ છે. ૩૫૪આ સાહિત્યિક ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલીન જિનસેનસ્રિના હરિવંશપુરાણ(ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪)નો 'સિદ્ધકૂટ' તરીકે માલૂમ પડી આવ્યો છે. ૩૫૫ જૈનોનું એ એક મહત્વનું તીર્થધામ છે અને પ્રભાવકચરિત, પ્રયંધચિંતામણિ, વિવિધતીર્થકલ્પ વગેરે ગ્રંથોમાં એનો અનેક સ્થળોએ ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૫૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં તો એના માહાત્મ્યના અનુષંગમાં ૨૧ નામ પણ નોંધવામાં આવ્યાં છે. ૩૫૭ કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં પણ એના અનેક ઉલ્લેખ થયેલા છે. ૩૫૮

૩. વનો એને ઉદ્યાનો

નંદનવન : દ્વારકાના ઈશાન ખૂણે રૈવતકની પાસે એક 'નંદનવન' નામનું ઉદ્યાન હોવાનું અને એમાં સુરપ્રિય નામના યક્ષનું આયતન હોવાનું અંતકૃદશા, વૃષ્ણિદશા અને જ્ઞાતાધર્મકથામાં જાણવા મળે છે. ૩૫૯

રૈવતવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ તો 'રૈવત ગિરિ'ને બદલે 'રૈવતવન' કહ્યું છે. ૩૬૦ અને એ ગિરનારની તળેટીઓમાંના કોઈ એક વનવિભાગને.

સહસ્રાશ્રવન-લક્ષારામ : ઉજ્જયિંત ગિરિ ઉપર 'સહસ્રાશ્રવન' અને 'લક્ષારામ' નામનાં એ વન હોવાને ઉદ્દેશ્ય વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'ઉજ્જયિંતરતવ'માં થયે છે. ૩૬૦અ એ પછીનો ખૂબ જ મોડાનો 'સહસ્રાશ્રવન'નો કલ્પસૂત્ર ઉપરની (ઈ. સ. ૧૬૫૧ ની) ઉપાખ્યાય શાંતિસાગરસૂરિની કૌમુદી-ટીકામાં થયે છે કે ત્યાં નેમિનાથને કેવલજ્ઞાન થયું હતું. ૩૬૧ પહાડ ઉપરના ઉપરકોટ(જૈન દેરાસરવાળા)માં એવા વનની કોઈ શક્યતા નથી, પરંતુ ભૈરવજળ પછી ઉત્તર બાજુએ તળેટીમાં 'ભરતવન' તથા 'સેસાવન' છે તેઓમાંનું 'સેસાવન' એ આ હોય. 'લાખારામ'ને રવંતગિરિરાસુ પહાડની દક્ષિણ દિશાએ કહે છે. ૩૬૧અ

કૌસંભવન : અંતકૃદશામાં 'કૌસંબવણ-કાણણ'—('કૌસંભવન-કાનન') સંજ્ઞાવાળું એક વન નોંધાયું છે. ૩૬૨ મોડેના જૈન ટીકાકારોએ પણ 'કૌસંબારન્ન' ('કૌસંબારણ્ય') નોંધ્યું છે. ૩૬૩ જૈન સાહિત્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'દીપાયન' નામે પરિવ્રાજક, જે સાંજ આદિ સુરામત્ત યાદવકુમારોને હાથે મરણ પામી અગ્નિ-કુમાર દેવ થયેા હતા તેણે દ્વારકાનું દહન કર્યા પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સુરાજ્ઞ છોડી પાંડવો પાસે દક્ષિણ મથુરા તરફ જતા હતા; દ્વારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તકલ્પ (અભિલેખમાં પાછળથી હસ્તવપ્ર-આજનું 'હાથબ'—ભાવનગર જિલ્લામાં) નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અચ્છંદતને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં એ બેઉ ભાઈ 'કૌસંબારણ્ય'માં આવ્યા; ત્યાં કૃષ્ણને તરસ લાગતાં પાણી લેવા ગયા તે સમયે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ જરાકુમારે—એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી ભવિષ્યવાણી નેમિનાથે ભાખી હોવાને કારણે એ દ્વારકાનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જઈ રહ્યો હતો તે—શિકારીરૂપે આવીને, ઠીંચણ ઉપર એક પગ રાખીને સતેલા કૃષ્ણને મૃગ ધારી એમના પગમાં મર્મરથાને બાણ માર્યું, જેને પરિણામે કૃષ્ણ અવસાન પામ્યા. આ અનુશ્રુતિને આધારે ભોગીલાલ સડેસરાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે સુરાજ્ઞમાંથી દક્ષિણમાં જતાં કૌસંબા-

રણ્ય આવતું હોઈ એ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલું 'કોસંબા' હોવું શક્ય છે. એમણે નિશીથચૂર્ણિનો હવાલો આપી કહ્યું છે કે ભરુકચ્છથી દક્ષિણપથ જવાના રસ્તે 'ભલ્લીગૃહ' નામથી ઓળખાતું મંદિર હતું અને એમાં ભલ્લી-ખાણથી વીંધાયેલા પગવાળી કૃષ્ણની મૂર્તિ હતી. ૩૬૩અ

કોરંટકવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ ભર્યના ઇશાન ખૂણે 'કોરંટક' નામનું વન હોવાનું નોંધ્યું છે. ૩૬૪ વીસમા તીર્થંકર મુનિ સુવતસ્વામીએ ત્યાં ઘણી વાર સમવસરણ કર્યું હતું. આ વનનું નામ ત્યાં ઊગતી એ નામની વનસ્પતિને કારણે હતું એવું સામાન્ય માનવું છે. આ 'કોરંટક' કે 'કુરંટક' એ 'કાંટા-સેળિયો' તરીકે જાણીતી ઓષધિ છે. ૩૬૪અ

દંડકારણ્ય : મહાભારત, રામાયણ અને રામ સાથે સંબંધ ધરાવતાં પુરાણોમાં, ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ, અનેકઃસ્થળોએ ઉલ્લિખિત 'દંડકારણ્ય' એ ગુજરાતના દક્ષિણ ખૂણે થાણા જિલ્લાની સરહદને અડીને નાસિક જિલ્લામાં ઊંડે સુધી ગોદાવરીના બેઉ કાંઠાને આવરીને પથરાયેલા અરણ્યમય ભૂભાગની પ્રાચીન સંજ્ઞા છે. ગુજરાત રાજ્યમાંનો 'ડાંગનાં જંગલો'નો પ્રદેશ એનો ઉત્તર ભાગનો અવશેષ છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે તો કુંભકારકટના રાજા દંડકના નામ ઉપરથી, અગ્નિકુમાર નામના દેવે એ નગર બાળી નાખતાં એના સ્થાનનું, એ નામ પડ્યું હતું. ૩૬૫ મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ સભાપર્વમાં સહદેવના દક્ષિણ દિશાના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં થયેલો છે, જ્યાં શૂર્પારક(સોપારા)ના ગણરાજ્યને હરાવ્યા પછી દંડકા પ્રદેશના લોકોને હરાવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૬૬ અનુશાસનપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણે દંડકાનું મોટું રાજ્ય નષ્ટ કરી નાખ્યું હતું. ૩૬૭ આ દંડકાનો પ્રદેશ તે 'દંડકારણ્ય'નો હોય એમ લાગે છે, અને એ એક મહત્વનું તીર્થ પણ હતું એવું આરણ્યકપર્વમાંના તીર્થયાત્રાવર્ણનના ઉલ્લેખથી સમજાય છે, જ્યાં પયોષ્ણી નદીની મુલાકાત પછી દંડકારણ્યમાં જઈ નાહવાનું લખ્યું છે. ૩૬૮ ત્યાંથી શરભંગાશ્રમ અને ત્યાંથી શૂર્પારક(સોપારા)તીર્થમાં જવાનું કહ્યું છે. આ વિષાનો દંડકારણ્યનો સ્થાન-નિશ્ચય કરી આપવામાં સહાયક થાય છે. ત્યાં શૂર્પારક પછી રામતીર્થ અને પછી સપ્ત-ગોદાતીર્થ કહ્યું છે, જે એનો વિસ્તાર ગોદાવરી નદીની ખીણ સુધીનો નિશ્ચિત કરી આપે છે.

દંડકારણ્યની પ્રસિદ્ધિ તો રામના વનવાસમાં લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ત્યાં કરેલા વાસને લીધે છે. રામાયણના મૂલ કથાનકને અનુસરી મહાભારતના

આરણ્યકપર્વમાં આપેલા રામોપાખ્યાનમાં ૩૧૯ રામ ચિત્રકૂટ ગિરિ ઉપર પ્રથમ જઈ રહ્યા હતા, જ્યાં ભરત રામને પાછા લઈ આવવા ગયો હતો; ભરત પાછો ફર્યો અને અયોધ્યા ન જતાં નંદિગ્રામમાં રામની પાદુકાને રાખી ત્યાં રામના વતી રાજ્ય કરવા લાગ્યો; પછી લોકો રામની પાસે વારંવાર આવતા હતા એમાંથી બચવા શરણગ્રાશ્રમ તરફ દંડકારણ્યમાં-ગોદાવરી નજીકનો આશ્રય કરી રહ્યા; અહીં જ લક્ષ્મણે રામની આજ્ઞાથી શૂર્પણખાનાં તાક-કાન કાપ્યાં અને ખર દૂષણ વગેરે ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો રામે વિનાશ કર્યો; શૂર્પણખાની ફરિયાદથી રાવણ આ વનમાં આવ્યો, રામે સુવર્ણભૂગ તરીકે આવેલ મારીચને અહીં માર્યો, અને સુવર્ણભૂગને મેળવવાના લોભે ભૂગને મારી નાખવા રામને મોકલતાં અને ભૂગે મરતાં મરતાં 'સીતા-લક્ષ્મણ'ના નામનો પોકાર કર્યો એટલે સીતાએ પોતાનું રક્ષણ કરતા લક્ષ્મણને રામ તરફ ફરજિયાત મોકલતાં એકલી પડેલી સીતાને આવી રાવણ હરી ગયો; આ બધું આ દંડકારણ્યમાં બન્યું નોંધાયું છે. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડના અંતભાગમાં અત્રિ ઋષિનો આશ્રમ છોડી, આગળ નીકળી 'વન'માં પ્રવેશ કરવાનું લખ્યું છે. ૩૭૦ અરણ્યકાંડના આરંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ વન તે 'દંડકારણ્ય', જ્યાંના તાપસાશ્રમની એક પર્ણશાલામાં એમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ૩૭૧ વિરાધ-વધ, શરણગ ઋષિને ત્યાં ગમન, સુતીક્ષ્ણ ઋષિ તરફથી સત્કાર, દસ વર્ષના નિવાસ પછી અગસ્ત્યા-શ્રમગમન અને પંચવટીમાં નિવાસ, શૂર્પણખાનું આગમન, ખર અને દૂષણનો વધ, ત્રિશીર્ષનો વધ વગેરેથી લઈ છેક સીતાના હરણ સુધીના બનાવ-આ બધું વિશાળ દંડકારણ્યમાં બને છે. ૩૭૨ બાણ કાદંબરીમાં જે દંડકારણ્યનું વર્ણન આપે છે ૩૭૩ તે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો આ જ વિશાળ સંધિભાગ છે. એણે ત્યાં શબરોનો વાસ કહ્યો છે. રાજશેખર માહિષ્મતીના પ્રદેશ પછી દક્ષિણપથનો ખ્યાલ આપતાં જે પ્રદેશોનાં નામ આપે છે તેઓમાં 'ચોડ' અને 'પાંડવ' વચ્ચે 'દંડક' કહે છે, ૩૭૪ પણ ત્યાં કોઈ ક્રમ સ્પષ્ટ નથી દેખાતો તેથી એ વિશે સંભાવના જ કરવી રહે કે એ 'દંડકારણ્ય'ના પ્રદેશ વિશે કહેતો હોય. બાકી એ ત્યાં 'નાસિક્ય' નું પ્રદેશનામ તરીકે જુદું સૂચન કરે છે, તો શર્પારક અને કૌંકણ પણ કહ્યા જ છે; નાસિક્ય પછી તરત કૌંકણ આપે છે; નર્મદા, તાપી, પયોષ્ણી, ગોદાવરીને એણે દક્ષિણપથમાં કહી છે. આમ દંડકારણ્ય એ ગોદાવરીની ખાણને આવરી લેતો વિશાળ પ્રદેશ હતા; એનું નામ 'ડાંગ' શબ્દમાં જળવાઈ રહેલું હોઈ 'ડાંગ'નો આજનો ગુજરાતમાં આવેલો જંગલ-પ્રદેશ એ પ્રાચીન દંડકારણ્યનો એક અંતર્ગત ભાગ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

પાઠટીપેઠા

૧. S. K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammars*, p. 26: 'So although we cannot be certain whether any one word now found in the Gaṇapāṭha existed in Pāṇini's days, still the bulk of our present Gaṇapāṭha may, safely, be considered as coming from the grammarian himself.'

૨. ઝુ. ઔ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૬

૩. પુ. ઝુ., પૃ. ૧૦

૪. એજન. પૃ. ૧૨૫

૫. કે. કા. શાસ્ત્રી, 'પુરાણોમાં યજ્ઞશત્રુની આદિમ' ભૂતિઓ, "વિદ્યાપીઠ", મે-ભૂત, ૧૯૧૭, પૃ. ૧૩૮ અને મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૩૦-૪

૬. પાણિનિ, અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ, ગણપાઠ, ૪-૨-૧૩૩

૭. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૩-૧૩ થી ૧૮

૭અ. એજન, ૨૮-૩૧, ૪૩; નકુલના પ્રતીતીચિન્નચના વર્ણનમાં વાસુદેવે છતેલી પ્રતીતી દિશાનો મોઢમ ઉલ્લેખ છે, પરંતુ 'આનત' કે 'મુશાષ્ટ્ર'નો નામનિર્દેશ થયો નથી.

૮. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૪-૧૪; ૧૫-૨

૯. એજન, ૧૫-૧, ૧૮

૧૦. એજન, ૧૫-૫

૧૧. એજન, ૧૫-૯

૧૨. મહાભારત, મીઠમપર્વ, ૧૦-૪૭, ૫૦

૧૩. એજન, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૧૪. એજન, ૨૧-૧, ૨

૧૫. હરિવંશ, ૧૦-૧ અને ૨૨ થી ૨૪

૧૬. મહાભારત, સભાપર્વ, ૧૩-૪૯, ૫૦

૧૭. એજન, ૪૨-૭

૧૮. હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના) વિષ્ણુપર્વ ૫૫-૧૦૩ અને ૩૭-૩૦ થી ૩૨

૧૯. મત્સ્યપુરાણ, ૨૧૦-૧, ૨; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૧૬-૬૦ થી ૬૨; વાયુ-પુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૨૦. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૨૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૩૦, ૪૦, ૪૭, ૫૫, ૭૨; પૃ. ૪૬, ૭૨, ૬૯, ૧૨૭, ૧૮૭-૮૮માં 'આનંદપુર' છે, ત્યારે લેખ નં. ૨૯, ૭૧, ૮૩, ૯૦, ૬૧; પૃ. ૪૪, ૨૦૬, ૨૩૪, ૨૬૦, ૨૯૫ માં 'આનંદપુર' છે.

૨૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧૦

૨૩. એજન, આરણ્યકપર્વ, ૧૬-૧૩, ૧૪

૨૪. પુ. ગુ., પૃ. ૪૧

૨૫. આનંદશંકર મુન, "દિગ્દર્શન", પૃ. ૪૧

૨૬. બૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૫ થી ૧૯

૨૭. પુ. ગુ., પૃ. ૪૧

૨૮. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૬-૨-૩૭

૨૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૮-૩૧, ૪૩

૩૦. એજન, ૨૮-૪૦

૩૧. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૩૨. એજન, ૮૦-૧૧૮

૩૩. પુ. ગુ., પૃ. ૧૩૧

૩૪. મહાભારત, મીઠમપર્વ, ૧૦-૪૭

૩૫. રામાયણ, બાલકાણ્ડ, ૧૨-૪૩

૩૬. એજન, ક્ષિક્ષિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૫

૩૭. પાણિનીય શિક્ષા, કા. ૨૬

૩૮. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, ૧૧-૧-૧૬૦, ૧૬૧

૩૯. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ), ૧૭-૫૧

૪૦. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, p. 196

૪૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૫

૪૨. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧

૪૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૬-૩-૧૭

૪૪. બૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૬

૪૫. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૪૬, ૬૩, ૬૫, ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૯૩, ૯૪, ૯૬ (વિસ્તારપૂર્વકનો), ૯૨; પૃ. ૬૬, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૪૦, ૧૧૦, ૧૧૩. નં. ૮૫, પૃ. ૨૪૩ માં સમાસમાં છે.

૪૬. એજન, લેખ નં. ૧૬૨. પૃ. ૬૭-૬૮

૪૭. એજન, લેખ નં. ૪૬, પૃ. ૬૬

૪૮. એજન, લેખ નં. ૨૪, પૃ. ૨૯

૪૯. એજન, લેખ નં. ૬૧ (મૈ. ગુ. પૃ. ૧૭૨)

૫૦. *Epi-graphia Indica*, Vol. XXVI, pp. 200, 204, 213, 219, 223

૫૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯, ૩૪, ૯૪

૫૨. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૪૩, પૃ. ૧૬૩

૫૩. એજન, લેખ નં. ૧૨૩. પૃ. ૩૧

૫૪. એજન લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૦૬

૫૫. એજન, લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૧૦

૫૬. એજન, લેખ નં. ૨૨૫ખ, પૃ. ૨૧૬

આ પછીના ઉલ્લેખોમાં ઐલિંગ સુરાષ્ટ્રા શબ્દ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૬૫, ૮૬, ૯૨; પુરાતનપ્રવંધસંગ્રહ, પૃ. ૩૪, ૫૮, ૬૨, ૯૩, ૯૭, ૯૮, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૧; પ્રવંધકોશ, પૃ. ૨૨, ૪૫, ૪૭, ૮૪, ૧૦૧, ૧૦૩ માં છે. આ ગ્રંથોમાં પુલિંગે પ્રયોગ નથી મળતો. પ્રમાવકચરિત માં પુલિંગે પૃ. ૨૩, ૩૬, ૪૪, ૧૫૭, ૧૮૬ માં સુરાષ્ટ્રદેશ અને પૃ. ૧૯૮ માં સુરાષ્ટ્રમण्डल છે. પહેલાં ૧૩ મી સદીના આરંભના ગણાયેલા અને ૬૯ ૧૬ મી સદીના સ્વીકારાયેલા નરપતિ નાદહકૃત 'વિસલદેરાસ'માં 'સોરઠ' શબ્દનો ઐલિંગે પ્રયોગ છે (૧-૬૧) એ નોંધપાત્ર છે.

૫૭. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩

૬૦. દશકુમારચરિત, ઉચ્છવાસ ૬, પૃ. ૨૨૫

૫૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૬૪, પૃ. ૧૧૦

૬૦. મૈ. ગુ., પૃ. ૧૭૧, પાટ્ટીપ

૬૧. એજન, પૃ. ૧૭૨

૬૨. ડાહરરાય માંકડ, 'સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત', "સ્ત્રાધ્યાય", પુ. ૫, અંક ૩, પૃ. ૨૯૬-૩૦૮

૬૩. અનુયોગદ્વારસૂત્ર, પૃ. ૧૪૩

૬૪. નિશીથચૂર્ણિ, ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૮

६५. सूत्रकृतज्ञचूर्णि, पृ. १२७
 ६६. वसुदेवहिंही, पृ. १४६ वगेरे
 ६७. ज्ञाताधर्मकथा, उत्तरार्ध, पृ. १४१
 ६८. तुल्यो ग्रंथ २, परिशिष्ट २.
 ६९. *McCrindle's Ancient India as described by Ptolemy*, pp. 33, 36
 ७०. *Bombay Gazetteer, Vol. I, Part I, p. 16*
 ७१. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p. 248
 ७२. Elliot and Dowson, *History of India as told by its own Historians*, pp. 18-25, 31-40
 ७३. *McCrindle, op. cit.*, pp. 33-37, 140, 158
 ७४. अष्टादानग्रन्थ, २-३५९
 ७५. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Part I, p. 6
 ७६. दुर्गासप्तशती, १-३ वगेरे
 ७७. B. C. Law, *Tribes in Ancient India*, p. 335
 ७८. *Ibid.*, p. 364
 ७९. शु. अ. ले., लेख नं. १, पृ. ५
 ८०. “अवन्त्योऽङ्गभगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
 उपावृत्तिस्सुसौवीरा इते संकीर्णयोनयः ॥
 आरटान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् कलिङ्गान् प्रानूनामिति च गत्वा
 पुनस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा ॥ १४ ॥” बौधायनधर्मसूत्र, प्रश्न १, अ. १,
 खण्ड २
 ८१. N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol II, Pp. 199 f.
 ८२. K. M. Munshi, *Glory that was Gurjaradesa*, Vol. III, Ghatiyala Inscription, No. 2, p. 259
 ८३. *Ibid.*, Ghatiyala Inscription, No. 1, p. 258
 ८४. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ४१-५
 ८५. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-४५, ४६

૮૬. એજન, ૧૦-૬૬

૮૭. ભાગવતપુરાણ, ૧૦-૩૫ અને ૧૧-૧

૮૮. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૯-૮, ૯

૮૯. V. V. Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV: Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era, Part I, Introduction, p. xxxi

૯૦. મહાભારત, મૌસલપર્વ, ૯-૧૬

૯૧. એજન, ૮-૪૨ થી ૬૧

૯૨. મહાભારત, ડ્યોગપર્વ, ૫-૧૯-૨૯

૯૩. એજન, મૌસલપર્વ, Introduction, p. xxxiii

૯૪. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪-૧૪-૪૫ થી ૪૭

૯૫. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૯-૯, ૧૦

૯૬. એજન, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૯૯ અને ૮૧-૧૪

૯૭. વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૨૪

૯૮. વૃહત્સંહિતા, ૧૪-૧૨

૯૯. Mc Crindle, *op. cit.*, p. 140

મિરાશી પણ ત્રણ આબીર પ્રદેશોમાંનો એક કોંકણ સાથેનો આબીર કહે છે.

V. V. Mirashi, *op. cit.*, p. xxxi

૧૦૦. પેરિશ્વસ (અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા), પૃ. ૧૮

૧૦૧. V. V. Mirashi, *op. cit.*, p. xxxi

૧૦૨. વિષ્ણુપુરાણ; ૪-૨૪-૬૮; Mirashi, *Ibid.*

૧૦૩. પુ. ગુ., પૃ. ૪૬

૧૦૪. એજન, પૃ. ૪૬

૧૦૫. જી. આ. ગુ., પૃ. ૧૮૪

૧૦૬. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૦૯-૧૯

૧૦૭. એજન, સભાપર્વ, ૨૯-૧૯

૧૦૮. પાણિનિ, અષ્ટા. વ્યા. (ગણપાઠ), ૪-૨-૧૩૩

૧૦૯. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૧૬-૧૯, ૨૦

૧૧૦. હરિવંશ, ૧-૨૩-૧૩૬ તી પાદટીપ. અધિકૃત વાચનામાં ધર્મનેત્ર-કાંત-કૃતવીર્ધ-અર્જુન એવો ક્રમ છે અને વચ્ચેના નથી; નગરીઓ વિશે પણ નથી.

૧૧૧. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૮ થી ૩૭

૧૧૨. હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના), ૨-૫૫-૧૦૩

૧૧૩. એજન, ૨-૩૭-૨૦ થી ૩૩ અને ૩૮ થી ૪૧

૧૧૪. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪; મત્સ્ય-પુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અરૂપાઃ' પાઠ)

૧૧૫. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૧-૭૩

૧૧૬. રઘુવંશ, ૬-૪૩ : કાર્તવીર્ધના વંશજ પ્રતીપની રાજધાની, જ્યાં 'દેવા' નહીં નજીકમાં કહી છે.

૧૧૭. શુ. એ. લે., લેખ નં ૬, પૃ. ૯

૧૧૮. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અરૂપ' પાઠ); બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૧-૨-૧૬-૬૬, ૬૭; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪

૧૧૯. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૨; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦

૧૨૦. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧

૧૨૧. પુ. શુ., પૃ. ૫૨ અને એમાંના નકશાનું પૃ. ૭૫

૧૨૨. મે. શુ., પૃ. ૨૫૬

૧૨૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; શુઓ ૬૫૨ પાદટીપ ૧૧૬.

૧૨૪. રઘુવંશ, ૪-૫૨

૧૨૫. કામસૂત્ર, ૫-૫-૮, ૨-૫-૭

૧૨૬. ષૂદ્રત્સંહિતા, ૧૮-૨૦-૧

૧૨૭. શુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૬૩.

૧૨૮. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧, ૨

૧૩૦. એજન, ભીષ્મપર્વ, ૯-૪૭

૧૩૧. એજન, ૯-૪૯

૧૩૨. એજન, ૧૦-૪૯

૧૩૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૦ થી ૬૪; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૧, ૫૨; વામનપુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૧૩૪. ઘૃત્સંહિતા, ૧૬-૩૧

૧૩૫. મહાભારત, મીષ્મપર્વ, ૧૦-૫૭

૧૩૬. પુ. ગ્રં., પૃ ૧૫૦-૫૧

૧૩૭. એજન, પૃ. ૧૫૦; હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં બે અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન,' "બુદ્ધિપ્રકાશ", ૧૫^મ ૧૧૭, પૃ ૩૫૬

૧૩૮. Moti Chandra, *Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata*;, *Upāyana Parvan*, pp. 48, 78

૧૩૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૮-૪૯ થી ૫૪

૧૪૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩ (સદ્કચ્છ); માર્કેન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (મીરકચ્છ); વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દારકચ્છ); વામનપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦ (માનુકચ્છ)

૧૪૧. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૮-૫૧ ની પાદટીપ—

ત્યાં રહકચ્છ-રુદ્રકચ્છ-મરુકચ્છ-રુગ્ધકચ્છ-મદ્રકચ્છ-તદ્રકચ્છ-સરુકચ્છ-મરુકચ્છ-મરુછંગ-મદ્રકચ્છ-મૃગુકચ્છ-એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે; એજન, ૨૮-૪૭ ની પાદટીપ—ત્યાં મૃગુકચ્છ-મરુકચ્છ-ચારકચ્છ એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે.

૧૪૨. એજન, ૪૭-૯; અહીં મૃગુકચ્છ-મદ્રકચ્છ-ચારકચ્છ એવાં પાઠાંતર નોંધાયાં છે.

૧૪૩. આવશ્યકચૂર્ણિ, ઉત્તરભાગ, પૃ. ૨૦૧ અને પૃ. ૧૫૨, ૧૫૩

૧૪૪. ગ્રં. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૨-૭૩, પૃ. ૧૮૫ અને ૧૯૧

૧૪૫. બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૫^મ ૫૮, પૃ. ૧૧૧ થી

૧૪૬. એ. ગ્રં., પૃ. ૨૮; V. V. Mirashi, *op. cit.*, Vol. IV, p. xxxi

૧૪૮. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૧૩૨

૧૪૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૭-૩

૧૫૦. એજન, મીષ્મપર્વ, ૧૦-૫૫

૧૫૧. પદ્માપુરાણ, ૩-૬-૫૧ : પાઠ 'કાચ્છ'

૧૫૨. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩; માર્કેન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨; વામનપુરાણ, ૪-૪૫-૧૩૧; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૩

આમાં મત્સ્ય 'કાચ્છીક', શ્વશાંક 'કચ્છપ' (જ્યાં એની ઉપરના અર્ધમાં 'સહકચ્છ' શબ્દ 'માહકચ્છ' ને સ્થાને બ્રહ્મ પાઠ છે, એ 'કચ્છ' નથી) માર્કેન્ડેય 'કાશ્મીર', વામન 'કચ્છીય' અને વાયુપુરાણ 'વત્સીય' આપે છે, આ મત્સ્યપુરાણના 'કાચ્છીક'નાં પાઠાંતર છે.

૧૫૩. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૯-૧૪૫

૧૫૪. પુ. ગુ., પૃ ૫૫-૫૬

૧૫૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૬

૧૫૬. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૧૫૭. જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, પૃ. ૧૨૮

૧૫૮. આશ્વકચૂર્ણિ, ઉત્તરભાગ, પૃ ૨૯૧

૧૫૯. બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ૨-૩૮૪ ટિ

૧૬૦. *Cunningham's Ancient Geography of India*, p. 346

૧૬૧. ચેરિન્દ્રસ (અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા), પૃ. ૧૭

૧૬૨. *Cunningham, op. cit.*, p. 374; *T. Watters, op. cit.*, Vol. II, pp. 245, 256; *S. Beal, Buddhist Records of the Western World*, pp. 266, 276

૧૬૩. મહાભારત, સમાપર્વ, ૪૮-૧૨, ૧૩

૧૬૩અ. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૬, પૃ ૧૫

૧૬૪. એજન, લેખ નં. ૧૫૬, પૃ. ૮૩

૧૬૫. એજન, લેખ નં. ૧૪૪અ, પૃ. ૧૧૦

૧૬૬. એજન, લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૦૬

૧૬૭. અમરકોશ, ૨-૧-૧૦

૧૬૭અ. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૫-૨-૩૬

૧૬૮. એજન, ૬-૧-૧૬૦

૧૬૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૬

૧૭૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૧-૨-૬૨, ૬૩; વામન-પુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧; માર્કેન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧, ૬૨; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨, ૫૩

૧૭૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬, ૧૦

૧૭૨. શુઓ ઉપર પાદપી ૧૧૬.

૧૭૩. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫
૧૭૪. ઇજન, મીઘપર્વ, ૧૦-૫૦
૧૭૫. ઇજન, સમાપર્વ, ૪૭-૧૧ ની પાઠદીપ, p. 234
૧૭૬. ઇજન, આદિપર્વ (પ્રક્ષિપ્તાંશ), Appendix I, Passage, 115, Lines 35-37
૧૭૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩, ૬૪; વામનપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪
૧૭૮. પુ. ગુ., પૃ. ૧૨૬; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૨; વાયુપુરાણ, ૧૩-૨૮
૧૭૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૭-૫
૧૮૦. McCrindle, *op. cit.*, p. 152
૧૮૧. કામસૂત્ર, ૨-૫-૨૬ : ત્યાં 'આપસંતિક' અને 'લાટી' એમ લિન્ન લિન્ન બીઓ કહી છે.
૧૮૨. ચતુર્માળી (શૃંગારહાટ), પૃ. ૧૮૪, ૧૯૪, ૨૧૫
૧૮૩. શિવનાથ મરહંદી, ભારતીય જ્વોતિષ, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૫
૧૮૪. બૃહત્સંહિતા, ૬૮-૧૧
૧૮૫. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book III, No. 21 (Sloka 4), p. 290
૧૮૬. *Ibid*, No. 63, p. 419
૧૮૭. હમાકાંત પ્રે. શાહ, 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ', "સ્વાધ્યાય", વર્ષ ૧, પૃ. ૨૬૩
- ૧૮૭અ. જુઓ પ્રંથ ૨, પરિશિષ્ટ ૧.
૧૮૮. હર્ષચરિત, ઉચ્છ્રવાસ ૪, પૃ. ૧૨૦
૧૮૯. પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોના અધ્યયન, પૃ. ૧૧૭, શ્લો. ૨૨
૧૯૦. Watters, *op. cit.*, p. 243
૧૯૧. મૈ. ગુ., પૃ. ૬૭, I-tsing, *A Record of the Buddhist Religion as Practised in India and Malaya Archipelago*, pp. 9, 137, 217
૧૯૨. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૦, ૩૧ વગેરે
૧૯૩. આર્યમજ્જુશ્રીમૂલકલ્પ, શ્લો. ૫૮૬, ૬૦૪
૧૯૪. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૩૫, પૃ. ૧૪૩; લેખ નં. ૧૩૩, ૧૩૪, પૃ. ૧૨૬, ૧૩૩
૧૯૫. મૈ. ગુ., પૃ. ૩૧૧-૩૨૧

૧૯૬. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૬
૧૯૭. R C Majumdar, "Rise and Fall of the Pratihāra Empire," *Age of Imperial Kanauj*, p. 28
૧૯૮. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯૪, ૩૪, ૫૧, ૬૮
૧૯૯. બાલરામાયણ, પૃ. ૩૦૧
૨૦૦. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૩૪; સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨-૧૩, ૨-૧૬
૨૦૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૧૦; બાલરામાયણ, પૃ. ૩૦૪
૨૦૨. બાલરામાયણ, પૃ. ૩૦૫
૨૦૩. Sachau, *Alberuni's India*, p. 205
૨૦૪. McCrindle, *op. cit.*, p. 154
૨૦૫. *Bom. Gaz.*, Vol. 1, p. 15, foot-note 3
૨૦૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૫, પૃ. ૧૪૩
- ૨૦૬અ. એજન, લેખ નં. ૨૨૩, પૃ. ૮૧
૨૦૭. જી. આ. ગુ., પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૧
૨૦૮. કુવલયમાલા, પૃ. ૧૫૩
૨૦૯. અગ્નિપુરાણ, ૩૪૦-૧, ૪ (લાટજા, લાટીયા); સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨-૨૮ (લાટીયા), વાગ્મટાલંકાર, ૪-૧૫૦ (લાટીયા); સાહિત્યદર્પણ, ૯-૫
૨૧૦. કાવ્યાલંકારસંપ્રદ, ૧, પૃ. ૭; કાવ્યપ્રકાશ, ૯-૨૧; સાહિત્યદર્પણ, ૧૦-૮; કાવ્યાનુશાસન (વાગ્મટકૃત), પૃ. ૫૦
૨૧૧. Elliot & Dowson, *Op. Cit.*, p. 24 (Lāriya)
૨૧૨. મસૂદીએ. Elliot & Dowson, *Op. Cit.*, p; 24 Lārawi Sea)
૨૧૩. પેરિપ્લસ (દુબ્ધાંત પાંડયા), પૃ. ૩
૨૧૪. એજન, પૃ. ૬ ૪૧, ૧૭૨
૨૧૫. એજન, પૃ. ૧૮, ૧૭૨
૨૧૬. પુ. ગુ., પૃ. ૪૨માં અશ્વતેકરના મતનો હવાલો
૨૧૭. એજન, પૃ. ૪૧, ૧૭૨
૨૧૮. એજન, પૃ. ૧૭૨
૨૧૯. એજન, પૃ. ૧૭૨

૨૨૦. V. S. Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p. 811
૨૨૧. ખં. ઇ., પૃ. ૧૭૩
૨૨૨. Sachau, *op. cit.*, p. 202
૨૨૩. K. M. Munshi, *op. cit.*, Amoghavarṣa's Inscription, p. 265
૨૨૪. *Epigraphia Indica*, Vol. V, p. 210
૨૨૫. K. M. Munshi, *op. cit.*, Ghatiyāla Inscription, p. 259
૨૨૬. *Ibid.*, p. 258
૨૨૭. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૧, ગ્રામસપ્તતિસાહસો ગુર્જરાત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
૨૨૮. કામસૂત્ર, ૫-૧-૩૦ (જયમજ્જલાટીકા)
૨૨૯. ગર્ગસંહિતા, ૭-૭-૧-૨
૨૩૦. મહાભારત, સભાપર્વ, ૪૮-૨૦ યજ્ઞીના પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકોમાંનો છેલ્લો શ્લોક
૨૩૧. હર્ષચરિત, ડ. ૪, પૃ. ૧૨૦
૨૩૨. Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 249
૨૩૩. ભવિષ્યપુરાણ, ૩-૩-૩૧-૭૧, ૩-૪-૨૩-૧૧૧
૨૩૪. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૯૩-૫૨
૨૩૫. પञ्चतन्त्र, ૪-૯. ત્યાં બેઠે બહુ થતાં હોવા કહ્યું છે, જે પશ્ચિમ ભારવાડને બંધ બેસે છે.
૨૩૬. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૬, ૧૧૦, પૃ. ૭, ૧૪
૨૩૭. ગુપ્તો આ પૂર્વે પાદટીપ ૧૮૬.
૨૩૮. ગૌ. ગ્ર., પૃ. ૩૨૧
૨૩૯. K. M. Munshi, *op. cit.*, p. 265
૨૪૦. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૧
૨૪૧. કુવલયમાલા પૃ. ૧૫૩
૨૪૨. *E. I.*, Vol. V, p. 211

२४३. *Ibid.*, p. 210, Note 3
२४४. Sachau, *op. cit.*, p. 202
२४५. अ. ओ. ले., लेख नं. १३८, पृ. १३
२४६. अेखन, पृ. ६
२४७. औचित्यविचारचर्चा (काव्यमाला गुच्छ १), पृ. ११७
२४८. *E. I.*, Vol. X, pp. 20 f.
- २४८अ. A. K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, p. 12
२४९. सरस्वतीकण्ठाभरण, २-१३
२५०. प्रबन्धचिन्तामणि पृ ३० शी ३४
२५१. विक्रमाङ्कदेवचरित महाकाव्य, १८-१७
२५२. मुद्रितकुमुदचन्द्र प्रकरण, पृ ८
२५३. *Peterson's Report*, 5-80
२५४. अ. ओ. ले., लेख नं. १४४ क, पृ. १६३
२५५. गणधरसार्धशतक प्रकरण, पृ ६८
२५६. अ. ओ. ले., लेख नं. १४१, पृ. २१
२५७. द्वयाश्रय काव्य, ६-७
२५८. मोहराजपराजय नाटक, पृ. १६
२५९. कुमारपालप्रतिबोध, पृ. ३
२६०. सुरथोत्सव काव्य, १५-८
२६१. जैसलमेर-भाण्डागारीय ग्रंथसूचि, पृ. २
२६२. प्राचीन भूत'र काव्यसंग्रह, पृ. १-२
- २६२अ. रास और रामान्वयी कविता-आबूरास, कडी ११
२६३. शुभो: ६५२ पृ. २८६ नी विगत, अने

ગૂર્જરાભૂમિ : *E. I.*, Vol. V, p. 211; ગુર્જરત્રામણ્ડલ : *Ibid*, p. 210; ગૂર્જરત્રા : K. M. Munshi, *op. cit.*, p. 258; ગુજ્જરત્તા : *Ibid.*, p. 259; ગૂર્જરાત્રા : શ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૩, પૃ. ૧૦૮; ગૂર્જરાત્ર : સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૧-૧૪૧; ગૂર્જરાત : કામસૂત્ર, ૫-૧-૩૦ (જયમજ્જલાટીકા); ગૂર્જરાટ : ગર્ગસંહિતા, ૭-૭-૧-૨

૨૬૪. Elliot and Dowson, *op. cit.*, Vol. I, p. 5

૨૬૫. *Ibid*, Vol. I, p. 358

૨૬૬. હર્ષચરિત, ડ. ૪, પૃ. ૧૨૦

૨૬૭. મહાભારત, સભાપર્વ, ૪૮-૨૦ પછી ૪૭૫ મો પ્રકોપ—‘દર્બરા યવનાશ્વેષ ગુર્જરાસીરકાસ્તથા !’

૨૬૮. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Part I, p. 85

૨૬૯. N. B. Divatia, *op. cit.*, pp. 199 f.

૨૭૦. ‘આબુરાસ’માં ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને માટે જ ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા સીમિત હતી. ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને ‘મુઝફ્ફરશાહ’ નામ ધારણ કરી ઈ. સ. ૧૪૦૭ માં ગુજરાતને દોર હાથમાં લીધો એ પછી એના પૌત્ર અહમદશાહે અમદાવાદ ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં વસાવી, અણહિલપુર પાટણથી ત્યાં ગાદી ખસેડી અને એના વંશજ મહમૂદ બેગડાએ ઈ. સ. ૧૪૧૭-૭૨ ના ગાળામાં ગુજરાતના ક્ષેત્ર નીચે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર સહિતના તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ ભાગોને સ્થિર કર્યા (ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ. ૩૦૨, નવી આવૃત્તિ; એજન, ખંડ ૨, પૃ. ૪૮૪-૫૦૨) ત્યારથી લઈ ૧૮૪૭ માં સ્વરાજ્ય મળ્યું અને એક જ વર્ષમાં દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થતાં પહેલાં મુંબઈ રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રાષ્ટ્રમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર જુદાં, અને કેંદ્રની સીધી સત્તા નીચે કચ્છ પણ જુદું, પણ મુંબઈ રાજ્યનું દિલાગીકરણ થતાં ‘ગુજરાત’ અલગ પડ્યું ત્યારે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનું એક એકમ બની રહ્યું એ વખતે આખુની ઉત્તરનો શિરોહી રાજ્યનો ભાગ અને એ જ રીતે પૂર્વ સરહદનો હુઝારપુર-વાંસવાડાનો વાગડનો પ્રદેશ સારસ્થાનમાં મુકાઈ ગયા. દીવ અને દમણનાં પોર્તુગીઝ સંસ્થાન પણ હજી ગુજરાતમાં બળ્યાં નથી. દક્ષિણ ગુજરાતનો દાદરા-નગરહવેલીનો નાનો પ્રદેશ પણ હજી અલગ છે. ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ ગુજરાતના જ ભાગ છે. કચ્છમાં કચ્છી બોલી—સિંધીની ભગિની બોલાય છે, પરંતુ વહોડી ભાષા સૈકાએ થી ગુજરાતી રહી છે શિરોહી રાજ્યની બોલી જેમ ગુજરાતી ભાષાની સાથે જ સંબંધ ધરાવતી બોલી છે તે પ્રમાણે વાગડની વાગડી બોલી પણ ગુજરાતી ભાષાનો જ એક પ્રકાર છે.

૨૭૧. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૭૪, ૭૫

૨૭૨. વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; બ્રહ્મપુરાણ, ૨૫-૨૭; વામનપુરાણ, ૧૩-૧૮; માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪ ('દુર્જયન્ત' એવે! બ્રહ્ પાઠ)

૨૭૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧; બ્રહ્માણ્ડ-પુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૧, ૬૨; વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨, ૫૩; માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧ ૬૨

૨૭૪. માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૩૩

૨૭૫. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૨૯-૬૮ આદિ

૨૭૬. બૃહત્સંહિતા, ૧૬-૩૦

૨૭૭. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧

૨૭૮. ગુઓ ઉપર પાદટીપ ૨૭૨.

૨૭૯. ઋગ્વેદ, ૨-૧૩-૮

૨૮૦. *Vedic Index*, p 105

૨૮૧. ગુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૮૦.

૨૮૨. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૭ ૧૬ થી ૨૦

૨૮૩. જ્ઞાતાધર્મકથા, અભયદેવસૂરિકૃત કૃત્તિ, પૃ. ૨૨૬-૨૭

૨૮૪. હતરાધ્યયન, ૨૨-૨૨, ૨૩; જ્ઞાતાધર્મકથા, એજન, પૃ. ૨૨૬-૨૭

૨૮૫. વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪; બ્રહ્મપુરાણ, ૨૫-૨૭; શ્રાહ્મપુરાણ, ૮૫-૩; મહાભારત, આદિપર્વ, p. 965. lines ૨૮-૩૨; આ પુરાણોમાં અનુક્રમે 'ક્રજ્યંત' 'દુર્જ્યંત' 'વૈજ્યંત' 'જ્યંત' અને મહાભારતમાં 'ક્રજ્યંતિ' અને 'જ્યંત' એવાં પાઠાંતર છે.

૨૮૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૮-૧૦૨

૨૮૭. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧, પૃ ૮-૧૦

૨૮૮. એજન, પૃક્તિ ૫-૬

૨૮૯. અન્તકૃદ્દશા, ૫-૪૨ આદિ; જ્ઞાતાધર્મકથા, ભાગ ૨, પૃ, ૧૫૮

૨૯૦. *Watters. op. cit.*, Vol. II, p. 249

૨૯૧. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨; ૭-૨-૨૬-૮૬

૨૯૨. એજન, ૭-૨-૧-૬૮

૨૯૩. એજન, ૭-૨-૬-૧૩૪

૨૯૪. એજન, ૭-૨-૯-૨૨૯

૨૯૫. એજન, ૭-૨-૨-૧, ૨

૨૯૬. યુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬

૨૯૭. મૃદ્ધત્સંહિતા, ૧૪-૧૯

૨૯૮. કાવ્યમીમાંસા, ૫-૯૪

૨૯૯. શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૪; સર્ગ ૩-૩૩

૩૦૦. કીર્તિકૌમુદી ૯-૩૭, ૩૮

૩૦૦ અ. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧

૩૦૧. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૮, ૩૮, ૪૪, ૬૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૭, ૧૮૪, ૧૯૪, ૧૯૫

૩૦૧અ. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૫, ૯૩, ૧૦૦, ૧૦૮, ૧૨૨; એમાં ગિરિનગરરાજા
શબ્દ પશુ છે, જે એ નગરના રાજાનું કહે છે.

૩૦૨. વિવિધતીર્થસ્થાન પૃ. ૪, ૭, ૯, ૧૦, ૧૯, ૨૬, ૭૯, ૯૩, ૧૦૭

૩૦૩. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૨-૬ થી ૯

૩૦૪. એજન, સમાપર્વ, ૧૩-૪૯, ૫૦ અને ૧૩-૬૫

૩૦૫. એજન, ૪૨-૭, ૮

૩૦૬. હરિવંશ, ૮૪-૨૨ થી ૩૫

૩૦૭ એજન, ૮૫-૫

૩૦૮. એજન, ૯૩-૧૪ થી ૧૭

૩૦૯. એજન, ૯૧-૨૩

૩૧૦. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૯.

૩૧૧. શુભો ૬૫૨ પાદટીપ ૩૦૫.

૩૧૨. મહાભારત, મૌસલપર્વ, ૮-૪૦; વિષ્ણુપુરાણ, ૫-૨૮-૯ થી ૧૧; માગવત-પુરાણ, ૧૧-૨૧-૨૨

૩૧૩. Altekar, *Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, p. 25

૩૧૪. યુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬

૩૧૫. *Prakrit Proper Names*, Part I, p. 112; ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-શાન્તિ-સૂત્રિકૃત વૃત્તિ, પૃ. ૪૧૨

૩૧૬. જુઓ ઉપર પાદટીપ ૨૯૦ થી ૨૯૫.

૩૧૭. Pargiter, *op. cit.*, p. 289

૩૧૮. મહારાષ્ટ્રવંશી મહીપમાળા, પૃ. ૧૧૨

૩૧૯. અન્તકૃદ્દશા, પૃ. ૧; જ્ઞાતાધર્મકથા-અધ્યયન ૫

૩૨૦. જે. આ. યુ., પૃ. ૧૫૭. વશેષ માટે જુઓ આ પૂર્વે પ્રકરણ ૧; 'રેવતક' માટેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે H. G. Shastri, "The Location of the Raivataka Hill Near Dvārakā," *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, pp. 51 ff.

૩૨૧. મહાભારત, મીઘનપર્વ, ૯-૧૧

૩૨૨. Pargiter, *op. cit.*, p. 286 footnote

૩૨૩. B. C. Law, *Mountains of India*, p. 19

૩૨૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૫૮-૨૦, ૨૧

૩૨૫. Pargiter, *op. cit.*, p. 280 footnote

૩૨૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૮૬-૧૦૪

૩૨૭. એજન, શાન્તિપર્વ, ૧૨૭-૩

૩૨૮. પુ. યુ., પૃ. ૬૨

૩૨૯. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯૨

૩૩૦. એજન, પૃ. ૫૧

૩૩૧. પુ. યુ., પૃ. ૧૩૧, ૧૨૬; Pargiter, *op. cit.*, pp. 246, 295

૩૩૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૦૧-૯

૩૩૩. ઇજન, આરણ્યકપર્વ, ૧૦૧-૧૫, ૧૦૨-૮, ૧૨ આદિ

૩૩૪. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાન્ડ, ૪૦-૮

૩૩૫. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૮, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૩૪, ૧-૨-૧૬-૬૩ થી ૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪; વામનપુરાણ, ૪૫-૧૦૩

૩૩૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૭, ૨૮ આદિ

૩૩૭. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૬૮, ૧૩

૩૩૮. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૧૫-૧૫

૩૩૯. પુ. યુ., પૃ. ૧૩

૩૪૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૪ થી ૬૭

૩૪૧. માર્કન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪

૩૪૨. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૮ થી ૯૦

૩૪૩. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦

૩૪૪. પુ. યુ., પૃ. ૬૮

૩૪૫. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૪-૧૨ થી ૧૪

૩૪૬. હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫

૩૪૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૩૪૮. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાન્ડ, ૪૧-૨૪, ૨૫

૩૪૯. ઇજન, ૪૧-૨ થી ૪

૩૫૦. ઇજન, ૪૧-૧૬ થી ૨૩

૩૫૧. ઇજન, ૪૧-૨૪ થી ૨૬

૩૫૨. મે. યુ., પૃ. ૫૫૭

૩૫૩. પ્રાગ્જ્યોતિષ શબ્દના મૂળમાં “પગર-શુદ્ધ(ભે)-તિક (અ)” નો અર્થ “અતિપવિત્ર-વાળો પ્રદેશ” થાય છે. જુઓ B. K. Kati, *Mother Goddess Kamakhya*, p. 6.

३५४. अन्तकृद्शा, पृ. ३३

३५४ अ. जै. आ. अ., पृ. १७४

३५४ अ. विविधतीर्थकल्प, पृ. १

३५५. हरिवंशपुराण, ३०-५

३५६. प्रभावकचरित, पृ. १, ३२, ३६, ४४ (तीर्थ), ११८, १२८, १८८, १९४, १९८, २०४, २११; प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ५७, ६५, ८४, ८६, ८७, ९३, १०३, १०५; विविधतीर्थकल्प, पृ. १, २, ४, ५, ७९, ८५, ९०

३५७. विविधतीर्थकल्प, पृ. १ (श्लो. ५ शी ८)

३५८. जै. आ. अ., पृ. १७४

३५९. अन्तकृद्शा, पृ. १; वृष्णिदशा, पृ. ३८-४१; शातावर्मकथा, अध्ययन ५ भागो

आरंभ

३६०. जै. आ. अ., पृ. १५७

३६१. कल्पसूत्र-कौमुदीटीका, पृ. १६९-७०

३६२. अन्तकृद्शा, पृ. १५-१६

३६३. जै. आ. अ., पृ. ५६

३६३अ. अेज्ज, पृ. ५६-५७

३६४. अेज्ज, पृ. ५५

३६४अ. आपादास अ. वेद्य, 'निध'टु आदर्श', अं. २, पृ. २१६

३६५. जै. आ. अ., पृ. ४७

३६६. महाभारत, समापर्व, २८-४३

३६७. एज्ज, अनुशासनपर्व, १३८-११

३६८. एज्ज, आरण्यकपर्व, ८३-३७ शी ४१

३६९. एज्ज, २६१-३७ शी २६२-४०

३७०. रामायण, अयोध्याकाण्ड, १११-२०

३७१. एज्ज, अरण्यकाण्ड, १-१ शी १४

३७२. एज्ज, २ शी ४७

३७३. कादंबरी पृ. २० वगेरे

३७४. काव्यमीमांसा, पृ. ९३-९४

પ્રકરણ ૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો (ચાલુ)

પ્રાચીન સાહિત્ય તથા અભિલેખોમાં પ્રદેશો, પર્વતો અને વનોની જેમ કેટલાંક નદીઓ, તીર્થો અને નગરો વિશે પણ ઉલ્લેખો આવે છે.

૪. નદીઓ

સરસ્વતી : ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નદીઓના નામનિર્દેશોમાં ‘સરસ્વતી’ નદીનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ભારતની લુપ્ત સરસ્વતી વેદકાલ જેટલી પ્રાચીન છે. ત્યાં એને નદીતમા કહી છે.^૧ વેદકાલમાં એ છેક સમુદ્ર સુધી વહેતી હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.^૨ ખ્રી. સી. હોના જણાવ્યા પ્રમાણે^૩ હિમાલયમાંથી નીકળી, સિમલા, સિરમુરમાં પસાર થઈ, પતિયાળા થઈ રાજસ્થાનના રણમાં લુપ્ત થતી, ફરી વચ્ચે દેખાતી, અને છેવટે ‘ધાધર’ને મળતી, હકીકતે ‘ધાધર’માં પરિણત થઈ રહેતી તે આ સરસ્વતી.^૪ હિમાલયમાંથી ગંગા સાત ધારાઓના રૂપમાં વહેતી થઈ તેઓમાંની એકનું નામ, મહાભારત-આદિપર્વના પ્રક્રેપ(૧૭૧૪)માં તેમજ ભીષ્મપર્વમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે, ‘સરસ્વતી’ હતું.^૫ પાંડવો વનયાત્રામાં નીકળ્યા ત્યારે તેઓને જાહનવીના કાંઠાથી કુરુક્ષેત્રમાં થઈ સરસ્વતી અને દષદ્વતી તથા યમુના વટાવી મરુધન્વા પ્રદેશમાં સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર આવેલા કામ્યક વનમાં આવ્યા કહેવામાં આવ્યા છે;^૬ આરણ્યકપર્વમાં ત્યાં આગળ ઉપર કામ્યક વનને સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું કહ્યું છે.^૭ ગુજરાત પ્રદેશ સાથે આનો જે સંબંધ છે તે એ પર્વમાં જ મળી આવે છે : નિષાદોના દ્વેષને સ્થિતિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં લુપ્ત થઈ અને પછી ચમસોદ્બોદ નામના તીર્થ પાસે પ્રગટ થઈ, જ્યાં દિવ્ય એવી નદીઓનો એને સમાગમ થતો હતો ત્યાંથી પછીનું ખીજું મહરવનું તીર્થ ‘સિંધુતીર્થ’ હતું. એના પછી ત્યાં ‘પ્રભાસતીર્થ’ કહેવામાં આવ્યું છે.^૮

બૃગર્ભમાં પસાર થતી આ નદીને શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ, ચમસોદ્ભેદ તીર્થોમાં પ્રગટ થયાતું કહ્યું છે.^૯ સિંધુતીર્થના સાહચર્યને કારણે કચ્છના રણમાં આજની ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી પથરાય છે ત્યાં જેમ ‘ચમસોદ્ભેદ’ તીર્થનો સંબંધ છે તે જ પ્રમાણે પછી પ્રભાસના સાહચર્યને કારણે ત્યાં પણ ‘ચમસોદ્ભેદ’ તીર્થનો સંબંધ છે. સુરાષ્ટ્રનાં તીર્થ ગણાવતાં પ્રભાસ પાસે ‘ચમસોન્મનજનન’ (પાકાંતરથી ‘ચમસોદ્ભેદ’) તીર્થ કહ્યું છે, પણ સરસ્વતીનો નિર્દેશ નથી;^{૧૦} શક્યપર્વમાં પણ પ્રભાસ પાસે ‘ચમસોદ્ભેદ’ પાકથી જ એ તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૧} આ પાછલા પર્વમાં પ્રભાસને ‘સરસ્વતી’ ઉપરતું એક તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૨} આમ બે સિન્ન સ્થળો સાથે સરસ્વતીનો સંબંધ મહાભારતમાં જોવા મળે છે.

આજે ગુજરાતમાં બે સ્થળોએ ‘સરસ્વતી’ નામની નદીઓ છે : એક અંબાજી પાસે આડાવલીની ગિરિમાળામાંથી કોટેશ્વર નજીક ઝરણાના રૂપમાં નીકળી, નદીરૂપે સિદ્ધપુર પાસે થોડામાં પૂર્વવાહિની થઈ, પાછી તરત જ પશ્ચિમવાહિની બની, આગળ પાટણની ઉત્તરે પૂર્વ-પશ્ચિમ વહેતી, લાંબો પંથ કાપી કચ્છના રણમાં વિલુપ્ત થઈ જાય છે; બીજી દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરના ડુંગરાઓમાંથી નીકળી, દક્ષિણ દિશાએ પ્રત્યીતીર્થ પાસે થોડીક પૂર્વગામિની બની, નજીકમાં જ પાછો વળાંક લઈ પશ્ચિમગામિની થઈ દેહોત્સર્ગ નજીક પ્રભાસ પાસે હીરણ નદીમાં ત્રિવેણીસંગમ આગળ મળે છે. શક્યપર્વમાં ‘બ્રહ્મસર’ પાસેથી નીકળી વસિષ્ઠને પોતામાં વહાવી વિશ્વામિત્ર પાસે મુક્યા એવી જે અનુશ્રુતિ નોંધી છે.^{૧૩} તેના મૂળમાં તો ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી લાગે છે. એના ઉપર ચમસોદ્ભેદ, શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ તીર્થો તે પણ કચ્છના રણની નજીકનાં શક્ય છે. ‘ચમસોન્મનજનન’ (પાકાંતરથી ‘ચમસોદ્ભેદ’) પાછું પ્રભાસ પાસે કહ્યું હોઈ ત્યાં ગીરવાળી ‘સરસ્વતી’ સમજવી રહે છે. આમ વૈદિકી સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી ભારે મોટો સમય પસાર થયા બાદ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં બે નદીઓને એ નામ મળ્યું અને એ પણ પ્રત્યીન સરસ્વતી જેટલી પવિત્ર ગણાઈઃ ઋગ્વેદના ખિલ સૂક્તમાં ‘પ્રત્યી સરસ્વતી’ અને ‘સોમેશ્વર’ની વાત કરી છે તે પ્રભાસની નિકટતા બતાવે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું ખરું.^{૧૪} મહાભારતમાં સરસ્વતીને લગતા ત્રણ સંગમ કહેવામાં આવ્યા છે : સરસ્વતી-અરુણાસંગમ, સાદો સરસ્વતીસંગમ, અને સરસ્વતી-સાગરસંગમ. આમાંનો પહેલો સંગમ ‘અરુણા’ નદીનો સમગળ્ય છે,^{૧૫} પરંતુ સ્થાન પકાડતું નથી. બીજો સંગમ માત્ર ‘સરસ્વતી’નો કહ્યો છે, બીજી કોઈ નદી કે સમુદ્ર વિશે ત્યાં કશું નથી, જ્યાં ચૈત્ર સુદિ ૧૪ ને દિવસે બ્રહ્માદિ દેવો અને ઋષિઓ આવ્યાતું લખ્યું છે; આતું સ્થાન પકડાય એમ છે, કારણ કે પછીના

અખ્યાયમાં તરત જ કુરુક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.^{૧૫} અર્થાત્ જ્યાં સરસ્વતી લુપ્ત થઈ તે જ ભાગ ત્રીજો સંગમ સાગર સાથેનો છે. ખેશક, ત્યાં ક્ષિપ્ત ભાગમાં ‘સરસ્વત્યધિસંગમ’ કહ્યો છે, પરંતુ ત્યાં સાહચર્ય ‘સરસ્વતીના પ્રભાસતીર્થ’, તું છે અને ચમસોદ્બોધ પણ ત્યાં જ કહ્યું છે,^{૧૬} એટલે પ્રક્ષિપ્ત ભાગને ગણતરીનાં ન હાઈએ તોપણ પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી તરી આવે છે. રતનમણિરાવ ભીમરાવે વૈદિક સરસ્વતીને ખંભાતના અખાતમાં પડતી બતાવી છે,^{૧૭} તો એનો એક ફોટો કમ્પ્યુના અખાતમાં પણ પડતો હશે. એમ શિવોદ્બોધ વગેરે તીર્થો એના મુખ પાસે હશે, પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી કે સૌરાષ્ટ્રની ગીરવાળી સરસ્વતીનો અસલ સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ શક્ય નથી. અસલ સરસ્વતી બનાસકાંઠાને લગભગ વચ્ચેથી કોરી, નળસરોવરના પટમાંથી પસાર થઈ ખંભાતના અખાતને મળવાની અશક્યતા નથી. સાબરમતીનો તો એ પ્રાચીન સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ વિચારી શકાય એમ નથી. હકીકતે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતી ઘણા સમય પછી તે તે સ્થાને નામકરણ પામી લાગે છે. એ બેઉનો વૈદિકકાલીન સરસ્વતી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંધો કે આડકતરો પણ સંબંધ પુરવાર કરી શકાય એમ નથી; સિવાય કે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનો વર્તમાન પ્રવાહમાર્ગ પ્રાચીનતમ સરસ્વતીના લુપ્ત થઈ ચૂકેલા પ્રવાહમાર્ગને લગભગ કાટખૂણે વીંધીને કમ્પ્યુના નાના રણમાં જઈ પહોંચે છે એટલું જ. એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે રક્દપુરાણના નિર્દેશ મુજબ જ મોડાના છે અને તીર્થક્ષેત્ર તરીકે એ મુખ્યત્વે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનાં તીર્થ આપે છે.^{૧૮} ઉત્તર ગુજરાતમાં ઠીક ઠીક મોડેથી રચાયેલું ‘સરસ્વતીપુરાણ’ એ આ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી નદીના માહાત્મ્યનો ગ્રંથ છે અને રક્દપુરાણથી પણ પછીના સમયનો છે. રાજ-શાખર કાવ્યમીમાંસામાં કહે છે તે સરસ્વતી પણ ઉત્તર ગુજરાતની છે.^{૧૯} ત્યાં સરસ્વતી, શ્રવણતી (સાબરમતી), વાર્તાની (વાત્રક), મહી, હિડિંબા વગેરેના ક્રમથી એ સ્પષ્ટ છે. સિદ્ધપુર પાસે થોડામાં એ પૂર્વાહિની બને છે એનો ઉલ્લેખ ‘હમીરમહમદન’ નાટક(ઈ.સ. ૧૩ મીનો પૂર્વાર્ધ)માં જયસિંહસૂરિએ કર્યો છે.^{૨૦} ત્યાં જૂના સમયથી કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મેળો ભરાય છે.^{૨૧} રામાયણ-કિષ્કિંધા-કાંડમાં ‘સરસ્વતી’ ‘સિંધુ’ એવો ક્રમ આપ્યો છે.^{૨૨} એ તો ત્યાં વૈદિકી પરિપાટીની સરસ્વતીને ઉદ્દેશી નોંધાયેલો હોવાનું ચંકાતીત છે.

રક્દપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્યમાં પ્રાપ્ત થતી સરસ્વતી તે ગીરમાંથી વહી આવતી સરસ્વતી છે, અને એ ‘હરિણી’ ‘વર્ણિણી’ ‘ન્યંકુ’ ‘કપિલા’ અને ‘સરસ્વતી’ એવાં પાંચ નામે પ્રગટ થયેલી ત્યાં કહી છે,^{૨૩}

પરંતુ સાહિત્યમાં અન્યત્ર એ વિશે માહિતી મળતી નથી. આ. હેમચંદ્રે દ્વાયત્રય કાવ્યમાં જે સરસ્વતી નદીના દધિતીર્થમાં આવેલા મંડુકેશ્વરસંગ્રહ પુણ્યક્ષેત્રમાં ક્ષેમરાજ ગયાનું લખ્યું છે તે ઉત્તર ગુજરાતની અણહિલપુર 'પાટણ'ની સરસ્વતી છે.^{૨૪} સિદ્ધરાજ આશ્ચર્ય જોવા નિમિત્તે જે 'આહી' નદીએ ગયો તે આ જ સરસ્વતી.^{૨૫} 'આહી' કહેવાનો આશય 'સરસ્વતી બ્રહ્માની પુત્રી છે' એ પૌરાણિક માન્યતાનુસાર સમગ્રનય છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિકૌમુદીમાં પણ એ જ સરસ્વતીને ઉદ્દિગ્ધિત કરી છે, જેના પછી તરત જ નામ પાડ્યા વિના 'સહસ્રલિંગસર'નું એણે વર્ણન કર્યું છે.^{૨૬} પ્રયંધચિંતામણિમાં બે સ્થળે, વિવિધતીર્થકલ્પમાં એક વાર, અને પુરાતનપ્રયંધસંગ્રહમાં એક વાર 'સરસ્વતી'નો નદી તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે તે પણ આ સરસ્વતી માટેનો છે, કોઈ આસ વિશિષ્ટતા વિના.^{૨૭} પ્રયંધ-કાશના હેમચરિત્રપ્રયંધમાં સિદ્ધપુર નજીક હોવાનો નિર્દેશ છે,^{૨૮} જ્યારે પુરાતન-પ્રયંધસંગ્રહમાં અભયદેવ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભાસમાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી સોમેશ્વરને નમન કર્યાનું કહે છે.^{૨૯} આમ ક્યાંક ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીના, તો ક્યાંક સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતીના નિર્દેશ મળે છે. ભાગવતપુરાણમાં 'નારાયણ-કવચ'માં એક 'પ્રાચી સરસ્વતી' કહી છે તેનો તો ગુજરાતની બેઉ સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ નથી.^{૩૦}

નર્મદા : ગુજરાતની ધ્યાન ખેંચનારી મોટી નદી તો 'નર્મદા' છે. આ નદી ઋક્ષ પર્વતમાંથી નીકળે છે, જ્યારે 'રેવા' વિંધ્યના અમરકંટકમાંથી નીકળે છે. બંને માંડલ નજીક મળી જતાં પછીના પ્રવાહ માટે બંને નામ એકબીજાના પર્યાયરૂપ બની ગયાં છે. મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પાંડવોની તીર્થયાત્રામાં પયોળ્ણી પછી વૈદૂય પર્વત અને નર્મદા નદીને ગણાવેલ છે.^{૩૧} 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે 'નમ્મદુસ' ઉપર 'બારિગાઝા' (ભરૂચ) હોવાનું કહ્યું જ છે, તો તોલેમી 'નમ્મોદો(દે)સ' નામથી આ નદીને સૂચવે છે. રકંદપુરાણે ખીજા અનેક માહાત્મ્ય-ખંડોની જેમ 'રેવાખંડ' આપી એમાં નર્મદા-રેવા ઉપરનાં તીર્થસ્થળોનાં ગુણગાન કર્યાં છે.^{૩૨} મત્સ્ય વગેરે પુરાણોએ 'અપરાંત'ના એક ભાગ તરીકે 'આંતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે^{૩૩} તે, હકીકતે, નર્મદાનો ગુજરાતની સરહદ ઉપરનો નર્મદાની દક્ષિણ બાજુની ખીણનો પ્રદેશ હોય એમ માની શકાય. માર્કંડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ'^{૩૪} અને વામનપુરાણમાં 'સુનર્મદ' છે.^{૩૫} સૂચક છે કે મહાભારતમાં 'રેવા' નામ જોવામાં આવતું નથી. રાજશીખરે કાવ્યમીમાંસામાં માહિષ્મતી પછીના દક્ષિણપથમાં નર્મદા-તાપી-પયોળ્ણી નદીઓ મૂકી છે.^{૩૬} જેન સાધનોમાં આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં 'નર્મદા'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો

આચાર્ય હેમચંદ્રે ઠવાશ્રય કાવ્યમાં પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૫ પ્રબંધચિંતામણિમાં 'ભૃગુપુર' (ભરૂચ) માં શકુનિકાવિહાર-પ્રાસાદનો પ્રારંભ કરતાં 'નર્મદા' નદીનું સાંનિધ્ય કહ્યું છે. ૩૬ વિવિધતીર્થદર્શન તો એક 'સંગમતી' કે 'સગમતી' ગામનો નિર્દેશ કરી ત્યાંના તીર્થદેવ શ્રી અભિનંદનદેવનાં ચરણોમાંથી નર્મદા નદી પ્રગટ થયાનું કહે છે, અને એ પૂર્વે 'અશ્વાવળોધતીર્થદર્શન' વિશે કહેતાં લાટના મંડન૩૫ અને નર્મદા નદીથી અલંકૃત 'ભરુઅચ્છ' (સં. મરુઅચ્છ) નગરમાં 'કારિંટ' વનનો નિર્દેશ કરતી વેળા યાદ કરી લે છે. ૩૭ બુધગુપ્તના એરણના ઈ. સ. ૪૮૪ ના અભિલેખનો નિર્દેશ એનું કાલિંદી અને નર્મદાના પ્રદેશના અંતરાલના ભૂભાગ પર આધિપત્ય હોવાનું કહે છે તે પ્રદેશ ગુજરાતના ભૂભાગની બહારનો મધ્યપ્રદેશનો સમજવાનો છે. ૩૮ એની બાંહેધરને કારણે ઘણું બહુ સુધી વેપાર માટે એનો જૂના સમયથી ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

મહી : આ નદી પાણિનિના ગણપાઠમાં 'નદી, મહી, વારાણસી' એ ક્રમમાં સચિત થયેલી અટકળી શકાય; ૩૯ ત્યાં એ 'પૃથ્વી'ના પર્યાય તરીકે ન હોય, કારણ કે એના ઉપરથી થતા શબ્દોમાં 'નાદેય' 'માહેય' 'વારાણસેય' વગેરે શબ્દ નોંધાયા છે. ૪૦ જેમાં 'માહેય' એ મહી નદીની ખીણને માટે રૂઢ થયેલો શબ્દ હોવાની શક્યતાને નકારી ન શકીએ. ૪૧ મહાભારતના આરણ્યક-પર્વમાં ચર્મણવતી પછી 'મહી' કહી છે ૪૨ તે ક્યાંની એ સ્પષ્ટ નથી; ખેશક, એ નદીઓ પછી જ 'નર્મદા' અને 'ગોદાવરી' કહી છે. સંભવ છે કે નંદલાલ દે માળવાની ચંબલ નદીની સાખા કહે છે તે 'મહી' હોય; ૪૩ તો એ એક જ નામની એ ભિન્ન નદી હોય. મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં 'મહતા' નામથી પણ એક નદી નોંધાયેલી છે, ૪૪ પણ એનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પરંતુ 'મહતી' તરીકે પુરાણોમાં નોંધાયેલી છે ૪૫ તે કદાચ 'મહી' હોઈ શકે. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી તે પૂર્વ તરફ વહેતી હોય તો એ ચંબલ-ચર્મણવતીની નજીકની 'મહી' હોય, પશ્ચિમ તરફ વહેતી હોય તો એ ગુજરાતની 'મહી' હોય. માર્કંડેય, અક્ષ અને વામન પુરાણોમાં 'મહી' કહી છે, જ્યારે અહ્યાંડપુરાણમાં 'મહા' કહી છે. ૪૬ પાર્ગિટર 'મહિતા'ને અને 'મહતી'ને 'મહી' કહે છે, ૪૭ પરંતુ એમ જતાં એનો સ્થળનિર્દેશ તો સ્પષ્ટ નથી જ રકંદપુરાણમાં નર્મદાનું એક નામ 'મહતી' પણ છે ૪૮ તેને અને ઉપરની 'મહતી'ને કશો સંબંધ નથી.

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં 'સરસ્વતી' 'સિંધુ' શોણ' પછી 'મહી' અને 'કાલમહી' એવો ક્રમ કહ્યો છે ૪૯ એનાથી છેલ્લી એ નદીઓનાં સ્થાનોનો નિર્ણય

થઈ શકતો નથી. રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં પશ્ચિમ દેશમાં ‘સરસ્વતી’ ‘શ્રવતી’ અને ‘વાર્તાદ્રી’ પછી ‘મહી’ કહે છે તે તો ગુજરાતની જ ‘મહી’ છે. ૧૦ પ્રમંધ-કોશમાં રાજશેખરસૂરિએ વરતુપાલ વિશે વાત કરતાં ‘મહીતટ’ના પ્રદેશમાં ‘ગોધરા’ (ગોધરા) નામના નગરનું સ્થાન કહ્યું છે. આજે પ્રદેશ તરીકે ‘મહીકાંઠો’ સંકુચિત બન્યો છે; રાજશેખરસૂરિ એવો કોઈ રાજકીય વિભાગ ધ્યાનમાં રાખીને નથી કહેતા. ૧૧ મહી મધ્યપ્રદેશની ગિરિમાળામાંથી નીકળી આવી, અત્યારે રાજસ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થયેલા ડુંગરપુર-વાંસવાડા જિલ્લાઓની વચ્ચેની સીમા-રેખાએ પસાર થઈ, પંચમહાલમાં પ્રવેશ કરીને ખેડા જિલ્લામાં મોટાં મોટાં વાંધાઓના પ્રદેશમાં થઈ ખંભાતના અખાતમાં પડે છે, જ્યાં એનું ‘મહીસાગર’ નામ પ્રચલિત છે, પણ એ નોંધાયેલું નાણુવામાં નથી.

પર્ણાશિ (બનાસ) : મહાભારતમાં અને પદ્મપુરાણમાં એક ‘પર્ણાશિ’ નદી નોંધાઈ છે. ૧૨ ભીષ્મપર્વમાં એ ‘પૂર્ણાશિ’ છે તે પાઠાંતરથી ‘પર્ણાશિ’ છે. ૧૩ પુરાણોમાં એ ‘વર્ણાશિ’ તરીકે પણ નોંધાઈ છે, ૧૪ ઇમકે મત્સ્ય અને વાયુનો પાઠ ‘વર્ણાશિ’ છે, ૧૫ માર્કંડેયમાં એ ‘વેણાસા’ કહેવાઈ છે, ૧૬ અને બ્રહ્મપુરાણમાં એ ‘વેણ્યા’ છે. ૧૭ ‘પર્ણાશિ’ એ સ્પષ્ટતઃ હાલની બનાસ છે, પણ બનાસ બે છે : એક બનાસ મધ્યપ્રદેશમાં ચંબલની શાખા છે ને એ પૂર્વગામિની છે, જ્યારે બીજી બનાસ ઉત્તરપશ્ચિમ ગુજરાતની છે ને પશ્ચિમગામિની છે. ‘પર્ણાશિ’ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળે છે, પણ એનાથી આ એમાંથી કઈ બનાસ એ નક્કી થઈ શકે નહિ. નદપાનના જમાઈ ઉષવદાતના નાસિકના અભિલેખ- (ઈસ્વી ૧ લી સદી)માં એનાં તીર્થોમાંનાં દાનપુણ્યોનો આરંભ ‘આર્ણાસા’ નદીથી થયો કહ્યો છે. ત્યાંથી પ્રભાસ સુધી જઈ ભરુકઝ, દશપુર, ગોવર્ધન અને શોપરંગમાં એણે પુણ્યદાન-બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં હતાં. આગળ ચાલતાં છાયા, પારાદા, દમણ, તાપી, કરબેણા અને દાહાનુકા નદીઓના કાંઠાઓ ઉપર પાણીની પરબો એસાડી હતી. વગેરે ૧૮ ભૌગોલિક પૂર્વાપર સંબંધ ભેતાં આ ‘આર્ણાસા’ ગુજરાતની બનાસ હોવા સંભવ છે મોડેનાં જૈન સાધનોમાં ‘બનાસા’ કહી છે તે આ ‘પર્ણાશિ-વર્ણાશિ-આર્ણાસા’ જ છે. ૧૯ પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં ભીમદેવ રાજાના સમયમાં પાટણ ઉપર તુરુકા ચડી આવ્યા ત્યારે ‘બનાસ’ નદીના કાંઠેના ‘ગાડર’ નામના સ્થાન પર રણક્ષેત્ર તૈયાર કરાવું નોંધ્યું છે. અહીં આ બનાસ જ કહી છે. એ મેવાડમાં આવી, નાંચદાર(જૂના સીંહાડ)ની પશ્ચિમે થઈ પહાડીમાંથી નીચે ઊતરી, ખરેડી (આબુરોડ સ્ટેશન)ની પશ્ચિમે થઈ બનાસ-કાંઠામાં ઊતરી આવી, કચ્છના રણમાં ‘સરસ્વતી’ની જેમ પથરાઈ બચે છે.

તાપી : 'તાપી' નદીનો ઉલ્લેખ મહાભારત કે રામાયણમાં થયેલો મળતો નથી, પરંતુ પુરાણોમાં મરુથ, કૂર્મ, વાયુ, બ્રહ્માંડ અને માર્કંડેય એનો નિર્દેશ કરે છે. ૧૦ સ્કંદપુરાણાંતર્ગત એક 'તાપીમાહાત્મ્ય' (ગુજ. અનુવાદ) છપાયેલ છે, પરંતુ એ કોઈ મોડાની રચના લાગે છે. ૧૧ તાપીનો અભિલેખિક ઉલ્લેખ નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના અભિલેખ જેટલો જૂનો છે (ખ્રિસ્વી ૧ લી સદી જેટલો). એણે નગરો, નદીઓ, તીર્થો ગણાવતાં, ઉપર 'આર્જુસા'ના વિષયમાં સૂચવાયું છે તે પ્રમાણે, ઇ.સ. પાંચમી, દસમી, તાપી, કરમેણા અને દાહાનુકા નદીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૨ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં નર્મદા અને પયોણી વચ્ચે 'તાપી' કહે છે ૧૩ તે આ નદી જ છે. તાપી વિંધ્યમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતના નાકે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધ નદીઓમાંની આ એક છે અને નર્મદાની જેમ અંદર હોડીઓથી એનો વેપારના માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને થાય છે નર્મદાના ભરતીની જેમ સુરત તાપી ઉપરનું બાણીતું નદી-અંદર છે.

પયોણી : મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'પયોણી' નામની એ નદી મળે છે. ૧૪ આમાંની એક પયોણી 'ધરાવતી' 'વિતરતા' પછી અપાયેલી હોઈ, બી. સી. લો કનિંગહમનો ઉલ્લેખ દરી જેનું ખંડન કરે છે તેવી, ૧૫ યમુના નદીની એ શાખા હોઈ શકે; લોએ એનું 'વિદર્ભા' નામ પણ સૂચવ્યું છે; જ્યારે બીજી 'ભૈરવથી' અને 'કાવેરી'ની પહેલાં આવતી હોઈ દક્ષિણ ગુજરાતમાં વહી આવતી 'પૂર્ણા' નદી હોવાની સારી એવી સંભાવના છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસાના સંપાદક ચિમનલાલ દલાલે, રાજશેખરે નર્મદા અને પયોણી વચ્ચે તાપી ૧૬ કહી હોઈ, પૂર્ણાને 'પયોણી' કહી છે ૧૭ એ અચૂકત નથી લાગતું. આ પૂર્ણા નદી નવસારીને ઉત્તર પડખેથી થઈ આગળ જતાં પશ્ચિમમાં તાપી નદીને મળે છે. નલે દમયંતીને વિદર્ભાનો માર્ગ બતાવતાં વિંધ્યગિરિ અને સમુદ્રા 'પયોણી'નો ખ્યાલ આપ્યો છે, ૧૮ અર્થાત્ 'પયોણી' વિંધ્યમાંથી નીકળતી હોય એમ સમજાય છે. આરણ્યકપર્વના તીર્થયાત્રાવર્ણનમાં દાંડકારણ્યમાં આવતાં મહાપુણ્યા 'પયોણી' નદી કહી છે, ૧૯ આગળ વળી 'વેણા' અને 'ભૈરવથી' પછી રમ્યતીર્થોવાળી 'પયોણી' કહી છે ૨૦ વળી એ 'પયોણી'ને વિદર્ભાજો સેવેલી કહી છે અને પછી આમૂર્તરથ રાજાએ, જેના દાંડા ઉપર નૃગ રાજાએ ધણા યજ્ઞ કર્યા હતા. ૨૧ ત્યાં એ પછી વૈદ્ય પર્વત અને નર્મદા નદી આવતાં હોવાનું કહ્યું છે ૨૨ પૂર્ણા એ જ પયોણી છે એવો પાર્શ્વદેવ ૨૩ આપેલો અભિપ્રાય પણ આ સંદર્ભો જોતાં બરાબર લાગે છે. આ અભિપ્રાયને, ઉપર સૂચવાયા પ્રમાણે, રાજશેખરનું પણ બળ છે.

શ્વભ્રવતી : ગુજરાતને ઇશાન ખૂણે મેવાડના પ્રદેશમાંથી ધસી આવતી જોડાં કોતરોવાળી અને તેથી 'શ્વભ્રવતી' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી, આજના સાબરકાંઠાના, રુદ્ધામાના જૂનાગઢના શૈલલેખ(ઈ. સ. ૧૫૦)માં 'શ્વભ્ર' પ્રદેશ તરીકેજ જણાવેલો, પ્રદેશમાંથી જનોઈવાદ ચાલી આવતી, અમદાવાદ—જૂના આસાવલ અને કલ્યાવતી—પાસેથી પસાર થઈ દક્ષિણમાં આગળ વધતી અનેજ ખંભાતના અખાતમાં પડતી એ આ પદ્મપુરાણની 'સાભ્રમતી'—આજની 'સાબરમતી' છે. મહાભારત, રામાયણ કે અન્ય પુરાણોમાં આના વિષયમાં જણવા મળતું નથી. 'શ્વભ્રવતી' નામ નોંધાયું છે તે તો ૯ મી-૧૦ મી સદીની સંધિમાં થયેલા રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં જ. ૭૬ પદ્મપુરાણમાં 'સાભ્રમતીમાહાત્મ્ય' મળે છે તે કેટલું જૂનું એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ સં. શ્વષ્ટ શબ્દ ઉપરથી લોકભાષામાં 'સાબર' નામ વ્યાપક થયા પછી અને એમાં હસ્તિમતી-હાથમતી લળતાં 'સાબરમતી' નામ પ્રચલિત થયું મનાયું હશે તે પછી રચાયું હશે એમ સહેજે કહી શકાય. એ નોંધવા જેવું છે કે રકંદપુરાણના 'નાગરખંડ'માં વિશ્વામિત્ર આવતાં વસેજ વાનુભ્રમંત્રથી વસુધા તરફ જોતાં એ રંગ્રીમાંથી પાણી નીકળ્યું તેમાંના એકમાંથી 'સરસ્વતી' અને 'સંભ્રમ'થી 'જોતાં નીકળ્યું' તે 'સાભ્રમતી' એવું કહ્યું છે ૭૭ રમણલાલ ના. મહેતાએ 'નાગરખંડ'ને ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની રચના કહ્યો છે એ જોતાં ઉક્ત અનુશ્રુતિને કશું બળ નથી. ૭૮ પદ્મપુરાણ 'નંદિકુંડ'માંથી નીકળી અર્ધદ પર્વત(આડાવલી)ને વટાવી દક્ષિણોદધિને મળે છે' એમ કહી સત્યયુગમાં એવું નામ 'કૃતવતી', ત્રેતામાં 'ગિરિકર્ણિકા', દ્વાપરમાં 'ચંદના' અને કલિયુગમાં 'સાભ્રમતી' હોવાનું કહે છે, ૭૯ આ અનુશ્રુતિને પણ કશું બળ નથી. પદ્મપુરાણમાં અધ્યાય ૧૩૪ થી ૧૭૪ સુધીમાં સાબરમતીના બેઠ કંઠપ્રદેશમાં આવેલાં સેંકડો તીર્થોની યાદી આપી છે, જેમાં ચંદ્રભાગાસંગમ પાસે દધીચિએ તપ કર્યાનું નોંધ્યું છે ૮૦ તે અમદાવાદના આજના હરિજન-આશ્રમ પાસે 'દધીચિનો આરો' કે 'દ્વૈયેશ્વરનો આરો' કહેવાય છે એનો સરળતાથી ખ્યાલ આપે છે. આ હેમચંદ્ર તો દ્વાપરયુગ કાવ્યમાં 'શ્વભ્રવતી' સંજ્ઞાનો જ પ્રયોગ કરે છે. ૮૦અ

પ્રમંથચિંતામણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાળાક દેશની વિકટ ભૂમિમાં બ્રાહ્મણોનો 'સિંહપુર' નામનો અગ્રહાર વસાવ્યો હતો અને એની નીચે ૧૦૬ ગામ મુકયાં હતાં. સિંહથી બીધેલા બ્રાહ્મણોએ દેશના મધ્યભાગમાં વસવાટ કરાવી આપવાની યાચના કરતાં સિદ્ધરાજે 'સાભ્રમતી'ના તીરપ્રાંતમાં આવેલું 'આસાવલી' (અસામલી, તા. માતર, જિ. ખેડા)ગામ એમને દાનમાં આપ્યું; સિંહપુરથી આવનારા બ્રાહ્મણોની જગત માફ કરી. ૮૧ પુરાતનપ્રમંથસંગ્રહમાં વીરધવલના વૃત્તાંતમાં 'આસાવલી'—આસાવલ અને 'સાભ્રમતી'ની નિકટતા બતાવી છે. ૮૨

હસ્તિમતી (હાથમતી) : સાબરકાંઠામાં સાબરમતીને મળતી હાથમતીને પદ્મપુરાણમાં 'હસ્તિમતી' કહી છે ('સાબરમતી-માહત્મ્ય'માં).^{૮૩} સાબરકાંઠાની ઈશાન કોણની ગિરિમાળામાંથી નીકળી, નજીકના પાલ ગામને અડધા વારો લઈ, દિ'મતનગર પાસે થઈ પશ્ચિમવાદિની બની 'આગળ જતાં એ સાબરમતીને મળે છે. પદ્મપુરાણમાં એને 'શુષ્કરૂપા' (સૂકી) નદી કહી છે.^{૮૪}

વાર્ત્તની : મધ્યશુન્કરાતમાં આવેલી વાત્રક નદીને પદ્મપુરાણમાં 'વાર્ત્તની' 'વાત્ર્તની' કહેવામાં આવેલી છે.^{૮૫} એ પૂર્વેનાં પુરાણોમાં 'વૃત્ર્તની' ^{૮૬} અને 'વ્રત્તની' ^{૮૭} એમ લખાયેલી મળે છે. 'વૃત્રની હત્યા કરવાથી ઈંદ્રને લાગેલી 'અહહત્યાનું' નિવારણ વર્ત્તની-સાબરમતીસંગમતીથં(આજનું વૌઠા)માં નાહતાં થયું હતું' એવી પદ્મપુરાણમાં અનુશ્રુતિ નોંધી છે.^{૮૮} એ 'વૃત્ર'ના નામસામ્યને કારણે સમજાય એમ છે. આ નદી પુરાણો પ્રમાણે પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી-ઓમાંની એક છે, અર્થાત્ એ મહીની જેમ માળવામાંથી નીકળી, પશ્ચિમ પ્રદેશમાં વહી આવે છે. પદ્મપુરાણમાં આ જ નદીનું 'વેત્રવતી' પણ નામ કહ્યું છે,^{૮૯} પરંતુ મહાભારતમાં 'વેત્રવતી' નોંધાયેલી છે.^{૯૦} તે આનાથી ભિન્ન નદી છે, અને ઉમાશંકર જેથી પાર્જિટરને મત નોંધી રહે છે તેમ એ ભોપાળ પાસેથી નીકળી યમુનાને મળતી 'એટવા' નદી છે.^{૯૧} મેઘદૂતમાં નોંધાયેલી 'વેત્રવતી' ^{૯૨} પણ એ જ છે. રાજશેખરે પશ્ચિમદેશના નદીઓમાં સરસ્વતી-શબરવતી પછી 'વાર્ત્તની' કહી છે.^{૯૩} તે તો રપષ્ટ રીતે આ વાત્રક જ છે; એના પછી તરત જ મહી આપવામાં આવી છે એને લઈ કમ તદ્દત રપષ્ટ થઈ જાય છે.

સેટિકા (સેઠી) : પદ્મપુરાણમાં શુન્કરાતની એક વિશેષ નદી પણ નોંધાઈ છે તે 'સેટિકા' ^{૯૪} મહી અને વાત્રકના વચગાળાના ભૂભાગમાં આ નાની નદી પશ્ચિમા-ભિમુખ વહેતી વાત્રકને મળે છે, અને એ એઉ ખેડા પાસે એકરૂપ થઈ વૌઠા પાસે કાટખૂણે કહી શકાય એમ સાબરમતીમાં ભળે છે. પ્રયંધચિંતામણિમાં નાગાર્જુનોત્પત્તિ-સ્તંભનકતીર્થાવતારપ્રયંધમાં નાગાર્જુન પાર્શ્વનાથના બિંબને કાંતીનગરના એક ધનપતિના મહાલયમાંથી પોતાના સિદ્ધ રસને સિદ્ધ કરવા માટે હરી લઈ 'સેઠી' નદીના તટે સ્થાપી ત્યાં શાતવાહનની એક પત્ની ચંદ્રલેખા પાસે રસ લસોટવાનું કામ કરાવતો હોવાનું નોંધ્યું છે.^{૯૫} પ્રભાવકચરિતમાં 'સેટિકા' નદીને કાંઠે સ્તંભન' (ચામણા) ગામ વસ્યું કહ્યું છે;^{૯૬} ત્યાં 'સેટી' પણ કહેવ છે; વિવિધતીર્થસ્થપમાં પણ 'સેઠી'ના તટ ઉપર 'થંભણપુર' (ચામણા) રહ્યું છે,^{૯૭} જે એઉ સંદર્ભોમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ચામણાનાં પધરાવ્યનું નોંધ્યું છે. પુરાતનપ્રયંધસૂત્રમાં

નાર્ગજુનનો પ્રસંગ ઉતારી પ્રયોધ્યિતામણિવાળી વિગત આપી છે, તેા પ્રભાવક-ચરિતવાળેા પ્રસંગ પણ નોંધ્યો છે. ૯૮

વલ્કલિની અને હિરણ્મયી : પદ્મપુરાણમાં આ બે નદીઓને નજીક નજીક કહી છે ૯૯ આમાંની પહેલી ઈંડર પાસેની વેકળી—પદ્મપુરાણમાં ‘વલ્કિની’ પણ ૧૦૦ —છે તે હોવાની સંભાવના છે, જ્યારે ‘હિરણ્મયી’ એ ખેડશ્વજા પાસે વહેતી ‘હરણાવ’—‘હિરણ્યા’, ૧૦૧ જે આગળ વહી સાબરમતીને મળે છે; ત્યાં નજીકમાં ‘ઋષ્ટુ’ અને ‘મંજુમ’ (હાલતી માજુમ) પણ કહી છે, જે બંને વચ્ચે ‘સત્યવાન’ નામનો પર્વત કહ્યો છે. એક નદીના નામ તરીકે હોય તેવી ‘હિરણ્યા’ પાણિનિના ગણપાઠમાં નોંધાઈ છે, ૧૦૨ પણ એના ઉપરથી સ્થાનની સ્પષ્ટતા થતી નથી.

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે પ્રભાસપાટણ પાસે ત્રિવેણીસંગમમાં ભળતી હીરણ નદી પણ ‘હિરણ્યા’ તરીકે ઓળખાય છે. ગીર તરફથી આવતી એ નદી સરસ્વતીને પોતામાં કાટખૂણે મેળવતી પશ્ચિમાભિમુખ થઈ આવતી, દક્ષિણાભિમુખ થવા વળાંક લે છે ત્યાં ઉતરના કાંઠા નજીક પ્રભાસપાટણના હીરણના પુલથી ઉતરે દોઢેક કિલોમીટર ઉપર શીતળાના મંદિરની ઉતરના ભૂભાગમાં હડાપીય અવશેષોથી લઈ ક્ષત્રપકાલ સુધીના અવશેષ સાચવતો નગરવિસ્તાર જણાવામાં આવ્યો છે, જે આ નદીનું પ્રાચીન મહત્વ વ્યક્ત કરે છે. રકંદપુરાણમાં જણાવેલા સરસ્વતીના પાંચ પ્રવાહોમાંની પહેલી ‘હરિણી’ એ આજની ‘હીરણ’—હિરણ્યા છે. ૧૦૩

વિશ્વામિત્રા : મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં એક ‘વિશ્વામિત્રા’ નદી કહી છે, ૧૦૪ પણ ત્યાં એના સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આરણ્યકપર્વમાં ‘વિશ્વામિત્રનદી પારા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે; ૧૦૫ આ પારિવાત પર્વતમાંથી નીકળતી કહેલી ‘પારા’ નામક ૧૦૬ નદી લાગે છે, જેને પાર્નિટરે ‘પર્થતી’ કહી છે. ત્યાં અન્યત્ર સ્થપના આશ્રમને વિશ્વમિત્રા નદીની ઉતરે મૈનાદપર્વત પાસે આવેલા અસિતપર્વત ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે; ૧૦૬અ ત્યાં ખીજે સ્થળે સ્થપના તંપર-સ્થાનને વૈદ્યપર્વત (સાતપૂડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવ્યું છે. ૧૦૭ આમ એ નદીને ભૂગુણો સાથે સંબંધ હોવાનું સમજાય છે. અને એના સંદર્ભમાં વિચારતાં વડોદરા પાસેથી વહેતી ‘વિશ્વામિત્રી’ વિધ્યના સાતપૂડા—પાવાગઢના પહાડમાંથી વહી આવે છે, એનો સ્થપના આશ્રમ નજીકની ‘વિશ્વમિત્રા’ સાથે મેળ મળી શકે એમ છે.

ગામતી અને ચંદ્રભાગા : રકંદપુરાણના દ્વારકામાહાત્મ્યમાં દ્વારકાક્ષેત્રમાં ગામતી, કુશાવતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રભાગા અને જાળવતી એ પાંચ નદીઓનો સંગમ

કહેવામાં આવ્યો છે ૧૦૬અ આજની દ્વારકાની પૂર્વ બાજુનો જે નીચાણનો વિસ્તૃત પટ પડ્યો છે તેમાંથી આવતો વહેજો તે 'ગોમતી' અને દક્ષિણ બાજુનો બરડિયા ગામ તરફથી આવતો નીચાણવાળો પટ તે 'ચંદ્રલાગા'—એનો વહેજો દ્વારકા પાસે દક્ષિણમાંથી આવી 'ગોમતી'ને ળગલગ કાટખૂણે મળે છે, અને બંને એકરૂપ થઈ, પશ્ચિમાબિમુખ બની પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વહી જાય છે. 'ગોમતી'ને રક્ષંદુપરાણમાં 'પૂર્વગંગા' પણ કહી છે. ૧૦૮ આના ઉત્તર કાંઠા ઉપર સમુદ્રસંગમ ઉપર આજનું ત્રૈલોક્યસુંદર શ્રીરણછોડરાયજીનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેવાલય આવ્યું છે. ૧૦૯ ઉપરની રક્ષંદુપરાણે કહેલી, આજે જોવામાં ન આવતી—માત્ર એ જ જોવા મળતી—પાંચ નદીઓ ગોમતીસાગરસંગમ પાસે 'પંચનદ'નું તીર્થ બતાવે છે, જેનો ઉલ્લેખ રક્ષંદુપરાણમાં થયો છે, ૧૧૦ અને આજે પણ દ્વારકાના કાટને અગ્નિખૂણે ગોમતીના ઘાટની દક્ષિણે પાણીના પટ ઉપર કહેવાય પણ છે, પરંતુ મહાભારતના મૌસલપર્વ ૧૧૧ પ્રમાણે કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પછી યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ, દ્વારકાના સાગરમજ્જન સાથેસાથ, આગળ વધતા અર્જુનને આભીર દરયુઓએ 'પંચનદ'ના પ્રદેશમાં ભૂંટી લીધો હતો તે આ સ્થાન નથી; એ તો સૌરાષ્ટ્ર યુજરાતની ઉત્તર સરહદ નજીક આવેલો પાંચ નદીઓનો જુદો જ પ્રદેશ હતો; ૧૧૨ રક્ષંદુપરાણના દ્વારકા-માહાત્મ્યમાંનું 'પંચનદ' તીર્થ તો મોડેથી ઉપજતી કાઢેલું સમજાય છે. 'ગોમતી' અને 'ચંદ્રલાગા' નામોથી કોઈ એ નદીઓનો નિર્દેશ પાણિનિના ગણપાઠમાં થયેલો છે; પાછલીને તો ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે નદી કહી છે, ૧૧૩ પણ 'ગોમતી' પણ નદી જ છે. આ એકે નદી દ્વારકા પાસેની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ તો મહાભારતમાં એકથી વધુ સ્થળોમાં 'ગોમતી' નદીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૧૪ પરંતુ એ તો ગંગા નદીની સાત ધારાઓમાંની એક અને ઉત્તર પ્રદેશની નદી છે; ૧૧૫ એ દ્વારકાવાળી સર્વથા નથી. ઋગ્વેદમાં એક 'ગોમતી' કહી છે ૧૧૬ તે હાલની સિંધુની એક શાખા 'ગોમલ' હોવાનું ઉમાશંકર જોશીએ મૂરને અનુસરી સ્વયંવ્યુ છે. 'ચંદ્રલાગા' પદ્મપુરાણમાં 'સાબ્રમતી'ને દધીચિના આશ્રમ પાસે મળતી કહી છે ૧૧૭ તે અમદાવાદના હરિજન—આશ્રમ અને જૂના વાડજ વચ્ચેનું રાણીપ તરફથી તેમજ નવા વાડજ તરફથી આવતાં બે વાંધાઓનું બનેલું 'મોટું' નાણું છે. બ્રહ્માંડપુરાણ વગેરે હિમાલયમાંથી નીકળેલી 'ચંદ્રલાગા' વિશે નિર્દેશ કરે છે ૧૧૮ તે અને ઉપરની પાણિનિના ગણપાઠમાંની 'ચંદ્રલાગા' એક અને પ્રાચીન લાગે છે. સલાપર્વમાં 'ચંદ્રલાગા' કહી છે ૧૧૯ તે પણ વૈદિકી સરસ્વતીની પૂર્વે કહેલી હોઈ હિમાલયમાંથી નીકળેલી કહી શકાય. રાજશેખર પણ ઉત્તરાપથની નદીઓમાં 'ચંદ્રલાગા'ને મૂકે છે, ગંગા—સિંધુ—સરસ્વતી—શતદ્રુ—ચંદ્રલાગા—યમુના આદિના ક્રમમાં. ૧૨૦

પ્રકીર્ણ નદીઓ : નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના (ઈ.સ. ૧ લી સદીના) અભિલેખમાં ધમ્મા-પારાદા-દમણ-કરમેણુ-દાહાનુકા એ નદીઓ 'તાપી' સાથે ગણાવી છે. ૧૨૧ આમાંની 'પારાદા' એ વલસાડ પાસેની 'પાર', 'દમણ' એ દમણ પાસેની 'દમણગંગા', 'કરમેણુ' એ મિલિમેરા પાસે અંબિકાને મળતી 'કાવેરી'—દક્ષિણભારતની કાવેરી નહિ, અને 'દાહાનુકા' તે થાણા જિલ્લાના 'દહાણુ' પાસેની એ નામની નાની નદી છે. મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં એક 'વાપી' મળે છે, ૧૨૧અ પરંતુ આજના 'વાપી' ગામ પાસે 'દમણગંગા' વહે છે; એ અને 'વાપી' એક હશે? કુંભકોણની મહાભારતની આવૃત્તિમાં 'કાપી' પાઠ છે, ૧૨૨ પણ કાવી પાસે 'મહી' વહે છે; એનું નામ 'વાપી' હશે? નિર્ણય ઉપર આવવું મુશ્કેલ છે.

સુવર્ણસિકતા, વિલાસિની, પલાશિની : રુદ્રદામાના ઈ.સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં 'સુદર્શન' સરના વર્ષાને કારણે તૂટેલા બંધનું સમરકામ કર્યાનું જણાવ્યું છે ૧૨૨અ તે સરમાં સુવર્ણસિકતા (=સુવર્ણરેખા-સોનરેખ) અને પલાશિની વગેરેનાં પાણી એકત્રિત થતાં હતાં. એ અભિલેખમાં ત્રીજી નદીનું નામ નથી આપ્યું, પરંતુ એ પછી ફરી પાળ તૂટી જતાં રકંદગુપ્તના સમયમાં નાનું સમારકામ થયું ૧૨૩ ત્યારે 'પલાશિની' 'સિકતા' અને 'વિલાસિની' એવાં ત્રણ નદીનામ જોવા મળે છે. આમાંની 'સુવર્ણસિકતા' કે 'સિકતા' એ હાથીપગા પાસેથી ફૂટતી એક હજાર ફૂટ ઊંચી, લવનાથના મંદિરની ઉત્તરે વહી આવી દામોદરકુંડ પાસેથી પસાર થઈ જૂનાગઢ શૈલલેખ પાસે સુદર્શનમાં પડતી 'સુવર્ણરેખા' જ છે. વિલાસિની સરોવરના તળમાં સિકતાનો થોડામાં ફાંટાતો બીજો ફાંટો ચાતો બેંસલા (રકંદગુપ્તના સમયના ઈ. સ. ૪૫૫-૪૫૭ના અભિલેખમાં, રકંદપુરાણમાં અને મોડેના જૈન ગ્રંથો વગેરેમાંના 'રૈવતક')ની પશ્ચિમે નીચાણવાળા ભાગમાંનો દક્ષિણ આગુથી સરોવરમાં આવતો વહેળો, અને પલાશિની એ જૂનાગઢ શૈલલેખવાળા ખડકની ઉત્તરે સુવર્ણરેખાને ઉત્તરકાંઠેથી શરૂ થતા ઉત્તર-દક્ષિણ કાંચેશા જોગણિયા ડુંગરની પશ્ચિમ તળેટીમાંથી સરોવરની ઉત્તર ધાર ઉપરનો, ધારાગઢ દરવાજાની સામેના ત્રિવેણીસંગમના ઉત્તરછેડા પાસે, પૂર્વ તરફથી આવતો વહેળો સમજાય છે. આ સંગમસ્થાનથી ઉત્તરના ભાગમાં થોડે દૂર રુદ્રદામાના સમયની, નદીમાં ચૂનાના કોંઠીટવાળા ભાગ ઉપરની વિશાળ પાળ અને દક્ષિણના ભાગમાં ધારાગઢ દરવાજા સામે રકંદગુપ્તના સમયની ધોડા પથ્થરોની ભગ્નાવશિષ્ટ નાની પાળનાં દર્શન થતાં હોઈ, આ ત્રણ સિવાય એથા કોઈ વહેળાનાં દર્શન થતાં નથી. નદી તરીકે પછી સોનરેખ આગળ વધી પળાંસવા વોદળાને સાથે લઈ ઉમેળું નદીમાં મળી જાય

છે. વિવિધતીથ કલ્પમાં 'સિકતા'ને 'સુવણ્ણરેહા' કહી છે. ૧૨૩અ આ 'સુવણ્ણરેહા' એટલે સં. સુવર્ણરેખા જે એના પતમાન 'સોનરેખ' સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે.

આલિલેખિક ઉલ્લેખોમાં તેમજ અંચરથ ઉલ્લેખોમાં કેટલીક નદીઓ- કેટલાક વેાકળા^{૧૨૪} જાણવામાં આવ્યા છે, જેઓમાંનાં કોઈ નો સ્થળનિર્દેશ થઈ શકે છે, કોઈનો નથી પણ થતો. ગુર્જરનૃપતિવંશના દ્વ ૨ જાના ઈ. સ. ૪૬૫-૯૬ ના દાનશાસનમાં અકુલેશ્વર(અકલેશ્વર) વિષયમાં આવેલી 'વરંડા' નદી રાઈધમ (અત્યારે અનલિજાત) ગામની દક્ષિણે વહેતી કહી છે; એ પંથકમાં એ અત્યારે 'વંદ-ખરી' નામે જાણીતી છે. ધરમેન ૨ જાના ઈ. સ. ૫૭૧ ના એક દાનશાસનમાં 'નિંબકૂપરથલી'ના સંદર્ભમાં 'વત્સવહક' નદી સૂચવાઈ છે, જે 'દેવરક્ષિતપાટક'(?)ની પશ્ચિમ-દક્ષિણે હતી. એના ઈ. સ. ૫૮૯ ના દાનશાસનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં (ઝાલાવાડમાં) થાન નજીકની કોઈ 'પ્રિમત્તિ' નદી કહી છે. એ જ રાજાને નામે લખાયેલાં શક સં. ૪૦૦ (? ઈ. સ. ૪૭૮) નાં દાનશાસનોમાં એકમાં 'કંતારઆમપોડશ[શિ]ત'(કંતારગામનાં ૧૧૬ ગામોના મૂળખા)માં નંદીઅરક (કે નંદીસરક) ગામની દક્ષિણે 'મદાવી' નદી કહી છે, જે જાણીતી 'મીઠોલા' નદી સમજાય છે, જેને જંગલમાં 'મદાવી' જ કહે છે, જ્યારે બીજા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય'માં 'વિકિલિસ' ગામની ઉત્તરે 'નેરાઈ' નદી કહી છે; આ પકડાઈ નથી. ધ્રુવમેન ૨ જાના ઈ. સ. ૬૩૧ ના દાનશાસનમાં 'ખેટકાહાર વિષય'ના 'કોણક પથક'માં 'મલિત્રાપીવહ' 'ભર્ત્રીશ્વરતટાકવહ' અને 'વીરવર્મતટાકવહ' સૂચવાયા છે, જે પકડી શકાતા નથી. શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં એક 'વંશટિકા નદી' સૂચવાઈ છે; 'કાલાપકપથક' નો સંબંધ હોવાથી જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ મહાલની આ રાઈ નદી છે. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં આવતા 'વંશકટ' ગામ સાથે સંબંધ શક્ય છે, પણ એ ગામનો પત્તો લાગ્યો નથી. એ જ રાજાના ઈ. સ. ૬૬૯ ના દાનશાસનમાં 'મધુમતીદાર' શબ્દથી સમુદ્રસંગમની નજીક જઈ પહોંચેલી 'મધુમતી' નદી અને નજીકના પ્રદેશની 'માણ્ણજિજકા' નદી ઉલ્લિખિત થયેલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું 'દેસેનક' ગામ મધુમતીના મુખ નજીક હતું છે; એની પૂર્વે 'પિંછકૂપિકા' નામનો 'વહ' (વેાકળો) હતો છે. મધુમતી નદી એટલે નિકોલની ખાડી. 'માણ્ણજિજકા' નદી એટલે હાલમાં સુકાઈ ગયેલો 'માલન'નો પટ. આ 'મહુવા'ની નજીકનાં સ્થાન છે. શીલાદિત્ય ૬ જાના ઈ. સ. ૭૫૯ ના દાનશાસનમાં સૂર્યાપુર વિષયમાં 'વપોધકા' નદી જણાવી છે. આ દાનશાસનનાં પતરાં લુણાવાડામાંથી મળેલાં છે ને

દાનશાસન 'ગોદ્રહક'(ગોધરા)માંથી ફરમાવેલું છે, એ પરથી આ નદી લુણાવાડા-ગોધરા વિસ્તારમાં આવી હોવાનું સૂચિત થાય છે.

કનોજના મહેદ્રપાલના સમયના બલવર્માના ઈ. સ. ૮૯૩ ના દાનશાસનમાં 'નક્ષિસપુર-ચતુરશીતિ' (નક્ષિસપુર-ચોર્યાશી) પ્રદેશમાં જયપુર ગામ પાસે 'કલ્પારિકા' નદી કહી છે. પતરાં બિનામાંથી મળેલાં હોર્ષ ગીરનાં ગિરિમાળામાંના કોર્ષ ભાગમાં આ પ્રદેશ અને નદી હોય; એ દાનશાસનના એક પણ સ્થળનો નિશ્ચય થયો નથી.

'દધિમતી' અને 'ક્ષારવલ'નો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના દાહોદ-અભિલેખમાં થયેલો છે. 'ગજલોડ પથક'(આજનું 'અભલોડ' ગામ)માંના 'આશિલિયા-કોડાગ્રામ' (અત્યારનાં 'નીમનાલિયા રાખડાલ' અને 'ગડોઈ' ગામ) ની પૂર્વે 'દધિમતી' (હાલની 'દેહમઈ') નદી અને ઉત્તરે 'ક્ષારવલ' (હાલનો 'ખારવો' વોકળો) કહેવામાં આવ્યાં છે. બીજી 'દધિમતી' સારંગદેવ વાઘેલાના રાજ્યકાલમાંના ઈ. સ. ૧૨૭૭ ના અભિલેખમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી સૂચવાઈ છે, જ્યાં કોઈ જોને સુમતિસ્વામીના પૂજન માટે નદી સમીપ વાડી દાનમાં આપેલી કહી છે.

અંતર્ય સાહિત્યમાં 'ભદ્રા' નદીનો નિર્દેશ રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં આવેલા 'વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાહાત્મ્ય'માં વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની ઉત્તર સીમા બતાવવા થયો છે, જે આજના જેતપુરની ઉત્તરે પશ્ચિમાક્ષિમુખ વહી જતી 'ભાદર' છે. 'જંભુમાલી' નદીનો નિર્દેશ આ. હેમચંદ્રે દ્વાચાત્રય કાવ્યમાં કર્યો છે, જ્યાં મૂલરાજનો સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ સાથે મુકાબલો થયો સૂચવાયો છે. આનો સ્થળનિશ્ચય હજી થઈ શક્યો નથી.

૫. ક્ષેત્રો-તીર્થાં

પ્રભાસ : આ તીર્થ વિશે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે તો મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. અર્જુન વનવાસમાં હતો અને તીર્થો કરતો કરતો 'અપરાંત'નાં તીર્થ પતાવી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં 'પ્રભાસ' જઈ પહોંચ્યો હતો કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ એને આવી મળ્યા હતા; એ પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર અને વિશ્રામ માટે ગયા હતા અને ત્યાંથી દ્વારકા જઈ, દ્વારકામાંથી નજીકના રૈવતક ગિરિ ઉપર દેવીપૂજન માટે આવેલી સુભદ્રાનું અર્જુન હરણ કરી ગયો હતો. ૧૨૫ આરણ્યકપર્વમાં

તીર્થયાત્રામાં સુરાષ્ટ્રમાંનાં પુણ્ય આયતન બતાવતાં 'ચમસો-મજ્જન' 'ઉદ્ધિતીર્થ' પ્રભાસ' 'પિંડારકતીર્થ' 'ઉજ્જયંત ગિરિ' અને 'દ્વારકા' નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૧૨૧ આ પહેલાં જ અગ્નિતીર્થ તરીકે પ્રભાસનો ત્યાં નિર્દેશ થયો છે, જ્યાંથી સરસ્વતીસાગરસંગમ તીર્થ જવાનું કહ્યું છે. ૧૨૭ મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' વિશે ખીબ પશુ નિર્દેશ તો છે જ, પરંતુ મૌસલપર્વમાં યાદવોના આપસ-આપસમાં થયેલા સંહારના કથાનકમાંનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. નજીકના જ સ્થાનમાં જરા લુપ્થકને હાથે શ્રીકૃષ્ણના પગમાં બાણ વાગ્યું અને (સંભવતઃ હરિણી-સરસ્વતી-સંગમ ઉપરના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર) શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૮ ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો એ છે કે મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' સાથે સોમેશ્વર શિવનો સંબંધ જાણવા મળતો નથી, પરંતુ શલ્યપર્વમાં સોમ-ચંદ્રનો સંબંધ જોવા મળે છે, જ્યાં ક્ષયરોગથી પીડાતા ચંદ્રને પ્રભાસમાં શાપમાંથી નિવૃત્તિ થઈ હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૯ ભાગવતપુરાણમાં આ વિશે મૌન છે, પરંતુ પ્રભાસ અને પશ્ચિમ-સરસ્વતીનો સંબંધ ત્યાં ૨૫૭ છે. ૧૩૦ ઋગ્વેદનાં ખિલ સૂક્તોમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' અને 'સોમેશ્વર' વિશે નિર્દેશ છે, ૧૩૧ પરંતુ ત્યાં 'પ્રભાસ' વિશે કશું નથી. હૈરવ(કાલાગ્નિ રુદ્ર)રૂપે શિવજી પ્રભાસક્ષેત્રમાં વસ્યા છે એવો પ્રથમ ઉલ્લેખ રકંદપુરાણમાં થયો જાણવામાં આવ્યો છે. ૧૩૨ રકંદપુરાણ તો એનો સાતમો ખંડ 'પ્રભાસખંડ' તરીકે આપી એમાં શરૂના અધ્યાયોમાં 'પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' બાંધે છે; એના પછી 'વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર- (ગિરનાર આસપાસનું) માહાત્મ્ય', ત્રીજું 'અર્ચુદખંડ-માહાત્મ્ય' અને ચોથું 'દ્વારકા-માહાત્મ્ય' આપે છે. રકંદપુરાણમાં આ ખંડમાં પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આવેલાં અનેક દેવાલયો અને નાનામાં નાનાં તીર્થસ્થાનોનું પણ ખૂબ ઝીણવટથી સ્થાનનિર્દેશાત્મક નિરૂપણ મળે છે, જેના ઉપરથી રકંદપુરાણના સમયમાં એ તીર્થની સખળ જાહોજલાલી સમજી શકાય એમ છે; એ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ બાર ચોગનનો કહ્યો છે. ૧૩૩

જેન સાધનોમાં પ્રભાસનો ક્ષેત્ર તરીકે પ્રબંધચિંતામણિમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જ્યાં એને 'સરસ્વતી નદીના આશ્લેષમાં તત્પર લવણ જલમાં પ્રણય કરનાર' તરીકે કહેવામાં આવેલું છે. ૧૩૪ એ પ્રથમાં શ્રીપત્તનમાં-પ્રભાસક્ષેત્રમાં ચંદ્રપ્રભને વસ્તુપાલે પ્રણિપાત કર્યાનું કહ્યું છે. ૧૩૫ વિવિધતીર્થકલ્પમાં વસ્તુ-પાલની કાર્તિ કર્યાં કર્યાં ગવાતી હતી એ સ્થળોમાં 'પ્રભાસ સુધી' શબ્દ મળે છે અને પ્રભાસમાં 'ચંદ્રપ્રભ' સ્વામી હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૩૬ પ્રભાસપાટણનાં દેરાસરોમાં ચંદ્રપ્રભનું દેરાસર આમ જૂનું છે એ સમજાય છે. પુરાતનપ્રબંધ-

સંગ્રહમાં 'પ્રભાસ' નો તીર્થ તરીકે ચાર સ્થળે નિર્દેશ થયેલો સંગ્રહાયો છે, જેમાં ત્રીજા ઉદ્દેશ્યમાં 'સરસ્વતી' નદીનો સંબંધ પણ સૂચિત છે. ૧૩૭ પ્રબંધકોશ પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભનો સંબંધ અને વરતુપાલની કીર્તિ પ્રભાસ પર્વત વ્યાપક હોવાનું કહે છે. ૧૩૮

આજે પ્રભાસ ક્ષેત્ર તરીકે તો વ્યાપકતા ગુમાવી બેઠું છે, પરંતુ પ્રભાસ તીર્થ તરીકે હિંદુધર્મીઓ અને જૈનોમાં ખૂબ જાણીતું છે. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં 'પ્રભાસ પાટણ' 'સોમનાથ પાટણ' નગર અને એમાં હિંદુ ધર્મીઓને માટે સોમનાથ મહાદેવનું તીર્થસ્થાન અને જૈનોને માટે 'ચંદ્રપ્રભ'નું મુખ્ય દેરાસર, નગરથી ૨ કિ. મી. પૂર્વ દિશાએ હીરણ અને સરસ્વતીના સાગરસંગમ ઉપરનું ત્રિવેણી-તીર્થ, એની ઉપરના ઉત્તર ભાગે શ્રીકૃષ્ણનું દેહોત્સર્ગનું સ્થાન-આણે એ તીર્થનું સ્થાન લાંબા સમયથી જળવાી રાખ્યું છે. પ્રભાસપાટણથી દર્શાનમાં બેઝેક કિ. મી. ઉપર, હીરણ પશ્ચિમમાંથી આવી દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે ત્યાં શીતળાના મંદિરની ઉપરના બુલાગમાં 'નગરા'ના હડપ્પાકાલીન અવશેષોથી લઈ ક્ષત્રપકાલ સુધીના અવશેષોની પ્રાપ્તિ આ સ્થાનની પ્રાચીનતા તરફ લઈ જાય છે.

ચમસોન્મજ્જન-ચમસોદ્બોધ : મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પ્રભાસની નજીક હોય તેવું 'ચમસોન્મજ્જન'—પાકાંતરથી 'ચમસોદ્બોધ' તીર્થ નાંધાયેલું છે. ૧૩૯ અને શલ્યપર્વમાં તો પ્રભાસની નજીક 'ચમસોદ્બોધ' તીર્થ પણ કહ્યું છે. ૧૪૦ એના પછી ત્યાં ઉદ્યાનતીર્થ કહ્યું છે. ૧૪૧ પરંતુ આજે આ એક તીર્થોને પ્રભાસ નજીક કયાંય પત્તો લાગતો નથી. સ્કંદપુરાણના સમયમાં પહેલા-ને પ્રભાસક્ષેત્રના અંતર્ગતતીર્થ તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૪૨ શલ્યપર્વમાં 'પ્રભાસ' અને 'ચમસોદ્બોધ' તીર્થોને 'સારસ્વતતીર્થ'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૪૩ આરણ્યકપર્વમાં 'ચમસોદ્બોધ' તીર્થ કહ્યું છે ત્યાં સરસ્વતી નદીને સંબંધ છે, પરંતુ એ સરસ્વતી વિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં અદશ્ય થયા પછી મરુભૂમિમાં અંતર્હિત ચાલી ચમસોદ્બોધ-શિવે.દ્બોધ-નાગોદ્બોધ એ તીર્થોમાં પ્રગટ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૪ આમ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી નદી કચ્છના રણમાં પથરાઈ જાય છે ત્યાં આ ત્રણ તીર્થ છે કે પ્રભાસ પાસે ત્રિવેણીસંગમમાં આવી મળતી ગીરની સરસ્વતી નદીના મુખ પાસે છે, એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. સંભાવના છે કે કચ્છના રણમાં સરસ્વતી પથરાઈ જાય છે ત્યાં એ તીર્થો હોય અને પ્રભાસમાં 'સરસ્વતી' સંગમ નદી અસ્તિત્વમાં આવતાં ત્યાં પણ એમાંનું ચમસોદ્બોધ-ચમસોન્મજ્જન કહેવામાં આવ્યું હોય. પ્રભાસ નજીક હોવા વિશે આરણ્યકપર્વનો

પછીનો નિર્દેશ ૧૪૫ અને શલ્યપર્વનો નિર્દેશ બળ પૂરે છે. સ્કંદપુરાણમાં તે એક નહિ, લુપ્ત થયેલી સહિત ત્રણે નદીઓનો ગોટાળો કરી નાખ્યો હોઈ તીર્થોનો પણ ગોટાળો થઈ ગયો છે. ૧૪૬

પિંડારક : મહાભારત આરણ્યકપર્વમાં 'પિંડારક' તીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે એ 'પ્રભાસ' ની વાત કરતાં આપણે જોયું; ક્રમ 'અમસોન્મનઃ' 'પ્રભાસ' 'પિંડારક' 'ઉજ્જયંત ગિરિ' અને 'દારવતી' (દારકા) એવો છે. ૧૪૭ એ જ પર્વમાં આ પહેલાં 'પ્રભાસ' 'સરસ્વતીસાગરસંગમ' 'વરદાનક્ષેત્ર' 'દારવતી' 'પિંડારક' અને 'સિંધુસમાગમ' એવો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. ૧૪૮ આરણ્યક-પર્વ 'પિંડારક' ની એક વિશિષ્ટતા નોંધે છે કે ત્રિશક્તિનું ચિહ્ન હોય તેવાં પશ્ચોના લક્ષણવાળી મુદ્રાઓ ત્યાં મળે છે. ૧૪૯ આવી મુદ્રાઓ નથી મળતી પ્રભાસ પાસેના કાંઈ સ્થળે કે નથી જાણવામાં આવી 'પિંડારક' પાસે; હા, એક પ્રકાર શંખોદ્ધાર ખેટમાં મળે છે. એક પ્રકારની, ઉપર કાંઈક કાચબા ઘાટના લંબગોળ વર્તુલની સપાટી ઉપર પાંચ પાંખડીની છાંટ હોય તેવી, નીચેની બાજુએ ચપટ, અશ્ભાવ-શેષ (fossils)—માપમાં લગભગ $1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ સે. મી. ની, માંગરોળ-સોરઠથી પૂર્વની બાજુએ સાતેક કિ. મી. ઉપર આવેલા કામનાથ મહાદેવના તીર્થ પાસે નદીમાં કહેવાતા 'પદ્મકુંડ' માં તેમજ નદીના તળમાં મળી આવે છે. મહાભારત-આરણ્યક-પર્વનું કથન આને ઉદ્દેશી છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. આજનું 'પિંડારક' તીર્થ તે સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમે કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર, આજની દારકાથી પૂર્વે અઢાવીરોક કિ. મી. (અઢારેક માઈલ) ઉપર, કચ્છના અખાતને છેડે લગભગ આવેલા શંખોદ્ધાર ખેટની બરોબર સામે આવે તેમ એની દક્ષિણમાં આવેલું છે. વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણમાં તથા હરિ-વંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં એ સમુદ્રતટે નિર્દેશાયું છે. ૧૫૦ હરિવંશના એક ખીજ નિર્દેશ પ્રમાણે તે એ યાદવકુમારોનું અવારનવાર ખેલવા આવવાનું-જલક્રીડાનું સ્થાન હતું. ૧૫૧ પિંડારક તીર્થનું માહાત્મ્ય અનુશાસનપર્વે પણ સૂચવ્યું છે. ૧૫૨ મહાભારતના ઉપર બતાવેલા બે નિર્દેશોમાં, એકમાં પ્રભાસ અને ઉજ્જયંતગિરિ વચ્ચે બતાવાયું છે, તે ખીજમાં દારવતી અને સિંધુસમુદ્રસંગમ વચ્ચે બતાવાયું છે. આમાંનો પહેલો ક્રમ સંગત ગણી 'પિંડારક'ને પ્રભાસથી ઈશાનમાં બાવીસેક કિ. મી. (ઐદેક માઈલ) ઉપર ઉત્તરમાંથી આવતી સરસ્વતીને કૃત્રિમ રીતે વાળી, થોડામાં પૂર્વાભિમુખ બનાવી લેવામાં આવી છે તે 'પ્રાચી' તીર્થ તરીકે ગણવાનો એક અભિપ્રાય છે. ખીજે ક્રમ આજની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે : દારકા, પિંડારક, અને (કચ્છના મોટા રણના મથાળે સિંધુની એક

શાખા રણમાં પડતી હતી, અને ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના ધરતીકંપથી 'આડખંધ' ['આલાખંધ' - પાકિસ્તાનમાં 'અલાખંધ' કહે છે તે] ઉપસી આવતાં સિંધુની એ શાખાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફ વળી જવાથી સિંધુસમુદ્રસંગમ તીર્થ પણ નાશ પામ્યું તે) સિંધુસમુદ્રસંગમતીર્થ. પહેલા ક્રમમાં પ્રભાસ અને ઉજ્જયંત ગિરિના અંતરાળના પ્રદેશમાં પૂર્વ દિશાએ કૃત્રિમ પ્રાચી તીર્થને માનવામાં આવે છે એના કરતાં પશ્ચિમ દિશાએ માંગરોળ-સોરઠની પૂર્વે ઉપર સૂચવાયેલા પદ્મ-કુંડવાળા તીર્થને કહેવામાં આવે તો, ત્યાં પેલા પદ્માંકિત અરમાવશેષ મળતા હોઈ, વધુ સંગત થઈ રહે. આજે પણ આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી શ્રાદ્ધકર્મ કરવા લોકો ત્યાં આવે છે, તો એ વિહારભૂમિ પણ છે જ. આમ આપણી સમક્ષ ત્રણ સ્થળ ખડાં થઈ રહ્યાં છે. સત્યાન્વેષણ કરવા જતાં તો એવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતના વર્તમાન અધિકૃત સંકલનનો સમય ઈ. પૂ. ૧ લી સદીથી ઉપરના ભાગે ૫ મી-૬ઠ્ઠી સદીથી પૂર્વે જઈ શકે એવું સિદ્ધ સ્વરૂપમાં કહી શકાય એમ નથી; એ જ કારણ છે કે મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં સ્થળો વર્ણવેલા ક્રમ ખતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં, સંખ્યાબંધ સ્થળોમાં, સંગતિ જોવા મળતી નથી, એટલે સંદિગ્ધ સ્થળોના વિષયમાં નિર્ણયાત્મક સ્થિતિ ઉપર આવવું મુશ્કેલ ની ગયું છે. પુરાણો અને ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં પણ પ્રાચીન સ્થળોનો નિશ્ચય કરવામાં આ જ પરિસ્થિતિ છે.

ભાગવતપુરાણમાં નારાયણ કવચમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' કહેવામાં આવી છે તે કોઈ અન્ય જ ભાગે છે; ૧૫૪ એનો ઉત્તર ગુજરાતની કે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રની 'સરસ્વતી' સાથે સંબંધ પકડવો મુશ્કેલ છે.

વરદાન : 'વરદાનક્ષેત્ર' પ્રભાસ અને દારવતીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં હોય એમ ઉપર સૂચવાયું છે. ૧૫૫મ્ મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં 'ઉજ્જયંત ગિરિ' નો નિર્દેશ કર્યો છે તેની પહેલાં તીર્થો કહ્યાં છે તેમાં પણ 'વરદાનક્ષેત્ર' કહ્યું છે. ૧૫૬ આમ આ ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર ખહારનું તો નથી જ ભાગતું, રકંઠપુરાણે ગિરનાર આસપાસના જુલાગતું એક 'વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર' કહ્યું છે તે આ હોવાનું કોઈ સાંયોગિક પુરાવાથી પણ કહી શકાય એમ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારથી કાંઈક ઊતરતી કક્ષાનો, નળકમાં ખીલેશ્વર અને અંદરના ભાગમાં કોલેશ્વરનાં આજનાં તીર્થ સાચવતો ખરડો પર્વત પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો ખરો. એ 'વરાહ' પર્વત હોય એવી આ પૂર્વે સંભાવના કરવામાં આવી છે. ૧૫૭ ઉજ્જયંતથી આજની દારકા અને પિંડારક જતાં માર્ગમાં એ આવે છે. દારકા અને પિંડારકનાં

પ્રાચીનતમ સ્થાન ત્યાં ન હોય તોયે ‘વરદાનક્ષેત્ર’ બરડાના ભૂભાગમાં હોવાના વિષયમાં કોઈ ખાસ બાધ જોવા મળતો નથી. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ‘વરદાન’ અને ‘બરડો’ શબ્દો દૂર થઈ રહે એવા નથી. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા પર્વતથી ઈશાન ભાગે આવેલા ગોપના કુંગરાની દક્ષિણ દિશાએ ગુપ્તોના ઉત્તર કાલનું, યા મૈત્રકાના આરંભકાલનું, નાની ગોપમાં આવેલું ગોપનું મંદિર અને બરડાથી પશ્ચિમ દિશાએ સમુદ્ર નજીક મૂળદારકા તરીકે કહેવામાં આવતા વિસાવાડાની આસપાસના પ્રદેશનાં જૂનાં મંદિર એ પ્રદેશ પૂર્વકાલમાં યાત્રાનાં સ્થાન હોવાની પરંપરા વીધે એવાં બરાં. આ પ્રકારની સંભાવનાને આધારે બરડા કુંગરાના આસપાસના ભૂભાગને માટે ‘વરદાનક્ષેત્ર’ ની સંજ્ઞા કોઈ કાળે શક્ય બરી. દેશ્ય સ્વરૂપના લાગતા ‘બરડા’ શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ પામેલું રૂપ તો ‘વરદાન’ નહિ હોય? આપણી સમક્ષ સંભાવના સિવાય કોઈ બીજો પુરાવો નથી.

વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર : સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે ઉજ્જવતંત ગિરિ (ગિરનારનો મુખ્ય પહાડ) અને રૈવતક ગિરિ(વાયેશ્વરીના મંદિરને અને દામોદરના મંદિરને સાચવી રાખતો ‘ભોંસલો’)ને પોતામાં સમાવી રાખતું, ઉત્તર બાજુ ભદ્રા (ભાદર, જે જેતપુર ગામની ઉત્તરે થઈ વહે છે ત્યાં) સુધી અને પશ્ચિમે વામનનગર (વંચળી) સુધી આ ક્ષેત્ર પથરાયેલું પડ્યું છે. ૧૫૮ આ જ ક્ષેત્રને ત્યાં ‘રૈવતકક્ષેત્ર’ પણ કહ્યું છે. ૧૫૯ આ ક્ષેત્રની દક્ષિણે ‘બિલ્વખાત’ એવું રામ બલિનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે; ૧૬૦ સંભવ છે કે એ આજના બીલખા ગામના સ્થાનને ઉદ્દેશી કહ્યું હોય, બાકી ત્યાં નજીકમાં આજે કોઈ બલિતીર્થ રહ્યું નથી. આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ચાર યોજનનો કહ્યો છે ૧૬૧ તેથી ગિરનારની ચારે બાજુના પ્રદેશને બરાબર બંધ બેસી રહે છે. મહાભારતમાં એક ‘વસ્ત્રાપદ’ ક્ષેત્ર છે, ૧૬૨ પણ એ તો જુદું જ છે. પુરાતનપ્રયંધસંગ્રહમાં વસ્તુપાલ ગિરનાર પર્વત ઉપર ચડતો હતો ત્યારે એ ‘વસ્ત્રાપથ’ ક્ષેત્રમાં પહાડની પગથી ઉપર ચડતાં કર લેવાતો હોવાનું કહેવામાં આવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૧૬૨ આ ક્ષેત્રનું નામ ‘વસ્ત્રાપથ’ કેવી રીતે મળ્યું હશે એ જાણવાનું સંગત કારણ મળતું નથી; સંભવ છે કે કોઈ દેશ્ય નામનું આ સંસ્કૃતીકરણ હોય.

નારાયણસર : આ તીર્થનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ભાગવતપુરાણમાં થયેલો છે, જ્યાં એને સિંધુ અને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે ત્યાં કહ્યું છે. ૧૧૩ ત્યાં એને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલું કહેલું જ છે એટલે ભાગવતપુરાણના રચન-સમયે એનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત કરી શકાય. મહાભારતમાં ‘નારાયણસ્થાન’ ૧૧૪ અને ‘નારાયણાશ્રમ’ ૧૧૫ એવાં બે તીર્થસ્થળ મળે છે, પરંતુ એ ઉત્તરના પ્રદેશનાં હોય એમ લાગે.

છે. કચ્છનું 'નારાયણસર' લખપત તાલુકામાં કોરીનાળના દક્ષિણકાંઠે આવેલા લખપત બંદરથી દક્ષિણે, સમુદ્રકાંઠા નજીક તેવીસેક કિ. મી. (ચૌદેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે, જ્યાં નારાયણસરની વાયવ્યે લગભગ એક કિ. મી. (અડધાએક માઈલ) ઉપર કોટેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે. આજે કોરીનાળની શરૂઆત થાય છે ત્યાં એક સમયે સિંધુ નદીની પૂર્વ બાજુની છેલ્લી ધારાનું મુખ આવેલું હતું; ઈ. સ. ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં થયેલા ભૂસ્તરપરિવર્તનને લીધે સિંધુની એ એક ધારાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ ભણી ખસી ગયો, કોરીનાળના મોટા રણ તરફના ભાગમાં 'આલાબંધ' નામની ઉત્તર-દક્ષિણ પટ્ટી ઊપસી આવી અને સિંધુના પાણીનો કચ્છની ભૂમિના પેટાળને મળતો લાલ સદાને માટે બંધ થયો. ૧૬૬

દ્વારકાક્ષેત્ર : રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના 'દ્વારકામાહાત્મ્ય' પ્રમાણે આજની દ્વારકાનો આસપાસનો પ્રદેશ તે આ 'દ્વારકાક્ષેત્ર'. ૧૬૭ 'દ્વારકાક્ષેત્ર'નું રકંદપુરાણમાંનું વર્ણન આજની દ્વારકા આસપાસનું નહિ, પરંતુ પ્રભાસ-કોડીનાર નજીકની મૂળ દ્વારકા આસપાસનું છે એવું ખતાવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ૧૬૮ પરંતુ કલ્યાણરાય ન. જોશીએ એનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી જે ખ્યાલ આપ્યો છે ૧૬૯ તે એ વિશેની શંકાનું સુભગ સમાધાન કરી આપે છે. એ તીર્થ પાંચ કોશના વિસ્તારનું કહેવાયું છે. ૧૭૦ શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દ્વારકાનગરીનું સ્થળ સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજે કયાંય હોય કે આજની દ્વારકા નજીક હોય, પરંતુ રકંદપુરાણ પ્રમાણે તો દ્વારકાનગરીનાં સંબંધવાળું દ્વારકાક્ષેત્ર આજની દ્વારકાના પ્રદેશનું હોવામાં કશો વિરોધ રહેતો નથી.

અમરકાંતપુરક્ષેત્ર : રકંદપુરાણે જે બીજાં કેટલાંક ગૌણ તીર્થક્ષેત્ર ગણાવ્યાં છે તેઓમાં એક 'અમરકાંતપુરક્ષેત્ર' પણ હતું છે. ૧૭૧ એનું જ બીજું નામ રકંદપુરાણમાં 'હાટકેશ્વરક્ષેત્ર' ૧૭૨ છે. અર્ધુદ(આશુ)ના પહાડથી નૈઋત્યદિશામાં આનર્તદેશમાં અર્થાત્ આનર્તસંગક (ઉત્તર ગુજરાતના) ભૂભાગમાં એ ક્ષેત્ર આવેલું છે. એનાથી અહીં આનર્તનગર-વૃદ્ધિનગર(વડનગર)-જૂના અમરકાંતપુર આસપાસનો પ્રદેશ સમજવાનો છે. આ વિગતોનો બધો આધાર રકંદપુરાણના છઠ્ઠા 'નાગરખંડ' ઉપર છે. રમણકાલ ના. મહેતાએ એ ખંડને માટે ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની મોડેની રચના હોવાનું પુરવાર કરેલું છે ૧૭૩ એટલે એની પાછળનું ઇતિહાસ-ખળ ટીલું પડે છે. નાગરખંડમાં એ ક્ષેત્રનાં મંદિરો-પેટાતીર્થો વગેરે વિશે સારી માહિતી જોવા મળે છે.

ધર્મારણ્યક્ષેત્ર : ઉત્તર ગુજરાતમાં મોઢેરા આસપાસના ક્ષેત્રને 'ધર્મારણ્યક્ષેત્ર' કહેવામાં આવ્યું છે. એને 'સત્યયુગમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામાં સત્યમંદિર, દ્વાપરમાં વેદ-

ભવન અને કલિયુગમાં મે.હેરક' હહેવામાં આવે છે ૧૭૪ 'મોહેરક' એ જ 'મોહેરા', જ્યાં મોઢા બ્રાહ્મણો અને વણિકે ની કુલદેવી મોઢેશ્વરીનું મંદિર આવેલું છે. ગામની પશ્ચિમે, થોડા અંતર ઉપર, સોલંકી ભીમદેવ ૧ લાના સમયના સુપ્રસિદ્ધ સૂર્ય-મંદિરનાં ખંડિયેર અને એ મંદિરના પૂર્વ પ્રાંગણમાં વિશાળ કુંડ એ સ્થાનની જૂની જાળોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે. રકંદપુરાણના ત્રીજા બ્રાહ્મખંડના બીજા ધર્મારણ્યખંડમાં રામે બ્રાહ્મણોને આપેલાં પપ ગામોની યાદી આપી છે, ૧૭૫ જેમાં ચાતુર્વિદ્ય (મોઢા) બ્રાહ્મણોએ આપીને વસાવેલાં ગામોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ગામો બધાં જ ધર્મારણ્યક્ષેત્રમાં તથા, ગુજરાતના બીજા બીજા ભાગોમાં પણ છે; ઉ. ત. વટપત્ર (વડોદરા), કર્પટ-કપડવાણક (કપડવંજ), ગોધર (ગોધરા), થલસજ (અમદાવાદ પાસે થલતેજ), સાનદીયા (સાણંદ), આસાવલી (અમદાવાદ-નું જૂનું સ્થાન) વગેરે. ૧૭૬

મહીસાગરસંગમક્ષેત્ર: રકંદપુરાણે સાત કોશ પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર મહી જ્યાં સાગરને મળે છે તેના મુખપ્રદેશને ઉદ્દેશી કહ્યું છે. એનું બીજું નામ 'ગુપ્તક્ષેત્ર' છે. ૧૭૭ કાર્તિકેયે આ સ્થળે તારકાસુરને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ રોપ્યો અને સ્તંભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ 'સ્તંભ-તીર્થ' પડ્યું; બીજે સ્થળે વળી એમ કહ્યું છે કે મહીસ ગરસંગમક્ષેત્રમાં બ્રહ્માની સભામાં સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો તેથી એનું નામ 'સ્તંભતીર્થ' પડ્યું. 'ગુપ્તક્ષેત્ર' એ માટે કહ્યું કે બ્રહ્માની સભામાં મહીસાગરસંગમક્ષેત્રે અર્ધ્ય માટે પોતાને શ્રેષ્ઠ તરીકે ઓળખાવી સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો એટલે બ્રહ્માના મોટા પુત્ર ધર્મદેવે અભિશાપ આપ્યો કે તું હવે ગુપ્ત રહીશ. આ ક્ષેત્રની વિનંતીથી ધર્મદેવે શાપનું નિવારણ કરતાં કહ્યું કે પછીથી તું 'સ્તંભતીર્થ' નામથી વિખ્યાત થઈશ.

આ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનો અર્થ માત્ર એટલો છે કે 'મહીસાગરસંગમ-તીર્થ' અને 'સ્તંભતીર્થ' (ખંભાત) એ એક છે

આ ક્ષેત્રને કુમારિકક્ષેત્રમાંના એક તરીકે રકંદપુરાણ બતાવે છે.

બ્રહ્મખેડકક્ષેત્ર: સાગરકાંઠામાં 'ખેડબ્રહ્મા' કે 'બ્રહ્માની ખેડ' ની આસપાસના પ્રદેશનું આ ક્ષેત્ર પદ્મપુરાણના 'સાબ્રમતીમાહાત્મ્ય' માં સચિત થયેલું છે. ૧૭૮ ત્યાંની અદિતિ વાવના અભિલેખમાં એનાં ચાર યુગોનાં ચાર નામ કહ્યાં છે: સત્યયુગમાં 'બ્રહ્મપુર', ત્રેતામાં 'અગ્નિખેડ', દ્વાપરમાં 'હિરણ્યપુર' અને કલિયુગમાં 'તુલખેડ', ૧૭૮અ બ્રહ્મપુરાણનાં ત્રીજા 'બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' મંદિત થયેલું છે ૧૮૬ પણ બ્રહ્મ-

પુરાણમાં એ જોવામાં નથી આવતું; એક યોજનના પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર ત્યાં કહ્યું છે. એનાં મંદિરો અને પેટાતીર્થોનો પણ ત્યાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં 'હિરણ્ય'—હરણાવ નદીની દક્ષિણે ટેકરી ઉપર ક્ષીરભદ્રેવીનું તીર્થ કહ્યું છે. અહીં 'અપિદ્રાનું' તીર્થ પણ છે. ભારતવર્ષમાં પ્રજ્ઞાનાં મંદિર કયાંક જ છે : પશ્ચિમ ભારતમાં અજમેર પાસે પુષ્કરમાં, ગુજરાત—સાબરકાંઠામાં ખેડપ્રજ્ઞામાં અને ખંભાતની ઉત્તરે પાંચેક કિ.મી. (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલા પ્રાચીન 'નગરા'ની અત્યારની વસાહતના નાના ગામમાં. ખંભાતમાં પણ ત્રણ રથળે મૂર્તિઓ છે. ૧૭૯૨ આમાંનાં પહેલાં એ યાત્રાનાં ધામ તરીકે જાણીતાં છે : પુષ્કર સમગ્ર ભારતના હિંદુધર્મીઓ માટે, ખેડપ્રજ્ઞા મુખ્યત્વે ગુજરાતના હિંદુધર્મીઓ માટે. આમ છતાં અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી અનુભવાય છે કે લોકો નાના અંખાજના સ્થાન તરીકે ખેડપ્રજ્ઞા જાય છે અને મોટા ભાગના લોકો પ્રજ્ઞાનાં દર્શન જતા નથી.

સરહદનાં અર્બુદક્ષેત્ર અને અવંતિક્ષેત્ર : આ બેઉ ક્ષેત્ર ગુજરાતની તલ-ભૂમિની બહારનાં સરહદની પેઢી પારનાં પડોશી ક્ષેત્ર છે. ગુજરાતની ઉત્તર સીમાએ આવેલા અર્બુદ ગિરિ—આબુના પહાડની આસપાસનું તે 'અર્બુદક્ષેત્ર' તરીકે જાણીતું છે. રકંદપુરાણમાં સાતમા પ્રભાસખંડમાંના ત્રીજા અર્બુદખંડમાં એનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર દસ યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૮૦ ખાસ કરીને વસિષ્ઠના આશ્રમસ્થાન તરીકે પુરાણમાં એનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે. હમ્મીરમહમદન નાટકમાં આ ક્ષેત્રનું વર્ણન જોવા મળે છે. ૧૮૧

'અવંતિક્ષેત્ર' એ ઉજ્જન નગરીની આસપાસનું પશ્ચિમ માળવાનું તીર્થ-ક્ષેત્ર છે. રકંદપુરાણનો પાંચમો આવંત્યખંડ એનું માહાત્મ્ય આપે છે. જ્યાં ભગવાન મહાકાલનું સ્થાન મુખ્ય છે તેવા આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર એક યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૮૨

બૌદ્ધ તીર્થ : ગુજરાતમા બુદ્ધાગમાં—ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ બૌદ્ધ મુદ્દાઓ મળી આવી છે, પરંતુ ત્યાં કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થ હશે એવી માહિતી અધિગત થતી નથી. શક્ય વિહારો, જેવા કે મુખ્યત્વે વલ્લીના મૈત્રકાના પ્રોત્સાહનથી વિકસેલા તે ૧. દુદા વિહાર, ૨. બુદ્ધાસ વિહાર, ૩. અપ્પપાદીય વિહાર, ૪. કક્ક વિહાર, ૫. ગોહક વિહાર, ૬. વિમલગુપ્ત વિહાર, ૭. આબ્યંતરિકા વિહાર, ૮. બટારક વિહાર, ૯. ચક્ષુર વિહાર, ૧૦. પૂર્ણબદ્ધા વિહાર, ૧૧. અજિત વિહાર,

૧૨. શીલાદિત્ય વિહાર, અને ૧૩. રકંદભટ વિહાર. ૧૮૩ તીર્થો કહી શકાય તેવાં સ્થાનોમાં તળાવનો પહાડ, સાણનો કુંગર, ગિરનાર પાસે મળેલો ઈંદિવાનો દુદસેન વિહાર અને ખોરિયા સ્તૂપ, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા કુંગરની પશ્ચિમ તળેટીમાં રાણપુર પાસે ધિંગેશ્વર મહાદેવ નામક સ્થાનગુફા (જેમાં 'ધિંગેશ્વર' મહાદેવ તરીકે 'સ્તૂપ' જ પૂજાય છે.), ગોંડળ પાસે ખંભાલીડાની ગુફાઓ, શક્ય રીતે પ્રભાસપાટણની પૂર્વની નજીવસાહતવાળા ટીંખાની પૂર્વ બાજુની ચાર ગુફાઓ, ઢાંક્યા થોડે દૂર ઝીંઝરીઝરની ગુફાઓ, સાબરકાંઠામાં શામળાજી પાસે મેશ્વો નદીના દક્ષિણકાંઠા ઉપરના દેવની મેરી સ્થાન નજીકના સ્તૂપ અને વિહાર (જે આજે શ્યામ સરોવરના પાણીમાં, બધા બધાયાને કારણે, ગરકાવ થઈ ગયા છે), તારંગાના પહાડ ઉપરની તારંગા (તારા) દેવીનું બૌદ્ધ સ્થાન, મીંદોળા નદીને કાંઠે દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાંપિલ્યતીર્થ, અને ખંભાત પાસે નગરામાં પ્રાપ્ત થયેલી છુદ્ધ-મર્તિનું સ્થાન, આ બધાં એક કાળે બૌદ્ધ તીર્થો તરીકે જાણીતાં હશે. આ બધા વિશે ગ્રંથરથ કે આભિલેખિક સામગ્રી લભ્ય નથી. પ્રભાવકચરિતમાં 'તારંગનાગ' એવું ગિરિનું નામ સૂચવાયું છે. ૧૮૩૨ પણ એ તો જૈન તીર્થ, તરીકે. વળસ્વામિપ્રબંધમાં 'તારણુ' ગિરિ કહ્યો છે તે પણ આ 'તારંગ ગિરિ' જ લાગે છે.

જૈન તીર્થો : ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જૈન તીર્થો વિશિષ્ટ રીતે જાણીતાં છે, ગ્રંથરથ થયેલાં પણ છે. આ વિશે વિવિધતીર્થકલ્પમાં સૂચક માહિતી મળી પણ આવે છે. આ પૂર્વે ધૂમલીમાંથી મળેલાં સૈંધવોનાં દાનશાસનોમાંના એક દાનશાસનમાં હંક્તીર્થનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૮૪ ત્યાં વિશેષ વિગત મળતી નથી, પરંતુ પ્રભાવકચરિતમાં 'દંકપુરી' જ્યાં પાદલિપ્તાચાર્યનો નાગાર્જુનને મેળાપ થયો હતો, ૧૮૫ પ્રબંધચિંતામણિમાં 'દંક' પર્વતમાં રાજકુમાર રણસિંહની પુત્રીમાં વાસુકિનાગથી એ નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'દંકગિરિ' અને ત્યાં એ રીતે નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૭ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં પણ એ ગિરિમાં નાગાર્જુનનો જન્મ અને ત્યાંનું નગર તે 'દંકપુરી', ૧૮૮ અને પ્રબંધકોશમાં દંકપર્વત પાસે પાદલિપ્તાચાર્ય અને નાગાર્જુનનો ઉપરના પ્રકારનો સમાગમ ૧૮૯ એ રીતે ઉલ્લેખ થયેલા છે.

મહાભારતમાં ઉજ્જયંત ગિરિનું તીર્થ કહેવામાં આવ્યું છે; જૈન ગ્રંથોમાં એનું મુખ્યત્વે નેમિનાથજીના સંબંધે માહાત્મ્ય છે. સૂચક છે કે રકંદપુરાણમાં પ્રભાસખંડના વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સૂર્યબિંબમાં જે રૂપે શિવ દિગંબર-

રૂપે પદ્માસને બેઠેલ અને સૌમ્ય દેખાયા તેમની મહામૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી એમને વામને 'નેમિનાથશિવ' એવું નામ આપ્યું.^{૧૮૯} આ વસ્તુ ગિરનાર ઉપરના જૈન ઉપરકેટમાંની શ્રીનેમિનાથની મૂર્તિનો જ પ્રયાસ આપે છે; અર્થાત્ પ્રભાસ-ખંડ । વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની રચના પૂર્વે નેમિનાથચૈત્ય ગિરનાર ઉપર હતું. જૈનોનું એ તીર્થ એ રીતે તરી આવે છે. નેમિનાથ તીર્થ કરતું કૈવલ્યસિદ્ધિનું આ સ્થાન જૈ । સંહિતપદ્માં પુષ્કળ રીતે પ્રચિત થયેલું છે. વિવિધતીર્થકંડપમાં 'ઉત્તજ્યંત મહાતીર્થ' કહેવાયું છે.^{૧૯૦} એનું 'રૈવતક' તરીકે પણ માહાત્મ્ય કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૯૧} સૌરેષ્ટ્રમાં સવિશેષ ધ્યાન ખેંચનારું 'શત્રુજ્યતીર્થ' છે, જેને 'સિદ્ધિદોત્ર' પણ કહેવામાં આવ્યું છે. 'સિદ્ધિ ગિરિ' અને 'વિમલ ગિરિ' પણ એ જ, અને એનાં એકવીસ નામોમાં 'દંક' પણ એક હતું છે.^{૧૯૨} ભરુકચ્છ-ભુવકચ્છના 'અશ્વાવખોધતીર્થ'નું પણ ત્યાં સ્થપત્યેલા 'શકુનિકાવિહાર'ને કારણે વિશેષ માહાત્મ્ય છે.^{૧૯૩} વિવિધતીર્થકંડપમાં જેઓને ચોર્યાસી મહાતીર્થ કહેવામાં આવ્યાં છે તેઓમાં ગુજરાત-સૌરેષ્ટ્ર-કચ્છનાં તીર્થ તે શત્રુજ્ય, ઉત્તજ્યંત, કાશહદ (અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તલુકાનું 'કાસીંદા'), નગર મહારથાન (ખંભાતની ઉત્તરે આવેલું 'નગરા'), ખંગારગઢ (જૂન ગઢનો પહાડ ઉપરનો જૈન ઉપરકોટ), આંબુરિણિઆમ (જામનગર જિલ્લાનું 'આમરણ'), પ્રભાસ, અજાગહર (દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં 'બિના' પાસે 'અગ્નર') વલ્લભી, સિંહપુર (સિહોર), દારવતી (આજની 'દારકા'), ભુગુપત્તન (ભરૂચ), રતંભતીર્થ (ખંભાત), રતંભનક (ઉમરેઠ પાસે 'થામણ'), શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર), મોદેર (મોદેરા), વાયડ, ખેડ (ખેડા)—આ તીર્થસ્થાન જિનપ્રભાસરિએ તોંધ્યાં છે.^{૨૯૪} આમાંનાં મોટા ભાગનાં મોટાંનાનાં નગર હોઈ એ વિશે યથાસ્થાન ખતાવાશે.

૬. મોટાં અને નાનાં નગર

મહાભારત અને આરંભિક પુરાણોમાં ગુજરાતનાં નગરો પૈકી કુશસ્થલી-દારવતી, પ્રાગ્જ્યોતિષપુર અને ભરુકચ્છનો નિર્દેશ આવે છે. ગુજરાતની સમીપના પ્રદેશમાં આવેલી માહિષ્મતી નગરી પણ હૈહયોના સંબંધને લઈને ગુજરાતના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખનીય ગણાય.

માહિષ્મતી : પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ધ્યાન ખેંચે તેવી અતિ પ્રાચીન નગરી 'માહિષ્મતી' કહી શકાય. અત્યારે એના ભૂભાગ મધ્યપ્રદેશમાં ગુજરાતની સરહદ નજીક આવેલો છે એટલો માત્ર સંબંધ છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં^{૧૯૫} ઉલ્લિખિત થયેલી આ નગરીમાં, મહાભારતના અનુશાસનપર્વ

પ્રમાણે, હૈહયકુલના કાર્તવીર્ય સહસ્રાનુનતું રાજ્ય હતું અને ત્યાં એને ‘રત્નાકરવતી’ ‘સદ્વીપા’ અને ‘સાગરાંબરા’ કહી છે. ૧૯૬ અર્થાત્ એ સમુદ્રપ્રદેશ સુધી, સત્તાની દૃષ્ટિએ, પહોંચેલી અને તેથી ખુબ સમૃદ્ધ હતી. હકીકતે, માહિષ્મતીના રાજ્યના ‘અનૂપ’ દેશને ઉદ્દેશીને આ વિધાન સમન્વય છે. પાલિ-દીધનિકાયના ‘ગોવિંદ-સુત’ માં ‘માહિસ્સતિ’ને આવાંત્ય પ્રદેશની રાજધાની કહી છે ૧૯૭ એ એ જ રીતે સીમાવિસ્તારનું સ્વયં કહે છે. નર્મદાતટે ‘મહેશ્વર’ અને ‘મધાતા’ એ બે સ્થાનોમાંથી એકને સ્થાને પ્રાચીન ‘માહિષ્મતી’ હોવાનું માનવામાં આવે છે. ૧૯૮

કુશસ્થલી-દ્વારવતી-દ્વારકા : શાર્યાતોની રાજધાની કુશસ્થલી વેરાન થતાં યાદવોએ એનો જીર્ણ દુર્ગ સમરાવી એનું દ્વારવતી-દ્વારકા તરીકે નવનિર્માણ કર્યું. ૧૯૯ વિશેષમાં એટલું કે આ નગરીને મહાભારતમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ‘આનર્તનગર’ ‘આનર્તપુર’ પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦૦

‘દ્વારવતી’ અને ‘દ્વારકા’ એક જ નગરના નામ તરીકે મહાભારતમાં સરખી રીતે મળે છે. આદિપર્વમાં ૨૦૧ અનુનવનવાસ-નામક પેટાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અપરાંતનાં તીર્થોની યાત્રા કરી અનુન પશ્ચિમ સમુદ્રતટે પ્રભાસવિભાગમાં પહોંચ્યો. અનુન પ્રભાસમાં જઈ પહોંચ્યાનું જાણતાં શ્રીકૃષ્ણ અઝાત રીતે અનુનને મળવા ગયા. અને પ્રભાસમાં વિહાર કર્યા પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર ગયા. શ્રીકૃષ્ણે પહેલેથીજ સૂચના આપેલી એટલે સેવકોએ રૈવતક ગિરિને શણગાર્યો હતો અને ભોજનની પણ તૈયારી રાખી હતી. ત્યાં રાત્રિ વિતાવી ત્યાંથી રથ દ્વારા ‘દ્વારકા’ ગયા. અનુનને જોવા ‘દ્વારકાવાસીઓ’ આવ્યા. રૈવતક ગિરિ ઉપર મોટો ઉત્સવ ઊજવાયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન સુભદ્રા ગિરિપૂજન માટે આવી, ગિરિપૂજન કરી, ગિરિને પ્રદક્ષિણા કરી ‘દ્વારકા’ તરફ જતી હતી ત્યાં આવી અનુન એનું હરણ કરી ગયો ત્યારે ખુબ પાડતા ચોકીદારો ‘દ્વારકા’માં ફરિયાદ કરવા દોડી ગયા, વગેરે. આ ઉલ્લેખો સ્પષ્ટતઃ દ્વારકા-રૈવતકનું સામીપ્ય સૂચવે છે. સૌપ્તિક પર્વમાં કહ્યા મુજબ અશ્વત્થામા થોડો સમય ‘દ્વારકા’ માં રહ્યો હતો. ૨૦૨ મૌસલપર્વમાં એ જ દ્વારકાને સમુદ્રે કુબાડી દીધાનું કહ્યું છે. ૨૦૩

આરંભિક ઐતિહાસિક કાલની દ્વારકાની વસાહતના વિષયમાં વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતના તેમજ જૈન આગમ ગ્રંથોના ઉલ્લેખોને શંકાની કોટિમાં મૂકીએ, પરંતુ ‘પેરિપ્લસ’નો લેખક (ઈ. સ. ૭૦ આસપાસ) કંઈના અખાતને ‘બરકે- (Barake)ના અખાત’ તરીકે નોંધે છે, અને એમાં સાત બેટ હોવાનું કહે છે, જ્યારે તોલેમી(ઈ. સ. ૧૫૦ આસપાસ)એ પોતાની પ્રવાસનોંધમાં એને

‘કંઠીનો અખાત’ કહ્યો છે અને ‘બરાકે’ને એમાંના એક બેટ તરીકે બતાવ્યો છે. ૨૦૩અ આજે પણ કુચના દક્ષિણ ભાગે એના સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ ‘કંઠી’ જ કહેવાય છે. ‘પેરિપ્લસ’ના લેખકના અને તોલેમીના ‘બરાકે’ શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે આજની દારકાનો જૂનાગ કહી શકાય. આજની દારકાની પશ્ચિમ બાજુ સમુદ્ર છે અને બાકીની ત્રણ બાજુ નીચાણવાળો પ્રદેશ છે એને કારણે તોલેમીએ બેટ કહ્યો હોય. આ પછીનો ઉલ્લેખ ગારુલકવંશના ‘ફક્રસવણ’માં રહી દાનશાસન કરતા રાજર્વિનો છે. સૌરાષ્ટ્રના એ સામંતરાજ ગારુલક વરાહદાસ બીજાએ દારકા પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરી એનો સ્વામી થયાનો (ઈ. સ. ૫૪૯ આસપાસ) નિર્દેશ, ૨૦૪ શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ માનવા દલગ્યાય છે તેમ, એ મૂળ દારકાનો સત્તાધારી નહિ, પરંતુ આજની દારકાનો સત્તાધારી હોવાની સાખ પૂરે છે. ત્રણ સૈદામાં તો આજ શંકરાચાર્યને હાથે આજની દારકામાં ‘શારદાપીઠ’ની સ્થાપના થાય છે. ૨૦૫ અને આજની દારકા નજીકના મૂલવાસર નામના ગામના તળાવને કાંઠેથી મળેલા, કાર્ત્તિક મહાક્ષત્રપ સ્વામી રુદ્રસેનના સમયના ઈ. સ. ૩૧૦-૧૧ ના પાળિયાના લેખથી ૨૦૬ એ પ્રદેશ ઉપર ક્ષત્રપોની સત્તા હોઈ એ પ્રદેશ અંધારામાં નહોતો એમ કહી શકાય. જૈન ઉત્તરકાલીન સાધનોમાં પ્રભાવક-ચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ‘અપ્પભટ્ટિસચરિત’ આપતાં કહે છે કે આમ નામે રાજા રૈવતક ઉપર નેમિનાથનું પૂજન કરી, ત્યાં દામોદર હરિ(દામોદરકુંડ ઉપરના શ્રીકૃષ્ણ દામોદર)નું અર્ચન કરી પિંડતારક ગયા. ત્યાંથી માધવદેવ (શંખોદ્ધાર નજીકનું કોઈ દેવસ્થાન હાજે છે, સોઠકામાંના માધવપુર-ઘેડનું માધવરાયજીનું મંદિર ‘પિંડતારક’ પછી શંખોદ્ધાર જતાં નથી આવતું.), શંખોદ્ધાર (બેટ) અને દારકામાં કૃષ્ણમૂર્તિને પ્રણામ કરી આમ રાજા ત્યાંથી સોમેશ્વરપુર-પ્રભાસપાટણ ગયા. ત્યાં શ્રીસોમનાથનું પૂજન કર્યું. ૨૦૭ અહીં વચ્ચે ‘શંખોદ્ધાર’ ન હોય તો ‘પિંડતારક’ ગીરનું પ્રાચીતીર્થ, ત્યાંના શ્રીમાધવદેવ, અને ત્યાંથી મૂળદ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પછી સોમેશ્વરપુરમાં આવ્યા એમ કહી શકાય, પરંતુ પ્રભાસ પાસે ‘શંખોદ્ધાર’ તીર્થ જાણવામાં આવ્યું નથી. વિવિધતીર્થકલ્પમાં ચોર્યાશી તીર્થોમાં ગણાવેલી દારવતી પણ આજની દારકા છે. ૨૦૮ એમ કહી શકાય કે ઈ.સ.ના આરંભના સમયથી આ બાજુના ઉલ્લેખ દારકાનું સ્થાન આજની દારકાને કેંદ્રમાં રાખીને થયા સમજાય છે. એ પૂર્વેના ઉલ્લેખ સર્વાંશે નિર્ણયાત્મક કહી શકાય નહિ. આ વિષયમાં નિર્ણયાત્મક રિથિતિ તો ત્યારે જ લાવી શકાય કે ભૂસ્તરીય તેમજ પુરાવશોધીય પ્રમાણો સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય. એ વસ્તુ સિદ્ધ થવા છતાં પણ દારકા તો સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી હોઈ એનું ભૂતલ તો

અપ્રાપ્ય જ રહેવાનું. નજીકમાં નીકળનારા અવશેષ એ પ્રદેશમાં લોહાની અવર-જવર અને અન્ય વસાહતો કેટલી જૂની હતી એટલી સાબ્બ આપે.

પ્રાગ્જ્યોતિષ : દ્વારવતીના સંબંધમાં એક ખીલું નગર આવેલું જેવા મળે છે તે ‘પ્રાગ્જ્યોતિષપુર’ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં જેવામાં આવે છે કે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ નરકાસુરના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા હતા ત્યારે શિશુપાલે પાછળથી આવી દ્વારવતી ઉપર ચડાઈ કરીને એને સળગાવી મૂકી હતી એવું રાજ્યો સમક્ષ કહેવાનું શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં મુકાયું છે. ૨૦૯ સભાપર્વમાં જ રાજસૂય-યજ્ઞની તૈયારીને ટાંકણે અર્જુનના ઉત્તર દિશાના દિગ્વિજયમાં કુષિંદ્ર, આનર્ત, કાલકુટ, સકલદ્રીપ (પાકાંતર : શાકલ=‘શિયાલકોટ’ પંજાબનું) અને સાત દ્વીપો ઉપર વિજય મેળવી ભગદત્તની રાજધાની પ્રાગ્જ્યોતિષ સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં એની ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તરમાં ‘અંતર્ગિરિ’ ‘અહિર્ગિરિ’ અને ‘ઉપગિરિ’ના પ્રદેશના રાજ્યોને જીત્યા. ૨૧૦ આમ અર્જુનનો આ વિજય ઉત્તર દિશાના પ્રદેશનો હતો; એમાં ‘આનર્ત’ કહ્યું છે તેથી દ્વારકા જેની રાજધાની છે તે આનર્ત નહિ, અને ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’ પણ એ રીતે ઉત્તરના પ્રદેશમાં આવેલું કહેવું જોઈએ. ભગદત્તની સાથેના મુકાબલામાં કિરાતો અને ચીનાઓ ઉપરાંત સાગરાનુપ-વાસીઓની સહાય હતી એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલી બે જાતો તો ઉત્તરમાં હતી, પરંતુ ‘સાગરાનુપવાસીઓ’ને ક્યાંના કહેવા ? ઉદ્યોગપર્વમાં યાનસંધિ-પેટા-પર્વમાં ‘પ્રાગ્જ્યોતિષદુર્ગ’ ૨૧૧ અને એનો રાજ્ય નરકાસુર-ભૌમાસુર કહેવામાં આવ્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણે એ નરકાસુર અને એના સહાયક મુરને હણ્યાનું પણ ત્યાં કહ્યું છે. ૨૧૨ પછી તો ભારતયુદ્ધમાં અર્જુને ભગદત્તનો વધ કર્યો હતો. ૨૧૩ ભગદત્ત પછી એનો પુત્ર વન્દત્ત રાજા થયો. જ્યારે ભારતવિજય પછી યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધયજ્ઞ માટેનો અશ્વ પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયો ત્યારે અશ્વનું હરણ કરી લઈ જતાં વન્દત્ત સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું; ૨૧૪ એના ઉપર વિજય મેળવી અર્જુન સૈંધવો સાથે લડવા ગયો હતો. ૨૧૫ અહીં ‘પ્રાગ્જ્યોતિષદુર્ગ’ અને ‘પ્રાગ્જ્યોતિષપુર’ એ બેઉ, લકીકતે, એકરૂપ છે. ઉપરના બંને પ્રસંગોમાં એ નગર ઉત્તર દિશામાં હોઈ શકે, કારણ કે ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી વળતાં સૈંધવો ઉપર આવી શકાય. પરંતુ અહીં સભાપર્વનો એક નિર્દેશ કાર્તિક ખીજ વાત કરે છે : જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને એમને સહાય કરે તેવા રાજ્યોનો ખ્યાલ આપે છે તેમાં ભગદત્ત વિશે કહેતાં ‘તમારા પિતાની જેમ તમારામાં રનેહે બંધાયેલો અને તમારામાં ભક્તિવાળો ભગદત્ત રાજ્ય પશ્ચિમ દિશામાં પૃથ્વીના દક્ષિણ ભાગનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે’ એમ કહે છે. ૨૧૬

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં, હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્તાંશમાં અને મત્સ્યપુરાણમાં 'વરાહ' પર્વતની નજીક નરકની રાજધાની 'પ્રાગ્જયોતિષ'નો નિર્દેશ થયેલો મળે છે.^{૨૧૭} કિષ્કિંધાકાંડ પશ્ચિમના દેશોનો ખ્યાલ આપતાં આનો સમાવેશ કરે છે કે જેમાં 'સુરાષ્ટ્ર' 'આહલીક' 'શરભીર' વગેરે દેશો શરૂઆતમાં સૂચવાયા છે.^{૨૧૮} એ ખરું છે કે કાલિકાપુરાણ જે પ્રાગ્જયોતિષની વાત કરે છે તે આસામનું છે,^{૨૧૯} પણ કાલિકાપુરાણ કરતાં પૂર્વના ગ્રંથોનું પ્રમાણ્ય વધુ કહી શકાય. એ સંબંધિત છે કે આસામમાં પણ પાછળથી 'પ્રાગ્જયોતિષપુર'ની નવી વસાહત અસ્તિત્વમાં આવી હોય અને પહેલું બુદ્ધાઈ જતાં મોડેનાં પુરાણોમાં આસામનું ઉલ્લેખિત થયું હોય. તેથી જ સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો આસામમાં આજના ગોહત્તીના રથાન ઉપર એ હોવાનું કહે છે.^{૨૨૦}

ઉપરના ભિન્ન ભિન્ન નિર્દેશોને ખ્યાલમાં લેતાં આપણને ત્રણ 'પ્રાગ્જયોતિષપુર' મળે છે : એક ઉત્તરનું, બીજું પશ્ચિમનું અને ત્રીજું પૂર્વનું. જુદે જુદે સમયે આવાં એક જ નામ ધરાવતાં ત્રણ નગર અસ્તિત્વમાં હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. આમાં સભાપર્વનો નિર્દેશ ભગદત્તને પશ્ચિમ દિશાનો રક્ષક કહેતો હોઈ અને કિષ્કિંધાકાંડનો નિર્દેશ એને બળ આપતો હોઈ અર્જુનના દિગ્વિજયવાળો નિર્દેશ શિથિલ બની રહે છે. ઉચ્ચ વિવેચનના સિદ્ધાંતે વિચારતાં સભાપર્વમાં ચાર દિશાઓના વિજયના સાડાસાત અધ્યાય અને એવા જ પ્રકારના, રાજસૂયયજ્ઞને અંતે ઉપાયન અર્પવા આવેલા ભિન્ન ભિન્ન દેશના લોકોને લગતા એ અધ્યાય, ઉપાખ્યાનોની જેમ, પાછળથી ઉમેરાયેલા કહી શકાય એમ છે. હરિવંશના પ્રમાણિત ભાગનું ઈર્શન કરતાં માલૂમ પડી આવે છે કે દ્વારકાને જે દાનવો વિધ્ન કરતા હતા તેઓમાં નરક નામનો દાનવ પણ એક હતો, પ્રાગ્જયોતિષપુરનો એ રાજા સાગર ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતો હતો અને ભારે ઉપદ્રવ કર્યા કરતો હતો, શ્રીકૃષ્ણે એના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ દરીને એનો વધ કર્યો,^{૨૨૧} અને એ સાગરના મધ્યમાં.^{૨૨૨} આમ દ્વારવતીથી બહુ દૂર નહિ તેવું સ્થાન અને એ સ્થાનનો સમુદ્ર સાથે નિકટતાનો સંબંધ ધ્યાન ખેંચે છે. ડોલરરાય માંદેડે સૂચન કર્યું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુર પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપના કુંગર પાસે—અત્યારે જ્યાં ગુપ્તકાલનું પ્રાચીન દેવાલય હોય છે તે સ્થાનના પટ ઉપર—હતું; વી. બી. આઠવળેએ પણ એ બાજુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.^{૨૨૩} ઉદ્યોગપર્વમાં 'પ્રાગ્જયોતિષદુર્ગ' કહેલ છે.^{૨૨૪} એટલે એ કાઠ પર્વતીય દુર્ગ હોવાની સંભાવના છે. આવું સ્થાન પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં શોધવા જઈએ તો કાંતિ ઉત્તમ્યંતા(ગિરનાર)ની તળેટીનો 'ઉત્તમનદુર્ગ' (વિવિધતીર્થકલ્પમાંનો 'ઉગ્ગસેલુગઢ'

‘અંગારગઢ’ ‘જુણ્ણદુગ્ગ’, ‘રેવંતગિરિરાસુ’માં ‘ઉચ્ચસેણ-ગઢ-દુગ્ગ’^{૨૨૫}=ઉપરકોટ) હોય અથવા ખરડા હુગરની ઉત્તર બાજુની, વેણુ અને આલપરાનાં શિખરોની તળેટીમાંની, સૈંધવોની ‘ભૂતાંબલિકા’-‘ભૂતાંબલી’ (‘ભૂમલી’-‘ધૂમલી’)નો દુર્ગ હોય. ‘ભૂમલી-ધૂમલી’ નામમાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપ ‘ભૂમક-ધૂમક’નો સંબંધ હોવાની ડોલરરાય માંકડે સંભાવના કરી છે, ^{૨૨૬} પરંતુ ભૂમકે અહીં સુધી આવી આ નગરી નવી વસાવ્યાને કોઈ ખુલાસો મળતો નથી, ત્યારે બીજી બાજુ ‘ભૂતાંબલિકા-ભૂતાંબલી’ જેવા અર્થહીન અસંભવિત શબ્દને બદલે સં. મૌર્ય-પત્રિકાના (પ્ર. મોમહાલ્લિઆ > મોમહાલ્લિઆ > મોમહાલ્લિઆ એવા સ્વાભાવિક) વિકાસ દ્વારા ‘ભૂમલી’ આવવાની સરળતા વધુ છે. ખેશક, પાછળથી લોકોમાં ‘ધૂમલી’ નામ કેમ પ્રચલિત થઈ ગયું એનો ખુલાસો મળતો નથી; કહીકતે, ‘ધૂમલી’ નામ અઘાપિ જૂનાં સાધનોમાં અંકિત થયેલું જાણવામાં આવ્યું નથી. નર-કાસુરની માતાનું નામ ભૂમિ હોઈ એનું બીજું નામ મૌમાસુર પણ જાણીતું હતું.^{૨૨૭} સંભવ છે કે નરકાસુરના વારસો ત્યાંથી ઉત્પિન્ન થઈ ગયા પછી એ ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’ પાછળથી લોકોમાં ‘ભોમપલ્લિઆ’ તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય. એને સમુદ્રનો સંબંધ કહ્યો છે. આજે સમુદ્ર જરૂર દૂર છે ચોવીસેક કિ. મી. જેટલો, પરંતુ પશ્ચિમમાં ચૌદેક કિ. મી. ઉપર કાંદરખેડાની પશ્ચિમે નીચાણનો પ્રદેશ છે ત્યાં સમુદ્ર હોવાનાં સ્પષ્ટ નિશાન છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રયુદ્ધમાં નરકાસુરને માર્યો હોય તો એ સંભવી શકે એમ છે.

‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’માં પ્રાક્ એ પૂર્વપદનો અર્થ સંસ્કૃત પ્રમાણે ‘પૂર્વ’ થતો હોઈ આ નગર પૂર્વના દેશ(અર્થાત્ આસામ)નું હોવાની સર્વસામાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ બી. કે. કત્રીએ એ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષાના મૂળનો ન હોતાં ઓરિટ્ટકમૂળનો કહ્યો છે અને એનો અર્થ ‘પગર-જુહ (જો)-તિફ(ચ)’ એવું મૂળ બતાવી ‘અતિપર્વત-વાળો પ્રદેશ’ એવો સૂચવ્યો છે.^{૨૨૮} આમ હોય તો એ ‘પૂર્વના’ દેશનું પ્રથમ હતું એ મુદ્દો નષ્ટ થાય. ‘સુરાષ્ટ્ર’ પણ પ્રાચીન કાલમાં ‘આર્યેતર દેશ’ હતો એટલે ઓરિટ્ટકમૂળના શબ્દવાળું નામ પાછળથી સંસ્કૃતયુગમાં સંસ્કૃતીકરણ પામી ગયું હોય તો એ અસંભવિત ન કહી શકાય. આનો સાચો ઉકેલ તો ધૂમલીનાં ખંડિયેરાની નીચેના તલભાગમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઉત્ખનન થાય ત્યારે મળી શકે. ત્યાંસુધી, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રમાણોને અભાવે, સિદ્ધ નિર્ણય શક્ય નથી.

ભારુકંચ : ગુજરાતની પ્રાચીન ભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ‘ભારુકંચ’ ‘ભારુકંચ’ શબ્દો મળે છે. આમાંનો ‘ભારુકંચ’ એ દેશનામ અને એમાં આવેલું

મુખ્ય નગર તે 'ભરુકઝ' એવો ઉકેલ મેળવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવ દક્ષિણ દિશાના દેશો ઉપર દિગ્વિજય કરે છે તેમાં, પોતે જઈને મુકામ કર્યો હોય તે રીતે, 'ભરુકઝ'નો નિર્દેશ કર્યો છે, જે 'નગર' હોય એમ લાગે છે.^{૨૨૯} આની પૂર્વે 'રામા' ('રામ') નગરી કહી છે એ એને બળ પૂરે છે. સભાપર્વમાં રાજસ્ય-યજ્ઞને આતે ઉપાચનોવાળા પ્રસંગે 'ભરુકઝ-નિવાસીઓ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે^{૨૩૦} તે એ ધીકતા બંદરી નગરના ઉપલક્ષ્યમાં કહી શકાય તેમ સમૃદ્ધ દેશવિશેષ પણ કહી શકાય. જાતકો 'ભરુકઝ'નો નિર્દેશ કરે છે.^{૨૩૧} બૌદ્ધો અને જૈનોનું એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. ઈ. પૂ. ૫ મી સદીમાં ત્યાં અવતિના રાજા પ્રદ્યોતની સત્તા હતી; ઈ.સ.ના આરંભમાં નભોવાહન (સંભવતઃ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ 'નહપાન') ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો.^{૨૩૨} જૈનોનું અશ્વાવ-ભોધતીર્થ-શકુનિકાવિહારતીર્થ પણ આ નગરમાં હતું. પૌરાણિક નિર્દેશોમાં દેશનામ તરીકેના 'ભરુકઝ'નો નિર્દેશ મત્સ્યપુરાણમાં છે;^{૨૩૩} બીજા પુરાણોમાં પછી પાઠબદ્ધ છે.^{૨૩૪} જૈન ચૂલ્હિઓ 'ભરુકઝ' કહે છે; આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિકામાં એને 'આહાર' (તહીવટી એક એકમ) પણ કહેલ છે.^{૨૩૫} આભિલેખિક નિર્દેશોમાં કેઈ સંગમસિંહના ઈ. સ. ૫૪૦-૫૪૧ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે,^{૨૩૬} મૈત્રકવંશના ધરસેન ૪ થાનાં ઈ. સ. ૬૪૮ નાં એ દાનશાસનોમાં તે વિજયછાવણીના સ્થાન તરીકે,^{૨૩૭} ગુર્જરનૃપતિવંશના દ્વિ ૨ જા(પ્રશાંતવર્ષ)-ના ઈ. સ. ૬૨૬ ના દાનશાસનમાં પણ સ્થાનવિશેષ તરીકે,^{૨૩૮} એનાં બનાવટી નીકળેલાં ત્રણ દાનશાસનોમાં ત્યાં વિજયછાવણી હતી એ રીતે,^{૨૩૯} તે રાષ્ટ્ર-કૂટવંશના ગોવિંદના ઈ. સ. ૮૨૭ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે^{૨૪૦} ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે. કથાસરિત્સાગર ઈ. સ. ૧૧ી સદીના વૃહત્કથાના આધારે ૧૦ મી સદીમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે તેમાં પણ 'ભરુકઝ'નો નગર તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે.^{૨૪૦}

મહાભારતના સભાપર્વના પ્રક્ષિપ્ત અંશમાં 'ભરુકઝ' નોંધાયું છે ત્યાં એ ભાર્ગવોની વસાહત થયાને કારણે થયેલું રૂપાંતર માત્ર છે.^{૨૪૧} ભાગવતપુરાણમાં નર્મદાના ઉત્તર દિશાના કાંઠા ઉપર ભરુગ્રામ્યે 'ભરુકઝ' નામના સ્થાનમાં બલિરાજા પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યાનું જોવા મળે છે,^{૨૪૨} એ ભરુ-કુલના બ્રાહ્મણોના ત્યાંના નિવાસનો ખ્યાલ આપે છે. સ્કંદપુરાણ તે પછી ભરુઋષિએ 'શ્રી'નામના ક્ષેત્રમાં 'નંદન વત્સરના માધની પંચમીએ રેવાના ઉત્તર તટે એક કૌશ પ્રમાણનું ક્ષેત્ર ભરુકઝનગર' વસાવ્યાનું નોંધે છે.^{૨૪૩} રાજશેખર એની કાવ્યમીમાંસામાં 'ભરુકઝ' શબ્દ તરીકે નોંધે છે, પરંતુ ત્યાં એ

એનો જનપદ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ૨૪૪ પુરાણોમાં એ સ્થળને ‘ભૃગુ તીર્થ’ પણ કહ્યું છે. ૨૪૫

વિદેશીઓએ સૂચવેલાં નામોમાં ‘બેરિલસ’ના લેખકે ‘બારીગાઝા’ (Barygaza) તરીકે અખાતનું અને નર્મદાના મુખ ઉપર આવેલા બંદરનું, તોલેમીએ પણ એ જ નામ, સ્પેઓએ ‘બરગોસા’ (Bargosa), અરબ મુસાફરોએ અનુક્રમે ‘બરૌઝ’ (Baraus), ‘બરુસ’ (Barus), ‘બરુસી’ (Barusi) ‘બરુહ’ (Baruh), અને અબ્દીરૂન.એ ‘બાર દેશ’માં ‘બિહરોજ’ (Bihroj) આપ્યું છે તે ‘ભરુકર’ સંજ્ઞાની વિકૃતિઓ માત્ર છે. ૨૪૬ યુઅન શ્વાંગે આપેલું ‘પો-લ-ક-છે-પો’ પણ ‘ભરુકર’નું ચીની ઉચ્ચારણ માત્ર છે. ૨૪૭

જૈન પ્રબંધાદિ સાહિત્યમાં પ્રભાવકચરિત ત્યાંના ક્ષેત્રને ઉદ્દેશી ‘ભૃગુક્ષેત્ર’ તરીકે આર્યખપુટાચાર્ય અને વિજયસિંહસૂરિની યાત્રાના સંદર્ભમાં કહે છે, ૨૪૮ જ્યારે નગર તરીકે વાદિદેવસૂરિના કૃષ્ણ નામના બ્રાહ્મણ સાથેના વાદમાં વિજયના પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરે છે; ૨૪૯ આ છેલ્લામાં સમગ્ર ક્ષેત્ર પણ કહી શકાય. આ ગ્રંથમાં સાદા ‘ભૃગુપુર’ તરીકે પણ ‘વિજયસિંહસૂરિ’ના ચરિતમાં ત્રણ વાર કહ્યું છે. ૨૫૦ બાકી તો કાલકસરિ, પાદલિપ્તાચાર્ય, વિજયસિંહસૂરિ, વૃદ્ધવાદિસૂરિ, મલ્લવાદિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિનાં ચરિત આપતાં ‘ભૃગુકર’ સંજ્ઞા જ પ્રયોજી છે, જેમાં જે સ્થળે ‘ભૃગુકરપુર’ કહેલ છે. ૨૫૧ વિવિધ-તીર્થકલ્પ મુનિ સુવ્રતના દેરાસર વિશે, અશ્વાવળોદતીર્થ વિશે, અને ધનેશ્વર નામના નૈગમ વિશે કહેતાં પ્રા. મરકચ્છ (સં. મરકચ્છનું રૂપાંતર) એવો નગરનામનિર્દેશ કરે છે, ૨૫૨ જ્યારે ‘પ્રતિષ્ઠાનપત્તનકલ્પ’માં, ‘ચતુરશીતિ-મહાતીર્થનામસંગ્રહકલ્પ’માં અને ‘કુડગેશ્વરનાભેયદેવકલ્પ’માં (શકુનિકા-વિહારના સંદર્ભમાં) સં. મૃગચ્છ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો બતાવે છે. ૨૫૩ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં ‘દેવાચાર્યપ્રબંધ’માં વીરનાગ શેઠ ‘ભૃગુકર’ ગયાનું, ‘કુમારપાલકારિતામારિપ્રબંધ’માં મંત્રી વાગ્મતને ઉદ્દેશી હેમચંદ્રાચાર્યની ઉક્તિમાં ‘ભૃગુકર’ના ગમનનું, અને ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રબંધ’માં મુનિ સુવ્રતનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર બાલહંસસૂરિના પ્રસંગમાં ‘ભૃગુકર’ સ્થાનનું કહે છે, ૫૪ જ્યારે બીજાં અનેક સ્થળોએ ‘ભૃગુપુર’ કહ્યું છે. ૨૫૫ પ્રબંધકોશકરે આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં ‘ભૃગુકર’, મલ્લવાદિસૂરિના પ્રસંગમાં ‘ભૃગુક્ષેત્ર’, અને આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં બીજે વખતે અને પાદલિપ્તાચાર્યના કથાનકમાં બધે ‘ભૃગુપુર’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૫૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં આત્રલટના પ્રસંગે અને વસ્તુપાલને

સ્તંભતીર્થમાં સૈયદ નામના નાવિક સાથે થયેલા વિગ્રહમાં ભુગુપુરથી મહા-
સાધનિક શંખને ખોલાવી લાવવાના પ્રસંગે-એક પ્રસંગે 'ભુગુપુર' જ મળે છે. ૨૫૭

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં નગરોમાં 'ભરુકચ્છ'-પછી મોડેથી 'ભુગુકચ્છ' એ
ઠીક ઠીક પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. હૈહયોના સંબંધને કારણે પછી એમના
પુરાહિતો 'ભુગુ'એના એ નગરમાં વાસ થતાં એમના વિષયમાં પુરાણોમાં અનેક
અનુશ્રુતિઓ નોંધાયેલી છે. મૂળમાં તો એ પાણીવાળા પ્રદેશ-નર્મદાના સમુદ્ર પ્રદેશમાં
વસેલું નગરસ્થાન છે. મરુશબ્દ પ્રાકૃત કોશમાં એક અનાયર્થદેશ અને એના વાસીઓ
માટે નોંધાયેલો છે. ૨૫૮ તો સંસ્કૃત કોશમાં 'પતિ, સ્વામી, શિવ, વિષ્ણુ, સોનું',
સમુદ્ર' એવા અર્થ આપતો બતાવાયો છે. ૨૫૯ સ્વરૂપે એ કોઈ સ્થાનિક અતિ પ્રાચીન
ખોલીનો દેશી શબ્દ હોય એ અસંભવિત નથી. સં. મરુકચ્છ પ્રચલિત
બન્યા પછી 'નેલગતું' એ અર્થમાં 'મારુકચ્છ' થતાં પછી પાછલો શબ્દ દેશવાચક બન્યો.

આરંભિક પુરાણો પછીના સાહિત્યમાં તેમજ અભિલેખોમાં ગુજરાતનાં
અનેક મોટાં નાનાં નગરોના ઉલ્લેખ આવે છે. અહીં ઐતિહાસિક કાલના આરંભથી
સોલંકીકાલના અંત સુધીનાં મોટાં નાનાં નગરોની સમીક્ષા કરીએ.

ગિરિનગર : આ આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં ઊર્જયત(ગિરનાર)ની નજીક
નગર તરીકે મહાક્ષત્રપ દુરદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં, ૨૬૦
એના પુત્ર દામજદશ્રી ૧ લા કે દુદ્રસિંહ ૧ લા(ઈ.સ. ૧૮૧-૧૯૭)ના
જૂનાગઢ-બાવાપ્યારાના મઠમાંના લેખમાં, ૨૬૧ અને માત્ર 'નગર' તરીકે રક્દ-
ગુપ્તના સમયના ઈ. સ. ૪૫૭ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં ઉલ્લિખિત થયેલ મળે
છે. ૨૬૧અ મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં એ કયાંય ઉલ્લિખિત નથી. અપ-
વાદ માત્ર હરિવંશનો અને એ પણ એના પ્રક્ષિપ્ત અંશનો છે, જ્યાં મધુદૈયે
ઇક્ષ્વાકુવંશીય પોતાના જમાઈ હર્યશ્વને આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનો વિષય બક્ષિસ આપ્યો
ત્યારે એક ગિરિવર પાસે 'ગિરિપુર' એના નિવાસ માટે આપ્યાનું કહ્યું છે. ૨૬૨
હર્યશ્વે જ એ આપાદ કર્યું એમ પણ કહ્યું છે. ૨૬૩ પ્રક્ષેપકારના મનમાં,
સંભવ છે કે, પોતાના સમયમાં આપાદ હોય તેવું યા નષ્ટ થઈ ચૂકેલું નગર
હશે, જેને એણે અનુકૂળતા ખાતર 'ગિરિપુર' કહ્યું. ગમે તે હો, રક્દગુપ્તના
સમયમાં તો એ આપાદ હતું, જે આપાદી મૌર્યકાલના આરંભથી તો નિશ્ચિત જ
કહી શકાય. ૨૬૪

ગિરિનગરનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. ૭૦૬ સુધી તો પકડી શકાય છે. ગિરિનગરથી આવેલા બ્રાહ્મણોને આપેલાં દાનોને લગતાં દાનશાસનોમાં ગિરિનગરવિનિર્ગત શબ્દ સ્પષ્ટ થાયેલ છે. એવાં દાનશાસન તે ધ્રુવસેન ૨ નાનું ઈ. સ. ૬૩૧ નું, શીલાદિત્ય ૩ નાનાં ઈ. સ. ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૭૬ નાં, અને રાષ્ટ્રકૂટવંશના જયભટ ૩ નાનું ઈ. સ. ૭૦૬ નું. ૨૧૫ આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિમાં અગ્નિપૂજક વણિકના અગ્નિ-સંતપણકાર્યમાં અકસ્માત્ ‘ગિરિનગર’ સળગી નાશ પામ્યાનું ૨૧૬ અને ગિરિનગરની ત્રણ નવપ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઉજ્જવત ગિરિ ઉપરથી ઉઠાવી પારસકૂલના કિનારે ચોરોએ વેચી દીધાનું ૨૧૭ લખ્યું છે. સ્ત્રવૃતાંગની શીલાચાર્યની ટીકામાં નિર્દિષ્ટ એક હાલરડામાં બાળકને ‘ગિરિપત્તનનો રાજ’ કહી છાનો રાખ્યાનું ૨૧૮ અને જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રમાં દ્વારવતીથી આવેલા ધાવર્યાપુત્ર અણુગારને શૈલક રાજાએ ‘શૈલકપુર’માં ઉપદેશ આપ્યાનું ૨૧૯ કહ્યું છે. આ પાછલું ‘શૈલકપુર’ સુરાષ્ટ્રમાં હતું એટલે એ ‘ગિરિનગર’ હોવાની સંભાવના છે.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની પૂર્વે એનું અસ્તિત્વ કેટલું જૂનું? પાણિનિના ગણ-પાઠમાં ‘ગિરિનગર’ શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ ‘ગિરિનગર’ ન થાય એવા ઉદ્દેશે. ૨૭૦ અને સ્વીકારવામાં આવે તો ઈ. પૂ. ૫મી - ૬ ઠી સદી સુધી જઈ શકાય. ‘ગિરિનગર’ આજના જૂનાગઢના સ્થાન ઉપર હતું કે છેક ગિરનારની તળેટીમાં અને/અથવા સુવર્ણરેખાના ‘સુદર્શન તટાક’ પૂરું થયા પછીના પશ્ચિમ ભાગે મેઉ બાજુના તટો ઉપર, એ પ્રશ્નનો હજી સુધી ઉકેલ આવ્યો નથી. આ તટો ઉપરના ખોદકામમાં ક્ષત્રપકાલીન મૃતપાત્ર મળ્યાં છે એના ઉપરથી વસાહતનો ખ્યાલ આવે. નદીના તોફાનને લઈ વસાહત બચવનક બનતાં અથવા તો ઉચ્છિન્ન થઈ જતાં, આગળ ઉપર પછી દક્ષિણભાગે ઉપરકોટના કિલ્લાની પશ્ચિમ અને દક્ષિણે દોળાવવાળા બીંચા ભાગમાં વસાહત ખસી એવું એક સમાધાન મેળવી શકાય એમ છે. (જુઓ નીચે ‘ઉગ્રસેનગઢ’ અને ‘તેજલપુર’.) વળી ગિરનારના અંદરના શરૂ થતા ચડાણ અને દામોદરકુંડ વચ્ચેના ભવનાથના મંદિરવાળા ભાગમાં અસલ ગિરિનગરનો ચોક્કસ ભાગ હોય; ‘ગિરિનગર’ નાશ પામતાં પહાડને જ પછીથી ‘ગિરનાર’ સંજ્ઞા મળી છે એમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. પ્રત્યક્ષચિંતામણિમાંના ‘વૈદ્યવાજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ’માં ‘ગિરિનગરના રાજા’નો, પ્રસંગવશાત્ જૂની વાત કહેવાતી હોય તે રીતે, ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૭૧ એટલે મેડુતુંગ (ઈ. સ. ૧૩૦૫) ના સમયમાં ‘ગિરિનગર’ના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે ૮ મી-૬ મી આસપાસ રચાયેલી શક્યતા છે તેવા રકંદપુરાણમાંના પ્રભાસખંડના વસ્ત્રાપથ-ક્ષેત્રમાં એ વિશે સર્વથા મૌન સેવવામાં આવ્યું છે; એ સમયે ‘વામનનગર’ (‘વામનસ્થલી’-વંથલી) આખાદ થઈ ચૂકેલું હતું.

ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર : વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેજલપુરની પૂર્વ દિશાએ 'ઉગ્રસેનગઢ' યુગાદિનાથ (ઋષભદેવ) વગેરેનાં મંદિરોથી સમૃદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે અને ત્યાં એની 'ખંગારગઢ' અને 'જુણુકુગ્ર' એવી પર્યાય-સંજ્ઞાઓ પણ કહી છે; ત્યાં તેજપાલ મંત્રીએ 'ગિરિનર'ના તલમાં પોતાના નામથી અંકિત 'તેજલપુર' શ્રેષ્ઠ ગઢ, મઠો, પરબો, મંદિરો, બગીચાઓથી રમ્ય વસાવ્યું; ત્યાં પિતાના નામથી 'આસરાયવિહાર' અને પાર્શ્વનાથનું દેરાસર કરાવ્યાં, માતાના નામ ઉપરથી 'કુમરસર' એ નામનું સરોવર બનાવડાવ્યું, તેજલપુરની પૂર્વે આવેલા 'ઉગ્રસેનગઢ'ની દક્ષિણે ચેરી-વેદી-લાડુઓ રાખવાનું સ્થાન (?) અને પશુઓના વાડા વગેરે છે, જ્યારે ગઢની ઉત્તર દિશાએ વિશાળ સ્તંભોવાળી શાળાથી શોભીતો દશ-દશાહેનો મંડપ આવેલો છે, અને ગિરિના દ્વારપ્રદેશમાં સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે પંચમ હરિ (વાસુદેવ) દામોદર (દામોદર કુંડે ઉપર દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સંલવતઃ ગુપ્તકાલ-ઈ. સ. ૪૫૭-ના અકપાલિતવાળા મંદિરની તલભૂમિ ઉપરના મંદિરમાંનું સ્વરૂપ) છે. ૨૬૨ દેવતગિરિસામી પશુ ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર ગામનો એવો જ દિશા-નિર્દેશ થયેલો છે, તેજલપુર તેજપાલે વસાવ્યું એ રીતે. ૨૭૩ પ્રબંધકાશમાં તેજપાલે એ 'ખંગારકુર્ગ'માં હતો ત્યારે ભૂમિ જોઈ 'તેજલપુર' સત્ર-ઉદ્ધાનો-પરબો-ગિનગ્રહો વગેરેથી રમ્ય સ્વરૂપનું વસાવ્યું, 'તેજલપુર'ને ફરતો પથ્થરનો ઊંચો કોટ બનાવડાવ્યો, એવું કહ્યું છે. ૨૭૪ વસ્તુપાલના દિલ્હીના યજમાન શાહ પૂનડે લાકડાની પાંચ પાટ આપી તેઓમાંની એક પાટ તેજલપુરમાં પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં રાખ્યાનું પણ નોંધ્યું છે. ૨૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં તો તેજપાલે ફરી 'તેજલપુર' આવ્યાનું, 'કુમારદેવીસર'માં સ્નાન કરી પોતે કરાવેલા પાર્શ્વનાથચૈત્યમાં મહિમા કરી, પર્વત ઉપર જવા તૈયાર થયાનું કહી, પછી 'તેજલપુર'માં પૌષ્પધાગાર-'કુમરસર' આંચેનું દેવાલય કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૨૭૬

વિવિધતીર્થકલ્પે તો 'તેજલપુર' અને 'ઉગ્રસેનગઢ'નો સ્થાનનિશ્ચય દિશાઓપૂર્વક આવ્યો છે. આજે ગિરિના મુખદ્વાર ઉપર 'સુવર્ણરેખા'-સોનરેખા નદીને દક્ષિણ કાંઠે આવેલા શ્રીદામોદર-હરિ (વાસુદેવ) પાંચમાના સ્થાન સિવાયનાં અન્ય કોઈ તે તે નામે જાણીતાં નથી; ખંગારગઢમાં ઉગ્રસેને પૂજેલા આદિનાથ(નું) દેરાસર) હોવાનું પણ વિવિધતીર્થકલ્પ કહે છે.

આમાંથી 'કુમરસર'નું સ્થાન આજના જૂનાગઢના પશ્ચિમ ભાગે જાણીતા પરી તળાવની બાજુમાં હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે. ૨૭૭ તેજલપુરનો નિર્ણય

એની પૂર્વ આવ્યો કહેલા ઉત્તરેનગઢ-ખંગારગઢ-બુણ્ણદુર્ગ(સં. જૂનદુર્ગ)ના સ્થાનના નિર્ણયથી થઈ શકે. જૂનાગઢના પૂર્વ ભાગે આવેલા 'ઉપરકોટ'માં જૈન દેવાલયોનો કોઈ સગડ મળ્યો નથી; સંભવ છે કે બધું નષ્ટ થયું હોય. દેરાસર ખે છે તે ઉપરકોટ નજીક જગમાલ ચોકમાં છે. એની પૂર્વ દિશાએ આવેલા 'ઉપરકોટ'ને 'ઉત્તરેનગઢ' કહીએ તો 'તેજલપુર' આજના જૂનાગઢના તલ ઉપર વસાવ્યું હોવાનું સંભવે એ અસંભવિત લાગતું નથી. ઉપરકોટનાં ગણીતાં નામ 'ખંગારગઢ' અને જુણદુર્ગ(સં. જૂર્ણદુર્ગ, પાછળથી જીર્ણદુર્ગ)બરાબર બંધ ખેસી જાય છે. એ 'જૂનો ગઢ' પછીથી 'તેજલપુર'ને માટે પ્રયુક્ત થતાં કિલ્લો 'ઉપરકોટ' કહેવાયો અને નગર જ 'જૂનો ગઢ' કહેવાયું. અહીં નોંધવા જેવું તો એ છે કે ઋગ્વેદમાં જે ઋજ્યન્તીનો કિલ્લો તરીકેનો નિર્દેશ શક્ય છે તે કદાચ આ હોય. ૨૭૭અ એવી કોઈ પ્રાચીનતાની પરંપરાએ એને 'ઉત્તરેનગઢ', ભોજરાજ ઉત્તરેને કરેલા તરીકે, કહેવામાં આવ્યો હોય.

વામનનગર-વામનસ્થલી : આજના જૂનાગઢ જિલ્લામાં જૂનાગઢથી પશ્ચિમે બારેક કિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ઉમેણ નદીને પૂર્વ કાંઠે આવેલું વંશળી-સોરઠ જૂના સમયમાં રકંદપુરાણમાં 'વામનનગર' તરીકે નોંધાયેલું છે; એને વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં એની પશ્ચિમ સીમાએ કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૭૭અ ત્યાં નોંધાયેલી અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વામન ભગવાન બલિને બાંધી, નગર સ્થાપી રૈવતક ગિરિ ઉપર આવી વસ્યા હતા. એનાં 'વામનનગર' અને 'વામનપુર' એમ બેઉ પ્રકારનાં નામ ત્યાં જોવા મળે છે, પરંતુ નગરનામના મૂળની સ્વાભાવિકતા જોઈતી હોય તો 'વનસ્થલિકા' વધુ બંધ ખેસે. 'સ્થલી' વહીવટી વિભાગ તરીકે હોવાનો ખ્યાલ 'વનસ્થલી'માં હોવાની હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની સંભાવના આને બળ પૂરે છે. ૨૭૮ આ ગામમાં પ્રાચીન અવશેષો કેટલાક જળવાઈ રહ્યા છે; ત્યાં વામન ભગવાનનું મંદિર પણ જળવાયેલું છે. જૂનાગઢના ચૂડાસમા આવેલું એ ઘણું સમય સુધી પાટનગર રહ્યું હતું. અભિલેખોમાં કુમારપાલના સમયના ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના માંગરોળ-સોરઠની સોઢળી વાવમાં સચવાયેલા, સૌરાષ્ટ્રના નાયક મૂલક ગૂહિલના અભિલેખમાં 'વામનસ્થલી' તરીકે એ સચવાયેલું છે. ૨૭૯ ભીમદેવ ૨ જના સુરાષ્ટ્રમંડલના 'વામનસ્થલી'માં ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં સોમરાજદેવ શાસક હોવાનું મળે છે, ૨૮૦ તો ઈ. સ. ૧૨૬૦માં ત્યાં સારંગદેવ વાઘેલાની સત્તા નિરૂપાઈ છે, જ્યાં 'વામનપુર' નામ પણ અપાયું છે; ૨૮૧ એ 'વામનસ્થલી' ઉપર વાઘેલા રાજ વીરધવલે પોતાના રાજ્યારોહણ પછી તરત જ ચડાઈ કરી હશે એવું એ અભિલેખના સંપાદક દત્તાત્રેય બા. ડિસકળકરે

તોંધ્યું' છે. ૨૮૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં જોવા મળતા 'સત્યપુરકલ્પ'માં અલ્લાહીનના નાના ભાઈ ઉલ્લાખાનતી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની ચડાઈમાં એણે 'વામણથી'-(વામનસ્થલી)માં જઈ 'મંડલિક્ષ' રાણાને ઈંડ આપી, 'સોરઠ'માં પોતાની આણ પ્રવર્તાવ્યાતું' મળે છે. ૨૮૩ પુરાતનપ્રજાપત્યકાંડમાં વસ્તુપાલના એક પ્રશંસક યશોધરને 'વામનસ્થલીનો વાસ્તવ્ય' કહ્યો છે; ૨૮૪ વીરધવલે જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચામુંડરાજને 'વામનસ્થલી'માં માર્યાનું ૨૮૫ અને વામન-સ્થલીનો વાસ્તવ્ય પંડિત વીસલ લોલિયાણક ગામે મર્યાનું' કહ્યું છે. ૨૮૫અ પ્રજાપત્યકાંડ અમર્યંદ્ર કવિના પ્રજાપત્યમાં 'વામનસ્થલી'માં સોમાદિત્ય નામનો કવિ હોવાનું ૨૮૬ ઉપરાંત વસ્તુપાલ અને વીરધવલ સૌરાષ્ટ્રના વિજયમાં વામનસ્થલી આવ્યા હોવાનું અને જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચામુંડરાજ સાથે યુદ્ધ થતાં વીરધવલે એ મેળેને માર્યા હોવાનું પણ તોંધ્યું' છે, જેને અંતે વીરધવલે વંથળીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૨૮૭

ઉન્નત : 'ઉન્નત'(જિના)નો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો ઉલ્લેખ મૈત્રક વંશના ધરસેન ૨ જના ઈ. સ. ૫૭૧-૭૨ના દાનશાસનમાંનો છે. ૨૮૮ એમાં 'ઉન્નત'નિવાસી આત્મણને 'અંતરત્રા'(પથક)માં આવેલા શિવકપદક વગેરે ગામની સીમમાંની જમીનો દાનમાં આપી કહી છે. પછીના આલિલેખિક ઉલ્લેખોમાં આને 'ઉન્નતદુર્ગ' પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૮૯ પ્રજાપત્યના ઉલ્લેખ જોતાં પ્રજાવકચરિતમાં એક 'ઉન્નતાયુ' કરી ગામ કહ્યું છે, ૨૯૦ પરંતુ એને 'શ્રીપત્તન' (અણહિલપુર પાટણ)ની પશ્ચિમ દિશાએ નાનું ગામ કહ્યું છે; એ ઉપરનું 'ઉન્નત' સર્વથા નથી. આ આજનું 'જિના' દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાંના જૂનાગઢ જિલ્લામાં મચ્છુંદરી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. અને એની દક્ષિણ દિશાએ પાંચ કિ.મી. (ત્રણ માઈલ) ઉપર અગર(અજગર)નું જૈન મંદિર અને ત્યાંથી દક્ષિણ દેલવાડા અને ગુપ્ત પ્રયાગનાં સ્થાન આવેલાં છે. 'અગર' એ કોઈ મોટું નગરસ્થાન નથી. ત્યાં વિવિધતીર્થકલ્પમાં ૨૯૧ પાર્શ્વનાથના મંદિરસ્થાન તરીકે નિર્દેશાયેલાં સ્થાનોમાં 'થંભાણય' (સ્તંભનક) પછી 'અગર' 'પવરનયર' 'દેવપદ્મ' એ ક્રમ કહેલો છે. ત્યાંનું 'અગર' એ ઉપરનું 'અગર' લાગે છે. જિના નજીકના 'દેલવાડા'નો શક્ય ઉલ્લેખ પ્રજાપત્યમાં સિદ્ધરાજે ખતમ કરેલા સૌરાષ્ટ્રપતિ નવધણ-ખેંગારની રાણીના સુખમાં મુકાયેલા જૂની ગુજરાતીના દ્વહાઓમાં 'દેવલવાડ' ('દેલવાડુ'-'દેલવાડા') તરીકે થયેલો છે ૨૯૨ તે કહી શકાય. 'સત્યપુરમંડન-મહાવીર-ઉત્સાહ' નામની અપભ્રંશ પદ્યરચનામાં તુરુકેએ (અર્થાત્ મહમૂદ ગઝનવીએ) પશ્ચિમ ભારતનાં

સ્થાન ભાંગ્યાં તેમાં સોરઠુ ભાંગ્યો ત્યાં દેવલવાડું અને સોમેશ્વર ભાંગ્યાં તે ૨૯૩ આ ગીર પંથકનું દેલવાડા અને સોમનાથ પાટણ છે.

નક્ષિસપુર : કનોજના મહેન્દ્રપાલના સમયના ચાલુક્ય બલવર્માના બિનામાંથી પ્રાપ્ત પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૯૩)માં 'નક્ષિસપુર-અતુરશીતિકા'-નક્ષિસપુર-ચોર્યાશીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૯૪ એ પરગણાનું 'જ્યપુર' ગામ દાનમાં આપ્યું છે. એનો ઉદ્દેશ 'કણ્ણવીરિકા' નદીના કાંઠે આવેલા તરુણાદિત્ય નામના સૂર્યમંદિરની પૂજા-અર્ચનાનો છે. બિનામાંથી મળેલાં, બલવર્માના અનુગામી અવનિવર્મા ૨ જાનાં પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૯૦૦)માં પણ ૨૯૫ એ નક્ષિસપુર-ચોર્યાશીનું 'અંબુલક' ગામ એ જ તરુણાદિત્યના સૂર્યમંદિર માટે અપાયું છે. આ 'ચોર્યાશી'-પરગણું સૌરાષ્ટ્રાંતઃપાતી હતું અને ચાલુક્ય સામંતોનાં આ તામ્રપત્રોના પ્રાપ્તિસ્થાનને સંબંધે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું હતું એમ કહી શકાય. આજે એ નગર, કણ્ણવીરિકા નદી કે આ ચોર્યાશીનાં નિર્દિષ્ટ ગામોનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

દેવપત્તન : અત્યાર સુધી મળતાં સાધનોમાં અભિલેખક નિર્દેશોની દૃષ્ટિએ સોલંકી ભીમદેવ ૨ જાના સમયના (ઈ. સ. ૧૨૧૬ ના વર્ષના) પ્રભાસપાટણના 'શ્રીધરની દેવપાટણપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા અભિલેખનો નિર્દેશ જાણવામાં આવ્યો છે. ૨૯૬ શ્રીધર નામના નાગરને 'દેવપત્તન'ના રક્ષણનું કામ ભીમદેવ ૨ જા તરફથી સોંપાયું હોવાનું એમાં લખ્યું છે. આ પછીના ઉલ્લેખોમાં અનુનંદેવ વાઘેલાના (ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના) વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરના અભિલેખમાં 'શ્રીસોમનાથ દેવપત્તન' તરીકે, સારંગદેવ વાઘેલાના સમયના પોર્ટુગીઝ-સિન્ત્રામાં લઈ જવાયેલા, 'દેવપદ્મનપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા, અભિલેખમાં 'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે, અને વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરમાંના (ઈ. સ. ૧૨૪૬ ના) અભિલેખમાં પણ 'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે થયેલા ઉલ્લેખ જાણવામાં આવ્યા છે. ૨૯૭ પ્રભાવકચરિતમાં 'સોમેશ્વરપુર' અને 'સોમેશ્વરપત્તન'માં આમ રાજા અને આ હેમચંદ્ર પોતપોતાની યાત્રામાં ગયાનું નોંધ્યું છે. ૨૯૮ તે આ 'દેવપત્તન' છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં ૨૯૯ 'પત્તન' પ્રભાસક્ષેત્રમાં ચંદ્રપ્રભ અને સોમેશ્વર શિવના સંદર્ભમાં છે તે પણ આ; ૩૦૦ વલ્લભીમાંથી ચંદ્રપ્રભની મૂર્તિના સંદર્ભમાં 'શિવપત્તન' સંજ્ઞા આપી છે તે પણ આ; વિવિધતીર્થકલ્પમાં વલ્લભીને ભંગ થયે વલ્લભીથી ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા 'દેવપદ્મ'માં ખસેડવામાં આવી હતી અને ત્યાં ખીજાં કેટલાંક નગરોની જેમ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પણ હતી એમ

કહ્યું છે; ૩૦૧ પુરાતનપ્રમંથસંગ્રહમાં કુમારપાલની 'દેવપત્તન'ની યાત્રામાં અને પછી ખીજાં પણ ત્રણ સ્થળોમાં 'દેવપત્તન' શબ્દ યોજાયો છે; ૩૦૨ આ સોમનાથ પાટણને ઉદ્દેશીને જ; 'વલ્લભીલગપ્રમંથ'માં ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા 'શિવપત્તન'માં ગયાતું કહ્યું છે એ, 'પ્રમંથચિંતામણિ'ની જેમ, અહીં મળે છે. ૩૦૩ આમ 'પત્તન' 'દેવપત્તન' 'દેવપટ્ટણ' 'શિવપત્તન' એ ચારે સંજ્ઞા એક જ નગર માટે વપરાયેલી છે. પ્રમંથકોશમાં પણ કુમારપાલની આ. હેમચંદ્ર સાથે 'દેવપત્તન'માંના ચંદ્રપ્રભને નિમિત્તે યાત્રા, ગૌડદેશના હરિહર નામના પંડિતનું સોમેશ્વરના દર્શન 'દેવપત્તન'માં ગમન, સિદ્ધરાજ જયસિંહે આર વર્ષના યુદ્ધમાં ત્રણ દરવાજા તોડી લોઢાનો આગળો ભાંગી નાખ્યો હતો તે 'દેવપત્તન'માં સોમનાથજીના પ્રાંગણમાં હોવાનું, અને વરતુપાલે યાત્રામાં ખંગારદુર્ગ (જૂનાગઢ) અને 'દેવપત્તન' વગેરેમાં દેવોને કરેલા નમસ્કાર-આ વિગતો આપતાં 'દેવપત્તન' શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે; ૩૦૪ ખીજાં પર્યાય જેવા મળ્યા નથી.

મંગલપુર : દક્ષિણ-સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્ર-કિનારે આવેલા 'મંગલપુર' (માંગ-રોળ-સોરઠ)નો અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ તોલેખીને છે. ૩૦૫ 'સિરાષ્ટ્ર' ('સુરાષ્ટ્ર')-સંબંધિત રીતે 'સોરઠ' (લાસનને મતે 'જૂનાગઢ'નું મૂળ સ્થાન)ની વાત કરી પછી એ 'મોનોગ્લોસન'ની વાત કરે છે, જેના પછી 'લારિકે' વિશે કહે છે. આ પછી તો છેક સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયના, ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના, માંગરોળની સોદળી વાવમાં સચવાયેલા, કુમારપાલના સુરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ શાસક મૂલુક ગૂહિલાના અભિલેખમાં 'મંગલપુર' તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૦૬ અત્યારે માંગરોળ-સોરઠ જિ. જૂનાગઢમાં માંગરોળ તાલુકાનું મુખ્ય બંદરી નગર એના પ્રાચીન અવશેષો માટે જાણીતું છે.

ધાસરક : સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલમાં 'ધાસરક' નામનો એક પથક હતો. શીલાદિત્ય ૧ લાના ઈ. સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં અને ૬૦૯ ના દાનશાસનમાં આ પથકનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૩૦૭ આ પથકનું વડું મથક 'ધાસરક' તે હાલ 'ધસારી' (મોટી અને નાની) તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કેશોદ તાલુકામાં કેશોદથી દક્ષિણપશ્ચિમે આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કૌંડિન્યપુર : મૈત્રકવંશના ધરસેન ૨ જના (ઈ. સ. ૫૭૩ ના) એક દાન-શાસનમાં આ નગરનો ઉલ્લેખ થયો જાણવામાં આવ્યો છે. ૩૦૮ એ નામના પેટાવિભાગનું એ મથક જણાય છે. એના ઉદ્ગમમાં આવેલું 'ઉદ્ગમપત્ર(દ્ર)'

ગામ દાનમાં અપાયેલું છે. આ દાનશાસનનાં પતરાં 'બંટિયા' (તા. વંથળી, જિ. જૂનાગઢ) ગામમાંથી મળ્યાં છે; એ જ 'ભટ્ટકપત્ર' કે 'ભટ્ટકપદ્ર' હોય તો 'કૌડિન્યપુર' અત્યારનું 'કુતિયાણા' હોય; તો 'વિષય' તરીકે આની સીમા દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં એના 'દક્ષિણ પટ્ટ'ને કારણે 'મંગલપુર' લગભગ પહોંચતી હોય. 'કૌડિન્યપુર'ને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ગીરવિભાગને છેડે આવેલા 'કોડીનાર' તરીકે પણ કહેવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ૩૦૯ પરંતુ 'બંટિયા'ના સાહચર્યે એટલે દૂર જવા જરૂર જણાતી નથી. કુતિયાણાની સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આતું અનુમોદન કરે છે. ૩૧૦ આ 'કુતિયાણા' તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કુતિયાણા તાલુકાનું ભાદરના ઉત્તર તટ ઉપર આવેલું વડું મથક છે.

પૌર વેલાકુલ : ઈ.સ. ૬૮૯ ના જયેષ્ઠક પ્રદેશના શાસક રાણક બાબકલ-દેવના દાનશાસનમાં એણે દાનમાં આપેલા 'કરલી' ગામની પશ્ચિમ દિશાએ 'ખાડી' ઉપર 'પૌર વેલાકુલ' કહ્યું છે ૩૧૧ તે આજના 'પોરબંદર'(જિ. જૂનાગઢ)ને ઉદ્દેશી. 'વેલાકુલ' એ બંદરને માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ છે.

વલ્લભી : મૈત્રકવંશના સ્થાપક ભટાર્કે 'ગિરિનગર'ને રાજધાની ન બનાવતાં ખંભાતના અખાતમાં આવેલી 'વલ્લભી'ને રાજધાની બનાવી, તે નગરીનો પાશ્વિનિ-ના ગણપાઠમાં બીજી નગરીઓ સાથે ઉલ્લેખ થયેલો હોય ૩૧૨ એ નગરી ઈ.પૂ. ૫ મી-૬ ઠી સદીમાં સારી રીતે આબાદ હશે એમ કહી શકાય. એનો પ્રાપ્ત થયેલો જૂનામાં જૂનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ તો ભટાર્કના બીજાપુત્ર દ્રોણસિંહના ઈ.સ. ૫૦૨ ના દાનશાસનનો છે; ૩૧૩ એ દાનશાસન 'વલ્લભી'માં રહીને આપવામાં આવેલું કહ્યું છે. પછી તો 'રક્ષાવાર'(જાવણી)નાં સ્થાનોને બાદ કરતાં મૈત્રક રાજાઓનાં બધાં દાનશાસન સામાન્ય રીતે વલ્લભીમાં રહીને અપાયાં છે. વલ્લભીનો નાશ ક્યારે થયો એ વિષયમાં ચર્ચાવિચારણા ઘણી થઈ છે; સંગત રીતે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિ. સં. ૮૪૫-ઈ. સ. ૭૮૮ નો સમય તારવી આપ્યો છે. ૩૧૪ અનુમૈત્રક કાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્ક ૨ જનતા ઈ. સ. ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં દાન લેનાર ભાતુભટ્ટને વલ્લભીથી નીકળીને આવેલો કહ્યો છે, જેને 'અકોટક-ચતુરશીતિ' ('અકોટા ચોર્યાશી')નું 'વટપદ્રક'(આજનું વડોદરા શહેર) ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. ૩૧૫ એ જ રીતે ગોવિંદ ૪ થાના ઈ.સ. ૮૧૮-૧૯નાં દેવલીમાંથી મળેલાં પતરાંના દાનશાસનમાં પણ વલ્લભીમાંથી નીકળીને આવેલા પ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આપ્યું કહ્યું છે, ૩૧૬ એટલે કહી શકાય કે નગરનો સર્વથા ઉચ્છેદ નહોતો થયે; એ ભાંગી પડ્યું હશે અને ઉત્તરોત્તરનાતું થતું ચાલ્યું હશે. એ ખરું કે નાની બચી

રહેલી વસાહત આસપાસ ખંડિયેર મોટા વિસ્તારમાં પડ્યાં હશે, જે જોવાં હોવાનું' ઈ.સ. ૧૦૩૦ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર અલ્ખીરનીએ પોતાના પ્રવાસવ્રંથમાં લખ્યું છે. ૩૧૭

વલ્લભી વિશે ગુણાદયની 'બૃહત્કથા'ને આધારે, ભલે મોડેથી, લખાયેલા સોમદેવના કથાસરિત્સાગરમાં જન્મૂતવાહનની વાર્તામાં નિર્દેશ મળે છે. ૩૧૮ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ મૈત્રકકાલ પહેલાં એ પ્રસિદ્ધ હતું. જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોને લગતી પ્રણાલિકથાઓ વલ્લભીની ધર્મપ્રવૃત્તિને ઈ. સ.ની ૧ લી સદી સુધી લઈ જાય છે. ત્યાં જ જૈનાગમની ખીજ વાચના નાગાર્જુને ઈ. સ. ૩૦૦-૧૩ ના અરસામાં સિદ્ધ કરી હતી, તો દેવદિગ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે માયુરી વાચના અને નાગાર્જુનવાળી વલ્લભી વાચનાનાં પાઠાંતરોની તુલનાત્મક વાચના ઈ. સ. ૪૫૩-૬૬ ના અરસામાં ત્યાં જ સાધી હતી. ૩૧૯ બૌદ્ધ આચાર્ય ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ પોતાની વિખ્યાત કૃતિઓ વલ્લભી નજીકના વિહારમાં રહી રચી હતી. ૩૨૦ મૈત્રકાતું શાસન શરૂ થતાં રાજધાનીના આ નગરનો ભારે ઉત્કર્ષ થયો હતો. ચીની યાત્રી યુઅન શ્વાંગે આ નગરની મુલાકાત લઈ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું હતું, ૩૨૧ તેા ઇન્ડિયો-ચીના વિદ્યાપીઠને નાલંદાના વિદ્યાપીઠની હરોળમાં હોવાનું કહ્યું હતું. ૩૨૨ જૈન દર્શનમાં મહરત્ના ગણાતા 'નયચક્ર' નામના ગ્રંથનો રચનાર મલ્લવાદી વલ્લભીનો હતો, તેા 'રાવણવધ' નામનું (બાકરણાત્મક) મહાકાવ્ય રચનાર ભદ્રિ કવિ વલ્લભીમાં હતો. ૩૨૩ હંડીના 'દશકુમારચરિત'માં વલ્લભીના એક નાવિકપતિને કુબેરના જેવી સમૃદ્ધિવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. ૩૨૪ પાણિનિના ગણપાઠમાં ગણાવેલી નગરીઓમાંની વલ્લભીની જહોજલાલીનો સમય પાણિનિના સમયથી લઈએ તો એ લાગલાગટ પંદરસો વર્ષ જેટલો તો સહેજે ગણાય.

જૈન પ્રબંધોએ વલ્લભીને લગતા ઉલ્લેખ કર્યા છે, તેમાં મલ્લવાદીનો પ્રસંગ પ્રભાવકચરિત અને પ્રબંધકોશો નોંધ્યો છે. ૩૨૫ પ્રબંધચિંતામણિ, વિવિધતીર્થ-કલ્પ અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં મારવાડથી વલ્લભીમાં આવી વસેલા કાકુ વણિકનો પ્રસંગ આપી એના દ્વારા વલ્લભીલંગ થયાનું કહ્યું છે ૩૨૬ પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં તથા વિવિધતીર્થકલ્પમાં વલ્લભીનો લંગ થવામાં હતો ત્યારે ત્યાંના ચંદ્રપ્રભ(ની મૂર્તિ) પ્રભાસમાં અને વર્ધમાન વીરની પ્રતિમા શ્રીમાલપુરમાં ગયાનું નોંધ્યું છે. ૩૨૭

વલ્લભીનું લાંબા સમય સુધી કોઈ પણ રચણમાં અસ્તિત્વ હોય એવો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયો છે, જ્યાં આ. હેમચંદ્ર સાથે યાત્રાએ નીકળેલો

કુમારપાલ, ઉધાડે પગે, દડમજલ ચાલતો વસલી નજીક આવ્યો હતો, જ્યાંથી પ્રયાણ કરવાની પૂર્વે ગુરુ તરફની ભક્તિના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રીઋષભદેવ અને પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમના બે પ્રાસાદ (દેરાસર) કરાવ્યા હતા. ૩૨૮

રાજપૂતોની એક શાખા અને જેમાંથી એક શાખા કાઠીઓમાં ગઈ તે 'વાળા' વસલીના મૈત્રકોના અવશેષ હોવાનું કહેવામાં આવે છે. ૩૨૯ એમના જ નામથી વળા-શિહોર વગેરેનો ગોહિલવાડનો પ્રદેશ જૂના સમયથી 'વાલાક' કહેવાયો છે. ૩૩૦ પ્રબંધચિંતામણિએ સિંહપુર(સિહોર)ને 'વાલાક દેશની દુર્ગ' (વિકટ) બુનિ'માં આવેલું કહ્યું છે, ૩૩૧ તો વિવિધતીર્થકથામાં 'પાલિતાણ્ય' (પાલીતાણા)ને 'વાલક' (વાલાક) જનપદમાં કહ્યું છે. ૩૩૨ વસલી સાથે સંબંધ હોય તેવી જાતિઓમાં 'વાલ્યમ' (સુધારીને વલ્મીક) બ્રાહ્મણો અને 'વાલલ કાયસ્થ' જાણવામાં છે. આમાંથી 'વાલલ કાયસ્થ'નો ઉલ્લેખ 'ઉદયસુંદરીકથા'માં અને અમોઘવર્ષ ૧ લાના સંજ્ઞાવાળા ઈ. સ. ૮૬૧ ના દાનશાસનમાં થયો છે. ૩૩૩

હસ્તકલ્પ-હસ્તિકલ્પ-હસ્તવપ્ર-હસ્તકવપ્ર : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નેમિચંદ્રની વૃત્તિમાં એવું મળે છે કે દ્વારવતીનું દહન થયા પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નીકળીને હસ્તિકલ્પ નગરમાં આવ્યા હતા; ત્યાંના અન્નહંત રાજાને હરાવી પછી કોસુંબારણ્યમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. ૩૩૪ આ નગર સુરાષ્ટ્રમાં આવેલું હતું અને એ વિશે જૈન ગ્રંથોમાં 'હસ્તકલ્પ' તરીકે બીજો પણ ઉલ્લેખ થયો છે. ૩૩૪અ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં આપેલા 'અંબુચીચત્રપ્રબંધ'માં વિદુર બ્રાહ્મણવેશે અને શ્રીકૃષ્ણ એના શિષ્યબટુવેશે 'હસ્તિકલ્પપુર'માં (કાને બહેરા) અંબુચીચ રાજા પાસે ગયા અને વિદુર માટે ૧૬ ગદિયાણા અને શ્રીકૃષ્ણ માટે કરોડ લખાઈને આવ્યાના કથાનકમાં ૩૩૫ 'હસ્તિકલ્પપુર' એ આ નગર સમજાય છે. દ્વારકાથી કોસુંબારણ્ય જતાં વચ્ચે આવતું 'હસ્તિકલ્પ' એ ગોહિલવાડનું 'હાથજ' લાગે છે. ૩૩૬ એ 'હસ્તવપ્ર' કે 'હસ્તકવપ્ર' તરીકે પણ ઓળખાતું. ૩૩૬અ 'ચૈરિ'લસ'ના લેખકે 'અસ્તક' પ્ર' કહ્યું છે ૩૩૭ તે આ 'હસ્તકવપ્ર' છે. આ હસ્તવપ્ર 'આહરણી' તરીકે મૈત્રકવંશના દ્રોણસિંહના દાનશાસન (ઈ. સ. ૫૦૨), ધ્રુવસેન ૧ લાનાં દાનશાસનો (ઈ. સ. ૫૨૫ થી ૫૨૯ નાં) અને ધરસેન ૨ જાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૫૮૮)માં ઉલ્લિખિત છે. ૩૩૮ ધ્રુવસેન ૧ લાનાં એ દાનશાસનો (ઈ. સ. ૫૨૫, ૫૨૬)માં તથા ધરસેન ૩ જાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૨૩)માં એનો નગર તરીકે ઉલ્લેખ

થયેલો છે, ૩૩૯ જ્યારે એનો ધરસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૧૨૩), ઉપરાંત ધરસેન ૪ થા (ઈ. સ. ૧૪૪) અને શીલાદિત્ય ૩ જનાં (ઈ. સ. ૧૬૪ નાં) દાનશાસનોમાં 'આહાર' તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૩૪૦ જાવનગર જિલ્લામાં જાવનગર તાલુકામાં, ધોધાથી પશ્ચિમ દિશામાં આશરે નવેકે કિ.મી. (છએક માઈલ) ઉપર, આ ગામ આવેલું છે.

પાદલિપ્તપુર-પાલીતાણા : સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ-જાવનગર જિલ્લામાં શત્રુંજય ગિરિની તળેટીમાં આવેલા આ પ્રાચીન નગરને લગતો આલિલેખિક હલ્લેખ ગોવિંદરાજ પ્રભૂતવર્ષના ઈ. સ. ૮૧૮-૧૯ ના દેવલીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં 'પાલિતાનક' તરીકે થયેલો મળે છે. ૩૪૦ અ સવિશેષ હલ્લેખ જૈન પ્રત્યંધોમાંના છે. પ્રભાવકચરિતમાં પાદલિપ્તસૂરિનું ચરિત આપતાં એમના શિષ્ય સિદ્ધ નાગાજીનનો પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો છે. રસની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા આ નાગાજીને વિમલાદ્રિ(શત્રુંજય)ની તળેટીમાં ગુરુના નામથી 'પાદલિપ્ત-પુર'ની સ્થાપના કરી ત્યાં મહાવીર સ્વામીનું ચૈત્ય કયું હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૪૧ પ્રત્યંધચિંતામણિ અમાત્ય વસ્તુપાલે 'પાલિતાણુક'માં વિશાલ પૌપધશાળા કરાવ્યાનું નોંધી, પછી 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાજીને ગુરુની સેવાના ફલસ્વરૂપ 'ગગનગામિની' વિદ્યા મેળવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૩૪૨ વિવિધતીર્થકલ્પે 'વાલક' (આજનો વાલાક) પ્રદેશમાં 'પાલિતાણુક' નગર હોવાનું કહી 'કવડિ' નામના ગ્રામમહત્તરનું કથાનક આપ્યું છે; ૩૪૩ આગળ જતાં 'પાલિપ્તપુર'માં નાગાજીન પાદલિપ્ત-ચાર્યની સેવામાં હોઈ પછી એનું પણ કથાનક નોંધ્યું છે. ૩૪૪ પુરાતનપ્રત્યંધ-સંગ્રહમાં વસ્તુપાલે 'પાલીતાણુક' ગયાનું અને ત્યાં-'પાદલિપ્તપુર'માં લલિતા-દેવીના શ્રેય માટે સરોવર કરાવ્યાનું અને 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાજીન ગુરુની સેવા કરતો હોવાનું એમ ત્રણ વાર નોંધ કરવામાં આવી છે. ૩૪૫ પ્રત્યંધકેશ તો નાગાજીને 'પાદલિપ્તપુર' નવું વસાવ્યાનું, નેમિનાથજીનું દેરાસર કરાવ્યાનું, વગેરે નોંધી લે છે. ૩૪૬

સિંહપુર : આવશ્યકસૂત્રની નિયુક્તિમાં તીર્થંકર શ્રેયાંસના જન્મસ્થાન તરીકે 'સિંહપુર' કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૪૭ તે વારાણસી પાસેનું 'સિંહપુરી' ખાનવામાં આવે છે, પરંતુ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની શીલાકદેવની વૃત્તિમાં એક હાલરકું ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે તેમાં 'નકપુર' 'હસ્તકદપ' 'ગિરિપત્તન' 'કુક્ષિપુર' 'પિતામહસુખ' 'શૌરિપુર' એ નગરો સાથે 'સિંહપુર' પણ છે. ૩૪૮ તે કદાચ સૌરાષ્ટ્રનું હોઈ શકે

બૌદ્ધસાહિત્યમાં સિંહલ-સંસ્કૃતિને આરંભ 'લાળ' દેશના એક રાજપુત્રના આગમનથી કહેવામાં આવ્યો છે; અનુશ્રુતિ અનુસાર એ રાજપુત્ર સિંહપુરના સ્થાપક સિંહબાહુ રાજાનો પુત્ર હતો. ૩૪૯ 'સિંહપુર' અને 'લાળ' કયાં એ વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. એમાંના એક મત અનુસાર એ 'સિંહપુર' સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલું 'સિહોર' હોવું સંભવે છે. ૩૫૦ સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જિલ્લાના સિહોર તાલુકાનું વડું મથક 'સિહોર' ગુજરાતના ઇતિહાસમાં 'સિંહપુર' તરીકે જૂના સમયથી જાણીતું રહ્યું છે. મૈત્રક રાજા ધ્રુવસેન ૧ લાનાં ઈ. સ. ૫૨૫ તથા ૫૨૮ નાં દાનશાસનોમાં, ૩૫૧ ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૫ ના દાનશાસનમાં અને શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૪ ના દાનશાસનમાં ૩૫૨ દાન લેનાર બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાન તરીકે સિંહપુરનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ઈ. સ. ૧૨૯૬ ના અભિલેખમાં, અનુનંદેવ વાઘેલાના સમયના એક જૈન ગૃહસ્થને 'સિંહપુરવંશજ-ના' કહ્યો હોઈ એનું કુટુંબ સિંહપુરમાંથી ઊતરી આવ્યાનું કહી શકાય. ૩૫૩

પ્રખ્યાતમાં પણ 'સિંહપુર' જોવા મળે છે. પ્રભાવકચરિતમાં સિદ્ધરાજ બ્રાહ્મણોને 'સિંહપુર' દાનમાં આપી શત્રુજય ગિરિ ઉપર ગયાનું નોંધવામાં આવ્યું છે, ૩૫૪ જ્યારે પ્રખ્યાતિતામણિમાં પણ સિદ્ધરાજે વાલાક દેશમાંની દુર્ગશૂભિમાં બ્રાહ્મણોનો 'સિંહપુર' નામનો 'અગ્રહાર' સ્થાપ્યાનું કહ્યું છે. ૩૫૫ વિવિધતીર્થ-કલ્પમાં સો-ગણુ યાત્રાકુળ મળે તેવાં નગરોમાં 'સિંહપુર'ને ગણાવ્યું છે; ત્યાં ૮૪ તીર્થોમાં 'સિંહપુર'માં વિમલનાથ અને નેમિનાથનાં દેરાસર કહેવામાં આવ્યાં છે. ૩૫૬

તલાળ: સામાન્ય રીતે બહુ જાણવામાં ન આવેલું 'તલાળ'—અત્યારે ભાવનગર જિલ્લામાં તળાળ તાલુકામાં આવેલું તળાળ—મહેર રાજા જગમલ્લાના ઈ. સ. ૧૨૦૭ ના દાનશાસનમાં જાણવામાં આવ્યું છે. ૩૫૭ જગમલે 'તલાળ-મહારથાન'માં પેતાનાં માતાપિતાની સ્મૃતિમાં એ શિવજિગોને નામ આપ્યાનું ત્યાં કહ્યું છે. શેત્રુંજી નદીના કાંઠે આવેલા હરાસણી ગામમાં (ઈ. સ. ૧૩૧૯)ના લેખમાં 'તાલધ્વજ' કહ્યું છે તે આ તળાળ જ છે. એ 'તાલધ્વજ'નો વહીવટ રાજા મહીષે ટેપક નામના મહેરને સોંપ્યો હતો. ૩૫૭ અ વિવિધતીર્થકલ્પમાંના 'શત્રુજયતીર્થકલ્પ'માં શત્રુજયનાં એકવીસ નામોમાં એક 'તાલધ્વજ' પણ છે ૩૫૮ તે ઉપરનું 'તલાળ' નથી. તળાળ એના મધ્યે આવેલા પહાડની પ્રાચીન ગુફાઓને માટે જાણીતું છે. શેત્રુંજી નદી એની નજીકમાંથી જ પસાર થાય છે.

મધુમતી-મહુવા : સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્વ-દક્ષિણે ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના મહુવા બંદરનું જૂનું નામ 'મધુમતી' મળે છે. મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં 'સુરાષ્ટ્રમાં મધુમતીદ્વારે આવેલા દેસેનકગ્રામ'નો નિર્દેશ થયો છે. ૩૫૯ આ 'મધુમતી' તે 'મહુવા' છે. દશકુમાર-ચરિતમાં મધુમતીના સાર્થવાહનો પુત્ર બલભદ્ર મધુમતીથી આવી વલભીના ગૃહગૃમ્હની પુત્રી રત્નવતી સાથે પરણ્યો હોવાનું કહ્યું છે. ૩૬૦ 'મધુમતી'માં વિ. સં. ૧૦૮(ઈ. સ. ૫૨)માં જાવડિ નામનો ધનપતિ રહેતો હોવાનું વિવિધ-તીર્થકલ્પમાં કહ્યું છે. ૩૬૧ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહના 'વજ્રસ્વામિકારિતશત્રુંજયોદ્ધાર-પ્રબંધ'માં ગુરુ વજ્રસ્વામી 'મધુમતીનગરી'માં આવ્યા તેમણે 'મધુમતી'માં રહેતા સૌરાષ્ટ્રક પ્રાંતવાટ જાવડ શેઠના પુત્ર જવરને ઉદ્દેશ આપી એના દ્વારા શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોવાનું કહ્યું છે, ત્યાં આ નગરને 'મહુવા' પણ કહ્યું છે. ૩૬૨

મંડલી : 'મંડલીદ્રંગ' તરીકે નાના તાલુકાના પ્રકારનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ મૈત્રકવંશના ગૃહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ ના દાનશાસનમાં થયેલો જોવા મળે છે. ૩૬૩ ખીજે ઉલ્લેખ શીલાદિત્ય ૧ જાના ઈ. સ. ૬૦૯ અને ખરગ્રહ ૧ જાના ઈ. સ. ૬૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૩૬૪ 'મંડલીદ્રંગ'નું વડું મથક 'મંડલી' (હાલનું 'માંડલ') સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી જિલ્લાના રાજુલા મહાલમાં રાજુલાથી પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (૧૦ માઈલ) અને ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના સુખ્ય મથક મહુવાથી પશ્ચિમે અંદાજે વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

ભદ્રપત્તન : એ સમયના આ કોઈ મહત્વના લાગતા નગર પાસે જાવણી નાખ્યાનો ઉલ્લેખ ધરસેન ૨ જાના ઈ. સ. ૫૭૧, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૬, અને કુવસેન ૨ જાના ઈ. સ. ૬૩૮ ના, દાનશાસનેમાં થયેલો છે. ૩૬૫ ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકામાં મહુવાની ઉત્તરપૂર્વે સાતેક કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું 'ભાદરૌડ' ગામ પુરાતન છે અને એ આ 'ભદ્રપત્તન' હોવાની શક્યતા છે. 'ભાદરૌડ' માટે સંજ્ઞા ગિતરી આવવાને સં. શબ્દ મદ્રપાટક જોઈએ; પત્તન અને પાટક એકાર્થવાચી હોઈ, મૂળમાં એ મદ્રપાટક હોય, અને મદ્રપત્તન પણ કહેવાતું હોય.

કોટિનગર : પ્રબંધોમાં 'કોટિનગર' તરીકે જે ઉલ્લિખિત થયું છે તે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનું, અમરેલી જિલ્લામાં મૂળદ્વારકા નજીક આવેલું 'કોટીનાર' સમજાય છે; એ જૂનાગઢ જિલ્લાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાસપાટણથી અગ્નિકોણે ચાળીસેક

કિ. મી.(પચીસેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે. પ્રભાવકચરિતમાં રૈવતકનાં અંબાદેવીના સંદર્ભમાં 'કોટિનગર'ના બ્રાહ્મણ સોમભટ્ટની કથા આપી છે. ૩૧૧ એ પછી સોલંકીરાજ કુમારપાલ આ. હેમચંદ્ર સાથે યાત્રા કરતો ગિરનાર-અંબાજીની યાત્રા કરી સોમેશ્વરપત્તન-પ્રભાસપાટણ આવી ત્યાંથી 'કોટિનગર'માં ગયાનું નોંધાયું છે. ૩૧૭ સોમભટ્ટની વાર્તા નોંધતાં વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'કોટીનાર' એવું પ્રાકૃત નામ જ આપ્યું છે ૩૧૮ અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં 'કોટીનારપુર' સંસા આપી છે. ૩૧૯ મોડેથી દીવના ઈ. સ. ૧૩૩૬ના અભિલેખમાં 'કોટિનગર' જ જોવા મળે છે. ૩૧૯અ

કુબેરનગર : ગીરપંથકના આંબળાસ ગામ નજીકથી મળેલા જયદ્રથવંશના મહારાજ અદિવર્માના અંદાજે ઈ. સ. ૭૨૨ ના દાનશાસનમાં જુદાં જુદાં ગામેની જમીનનું એક ભિક્ષુવિહારના નિભાવ માટે દાન આપવાનું લખ્યું છે તેમાં એક 'કુબેરનગર'નો પણ નિર્દેશ થયો છે. ૩૭૦ કોટીનારનું નામ 'કુબેરનગર' હોવાનો કવચિત્ અભિપ્રાય થયો છે, પણ આ દાનશાસનમાંનાં ગામેની નિકટતાની દૃષ્ટિએ એ અમરેલી જિલ્લાના ધારી તાલુકાનું 'કૂબડા' હોવાની શક્યતા વિશેષ છે.

ગોમૂત્રિકા : અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડલ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈંધવ રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ. ૮૮૬-૮૭ ના દાનશાસનમાં 'કાર્યાયાતકચ્છ' વિષયમાંના 'ગોમૂત્રિકા'ના બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૩૭૧ આ 'કાર્યાયાતકચ્છ' વિષય કે એના વડા મથક 'કાર્યાયાત'નો આજે પત્તો લાગતો નથી. 'ગોમૂત્રિકા' એ ગોંડળ પાસે આવેલું 'ગોમટા' હોવાની શક્યતાના બળ ઉપર સંભાવના કરી શકાય કે જેતપુર અને વીરપુર વચ્ચે કોઈ નષ્ટ થઈ ગયેલી નદીનો ખજૂરીઓવાળો પટ ઈશાનથી વાયવ્ય તરફ જતો જોવામાં આવે છે તે એક સમયે રસાળ પ્રદેશ હોય અને તેથી 'કચ્છ' સંજ્ઞાને પાત્ર બન્યો હોય. એ વિષયનો વિસ્તાર તો ભાદરના ઉત્તર કાંઠેથી લઈ ગોંડળ સુધી સંભવી શકે. અત્યારે આ રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનો અને જેતપુર તાલુકાનો ભાગ છે.

ગોત્રકવંશીય શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ. ૬૯૧ ના દાનશાસનમાં 'ગોમૂત્રિકા'થી નીકળી આવી વલભીમાં આવી વસેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે એમ કહ્યું છે. ૩૭૨ આ 'ગોમૂત્રિકા'નો કહી શકાય તેવો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડલના રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ. ૮૮૬-૮૭ના દાનશાસનનો ઉપર નોંધ્યો છે. ૩૭૩ ગોમટા રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકામાં ગોંડળથી દક્ષિણે ૧૨ કિ. મી.(સાડાસાત માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

ગોમંડલ : સુરાષ્ટ્રમાં 'ગોમંડલનગર'નો ધારા નામનો તેર કરોડનો આસામી આવક હતો, જે સાતસો ચોદ્ધા, સાત પુત્રો અને તેરસો માડાં લઈ સંઘ કાઢી યાત્રાએ નીકળ્યો હતો, એમ પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં લખ્યું છે. ૩૭૪ નવમી શતાબ્દીના અષ્ટમહસ્ત્રિનો એને સમકાલીન કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રમંધને અભીષ્ટ 'ગોમંડલ' તે રાજકોટ-જેતલસર રેલમાર્ગ ઉપર આવેલું શહેર હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનું આજનું વડું મથક ગોંડળ છે.

રોહાણક : મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૨ જનના ઈ. સ. ૬૩૮ ના દાન-શાસનમાં સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'રોહાણકપથક'ના 'નાગદિન્નાનક' ગામનું દાન સૂચવાયું છે. ૩૭૫ આ પથકનું વડું મથક હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ખોટાદથી દક્ષિણ-પૂર્વે પચીસ કિ. મી. (સોળ માઈલ) ઉપરનું 'રોહીશાળા' અથવા રાજકોટ જિલ્લાના રાજકોટ તાલુકાનું 'રોણકી' હોઈ શકે. ૩૭૬ એમનું એક સંગત સૂચન પણ છે કે ગોંડળ તાલુકામાં એક 'નાગડસ' ગામ આવેલું છે તે 'નાગદિન્નાનક' હોય તો એ 'રોણકી' નજીક હોઈ 'રોણકી' વધુ અંધ એસે. જૂનાગઢ જિલ્લાના માણાવદર તાલુકામાં પણ એક 'રોણકી' આવેલું છે.

ઢાંક : આલિલેખિક દૃષ્ટિએ ઢક્કતીર્થ તરીકે આ સ્થળનો ઉલ્લેખ અપર-સુરાષ્ટ્રમંડલના શાસક સૈંધવવંશના અગ્નિક ૨ જનના ઈ.સ. ૮૩૨ના દાનશાસનનો છે. ૩૭૭ જેમાં પચ્છત્રી પ્રદેશમાં આવેલું આ 'ઢંકતીર્થ' ગામ 'સોમેશ્વર'(પ્રભાસ-પાટણ)ના રહીશ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવ્યું કહ્યું છે. ઢાંક રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટા તાલુકામાં આલેયના ડુંગરની તળેટીમાં, ધૂમલીથી પૂર્વમાં ૪૦ કિ.મી. (૨૫ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એની પ્રાચીન જૈન ગુફાઓ માટે જાણીતું છે. ૩૭૮

સુવર્ણમંજરી : વિષય તરીકે સુવર્ણમંજરી કે સ્વર્ણમંજરીનો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રમંડલ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈંધવવંશના રાણકના ઈ.સ. ૮૭૪-૭૫ ના, અગ્નિક ૩ જનના ઈ.સ. ૮૮૬-૮૭ના અને જાઈક ૨ જનના ઈ.સ. ૯૧૫ના દાન-શાસનમાં થયેલો છે. ૩૭૯ આ દાનશાસનોમાંના એ વિષયનાં ગામોના સંદર્ભમાં એ વિષયના વડા મથક 'સુવર્ણમંજરી'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્ન થયા છે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીએ (રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજી તાલુકાના વડા મથક) ધોરાજીથી ઉત્તરે નવેક કિ.મી. (૬ માઈલ) ઉપર આવેલા 'સનાળા' વિશે સંજ્ઞાવના કરી છે. ૩૮૦ આ સનાળા રાજકોટ જિલ્લાના જામકંડોરણ મહાલમાં છે. અલતેકરે વિકલ્પ લેખે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'સોનપુર' નામનાં ગામો-

માંનું એક, અથવા ધૂમલીથી વીસેક કિ.મી. (૧૨ માઈલ) ઉત્તરપૂર્વે આવેલા 'સોનવડિયા' હોવાનું અતાવ્યું છે. ૩૮૧ આ 'સોનવડિયા' અત્યારે જામનગર જિલ્લાના જામજોધપુર તાલુકામાં આવેલું છે અને ગુપ્ત-મૈત્રકકાલની સંધિના સ્વીકારાયેલા પ્રાચીન ગોપમ દિરવાળી 'ઝીણવાળી ગોપ'થી નૈર્ઋત્યે પાંચેક કિ.મી. (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે. પચ્છત્રી વિષયના વિસ્તારની અને સુવર્ણ-મંજરી વિષયના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે તે વિષયનું વડું મથક કયાં હોય એનો વિચાર કરવામાં આવે તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તે 'સનાળા' વધુ અંધ ખેસે એમ છે; જોકે દાનશાસનોમાં આપેલાં કેટલાંક ગામ 'સોનવડિયા'ની નજીક પણ કહી શકાય એમ છે તો સમાન લાગતી સંજ્ઞાનાં એ ગામ 'સનાળા'ની નજીક પણ છે. અલતેકરે કોઈ એક 'સોનપુર'ની પણ સંભાવના કરી છે, પણ અત્યારે 'સોનપરા' અને 'સોનપરી' જેવાં નામ છે તે કયાંય દૂર છે, એનો દાનશાસનોમાંનાં ગામો સાથે કોઈ મેળ મળતો નથી.

પચ્છત્રી : ખેમાં 'પ્રદેશ' તરીકે અને ત્રીજામાં 'વિષય' તરીકે એ રીતે આનો ઉલ્લેખ અપરસુરાપ્દામંડલના, ભૂતાંખિલિકામાં રાજધાની રાખી રહેલા, સૈંધવ-વંશના અગ્રગુક ૨ જનતા ઈ. સ. ૮૩૨ ના, જાઈક ૧ લાના આશરે ઈ. સ. ૮૩૪-૩૫ના અને રાણુકના અંદાજે ઈ. સ. ૮૬૮-૬૯ના દાનશાસનમાં જોવા મળે છે. ૩૮૨ 'પચ્છત્રી' એ બરડા કુંગરની પશ્ચિમે આવેલી સપાટ જમીન ઉપર આવેલું આજનું 'પાછતર' ગામ છે. અલતેકર વગેરેએ 'પાછતરડી' ૪૮૩ કહ્યું છે, પણ એ તો 'પાછતર'ની નૈર્ઋત્યે નવું વસેલું પરું હોય તેવું નાનું ગામ છે. 'પચ્છત્રી' શબ્દ 'પાછતર' એવો વિકાસ આપે છે એ બહુ રપજ છે. જામનગર જિલ્લાના ભાણુવડ તાલુકાનું આ 'પાછતર' જૂના ઉજ્જડ 'ધૂમલી'થી પશ્ચિમે ૬ $\frac{૩}{૪}$ કિ.મી. (છ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એનાં ૭ મી-૮ મી સદીનાં પાંચ ભગ્ન મંદિરોને માટે જાણીતું છે.

ભૂતાંખિલિકા-ભૂતાંખિલી-ભૂમિલિકા-ભૂમલિકા : 'અપરસુરાપ્દા-મંડલ' કિંવા પશ્ચિમ સુરાપ્દાની રાજધાની તરીકે સૈંધવોનાં દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંખિલિકા'નો નિર્દેશ થયેલો છે. અહીં ઈ. સ. ૭૩૦ આસપાસથી, જેનું રાજચિહ્ન 'મકર' હતું તેવો, રાજવંશ-જયદ્રથવંશ કે 'સૈંધવવંશ' ઈ. સ. ૬૧૫ સુધી સત્તા ઉપર હતો. જ્યે દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંખિલિકા'ને રાજધાની કહી છે. ૪૮૪ એ પછી ઈ. સ. ૯૮૬ માં રાણુક બાજકસદેવ 'ભૂતાંખિલી'માં રાજ્ય કરતો જાણવામાં આવ્યો છે. એના દાનશાસનમાં 'અપરસુરાપ્દામંડલ' ન કહેતાં 'નવસુરાપ્દા'.

માંનો 'જ્યેષ્ઠકપ્રદેશ' (જેઠવાઓનો પ્રદેશ) કહેવામાં આવેલ છે અને 'ભૂતાંબલી'ને 'મંડલકરણ' કહેલ છે. ૩૮૫ રાજા જાઈકદેવનું ધીણકીનું દાનશાસન આ પહેલાંનું ઈ. સ. ૭૩૮ નું હોવાનો દાવો કરે છે; એમાં રાજધાનીને 'ભૂમિલિકા' કહી છે અને રાજાને સૌરાષ્ટ્રાધિપતિ: પરમમહારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વર: કહ્યો છે, જ્યારે એનાં પ્રામાણિક દાનપત્રોમાં એને સમધિગતાશેષમહાશબ્દમહાસામંતાધિપતિશ્રીજાઈક કહેલો છે. ૩૮૭—૪૧૫ પશુ ગુપ્ત સંવત્સરને બદલે વિક્રમનું કહ્યું છે; આવાં કારણોએ એ દાનશાસન બનાવટી પુરવાર થયું છે તેથી 'ભૂમિલિકા' સંજ્ઞાને ઐતિહાસિક બળ નથી. ૩૮૮ એ ખરું છે કે વીસલદેવ વાઘેલાના સમયનો ઈ. સ. ૧૨૫૯ નો પોરબંદરનો એનો સુરાષ્ટ્રમંડલનો અભિલેખ મળ્યો છે તેમાં 'મૂમલિકા' શબ્દથી પ્રચલિત 'ભૂમલી'નું સંસ્કૃત રૂપ જોવા મળે છે, ૩૮૯ તો એના વંશજ સારંગદેવ વાઘેલાનો ઈ. સ. ૧૨૬૦ નો વંશજીનો અભિલેખ બાતુ(ભાણુ જેઠવા)ના નિર્દેશ સાથે 'મૂમ્પલ્લી' ઉપર સારંગદેવનો પ્રતિનિધિ વિજયાનંદ ચડાઈ કરી ગયાનું નોંધે છે. ૩૯૦ પરંતુ આ પહેલાંના જૂનાગઢ જિલ્લાના આજકાલ ગામના ઈ. સ. ૧૨૦૬ ના અભિલેખમાં ધસાયેલા અક્ષરોમાં મૂતાંબિલ્યાં વંચાય છે, ૩૯૧ જે રાણા સિંહની રાજધાની સૂચવેલ છે, તો ઈ. સ. ૧૩૧૮-૧૯ ના જામનગર જિલ્લાના રાવલ ગામના અભિલેખમાં મૂતાંબિલ્યાં મંડલકરણે એ રીતના રાણા બાજલદેવના દાનશાસનને મળતા શબ્દોમાં 'મૂતાંબિલી' જ કહી છે, ૩૯૨ એટલે સંસ્કૃત નામ સ્થાનિક રાજાઓના અભિલેખોમાં તો મૂતાંબિલિકા કે મૂતાંબિલી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લોકોમાં નામ 'મૂમલી' હશે એટલે 'મૂમલિકા' અને 'મૂમ્પલ્લી' જેવાં સંસ્કૃતીકરણ પશુ બહારના દાતાઓએ પ્રયોજ્યાં. આ નષ્ટ થઈ ચૂકેલા રાજધાનીના નગરનું નામ 'ધૂમલી' ક્યારે વ્યાપક બન્યું એનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો આજે પ્રાપ્ત નથી. અસલ શબ્દ કયો હોવો જોઈએ એ વિષયમાં ડોલરરાય રં. માંડે સંભાવના કરીને ધ્યામોત્તિકના સંસ્કૃતીકરણ મૂમક-માંથી મૂમ્લીનું મૂળ અને ધ્યામોત્તિક એવા વૈકલ્પિક રૂપમાંથી ધૂમલી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૩૯૩ એમાં 'લી' કેવી રીતે આવે એનો એમને ખ્યાલ નહિ, જે 'મૂમ્પલ્લી'વાળાને સૂચ્યો છે. અર્થાત્ ઉત્તર અંગ 'પલ્લિકા' માંથી આવ્યું છે. ભૂમકનું અને એના ઉત્તરાધિકારી નહવાનનું શાસન ઈ. સ. ૬૦ પહેલાંનું કહેવાયું છે; ૩૯૪ આનું શાસન નાસિકથી અજમેર સુધીના પ્રદેશ ઉપર હતું. ક્ષહરાત કુલના આ ખંડે રાજવીઓની સત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં જાડે સુધી હતી અને ભૂમકના નામ ઉપરથી ખરડાના કુંગરની ઉત્તર ઉપત્તકમાં નવી નગરી મૂમકપલ્લિકા જેવી સ્થપાઈ એવો કોઈ પુરાવો હજી તો ઉપલબ્ધ થયો નથી, અને તેથી એ 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર' હોય અને એનો નાશ થયા પછી નરકાસુર-ભૌમાસુરના એ

નગરનું પાછળથી મૌર્યપદ્ધિકાના રૂપમાં નામકરણ પ્રચલિત બન્યું હોય એવી એક સંભાવના કરી છે. ૩૯૫ આમ છતાં સબળ પુરાવાને અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું કહી શકાય એમ નથી.

ફંકપ્રસ્તવણ : ગારુલકવંશના વરાહદાસ રજનું ઈ. સ. ૫૪૯ નું દાનશાસન અને એના પુત્ર સિંહાદિત્યનું ઈ. સ. ૫૭૪ નું દાનશાસન એ ‘ફંક-પ્રસ્તવણ’માંથી ફરમાવવામાં આવ્યાં છે. ૩૯૬ અને દાનશાસનોમાં વરાહદાસ રજનો દારકા સાથે કોઈ ખાસ પ્રકારનો સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ વિષયમાં હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રીએ કરેલી વિચારણા પ્રતીતિજનક છે. ૩૯૭ અને પોતાના શાસનપ્રદેશમાં દારકાનો સમાવેશ થતાં પોતાને “દારકાધિપતિ” કહેવરાવવાનો લાભ વરાહદાસ રજને મળ્યો હોવાનું કહી શકાય એમ છે. તામ્રપત્રોમાં ‘ફંકપ્રસ્તવણ’માંથી આ દાનશાસન ફરમાવ્યાં હોવાનું જણાવ્યું છે; એ રાજધાનીનું સ્થાન છે કે જાવણીનું એવું ત્યાં સ્પષ્ટ નથી, છતાં વલમીતના પ્રકારે ફંકપ્રસ્તવણાત્ હોઈ રાજધાની હોઈ પણ શકે, આવું કોઈ સ્થાન આજે પકડાતું નથી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ફંકને બદલે ઢંક કહાવ્યું હોઈ શકે એવી સંભાવના કરેલી, ૩૯૮ પરંતુ એમણે જાપ વાંચ્યા પછી ફંક માન્ય રાખેલ છે. ઢાંકની પાસે ‘ઝીઝૂરીઝર’ની બૌદ્ધ શુદ્ધાઓ જાણવામાં આવી છે. ‘ઝર’ અને ‘પ્રસ્તવણ’ બેઉ એકાંત છે, તો એ સ્થાન ‘ફંક’ તરીકે રાજધાનીનું હશે ? શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ તો પ્રભાસપાટણની પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) ઉપરના ‘પ્રશ્નાવડા’ ગામને ‘પ્રસ્તવણ’ માની એનાથી નવેક કિ. મી. (છએક માઈલ) દક્ષિણે આવેલ ‘મૂળદારકા’ને વરાહદાસની જીતેલી દારકા કહેવા માગે છે. ૩૯૯ પરંતુ દારકામાં થયેલા ઉત્ખનને એક વાત સ્પષ્ટ કરી આપી છે કે ૪૦૦ આગળની દારકાના સ્થાને માનવ-વસાહત ઈ. પૂ. ૧ લી સદી સુધી તો સ્પષ્ટ રીતે પકડી શકાય છે, એટલે પ્રશ્નાવડા અને કોડીનાર નજીકની ‘મૂળદારકા’ સાથે વરાહદાસની દારકાને જોડી દેવાનું યુક્તિસંગત નથી. હકીકતે ‘ફંકપ્રસ્તવણ’ એ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રનું જ કોઈ સ્થાન હતું. પાછળથી ગારુલકોની સત્તા વિસ્તૃત થયા પછી દોઢસોક વર્ષે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં વલબીના સામંતો તરીકે સૈંધવો આવ્યા અને રાજધાની ‘ભૂતાગ્નિલિંગ’માં કરી. ‘ફંક’ શબ્દમાં રકાર ન હોઈ જૂનાગઢ જિલ્લાના સીધા ગામની પૂર્વે એકાદ કિ. મી. (પાંચેક ફર્લાંગ) ઉપરના ‘ફરંગટા’ ગામની પણ કથ્થના કરવાની જરૂર રહેતી નથી; વળી ‘ફરંગટા’ એ તો તર્કી ‘ફરંગટા’ શબ્દનો વિકાસ હોવાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૦૧

કાલાપક : મૈત્રક કાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં 'કાલાપકપથક' સંજ્ઞાથી એક પથક દાનશાસનોમાં જોવા મળે છે. શીલાદિત્ય ૧ લા ઉર્ફે ધર્માદિત્યના ઈ. સ. ૬૦૫ ના તૂટક દાનશાસનમાં '.....કપથકે' શબ્દથી 'કાલાપકપથક' સમજાય છે. ૪૦૨ ધરસેન ૩ જનના ઈ. સ. ૬૨૩ ના, ધ્રુવસેન ૨ જનના ઈ. સ. ૬૨૬ ના, ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૫ ના અને શીલાદિત્ય ૨ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના—એ દાનશાસનોમાં ૪૦૩ એનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૪ ના તેમજ ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં પાકની શુદ્ધિ નથી, ૪૦૪ પશુ ત્યાં 'કાલાપકપથક' ઉદ્દિષ્ટ છે. પથકના નામ માત્રથી એ પથકનું વડું મથક રાજકોટની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ તાલુકાનું વડું મથક 'કાલાવડ' તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

પુષ્પસાંબપુર : મૈત્રક શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના અને ૬૭૬ ના—એ જ દાનશાસનોમાં 'પુષ્પસાંબપુર'થી નીકળીને વલભામાં આવી રહેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યા છે. ૪૦૫ આ 'પુષ્પસાંબપુર' એ જામનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા તાલુકાનું ખંભાળિયાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે ૧૧ કિ. મી. (સાત માઈલ) ઉપર આવેલું 'સામેર' હોવાની શક્યતા છે. ૪૦૬

વર્ધમાન : મૈત્રકકાલના 'ભુકિત' નામના વહીવટી બૃહાગ તરીકે 'વર્ધમાન'('વઢરાણ')નું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવ્યું છે. શીલાદિત્ય ૫ માના ઈ. સ. ૭૨૧ અને ઈ. સ. ૭૨૨ નાં દાનશાસનોમાં 'વર્ધમાનભુકિત'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવાનું મળે છે. ૪૦૭ ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪ માં જયસેનસૂરિએ 'હરિવંશપુરાણ'ની રચના 'જયવરાહ' નામના રાજાના સમયમાં વર્ધમાનપુરમાં કર્યાનું કહ્યું છે. ૪૦૮ ચાપવંશનો ધરણીવરાહ ઈ. સ. ૯૧૭-૧૮ માં વર્ધમાનપુરમાં સત્તા ઉપર હોતો એ એના એકમાત્ર મળતા દાનશાસનથી જાણવા મળે છે. ૪૦૯ અહીં જ દિગંબર સંપ્રદાયના આચાર્ય હરિવેણે કથાકોશની રચના ઈ. સ. ૯૩૩માં કર્યાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૧૦ પ્રબંધોમાં પ્રબંધ-ચિંતામણિ સિદ્ધરાજે નવધણુ નામના આભીરરાજાને કબજે કરવા, પોતે અગિયાર વાર એનાથી હારેલો હોઈ, 'વર્ધમાન' વગેરે નગરોમાં કોટ તૈયાર કરાવીને એના તરફ કૂચ કર્યાનું નોંધે છે. ૪૧૧ એ પછી કુમારપાલના સમયમાં એનાથી દલનાયક-પદ પામીને ઉદયન મંત્રીએ સૌરાષ્ટ્રમાં કૂચ કરી જતાં 'વર્ધમાનપુર'માં યુગાદિદેવ-ઋષભદેવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૪૧૨ અને મેરુતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિની રચના 'વર્ધમાનપુર'માં જ ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં પૂરી કર્યાનું

એની પુષ્પિકાથી સમગ્રાય છે. ૪૧૩ 'સત્યપુરતીર્થકલ્પ'માં 'વૃદ્ધમાળ ગામ' તરીકે આ નગર સૂચવાયું છે, ૪૧૪ પુરાતનપ્રયંધસંગ્રહમાં વીરધવલના મૃત્યુ પછી વીરમ અને વીસલમાંથી વીસલને રાજા બનાવવામાં આવતાં વીરમે 'પ્રજ્ઞાદનપુર' 'વિદ્યાપુર' 'વર્ધમાનપુર' 'ધવલકુક' અને પાંચમું 'પેટલાઉદ્રપુર' (અનુક્રમે 'પાલનપુર' 'વીજનપુર' 'વટવાણ' 'ધોળકા' અને 'પેટલાહ') માગી લીધાં- એમાં 'વર્ધમાનપુર' નિર્દેશાયેલું છે. ૪૧૫ પ્રયંધકોશમાં વીરધવલની આગેવાની નીચે વસતુપાલ-તેજપાલ 'વર્ધમાનપુર'-'ગોહિલવાટિ' (ગોહિલવાડ) વગેરેના રાજવીઓને દંડ કરતા વામનસ્થલી આવી પહોંચ્યાનું અને સંધ કાઢીને નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં સાત ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી 'વર્ધમાનપુર' નજીક મુકામ કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૧૬ 'વર્ધમાનપુર' એ આજનું સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વટવાણ તાલુકાનું વડું મથક 'વટવાણ' છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વર્ધમાન મહાવીરની પ્રતિમાનું અહીં સ્થાપન કરવામાં આવેલું હોઈ, આ નામ મળ્યું ૪૧૭ કહેવાયું છે.

આનુમંત્ર : મૈત્રક ક્રિવસેન ૧ લા ના ઈ. સ. ૫૩૪ ના, ગુહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ ના અને ખરગ્રહ ૧ લા ના ઈ. સ. ૬૧૬ ના-એ દાનશાસનોમાં જરા મોટા નગર તરીકે એનો નિર્દેશ થયો છે. ૪૧૮ આ પતરાં, મોટા ભાગનાં, અમરેલીમાંથી મળેલાં હોવાથી ગદ્રેએ 'આનુમંત્ર' એ અમરેલી હોવાની સંભાવના કરી છે. ૪૧૯ 'અમરેલી'નું સંસ્કૃત રૂપ તો હમરપલ્લિકા હતું. ૪૧૯અ આનુમંત્રની નજીકમાં નિર્દિષ્ટ ગામો ઊપરથી સ્થળનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ખીંભે વિકલ્પ જૂનાગઢ નજીકના 'મજેવડી'નો બતાવ્યો છે. ૪૨૦ તે પણ સંતોષ આપતો નથી.

લિપ્તિખંડ : શીલાદિત્ય ૫ મા નાં ઈ. સ. ૭૨૧ અને ૭૨૨ એ એ વર્ષોનાં દાનશાસનોમાં 'વર્ધમાનભુક્તિ'માંથી નીકળી 'લિપ્તિખંડ' નામક ગામમાં આવી વસેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૪૨૧

સંગપુરી : મૈત્રક શીલાદિત્ય ૧ લા ના ઈ. સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં 'સંગપુરી'થી નીકળી આવેલા અનેક બ્રાહ્મણોને 'વટનગરસ્થલી'માંનું 'ભોંડાનક' ગામ દાન આપવામાં આવેલું કહ્યું છે. ૪૨૨ આ 'સંગપુરી' પકડી શકાતું નથી.

પ્રસન્નપુર : ચૌલુક્ય ભીમદેવ ૧ લા ના ૬૨૭ પ્રદેશને લગતાં ઈ. સ. ૧૦૩૭ અને ૧૦૬૦ નાં દાનશાસનોમાં 'પ્રસન્નપુર'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણને દાન

અપાયાનું લખ્યું છે. ૪૨૩ આ ‘પ્રસન્નપુર’ તે (લાવનગર જિલ્લાના વલભીપુર મહાલનું) વલભીપુર નજીકનું ‘પછેગામ’ ૪૨૪ હોવાનું શક્ય છે કે જ્યાં પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણોની સારી સંખ્યા છે. આ ‘પ્રસન્નપુર’ના નિવાસી હોવાથી ત્યાંના નાગર બ્રાહ્મણ ‘પ્રશ્નોરા’ કહેવાવાની શક્યતાને નકારી શકાય એમ નથી. પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો ઉત્તર પ્રદેશના અહિચંદ્રમાંથી આવ્યા અને વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ એમને ‘નાગર’ તરીકે સ્વીકારી લીધા એવું સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં સૂચિત છે. ૪૨૫ ખૂબ મોડેથી રચાયેલા મનાતા નાગરખંડમાં કોઈ પ્રચલિત અનુશ્રુતિ જ સંપ્રદાય ગઈ છે, બાકી નાગરોના અન્ય ફિરકા ગુજરાત રાજ્યનાં જ ગામે ઉપરથી ઓળખાતા હોઈ પ્રશ્નોરા પછુ આ રાજ્યના જ કોઈ સ્થળના હોય અને એ ‘પ્રસન્નપુર’ (આજનું ‘પછેગામ’) હોય એમ સ્વીકારી શકાય. પ્રભાસપાટણ પાસે ‘પ્રભાવડા’ કરી એક ગામ છે, પરંતુ ત્યાં હાલ પ્રશ્નોરાની કોઈ વસ્તી નથી, તેમ પૂર્વે ત્યાં તેઓની વસ્તી હોવાનું જાણવામાં આવ્યું નથી.

‘રથલીઓ’ તરીકે સખ્યાખંધ નિર્દેશ અક્ષિષેષોમાં જાણવામાં આવ્યા છે, એક નાના વહીવટી વિભાગ તરીકે કોઈ એક નાના નગર કે ગામને વડું મથક બનાવી તે તે સ્થલીની નીચેનાં ગામોનો વહીવટ કરવામાં આવતો. મૈત્રક રાજાઓનાં દાન-શાસનોમાં ઓગણીસ રથલીઓ ઉલ્લેખિત થયેલી છે. શિનબરટક (અમરેલી નજીકનું કોઈ સ્થળ), બિલ્વખાત (જૂનાગઢની દક્ષિણ-પૂર્વ-દક્ષિણે ‘ખીલખા’), ઝરિ (અમરેલી જિલ્લાનું, ધારી પાસેનું, ‘ઝર’), અંબરેણુ (જામનગર જિલ્લામાં, જોડિયા પાસેનું ‘આમરણુ’) જંજુવાનક (જામનગર નજીકનું ‘જંજુડા’), નિમ્બકૂપ (જામનગર નજીકનું ‘લીંબોડા’), કદંબપદ્મક (અનભિજાત), વટપલ્લિકા (મહુવા નજીકનું ‘વડલી’), ધારાખેટ (ધોળાની પૂર્વેનું ‘ધારુકા’), પુષ્પાનક (વલભીપુર નજીકનું કોઈ સ્થાન), વટનગર (વંશગી-સોરઠ નજીકનું ‘વડોદરા’), બારવન (અનભિજાત), આનુમંજી (ગદ્રેએ ‘અમરેલી’ અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ‘મજેવડી’ કહી બંને માટે શંકા દર્શાવી ધારી પાસે સૂચવ્યું છે), સિરાવાતાનક (લાઠીની ઉત્તરે આવેલું ‘શિરવાણિયા’), બાવસનક (અનભિજાત), જો-શલ્યાસા (‘વટપલ્લિકા’ સ્થલીની પશ્ચિમે શક્ય, સંજ્ઞા અસ્પષ્ટ),... મંડલી (અનભિજાત), મદસર (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મોરબી નજીકના ‘માનસર’ની સંભાવના કરી છે) અને લોણાપદ્મક (અનભિજાત)-આ સ્થળો તે તે સ્થલીનાં. ૪૨૬

કપિલકોટ : દ્વાપર-કાવ્યમાં આ. હેમચંદ્રે સોલંકી રાજા મૂલરાજે સૌરાષ્ટ્રના આહરિપુ ઉપર ચડાઈ કરી જંજુમાલી નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં એની સાથે યુદ્ધ કર્યું ને ત્યાં કચ્છના ‘લક્ષ્મી’ને મારી નાખ્યો એવું કહ્યું છે, ૪૨૭

જ્યારે પ્રબંધચિંતામણિમાં જણાવ્યું છે કે મૂલરાજના સૈન્યને અગિયાર વાર હરાવી ચૂકેલા 'લાખાક' કે 'લાખા ફૂલઉત્ર'ને એના 'કપિલકોટ'(આજનો 'કેરાકોટ')માં મૂલરાજે ઘેરી લીધો અને એના ત્રીજે દિવસે ઘાત કર્યો. ૪૨૮ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એ 'લાખાક'ને 'કચ્છેશ્વર' કહ્યો છે અને એણે મૂલરાજને એકવીસ વાર ત્રાસ આપ્યો; બાવીસમી વાર મૂલરાજે એને એના 'કપિલકોટ'માં ઘેરી લીધો અને ખુલ્લા યુદ્ધમાં મૂલરાજે એના ઘાત કર્યો વગેરે લખ્યું છે. ૪૨૯ આ 'કપિલકોટ' કે 'કપિલકોટ' આજે 'કેરાકોટ' તરીકે જાણીતું છે અને ત્યાં સોલંકીકાલના આરંભસમયનું જગન શિવમંદિર કિલ્લાના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં સચવાઈ રહેલું છે. આ 'કેરા'-'કચ્છ કેરા' કચ્છ જિલ્લાના ભૂજ તાલુકામાં ભૂજથી દક્ષિણ દિશાએ વીસેક કિ. મી.(બારેક માઈલ)ને અંતરે નાના નગરના રૂપમાં, મુખ્યત્વે ધરમાઈલી ખોળાઓનું ધાર્મિક સ્થાન સાચવતું, જોવા મળે છે.

ભદ્રેશ્વર : 'ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ' તરીકેનો મહત્વનો કહી શકાય તેવો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ. સ. ૧૧૩૯ ના કચ્છ-ભદ્રેશ્વર નજીક ચોખંડા મહાદેવના મંદિરના લેખમાંનો છે. ૪૩૦ બાકી પ્રબંધોમાં તો 'પ્રબંધકોશ'માં એક સ્થળે શત્રુંજય ગિરિને મધ્યમાં રાખી ભદ્રેશ્વરના માર્ગે ચર્ચ રૈવત ગિરિ તરફ જવામાં આવે તો વચ્ચે રોલા-તોલા નામના ગિરિ આવે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૩૨ બીજો ઉલ્લેખ વ. ઘેલા રાણા વીરધવલના પ્રસંગમાં છે. 'ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ'માં ભીમસિંહ નામનો પ્રતિહાર હતો તે કોઈની આજુ માનતો નહિ; એને રાણા વીરધવલ સાથે અથડામણ ચર્ચ હતી, જેમાં અંતે સંધિ કરી અને એમાં ભીમસિંહને માટે ભદ્રેશ્વરનો વહીવટ જ કરવાનું રહ્યું. ૪૩૨ આ ભદ્રેશ્વર આજે કચ્છ જિલ્લાના મુંદ્રા તાલુકામાં આવેલું છે અને જોતાં તીર્થધામ છે. ભદ્રેશ્વર ગામમાં આશાપુરા માતાનું પ્રાચીન જગન મંદિર અને કુંડ ઘાટની વિશાળ વાવ છે.

ઘડહડિકા-ધૃતઘટી : વાઘેલા અર્જુનદેવના સમયના, ઈ. સ. ૧૨૭૨ ના, વાગડમાં આવેલા રવેચી માતાના મંદિરના પ્રાંગણમાં જોવામાં આવતા અભિલેખમાં 'ધૃતઘટી'ના પ્રદેશમાં આવેલા 'રવગ્રામ'નો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં નજીકમાં આવેલી 'રવેચી માતા'નો નિર્દેશ કર્યો છે. ૪૩૩ રાપરથી ઉત્તર દિશાએ ૨૦ કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર 'ધૃતઘટી' (કચ્છ જિલ્લાના રાપર તાલુકાનું આજનું 'જેડી') ગામ આવેલું છે. આ પહેલાં સોલંકી ભીમદેવ ૧ લા ના ઈ. સ. ૧૦૨૦ ના દાનશાસનમાં 'ઘડહડિકાદેશક'-'ઘડહડિકા' બાર ગામનો સમૂહ)માંનાં ગામોમાં એક 'ઘડહડિકા' કહ્યું છે. ૪૩૩૨ તે પણ આ 'જેડી' છે. ગામનું સ્થળ જોતાં પૂર્વ કાળમાં સમૃદ્ધ વસાહત હશે એવો તરત ખ્યાલ આવે છે.

થારાપદ્ર : થારાપદ્ર(થરાદ)નો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયેલો છે, જ્યાં સોલંકી ભીમદેવ ૧ લાના સમકાલીન 'નિલકમંજરી'ના કર્તા શાંતિસુરિએ દેશમાં બાર લાખનાં ચૈત્યો બનાવડાવ્યા પછી 'રાજ્યએ આપેલા બાકીના સાઠ હજાર 'થારાપદ્ર'માં મોકલી આપ્યાનું કહ્યું છે. ૪૩૪ અહીં 'થારાપદ્ર'ને 'દ્રંગ' કહેવામાં આવેલ છે; આ સ્થાનને કારણે ભીમદેવ ૧ લાના સમયમાં 'ચંદ્રગચ્છ'માંથી 'થારાપદ્રગચ્છ'નો વિકાસ થયો, જેના સંસ્થાપક વિજયસિંહસુર હતા. ૪૩૫ આ થરાદ બનાસકાંઠા જિલ્લાના થરાદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

પ્રહ્લાદનપુર : પુરાતનપ્રજાપંથસંગ્રહમાંના 'કુમારપાલદેવતીર્થયાત્રાપ્રબંધ'થી અને પ્રજાપંથકોશમાંના 'હેમસુરિપ્રબંધ'થી જાણવા મળે છે કે આજુના પરમાર વંશના પ્રહ્લાદને ઈ. સ. ૧૧૮૪ આસપાસ 'પ્રહ્લાદનપુર' (પાલનપુર) વસાવ્યું હતું. ૪૩૬ વીરશવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાત્યોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરમે 'પ્રહ્લાદનપુર' આદિ પાંચ નગર માગ્યાં હતાં. ૪૩૭

આ નગરનો 'પાલહણપુર' તરીકે ઉલ્લેખ સારંગદેવના અનાવડા ગામના ઈ. સ. ૧૨૬૨ ના અભિલેખમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. ૪૩૮ 'પાલનપુર' અત્યારે બનાસકાંઠા જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે.

પંચાસર : પ્રજાપંથિતામણિમાં 'ગૂર્જર ભૂ'માં 'વદીયાર' નામના દેશમાં આવેલા 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસુરિ નામના જૈનાચાર્ય પસાર થતાં એમણે બાળક વનરાજ ચાવડાને જોયો એ કથાનક આવે છે. ૪૩૯ પચાસ વર્ષે જ્યારે વનરાજે અણહિલપુર વસાવી ત્યાં પોતાનો અભિષેક સં. ૮૦૨ માં કર્યો ત્યારે એણે 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસુરિને ભક્તિભાવપૂર્વક બોલાવ્યા અને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પ્રાપ્ત કરેલું સમગ્ર રાજ્ય એમને ચરણે ધર્યું. ત્યાંથી ગુરુની આજ્ઞાથી 'પંચાસર પાર્શ્વનાથ'ને પધરાવી એનું ડેરાસર અને કંટકેશ્વરી મંદિર બંધાવ્યાં. પ્રભાવકચરિતકારે 'પંચાસર'ની જગ્યાએ 'પંચાશ્રય' શબ્દનો પ્રયોગ કરી અને શીલગુણસુરિને બદલે દેવચંદ્રસુરિનો ઉલ્લેખ કરી વનરાજે ગુરુ તરફની કૃતજ્ઞતા બતાવવા ત્યાં 'વનરાજવિહાર'ની રચના કરાવી એમ નોંધ્યું છે. ૪૪૦ રત્નમાળમાં વનરાજનો પિતા જયશિખરી એના સોળ સામંતો સાથે 'પંચાસર'માં રાજ્ય કરતો હોવાનું કહ્યું છે. ૪૪૧ આ પંચાસર મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકામાં, ચાણુરમાંથી દક્ષિણે ૧૩ દિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર, સામાન્ય નાના નગરના રૂપમાં બચી રહ્યું છે.

અણહિલપાટક : ‘અણહિલપાટક’નો સૌથી પહેલો અભિલેખિક ઉલ્લેખ મળ્યો હોય તો એ ત્યાં સોલંકીવંશની સત્તાનો આરંભ કરનાર મૂલરાજના ઈ.સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાંનો છે. ૪૪૨ આ નગરની સ્થાપના વનરાજે કરી હતી એવું અનેક અનુકાલીન ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે; પોતાના અભિષેક માટે રાજધાની વસાવવાની ઇચ્છાએ વીરભૂમિને તપાસતા વનરાજને પીપ્પલુલાતડાગની પાળ ઉપર સુખે ખેડેલા ભરવાડ સાખડ-સુત અણહિલે પૂછ્યું : “શું જોઈ રહ્યા છો ?” પ્રધાનોએ “નગર વસાવવા યોગ્ય વીરભૂમિ જોઈએ છીએ” એવા જવાબ આપતા “એ નગરને જો માડું નામ આપો તો એવી જમીન બતાવું” એવું એ ભરવાડે કહી જ્યાં સસલો કૂતરાને હંકાવી રહ્યો હતો તેવી જમીન બતાવી. એ જમીન ઉપર વનરાજે ‘અણહિલપુર’ નામનું નગર વસાવ્યું. વિ.સં. ૮૦૨ માં ત્યાં ધવલગૃહ બનાવરાવી પોતાનો રાજ્યાભિષેક સાધ્યો. પંચાસરથી ગુરુ-શીલગુણસૂરિને તેડાવ્યા અને ધવલગૃહમાં પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી રાજ્ય ગુરુને અર્પણ કરી દીધું. ગુરુએ એ પાછું આપ્યું અને વનરાજે “પંચાસરા” નામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું દેરાસર ત્યાં બંધાવડાવ્યું. ૪૪૩ વિવિધતીર્થકલ્પમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ.સં. ૮૦૨ માં ચાઉક્કડ (સં. ચાપોત્કટ) વંશના વનરાજે અણહિલ જોવાળે પરિક્ષિત કરેલા પ્રદેશમાં-‘લખખારામ’ નામના સ્થળ ઉપર ‘પટ્ટણ’ વસાવ્યું, અને ત્યાં વનરાજ-યોગરાજ-ક્ષેમરાજ-ભૂઅડ-વૈરસિંહ-રત્ના-દિત્ય અને સામંતસિંહ એટલા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યા પછી ચૌલુક્યવંશ સમા-૩૬ થયો. ૪૪૪ આવડાઓના ક્રોધપણ પ્રકારના સમકાલીન ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થયા નથી, મળે છે તે ૧૨મી સદીથી શરૂ થાય છે. ૪૪૫ પાટણની વનરાજની મૂર્તિ અને ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ પરના અભિલેખોમાં સં. ૮૦૨ સૂચિત છે, પણ લિપિ એટલા સમયની જૂની નથી. ૪૪૬

મૈત્રકાના અભિલેખોમાં જેમ ‘વલ્લીપુર’નો ઉલ્લેખ અનેક દાનશાસનોમાં થયેલો છે તે પ્રમાણે ‘અણહિલપાટક’ ‘અણહિલપુર’ ‘પત્તન’ ‘શ્રીપત્તન’ એ રીતે સોલંકી-વાઘેલા કાલના અભિલેખોમાં, ગ્રંથોમાં-પ્રબંધોમાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ થયેલો છે. આ કાલનો પ્રાપ્ત છેલ્લો ઉલ્લેખ માંગરોળ-સોરઠની જુમા મસ્જિદના સ્તંભનો ઈ.સ. ૧૩૦૦ લગભગનો જ કહી શકાય, જેમાં ‘અણહિલપત્તનાધિષ્ઠિત [અમિનવ] શ્રી કર્ણદેવનું કલ્યાણવિજયરાજ્ય’ હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૪૭

ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો એ છે કે આજે પાટણ જે ભૂભાગ ઉપર પથરાયેલું પડ્યું છે તેના કોટની પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦૦-૪૦૦ મીટરના અંતરે અણહિલપુરના

નગર-તળનો આરંભ થાય છે, જે સહસ્ત્રલિંગ સરની સમાંતર પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલું પડયું હતું. અત્યારે આ વિસ્તારના એક નાના ભાગમાં 'અણહિલપાટક'ની સ્મૃતિ બળવી રાખતું નાનું 'અનાવડા' ગામ બન્યું છે. આ હેમચંદ્રની જ્ઞાનશાળા એ નગરના દક્ષિણ ભાગે હતી, જ્યાં આજે કોઈ મકરંબાનું સ્થાન છે. નગરનો પૂર્વ ભાગ માતાના મંદિરવાળો ઠીક ઠીક સચવાયેલો છે. રાણીની વાવ ઇશાન ખૂણાની વસાહતોનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રખંધચિંતામણિએ ભીમદેવ ૧ લા ની રાણી ઉદયમતીએ શ્રીપત્તનમાં સહસ્ત્રલિંગ સરોવરથી પણ અડિયાતી નવી વાવ કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૪૪૮ તે આ વાવ. સિદ્ધરાજે સહસ્ત્રલિંગ સરોવર સરસ્વતીનો પ્રવાહવાળો લઈ તૈયાર કરાવડાવેલું એ વિશે શ્રીપાલ કવિએ પ્રશસ્તિ રચેલી તે ત્યાં પથ્થર ઉપર અંકિત કરવામાં આવેલી, આ પ્રશસ્તિનું શોધન આ હેમચંદ્રે શિષ્ય રામચંદ્રને સોંપેલું. ૪૪૯ અણહિલપુરને એની ઉત્તર બાજુએ આ સરોવર મોટા વિસ્તારમાં અનેક નાનાં મોટાં શિવાલયો વગેરેથી પ્રબળ શોભા આપનારું હતું.

અણહિલપુરની ઉત્તર બાજુની દીવાલના અવશેષ આજે જોવા મળતા નથી, પરંતુ દક્ષિણ બાજુની પૂર્વ-પશ્ચિમગામિની દીવાલના ભગ્નાવશેષ સીધી લીટીએ લાંબે સુધી જોવા મળે છે.

આજના પાટણનું ભૂમિતળ મુસ્લિમ સત્તાના સ્થાપનથી આખાદ થયું હતું. અત્યારે આ નગર મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ તાલુકાનું વડું મથક છે.

શ્રીસ્થલ : પિંડનિર્ધારિત પરની મલયગિરિની ટીકામાં એક 'શ્રીસ્થલક' નામના નગરનો નિર્દેશ છે, જ્યાં ભાનુ નામનો રાજા હતો. એના મોદકપ્રિય કુમાર સુરપને વૈરાગ્ય થતાં સમ્યજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય સાંપડ્યાં હતાં અને એ કેવલજ્ઞાન પામ્યો હતો. ૪૫૧ ઉત્તર ગુજરાતનું સિદ્ધપુર 'શ્રીસ્થલ' તરીકે પણ જાણીતું છે. સોલંકી વંશના સ્થાપક મૂલરાજના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં સરસ્વતી નદી અને રુદ્ર-મહાલય(રુદ્રમાળ)ના સંદર્ભ સાથેનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૪૫૨ 'શ્રીસ્થલક' સિદ્ધપુર હોવાનું નિઃશંક છે, પરંતુ ધર્મારણ્યમાહાત્મ્યમાં જે 'શ્રીક્ષેત્ર' છે તે આજના અમદાવાદના નજીકના 'સરખેજ' માટે પ્રયુક્ત થયું લાગે છે. ૪૫૩ પ્રભાવકચરિતમાંના 'વિજયસિંહસુરિચરિત'માં જિતશત્રુ રાજા 'પ્રતિષ્ઠાન'નગરથી નીકળી 'સિદ્ધપુર'માં થોડો સમય રોકાઈ કોરિંટકા નામના નગરમાં ગયો. એમ કહ્યું છે તે આ જ 'સિદ્ધપુર' છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે, ૪૫૪ પ્રખંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજે રુદ્રમહાકાલપ્રાસાદ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે તે

સ્થાન ત્યાં 'સિદ્ધપુર' જ કહ્યું છે. ૪૫૫ પુરાતનપ્રખ્યાત અહમાં સિદ્ધરાજે દેવસરિના વચનથી સિદ્ધપુરમાં ચાર કમાડવાળું ચૈત્ય કરાવ્યું કહ્યું છે; ત્યાં આ. હેમચંદ્ર તથા રાજા કુમારપાલ 'સિદ્ધપુર' ગયાનું નોંધાયું છે. ૪૫૬ પ્રખ્યાતકોશે પણ આ. હેમચંદ્ર 'સિદ્ધપુર' ગયાનું કહ્યું છે. ૪૫૭

આ સ્થાનનું પૂર્વે 'શ્રીસ્થલ' નામ હોય, જે મૂલરાજના સમયમાં પણ ચાલુ હોય; ને પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં એ 'સિદ્ધપુર' તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય એમ કહી શકાય. આજે આ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાનું વડું મથક અને યાત્રાનું એક મહત્વનું સ્થાન છે.

ઉમાપુર-ઉંઝા : રકંદપુરાણના નાગરખંડની એક પાદટીપમાં હાટકેશ્વર-ક્ષેત્રમાં 'ઉમાપુર' સુચવાયું છે. ૪૫૮ એ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાના 'ઉંઝા'નું સંસ્કૃતીકરણ પામેલું ૩૫ છે. આનંદપુરના બ્રાહ્મણને મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય પમાના ઈ.સ. ૭૨૨ આસપાસના વડનગર-દાનશાસનમાં ૪૫૯ લાટ વિષયમાં આવેલા 'ઉચ્ચાનગર-પ્રત્યર્ધ'માં પિપ્પલાવી ગામ આપ્યાનું નોંધાયું છે, ૪૬૦ તે 'આનંદપુર'-વડનગર અને 'પિપ્પલાવી'-પિપ્પળાવને સાહચર્યે ૨૫૪ રીતે ઉંઝા જ છે. મોડાના અબ્બયપાલ સોલંકીનો ઈ.સ. ૧૧૭૫ નો શિલાલેખ ઉંઝાનો મળ્યો છે તેમાં 'ઉંઝાગ્રામ'માં શ્રીકાલરવામિદેવની પંચોપચાર પૂજા કરી કોઈ કુમરસિંધે દાનવિતરણ કર્યાનું કહ્યું છે. ૪૬૧ સોલંકી ત્રિભુવનપાલના ઈ.સ. ૧૨૪૭ ના દાનશાસનમાં પણ ચતુઃસીમામાં 'ઉંઝા' ગ્રામ નોંધાયેલું છે. ૪૬૨ ગિરનારના નેમિનાથના મંદિરના ઈ.સ. ૧૨૭૭ ના અભિલેખમાં 'ઉચ્ચાપુરી'ના નિવાસી શ્રેષ્ઠી વિશે ઉલ્લેખ થયો છે તે આ નગરીનો સમજાય છે. ૪૬૨ અગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં પ્રખ્યાતિતામણિમાં ૪૬૩ જણાવ્યું છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવા ઉપર વિજય મેળવી પાછો ફર્યો ત્યારે 'ઉંઝાગ્રામ'માં એણે ઢાવણી નાખી વાસ કર્યો હતો અને ત્યાં રાત્રિચર્યામાં એક ગ્રામણી પાસેથી મહારાષ્ટ્રના રાજાના અને પોતાના ગુણદોષ પૂછીને જાણ્યા હતા. પ્રખ્યાતિતામણિની એક પ્રતમાં ૪૬૪ કુમારપાલે પ્રાણીઓને અભયદાન વગેરે આપ્યાં તેઓમાં કર્ણાટ, ગૂર્જર, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ-સૈંધવ, ઉચ્ચા, ભંબેરી, મારવ, માલવ, કોંકણ વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં 'ઉચ્ચા' એ આ ઉંઝા તહિ, પણ સિંધુ દેશ નજીકનો હોઈ પ્રદેશ લાગે છે.

આનંતપુર-આનંદપુર : રકંદપુરાણના ૬ ઠા નાગરખંડમાં એક નામ 'આનંદપુર' નોંધાયેલું જોવા મળે છે; ૪૬૫ ફલીટના મતે એ ખેડા જિલ્લાનું

આણંદ અને બર્જેસના મતે સૌરાષ્ટ્રનું વજા-વલભીપુરની વાયવ્યે ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) ઉપરનું આનંદપુર છે, પરંતુ સ્ટિવન્સન, વિવિયેન દ. સેન્ટ-માર્ટીન, બ્રુક્સર અને રામકૃષ્ણ ગો. ભાંડારકરને મતે એ વડનગર જ છે. ૪૬૧ બોમ્બે ગેઝેટિયરનો પણ આવો જ મત છે; એ એને ‘આનંતપુર’ ઉપરથી ઉપજાવેલું કહે છે. ૪૬૭ મૈત્રકાનાં દાનશાસનોમાં ધ્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૪૪ ના દાનશાસનમાં, ધરસેન ૨ બના ઈ. સ. ૫૮૯ ના દાનશાસનમાં, શીલાદિત્ય ૧ લા ઉર્ફે ધર્માદિત્યના ઈ. સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં, અને ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ‘આનંતપુર’ મળે છે. ૪૬૮ આ છેલ્લા દાનશાસનના પ્રતિગ્રહીતા કેશવપુત્ર નારાયણને ‘આનંતપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંતપુરચાતુર્વિઘસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે, એ જ આછાણુને ખરચહ ૨ બના ઈ. સ. ૬૫૬ ના દાનશાસનમાં ‘આનંદપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંદપુરચાતુર્વિઘસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે. ૪૬૯ એની પછીનાં દાનશાસનોમાં ‘આનંતપુર’ને બદલે ‘આનંદપુર’ જોવા મળે છે. ધરસેન ૪ થાના સમય સુધી વડનગર ‘આનંતપુર’ તરીકે જાણીતું એ માટે હોઈ શકે કે ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને જૂના સમયમાં ‘આનંત’ કહેવામાં આવતો હતો; વડનગર એનું પાટનગર કે મુખ્ય નગર હોઈ એ ‘આનંતપુર’ કહેવાવાને પાત્ર બન્યું કે જેનું મહાભારતના સમયમાં અનુશ્રુતિઓમાં ‘આનંત’ની રાજધાની તરીકે ‘દ્વારવતી-દ્વારકા’ નિર્દિષ્ટ હોઈ એને માટે ‘આનંતનગર’-‘આનંતપુરી’ પ્રચારમાં હતાં. ૪૭૦ યુઅન શ્વાંગના જણાવ્યા પ્રમાણે વલભીથી વાયવ્ય(?) ઈશાન)માં જતાં ૭૦૦ લી ઉપર A-nan-t’o-pu-lo (આનંદપુર) નગર હતું; એના સમયમાં એનો કોઈ રાજા નહોતો. ૪૭૧ મૈત્રકેનાં દાનશાસનોમાં સંખ્યાબંધ દાન આનંદપુરવિનિર્ગત તથા આનંદપુરવાસ્તવ્ય આછાણોને આપવામાં આવ્યાં નિર્દેશાયાં છે, જે આછાણો પ્રાયઃ વડનગરની નાગર જ્ઞાતિના પૂર્વજ હતા. આ નગરમાં દીર્ઘ કાલ સુધી વિદ્વાન આછાણોની પરંપરા હતી. યજુર્વેદ-ભાષ્યકાર ઊવ્વટ આનંદપુરનો હતો. ૪૭૨ રકંદપુરાણના નાગરખંડની એક અનુશ્રુતિનો આધાર લઈ બોમ્બે ગેઝેટિયરે આ નગરનાં સત્યયુગમાં ‘ચમત્કારપુર’, ત્રેતામાં ‘આનંતપુર’, દ્વાપરમાં ‘આનંદપુર’ અને કલિયુગમાં ‘વૃદ્ધનગર’ એવાં નામ હોવાનું નોંધ્યું છે. ૪૭૨અ પરંતુ આ સર્વાંશે પુરવાર થઈ શકે એમ નથી. એટલું ખરું કે વંથળી-સોરઠના ઈ. સ. ૧૨૯૦ ના એક અભિલેખમાં ૪૭૩ ‘ચમત્કારપુર’ના આછાણુને નિર્દેશ થયેલો છે. વ્યાપક નામ તો ‘આનંદપુર’ અને પછી ‘વૃદ્ધનગર-વડનગર’ કરી શકાય. સોલંકી રાજા કર્ણદેવ ૧ લાના ઈ. સ. ૧૦૯૨ ના દાનશાસનમાં આનંદપુરને લગતા ૧૨૬ ગામોના જૂથનો ઉલ્લેખ આવે

છે, ૪૭૪ પરંતુ સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયની ઈ.સ. ૧૧૫૨ ની વડનગરપ્રશસ્તિમાં 'આનંદપુર' ઉપરાંત 'નગર' નામ પણ અપાયું છે. ૪૭૫ વીસલદેવના માનીતા કવિ નાનાકની પ્રશસ્તિ નં. ૧ માં 'નગર'નો અને નં. ૨ (ઈ.સ. ૧૨૭૧-૭૨)માં એને માટે 'આનંદપુર'નો નિર્દેશ છે. ૪૭૬

પરમાર સીયક ૨ જનાં ઈ. સ. ૬૪૬ નાં દાનપત્રોમાં આનંદપુરીય નાગર પ્રતિગ્રહીતાઓનો ઉલ્લેખ છે. ૪૭૭ નાગરખંડમાં પણ આ નગરનો માત્ર 'નગર' તરીકે પણ નિર્દેશ થયેલો છે. ૪૭૮ વળી ત્યાં આ નગરને 'રકંદપુર' અને સાથેસાથ 'અમતકારપુર' પણ, રકંદ-કાર્તિકેયની કથા સાથે જોડી, કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૭૯ કારણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે : વડનગરમાંના વિશાળ તળાવના ઉત્તર કાંઠે એક અખંડ અને બીજું લગ્ન દશમાં એમ એ, સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ, તોરણ સચવાઈ રહ્યાં છે તેઓમાં મથાળે કેંદ્રમાં કાર્તિકેયની મૂર્તિઓ છે, એ ઉપરથી પૌરાણિક અનુશ્રુતિમાં 'રકંદ' (કાર્તિકેય) નો સંબંધ જોડવામાં આવ્યો હાગે છે. નાગરખંડ પ્રાચીન નથી, પણ રમણલાલ ના. મહેતાના સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ખંડ ૧૬ મી-૧૭ મી સદીથી જૂની રચના નથી, ૪૮૦ એટલે આવી અનુશ્રુતિને જોખી થવામાં સરળતા સહજ છે. જૈન નિર્દેશો પ્રમાણે જમીનમાર્ગે એ વેપારનું મોટું મથક હોવાને કારણે 'સ્થલપત્તન' કહેવાતું હતું. ૪૮૧ બૃહત્કંપસૂત્રના ટીકાકાર ક્ષેમકીર્તિએ એને ઈટાનો કાટ હોવાનું નોંધ્યું છે. ૪૮૨ આનંદનગરનું એક નામ 'અકંસ્થલી' પણ હતું, તો એને અન્યત્ર 'કાલનગર' પણ કહેવામાં આવતું હતું. ૪૮૩ આ આજનું વડનગર મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળુ તાલુકામાં આવેલું હાટકેશ્વર-તીર્થ છે.

ગંભૂતા : આનો જણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ મુદ્દરાજ ૨ જના ઈ. સ. ૧૧૭૬ ના દાનશાસનનો છે, ૪૮૪ જેમાં 'ગંભૂતાપથક' તરીકે દેશ-વિભાગ લેખે સૂચિત થયો છે. આપવામાં આવેલી જમીન ધરાવતાં ગામ આ વિષયનાં કહ્યાં છે. એ પછીનો ઉલ્લેખ શ્રીમન્નજયંતસિંહ યાને અભિનવ સિદ્ધરાજના ઈ. સ. ૧૨૨૪ ના દાનશાસનમાં છે, જેમાં 'વર્ધિપથક' અને 'ગંભૂતા-પથક' સાથેલગા અપાયા છે. ૪૮૪અ આનાથી પૂર્વેનો સાહિત્યિક ઉલ્લેખ હરિહર-સૂરિના નેમિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાંનો ઈ. સ. ૧૧૬૦ નો છે, જેમાં વિમલ મંત્રીના પૂર્વજો નિર્ધનતાને કારણે શ્રીમાલનગર છોડી 'ગંભૂતા'માં આવી વસ્યા કહ્યા છે. હરિહરસૂરિનાં ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૧૬૭) અને મલ્લિકનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ-ઓમાં પણ એણે આ વાત નોંધી છે. ૪૮૫ આ 'ગંભૂતા' એ આજનું 'ગંભુ'

છે અને એ મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકામાં મોદેરાથી ઈશાન ખૂણે
છએક કિ. મી. (ચારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મોદેરક : સોલંકી રાજ બીમદેવ ૧ લાના સમયના સૂર્યમંદિરના ભગ્નાવશેષ
જ્યાં નજીકમાં સચવાયેલા છે તે, ઉત્તર ગુજરાતનું મોદેશ્વરી માતાનું તેમ મોદ
બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું આદ્ય સ્થાન, 'મોદેરક' સૂતકૃતાંગસૂત્રની શીલાકદેવ-
(ઈ.સ. ૮ મી સદી)ની વૃત્તિમાં નોંધાયેલું છે. ૪૮૧ આ સૂત્રની આ સમયથી વધુ
જૂની પ્રાકૃત વૃત્તિમાં પણ 'મોદેરક' તરીકે ઉલ્લિખિત થયેલું છે. સ્કંદપુરાણના
ધર્મારણ્યખંડનું 'મોદેરક' તે આ જ છે. ૪૮૭ ત્યાં એનું રોચક વર્ણન આપવામાં
આવ્યું છે. મોદ બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું એ મૂળ વતન મનાય છે. 'મોદેરક' વડું મથક
હોય તેવા 'મોદેરકીય-અર્ધાષ્ટમ' પ્રકારના પરગણાનો ઉલ્લેખ સોલંકીવંશના સ્થાપક
મૂલરાજના ઈ.સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૪૮૮ જૈન સાધનોમાં પ્રખ્યાતમાં
'મોદેરક' વિશે નિર્દેશો મળી આવે છે. પ્રસાવકચરિતના 'અપ્પભટ્ટિસૂરિચરિત'માં
'મોદેર'માં સિદ્ધસેનસૂરિ મહાવીરસ્વામીને પ્રણામ કરવા ગયાનું અને અપ્પભટ્ટિ
એમનાં દર્શને ત્યાં ગયાનું જણાવ્યું છે. ૪૮૯ વિવિધતીર્થકલ્પ 'મોદેર'માં વીરસ્વામીનું
દેરાસર હોવાનું એ સ્થળે કહે છે. ૪૯૦ પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં વલભીભંગના
પ્રસંગે, વલભીની નગરદેવતાએ વર્ધમાનસૂરિને કહેલું કે ભિક્ષા માગતાં દૂધનું લોહી
થઈ જશે; જ્યાં લોહીનું દૂધ થઈ જાય ત્યાં જઈ રહેવું; અને એ રીતે 'મોદેરપુર'માં
લોહીનું દૂધ થઈ ગયું હતું, એવી અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે. ૪૯૧ પ્રખંધ-
કાશમાં પ્રજાવકચરિતનો પ્રસંગ કહ્યો છે તેમાં, અપ્પભટ્ટસૂરિના જ ચરિતમાં
એના એ ગુરુભાઈ ગોવિંદાચાર્ય અને નન્નસૂરિનો નિવાસ 'મોદેરક'માં હતો
અને બોળે ગોપગિરિદુર્ગથી એ બંને ઉપર પત્ર લખ્યો તે સંદર્ભમાં 'મોદેર-
મોદેરક'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૪૯૨ આ આજનું 'મોદેરા' છે, જે
મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકામાં 'મોદેરા' તરીકે ઓળખાય છે.

શંખેશ્વર : પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં 'વનરાજવૃત્ત'માં કહ્યું છે કે પંચાસર
ગામમાં એક વાર શીલગુણસૂરિએ વણની છાયામાં સુલક્ષણા બાળકને જોઈ
પોતાના ચૈત્યમાં સ્થાન આપ્યું. કેટલીક વાર અટકાવ્યા છતાં પણ છોકરો
ઉંદર માર્યા કરતો તેથી ગુરુએ કાઢી મૂક્યો; એ બીજા એ સાથીઓ સાથે
'શંખેશ્વર' અને 'પંચાસર' વચ્ચે યોદ્ધા કરતો; વગેરે. ૪૯૩ બીજે સ્થળે વસ્તુપાલના
અવસાન પછી શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અગડ લીધી કે તપ
પૂરું કર્યા પછી દર્શન કરવાં. વ્રત સંપૂર્ણ થતાં તેઓ નીકળ્યા અને માર્ગમાં

૪૬૪ પ્રખંધકોશમાં એ જ વાત પ્રક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં આપાઈ છે. ૪૬૫ વિવિધ-તીર્થકંદપમાં તો ‘શંખપુર-પાર્શ્વકંદપ’ નીચે ગામનું નામ ‘શંખપુર’ કહ્યું છે : રાજગૃહથી જરાસંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ ખેલવા પશ્ચિમ દેશમાં આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ પૂરી સામગ્રી સાથે પોતાના દેશની સરહદે હાજર થયા. ત્યાં અરિષ્ટનેમિએ પાંચજન્ય શંખ પૂર્યો અને ત્યાં ‘શંખેસર’ (શંખેશ્વર) નામનું નગર વસાવ્યું.....ક્રમે જરાસંધનો પરાજય થયો, લોહાસુર-ગયાસુર-બાણાસુર વગેરે પણ હાર્યા. અહીં ધરણીદ્ર અને પદ્માવતીના સાંનિધ્યથી બધાં વિદ્ધ હરી લેનારી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટી અને ત્યાં ‘સંખપુર’માં એની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ મૂર્તિ કાલાંતરે ગુપ્ત થઈ ગઈ અને પછી ક્રમે શંખકૂપમાં પ્રગટ થઈ, જેની અત્યારે શ્રીસંધ સૌ પૂજા અર્ચના કરે છે. આ રીતે પાર્શ્વનાથના તીર્થસ્થાન તરીકે આ નગરની અનુશ્રુતિ નોંધાયેલી છે. ૪૯૧ આ પૂર્વે ‘પાર્શ્વનાથકંદપ’માં પણ ‘સંખઉર’ (શંખપુર)માં પાર્શ્વનાથનું બિંબ હોવાનું કહ્યું છે. ૪૯૭ એક સ્થળે ‘શંખેસર પાસનાહ’ (શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ)નું માહાત્મ્ય પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૯૯ બીજે સ્થળે પાર્શ્વનાથનાં અનેક સ્થાન ગણાવતાં ‘શંખેસર’ પણ એક કહ્યું છે. ૪૯૯ ૮૪ તીર્થ ગણાવ્યાં છે ત્યાં ‘શંખ-જિનાલય’ એટલો જ નિર્દેશ છે, જ્યાં નેમિનાથજી હોવાનું કહ્યું છે. ૫૦૦ આ શંખેશ્વર અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના સમી તાલુકામાં આવેલું છે.

હારીજ : વલ્લીભંગ થતાં વલ્લીમાંનાં તીર્થકરોનાં બિંબ લઈ જવામાં આવ્યાં ત્યારે પૂનમને દિવસે રથયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાલપુર, યુગાદિદેવ કાસદ્રહ, શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ અને વલ્લીનાથ શ્રીશત્રુજન્યમાં આવ્યા, એવું પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં જણાવ્યું છે. ૫૦૧ બીજા કોઈ પણ પ્રખંધ વગેરેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ ગયાનું સૂચવાયું મળ્યું નથી. આ હારીજ અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના હારીજ મહાલનું વડું મથક છે અને મહેસાણાથી પશ્ચિમે ૬૭ કિ. મી. (૪૨ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કડી : પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં કુમારપાલે પોતાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા ‘કડી’ના તલારક્ષ(કોટવાળ)ને બોલાવી એને છેક ‘રાણુક’ સુધીની પદવી આપી ક્ષીણતેજ ક્યો, જેને કારણે એ તલારક્ષ મરણ પામ્યો, એવી એક કહાણી નોંધી છે. ૫૦૨ કડી અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી ધણું તાંબર મળ્યાં છે, પણ એમાંના એકમાં પણ ‘કડી’નો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ગાયકવાડીમાં પ્રાંતના

મુખ્ય મથક તરીકે જાણીતું આ કડી અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને મહેસાણાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૫૨ કિ.મી. (૩૩ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મહિસાણા : આને ઉલ્લેખ સોલંકી ભીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે, જેમાં ‘મહિસાણા’ ગામના આનલેશ્વરદેવના દેવાલયનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૦૩ આ ‘મહિસાણા’ તે આજના મહેસાણા જિલ્લાનું વડું મથક મહેસાણા છે. ‘દંડાહીપથક’ના લોકોને ઉદેશી આઝા કરેલી હોઈ એ સમયે એ ‘દંડાહીપથક’માં હતું. ૫૦૪ ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના દાનશાસનમાં ‘દંડાહીવિષય’નો નિર્દેશ છે, અને ઉત્તરે છેક ઊંઝા સુધી એની સીમા હોવાનું એ દાનશાસનથી સમજાય છે. ૫૦૫ પ્રબંધચિંતામણિમાંનો દુકાળ પ્રસંગે બતાવેલો ‘દંડાહીદેશ’ તે આ જ છે. ૫૦૬

હર્ષપુર : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જના સમયના ઈ.સ. ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં એનો મહાસામંત પ્રચંડ જે દાન આપે છે તેમાં શ્રીહર્ષપુરાદ્વાઈમશત’ (હર્ષપુર-૭૫૦) એવા એક પેટાવિભાગ કહ્યો છે. ૫૦૬ આ પરમાર સીયકનાં દાનપત્ર ‘હરસોલ’માંથી મળી આવ્યાં છે. ૫૦૭ આ નામ સં. હર્ષપદ (પ્રા. હરિસત્તલ) ઉપરથી આવ્યું છે. એ ‘હર્ષપુર’ પણ કહેવાતું અત્યારે એ સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકામાં અમદાવાદ-ધનસૂરાના માર્ગમાં આવેલું છે.

મોહડવાસક : પરમાર સીયક ૨ જ (ધારાના ‘મુજ’ના પિતા)નાં સાબરકાંઠા-હરસોલમાંથી મળેલાં ઈ.સ. ૯૪૯ નાં એ દાનશાસનોમાં એની સત્તા ‘મોહડવાસક-વિષય’ ઉપર હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦૮

વિવિધતીર્થકલ્પમાં ‘મોહડવાસકમંડલ’માં ઈસરોડા વગેરે છપ્પન ગામ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી કુડગેશ્વર ઋષભદેવને વિક્રમાદિત્યે અર્પણ કર્યાનું કહ્યું છે; ‘મોહડમંડલ’નાં ‘સાંબદ્રા’ વગેરે એકાણુ ગામ પણ આપ્યાં હતાં. ૫૦૯ આ માત્ર અનુશ્રુત્યાત્મક વિગત કહી શકાય, પરંતુ એ સ્થળે આ પૂર્વે હમ્મીર સુવરાજ ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં ‘વગડદેશ’ (કુંગરપુર-વાંસવાડાનો ‘વાગડ’) અને ‘મુહુડાસય’ વગેરે નગરો ભાંગી ‘આસાવલ્લી’ પહોંચ્યો એ ઐતિહાસિક વિગત આપી છે. ૫૧૦ મોટા ભાગનાં મુસ્લિમ આક્રમણ એ બાજુથી ગુજરાતમાં ઊતરી આવ્યાં હતાં; આ મોહડાસા અત્યારે સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોહડાસા તાલુકાનું

વહું મથક છે અને નડિયાદ-કપડવાંજ-ધનસુરા-શામળાજીના ધોરીમાર્ગ ઉપર ધનસુરા અને શામળાજી વચ્ચે આવેલું સમૃદ્ધ નગર છે.

અઢાલજ-અઢાલયાજ-અડાલય-અડાલયિજ-અડાલિજ-અડાલંજ : આવી લિખ લિખ જોડણીથી એક જ ગામ રકંદપુરાણમાં જોવા મળે છે.^{૫૧૧} રકંદપુરાણમાં મહીસાગર નજીકમાં એક ‘અઢાલજ’ કહ્યું છે તે જુદું છે.^{૫૧૨} ‘અડાલય’ એવું પ્રદેશનામ પણ મળે છે.^{૫૧૩} તે અ.જના ગાંધીનગર જિલ્લામાં અમદાવાદથી ઉત્તરે ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) ઉપર આવેલા અડાલજ ગામની આસપાસનો પ્રદેશ છે. ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાંના શુદ્રોને રાજા કુમારપાલે કહ્યું કે રામેશ્વર જતા મોઢા બ્રાહ્મણોને વારો. એ શુદ્રોમાંના જે જૈન થયેલા હતા તેઓ પેલા બ્રાહ્મણોને વારવા ગયેલા;^{૫૧૪} ત્રણ હજાર ગૌવિદ્ય બ્રાહ્મણો હતા તેઓને વારવામાં સફળતા મળી હતી; વગેરે. આ નગર ધર્મારણ્યના એક તીર્થ તરીકે પણ સૂચવાયું છે;^{૫૧૫} રામે વસાવેલાં અને મોઢા બ્રાહ્મણોને આપેલાં ગામોમાં આ ગામ નથી.

સેરીસય-સેરીસક : ગાંધીનગર જિલ્લામાં અડાલજની વાયવ્યે ૧૩ કિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ‘સેરિસા’ જૂનું જૈન તીર્થસ્થાન છે. વિવિધતીર્થક્રમમાં ‘સેરીસ-સેરીસય-સેરીસયપુર’ તરીકે અપાયેલા એ નાના નગરમાં નવાંગણતિકાર અભયદેવસૂરિની શાખામાં થયેલા દેવેન્દ્રસૂરિએ ચાર તીર્થકરબિબોની સ્થાપના કરી હતી અને ત્યાં આરાધના કરી હતી.^{૫૧૬} ત્યાં મહાપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ(નું દેરાસર) છે. પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એ જ દેવેન્દ્રસૂરિના સંદર્ભમાં ‘સેરીસક’ તીર્થનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.^{૫૧૭} બીજે સ્થળે એ કુણી વિદ્વાન આચાર્યની ‘સેરીસક’ની યાત્રા વિશે અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે.^{૫૧૮}

મંડલી : ઉત્તર ગુજરાતનું અમદાવાદ જિલ્લાના વીરમગામ તાલુકાનું વીરમગામથી રાધનપુરના રાજમાર્ગ ઉપરનું ‘મંડલ’. એ પ્રથમ વાર સોલંકીરાજા મૂલરાજના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં જોવા મળે છે કે જ્યાંના શ્રીમૂલનાથદેવ મહાદેવને માટે ગ્રામદાન કરવાનું કહ્યું છે.^{૫૧૯} મૂલરાજે મંડલીમાં ‘મૂલેશ્વર’નો પ્રાસાદ કર્યો હોવાનું પ્રબંધચિંતામણિમાં પણ સૂચવાયું છે.^{૫૨૦} બીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના તેમજ ઈ. સ. ૧૨૪૦ ના દાનશાસનમાં મંડલીના શ્રીમૂલેશ્વરદેવના મઠના મઠપતિ વેદગર્ભરાશિને દાન આપવામાં આવ્યાં નોંધાયાં છે.^{૫૨૧} આ પ્રદેશ ‘વર્દિપથક’નો કહ્યો છે. ત્રિલુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના તેમજ વીસલદેવના

ઈ. સ. ૧૨૭૧ ના દાનશાસનમાં પણ મંડલીમાંના મૂલેશ્વરદેવ વગેરે માટે દાન આપવામાં આવ્યાં કહ્યાં છે. ૫૨૨ વિવિધતીર્થકલ્પ અને પ્રત્યષ્ઠકોશ તો ગૂર્જર-ધરિત્રીના મંડનરૂપ 'મંડલીમહાનગરી'માં વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે રહ્યા હોવાનું નોંધે છે; બંનેમાં વિગત પણ અક્ષરશઃ મળતી આવે છે. ૫૨૩ સૌરાષ્ટ્રનું મહુવા નજીકનું 'મંડલી દ્રંગ'—આજનું માંડળ જુદું જ છે. ૫૨૪ કુમારપાલના ઈ. સ. ૧૧૪૫ આસપાસના ગાળાના શિલાલેખમાં 'માંડલી'વાસ્તવ્ય આચાર્ય ભારકરના પુત્રે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; ૫૨૫ આ 'માંડલી' ક્યું એ સ્પષ્ટ થતું નથી.

ધૂસડી (વીરમગામ) : સોલંકી રાજા ભીમદેવ ૨ જનના ઈ. સ. ૧૨૩૮ ના દાનશાસનમાં 'ધૂસડી' ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; ત્યાં લૂણપસાય(લવણપ્રસાદ વાઘેલા)ના પુત્ર વીરમે વીરમેશ્વર અને સુમલેશ્વરનાં મંદિર કરાવેલાં સ્વયંવાયાં છે. ૫૨૬ એ પછીના વર્ષમાં ૧ વર્ષ અને ૧૫ દિવસે કરી આપેલા એના જ દાન-શાસનમાં વીરમે કરાવેલાં એ બેઉ મંદિરોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૨૭ 'ધૂસડી' સંસા પાછળથી વિલુપ્ત થઈ ગઈ અને વીરમેશ્વર મહાદેવને કારણે 'વીરમગામ' નામ પ્રચારમાં આવી ગયું. વીરમગામનું એ મૂળ સ્થાન 'ધૂસડી' એ સમયે 'વર્દિ-પથક'માં હોવાનું સમજાય છે, કેમકે આજા વર્દિપથકના લોકોને ઉદ્દેશીને કરી છે; ૫૨૮ આ શરૂઆતમાં 'વિપય' હતો અને પછી 'પથક' તરીકે હતો. ઉ. ત. મૂલરાજ ૧ લા ના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં 'મંડલી' ('માંડલ')માંના શ્રીમૂલનાથદેવની પૂજા-અર્ચના માટે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે 'મંડલી' 'વર્દિવિપય'માં આવેલું કહ્યું છે. ૫૨૯ 'પથક' તરીકે નિર્દેશ ઈ. સ. ૧૨૨૪ ના શ્રીમન્મજ્યંતસિંહ અથવા અભિનવ સિદ્ધરાજના દાનશાસનમાં થયો છે, જ્યાં એ પથકના અને 'ગંજૂતા('ગાંજુ')પથક'ના અધિકારીઓ જોગ શાસન કરવામાં આવ્યું છે. ૫૩૦ ભીમદેવ ૨ જનના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના દાનશાસનમાં પણ એનું શાસન 'વર્દિપથક' ઉપર હોવાનું જણાવ્યું છે; આપેલાં ગામો પણ એ પથકનાં જ છે. ૫૩૧ વાઘેલા રાજા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૬૧ ના દાનશાસનમાં એની સત્તા 'વર્દિ-પથક'માં હતી અને મહામંડલેશ્વર સામંતસિંહ 'મંડલી'માં રહી એ પથક ઉપર શાસન કરતો હતો એમ કહ્યું છે; ૫૩૨ નિર્દેશાયેલાં ગામ પણ આ ભાગનાં છે.

પ્રત્યષ્ઠામાં આ પથક 'વઢીયાર' 'વડીયાર' તરીકે નોંધાયેલો છે; પ્રત્યષ્ઠ-ચિંતામણિમાં વનરાજનું ચરિત આપતાં 'પંચાશર' ગામને 'વઢીયાર' નામક દેશમાં કહેવામાં આવ્યું છે, ૫૩૩ તો પુરાતનપ્રત્યષ્ઠસંગ્રહમાં એ જ કથાનક ઉતારી દેશનામ 'વડીયાર' કહ્યું છે. ૫૩૪

આશાપદલી-કર્ણાવતી : ચૈત્રકવંશના ધરસેન ૨ જાના ઈ. સ. ૫૯૮ ના એક દાનશાસનનાં 'ખેટકાહાર'માં આવેલા 'બંડરિગિદ્રિપથક'માં આવેલું 'અશિલાપલ્લિકા ગ્રામ' દાનમાં આપ્યું હોવાનું લખ્યું છે. ૫૩૫ તે ખેડા જિલ્લાના જૂના 'બંડરિગિદ્રિપથક' ૫૩૬-હાલના ખારેજ ગામને કેંદ્રમાં રાખી એના પ્રદેશમાં આવેલું, આજના અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકાનું, 'અસલાલી' ગામ છે.

આનાથી 'આશાપદલી' જુદું છે. અરબ લેખકો એના 'આસાવલ' તરીકે ઉલ્લેખ ૧૧ મી સદીથી કરે છે. ૫૩૬અ 'આશાપદલી'નો એક ઉલ્લેખ વીસલદેવ વાલેલાના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૧ ના એક દાનશાસનમાં થયો છે. ૫૩૭ બીજો એક ગ્રંથપુષ્પિકામાંનો ઉલ્લેખ એવું કહે છે કે ઈ. સ. ૧૨૯૪ માં એક પ્રસંગે સારંગદેવની છાવણી 'આશાપદલી'માં હતી. ૫૩૮ પ્રગંધામાં પણ એના ઉલ્લેખ આવે છે. પ્રભાવકચરિતમાં જૈન શ્રેણીઓએ અંગો અને એના ઉપરની વૃત્તિઓના ગ્રંથોની નકલો કરાવી એ સંબંધમાં જે નગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેઓમાં 'આશાપદલી'નો પણ સમાવેશ થાય છે. ૫૩૯ 'આશાપદલી' યાને 'આસાવલ' એ આજના અમદાવાદનો રાયખડ-આસ્તોડિયા-જમાલપુરનો ભાગ અને રાયપુર-આસ્તોડિયા દરવાજાની બહારનો ભાગ, ઉપરાંત બહેરામપુરાનો ભાગ છે. પ્રગંધ-ચિંતામણિ એતુ ઐતિહાસિક મહત્વ આકે છે. ૫૪૦ કર્ણદેવે બાલપુત્ર જ્યસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો (ઈ. સ. ૧૦૯૪) અને પોતે 'આશાપદલી'માં રહેતા એના શાસક આશા નામના બીલ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળી પડ્યો. પાટણથી સીધો સાબરમતીના પશ્ચિમ કાંઠે લૈરવી દેવીનાં શુકન થયાં, જ્યાં (આગળ જતાં) 'કોહરખા' દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું (જેનું નામ હાલ નદીના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલા 'કોચરખ' પરાના નામમાં જળવાઈ રહ્યું છે; જોકે એ પરામાં આવેલી દેરીમાંની દેવીને હાલ 'કૌશલ્યા'—'કોહરખા' શબ્દને સુધારીને કરેલું જણાતું નામ—તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે). એણે નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપરની 'આશાપદલી' ઉપર ચડાઈ કરી લાખતું રૌન્ય ધરાવતા આશા બીલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં નવું મંદિર કરાવી એમાં જયંતી દેવીની સ્થાપના કરી, કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરાવ્યું; ૫૪૧ અને ત્યાં કર્ણસાગર તળાવથી સુશોભિત 'કર્ણાવતી' નગરી વસાવી ત્યાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૪૨ જે બીલ રાજવી ઉપર વિજય મેળવ્યો તે 'આશા' નહિ, પણ એનો કોઈ વંશજ હશે. ત્યાં 'આશાપદલી' જૂના સમયથી હતું, એનો કેટલોક ભાગ ઉજ્જડ પણ થઈ ગયો હશે; એ ઉજ્જડ ભાગમાં 'કર્ણાવતી' આબાદ કરવામાં આવી. કોચરખ-પાલડીની સામે નદીના પૂર્વ કાંઠા

ઉપર આવેલા સપ્તર્ષિના આરા પાસેથી મળેલા એક ખંડિત શિલાલેખમાં 'કર્ણાવતી'નો ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. ૫૪૨અ પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલા કૌતરખ અને પાલડી વચ્ચે રસ્તો કરવા ખોદવામાં આવેલા ટીંબાઓમાંથી અનેક પ્રાચીન શિલ્પમૂર્તિઓ નીકળેલી અને 'કૌતરખ' માં 'કૌતરખા' દેવીનું નામ જળવાયું છે એ પરથી જૂના 'આસાવલી'ની દક્ષિણ-પશ્ચિમે નદીને પૂર્વે કાંઠે સપ્તર્ષિના આરાની આસપાસ 'કર્ણાવતી' વસાવી હશે ને નદીને પશ્ચિમ કાંઠે આવેલ કૌતરખ-પાલડીના વિસ્તારનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હશે એવું ક્લિત થાય છે.

વિવિધતીર્થકલ્પમાં જોવા મળે છે કે અલાઉદ્દીન સુલતાનનો નાનો ભાઈ ઉલુખાન દિલ્હીથી માધવ મંત્રીની પ્રેરણાથી ગુર્જરધરા ઉપર ચડી આવ્યો અને હમ્મીર યુવરાજ 'વગ્ગાડદેશ' (કુર્ગરપુર-વાંસવાડાનો પ્રદેશ) અને 'મુહુડાસય' (મોડાસા) વગેરે નગરો ભાંગી 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યો; એ સમયે કર્ણ વાઘેલો નાઠો; હમ્મીર યુવરાજ સોમનાથનો લિંગભંગ કરી, 'વામનરથલી' જઈ 'સોરઠ'માં આણુ પ્રસરાવી, 'આસાવલી'માં આવી રહ્યો. ૫૪૩ પુરાતનપ્રજાધંસગ્રહમાં દેવાચાર્ય નામના જૈન આચાર્ય 'કર્ણાવતીના' સંઘની વિનંતિથી 'કર્ણાવતી' ગયા, ત્યાં આતુર્માસ કર્યું; ત્યાં નેમિનાથના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાન કર્યું; ત્યાંથી છેક માલવદેશમાં જઈ 'ગૂર્જરના' (ગુજરાત)માં આવ્યા ને ક્રમે 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યા; એ રીતે 'આસાવલી' સૂચિત થઈ છે. ૫૪૪ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે મરુરથલીના 'જાપાલિપુર' નજીકના 'વાઘરા' ગામનો શ્રીમાળી વણિક ઉદયન કર્ણની ખ્યાતિ સાંભળી 'આશાપલી'માં પોતાના 'બાહડ' અને 'ચાહડ' નામના બેઉ પુત્રો સાથે આવી રહ્યો; વળી એક કોઈ રાજમતી છિપિકાએ ગુરુની સંનિધિમાં આગમમાં કહેલાં બત્રીસ વ્રત 'આશાપલી'માં આવ્યાં હતાં એ રીતે 'આશાપલી'નો નિર્દેશ થયો છે. ૫૪૫ પ્રભાવકચરિતમાં 'કર્ણાવતી'માંથી જૈનયાત્રા નીકળ્યાનું અને એના આગેવાન દેવસૂરિ હોવાનું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. ૫૪૬ જેનો વિસ્તાર, ઉપર સૂચિત થયો તેમ, પુરાતનપ્રજાધંસગ્રહમાં છે. પ્રજાધંચિંતામણિમાં ઉદયન વેપાર માટે 'કર્ણાવતી' આવ્યા પછી મંત્રીપદે પહોંચ્યાનું કહી એણે 'કર્ણાવતી'માં ઉદયનવિહાર રચ્યાનું નોંધ્યું છે. ૫૪૭ દિગંબર સંપ્રદાયનો કુમુદચંદ્ર વાદ કરવાને કર્ણાટકમાંથી 'કર્ણાવતી' આવ્યો હતો; દેવસૂરિ ત્યારે ત્યાં આતુર્માસ હતા; એમના કથનથી વાદ, પછી, 'શ્રીપત્તન' (અણહિલપુર)માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજદરબારમાં થયો હતો. ૫૪૮ આ. હેમચંદ્ર દેવચંદ્રાચાર્યની સાથે ધંધુકાથી નીકળી શિષ્ય થવા પ્રથમ 'કર્ણાવતી' આવ્યા હતા

અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર રહ્યા હતા; આ હેમચંદ્રનો પિતા ચાચિગ આહાર-પાણી છોડી પુત્રની પાછળ આ 'કર્ણવતી'માં આવ્યો હતો; એના મનનું સમાધાન ઉદયને અહીં કર્યું હતું અને એ બાલકની દીક્ષા અહીં થઈ હતી. ૫૪૯ પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં 'કર્ણવતી'ના જૈનસંઘની વિનંતિથી દેવાચાર્ય આવ્યા, ચાતુર્માસ રહ્યા, અને દિગંબર કુમુદચંદ્ર મળ્યો, વગેરે પ્રબંધચિંતામણિવાળો વાદ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૫૦

કર્ણવતી ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, બાલ સિદ્ધરાજના રાજ્યાભિષેક પછી, કર્ણે આબાદ કરી તે પહેલાં સમર્થ વૈયાકરણ બુદ્ધિસાગરજીએ 'નિર્વાણલીલાવતીકથા' ઈ. સ. ૧૦૨૬-૧૦૩૯ વચ્ચે 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કર્ણવતી વસાવ્યા પછી પણ બુદ્ધદ્વગચ્છના એક હરિભદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૧૬ માં 'આગમિકવિચારસાર-પ્રકરણ'ની વૃત્તિ, ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૨૨ માં પ્રાકૃત 'ચંદ્ર-પ્રભચરિત'નો આરંભ, અને શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં આવીને રહેલા મલધારી ચંદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૩૭ માં 'મુનિસુવ્રતચરિત', અને વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રહુમ્નસૂરિએ 'વાદરથલ' અહીં રચ્યાં હતાં; ઊંચેશવંશના વીસલનો પુત્ર 'કર્ણવતી'માં આવી વસ્યો; એનો ચોથો પુત્ર ચાચો 'કર્ણવતી'નું ભૂપણ હતો, જેણે 'આશા-પક્ષી'માં દેવાલય કરાવેલું; ઈ. સ. ૧૪૦૨ માં ખરતર ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિએ જેસલમેર વગેરે સ્થળોએ ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા તે પ્રમાણે 'આશાપક્ષી-કર્ણવતી'માં પણ ગ્રંથભંડારની સ્થાપના કરેલી; તપાગચ્છના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસ-ગણિએ ઈ. સ. ૧૪૫૮ માં ઉદયપ્રભસૂરિના 'આરંભસિદ્ધિ' ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિ 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કોઈ લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ 'આશાપક્ષી'માં સોમલગ્ધિ નામની શ્રાવિકાને 'ગણિની' પદ ઈ. સ. ૧૪૬૧ લગભગમાં આપેલું; ઈ. સ. ૧૪૬૩ માં જિનપદ્મસૂરિના 'નેમિનાથદ્વાયુ'ની નકલ કોઈ મતિકલા નામની સાધ્વી માટે 'આશાપક્ષી'માં કરવામાં આવેલી; ૧૧૦ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં દેવરત્નસૂરિ નામના આવ્યાર્યે ચાતુર્માસ 'આશાપક્ષી'માં કરેલું, એ સમયે ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં રચાયેલા 'મહીપાલનો રાસ'ની નકલ સોમજી ઋષિએ 'આશાપક્ષી'માં કરેલી. ૫૫૧ અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદની કરેલી સ્થાપના પછી ૧૬૨ વર્ષે પણ આમ 'આશાપક્ષી'નું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે. 'કર્ણવતી'—'આશાપક્ષી'નું સહ-અસ્તિત્વ અને 'કર્ણવતી-અમદાવાદ'નું સહ-અસ્તિત્વ પણ જોવા મળે છે; જેમકે પેથડશાહના પુત્ર ઝંઝણે ઈ. સ. ૧૨૮૪ માં મંડપદુર્ગ (માંડલ)થી સંઘ કાઢ્યો ત્યારે એ વામનસ્થલી અને પ્રજાસ થઈ 'કર્ણવતી'

આવ્યો હતો, તો ઈ. સ. ૧૪૨૩ માં અહમદશાહનો માનપાત્ર ગુજરાત સંઘ કાઢી મહુવા, પ્રભાસ, માંગરોળ, જૂનાગઢ વગેરે થઈ સ્વનગર 'કર્ણાવતી'માં આવી પહોંચ્યો હતો. ૫૫૨

અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે દેવચંદ્રે દિગંબર સંપ્રદાયના દક્ષિણમાંથી આવેલા કુમુદચંદ્રનો વિવાદમાં પરાજય કર્યાના પ્રસંગના સંદર્ભમાં 'મુદ્રિતકુમુદચંદ્રપ્રકરણ' નાટક (૧૨ મી સદી) 'આશાપદ્મી' નામ પ્રયોજે છે, જ્યારે પ્રભાવકચરિત (ઈ.સ. ૧૨૭૮) અને પ્રબંધચિંતામણિ (ઈ.સ. ૧૩૦૫) 'કર્ણાવતી' નામ પ્રયોજે છે. ૫૫૨અ એ પરથી પછીની સદીથી આ બે નગરીઓ એકબીજા સાથે એકાકાર થઈ ગઈ હોવાનું અને તેથી હવે એ નામ પર્યાયવાચક બની ગયાનું સૂચિત થાય છે. અહમદશાહે ઈ.સ. ૧૪૧૧માં સાબરમતીને પૂર્વ કાંઠે અમદાવાદ વસાવ્યું તે આસાવલની ઉત્તરે વસાવેલું, જેમાં આગળ જતાં આસાવલનો રાયખડ-આસ્તોડિયા-જમાલપુરનો ભાગ સામેલ થઈ ગયો.

પાટણનગર-વાડવનગર : આલું એક નગરનામ પદ્મપુરાણના 'સાબરમતી-માહાત્મ્ય'માં સાબરમતી નદીને કાંઠે હોવાનું કહ્યું છે. ૫૫૨અ અમદાવાદને સામે કાંઠે દુધેશ્વરના સામે આરે આવેલા જૂના 'વાડજ' ગામની સંભાવના કરી શકાય.

ગયત્રાડ : સ્કંદપુરાણમાં 'ગયત્રાડ' નામના એક ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે, જ્યાં 'ગયત્રાડ' નામની દેવીનું સ્થાનક કહ્યું છે. ૫૫૩ સ્કંદપુરાણના કૌમારિકાખંડનો આ નિર્દેશ હોઈ એ જૂના ખેટકવિષયનું સ્થાન હોઈ શકે. અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકામાં 'ગતરાડ' ગામ છે તે આ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. 'ગાતરાડ' કેટલાંક વણિક કુટુંબોમાં તેમજ અન્ય કોમોમાં પણ ઇષ્ટદેવી તરીકે પૂજાય છે. 'ગતરાડ'નાં 'લક્ષિતામાતા' રાયકવાળ અક્ષણોનાં કુલદેવી છે, જે, હકીકતે, અન્યત્ર 'ગાતરાડ' તરીકે પૂજાય છે.

કાશહ્રદ : આ સંજ્ઞાનો નગર તરીકે જાણવામાં આવેલો પહેલો ઉલ્લેખ મૈત્રકવંશના ખરબહ ૧ લાના ઈ.સ. ૬૧૬ના અને વિષય તરીકે ધરસેન ૩ જના ઈ.સ. ૬૨૪ ના કાસીંદરા-દાનશાસનનો છે; એક ધ્રુવસેન ૩ જના (ઈ.સ. ૬૫૦-૫૧ના ભાગતા) દાનશાસનનો છે, જેમાં એનો વહીવટી વિભાગ તરીકે નિર્દેશ થયો છે. ૫૫૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશના ધ્રુવ ૨ જના (ઈ.સ. ૮૩૫ ના) દાનશાસનમાં 'કાશહ્રદ દેશ'ના એક ગામનું દાન અપાયું બતાવ્યું છે; કૃષ્ણ ૨ જના દાનશાસન (ઈ.સ. ૯૧૦-૧૧)માં 'ખેટક' 'હર્ષપુર' અને 'કાશહ્રદ' એ ત્રણ પ્રદેશોનો સાથેલગો નિર્દેશ છે. ૫૫૫

કાશહર એ અમદાવાદની દક્ષિણ-પશ્ચિમે વીસેક કિ.મી. (બારેક માઈલ) ઉપર દસકોઈ તાલુકામાં આવેલું 'કાસી'દરા. 'મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૩ જ્ઞના (ઈ.સ. ૬૬૪ ના) દાનશાસનમાં 'કુશહરવિનિર્ગત' બ્રાહ્મણ દાનનો પ્રતિગ્રહીતા કહેવાયો છે. ૫૫૧ જો અહીં 'કુશહર' એ 'કાસહર'નો અશુદ્ધ પાઠ ન હોય તો આ કાંતો વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું 'કાસી'દરા' હોય અથવા એ દૂર પડવાનો ભય હોઈ ખેડા જિલ્લાના ખેરસદ તાલુકાનું 'કાસી'દરા' વધુ બંધ એસે.

પ્રમંધોમાં પ્રભાવકચરિત 'કાશ્યપરોપિતનગર' કહી એવા એ 'કાશહર'માં સર્વ દેવ નામનો ચાર વેદોમાં પારંગત બ્રાહ્મણ રહેતો હોવાનું કહે છે. ૫૫૭ પ્રમંધ-ચિંતામણિ અને પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં ધારાનગરના મુજ્જના પુત્ર સિંધલે ગુર્જર-દેશમાં આવી 'કાશહર'માં પછી (જાવણી) નાખ્યાનું કહ્યું છે. ૫૫૮ વિવિધતીર્થકલ્પ 'કાશહર'માં ત્રિભુવનમંગલકલશ આદિનાથનું તીર્થ હોવાનું નોંધે છે. ૫૫૯ પુરાતન-પ્રમંધસંગ્રહમાં વલ્લીભંગના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે આશ્વિનની પૂર્ણિમાને દિવસે રથયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાલપુર, શ્રીયુગાદિદેવ 'કાસહર', શ્રીપાર્શ્વનાથ 'હારીજ' અને વલ્લીનાથ શત્રુંજય આવી પહોંચ્યા; પાછળથી રંકે બધાય ચવનોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા. ૫૬૦ કાસી'દરાના હાલના દેરાસરમાં આદિનાથની મૂર્તિ નથી, પરંતુ બાજુમાં આવેલા ભાત ગામમાં ઋષભદેવનું જૂનું દેરાસર છે; સંભવ છે કે પૂર્વે 'કાશહર' મોટું નગર હતું ત્યારે ભાતગામવાળો ભૂભાગ એનું એક પરું હશે. ૫૬૧

ધવલકંક : ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના છ અભિલેખોમાં જ્યાં જિનાલયો કરાવ્યાં-સમરાવ્યાં હતાં તેવાં છ નગરોનાં નામોમાં એક 'ધવલકંક' પણ કહ્યું છે. ૫૬૨ ગુર્જરમંડલનાં નગરોમાં 'ધવલકંકપ્રમુખ' કહેવાતું કારણ ૨૫૪ છે કે વાઘેલા વંશના રાણાઓનું એ કાલમાં એ મુખ્ય નગર હતું. ગિરનારના જૈન ઉપરકોટના ઈ. સ. ૧૨૭૯ ના નાના અભિલેખમાં 'ધવલકંક'ના વતની શ્રીમાલજાતિના ગૃહસ્થને નેમિનાથના પૂજનને ઉદ્દેશી ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૬૩ પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવસૂરિ યાત્રાર્થે 'ધવલકંક'-'ધવલક'માં ગયા કહ્યા છે; તે પૂર્વે ધંધ નામના શિવાદિતની વાત કરનારા બ્રાહ્મણને વાદિદેવસૂરિએ વાદમાં જીત્યાનું નોંધ્યું છે, તે ધંધ 'ધવલક'નો હતો. ૫૬૪ પ્રમંધકોશમાં લખ્યા મુજબ હર્ષ-વંશનો બંગાળનો હરિહર ગુર્જરધરામાં 'ધવલકંક-તટગ્રામ'માં આવ્યો હતો અને રાણા વીરધવલ, મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને સોમેશ્વરદેવને અલગ અલગ મળી એણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા, જ્યાંથી પછીથી એ કાશી તરફ ચાલ્યો

ગયો હતો. ૧૧૧ વર્ષી રાણા વીરધવલનું રાજ્ય 'ધવલકુક'માં હતું; ત્યાં એક વાર કાન્યકુબ્જના રાજાની પુત્રી ગુર્જરધરામાં આવ્યા પછી સમયે મરણ પામી ગુર્જર દેશની અધિષ્ઠાત્રી બનતી થઈ વીરધવલના રવાનમાં આવી કહી છે. ૧૧૧ વરતુપાલને લગતા અનેક પ્રસંગ 'ધવલકુક'માં બન્યા હતા. ૧૧૭ હકીકતે ઉત્તર સોલંકીકાલમાં વાઘેલા રાણાઓની એ રાજધાની બન્યું હતું અને મહામાત્ય વરતુપાલના સમયમાં અનેક વિદ્વાનોનું એ નિવાસસ્થાન બની રહ્યું હતું : અહીં ચાંદૂ નામના નાગર પંડિતે ઈ.સ. ૧૨૯૭ માં નૈપધીયચરિત મહાકાવ્યની 'દીપિકા' દીકા રચી હતી, ૧૧૮ તેો ચાર્વાક સંપ્રદાયના 'તરવોપલવસિંહ'-અંથની એક માત્ર મળેલી નકલ ઈ.સ. ૧૩૯૨ માં અહીં કરવામાં આવી હતી. ૧૧૯ એ પૂર્વે ઈ.સ. ૧૧૩૫ માં જયસિંહના રાજ્યકાલમાં 'પુષ્પવતી' નામક કથાની નકલ અહીં થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે. ૧૭૦ કુમારપાલે શુભવાસમાં પોતાને દહીંભાત ખવડાવનારી દેવશ્રીને, પાછળથી પોતે રાજા થતાં, 'ધવલકુક' દાનમાં આપ્યું હતું. ૧૭૧ કીર્તિકૌમુદીમાં સોમેશ્વરે લવણપ્રસાદે પિતામહ ધવલના નામથી 'ધવલકુક' વસાવ્યાનું લખ્યું છે, ૧૭૨ પરંતુ 'ધવલકુક' એ સમય કરતાં તેો વધુ પ્રાચીન છે; અને કથાસરિત્સાગરમાં 'ધવલ' નામના નગરનો ઉલ્લેખ થયેલો પણ છે. ૧૭૩ એમ લાગે છે કે કદાચ એ મૂળમાં ધવલહય (> પ્રા. ધવલક્ષ-ધવલ નામનું નગર) હોય અને લોકજીભે પ્રા. ધવલક થઈ ધવલકુક બની રહ્યું હોય.

એક કાલનું સમૃદ્ધ રાજધાનીનું ભાંગી પડેલું આ નગર અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે; ભાંગી પડેલી દશમાં એના પશ્ચિમ ભાગે આવેલું, 'મીનલસર' કે 'મલાવ' તળાવ એની પૂર્વ જાહોજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે. ધોળકામાં શિવ-વિષ્ણુ વગેરેનાં જૂનાં પ્રાચીન મંદિર છે, તેઓમાંના મહાકાલીના મંદિરમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રીની તેરમી સદીની ૧૭૪ આરસપ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. એનાથી પૂર્વની પ્રાક-સોલંકીકાલની નરવરાહની મોટી મૂર્તિ ગાંધીવાડામાં આવેલા વરાહમંદિરમાં છે, જે અદ્યાપિ પૂજ્ય છે. ૧૭૪અ

આહુલોડનગર : પ્રબંધચિંતામણિમાં આ નગર સોમનાથપાટણ જવાના માર્ગમાં આવ્યું હોય એ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે : સોમનાથ જતાં અહીં ગુર્જરેશ્વર તરફથી યાત્રાવેશે લેવાતો હતો; પણ મયણદલદેવીના આગ્રહથી સિદ્ધરાજે બોત્તેરે લાખ્ખેનો ઈન્નરો રદ કરી સર્વ કોઈ માટે કર માફ કરી નાખ્યો. ૧૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એનો જ સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે. ૧૭૬

આ 'ખાહુલોડનગર' તે આજનું અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું ભોળાદ હોવાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. આનાથી ચાર-પાંચ કિ.મી. ઉપર, મોટી બોરુ ગામથી દોઢેક કિ.મી. ઉપર ભેટડિયા ભાણુ નામની જૂની સૂર્યમંદિરના ખંડિયેરવાળી જગ્યા છે, જેની પાસે દાણી માતાની જગ્યા છે; ત્યાંથી અડીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો માર્ગ છે. અહીં જૂના સમયમાં દાણુ લેવામાં આવતું એવી અનુશ્રુતિ છે. પ્રજાંધચિંતામણિએ કહેલું 'ખાહુલોડ' એ આ ભોળાદ નહિ, પરંતુ શુકલતીર્થ પાસે આવેલું હતું, કારણ કે કર દક્ષિણના જંગાળોએ પાસેથી લેવાતો, એ ખાખત તરફ રામલાલ સુ. મોટીએ ધ્યાન દોરવાનું નોંધી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે કે ઉત્તર તરફથી આવનારા જંગાળોએના માર્ગમાં શુકલતીર્થ નજીકનું ભોળાદ આવે નહિ; ૫૭૭ રસિકલાલ છે. પરીએ મુનિશ્રી જિનવિજયજીના બતાવ્યાથી ગિરનારની તળેટીમાં આવેલું ખાહુલોડ હોવાનું કહ્યું છે; ૫૭૮ ધરલતુંગ કોટની દીવાલવાળી 'વવણુધલી ('વામનરથલી') પણ નજીકમાં દેખાતી સૂચવાઈ છે. આમ સોમનાથ જનારને માટે એ નાકું બની રહે, પરંતુ પૂર્વ બાજુથી 'દેલવાડા' તરફથી આવનારને આ સ્થાન માર્ગમાં ન આવે. તેથી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ધોળકા તાલુકાનું વધુ બંધ બેસે છે; કોમિસરિયેત અને રત્નમણિરાવ એમના મતને ટેકા આપે છે. ૫૭૯

ધુંધુક્ક-ધુંધુકા-ધંધુક્ક-ધંધૂક : આભિલેખિક સાધનોમાં આ નગર જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ જૈન પ્રજાંધોમાં એ જોવા મળે છે, જ્યાં આચાર્ય હેમચંદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે એને કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રભાવકચરિત 'ધંધૂક' નગરનામ આપી દેવચંદ્રસરિ ત્યાં આવ્યાનું અને ખાલ ચંગદેવ એમને અનુસરીને ગયાનું સૂચન કરે છે. ૫૮૦ પ્રજાંધચિંતામણિમાં એ પ્રસંગ વિશે કહી પછી કુમારપાલ સંધપતિ બની યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે આવ્યો એમ કહ્યું છે, જ્યાં 'ધુંધુકા' અને પછી 'ધુંધુક્ક' એમ નામ નોંધ્યું છે. ૫૮૧ પુરાતનપ્રજાંધસંગ્રહમાં 'ધંધુક્ક' નગરનામ નોંધી આ. હેમચંદ્રના પ્રસંગનો સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે, ૫૮૨ તો પ્રજાંધકાશમાં દેવચંદ્રસરિ 'ધંધુક્કપુર' આવ્યા અને ખાલક ચંગદેવની એમને સંપ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રસંગ દૂકમાં આપ્યો છે. ૫૮૩

સીધો સંજ્ઞ સ્પષ્ટ નથી, છતાં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે વઢવાણના ચાપવંશીય ધરણીવરાહના ઈ. સ. ૯૧૪ ના દાનશાસનમાં પોતાના પિતામહ 'અડુક'ના નામ ઉપરથી આજના હડાળા-ભાલની આસપાસનો પ્રદેશ 'અડાણુક' તરીકે ખ્યાત થયેલો કહ્યો છે; આ દાનશાસનના આરંભમાં એ 'ધંધેશ્વર'

મહાદેવની જટારૂપી વન સુખરૂપ થવાનું મંગલાચરણ કરે છે. ૫૮૪ મહાદેવના 'ધંધ' નામનો સંબંધ 'ધંધુક-ધુંધુક-ધુંધુક' સાથે સંભવિત હોય તો એનાથી ધરણીવરાહના સમયમાં ધંધુકાના અસ્તિત્વને પકડી શકાય. એવી અનુશ્રુતિ છે કે કોઈ ધંધ નામના કોળીએ 'ધંધુકા' વસાવ્યું છે; સંભવ છે કે એ કોળીએ અથવા એ નામની કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ ત્યાં 'ધંધેશ્વર' મહાદેવનું મંદિર બનાવડાવ્યું હોય.

આ ધંધુકા બાળે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે ભાલ-પ્રદેશને દક્ષિણ-પશ્ચિમ છેડે સુકભાદરને દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સમૃદ્ધ નાનું નગર છે, જ્યાં હજુ પણ મોટું—મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ ધર્મના—વસિકો ઉપરાંત વાલ્મીકિ બ્રાહ્મણો અને ઘાંચી વહોરાની વસ્તી છે.

ખેટક : સં. ક્ષેત્ર ઉપરથી પ્રા. લેટ થયા પછી જેના સંસ્કૃતીકરણની શક્યતા છે તે લેટક સંજ્ઞાનો પદ્મપુરાણમાં એક દિવ્ય નગર તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૫૮૫ આ પહેલાં પાણિનિના ગણપાઠમાં 'ખેટક' શબ્દ સચવાયેલો મળે જ છે. ૫૮૬ ખેશક, એ ક્યાંના 'ખેટક' માટે છે એ સ્પષ્ટ નથી; સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે અપાયો છે એટલી અહીં એની વિશિષ્ટતા કહી શકાય. કોશકારે એનો એક અર્થ 'નાનું ગામ' નોંધ્યો છે; ૫૮૭ 'ખેડાં' એ અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં એ જાણીતો પણ છે. પ્રાકૃત કોશકારે પ્રા. લેટ (સં. લેટ) 'ધૂળના કોટવાળું નગર' અને 'નદી અને પર્વતોથી વીંટાયેલું નગર' એવા બે અર્થ નોંધ્યા છે. ૫૮૮ ગુજરાતમાં નગરવિશેષ 'ખેડા' અને 'બ્રહ્મખેડ' કે 'ખેડબ્રહ્મા' અથવા 'બ્રહ્માની ખેડ' એવાં બે સ્થાનો સાથે આ શબ્દનો સંબંધ છે. યુઅન શ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં એક કોઈ Ki-ch'a કે K'i-ta નોંધ્યું છે, ૫૮૯ જે કેટલાકને મતે 'ખેડા' અને ખીબા કેટલાકને મતે 'કચ્છ' કહેવાયું છે. પરંતુ પદ્મપુરાણમાંનું લેટક તે આજનું વાત્રક નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપર આવેલું 'ખેડા' નિશ્ચિત થાય છે. સાંબરકાંડાનું 'ખેડબ્રહ્મા' બ્રહ્માના મંદિરને કારણે આ 'ખેડા'થી જુદું પડે છે. 'ખેટક'ના વિષયમાં વલ્લીના મૈત્રકોના સમયમાં 'આહાર' 'આહાર-વિષય' અને નગર તરીકે ઉલ્લેખ થયો હોય તેવાં સંખ્યાબંધ દાનશાસન જાણવામાં આવ્યાં છે. ૫૯૦ છાવણીના નગર તરીકે, ૫૯૧ બ્રાહ્મજોના નિવાસસ્થાન તરીકે ૫૯૨ અને દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક શાખા લાટમાં સ્થિર થઈ તેની રાજધાની તરીકે ૫૯૩ પણ એ ઉલ્લેખાયેલું છે. પરમાર સીયક(માલવેશ)નાં હરસોલનાં પતરાંના ઈ. સ. ૯૪૬ ના દાનશાસનમાં તો સમગ્ર 'ખેટકમંડલ' એના કબજામાં આવી ગયું સમજાય છે. ૫૯૪

સાહિત્યના ગ્રંથોમાં દશકુમારચરિતમાં ‘વલ્લી’ ‘મધુમતી’ (મહુવા) અને ‘ખેટક’ એ ત્રણેનો ઉલ્લેખ નિર્ણયવતીની કથામાં થયો છે : વલ્લીના સમૃદ્ધ નાવિક ગૃહયુક્તની પુત્રીનો વિવાહ ‘મધુમતી’ના બલભદ્ર સાથે થયો હતો, જે બલભદ્ર ‘ખેટકપુર’ જઈ પોતાની કુશળતાથી અઢળક ધન કમાયો હતો; વગેરે. ૫૯૫

જૈન સાહિત્યમાં આનો ઉલ્લેખ ‘સેહ’ એવા સામાન્ય શબ્દ તરીકે શીલાચાર્યે (ઈસ્વી ૮ મી સદી) એની આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નોંધી પ્રાકૃત કોશકારે આપેલો ‘ધૂળયા કોટવાળું નગર કે ગ્રામ’ એવો અર્થ આપ્યો છે, ૫૯૬ પરંતુ પ્રબંધોમાં તો એનો નગર તરીકે અને આજના ‘ખેડા’ના સંદર્ભમાં જ ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. પ્રબંધચિંતામણિ ‘મહાવાદિપ્રબંધ’માં ઉપક્રમ કરતાં દેવાદિત્ય વિપ્રની બાલવિધવા પુત્રી સુભગા ‘ખેડામહારથાન’માં હોવાનું નોંધે છે. અહીં ગુજ. ‘ખેડા’ સંજ્ઞા પ્રયોગનયેત્રી મળે છે; પાઠાંતર ‘ખેડ’ ખરું. ૫૯૭ વિવિધતીર્થકલ્પ ૮૪ તીર્થોમાં ‘ખેડ’ને મહાવીરસ્વામીના તીર્થ દરજ્જે કહે છે, ૫૯૮ તો પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં પેલી બાલવિધવા સુભગાના વિષયમાં જે સ્થળે પ્રબંધચિંતામણિને જ અનુસરી ‘ખેડમહારથાન’ એવો ઉલ્લેખ થયો છે. ૫૯૯ પ્રબંધકોશ તો ‘અપભ્રંશરચિત’માં નન્નસરિ અને ગોવિંદસરિ ‘ખેટકાધારમંડલ’માં રહેતા હોવાનું કહે છે. ૬૦૦ આ સંજ્ઞા ‘ખેટકાધારમંડલ’નું સંસ્કૃતીકરણ માત્ર છે, અને ‘ખેડા’ના પ્રદેશની સૂચક છે.

કોણક : આનો પથક તરીકે ઉલ્લેખ ધરસેન ૩ જના ઈ. સ. ૬૨૪ ના અને દ્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૧ ના દાનશાસનમાં થયો છે, ૬૦૧ જ્યાં એને ‘ખેટકાધાર’માં આવેલો કહ્યો છે. એ ઉપરથી કહી શકાય કે આ પથકનું વડું મથક ‘કોણક’ એ ખેડા જિલ્લામાં મહેમદાવાદ તાલુકામાં મહેમદાવાદથી ઉત્તરપૂર્વે નવેક કિ.મી (૭ માઈલ) ઉપરનું ‘કુણા’ ગામ છે.

કર્પટવાણિજ્ય : રકંદપુરાણના ધર્માલય-માહાત્મ્યમાં ‘કપડવાણક’ અને ‘કપડવણજ’ એ રીતની જોડણીનું ગામ નોંધાયેલું છે, ૬૦૨ જે હાલના ખેડા જિલ્લામાંના ‘કપડવંજ’ કે ‘કપડવણજ’ને માટે કહેવાયું છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં નકુલના પશ્ચિમના દિગ્વિજયમાં શિખિ, ત્રિગત, અંબઝ, માલવ અને પંચ-કર્પટ એ પ્રદેશોનો સાથેલગો ઉલ્લેખ થયો છે, ૬૦૩ આમાં ‘કર્પટ’ને ‘પંચ’ વિશેષણ લાગેલું છે. આ ‘પંચકર્પટ’ કે ‘કર્પટ’ દેશનું નામ અન્યત્ર કયાંય જોવામાં આવ્યું નથી. ‘માલવ’ની પછી નિર્દેશ થયેલો હોઈ એની પશ્ચિમના

પંચમહાલ અને ખેડા જિલ્લાના પૂર્વ પ્રદેશ સુધીનો એનાથી ત્યાં નિર્દેશ હોય; એનું મુખ્ય ગામ કે નગર 'કર્પટવાણિજ્ય' હોય. બીજાં તે બ્રહ્મ પાઠાંતર માત્ર છે. 'કર્પટવાણિજ્ય'નો ચોર્યાશી ગામોના પરગણા તરીકે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજા કૃષ્ણ ૨ જના ઈ. સ. ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૦૪ જ્યાં સચવાયેલાં ગામોના સાહચર્યને કારણે આજના ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાનું એ વડું મથક સમજાય છે. આજના કપડવંજની નજીક જૂના ટીંબા એની પ્રાચીન વસાહતનો ખ્યાલ આપે છે.

ઉપ્પલહેટ : એક પથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ'નો ઉલ્લેખ મૈત્રક શીલાદિત્ય ૭ માના ઈ. સ. ૭૬૬ ના દાનશાસનમાં થયો મળ્યો છે. ૧૦૫ એને 'ખેટકાહાર'માં કહેવામાં આવ્યો છે. આ પથકના વડા મથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ' એ આજનું ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકાનું 'ઉપલેટ' છે અને ડાકોર પછીના રેશન ઠાસરાથી દક્ષિણ પૂર્વે આશરે છ કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

માહિસક : વાઘેલા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૨ ના અભિલેખમાં 'માહિસક'માં ઉત્તરેશ્વરદેવના મંડપની જાળી કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૧૦૧ આ લેખ અમદાવાદમાંની ભદ્રની અહમદશાહની મરિજદના સ્તંભ ઉપર હોઈ કોઈ મંદિરના લાવેલા સ્તંભોમાંનો આ સ્તંભ છે. આ 'માહિસક' એ ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું 'મહીસા' જ છે, કારણ કે મહીસામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા નંદી ઉપરના ઈ. સ. ૧૨૬૯ ના અભિલેખમાં એક સ્થળે 'ઉત્તરનાથ' અને બીજે સ્થળે 'ઉત્તરેશ્વર'નો ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૦૭ જે ઉપરના સ્તંભલેખના 'ઉત્તરેશ્વર'થી સ્પષ્ટ રીતે એકાત્મક છે.

નટપિટક : આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં 'નટપિટક' નામના ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૦૮ ભરુકંછથી ઉજ્જયિની જવાના માર્ગમાં આ આવેલું હતું. ભરુકંછથી એક આચાર્ય પેતાના વિજય નામના શિષ્યને ઉજ્જયિની મોકલ્યો હતો, પણ મોઢા સાધુની સારવારમાં વચ્ચે રોકાવાનું થતાં એ નટપિટકમાં આતુર્ભાસ રહ્યા હતા. ભરૂચથી ઉજ્જયન જવાના માર્ગમાં 'નડિયાદ' પણ આવી શકે. મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૯ ના દાનશાસનમાં 'હસ્તવપ્રાહરણી' માંનું 'નટકપુત્ર' ૧૦૯ ગામ તે આ નથી જ. 'નડિયાદ'ના મૂળમાં 'સં. નટપદ્ર' છે; એ જૂનું છે અને નડિયાદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ઈ. સ. ૧૫૧૬ ના અભિલેખમાં એ સંજ્ઞા 'નટપત્ર' તરીકે નોંધાયેલી છે. ૧૧૦ નડિયાદ આજે ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે,

સ્તંભનક : એનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ વસ્તુપાલ - તેજપાલના ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં 'અણુદિલપુર' 'ભુચુપુર' 'સ્તંભતીર્થ' 'દર્ભવતી' અને 'ધવલકુક' વગેરે નગર કહ્યા છે તેમાં 'ભુચુપુર' પછી થયેલો જોવા મળે છે. ૧૧૧ પ્રભાવકચરિતમાં 'અભયદેવસુરિચરિત'માં 'સેટિકા' નદીને તટે 'સ્તંભનગ્રામ' તરીકે નિર્દેશ્યું છે. ૧૧૨ તે આ 'સ્તંભનક' (થામણા) છે. ત્યાં પૂર્વે નાગાર્જુન નામના રસવિદ્યાસિદ્ધે ભૂમિની અંદર રહેલા તીર્થકર-ખિંબના પ્રભાવથી રસનું સ્તંભન કર્યું હતું તેથી ત્યાં 'સ્તંભનક' એ નામનું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હોવાનું અને આ 'સ્તંભનકતીર્થ'ની ઉન્નતિ માટે મલ્લવાદિસુરિની નિમણૂક શ્રીસંધે કરી હોવાનું પ્રખ્યાતિમાં મણિકારે નોંધ્યું છે. ૧૧૩ વળી એણે છેલ્લે વિરતારથી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિની વાત કહી અભયદેવસુરિએ એ તીર્થમાં પાર્શ્વનાથખિંબ પ્રગટ કર્યાનું નિર્દેશ્યું છે. ૧૧૪ વિવિધતીર્થકલ્પ 'સ્તંભનક'માં પાર્શ્વનાથ(તું દેરાસર) હોવાનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે, ૧૧૫ જ્યારે પુરાતનપ્રખ્યાતસંગ્રહમાં વસ્તુપાલ 'સ્તંભન' ગયાનું કહી, પ્રભાવકચરિતાનુસારી નાગાર્જુન-સ્તંભનકપ્રસંગ કહ્યો છે. ૧૧૬ પ્રખ્યાતકોશમાં આ પાછલી વિગત પાદલિપ્તાચાર્ય અને નાગાર્જુનનો પ્રસંગ આપી જરા વિસ્તારી પછી અભયદેવસુરિ અને મલ્લવાદીની વાત કહી, કુમારપાલ અને પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલ સ્તંભનકની યાત્રાએ ગયાનું કહ્યું છે. ૧૧૭ આ 'સ્તંભનક' તે આજનું 'થામણા', જે ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં ઉમરેક નજીક આવેલું છે. અહીં અત્યારે જોનાનું એક પણ દેરાસર બચ્યું નથી.

સિંહપદ્મિકા : મૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ. સં. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં 'ખેટકાહાર'માં 'સિંહપદ્મિકાપથક' કહેવામાં આવેલ છે. ૧૧૮ આ પથકનું વડું મથક 'સિંહપદ્મિકા' ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકામાં ડેસરથી દક્ષિણે આઠ કિ.મી. (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું 'સિહોડા' છે.

પેટલાઉદ્ર : ખેડા જિલ્લામાં આવેલા પેટલાદ તાલુકાના મુખ્ય મથક પેટલાદના જૂના ૩૫ 'પેટલાઉદ્ર'નો નિર્દેશ પુરાતનપ્રખ્યાતસંગ્રહ અને પ્રખ્યાતકોશમાં થયો છે, જેમાં વીરધવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાયોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરમે પાંચ નગર માગેલાં તેમાં 'પેટલાઉદ્ર' પણ એક હતું. ૧૧૯ વિનયચંદ્રની 'કાવ્યશિક્ષા'માં 'પેટલાઉદ્ર' વગેરે 'ચતુરુત્તરશત' ગામોનો નિર્દેશ થયો છે, જે આજે 'ચરોતર' ભૂભાગ તરીકે સચવાયેલો મળે છે. ૧૨૦

વદરસિદ્ધિ : રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદરાજ પ્રભૂતર્વણના ઈ. સ. ૮૧૩ ના અને

રાજ્ય ધ્રુવ ૨ જાતા ઈ. સ. ૮૩૫ ના દાનશાસનમાં 'વદરસિદ્ધિ'નો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૨૧ 'વદરસિદ્ધ' એ ખેડા જિલ્લાના ખોરસદ તાલુકાનું વડું મથક ખોરસદ છે.

નગરક : મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૬ ના દાનશાસનમાં 'નગરક'નો પહેલો નિર્દેશ જોવા મળે છે, ૧૨૨ જ્યારે ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ૧૨૩ તથા શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં ખેટક-આહારમાં 'નગરકપથક'ની વાત છે. ૧૨૪ ખેટક-આહારને સંબંધે આ 'નગરક' એ ખેડા જિલ્લાના ખંભાત તાલુકામાં ખંભાતથી પાંચેક કિ. મી. (ત્રણેક માઈલ) ને અંતરે આવેલું, નાનું ગામ ધરાવતું, મોટા ભાગનું સદંતર ઉજ્જડ, 'નગરા' હોવા વિશે શંકા નથી. પ્રથમ સાહિત્યમાં પ્રથમ ધર્મિતામણિ વગેરે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સંદર્ભમાં એક 'નગરમહારથાન'ની વાત કરે છે, ૧૨૫ પરંતુ એ માલવથી 'મહારથાન' આવતાં સૂચવાયું હોઈ સંભાવના 'વડનગર'ની છે.

નગરાના ખોદકામમાં એની વસાહત ઈ. પૂ. ૧ લી સહસ્રાબ્દીના મધ્ય જોટલી જૂની હોવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૨૬ મધ્યકાલમાં એ મોટું નગર હતું. ત્યાં શુદ્ધની એક જૂની ધર્માર્થ ગયેલી મૂર્તિ મળી છે; ત્યાંની બ્રહ્માની મૂર્તિ અને જ્યાદિત્ય સૂર્યની મૂર્તિ એની મધ્યકાલીન જાહેજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે.

સ્તંભતીર્થ-સ્તંભપુર-સ્તંભેશ્વરતીર્થ-મહીનગર-તારકપુર-તામ્ર-લિપ્તિ : આવાં ભિન્ન ભિન્ન નામોથી કહેવામાં આવેલું નગર એ ખંભાત છે. રકંદપુરાણના માહેશ્વરખંડના કૌમારિકાખંડમાં આમાંનાં પ્રથમનાં ત્રણ નામ આપેલાં છે; આ તીર્થ તરીકે મહીસાગરસંગમ ક્ષેત્રમાં આવેલું કહ્યું છે; પૌરાણિક દૃષ્ટિએ કૌમારિકા નામના ખંડ-દેશનો આ એક ભાગ ગણાતો હતો; આ તીર્થમાં આવેલું નગર 'ખંભાત-ખંભાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંબાવતી-તામ્રલિપ્તિ, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી કર્ણાવતી', આવાં સાત નામોથી જાણીતું કહ્યું છે. ૧૨૭ રકંદપુરાણમાં 'તારકપુર' નિર્દિષ્ટ થયેલું છે. ઉમાશંકર જોશીએ 'મહી-નગર' અને 'તારકપુર'ને એક માન્યાં છે. ૧૨૮ ખંભાતની ઉત્તરે અઢારેક કિ. મી. (પાંચેક માઈલ) ઉપર આવેલું 'તારાપુર' આ 'તારકપુર' હોવાની વધારે સંભાવના છે. તારાપુરની ઉત્તરે આવેલું 'નાર' ('નગર') એ 'મહીનગર' હોઈ શકે. અભિલેખોમાં તેા ઉત્તરસોલંકીકાલમાં એક નગર તરીકે 'સ્તંભતીર્થ'નો નિર્દેશ થયેલો છે. ઈ. સ. ૧૨૫૦-૫૧ માં વીરધવલે ખંભાતને કબજો કરી ત્યાં

વસ્તુપાલને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યો હતો. ૧૨૮ અહીં જ ભરચના શંખે વસ્તુપાલને પોતાના પક્ષમાં આવી જવા કહેણું મોકલેલું, પણ વસ્તુપાલે કાઠ ન આપતાં શંખ ખંભાત ઉપર ચડી આવ્યો; વસ્તુપાલ જતે યુદ્ધમાં જિતરતાં શંખ નાસી ગયો. ૧૨૯ વસ્તુપાલ-તેજપાલના વિ. સં. ૧૨૮૮—ઈ. સ. ૧૨૩૨ ના ગિરનાર અભિલેખોમાં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહને ‘સ્તંભતીર્થ’નો મુદ્રાવ્યાપાર કરતો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૩૦ એક અભિલેખ તો ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઈ. સ. ૧૨૬૬ નો છે, જેમાં વાઘેલા અર્જુનદેવના પુત્ર રામદેવના સમયમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ખલ્લ નામના એક મોઢ વણિકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. ત્યાં એને પુરાના તિલકરૂપ કહ્યું છે. ૧૩૧ અંથરથ ઉલ્લેખો પ્રબંધોમાં દીક દીક થયેલા છે. પ્રભાવકચરિતમાં ‘હેમચંદ્રસચિચરિત’માં હેમચંદ્રનાં માતાપિતા ‘સ્તંભતીર્થ’માંના પાર્શ્વમંદિરમાં ગયાનું અને ત્યાં સોમચંદ્ર નામથી હેમચંદ્રાચાર્યની દીક્ષા થયાનું, કુમારપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પ્રવેશ કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન મંત્રીના નિવાસનું, વગેરે મળે છે. ૧૩૨ એ જ અંથ અભયદેવસચિચરિતના પ્રસંગમાં ‘પતન’ અને ‘આશાપલ્લી’ વચ્ચે ‘તામ્રલિપિત’ કહે છે તે ‘ખંભાત’ છે. ૧૩૩ પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં ‘કુમારપાલાદિપ્રબંધ’માં આ. હેમચંદ્રનું ઉદયનને ત્યાં જવાનું, કુમારપાલે ત્યાં ‘સાલિગવસહિકાપ્રાસાદ’નો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું, અને વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માંના સષ્ટદ-નામના નાવિક સાથે વિગ્રહ થયાનું નોંધાયું છે. ૧૩૪ વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેજપાલે સ્તંભતીર્થમાં નેમિજિનની મૂર્તિ તેમજ પૂર્વજ્ઞેની મૂર્તિઓ અને હસ્તિશાલા કરાવ્યાનું, વીરધવલે વસ્તુપાલ-તેજપાલને ખોલાવી ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલકુક’ની સત્તા સુપરત કર્યાનું, અને તીર્થોની યાદીમાં નેમિનાથનું દેરાસર હોવાનું કહેવાયું છે. ૧૩૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં, કોઈ એક વ્યવહારી (વેપારી) ‘સ્તંભતીર્થ’ ગયાનું, વસ્તુપાલ ‘સ્તંભતીર્થ’ ગયાનું, તેજપાલે રાણા વીરધવલને ‘સ્તંભતીર્થ’ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું, માણિક્યસૂરિ તરફના રોષને લીધે મંત્રી વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’ની પૌષ્ઠશાળા લૂંટાવ્યાનું, વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પણ સરસ્વતીજાંડાગાર કરાવ્યાનું, વેપાર માટે તેજપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માં મોકલ્યાનું, કોઈ ખંડેરાય-સાંખુલાક ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલ ઉપર સૈન્ય લઈ ચડી આવ્યાનું, અને કુમારપાલ ગુપ્તવાસમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન શ્રેષ્ઠી પાસે ગયાનું નોંધાયું છે. ૧૩૬ પ્રબંધકોશમાં પણ આમ નામનો રાજા ‘સ્તંભતીર્થ’માં ગયાનું અને ત્યાં નેમિનાથના ચિંતને નમન કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલકુક’નું આધિપત્ય મળ્યાનું, સુલતાન મોજદીનની વૃદ્ધ

માતા હજ માટે 'સ્તંભપુર' ગયાનું, વસ્તુપાલ એક વખતે 'ધવલઝૂક'થી 'સ્તંભપુર' ગયાનું, અને 'ધવલઝૂક' 'સ્તંભતીર્થ' અને 'પત્તન' વગેરેમાં સરસ્વતીભાંડાગાર કર્યાનું નોંધાયેલું છે. ૧૩૭

નગરનું નામ 'ખંભાત' (જૂનું 'ખંભાયત') એને માટેના સં. સ્તમ્ભતીર્થ ઉપરથી ઊતરી આવ્યું સમગ્રાય એમ નથી; એના ઉપરથી તે 'ધાંભેથ' જેવું કંઈક આવી શકે. મૂળમાં સ્કમ્મ શબ્દ (એ સ્તમ્ભનો જ પર્યાય, પણ વધુ જૂનો છે, જેણે 'ખંભ' 'ખંભો' 'ખાંભો'—'ખાંભી' વગેરે શબ્દ આપ્યા છે,) હોવા જરૂરી છે. ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ છે કે ખંભાત નજીક 'નગરા'માં સૂર્યાનું મધ્યકાલીન મંદિર છે, એટલે એક સમયે એ પ્રદેશમાં સૂર્યપૂજા વ્યાપક હશે; તેા ત્યાં સ્કમ્માદિત્ય એવા કોઈ સૂર્યાનું સ્થાન એ નગરના નામને માટે કારણભૂત હોય. આ શબ્દ ઉપરથી સ્તમ્માદિત્ય અને સ્તમ્માદિત્ય ખેડ પ્રકારના શબ્દ ઊતરી આવે. પદ્મનાભના 'કાન્હડદેવપ્રબંધ'ની પ્રતોમાં 'ખંભાયત' 'ખંભાષત' એવાં ૩૫ લખાયેલાં મળે છે, ૧૩૮ એટલે મૂળ પકડી શકાય છે. પરંતુ સ્કમ્માદિત્યમાં સ્વમ્મ શબ્દ કેવી રીતે સૂર્યાનું વિશેષણ બન્યો, એ કાયડા જેવું છે. રત્નમણિરાવ ભીમરાવે 'સ્કંભ એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્લિંગ થાય છે.' એમ કહ્યું છે. ૧૩૯ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સમુદ્રકિનારે ઘણા પ્રાચીન સમયથી શિવલિંગપૂજા જાણીતી છે એટલે ખંભાતના સ્થળમાં સ્કમ્મપૂજને લીધે એ સ્કમ્મતીર્થ કહેવાતાં કહેવાતાં સ્તમ્ભતીર્થ કહેવાવા લાગ્યું હશે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લા ઉપરથી ચમ્મદિત્ય દ્વારા 'ધાંભેથ' કે સ્કમ્મતીર્થ ગણીએ તેા 'ખાંભેથ' જેવું ૩૫ મળે, ૩૫ જૂનું 'ખંભાષત' મળે જ છે, એટલે સ્કમ્માદિત્ય જેવું જૂનું નામ સ્વીકારવા તરફનું વલણ સ્વાભાવિક હોય. સૌરાષ્ટ્રના આહીરોમાં 'વક્રમાત' 'દેવાત' જેવાં નામોના મૂળમાં વિક્રમાદિત્ય-દેવાદિત્ય જેવાં નામ છે તેઓના સાદૃશ્યે 'ખંભાત'માં સ્કમ્માદિત્ય વધુ સ્વાભાવિક છે. ૧૪૦ જૈન પરંપરામાં 'તામ્રલિપ્તિ' એવું નામ મળી આવે છે; આચારાંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં ભરુકચ્છ અને તામ્રલિપ્તિને 'દ્રોણમુખ' કહેવામાં આવ્યાં છે; જલ અને સ્થલ એમ બંને માર્ગોએ જ્યાં જઈ શકાય તે 'દ્રોણમુખ' નામનો નગરપ્રકાર છે. ૧૪૧ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિંધુ 'તામ્રલિપ્તિ' જેવા પ્રદેશોમાં મચ્છર પુષ્કળ હોય છે. ૧૪૨ કેટલાક વિદ્વાન તામ્રલિપ્તિને ખંભાતનું 'તામ્રલુક' કહે છે, પરંતુ જૈન ટીકાગ્રંથો પ્રાયઃ ગુજરાતમાં રચાયેલા હોઈ અને 'ભરુકચ્છ'નું સાહચર્ય હોઈ એને 'ખંભાત'નો પર્યાય કહેવો તર્કયુક્ત છે. ૧૪૩ પ્રભાવકચરિતમાં આપેલા 'હેમાચાર્યચરિત'માં 'સ્તંભતીર્થ'ને અને 'તામ્રલિપ્તિ'ને એક જ સ્થળનાં પર્યાયનામ તરીકે બતાવ્યાં છે. ૧૪૪ વિચિત્રતા એ છે કે ભારતના

નકશામાં સ્તંભતીર્થ-ખંભાત પશ્ચિમે સમુદ્રકાંઠે અખાતમાં છે, તામ્રલિપ્તિ-તામલુક પૂર્વખંભાળ(પૂર્વપાકિસ્તાન)ના ઉપસાગરમાં સમુદ્રકાંઠે છે. આમ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ખંનેની સમાંતર ભૌગોલિક રિચ્છિતિ છે.

કોલંબ : આનો નિર્દેશ મૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાન-શાસનમાં થયેલો મળ્યો છે. એ 'ખેટકાહાર'માં આવેલો પેટાવિભાગ હતો, જેનું વડું મથક 'કોલંબ' ૬૪૫ પકડાયું નથી, પરંતુ એ પથકનાં ગામ ઓળખી શકાયાં છે, જે બધાં હાલ ખેડા જિલ્લાના મહેમદાવાદ તાલુકામાં આવેલાં છે.

લોહાટી-લોહાણુ-લોહાણા : સ્કંદપુરાણના કૌમારિકાખંડમાં આ ગામનો નિર્દેશ એની દેવીના રથાન માટે થયો છે. ૬૪૯ અડાલજ અને લોહાણુ એ બંને ત્યાં દેવીનાં રથાન તરીકે કહેવાયાં છે. આ ગામ આજે અરિતવમાં હોવાનું ધ્યાનમાં આવ્યું નથી.

મૌલિસ્તાન : સાબરમતી સમુદ્રને મળે છે તેની નજીકનું પદ્મપુરાણના સમયનું એક નગર. ૬૪૭ આજે એનો કોઈ સગડ મળતો નથી; સંસ્કૃત નામ પણ પ્રાતિજનક છે.

ગોદ્રહક : પંચમહાલ જિલ્લાના ગોધરા તાલુકાનું વડું મથક આજનું ગોધરા તે પ્રાચીન 'ગોદ્રહક' છે. મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૬ ઠાની ઊવણી ઈ. સ. ૭૫૯ માં 'ગોદ્રહક'માં હતી. ૬૪૮ નગર તરીકેનો એનો ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉલ્લેખ દાહોદમાંથી મળેલા ઈ. સ. ૧૧૫૫-૫૬ ના અભિલેખમાં થયો છે, ૬૪૯ જેમાં એ મહામંડલેશ્વરનું અધિષ્ઠાન અર્થાત્ મંડલનું વડું મથક હોવાનું સૂચિત થયું છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિકૌમુદી(ઈ. સ. ૧૩મી સદી)માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાઘેલા વીરધવલના સમયમાં એને દ્વિગો દર્ધ 'ગોદ્રહ' (ગોધરા) અને લાટ(દક્ષિણ ગુજરાત)ના શાસકો મરુ દેશના રાજાઓ સાથે લળી ગયા હતા. ૬૫૦ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં તેજપાલ 'ગોધ્રા'ના રાજા ધૂધુલ મંડલીકને બાંધીને 'ધવલકપુર'ની સભામાં લઈ આવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૬૫૧ પ્રબંધકાશમાં 'મહીના તટ'થી જાણીતો પ્રદેશ કહી એમાં 'ગોધ્રા' નામનું નગર, ત્યાંનો રાજા ધૂધુલ, 'ગોધ્રા'ના ગોધણુનું વીરધવલના મોડલેલા નાના સૈન્યને હાથે હરણુ વગેરે અને અંતે યુદ્ધ થતાં એનું કેદ પકડાવું, 'ધવલક'માં એને વીરધવલ સમક્ષ રજૂ કર્યાનું અને ધૂધુલનું જીલ કચડી મૃત્યુ, એ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૬૫૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'કુડુ ગેશ્વરનાભેયદેવકલ્પ'માં

વિક્રમાદિત્યે કુકુજેશ્વર ઋષભદેવને અનેક મંડલોનાં ગામ અર્પણ કર્યાં તેઓમાં 'ગોદ્રહકમંડલ'નો પણ સમાવેશ જોવા મળે છે. ૧૫૩

ધર્મારણ્યખંડમાં રામે મોઢ બ્રાહ્મણોને જે ગામ આપ્યાં હતાં છે તેઓમાંનું 'ગોધરી' એ આ 'ગોધરા' લાગે છે. ૧૫૪

દધિપદ્ર : આજનું પંચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ તાલુકાનું વડું મથક દાહોદ એ આ 'દધિપદ્ર'. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં 'દધિપદ્રમંડલ' વગેરેમાં સેનાપતિપદે રહેલા કેશવે 'દધિપદ્ર'માં ઈ. સ. ૧૧૪૦ માં ગોગનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ૧૫૫ આ અભિલેખ પણ દાહોદમાંથી મળી આવ્યો છે.

શિવભાગપુર : મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૩)માં અને ખરબહ ૨ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૬)માં 'શિવભાગપુરવિષય'નાં ગામોનાં દાન સચવાયાં છે. ૧૫૬ પહેલામાં દક્ષિણપદ્મનો નિર્દેશ છે, એટલે એનો ઉત્તરપદ્મ પણ હોવો જોઈએ; એ વિષયનું 'શિવભાગપુર' વડું મથક હતું. આ નગર એ પાવાગઢની પાસે આવેલું પંચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકાનું 'શિવરાજપુર' સમગળ છે.

ચંપકનગર : પદ્મપુરાણમાં જોનો નિર્દેશ થયો છે તે 'ચંપકનગર' ધણું કરી હાલનું પાવાગઢની તળેટીમાં ઉજ્જૈન યર્થ ગયેલું 'ચાંપાનેર' છે; ત્યાંનો વિદારુણ નામનો રાજા કોટિયો હતો તે 'વેત્રવતી' (વાત્રક) નદીમાં સ્નાન કર્યાંથી રોગમુક્ત થયો હતો, એવી અનુશ્રુતિ ત્યાં નોંધવામાં આવી છે. ૧૫૭ પાવાગઢ-ચાંપાનેરનો ભૂભાગ અત્યારે પંચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકામાં છે.

સૂર્યાપુર : મૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૬ દ્વાનાં લુણાવાડામાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૭૫૯ ના દાનશાસનમાં 'સૂર્યાપુરવિષય'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૫૮ આ દાન રાજાની જાવણી 'ગોદ્રહક'માં હતી ત્યારે આપવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયનું વડું મથક 'સૂર્યાપુર' ૧૫૮માં પંચમહાલ જિલ્લાના કાલોલ તાલુકામાં આવેલું 'સુરેલી' હોવાની શક્યતા છે, જે ગોધરાની ઉત્તર-ઉત્તર-પૂર્વે વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે. 'સૂર્યાપુર' સમય જતાં 'સૂર્યપલ્લિકા' થઈ ગયું હોવાનું સચિત થાય છે, જે પરથી 'સુરેલી' થયું છે.

અંકોદક-વટપદ્રક-વટપુર : મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૫ ના દાનશાસનમાં 'અંકોદક'નો નિર્દેશ થયેલો છે. ૧૫૯ તે મૂળ વડોદરાની નજીકનું

અને હાલ વડોદરાની હદમાં સમાઈ ગયેલું ‘અકોટા’ છે. સુવર્ણવર્ષ કકરાબના ઈ. સ. ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં ‘અકોટક ચતુરશીતિ’ (ચોર્યાશી ગામેના સમૂહ)નું એ વડું મથક જોવા મળે છે. ૧૬૦ અકોટકની પૂર્વે આવેલું ‘વડ(ટ)પદ્રક’ (આજનું ‘વડોદરા’) ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ ગામ પૂર્વે ‘અકોટક’ના ચાતુર્વિધ પ્રાહ્મણને આપવામાં આવેલું હતું તે અગાઉના રાજા-ઓએ લુપ્ત કરી નાખતાં ‘વટપુર’ના વાસી લાતુ ભટ્ટને દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું ત્યાં છેડે કહ્યું છે. આ ‘વટપુર’, સંભવ છે કે, ‘વટપદ્ર’નો જ પર્યાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં ‘વટપદ્ર’નો કાન્હ પોતે તૈયાર કરાવેલા બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા શ્રીપત્તન (‘પાટણ’) આવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ૧૧૧ નીચે ‘નાંદીપુરી’ની વાત કરતાં ‘વાટપદ્રક વિષય’ અને ‘વૈશ્વામિત્રી નદી’ કહેલ છે તેનો સંબંધ આ ‘વટપદ્ર’ સાથે સમજાય છે.

નોંધપાત્ર એ વાત છે કે અનુમૈત્રક કાલમાં ‘અકોટક’ એ ચોર્યાશી ગામેના સમૂહનું વડું મથક હતું અને ‘વટપદ્રક’ નજીકમાં નાતું ગામ હતું; સમય જતાં ‘અકોટક’ (‘અકોટા’) નાતું ગામ બની ગયું અને ‘વટપદ્રક’ (‘વડોદરા’) મોટું નગર બની ગયું. અકોટામાંથી ઈ. સ. ૫ મી સદીથી લઈ મહરવની અનેક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ નીકળી છે એ આ સ્થાનની પ્રાચીન વિશાળ વસાહતની મહત્તા સૂચવવા પર્યાપ્ત છે. ૧૧૨

‘વટપદ્ર’ નામનાં બીજાં પણ ઘણાં સ્થાન જણાવવામાં આવ્યાં છે, જે આજે ‘વડોદરા’ કે બીજી મળતી સંજ્ઞાથી બચેલાં જાણી શકાયાં છે. ૧૧૩

‘ગોરજળ’ : કટચુરિ રાજા બુદ્ધવર્માના ઈ. સ. ૬૦૯ ના દાનશાસનમાં ‘ગોરજળ ભોગ’નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૧૪ જે ભરુકચ્છવિષયમાં આવેલો હતો. આ એકમનું વડું મથક ‘ગોરજળ’ વડોદરા જિલ્લાના વાધોડિયા તાલુકામાં, પંચમહાલ જિલ્લાના હાલોલની દક્ષિણે સોજોક કિ. મી. (૧૨ માઈલ) ઉપર આવેલું ‘ગોરજ’ ગામ લાગે છે.

‘અદ્ધિકા’ : આ સ્થાનનો ‘અગ્રહાર’ તરીકે ઉલ્લેખ ગુર્જરનૃપતિવંશના જય-ભટ ૩ જના ઈ. સ. ૭૦૬ ના ‘કાયાવતાર’-કાન્દવણની છાવણીમાંથી કરેલા દાન-શાસનમાં થયો છે. ૧૧૫ આ ‘અદ્ધિકા’નો ગામ તરીકે ઉલ્લેખ મૈત્રકરાજ શીલા-દિત્ય ૩ જના ઈ. સ. ૬૭૬ ના દાનશાસનમાં પણ થયેલો છે. ૧૧૬ આ ‘અદ્ધિકા’ એ વડોદરા જિલ્લાના પાદરા તાલુકાનું ‘સાધી’ છે.

કોરિલાપુર-કોરિલ્લા : નર્મદા નદીના તીરપ્રાંતમાં એક 'કોરિલાપુર'નો રકંદપુરાણમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૬૬૭ જ્યાં દોઢ કરોડ તીર્થ હોવાનું હતું છે. પુરાણમાં નોંધાયેલા નગરનો 'કોરિલ્લા' તરીકે ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજા જયભટ ૩ જના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસનમાં સંગડ મળ્યો છે. ૬૬૮

કાયાવતાર : આ રથળનો ઉલ્લેખ ગુર્જરનૃપતિવંશના જયભટ ૩ જના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસનમાં રાજાની છાવણીના સ્થાન તરીકે થયો છે. ૬૬૯ શિવના અવતાર તરીકે લેખાયેલા, પાશુપત સંપ્રદાયના સંસ્થાપક, લકુલીશનો જન્મ આ 'કાયાવતાર-કાયાવરોહણ' ('કારોહણ' નામ પણ મળે છે)માં થયો કહ્યો છે. ૬૭૦ આજનું 'કારવણ' નામ આ નગરના 'કાયાવરોહણ' એવા પ્રચલિત નામ ઉપરથી આવેલું છે. ૬૭૧ આ કારવણ વડોદરા જિલ્લાના ઉમોઈ તાલુકામાં ઉમોઈની પશ્ચિમે પંદરઠે કિ.મી. (૧૧ માઈલ) ઉપર આવેલું તીર્થસ્થાન છે.

દર્ભવતી-દર્ભાવતી : ઉમોઈની ઈ. સ. ૧૨૫૪ ની વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિમાં વીસલદેવ વાઘેલાએ શ્રીવૈદ્યનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હોવાનું જાણીતામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિલેખના સંખ્યાબંધ શબ્દ નષ્ટ થઈ ગયેલા હોઈ નગરનું નામ જળવાયેલું જોવા મળતું નથી; પણ સોલંકીરાજા ભીમદેવ ૨ જ ના રાજ્યકાલમાં ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં એક ગ્રંથ લાટદેશની 'દર્ભાવતી'માં લખાયાનું જાણવામાં આવ્યું છે; ૬૭૨ તે ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમયના ઈ. સ. ૧૨૩૨ ના છ અભિલેખોમાં 'અશ્વહિલપુર' 'ભૃગુપુર' 'સ્તંભનકપુર' 'સ્તંભતીર્થ' 'દર્ભાવતી' 'ધવલકુક' એમ નગરોમાં નવાં દેરાસરો અને દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું સ્પષ્ટ થયું છે ત્યાં એક સ્થાન તરીકે એ નિર્દેશાયું છે. ૬૭૩ અહીં વીસલદેવનો જન્મ થયો કહેવાયો છે. ૬૭૪ વીસલદેવના સમયના વૈદ્યનાથ-મંદિરના લગ્નાવશેષ અને ઉમોઈના કિલ્લાના દરવાજા એની પ્રાચીન જાહેજાલીનો આજે પણ ખ્યાલ આપી રહેલા છે. આ ઉમોઈ વડોદરા જિલ્લાના ઉમોઈ તાલુકાનું વડું મથક છે.

સંગમખેટક : ગુર્જરનૃપતિવંશના દ્વ ૨ જ (પ્રશાંતરાગ)નાં ઈ. સ. ૬૪૨નાં જો દાનશાસનોમાં 'સંગમખેટકવિષય'માં આવેલાં જો ગામોની જમીન દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૬૭૫ જો જ અને ચોર નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલું હોઈ એ 'સંગમખેટક' તરીકે જાણીતું થયેલું. ૬૭૬ એ વિષયનું વડું મથક, હાલનું 'સંખેડા', વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે હાલ ખરાદી-કામના કુન્નર માટે જાણીતું છે.

મંકણિકા : આ સંજ્ઞાનો 'ભુક્તિ' એવા વહીવટી વિભાગ તરીકેનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રકૂટરાજ્ય કંઈ સુવર્ણવર્ષના ઈ. સ. ૮૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૬૭૭ એ ભુક્તિના વડા મથક 'મંકણિકા'નો ઉલ્લેખ કટચ્યુરિ રાજ્ય તરલસ્વામીના ઈ. સ. ૫૬૫ ના મંકણીનાં પતરાંમાંના દાનશાસનમાં પણ આવે છે. ૧૭૮ આ દાનપત્ર બનાવટી હોવાનું અને એ આઠમી સદીમાં ઉપજાવ્યું હોવાનું માલુમ પડ્યું છે. ૬૭૯ 'મંકણિકા' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં આવેલું 'મંકણી' છે, ન્યાંથી તરલસ્વામીના દાનશાસનનું પહેલું (સંભવતઃ બીજું પણ) પત્ર મળ્યું છે.

તંડુલપદ્મ : કટચ્યુરિ રાજ્ય શંકરગણના ભૌગિકપાલક નિરિહુલકના બ્રહ્મધિકૃત શાંતિલ્લના ઈ. સ.ની ૬ ટી સદીના છેલ્લા ચરણના દાનશાસનમાં કોઈ વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે 'તંડુલપદ્મ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૯૮૦ 'તંડુલપદ્મ' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં સંખેડાથી ઉત્તર-પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (દસ માર્મલ) ઉપર આવેલું 'તાંદળખ' લાગે છે.

નાંદીપુરી-નાંદીપુર-નંદપુર-નંદપદ્મ : ગુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ જનાં ઈ. સ. ૬૨૯ અને ૬૩૪ નાં દાનશાસન 'નાંદીપુરી'માંથી અને ઈ. સ. ૬૪૨ નાં એ 'નાંદીપુર'માંથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. જયભટ ૩ જના ઈ. સ. ૭૧૦ ના દાનશાસનમાં 'નાંદીપુર'નો વિષય તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૯૮૧ હકીકતે 'નાંદીપુરી-નાંદીપુર' ગુર્જરનૃપતિવંશની રાજધાની સમજાય છે. ખૂબ મોડેથી, ઈ. સ. ૧૦૭૭ માં, નાંદીપુરમાં નિર્બાકકુલના કોઈ ત્રિવિક્રમપાલનું શાસન જાણવામાં આવે છે, જેણે 'નાગસારિકામંડલ'ના 'વાટપદ્મવિષય'માં 'વૈશ્વામિત્રી' નદીના તટે અને શુક્લતીર્થમાં દાન આપ્યાં છે. ૯૮૨ એ પછી છેક ઈ. સ. ૧૨૯૧ માં વૈજયાયન રાજવંશના જૈત્રસિંહનું શાસન 'નંદપુર-નંદપદ્મ'માં કહેવામાં આવ્યું છે; ૯૮૩ એને એના દાનશાસનમાં 'નર્મદાતટમુકુટભૂત' કહેવામાં આવ્યું છે અને એમાં 'નંદપદ્મીય દેશ' પણ કહેલ છે.

આ નાંદીપુરીના રચણનિર્ણયમાં મતભેદ નોંધાયેલા છે : ખૂલસે ભરચની પૂર્વે જડેશ્વરના દરવાજાની બહાર આવેલો એ જ નામનો જૂનો કિલ્લો 'નાંદીપુરી' હોવાનો મત આપેલો; કનૈયાલાલ સુનશીનું પણ વલણ એ પ્રકારનું હતું; પરંતુ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ રાજપીપળા વિભાગના હાલના 'નાંદોદ'ને મોટે મત આપ્યો હતો, જે વધુ બંધ ખેસે છે. ૯૮૪ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આ પાછલા મતનું સમર્થન કર્યું છે. ૯૮૫ આ નાંદોદ ભરચ જિલ્લાના નાંદોદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

ગુડશસ્ત્ર : આચારંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં એક 'ગુડશસ્ત્ર' નગરનો નિર્દેશ થયેલો છે. ૧૮૧ ખપુટાચાર્ય નામના એક જૈનાચાર્ય પોતાના શિષ્યને બહુકચ્છમાં મૂકીને વૃહકટ નામના વ્યંતરનો ઉપદ્રવ સમાવવા 'ગુડશસ્ત્ર'માં ગયા હતા અને પોતાનો શિષ્ય શિથિલાચારી બની બૌદ્ધોમાં જળી ગયાતું સાંભળી પાછા બહુકચ્છ આવ્યા હતા. આ નગરનામ સાથે જન્ય-જનક પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતાં ભરૂચ જિલ્લાના અંકલેશ્વર તાલુકાનું 'ગડખોલ', નાંદોદ તાલુકાનું 'ગડોદ', વાગરા તાલુકાનું 'ગોલાદરા' અને હાંસોટ તાલુકાનું 'ધોડાદરા' ગામે મળે છે. આમાંનું કયું મૂળ 'ગુડશસ્ત્ર' હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

લોહિગકક્ષ : ગુર્જરનૃપતિવંશના જયભટ ૪ થાના ઈ. સ. ૭૩૬ ના દાનશાસનમાં 'લોહિગકક્ષ-પથક-આહાર'માંથી નીકળીને આવેલા બ્રાહ્મણને બહુકચ્છ વિષયનું ગામ દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧૮૭ આ પથક-આહારનું વડું મથક 'લોહિગકક્ષ', સંભવ છે કે, ભરૂચ જિલ્લાના ડેડિયાપાડા (દેડિયાપાડા) તાલુકાનું રૂપલ હોય.

જંખૂસર : આજના ભરૂચ જિલ્લાના જંખૂસર તાલુકાનું વડું મથક જંખૂસર નાંદીપુરીના ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં બ્રાહ્મણોથી વસેલું ગામ હતું. ૬૬ ૨ જના ઈ. સ. ૬૨૬ ના અને ઈ. સ. ૬૩૪ ના પુનરાવર્તિત દાનશાસનમાં દાન લેનારાઓમાં 'જંખૂસર'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણનો નિર્દેશ આવે છે. ૬૮૮ છ વર્ષ બાદ મૈત્રકવંશના ધ્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૯-૪૦ ના દાનશાસનમાં પણ દાન લેનાર 'જંખૂસર'થી આવેલો બ્રાહ્મણ છે. ૬૮૯ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી હાથ લાગેલા, ઈ. સ. ૬૪૩ના ગણાતા, પરંતુ અનેક કારણોથી ખનાવટી માલૂમ પડેલા, દાનશાસનમાં પણ દાન 'જંખૂસર'ના બ્રાહ્મણને અપાયું હતું છે. ૧૯૦ તોંધવા જેવું છે કે ચારકના નિરુક્તની ઈ. સ.ની ૩ ૭ સદી આસપાસની 'દુર્ગવૃત્તિ'નો લેખક દુર્ગાચાર્ય 'જંખૂસર'નો વતની માલૂમ પડી આવ્યો છે. ૧૯૧

ઉદુબરગર્જીર : આનો ઉલ્લેખ મૈત્રકરાજ ધ્રુવસેન ૨ જનાં ઈ. સ. ૬૩૬ અને ૬૪૦નાં દાનશાસનોમાં થયેલો છે. ૬૯૨ 'જંખૂસર'ના સાંનિધ્યે કહી શકાય કે 'ઉદુબરગર્જીર' નગર તે ભરૂચ જિલ્લાના જંખૂસર તાલુકાનું, જંખૂસરથી ઉત્તરે ચાર કિ. મી. (અહીં માર્ધલ) ઉપરનું 'ઉમરા' હશે. ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં પણ આ ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે. ૧૯૩

કાપિકા-કાવિકા : દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા આ નગરનો રાષ્ટ્રકૂટ-વંશના પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજના કાવીના દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૨૦)માં 'કાપિકાંત-વર્તી કાટિપુર'ના નિર્દેશ ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૯૪ વર્ષી ગોવિંદ ૪ થાના ખંભાતના દાનશાસન(ઈ. સ. ૯૩૦)માં પણ થયો છે, જેમાં 'કાવિકા'માંથી માન્યખેટમાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણને 'કાવિકા'ની નજીકનું ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫ આ નગર ભર્ય જિલ્લાના જંબુસર તાલુકામાં આવેલું કાવી છે.

અકૂરેશ્વર-અંકુલેશ્વર : ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં અકૂરેશ્વર-અંકુલેશ્વર' વિષય તરીકે જણવામાં આવેલું છે. ૬૬ રજનાં ઈ. સ. ૧૨૬ અને ૧૩૪ નાં દાનશાસનોમાં 'અકૂરેશ્વર વિષય', ૧૯૧ તો એના ઈ. સ. ૪૬૫-૬૬ ના કહેલા પણ અનુમૈત્રકકાલમાં ઉપજનવેલા દાનશાસનમાં 'અકુલેશ્વર વિષય' લખવામાં આવેલ છે. ૧૯૭ કૃષ્ણ રજના ઈ. સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં એ રાજાને 'અંકુલેશ્વર-રાવરિયત' કહ્યો છે. ૧૯૮ એટલે ત્યાં એ વિષયના વડા મથકની વાત છે. આ હાલનું, નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપર આવેલું, ભર્ય જિલ્લાના અંકુલેશ્વર તાલુકાનું વડું મથક છે, જે આજે એના ખનિજ તેલના ડૂવાઓ માટે ખ્યાત થયેલું છે.

કાશકુલ-કાશાકુલ : આ નગર જેનું વડું મથક હોય તેવા 'કાશાકુલ વિષય'નો ઉલ્લેખ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી મળેલાં બનાવટી માલૂમ પડેલાં તામ્રપત્રોના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૪૨)માં થયેલો છે. ૧૯૯ રાષ્ટ્રકૂટવંશના કક્ક રજાએ આ 'કાશકુલ વિષય'નું 'સ્થાવરપક્ષિકા' ગામ એના ઈ. સ. ૭૫૭નાં, હારોલીમાંથી મળેલાં, તામ્રપત્રોના દાનશાસનમાં દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. ૭૦૦ આ વિષયનું વડું મથક 'કાશકુલ' એ દુરત જિલ્લાના ચોલપાડ તાલુકાનું, ચોલ-પાડથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૪૦૦૦ ફી. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું, 'કાસલા' લાગે છે. ૭૦૧ મણિભાઈ દિવેદી તાપીના તટ ઉપરનું 'કોર' અથવા 'કુડસદ' કહેવા માગે છે, ૭૦૨ પરંતુ વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ 'કાસલા' બંધ ખેસે છે.

કમ્બણીય-કામ્બણીય-કર્મતપુર : 'પેરિલસ'ના લેખકે એની આ ભૂગોળ-માં અખાતની જમણી બાજુ 'હેરોન' નામનો ખરખો 'કમ્બોની' ગામની સામે કહ્યો છે તે ખંભાતના અખાતના પૂર્વકાંઠાનું કામરેજ છે, જેના સામેના કાંઠા ઉપર 'અબટકા' (હાથમ) કહ્યું છે. ૭૦૩ ગુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ રજના ઈ. સ. ૪૭૮ ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'કમ્બણીયશોડ(શ)શત (કમ્બણીય-૧૧૬ ગામેનો સમૂહ) ભુક્તિ'માંનું ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું

ગણ્યાવ્યુ' છે. ૭૦૪ 'આહાર-વિષય' તરીકે 'કાર્મણ્ય'નો ઉલ્લેખ ચાલુક્યવંશીય કથાત્રય શીલાલિપિના ઈ. સ. ૬૬૩ ના અને અવનિજનાત્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૬ ના -એ બે દાનશાસનોમાં થયેલો છે. ૭૦૫ રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમોઘવર્ષ ૧ લાના, તર-સાડીમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૫૦ ના દાનશાસનમાં 'કર્મમાંતપુરવિષય' પણ 'કામરેજ'નો જ વાચક છે. ૭૦૬ કુવ ૩ જના ઈ. સ. ૮૬૭ ના દાનશાસનમાં 'કર્મા-ન્તપુરશોડ(શ)શત' તે પણ આ છે, જ્યારે ઈદ્રરાજ ૩ જના ઈ. સ. ૯૧૪ ના દાનશાસનમાં 'કર્મણિજ' પણ આ જ છે. ૭૦૬ અ 'ભુક્તિ' 'આહાર' 'વિષય' એ નાનામોટા વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે રહેલું આ 'કર્મણ્ય' -'કાર્મણ્ય'-'કર્મમાંતપુર' એ સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું વડું મથક, સુરત-થી ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) ઉપર આવેલું, કામરેજ છે.

ધરાય : ગૌતમકવંશના ધરસેન ૨ જના શાહે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?)ના ખનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય' કહેલ છે. ૭૦૭ એ વિષયનું વડું મથક 'ધરાય' તે હાલના કામરેજની ઉત્તર-પૂર્વે સાડા ૭ કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપરનું સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું 'ધલા' હોવાની શક્યતા છે. ૭૦૮

કંતારઆમ-કાંતારઆમ : ધરસેન ૨ જના ખનાવટી નીકળેલા શાહે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?)ના દાનશાસનમાં 'કંતારઆમશોડ(શ)શતવિષય'નું ગામ દાન આપવાનું લખ્યું છે. ૭૦૯ આ ૧૧૬ આમોના સમૂહના વડા મથક તરીકેનું નગર તે 'કંતારઆમ'. ઉપર 'કર્મનીયશોડ(શ)શત' કહેલ છે તેવો આ પ્રકાર છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશની ગુજરાતની શાખાના કુવ ૨ જના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં, પહેલાં 'કવરિકાહારવિષય' કહેવાતા અને રાજના સમયમાં 'કાંતારઆમ-આહારવિષય' ગણાતા વિભાગના 'કાંતારઆમ' નજીક આવેલી નદીના કાંઠાના બૌદ્ધવિહારને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૦ આ જ્યારે સુરત જિલ્લાના (સુરત જેનું વડું મથક છે તે) ચોર્યાસી તાલુકાનું સુરતથી ઉત્તરમાં ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) ઉપર આવેલું 'કતારગામ' છે.

વરિઅવિ : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જના અંકલેશ્વરમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં 'વરિઅવિ'ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૧ આ 'વરિઅવિ' એ આજનું સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાનું 'વરિયાવ' છે.

બાહિરિકા અને કણ્ઠવલ : ચાલુક્યવંશના કયાશ્રય શીલાદિત્યના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં 'બાહિરિકા વિષય'માં આવેલા 'કણ્ઠવલ આહાર'માંનું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૭૧૨ આમાંના 'બાહિરિકા વિષય'ના વડા મથક 'બાહિરિકા'ને મણિભાઈ દ્વિવેદી 'વહર-વસર' કહે છે, ૭૧૩ જે હકીકતે સુરત જિલ્લાના માંગરોળ તાલુકાનું 'વહાર' છે, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી બારડોલીથી દક્ષિણ-પૂર્વે ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) ઉપરનું 'બહેરા' પણ સૂચવે છે. ૭૧૪ મિરાશી અને 'અંતર્મંડલી'ની જેમ બહારના પ્રદેશ માટેની સંજ્ઞામાત્ર કહે છે, ૭૧૫ પરંતુ એ બંધબેસતું નહિ આવે; એમ કરવા માટે 'બહિર્મંડલી' જેવી કોઈ સંજ્ઞા અપેક્ષિત લાગે.

'કણ્ઠવલ' એ સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકાનું મગુમરાની દક્ષિણે આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) ઉપરનું 'કણાવ' સમગળ્ય છે. ૭૧૬ મિરાશી બારડોલીથી દક્ષિણમાં દસેક કિ. મી. (૭ માઈલ) ઉપરનું 'કણ્ઠી' સૂચવે છે, ૭૧૭ પણ એ નામ સુરત જિલ્લાના તાલુકાઓનાં ગામોની યાદીમાં જોવા મળતું નથી.

તથ-ઉંબરા (? બગ-ઉંબરા) : ગુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ ભ(પ્રશાંતરાગ)-ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા શક સં. ૪૧૫ (ઈ. સ. ૪૯૩ ?)ના દાનશાસનમાં 'આહાર' અને 'ગ્રામ' બેઉ રીતે આનો ઉલ્લેખ થયો છે, ૭૧૮ પરંતુ વાંચવામાં ગરબડ થઈ સંભવે છે : એ 'બગ-ઉંબરા' શક્ય છે. આ દાનનાં પતરાં 'બગુમરા'માંથી જ મળ્યાં છે, જે કામરેથીજ દક્ષિણે પંદરેક કિ. મી. (નવ માઈલ) ઉપર સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકામાં આવેલું છે.

ત્રેયણુ-તેન્ન : 'આહાર' તરીકે આનો ઉલ્લેખ બીલ શાસક નિકુંભ-અલ્લશક્તિના ઈ. સ. ૬૫૫ ના દાનશાસનમાં થયો છે, તે રાષ્ટ્રકૂટ ઈંદ્રરાજ ૩ બના ઈ. સ. ૬૧૫ ના દાનશાસનમાં 'કમ્બલિજ્જસમીપે' 'તેન' ગામ અપાયું હતું છે. ૭૧૯ પેલા આહારનું વડું મથક 'ત્રેયણુ' અને આ 'તેન' એક છે. આ હાલનું સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાનું, બારડોલીની પશ્ચિમે દોઢેક કિ. મી. (એક માઈલ) ઉપરનું, 'તેન' સમગળ્ય છે.

કાપૂર-કાપુર : ત્રૈલોક્યવંશના દહસેનનાં પારડીમાંથી મળેલાં ઈ. સ. ૪૫૬ નાં પતરાંમાં અંકિત થયેલા દાનશાસનમાં 'કાપુર'ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; ફલીટના જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યારાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ આવેલું આજનું 'કાપુર' આ છે. ૭૨૦ મણિભાઈ દ્વિવેદીએ આજનું એ માટેનું પ્રયક્ષિત

‘કપૂરા’ કહ્યું છે. ૭૨૧ આ પુર વડું મથક હોય તેવા ‘કાપૂર આહાર’નો ઉલ્લેખ ફરહરાત ક્ષત્રપ નહાપાનના સમયના ઈ. સ. ૧ લી સદી જેટલા જૂના સમયનો બાબતમાં આવ્યો છે. ‘કપૂરા’ તરીકે આ આજે સુરત જિલ્લાના વ્યાસ તાલુકામાં આવેલું છે.

કવરિકા અને સુહિલા : રાષ્ટ્રકૂટવંશના ધ્રુવ રાજાના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં ‘કવરિકા’નો ‘આહાર-વિષય’ તરીકે અને ‘સુહિલા’નો ‘વિષય’ તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૭૨૨ ઉપર ‘કાંતાર ગ્રામ’ના વિષયમાં જણાવ્યું છે તેમ ‘કાંતાર-ગ્રામ-આહાર-વિષય’નું પૂર્વનું નામ ‘કવરિકાહારવિષય’ હતું, ૭૨૩ પરંતુ ‘કવરિકા’ નગરસંજ્ઞા અને ‘કાંતારગ્રામ’ નગરસંજ્ઞા એક ન હોય; અને ઓલપાડ તાલુકામાં ‘કમરોલી’ (શક્ય મૂળ : સં. કવરીપદ્ધિકા > પ્રા. કવરીપદ્ધિકા > અપ. કૈવરપદ્ધિકા) મળે છે એની ઓછી શક્યતા નથી. ‘સુહિલા વિષય’નું વડું મથક ‘સુહિલા’ એ સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકાનું ‘સોલી’, અથવા કદાચ નિઝર તાલુકાનું ‘સુલવાડે’ હોય.

વિજયપુર : લાટના ચાલુક્યવંશના વિજયરાજના ઈ. સ. ૬૪૪ ના પનાવટી માલુમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં વિજયપુરમાં જાવણી હોવાનું મળે છે. ૭૨૪ મિરાસી પંચમહાલના ‘વિજયપુર’ કે જૂના વડોદરા રાજ્યના વિજયપુર(ઉત્તર-ગુજરાતમાં મહેસાણા તાલુકાના)ની સંભાવના કરે છે. એ કરતાં હરિમસાદ શાસ્ત્રીએ કોંકણના શિવાહારોના માંડલિક વિજયજી વસાવેલું સંમળનું જ એ નામનું પરું હોવાની સંભાવના કરી છે તે વધુ સારી લાગે છે. ૭૨૪અ

નવસારિકા-નાગસારિકા : જૂનામાં જૂનો પહેલો ઉલ્લેખ તોલેમીના ‘નોસારિકા’ કહી શકાય. ૭૨૫ આબિલેખિક ઉલ્લેખોમાં ચાલુક્યરાજા કયાશ્રય શીલાદિત્યના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં ‘નવસારિકા’ના નિવાસી બ્રાહ્મણને ‘નવસારિકા’માં દાંત આપ્યાનો ઉલ્લેખ અને અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૧-૩૨ ના દાનશાસનમાં એણે ‘નવસારિકા’ મેળવવા આવેલા તાગિકા(અરબો)ને હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ એ જૂના છે. ૭૨૬ જરા ઉત્તરકાલના રાષ્ટ્રકૂટવંશના કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષના ઈ. સ. ૮૨૧ ના દાનશાસનમાં નાગસારિકા વિભાગના સૂચનમાં ‘નાગસારિકા’ કહેવામાં આવેલ છે; સોલંકીકાલમાં પણ કર્ણદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૦૭૪ ના દાનશાસનમાં ‘લાટદેશાંતઃપાતી નાગસારિકા’માં મંડલેશ્વર દુર્લભરાજની સત્તા કહી છે. ૭૨૭ આ ‘નવસારિકા-નાગસારિકા’ તે પૂર્ણા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર વલસાડ જિલ્લાના નવસારી તાલુકાનું વડું મથક ‘નવસારી’ છે.

તલભદ્રિકા : સોલંકી રાજ્ય કર્ણુદેવના સમયનાં નવસારીમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૧૦૭૪ ના ઉપર્યુક્ત દાનશાસનમાં 'તલભદ્રિકા-પદ્મિનિ-શતપથક'નું ગામ દાનમાં અપાયાનું લખ્યું છે. ૭૨૦ આ હત્રીસ ગામોના વહીવટી એકમનું વડું મથક 'તલભદ્રિકા' એમાં અપાયેલા ગામની ચતુઃસીમામાં 'આવલસાડિ' (આજનું 'અમલસાડ') આવતું હોઈ એની નજીકના પ્રદેશમાં હોવું જોઈએ. સંભવ છે કે એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાનું 'તલવાડા' હોઈ શકે, જે સં. તલપાટક ઉપથી આવી શકે; અમલસાડ ગણુદેવી તાલુકામાં છે.

સંજાણુ-સંજળન : રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમોઘવર્ષ ૧ લાનાં સંજાણુમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૭૧ ના દાનશાસનનો 'સંજળન પત્તન' તરીકેનો અને વહીવટી વિભાગ હોય તેવો ત્યાં જ પૂર્વે 'સંજાણુ' નજીકની ચોવીસી વિશેનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. ૭૨૯ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ૭૩૦ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઈંદ્રરાજ ડળતા ઈ. સ. ૯૨૬ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ' ઉપર મધુમતિ ઉર્ફે સગતિપ (મહમ્મદ ઉર્ફે સુઅક્ત) નામના માંડલિકનો અમલ હતો, જે વખતે સંજાણુમાં 'હંજમન'થી નિર્દેશાયેલા પારસીઓની વસાહત થઈ ચૂકી હતી એવો જે. જે. મોદીનો મત સ્વયંવાયો છે. કૃષ્ણરાજ ડળ(ઈ. સ. ૯૩૯-૯૬૭)ના સમયમાં લિલ્લમાલના અમાત્યોએ મધુસૂદન(વિજય)ની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૦૨૬-૩૪ ના અરસામાં 'સંયાન' ઉપર કોંકણના શિલાહાર વંશના હિત્તરાજનું શાસન હતું, જેમાં ઈ. સ. ૧૦૩૪ ના દાનશાસન પ્રમાણે 'સંયાનપત્તન'નો વહીવટ મહામંડલેશ્વર ચામુંડરાજને સોંપવામાં આવ્યો હતો; એનો પિતા વિજય રાણુક એની પૂર્વે 'સંયાનપત્તનમંડલ'નો શાસક હતો. જેને ઈ. સ. ૧૦૫૩ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ'નો શાસક કહ્યો છે તે મોદકુલના મહામંડલેશ્વર વિજયલદેવના ઈ. સ. ૧૦૪૮ ના દાનશાસનમાં જણાવેલું 'વિજયપુર' એની રાજધાની લાગે છે; એના સંપાદક દિનેશચંદ્ર સરકાર આ 'વિજયપુર' 'સંયાન'નું પરું હોવાનું ધારે છે. આ દાનશાસનોનું 'સંયાન' એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકામાં આવેલું આજનું સંજાણુ છે; આજે પણ ત્યાં પારસીઓની સારી વસ્તી છે અને એ આવ્યા ત્યારની રથાપેલી અગિયારી છે.

ઉપસંહાર

લિપિરથ મુદ્રિત સાહિત્ય-ગ્રંથો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વગેરેની મદદથી ઈ. સ. ૧૩૦૦ આસપાસ સુધીનાં એવાં સાધનોમાં જોવા મળેલાં, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના અનેલા 'ગુજરાત રાજ્ય'નાં, દેશો-પર્વતો-વનો-નદીઓ-તીર્થો-નાનાં મોટાં નગરોને

લગતી ઐતિહાસિક અને કવચિત્ નોંધાયેલી આનુશ્રુતિક માહિતી સંક્ષેપમાં ખતાવવાનો અહીં આ પ્રયત્ન થયો છે. આ ઉપરાંત ખીજા કેટલાક પ્રકારી ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

ઈ. સ. ૪ થી-૫ મી સદીના કહી શકાય તેવા જૈનસૂત્રગ્રંથ જ્ઞાતાધર્મ-કથામાં સુરદાજનવજ શબ્દમાં^{૭૩૦} સુરદા (સં. સુરાષ્ટ્ર) સ્ત્રીલિંગે નોંધાયે છે, તો આ. હેમચંદ્ર^{૭૩૧} ઈ. સ. ની ૧૨મી સદીના દ્વાપરાધ્યાયમાં ગૂર્જરા અને અંધ્યાધ્યાય રથળે સુરાષ્ટ્ર શબ્દ સ્ત્રીલિંગે પ્રયોગ્યતા જોવા મળે છે.^{૭૩૧}

ઈ. સ. ૧૩ મી સદીના વિનયચંદ્રસૂરિના 'કાવ્યશિક્ષા' નામક ગ્રંથમાં સમૂહવાચક શબ્દો વિશે કહેતાં ગુજરાતનાં કેટલાક સ્થળનામ નોંધવામાં આવ્યાં છે; જેવાં કે હીરુયાણી (અનભિજ્ઞાત), પત્તાન (અણુહિલપુર પાટણ), માતર (ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાનું વડું મથક), બૂ (અનભિજ્ઞાત), ભાલિન્ય ('ભાલેજ'-ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં), હર્ષપુર ('હરસોલ'), નાર (ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકામાં), જંબૂસર, પડવાણ (અનભિજ્ઞાત), દર્શવતી ('ડભોઈ'), પેટલાપદ ('પેટલાદ'), ખદિરાલુકા (મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળ તાલુકાનું વડું મથક 'ખેરાળ'), ભોગપુર (સંભવતઃ 'ભોગવતી' અર્થાત્ 'ખંભાત'), ધવલકુક ('ધોળકા') અને મોહડવાસ ('મોડા.સા') એ નગરસ્થાનો અને મહીતટ ('મહીકાંઠો'), સુરાષ્ટ્ર (સ્ત્રી., 'સૌરાષ્ટ્ર'), લાટ, ગૂર્જર (ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ 'ગુજરાત') આ દેશનામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે.^{૭૩૨}

આ બાબતમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં અને પ્રશસ્તિઓમાં પણ માહિતી મળે છે. હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડારોમાં અમુદ્રિત દશામાં પડેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો જે એક સંગ્રહ મુદ્રિત થયો છે તેમાંથી આશરે ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધીના સમયની હસ્તપ્રતોમાંથી કેટલાંક વધુ સ્થાન પકડી શકાય છે. ઉત્ત. 'મહી' અને 'દમન' ('દમણ') નદીઓ વચ્ચેનો 'લાટદેશ' ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીના અંતમાં, તો એ સમયે 'લાટદેશ-મંડલ' પણ.^{૭૩૩} 'દંડા[દિપથક]' ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મળે છે.^{૭૩૪} ઉપર યથાર્થના સૂચિત ધર્મ ગયેલાં નગરોમાં 'અણુહિલપાટક'-'અણુહિલપાટક'-'અણુહિલવાડ'-'અનહિલપાટક'-'અનહિલપાટક'-'અણુહિલનયર'-'અણુહિલપાટણપત્તાન'-'અણુહિલપુર' એમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જુદી જુદી પ્રતોમાં નકલ થયાના સ્થાન તરીકે, વળી 'પત્તાન'-'શ્રીપત્તાન'-'શ્રીમત્પત્તાન' તરીકે પણ.^{૭૩૫} 'આશાપદલી' ૧૩ મી સદીના અંત સુધી,^{૭૩૬} તો 'કર્ણવતી' ૧૨ મી સદીની પહેલી પચીસીમાં.^{૭૩૭} 'ખેટકાધાર' (= 'ખેટકાહાર') અને 'ખેટક' નગર

૧૨ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં. ૭૩૮ ‘દધિપદ્ર’ અને ‘દધિપદ્રપત્તન’ (‘દાહોદ’) ૧૨ મી સદીમાં. ૭૩૯ ૧૨ મી સદીની ૩ જી પચીસીમાં ‘ગંભૂતા’ (‘ગાંભુ’)ને ‘ચતુષ્ત્વારિ-શંચ્છતપથક’ (૪૪૦૦ ગામેનો) પથક? ૧૪૪ નો) કહેવામાં આવેલ છે. ૭૪૦ ‘દર્ભાવતી’ અને ‘દર્ભાવતી’ એક રીતે જોવા મળે છે (‘ડોમોઈ’), છેક ૧૩ મી સદીના અંત સુધી; વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાં વીસલદેવની પૂર્વે ઈ. સ. ૧૧૫૫ માં ‘શ્રીવૈદ્યનાથ મહાદેવ’ના મંદિરનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે; ૭૪૧ અર્થાત્ વીસલદેવે તો પછી સમુદ્ધાર કરેલો, જે ડોમોઈની વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિનો વિષય બન્યો. ૧૩ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોમંડલ’ (‘ગોંડળ’) નોંધાયું છે. ૭૪૨ કેટલાક તાડપત્રીય ગ્રંથોની નકલ ‘દેવપત્તન’ (પ્રભાસપાટણ)માં પણ થયેલી છે, જ્યાં (પાશુપતસંપ્રદાયના) ગંડોનો સંબંધ પણ નિર્દિષ્ટ થયો હોય છે. ૭૪૩ ઈ. સ. ૧૨૫૦ ની એક પ્રતમાં ‘દ્વીપ’- (દીવ)ના નિવાસી આવકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો ‘નાગસારિકા’ (નવસારી) ૧૩ મી સદીના આરંભકાલે સૂચવાઈ છે. ૭૪૪ ‘ધવલકુક’ (‘ધોળકા’) ૧૩ મી સદીના અંતભાગ સુધી, તો ‘પ્ર લાદનપુર’ પણ. ૭૪૫ પ્રાકૃતમાં ‘ભરુઅન્ન’, પરંતુ સંસ્કૃતમાં ‘ભૃગુકન્ન’ ૧૩ મી સદીના મધ્યભાગ સુધી જોવા મળે છે. ૭૪૬ ‘મંડલી’ (માંડલ) અને ‘મધુમતી’ (મહુવા) અનુક્રમે ૧૨ મી અને ૧૩ મી સદીમાં મળે છે. ૭૪૭ ૧૩ મી સદીના અંતભાગમાં લિન્ન લિન્ન એ રથજે ‘વટ-પદ્રાગ્રામ’ (‘વડોદરા’)નો નિર્દેશ છે. ‘વટપદ્રક’ સામાન્ય તરીકે ૧૨ મી અને ૧૩ મીની ૧ લી પચીસીનો, પરંતુ ‘વટપદ્રકપુર’ તરીકે ઈ. સ. ૧૧૬૫ નો છે; એટલે કે ‘વટપદ્રક’ પુર તરીકે ખીલવા લાગ્યું હશે, અને હજી એવું મોટું ન થયું હોય તેથી ‘ગ્રામ’ પણ કહ્યું હોય. ૭૪૮ ‘વીળપુર’-‘વીળપુર પત્તન’ અને એક વાર ‘વિદ્યુતપુર’ તરીકે પણ જોવા મળે છે; ત્યાંની પૌષ્ઠશાળામાં રહીને નકલો કરવામાં આવી કહી છે. ૭૪૯ એક પ્રતમાં ‘સિદ્ધપુર’ (ઈ. સ. ૧૧૪૪) જોવા મળ્યું છે, તો ૧૩ મી સદીમાં ‘સ્તંભનક’ (થામણા) પણ, ૭૫૦ જ્યાં અત્યારે હવે એક પણ દેરાસર નથી. સ્તંભતીર્થના નિર્દેશ ૧૩ મી સદીના અંત સુધી જોવા મળ્યા છે, જ્યાં કનચિત્ એને ‘નગર’, તો એક રથજે ‘વેલાકૂલ’ (બંદર) પણ કહ્યું છે. ૭૫૧

દાનશાસનોમાં અને શિલાલેખોમાં સંખ્યાબંધ ‘ગ્રામ’ નિર્દિષ્ટ થયાં છે; તે તે ‘વિષય’ ‘આહાર’ ‘પથક’ ‘ભુક્તિ’ વગેરેમાં બતાવેલાં હોઈ કેટલાંકનો સ્થળ-નિશ્ચય સરળતાથી થાય છે; કેટલાંક નાશ પામી જવાથી ઝોળખી શકાતાં નથી. ઝોળખી શકાય તેવાં ગામોના વિષયમાં આજે એવું પણ બન્યું છે કે નિકટ નિકટમાં હોય છતાં જિલ્લા અને તાલુકા પણ બદલાઈ ગયા હોય. સાહચર્યથી સ્થળનિર્દેશ સરળ બની રહે છે. જે ગામોનાં નામ સમૂળાં બદલી જ ગયાં હોય

તેઓના વિષયમાં અટકળ કરી સમાધાન મેળવવાનું રહે છે. ૭૫૨ સ્કંદપુરાણની રચના અર્ધદશે ત્યારે જુદાં જુદાં ભૂભાગોમાં ગામોની સંખ્યા કટલી હતી એના વિશે પણ કહેવામાં આવ્યું છે; 'કાવ્યશિક્ષા' જેવા ગ્રંથમાં પ્રસંગવશાત્ તે તે ગામ વડું મથક હોય તેમ એની સત્તા નીચેનાં ગામોની સંખ્યા પણ કહી હોય છે.

પાઠટીપ

૧. ઋગ્વેદ, ૨-૪૧-૧-૬
૨. એન, ૭-૯૬-૧
૩. B. C. Law, *Rivers of India*, p. 16
૪. પુ. ગ્ર., પૃ. ૧૯૮
૫. મહાભારત, આદિપર્વ, ૧૫૮-૧૭; મીષ્ણપર્વ, ૭-૪૪, ૪૫
૬. એન, આરણ્યકપર્વ, ૫-૧ થી ૩
૭. એન, ૩૭-૩૭
૮. એન, ૧૩૦-૩ થી ૭
૯. એન, ૮૦-૧૧૮, ૧૧૯
૧૦. એન, ૮૬-૧૭
૧૧. મહાભારત, શલ્યપર્વ, ૩૪-૭૫ થી ૭૮
૧૨. એન, ૩૪-૬૯
૧૩. એન, ૪૧-૨૯ થી ૩૨
- ૧૩અ. ઋગ્વેદ, સ્તિલસૂક્ત, ૧૧-૫
૧૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૧-૧૩૧
૧૫. એન, ૮૦-૧૩૦, ૧૩૧
૧૬. મહાભારત, શલ્યપર્વ, ૩૪-૬૯ થી ૭૮
૧૭. ખંભાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૬
૧૮. પુ. ગ્ર., પૃ. ૨૦૨ વગેરે
૧૯. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૬૪
૨૦. હમ્મીરમદમર્દન નાટક, પૃ. ૪૭
૨૧. જૈ. આ. ગ્ર., પૃ. ૧૮૮
૨૨. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૩-૨૦
૨૩. સ્કંદપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૫૪
૨૪. હ્યાશ્રય કાવ્ય, ૯-૭૬
૨૫. એન, ૧૩-૧૪
૨૬. કીર્તિકૌમુદી, ૧-૬૦ અને ૧-૭૨ થી ૮૧
૨૭. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૮, ૬૩; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૧; પુરાતનપ્રબન્ધ-સંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮
૨૮. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૫૩
- ૨૮અ. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૧૨
૨૯. આગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯
- ૨૯અ. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૨૧-૧૫

३०. स्कन्दपुराण, ७-१-३३-५३, ५४ वगेरे
 ३१. मत्स्यपुराण, ११४-५०; ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-६२; वायुपुराण, १-४५-१३०
 ३२. मार्कण्डेयपुराण, ५४-६१ ३३. वामनपुराण, १३-५२
 ३४. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
 ३५. आवश्यकचूर्णि, उत्तरभाग, पृ. ६१; द्वयाश्रय काव्य, ६-५१ ('नदी')
 ३६. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८७ ३७. विविधार्थवक्ष्य, पृ. ८५, २०
 ३८. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, p. 327
 ३९. पाणिनि, अष्टाध्यायी-व्याकरण, गणपाठ, ४-२-९७
 ४०. सिद्धांतकौमुदी, (तद्धितेषु शैशिकाः ४-२-९७), पृ. २५०
 ४१. शुभो आ पूवे पृ. २६८. ४२. महाभारत, आरण्यकपर्व, २१२-२२
 ४३. पु. अ., पृ. १५६ ४४. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-२०
 ४५. मत्स्यपुराण, ११४-२३; वायुपुराण, १-४५-९७
 ४६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९; ब्रह्मपुराण, २५-२८; वामनपुराण १३-२४;
 ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८ ४७. पु. अ., पृ. १५६
 ४८. स्कन्दपुराण, ५-३-५-६ ४९. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ३९-२०
 ५०. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ५१. प्रबन्धकोश, पृ. १०७
 ५२. महाभारत, भीष्मपर्व (कुम्भकोनम् आवृत्ति), ९-३१; पद्मपुराण, ३-६-२६
 ५३. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-३०
 ५४. वामनपुराण, १-४५-९७; ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८
 ५५. मत्स्यपुराण, ११४-२३; वायुपुराण, १३-२४
 ५६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९ ५७. ब्रह्मपुराण, २५-२८
 ५८. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161 ५९. अ. आ. अ., पृ. १०९
 ५९अ. पुरातनप्रबंधसंग्रह, पृ. ४९
 ६०. मत्स्यपुराण, ११४-२७; कूर्मपुराण, १-४७-३४; वायुपुराण, १-४६-१०२;
 ब्रह्माण्डपुराण १-२-१६-३२; मार्कण्डेयपुराण, ५४-२४
 ६१. पु. अ., पृ. ७८ ६२. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161
 ६३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ६४. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-१५; १०-१९

१५. B. C. Law, *Historical Geography of Ancient India*, p. 326
 ६६. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ १७. B. C. Law, *op. cit.*, p. 296
 ६८. महाभारत, आरण्यकपर्व, ५८-२१ ६९. एजन्, ८३-८७
 ७०. एजन्, ८६-४, ५, ६ ७१. एजन्, १२०-३०; १२१-१, २
 ७२. एजन्, १२१-१५
 ७३. Pargiter, *Mārkaṇḍeya Purāṇa*, Translation, p. 299
 ७४. शु. अ. ले., लेख नं. ६, पृ. ६
 ७५. पद्मपुराण, ६-१३६-२ ७६. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
 ७७. पद्मपुराण, ६-१७३-१४ वगेरे
 ७८. रमणुजाल ना. भट्टेता, 'नागरभूत-समयाङ्कन', 'स्वाध्याय', पु. ७, पृ. १४१
 ७९. पद्मपुराण, ६-१३५-१; ६-१३६-२; ६-१३४-२५, २६; पु. अ., पृ. २०४
 ८०. पद्मपुराण, ६-१५६ ८०अ. द्वात्रिंशत् काव्य, ६-४५
 ८१. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ७१ ८२. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ७८
 ८३. पद्मपुराण, ६-१३४-५६; ६-१३६-४ वगेरे
 ८४. एजन्, ६-१४५-१४ थी १६
 ८५. एजन्, ६-१३४-५६; ६-१६८-६९, ७०
 ८६. मत्स्यपुराण, ११४-२३, वायुपुराण, १-४५-९७; ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२७;
 मार्कण्डेय पुराण, ५४-१९; वायुपुराण, १३-२३
 ८७. कूर्मपुराण, १-४७-२९ ८८. पद्मपुराण, ६-१६८-६९, ७०
 ८९. एजन्, ६-१३३-१; ६-१३३-१८ ९०. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-१५, १८
 ९१. पु. अ. पृ. १८५, १८६; Pargiter, *op. cit.*, p. 295
 ९२. मेघदूत, १-२५ ९३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
 ९४. पद्मपुराण, ६-१३६-३ ९५. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १२०
 ९६. प्रभावकवर्ति, पृ. १६५ ९७. विविधतीर्थकल्प पृ. १३, १०४
 ९८. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ९१, ९५ ९९. पद्मपुराण, ६-१३४-५६
 १००. एजन्, ६-१३६-३ १०१. एजन्, ६-१४०-४
 १०२. पाणिनि, उपर्युक्त, ४-२-११६ १०३. शु. अ. ८५१ यादवीय २३.

૧૦૪. મહાભારત, મીઘ્મપર્વ, ૧૦-૨૫   ૧૦૫. એતન, આરણ્યકપર્વ, ૮૭-૭
 ૧૦૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૪; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૨૦; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૮
 (પાશા પાઠ); વામનપુરાણ, ૧૩-૨૪ (શરા પાઠ)
 ૧૦૬અ. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૦-૧ થી ૪
 ૧૦૭. એજન, ૮૭-૯, ૧૦   ૧૦૭અ. રુક્મણ્ડપુરાણ, ૭-૪-૨-૩, ૪
 ૧૦૮. એજન, ૭-૪-૫-૪૯   ૧૦૯. એજન, ૩-૨-૩૧-૧૫; ૭-૪-૫-૪૭
 ૧૧૦. એજન, ૭-૪-૧૪-૪૫   ૧૧૧. મહાભારત, મૌસલપર્વ, ૮-૪૩ થી ૬૧
 ૧૧૨. શુઓ ઉપર પૃ. ૨૬૪.
 ૧૧૩. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૧૧૦; ૪-૧-૪૫
 ૧૧૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૩-૨; મીઘ્મપર્વ, ૧૦-૧૭
 ૧૧૫. માગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯   ૧૧૬. ઋગ્વેદ, ૧૦-૭૫-૬
 ૧૧૬અ. પુ. ગ્ર., પૃ. ૭૬
 ૧૧૭. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૫૫ ૩; ૬-૧૫૬-૪   ૧૧૮. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૫
 ૧૧૯ મહાભારત, સભાપર્વ, ૧-૧૯   ૧૨૦. કાલ્પસૂત્ર, પૃ. ૯૪
 ૧૨૧. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161
 ૧૨૧અ. મહાભારત, મીઘ્મપર્વ, ૧૦-૧૯
 ૧૨૨. એતન (કુમ્ભકોનમ્ આવૃત્તિ), ૧૦-૨૪
 ૧૨૨અ. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૮   ૧૨૩. એજન, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
 ૧૨૩અ. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦
 ૧૨૪. આ નદીઓના સંદર્ભ :
   'વરંડા' : શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૬, પૃ. ૩૬
   'વત્સવહર' : એજન, લેખ નં. ૪૧, પૃ. ૭૮
   'પ્રિયમતિ' : મૈ. ગ્ર., પરિશિષ્ટ ૪, પૃ. ૧૫
   'મહાવિ' : શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦, પૃ. ૧૦૮; 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત'
   પૃ. ૨૦૩
   'નેરાહ' : મૈ. ગ્ર., પરિશિષ્ટ ૪, પૃ. ૨૬
   'મલિવાપીવહ', 'ભરૂંશિવરતટાકવહ', 'વીરવમતટાકવહ' : શુ. ઐ. લે., લેખ નં.
   ૬૪, પૃ. ૧૪૬

‘वंशकटी’ : मै. अ., परिशिष्ट ४, पृ. २५

‘मधुमती’, ‘माधुर्धनिका’, ‘पिच्छिका’, : अ. अ. ले., लेख नं. ८२, पृ. २२८

‘वपुष्पिका’ : अ. अ. ले., लेख नं. ८५, पृ. २८६

‘कलुषाविका’ : अजन्त, लेख नं. २३४, पृ. २६; लेख नं. २३५, पृ. ३३

‘दधिभती’ ‘द्वारवड’ : अजन्त, लेख नं. १४४, पृ. १६३; लेख नं. २२०अ.
पृ. २१२

‘अक्ष’ : स्कन्दपुराण, ७-१-४-१४ थी १६

‘जम्भुमादी’ : द्वायाश्रय काव्य, ५-३७ आदि

१२५. महाभारत, आदिपर्व, २१०-१ थी ८; २१२-१ थी ८

१२६. एजन्त, आरण्यकपर्व, ८६-१६ थी २१ १२७. एजन्त, ८०-७७ थी ८०

१२८. महाभारत, मौलपर्व, ४-७ थी ५-२५

१२९. एजन्त, शल्यपर्व, ३४-३६, ३७ १३०. भागवतपुराण, ११-३०-६

१३१. अजन्त ६५१ पादटीप १३अ.

१३२. स्कन्दपुराण, ७-१ ४-४५ थी ७० १३३. एजन्त, ७-१-४-१२ थी १४

१३४. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८९ १३५. एजन्त, पृ. १०१

१३६. विविधतीर्थकल्प, पृ. ८०, ८५

१३७. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ६१, ६५, ११२, १२३

१३८. प्रबन्धकोश, पृ. ४३, १३० १३९. महाभारत, आरण्यकपर्व, ८६-१७

१४०. एजन्त, शल्यपर्व, ३४-७५ थी ७८

१४१. एजन्त, ३४-७९

१४२. स्कन्दपुराण, ७-१-२६८

१४३. महाभारत, शल्यपर्व, ३४-३३

१४४. एजन्त, आरण्यकपर्व, ८० ११८, ११९

१४५. एजन्त, ८६-१७

१४६. स्कन्दपुराण, ७-१ अने ३-२ (प्रभासखण्ड, धर्माण्यखण्ड)

१४७. महाभारत, आरण्यकपर्व, ८६-१६ थी २१

१४८. एजन्त, ८०-७७ थी ८५

१४९. एजन्त, ८०-८३, ८४

१५०. विष्णुपुराण, ५-३७-६; भागवतपुराण, ११-१-११; हरिवंश (चित्रशाळा,

पूना) २-८८-४

१५१. हरिवंश, ८८-५२

૧૫૨. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૨૬-૧૪   ૧૫૩. ભાગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯
 ૧૫૪-૧૫૫. પાદટીપોના અંક ૨૬ કરવાના છે.
 ૧૫૫અ. જુઓ ઉપર પાદટીપ ૧૪૮.
 ૧૫૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૮૧   ૧૫૭. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૬૧.
 ૧૫૮. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨ વગેરે; ૭-૨-૧૧-૧૩ થી ૧૬
 ૧૫૯. એજન, ૭-૨-૧-૨   ૧૬૦. એજન, ૭-૨-૧૧-૧૫ 'બલિના સ્થાન' તરીકે
 ૧૬૧. એજન, ૭-૨-૧૧-૧૬   ૧૬૨. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૧૦૮
 ૧૬૨અ. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૦   ૧૬૩. ભાગવતપુરાણ, ૬-૧-૨, ૩
 ૧૬૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦૬   ૧૬૫. એજન ૧૨૯-૬
 ૧૬૬. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૩૦.
 ૧૬૭. સ્કન્દપુરાણના ૭ મા પ્રભાસખંડના ચોથા દ્વારકાખાંડાત્મ્ય પેટાખંડમાં વિશ્વદેવતાથી દ્વારકાક્ષેત્રની માહિતી મુલ્ય છે.
 ૧૬૮. શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા,' "જનસત્તા"-તા. ૩૦-૧૨-૩૦, પૃ. ૫
 ૧૬૯. Kalyanrai N. Joshi, 'Existing Ancient Sites of Dwarka', "Śārada-pīṭha Pradīpa," Vol. VIII, No. II, pp. 1-15
 ૧૭૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪૪-૪-૫૨   ૧૭૧. એજન, ૬-૩૩-૨૪
 ૧૭૨. એજન, ૬-૪-૫૨; ૬-૩૪-૨૪ આદિ   ૧૭૩. જુઓ ઉપર પાદટીપ ૭૮.
 ૧૭૪. સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૪૦-૬૭   ૧૭૫. એજન, ૩-૨-૩૯-૨૫ થી ૩૨
 ૧૭૬. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૧૨, ૧૧૩
 ૧૭૭. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૨૫; ૧-૨-૧૩-૧૦ આદિ; ૧-૨-૧૩-૧૨૦; ૧-૨-૫૫-૩ આદિ
 ૧૭૮. પદ્મપુરાણ, ૨-૧૩૪-૩૪   ૧૭૮અ-૧૭૯. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૪૮
 ૧૭૯અ. ખંભાતમાં મોટા ભાટવાડામાં, કોલમપાડાના શિવાલયમાં અને શ્રીશુભાંડળના મંદિરમાં. નજરામાં એક સ્તંભ મૂર્તિ બીજી પાણી હતી, જે વલ્લભવિદ્યાનગરના પુરાવસ્તુ-સંગ્રહમાં હવે જવામાં આવી છે. જુઓ નર્મદાશંકર ત્ર્યં. ભટ્ટ, "કુમારિકાખંડ અથવા સ્તંભતીર્થ-ખાંડાત્મ્ય", પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨.
 ૧૮૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૩-૩૬-૬૧
 ૧૮૧. હમ્મીરમદમર્દન નાટક, અંક ૫, પૃ. ૪૩-૪૫
 ૧૮૨. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૧-૧-૭ આદિ   ૧૮૩. મે. ગ્રં. પૃ. ૩૬૫ થી ૪૦૫

૧૮૩અ. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૨૦૭ અને પૃ. ૮

૧૮૪. *Epigraphia Indica*, Vol XXVI, p. 202

૧૮૫. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૩૬

૧૮૬. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૧૯

૧૮૭. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦૪

૧૮૮. પુરાતનપ્રવચ્છસંગ્રહ, પૃ. ૧૧-૧૩

૧૮૯. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૧૬-૫૪

૧૯૦. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૭, ૮, ૯

૧૯૧. એજન, પૃ. ૬-૧

૧૯૨. એજન, પૃ. ૧, ૨, ૩

૧૯૩. એજન, પૃ. ૨૨; ૨૦, ૨૧, ૮૮

૧૯૪. એજન, પૃ. ૮૫, ૮૬

૧૯૫. યાગિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૧૫

૧૯૬. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૩૭-૩ આદિ

૧૯૭. લીલકાવ્ય, ૧૯-૩૬

૧૯૮. પુ. ગ્રં., પૃ. ૧૧૦

૧૯૯. ગુપ્તો ૭૫૨ પૃ. ૨૮૧.

૨૦૦. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૨૧-૧, આશ્વમેધિકપર્વ, ૫૧-૫૬

૨૦૧. એજન, આદિપર્વ, અં. ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨

૨૦૨. એજન, સૌપ્તિકપર્વ, ૧૨-૧૧, ૧૨

૨૦૩. એજન, મૌસલપર્વ, ૭-૨૨, ૮-૧૧, ૮-૪૨ આદિ

૨૦૩અ. McCrindle, *op. cit.*, p. 36

૨૦૪. ગુ. યો. લે., લેખ નં. ૨૨૬, પૃ. ૨૨૨ અને નં. ૨૩૦, પૃ. ૧૧

૨૦૫. યંત્રપ્રસાદ લ. દેસાઈ, 'શ્રી કૃષ્ણની દ્વારકા', "જનસત્તા" તા. ૩૧-૧૨-૭૧, પૃ. ૫

૨૦૬. ગુ. યો. લે., લેખ નં. ૧૧, પૃ. ૧૮

૨૦૭. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૦૮

૨૦૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૫, ૮૬

૨૦૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૪૨-૭

૨૧૦. એજન, ૨૩-૧૩ થી ૧૯ આદિ અને ૨૪-૨

૨૧૧. મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, ૪૭-૭૪

૨૧૨. એજન, ૪૭-૭

૨૧૩. મહાભારત, દ્રોણપર્વ, ૨૮-૨૭ થી ૪૧

૨૧૪. એજન, આશ્વમેધિકપર્વ, ૭૪-૧ થી ૬

૨૧૫. એજન, અ. ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬

૨૧૬. મહાભારત, સભાપર્વ, ૧૩-૧૪, ૧૫

ભગદત્તો મહારાજ વૃદ્ધસ્તવ પિતુઃ સત્તા ।
 સ વાચા પ્રણતસ્તસ્ય કર્મણા ચૈવ ભારત ॥
 સ્નેહબન્ધસ્તુ પિતૃવન્મનસા ભક્તિમાંસ્ત્વયિ ।
 પ્રતીત્યો દક્ષિણં ચાન્તે પૃથ્વીવ્યાઃ પાતિ યો નૃપઃ ।

૨૧૭. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાન્ડ, ૪૧-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૮, ૨૫; હરિવંશ (ચિત્રશાલા પૂના), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫; મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૨૧૮. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાન્ડ, ૪૧-૪, ૫ આદિ

૨૧૯. કાલિકાપુરાણ, અ. ૩૭ શ્લો ૪૧

૨૨૦. B. C. Law, *Historical Geography of Ancient India*, pp. 252, 253

૨૨૧. હરિવંશ, અ. ૬૩, ૬૪

૨૨૨. એજન, ૧૦૫-૬

૨૨૩. કે. કી. શાસ્ત્રી, 'રેવંતક ગિરિ અને દ્વારકા', "પથિક", ૧૫^મ ૬, અંક ૨, પૃ. ૪૪-૧૦ અને V. B. Athavale, 'The Authenticity of the Movements of Krishna in Gujarat and Kathiawad', *Journal of The Gujarat Research Society*, Vol. XI, pp. 207 ff.

૨૨૪. શુઓ પાદટીપ ૧૬૨.

૨૨૫. વિવિધતીર્થકલ્પ, પુ. ૧૦; રેવંતગિરિરાસુ, ૧-૧૧

૨૨૬. Dolarrai Mankad, *Puranic Chronology*, p. 183

૨૨૭. મહાભારત, ડ્યોગર્વર્વ, ૫૭-૭૪, ૭૯

૨૨૮. શુઓ ૭૫૨ પ્રકરણ ૧૦, પાદટીપ ૩૫૩.

૨૨૯. મહાભારત, સભાપર્વ, ૨૮-૫૦

૨૩૦. એજન, ૪૭-૬

૨૩૧. પુ. ગ્રં., પૃ. ૧૫૦

૨૩૨. જી. આ. ગ્રં., પૃ. ૧૧૧

૨૩૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦

૨૩૪. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૧૬-૬૩ (સહકચ્છ); માર્કેન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (મીરકચ્છ); વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦ (ભાલુકચ્છ); વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દારુકચ્છ) આદિ

૨૩૫. આવશ્યકચૂર્ણિ, ઉત્તરભાગ, પૃ. ૨૦૦; ૧૫૨, ૧૫૩

૨૩૬. ગ્રં. ઓ. લે., લેખ નં. ૨૨૮, પૃ. ૭

૨૩૭. એજન, લેખ નં. ૭૨, ૭૩; પૃ. ૧૮૫, ૧૮૧

२३८. ऐजन्, लेख नं. १०६, पृ. ८   २३८अ. ऐजन्, लेख नं. ११४-११६, पृ. २७, ३२, ३५
२३९. ऐजन्, लेख नं. १२९, पृ. ५८   २४०. कथासरित्सागर, १-६
२४१. महाभारत, सभापर्व, २८-४७, २८-५० अं ४७-९ नी पादटीपो
२४२. भागवतपुराण, ८-१८-२१
२४३. स्कन्दपुराण, ५-१८१-५७ थी ६६; ५-३-१८२-१ थी ११; ५-३-१८२-४७ आदि   २४४. काव्यमीमांसा, पृ. ९, ९४
२४५. अग्निपुराण, २१९-६५; स्कन्दपुराण, ५-३-१८२-५२; कूर्मपुराण, १-४२-१ थी ५   २४६. पु. पु. पु. १५१
२४७. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p. 241
२४८. प्रभावकचरित, पृ. ३४, ४५   २४९. एजन्, पृ. १७२
२५०. एजन्, पृ. ४१, ४२, ४३
२५१. एजन्, पृ. २५, ३३ थी ३८, ४२, ५४, ६०, ७७, ७८, १४६, १७१, २०७
२५२. विविधतीर्थरूप, पृ. १९, २०, २१
२५३. एजन्, पृ. ४७, ८६, ८८, २२१, २४३
२५४. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. २६, ४०, ७६
२५५. एजन्, पृ. ४०, ५६, ६२, ६५, ६९, ७४
२५६. प्रबन्धकोश, पृ. ९, २२, १० थी १६
२५७. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८८, १०२
२५८. पाइअसहस्रहृण्यनो, पृ. ८००
२५९. V. S. Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p. 712
२६०. शु. अ. ले., लेख नं. ६, पृ. ८   २६१. ऐजन्, लेख नं. ६, पृ. १७
- २६१अ. ऐजन्, लेख नं. १५, पृ. ६
२६२. हरिवंश (चित्रशाळा, पूना), २-३७-३० थी ३२
२६३. एजन् २-३७-३८   २६४. शु. अ. ले., लेख नं. १५, पृ. ६
२६५. ऐजन्, लेख नं. ६४, ८०, ८५; पृ. १४६, २११, २४३; अ. अं. अदे 'अष्टरुतां ये तावन्नानपत्रो,' "शुद्धिप्रकाश," वर्ष ८८, पृ. १११; शु. अ. ले., लेख नं. ११७, पृ. ४३

૨૬૬. જી. આ. ડુ. પુ. ૬૬ વગેરે; આવશ્યકચૂર્ણ, પૂર્વભાગ, પૃ. ૭૧
૨૬૭. આવશ્યકચૂર્ણ, ઉત્તરભાગ, પૃ. ૨૮૯
૨૬૮. સૂત્રકૃતાન્ગસૂત્ર, શીલાચાર્યટીકા, પૃ. ૨૯
૨૬૯. જ્ઞાતાધર્મકથા, અધ્યયન ૫. પૃ. ૧૬૮, ૧૬૯ ૨૭૦. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૮-૪-૩
૨૭૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૨૨ ૨૭૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦
૨૭૩. રેવંતગિરિરાસુ, ૧-૧ થી ૧૪ ૨૭૪. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૧૭
૨૭૫. ઇજન, પૃ. ૧૨૦ ૨૭૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંપ્રદ, પૃ. ૬૦, ૬૫
- ૨૭૬અ. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૫
૨૭૭. જૂનાગઢની દક્ષિણે (સીમમાં) 'કુવર તળાવ' હોવા તરફ 'કીર્તિકૌમુદી-'
(સમસ્તોદી ગુપ્ત અનુવાદ)ની પ્રસ્તાવનાની પૃષ્ઠ ૩૦ ની પાટ્ટીપ ૧ માં વસ્તુબદ્ધ હરિદત્ત
આચાર્યે નિદેશ કર્યો છે.
- ૨૭૭અ. જુઓ કપર પૃ. ૨૮૪ માં 'ભીષ્મ'માં.
- ૨૭૭આ. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૦-૧૩; ૬-૨-૧૪-૧
૨૭૮. મૌ. ડુ., પુ. ૨૨૦, પાટ્ટીપ ૭૨
૨૭૯. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૫, પૃ. ૩૨ ૨૮૦. એજન, લેખ નં. ૧૬૫, પૃ. ૯૭
૨૮૧. એજન, લેખ નં. ૨૨૫, પૃ. ૬૬ ૨૮૨. એજન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૩
૨૮૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૩૦ ૨૮૪. પુરાતનપ્રબન્ધસંપ્રદ, પૃ. ૬૨
૨૮૫. ઇજન, પૃ. ૬૧ ૨૮૫અ. ઇજન પૃ. ૧૧૪
૨૮૬. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૬૨ ૨૮૭. ઇજન, પૃ. ૧૦૩, ૧૦૪
૨૮૮. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૪૨, પૃ. ૮૨, ૮૩
૨૮૯. *Inscriptions of Kathiawad*, No. 91, p. 194
૨૯૦. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૩૩
૨૯૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦૬, ૮૬ ('અજાગૃહ')
૨૯૨. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૫
૨૯૩. "જૈન સાહિત્યસંશોધક," અંક ૩, પૃ. ૨૪૧ માં છપાયેલા આ કાવ્યની કડી ૩ છ;
- જુઓ વળી ડુ. મ. શા. ઈ., પૃ. ૧૬૫-૬૬.
૨૯૪. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૪, પૃ. ૨૫
૨૯૫. એજન, લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩, ૩૪

૨૬૬. એજન, લેખ નં. ૧૬૩, પૃ. ૧૦૮
૨૬૭. એજન, લેખ નં. ૨૧૭, પૃ. ૬૦; લેખ નં. ૨૨૨, પૃ. ૮૨; લેખ નં. ૨૫૦અ, પૃ. ૨૫૬
૨૬૮. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૦૮, ૧૧૫. ૨૬૯. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૯,
૩૦૦. એજન, પૃ. ૧૦૯. ૩૦૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯, ૧૦૬
૩૦૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૩૮, ૪૩, ૫૪, ૬૧, ૧૦૦
૩૦૩. એજન, પૃ. ૮૩; પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૯
૩૦૪. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૯, ૬૧, ૯૦, ૧૧૭
૩૦૫. McCrindle, *op. cit.*, pp. 37, 38
૩૦૬. ગ્ર. એ. લે., લેખ નં. ૧૪૫, પૃ. ૩૧. આ અભિલેખમાં આ ઉપરાંત 'શિરુથાખાડ' (શિરવાડ), 'વલ્લઘ' (બળેજ), 'ગમનસ્થલી' (વંથળી-સેતલ) વગેરે ગામોનો પણ નિર્દેશ થયેલો છે.
૩૦૭. ગ્ર. એ. લે., ભાગ ૩, લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૧; લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૪
૩૦૮. એજન, લેખ નં. ૪૪, પૃ. ૬૬; ભાગ ૩ ભાગ ૩ પૃ. ૬૫
૩૦૯. *J.B.B.R.A.S. (NS)*, Vol. III. p. 184
૩૧૦. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, p. 525
૩૧૧. *Epigraphia Indica*, Vol. XXXI, p. 15
૩૧૨. પાણિનિ, ઉપયુક્ત, ૪ ૨-૮૨
૩૧૩. ગ્ર. એ. લે. લેખ નં. ૧૯, પૃ. ૪. ૩૧૪. મૈ. ગ્ર., પૃ. ૧૬૦, ૧૬૪
૩૧૫. ગ્ર. એ. લે. લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૨
૩૧૬. મૈ. ગ્ર., પૃ. ૧૬૫, પાદ્ધીપ ૧૧૬
૩૧૭. Sachau, *Alberuni's India*, Vol. I, p. 192; Vol. II, p. 6
૩૧૮. કથાસરિત્સાગર, ૪-૬૦
૩૧૯. મૈ. ગ્ર., પૃ. ૧૬૮. ૩૨૦. એજન, પૃ. ૧૬૮ વગેરે
૩૨૧. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, pp. 109, 246; Beal, *Buddhist Records*, I, p. 16; II, pp. 266, 268, 269
૩૨૨. I-tsing, *Buddhist Religion*, p. 177
૩૨૩. મૈ. ગ્ર., પૃ. ૧૧૭ વગેરે; પૃ. ૩૭૭ વગેરે
૩૨૪. દશકુમારચરિત, ૩૦ ૬, પૃ. ૨૨૫

૩૨૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૭, ૭૯; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૨૧, ૨૨, ૨૩
 ૩૨૬. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯;
 પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨, ૮૩
 ૩૨૭. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૫ અને પૃ. ૧૯;
 ૩૨૮. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૨૧૧
 ૩૨૯-૩૩૦. મૈ. ગુ., પૃ. ૧૬૪-૬૫, પાદટીપ ૧૧૬
 ૩૩૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧
 ૩૩૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬
 ૩૩૩. મૈ. ગુ., પૃ. ૧૫૪, પાદટીપ ૬૨
 ૩૩૪-૩૩૪અ. જૈ. આ. ગુ., પૃ. ૨૧૪-૨૧૫
 ૩૩૫. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૦૮
 ૩૩૬. જૈ. આ. ગુ., પૃ. ૨૧૫
 ૩૩૬અ. મૈ. ગુ., પૃ. ૧૭૪
 ૩૩૭. 'પેરિપ્લસ' (અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા), પૃ. ૧૮, ૧૯
 ૩૩૮. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૯, ૧૭, ૧૬-૨૩, ૨૫, ૨૧અ અને ૪૫; પૃ. ૪, ૬, ૧૨, ૧૪, ૧૮, ૨૨, ૨૬, ૩૧, (અં. ૩) ૬૩ અને (અં. ૧) ૬૩; *J. O. I., Vol. XII, pp. 51 ff.*
 ૩૩૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૬, ૨૫ અને ૧૧; પૃ. ૧૨, ૩૧, ૧૩૯
 ૩૪૦. એજન, લેખ નં. ૬૧, ૭૦, ૭૬ અને ૮૦; પૃ. ૧૩૬, ૧૭૬, ૨૧૬, ૨૨૧
 ૩૪૦બ. *E. I. Vol. XXXV, p. 269*
 ૩૪૧. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૩૭, ૩૮
 ૩૪૨. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૦, ૧૧૯
 ૩૪૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬
 ૩૪૪. એજન, પૃ. ૧૦૫
 ૩૪૫. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૫, ૬૩, ૯૧
 ૩૪૬. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૩
 ૩૪૭-૩૪૮. જૈ. આ. ગુ., પૃ. ૨૦૧
 ૩૪૯-૩૫૦. વિગતો માટે ગુજો અંક ૨, પરિ. ૧.
 ૩૫૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૮, પૃ. ૧૦; નં. ૨૩, પૃ. ૨૬
 ૩૫૨. એજન, લેખ નં. ૭૧, પૃ. ૧૭૬; લેખ નં. ૮૦, પૃ. ૨૨૧
 ૩૫૩. એજન, લેખ નં. ૨૨૪, પૃ. ૬૨
 ૩૫૪. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૯૪
 ૩૫૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧
 ૩૫૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૩ અને ૮૫, ૮૬
 ૩૫૭. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૪૩, પૃ. ૬૩
 ૩૫૭અ. *Inscriptions of Kathiawad, No. 27, p. 731*
 ૩૫૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧
 ૩૫૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૮૨, પૃ. ૨૨૮

૩૬૦. દશકુમારચરિત, ડૉ ૬, પૃ. ૨૨૫   ૩૬૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨
૩૬૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૯૯, ૧૦૧   ૩૬૩. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં ૩૪, પૃ. ૫૬
૩૬૪. એન. લેખ નં. ૫૮, પૃ. ૧૦૨; *Proceedings and Transactions of the VII All-India Oriental Conference, Baroda*, pp. 659 ff.
૩૬૫. ગુ. અ. લે., લેખ નં. ૩૯, પૃ. ૬૫; નં. ૪૫, પૃ. ૯૨; નં. ૪૭, પૃ. ૯૮; *I. H. Q.*, Vol. XV, p. 284; “બુદ્ધિપ્રકાશ”, ૧૫૧ ૮૨, પૃ. ૪૧૪
૩૬૬. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૪૪   ૩૬૭. એન, પૃ. ૧૪૫
૩૬૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦૭   ૩૬૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૯૭
૩૬૯. D. B. Diskalkar, Inscriptions of Kathiawad, No. 28, *New Indian Antiquary*, Vol I, p. 734
૩૭૦. H. G. Shastri and P. V. Dholakia, “Ambalas Plates of the Saindhava King Ahivarmān,” *Journal of the Oriental Institute, Baroda* Vol. XIX, No. 3, pp. 283-84
૩૭૧. *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, p. 221
૩૭૨. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૭, પૃ. ૨૧૪
૩૭૩. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 221
૩૭૪. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૯૮
૩૭૫. ગુ. ઐ. લે., ભાગ ૩, લેખ નં. ૧૧, પૃ. ૧૧૦
૩૭૬. મૈ. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૪૦   ૩૭૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 202
૩૭૮. ગુ. એ. ૭૫૨ પૃ. ૩૩૫.
૩૭૯. *E. I.* Vol. XXVI, pp. 215, 220, 225
૩૮૦. મૈ. ગુ., પૃ. ૨૪૩   ૩૮૧. *E. I.*, Vol XXVI, p. 213
૩૮૨. *Ibid.*, pp. 202, 204, 209   ૩૮૩. *Ibid.*, p. 199
૩૮૪. *Ibid.*, pp. 200 ff.   ૩૮૫. *Ibid.*, Vol. XXXI, p. 14
૩૮૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૩, પૃ. ૨૨
૩૮૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 225   ૩૮૮. ગુ. એ. મૈ. ગુ., પૃ. ૨૩૪.
૩૮૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૧૫અ, પૃ. ૨૦૩
૩૯૦. એન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૪
૩૯૧. D. B. Diskalkar, *op. cit.*, No. 3, p. 687
૩૯૨. *Ibid.*, No. 26, p. 730

૩૬૩. D. R. Mankad, *Puranic Chronology*, p. 183
૩૬૪. અંબ ૨, પૃ. ૧૧૩ ૩૬૫. ગુઓ ઉપર પૃ. ૪૩૧.
૩૬૬. ગુ. ઐ. લે., (ભાગ ૩) લેખ નં. ૨૨૬, પૃ. ૨૨૭, (ભાગ-૩) નં. ૨૩૦; પૃ. ૧૧
૩૬૭. મૈ. ગુ., પૃ. ૨૨૪-૨૫, પાદટીપ ૩૬ ૩૬૮. એજન, પૃ. ૨૨૭
૩૬૯. શં. હ. દેસાઈ, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા', "જનસત્તા" દૈનિક. તા. ૩૦-૧૨-૭૦, પૃ. ૫
૪૦૦. Ansari and Mate, *Excavations at Dwarka*, p. 29
૪૦૧. કે.કા. શાસ્ત્રી, 'સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ-જાંગરોળ-સોરઠ', પૃ. ૮૨ ની પાદટીપ
૪૦૨. ગુ. ઐ. લે., નં. ૩૫, પૃ. ૧૨૪
- ૪૦૩ એજન, લેખ નં. ૬૧, પૃ. ૧૩૬; નં. ૬૩, પૃ. ૧૪૭; નં. ૭૧, પૃ. ૧૭૬; નં. ૮૧, પૃ. ૨૨૨
૪૦૪. એજન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૧૬ (કલાદ્યેટકે); નં. ૮૫, પૃ. ૨૪૩ (કાલક્યોદક)
૪૦૫. એજન, લેખ નં. ૮૧, પૃ. ૨૨૨; નં. ૯૨, પૃ. ૨૬૨ અને ભાગ ૩, પૃ. ૧૧૩
૪૦૬. મૈ. ગુ., ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ. ૪૩
૪૦૭. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૯૩, પૃ. ૨૧૭; નં. ૯૪, પૃ. ૨૭૯
૪૦૮. જિનસેનસૂરિ, હરિવંસપુરાણ, ૬૦-૫૨
૪૦૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૭
૪૧૦. મૈ. ગુ., પૃ. ૪૭૮ ૪૧૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૪
૪૧૨. એજન, પૃ. ૮૬ ૪૧૩. એજન, પૃ. ૧૨૫
૪૧૪. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૧ ૪૧૫. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૭
૪૧૬. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૦૩ ૪૧૭. *Bom Gaz.* Vol. VIII, p. 692
૪૧૮. ગુ. ઐ. લે., નં. ૨૭, પૃ. ૩૭; નં. ૩૪, પૃ. ૫૬; A. S. Gadre, *Important Inscriptions from The Baroda State*, Vol. I, pp. 75 ff.
૪૧૯. *Ibid.*, p. 13 ૪૧૯અ. Diskalkar, *op. cit.* No. 187, p. 404
૪૨૦. મૈ. ગુ., ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ. ૩૪
૪૨૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૯૩, ૯૪, પૃ. ૨૬૭, ૨૭૯
૪૨૨. એજન, લેખ નં. ૫૩, પૃ. ૧૨૧, ૧૨૨
૪૨૩. એજન, લેખ નં. ૧૧૬, પૃ. ૮૩-અહીં શં. ૯૩ એ [વ. શં. ૧૦૬૩ છે; (ગુ. મ. શ. ઈ., પૃ. ૨૧૨); Amrit V. Pandya, *New Dynasties of Medieval Gujarat*, p. 6

૪૨૪. દેવશંકર ના. મહેતા, “નાગરમહિમા”, પૃ. ૨૬
 ૪૨૫. માનશંકર પી. મહેતા, “નાગરેત્પત્તિ”, પૃ. ૨૦, ૨૧
 ૪૨૬. જુઓ ‘મૈત્રકલાલીન ગુજરાત,’ ભાગ ૧, પૃ ૧૫૮-૧૮૧ અને ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ. ૩૨-૪૪,
 ૪૨૭. દ્વયાશ્રય વાઘ્ય, ૫-૧૨૭ ૪૨૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, ૧૯
 ૪૨૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૩
 ૪૩૦. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૪ બી, પૃ. ૧૧૦
 ૪૩૧. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૪, ૧૫ ૪૩૨. એજન, પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫
 ૪૩૩. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૧૬ અ, પૃ. ૨૦૬. ૬૬૫૮ રામ ખખખરે (જુઓ *Report on Architectural and Archaeological Remains in the Province of Kachha* p. 89), એમના લખાણ હપરથી દ. બી. ડિસકનકરે (જુઓ *Poona Orientalist* Vol. III, No. 1, p. 20.), અને એ રીતે રામસિંહજી સહોડે (જુઓ ‘કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન,’ પૃ. ૭૧, ૭૮) આ લેખમાં ‘ઘૂતપટ્ટાં વાંચેલું’, પણ પ્રત્યક્ષ વાંચેલાં ‘વ’ નહિ, પણ ‘ઘ’ સ્પષ્ટ હોઈ એ ‘ઘૂતપટ્ટાં’ છે.
 ૪૩૩ અ. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૬, પૃ. ૧૫
 ૪૩૪. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૬ ૪૩૫. એજન, પૃ. ૧૩૩
 ૪૩૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
 ૪૩૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૬૭ ૪૩૮. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૮૬
 ૪૩૯. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૨, ૧૩ ૪૪૦. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૬૩
 ૪૪૧. રત્નભાળ, રત્ન ૩ થી ૮ ૪૪૨. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬
 ૪૪૩. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩ ૪૪૪. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૧
 ૪૪૫. જેવાં કે હરિભદ્રસૂરકૃત-નેમિનાથચરિત (ઈ સ. ૧૧૧૦). પ્રભાવકચરિત (ઈ સ. ૧૨૭૮) વગેરે
 ૪૪૬. દુ કે. શાસ્ત્રી, ડુ. મ. રા. ઇ, પૃ. ૬૧; હ બ. શાસ્ત્રી, ડુ. પ્રા. ઇ., પૃ. ૧૩૫
 ૪૪૭. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૨૫ બી, પૃ. ૨૧૯
 ૪૪૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪ ૪૪૯-૪૫૦. એજન, પૃ. ૬૪
 ૪૫૧. પિણ્ડનિર્વૃત્તિ-મલચગિરિકૃત ટીકા, પૃ. ૨૩
 ૪૫૨. ડુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬ ૪૫૩. સ્કન્દપુરાણ, ૨-૨-૩૧-૩૧
 ૪૫૪. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૪૧ ૪૫૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૧

૪૫૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૩૦, ૪૪, ૪૫ ૪૫૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૫૩
 ૪૫૮. સ્કન્દપુરાણ-નામરક્ષણ (વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુમ્બઈ), પૃ. ૨ ની પાદટીપ
 ૪૫૯. H. G. Shastri, "Two Maitraka Copper-ediets from Vadnagar",
Journal of the Oriental Institute, Vol. XVII, p. 63
 ૪૬૦. *Ibid.*, p. 191 ૪૬૧. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫૧, પૃ. ૧૮૨
 ૪૬૨. એજન, લેખ નં. ૨૦૫, પૃ. ૧૭૨
 ૪૬૨અ એજન. લેખ નં. ૨૫૧ અ, પૃ. ૨૫૭ ૪૬૩. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧
 ૪૬૪. એજન, પૃ. ૯૫; જુઓ વિવિધગચ્છીયપટ્ટાવલીસંગ્રહ, પૃ. ૧૯૬ અને ૧૯૮.
 ૪૬૫. સ્કન્દપુરાણ, ૬-૪૦-૫૧
 ૪૬૬. Altekar, *Ancient Towns and Cities of Gujarat and Kathiawar*, p. 14
 ૪૬૭. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Pt. 1, p. 6
 ૪૬૮. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૩૦, પૃ. ૪૬; લેખ નં. ૧૭, પૃ. ૯૯, લેખ નં. ૫૫, પૃ. ૧૨૭;
 લેખ નં. ૭૨, પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮
 ૪૬૯. એજન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૧ ૪૭૦. જુઓ ઉપર ૨૦૦ મી પાદટીપ
 ૪૭૧. Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 247
 ૪૭૨. ક. ભા. દેવે, 'ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો': *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol. XX, p. 21
 ૪૭૨અ. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Pt. 1, p. 6, note 2
 ૪૭૩. ગુ. ઐ. લે., નં. ૨૨૨ અ, પૃ. ૨૧૪ ૪૭૪. એજન, લેખ નં. ૧૪૩, પૃ. ૨૬
 ૪૭૫. એજન, લેખ નં. ૧૧૭, પૃ. ૪૩ ૪૭૬. એજન, લેખ નં. ૨૧૯; પૃ. ૬૭, ૭૩
 ૪૭૭. એજન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૫, ૪૭
 ૪૭૮. સ્કન્દપુરાણ, ૬-૧૧૪-૭૮ ૪૭૯. એજન, ૬-૧૩-૨૮
 ૪૮૦. જુઓ ઉપર પાદટીપ ૭૮. ૪૮૧-૪૮૨. જૈ. આ. ગુ., પૃ. ૧૮
 ૪૮૩. એજન, પૃ. ૧૯ ૪૮૪. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫૭ અ, પૃ. ૧૮૪
 ૪૮૪અ. એજન, લેખ નં. ૧૧૫, પૃ. ૧૧૩ ૪૮૫. ગુ. મ. રા. ઈ., પૃ. ૨૧૦
 ૪૮૬. સૂત્રકૃતાન્ત-શીલાકૃદેવકૃત વૃત્તિ, પૃ. ૩૪૩
 ૪૮૭. જુઓ ઉપર પાદટીપ. ૧૮૪. ૪૮૮. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬
 ૪૮૯. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૮૦, ૮૨, ૯૧ ૪૯૦. વિવિધર્થચક્ર, પૃ. ૧૯, ૮૬

૪૯૧. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૩
૪૯૨. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૨૬, ૨૯, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૪૬
૪૯૩. પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨
૪૯૪. એજન, પૃ. ૬૮, ૬૯
૪૯૫. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૨૮
૪૯૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૨
૪૯૭. એજન, પૃ. ૧૧
૪૯૮. એજન, પૃ. ૭૮
૪૯૯. એજન, પૃ. ૧૦૬
૫૦૦. એજન, પૃ. ૮૬
૫૦૧. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨
૫૦૨. એજન, પૃ. ૮૩
૫૦૩. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫૮, પૃ. ૪૯
૫૦૪. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫૮, પૃ. ૭૮
૫૦૫. એજન, લેખ નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૨
૫૦૬. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૩
- ૫૦૬અ. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૨, પૃ. ૧૮
૫૦૭. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૦
૫૦૮. એજન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૧૪
૫૦૯. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૯
૫૧૦. એજન, પૃ. ૩૦
૫૧૧. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૧-૬૬-૧૧૦; ૧-૨-૬૬-૧૧૧; ૩-૨-૩૬-૧૧૨, વેંકટેશ્વરની આશ્રિમાં 'અડાસથિજ' 'અડાસિજ' પાઠાંતર, પૃ. ૨૦૮; ૩-૨-૨૪-૪૬
૫૧૨. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૩
૫૧૩. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૨
૫૧૪. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૨, ૧૧૩
૫૧૫. એજન, ૩-૨-૨૩-૪૬
૫૧૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૪, ૨૫, ૧૦૬
૫૧૭. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૭
૫૧૮. એજન, પૃ. ૪૮
૫૧૯. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૧૦
૫૨૦. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૭
૫૨૧. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૭, પૃ. ૧૪૩; નં. ૨૦૨, પૃ. ૧૬૩
૫૨૨. એજન, લેખ નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૪; નં. ૨૧૬, પૃ. ૫૫
૫૨૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૭૯; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૨
૫૨૪. શુ. ઐ. કૃપર પૃ. ૩૫૬; શુ. અમદા, પા., પૃ. ૧૨; શુ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૧૭૪
૫૨૫. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ. ૧૧૫
૫૨૬. એજન, લેખ નં. ૨૦૧, પૃ. ૧૯૮
૫૨૭. એજન, લેખ નં. ૨૦૭, પૃ. ૧૬૩
૫૨૮. એજન, લેખ નં. ૨૦૧, ૨૦૨, પૃ. ૧૫૬, ૧૬૨

૫૨૯. એજન, લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૧૦૫ ૩૦. એજન, લેખ નં. ૧૬૫, પૃ. ૧૧૩, ૧૧૪
 ૫૩૧. એજન, લેખ નં. ૧૬૦, પૃ. ૧૪૨ ૫૩૨. એજન, લેખ નં. ૨૧૬, પૃ. ૫૪, ૫૫
 ૫૩૩. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૨ ૫૩૪. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮
 ૫૩૫. ગુ. એ. લે., લેખ નં., ૪૭, પૃ. ૬૯

૫૩૬. ‘અંડરિબિંદ્રિ’ એ અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકાનું ‘ખારેખ’ કે ‘ખારેજી’? રસિકલાલ છે. પરીખ અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ‘ખારેજી’ કહે છે. (ગૈ.ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૩૭.) મને લાગે છે કે પથકનું વડું મથક ‘ખારેખ’ હોયું હોઈએ. એની પાસે ‘ખારેજી’ નાનું છે.
 ૫૩૭. ઈ. સ. ૧૦૩૦ (Sachau, Alberuni's India, Vol I, p. 102); ૧૧મી સદી, ઈલિયટ (Elliot, History of India, Vol. I, p. 87)

૫૩૭. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૨૧૬, પૃ. ૫૫ ૫૩૮. ગુ. મ. શા. ઈ., પૃ. ૪૮૭
 ૫૩૯. પ્રભાવકવચિત, પૃ. ૧૬૫ ૫૪૦. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૫

૫૪૧. કોચરખની દક્ષિણે અને પાલડીની પૂર્વેના ટેકરાને ખોદી રસ્તો ખુલ્લો કરવા થયેલા ખોદકામમાં મંદિરોના અવશેષ નીકળ્યા હતા, જેમાંના થોડા અવશેષ ભો. જે. વિદ્યાલક્ષ્મી-અમદાવાદના પ્રાંગણમાં ભેવા મળે છે. આ અવશેષો ત્યાં વિદ્યાળ મંદિરો હોવાનો સહજ ખ્યાલ આપે છે.

૫૪૨. કોચરખા દેવીના સ્થાનનો તો કોચરખમાં પત્તો લાગ્યો છે, પરંતુ જ્યંતીદેવી, કણેશ્વર અને કર્ણાસાગર વિશે જાણવામાં આવ્યું નથી સંભવ છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીને પંદરમી સદીમાં ‘હોળકુતુખ’ (આજનું કાંકરિયું) અને નગીનાખાજ કરાવ્યાં તે સ્થાન અનુક્રમે કર્ણાસાગર અને કણેશ્વર મહાદેવનાં હોય. જુઓ હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, ‘આશા-પદલી-કર્ણાવતી-અમદાવાદ’, “વિધ. પીઠ”, વર્ષ ૨, પૃ. ૨૧૧.

૫૪૨અ. ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ, પૃ. ૧૨

૫૪૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૩૦ ૫૪૪. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૨૭
 ૫૪૫. દ્વિજન, પૃ. ૩૨, ૮૦ ૫૪૬. પ્રભાવકવચિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫
 ૫૪૭. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૬; પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૬. આ ‘ઉદયનવિદ્યાર’નો ઉલ્લેખ સોમેશ્વર યોગકાના ‘પીરનારાયણ પ્રાસાદ’ની ૧૦૮ સ્લોકમાં રચેલી પ્રશસ્તિના સ્તો. ૧૦૧ માં થયેલો ભેવા મળે છે. જુઓ “પથદીપ,” પૃ. ૯૮, ૧૦૧.

૫૪૮. દ્વિજન, પૃ. ૬૬, ૬૭

૫૪૯. દ્વિજન, પૃ. ૮૩, ૮૪

૫૫૦. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૨૭, ૨૮

૫૫૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘અમદાવાદનો સંસ્કારવારસો’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૮, પૃ. ૧૪-૧૫
 ૫૫૨. એજન, પૃ. ૧૫

૫૫૨અ. મુદિતકુમુદચન્દ્ર નાટક, પૃ. ૬, ૧૬; પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫; પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૬.

૫૫૨આ. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૬૪-૪૮

૫૫૩ સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૮

૫૫૪. Gadre, *Important Inscriptions from the Baroda State*, p. 7; મે. યુ. પૃ. ૪૮ (*Journal of the University of Bombay*, Vol. XIX, No. 4, pp. 1 ff.); યુ. એ. લે., લેખ નં. ૭૫, પૃ. ૨૦૪

૫૫૫. એજન, લેખ નં. ૧૨૭, પૃ. ૬૮; નં. ૧૩૨, પૃ. ૧૧૮

૫૫૬ એજન, લેખ નં. ૮૦, પૃ. ૨૨૧

૫૫૭. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૪૪

૫૫૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૨૧; પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૩

૫૫૯. વિવિધર્ત્થકલ્પ, પૃ. ૮૫, પાછલે અંથ 'કાસદ્રા' નામ નોંધે છે.

૫૬૦. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૩ ૧૨૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ(પૃ ૨૧)માં કાશહર પૂર્વે પ્રક્ષિપ્તાંશ અર્બુદતલહટિકાયાં મળે છે, એ ત્યાં પ્રામાણિક સાગતું નથી.

૫૬૧. મે. યુ., પૃ. ૪૨૩

૫૬૨. યુ. એ. લે., લેખ નં. ૨૦૭, પૃ. ૧૫ વગેરે

૫૬૩. એજન, લેખ નં. ૨૫૫, પૃ. ૨૫૮

૫૬૪. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૬૫, ૧૭૨

૫૬૫. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૫૮, ૬

૫૬૬. એજન, પૃ. ૬૨ ૫૬૭. એજન, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૭-૧૨૬

૫૬૮. "પથદીપ," પૃ. ૨૭

૫૬૯. તત્ત્વોપપ્લવસિંહ, પૃ. ૧૨૫

૫૭૦-૫૭૧. "પથદીપ," પૃ. ૧

૫૭૨. કીર્તિકૌમુદી, ૨-૨

૫૭૩. "પથદીપ," પૃ. ૧

૫૭૪. એજન, પૃ. ૩૧

૫૭૪અ. R. N. Mehta, "Sculptures at Dholka," *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, Nos. 6 & 7, p. 75

૫૭૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪-૫૭ ૫૭૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૩૩-૩૪

૫૭૭. યુ. મ. શ. ઇ., પૃ. ૨૪૨-૪૩, પાદદીપ ૪

૫૭૮. R. C. Parikh, *Kāvyaṇuśāsana*, Introduction, p. clxvi

૫૭૯. Commissariat, *History of Gujarat*, Vol. I, p. 60, footnote 4; રત્નમણિરાવ લીમરાવ, ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ. ૮૭, પાદદીપ ૧૬; યુ. મ. શ. ઇ., પૃ. ૪૪૩ ની પાદદીપ

૫૮૦. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૧૮૩

૫૮૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૮૩, ૯૩

૫૮૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૩

૫૮૩. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૭

५८४. अ. अ. ले., लेख नं. २३६, पृ. ३७, ३९
५८५. पद्मपुराण, २-१३३-१९
५८६. पाणिनि, अष्टा. व्याक., गणपाठ, ६-२-१९३
५८७. V. S. Apte, *op. cit.*, p. 393
५८८. पाइअसदमहणवो, पृ. ३५१ ५८९. Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 245
५९०. अ. अ. ले., लेख नं. ३४, ७२, ७३, ७५, ८५, ८६, ४७, ६४—अनुक्रमे पृ. ५६, १८८, १९३, २०५, २४३, २८६, ३७, १४६
५९१. अेलन, लेख नं. ९१; “पुष्टिप्रकाश”, वर्ष ६७, पृ. १३२; अ. अ. ले., लेख नं. ६४, ७२, ७६, ८२, ८७, ८३, ८४—अनुक्रमे पृ. १३८, १३९, १६६, १६३, २०६, २४३, २२४, २६४, २७६ ५९२. अ. अ. लेख नं. १२५, पृ. ४७
५९३. अेलन, लेख नं. १२७, १३२, १३५, १३६—अनुक्रमे पृ. ६८, ११८, १४२, १४३-१४५, १४६ ५९४. अेलन, लेख नं. २३७, पृ. ४९
५९५. दशकुमारचरित, उ० ६, निम्बवतीकथा, पृ. २२७-२८
५९६. आचाराङ्गसूत्र-शीलाचार्यवृत्ति, पृ. २५८ वगेरे
५९७. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १०६ ५९८. विविधतीर्थकल्प, पृ. ८६
५९९. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ८२, १३० ६००. प्रबन्धकोश, पृ. ९९
६०१. अ. अ. ले., लेख नं. ५७, ६४—पृ. १३१, १४६
६०२. स्कन्दपुराण, २-२-३९-२७, १२३
६०३. महाभारत, सभाषर्व, २९-६ वगेरे
६०४. अ. अ. ले., लेख नं. १३२, पृ. ११८
६०५. अेलन, लेख नं. ६६, पृ. २८६ ६०६. अेलन, लेख नं. २१४, पृ. ४४
६०७. हरिदाल गौडानी-भधुसूतन हांडी-हरिप्रसाद शास्त्री, ‘महिषासुरो नन्दी कने प्राक्षप्रतिभाओ’, “स्वाध्याय”, वर्ष ६, पृ. ३७० अने हरिप्रसाद गं. शास्त्री, ‘महिषासुरो नन्दीना लेख पर ओक दृष्टिपात’, “स्वाध्याय”, वर्ष ७, पृ. ८०, ८१
६०८. आवश्यकसूत्र-चूर्णि, पृ. ८०, ८१ ६०९. अ. अ. ले., लेख नं. २५, पृ. ३१
६१०. ह. ह. भव, ‘नन्दीना वानो लेख’, “पुष्टिप्रकाश”, वर्ष ३०, पृ. ८५-८८, १०२-१०६ ६११. अ. अ. ले., लेख नं. २०७ या २१२, पृ. १५ वगेरे
६१२. प्रभावकचरित, पृ. १६५ ६१३. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १०७
६१४. एजन्, पृ. १२० ६१५. विविधतीर्थकल्प, पृ. १३, ८६

૬૧૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૯, ૯૫
 ૬૧૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૪, ૨૩, ૫૨, ૧૦૯
 ૬૧૮. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૨, પૃ. ૧૮૮
 ૬૧૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
 ૬૨૦. કાવ્યશિક્ષા, પૃ. ૫૩
 ૬૨૧. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૪, પૃ. ૩૮; લેખ નં. ૧૨૭, પૃ. ૬૮
 ૬૨૨. એજન, લેખ નં. ૨૪, પૃ. ૨૯   ૬૨૩. એજન, લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૪
 ૬૨૪. એજન, લેખ નં. ૮૫, પૃ. ૨૪૩; મૈ. શુ., પરિ. ૬, પૃ. ૫૪, પાટ્ટીપ નં. ૩
 ૬૨૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૬૨; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૫
 ૬૨૬. R. N. Mehta, *Excavation at Nagara*, p. 19
 ૬૨૭. પુ. શુ., પૃ. ૨૧૧ વગેરે
 ૬૨૭ અ. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૧-૨૮; પુ. શુ., પૃ. ૧૫૬
 ૬૨૮. શુ. મ. શ. ઇ., પૃ. ૪૭૨.   ૬૨૯. એજન, પૃ. ૧૫૬
 ૬૩૦. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૦૭ (લેખ નં. ૧ થી ૬), પૃ. ૧૪ થી ૪૧
 ૬૩૧. એજન, લેખ નં. ૨૨૪, પૃ. ૯૨ (સ્ત્રો. ૧૦ વગેરે)
 ૬૩૨. પ્રભાવકવરિત, પૃ. ૧૮૪, ૧૯૬, ૧૯૮, ૧૯૯   ૬૩૩. એજન, પૃ. ૧૬૫
 ૬૩૪. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૭, ૯૧, ૧૦૨
 ૬૩૫. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૬, ૭૯, ૮૬
 ૬૩૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૫, ૫૪, ૫૫, ૬૪, ૬૫, ૭૩, ૭૪, ૧૨૩
 ૬૩૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૨, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૯
 ૬૩૮. કાન્હડૈપ્રબન્ધ, ૧-૨૨   ૬૩૯. ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫-૧૭૪
 ૬૪૦. 'ભાશા'કે 'ભેરી'નું 'પણુ' આપું 'વશણુ' છે: પુ. શુ., પૃ. ૨૧૩
 ૬૪૧. આચારાક્ષસૂત્ર-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨   ૬૪૨. સૂત્રકૃતાંગી-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧
 ૬૪૩. જી. આ. શુ., પૃ. ૭૯   ૬૪૪. પ્રભાવકવરિત, પૃ. ૧૬૫, ૧૮૪
 ૬૪૫. શુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૩, ૧૯૪
 ૬૪૬. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૬, ૧૧૩, ૨૫
 ૬૪૭. વશપુરાણ, ૬-૧૭૪-૮૮

૬૪૮. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં., ૯૫, પૃ. ૨૮૨ ૬૪૯. એજન, લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ. ૧૧૩
 ૬૫૦. કીર્તિ કૌમુદી, ૪-૫૭ ૬૫૧. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૯
 ૬૫૨. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૧૦૭, ૧૦૮ ૬૫૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૧
 ૬૫૪. સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૩૯-૨૮ ૬૫૫. શુઆ ૭૫૧ની પાઠટીપ ૬૪૯,
 ૬૫૬. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૪, પૃ. ૧૯૮; લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૯
 ૬૫૭. ધર્મપુરાણ, ૬-૧૩૩-૫ ૬૫૮. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૯૫, પૃ. ૨૮૬
 ૬૫૯. મે. ગ્ર., પરિ. ૫, પૃ. ૨૩; *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XII, p. 53 ૬૬૦. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૨, ૩૩
 ૬૬૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૯૦; પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૪
 ૬૬૨. Umakant P. Shah, *Akota Bronzes*, pp. 26 ff.
 ૬૬૩. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૬; ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૫૭, પૃ. ૧૩૧; 'વટદ્રઢ'—ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૪
 ૬૬૪. V. V. Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV, No 15, p. 54 ૬૬૫. *Ibid.*, No. 21, p. 86
 ૬૬૬. મે. ગ્ર., પરિ. ૫, પૃ. ૪૪; "બુદ્ધિપ્રકાશ", વર્ષ ૮૮, પૃ. ૧૧૧
 ૬૬૭. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૨૩૧-૪૫
 ૬૬૮. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 21, p. 86
 ૬૬૯. *Ibid.*, No. 21, p. 85 ૬૭૦. મે. ગ્ર., પૃ. ૩૦૦
 ૬૭૧. એજન, પૃ. ૨૬ ની પાઠટીપ ૩૨ યોગે ૬૭૨. ગ્ર. મ રા. ઈ., પૃ. ૧૬૭
 ૬૭૩. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૦૭, પૃ. ૧૫, ૩૩, ૩૬
 ૬૭૪. મજલાલ કા. શાહી, "નાગરપુરાણ", પૃ. ૨૦૫ (હસ્તપ્રત)
 ૬૭૫. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. XIII A, p. 77; No XIII B, p. 80
 ૬૭૬. મે. ગ્ર., પૃ. ૨૬૯ ૬૭૭. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૪૭
 ૬૭૮. Gadre, *op. cit.*, pp. 4 ff.
 ૬૭૯. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 33, p. 163
 ૬૮૦. *Ibid.*, No. 13, p. 46
 ૬૮૧. *Ibid.*, No. 16, p. 59; No. 17, p. 68; Nos. 19 & 20, pp. 76 & 80; No. 22, p. 93
 ૬૮૨. A. V. Pandya, *op. cit.*, p. 4

૧૮૩. *Ibid*, pp. 8, 10
- ૧૮૪ ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૯, પૃ. ૫; K. M. Munshi, *Glory that was Gurjaradeśa*, Part III, p. 25; ભરૂચ પાસે નંદેવાસ
૧૮૫. મે. ગુ., પૃ. ૨૧૭-૧૮ ૧૮૬. જૈ. અ. ગુ., પૃ. ૬૭
૧૮૭. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No 24, p. 106
૧૮૮. *Ibid.*, No. 16, pp. 63, 64; No. 17, p. 7
૧૮૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૮, પૃ. ૧૬૩
૧૯૦. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No 34, pp. 167-171
૧૯૧. ઉમાકાંત પ્રે. શાહ, 'ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પંડિતો', "મુદ્દિપ્રકાશ", વર્ષ ૯૯, પૃ. ૩૦૧
૧૯૨. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૮, ૧૯; પૃ. ૧૬૬, ૧૭૩
૧૯૩. એજન, લેખ નં ૭૩, પૃ. ૧૯૩ ૧૯૪ એજન, લેખ નં. ૧૨૬, પૃ. ૫૯
૧૯૫. એજન, લેખ નં. ૧૩૫, પૃ. ૧૪૩
૧૯૬. V. V. Mirashi, *op. cit.*, Nos. 16 & 17, pp. 63-64, 70
૧૯૭. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૬, પૃ. ૩૬
૧૯૮. એજન, લેખ નં. ૧૩૧, પૃ. ૧૦૯
૧૯૯. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No 34, p. 169
૭૦૦. ગુ. અ. લે., લેખ નં. ૧૨૦, પૃ. ૫
૭૦૧. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૫૦
૭૦૨. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૦૭
૭૦૩. દુષ્યંત પંડ્યા (અનુ.), 'પેરિપ્લસ', પૃ. ૧૮, ૧૯
૭૦૪. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૪, પૃ. ૨૮
૭૦૫. એજન, લેખ નં. ૧૦૪, ૧૦૬; પૃ. ૧૨, ૧૫
૭૦૬. H. G. Shastri, "Tarasādi Plates of Amoghavarṣa I", *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XX, p. 161
- ૭૦૬અ. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૧૦ ૭૦૭. એજન, પૃ. ૧૦૪
૭૦૮. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૪૭ ૭૦૯. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૫૦, પૃ. ૧૦૮
૭૧૦. એજન, લેખ નં. ૧૩૦અ, પૃ. ૧૫૧ ૭૧૧. એજન, લેખ નં. ૧૩૧, પૃ. ૧૦૯
૭૧૨. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 27, p. 125
૭૧૩. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૦૪ ૭૧૪. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૫૦

૭૧૫. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 27, p. 124 ૭૧૬. મૈ. ગુ., પરિ.૫, પૃ. ૫૦
૭૧૭. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 27, p. 124
૭૧૮. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૫, પૃ. ૩૩
૭૧૯. એજન, લેખ નં. ૨૩૧, પૃ. ૧૫; લેખ નં. ૧૩૪, પૃ. ૧૬૩
૭૨૦. એજન, લેખ નં. ૧૩, પૃ. ૫ ૭૨૧. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૦૧, ૨૦૨
૭૨૨. ગુ. ઐ. લે. લેખ નં. ૧૩૦ અ, પૃ. ૧૫૧, ૧૧૨ ૭૨૩. ગુજો ઉપર પૃ. ૩૬૮.
૭૨૪. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 34, pp. 169, 167
- ૭૨૪અ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'સંજ્ઞાનુના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર પડેલા પ્રકાશ,'
'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ૨૧ મું સંમેલન હેવાલ', પૃ. ૨૮૨
૭૨૫. McCrindle, *Ancient India as described by Ptolemy*, p. 39
૭૨૬. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૩, પૃ. ૧૧; મૈ. ગુ., પૃ. ૩૧, ૩૨૧
૭૨૭. ગુ. ઐ. લે. લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૧૨૦; લેખ નં. ૧૪૧, પૃ. ૨૧
૭૨૮. એજન, લેખ નં. ૧૪૧-૧૪૨, પૃ. ૨૨
૭૨૯. એજન, લેખ નં. ૧૩૦, પૃ. ૧૦૩, ૧૦૨
૭૩૦. ગુજો પાટ્ટીય ૭૨૪ અ. એનાં પૃ. ૨૭૮-૨૮૮ માંથી આ અને પછીની વિગતો તારવી છે. આ દાનશાસનનો માટે ગુજો D. C. Sircar, 'Rashtrakuta Charters from Chinchani' and 'Three Grants from Chichani', *Epigraphia Indica*, Vol. XXXII, pp 45-60 and 61-76
- ૭૩૦અ. જ્ઞાતાધર્મકથા-અધ્યયન ૧૬, પૃ. ૧૪૧
૭૩૧. દ્વયાશ્રય કાવ્ય, ૫-૧૨૧; ૧-૬૮, ૨-૬૪, ૨-૧૦૬, ૨-૧૦૯, ૩-૫૭, ૪-૩૧, ૪-૩૮ વગેરે
૭૩૨. કાવ્યશિક્ષા, પૃ. ૫૩
૭૩૩. જિનવિજયત્રી, જૈન પુસ્તકપ્રકાશિતસંગ્રહ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૪, ૧૧૨, ૧૦૭
૭૩૪. એજન, પૃ. ૧૨૭
૭૩૫. એજન, પૃ. ૨, ૫, ૮, ૨૫, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૧; ૧૦૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૨૭; ૧૦૨; ૧૦૮; ૨૮; ૧૦૭; ૯૮; ૧૩૦; ૧૦૧; ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૩૪, ૧૫૦; ૧૨૭, ૧૩૦
૭૩૬. એજન, પૃ. ૫, ૧૮, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૨૬

૭૩૭. એજન, પૃ. ૧૦૧
 ૭૩૮. એજન, પૃ. ૧૦૩
 ૭૩૯. એજન, પૃ. ૪, ૭
 ૭૪૦. એજન, પૃ. ૧૦૯, ૧૨૫
 ૭૪૧. એજન, પૃ. ૧૧૩ અને ૧૦૭
 ૭૪૨. એજન, પૃ. ૭૪
 ૭૪૩. એજન, ૯૭, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૩૦
 ૭૪૪. એજન, પૃ. ૯૪, ૧૧૪
 ૭૪૫. એજન, પૃ. ૯૭, ૧૦૩, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૩; ૧૫, ૨૫, ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૦
 ૭૪૬. એજન, પૃ. ૧૪૯; ૧૪, ૯૯, ૧૦૪; ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૩
 ૭૪૭. એજન, પૃ. ૯૭, ૧૧૦
 ૭૪૮. એજન, પૃ. ૧૩૨; ૬૫, ૧૦૬, ૧૧૬; ૨૪, ૧૧૩
 ૭૪૯. એજન, પૃ. ૧૯, ૮૯, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૩; ૧૨૧; ૧૨૨
 ૭૫૦. એજન, પૃ. ૧૦૫, ૯
 ૭૫૧. એજન, પૃ. ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૮; ૩૦, ૧૧૯; ૧૧૯

૭૫૨. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનાં સ્થળોનો નિશ્ચય કરવાના વિષયમાં ગિરભસંકર વ. આચાર્યના સંકલિત કરેલા 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'ના ત્રણ અંશોમાં તે તે અભિ-લેખની પ્રસ્તાવનાઓ, હરિપ્રસાદ અ. શાસ્ત્રીના 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત'ના અંશમાંની તે તે વંશના રાત્યવિસ્તારની ચર્ચા, મલ્લિભાઈ દિવેદીનું 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત' અને હસમુખ ધી. સાંકળિયાના અંગ્રેજી અંશો *The Archaeology of Gujarat (including Kathiawar)* તથા *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnology of Gujarat* ઉપકારક થઈ પડે એમ છે

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓના અભ્યાસની શરૂઆત ગુજરાતમાં માનવહસ્તી વિશેના મળતા જૂનામાં જૂના ઇતિહાસના સમયથી કરવી ઘટે. પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે પાષાણયુગો, આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે તામ્રકર્કસયુગ, અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી ઈ. સ. ૧૩૦૪ સુધીનો કાલ—આટલા લાંબા સમયાવધિ દરમ્યાન ગુજરાતમાં આવીને વસેલી તેમજ ગુજરાતના મૂળ વતનીઓ (જેમના અહીંના આગમન વિશે હજી સુધી આપણી પાસે કંઈ જ પુરાવા નથી તે લોકો) જેવી જણાતી જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

‘જાતિ’ શબ્દનો ઉપયોગ સામાજિક શાસ્ત્રોમાં વિવિધ રીતે કરવામાં આવેલો જણાય છે. એક તો, ‘જાતિ’ દ્વારા races કે નૃવંશોનું સૂચન થાય છે; ખીજું, ‘જાતિ’ શબ્દ દ્વારા અસલની આદિવાસી ટોળાઓનો ઉલ્લેખ થાય છે; ત્રીજી તરફથી, ખાસ કરીને ભારતમાં, ‘જાતિ’ના ખ્યાલમાં વિવિધ જાતિઓ અને પેટાજાતિઓ પણ સમાવેશ પામે છે. આથી ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓની વિચારણામાં ગુજરાતમાં વસેલા નૃવંશોનો, ગુજરાતમાં રહ્યાથી થયેલી આદિવાસી ટોળાઓનો, તેમજ આ અનેક નૃવંશો ને ટોળાઓવાળી વસ્તીને એક વ્યાપક સમાજમાં—વર્ણુ ને જાતિવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં—ગૂંથી લેતી જાતિઓ અને પેટા-જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ વિશેની માહિતી પુરાવશૈધીય-ભૌતિક તેમજ હાડપિંજરોના રૂપમાં મળતાં સાધનો પરથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. પાષાણ-યુગોના દીર્ઘ સમય દરમ્યાન તો ફક્ત આ જ પુરાવાઓને આધારે અંદાજ આપવાનો રહે છે. આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે પુરાવશૈધીય સાધનો

અને આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો પર આધાર રાખવો પડે છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન રાજ્યોએ કોતરાવેલા અભિલેખો, આપેલાં દાનશાસનો તથા ચદ્મજીમાં મૂકેલા સિક્કાઓ પરથી તેમજ સાહિત્યિક સામગ્રી પરથી જાતિઓ અંગે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી

પહેલાં એમ મનાતું કે દખ્ખણમાંથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક આદિમાનવ પશ્ચિમ ને ઉત્તર ભારતમાં વસવાટ માટે આવ્યો હતો, પરંતુ સાંકળિયાએ પાપાણયુગનાં થયેલાં છેલ્લામાં છેલ્લાં સંશોધનોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે ગુજરાતનો આદિમાનવ વિદેશથી આવતો વસ્યો છે.^૧ દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં આદિમાનવનો જન્મ થયો એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે તેા ત્યાંથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ આફ્રિકામાંથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આદિમાનવ આવ્યો હતો (સતરથી બાવીસ લાખ વર્ષ પહેલાં). આમ નિઝો કે નિઝિટો જાતિ અહીં આવીને વસનારી સૌથી પહેલી વિદેશી જાતિ જણાય છે.

ત્યાર બાદ મળેલાં લાંઘજીનનાં લઘુપાપાણયુગનાં માનવ-હાડપિંજરોનો અભ્યાસ થયો છે.^૨ આ માનવનાં શારીરિક લક્ષણોમાં મોટું લાંબું માથું, ઠીક ઠીક જાંઘાઈ સાથે ઊપસેલાં લવાં, સહેજ બહાર આવતો નીચલો હોઠ અને કઠાય ચીજી નાક નોંધપાત્ર છે. આ લક્ષણો સિલોનના વેદા ને ભૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતની વસ્તીમાં આવેલા જૂના સમયમાં માનવવંશમિશ્રણ થયેલું હતું એમ જણાય છે.

ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિ અને જાતિઓ

ઈ. સ. ૧૯૩૫ અને ૧૯૫૩-૫૪ નાં રંગપુરનાં ને ૧૯૫૪-૫૫ નાં લોથલનાં ખોદકામો પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાતના અન્ય વિભાગોમાં માનવ પાપાણયુગમાં હતો ત્યારે બહુ વિકસેલા શહેરી સંસ્કૃતિવાળા લોકોએ સિંધમાંથી કચ્છમાર્ગે અને સમુદ્રમાર્ગે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેઓ આખા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના ભાગો પર ફેલાયા હતા. ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિનાં લોથલનાં ખોદકામોમાં માનવ-હાડપિંજર મળ્યાં છે તેઓમાં વધુ પ્રમાણમાં દીર્ઘ-કપાલ જાતિનાં, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આર્મેનોઈડ જાતિનાં ને થોડા પ્રમાણમાં ઍરટ્રોલોઈડ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ જોવા મળે છે.^૩ આમ આ

હાડપિંજરામાં ઘણીબધી જાતિઓનાં હાડપિંજર જોવા મળ્યાં છે, એ પરથી આ સંસ્કૃતિની વસ્તી પચ્ચરંગી હતી એ સ્પષ્ટ છે. વળી આજે પંજાબ, સિંધ અને ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં જોવા મળતું જાતિતરવ હડપ્પા, મોહંજો-દડો અને લોથલના આ પ્રાચીન જાતિતરવ સાથે ઘણુંબધું સામ્ય ધરાવે છે એમ જણાયું છે.

દીર્ઘકપાલ જાતિ એ આર્યો હોય એવું અનુમાન રાવ અને ખીન્ન ધણા વિદ્વાનોએ કર્યું છે.^૪ આ આર્યો ઋગ્વેદના આર્યોની પહેલાંના આર્યો હોઈ શકે. અન્ય પુરાતરવવિદ્વાનો મતે સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી દીર્ઘકપાલ જાતિ એ ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ છે.^૫ મોહંજો-દડો અને હડપ્પામાં આ ઉપરાંત ઓસ્ટ્રોલોઈડ જાતિ મોટા પ્રમાણમાં ને થોડા પ્રમાણમાં નિઝિટો-નિઝે તથા મેંગોલોઈડ જાતિતરવો જોવા મળે છે, જ્યારે લોથલમાં મળેલાં હાડપિંજરામાં દીર્ઘકપાલ જાતિ, આર્મેનોઈડ જાતિ અને ઓસ્ટ્રોલોઈડ જાતિતરવ જણાયાં છે.

આમ પુરાવશૈલીય માહિતીને આધારે જણવા મળે છે કે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં માનવ-વસ્તી હતી; પાષાણયુગીન માનવ પણ મિશ્ર જાતિતરવ ધરાવતો હતો. તાત્કાંસ્યયુગનો લોથલની સિંધુસંસ્કૃતિનો માનવ તેા એનાથીયે વધુ પ્રમાણમાં જાતિતરવોનું સંમિશ્રણ રજૂ કરે છે. આમ અતિ પ્રાચીન સમયથી પચ્ચરંગીપણું એ ગુજરાતનું વસ્તીલક્ષણ જણાય છે. વળી ગુજરાતનો પ્રથમ માનવ વિદેશથી (પૂર્વઆફ્રિકાથી) અહીં આવીને વસ્યો છે એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં ગુજરાત એ શરૂથી જ પરદેશીઓએ વસવાટ કરીને વિકસાવેલો પ્રદેશ છે એમ જણાય છે. છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષથી તેા વિવિધ જાતિઓનું ગુજરાતમાં આગમન થતું રહ્યું છે, એના કડીબંધ ઐતિહાસિક પુરાવા મળતા રહ્યા જ છે.

આર્યોના સંલગ્ન મનાયેલા આગમન સાથે હિંદમાં માનવવંશની મુખ્ય બધી જ જાતિઓ-Indes-નું સંમિશ્રણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ જાતિઓ પ્રાચીન સમયમાં જે નામોથી ઓળખાતી હશે તે નામો રજૂ કર્યાં છે.^૬ પાષાણયુગમાં પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેલી નિઝિટો જાતિનો પાછળથી આવેલી જાતિઓએ યા તેા નાશ કર્યો હોવો જોઈએ અથવા તેા નિઝિટો જાતિ સંપૂર્ણપણે એમનામાં ભળી ગઈ હોવી જોઈએ. આ જાતિનું નામ બચેલું જણાયું નથી. સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી આદ્ય-ઓસ્ટ્રોલોઈડ જાતિ એ અતિ પ્રાચીન સમયમાં નિષાદ, નાગ, ને ઈરવી સનના આરંભના સમયમાં ફેલ,

ભિલ્લ એવાં નામોએ યોગખાતી હશે. ઓરિદ્ધક જૂથની ભાષા મોલનારી આ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ નીચલા વર્ગો ને જ્ઞાતિઓમાં વધુ પ્રમાણમાં પ્રસરેલાં જણાય છે. મોંગોલોઈડ જાતિ 'કિરાત' નામે યોગખાતી. મોહોન્ને-દડો અને હડપ્પામાં એના અવશેષ દેખાય છે, લોથલમાં જણાયા નથી. ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ અને એની સાથે આવેલી આર્મેનોઈડ જાતિ એ દ્રવિડભાષાભાષી પ્રજા હતી ને દ્રવિડ, દસ્યુ ને શૂદ્ર નામોએ યોગખાતી. આર્યોના શક્ય મનાતા આગમન સાથે નોડિક અને આલ્પાઈન જાતિતત્ત્વ ઉમેરાય છે. આમ વૈદિક કાલ દરમ્યાન જગતની બધી જ મુખ્ય જાતિઓના જાતિસંમિશ્રણથી ભારતવર્ષનો માનવ ઉદ્ભવ્યો ને અનેક વિભિન્નતામાંથી ઉદ્ભવેલી અને વિરોધોમાંથી સંવાદ જન્માવનારી એવી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ પામી.

પુરાણોમાં જાતિઓના ઉલ્લેખ

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત મૌર્યકાલથી—લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી થાય છે, અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો સમયાવધિ ઈ.સ. ૧૩૦૪ સુધીનો સોલંકી કાલના અંત સુધીનો ગણવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક કાલ, આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ અને એની વચગાળાના સમય દરમ્યાનની પ્રજાજનન વિશેની કેટલીક માહિતી પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાંપડે છે. વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત અને રામાયણનાં મહાકાવ્ય, હરિવંશ, પુરાણો અને ઉપપુરાણોના સમગ્ર સાહિત્યમાં ગુજરાતની જાતિઓ વિશેના ઉલ્લેખોનો ટૂંકો ખ્યાલ કરીએ.

પુરાણો પ્રમાણે માનવકુલની ઉત્પત્તિ મનુ નામે મૂળ પુરુષથી થઈ છે ને વર્તમાન માનવકુલના મૂળ પુરુષ વૈવસ્વત સાતમા મનુ હતા. એમણે ભારતવર્ષના પ્રદેશ પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપ્યા ત્યારે આ નૈર્ઋત્ય (આર્યવર્તની નૈર્ઋત્યે આવેલો) પ્રદેશ શર્પાંતિ નામના પુત્રના ભાગમાં આવ્યો. આમ શર્પાંતિ માનવે આનર્ત સ્થાપ્યું એ જાગ્યન ગુજરાત પર આર્યોના સ્થળાંતરની દ્યોતક છે.^૭

સૌરાષ્ટ્રમાં શાર્પાંતો કુશસ્થલીમાં રાજધાની કરીને વસ્યા ત્યારે દેવાકાંડે ભાર્ગવો વસ્યા હતા ને ભરુકચ્છ(ભૃગુકચ્છ)માં એમનું મુખ્ય મથક હતું. એ ખેતરો પહેલાં ત્રિગ્લ ને અંતે સંધિ થઈ એવું સ્વયંવલી કથા પુરાણોમાં આવે છે. એવી જ રીતે દેવાકાંડે નીચેના ભાગમાં હૈહયો સત્તા ધરાવતા હતા અને એમની સાથે ભાર્ગવોને ઘણો સંઘર્ષ હતો. મત્સ્યપુરાણમાં હૈહયોની પાંચ શાખાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૮

શર્યાતિના પુત્ર આનર્તના નામ પરથી આ પ્રદેશ 'આનર્ત' દેશ તરીકે ઓળખાયો. એનો પુત્ર કે પૌત્ર એ રૈવત. ગુજરાતમાં શર્યાત, આનર્ત અને રૈવત જેવાં કુલનામો પરથી આનર્ત દેશમાં ત્રણ જુદા જુદા વંશ અથવા એક લાંબા વંશના ત્રણ મોટા ફિરકા પશુ સૂચિત થાય છે.^૯ રૈવત બ્રહ્મલોક ગયો ત્યારે પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો, મથુરાના યાદવોએ પુણ્યજન રાક્ષસોને મારીને ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી ને રૈવત કંકુદ્દમીએ પોતાની પુત્રી શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામને પરણાવી. આમ મથુરાના યાદવો અહીં આવીને વસ્યા. યાદવો પ્રાચીન કાલના છે ને વેદકાલથી એમના ઉલ્લેખ મળે છે. એમણે આર્ય-સંસ્કૃતિને દક્ષિણના વિભાગમાં વિકસાવી. યાદવો સ્થાનિક પ્રજામાં વિપુલ પ્રમાણમાં ભળ્યા ને તેથી તેઓમાં આર્યોત્તર તત્ત્વ ઘણું ઉમેરાયું. યાદવ અગ્રણીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું. મદ ને મદિરા જેવાં દૂધણોને પરિણામે શ્રીકૃષ્ણના જીવનકાલના અંતભાગમાં જ યાદવસત્તા અહીં સમૂળી હુત થઈ.^{૧૦} આમ યાદવો સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં નાગરોષ બન્યા, પણ યાદવો દ્વારા આવેલાં જાતિતત્ત્વ અને સંસ્કૃતિ અહીંની વસ્તીમાં ભળીને કાયમી બન્યાં.

આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અતિપ્રાચીન શર્યાતો, ભાર્ગવો ને યાદવો જેવી આર્યોની રાજવંશી જાતિઓ જોવા મળે છે.

યાદવો સાથે આબીરો પણ મથુરાથી આવ્યા.^{૧૧} 'સુ' અને 'રઠ' જાતિઓ તો યાદવો અને આબીરો પૂર્વે આવેલી લાગે છે,^{૧૨} તેવી જ રીતે કૌલ પ્રજા, જેમનો માર્કડેય પુરાણમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે, પણ યાદવો પહેલાંની જણાય છે.^{૧૩}

પુરાણોમાં કેટલીક આર્યોત્તર જાતિઓના ઉલ્લેખ મળે છે તેઓમાં નાગ જાતિ સૌથી જૂની માલૂમ પડે છે.^{૧૪} નાગ જાતિ નર્મદાના પ્રદેશમાં ને એક સમયે ભારતના વધુ વ્યાપક વિસ્તારમાં પ્રસરી હતી. (વિષ્ણુપુરાણમાં ઉલ્લેખેલી) પ્રાજ્ઞયોતિષ જાતિના લોકોને નાગનો જ એક ફિરકો માનવામાં આવે છે. હલ્દયોએ નાગજાતિના લોકોને આક્રમણ કરીને હાંકી કાઢ્યા જણાય છે.

પુલિંદ જાતિનો ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને મહાભારતમાં જોવા મળે છે તેવી જ રીતે અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં અંધ્રો, ભોજકો, રાષ્ટ્રિકો અને પુલિંદો ઉપર અશોકનું શાસન હતું એવો ઉલ્લેખ આવે છે. આમાંની પુલિંદ જાતિ દક્ષિણમાંથી અહીં આવેલી જણાય છે. લાટ પ્રદેશની સીમા પર, નર્મદાના કાંઠાના પ્રદેશમાં, કચ્છના અખાતને હિંસાન પૂછે છે ને બનાસરાંકામાં આવેલી આ પુલિંદ જાતિ એ આ વિભાગના ભલેના પૂર્વજો હશે.^{૧૫}

નિષાદ પ્રજા પણ જૂની છે. વાઙ્મનથી યજુઃસંહિતાનો ભાષ્યકાર મહીધર એને 'ભિલ્લ' કહે છે. કાત્યાયન-શ્રૌતસૂત્રમાં નિષાદ રથપતિનો ઉલ્લેખ છે ને મહાભારતમાંથી નિષાદોનું સરસ્વતી-પ્રદેશમાં રાષ્ટ્ર હતું એમ જાણવા મળે છે. નિષાદનો અંશ હાલ સાબરકાંઠામાં વસતા ભીલ લોકોમાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

નિષધ નામે આર્યેતર પ્રજા પણ ગુજરાતમાં હતી એમ જોવા મળે છે. ઝઘાંડ, વાયુ ને વામન પુરાણ પ્રમાણે વિંધ્યપ્રદેશની હારમાળાના પ્રદેશમાં નિષધ રહેતા. મહાભારત જણાવે છે કે નિષધોની રાજધાની ગિરિપૃષ્ઠ (આજનું વાગડ પ્રદેશનું ડુંગરપુર) હતી, તો વાગડના પાલવાસી ભીલો ને કટારાના ભીલો નિષધ હોય. અહીં ' નિષધ ' શબ્દ બ્રમર્યઃ પ્રાયઃ ' નિષાદ ' શબ્દને બદલે પ્રયોજ્યો લાગે છે.^{૧૬}

જાણ નળિને મહાભારત 'દક્ષિણાપથવાસી' તરીકે ઓળખાવે છે ને તોલોમીએ જણાવેલી સુરિઅસ જાતિ તે જ જાણે એમ કે. કા. શાસ્ત્રી સૂચવે છે.^{૧૭} આ જાતિ ગુજરાતની સરહદ પર ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતી; એ સાબરકાંઠાની સરહદની વન્ય જાતિઓમાં લગી મર્દ હોય.

એક સમયે ભીલો પશ્ચિમ ભારતના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા હશે. ગુજરાતના જૂનામાં જૂના પરંપરાગત રાજ્ય એ ભીલ-કોળી છે. આસાવલ-આશાપટ્ટી (અમદાવાદનું પ્રાચીન સ્વરૂપ)નો સ્થાપક આશે ભીલ કહેવાય છે. વળી અણહિલ્લ બરવાડે વનરાજ ચાવડાને રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી હતી ને એના નામ પરથી વનરાજે અણહિલ્લપાટકની સ્થાપના કરી તે અણહિલ્લ પણ ભીલ રાજવી હોવો જોઈએ.^{૧૮}

રાષ્ટ્રિકો પણ એક સમયે 'સુ' પ્રજાની જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં હશે અને પાછળથી ત્યાંથી ખસીને અપરાંતમાં રાષ્ટ્રિકોટોના રૂપમાં રાજત્વ પામ્યા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. તેઓ પણ આદિમ જાતિ જણાય છે અને મૂળે આહીર જાતિના હોય એમ કે. કા. શાસ્ત્રી માને છે.^{૧૯}

મૂળમાં આર્યેતર હોય ને પાછળથી આર્યોમાં સંપૂર્ણપણે લગી ગઈ હોય તેવી જાતિઓ, જેવી કે હૈહયો, શબરો, કાંરો, બર્બરો, આભીરો વગેરેના ઉલ્લેખ પણ પુરાણોમાં જોવા મળે છે.^{૨૦} આમ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી પણ ગુજરાતમાં વસતી અનેક આદિમ જાતિઓના તેમજ આર્યવંશોના ઉલ્લેખ મળે છે.

ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ

બોમ્બે ગેઝેટિયર દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં ઈ. પૂ. ૩૨૫ થી ઈ. સ. ૭૧૩ સુધીના સમયાવધિ દરમ્યાન મુખ્ય સાત ટોળાઓએ પ્રવેશ કર્યો છે : એક્ટ્રિયન ગ્રીકો (ઈ. પૂ. ૨૫૦-ઈ. પૂ. ૧૨૫), પહ્લવો કે પાર્થિયનો (ઈ. પૂ. ૧૭૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), શકો (સુ-શકો) (ઈ. પૂ. ૧૫૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), યુએચીઓ કે કુપાણો (ઈ. પૂ. ૧૩૦થી), કેદારો કે નાના યુએચીઓ (ઈ. સ. ૩૮૦), જુએ-જુએ કે જુઆ-જુઆ કે અવારો (૫ મી સદીની શરૂમાં), ચેતો કે સફેદ હજો કે ખઝરો (ઈ. સ. ૪૫૦-ઈ. સ. ૫૦૦),^{૨૧} અને તુર્કો (ઈ. સ. ૫૫૦-ઈ. સ. ૬૫૦.)

આગંતુક ટોળાઓ ભારતવર્ષમાં સ્થાનિક વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્વીકાર કેવી રીતે પામે છે એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે. સૌ પ્રથમ તો એ યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક આગંતુક ધાડું પોતે જ કોઈ એકાદ જાતિ કે વર્ગ કે ટોળા- (tribe)નું અનેકું હોતું નથી, પણ એમાં જિનન જિનન વર્ગો, જાતિઓ (નુવંશો) ને ટોળાઓ (tribes) સામેલ થયેલાં હોય છે. ઈ. પૂ. ૧૫૦-૧૦૦ દરમ્યાન આવેલા ધાડામાં કુપાણોની સાથે શકો, મુશકો, અગ્રણી ચવનો, એક્ટ્રિયનો (બાહલિકો), પાર્થિયનો કે પહ્લવો અને ક્ષહરાતો, મદ્રો અને જર્નિકો કે જાટ લોકો આવ્યા. ઈ. સ. ૪૦૦-૫૫૦ દરમ્યાન પ્રવેશેલા ધાડામાં જુઆ કે જુઆ અવારો, કુપાણો, કેદારો કે નાના યુએચીઓ, સફેદ હજો કે ખઝરો અને મિહિરો આવ્યા.^{૨૨} શરૂમાં મૂળ (મધ્ય એશિયાના) પ્રદેશમાંથી પરિભ્રમણની શરૂઆત કરતી વખતે જ આવું ધાડું જાંચા ને નીચા વર્ગો તથા ગુલામોનું અનેકું હોય છે. એક તરફથી આગળ જતાં જે જે પ્રદેશમાં આક્રમણ કરીને ધાડું પ્રવેશ કરે તે તે દરેક પ્રદેશમાં આ ધાડામાંથી કેટલાક લોકો વસવાટ કરવા માટે રહી પડે છે અને પરિભ્રમણ કરનાર ધાડામાંથી આક્રમક નેતા અને સભ્યોનું વંદ આગળ ધપે છે. આમ ધાડું એના પરિભ્રમણના માર્ગમાં ઠેર ઠેર પોતાનામાંથી પાછળ વસ્તી મૂકતું જાય છે. બીજી તરફથી snow-ball પ્રકારની ગતિ પણ જોવા મળે છે.^{૨૩} આક્રમણ કરીને ધાડું આગળ વધતાં એના માર્ગમાં આવતા પ્રદેશોમાંથી સ્થાનિક લોકો એના આશ્રય લે છે અને એની સાથે પરિભ્રમણ, આક્રમણ અને આગળ વસવાટ કરવામાં જોડાય છે. આવું જટિલ પર્યવર્તી જાતિઓવાળું ધાડું જ્યાં પીગળે છે ત્યાં સ્થાનિક સમાજના બધા જ વર્ગોમાં પ્રવેશીને ભળી જાય છે. દુષ્કાળ, રાજવંશોની ફેરબદલી ને એવાં પરિબળોથી વળી પાછાં સ્થાનિક પ્રજાનાં રક્ષણાંતર ને અન્ય પ્રદેશોમાંથી પ્રજાઓનાં

આગમન સતત ચાલુ જ રહેતાં હોય છે તે એની સાથે જાતિઓ અને પ્રજાઓના સંમિશ્રણની પ્રક્રિયા પણ સતત ચાલુ જ રહેતી હોય છે. આમ પ્રચલિત શ્રદ્ધાચરિત્ર માન્યતાને એટલે કે જાંચા વર્ણો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોએ જાતિની શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે તથા નીચલા વર્ણો અને વર્ગોમાં જ પરદેશી જાતિઓ અને આદિવાસી જાતિઓ પ્રવેશી છે એ મતને કોઈ સમર્થન મળતું નથી. દે. રા. ભાંડારકર મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી ઉત્પન્ન દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-ચારે વર્ણોમાં આગંતુક જાતિઓ ભળી છે.^{૨૪} આમ પુરાવાઓને આધારે તો એમ પણ કહી શકાય કે અસલી કે આગંતુક જાતિઓ સ્થાનિક સમાજના બધા જ વર્ણો અને જાતિ-જાતિઓમાં સ્વીકાર પામી છે.

સૌ પ્રથમ દ્રવિડોનો ખ્યાલ કરીએ તો દ્રવિડોમાં^{૨૫} મેલા કે હલકા ધંધા, ખેતી અને મજૂરી કરનારી વસ્તી શૂદ્ર કે દાસ વર્ણમાં પ્રવેશ પામી હોય એમ લાગે છે, જ્યારે કારીગરી અને વેપારવાણિજ્ય સાથે સંકળાયેલી વસ્તી વૈશ્ય વર્ણમાં પ્રવેશી હશે. એવી જ રીતે પુરોહિતપણામાં કે ધર્મકાર્યમાં પરોલો વર્ગ બ્રાહ્મણવર્ણમાં અને યુદ્ધક્રિયામાં જાણકાર કે રાજકાજમાં પટુતા ધરાવનાર વર્ગમાંના લોક જતે દિવસે ક્ષત્રિયવર્ણમાં ભળ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

વળી અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગને દ્વારા^{૨૬} જાતિસંમિશ્રણ પણ થયેલું જણાય છે. મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં મિશ્ર જાતિનાં શોકબંધ નામ જોવા મળે છે.^{૨૭} આ સંમિશ્રણ એવું વ્યાપક પ્રમાણમાં થયું હશે કે મૂળે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વર્ણ સાથે રંગનો ભાવ હતો તે નાબૂદ થઈને અમુક વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ કે શ્રેણીને કુલપરંપરાગત વારસો એ જાતિ-જાતિ-તું મુખ્ય લક્ષણ બને છે. આ શરૂઆતની જાતિઓ-જાતિઓ વચ્ચે લગ્નસંબંધ ને ખાનપાનમાં બાંધ નહિ હોય તેમજ વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની પણ સ્વતંત્રતા હશે એમ જણાય છે.

હરવી સનની પહેલી સદીની આસપાસ આવેલા યવનો, પહલવો, શકો તે કુષાણોનો તેમજ પાંચમી-છઠ્ઠી સદી દરમિયાન આવેલા શ્વેત હૂણો, મિહિરો કે ગુર્જરોનો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ વર્ણો અને જાતિઓમાં સ્વીકાર થયેલો જણાય છે.

ક્ષત્રિયો તરીકે સ્વીકાર

યવન, શક ઇત્યાદિ વિજેતા ટોળીના રાજાઓ રાજત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે 'ક્ષત્રિય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે. એમના સ્વીકારમાં રાજામાં ઈશ્વરી અંશ છે—ઈશ્વર

રાજામાં વસે છે એવા ખ્યાલ પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતા તેનો હિસો હોઈ શકે. આ રાજાઓ આહિણુ, જૈન ને બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય આપે ત્યારે ક્ષત્રિય તરીકેનું આચરણ કરીને પૂરા ભારતીય બનેલા જોવા મળે છે. મિહિરો અને હુણોના સ્વીકારમાં એ ઉત્તર-પશ્ચિમ એશિયામાં ગયેલા હિંદુઓ જ સ્વદેશ પાછા ફર્યા છે એવી માન્યતા પણ લાગ લગવે છે અને આજુના અગ્નિકુંડમાં પવિત્ર થઈને તેઓ 'ક્ષત્રિય' તરીકે બહાર આવે છે, અર્થાત્ યજ્ઞવલ્કિ દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારનું ક્ષત્રિયત્વ પામે છે.^{૨૮} નાંદોદ-ભર્યના ગુર્જરા ક્ષત્રિય તરીકેનો વ્યવહાર કરીને ક્ષત્રિયત્વ પામ્યા છે.

આહિણુ તરીકે સ્વીકાર

આગંતુક ટોળીઓના કેટલાક આહિણુ તરીકે પણ પ્રવેશેલા જણાય છે. શકોના ધર્મગુરુઓનો ને મિહિરકુલના કુપાણુ-કનિષ્ઠ સાથે આવેલા મજોનો 'આહિણુ' તરીકે સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે. મહાભારત એમને આહિણુલક્ષણોમાં ગણા ગણે છે એમ છતાં આહિણુ તરીકે નિર્દેશ છે. રાજતરંગિણીના લેખક કલ્હણ (ઈ.સ. ૧૧૪૮) નાગ પુરોહિતોનો 'આહિણુ' તરીકે ને નાગરાજ આસ્તીકનો 'સર્વેષ્ઠમ આહિણુ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. વળી ચિત્રપાવન, દરાડા, શેણુવી આહિણુ અને ગુજરાતના નાગર આહિણુ પરદેશીઓમાંથી બનેલા આહિણુ જણાય છે.

જે આહિણુ અન્ય જાતિની કન્યાઓને પરણતા તેમનાં સંતાનોનો 'આહિણુ' તરીકે સ્વીકાર થતો જોવા મળે છે. સ્થાનિક પ્રજામાંથી જરૂરિયાત ઉપસ્થિત થતાં પરશુરામે અને શ્રીરામે બનાવેલા આહિણુના ઉલ્લેખ ધણી આહિણુ જાતિઓની ઉત્પત્તિ અંગે પરંપરાપ્રાપ્ત ને પૌરાણિક ખ્યાલોમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવળા આહિણુ સ્થાનિક પ્રજામાંથી થયેલા મિશ્ર આહિણુ જણાય છે. અપ્રાહિણુ સ્થાનિક લોકો આગંતુક વસ્તીના ધર્મગુરુ તરીકે કામગીરી મેળવીને જતે દિવસે આહિણુમાં ગણના પામે એવા ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.^{૨૯}

વૈશ્યો તરીકે સ્વીકાર

વેપારવાણિજ્ય કરનાર ઉચ્ચ કારીગર વર્ગોમાં ભળનાર 'વૈશ્ય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે ને ખેતી કરનાર વર્ગ 'કણ્થી' બને છે. ગુર્જરા જૈન વૈશ્યો ને કણ્થીઓ તરીકે મોટા પ્રમાણમાં લખ્યા છે એમ જણાય છે.^{૩૦}

નીચલા વર્ગોમાં ભળે છે

આગંતુક ધાડાના ઉચ્ચ વર્ગના લોક જતે દિવસે ઉચ્ચ વર્ણોમાં સ્વીકાર પામે તો નીચલો વર્ગ નીચલી કારીગર જાતિઓમાં ભળે, ઉચ્ચ વર્ણમાં ભળનાર પેતાનું જૂનું નામ બદલીને નવું સંસ્કૃત નામ અપનાવે, બપોરે નીચલા વર્ણમાં ભળનારને એમ કરવું એટલું જરૂરી ન જણાય. આથી જ કદાચ ધણીબધી નીચલી જાતિઓમાં 'ગુર્જર' નામની પેટા-જાતિઓ જેવા મળે છે. શરૂઆતમાં વિજેતા તરીકે રાજત્વ પામનાર કુળના કેટલાક લોક પરાલભ્ય પછી ગમે તે વ્યવસાય અપનાવવાની ફરજ પડતાં નીચલા વર્ગોમાં સરકી પડતા હશે એમ પણ જેવા મળે છે.^{૩૧}

આમ બધા વર્ણો-વર્ગોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આગંતુક પ્રવેશ પામે છે. શક-કુપાણીના સમયમાં વધુ બૌદ્ધ ધર્મ દ્વારા તો ગુર્જર સમયમાં વધુ જૈન ધર્મ દ્વારા ને વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ સમય દરમિયાન બ્રાહ્મણધર્મ દ્વારા પરદેશીઓ સ્થાનિક સમાજમાં પ્રવેશ પામ્યા જણાય છે. ગુર્જર જાતિ એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં જુદા જુદા વર્ણો અને જાતિઓમાં ભળી છે કે ગુજરાતની સમગ્ર વસ્તીમાં ગુર્જર પડ પથરાયેલું જેવા મળે છે.^{૩૨}

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓનો ખ્યાલ કરીએ. ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી ઈ. સ. ૧૩૦૪ ના પ્રાચીન ગુજરાતના સમયાવધિ દરમિયાન બહારથી અનેક જાતિઓના આગમનની તેમજ એમની સ્થાનિક સમાજમાં ભળી જવાની પ્રક્રિયા ખૂબ જોરમાં જેવા મળે છે. ગુજરાતમાં બહારથી આવેલી જાતિઓનું સ્થાનિક પ્રજામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ થયું છે. આથી જ કદાચ ધર્મશાસ્ત્રે સુરાષ્ટ્રને મેલેજી લોકોના પ્રદેશ તરીકે ઓળખાવ્યો હોય અને પુરાણમાં સુરાષ્ટ્રમાં પ્રવાસ કરી આવનારને પાપ ધોવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા કરવાનું દર્શાવ્યું હોય.^{૩૩}

ભારતની અનેકાંબી એવી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થાએ આ વિભિન્ન જાતિઓ કે આદિમ ટોળાઓને એક એકબીજા સાતત્યપૂર્ણ અને સ્થિર સમાજમાં બાંધવાનું કામ સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે; ^{૩૪} આ હકીકતનું પ્રાચીન ગુજરાતની વસ્તી એક જબલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પ્રાચીન સમયાવધિ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરપશ્ચિમમાંથી સમુદ્રમાર્ગે ને જમીનમાર્ગે પ્રજાઓનું આગમન થયું છે. સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રકાંઠાના માર્ગે વેપારવાણિજ્ય, ચડાઈ કે વસવાટ અને આશ્રયના હેતુઓથી પ્રજાઓની આવળ (પાષાણયુગના નિષ્ક્રિયાની ગણના કરતાં) છેક પાષાણયુગથી થતી આવી છે. ઇરાનીઓ અને અરબો આ માર્ગે પ્રવેશ્યા છે. આર્યોની ઘણી જૂની વસાહતો દારકા, સોમનાથ પાટણ, કોહીનાર કે મૂળ દારકા તથા ભરૂચ કાંઠે જોવા મળે છે. એ પરથી ટીકી શકાય કે કેટલીક આર્ય ટોળાઓ પણ આ માર્ગે પ્રવેશી છે. ખીજું, પછીથી આવેલા આર્યો તેમજ અન્ય પ્રજાઓ પાંચળ-રાજસ્થાન માર્ગે અરવલ્લીના ઘાટ પરથી આવી છે; એવા જ રીતે બંગાળા અને ઉત્તર પશ્ચિમમાંથી માળવા-દાહોદને માર્ગે પ્રવેશી છે, તેમજ સુવાળ-વીરમગામના માર્ગે પણ પ્રવેશી છે. આ જમીનમાર્ગે પર ગુજરાતના પ્રવેશદારે પ્રસિદ્ધ દેવીઓનાં સ્થાન છે; અરવલ્લી માર્ગ પર આશુ નજીક અંબા ભવાનીનું, માળવા-દાહોદ રરતે પાવાગઢ પર કાલિકા માતાનું અને સુવાળ-વીરમગામના માર્ગ પર બહુચરા માતાનું મશહૂર સ્થાન છે.

વળી દક્ષિણ ભારતવર્ષમાંથી પણ ગુજરાતમાં પ્રજાઓ પ્રવેશી છે; દક્ષિણમાંથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ જેવા રાજવંશોના આક્રમણ અને શાસનકાલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણો, રાજ્યવહીવટકર્તાઓ તથા એમની સાથે અન્ય સ્થાનિક લોકો અહીં પ્રવેશ્યા હોય એ સંભવિત છે. દુષ્કાળ, આક્રમણો અને રાજવંશોની ફેરબદલીઓ કે સ્થાનિક રાજાઓનાં પ્રેતસાહનોને પરિણામે ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં પ્રજાઓનો પ્રવાહ સતત વહેતો રહ્યો છે તથા વર્ણો અને જાતિઓ-વાળા સમાજમાં ગોઠવાતો ગયો છે એમ કહી શકાય.

હવે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના મુખ્ય મુખ્ય તબક્કાવાર પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન ગુજરાતની જાતિઓનો ખ્યાલ કરીએ.

મૌર્યકાલ (લગભગ ઈ.પૂ. ૩૨૨-ઈ.પૂ. ૧૮૫)

આ સમયના કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સુરાષ્ટ્રની ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ વાર્તા (કૃષ, પશુપાલન, વાણિજ્ય) તથા રાસ્ટ્ર દ્વારા આજીવિકા મેળવતી એવા ઉલ્લેખ છે. ૩૫ અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં બ્રાહ્મણ-શ્રમણોને દાન દેવાનો તથા ગુલામો ને નોકરો તરફ સહવર્તન રાખવાનો ઉલ્લેખ આવે છે, આ પરથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણ તથા ગુલામોના વર્ગોમાં સમાજ વહેંચાયેલો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

અશોકનો સુરાષ્ટ્રનો સૂર્યો તુષારદ્ર યવન જાતિનો અથવા યવન દેશનો પણ ઇરાની જાતિનો હતો. માત્ર એ પરથી યવન કે ઇરાની જાતિના લોકોની વસ્તી અહીં હીક હીક પ્રમાણમાં હશે એવું અનુમાન કરી શકાય નહિ, એમ છતાં મૌર્યકાલ પહેલાં સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશ દારૂચંદ્ર ને એના અનુગામીઓની અસર નીચે હશે એ દરમ્યાન ઇરાનીઓની વસ્તી આવી હશે અને તદનુસાર મૌર્યોએ અહીં ઇરાની સૂર્યો મૂકવાનું યોગ્ય માન્યું હોય. એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે શક દ્વાર પે ને ગુપ્ત વંશોના અમલ દરમ્યાન નિમાયેલા સુવિશાળ અને પશુદત્ત નામના સૂર્યો ઇરાની છે. આમ સાતસો જેટલા વર્ષના સમય દરમ્યાન યવન સૂર્યોએ સુરાષ્ટ્રમાં રાજ્યવહીવટ કર્યો છે એ લક્ષ્યમાં લેતાં આ પ્રદેશમાં ઇરાનીઓની હીક હીક વસ્તી હોય એમ માની શકાય. ૩૬

અનુમૌર્ય કાલ (લગભગ ઈ.પૂ. ૧૮૫-ઈ.સ. ૧)

આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતમાં આરતીય-યવન રાજ્યોનું શાસન જોવા મળે છે, તેવી જ રીતે મોઘિવંશની અને ભૃગુકચ્છમાં બલમિત્ર-ભાનુમિત્રની સત્તા જોવા મળે છે, ૩૭ પરંતુ આ એ રાજવંશોનાં કુલો વિશે માહિતી મળતી નથી.

ઈ. પૂ. ૧૫૦ થી ગુજરાત-સુરાષ્ટ્રમાં શકોના હુમલા શરૂ થયેલા જોવા મળે છે અને ઉજ્જનમાં શક-દ્વારપોતો વહીવટ પણ શકોની સત્તા આદિ કુપાણોના સમયમાં શરૂ થાય છે. ૩૮

અરબ વસાહતો ચેઇલ, કલ્યાણ અને સોપારા અંદરેમાં જતવા મળી છે. ૩૯ આ ઉપરથી, દરલામ-ધર્મી અરબો આક્રમણાર્થે ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ્યા તે અગાઉ, વેપારવાણિજ્ય નિમિત્તે અરબોની વસ્તી પશ્ચિમના કાંઠાના પ્રદેશોમાં હશે એમ કહી શકાય.

આમ યવન, શક અને અરબ જોવા પરદેશીઓને આ સમયના ગુજરાતમાં પગપેસારો શરૂ થઈ ગયેલો જણાય છે. આથી વિશેષ ખીલ કોઈ માહિતી મળતી નથી.

ક્ષત્રપકાલ (લગભગ ઈ.સ. ૧-ઈ.સ. ૪૦૦) ૩૯ અ

ક્ષત્રપકાલના મળેલા સંખ્યાબંધ સિદ્ધાંતો પરથી તેમજ કેટલાક શિક્ષાલેખો પરથી એ કાલની જાતિઓ વિશે હીક હીક માહિતી મળે છે.

મધ્ય એશિયામાંથી સ્થળાંતર કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ઈરાનમાં રહીને ત્યાંથી ભારતવર્ષમાં આવેલી શક-પદ્ધતિ જાતિઓ ગુજરાતમાં પ્રવેશ છે ને રાજસૂતા હાંસલ કરે છે. પશ્ચિમી ક્ષત્રિયોનાં રાજકુલોમાં પહેલાં ક્ષત્રિય કુલ અને પછી કાર્દમક કુલના રાજાઓની સત્તા સ્થપાય છે.

ક્ષત્રિય રાજાઓનું ભારતીકરણ

વ્યાપક પ્રમાણમાં ને ઝડપથી આ રાજાઓનું ભારતીકરણ થયેલું જોવા મળે છે. ઈરાની 'સત્રપ' અને એના સંસ્કૃત રૂપાંતર 'ક્ષત્રપ'નું મૂળ ભારતીય-ઈરાની હોઈ શકે. રાજાઓનાં નામોમાં ને પદોમાં ભારતીય નામોનો સ્વીકાર નોંધપાત્ર છે. કાર્દમકકુલના પહેલા રાજાનું નામ 'ચાષ્ટન' શક છે, જ્યારે પછીના રાજાઓનાં નામો—જયદામા, રુદ્રદામા, રુદ્રસિંહ, સત્યદામા, જયદામા, રુદ્રસેન, સંઘદામા, દામસેન, પૃથિવીસેન, વીરદામા, યશોદામા, વિજયસેન, વિશ્વસિંહ, ભર્તૃદામા અને વિશ્વસેન—માં સ્પષ્ટ ભારતીય અસર વર્તાય છે.^{૪૦} વળી આ રાજાઓએ 'ક્ષત્રપ' અને 'મહાક્ષત્રપ' ઉપરાંત 'રાજા' અને 'સ્વામી' જેવાં બિરુદ પણ અપનાવ્યાં છે, બ્રાહ્મણ-શ્રમણોને ઉદાર હાથે દાન કર્યાં છે અને વિદ્યારોને ફેણગીઓ આપી છે.^{૪૧} રુદ્રદામાના શિલાલેખમાં રાજા તરીકેના ગુણોનું વર્ણન કરતાં 'ગર્ભપ્રભુતિ સમૃદ્ધ રાજ્યલક્ષ્મી ધારણ કરેલી હોવાથી જેને સર્વ વર્ણોએ સામે આવીને પતિ તરીકે વરેલ છે'^{૪૨} એમ કહેલું છે; એમાં ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાનું સૂચન જોવા મળે છે ને રાજા 'ક્ષત્રિય' તરીકે સ્વીકાર પામતો દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં લખેલો આ લાંબો શિલાલેખ રાજાના ભારતીકરણનો એક વધુ પુરાવો છે.^{૪૩} એ સ્થાનિક ક્ષત્રિયની જેમ જ વ્યવહાર કરતો જોવા મળે છે.

રુદ્રદામા સ્વયંવરોમાં રાજકન્યાઓને પ્રાપ્ત કરતો એવો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એ પરથી રાજવંશો વચ્ચે શક-હિંદુ લગ્નસંબંધો થતા હોવા જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ આ દૃષ્ટાંત પરથી ક્ષત્રિય કુટુંબો એટલાં સંપૂર્ણ રીતે ભારતીય બન્યાં જણાય છે કે હિંદુ રાજકુટુંબો એમની સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવામાં નાનમ ગણુતાં નથી, બલકે એમને સમાન સામાજિક પ્રતિષ્ઠાવાળાં તરીકે સ્વીકારે છે. વળી નહપાનના જમાઈએ બ્રાહ્મણોને કન્યાઓનું દાન દીધું એવો ઉલ્લેખ મળે છે,^{૪૪} એ પરથી બ્રાહ્મણો પ્રાયઃ શકકુવરીઓ સાથે પણ લગ્ન કરતા હશે એમ માની શકાય. આમ લગ્નસંબંધો દ્વારા પણ શકો ભારતીય સમાજમાં ઝડપથી ભળવા લાગ્યા અને વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં ગોઠવાઈ ગયા જણાય છે.

વણિક વર્ગ

આ સમયમાં વેપારવાણિજ્યની જાહેજલાલીના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે અને ધનવાન વણિકો ધર્મસ્થાનોમાં દાન કરત જણાય છે. ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રના એક વેપારીનો પૌત્ર કૌસાંખીમાં બૌદ્ધ સ્તુપ બંધાવે છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૪૫

આબીરો

તોલેમીએ સુરપૂતે 'આબીરિયા' એટલે કે આબીર દેશ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ પરથી લાગે છે કે અહીં આબીરોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. આજના આહીરો એ જ આબીરો છે એમ ભાંડારકર જણાવે છે. ૪૬ આ આહીરો કે આબીરો કોણ ? મહાભારત, હરિવંશ ને પુરાણો પ્રમાણે પશ્ચિમના વિભાગોમાં પંચવર્ણી મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશ સુધી આબીરોની વસ્તી પ્રસારેલી જણાય છે. શુદ્રો સાથે ને મ્લેચ્છો તરીકે એમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ જોતાં તેઓ શુદ્રોના પેટાવિભાગ નહિ, પણ અલગ જાતિ હશે અને એ સમયમાં આ પ્રદેશના વતની જેવા હશે એમ જણાય છે. અમરકોશ આબીરોને વૈશ્ય વર્ણના ગણે છે, કેમકે પશુવર્ધન એ વૈશ્યવ્યવસાય છે. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો અગ્રગણ સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર એ આબીર જાતિનો (૧૦. ૧૫). ખીજા એક સ્મૃતિકાર કેવટ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ઉગ્ર સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર તે આબીર છે. કાશિકાવૃત્તિ આબીરોને મહાશુદ્ર તરીકે ઓળખાવે છે. ૪૭

ભાંડારકર અનુમાન કરે છે કે ઇરવા સનની પહેલી સદીની આસપાસ શકો આવ્યા તે જ સમય દરમ્યાન આબીરો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હશે. ૪૮ બિરાશી જણાવે છે કે આબીરો જો પરદેશી હોય તો ઈ. પૂ. ૨ જી સદીથીયે ઘણા વહેલા અહીં આવ્યા છે. ૪૯ મહાભારતમાં ઉત્તર-પશ્ચિમમાં આબીર ગણરાજ્યનો ઉલ્લેખ માલવ અને યૌધેય ગણરાજ્યોની સાથે કરવામાં આવ્યો છે. બેક્ટ્રિયન ગ્રીકો, શકો ને કુષાણો ઉત્તરેથી આવ્યા ત્યારે આબીરો પણ માલવે અને યૌધેયોની જેમ જ દક્ષિણ તરફ ખસ્યા હશે ને રાજસ્થાનથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના વિસ્તારોમાં ફેલાયા હશે. આજે પણ પશ્ચિમ ભારતના પ્રદેશોમાં આબીર બ્રાહ્મણો જોવા મળે છે. એવી રીતે આબીર સોનીઓ ને સુથારો જોવા મળે છે. આ ઉપરથી આબીરો ઘણા વહેલા આ દેશમાં આવીને વસ્યા ને વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્થાન પણ પામ્યા એમ જણાય છે. ૫૦

આલીર વસાહત 'ધોધ' કહેવાતી ને એ લોકો અપભ્રંશ ભાષા બોલતા. શરૂ-આતમાં અહીં તેઓ ભરવાડો ને પશુપાલકો તરીકેનો વ્યવસાય કરતા જણાય છે, પણ સમય જતાં તેઓ જિંદગી રાજકીય હોદ્દા ધરાવતા થયા છે. ક્ષત્રપરાજા રુદ્રસિંહના સેનાપતિ અને સેનાપતિ બાપકના પુત્ર આલીર રુદ્રભૂતિનો ગૂંદાના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે.^{૫૧} ઉચ્ચ રાજકીય હોદ્દા પર રહીને લાગ મળતાં તેઓ રાજત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે છે; આલીર રાજા ઈશ્વરદત્ત ક્ષત્રપોને નસાડીને સત્તા હાંસલ કરે છે. સાતવાહનોના સમયમાં પણ એમની સત્તા જોવા મળે છે. આ આલીરવંશનો મૂળ સ્થાપક ઈશ્વરસેન જણાય છે. લગવાનલાલ તથા મિરાસીના મત પ્રમાણે કલચુરિ-એદિ સંવતનો મૂળ સ્થાપક પણ એ જ છે.^{૫૨}

ગુપ્તકાલ (લગભગ ઈ. સ. ૪૦૦-૪૭૦)

ગુપ્તશાસનકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટક રાજવંશની સત્તા જોવા મળે છે. ત્રૈકૂટકો સાતવાહનોની સત્તાના અસ્ત સાથે ચોથી સદીની શરૂઆતથી સત્તાશઠ થયેલા જણાય છે.^{૫૩}

'ત્રૈકૂટક' નામ પ્રદેશવાચક જણાય છે ને ત્રણ શિખરવાળા પર્વત પરથી પડ્યું હોય એમ લાગે છે. આ પર્વત કયાં આવ્યો એ અંગે અનેક મત રજૂ થયા છે. એ મેરુ પર્વતની દક્ષિણ હાર હોય એમ વિજય અને માર્કેન્ડેય પુરાણ પ્રમાણે જણાય છે, જ્યારે હેમચંદ્ર અને મહેશ્વર પ્રમાણે એ સિલોનમાં ને ભર્ત્-હરિના વાક્યપદીય પ્રમાણે એ ત્રિકલિંગક કે આંત્રિમાં હોય એમ જણાય છે. રા. બ. હીરાલાલ ત્રૈકૂટકો અને કલચુરિઓ એક છે એમ કહીને ત્રિકૂટને સાતપૂડા પર્વત ગણે છે.^{૫૪} કાલિદાસ પ્રમાણે એ અપરાંત કે ઉત્તર કોંકણમાં આવેલો જણાય છે દક્ષિણ ગુજરાત, ઉત્તર કોંકણ ને મહારાષ્ટ્રના વિસ્તારમાં ત્રૈકૂટક સિદ્ધા મળ્યા છે એ પરથી ત્રિકૂટ પર્વત પશ્ચિમમાં જ હોય ને તો એને કાલિદાસ જણાવે છે તેમ અપરાંતનો ત્રિકૂટ પર્વત માનવો વધુ વજૂદવાળું લાગે છે.

હ. ધી. સાંકળિયા ત્રૈકૂટક રાજાઓનાં નામોનું પૃથક્કરણ કરીને તેઓ મૂળે ક્ષત્રિય નહિ હોય એવું અનુમાન કરે છે.^{૫૫} રોસન તેઓ મૌર્યકુલના હશે એવું અનુમાન કરે છે,^{૫૬} જ્યારે 'દત્ત' અને 'સેન' અંતવાળાં નામો પરથી ત્રૈકૂટકો આલીર કુલના હશે એવું અનુમાન લગવાનલાલ કરે છે.^{૫૭} મિરાસી જણાવે છે કે આલીર ને ત્રૈકૂટક બંને કુલો સમકાલીન પણ જુદાં છે, એમ ચંદ્રવલ્લીના લેખ પરથી સાબિત થાય છે.^{૫૮}

ગુપ્તકાલમાં ધંધાદારી વર્ગોમાં શાકટિક (માડું ચલાવનાર) અને વૈકટિક (દાર માળનાર) વર્ણોના ઉલ્લેખ મળે છે. ૫૯ વર્ણી પટ્ટોના વણનાર પટવાયોની શ્રેણીના ઉલ્લેખ પણ મળે છે. આ પરથી જુદા જુદા વ્યવસાયોનાં મહાજનોના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય. લાટની રેશમ વણનાર એક શ્રેણીએ માળવામાં સ્થળાંતર કર્યું ને ત્યાં જઈને એમાંના ધણાએએ જ્યોતિષી, બાણાવર્ણી, કથાકાર, યોદ્ધા અને સાધુ જેવા અનેકવિધ વ્યવસાય અપનાવ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ કુમારગુપ્ત અને બંધુવર્માના મંદસોરમાંથી મળેલા અભિલેખમાંથી મળે છે. ૧૦ આ ઉપરથી આ સમયમાં ધંધા યુસ્તપણે પરંપરાગત નહોતા ને વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની મુક્તતા હતી એમ લાગે છે.

આ સમય દરમ્યાન લગ્ન અને વેરાવળ જેવાં અંદરોએથી ગુલામોનો વેપાર થતો હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૧

મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ. સ ૪૭૦-૭૮૮)

મૈત્રકકાલ અંગે મોટા જાગની ઠીક ઠીક માહિતી મૈત્રકો, ગુર્જરા વગેરે રાજાઓએ બ્રાહ્મણો અને શ્રમણોને આપેલાં દાનોની નોંધ રજૂ કરતાં ને વિપુલ પ્રમાણમાં મળતાં તાત્રશાસનો પરથી મળે છે.

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન મૈત્રકો મુખ્ય રાજવંશ જણાય છે ને અન્ય રાજકુલોમાં ગારુલકો, સૈંધવો, ત્રૈકૂટકો, ચાહમાનો (ચૌહાણો), ગુર્જરા, સેંદ્રકો, મેહરો, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડ) વગેરે રાજકુલો સત્તાઈઠ થયેલાં જણાય છે.

મૈત્રકો

ભાંડારકર મૈત્રકોને પરદેશી જાતિના ગણે છે. મૈત્રકો હૂણો સાથે આવ્યા છે અને મૈત્રકો તે જ મિહિરો છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૧૨ ‘મૈત્ર’ કે ‘મૈત્રક’ શબ્દ જાતિવિશેષના નામ તરીકે મનુસ્મૃતિમાં આવે છે તેમાં એમને વૈશ્ય ગણ્યા છે, પરંતુ સાતમી-આઠમી સદીના સાહિત્યમાં એમની ગણના યાદવકુલના ક્ષત્રિયોમાં કરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૈત્રકો જ્યારે રાજસત્તા પર આવ્યા હશે ત્યારે એમના કુલને પ્રસિદ્ધ યાદવકુલ સાથે સાંકળીને એમની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં આવી હશે. અગિયારમી સદીના ‘વૈજયંતી કોશ’માં મૈત્રકોનો ધંધો શાક્ય ચૈત્યના પૂજારી તરીકેનો દર્શાવ્યો છે, આ ઉપરથી રાજસત્તા જતાં જેમ અનેક કુલીન જાતિઓને આજીવિકા અર્થે ગમે તે ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો

છે તેમ જ કોઈ મૈત્રકોએ પોતા પાશુપતો હોવા છતાં શાક્ય ચૈત્યનું પૂજારીપણું પણ સ્વીકાર્યું હોય એમ લાગે છે. ૧૩

આ કુલના મૂળપુરુષ 'મિત્ર' પરથી 'મૈત્રક' નામ પડેલું જણાય છે. આ મિત્ર તે પ્રાયઃ પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તક લકુલીશનો એ નામનો શિષ્ય, જેના વંશજ મૈત્રૌ કે મૈત્રકો કે મૈત્ર્યો તરીકે ઓળખાયા એમ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સૂચવે છે પાશુપતો રૌનિકમાંથી સેનાપતિ ને એ પછી રાજા બન્યા હશે. ૧૪

આમ મૈત્રકો મૂળ વૈશ્ય, પણ રાજસત્તા પર આરૂઢ થતાં ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા છે. આ પરથી એક વર્ણમાંથી બીજા વર્ણમાં આવવું-જવું થતું એનો એક પુરાવો મળે છે.

ગારુલકો

પુરાણોમાંથી મળતી વિગતો પ્રમાણે ગારુલકો એ 'ગુરુલક' કુલના લોક છે ને તેઓ યવનો, શૈવ અને દ્રુણો જેવા પરદેશી જાતિના છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ આ સમય દરમ્યાન સત્તારૂઢ થયેલા ને લગભગ બસો જેટલાં વર્ષો સુધી સત્તાસ્થાને રહેલા જણાય છે. ૧૫

સૈંધવો-જેઠવા

ધૂમલીના સૈંધવો સિંધુ દેશમાંથી આવેલા જણાય છે. અરબોએ સિંધ પર ચડાઈ કરી ત્યારે સૈંધવો સુરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકોના આશ્રયમાં આવી રહ્યા ને આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં નવા પ્રદેશ પર રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને તેઓએ લગભગ ઈ. સ. ૯૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૧૬ એવી સંભાવના કરવામાં આવી છે કે પાછળથી તેઓ 'જેઠવા' નામે ઓળખાવા લાગ્યા. જૂની માન્યતા એવી છે કે ન્યાં મેહરનું મુખ્ય થાણું હતું તે મોરબીમાં તેઓએ રાજસત્તા સ્થાપી ને પછી નાગનહ (નમનગરનું જૂનું સ્થાન) ને ખેટદારકા પણ લીધાં. પરંપરા પ્રમાણે આ કુલના એક રાજાએ ધૂમલીમાં રાજધાની સ્થાપી. આમ જેઠવા મેહર (મેર) કુલ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા કહેવાય છે. ૧૭

સિંધુદેશથી આવેલા આ સૈંધવ રાજાઓ પોતાને જયદ્રથવંશના ગણાવતા, તેઓ ધૂમલીની આસપાસના પ્રદેશમાં સત્તારૂઢ થયા તે પ્રદેશ ઈ. સ. ૯૧૫ પછી થોડા દાયકામાં 'જેઠુક' દેશ તરીકે ઓળખાયો અને એ પછી એ પ્રદેશમાં સદીઓ

સુધી જેઠવાઓની સત્તા પ્રવર્તી એ પરથી 'જયદ્રથ' અને 'જેઠવા' વચ્ચે સંબંધ રહેલો સંભવે છે. ૧૮ જેઠવા રાજ્યમાં જયદ્રથ-સૈંધવોનો વૃત્તાંત વિસારે પડતાં 'મત્સ્ય'ને સ્થાને 'હનુમાન'નું પ્રતીક અને 'જયદ્રથ'ને બદલે 'મકરધ્વજ'ની માન્યતા પ્રચલિત થઈ લાગે છે. ૧૯

મેહરો

મધ્ય એશિયામાંના મેડિયા અને જ્યોર્જિયાનાં સામ્રાજ્યો શ્વેત હૂણોના આક્રમણથી હચમચી ઊઠ્યાં ત્યારે તેઓએ દક્ષિણ તરફ ભ્રમણ શરૂ કર્યું. આમ મેડિયન સામ્રાજ્યના મેડ અને જ્યોર્જિયાના ગુર્જરા ઉત્તર-પૂર્વ તરફથી ધીરે ધીરે બલુચિસ્તાનના માર્ગે ભારતવર્ષમાં ગુપ્તશાસન દરમ્યાન પ્રવેશ્યા જણાય છે. શરૂમાં ગુપ્તોએ એમને નસાડી મૂક્યા, પણ પાછળથી તેઓએ ફરી પ્રવેશ કર્યો તે સિંધુ નદીની પૂર્વના ભાગમાં મેહર લોકોએ અને દક્ષિણ તરફ ગુર્જરાએ વસવાટ કર્યો. ૭૦

સુરાષ્ટ્રમાં મોરબીમાં મેહર લોકોનું રાજ્ય કહેવાયું છે. ત્યાં સૈંધવો આવતાં તેઓ સૈંધવોના પડખે રહ્યા છે. આજના મેર પોતાને સુરાષ્ટ્રના રણધીરજ જેઠવા- (બરડા પ્રદેશમાં ચોવીસ ગામના ધણી)ના વંશજો કહેવડાવે છે. આમ તેઓ જેઠવા રાજપૂતોની આશ્રિત જાતિના છે. મેર જાતિ રાજપૂતો સાથે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભળી ગઈ છે. એમ મેરની કેશવારા, રાજશાખા, ઓડેદરા, સિસોદિયા, પરમાર, સોલંકી, ચૌહાણ, ચૂડસમા, ભટ્ટી, જાડેજ, ચાવડા, વાદેર, વાળા ઇત્યાદિ જુદી જુદી શાખાઓ પરથી જોવા મળે છે. ૭૧

તથાજનામાં તેરમી સદીમાં મેહર(મેર)કુલના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. ૭૨ હાલ તેઓ વાળાના વંશજ મનાય છે. આ કુલનામને ધીરની મિહર, સં. મિહિર શબ્દ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાય છે.

સેંદ્રકો

સૌ પ્રથમ સેંદ્રકો રાષ્ટ્રકૂટો ને કદંબોના ખાંડિયા રાજા તરીકે દેખા દે છે. કદંબોની સત્તાના અસ્ત પછી તેઓ ચાલુક્યોના આશ્રિત જણાય છે અને ચાલુક્યો સાથે લગ્નસંબંધથી પણ જોડાયેલા છે. એમણે ગુજરાતમાં ૨૦૦ જેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે.

સેંદ્રકો પોતાને ભુજગેંદ્ર-અન્યથા કે ક્ષણાદ્રિવંશના કહેવડાવે છે એ પરથી તેઓ નાગ જાતિના હોવાનો સંભવ છે. મહારાષ્ટ્રના શિંદે-સેંદ્રકોના અનુગામી વંશજો આજે પણ નાગચિહ્ન રાખે છે. ૭૩

કટચ્યુરિઓ

આ સમયમાં જ દક્ષિણ ગુજરાતમાં કટચ્યુરિઓનું રાજ્ય સ્થપાયું છે. તેઓ કૃતવીર્યના પુત્ર અર્જુનથી પોતાનો વંશ ગણે છે; અર્થાત્ તેઓ પોતાને 'હૈહયો' તરીકે ઓળખાવે છે. ૭૪ તેઓ ચાલુક્યોને વફાદાર રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડો)

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનાં પગરણ શરૂ થયેલાં જોવા મળે છે. આ કુલ અંગે માનવામાં આવે છે કે અશોકના ધર્મ-લેખમાં દર્શાવેલા રાષ્ટ્રકૂટો-રાઠો લોકો દખ્ખણમાં ગયા હશે ને ત્યાંથી ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરીને રાષ્ટ્રકૂટ નામે ઓળખાવા લાગ્યા હશે. ૭૫ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાં કન્નડ અક્ષર જોવા મળે છે એ પરથી પણ તેઓ અહીં દખ્ખણ (કર્ણાટક)થી આવેલા જણાય છે. દખ્ખણમાં એમણે ચાલુક્યોની મહાસત્તાનું ઉન્નત કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; મૈત્રકકાલના અંતભાગમાં તેઓની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થપાઈ અને આગળ જતાં એ છેક ઉત્તર ગુજરાત સુધી પ્રસરી. ૭૬ દખ્ખણમાં પછીના ચાલુક્યોના હાથે એમની સત્તા તૂટી પડતાં અહીં પણ એમની સત્તા અસ્ત પામી. આગળ જતાં તેઓનું એક રાજ્ય કનોજમાં સ્થપાયું ત્યાં તેઓ 'રાઠોડ' તરીકે ઓળખાતા, ૧૨ મી સદીના અંતભાગમાં મુસલમાનોએ કનોજથી એમને દક્ષિણમાં હાંકી કાઢેલા અને સોલંકી રાજાની મદદથી એમણે મહેસાણા તાલુકાના સામેત્રામામમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૭૭ પાછળથી સોલંકી કાલના અંતભાગમાં મારવાડના રાઠોડ કુલના એક કુવેરે ઈડરમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી. આ સત્તા સત્તનંત-કાલ દરમ્યાન પ્રબળ રહી. આ રાઠોડકુલના એક બીજા રાજપૂતે દ્વારકાને કબજો લીધો. 'વાળ' અને 'વાદેલ' એ આ રાઠોડકુલની શાખાઓ ગણાય છે. ૭૮

ગુર્જરો

ગુર્જરાનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ખાણના 'હર્ષચરિત'માં અને યુચ્ચના સ્વાંગના પ્રવાસ-વર્ણનમાં જોવા મળે છે. ૭૯ ગુર્જરો કોણ એ પ્રશ્ને ભારે વિવાદ જોએ કર્યો છે. એક તરફથી 'ગુર્જર' શબ્દને જાતિવાચક તરીકે ઘટાવીને ગુર્જરો પરદેશી જાતિના

છે એમ માનવામાં આવે છે, તો બીજી તરફથી ‘ગુર્જર’ શબ્દ પ્રદેશવાચક છે એમ દર્શાવીને ગુર્જરો પરદેશી નહિ, પણ આ દેશના જ છે, એવા મત પ્રતિ-પાદિત કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનલાલ,^{૮૦} જેકસન,^{૮૧} ભાંડારકર,^{૮૨} વિન્સેન્ટ રિમથ,^{૮૩} હર્નલ,^{૮૪} રતનભણિરાવ^{૮૫} અને સાંકળિયા^{૮૬} જેવા વિદ્વાનોએ પહેલા મતને એટલે કે ‘ગુર્જરો પરદેશી છે’ એ મતને સમર્થન આપ્યું છે, જ્યારે ઓઝા,^{૮૭} ચિંતામણરાવ વૈદ્ય,^{૮૮} આયંગર^{૮૯} અને મુનશી^{૯૦} જેવા વિદ્વાનોએ ગુર્જરોને આ દેશના જ ગણ્યા છે, તથા એમને પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશજો તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

વિદેશી ઉત્પત્તિનો મત

ગુર્જરો પરદેશી છે તે પ મી-૬ ટી સદી દરમિયાન આવેલા પરદેશી ધાડાના શ્વેત દૂણ, ખજર, અવાર કે જુઆ-જુઆ (Juan-Juan) સાથે તેઓ પણ ભારતમાં આવ્યા છે. ટોડ આ ગુર્જરોને ગ્રીક સુલ્ટોના વંશજો તરીકે સ્થાપિત કરે છે. હિમાલયના પશ્ચિમ ભાગમાં ને સિંધુથી ગંગા સુધી અને હજારાના પહાડોથી નર્મદા સુધી ‘ગુર્જર’ નામ ધારણ કરનાર લોકો મળે છે. કાશ્મીરમાં ભરવાડોની એક જાતિ પોતાને ‘ગુર્જર’ નામે ઓળખાવે છે. જમનાના ઉપર-વાસમાં ને ગંગા-જમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગુર્જર વસ્તી હતી એવા પુરાવા મળે છે. પંજાબમાં ગુજરાત ગુજરાનવાલા વગેરે નામનાં સ્થળો, અલિયર રાજના ગુર્જરગઢનો ઉલ્લેખ, દક્ષિણ રાજસ્થાનના રાજ્યનું ‘ગુર્જર’ નામ, નર્મદાકાંઠા પર ને નાગપુરમાં કે દક્ષિણમાં પણ મળતા ગુર્જર ઉલ્લેખો-આ બધા પરથી પરદેશી ગુર્જર જાતિ પેશાવરથી નર્મદા સુધી ને એનાથીયે નીચેના ભાગમાં બ્રમણ કરતી અને ફેર ફેર વસવાટ કરતી અહીંના વર્ણની ને જાતિની વ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં લળી ગઈ એમ માનવામાં આવે છે. રાજસ્થાનમાં એમનો મોટો વસવાટ જણાય છે. ગુર્જર રાજપૂતો, ગુર્જર આહલો અને ખેડૂતો, કડિયા એવી બધી વર્ણ-જાતિઓમાં તેઓ લળી ગયેલા જણાય છે.^{૯૧}

ભાટચાર્યોની પરંપરા પ્રમાણે અને પૃથુરાજરાસોની વિગતો પ્રમાણે આજી પરં આવેલ વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુંડમાંથી પવિત્ર ધર્મને ‘રાજપૂત-ક્ષત્રિય’ તરીકે બહાર આવેલા પ્રતીહારો, ચાહમાનો, ચાલુક્યો અને પરમારો નામે ઓળખાવા માંડેલા. રાજસૂતા ધરાવતા આ રાજપૂતો પરદેશી ગુર્જર જાતિના છે.^{૯૨}

દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે જનજાતીય ગણરાજ્યો, જેવાં કે યૌધેય, માલવ ને આશીર નજરે ચડે છે, જ્યારે હજોના આગમન બાદ જનજાતીય ગણરાજ્યોને રથાને રાજપૂતોના કબીલા (કુલસમૂહ) જેવાં કે ચાહમાનો, પરમારો અને પ્રતીહારો જેવાં મળે છે.

હ. ધી. સાંકળિયા ગુજરાતનાં કેટલાંક વ્યક્તિનામોના અભ્યાસ પરથી એવા નિર્ણય પર આવે છે કે ગુજરાતની જૂની ને નવી વસ્તી પરદેશીઓની બનેલી છે. ૯૩

એતદેશીય ઉત્પત્તિનો મત ૯૪

ગુર્જરા પરદેશી નથી; અર્ચુદ પર્વતની આસપાસનો પ્રદેશ આ નામે ઓળખાતો હશે ને ત્યાં વસવાટ કરનાર વસ્તી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં વહેંચાયેલી હશે. આ લોકો બીજા પ્રદેશમાં જતાં એમના વતનના નામ પરથી ‘ગુર્જર’ કહેવાતા હશે, જેમ ગૌડ, દ્રાવિડ ઇત્યાદિ પણ વતનના નામ પરથી ઓળખાયા છે તેમ. દક્ષિણ રાજસ્થાન અને એની આસપાસના આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, માલવ, ઉજ્જન ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં ગુર્જર રાજાઓએ રાજ્ય સ્થાપી સંગઠન કર્યું; પરિણામે આ રાજાઓનાં નામે બધા પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યા હશે. આને ‘ગુર્જર’ તરીકે ઓળખાતા છૂટાછવાયા પ્રદેશ ત્યારે વિશાળ ગુર્જર રાજ્યના અવશેષ હોય એ સંજ્ઞાવિત છે.

દેશનું નામ રાજાઓને માટે વપરાયેલું ઉત્કૃષ્ટ ને સાહિત્યિક લેખોમાં જેવા મળે છે; જેમકે લાટ, માલવ, કુંતલ, એદિ ‘ગુર્જર’ને પણ દેશનું નામ ગણવું જોઈએ ને એના રાજાઓનો ઉલ્લેખ ‘ગુર્જર’ નામે થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાણના ‘હર્ષચરિત’નો ઉલ્લેખ ગુર્જર પ્રદેશના રાજા તરીકે સમજી શકાય ને યુઆન શ્વાંગે ભીનમાલના ગુર્જર રાજાને ‘ક્ષત્રિય’ કહ્યો છે તે અહીંનો જ ક્ષત્રિય છે એમ દર્શાવે છે એમ સમજવું જોઈએ.

બીજું, કોઈ પણ પ્રદેશના સામાન્ય રહીશોને દેશના નામ પરથી જ ઓળખવામાં આવ્યા છે તેથી ગુર્જર બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માટે વપરાતો શબ્દ વતનસૂચક ગણવો જોઈએ.

ત્રીજું, ગુર્જરા જો પરદેશીઓ હોય તો તેઓ આટલી ઝડપથી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થામાં જળી ગયા હં એ સંજ્ઞાવિત લાગતું નથી, જ્યારે હજો છેક

૧૧ મી સદી સુધી લાળી શક્યા નથી. ત્યારે તો ખાસ વળી પરદેશીઓનો આક્રમણ તરીકે સ્વીકાર જવલ્લેજ જોવા મળે છે (મગ આક્રમણોનો અપવાદ બાદ કરતાં). 'શક' કે 'કુષાણ' આક્રમણ કે વૈશ્ય જોવા મળતા નથી, જ્યારે 'ગુર્જર' આક્રમણ, ક્ષત્રિય ધત્યાદિ વર્ણ જોવા મળે છે.

એથી, ગુર્જરો આ પ્રદેશમાં આવ્યા તે પહેલાંની આ પ્રદેશની મૂળ વસ્તી ક્યાં ગઈ? બહારથી આવનારી જાતિ એમને નિર્મૂળ કહે એ સમજી શકાતું નથી. વળી આ દેશના જૂના આર્ય-કવિડ ક્ષત્રિયો ક્યાં ગયા? આશુ પર આવેલા વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુંડમાંથી જે ચાર (પ્રતીહાર, ચાલુક્ય, પરમાર અને ચાહમાન) રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પૃથુરાજરાસોની માહિતીને આધારે છે, પણ રાસોની માહિતી આધારભૂત ગણી શકાય તેવી નથી. વળી આ ચાર રાજપૂતો અગાઉ અન્યથા ઓળખાતા જણાય છે, જેમકે ચૌહાણો સૂર્યવંશી તરીકે. આ ઉપરથી અગ્નિકુંડની ઉત્પત્તિ તો પાછળથી પ્રચારમાં આવી હશે અને એ પહેલાં પણ આ રાજપૂત-ક્ષત્રિયો નાની મોટી હકારાતોમાં રાજ્ય કરતા હશે.

આમ બંને પ્રકારનાં મંતવ્યો પાછળ સખળ દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે અને આ ચર્ચારિપદ વિવાદનો હાલ તુરતમાં અંત આવી શકે એમ લાગતું નથી.

ચાહમાનો (ચૌહાણો)

હર્યના ચાહમાન રાજાઓનાં નામોનું મૈત્રક રાજાઓનાં નામો સાથેનું સામ્ય જોઈને હ. ધી. સાંકળિયા ચાહમાન અને મૈત્રકોનું એક સમાન મૂળ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન કરે છે. ૯૫ આશુના અગ્નિકુંડમાંથી રાજપૂત ક્ષત્રિય તરીકે બહાર આવેલા ચાર રાજપૂતોમાં ચાહમાન એક ગણાય છે અને તેઓ પરદેશી ગુર્જર જાતિના જ છે એવો એક મત કાંડારકર જણાવે છે, તેમ ભારતમાંનો એમનો મૂળ નિવાસસ્થાન અહિચ્છત્ર (આ સ્થળ ઘણી બધી પરદેશી ટોળીઓનું ભારતવર્ષમાંનું મૂળ નિવાસસ્થાન ગણાય છે) છે. ચાહમાનો પરદેશી ટોળીના આક્રમણ તરીકે આવ્યા અને પાછળથી ક્ષત્રિય બન્યા છે. ૯૬

બીજી તરફથી ઓઝા ૯૭ ચાહમાનોને, અગ્નિકુંડમાંથી બહાર આવેલા બીજા ત્રણ રાજપૂતોની જેમ જ આ દેશના જૂના ક્ષત્રિયોના ભાગરૂપે ગણે છે. આ કુલના આદિ પુરુષને અહિચ્છત્રમાં વસેલા વત્સ ગોત્રનો પ્રાકૃત્ય માનવામાં

આવે છે. એ પરથી ચાહવાનો મૂળે આત્મલુ છે અને અગ્નિકુલના રાજપૂતો તરીકે તો પાછળથી ઓળખાતા થયા છે એમ જણાવે છે.

ચાલુક્યો-ચૌલુક્યો

દક્ષિણ ગુજરાતના ડેદેશમાં ચાલુક્યોની સત્તા જોવા મળે છે. આ ચાલુક્યો એ કર્ણાટક-મહારાષ્ટ્રમાંના વાતાપિ(અ.દમી)ના ચાલુક્ય રાજવંશની એક શાખા (એમની બીજી એક શાખા વેંગીમાં જોવા મળે છે) જણાય છે. ગુજરાતના આ ચલુક્ય અને મહારાષ્ટ્ર-કર્ણાટકના ચાલુક્ય એક જ છે, એટલું જ નહિ, ૧૦ મી સદી અને એ પછીના ગુજરાતના ચૌલુક્ય પણ આ જ કુલના છે. દક્ષિણના ચાલુક્યોનું ચિહ્ન 'વરાહ' છે, જ્યારે ગુજરાતના ચૌલુક્યોનું ચિહ્ન 'નંદી' છે, એ હકીકતનું અર્થઘટન એ પ્રમાણે કરી શકાય કે ચાલુક્યો શરૂઆતમાં દેવલુવધર્મ પાળતા હશે તે દક્ષિણમાંથી નીકળ્યા બાદ શૈવધર્મી બન્યા હશે. ૬૮ લાટ દેશના સોલંકી રાજા કીર્તિરાજના તામ્રશાસનમાં લખેલા 'ચાલુક્ય' શબ્દ તેમજ એના પુત્ર ત્રિલોચનપાલના તામ્રપત્રમાં લખેલા 'ચૌલુક્ય' શબ્દ પરથી 'ચાલુક્ય'-'ચૌલુક્ય' એક જ છે એમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. ૬૯

દક્ષિણના આ ચાલુક્ય પોતાને હારીતીના પુત્રો અને માનવ્ય ગોત્રના ગણે છે, ૧૦૦ તથી તેઓ પિતૃપક્ષે મનુના ગોત્રના અને માતૃપક્ષે હારીતી કુલના જણાય છે, અને એ મૂળ આત્મલુ હોવા જોઈએ.

દક્ષિણના આ કુલની ઉત્પત્તિ અંગેની પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે ભર-દ્વાજ મુનિએ પોતાનું અપમાન કરનાર દુષ્ટને શાપ આપતા માટે ચલુક્ય (ખોખા)માંથી લીધેલા જળમાંથી સાક્ષાત્ વિજયની મૂર્તિરૂપ જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તેમાંથી ચાલુક્ય-ચૌલુક્ય વંશ પ્રવર્ત્યો. ૧૦૧ વળી બીજી માન્યતા પ્રમાણે એમની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના ચલુકમાંથી ગણવામાં આવી છે. ૧૦૨

દસમી સદીમાં ગુજરાતમાં પાટણ ને લાટમાં ચૌલુક્યકુલ સત્તાઝડ થયાં છે. તેઓ આગળ જતાં પોતાના વંશની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના ચલુક(ખોખા)માંથી દર્શાવે છે ને વાઘેલા-સોલંકી પણ પોતાની ઉત્પત્તિ આ જ પ્રમાણે દર્શાવે છે. ૧૦૩

આશુ પર્વત ઉપર વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુંડમાંથી ચાર રાજપૂતો ઉત્પન્ન થયા તેઓમાં ચલુક્યોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યેસન, ભગવાનલાલ, જાડારકર

વગેરે આ અગ્નિકુલની પરંપરામાં માને છે તે ચાલુક્યો પરદેશી ગુર્જર જાતિના હશે એમ અનુમાન કરે છે. ભાંડારકર^{૧૦૪} દર્શાવે છે તેમ ચાલુક્યોના સમયમાં જ ‘ગુર્જરા-ગુજરાત’ એવાં પ્રદેશોનાં નામ દેખા દે છે, તેથી ચાલુક્યો ગુર્જર જાતિના છે. તેઓ માને છે કે ‘ચાલુક્ય’-‘ચૌલુક્ય’ અને એને મળતાં નામોએ ઓળખાતી આ જાતિનાં બે ધારા આવેલાં જણાય છે : એક છટ્ટી સદીના અંત ભાગમાં આવ્યું, જે દક્ષિણના ચાલુક્યવંશ વિકસાવે છે તે એમની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ સત્તારહ થાય છે; ખીજું ધાડું ૧૦ મી સદીની મધ્યમાં આવ્યું, જે કનોજ અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય કે સોલંકી વંશ વિકસાવે છે. આમ ઉત્તર ને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચૌલુક્યની ઉત્પત્તિ એક જ ટોળામાંથી થઈ હશે એમ દર્શાવે છે.

ગુજરાતમાં બંને ધારાઓના વંશજોએ રાજ્ય સ્થાપ્યાં છે, કેમકે દક્ષિણ ગુજરાતનું એ મૈત્રકકાલીન રાજ્ય દક્ષિણમાંથી આવેલું છે તે પછીના સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્યો અને ઉત્તર ગુજરાતના ચૌલુક્યો-સોલંકીઓ (વાઘેલા સોલંકીઓ સહિત) ઉત્તરમાંથી આવેલા જણાય છે.

અ. કુ. મજુમદાર^{૧૦૫} ચાલુક્યોને ગુર્જર જાતિના ગણવા માટે પૂરતાં પ્રમાણ નથી એમ જણાવે છે, કેમકે દસમી સદી પહેલાં પણ નાંદીપુરીના ગુર્જર નામના અને ગુર્જર-પ્રતીહારોના રાજવંશો બોવા મળે છે, એટલે ‘ગુર્જર’ નામ ચાલુક્ય-સમયમાં જ દેખાયું એમ કહી શકાય નહિ. તેઓ દર્શાવે છે કે ‘ચાલુક્ય’ નામનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં આવે છે. માર્કંડેય, મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણમાં સુલિકે-શુલિકેનો ઉલ્લેખ ભારતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશની લંપટા, કિરાતો ને કાશ્મીરાની ટોળાઓ સાથે થયો છે. ચરકસંહિતામાં આહલિક, પહલવ, ચીના અને શક સાથે ચૌલિકેનો ઉલ્લેખ છે. હરાહના અભિલેખમાં આધ્ર-ગૌડ સાથે શલિક-નો ઉલ્લેખ છે તે ‘ચાલુક્ય’ જ છે. આ નામો પહલવ શબ્દ ‘સુરક’ ને ‘સુલક’-‘સુલિક’ દ્વારા સોગિડયન સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ બતાવી ચાલુક્યો ‘સોગિડયન’ હતા એમ દર્શાવ્યું છે. ચેત્તી પહેલાં ‘સોગિડયન’ ને પાછળથી ‘એન્ડ્રિયન’ તરીકે ઓળખાયા છે. આમ મજુમદારના મતે ચાલુક્યો પરદેશી છે, પરંતુ ગુર્જર નહિ, સોગિડયન છે.

ચાલુક્યો પરદેશી નથી અને આ દેશના પ્રાચીન આર્ય-દ્રવિડ ક્ષત્રિયોના વંશજ છે એમ એકા બારપૂર્વક દર્શાવે છે. અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઓળખાતા

થયા તે પહેલાં ચાલુક્યો સૂર્યવંશી જણાય છે, તેથી તેઓ ગુર્જર નથી, પણ અભુદાયલની આસપાસના પ્રદેશના ક્ષત્રિય છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૧૦૫

ત્રૈતક સમયનાં કેટલાંક રાજકુલ પરદેશી જાતિનાં જણાય છે, તે કેટલાંકની ઉત્પત્તિ વૈશ્ય કે બ્રાહ્મણ આદિપુરુષથી થયેલાં જોવા મળે છે. વળી રાજ્યના અધિકારીઓની પસંદગી બધા વર્ણોમાંથી કરવામાં આવતી હોય એ સંભવિત છે. વલ્લીના રાજા શીલાદિત્યે અમાત્યની પસંદગી માટે ચારે વર્ણોનો વિચાર કરી જોયો હતો એવો 'ઉદયસુદરીકથા'માં ઉલ્લેખ આવે છે, છતાં અધિકારીઓનાં ઉલ્લિખિત નામો પરથી તે માટે ભાગે રાજ્યતંત્રનો અધિકાર અને દાનશાસનમાં દૂતક તરીકેનો અધિકાર ક્ષત્રિયકુલની વ્યક્તિઓનો જણાય છે. ૧૦૭

બ્રાહ્મણો

ત્રૈતકો, ત્રૈલોક્યો, કટચુરિઓ અને નાંદીપુરીના રાજાઓનાં દાનશાસનો પરથી બ્રાહ્મણોનો ખ્યાલ આવે છે. બ્રાહ્મણો ધાર્મિક અને એકંદર સામાજિક જીવનમાં મુખ્ય ભાગ લેતા હશે. બ્રાહ્મણોની ઓળખમાં એમનું નામ, પિતાનું નામ, ગોત્ર, વેદશાખા અને નિવાસસ્થાન મુખ્ય જણાય છે. ૧૦૮ વળી બ્રાહ્મણોએ સ્થળાંતર કર્યું હોય તો એ કયા સ્થળેથી કયા અન્ય સ્થળે કર્યું છે એ સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

દાનશાસનોમાં ઉલ્લિખિત બ્રાહ્મણોની વસ્તી જાણુસર તે એની આસપાસના પ્રદેશમાં સૌથી વધુ તે અન્ય સ્થળોમાં—વલ્લી, સિંહપુર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, આનંદપુર, ભરૂચ, કચ્છ તે નવસારિકામાં—પ્રમાણમાં વધુ જોવા મળે છે. અહિંમહત્ર (ઉ.પ્ર.), ગિરિનગર(સૌરાષ્ટ્ર) તે દશપુર(માળવા)નાં ત્રણ ચાર કુટુંબ બાદ કરતાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં બધાં જ કુટુંબ જાણુસર તે ભરૂચની આસપાસનાં જણાય છે. ૧૦૯

એ બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોમાં વત્સ, ભારદ્વાજ, દૌણ્ડકીય અને કૌણ્ડિન્ય સૌથી વધુ જણાય છે; અન્યમાં ચૌહાણ, ધૂમ્રાયણ, હારીત, કાશ્યપ, લક્ષ્મણ, શ્રાવાયણ, માઠર, વશિષ્ઠ, ગાર્ગ્ય, ભાર્ગવ, શાર્કરાક્ષિ, તાપસ, આત્રેય, દ્રોણાયન, કૌશલસ, પારાશર, ગાર્ગ્ય, કપિષ્ઠલ, માનવ, શાંડિલ્ય, વ્રજગણ, કૌશિક, ઓપસ્વસ્તિ, ઉપમન્યુ મત્યાદિ ગોત્રો પણ જણાય છે. ૧૧૦

વેદશાખામાં સૌથી વધુ ઉલ્લેખ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાનો અને ત્યાર બાદ સામવેદની છાંદોગ્ય શાખાનો આવે છે. અથર્વવેદી ને ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણોનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૧૧

સાંડારકર^{૧૧૨} વલ્લભી અને આનંદપુરના મૈત્રકકાલીન બ્રાહ્મણ નાગર બ્રાહ્મણો હોવાનો મત રજૂ કરે છે. નાગર બ્રાહ્મણોમાં આજે પ્રચારમાં છે અને ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ હતા તેવા તેર નામાંતોના પૃથક્કરણ પરથી તેઓ આ મત પર આવે છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પરદેશી જાતિનું ધણું બધું મિશ્રણ થયું હોવું જોઈએ. નાગર જાતિના નામાંતોમાં દેવ (બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત), વર્મા (ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત), દત્ત અને ગુપ્ત (વૈશ્યોમાં પ્રચલિત), દાસ (શૂદ્રોમાં પ્રચલિત) એવા નામાંત જોવા મળે છે. એ ઉપરથી બધા વર્ણોનું નાગરોમાં મિશ્રણ થયું છે એમ માનવા કરતાં આ નામાંતો જુદી જુદી ટોળીઓનાં કુલસચક નામ હોય અને એ બધી ટોળીઓ નાગર બ્રાહ્મણોમાં ભળી હોય એમ માનવું વધુ યોગ્ય છે એમ તેઓ માને છે. વળી આ નામાંતોનું સામ્ય જોઈને તેઓ બંગાળના કાયરથો તથા ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વચ્ચે સંબંધ જુએ છે. પ્રત્યેક નાગરોની ટોળીઓ નગરકોટ (અહિચ્છત્રની નજીકમાં) રથજેથી પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં ગુજરાતમાં આવીને નાગર બ્રાહ્મણોમાં ભળી ગઈ હોય ને અહિચ્છત્ર પાસે આવેલા 'નગર' નામે કેઈ રથજના નામ પરથી સૌ 'નાગર' કહેવાયા હોય એવું અનુમાન કરે છે. આમ ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ પરદેશી જાતિના છે.

સાંકળિયા^{૧૧૩} જણાવે છે કે આનંદપુરના મૈત્રક બ્રાહ્મણોમાં જણાતા કેટલાક નામાંત તત્કાલીન ખીજ પ્રદેશના બ્રાહ્મણોમાં પણ જોવા મળે છે, તેથી ખીજ પુરાવા ન મળતાં આનંદપુરના મૈત્રક બ્રાહ્મણોને નાગર બ્રાહ્મણ ગણી શકાય નહિ.

સુરાષ્ટ્રની પ્રજા વેપારવાણિજ્યમાં મોખરે હતી. વણિકો અંતર્દેશીય તેમજ વિદેશી (સમુદ્રપારના સુધ્ધા) વેપાર કરતા. વણિકોમાં નાવિકપતિઓ અને સાર્થ-વાહોના ઉલ્લેખ આવે છે. યુગ્મન સ્વામ નોધે છે કે દૂર દેશાવરતી વિરલ અને અમૂલ્ય ચીજો અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થતી અને વલ્લભીપુરમાં કરોડપતિઓનાં સોએક જેટલાં ઘર હતાં. અજિત કક્ક નામના વાણિયાએ વિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી ધનિક વૈશ્યો ધર્મરચાનો પાછળ દાન કરતા એમ જોવા મળે છે.^{૧૧૪}

મૈત્રકકાલીનરાજ્યોએ આપેલાં દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો ઉપરાંત કેટલીક વાર વાણિજ્યક, વર્ણકિ (સુથાર), કણ્ણી, નાપિત અને કુંભારનો ઉલ્લેખ આવે

છે. વલ્લીના ખંડેરોમાં મળતા અવશેષો પરથી સોની, મણિયાર, લુહાર, કંસારા, વણકર, દરજી, માળી જેવા અન્ય ધંધાદારી વર્ગોનું તથા કુટુંબી (કણુખી)-ખેડૂતનું સૂચન થાય છે. વળી પરિચારકર્મ જેવાં કે પગથંપી કરનાર, પથારી કરનાર, દંત રંગનાર વગેરે વર્ગો હોવાનું કેટલાક આનુષંગિક પુરાવાઓ પરથી ક્ષણિત થાય છે. યુઅન સ્વાંગ ચાર વર્ણોના નિર્દેશ કરે છે તથા ગુલામીના રિવાજની પણ નોંધ કરે છે. આ બધા ઉદ્દેશો પરથી હજી સમાજમાં જાતિભેદ પ્રચલિત થયેલા જણાતા નથી, ફક્ત ધંધાદારી વર્ગો જ જણાય છે. આ પછીના સોલંકી કાલના સાહિત્ય અને લેખોમાં બ્રાહ્મણ અને વાણિયાની જુદી જુદી પેટા-જાતિઓનો ઉદ્દેશ આવે છે, પણ મૈત્રકકલીન લેખોમાં માત્ર રાજવંશોનાં જુદાં જુદાં કુલોનો, બ્રાહ્મણોનો તેમજ ધંધાદારી વર્ગોનો, વણિકોનો અને ખેડૂતોનો જ ઉદ્દેશ આવે છે. ૧૧૫

અનુમૈત્રકકાલ (ઈ.સ. ૭૮૮-૯૪૦)

અનુમૈત્રકકાલ દરમ્યાન ચાપો-ચાવડાઓ, રાષ્ટ્રકૂટો, પ્રતીહારો, ચાલુક્યો, સૈંધવો અને પરમારો ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સત્તા ધરાવતા જણાય છે. એ પૈકી ચાવડા, પરમાર અને પ્રતીહાર રાજકુલોનો પહેલવહેલો પરિચય આ કાલમાં થાય છે.

ચાવડા

રાજસ્થાનના હીનમાલમાં, સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણમાં અને ઉત્તર ગુજરાતના અણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડા વંશનાં રાજ્ય જેવા મળે છે.

વઢવાણના ચાપવંશી રાજા ધરણીવરાહના શક વર્ષ ૮૩૬ (ઈ. સ. ૯૧૪)-ના દાનપત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીએ શંકરને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ, તમે જ્યારે ધ્યાનમગ્ન બનેા છો ત્યારે અસુરો અમને દુઃખ દે છે એ અમારાથી સહેવાતું નથી. આથી શંકરે પોતાના ચાપમથિ પૃથ્વીની રક્ષા કરી શકે તેવા પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો ને એનાથી ચાપવંશ પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૧૬ આમ બ્રહ્માના ચુલુકમાંથી ચૌલુક્યોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તેવા જ પ્રકારની ચાપવંશીઓની ઉત્પત્તિ ગણાય છે.

ટોડે એમને સીચિયન-શક ગણ્યા છે. ૧૧૭ કેટલાક એમને ગુર્જર ગણે છે. ચાપોતકટ અને ગુર્જર બિન્ન છે એમ એઝા દર્શાવે છે અને ચાપ નામના

કોઈ મૂળ પુરુષના નામ પરથી 'ચાપ' નામે વંશ ઓળખાવા લાગ્યો હશે એમ માને છે. ૧૧૮

પરમારો

પૂર્વ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં માળવાના પરમાર વંશની સત્તા હતી. આ વંશના આઠ રાજા પ્રતીહારોના સામંત લાગે છે. પરમાર રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ પણ આણુના અગ્નિકુંડમાંથી કહેવામાં આવે છે અને એ પ્રમાણે તેઓ મૂળ ચાલુક્યો, ચાહમાનો ને પ્રતીહારોની જેમ પરદેશી ગુર્જર-જાતિના છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એમની ઉત્પત્તિના વૃત્તાંતમાં પણ એમની ઉત્પત્તિ આણુના અગ્નિકુંડમાંથી જ કહેવામાં આવી છે. પરમારોના મૂળ પુરુષનું નામ 'ધૂમરાજ' પણ આ માન્યતાને ટેકા આપે છે. ૧૧૯

ઓઝા એમને પરદેશી જાતિના ન ગણતાં આ જ દેશના પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશના રહ્યે છે ને તેઓ મૂળે આણુની આસપાસ રાજ્ય કરતા હશે એમ માને છે. ત્યાંથી એમણે મારવાડ, સિંધ અને ગુજરાતમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે. તેઓ અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઓળખાતા થયા તે પહેલાં ધ્રુવક્ષત્રિય કુલના જણાય છે. રાજા મુળને દરબારના કવિ પદ્મગુપ્ત ધ્રુવક્ષત્રિય કહે છે. ૧૨૦ 'રાસમાળા' જણાવે છે તે પ્રમાણે પારકરથી થોડા પરમારો દુકાળના માર્યા સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા, એમને વઢવાણના વાઘેલા રાજાએ ભીલો સામે હુમલો કરવા શેઠ્યા ને એમાં એમને સફળતા મળતાં રાજાએ એમને મૂળી, ચાન, ચોટીલા ને ચોખારી એ ચાર તાલુકા આપ્યા. મુસલમાનોએ એમને ૧૧ મી સદીમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાંથી હાંપી કાઢ્યા જણાય છે. ૧૨૧

મુનશી જણાવે છે કે હરસોલના દાનપત્રમાં તેઓ અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવો ઉલ્લેખ નથી. એમનો આદિપુરુષ ધૂમરાજ પ્રતીહારોનો સામંત જણાય છે. પ્રતીહાર, ચાહમાન, ચાલુક્ય ને પરમાર એ પરસ્પર સંબંધ (અને હગ્નસંબંધ પણ) ધરાવતી જાતિઓએ શરૂઆતમાં અગ્નિકુંડમાંથી ઉદ્ભવ થયાનો દાવો કર્યો નહોતો ને તેઓ પરદેશી પણ નહોતા; લોહી ને પ્રણાલિકાના સંબંધથી તેમજ મૂળ વતન ગુર્જર-દેશના સંબંધથી આ ચાર જાતિ ઈ. સ. ૫૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીના સમયમાં સામ્રાજ્ય બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવે છે ને તદ્દનુસાર પરસ્પર અથડામણમાં પણ આવે છે, એવો મત મુનશી રજૂ કરે છે. ૧૨૨

પ્રતીહારો (પઢિયારો)

‘પ્રતીહાર’ એ રાજ્યાધિકારના પદ પરથી વંશનું નામ પડ્યું હશે, મૂળ પુરુષના નામ પરથી નહિ. આજુના અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિવંશી રાજપૂત તરીકે જાણીતા થયા તે પહેલાં તેઓ સૂર્યવંશી તરીકે ઓળખાતા. તેઓ પરદેશી ગુર્જરો નથી એમ ઓઝા, મુનશી વગેરે વિદ્વાનો માને છે. હરિયંદ્રને ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશનો આદિપુરુષ માનવામાં આવે છે. એ બ્રાહ્મણ હતો અને એ સ્ત્રીઓને પરણ્યો હતો-એક બ્રાહ્મણી ને બીજી ક્ષત્રિયા. ક્ષત્રિય રાણીના પુત્ર ક્ષત્રિય પ્રતીહાર. એ શાસ્ત્ર મૂકી શસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને પ્રતીહાર વંશ શરૂ કરે છે.^{૧૨૩}

પ્રતીહારો પણ ગુર્જર જાતિના ને પરદેશી છે તથા આજુ પરના અગ્નિકુંડમાંથી ‘પ્રતીહાર રાજપૂત’ તરીકે બહાર આવે છે ને રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરે છે એવો ખીજો મત છે.^{૧૨૪}

દક્ષિણના લોકોનું ગુજરાતમાં આગમન

રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્ય-અમલ સાથે દખ્ખણના—મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હોય એવા પુરાવા મળે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોએ મહારાષ્ટ્રીય અને કાનડી બ્રાહ્મણોને દાનશાસન આપીને ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં વસાવ્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ કાલ દરમ્યાન દક્ષિણમાંથી જૈન સાધુઓ પણ આવ્યા છે.^{૧૨૫} જૈન ‘હરિવંશપુરાણ’ તથા ‘બૃહત્કથાકોશ’માં વર્ધમાનપુર(વઢવાણ)ના જૈન પુન્નાટસંઘના સાધુઓના ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૨૬} એ પરથી પુન્નાટ-કર્ણાટકથી જૈન સાધુઓ પણ ગુજરાતમાં આવેલા જણાય છે. વળી સેનામાં ને રાજ્યવહીવટ અર્થે પણ લોકો દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

બ્રાહ્મણો

રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ મળે છે. જેમ મૈત્રકકાલીન બ્રાહ્મણોમાં જંબુસર અને ભરૂચની આસપાસના બ્રાહ્મણોના સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેમ અનુમૈત્રક કાલનાં દાનશાસનોમાં ગોવર્ધન (વડોદરા નજીક) રચળના બ્રાહ્મણોનો સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જંબુસર (ભરૂચ નજીક),

ગોવર્દન (વડોદરા નજીક) તથા બેરસદ (ખેડા નજીક) એ દક્ષિણ તથા મધ્ય ગુજરાતમાં પ્રાક્ષણોની વસાહતનાં કેંદ્ર જણાય છે. ૧૨૮ એ ઉપરાંત કર્ણાટકમાંના બાદામી, તિગાવી અને વેંગીથી આવેલા પ્રાક્ષણોનો ને બંગાળામાંના પુન્ડ્રવર્ધનથી આવેલા પ્રાક્ષણોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨૯

પ્રાક્ષણોનાં ઉલ્લખિત ગોત્રોમાં સૌથી વધુ ભારદ્વાજ (૧૦) ગોત્ર ને અન્ય ગોત્રોમાં વત્સ (૧), ગૌતમ (૪), કાત્યાયન (૩), કૌશ (૩), લાવાણુ (૬), વાણ્ણેય (૩), કૌશિક (૧), કુલ્લિન (૧), લાક્ષાયણુ (૧), લક્ષમણુ (૧), માહર (૪), પારાશર (૧), શાણિરુદ્ધ (૧), સૌન્દાન (૧), વડુમુખ્ય (૧), વાત્સ્યાયન (૧), યૌગન (૧) ઇત્યાદિ ગોત્રો છે. એમાં ભારદ્વાજ ગોત્રના અર્ધા પ્રાક્ષણુ યજુર્વેદની કાણ્વ શાખાના ને અર્ધા સામવેદની કૌથુમી શાખાના જોવા મળે છે. રાજસૂતા દક્ષિણથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ વંશની છે, છતાં ત્યાંથી આવેલા પ્રાક્ષણોનું પ્રમાણ થોડું છે. આ ઉપરથી દક્ષિણના પ્રાક્ષણો તન્ન પક્ષપાત જણાતો નથી અને આ રાજ્યોએ બધા પ્રાક્ષણોને સમાનતાએ પ્રોત્સાહન આપેલું જણાય છે. ૧૩૦

મુસલમાનોના આગમનનો આરંભ

આ સમય દરમ્યાન ઈ. સ. ૭૧૧ માં મુસલમાનોની સિંધ પર પ્રથમ ચડાઈ થઈ ને એમણે સિંધ કબજે કર્યું. વળી સૌરાષ્ટ્ર સાથે સુલેહ કર્યાને ઉલ્લેખ મળે છે, એ પરથી શરૂમાં તેઓ વિગ્રહમાં કિતર્યા હશે ને પાછળથી તેઓએ સુલેહ કરી હશે એમ માની શકાય. ૧૩૧ અરબ તવારીખમાં ને મૈત્રકકાલીન દાનશાસનોમાં સુરાષ્ટ્ર અને એની આસપાસના પ્રદેશો પર અરબ હુમલા થયાના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ૧૩૨ શરૂમાં નવસારિકા, નાંદીપુરી ને વલલીના રાજ્યોએ તેઓને શિકસ્ત આપી, પરંતુ આ રાજ્યોનો નાશ લાવવામાં અરબ આક્રમણોનો મોટો ફાળો ગણવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો અરબોને પોતાના રાજ્યમાં જીઆ હોદ્દા આપતા ને અરબો રાષ્ટ્રકૂટો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા, જ્યારે ગુર્જર-પ્રતીહાર રાજ્યો સિંધના અરબોને સત્તા ફેલાવવા દેતા નહિ ૧૩૩

ઈ. સ. ૭૬૧ ના અરસામાં ભરૂચની ઉત્તરે આવેલા ગંધાર બંદરમાં સૌ પ્રથમ મરિજદ બંધાઈ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૩૪

ગુજરાતના કાંઠા પર અરબો અને હિંદી મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં વસતા હોવાનું અરબ તવારીખકાર શહરિયા (ઈ. સ. ૯૦૦-૯૪૦) જણાવે છે.

અલ્હ-મસજીદી (ઈ. સ. ૯૪૨) ખંભાત તથા અણહિલવાડ નગરોમાં મુસલમાનોની મસ્જિદો અને જામે મસ્જિદો હોવાનું તથા ત્યાં મુસલમાનો આબાદ હોવાનું નોંધે છે. ૧૩૫

પારસીઓનું આગમન

પારસીઓ સૌ પ્રથમ દીવ બંદરે ઊતર્યા. ત્યાં ઓગણીસ વર્ષ રહી, ઈ. સ. ૯૩૬ માં ગુજરાતના સંજાહના રાણા પાસેથી દૂધમાં સાકર ભળે તેમ અહીંની વસ્તીમાં ભળી જવાની શરતે રાજ્યાશ્રય મળ્યો એટલે તેઓ સંજાહમાં આવી રહ્યા, એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૩૬ પારસીઓ શાંત આશ્રય માટે અહીં આવ્યા, તથા ઉપદ્રવ કર્યા વગર અહીં વસવાટ કરવા લાગ્યા જણાય છે. એમણે પોતાનો ધર્મ સાચવ્યો ને હિંદુઓના રીતરિવાજો પણ અપનાવ્યા અને સંઘર્ષમાં ઊતર્યા વગર અહીંની વસ્તી સાથે અનુકૂળતા સાધીને રહ્યા છે.

સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨-૧૩૦૪)

સોલંકી રાજાઓના દીર્ઘશાસન દરમ્યાન ગુજરાતે રાજકીય ને સાંસ્કૃતિક જાહોજલાલીનો અનુભવ કર્યો. વળી આ પ્રદેશને “ગુર્જરદેશ” અથવા “ગુજરાત” એવું નામ પણ આ સમય દરમ્યાન જ મળ્યું. ૧૩૭

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ચૌલુક્ય (સોલંકી), પરમાર, ચાહમાન, ચૂડાસમા, વાળા, ઝાલા, જેડવા, મેર, રાઠોડ, હેરોલ, ગોહિલ, આબીર, કાદી તથા બીજાની રાજસત્તાઓ જોવા મળે છે. એમાંથી કેટલાકનો પરિચય પહેલવહેલો આ કાલમાં થાય છે.

ચૂડાસમા

બોમ્બે ગેઝેટિયર પ્રમાણે સાતમી-આઠમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં આવેલી તુર્કી સમા ટોળાનો એક ફાંટો સિંધમાં આવે છે ને સિંધમાં કક્ષામાં રાજ્ય કરે છે; દસમી સદીની શરૂઆતમાં કચ્છમાં પ્રવેશે છે ને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્ર થઈ ૧૧મી સદી સુધી વંશજી-જૂનાગઢના પ્રદેશમાં રાજસત્તા ધરાવે છે. તેઓ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના વંશના યાદવો ગણે છે ને ગુજરાતના યાદવોની જેમ અન્ય રાજપૂતોથી પોતાને ચડિયાતા માને છે. ૧૩૮ આ સમા વંશના મૂળ પુરુષનું નામ ચંદ્રચૂડ હતું તેથી આ વંશ “ચૂડાસમા” કહેવાયો લાગે છે. ૧૩૯

વાળા

વળાની આસપાસનો પ્રદેશ વાળાક કહેવાતો. સોલંકી કાલમાં ત્યાં વાળા વંશના રાજ્યો રાજ્ય કરતા. વળા ઉપરાંત તળાવ પશુ એમને તાબે હતું. એ વલભીના મૈત્રકેના વંશજ હતા ને મેવાડથી સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા વળ્યા તેથી “વાળા” કહેવાયા એ શબ્દોત્પત્તિ દેખાતી રીતે કૃત્રિમ છે. “વાળા” નામ “વળા” (વલભી) પરથી જ થયું હોવું સંભવે છે. ૧૪૦

ઝાલા

ઝાલા કુલનો મૂળ પુરુષ હરપાલ કંચના મકવાણા કુલનો હતો. એના વંશજોએ આગળ જતાં પાટડીમાં રાજસત્તા સ્થાપી; એ સત્તા હળવદ સુધી પ્રસરી. ૧૪૧ હરપાલની પત્ની શક્તિદેવીએ હાથીના ઉપદ્રવ સમયે આળકોને ઝરખામાંથી ઝાલી લીધા તેથી તેઓ “ઝાલા” કહેવાયા : એ કપોલકલ્પિત ગણાય. ૧૪૨ શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર “ઝાલા” શબ્દની ઉત્પત્તિ “ઝલ્લ” પરથી તારવે છે ને “ઝલ્લ”ને “ઝલ્લ”નું રૂપાંતર માને છે. ૧૪૩ કેટલાક “ઝલ્લ” એટલે સરોવર પરથી આ નામ ઘટાવે છે. ૧૪૪ ઝાલાઓના નામ પરથી સૌરાષ્ટ્રનો આ પ્રદેશ પણ “ઝાલાવાડ” કહેવાયો.

હેરોલ

હારકામાં રાઠોડ-વાટેલોની સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાં ત્યાં હેરોલોનું વર્ચસ હતું. એ પરમાર વંશની શાખાના ગણાયા. ૧૪૫

ગોહિલ

સેજક ગોહિલે તેરમી સદીના મધ્યમાં મારવાડમાંથી સૌરાષ્ટ્ર આવી, ચૂડાસમા રાજની ઓથથી પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી ને સમય જતાં એ સત્તા આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રસરી, આથી આ પ્રદેશ “ગોહિલવાડ” તરીકે ઓળખાયો. ગોહિલ રાજ્યો પોતાને શાલિવાહન રાજના વંશજ ગણાવે છે. આ શાલિવાહન તે સામાન્યતઃ દમ્ભજીના પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠળ) નગરનો પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજા શાલિવાહન મનાય છે; વળી એ મેવાડના ગુહિલ વંશનો રાજા શાલિવાહન (સં. ૧૦૩૦) હોવાનો સંભવ પણ મનાયો છે. ૧૪૬ ગુહિલ, ગોહિલ, ગુહલોત વગેરે નામે ઓળખાતા આ વંશનો મૂળ પુરુષ ગુહિલ કે ગુહલત ગણાય છે, પરંતુ એ વલભીના છેલ્લાં મૈત્રક રાજા શીલાદિત્યનો પુત્ર

હેવાનો સંભવ નથી. ૧૪૭ આ વંશના રાજાઓ પશ્ચિમ ભારવાડના ખેરગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા ને ત્યાંથી રાઠોડોએ એમને નસાડયા હતા. ૧૪૮ સેજકછ આઘ્યે તે પહેલાં પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલો હતા. એમાંનો એક મૂલુક ગોહિલ સંવત ૧૦૦૨ (ઈ. સ. ૧૧૪૬)માં માંગરોળનો શાસક અધિકારી હતો, જેના પિતાનું નામ સહજિગ હતું. આ સહજિગના નામ ઉપરથી ચૌરવાડથી તળાબના માર્ગમાં એક વાવ અને સહજિગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરવામાં આવેલાં. ૧૪૯

કાઠી

અર્ધર કાઠીનો ઉલ્લેખ મળે છે. ચક્રવર્તી જયસિંહદેવે સિદ્ધપુર પાસે વસતા ઝપિના આશ્રમો પર ઉપદ્રવ કરનાર અજ્ઞેય રાક્ષસ અર્ધરકને હરાવ્યો. અહીં અર્ધરક કેમનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ જતાં બાબરિયાવાડ તરીકે જાણીતા થયેલા પ્રદેશના બાબરા એ અર્ધરક લોકો જ ગણાય છે. બાબરા એ કાઠીની એક પેટા શાખા છે. કાઠીઓ રાજપૂતો કરતાં ઘણા દૂરના મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાંથી આવ્યા છે એમ “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”માં જણાવ્યું છે. ૧૫૦

કાઠીઓ વાળાઓ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા; વાળાઓની એક શાખા કાઠીઓમાં ભળી ગઈ છે.

બ્રાહ્મણો

સોલંકી વંશનો પ પો નાખનાર મૂલરાજે કુડુક્ષેત્ર, નૈમિષારણ્ય, કનોજ, પ્રયાગ, કાશી, ગૌડ વગેરે પ્રદેશોમાંથી કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોને તેડાવી સિદ્ધપુર, સિહોર, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ વસાવ્યા એવી અનુશ્રુતિ સ્થલમાહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. ૧૫૧ એ ઉપરથી ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય એમ લાગે છે. સોલંકી કાલનાં દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણ જાતિઓના ઉલ્લેખો મળે છે. મૂલરાજનો પુરોહિત નાગર બ્રાહ્મણ હતો. નાગરનો પરમાર રાજ સીયક ૨ જના વિ. સં. ૧૦૦૫ નાં દાનશાસનોમાં, ઔદીચ્યનો ભીમદેવ ૧ લાના વિ. સં. ૧૦૮૬ ના લેખમાં, મોઢેરો એ રાજના વિ. સં. ૧૧૨૦ ના દાનશાસનમાં અને રાયકવાલનો ભીમદેવ ૨ જના વિ. સં. ૧૨૫૬ ના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૫૨ આમ સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણોની પેટા-જાતિઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

અને જોત્ર અને વેદશાખાને સ્થાને પ્રદેશ દ્વારા થતી ઓળખ વધુ મહત્વપૂર્ણ ગણાવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ લાગે છે. ઐદીઅય એટલે ઉત્તરના. મોઢ, નાગર, રાયકવાલ એ નામો પ્રદેશ પરથી પડેલાં જણાય છે.

વૈશ્યો

સોલંકી કાલનાં દાનશાસનોમાં અને સાહિત્યમાં વૈશ્ય જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખ વધુ મળે છે, તેમાં ધંધા પરત્વે ને સ્થળ પરત્વે અસ્તિત્વમાં આવતી પેટા-જ્ઞાતિઓના તેમજ વ્યવસાયિક પદ(હોદ્દા)ના ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. પેટા જ્ઞાતિઓમાં પ્રાગ્વાટ, મોઢ, ઓસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરઘટ (આજે રાજસ્થાનમાં જોવા મળે છે) અને પલ્લી જોવા મળે છે. આ વૈશ્યોનાં નામોમાં અપ્રાકૃત-અસંસ્કૃત નામો વધુ જોવા મળે છે એ પરથી આ નામ ધારણ કરનારા પરદેશી થક-ગુર્જર ટોળીના હશે અને જૈન ધર્મનો અંગીકાર કરીને વૈશ્યજીતિમાં ઠીક ઠીક પૈસા કમાઈને ગુજરાતના રાજ્યમાં આવ્યા હશે એવું સાંકળિયા અનુમાન કરે છે.^{૧૫૩} જૈન જ્ઞાતિઓમાં પ્રાગ્વાટ, મોઢ, ઓસવાળ, શ્રીમાળ અને ધરઘટ છે, તેમાં પ્રાગ્વાટ, શ્રીમાળ અને ઓસવાળ-કુળના શબ્દો પાછળથી જ્ઞાતિ માટે વપરાયા હોય અથવા તેા મૂળ પુરુષનાં નામો પરથી જ્ઞાતિઓને નામ મળ્યાં હોય એવો સંભવ છે. વળી આ નામો પ્રદેશ-મુયક પછુ જણાય છે, 'પલ્લી' નામ સ્પષ્ટતઃ સ્થળ પરથી પડેલું છે.

પદ (designation) નાં નામોમાં મુદી (મોદી), સાધુ (શાહ), શ્રેષ્ઠી (શેઠ), સંઘવી, ક્રુવ, ઠંકુર (ઠક્કર), પારિ. (પારેખ), બણ. (બણસાળી) જેવાં પદોમાં આજની કેટલીક વૈશ્ય અટકોનું આલ સ્વરૂપ જણાય છે.^{૧૫૪}

મરુમંડલ(મારવાડ)ના પલ્લી ગામનો વણિક કાઠૂ વલ્લીમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રખંધચિંતામણિમાં મળે છે.^{૧૫૫} આ પરથી ઉત્તરના રાજસ્થાન, મારવાડ દ્વર્યાદિ પ્રદેશોમાંથી વૈશ્યોના થયેલા આગમનનો એક વધુ પુરાવો મળે છે.^{૧૫૫}

આમ રાજસ્થાન ને ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી જૈન વાણિયાઓની ઠીક ઠીક વસ્તી ગુજરાતમાં આવીને વસેલી જણાય છે.

કાયસ્થો

લહિયા તરીકે રાજ્યવહીવટમાં કામ કરતા કાયસ્થોનો ઉલ્લેખ મળે છે. મલ્હારજીનું વિ. સં. ૧૦૪૩(ઈ. સ. ૯૮૭)નું દાનપત્ર કાંચન નામના કાયસ્થે લખેલું છે.^{૧૫૬} વળી કાયસ્થોમાં વલ્લીનો "વાલલ કાયસ્થ" એવો પેટા-વિભાગ

પણ જોવા મળે છે. ૧૫૭ વાલભ કાયસ્થોની ઉત્પત્તિ અંગેની પૌરાણિક કથા “ઉદયસુંદરીકથા”માં જોવા મળે છે. ૧૫૮ આ ઉપરથી કાયસ્થોના વ્યવસાયી વર્ગનો ખ્યાલ આવે છે. રાજાઓના દરબારમાં સાંધિવિગ્રહિક અને દિવિરપતિ જેવા હોદ્દા હતા તે જ પ્રકારનો લલિયાનો હોદ્દો જણાય છે. ૧૫૯ અને શરમાં આ હોદ્દા પર કામગીરી અગ્રવતારની ભરતી નિયમિત રીતે વંશપરંપરાગત રીતે નહિ થતી હોય અને પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર બધા વર્ણોમાંથી એમની પસંદગી થતી હશે એમ જણાય છે. આમ એ એક ધંધાદારી જૂથ હશે. આ સમય દરમ્યાન કાયસ્થ-લલિયાના વ્યાવસાયિક વર્ગમાં પણ પેટા જાતિ વાલભ કાયસ્થોની જણાય છે. સાંકળિયા જણાવે છે તેમ ચૌકુચ કાલનાં કાયસ્થનાં નામોમાં કેટલાંક શક-ગુર્જર જેવાં ને કેટલાંક ક્ષત્રિય જેવાં અને એક કિરસામાં પ્રાક્ષણ જેવાં જોવા મળે છે. ૧૬૦ આ ઉપરથી આ વર્ગમાં ઘણી બધી જાતિઓ અને વર્ણોનું મિશ્રણ થયું હોવા સંભવ છે.

આ ઉપરાંત ખેડૂત, સુધાર, લુહાર, કડિયા, કુંભાર, અત્યંજ અને ચાંડાલના ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે. ૧૬૧

અરબ પ્રવાસી અહમ્મીરની લખે છે કે ચાર વર્ષના લોકો એકઠા રહે છે ને એકબીજાના હાથનું ખાય છે. વ્યાસ મુનિ એને ટેકો આપે છે. “કર્પૂર-મંજરી”માં કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલનો ગુરુ રાજશેખર કહે છે કે મારી વિદુષી પત્ની અવન્તિસુંદરી ચૌહાણ કુટુંબની ક્ષત્રિય હતી. આવા ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે ત્યારે જાતિ-જાતિ અને વર્ણો વચ્ચે ખાનપાન ને સળંગવ્યવહારની છૂટછાટ હશે. ૧૬૨

સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ના દંડનાયક તરીકે વસ્તુપાલે જાસની દુકાનોએ સ્પર્શસ્પર્શના નિષેધ માટે અલગ અલગ વેદિકા કરાવરાવી હતી. ચાંડાલો ને અસ્પૃશ્યો ગામ બહાર રહેતા અને ગામમાં દાખલ થતી વખતે એમને જુદી જુદી ચિહ્નચિહ્નિ રાખવી પડતી એવો ઉલ્લેખ “દ્વાયાશ્રય કાવ્ય”માં આવે છે. ૧૬૩ આ પરથી અસ્પૃશ્યતા ને આબાડીછેડનું પાલન થતું હશે એમ જણાય છે.

ગુલામી પણ પ્રચલિત હશે એમ જણાય છે. ગુલામો “દાસ” કહેવાતા ને સામાન્ય ને કરચાકર “ભૂતક” કહેવાતા. યુદ્ધ સમયે પકડેલા, ખરીદ કરેલા, દાનમાં મળેલા, ધરના દાસથી જન્મેલા, વારસામાં મળેલા, પેટનો ખાડો પૂરવા આપમેળે ગુલામ થયેલા કે આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે દાસ થયેલા એવા અનેક જાતના દાસ હતા. ૧૬૪

સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪-૧૧૪૩) ખંભાતના મુસલમાન વેપારીઓ ઉપર હુમલા થયેલા એની તપાસ કરે છે, હિંદુઓને દંડ કરે છે અને નવી મસ્જિદ બાંધવા મુસલમાનોને પૈસા આપે છે એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૧૫ વેપારધંધાર્થી આવેલા અરબોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોય એવા ઉલ્લેખ મળે છે. હમુજ દેશના ખોળા નાખુદા પીરોજે સોમનાથ પાટણની બહાર જમીન ખરીદી ત્યાં મસ્જિદ બાંધાવી અને એને અમુક આવક બાંધી આપી એવો ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના સંસ્કૃત લેખમાં ઉલ્લેખ છે. આથી ત્યારે ત્યાં મુસ્લિમોની વસ્તી પણ હશે. ૧૧૬

દેવલ રમૂતિકારે મુસલમાન બનેલા હિંદુઓને ફરીથી હિંદુ ધર્મમાં અપનાવવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા પણ દર્શાવી છે. ૧૧૭ આથી મુસ્લિમ બનેલાને ફરી પાછા સ્વધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવતા હશે.

આ સમયનો સમાજ ઘણો જટિલ બનેલો જણાય છે. વ્યાવસાયિક વર્ગો ને વર્ણોની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ-વાણિયામાં પેટા-જ્ઞાતિઓના વિભાગો બંધાવાની શરૂઆત થઈ અને અસ્પૃશ્યતાનું પાલન પણ કડક રીતે થતું ચાલ્યું. મુસલમાનોના આગમનના સમય સાથે વર્ણજ્ઞાતિવ્યવસ્થાવાળો સમાજ ચુસ્ત બનવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે પ્રાચીન ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક તબક્કાવાર પ્રાપ્ત માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓનો ખ્યાલ કર્યો. આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાલના અંતબ્રામમાં ગુજરાતની વસ્તી કયા કયા વર્ગો-જ્ઞાતિઓ-કામોમાં વહેંચાયેલી જણાય છે એ જોઈએ.

પ્રાચીન ગુજરાતની જૂની અને નવી વસાહતનાં મહત્ત્વનાં કેંદ્રો કે પવિત્ર ધામોમાં મુખ્ય મુખ્ય જોઈએ તો ઉત્તર ગુજરાતમાં બોરસદ, મોદેરા, સિદ્ધપુર, વડનગર, ખડાલ, અડાલજ, ડીસા, ઘોઘા, હરસોલ, ખેડા, માંડલ, અણહિલવાડ-પાટણ, રાયકા અને વિસનગર; સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર, ગોમતી, સિહોર, તળાબ અને ઊના; દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનાવલ ભરૂચ, જંજીસર, કામરેજ, કાવી અને નાંદોદ; અને મધ્ય ગુજરાતમાં સળેદ, સાકોદ અને વડોદરા એ મુખ્ય જણાય છે આમાંનાં ઘણાં બધાં સ્થળોનાં નામો ઉપરથી આજની ઘણી બધી બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને કેટલીક સોની. સુધાર જેવી ધંધાદારી તેમજ વસવાયા પેટા જ્ઞાતિઓનાં નામ પડ્યાં છે. સંભવ છે કે આ જ્ઞાતિઓના પૂર્વજો આ પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે સ્થળે જઈ વસ્યા હોય. પૂરતા પુરાવાઓને અભાવે આમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

બ્રાહ્મણો

બોમ્બે ગેઝેટિયર ૧૯૮૦ ધારે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના સૌથી જૂના બ્રાહ્મણોમાં ભરૂચ અને એની આસપાસના ભાર્ગવ, જાંજી અને સજોદરા બ્રાહ્મણો, સુરત નજીકના અનાવિલ અને મોતાલા બ્રાહ્મણો, ખેડા નજીકના ખોરસદા અને ખેડાવાળ બ્રાહ્મણો તથા મહી નદીના મુખ નજીકના કાવીના કપિલ બ્રાહ્મણો છે. ત્યાર પછીના બ્રાહ્મણોમાં ૫ મીથી ૮ મી સદી દરમ્યાન જેમના જૂનાગઢ, વડોદરા અને વલભીના તામ્રશાસનોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે નાગર બ્રાહ્મણો આવે છે. ઈ. સ. ૯૬૧-૧૨૯૨ દરમ્યાન અણહિલવાડના રાજાઓના પ્રોત્સાહનથી ઉત્તરમાંથી આવીને વસેલા કંડાળિયા, ઔદીચ્ય, હરસોલા, ખડાયતા, મોઢ, રાયકવાળ અને શ્રીમાળા જેવી પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણો; તેવી જ રીતે મારવાડ અને રજપૂતાનામાંથી મુસલમાનોના આગમન પહેલાં દુષ્કાળને કારણે આશ્રયાર્થે આવેલા અને આજે દિસાવાળ, જાલોરા, મેવાડા, પાલિવાલ, શ્રીગૌડ, ઉદુપરા અને ઉનેવાળ પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઓળખાતા બ્રાહ્મણ છે. આ બધી બ્રાહ્મણોની પેટાજ્ઞાતિઓના ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી; સંભવ છે કે આજની આ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓના કેટલાક જનોના પૂર્વજો પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે રથજે વરયા હોય. પ્રાચીન સમયના બ્રાહ્મણો અંગેના ચોક્કસ પુરાવા તો બ્રાહ્મણોની નાગર, ઔદીચ્ય, મોઢ અને રાયકવાલ પેટા જ્ઞાતિઓના જ મળે છે.

આ ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતમાંથી આવેલા મહારાષ્ટ્રી અને કાનડી બ્રાહ્મણોની વસ્તી પણ આ કાલના ગુજરાતમાં જણાય છે.

કાયસ્થ

રાજ્યવહીવટમાં કામ કરનાર કાયસ્થો અને એમાંય વાલજ કાયસ્થ જેવી પેટા જ્ઞાતિના કાયસ્થના ઉલ્લેખો પરથી વસ્તીમાં આ વર્ગ જણાય છે. ૧૯૬

વાણિયા

૧૬ પ્રાચીન સમયથી વેપારવાણિજ્ય કરનાર વાણિયાઓની વસ્તી ગુજરાતમાં મહત્વપૂર્ણ છે જ. ઉપરાંત ૧૦ મી સદીની આસપાસ રજપૂતાના તથા મારવાડથી જૈન વાણિયા વિપુલ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા છે. પોરવાડ, મોઢ, ઓસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરકુટ અને પક્ષી નામે ઓળખાતી વાણિયાની પેટાજ્ઞાતિઓ આ સમયમાં જ બંધાર્ધ ચૂકેલી જોવા મળે છે. ૧૭૦

રાજપૂતો

આ સમય દરમ્યાન અનેક રાજકુલો (સ્થાનિક અને બહારથી આવેલાં) થઈ ગયાં છે—મૈત્રકો, ત્રૈલોક્યો, ગાડુલકો, સૈંધવો કે જોડવા, ચાહમાનો, ગુર્જરા, ચૌહાણો, સેટકો, પરમારો, પ્રતીહારો, ચૂડાસમા, રાષ્ટ્રકૂટો કે રાઠોડો, સોલંકી, કાઠી, મેર, આબીર કે આહીર—આ બધાં રાજવંશી કુલો રાજસત્તાએ હોય ત્યાં સુધી જિંવી ક્ષત્રિય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા—સત્તા ધરાવતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજસત્તા ગુમાવી બેસતાં કુલનાં બધાં કુટુંબો માટે પ્રતિષ્ઠા ને સંપત્તિ ટકાવવાં મુશ્કેલ બને; કેટલાંક કુટુંબો સરદારો કે સૈનિકો તરીકે ચાલુ રહે, કેટલાંક જંગીરદારરૂપે રાજપૂત તરીકે ઓળખાય, તો કેટલાંક વેપાર, ખેતી કે અન્ય ધંધાઓનો સ્વીકાર કરીને જતે દિવસે વાણિયા, કણ્બી કે ધંધાદારી વર્ગોમાં સ્થાન પામે એ સંભવિત છે. આજે વાણિયા અને કેટલીક ધંધાદારી ને વસવાયા જ્ઞાતિઓમાં રાજપૂત અટકો જોવા મળે છે અને કેટલીક જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશેની દાંતકથાઓમાં મૂળ પુરુષ રાજપૂત હોય એવું જોવા મળે છે; જો કે આવા પુરાવા પરથી તેઓ મૂળે રાજપૂત જ હશે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ; પોતાની જ્ઞાતિનો દરજ્જો જિંવો આણુવા હેતુપૂર્વક રાજપૂત અટકો ધારણ કરી હોય એમ બને. એવી જ રીતે રાજપૂતો જોડે પોતાનાં કુલોને સાંકળ્યાં હોય એમ પણ સંભવી શકે. બીજી તરફથી વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ ને અન્ય જ્ઞાતિ-જાતિની વ્યક્તિઓ રાજપૂત બની હોય એમ પણ જોવા મળે છે. આમ રાજપૂત વરતી અન્ય વર્ણ-જ્ઞાતિમાં, તો અન્ય વર્ણ-જ્ઞાતિનાં લોકો અને અસલી આદિવાસી કે આગંતુક પરદેશી જાતિઓ રાજપૂતમાં ભળે, એમ બેપક્ષી પ્રક્રિયા કામ કરતી જોવા મળે છે. ૧૭૧

કણ્બી

પ્રાચીન કાલથી ખેતી કરતો કણ્બી ખેડૂતોનો વર્ગ ગુજરાતની વસ્તીમાં બહુ સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોય એ અસંભવિત છે. પ્રાચીન કાલના કણ્બી—ખેડૂતોમાંના કેટલાક આજે કડવા ને લેઉઆ પાટીદારો તરીકે ઓળખાતા પાટીદારોના પૂર્વજો હોય એવો સંભવ છે. પુરાવાઓને આધારે તો માત્ર કણ્બીઓનો જ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. કણ્બીઓમાં ખાસ તો આજે લેઉઆ અને કડવા નામે ઓળખાતા કણ્બીઓમાં ગુર્જર જાતિના પરદેશીઓનો અંશ બ્યાપક પ્રમાણમાં છે એમ બોમ્બે ગેઝેટિયર દર્શાવે છે. ૧૭૨

ધંધાદારી વર્ગો

ધંધાદારી વર્ગોમાં સોની, સુથાર, કંસારા, લુહાર, દરજી, કુંભાર, વાળંદ, વણકર, માળી ઇત્યાદિના ઉલ્લેખો મળે છે. એમનામાં પેટા જાતિઓના ઉલ્લેખો સાંપડતા નથી, પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણની જેમ આ વર્ગોમાં પણ (ખાસ તો સ્થળ પરત્વે ને જાતિ પરત્વે) પેટા જાતિઓ પડવા લાગી હોય એવો સંભવ છે. ૧૭૩

અરપૂરુષ વર્ગ

ઉઘાડે માથે, ગળામાં થૂંકદાની લઈને ને પગલાં લૂંછવા કેડે ઝાડુ બાંધીને ફરતા દેડ, ભંગી-અરપૂરુષો ચૌલુકય સમયમાં જોવા મળે છે. આ વર્ગ કેવી રીતે બન્યો હશે એ અંગે ઘણાં અનુમાન થયાં છે; એમાંના કેટલાક જણ શૂદ્રોના કે ચાકરી કરનાર વર્ગના લોકોના વંશજો હોઈ શકે, તો કેટલાક પ્રતિલોભ લગતી થયેલી (ખાસ તો બ્રાહ્મણ સ્ત્રી ને શૂદ્ર પુરુષની) સંતતિ, તો કેટલાક પદ્મચુત કે બહિષ્કૃત રાજપૂતોની સંતતિ હોઈ શકે, તો કેટલાક મૂળ વતની આદિવાસીમાંના લાંબા સમય સુધી તાબે થવાનો ઇનકાર કરતા લોકોની સંતતિ પણ હોઈ શકે. ૧૭૪

આ ઉપરાંત આજે કોળી, બીલ, દૂબળા, ધોડિયા, ચોધરા, ગામિત, નાયક, નાયકડા જેવાં નામે ઓળખાતા આદિવાસીઓ પણ વસ્તીમાં હોવા સંભવ છે. ૧૭૫

વળી ધરાની, અરબ અને પારસી કોમો પણ પ્રાચીન ગુજરાતમાં રિથર વસવાટ કરતી જોવા મળે છે.

આ પચરંગી મિશ્ર વસ્તીમાં મૂળ વતની કોણ અને પરદેશી કોણ ? બધા જ વર્ગો, વર્ણો અને જાતિઓમાં પરદેશી અને સ્થાનિક પ્રજાઓનું વસ્ત્ર-ઓછા પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ થયેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં સૌથી જૂના ભાગવ અને અનાવિલ જેવી અસલની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભળી હોવા સંભવ છે, તો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પરદેશીઓ(ગુર્જરા)નો અંશ હોવા સંભવ છે.

ક્ષત્રિય-રાજપૂતોનાં અનેક કુલોમાંના કેટલાક અસલી આદિવાસી લોકોમાંથી, તો કેટલાક બહારથી આવેલી ગુર્જર જેવી જાતિઓમાંથી બનેલા હોઈ શકે.

વળી કેટલાંક રાજકુલો બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી પણ અનેલાં જણાય છે. વાણિયા-વૈશ્યોમાં પ્રાચીન કાલની વૈશ્યધર્મ બળવતી પ્રજ્ઞના વંશજો, તેમજ ગુર્જર જેવી કેટલીક પરદેશી જાતિઓના અંશ (આવક વાણિયામાં ખાસ) હોવા સંભવ છે, તેા કેટલાક રાજપૂતોએ તલવાર મૂકીને તાબુડી લીધી હોય એમ પણ જણાય છે.

ધંધાદારી વર્ગોમાં પણ આદિવાસી જાતિઓ તથા આગંતુક પરદેશી જાતિઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભળી હોય એમ જણાય છે.

આમ પ્રાચીન કાલના અંતભાગમાં ગુજરાતમાં પણ અનેક રથાનિક અને આગંતુક પ્રજ્ઞઓના સમાગમથી અનેલો ભારતનો વર્ણો અને જાતિવાળો સમાજ જોવા મળે છે.

પાદટીપી

૧. જુઓ કપર પૃ. ૭૮.
૨. જુઓ કપર પૃ. ૮૦, ૮૭, ૮૮, ૮૯.
૩. જુઓ કપર પૃ. ૧૪૭-૧૪૮.
૪. જુઓ કપર પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.
૫. જુઓ કપર પૃ. ૧૪૯.
૬. S. K. Chatterjee, Presidential Address, *Proceedings and Transactions of the 17th All India Oriental Conference*, pp. 15 ff.
- ૭-૮. જુઓ કપર પ્રકરણ ૮.
૯. ડ. જ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ ૩૦-૩૬
૧૦. જુઓ કપર પ્રકરણ ૯.
૧૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ’, “વિદ્યાપીઠ”, વર્ષ ૫, પૃ. ૧૪૦
૧૨. એજન, પૃ. ૧૪૨
૧૩. એજન, પૃ. ૧૩૨
૧૪. એજન, પૃ. ૧૩૭
- ૧૫-૧૭. એજન, પૃ. ૧૩૮
૧૬. M. R. Majumdar, *Cultural History of Gujarat*, p. 35
૧૭. કે. કા. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૬
૧૮. એજન, પૃ. ૧૪૪
૧૯. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part 1, p. 455
૨૦. *Ibid.*, p. 461
૨૧. *Ibid.*, p. 456. ઠંડા પ્રદેશોમાં ખરફ પડતો હોય તેવી કાંતુમાં ખરફનો દડો ગળડાવીએ તેા આરુપાસ પડેલો ખરફ હડાને ચોંટે અને દડો મોટો ને મોટો બનતો જાય, એ પ્રકારની વધવાની જાતિ.

૨૪. D. R. Bhandarkar, 'Foreign Element in Hindu Population', *Indian Antiquary*, Vol. XL, p. 37
૨૫. S. K. Chatterjee, *op. cit.*, pp. 50 ff.
૨૬. કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ એના કરતાં નીચલા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે અનુલોભ લગ્ન, જ્યારે કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં જાંચા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે પ્રતિલોભ લગ્ન.
૨૭. P. V. Kane, '*History of Dharmasāstra*', Vol. II, pt. 1, pp. 69 ff.
૨૮. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, pt. 1, pp. 433, 441 ff.
૨૯. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, pt. 1, pp. 434 ff.
૩૦. *Ibid.*, pp. 452 f.
૩૧. *Ibid.*, pp. 453 ff.
૩૨. *Ibid.*, pp. 492 ff.
૩૩. M. R. Majmudar, *Cultural History of Gujarat*, p. 36;
"જે અંગ, વંગ, કલિંગ, દુરાપ્ત્ર કે મગધ જય તેણે તાજ શુદ્ધિ કરવી જોઈએ,
સિવાય કે એ તીર્થયાત્રા માટે હોય." -વિષ્ણુપુરાણ ૨, ૩૭
૩૪. J. H. Hutton, *Caste in India*, p. 119
૩૫. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૫૦
૩૬. H. D. Sankalia, *SHCGEG*, pp. 104 f.
૩૭. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૪-૫૭
૩૮. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 42
૩૯. *Ibid.*, p. 65   ૩૯ અ. અંક ૨, પૃ. ૧૦૪   ૪૦. જુઓ અં. ૨, પૃ. ૫૨૦-૨૧.
૪૧. જુઓ અં. ૨, પ્ર. ૧-૭.   ૪૨. ગ. ઐ. લે. ભા. ૧, લેખ નં. ૧
૪૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 163
૪૪. M. R. Majmudar *Cultural History of Gujarat*, p. 37
૪૫. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 90
૪૬. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 16
૪૭. V. V. Mirashi, *Inscriptions of the Kalchuri-Chedi Era*, p. xxxii
૪૮. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 16
૪૯. V. V. Mirashi, *op. cit.*, p. xxxii
૫૦. *Ibid.*, pp. xxxiii-xxxiv
૫૧. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 67
૫૨. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. xxvii, xxv
૫૩. *Ibid.*, pp. xl-xliv
૫૪. A. B. O. R. I., Vol. IX, pp. 283 f.
૫૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 107
૫૬. Rapson, *Catalogue*, Introduction, p. clxi, f. n. 6
- ૫૭-૫૮. Mirashi, *op. cit.*, p. xli

૫૯. ભા. જ. સરિસરા, “જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૮૧
૬૦. M. R. Majmudar, *Chronology of Gujarat*, pp. 116 f.
૬૧. ગ્રંથ ૨, પૃ. ૨૨૪
૬૨. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 31
- ૬૩-૬૪. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, ભા. ૧, પૃ. ૧૬-૩૦
૬૫. એજન, પૃ. ૨૧૫-૨૧૬
૬૬. એજન, પૃ. ૨૩૨-૨૩૬
૬૭. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, pp. 278 f; 566
૬૮. M. R. Majmudar, *op. cit.*, pp. 259 f.
૬૯. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૩૬
૭૦. H. R. Trivedi, “Mers of Saurashtra”, pp. 102 f.
૭૧. *Ibid.*, pp. 103 f.
૭૨. D. B. Diskalkar, “*Inscriptions of Kathiawad*”, no. 27
૭૩. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. lvii-lix
૭૪. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. xlv-xlv
૭૫. દુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૭૫-૭૭
૭૬. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૨૭ થી
૭૭. B. G., Vol. IX, pt. 1, p. 128
૭૮. *Ibid.*, p. 129
૭૯. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 148
- ૮૦-૮૪. ક. મા. સુનરી, “ચક્રવર્તી ગુજરાત”, પૃ. ૬-૧૧
૮૫. રતનભણિરાવ ભીમરાવ, “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ”, ભા. ૧-૨, પૃ. ૬૪-૬૬
૮૬. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 109
૮૭. ગૌ. હી. ઓજા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ. ૩૬-૮૧
- ૮૮-૯૦. ક. મા. સુનરી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬-૧૩
- ૯૧-૯૨. D. R. Bhandarkar, *Indian Antiquary*, Vol. XL, pp. 21 ff.
૯૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
૯૪. ક. મા. સુનરી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨-૧૩
૯૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 109
૯૬. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 25
૯૭. ગૌ. હી. ઓજા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ. ૧૩
૯૮. દુ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૩૫-૧૩૬
૯૯. ગિ. વ. આચાર્ય (સ’), શુ. ઐ. લે., ભા. ૧, લેખ ૧૦૨; ભા. ૩, લેખ ૨૩૬
૧૦૦. દુ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૨
૧૦૧. એજન પૃ. ૧૨૮
૧૦૨. એજન, પૃ. ૧૨૭
૧૦૩. એજન, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮
૧૦૪. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 24

૧૦૫. A. K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, pp. 15 ff.
 ૧૦૬. ગૌ. હી. ઓઝા, "રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ", જિ. ૧, પૃ. ૮-૩૮
 ૧૦૭. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૦-૫૧૧
 ૧૦૮-૧૦૯. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 113-125, 130-137
 ૧૧૦. *Ibid.*, pp. 124 ff. ૧૧૧. *Ibid.*, pp. 125 ff.
 ૧૧૨. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, pp. 31 ff.
 ૧૧૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 120-122
 ૧૧૪. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૩૧૧ થી
 ૧૧૫. એજન, પૃ. ૬૨૧-૬૨૨
 ૧૧૬. જિ. વ. આચાર્ય (સં.), "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો", ભા. ૩, લેખ નં. ૨૩૬, પૃ. ૩૬
 ૧૧૭. Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Pt. 1, p. 105
 ૧૧૮. દુ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૦
 ૧૧૯-૧૨૦. ક. મા. મુનશી, "ચક્રવર્તી ગુર્જરા", પૃ. ૩૩-૩૪
 ૧૨૧. "રાસમાળા", ભા. ૧, પૃ. ૩૯૮-૩૯૯
 ૧૨૨. ક. મા. મુનશી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૪
 ૧૨૩. એજન, પૃ. ૨૭-૨૮ ૧૨૪. એજન, પૃ. ૨૫
 ૧૨૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 120 ff.
 ૧૨૬-૧૨૭. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૪૭૮-૪૭૯
 ૧૨૮. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 128
 ૧૨૯. *Ibid.*, p. 127 ૧૩૦. *Ibid.*, pp. 126 ff.
 ૧૩૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૧, પૃ. ૧૪૨-૧૪૩
 ૧૩૨. એજન, પૃ. ૨૯૫-૨૯૬; ૩૨૦-૩૨૨
 ૧૩૩. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૧૬૪
 ૧૩૪. એજન, પૃ. ૧૦૩ ૧૩૫. એજન, પૃ. ૧૬૪
 ૧૩૬. એજન, પૃ. ૧૬૩ ૧૩૭. ગુપ્તો ઉપર, પૃ. ૨૮૩.
 ૧૩૮. B. G., Vol. IX, Pt. 1, p. 125
 ૧૩૯. શં. હ. દેશાઈ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ", પૃ. ૧૩૮
 ૧૪૦. B. G., Vol. VIII, p. 672; હ. ગં. શાસ્ત્રી, મૈ. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫
 ૧૪૧. B. G., Vol. IX, Pt. 1, p. 127
 ૧૪૨-૧૪૪. શં. હ. દેશાઈ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫
 ૧૪૫. એજન, પૃ. ૨૮૫-૨૮૬ ૧૪૬. એજન, પૃ. ૨૯૧-૨૯૩
 ૧૪૭. ગૌ. હી. ઓઝા, રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ, પૃ. ૧; પૃ. ૨૮૨ સે
 ૧૪૮. નર્મદાશંકર લાલશંકર, "કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૬૨
 ૧૪૯. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૨, લે. ૧૪૫
 ૧૫૦. નર્મદાશંકર લાલશંકર, "કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૭૦

૧૫૧. ડૉ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૭૬
 ૧૫૨. ગિ. વ. આચાર્ય, “અ. ઐ. લે.”, ભા. ૨, લેખ નં. ૧૪૦, ૧૪૦ અ,
 ૧૫૭ બ, ૧૬૮
 ૧૫૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
 ૧૫૪. *Ibid.*, p. 141
 ૧૫૫. પૃ. ૧૦૭-૧૦૯
 ૧૫૬. અ. ઐ. લે., ભા. ૨, લેખ નં. ૧૩૭
 ૧૫૭. એજન, લેખ નં. ૧૩૦
 ૧૫૮. ડૉ. ગં. શાસ્ત્રી, મૈ. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૪, પાદ્ધીય ૬૨
 ૧૫૯-૧૬૧. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 146 ff.
 ૧૬૨. ડૉ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨૧
 ૧૬૩. ડૉ. મં. શાસ્ત્રી, અ. પ્રા. ઇ., પૃ. ૨૬૭
 ૧૬૪. એજન, પૃ. ૩૦૦
 ૧૬૫. એજન, પૃ. ૧૬૮
 ૧૬૬. એજન, પૃ. ૨૨૮
 ૧૬૭. એજન, પૃ. ૨૬૯
 ૧૬૮. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Pt. 1, pp. 1 ff.
 ૧૬૯. *Ibid.*, pp. 64 ff.
 ૧૭૦. *Ibid*, pp. 69 ff.
 ૧૭૧. *Ibid.*, pp. 123 ff.
 ૧૭૨. *Ibid*, pp. 154 ff.
 ૧૭૩. *Ibid.*, pp. 177 ff.
 ૧૭૪. *Ibid.*, pp. 228 ff.
 ૧૭૫. *Ibid*, pp. 237 ff; 290 ff.

કાલગણના

કાલગણના એ ઇતિહાસની કરોડરજી છે. રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ઘણી ઘટનાઓ તે તે સમયના પ્રચલિત સંવતોનાં વર્ષોમાં નોંધી હોય છે. એને આધારે તે તે ઘટનાનો પૂર્વાપર સંબંધ સાંકળી શકાય છે તેમજ તે તે ઘટનાનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાય છે, આથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખતાં પહેલાં એમાં પ્રયોજાયેલ કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

કાલગણનામાં સૂર્યના ઉદય-અસ્ત પ્રમાણે પ્રકાશ-અંધકાર દર્શાવતો દિવસ (અહોરાત્ર), ચંદ્રની કલાની વધઘટનો નિયત ક્રમ દર્શાવતો માસ, અને ઋતુઓના પરિવર્તનનો નિત્યક્રમ દર્શાવતું વર્ષ, એ ત્રણ મહત્વના એકમ છે. એમાં ઇતિહાસની ઘટનાઓની બાબતમાં વર્ષની સંખ્યા સહુથી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર ઇત્યાદિ એમાં વિગતો પૂરે છે. વર્ષ વિનાની મિતિ એ એકડા વિનાનાં મીંડાં છે.

કાલગણનાની બાબતમાં જ્યારે કોઈ સળંગ સંવત પ્રયોજતો નહોતો ત્યારે અગત્યના બનાવોનો સમય સામાન્યતઃ તે તે સમયના રાજાના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવામાં આવતો. મૌર્ય કાલમાં કોઈ સળંગ સંવત વપરાતો નહોતો.^૧ મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે પોતાના અભિલેખોમાં ઘટનાઓનો સમય પોતાના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપ્યો છે. જો મૌર્ય કાલ દરમિયાન ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે શરૂ કરેલ મૌર્ય સંવત વપરાતો હોત, તો અશોકે એના રાજ્યકાલના બનાવો માટે મૌર્ય સંવતનાં વર્ષો આપ્યા હોત, પોતાના રાજ્યાભિષેકનાં નહિ. વળી મૌર્ય સંવત જેમાં પ્રયોજાયો હોય તેવી કોઈ મિતિઓ કોઈ અન્ય લખાણોમાં ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

ઘટનાઓનો સમય રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવાની પ્રચલિત ભારતીય-યવન રાજ્યોના શાસનકાલમાં પણ ચાલુ રહી હતી.^૨

ગુજરાતનાં લખાણોમાં કાલગણુનાને લગતા સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ અભિલેખોમાં આવે છે. એમાં વપરાયેલા ઘણા સંવતો આગળ જતાં ગુજરાતનાં સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ મળે છે. એમાંના કેટલાક સંવત વહેલામોડા ભારતના બીજા ભાગોમાં પણ પ્રયોજાયા છે, જ્યારે કોઈ કોઈ સંવત કેવળ ગુજરાતમાં જ વપરાયા છે.

ગુજરાતનાં આભિલેખિક અને સાહિત્યિક લખાણોમાં જુદા જુદા સંવતોનો પ્રયોગ ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૧. શક સંવત

પશ્ચિમના શક ક્ષત્રપ રાજાઓના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ભારતીય કાલગણુના વિશેની માહિતી પૂરી પાડતા સિક્કાઓ અને શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થયા છે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની એ મુખ્ય શાખાઓમાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના અભિલેખ વર્ષ ૪૧ થી ૪૬^૩ સુધીના છે. આ વર્ષસંખ્યા પહેલાં માત્ર ‘વર્ષ’ શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આ વર્ષોને કેટલાક એના રાજ્યકાલનાં વર્ષો^૪ ગણે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક અમુક સંવતનાં વર્ષ^૫ ગણે છે. એમાં આવતી મિતિઓમાં વર્ષ, માસ અને તિથિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની બીજી શાખાના કાર્દમક ક્ષત્રપોના શિલાલેખ વર્ષ ૫૨ થી ૨૨૮ સુધીના મળ્યા છે. આ શિલાલેખોમાંની મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિનો અને કોઈ વખત નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. કાર્દમક ક્ષત્રપોના સિક્કા સામાન્યતઃ સમયનિર્દેશવાળા જોવા મળે છે અને એમાં વર્ષ ૧૦૨ થી ૩૧૨^૬ કે ૩૨૦^૭ સુધીનાં મળ્યાં છે.

કાર્દમક ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં આવતાં વર્ષ સ્પષ્ટતઃ કોઈ સર્જન સંવતનાં માલૂમ પડે છે. ક્ષહરાત ક્ષત્રપોના લેખોમાં પ્રયોજાયેલાં વર્ષ એ સંવતનાં હોવા સંભવ નથી. આ સંવત્તું કોઈ વિશિષ્ટ નામ વપરાયું નથી. એને પછીથી ‘શક સંવત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

શક સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મતો પ્રચલિત છે. કેટલાક કુષાણ રાજા કનિષ્કને^૮ શક સંવતનો પ્રવર્તક માને છે, તો કેટલાક શક ક્ષત્રપ રાજા નહપાનને,^૯ કેટલાક ક્ષત્રપ રાજા આષ્ટનને,^{૧૦} તો વળી કેટલાક પહ્લવ રાજા વોનોનસ^{૧૧} કે કુષાણ રાજા વીમ કોડકીસીસને^{૧૨} આ સંવતનો સ્થાપક માને છે.

આ સંવતનો ઉપયોગ પહેલાં ખાસ કરીને પશ્ચિમના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં થયેલો માલૂમ પડે છે, આથી એ પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ શક સંવત પ્રવર્તાવ્યો હશે એવો એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે. ક્ષત્રપ ક્ષત્રપ લેખોના પહેલા ચાર દાયકાનાં વર્ષ નહિ મળતાં હોવાથી તેમજ નહપાન અને એનો પુરોગામી ભૂમક ખંડિયા રાજાનું સ્થાન ધરાવતા હોવાથી ક્ષત્રપોને આ સંવતના પ્રવર્તક માનવા લાગ્યેજ ઉચિત ગણાય.

કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના ક્ષત્રપો કાર્દમક પ્રાયઃ કુષાણ રાજાઓના આધિપત્ય નીચે હતા. આ કુષાણોએ કનિષ્ક ૧ લાના સમયથી પોતાનો એક સળંગ સંવત વાપરેલો અને એનો આરંભ સંભવતઃ ઈ. સ. ૭૮ માં થયેલ ગણાય છે. આથી શક સંવત કુષાણ રાજા કનિષ્ક પ્રવર્તાવ્યો અને કુષાણોના ખંડિયા એવા કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજાઓએ પણ એનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એ પ્રચલિત મત સહુથી વધુ સ્વીકાર્ય લાગે છે.

શક્રચાતના સૈકાઓમાં જ્યારે કુષાણ તથા ક્ષત્રપ રાજાઓ જ આ સંવતનો પ્રયોગ કરતા હતા ત્યારે એને માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોગનું નહિ, પરંતુ આગળ જતાં જ્યારે ખ્રીજ સંવત પ્રચલિત થયા ત્યારે એ સંવતોથી અલગ પાડવા આ સંવતને 'શક કાલ' (શક સંવત) એવું નામ અપાયું,^{૧૩} કેમકે એ સંવત ત્યારે શક જાતિના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં લગભગ ત્રણ સૈકાથી વપરાયો હોઈ શક રાજાઓ સાથે ખાસ સંકળાયેલો હતો.

જ્યોતિષીઓએ નિશ્ચિત કર્યા મુજબ શક સંવતનું આરંભવર્ષ ઈ. સ. ૭૭-૭૮ મનાય છે.^{૧૪} ભારતના ઘણાખરા ભાગોમાં આ સંવતનાં વર્ષ ગત વર્ષોની પદ્ધતિ^{૧૫} અનુસાર ગણાય છે.^{૧૬} એ ગણતરીએ આ સંવતનું પહેલું વર્તમાન વર્ષ ૩૭ માર્ચ, ઈ. સ. ૭૮ થી ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ સુધીનું અને પહેલું ગત વર્ષ ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ થી ૧૦ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૮૦ સુધીનું ગણાય છે.^{૧૭}

એ મુજબ શક વર્ષની યરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા માટે શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી હિસેબર દરમ્યાન ૭૮ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ દરમ્યાન ૭૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૧૮} શક સંવતનું પહેલું ગત વર્ષ વિ. સં. ૧૩૫-૧૩૬ની યરાબર હોઈ શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી આશ્વિન દરમ્યાન ૧૩૪ ને કાર્તિકથી ફાલ્ગુન દરમ્યાન ૧૩૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતના સમકાલીન વર્ષનો આંકડો નીકળે છે. ^{૧૯}

આખા ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ^{૨૦} ગણાય છે અને વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદાથી થાય છે, પરંતુ મહિનાઓની ગણના—પદ્ધતિમાં તફાવત છે. ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતના માસ પૂર્ણિમાત^{૨૧} છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં અમાત^{૨૨} છે. ૨૪

ગુજરાતમાં શક ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તાનો અસ્ત થતાં શક સંવતનો ઉપયોગ લુપ્ત થતો ગયો. ગુપ્ત કાલ દરમ્યાન અહીં એને બદલે ‘ગુપ્ત સંવત’ પ્રચલિત થયો. આ કાલ દરમ્યાન શક સંવતના પ્રયોગવાળા આભિલેખિક કે સાહિત્યિક ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

મૈત્રક કાલ દરમ્યાન શક સંવતની મિતિઓવાળા થોડા આભિલેખિક^{૨૪} તથા સાહિત્યિક^{૨૫} ઉલ્લેખ મળે છે. આ કાલમાં શક સંવતનો ઉપયોગ જવલ્લે થતો. હવે અન્ય સંવતોનો ઉપયોગ થતાં આ સંવતનાં વર્ષો સાથે ‘શક’ એ નામનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. ૨૬

આ દરમ્યાન શક સંવત દખ્ખણમાં પ્રચલિત થયો. મૈત્રક કાલના અંતભાગમાં શક સંવત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની અસર હેઠળ ગુજરાતમાં ફરીથી પ્રચલિત બન્યો. એમણે ત્યાંના પ્રાચીન ચાલુક્યો પાસેથી આ સંવત અપનાવેલ જણાય છે. ૨૭

અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ ગુજરાત પર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી અને ગુજરાતના લાટ પ્રદેશ પર લગભગ ઈ. સ. ૯૩૦ સુધી સીધું શાસન કર્યું. આ સમય દરમ્યાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ પોતાનાં દાનશાસનોમાં શક સંવતનો ઉપયોગ કર્યો. એમનાં દાનપત્રોમાં શક સં. ૫૩૦(ઈ. સ. ૮૦૮) થી શક સં. ૮૫૨(ઈ. સ. ૯૩૦) સુધીની મિતિઓ મળે છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિ આપેલ છે; કોઈક વાર વારનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એમાં શકનૃપકાલ એવો સ્પષ્ટ નામોદ્દેશ છે. પર્વ, ગ્રહણ, નક્ષત્ર અને સંવત્સરનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે.

આ સમયની કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓમાં પણ શક સંવત વપરાયો હોવાનું માલૂમ પડે છે. એની મિતિઓ શક સં. ૭૭૨(ઈ. સ. ૮૫૦) થી શક સં. ૮૫૩(ઈ. સ. ૯૩૧) સુધીની ઉપલબ્ધ થાય છે. એમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કોઈક વાર સંવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલૂમ પડે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં દાનપત્રોમાં આવતા ગ્રહણ અને પર્વના ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ

પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન અહીં ચૈત્રાદિ વર્ષગણનાની પદ્ધતિવાળા શક સંવતના માસ અર્માંત પદ્ધતિએ ગણાતા. શક સંવતની કેટલીક મિતિઓમાં સાઠ સંવત્સરોના ચક્રનો^{૨૮} પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.

આ સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું ફક્ત થાય છે કે એની ગણના આય: 'અભસિદ્ધાંત' પ્રમાણે થતી, જે સિદ્ધાંત ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત હતો.^{૨૯}

સોલઠી કાલ દરમ્યાન શક સંવતની મિતિવાળા અભિલેખોનું પ્રમાણ અત્યંત જૂન છે; સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ એનું પ્રમાણ ઘણું મર્યાદિત છે. અભિલેખોમાંની એની બધી જ ઉપલબ્ધ મિતિઓ લાટના ચાલુક્ય રાજાઓ અને એમના મંડલેશ્વરોનાં દાનશાસનોમાંની છે. મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કોઈકે વાર વાર, ગ્રહણ તેમજ સંવત્સરોનો પ્રયોગ થયેલો મालૂમ પડે છે. વાર અને ગ્રહણનો મેળ ચૈત્રાદિ વર્ષ અને અર્માંત માસની પદ્ધતિએ બેસતો હોવાથી આ સમય દરમ્યાન ચૈત્રાદિ પદ્ધતિવાળા શક સંવતના માસ અર્માંત પદ્ધતિ અનુસાર ગણાતા એમ ફક્ત થાય છે.

સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું મालૂમ પડે છે કે એ સમયે અહીં સંવત્સરો દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિવાળા 'આર્દ્રપત્ય સંવત્સરચક્ર' અનુસાર ગણાતા.

શિલાલેખોમાં આપેલી મિતિઓ પરથી મालૂમ પડે છે કે દિલ્હી સલ્તનતના શાસન દરમ્યાન વિક્રમ સંવતના વર્ષની સાથે શક વર્ષ ભાગ્યેજ આપવામાં આવતું.

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના અમલ દરમ્યાન, ખાસ કરીને લગભગ ઈ. સ. ૧૪૮૧ થી, વિ. સં.ના વર્ષની સાથે સાથે થતા શક વર્ષના ઉલ્લેખનું પ્રમાણ ૬૦ ટકાથી વધુ જોવા મળે છે. મુઘલ કાલના શિલાલેખો તેમજ ખતોમાં આપેલી મિતિઓમાં આ પ્રમાણ લગભગ ૪૦ ટકા જેટલું જણાય છે. મરાઠા કાલ દરમ્યાન શક વર્ષનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવાની અપેક્ષા રહે છે, ૩૦ પરંતુ ઉપલબ્ધ ખતો અને શિલાલેખોમાં મળતી મિતિઓમાં એનું પ્રમાણ એનાથીયે ઘટીને ૩૫ ટકા જેટલું થયેલું દેખાય છે. બ્રિટિશ કાલ દરમ્યાન આ પ્રમાણ એનાથીયે વધુ ને વધુ ઘટતું જાય છે.

અર્વાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં શક સંવતનો ઉપયોગ, ખાસ કરીને જ્યોતિષીઓમાં (તથા ગુજરાતમાં વસતા મહારાષ્ટ્રીઓમાં), મર્યાદિત રહ્યો.

જન્મપત્રિકામાં વિક્રમ સંવતના વર્ષની સાથે હંમેશાં 'શ્રીમદ્ભૂપતિચાલિવાહનકૃત શક (વર્ષ) આપવામાં આવે છે.

આઝાદ ભારતે જે રાષ્ટ્રીય પંચાંગપદ્ધતિ અપનાવી છે તેમાં શક સંવત પ્રયોજવામાં આવ્યો છે.^{૩૧} અર્થાત્ હવે આ સંવત ભારતભરમાં વિશેષ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે.

૨. કથિક સંવત

સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજી પાસે આવેલા દેવની મોરી નામે ગામ પાસે ખોદકામ કરતાં એક બૌદ્ધ સ્તૂપ મળી આવ્યો હતો. એના પેટાળમાંથી પથ્થરને એક દાખડો પણ મળી આવેલ હતો. એના પરના અભિલેખમાં આપેલી મિતિનું વર્ષ “રુદ્રસેનના રાજ્યકાલ દરમ્યાનનું” કથિક રાજ્યોનાનું ૧૨૭ મું વર્ષ” છે.^{૩૨}

આ કથિક રાજ્યોનો સંવત કોઈ નવો જ સંવત હતો કે કોઈ પ્રચલિત સંવતના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો હતો એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. અભિલેખની મિતિમાં રુદ્રસેન રાજાનો ઉલ્લેખ આવતો હોઈ પહેલાં એ રુદ્રસેનને પશ્ચિમનો ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસેન પહેલો (શક સં. ૧૨૧ થી શ. સં. ૧૪૪) માનવામાં આવેલો અને કથિક રાજ્યોના ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવતનું માનવામાં આવેલું,^{૩૩} પરંતુ કેટલાક અભિલેખિક, લિપિવિદ્વાકીય અને પુરાવસ્તુકીય પુરાવાઓથી કથિક રાજ્યોના ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવતનું માનવું સંભવતું નથી. કેટલાક વિદ્વાનો આ મિતિને કલચુરિ સંવતની^{૩૪} ગણાવે છે અને રુદ્રસેનને ક્ષત્રપ વંશનો રાજા રુદ્રસેન ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૮ થી ૩૭૬-૮૦) માને છે.^{૩૫} આ ગણતરીએ વર્ષ ૧૨૭ એ ઈ. સ. ૩૭૬-૩૭૭ આવે. કોઈ વળી આ વર્ષને કોઈ અજ્ઞાત સંવતનું અને આ રાજાને કથિક વંશનો માનવાતું સૂચવે છે, પરંતુ આ સ્તૂપનાં ખંડિયેરામાં ક્ષત્રપ રાજ્યોના અનેક સિદ્ધા મળ્યા હોઈ આ રાજા ક્ષત્રપ રુદ્રસેન ત્રીજો હોવાનું તદ્દન સંભવિત છે, બ્યારે ક્ષત્રપ રાજ્યોના બધા જ અભિલેખોમાં શક સંવત વપરાયો હોઈ અને ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન કલચુરિ સંવત માત્ર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ વપરાતો હોઈ ઉપરની મિતિ કલચુરિ સંવતની લાગ્યેજ હોઈ શકે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો આ અભિલેખમાંના રુદ્રસેનને ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસેન ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૮ થી ૩૭૬) માનવા છતાં કથિક સંવતને એક જુદો જ સંવત માને છે.

આ રીતે જોતાં કથિક સંવતનું આરંભવર્ષ ઈ. સ. ૨૨૦ થી ૨૫૦ વચ્ચે હોઈ શકે.

કથિક રાજ્યો પાંચમીના કઠકો અથવા કાઠીઓ હોય એમ માનવામાં આવે છે. ૩૧ દેવની મોરીમાં આવીને વસેલ બૌદ્ધ સંઘ પાંચમીના કથિકોના રાજ્યમાંથી આવ્યો હોય અને આ સંઘે અહીં કથિક રાજ્યોના સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોય એ વિશેષ સંભવે છે. એ અનુસાર એ સમયે એ સ્થળે રાજસત્તા તો ક્ષત્ર્ય વંશની જ ચાલુ રહેલી, પરંતુ આ ભિક્ષુસંઘે પોતાનો આગવો એવો કથિક સંવત વાપર્યો, એવું કલિત થાય છે.

આ સંવતનો ઉલ્લેખ ભારતમાં કોઈ અન્ય સ્થળે થયેલો મળ્યો નથી; ગુજરાતમાં એનો એકમાત્ર ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આ સંવત અહીં ઝાઝો વખત પ્રચલિત રહ્યો જણાતો નથી તેમ ગુજરાતમાં અન્યત્ર પ્રસર્યો પણ લાગતો નથી.

૩. ગુપ્ત સંવત

ગુપ્ત રાજવીઓના રાજ્યકાલના મુખ્યત્વે ફેટલાક અભિલેખ ઉપલબ્ધ થયા છે. આ અભિલેખોમાં સિક્કાલેખો મળે છે. સિક્કાઓ પર (ગુપ્ત) 'સં. ૬૦ થી ૬૦ + ૪' એટલે કે 'સં. ૬૧ થી ૬૪' સુધીનાં વર્ષોવાળા સિક્કા મળે છે. કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્તના, ગુજરાત માટેના, સિક્કાઓમાં બહુ થોડી મિતિઓ મળે છે, અને એમાં પણ ૧૦૦ નો અંક જ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય છે, જ્યારે દશકના અને એકમના અંક બિલકુલ વાંચી શકાતા નથી.

ગુપ્ત કાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગુ. સં. ૧૩૬, ૧૩૭ અને ૧૩૮ના સમયનિર્દેશવાળો એક લેખ મળી આવેલ છે. ૩૭ આમાંના પહેલા બે નિર્દેશોમાં વર્ષ, માસ અને તિથિ આપવામાં આવ્યાં છે.

મગધના ગુપ્ત રાજ્યોએ વાપરેલ સંવતને માટે શરૂઆતમાં કંઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોજાતું નહિ, પણ સ્કંદગુપ્તના સમયથી એને 'ગુપ્ત કાલ' (ગુપ્તોનો સંવત) તરીકે ઓળખવામાં આવતો. ૩૮

ગુપ્ત સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે કે ગુપ્ત વંશના પહેલાં સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ આ સંવત પ્રવર્તાવ્યો અને એના સભ્યભિષેકના પહેલા વર્ષથી આ સંવતનું પહેલું વર્ષ ગણાવા લાગ્યું.

અલ-ખીરનીના જણાવ્યા મુજબ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષે થયો ને ગુપ્તકાલની મિતિઓ પણ એ રીતે બંધ બેસે છે ૪૯

આ અનુસાર ગુપ્ત સંવતનું પહેલું વર્ષ શક વર્ષ ૨૪૨ (૨૬ સી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૧૫ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૩૨૧ સુધી) બરાબર ગણાય છે, આથી ગુપ્ત સંવતના વર્ષ બરાબરનું ઈ. સ. નું વર્ષ મેળવવા ગુપ્ત સંવતમાં ચૈત્રથી વિસેખર સુધી ૩૧૯ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધી ૩૨૦ ઉમેરવા પડે છે. ૪૦

ગુપ્ત સંવતની વર્ષગણનામાં ઉત્તર ભારતમાં વર્ષનો આરંભ ચૈત્રથી થાય છે અને એના માસ પૂર્ણિમાંત છે, ૪૧ પરંતુ જૂનાગઢ શૈલલેખમાં આપેલી મિતિમાં વારનો ઉલ્લેખ નહિ હોવાથી ગુજરાતમાં વર્ષગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ વિશે નિશ્ચિત અનુમાન થઈ શકતું નથી. ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાથી ગુજરાતમાં પણ એ ચૈત્રાદિ ગણાતાં હશે તેમજ મૈત્રક કાલની માસગણનાની પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિ એની અગાઉના આ સમય દરમ્યાન પણ પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

ગુપ્ત શાસનના અંત પછી આ સંવત ગુજરાતમાં વલ્લી સંવતના સુધારેલા સ્વરૂપે પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ એના મૂળ સ્વરૂપે તો ત્રણસોએક વર્ષ બાદ ફરી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થયો. મૈત્રક કાલના અંતભાગમાં ત્યાં સિંધથી આવી વસેલા સૈંધવ રાજાઓએ એને મૂળ સ્વરૂપે પાછો પ્રચલિત કર્યો.

આથી અનુમૈત્રક કાલનાં સૈંધવ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આ સંવત દેખા દે છે. આ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં ગુપ્ત સંવતની મિતિઓ વર્ષ ૫૬૩ થી ૫૯૬ સુધીની મળે છે. ૪૨ મિતિઓના નિરીક્ષણ પરથી માલૂમ પડે છે કે આ શાસનોમાં વપરાયેલો ગુપ્ત સંવત ઉત્તર ભારતની જેમ ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિવાળો હતો અને એના માસ પણ પૂર્ણિમાંત હતા.

સૈંધવ રાજ્યના અંત પછી ગુજરાતમાં ગુપ્ત સંવત સદંતર લુપ્ત થયો.

૪. વલ્લી સંવત

મૈત્રક કાલ દરમ્યાન મૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આપેલ મિતિઓનાં વર્ષ કોઈ એક સળંગ સંવતનાં હોવાનું માલૂમ પડે છે; પરંતુ આ દાનશાસનોમાં એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, આથી આ સંવત કયો હશે એ માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કરેલા. પ્રિન્સેપ ૪૩ અને

ન્યૂન^{૪૪} જેવા વિદ્વાનોએ આ સંવતને વિક્રમ સંવત માનેલો, ટોમસ^{૪૫} અને બાઉ દાબ^{૪૬} જેવા વિદ્વાનોએ એને શક સંવત માનેલો, પરંતુ સમકાલીન ધટનાઓના અભ્યાસ પરથી મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં વપરાયેલ સંવતનાં વર્ષ વલ્લભી સંવતનાં મનાવા લાગ્યાં. સૌ પ્રથમ ઇસુ^{૪૭} અને ઇલીટ વિગતપૂર્ણ અભ્યાસથી આ મતને પ્રતિપાદિત કર્યો.^{૪૮} યુઅન શ્વાંગે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન, અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૪૦ ના અરસામાં, વલ્લભીમાં શીલાદિત્યનો ભત્રીજો ધ્રુવપટુ રાજ્ય કરતો હોવાનું અને એ કનોજના રાજા શીલાદિત્યનો અર્થાત્ હર્ષવર્ધનનો જમાઈ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે, એ આધારે ધ્રુવસેન ખીજો યુઅન શ્વાંગ અને હર્ષવર્ધનનો સમકાલીન હતો એ નિશ્ચિત છે. ધ્રુવસેન ખીજનાં દાનપત્રોની મિતિ સં. ૩૧૦ થી ૩૨૧ ની છે. આ મિતિઓને ઈ. સ. ૩૧૬ ના અરસામાં શરૂ થયેલા ગણ્યાતા વલ્લભી સંવતની માનવામાં આવે તો ઉપરનો સંબંધ બરાબર બંધ બેસે છે. વળી નાદીપુરીના દદ રાજા(ઈ. સ. ૬૨૬-૪૧)ના સંબંધમાં હર્ષના સમયના વલ્લભીપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે એને પણ આનાથી સમર્થન મળે છે. લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વલ્લભીનાં દાનશાસન ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૮૦૦ ના અરસાનાં મનાય છે. આમ મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં પ્રયોજાયેલા આ સંવતને ‘વલ્લભી સંવત’ માનવો છાટ છે.

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં સં. ૧૮૩ થી ૪૪૭ સુધીની મિતિઓ મળે છે.^{૪૯} તેઓમાં સંવતનું કોઈ નામ જણાવ્યું નથી, પરંતુ મૈત્રક કાલ પછીના કાલના અભિલેખોમાં ‘વલ્લભી સંવત’ નામે સંવતનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યમાં પ્રચલિત થયેલો સંવત હોવો જોઈએ. અલ્-ખીઝની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) પણ ભારતના સંવતોમાં વલ્લભી સંવતની નોંધ કરે છે.^{૫૦}

ગુપ્ત સંવતની જેમ વલ્લભી સંવતનો આરંભ પણ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષ થયો હોવાનું અલ્-ખીઝની જણાવે છે.^{૫૧} અર્જુનદેવના વેરાવળવાળા શિલાલેખોમાં વલ્લભી સંવત ૬૪૫ ની બરાબર વિ. સં. ૧૩૨૦ નું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે એ પરથી પણ આ મતને સમર્થન મળે છે.^{૫૨}

વધારે સંભવિત તો એ છે કે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યમાં આ સંવત વ્યાપક રીતે પ્રચલિત હોવાથી એમાં એનું ‘વલ્લભી સંવત’ એવું સ્પષ્ટ નામ પ્રયોજવાની બાગ્યેજ જરૂર જણાતી હશે; સંવતના નામ-નિર્દેશ વિના સીધું વર્ષ જ આપવામાં આવતું.^{૫૩}

વલભી સંવતનાં વર્ષ અને માસનો આરંભ કઈ રીતે થતો એ વિશે વેરાવળના અર્જુનદેવના લેખની મિતિની વિગતો પરથી જણાય છે કે 'સુરાષ્ટ્ર'માં એ સમયે કાર્તિકાદિ વર્ષ પ્રચલિત હતાં. મૈત્રકોનાં દાનશાસ્ત્રોમાંની મિતિઓમાં તિથિની સાથે વાર આપેા નહિ હોવાથી એ કાલની આ સંવતની વર્ષગણના તેમજ માસગણનાની પદ્ધતિ નક્કી કરવા માટે જુદુ જૂજ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. આ દાનશાસ્ત્રોમાંની એક મિતિમાં સર્ચગ્રહણનો^{૫૪} અને ત્રણ મિતિઓમાં દ્વિતીય માસનો^{૫૫} ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી મિતિઓમાં વર્ષ અને માસની ગણતરી કેવી રીતે થતી એ તપાસી શકાય છે.^{૫૬}

મિતિમાં આવતું સર્ચગ્રહણ પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિએ બંધ બેસે છે. અધિક માસની મિતિઓ તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે મૈત્રક કાલ દરમ્યાન અધિક માસ ગણવામાં મધ્યમ ગણિતની રથૂલ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને માસનાં નામ આપવામાં હાલની મીનાદિ પદ્ધતિને બદલે મેષાદિ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.^{૫૭} અધિક માસની આ મિતિઓ કાર્તિકાદિ વર્ષની ગણતરી પ્રમાણે જ બંધ બેસે છે. એ પરથી વલભી સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાંત હોવાનું ક્લિત થાય છે.

મૈત્રક કાલ પછીની વલભી સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓ^{૫૮} તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે 'સુરાષ્ટ્ર'માં વલભી સંવત પ્રચલિત રહ્યો ત્યાંસુધી એનાં વર્ષ અને એના માસ એ જ પદ્ધતિએ ગણાતા. આ સમય દરમ્યાન દાનશાસ્ત્રોમાં વપરાયેલ મિતિઓમાં વલભી સંવત્ એવું ૨૫૭૮ નામ બેવા મળે છે.^{૫૯}

વલભી સંવતનું પહેલું વર્ષ વિ. સં. ૩૭૫ ની કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદા (અર્થાત્ ઈ. સ. ૩૧૮ ના ઓક્ટોબરની ૧૨ મી)એ શરૂ થઈ વિ. સં. ૩૭૫ ના આશ્વિન માસની અમાવાસ્યાએ (અર્થાત્ ઈ. સ. ૩૧૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૩૦ મીએ) પૂરું થાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાથી વિક્રમ સંવત અને વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં કાયમ એકસરખો તફાવત રહે છે. વલભી સંવતની બરાબર વિક્રમ સંવતનું વર્ષ કાઢવા વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં ૩૭૫ ઉમેરવા પડે છે. શક વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાથી વલભી સંવતની બરાબરનું શક સંવતનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિક શુકલથી કાંચુન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૦ ને ચૈત્ર શુકલથી આશ્વિન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૧ ઉમેરવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે ઈસ્વી સનનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૩૧૮ ને જાન્યુઆરીથી આસો સુધીની મિતિ માટે ૩૧૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૬૦}

વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યના અંત પછી ગુજરાતમાં જુદા જુદા રાજવંશોની સત્તાઓ પ્રવર્તી, જેમણે શક, ગુપ્ત અને વિક્રમ જેવા અન્ય સંવતો વાપર્યાં એમ છતાં શતકોથી ગુજરાતમાં રૂઢ થયેલો વલ્લભી સંવત અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન પણ થોડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત રહ્યો.

અનુમૈત્રક કાલના ગુપ્ત સંવતની મિતિઓને એ કાલના વલ્લભી સંવતની મિતિઓ સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે એ કાલ દરમ્યાન પણ ગુપ્ત સંવતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની અને વલ્લભી સંવતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિનો સ્પષ્ટ ફરક હતો. સુરાષ્ટ્રના લેખોની જે જે મિતિઓ ગુપ્ત સંવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હમેશાં ઉત્તર ભારતની ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જળવાઈ હોવાનું અને જે જે મિતિઓ વલ્લભી સંવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હમેશાં કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

સોલંકી કાલ દરમ્યાન વલ્લભી સંવતના પ્રયોગવાળી થોડીક મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. એ મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલૂમ પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન પણ કાર્તિકાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાંત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત રહી. સોલંકી કાલના અંત પછી વલ્લભી સંવત સમૂળો હુપ્ત થયો.

૫. કલચુરિ સંવત

ગુપ્ત કાલ તથા મૈત્રક કાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક જુદો જ સંવત પ્રચલિત હતો, જે આગળ જતાં કલચુરિ તરીકે જાણીતો થયો. ગુજરાતના ઉપલબ્ધ અભિલેખોમાં આ સંવત પહેલવહેલો દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણના ત્રૈકૂટક વંશના રાજાઓના અભિલેખોમાં વપરાયેલો જેવા મળે છે. એમાં એ સંવતનાં વર્ષ ૨૦૭ થી ૨૪૫ નો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાર પછી ભટ્ટકચ્છના રાજા સંગમસિંહના દાનશાસન(વર્ષ ૨૬૨)માં, નાસિક અને વડોદરા જિલ્લામાંથી મળેલાં પ્રાચીન કલચુરિ વંશના રાજાઓનાં દાનશાસનો(વર્ષ ૩૪૭ થી ૩૬૧)-માં, નાંદીપુરી-ભટ્ટકચ્છના ગુર્જર રાજાઓનાં દાનશાસનો(વર્ષ ૩૮૦ થી ૪૮૬)-માં, દક્ષિણ ગુજરાત અને ખાનદેશના સેંદ્રક રાજાઓનાં દાનપત્રો(વર્ષ ૪૦૪ અને ૪૦૬)માં અને દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રાચીન ચાલુક્ય રાજાઓનાં દાનપત્રો (વર્ષ ૪૨૧ થી ૪૬૦)માં આ સંવતની મિતિઓ મળે છે.^{૧૧} આમ દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમાં આ સંવત વર્ષ ૨૦૭ થી ૪૬૦ સુધી પ્રયોગાયેલો જેવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાત અને એની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળેલા અભિલેખોની મિતિઓમાં આ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ કયાંય એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ સંવતનો પહેલો પ્રયોગ ત્રૈકૂટક વંશના કણ્ઠેરી તામ્રપત્રમાં થયો જણાતાં કેટલાક એને ત્રૈકૂટક સંવત કહેતા,^{૯૨} પરંતુ ત્રૈકૂટકોના લેખોમાં પહેલામાં વહેલી ૨૦૭ ની મિતિ હોઈ આ સંવત એ રાજવંશે શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી. પછીના અભિલેખોમાં આ સંવતને એની ૯-૧૦ મી સદી દરમ્યાન “કલચુરિ સંવત” તથા “ચેદિ સંવત” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.^{૯૩} આ પરથી પહેલાંના અભિલેખોમાં વપરાયેલ સંવતને પણ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રૈકૂટકોના સમયમાં આ સંવતનો કલચુરિ વંશ અને ચેદિ દેશ સાથે સીધો સંબંધ હોય એવો કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ય નથી. આથી આ સંવતનું મૂળ નામ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત એવું ભાગ્યેજ હોઈ શકે, છતાં એના મૂળ નામની માહિતીના અભાવે સમગ્ર ખાતર પહેલાંના કાલના સંવતને પણ ‘કલચુરિ સંવત’ (કે ‘ચેદિ સંવત’) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કલચુરિ સંવતના આરંભ વિશે સૌ પ્રથમ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી જણાવ્યું કે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૪૪-૪૫ ના અરસામાં થયેલ છે.^{૯૪} અનુકાલીન કલચુરિ સંવતના લેખોમાં અઠ્ઠણદેવી (વર્ષ ૯૦૭) અને એના પિતામહ ઉદયાદિત્ય(ઈ. સ. ૧૦૫૦ ને ૧૧૦૦ વચ્ચે)-ના સમયની તુલના પરથી હોલે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં થયો એમ સૂચન કર્યું.^{૯૫} કલચુરિ સંવતની મિતિઓની ગણતરી પરથી કનિંગહમે એ સંવતને ઈ. સ. ૨૪૯ માં શરૂ થયો હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું.^{૯૬} આ મિતિઓમાં આપેલી વાર વગેરેની વિગત પરથી કિલહોર્ને એનાં વર્ષ પ્રાયઃ ભાદ્રપદાદિ અને સંભવતઃ આશ્વિનાદિ, તેમજ એના માસ પૂર્ણિમાંત હોવાનું નિશ્ચિત કર્યું.^{૯૭}

ભાદ્રપદાદિ વર્ષની પદ્ધતિ વિશે અલ્-ખીરનીના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી કિલહોર્ને કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરંભ વિ. સં. ૩૦૫ ની ભાદ્રપદ શુકલ પ્રતિપદાએ (ઈ. સ. ૨૪૯ ના જુલાઈની ૨૮ મીએ) થતો હોવાનું સૂચવેલું,^{૯૮} પરંતુ આગળ જતાં ખીજ કેટલીક મિતિઓનો મેળ ભાદ્રપદાદિ વર્ષને બદલે આશ્વિનાદિ વર્ષની પદ્ધતિ સાથે મળતો જણાતાં એના ૧ લા વર્ષનો આરંભ વિ. સં ૩૦૬ ની આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદા(ઈ. સ. ૨૪૯ ના એાગસ્ટની

૨૬ મી)એ થયેલો ગણાવા લાગ્યો. ૧૯ મિરાશીએ વધારાની મિતિઓની ગણતરી કરી આ સંવતનાં વર્ષ આશ્વિનાદિ નહિ, પણ કાર્તિકાદિ હોવાનું સાબિત કરી એના વર્ષ ૧ નો આરંભ ઈ. સ. ૨૪૯ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે થયો હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાંત નહિ, પરંતુ અમાંત હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. ૭૦

દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમાં પ્રયોગાયેલ કલચુરિ સંવતની મિતિઓમાં આપેલાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિની ગણતરી પરથી પણ ફક્તિ થાય છે કે કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરંભ વિક્રમ સંવત ૩૦૬ ની કાર્તિક શુક્લ પ્રતિપદા (ઈ. સ. ૨૪૯ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર)ના રોજ થયો. એ સંવતનાં વર્ષ ગત અને કાર્તિકાદિ હતાં અને એના માસ અમાંત હતા.

આથી કલચુરિ સંવતના વર્ષમાં ૩૦૫ ઉમેરવાથી એની બરાબરનું વિક્રમ સંવતનું વર્ષ આવે. આ ગણતરીએ કલચુરિ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈ. સ. નું વર્ષ કાઢવા માટે કલચુરિ સંવતના વર્ષમાં કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૨૪૮ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૨૪૯ ઉમેરવા પડે. ૭૧

આ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે અનેક જુદાં જુદાં મંતવ્ય રજૂ થયાં છે. જગવાનલાલ દંડજીએ પહેલાં કપ્પેરી તામ્રપત્રને આધારે આ સંવતને ત્રૈકૂટકોનો સંવત માન્યો, પણ ત્રૈકૂટક રાજાઓના અભિલેખોમાં એ સંવતનાં વર્ષો ૨૦૭ થી ૨૪૫ સુધીનાં ઋણી આવતાં એ સંવતનો આરંભ એની પહેલાંના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન થયેલા રાજા ઈશ્વરદત્તે કર્યો હોવાનું સ્વયંવ્યું. આ ઈશ્વરદત્તને એમણે આભીર વંશનો માન્યો અને એનો શાસનકાલ શક વર્ષ ૧૭૧-૭૬ (ઈ. સ. ૨૪૯-૫૪)ના વચગાળામાં મૂક્યો. એમણે આભીરોને અને પછીના કલચુરિઓને એક વંશના માન્યા, પરંતુ આગળ જતાં વચગાળાના ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ ઋણી આવતાં રાજા ઈશ્વરદત્તને સમય શક વર્ષ ૧૧૦-૧૨ (ઈ. સ. ૧૮૮-૯૦) ના વચગાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. આથી આ સંવત ઈશ્વરદત્તે શરૂ કર્યો હોય એવી કલ્પના સ્વીકાર્ય ગણાતી નથી.

૨. ચ. મનુભદ્રારે કુપાણુ સમ્રાટ કનિષ્કને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો. ૭૨ જયસ્વાલે વાકાટક વંશના સમ્રાટ પ્રવરસેન ૧ લાએ આ સંવત શરૂ કર્યો હોવાનો મત રજૂ કર્યો, ૭૩ પરંતુ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી હાલ આ મતો સ્વીકાર્ય ગણાતા નથી. ત્રૈકૂટકોની પહેલાં અન્ય કોઈ રાજવંશે આ સંવત વાપર્યો હોવાની ખાતરી પડતી નથી. મિરાશીએ આભીર રાજા ઈશ્વરસેનના

નાસિકે શુકાના લેખમાં આવતા વર્ષ ૬ ને આ સંવતનું માનીને તથા પુરાણોમાં જણાવેલા ૧૦ આબીર રાજ્યોનો વંશ એ ઇશ્વરસેનથી શરૂ થયો હોવાનું માની લઈને આ સંવત આબીર રાજ્યમાં ઇશ્વરસેનના સત્તારોહણથી પ્રચલિત થયો હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૭૪ ઇશ્વરસેનના લેખનું વર્ષ ૨૫૭૮: એના રાજ્યકાલનું વર્ષ છે ને એના કોઈ અનુગામી રાજ્યોના અલિલેખ મળ્યા નથી, નહિ તો એના વંશજોએ ઇશ્વરસેનના રાજ્યકાલથી સળંગ સંવત પ્રચલિત કર્યાની પ્રતીતિ થાત. છતાં આંધ્રભૂત્ય આબીરોના સંભવિત સમયાંકન પરથી તેમજ એમના શાસન-પ્રદેશ પરથી મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વપરાયેલો આ સંવત આબીર રાજ્ય ઇશ્વરસેનના સમયથી શરૂ થયો હોય એ ઘણે અંશે સંભવિત ગણાય. પૌરાણિક અનુશ્રુતિ અનુસાર મિરાશી મુચવે છે તેમજ આબીર રાજ્યોએ ૧૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો એમનો શાસનકાલ ઈ. સ. ૨૦૭ થી ૪૬૪ નો ગણાય. એ પછી એ પ્રદેશમાં ત્રૈકૂટકોની સત્તા સ્થપાઈ એ સમયાન્વય પણ બંધ એસે છે. છતાં આ સંવત આબીરોએ શરૂ કર્યો હોવાનો તર્ક પર્યાપ્ત પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત ન થાય ત્યાંસુધી એને હજુ કલચુરિ સંવત તરીકે ઓળખવો સલામત ગણાય.

કલચુરિ સંવત અહીં ત્રૈકૂટકોથી માંડીને ચાલુક્યોના સમય સુધીમાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી (આશરે ક. સ. ૨૦૦ થી ૫૦૦) પ્રચલિત રહ્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રની જેમ દક્ષિણ ગુજરાત પર પણ આબીરોની સત્તા પ્રવર્તી હોય તો એ સંવત અહીં એના છેક આરંભકાલથી પણ પ્રચલિત રહ્યો હોય, અર્થાત્ આંધ્રભૂત્ય આબીરોએ પ્રવર્તાવેલો આ પ્રાચીન સંવત દક્ષિણ ગુજરાતમાં ૧ લા થી ૫ મા શતક સુધી પ્રચલિત રહ્યો હોય એ સંભવિત છે. ત્રૈકૂટક રાજ્યના અંત પછી પણ આ પ્રદેશના જુદા જુદા રાજવંશોએ, ખાસ કરીને પ્રાચીન કલચુરિઓ, લાટના પ્રાચીન ગુજરા, સેંદ્રકો અને લાટના પ્રાચીન ચાલુક્યોના રાજવંશોએ, એ ૩૬ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો. આ રાજવંશોના લેખોમાં ૨૯૨ થી વર્ષ ૪૯૦ સુધીનાં વર્ષોનો ઉલ્લેખ આવે છે.

દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાત પર પ્રસરતાં ધીમે ધીમે કલચુરિ સંવતની જગ્યાએ શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો. ચાલુક્યો પછી આ પ્રદેશમાં સત્તાશઢ થયેલા રાષ્ટ્રકૂટોનાં સર્વ દાનશાસનોમાં શક સંવત જ પ્રયોગ્યો છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કલચુરિ સંવતની છેલ્લામાં છેલ્લી ઉપલબ્ધ મિતિ વર્ષ ૪૯૦ (ઈ. સ. ૭૪૦)ની મળે છે, જ્યારે શક

સંવતની વહેલામાં વહેલી ઉપલબ્ધ મિતિ શક વર્ષ ૬૭૯ (ઈ. સ. ૭૫૭)ની મળે છે. આ પરથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ સંવત ઈ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં લુપ્ત થયેલો જણાય છે.

આ પ્રદેશના કલચુરિ રાજાએ આગળ જતાં એદિ દેશમાં સત્તારૂઢ થયા ત્યારે એમણે આ સંવત એદિ દેશમાં પ્રચલિત કર્યો. ૭૬ ત્યાં એ સંવત 'એદિ સંવત' તથા 'કલચુરિ સંવત' તરીકે ઓળખાયો.

૬. વિક્રમ સંવત

મૈત્રક કાલના છેવટના લાગમાં તેમજ અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરના પ્રતીહારોના શાસનની અસરથી વિક્રમ સંવત વપરાવા લાગ્યો. જમ્બિક-દેવના ધીણકીવાળા દાનશાસનમાં જણાવેલું વિક્રમ સંવત ૭૯૪નું વર્ષ એ ગુજરાતના પ્રાચીન લેખોમાં આપેલું વિક્રમ સંવતનું પહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ થાય, પરંતુ એ દાનશાસન બનાવટી હોઈ એની મિતિ કપોલકલ્પિત છે. ૭૭ ચાહમાન રાજા ભર્તૃવૃહ ૨ જ્ઞના હાંસોટવાળા દાનશાસનની મિતિમાં આપેલા વર્ષ ૮૧૩ની સાથે એના સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ વર્ષ વિક્રમ સંવતનું હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે. ૭૮ આમ વિક્રમ સંવત જે શતકોથી ગુજરાતમાં મુખ્ય સંવત તરીકે પ્રચલિત છે તે અહીં એના નવમા શતક પહેલાં પ્રચલિત થયો હોવાનું જણાતું નથી. ૭૯

આ સંવત ઈ. પૂ. ૫૮ થી શરૂ થયો જણાય છે. અનુશ્રુતિ અનુસાર આ સંવત ઉજ્જવનના રાજા શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો હોવાનું મનાય છે, પરંતુ ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીમાં એવો કોઈ શકપ્રવર્તક રાજા થયો હોવાનું સપ્રમાણ્ય ઇતિહાસમાં પ્રતિપાદિત થયું ન હોઈ તેમજ આ સંવતના નામનિર્દેશવાળી મિતિઓ એનાં અનેક આરંભિક શતકોને લગતી ૮૦ મળતી ન હોઈ એની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત રજૂ થયા છે.

કૃષ્ણસન જેવાના મત અનુસાર માળવાના રાજા હર્ષ વિક્રમાદિત્યે ઈ. સ. ૫૪૪ માં હણોને હરાવી વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો અને આ સંવતને પ્રાચીનતા આપવા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭-૫૬ માં શરૂ થયેલ સંવત સાથે સાંકળી દીધો. ૮૧ કનિંગહમ જેવાએ કૃષ્ણ સમ્રાટ કનિંગ્કને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો. ૮૨ કિલહોર્ને એક વિચિત્ર મત રજૂ કર્યો : એમણે કોઈ રાજાને આ સંવતનો પ્રવર્તક ન માન્યો, પરંતુ

વિક્રમકાલ(પરાક્રમેના કાલ અર્થાત્ શરદ ઋતુ)થી આ સંવતનો પ્રારંભ થયો એમ જણાવ્યું. ૮૩ કેટલાકે મહાક્ષત્રપ ચાળુકને, ૮૪ કેટકે માલવ રાજા યશોધર્માને, ૮૫ તો માર્શલ જેવાએ ગંધારના શક રાજા અજ ૧ લાને ૮૬ અને જયસ્વાલ જેવાએ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીને વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક માન્યો. ૮૭ એવા સૈકાના અંતભાગમાં ગુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જન્મે પશ્ચિમ ભારતના શકો પર વિજય મેળવી ઉજ્જન જીતી લીધું ત્યારથી એ ‘ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ જન(વિક્રમાદિત્ય) સાથે ‘વિક્રમ સંવત’માંનું ‘વિક્રમ’ નામ સાંકળવામાં આવ્યું હશે એ મત ઘણો પ્રચલિત છે.

ઉજ્જનના પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે માલવ દેશને શકોના શાસનમાંથી મુક્ત કરી ઈ. પૂ. ૫૭-૫૬ માં વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો એવી અનુશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે. ૮૮ પાંડેયના મત અનુસાર વિક્રમ સંવત એ રીતે માલવગણે શરૂ કરેલો, કૃતયુગ જેવા સમય દર્શાવતા આ સંવતને “ કૃત સંવત ” કહેવામાં આવ્યો ને આમળ જતાં માલવગણના મુખ્ય અગ્રણી વિક્રમનું નામ આ સંવત સાથે જોડવામાં આવ્યું. ૯૦ દિ. ચં. સરકારના મત અનુસાર વિદેશી વંશો દ્વારા સળંગ સંવતની પ્રથા અહીં પ્રચલિત બની; સીથો-પાર્થિયન રાજા વોનોનસે આ સંવત શરૂ કર્યો, જે શરૂઆતમાં કૃત , પછી માલવ પ્રજાને લઈને માલવગણ અને ચંદ્રગુપ્ત ૨ જન(વિક્રમાદિત્ય)ને લઈને વિક્રમ નામે ઓળખાયો. ૯૧

જે સમયે ઉત્તર ગુજરાતમાં વલ્લ્હી સંવત પ્રચલિત હતો અને દક્ષિણ લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટો દ્વારા શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો તે સમયે ઉત્તર લાટના ચાહમાન રાજા ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જનના (વિ.) સં. ૮૧૩ ની મિતિવાળા દાનપત્રમાં વિક્રમ સંવતનો પ્રયોગ એકાએક દેખા દે છે, એની પાછળ રપષ્ટ રીતે ત્યાંના ચાહમાન રાજાઓ પર સત્તા ધરાવતા ઉત્તરના ગુર્જર-પ્રતીહાર નરેશોના આધિપત્યની અસર જણાય છે. મૈત્રક કાલ પછી પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગુપ્ત-વલ્લ્હી સંવત ઉપરાંત વિક્રમ સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો અને એની પાછળ પણ ગુર્જર-પ્રતીહારોની અસર જણાય છે. એ પછી પરમાર અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશના શાસન દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ખૂબ પ્રચલિત બન્યો.

વિક્રમ સંવતનું પહેલું વર્ષ ઈ. પૂ. ૫૮-૫૭ બરાબર ગણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતની વર્ધગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિઓ હતી એ નક્કી કરવા ચાહમાન ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જનનું (વિ.) સં. ૮૧૩ની મિતિવાળું તામ્રપત્ર ઉપયોગી નીવડતું નથી, કારણ કે એમાં માસનો નિર્દેશ જ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ સંદર્ભમાં ઉત્તર ગુજરાતના ચાવડા વંશની અનુશ્રુતિઓમાં આપેલી મિતિઓની ચકાસણી કરવી યોગ્ય ગણાય. અણુહિલપાટકના સ્થાપક વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે જુદા જુદા ગ્રંથો તેમજ સેઓમાં જુદી જુદી મિતિઓ દર્શાવેલી છે. ૬૨ વિક્રમ સંવતમાં દર્શાવેલી આ બધી મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે મોટા ભાગની મિતિઓમાં આપેલ તિથિ સાથે વારનો મેળ મેસતો નથી. પ્રાયઃ આ બધી મિતિઓ પછીના સમયમાં ઉપગ્રવી કાઢેલી માલૂમ પડે છે.

અનુભૈત્રક કાલ દરમ્યાન વિક્રમ સંવતના પ્રયોગવાળા બહુ ઓછા લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચાલુક્ય રાજ અવનિવર્મા રજતું ઊનાવાળું દાનશાસન (વિક્રમ) સં. ૯૫૬ તું છે. સાહિત્યિક લેખોમાં હરિષેણની કૃતિ વૃહત્કથા^{૯૩} (વિ. સં. ૯૮૬) અને સપ્તમિતિભવપ્રમજ્જ-કથા^{૯૪} (વિ.સં. ૯૬૨) ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે આ કાલ દરમ્યાન વિ. સં. ના વર્ષોની ગણતરી કાર્તિકાદિ પદ્ધતિ મુજબ થતી હતી. માસગણના વિશે પૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. ચાવડા રાજ્યની અનુશ્રુતિઓમાં આ કાલને લગતી કેટલીક મિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ગણતરી પરથી આ મિતિઓ પાછળથી ઉપગ્રવી કાઢેલી જણાય છે.

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. મૂલરાજના પૂર્વજો પ્રતીહારોના શાસન નીચેના દક્ષિણ રાજસ્થાન-માંના 'ગુર્જરદેશ' સાથે સંકળાયેલા હતા અને પ્રતીહારોના રાજ્યમાં વિક્રમ સંવત પ્રચલિત હતો, આથી ગુજરાતમાં સોલંકી કાલના મોટા ભાગના અભિલેખોમાં તેમજ સાહિત્યિક લખાણોમાં રાજ્યના સંવત તરીકે વિક્રમ સંવતનો વપરાશ થયેલો માલૂમ પડે એ સ્વાભાવિક છે. આ કાલના શિલાલેખો, દાનપત્રો, મૂર્તિલેખો અને પ્રશસ્તિઓમાં વિ. સં. ૧૦૦૫(ઈ.સ. ૯૪૯)થી વિ. સં. ૧૩૫૮(ઈ.સ. ૧૩૦૨) સુધીની મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ સામાન્યતઃ જોવા મળે છે; કોઈકે વાર અધિક માસ અને સંવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલૂમ પડે છે; પ્રશસ્તિઓમાં નક્ષત્ર અને યોગનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે.

ઉત્તર ભારતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, જ્યારે ગુજરાતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિ છેક ભૈત્રક કાલથી વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી, ને કલચુરિ સંવતની તથા આગળ જતાં મહારાષ્ટ્રમાંથી આવેલ શક સંવતની અસરથી અર્ધાંત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હતી, આથી ઉત્તર

ભારતનો વિક્રમ સંવત જ્યારે ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો ત્યારે એની મૂળ પદ્ધતિમાં સ્થાનિક અસરને લક્ષ્યને પરિવર્તન થતું ગયું.

સોલંકી કાલની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે અહીં વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ મોટે ભાગે 'ગત' હતાં. એની વર્ષગણનાની પદ્ધતિમાં ચૈત્રાદિ કરતાં કાર્તિકાદિ પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી. કચ્છ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર- (હાલાર)માં પ્રાયઃ આષાઢાદિ વર્ષની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. એવી રીતે આ સંવતની માસગણનામાં પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિ કરતાં અમાંત પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી.

સંવત્સરોની ગણતરી પરથી માલુમ પડ્યું છે કે સંવત્સરરૂઠી ગણનામાં સાચા બાર્હરપત્ય સંવત્સરોનું ચક્ર પ્રચલિત હતું, જે ઉત્તર ભારતની સ્પષ્ટ અસર દર્શાવે છે. સામાન્યતઃ અધિક માસની ગણતરી બ્રહ્મસિદ્ધાંતની સુદમ પદ્ધતિ અનુસાર થતી હશે એવું અધિકમાસવાળી મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલુમ પડે છે.

સોલંકી કાલ પછીની વિક્રમ સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં પણ માલુમ પડ્યું છે કે આ સંવતનાં વર્ષ પ્રાયઃ 'ગત' હતાં; એનાં વર્ષ પ્રાયઃ કાર્તિકાદિ અને માસ પ્રાયઃ અમાંત હતાં.

એકંદરે જોતાં સોલંકી કાલથી વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ત્યારથી માંડી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત જ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત રહેલો છે. બ્રિટિશ શાસનકાલ દરમ્યાન લોકવ્યવહારમાં અન્ય પ્રદેશોની જેમ ગુજરાતમાં ઈસ્વી સન પ્રચલિત થતાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ મર્યાદિત થતો ગયો છે. છતાં ધાર્મિક પ્રસંગોએ એનું મહત્ત્વ ચાલુ રહ્યું છે. ગુજરાતમાં જોસતા વર્ષની ઉજવણી પણ વિક્રમ સંવતના કાર્તિક સુદિ પડવાએ ભારે ધામધૂમથી થતી હોય છે. ૯૫

વિક્રમ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા માટે વિક્રમ સંવતના વર્ષમાંથી કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૫૭ અને જાન્યુઆરીથી આસો સુધીના સમય માટે ૫૬ બાદ કરવા પડે છે. ૯૬

૭. સિંહ સંવત

સોલંકી રાજ્યોના કેટલાક અભિલેખોમાં સિંહ સંવતનો પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. આ બધા અભિલેખ સોરઠ(દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર)માંથી ઉપલબ્ધ થયા છે. આ

સંવતની મિતિઓ સિં. સં. ૩૨ થી ૧૫૧ સુધીની મળે છે. ૯૭ આ મિતિઓમાં 'સિંહ સંવત' એવું ૨૫૭ નામ જોવા મળે છે. એમાં માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ માલુમ પડે છે. આ સંવતની સાથે વિક્રમ કે વલ્મી સંવતનું વર્ષ પણ આપેલું હોય છે.

સિંહ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કર્યા છે. જેમ્સ ટોડ જેવાએ સૌરાષ્ટ્રમાંના દીવના ગોહિલોએ આ સંવત રચાવ્યો એમ જણાવ્યું.^{૯૮} વલ્લભજી આચાર્યે માંગરોળના ગોહિલ રાજા સહજિજને આ સંવતનો રચાપક માન્યો.^{૯૯} ગૌ. હી. ઓઝા^{૧૦૦} જેવાએ સૌરાષ્ટ્રના મંડલેશ્વર શ્રી સિંહને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો, પરંતુ પોરબંદરના કોઈ પણ લેખમાં શ્રી સિંહનો મહામંડલેશ્વર તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ સિંહ સંવતને ચૌતુક્ય રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે સાંકળ્યો અને જણાવ્યું કે સિદ્ધરાજે સોરઠ અને ખેંગારની જીતની યાદગીરી રૂપે આ સંવત શરૂ કર્યો.^{૧૦૧} એક રીતે આ મત વધુ સ્વીકાર્ય છે, છતાં એક મુદ્દો ઉપરિચિત થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ સંવત શરૂ કર્યો હોય તો પછી સોરઠ પૂરતો જ એનો પ્રયોગ મર્યાદિત કેમ રહ્યો. સંભવતઃ આ સંવત સિદ્ધરાજે સોરઠના વિજયની સ્મૃતિરૂપે શરૂ કર્યો હશે. આ સંવત સોરઠ દેશના કોઈ રથાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે જો એ રથાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોત તો સૌરાષ્ટ્રના મંડલેશ્વરોએ આ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો હોત.

હેમચંદ્રના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં^{૧૦૨} અવતા ઉલ્લેખ મુજબ કુમારપાલને પૂર્વીને ઋણમુક્ત કરી નવો સંવત શરૂ કરવાની પ્રેરણા મળી હતી. જયસિંહસરિતા કુમારપાલભૂષણચરિતમાં^{૧૦૩} પણ મૂલરાજ પહેલાના પૂર્વજ સિંહવિક્રમના સંદર્ભમાં આ હકીકત જણાવવામાં આવી છે. ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે રાજાએ રાજ્યને ઋણમુક્ત બનાવી સંવત શરૂ કરવાનો રહેતો.^{૧૦૪} દ્વયાશ્રય કાવ્યમાંના ઉલ્લેખ મુજબ સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધરસ દ્વારા મેળવેલ સ્વર્ણસિદ્ધિનાં સાધનો દ્વારા પોતાના રાજ્યને કરમુક્ત કરેલું અને એ રીતે એ સિદ્ધરાજ બન્યો હતો.^{૧૦૫} આ વિધાનને કુમારપાલને લગતા વિધાન સાથે સાંકળીએ તો એમાંથી એવું ક્લિત થાય છે કે સિદ્ધરાજે રાજ્યને ઋણમુક્ત કરી નવો સંવત પ્રવર્તાવ્યો હશે.

ગમે તેમ, આ સંવત માત્ર સોરઠમાં પ્રચલિત રહ્યો એ હકીકત છે, તો સિદ્ધરાજ નવા જીતેલા સોરઠ દેશને જ ઋણમુક્ત કરી શક્યો હશે ?

આ સંવતનાં વર્ષો સાથે આપેલાં વિક્રમ સંવત તથા વલ્લભી સંવતનાં વર્ષો પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનો આરંભ વિ. સં. ૧૧૭૦ (વલ્લભી સંવત ૭૬૫) અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૧૧૩-૧૪ ના અરસામાં થયેલો.

આ સંવતની વર્ષગણનાની બાબતમાં વલ્લભી સંવત અને વિક્રમ સંવતની સાથે આપેલી એની મિતિઓના એ સંવતોની મિતિઓ સાથેના તફાવત પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ નહિ, પણ ચૈત્રાદિ કે આષાઢાદિ હતાં, પરંતુ ચૈત્રથી જ્યેષ્ઠ સુધીની કોઈ નિર્ણાયક મિતિ મળી ન હોઈ એ એમાંથી કઈ પદ્ધતિ અનુસરાતી હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી. આ સંવતની ચક્રાસણીની મિતિઓ બહુ થોડી ઉપલબ્ધ હોવાથી એના માસ પૂર્ણિમાંત હતા કે અમાંત એ પણ હજી નિશ્ચય થઈ શક્યું નથી.

હાલ સિંહ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાનું ગણીએ, તો એની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા સિંહ સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૧૧૧૩ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૧૧૧૪ ઉમેરવા પડે.

આ સંવતનો ઉપયોગ સોરઠમાં મર્યાદિત રહેલો; ત્યાં પણ એનો ઉપયોગ વાઘેલા - સોલંકી કાલના અંત સુધીમાં સદંતર લુપ્ત થયો લાગે છે.

૮. વીરનિર્વાણ સંવત

જૈનોનાં સાંપ્રદાયિક લખાણોમાં ઘણી વાર ‘વીરનિર્વાણ સંવત’ પણ પ્રયોગ્ય છે. આ સંવત ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી શરૂ થયો ગણાય છે. ૧૦૭ કેટલીક વાર એને “જિનકાલ” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ સંવતનો ઉલ્લેખ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછીની પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીમાં થયો જણાતો ન હોઈ, એ સંવત એ પછી પ્રચલિત થયો લાગે છે. ૧૦૮

શ્વેતાંબર જૈન કવિ નેમિચંદ્રાચાર્યના “મહાવીરચરિય” (ઈ.સ. ૧૦૮૪)માં જણાવ્યું છે કે વીરનિર્વાણ પછી શક રાજા ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસે થશે. ૧૦૯ શ્વેતાંબર મેરુતુંગસૂરિએ પોતાની, ‘વિચારણી’માં નોંધ્યું છે કે જિનકાલ વિક્રમની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે શરૂ થયો. ૧૧૦ દિગંબર સંપ્રદાયના નેમિચંદ્ર રચેલા “તિલોયસાર” (૧૧મી સદી)માં પણ “મહાવીરચરિય”ના જેવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૧૧૧ દિગંબર જિનસેનસૂરિના ‘હરિવંશપુરાણ’માં તથા મેઘનંદિના ‘આવકાચાર’માં પણ વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષે શક રાજા થવાનો ઉલ્લેખ છે.

આમ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયમાં વીરનિર્વાણ સંવતનો આરંભ વિક્રમ સંવતની પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષ પહેલાં અને શક સંવતની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસ પહેલાં થયો હોવાની પરંપરા લાંબા કાલથી પ્રચલિત છે. મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ દિવાળીને દિવસે થયું ગણાતું હોઈ આ સંવત કાર્તિક સુદિ ૧ થી શરૂ થયો ગણાય છે, આથી વિક્રમ સંવતના કાર્તિકાદિ વર્ષમાં હમેશાં ૪૭૦ ઉમેરવાથી વીરનિર્વાણ સંવતનું વર્ષ આવે છે, જ્યારે શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી આસો સુધી ૬૦૪ અને કાર્તિકથી ફાગણ સુધી ૬૦૫ ઉમેરવા પડે. ૧૧૩ વીર નિર્વાણ સંવતના વર્ષમાંથી કા. સુ. ૧ થી ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી ૫૨૭ અને ૧ લી જાન્યુઆરીથી ફા. વ. ૩૦ સુધી ૫૨૬ બાદ કરવાથી ઇસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે. ૧૧૪

આ સંવત બહુધા જૈન ગ્રંથોમાં અને કવચિત્ જૈન અભિલેખોમાં પ્રયોજાયો છે. ૧૧૫ જૈન પંચાંગમાં વીરનિર્વાણ સંવત તથા વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે.

૯. હિજરી સન

અબ્દુનહેવના વેરાવળવાળા લેખમાં આ સંવતનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. ૧૧૬ આ લેખમાં આ સંવતનું નામ બોધક રસૂલ મહમદ સંવત એવું આપવામાં આવ્યું છે. પયગંબર મહમદની હિજરતથી શરૂ થયેલા આ સંવતને હાલ ‘હિજરી સન’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં આ સંવતના પ્રયોગવાળો આ સૌથી પ્રથમ લેખ છે. ૧૧૭ આ લેખમાં આ સંવતની સાથે ખ્રિસ્તી વ્રણ સંવતો—વિક્રમ, વલખી અને સિંહ—નો પણ ઉલ્લેખ થયેલો છે; જોકે આ લેખમાં માસ અને તિથિનો નિર્દેશ ભારતીય પ્રણાલી અનુસાર થયો છે.

હિજરી સન મૂળ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો. ‘હિજરી’ શબ્દ “હિજ્ર” ધાતુ પરથી બનેલ છે, જેનો અર્થ છૂટા પડવું એવો થાય છે. ઇસ્લામના સ્થાપક મહમદ પયગંબરે મક્કાથી મદીના હિજરત કરી ત્યારથી આ સંવતનો આરંભ થયેલો મનાય છે. મહમદ સાહેબે ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે એટલે કે ઇસ્લામના પ્રથમ રખિયા માસના ૬ મા દિવસે મક્કાથી હજ શરૂ કરેલી, પરંતુ હિજરી સંવતની શરૂઆત ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૧૫ મી જુલાઈ ૧૧૮ એટલે કે ઇસ્લામના પહેલા માસ મહોરમના પ્રથમ દિવસથી અર્થાત્ મહમદ પયગંબરની હજના આરંભના દિવસથી ૬૮ દિવસ પહેલી થયેલી માનવામાં આવે છે. ૧૧૮

આરંભમાં હિજરી સનનાં વર્ષ ચાંદ્ર-સૌર હતાં. મહમ્મદ પયગંબરના જીવનના અંતભાગ સુધી અર્થાત્ હિ. સ. ૧૦ (ઈ. સ. ૬૩૨) સુધી આ સંવતમાં અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતો. જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ૮ વર્ષમાં ૩ વખત અથવા ૧૯ વર્ષમાં ૭ વખત અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતા, પરંતુ આ અધિક માસને લીધે અરબ લોકો ગૂંચવણમાં પડવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે અધિક માસ નાખૂદ કરી ૧૨ ચાંદ્ર માસનું હિજરી વર્ષ ગણાવું શરૂ થયું.

અરબસ્તાનમાં દિવસો સ્થાયિતથી શરૂ થતા અને ખીજા દિવસના સ્થાયિત સમયે પૂરા થતા. મહિનાનો આરંભ પણ ચંદ્રની પહેલી કલાના દર્શનથી થતો. હિજરી સનના માસની લંબાઈ ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૪ મિનિટ અને ૨ સેકન્ડ ૧૨૦ હોવાથી એના માસ એકાંતરે ૩૦ દિવસના અને ૨૯ દિવસના ગણાય છે, પરંતુ ચાંદ્ર માસનું પ્રમાણ ૨૯ ૬ દિવસ કરતાં ૪૪ મિનિટ વધારે હોઈ દરેક ૩૦ વર્ષમાંથી ૧૧ વર્ષમાં છેલ્લા મહિનામાં ૧ દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. જો હિજરી સંવતના વર્ષને ૩૦ વડે ભાગતાં શેષ ૨, ૫, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૨૬ કે ૨૯ રહેતો જ “ખુત વર્ષ” ગણાય. એમાં છેલ્લો માસ ૨૯ ને બદલે ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવે છે. ૧૨૧

ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષ કરતાં ૧૧ દિવસ ટૂંકું હોઈ સૌર વર્ષનાં માસ અને ઋતુઓ સાથે એનો મેળ મળતો નથી, આથી હિજરી સનનું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ અને ઈસ્વી સનના સૌર વર્ષ કરતાં આગળ જતું જાય છે, આથી વિક્રમ સંવત તથા ઈસ્વી સન અને હિજરી સન વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જાય છે. હિજરી સનનું પહેલું વર્ષ ઈ. સ. ૬૨૨ માં શરૂ થાય છે, જ્યારે અર્જુનદેવના લેખમાં આવતા હિજરી સન ૬૨૨ અને ઈસ્વી સન વચ્ચેનું અંતર ૬૦૨ રહે છે. એ જ પ્રમાણે હિજરી સનનું ૧ લું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ૬૭૭ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે, જ્યારે હિજરી સન ૬૬૨ અને વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦ વચ્ચેનો તફાવત ૬૫૮ નો રહે છે. આમ વિક્રમ સંવત અને હિજરી સન ૧૨૨ તેમજ ઈસ્વી સન અને હિજરી સન વચ્ચેનો તફાવત એકસરખો રહેતો નથી.

હિજરી સન ૬૬૨ વાળા લેખમાં આ સનના મહિના અને તારીખનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ વિક્રમ સંવતની સાથે આ સંવતનો પ્રયોગ થયો હોવાથી અને ભારતીય પ્રણાલિનાં માસ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ થયો હોઈ વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હતાં એમ સાબિત કરવામાં હિજરી સનનું વર્ષ સહાયરૂપ થયું છે.

૧૦. આર્મેનિયન સંવત

ગુજરાતમાં આર્મેનિયન ખ્રિસ્તીઓ મુઘલ કાલમાં વસતા હતા. ૧૨૩ અમદાવાદ, ૧૨૪ સુરત ૧૨૫ વગેરે રથજોએ એમની કબરો આવેલી છે.

આ સંવતનો પ્રસાર કરનાર આર્મેનિયન લોકોનો પ્રદેશ આર્મેનિયા કાળા સમુદ્રની દક્ષિણે તેમજ ઈરાનની ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલ છે. આર્મેનિયન લોકોનો સંવત 'આર્મેનિયન સંવત' તરીકે ઓળખાય છે.

આ સંવતનો આરંભ ૧૧ મી જુલાઈ, ઈ. સ. ૫૫૨ થી થયેલો મનાય છે. વ્યવહારમાં આર્મેનિયન લોકોએ ઇબ્રિતના જૂના સંવતનાં અનિશ્ચિત વર્ષોનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ ધાર્મિક રીતે તો જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષો મુજબ તેઓ ગણતરી કરતા. એ અનુસાર દર ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું હોય છે, આથી તહેવારો બધી જ ઋતુઓમાં અને વ્યવહારમાં એક જ વખતે આવે છે. આર્મેનિયન લોકો યુરોપિયનો સાથેના વ્યવહારમાં આર્મેનિયન સંવત અને જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષોનો પ્રયોગ કરતા. ૧૨૬

આ સંવતના મહિના તેમજ દિવસ જુદી રીતે ગણાતા, પરંતુ અહીં પ્રયોજાયેલી મિતિઓ તો ઈસ્વી સનનાં મહિના અને તારીખો પ્રમાણે ગણાતી. ઈસ્વી સન અને આ સંવત વચ્ચેનો તફાવત ૫૫૨ નો રહે છે, એટલે કે આ સંવતના વર્ષમાં ૫૫૨ ઉમેરવાથી ઈસ્વી સનનો આંકડો મેળવી શકાય છે.

૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત

ખ્રિસ્તી સંવત હાલ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર અતિપ્રચલિત છે. એનો આરંભ રોમ શહેરની સ્થાપનાના ૭૫૪ મા વર્ષની પહેલી જાન્યુઆરીથી થયેલો મનાય છે. આ સંવત જેમની સાથે સંકળાયેલ છે તે ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ ત્યારે રોમ-સ્થાપનાના ૭૫૩ મા વર્ષની ૨૫મી ડિસેમ્બર થયેલો માનવામાં આવેલો. આગળ જતાં સંશોધનના પરિણામે એમનો જન્મ વસ્તુતઃ એની પહેલાં ૪ (કે ૮) વર્ષ વહેલો, પ્રાયઃ ઈ. પૂ. ૪ના ૫ મી એપ્રિલ ને શુભારે થયેલો એમ પ્રતિપાદિત થયું છે. ૧૨૭

આ સંવતનો પ્રવર્તક ઇટાલીનો શક જાતિનો ડિઓનિસીસ એક્સીગસ નામનો સાધુ (લગભગ ઈ. સ. ૪૯૬-૫૪૦) હતો. એણે ઈ. સ. ૫૨૫ માં પોપ સેઈન્ટ જોન ૧ દાની વિનંતીથી ઈ. સ. ૨૮ થી શરૂ થતા એલેક્ઝાન્ડ્રિયન સંવતમાં સુધારો કરી ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મથી ગણના કરી ખ્રિસ્તી સંવતનો આરંભ કર્યો.

કાલગણકો ઈ. પૂ. ૧ લી સદી અને ઈ. સ. ની ૧ લી સદી વચ્ચે શૂન્ય વર્ષનો સ્વીકાર કરતા નથી. ૧૨૮

ખ્રિસ્તી સંવતમાં ઇતિહાસ અને કાલગણનાનું સંકલન હોવાથી એ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યો. ઈ.લે. ૩માં એ ૮ મી સદીથી અને ક્રાન્સ, બેલ્જિયમ, જર્મની તેમજ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૮ મી સદીથી તથા ખીજા ઘણા ખ્રિસ્તી દેશોમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી પ્રચલિત બન્યો. રોમેનના ઘણાખરા ભાગોમાં ઈ. સ. ની ૧૪ મી સદી થી અને ગ્રીસમાં ૧૫ મી સદી પછીથી આ સંવત પ્રયોજવા લાગ્યો. ૧૨૯

આ સંવતનું વર્ષ ૩૬૫ (પ્લુટ વર્ષમાં ૩૬૬) દિવસોનું હોઈ સૌર ગણતરીનું છે. એના જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી માર્ચ વગેરે બાર મહિના છે. એમાં અમુક માસ ૩૧ દિવસના, ૧૪૦ તો ખીજા અમુક માસ ૩૦ દિવસના ૧૩૧ છે, જ્યારે ફેબ્રુઆરી માસ સામાન્ય રીતે ૨૮ દિવસનો હોય છે. આ રીતે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે, પરંતુ સૌર વર્ષ લગભગ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસનું હોઈ દર ચાર વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં ૨૯ મો દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. આ વર્ષને પ્લુટ વર્ષ (leap-year) કહે છે. જે વર્ષની સંખ્યાને ચારથી ભાગતાં શેષ ૪ ન વધે તે વર્ષને પ્લુટ વર્ષ ગણવામાં આવે છે; જેમકે ઈ.સ. ૧૬૬૮, ૧૬૭૨, ૧૬૭૬ વગેરે. ૧૩૨ તારીખ મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિની ગણાય છે.

યુરોપીયોના વસવાટ તથા શાસન દ્વારા આ સંવત ધીમે ધીમે ભારતમાં પ્રચલિત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી શરૂ થતા બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન એ ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત થયો. દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી પણ, એનાં શતકોના ૩૯ ઉપયોગને લઈને તથા એના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસારને લઈને, વ્યવહારમાં ઈસ્વી સનનો ઉપયોગ ઘણો વ્યાપક થયેલો છે, આથી ભારતીય ઇતિહાસમાં પણ કાલગણના પ્રાયઃ ઈસ્વી સનમાં આપવામાં આવે છે.

ઈસ્વી સનનાં વર્ષ સૌર હોઈ એમાં ઋતુકાલ બરાબર જળવાય છે, ૧૩૩ પરંતુ એના મહિનાઓના આરંભ-અંત કૃત્રિમ હોઈ એમાં સૂર્યની સંક્રાંતિનો કે ચંદ્રની કક્ષાની વધઘટનો ખ્યાલ આવતો નથી. વળી એના મહિનાઓની તારીખોની સંખ્યાનો ક્રમ ઘણો અનિયમિત અને અટપટો છે, આથી વિશ્વપંચાંગ- (World Calendar) ની સૂચિત યોજનામાં એના અમુક મહિના સળંગ રીતે ૩૦-૩૦ દિવસના અને બાકીના મહિના સળંગ રીતે ૩૧-૩૧ દિવસના રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જેથી એની સંખ્યા યાદ રાખવી ને ગણવી સરળ પડે. ૧૩૬

૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ (National Calendar)

ભારતમાં હાલ કાલગણનાની અનેક જુદી જુદી પદ્ધતિઓ ચાલે છે. એ સર્વ પદ્ધતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી સમગ્ર દેશ માટે એક શુદ્ધ અને એકસરખી પદ્ધતિ સૂચવવા માટે ભારત સરકારે ૧૯૫૨માં અધ્યા. મેધનાદ શહાના પ્રમુખપદે 'પંચાંગ-સુધારા સમિતિ' નીમી હતી. એનો અહેવાલ ૧૯૫૪ માં સરકારને સુપરત કરવામાં આવેલ. ૧૩૭ આ નવી યોજનાનો અમલ ૧૯૫૭ ની ૨૨ મી માર્ચ ને શુક્રવારથી થયેલ છે.

આ પંચાંગ-પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે :

(૧) દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદા જુદા સંવત ચાલે છે તેઓમાંથી 'શાલિવાહન શક' તરીકે ઓળખાતા શક સંવતને રાષ્ટ્રિય પંચાંગ માટે વસંત કરવામાં આવ્યો છે. આ સંવત ભારતના ઘણા ભાગમાં પ્રચલિત છે અને જ્યોતિષીઓએ એને પહેલેથી અપનાવેલ છે. એમાં ૭૮-૭૯ ઉમેરવાથી ઇસ્વી સનનું અને ૧૩૪-૧૩૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતનું વર્ષ આવે છે.

(૨) આ સંવતનાં વર્ષ સૂર્યની વાર્ષિક ગતિ અનુસાર ગણાય છે. એ વર્ષનો આરંભ સામાન્ય રીતે વસંતસંપાત પછીના દિવસે થાય છે. વસંતસંપાત સૂર્યની સાયન મેષ સંક્રાંતિએ, અર્થાત્ ૨૧ મી માર્ચના ચોવીસ કલાક દરમ્યાન અધવચ્ચ થતો હોય છે, તેથી રાષ્ટ્રિય પંચાંગનું વર્ષ સામાન્યતઃ ૨૨ મી માર્ચે શરૂ કરવામાં આવે છે.

(૩) સામાન્ય વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું હોય છે, દર ચાર વર્ષે એમાં એક દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. શક સંવતના જે વર્ષમાં ૭૮ ઉમેરતાં સરવાળાને (અર્થાત્ એ સમયે ચાલતી ઇસ્વી સનની સંખ્યાને) ચાર વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય તે વર્ષને 'ખુત વર્ષ' ગણી એમાં એક દિવસ ઉમેરાય છે; દા.ત. શક વર્ષ ૧૮૯૦, ૧૮૯૪, ૧૮૯૮ વગેરે. પરંતુ જ્યારે સરવાળાનો ૧૦૦ વડે ભાગ ચાલતો હોય ત્યારે એને ૪૦૦ વડે ભાગી શકાતો હોય તો જ 'ખુત વર્ષ' ગણવામાં આવે છે, નહિ તો એ સામાન્ય વર્ષ ગણાય છે; દા.ત. શક વર્ષ ૧૯૨૨, ૨૦૨૨, ૨૧૨૨, ૨૨૨૨, ૨૩૨૨ ઇત્યાદિમાં માત્ર ૧૯૨૨ અને ૨૩૨૨ 'ખુત વર્ષ' ગણાશે, બાકીનાં સામાન્ય ગણાશે. આ ગણતરી રચ્યતઃ તે તે શક વર્ષે આવતા ઇસ્વી સનના વર્ષ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે.

(૪) વર્ષના બાર માસ છે, જેના આરંભ-અંત સૂર્યની સંક્રાંતિના દિવસની નજીક આવે છે. એમાં પહેલો માસ સામાન્યતઃ ૩૦ દિવસનો ને પ્લુત વર્ષ હોય ત્યારે ૩૧ દિવસનો હોય છે. પ્લુત વર્ષ હોય ત્યારે એનો આરંભ ૨૨ મી માર્ચને બદલે ૨૧ મી માર્ચ થાય છે. પછીના પાંચ માસ ૩૧-૩૧ દિવસના ને એ પછીના છ માસ ૩૦-૩૦ દિવસના ગણાય છે, આથી દરેક માસ હમેશાં મુકરર તારીખે જ શરૂ થાય છે. આ માસ સાયન વર્ષના હોર્ન ઝકતુકાલ સાથે એનો પૂરો મેળ રહે છે.

(૫) આ મહિના સૌર હોવા છતાં એને ચાંદ્ર મહિનાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે,^{૧૩૯} પરંતુ આ મહિના ચંદ્રની કલાની વધઘટ દર્શાવતા નથી.

(૬) દિવસના આરંભ-અંત મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિના ગણાય છે.

રાષ્ટ્રીય પંચાંગનો ઉપયોગ સરકારે પોતાના પત્રવ્યવહારમાં તથા આકાશવાણીમાં ધરવી સનની સાથે સાથે કરવા માંડ્યો છે, આથી કેલેન્ડર તથા પંચાંગોમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ પદ્ધતિ લોકોમાં પ્રચલિત થતી નથી. આખા દેશમાં કાલગણનાની એકસરખી પદ્ધતિ પ્રચલિત થાય એ હેતુ સ્પષ્ટતઃ આવશ્યક છે ને ભારતીય પરંપરાના ચોક્કામાં રાખી એને ઘણું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ભારતનાં લગભગ બધાં ધાર્મિક વ્રતો તથા તહેવારો ચાંદ્ર માસની તિથિ પ્રમાણે ગણાય છે, આથી એ માટે તો ચાંદ્ર માસવાળા પંચાંગની જરૂર ચાલુ રહે છે. ને લૌકિક વ્યવહારમાં ધરવી સનનો ઉપયોગ લાંબા કાલથી ઘણો રૂઢ થયો હોઈ તેમજ વધતા જતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારને લઈને એનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હોઈ, અનેક પ્રદેશોની ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓના મિશ્રણવાળી આ નવી પદ્ધતિ લોકવ્યવહારમાં ભાગ્યેજ પ્રચલિત થાય એમ છે.

પાદટીપો

૧. ખારવેલના લેખમાં આવતા “મુરિય-કાલે” એવા એક સંભવિત પાઠ પરથી કેટલાકે ‘મૌર્ય કાલ’ નામે સંવત હોવાનું અનુમાન તારવેલું અને એ સંવત ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે શરૂ કરેલો હોવાનું ધારેલું (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 187, n. 1-2). પરંતુ “મુરિય-કાલે” એ પાઠ સંદિગ્ધ જ નહિ, અસ્વીકાર્ય ગણાય છે (Barua, *Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri-Khandagiri Caves*, p. 4).
૨. સાતવાહન શાસનોના અભિલેખોમાં પણ એ જ પદ્ધતિ રહેલી છે.
૩. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book II, Nos. 58, 62

૪. Ghosh, *PIHC*, 1931, p. 122; Altekar, *PIHC*, 1950, pp. 39 ff.; Sudhakar Chattopadhyay, *Sakas in India*, pp. 43 ff.; K. A. Nilkanta Sastri, *Comprehensive History of India*, Part II, p. 310
૫. કનિંગહામે ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલા સંવતને વિક્રમ સંવત માન્યો (*Numismatic Chronicles*, 1888, p. 232). જ્યારે રેપ્સને (*JRAS*, 1899, p. 365), લાંડારકરે (*IA*, 1918, pp. 76 ff.) અને રાયચૌધરીએ (*PHAI*, pp. 488 f.) આ સંવતને શક સંવત માન્યો.
૬. *JASB (NS)*, No. 47, p. 95
૭. જમીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ”, પૃ. ૧૮૬, પા. દી. ૧૧૦
૮. Fergusson, *JRAS*, Vol. XII, pp. 259 ff.; Oldenburg, *IA*, Vol. X, p. 214; Rapson, *CICBM*, p. 105, f. n. 4; Banerji, *IA*, Vol. XXXVII, p. 25; Raychaudhuri, *PHAI*, pp. 296 ff.; Ghosh, *IHQ*, Vol. V, p. 49; J. E. Van Lohuizen De Leeuw, *The Scythian Period*, Chapters I and 7; Sudhakar Chattopadhyay, *EHNT*, p. 78; Sircar, *Indian Epigraphy*, pp. 258 ff.
૯. Bhau Daji, *JBBRAS*, Vol. IX, pp. 139 ff.; Indrajī, *BG*, Vol. 1, Part 1, pp. 26 f.; Fleet, *JRAS*, 1913, pp. 966 ff.
૧૦. Cunningham, *NC*, 1888, p. 232; 1892, p. 44; Dubreuil, *AHD*, p. 35
૧૧. D. R. Bhandarkar, *JBBRAS*, Vol. XX, pp. 269 ff.
૧૨. Sten Konow, *EI*, Vol. XIV, p. 141
૧૩. શકનૃપતિરાજ્યાભિષેકસંવત્સર (વર્ષ ૫૦૦), શકનૃપતિસંવત્સર (વર્ષ ૫૩૪), શકનૃપસંવત્સર (વર્ષ ૭૩૫), શકનૃપકાલ (વર્ષ ૭૧૬), શક સંવત્ (વર્ષ ૮૩૨) (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 191)

શક સંવત સાથે શાલિવાહન નામ તો ઘણું મોટું સંકળાયું. આ નામનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ કન્નડ લાપામાં લખાયેલ સોમરાજની કૃતિ(શક સં. ૧૧૪૪-ઈ. સ. ૧૨૨૨)માં મળે છે. અભિલેખોમાં સૌ પ્રથમ પ્રયોગ યાદવ રાજ કૃષ્ણનાં તાસગાંવ દાનપત્રો(શક સં. ૧૧૭૨-ઈ. સ. ૧૨૫૧)માં લેવા મળે છે (Sircar, *IE*, p. 262).

હવે ‘શક’ ને ‘શાક’ એ શબ્દ સંવતના સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોજવા લાગ્યા.

૧૪. *IA*, Vol. XVII, p. 208
૧૫. ગત વર્ષોની પદ્ધતિ એટલે વર્ષસંખ્યા આપવામાં વર્તમાન (ચાલુ) વર્ષની નહિ, પણ ગત (ગયતીત) વર્ષ, અર્થાત્ છેલ્લા પૂરા થયેલ વર્ષની સંખ્યા ગણાય એ પદ્ધતિ; દા. ત. ગત પદ્ધતિએ વર્ષ ૧૮૯૦ = વર્તમાન પદ્ધતિએ વર્ષ ૧૮૯૧.
૧૬. તામિલનાડમાં શક સંવતમાં વર્તમાન વર્ષોની પદ્ધતિ હજુ પણ જળવાઈ રહી છે (Fleet, *CII*, Vol. III, p. 141).

૧૭. *IA*, Vol. XVII, p. 208

૧૮. ઇ. ત. શક વર્ષ ૧૮૬૦ ની બરાબર ઈ. સ. ૭^{મું} વર્ષ કાઠણ હોય તો એ વર્ષના ચૈત્ર સુદિ ૧૨૯ મી માય^(૧)થી પોષ સુદિ ૧૨ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૮ આવે, જ્યારે પોષ સુદ ૧૩(૧લી જાન્યુ.)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માય^(૧)) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૯ આવે

૧૯. ઇ. ત. શક વર્ષ ૧૮૬૦ ના ચૈત્ર સુદિ ૧ થી આસો વદિ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૪ અને શક વર્ષ ૧૮૬૦ ના કારતક સુદ ૧ થી ફાગણ વદ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે.

૨૦. અર્થાત્ ચૈત્ર માસથી શરૂ થતાં. ૨૧. અર્થાત્ પૂર્ણિમાની તિથિથી પૂરા થતા.

૨૨. અર્થાત્ અમાવાસ્યાની તિથિથી પૂરા થતા. ૨૩. ઓહા, માપ્રાણિ, પૃ. ૧૭૩

૨૪. લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કક બીભનાં આંતરેલી-છારેલી તામ્રપત્રોમાં મિતિ શક સંવત ૬૭૬(ઈ. સ. ૭૫૭)ની છે (*JBBRAS*, Vol. XVI, pp. 105 ff.).

૨૫. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવર્યકમાઘ્ય માં કૃતિના રચનાકાલની મિતિ શક સં. ૫૩૧(ઈ. સ. ૧૦૯)ની, જિનદાસગણિ મહત્તરની નન્દીસૂત્રવર્ણિ માં શક સં. ૫૬૮ (ઈ. સ. ૧૭૧-૭૭)ની, ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલા માં શક વર્ષ ૭૦૦(ઈ. સ. ૭૭૬)ની અને જિનસેનસૂરિના હરિવંશપુરાણ માં શક સં. ૭૦૫(ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪)ની જણાવેલ છે.

૨૬. આ સંવતની સાથે “શક” શબ્દ પ્રયોજાયો હોય તેવો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉત્તર ભારતમાં વરાહમિહિરની “વજ્રસિદ્ધાન્તિકા” માં લેવા મળે છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૧લા ના શક સં. ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા અભિલેખમાં લેવા મળે છે (*Sircar, IE*, p. 259, f. n. 2).

૨૭. દખ્ખણમાં ચાલુક્ય રાજાઓએ સૌ પ્રથમ શક સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ પુલકેશી પહેલાના શક સં. ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા બાદામીના ખડક લેખ(*Sircar, IE*, p. 259)માં મળે છે.

દખ્ખણના પ્રાચીન ચાલુક્યોએ આ સંવત ગુજરાતમાંથી અપનાવ્યો હોવો સંભવે છે એવું મિરાશીએ સૂચવ્યું છે (*V. V. Mirashi, Studies in Indology*, Vol. II, pp. 95 ff.).

૨૮. આમાંના દરેક સંવત્સરને અલગ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ સંવત્સરચક્રને સામાન્યતા: ‘બાહ્યસ્વય સંવત્સરચક્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં જે સંવત્સરચક્ર પ્રચલિત છે તે વસ્તુતઃ સાદ સૌર વર્ષોત્તું છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં સાચા બાહ્યસ્વય સંવત્સર પ્રયોજાય છે, અને પદ્ધતિઓમાં સંવત્સરોનાં નામ સરખાં છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં એનો આરંભ પ્રભવ સંવત્સરથી થાય છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં વિજય સંવત્સરથી થાય છે. શક સંવત સાથે વપરાયેલા સંવત્સર દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિના છે.

૨૯. *V. B. Ketkar, Indian and Foreign Chronology*, p. 42

૩૦. તરણેતરનો શિલાલેખ, જે ગાયકવાડના સેનાપતિ વિઠ્ઠલ બાબાજીને લાગતો છે, તેમાં પહેલાં શક વર્ષ અને પછી સંવત્સર વર્ષ આપેલું છે. આ લેખ ઈ. સ. ૧૮૧૧ નો છે (*Inscriptions of Kathiawad*, No. 185).
૩૧. રાષ્ટ્રીય ધંધાગતી પદ્ધતિનો પરિચય આ પ્રકરણને અતિ આપવામાં આવ્યો છે.
૩૨. R. N. Mehta and S. N. Chowdhary, 'Preliminary Note on the Excavations of the Devnimori Stupa,' *JOI*, Vol. XII, pp. 173 ff.
૩૩. Sircar, 'The Reckoning of the Kathika Kings,' *JOI*, Vol. XIV, p. 337
૩૪. જુઓ નીચે સંવત નં. ૫.
૩૫. K. V. Soundara Rajan, 'Andhra Ikshvaku Chronology and its Significance for Early History of Gujarat,' *JGRS*, Vol. XXV, p. 289
૩૬. K. F. Somapura, 'The Problem of the Kathika Dynasty in Gujarat,' *JOI*, Vol. XV, pp. 62 ff.
૩૭. Fleet, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III, No. 14; Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, Book III, No. 25; ગિ. વ. આચાર્ય, "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો," નં. ૧૫
૩૮. Fleet, *CII*, Vol. III, pp. 29 ff.
૩૯. ગુપ્ત સંવતના આરંભકાલ (વરો કેટલાક વિદ્વાનો ભિન્ન ભિન્ન મતવચ્ચે ધરાવે છે) ને ગુપ્તકાલની મિતિઓની ગણતરી પરથી અને બદલે બીજા જુદા જુદા આરંભકાલ સૂચવે છે. કનિંગહામે ગુપ્ત સંવતના આરંભ માટે ઈ. સ. ૧૧૬-૧૭૭ વર્ષ ગણાવ્યું હતું (*ASI*, Vol. X, pp. 111 f.; *A Book of Indian Eras*, pp. 53 ff.), શામ શાસ્ત્રીએ ગુપ્ત-વલ્લભી સંવતના આરંભ માટે ઈ. સ. ૨૦૦-૦૧ વર્ષ ૨૪૫ ક્રિષ્ટી હતું (*MAD, An. Rep.*, 1923, pp. 7 f.), જ્યારે ગોવિંદ પાઈએ આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૭૨-૭૩ માં થયો હોવાનું ગણાવ્યું હતું (*JIH*, Vol. XI, pp. 175 f.). કે. જી. શંકરે ગોવિંદ પાઈના મતને સમર્થન આપ્યું અને વલ્લભી સંવતનો આરંભ પણ એ જ વર્ષમાં થયો હોવાનું સૂચવ્યું (*NIA*, Vol. IV, pp. 419 ff.). મોઠા ભાગના વિદ્વાનો ગુપ્ત સંવતનું આરંભ-વર્ષ ઈ. સ. ૩૧૬-૨૦ હોવાનો મત ધરાવે છે.
૪૦. દા. ત. ગુપ્ત સંવત ૧૩૬ ના ચ. સુ. ૧૫ મી માર્ચ)થી માથ સુ. ૭ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૪૫૫ અને માથ સુ. ૮ (૧લી જાન્યુઆરી)થી દા. વ. ૩૦ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સુધી ઈ. સ. ૪૫૬ આવે.
૪૧. Fleet, *CII*, Vol III, p. 80
૪૨. *IA*, Vol. II, p 257; *EL*, Vol. XXVI, ff. 203 ff.; "ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભ-સૂચિ," ખંડ ૨, નં. ૧૭૮, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૨
૪૩. *JRAS*, Vol. VII, p. 354

૪૪. *JBBRAS*, Vol. VII, p. 30   ૪૫. *JRAS*, Vol. XII, p. 5
૪૬. *JBBRAS*, Vol. VII. p. 115; Vol. VIII, p. 247
૪૭. *JRAS* (NS), Vol. IV, p. 90   ૪૮. *Fleet, CII*, Vol. III, Introduction
૪૯. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પરિશિષ્ટ ૧-૨
- ૫૦-૫૧. *Sachau, Alberuni's India*, Vol. II, p. 7   ૫૨. *IA*, Vol. XI, p. 242
૫૩. વર્ષ માટે ત્યારે સંવત્ શબ્દ પ્રયોજતો, જે વરતુતઃ સંવત્સરનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. સંવત્ ને બદલે સંવ કે સં એવું વધુ સંક્ષિપ્ત રૂપ પણ પ્રયોજતું. હાલ જેને સંવત (Era) કહીએ છીએ તે અર્થમાં ત્યારે કાલ શબ્દ પ્રયોજતો.
૫૪. ધરસેન બીજાના સં. ૨૫૪ ના દાનપત્રમાં વૈશાખ વદિ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ જણાવવામાં આવ્યું છે (મૈ. ગુ., પરિ. ૧, નં. ૨૬).
૫૫. ધરસેન ચોથાના સં. ૩૩૦ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય માર્ગશિરોમા (મૈ. ગુ., પરિ. ૧, નં. ૫૬), શીલાદિત્ય ૩ બના સં. ૩૪૩ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય આષાઠનો (એજન, નં. ૧૩) બને એ જ રાત્રના સં. ૩૫૭ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય પોષનો (એજન, નં. ૭૧) ઉલ્લેખ આવે છે.
૫૬. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પૃ. ૧૭૭ થી
૫૭. જ્યારે ચાંદ્ર માસ દરમ્યાન સૂર્યની એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં સંક્રાંતિ ન થાય ત્યારે એ માસને ‘અધિક માસ’ ગણવામાં આવે છે. મધ્યમ માનની રચલ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાંદ્ર માસ હંમેશાં સૌર માસ કરતાં ટૂંકો રહેતો હોવાથી એમાં ગમે તે માસ અધિક હોવો સંભવે છે, પરંતુ રચલ માનની સૂક્ષ્મ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિયાળામાં ચાંદ્ર માસ કરતાં સૌર માસ ટૂંકો થતો હોવાથી માગસર અને પોષમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ ન થાય એવું ભાગ્યેજ સંભવે છે ને એ કારણે એ એ માસમાં અધિક માસ આવે એવું જવલે જ બને છે (ડ. ગં. શાસ્ત્રી, મૈ. ગુ., પૃ. ૫૭૯, પા. દી. ૭૩).
- મેષાદિ પદ્ધતિના પ્રાચીન નિયમને અનુસરતા કાલમાં અધિક માસ હંમેશાં દ્વિતીય માસ જ ગણાતા ને મૈત્રક રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં દ્વિતીય માસની જે મિતિઓ આપનામાં આવી છે તે અધિક માસની જ હોવાનું જણાય છે. દાનનો મહિમા અધિક માસમાં ગણાતો એ કારણે આ સ્વાભાવિક ગણાય.
- હાલ ચાંદ્ર માસનું નામ એ માસના આરંભમાં રહેલી સૂર્યની રાશિ અનુસાર પાડવામાં આવે છે. એમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતો ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ કહેવાય છે, પરંતુ પ્રાચીન કાલમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતા ચાંદ્ર માસને બદલે સૂર્યની મેષાદિ રાશિમાં પૂરો થતો ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ ગણાય એવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. માસના આરંભે સૂર્યની મીનાદિ રાશિ હોય ને માસના અંતે એની મેષાદિ રાશિ હોય એ બંને પદ્ધતિ અનુસાર માસનું ચૈત્રાદિ નામ પાડવામાં સમાન્ય રીતે કંઈ ફરક પડતો નથી, પરંતુ અધિક માસના નામકરણમાં ફેર પડે છે. હા. ત. મીનાદિ પદ્ધતિએ જે અધિક માસ પ્રથમ ચૈત્ર ગણાય તે મેષાદિ પદ્ધતિએ દ્વિતીય ફાલગુન ગણાતો (એજન, પૃ. ૫૮૦, પા. દી. ૭૩).

૫૮. મૈત્રક કાલ પછી વ. સં. ૫૦૦ થી ૬૪૫ સુધીની મિતિઓ મળે છે (ગૈ. ગુ., પૃ. ૫૮૨, પા. દી. ૮૦). “ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ”, ખંડ ૨, નં. ૧૭૪, ૧૮૮, ૨૫૮, ૨૫૯, ૩૦૩ અને ૩૯૨; D. B. Diskalkar, *Inscriptions of Kathiawad*, Nos. 5 and 9
૫૯. અનુ-મૈત્રક કાલથી સંવત્ શબ્દ હાલના અર્થમાં પ્રયોજવા લાગ્યો હતો.
૬૦. દા. ત. વલ્લી સંવત ૧૮૩ કા. સુ. ૧(૨૬ મી સપ્ટેમ્બર)થી માથ સુદિ ૧(૩૧મી ડિસે.) સુધી ઈ. સ. ૫૦૧ અને માથ સુદિ ૭(૧ લી જાન્યુ.)થી આસો વદ ૩૦ (૧૭ મી ઓક્ટોબર) સુધી ઈ. સ. ૫૦૨ આવે.
૬૧. Mirashi, *CII*, Vol. IV, Nos. 11, 12, 14 to 30; *EI*, Vol. XXXIV, pp. 117 f; “ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ”, ખંડ ૨, લેખ નં. ૧૨, ૭૦, ૮૨, ૯૧, ૬૪, ૯૬, ૧૦૧, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૯-૧૪૧
૬૨. Rapson, *Catalogue of the Andhra Dynasty, the Western Kshatrapas, the Traikutaka Dynasty etc.*, pp. 135 ff.
૬૩. ડા. ત. જુઓ Bhandarkar's List, No. 1232 (K. 896), 1233 (K. 898), 1239 (K. 910), 1242 (Ch. 919), 1249 (Ch. 933).
૬૪. *IA*, Vol. XIII, p. 76 ૬૫. *JAOS*, Vol. VI, p. 501
૬૬. *ASI*, Vol IX, pp. 112 f. ૬૭. *IA*, Vol XVII, pp. 215 ff.
૬૮. Mirashi, *CII*, Vol. IV, p. 10
૬૯. ઓક્ષા, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૧૭૪
૭૦. Mirashi, *op. cit.*, pp. 11 ff.
૭૧. દા. ત. કલચુરિ સંવત ૨૦૭ બરાબર વિક્રમ સંવત ૫૧૨ આવે ને એના કારતક સુદ ૧ (૨૮ મી સપ્ટેમ્બર)થી માથ સુ. ૭ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૪૫૫ અને માથ સુ. ૮(૧ લી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૩૦ (૧૫ મી ઓક્ટોબર) સુધી ઈ. સ. ૪૫૬ આવે.
૭૨. Mirashi, *CII*, Vol IV, p. 9 ૭૩. *History of India*, p. 30
- ૭૪-૭૫. Mirashi, *CII*, Vol. IV, Intro., pp. xxii ff.
૭૬. આ સંવત્સુ વહેલામાં વહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ ૫૬૩ નું મળે છે. એ પછી લગભગ ૧૩૧ વર્ષના ગાળા બાદ કલચુરિ સંવત ૭૨૪ થી ૯૧૩ સુધીનાં વર્ષ મળે છે.
૭૭. *IA*, Vol. XII, pp. 155 ff. ૭૮. *EI*, Vol. XII, pp. 197 ff.
૭૯. અમરેલીના મૃત્પાત્ર-ખંડ લેખમાં સં. ૩૪૪ની મિતિ આપવામાં આવી છે, અને એ રીતે આ વર્ષ વિ. સં.નું સૌ પહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ ગણાય (S. R. Rao, *Excavations at Amreli*, p. 92), પરંતુ ગુજરાતમાં આ સંવત એટલો વહેલો પ્રચલિત થયો હોય એવું લાગ્યેજ સંભવે છે. પ્રાયઃ આ વર્ષની સંખ્યા ૩૪૪ ને બદલે ૨૪૪ હોય અને એ વર્ષ શક સંવત્સુ હોય.

૮૦. વિક્રમ સંવતના નામવાળો પ્રયોગ ચાહમાન રાજ ચંદ્રમહાસેનના વિ. સં. ૮૬૮ (ઈ. સ. ૮૪૨-૮૪૩)ની મિતિવાળા ધૌલપુર શિલાલેખમાં ઉપલબ્ધ થાય છે (Bhandarkar's List, no. 27).
૮૧. JRS, 1870, p. 81
૮૨. ASI, Vol. II, p. 68
૮૩. IA, Vol. XX, p. 407
૮૪. Velendai Gopal Aiyar, *Chronology of Ancient India*, pp. 175 ff.
૮૫. Vikrama Volume, p. 119, f. n. 4
૮૬. JRS, 1914, p. 973; 1915, p. 119
૮૭. JBBRS, Vol. XVI, pp. 251 f.
૮૮. Sircar, IE, pp. 254 f.
૮૯. Vikrama Volume, pp. 483 ff.
૯૦. R. B. Pandey, *Indian Palaeography*, pp. 198 ff.
૯૧. D. C. Sircar, IE, pp. 254 ff.
૯૨. શ. યુ. મોદી, 'પાટણ સ્થાપનાનાં તારીખ વાર તિથિ', "કાન્તમાલા", પૃ. ૧૫૭-૫૮
૯૩. હરિવેણ, વૃહત્કથાકોશ, પૃ. ૩૫૫ ૬૪. સિદ્ધર્ષિ, ઉપમિતિભવપ્રપન્નકથા, પૃ. ૭૭૬
૯૫. R. K. Trivedi, *Fairs and Festivals of Gujarat*, p. 48
૯૬. ડા. ત. વિ. સં. ૨૨૫ના કારતક સુદ ૧(૨૨ મી ઓક્ટોબર)થી પોષ સુદ ૧૪ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૮ અને પોષ સુદ ૧૪(૧ લી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૨૦ (૬ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૬ આવે.
૯૭. Bhandarkar's List, Nos. 1461, 1463 1465 and 1466
૯૮. James Tod, *Travels in Western India*, p. 506, f. n. 1
૯૯. BG, Vol. VII, p. 543
૧૦૦. V. G. Ojha, *Bhavnagar Prācina Śodhasaṅgraha*, pp. 2 f
૧૦૧. BG., Vol. I, Part I, p. 176
૧૦૨. સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૧૦૨
૧૦૩. સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૧
૧૦૪. શ. યુ. મોદી, "સંસ્કૃત દ્વાપ્ત્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ", પૃ. ૭૫
૧૦૫. દ્વાપ્ત્રય કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૫૦
૧૦૬. ડા. ત. સિંહ સંવત ૧૫૧ માં ચૈત્ર સુદ ૧(૨૬ મી ફેબ્રુ.)થી પોષ સુદ ૧૨ (૩૧ મી ડિસે.) સુધી ઈ. સ. ૧૨૧૪ આવે અને પોષ સુદ ૧૩(૧ લી જાન્યુ.)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માર્ચ) સુધી ઈ. સ. ૧૨૧૫ આવે.
૧૦૭. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના ૫૨૧ વર્ષ વિશે અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે (મુનિ કલ્યાણવિજય, વીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના, પૃ. ૧૪૧-૫૦), પરંતુ અહીં આ સંવતનો આરંભ વર્તમાન ૩૬ વર્ષથી જ ગણાય છે.

૧૦૮. D. C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p. 322

૧૦૯. ગૌ. હી. ઓહા, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૧૬૩, ટી. ૨

૧૧૦. એજન, ટી. ૧. ૧૧૧. શ્લોક ૮૪૮ (એજન, ટી. ૩)

૧૧૨. એજન, ટી. ૩. આગળ જતાં કેટલાક દિગંબર જૈન લેખકોએ વીર-નિર્વાણ સંવત શક સંવતને બદલે વિક્રમ સંવતની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષે થયો હોવાની ગેરસમજ કરી છે. ખીબ કેટલાક દિગંબર જૈન લેખકોએ વળી શક સંવતથી ૪૬૧, ૬૭૭ કે ૧૪૭૯૩ વર્ષ પહેલાં વીરનિર્વાણ થયાનું જાણ્યું છે (એજન, પૃ. ૧૬૩).

૧૧૩. દા. ત. વી. નિ. સં. ૨૪૬૫ બરાબર વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે, જ્યારે કારતકથી કાગણ સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૦ અને ચૈત્રથી આસો સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૧ આવે,

૧૧૪. દા. ત. વીર નિર્વાણ સંવત ૨૪૬૫ બરાબર કા. સુ. ૧(૨૨ મી ઓક્ટોબર)થી પો. સુ. ૧૨ (૨૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૮ અને પો. સુ. ૧૩(૧લી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૩૦ (૯ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૯ આવે છે.

૧૧૫. R. B. Pandey, *Indian Palaeography*, Part I, p. 181

૧૧૬. *IA*, Vol. XI, p. 241

૧૧૭. ભારતમાં આ સંવતનો પહેલવહેલો પ્રયોગ મહમૂદ ગઝનવીના લાહોરમાંથી બહાર પાડવામાં આવેલા બે બાજુના લખાણવાળા સિક્કાઓમાં જેવા મળે છે, જેમાં દિજરી સન ૪૧૮-૧૯(ઈ. સ. ૧૦૨૭-૨૮)નો ઉલ્લેખ છે (ઓહા, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૧૧૧). સિક્કા પરના લખાણમાં સંસ્કૃતમાં આ સંવતને તાજિકીય સંવત્ એટલે તાજિક (આરબ) લોકોનો સંવત કહેવામાં આવ્યો છે (D. C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p. 309).

૧૧૮. આ દિવસ વિ. સં. ૧૭૮ની આવણ શુક્લ ૨ ને શુરુવારની બરાબરનો છે.

૧૧૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, p. 317

૧૨૦. *Report of the Calendar Reform Committee*, p. 182

૧૨૧. *Ibid.*, p. 180

૧૨૨. ઈ. સ. ૧૯૪૩-૭૬ દરમિયાન દિજરી સનના બરાબર વર્ષની સંખ્યા ૫૮૦ જેટલી ઓછી આવે છે. આમ આ તફાવત સમજ જતાં ઉત્તરોત્તર ઘટતો હોવાથી તફાવતનો એક નિશ્ચિત આંકડો રહેતો નથી, છતાં દિજરી સનમાંથી ઈસ્વી સન શોધવાની અને ઈસ્વી સનમાંથી દિજરી સન કાઢવાની પદ્ધતિઓ શોધવામાં આવી છે.

૧૨૩. M. S. Commissariat, *History of Gujarat*, Vol. II, p. 337

૧૨૪. લોર્ડ રીફીનના સમયનો (આર્મીનયન) સંવત ૧૦૭૭(ઈ. સ. ૧૬૨૮-૨૯)નો એક કબર-શિલાલેખ અમદાવાદમાં કાંકરિયા તળાવ પાસે મળેલો છે (E. L. Rapp, 'An Armenian Epigraph at Ahmedabad', *J. O. I.*, Vol. XVII, pp. 22 ff.

૧૨૫. M. S Commissariat, *op. cit.*, pp. 377 f.

૧૨૬. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 ff.

૧૨૭. D. C Sircar, *IE.*, p 279

૧૨૮-૧૨૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 f.

૧૩૦. ભન્યુઆરી, માર્ચ, મે, જુલાઈ, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર, ડિસેમ્બર

૧૩૧. એપ્રિલ, જૂન, સપ્ટેમ્બર, નવેમ્બર.

૧૩૨. ખરી રીતે સાચન સૌર વર્ષ ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ, ૪૬ સેકન્ડનું હોય છે, એટલે દર ચાર વર્ષે એક દિવસ હમેશાથી વર્ષની સરેરાશ લંબાઈ ૧૧ મિનિટ ૧૧ સેકન્ડ જેટલી વધી જાય, આથી દર ૪૦૦ વર્ષે બાકીનાં ત્રણ વર્ષોને પ્લુટ વર્ષ ન ગણીને એ ફરકનો ધણો ભાગ ધટાડવામાં આવે છે. શતક વર્ષોમાં જે વર્ષની સંખ્યાને ૪૦૦ વડે ભાગતાં શેષ ન વધે તેને જ ‘પ્લુટ વર્ષ’ ગણવામાં આવે છે; જેમકે ઈ. સ. ૨૦૦૦ને, પણ ૧૯૦૦, ૨૧૦૦, ૨૨૦૦, ૨૩૦૦ ને નહિ.

૧૩૩. સૌર સંક્રાંતિ પ્રમાણે આવતો અહીંનો મકરસંક્રાંતિનો તહેવાર આથી દર વર્ષે એક જ તારીખે આવે છે

૧૩૪. ભારતીય સંવતોમાં ૧૨ ચાંદ્ર માસનું વર્ષ હોય છે ને એમાં હગલગ ૨૧૧ વર્ષે એક અધિક માસ હમેશીને એનો સૌર વર્ષમાન સાથે મેળ મેળવવાનો રહે છે, તેથી ચાંદ્ર મિતિઓ પ્રમાણેના તહેવારોના તાતુકાલમાં થોડા દિવસોનો જ ફરક રહે છે. હિજરી સનનાં વર્ષોમાં ચાંદ્ર માસની સાથે એવો કંઈ હમેશા કરાતો ન હોઈ એમાં તહેવારોનો તાતુકાલ હંમેશાં બદલાયા કરે છે.

૧૩૫. ઈરાનનો જરથોસ્ત્રી સંવત, જે અહીંના પારસીઓના ધાર્મિક વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે તેમાં આરંભ મહિના ૩૦-૩૦ દિવસના ગણીને છેષ્ટ પાંચ ફાલતા દિવસ હમેશામાં આવે છે. એને ગાથાના દિવસ કહે છે, એને લઈને જરથોસ્ત્રી સંવતનાં વર્ષ ૩૬૫ દિવસનાં હોય છે. એ સૌર માનને અનુસરે છે, પણ એમાં પ્લુટ વર્ષનો પ્રબંધ ન હોઈ એનું વર્ષ ખરા સૌર વર્ષ કરતાં હગલગ ૦૧ દિવસ જેટલું ટૂંકું રહે છે. આ સંવતના વર્ષમાં ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધી ૬૩૦ અને એ પછી ૬૨૯ હમેશાથી ઈસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે.

૧૩૬. ભારતના રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં આવી જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે.

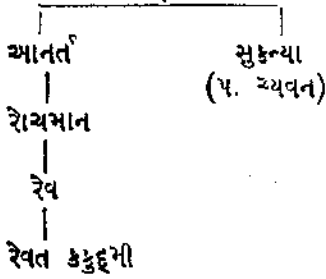
૧૩૭. *Report of the Calendar Reform Committee* (Government of India), 1955. વળી જુઓ હ. ગં. શાસ્ત્રી ‘રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડરની સરકારી યોજના’ “બુદ્ધિપ્રકાશ”, પુ. ૧૦૪, પૃ. ૬૦-૬૨, ૭૧-૭૯.

૧૩૮. અંગાણામાં સૌર માસ પ્રચલિત છે ને એને નિરચન મેપાદિ સંક્રાંતિ પ્રમાણે વૈશાખ આદિ ચાંદ્ર માસનાં નામ અપાયેલાં છે. તામિલનાડમાં એ ચૈત્ર આદિ નામે ઓળખાય છે, જ્યારે મલબારમાં એને મેપ આદિ સંક્રાંતિઓનાં નામ આપવામાં આવેલાં છે (Pillai, *Indian Chronology*, Table II).

વંશાવળીઓ

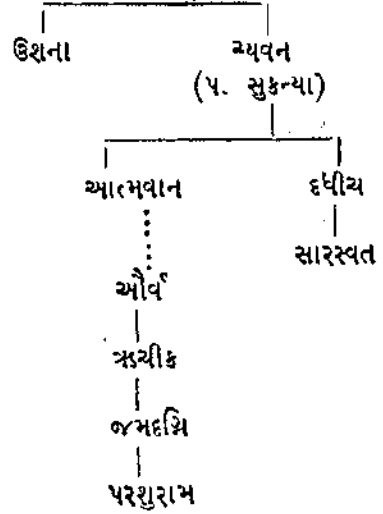
૧. શાર્યાતિ

શ્યાતિ

૨. ભૃગુઓ

ભૃગુ

૩. હૈહયો

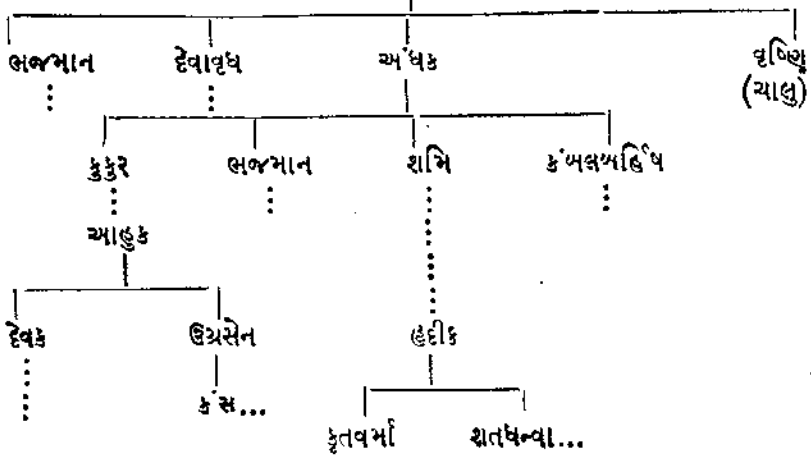
કૃતવીર્ય

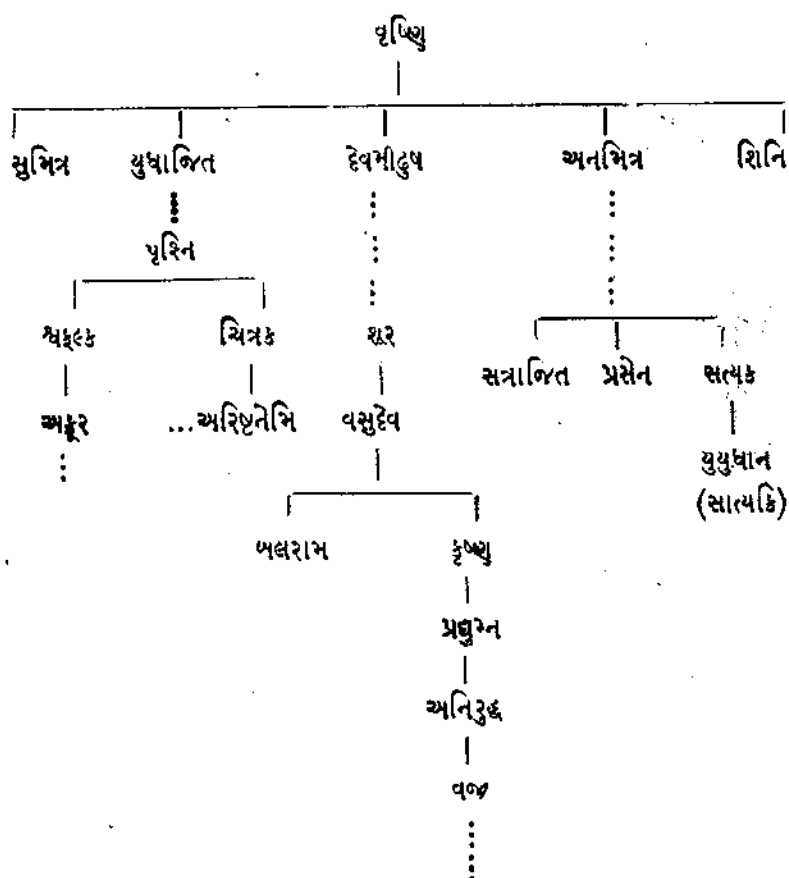
અર્જુન (કર્તાવીર્ય)

૪. યાદવો

સત્યત

ભીમ સાત્યત

संदर्भ सूचि

१. सामान्य

१. भूण संदर्भ

(अ) वेद

ऋग्वेद संहिता, भाग १-४

सायणाचार्यना भाष्य साथे

Ed. by Max Muller

वाराणसी; १८९१

तैत्तिरीय संहिता

सं. आशाशे दशरिनाथ शारत्री

पूना; १८००

मैत्रायणी संहिता

सं. श्रीपाद दामोदर सातवणेकर

औध; वि. सं. १८८८

अथर्ववेद संहिता

सायणाचार्यना भाष्य साथे

मुंबई; १८८५

एतरेय ब्राह्मण

सायणाचार्यना भाष्य साथे

पूना; १८८१

शतपथ ब्राह्मण

सायणाचार्यना भाष्य साथे

कलकत्ता; १८०५

गोपथ ब्राह्मण

सं. रा. बा. भिन्न अने द. अ. विद्या-

भूषण; कलकत्ता; १८७२

पंचविश ब्राह्मण

Eng. trans. by Dr. W. Caland

Calcutta; 1931

तैत्तिरीय धारण्यक, भा. १-२

सायणाचार्यना भाष्य साथे

पूना; १८८७-८८

बृहदारण्यक उपनिषद्

सं. सुरेश्वराचार्य

पूना; १८८२

जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण

सं. पं. रामदेव

बाहोर; १८२१

कौशिक सूत्र

Ed. by M. Bloomfield

New Haven; 1890

बौधायन धर्मसूत्र

Ed. by E. Hultzsch

Leipzig; 1884

(આ) ઇતિહાસ-પુરાણ

મહાભારત	ગ્રંથ ૧ થી ૧૭; પૂના; ૧૯૩૩-૧૯૬૧
મહાભારત, ભીષ્મપર્વ	સં. કૃષ્ણાચાર્ય અને વ્યાસાચાર્ય; કુંભકોણમ; ૧૯૦૭
હરિવંશ	-સં. રામચંદ્ર શાસ્ત્રી કિંજવડેકર પૂના (ચિત્રશાળા); ૧૯૩૬ -સં. પી. એલ. વૈદ પૂના; ૧૯૬૯
રામાયણ	ગ્રંથ ૧-૪; વડોદરા; ૧૯૬૦-૧૯૬૫
અગ્નિપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૦
કૂર્મપુરાણ	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૮૩
ગણ્ડપુરાણ	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૬૩
દેવીભાગવત પુરાણ	મુંબઈ; ૧૮૮૮
પદ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૯૪
બ્રહ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૯૫
બ્રહ્માન્ડપુરાણ	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૯૨
ભવિષ્યપુરાણ	મુંબઈ; ૧૯૫૯
મારકન્દેય પુરાણ	ગોરખપુર; વિ. સં. ૨૦૦૮ (પુનર્મુદ્રણ) વિ.સં. ૨૦૧૦
મત્સ્યપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૭
માર્કન્દેય પુરાણ	મુંબઈ; ૧૯૬૭
દુર્ગાસપ્તશતી-(સટીક)	મુંબઈ; ૧૮૯૪
Markandeya Purāṇa	Eng. trans. by F. E. Pargiter Calcutta; 1904
લિંગ પુરાણ	કલ્યાણ; ૧૯૮૧
વરાહ પુરાણ	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૮૦
વામન પુરાણ	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૮૬
વાયુ પુરાણ	પૂના; ૧૯૦૫
વિષ્ણુ પુરાણ	સં. મુનિલાલ શુપ્ત; વિ. સં. ૧૯૬૦
સ્કન્દ પુરાણ ખંડ ૧, ૫, ૭	મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૬૬-૬૭

કાલિકા પુરાણ

સં. ક્ષેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ

મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૬૪

ગર્ગ સંહિતા

મુંબઈ; ૧૯૧૦

(ધ) ખોદ્ધ ગ્રંથો

અપાદાન ભા. ૧-૨

સં. લિખ્યુ ને. ૬૨૫૫

પટણા; ૧૯૫૯

આર્યમન્જુશ્રીમૂલકલ્પ ભા. ૧-૩

સં. ગણપતિ શાસ્ત્રી

ત્રિવેન્દ્રમ; ૧૯૨૦, ૧૯૨૨, ૧૯૨૫

(ઇ) જૈન આગમ

અનુયોગદ્વારસૂત્ર-મલધારિહેમચન્દ્રસૂરિકૃત

મુંબઈ; ૧૯૨૪

વૃત્તિ સાથે

અંતકૃદ્દશાંગ અને અનુત્તરોપપાતિકદશાંગસૂત્ર ભાવનગર;

(સાનુવાદ)

વિ. સં. ૧૯૬૦

આચારાંગ સૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃતચૂર્ણિ સાથે રતલામ; વિ. સં. ૧૯૯૮

આશર્યકસૂત્ર ચૂર્ણિ

(પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ)

રતલામ

કલ્પસૂત્ર-શાન્તિસાગરસૂરિકૃત કૌમુદી ટીકા રતલામ; વિ. સં. ૧૯૬૨

જમ્બૂદ્વીપપ્રશ્નિ, વાચક શાન્તિચન્દ્રકૃત ટીકા મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૭૬

જ્ઞાતાધર્મકથા, અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ સાથે મુંબઈ; ૧૯૧૬

જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રાજ્ઞ, ભાગ ૧-૨ (સાનુવાદ) ભાવનગર; વિ. સં. ૧૯૮૬

નંદિસૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃત ચૂર્ણિ

રતલામ; ૧૯૨૮

નિશીયસૂત્ર, ચૂર્ણિ સ.થે

અમદાવાદ; ૧૯૫૨

મૃહત્વલ્પ સૂત્ર

સં. મુનિ ચતુરવિજય અને મુનિ

પુણ્યવિજય; ભાવનગર;

૧૯૩૩-૧૯૪૨

પિપ્પ્લનિર્યુક્તિ, મલયગિરિકૃત ટીકા સાથે

અમદાવાદ; વિ. સં. ૧૯૭૪

વિશેષાવશ્યકભાષ્યા જિનમદ્રગણિ

સં. રાજેન્દ્રવિજયજી

ક્ષમાશ્રમણકૃત ભા. ૧-૨

અમદાવાદ, વીર સં. ૨૪૮૬

વૃષ્ણિદક્ષા

(નિર્યાવલિકા માં મુદ્રિત)

મહેસાણા; સં. ૧૯૭૮

સૂત્રકૃતાજ્ઞચૂર્ણિ, જિનદાસગણિમહત્તરકૃત

સ્તલાભ; વિ. સં. ૧૯૯૮

(૬) આગમેતર જૈન ધર્મગ્રંથો

ક્ષેમેન્દ્ર

ઐચિત્યવિચારચર્ચા

મુંબઈ; ૧૮૯૫

જિનદત્તસૂરિ

ગળધરસાર્થશતક જૈન પુસ્તક પ્રચલિતસંગ્રહ,

જિનવિજયજી (સં.)

ભા. ૧; મુંબઈ; વિ. સં. ૧૯૯૯

---વિવિધગ્રન્થીયપટ્ટાવલીસંગ્રહ

મુંબઈ; ૧૯૬૧

(૭) જૈન ગ્રંથો અને કથાઓ

ચન્દ્રસૂરિ

મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર

(*Peterson's Fifth Report,*
pp. 7f.) Bombay; 1896

જિનપ્રભસૂરિ

વિવિધતીર્થકલ્પ (સં જિન વિજય)

શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૪

જિનવિજય મુનિ (સં.)

પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ

કલકત્તા, ૧૯૩૬

ધનપાલ

સત્યપુરીચશ્રીમહાવીરચત્સાહ

(સં. જિનવિજય)

“જૈન સાહિત્ય સંશોધક”, અંક ૩

અમદાવાદ; સં. ૧૯૮૪

નાલ્હ

વિસલદેવરાસો (સં. સત્યજીવન વર્મા)

કાશી; વિ. સં. ૧૯૮૧

પ્રભાચન્દ્ર

પ્રભાવકચરિત (સં. જિનવિજય મુનિ)

મુંબઈ; ૧૯૪૦

મેઘુજ્ઞાચાર્ય

પ્રબન્ધાચન્તામણિ (સં. જિનવિજય મુનિ)

શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૩

રાજશેઠ્ઠરસૂરિ

પ્રબન્ધકોશ (ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ)

સં. જિનવિજય; શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૫

સિદ્ધિસૂરિ

ઉપમિતિભવપ્રવચ્ચકથા

Bombay; 1918

હરિવેળ

વૃહત્કથાકોશ (Ed. by A. N. Upadhye); Bombay; 1943

(એ) શાસ્ત્રીય ગ્રંથો

અમરસિંહ

નામલિંગાનુશાસન (અમરકોશ); ૪ થી
આવૃત્તિ; સં. વાસુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી
પણ્ડીટર; મુંબઈ; ૧૯૧૩

ઉદ્ગટ મટ

કાવ્યાલંકારસંગ્રહ; મુંબઈ; ૧૯૨૮

કૌટિલ્ય

અર્થશાસ્ત્ર (ભા. ૧); સં. R. P. Kangle
મુંબઈ; ૧૯૬૦

—Eng. Trans. by R. Shamsastry
Ed. 7th; Mysore; 1961

પાણિનિ

અષ્ટાધ્યાયી (ગ્રંથ ૧-૨), સં. શ્રીશ ચન્દ્રવત્સુ
દિલ્હી; ૧૯૬૨

—સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ સહિત, મુંબઈ; ૧૯૩૦

—પાણિનીય શિક્ષા (શુઓ સિદ્ધાન્તકૌમુદી).

અચર્યાશિ મહ

તત્ત્વોપપ્ત્યર્થસિંહ

સં. પંડિત સુખલાલજી અને પ્રો.

૨. છો. પરીખ; વડોદરા; ૧૯૪૦

મરત

નાટ્યશાસ્ત્ર સં. પંડિત કેદારનાથ

મુંબઈ; ૧૯૪૩

મંથોજી શીક્ષિત

સિદ્ધાન્તકૌમુદી (સટીક), મુંબઈ; ૧૯૩૩

મમ્મટ

કાવ્યપ્રકાશ-સટીક

સં. રસિકલાલ છો. પરીખ

જયપુર; ૧૯૫૬

રાઝશેસર

કાવ્યમીમાંસા; આવૃત્તિ ૩ જી

સં. Dalal and Sastry

વડોદરા; ૧૯૩૪

વરાહમિહિર

પદ્ધતિસિદ્ધાન્તિકા, લાહોર; ૧૯૩૦

- બૃહત્સંહિતા, Pts. I-II, સં. સુધાકર દ્વિવેદી
Banaras; 1895-1899

વાગ્મટ

કાવ્યાનુશાસન, મુંબઈ; ૧૮૯૪

વાગ્મટ (ઉત્તરકાલીન)

વાગ્મટાલંકાર, મુંબઈ; ૧૯૩૩

વિનયચન્દ્રસૂરિ

કાવ્યશિક્ષા, સં. હ. ગં. શાસ્ત્રી

અમદાવાદ; ૧૯૧૪

હરગોવિંદદાસ હી. શેઠ

પાદ્યસદ્મહર્ણવો

સં. વા. શ. અગ્રવાલ અને માલવણિયા

વારાણસી; ૧૯૧૩

(એ) લલિત સાહિત્ય

ઉદ્યોતનસૂરિ

કુવલયમાલાકથા

સં. આ. ને. ઉપાધ્યે, મુંબઈ; ૧૯૫૯

કાલિદાસ

રઘુવંશ, મુંબઈ; ૧૮૯૮

- મેઘદૂત, મુંબઈ; ૧૯૩૫

કૃષ્ણ

રતનમાલા, (સં. અને અનુ.) કવિ

દલપતરામ ડા., અમદાવાદ; ૧૯૦૩

...

ચતુર્માળી-શૃંગારહાટ, સં. મોતીચંદ્ર તથા

વા. શ. અગ્રવાલ, મુંબઈ; ૧૯૫૯

જયસિંહસૂરિ

હમ્મીરમદમર્દન નાટક, સં. C. D.

Dalal, વડોદરા; ૧૯૨૦

નિનસેનસૂરિ

હરિવંશ-પુરાણ (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ)

સં. પંડિત દરબારીલાલ ન્યાયતીર્થ

મુંબઈ; ૧૯૩૦

...

જેસલમેર જૈનભાષાગારીય પ્રન્યાનાં સંજીવનમ્

સં. દલાલ અને ગાંધી, વડોદરા; ૧૯૨૩

દશ્બદી

દશકુમારચરિત

સં. ગોડબોલે અને શર્મા

મુંબઈ; ૧૯૩૬

...

પદ્યતન્ત્ર મા. ૧-૫; મુંબઈ; ૧૮૯૧-૯૬

પદ્મનાભ	કાન્હડદેવપ્રબંધ, આવૃત્તિ ૨૭ સં. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી અમદાવાદ; ૧૯૨૬
...	—ગુજ. અનુ. ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરી અમદાવાદ; ૧૯૨૪ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ સં. ચિ. ડા. દલાલ, વડોદરા; ૧૯૨૦
ભોજદેવ	સરસ્વતીવૃંદામરણ, મુ'બઈ; ૧૯૨૫
માઘ	શિશુપાલવધ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૦૫
બાળભટ્ટ	કાદમ્બરી, સં. પી. એલ. વૈદ્ય પૂના; ૧૯૩૫ —દર્શનચરિત (સંસ્કરણ ૬), મુ'બઈ; ૧૯૧૭
ચિંહદાસ	વિક્રમાદિક્કદેવચરિત મહાકાવ્ય સં. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી ભારદ્વાજ વારાણસી; ૧૯૫૮-૧૯૬૪
ચંદ્રપાલ	મોહરાજપરાજય નાટક સં. મુનિ ચતુરવિજયજી વડોદરા; ૧૯૧૮
ચંદ્રાચંદ્ર	મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ અનારસ; વીર સં. ૨૪૩૨
રાજશેખર	બાલરામાયણ સં. પંડિત ગોવિંદદેવ શાસ્ત્રી અનારસ; ૧૮૬૯
ચાત્યાચન	કામસૂત્ર (સટીક), (હિન્દી અનુવાદ) વારાણસી; ૧૯૬૪
ચિત્રમાધ	સાહિત્યદર્પણ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૫૧
સંઘદાસગણિ બાચક	વસુદેવહિન્દી (સ્વંદ ૧-૨) સં. ચતુરવિજય અને પુણ્યવિજય ભાવનગર; ૧૯૩૦-૧૯૩૧
સોમદેવ મટ્ટ	કથાસરિતાગર, મુ'બઈ, ૧૯૩૦ —હિંદી અન. ભા. ૧-૨

	અનુ. પંડિત કેદારનાથ શર્મા પટણા, ૧૯૧૦-૧૧
સોમપ્રભાચાર્ય	કુમારપાલપ્રતિબોધ, સં. મુનિ જિનવિજય વડોદરા; ૧૯૨૦
સોમેશ્વર	કીર્તિકૌમુદી, સં. પુણ્યવિજયસરિ મુંબઈ; ૧૯૧૧
	—સુરયોત્સવ મહાકાવ્ય સં. પંડિત અને પરબ, મુંબઈ; ૧૯૦૨
હેમચન્દ્ર	દ્વાપાત્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત), સં. કાથવટે, મુંબઈ; ૧૯૨૫-૧૯૨૧

(એ) અભિલેખો

Barua, B. M.	<i>Old Brahmi Inscriptions in Udayagiri-Khandagiri Caves Calcutta; 1929</i>
Bhandarkar, D. R. (Ed.)	"A List of Inscriptions of Northern India" (<i>EI</i> , Vols. XIX-XXI) Delhi; 1932, 1933, 1934
Diskalkar, D. B.	<i>Inscriptions of Kathiawad Bombay; 1938-41</i>
Fleet, J. F.	<i>Corpus Inscriptionum Indi- carum, Vol. III : In- scriptions of the Early Gupta Kings and Their Successors, Calcutta; 1888</i>
Gadre, A. S.	<i>Important Inscriptions from the Baroda State, Vol. I Baroda; 1943</i>
Mirashi, V. V.	<i>Corpus Inscriptionum Indi- carum, Vol. IV : In- scriptions of the Kalachuri-</i>

- Sircar, D. C. *Chedi Era (2 Parts)*
Ootacammund, 1955
Select Inscriptions bearing on Indian History and Civilization, Vol. I
Calcutta, 1942
- આચાર્ય, ગિરગ્નશંકર વલ્લભજી (સં.) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧-૩
મુબઈ; ૧૯૩૩, ૧૯૩૫, ૧૯૪૨
- ઓજા, વ. ગૌ. (સં.) ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ
Bhavnagar, 1887
- ઉપાધ્યાય, વાસુદેવ પ્રાચીન ભારતીય ઇમિલેશન્સના અધ્યયન
દિલ્લી; ૧૯૬૧

(બી) ધ્રીક-સેરિન

- McCrindle, J. W. *Ancient India as Described by Ptolemy*, Calcutta; 1927
- ... *The Periplus of the Erythraean Sea*
Eng. Trans. by Wilfred H. Schoff, Calcutta; 1912
- ગુપ્ત. અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા
અલિયાબાડા; ૧૯૬૦

(ક) ચીની

- Hiuen Tsiang *Buddhist Records of the Western World*, Eng. Trans. by S. Beal, London, 1906
- I-tsing *A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malaya Archipelago*, Eng. Trans. by J. Takakusu
Oxford; 1896

૨. અર્વાચીન ગ્રંથો

- Agrawala, V. S. *India as Known to Pāṇini*
Lucknow; 1953
- Altekar, A. S. *A History of Ancient Towns
and Cities of Gujarat and
Kathiawad*, Bombay; 1926
- Apte, V. S. *Practical Sanskrit-English
Dictionary*, Pts. I-III
Poona, 1957-1959
(Vide Jackson)
- Bhagvanlal *Hymns of Atharvaveda*
Bloomfield, M. Oxford; 1897
- Campbell, J. M. (Ed.) *Gazetteer of the Bombay
Presidency*, Vols. V, VIII, IX, Pt. I
Bombay; 1880, 1884 & 1901
- Commissariat, M. S. *History of Gujarat*, Vols. I-II
London; 1938; Bombay; 1957
- Cowell, E. B. *Jātaka Stories*, Vol. IV
London; 1927
- Cunnigham, A. *Ancient Geography of India*,
Calcutta; 1924
- Dey, N. L. *The Geographical Dictionary
of Ancient and Medieval India*
London; 1927
- Elliot and Dowson *History of India as told by its
own Historians*, Vol. I
London, 1867
- Jackson, A. M. T. *Gazetteer of the Bombay
Presidency*, Vol. I. Part I:
History of Gujarat, Early

- History prepared from notes by Bhagvanlal, Bombay; 1896*
- Macdonell, A. A. & Keith, A. B. *Vedic Index, Vols. I & II*
London; 1912
(Reprint) Varanasi; 1958
- Macdonell, A. B. *Vedic Mythology*
Strassburg, 1897
- *A Practical Sanskrit Dictionary, Oxford; 1924*
- Majumdar, M. R. (Ed.) *Chronology of Gujarat, Vol. I*
Baroda; 1960
- Majumdar, A. K. *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay; 1956
- Majumdar, R. C. (Ed.) *The History and Culture of the Indian People, Vol. II: Age of Imperial Unity (2nd edition), Bombay; 1953*
- Mehta, Mohanlal *Prakrit Proper Names, Vol. I*
Ahmedabad, 1970
- Pandya, P. P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
— *A Review, New Delhi; 1957*
- Pargiter, F. E. *The Puranic Text of the Dynasties of the Kali Age*
London; 1913
- Parikh, R. C. "Introduction to the History of Gujarat as Background to the Life and Times of Hemachandra", *Kāvyañuśāsana, Vol. II, Bombay; 1938*

- Rao, S. R. "Excavations at Rangpur, "
Indian Archaeology 1953-54
—A Review
New Delhi, 1954
- Sachau, Edward (Ed.) *Alberuni's India*, Vol. I
London; 1914
- Sankalia, H. D. *Studies in the Historical and
Cultural Geography and
Ethnography of Gujarat*
Poona; 1949
— *Pre-history and Proto-history
in India and Pakistan*
Bombay; 1962
- Woolner, A. C. *Asoka Text and Glossary*,
Parts I-II, London; 1924
- Watters, Th. *On Yuan Chwang's Travels in
India*, Vol. II, London; 1905
- નેશી, ઉ. વે. પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ)
અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- પરીખ, રામલાલ (સં.) ગુજરાત એક પરિચય, ભાવનગર; ૧૯૬૧
- દલાલ, સી. ડી. (સં.) પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ
વડોદરા; ૧૯૨૦
- મહેતા, ર. ના. પુરાવસ્તુવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧
- મુનશી, કનૈયાલાલ ભા. ગુજરાતની કીર્તિગાથા (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- વેદ, આપાલાલ ગ. નિર્ધનું આદર્શ, અંક ૧-૨
હાસિયા; ૧૯૨૭-૨૮
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૬૪

સાંકળિયા, હ. ધી.

“પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત,”

ગુજરાતની ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ)

અમદાવાદ; ૧૯૬૮

સાંડેસરા, બો. જી.

જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત

અમદાવાદ; ૧૯૫૨

૨. પ્રકરણવાર

[સામાન્ય સંદર્ભસૂચિમાં જણાવેલા ગ્રંથો સિવાયના ગ્રંથોની તથા
નિર્દિષ્ટ લેખોની]

પ્રકરણ ૧

Desai, B. N.

“ Metereology ”, *Indian National Congress, 66 th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat (INC. GG) Bhavnagar; 1961.*

Janki, V. A.

“Physical Features”, *INC. GG Bhavnagar; 1961*

Merh, S. S.

“Mineral Resources”, *INC. GG Bhavnagar; 1961*

Oza, H. P.

“ Sea-Coast ”, *INC. GG Bhavnagar; 1961*

Trivedi, R. K. (Ed.)

Census of India, 1961, Vol. V: Gujarat, Part I-A(i) Delhi; 1965

બેટ, રત્નમણિરાવ લી.

ખંભાતનો ઇતિહાસ

અમદાવાદ; ૧૯૩૫

દવે, નર્મદાશંકર લા.

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, મુંબઈ; ૧૮૮૭

દેસાઈ, ધર્મચંદ્રલાલ ઇ.

સુરત સોનાની મૂરત, સુરત; ૧૯૫૮

રાઠોડ, રામસિંહ

કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન

અમદાવાદ; ૧૯૫૯

- શાહ, પુ. જી. અને શાહ, ચં. કૃ. (સં.) ચરેતર સર્વસંગ્રહ, વિભાગ ૧
નડિયાદ; ૧૯૫૪
- શાહ, ચંદુલાલ 'ભૂમિપ્રકાશ'
ગુજરાત એક પરિચય
ભાવનગર; ૧૯૬૧
- શુક્લ, શિવશંકર 'પહાડો, નદીઓ અને યાત્રાધામો'
ગુજરાત એક પરિચય
ભાવનગર; ૧૯૬૧

પ્રકરણ ૨

- Merh, S. S. "Geology and Mineral Resources",
INC, GG, Bhavnagar; 1961
- Pigott, Stuart *Prehistoric India* (Reprint)
Middlesex; 1952
- દેરાસરી, ડા. પી. ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન. ઉત્તરાર્ધ
અમદાવાદ; ૧૯૩૨
- લાંકગિયા, હ. ધી. "સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના", પથિક, વ. ૭,
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- વાડિયા, ડી. એન. "ગુજરાતની ભૂસ્તરરચના",
ગુજરાતની ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

પ્રકરણ ૩

- Bhandarkar, D. R. *Asoka* (3rd Ed.)
Calcutta; 1955
- Divetia, N. B. *Gujarati Language and
Literature*, Vol. II
Bombay; 1932
- Trivedi, R. K. (Ed.) *Census of India, 1961, Vol. V:
Gujarat, Part I-A (i)*
Datta 1965

- જમીનદાર, રસેશ ચ. ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને
સંસ્કૃતિ : (અપ્રકટ મહાનિબંધ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૬
- જેશી, ઉમાશંકર પુરાણોમાં ગુજરાત
અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- દેસાઈ, ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૧૮
- શાસ્ત્રી, કે. કા. અનુશીલન, વડોદરા; ૧૯૪૮
— સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નમરીઓ :
માંગરોળ—સોરઠ, પોરબંદર; ૧૯૬૭
— “સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ગુજરાતના
ભૌગોલિક ઉલ્લેખોનો આરંભ”,
*Journal of the Gujarat Research
Society*, Vol. XI, Bombay
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત
ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ; ૧૯૫૫

પ્રકરણ ૪-૫

- Childe, Gordon *What Happened in History*
(Reprint), Middlesex; 1957
- Ehrhardt, Sophie and Kennedy, Kenneth *Excavations at Langhnaj,*
Port III : *The Human Skeletal*
Remains, Poona; 1965
- Foote, R. B. *The Foote Collection of Indian*
Prehistoric and Protohistoric
Antiquities : Catalogue,
Raisonne, Madras; 1914

- The Foote Collection of Indian²
Prehistoric and Protohistoric
Antiquities, Notes on their Ages
and Distribution, Madras; 1916
- Ghosh, A. (Ed.)   “Exploration and Excavation”,
Indian Archaeology 1957-58
—A Review, New Delhi; 1958
- Heras, S. J.   “Pre-history or Proto-history?”
JBORAS, Vol. XXVIII
Patna; 1942
- Malinowski   “Culture”, *Encyclopaedia of*
Social Sciences, Vol. IV (Reprint)
New York; 1935
- Rao, S. R.   “Excavation at Rangpur”,
Indian Archaeology 1953-54
—A Review
New Delhi; 1954
- Sankalia, H. D.   *Investigations into Prehistoric*
Archaeology of Gujarat
Baroda; 1946
—An Introduction to
Archaeology, Poona; 1965
—*Excavation at Langhnaj: 1944*
—63, Part I: *Archaeology*
Poona; 1965
—“Prehistory and Early
History of Kutch”,
JGRS, Vol. XXX
Bombay; 1968

Soundara Rajan

'Middle Stone Age Sites from
Kaira District in Gujarat,"
JOI, Vol. X, Baroda; 1960

Subbarao, B.

The Personality of India (2nd
ed.), Baroda; 1958

— "Archaeological Exploration
in the Mahi Valley", *JGRS*,
Vol. I, Bombay; 1939

જોશી, ઉમાશંકર જે.

પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ)
અમદાવાદ; ૧૯૪૬

મહેતા, ર. ના.

પુરાવસ્તુવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧

વાડિયા, ડી. એન.

"ગુજરાતની જુસ્તરરચના",
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

સાંકળિયા, હ. ધી.

"પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત",
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

— 'સૌરાષ્ટ્રના પાષાણયુગો', "પથિક," વ. ૭
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

— 'કુચમાં આદિ અશ્વયુગ',
"પથિક" દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૨૪
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

અકેરજી ૧-૭

Agrawala, V. S.

India as Known to Pāṇini
Lucknow; 1953

Bibby, G.

"Kurul 1966", *Antiquity*,
Vol. XXXII, Cambridge; 1958

Bridget and Raymond, Allchin

*The Birth of Indian
Civilization*, Middlesex; 1968

- Briggs, Buchanan "A Dated Seal connecting
Babylonia with Ancient India",
Archaeology, 20, No. 2 (1967)
- Chatterjee, B. K. & *Anthropology on the March*
Kumar R. D. Madras; 1963
- Childe, V. G. *New Light on the Most
Ancient East* (Last Reprint)
London; 1954
- Desai, B. N. "Meteorology", *INC. GG*
Bhavnagar; 1961
- Dhaky, M. A. "The Indian Civilization : Its
Origins, Authors, Extent and
Chronology", *Indian Prehistory:*
1964, Poona; 1965
- Dikshit, M. G. "Excavation at Rangpur, "
*Bulletin of the Deccan College
Research Institute*, Vol. XI
Poona; 1950
- Ghosh, A. (Ed.) "Excavation & Exploration"
*Indian Archaeology 1954-55
to 1962-63—A Review*
New Delhi, 1955-1963
- Heras, H. *Studies in Proto Sudo-Medi-
terranean Culture*, Bombay; 1953
- Hrozny, B. *Ancient History of Western
Asia, India and Crete*
New York, 1953
- Hunter, A. A. *The Script of Harappa and
Mohenjo-daro*, London; 1934

- Kane, P. V. *History of Dharmasāstra*,
Vol. IV, Poona; 1953
- Knorozov and others *Proto Indica*, Moscow; 1968
- Kramer, S. N. "Dilmun : Quest for Paradise",
Antiquity, June, 1963
- Lele, V. S. "Docks at Lothal"; *The Journal*
of the Institution of Engineers,
India, Poona Centre
- Oppenheim, A. L. "The Seafaring Merchants of
U. S.", *The Journal of American*
Oriental Society, 1954
- Pandya, P. P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
—A Review, New Delhi; 1957
- Parpola Asko
& Thers *Decipherment of the Proto-*
Dravidian Inscriptions of the
Indus Civilization
Copenhagen; 1969
- Piggott, Stuart *Prehistoric India* (Reprint)
Middlesex; 1952
- Rao, S. R. "The Excavation at Lothal",
Lalit Kala, Nos. 3-4
New Delhi; 1956-57;
Illustrated London News
London; Feb. 25, 1961 and
March 11, 1961
—"A Persian Gulf Seal from
Lothal", *Antiquity*, Vol.
XXXVII, 146
Cambridge, 1963

- "The Indus Civilization : Its Origin, Authors, Extent and Chronology", *Indian Prehistory : 1964*, Poona; 1965
- "Lothal and Susa", *Summary of Papers, International Congress Orientalists*, New Delhi; 1965
- "Shipping; and Maritime Trade of the Indus People", *Expedition*, Vol. VII, No. 3, Pennsylvania; 1965
- Presidential Address, *Proceedings of Historical Conference on Kelady Dynasty*, Shimoga; 1969
- Roy, S. K. *Indus Script Memorandum*, No. 1, New Delhi; 1963
- *Indus Script Memorandum*, No. 2; New Delhi; 1965
- Sankalia, H. D. "Early Man in India", *Journal Asiatic of Bombay*, Vols. 41-42, Bombay; 1968
- Sarkar, S. S. *Excavation at Lothal* (in the press)
- *Ancient Rares of Baluchistan, Punjab and Sindh*, Calcutta; 1964
- Sewell Seymour, R. B. "Human Remains", *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, Vol. II, London; 1931
- and Guha, B. S.

- Subbarao, B. "Archaeology and Tradition,"
The Personality of India
Baroda; 1956
- Thapar, B. K. 'Relations of the Indian
Chalcolithic Cultures,'
Indian Personality : 1964
Poona; 1965
- Wheeler, Sir Mortimer *Early India and Pakistan*
London; 1959

પ્રકરણ ૮-૮

- Ansari, Z. D. and
Mate, M. S. *Excavations at Dwarka*
Poona, 1966
- Athavale, V. B. 'Solution of Dwarka
Controversy',
Bhartiya Vidya, Vol. VIII
Bombay; 1947
- Bhattasali, N. K. 'Location of Kṛṣṇa's Capital
Dvāravati', *Indian Historical
Quarterly*, Vol. X, No.3
Calcutta; 1934
- Cowell, E. B. *Jātaka Stories*, Vol. IV
London; 1957
- Diwanji, P. C. 'Historical Value of Pauranik
Works," *Journal of Gujarat
Research Society*, Vol. I
Bombay; 1939
- Edwards, Paul (Ed.) *Encyclopaedia of Philosophy*,
New York; 1967
- Garraghan, G. J. *A Guide to Historical Method*
(4th Printing), New York; 1927

- Ghosh, A. (Ed) *Indian Archaeology 1956-57*
—*A Review*, New Delhi; 1957
- Hazra, R. C. *Puranic Records on Hindu Rites and Customs*
Dacca; 1940
- Katri, B. K. *Mother Goddess Kāmākhyā*
- Munshi, K. M. *Early Aryans in Gujarat*
Bombay; 1941
- Munshi, K. M. (Ed.) *Glory that was Gūjarades'a.*
Part I, Bombay; 1943
- Pargiter, F. E. *Ancient Indian Historical Tradition*, Delhi; 1965
- Saletore, B. A. "The Submarine Fire in Indian History," *Indian Culture*, Vol. II
Calcutta; 1936
- Sankalia, H. D. *Excavations at Maheshwar and Navadatoli*, Poona; 1958
- "Dwarka in Archaeology and Tradition", *The Times of India*, Bombay; 2nd June, 1963
- "Dwarka in Literature and Archaeology", *Journal of Asiatic Society of Bombay* (N. S.), Vol. XXXVIII
Bombay; 1963

प्रकरण १०-११

- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate
Giants from Ghumli",
Epigraphia Indica, Vol. XXVI
Delhi, 1942
- Ansari, Z. D. and Mate M. S. *Excavations at Dwarka*
Poona, 1960
- Belvalkar, S. K. *Systems of Sanskrit Grammars*
Poona, 1915
- Commissariat, M. S. *History of Gujarat*, Vol. I
London, 1958
- Diskalkar, D. B. "Some Copper-plate Grants
Recently Discovered"
JBBRAS (N. S.), Vol. III
Bombay, 1928
- Divatia, N. B. *Gujarati Language and
Literature*, Vol. II
Bombay, 1932
- Gadre, A. S. "The Viidi Copper-plates of
Sam. 297", *Proceedings and
Transactions of the VII All
India Oriental Conference*
Baroda, 1935
- "The Watson Museum Plates
of Dharasena II", *Indian
Historical Quarterly*, Vol. XV,
Calcutta, 1939
- Joshi, Kalyanrai N. "Existing Ancient Sites of
Dwarka", *Śārada-pīṭha*

- Pradīpa*, Vol. VIII, No. 2,
Dwarka, 1968
- Katri, B. K. *Mother Goddess Kāmākhyā*
- Khakhkhar, Dalpatram. *Report on Architectural and
Archaeological Remains in the
Province of Kacch, Bombay*
- Kielhorn, F. "Daultpura Plate of Bhojadeva
I of Mahodaya", *Epigraphia
Indica*, Vol. V
New Delhi, 1960
- Law, B. C. *Ancient Indian Tribes*
Lahore, 1926
- Mountains of India*
Calcutta, 1944
- Rivers of India*
Calcutta, 1944
- Majumdar, R. C. "Rise and Fall of the Pratihāra
Empire", *Age of Imperial
Kanauj*, Bombay, 1955
- Mankad, D. R. *Puranic Chronology*
Anand, 1951
- Mehta, R. N. *Excavation at Nagara*
Baroda, 1968
- "Sculptures at Dholaka"
*Bulletin of the Chunilal Gandhi
Vidyabhavan*, Nos. 6 & 7
Surat, 1960
- Motichandria *Geographical and Economic
Studies in the Mahabharata:*

- Upayana Parva*
Lucknow, 1945
- Munshi, K. M. *Glory that was Gurjaradeśa,*
Part III, Bombay, 1944
- Pandya, A. V. *New Dynasties of Medieval*
Gujarat
Vallabh Vidyanagar, 1969
- Pargiter, F. E. *Ancient Indian Historical*
Tradition, Delhi, 1962
- Sankalia, H. D. *Archaeology of Gujarat*
Bombay, 1941
- Shah, Umakant P. *Akota Bronzes*
Bombay, 1959
- Shastri, H. G. "A Maitraka Copper-plate
Grant from Kasindra",
Journal of the University of
Bombay, Vol. XIX, Part 4
Bombay, 1951
- "Palitana Plates of the Maitraka
King Dhruvasena I", *Journal*
of the Oriental Institute,
Vol. XII, No. 1, Baroda, 1962
- "The Location of the Raivataka
Hill near Dwarka", *Bulletin of the*
Chunilal Gandhi Vidyabhavan,
No. 10, Surat, 1963
- "Two Maitraka Copper-edicts
from Vadnagar", *JOI*, Vol.
XVII, Baroda, 1967

- “Tarasādi Plates of
Amoghavarṣa I”, *JOI*,
Vol. XX, Baroda, 1970
- Shastri, H. G., and
Dholakia, P. V. “Ambalas Plates of Saindhava
King Ahivarman”, *JOI*,
Vol. XIX, Baroda, 1970
- Sircar, D. C. “Rāstrakūṭa Charters from
Chinchani” and “Three Grants
from Chinchani”, *Epigraphia
Indica*, Vol. XXXII
Delhi, 1959
- “Ghumli Plates of Bāshkaladeva,
V. S. 1045”, *Epigraphia
Indica*. Vol. XXXI
New Delhi, 1960
- “Devali Plates of Govinda,
Valabhi 500”, *EI*, Vol. XXXV
New Delhi, 1962
- ગદ્દે, અ. શં. ‘વળાનાં પાંચ તામ્રપત્રો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”,
વર્ષ ૮૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૫
- ‘અણ્વરતુનાં બે તામ્રપત્રો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”,
વર્ષ ૮૮, અમદાવાદ, ૧૯૪૧
- ગાંધી, ન. ન. અને મહેતા,
દી. જી. (સં.) “પથદીપ”
ધોળકા, ૧૯૬૩
- ગૌદાની, હરિદાસ; ઢાંકી, મધુસૂદન
અને શાસ્ત્રી, હરિશંકર ‘મહિસાનો નન્દી અને બ્રાહ્મ પ્રતિમાઓ’,
“સ્વાધ્યાય”, વ. ૬, વડોદરા, સં. ૨૦૨૫
- જોટ, રત્નમણિરાવ બી. શુભરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ
અમદાવાદ, ૧૯૨૮
- ખંભાતનો ઇતિહાસ
અમદાવાદ, ૧૯૩૫

- ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામ યુગ, ખંડ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૪૫
- બેશી, ઉમાશંકર
પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ)
અમદાવાદ, ૧૯૪૬
- દવે, ક. ભા.
'ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો',
Journal of the Gujarat Research Society, Vol. XX
Bombay, 1958
- દ્વિવેદી, મણિભાઈ
પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત
નવસારી, ૧૯૪૦
- દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ.
'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા', "જનસત્તા",
તા. ૩૦-૧૧-૭૦ તથા તા. ૩૧-૧૩-૭૦
રાજકોટ, ૧૯૭૦
- ધ્રુવ, આનંદશંકર બા.
દિગ્દર્શન, અમદાવાદ, ૧૯૪૨
ધ્રુવ, હ. હ.
'કર્ણાવતીના પુરાતન લેખની ખંડિત સંસ્કૃત પ્રત', "સુદ્ધિપ્રકાશ", પુ. ૨૭
અમદાવાદ, ૧૮૮૦
- 'નરિયાદની વાવનો લેખ' "સુદ્ધિપ્રકાશ",
વ. ૩૦, અમદાવાદ, ૧૮૮૩
- પાઠક, જગજીવન કાળિદાસ
મકરધ્વજવંશી મહીપવાળા, પોરબંદર
ભટ્ટ, નર્મદાશંકર ત્ર્યં. (અનુ.)
કુમારિકા ખંડ અથવા રતંભતીર્થ-
માહાત્મ્ય, ખંભાત, ૧૯૬૧
- મહેતા, દેવશંકર ના.
નાગર મહિમા
વિસનગર, ૧૯૫૮
- મહેતા, માનશંકર પી.
નાગરોત્પત્તિ
ભાવનગર, ૧૯૨૨
- મહેતા, રમણલાલ ના.
'નાગરખંડ-સમયાંકન', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૭
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૫

- માંકડ, ડોલરરાય રં. 'સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૬
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૫
- રાઠોડ, રામસિંહજી કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્ણન
અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- વૈદ્ય, બાપાલાલ ગ. નિર્ધન આદર્શ, અંક ૨
હાંસોટ, ૧૯૨૮
- શાસ્ત્રી, કે. કા. 'રૈવતક ગિરિ અને દારકા', "પથિક",
વર્ષ ૬, અં. ૨, અમદાવાદ, સં. ૨૦૨૨
- સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ :
માંગરોળ—સોરઠ, પોરબંદર, ૧૯૬૭
- 'પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ ભૂતિઓ',
"વિદ્યાપીઠ", વર્ષ ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- 'અમદાવાદનો સંસ્કાર-વારસો'
"સ્વાધ્યાય", વ. ૯
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૬
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
વિભાગ ૧-૨ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, વ્રજલાલ કા. નાગરપુરાવૃત્ત (હસ્તપ્રત)
દાર્જિલિંગ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- 'સંગળુના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર
પડેલો પ્રકાશ', "ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ : ૨૧મું સંમેલન : હેવાલ"
કલકત્તા, ૧૯૬૨
- 'આશાપલ્લી—કર્ણાવતી—અમદાવાદ',
"વિદ્યાપીઠ", વ. ૨, અમદાવાદ, ૧૯૬૪

- ‘રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં બે અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન’, “ભુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૧૧૭ અમદાવાદ, ૧૯૭૦
- ‘મહિસાના નંદીના લેખ પર એક દૃષ્ટિપાત’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૭ વડોદરા, સં. ૨૦૨૫
- શાહ, ઉમાકાન્ત પ્રે. ‘ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પંડિતો’, “ભુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૯૬ અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- ‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ’, “સ્વાધ્યાય”, પુ. ૧ વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૦
- સાહેબરા, ભોગીલાલ જયચંદ્રભાઈ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદી (ગુજ. અનુ.-વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય) અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- બોક્ષા, દશરથ, ઔર શર્મા, દશરથ (સં.) રાસ ઓર રાસાન્વયી કવિતા—આબુરાસ વારાણસી, વિ. સં. ૨૦૧૬
- વીક્ષિત, શં. બા. ભારતીય જ્યોત્ષિષ, હિંદી મનુ.-શારંગદેવી શિવનાથ, પ્રયાગ, ૧૯૫૭

પ્રકરણ ૧૨

- Bhandarkar, D. R. “Foreign Elements in the Hindu Population”, *Indian Antiquary*, Vol. XI, Bombay, 1911
- Chatterji, S. K. “Presidential Address”, *Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference*,

- 17th Session
Ahmedabad, 1953
- Hiralal "The Kalacuris of Tripuri",
*Annals of the Bhandarkar
Oriental Research Institute*,
Vol. LX, Parts II-IV, Poona, 1928
- Hutton, J. H. *Caste in India*
Bombay, 1951
- Kane, P. V. *History of Dharmaśāstra*,
Voll. II. Pt. 1, Poona, 1921
- Majmudar, M. R. (Ed.) *Chronology of Gujarat*
Baroda, 1960
- Majmudar, M. R. *Cultural History of Gujarat*
Bombay, 1965
- Majumdar, A. K. *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay, 1956
- Rapson, E. J. *Catalogue of the Coins of
Andhra Dynasty, the Western
Kshatrapas etc.*, London, 1908
- Tod, James *Annals and Antiquities of
Rajasthan, Vols. I-III*
London, 1920
- Trivedi, H. R. *The Mers of Saurashtra*
Baroda, 1961
- નેટ, રત્નમણિરાવ બી. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ધર્મશાસ્ત્ર
યુગ, ખંડ ૧ (આવૃત્તિ ૨ જ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- દેવે, નર્મદાશંકર લાલશંકર કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, સુબંધ, ૧૮૮૬
દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, જૂનાગઢ, ૧૯૬૮

- દ્વાર્ધસ એ. કિ. રાસમાળા, ભા. ૧ (અનુ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ), ૩ જી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૨
- મુનશી, કનૈયાલાલ મા. ચક્રવર્તી ગુર્જરા, અમદાવાદ, ૧૯૬૬
- શાસ્ત્રી, કેશવરામ કા. 'પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ',
"વિદ્યાપીઠ", વ. ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
વિભાગ-૧-૨ (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ, ૧૯૬૪
- સાહેસરા, બો. જ. જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- ઓજા, ગૌરીશંકર હી. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, જિલ્દ ૧-૨
અજમેર, ૧૯૨૭, ૧૯૩૨

પ્રકરણ ૧૩

- Aiyar, Valendai Gopal *Chronology of Ancient India*
Madras, 1901
- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate
Grants from Ghumli", *EI.*,
Vol. XXVI, Delhi, 1942
- "The Date of Nahapāna",
Proceedings of Indian History
Congress, Nagpur Session, 1950

- Benerji, R. D. "The Scythian Period of Indian History", *Indian Antiquary*, Vol. XXXVII, Bombay, 1908
- Bhandarkar, D. R. "Dekkan of the Satavahana Period", *Indian Antiquary*, Vol. XLVII-XLIX, Bombay, 1918-1920
- Bhandarkar, R. G. 'The Morbi Copper-Plate', *IA*, Vol. II, Bombay, 1883
- Bhattasali, N. K. "Location of Kṛṣṇa's Capital Dvāravati", *Indian Historical Quarterly*, Vol. X, Calcutta, 1934
- Chattopadhyay, Sudhakar *Early History of North India* Calcutta, 1958
—*Sakas in India* (Ed. 2nd) Santiniketan, 1967
- Cunningham, A. *A Book of Indian Eras* Calcutta, 1883
—"The Gupta Era", *ASI*, Vol. X, Calcutta, 1880
- Dubernil, G. J. *Ancient History of the Deccan* Pondicherry, 1920
- William, L. R. C. "Chronology", *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI (11th ed.), Cambridge, 1910
- Fleet, J. F. "A Note on the Epoch and Reckoning of the Saka Era," *IA*, Vol. XVII, Bombay, 1888

- Ghosh, H. C. "The Date of Kaniska",
Indian Historical Quarterly,
Vol. V, Calcutta, 1929
- Govind Pai, M. 'The Gupta and the Valabhi Eras',
Journal of Indian History, Vol.
XI, Madras, 1933
- Hultzsch, E. "A Grant of Arjunadeva of
Gujarat, dated 1264 A. D."
IA, Vol. XI, Bombay, 1882
- Indraji, Pandit Bhagwanlal "A New Gurjara Copper-plate
Grant", *IA*, Vol. XIII
Bombay, 1884
- Jayaswal, K. P. *History of India-150 A. D.
to 350 A. D.*, Lahore, 1933
- Ketkar, V. B. *Indian and Foreign Chronology*
Bombay, 1923
- Kielhorn, F. "The Epoch of the Kalachuri or
Chedi Era", *IA*, Vol. XVII
Bombay, 1888
- Lahiri, N. C. (Ed.) *Report of the Calendar Reform
Committee, Government of India*,
New Delhi, 1955
- Mehta, R. N. and
Chowdhary, S. N. "Preliminary Note on the
Excavation of the Devnimori
Stupa", *JOI*, Vol. XII
Baroda, 1962
- Mirashi, V. V. *Studies in Indology*, Vol. II
Nagpur, 1961
- Mookerji, R. K. (Ed.) *Vikrama Volume*
Ujjain, 1948

- Nilkant Sastri, K. A. (Ed.) *Comprehensive History of India*,
Vol. II, Bombay, 1957
- Oldenburg, H. "On The Dates of Ancient
Indian Inscriptions and Coins",
IA, Vol. X, Bombay, 1881
- Pandey, R. B. *Indian Paleography* (2nd Ed.)
Varanasi, 1957
- Pillai, L. D. *Indian Chronology*
Madras, 1911
- Rao, S. R. *Excavation at Amreli*
Baroda, 1966
- Rapp, E. L. "An Armenian Epigraph at
Ahmedabad", *JOI*, Vol. XVII
Baroda, 1967
- Rapson, E. J. *Catalogue of the Indian Coins
in the British Museum, Vol. IV*
London, 1908
- Raychaudhuri, H. C. *Political History of Ancient
India* (5th Ed.), Calcutta, 1950
- Sachau, E. C. (Ed.) *Alberuni's India*, Vol. II
London, 1910
- Sanker, K. G. "The Epoch of the Gupta
Era", *NIA*, Vol. III
Bombay, 1941
- Sircar, D. C. *Indian Epigraphy*
Delhi, 1965
- Mudgapadra Grant of Yuvarāja
Śrīyāśraya Śilāditya", *EI*,
Vol. XXXIV, Delhi, 1961

- “ The Reckoning of the Kathika Kings ”, *JOI*, Vol. XIV
Baroda, 1964
- Sompura, K. F. “ The Problem of the Kathika Dynasty in Gujarat ”, *JOI*, Vol. XV, Baroda, 1965
- Soundara Rajan, K. V. “ Andhra-Ikshvaku Chronology, its Significance for Early History of Gujarat ”, *JGRS*, Vol XXV, Bombay, 1963
- Tod, James *Travels in Western India*
London, 1839
- Trivedi, R. K. *Fairs and Festivals of Gujarat*
Ahmedabad, 1961
- Van Lohuizen De Leeuw, J. F. *The Scythian Period*
Leiden, 1949
- પરીખ, પ્રવીણચંદ્ર ચિ. (સં.) ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ, ખંડ ૨, અભિલેખો, અમદાવાદ, ૧૯૬૨
- મેહટા, રા. ચુ. ‘ પાટણસ્થાપનાના તારીખવાર તિથિ ’,
“ કાન્તમાલા ”, અમદાવાદ, ૧૯૨૪
- સંસ્કૃત દ્વાપાય ધાવ્યમાં મધ્યકાલીન સામાજિક સ્થિતિ, અમદાવાદ, ૧૯૪૨
- શાસ્ત્રી, હ. ગં. ‘ રાષ્ટ્રીય કેલેન્ડરની સરકારી યોજના ’,
“ શુદ્ધિપ્રકાશ ”, અમદાવાદ, ૧૯૫૭
- મુનિ, કલ્યાણવિજય વીરનિર્વાણ ધૌર જૈન કાલગણના
જાલોર, વિ. સં. ૧૯૮૭
- બોક્ષા, ગૌરીશંકર દી. ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (ત્રીસરા સંસ્કરણ)
દિલ્લી, વિ. સં. ૨૦૧૬

પરિભાષા

અગ્નિવેદી fire altar	ઉત્તર હડપ્પીય Late Harappan
અગ્નિકુલ ibex family	ઉત્તલ plano-convex
અજીઝમય azoic	ઉત્તરંગ bust
અતિઆપ overlap	ઉપરકોટ acropolis
અન્તર્દિમ inter-glacial	ઉપલ pebble
અધઃ-આધુનિક sub-recent	ઉપસ્તર mid-rib
અનુપચયન de-oxidising	ઊધું પકવવાની ક્રિયા inverted firing
અનુશ્રુતિ tradition	technique
અખરખવાળું લાલ મૃત્પાત્ર micaceous red ware	એકશૃંગ unicorn
અભિલેખવિદ્યા epigraphy	એળખાણ plumb
અનૈકિકાખ્યાન myth	કમાનદાર vaulted
અવસ્થા phase	કાણાવાળા શરીરનું foraminifera
અશ્મભૂત અવશેષ-fossil	કાંઠરીવાળું carinated
અંત્ય-પાષાણયુગ Late Stone Age	કિનારીને ઉપસાવવાની ક્રિયાપદ્ધતિ-crested-ridge guilding
અંતરાલ-મણકો spacer-bead	કિરણોત્સર્ગ-૧૪ carbon-14
આકુચિત corrugated	ક્રિયાપદ્ધતિ technique
આદ્ય-ઇતિહાસ proto-history	ક્રીડાપટ, ક્રીડાફલક game-board
આધુનિક અત્યંત્ય eligocene	કુલકું crucible
અધિકતમ pleistocene	કુંભારકામ ceramic art
અદ્યયુગ miocene	કેશકર્ધણુ પ્રક્રિયા capillary action
અદ્યુલોદય eocene	કોણ-કોણકો corner-tower
આરક્ષિત-લેપન મૃત્પાત્ર reserved slip ware	ખડંબી ઈટ brick-on-edge
આકું beam	ખાળકૂવો cess-pool, sockage jar
આંકડી-કડી loop-ring	ખાંચો, ખોભણ groove
આંકડીવાળો ગલ barbed fish-hook	ગદી fortress
	ગાંભો core

ગૂંચળાં અને પાંદડાં loops and fronds

ઘડતર fabric

ઘોડી પરની રકાબી dish-on-stand

ઘોડી પરનું તાસક bowl-on-stand

ઘોડીવાળો stemmed

ચંદા-ઘાટના truncated bicone

ચાક cretaceous

ચિત્રલિપિ pictographic writing

ચિત્રાત્મક pictographic

ઝાલકું pannier

ઝલ-અબેધ water-tight

જીન ઘાટની નિશા saddle-quern

જૂલો trapeze

કુબાહિ ભાત sunken pattern

તપાસ-કુંડી inspection-chamber

તામ્ર-પાષાણ chalcolithic

તુલ્યકાલત્વ synchronism

તોડાપટ્ટી header and stretcher

ત્રિ-પત્તી trefoil

દફન, એકવકું burial, single

એકવકું joint

દર્શક સ્વર index vowel

દ્વંચંશ (દ્વચાતર્ક) binary

દ્વિમુખ, દ્વિમુખ bifacial

ધણ્ઠો-dock, embankment, wharf

ધૂસર મૃત્પાત્ર grey ware

નષ્ટ મીણ cire perdue

નિકાલ-ઝાડું flow-channel

નિમિડ-ખાણસંગ્રહ ભૂમિકા intensive

food-collection stage

નિર્ગમ દ્વાર } spill-way
નિર્ગમ માર્ગ }

નૂતન જીવમય neozoic

નૂતન પાષાણયુગ neolithic age

પતરી blade, cleaver, flake

પર્ણ-રેખાંકન leaf-pattern

પાન-તે-કાચલી ઘાટ leaf-and-almond shape

પારેવો schist

પાર્શ્વદૃષ્ટ શરીર body in profile

પાશ અને પર્ણ ભાત loop-and-frond pattern

પુરાવસ્તુવિદ્યા archaeology

પૂર્ણમૂર્ત કલા art-in-the round

પોત fabric

પ્રકારવિદ્યા typology

પ્રક્ષેપણ-નિર્મિત corbelled

પ્રસરણશીલ ઉત્તેજના difussional stimulus

બહિર્જોળ convex

ભાવ motif

ભાવાત્મક ideographic

ભૂમિતલ podium

ભેં-મટર sew

મધ્ય જીવમય mesozoic

મહાશિલાયુગીન megalithic

માટીનું પકવેલું terracotta

માણસ-ખાકોડું man-hole

માતૃદેવી Mother Goddess

માનવધાતનું anthropomorphic

માનવવિદ્યા anthropology

માંસમય શરીરવાળું molluse

मुद्रा-उत्कीरण seal-engraving	समतलोत्तल plano-convex
मुद्रांकन sealing	समयांकन chronology
भूतपात्र ceramic ware, earthen-ware, pottery	समांतर त्रिभुज चतुष्कोण trapezoid
रूपक्षमता plasticity	समोन्मथ ध contour bunding
रेखांकित hatched	सर्वेक्षण survey
लघुपाषाण microlithic	संमुख दृष्ट front view
यक्ष्म wristlet	संस्कृति culture
विकर्ण diagonal	सांकेतिक चित्रलेखन hieroglyphic
वृक्ष-समयांकन पद्धति dendro-chronology	सेलफरी steatite
शरीरविज्ञान anatomy	स्तर stratum
शस्त्रवैद्यक surgery	स्तरविज्ञा stratigraphy
शैलीभय stylised	स्तंभशीर्ष capital
श्रुत्यात्मक syllabic	स्थणितपास exploration
सकेन्द्र concentric	स्थानविन्यास placement
सभ्यता civilization	हाथ-कुहाड़ी hand-axe
समतल horizontal	हिमयुग glacial age
	हुन्नरक्रिया } technique
	हुन्नरपद्धति }

શબ્દસૂચિ

અ. કુ. મળુમદાર ૪૫૨
 અકુલેશ્વર ૩૨૫, ૩૬૭
 અકૂર ૨૨૭, ૨૩૦, ૨૩૧
 અકૂરેશ્વર ૪૮ આ, ૩૬૭
 અકોટા, અકોટક ૩૬૩
 અકોટા ચોયાંશી ૩૫૧
 અક્ષય ૨૮૬
 અમરત્ય ૨૮૬
 અગરયાશ્રમ ૨૬૪
 અગેડ ૧૬૧
 અગ્નિક ૨ જો ૩૫૮, ૩૫૬
 અગ્નિક ૩ જો ૩૫૭, ૩૫૮
 અગ્નિકુમાર ૨૬૨, ૨૬૩
 અગ્નિષેટ ૩૩૩
 'અગ્નિપુરાણ' ૨૭૭
 અગ્નિનગર ૨૭૬
 અચલેશ્વર ૨૮૪
 અચ્છન્ત ૨૬૨, ૩૫૩
 અજ ૧ લો ૪૮૮
 અજમેર ૪૭, ૩૩૪, ૩૬૦
 અજયપાલ ૩૬૬
 અજંટા ૨૭૫
 અગ્નિત કક્ક ૪૫૪
 અગ્નિત વિહાર ૩૩૪
 અજગહર ૩૩૬, ૩૪૮
 અદાલત, અદાલયાત ૩૭૫
 અડાલત ૩૭૫, ૪૬૪

અડાલત, અડાલતિય, અડાલત, અડાલિય ૩૭૫
 અડુંક, અડુંલુંક ૩૮૩
 અણગાર ૩૪૫
 અણહિલપતન ૪૦૨
 અણહિલપાટક ૩૬૮, ૪૦૨, ૪૮૬
 અણહિલપુર ૩૦૭, ૩૧૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૩૮૭, ૩૬૪, ૪૦૨
 અણહિલપુર પાટણ ૩૪૮, ૪૦૨
 અણહિલવાડ ૪૦૨, ૪૫૬, ૪૬૫
 અણહિલવાડ-પાટણ ૪૫૫, ૪૬૪
 અણહિલ્લ ૩૬૧, ૪૩૪
 અણહિલ્લનયર ૪૦૨
 અણહિલ્લપાટણ ૩૬૬, ૪૦૨, ૪૩૪
 અણહિલ્લપુર ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૬૬, ૩૬૭
 અણહિલ્લપુર પાટણ ૪૦૨
 અણહિલ્લવાડ ૨૭૬
 અત્રિ ૨૦૮, ૨૬૪
 અથર્વણ ૨૨૦
 અથર્વવેદી ૪૫૩
 અદિતિ ૨૩૫
 અદિતિ વાવ ૩૩૩
 અનહિલપાટક, અનહિલ્લપાટક ૪૦૨
 અનાવડા ૩૬૬, ૩૬૮
 અનાવલ ૪૬૪
 અનાસ ૧૪
 અનિરુદ્ધ ૨૨૬, ૨૩૭

અનુપાવૃત્ત ૨૫૮	અમરાવતી નદી ૧૫
‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ ૨૬૧	અમરેલી ૧૧, ૪૬, ૪૬, ૮૧, ૩૫૬,
અનુવિંદ ૨૬૬	૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૪, ૫૦૩
‘અનુશાસન પર્વ’ ૨૬૩, ૩૨૯, ૩૩૬	અમલસાડ ૪૦૧
અનૂપ ૨૩૪, ૨૫૩, ૨૫૪	અમેરિકા ૮૮
૨૬૬-૨૭૦, ૨૭૨, ૩૩૭	અમોઘવર્ષ ૧ લો ૩૫૩, ૩૬૮, ૪૦૧
અનોડિયા-કોટ ૬૬	અયોધ્યા ૨૭૦, ૨૬૪
અપભ્રંશ ૨૮૧, ૩૪૮	‘અયોધ્યાકાંડ’ ૨૬૪
અપરસુરાષ્ટ્રામંડલ ૨૫૯, ૩૫૭-૩૫૯	‘અરણ્યકાંડ’ ૨૬૪
અપરાંત ૪૮, ૪૮ અ, ૨૫૩, ૨૫૫,	અરબ ૨૬૩, ૩૪૩, ૪૩૯, ૪૪૦,
૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૭-૨૭૦,	૪૪૫, ૪૫૮
૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૩, ૩૧૬,	અરબસ્તાન ૧૬૮, ૪૬૩, ૪૬૪
૩૨૬, ૩૩૧, ૪૩૪, ૪૪૩	અરબી ૨૬૬
અપરાંતિકા ૨૭૬	અરબી સમુદ્ર ૩, ૪, ૬, ૧૫, ૨૧,
‘અપાદાન’ ૨૬૨	૨૨, ૩૧, ૪૧, ૨૬૧, ૨૭૭
અફઘાનિસ્તાન ૧૬૨	અરવલ્લી ૬, ૭, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯,
અભયદેવસૂરિ ૩૧૬, ૩૭૫, ૩૮૧,	૪૩૬
૩૮૬, ૩૮૯	અરંભડા ૨૫
અભલોડ ૩૨૬	અરિષ્ટતેમિ ૨૨૪, ૨૩૨, ૨૮૮,
અભિનવ સિદ્ધરાજ ૩૭૧, ૩૭૬	૨૬૧, ૩૭૩
અભિનંદનદેવ ૩૧૭	અરુણા ૨૬૪, ૩૧૪
અમદાવાદ ૧૩, ૧૭, ૨૬, ૪૬, ૪૬-	અર્કલિંગ ૨૮૩
૫૧, ૮૨, ૮૪, ૧૦૮,	અર્કસ્થલી ૩૭૧
૨૧૧, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૩૩,	અર્જુન ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૪,
૩૩૬, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૭,	૨૨૯-૨૩૧, ૨૪૧, ૨૫૪,
૩૭૯-૩૮૪, ૩૮૬, ૪૨૧,	૨૫૬, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૪,
૪૩૪, ૪૬૫, ૫૦૫	૨૮૬, ૨૮૭, ૩૨૩, ૩૨૬,
અમરકંટક ૧૪, ૨૮૯, ૩૧૬	૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦, ૪૪૭
‘અમરકોશ’ ૨૭૨, ૪૪૨	અર્જુનદેવ ૨૬૦, ૨૭૨, ૨૭૬, ૩૪૯,
અમરચંદ્ર ૩૪૮	૩૬૫, ૩૮૯, ૪૮૧, ૪૮૨,
અમરપલ્લિકા ૩૬૩	૪૬૩, ૪૬૪

‘અર્થશાસ્ત્ર’ ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૬
અર્થુદ ૨૫૫, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૭૩,
૨૭૪

અર્થુદક્ષેત્ર ૩૩૪

‘અર્થુદખંડ’ ૩૩૪

‘અર્થુદખંડ-માહાત્મ્ય’ ૩૨૭

અર્થુદગિરિ ૩૩૪

અર્થુદાચલ ૪૫૩

અલતેકર ૨૭૮, ૩૫૮

અલ-મસજીદી ૪૫૬

અલાઉદ્દીન ૩૪૮, ૩૭૮

અલિયા-ખાડા ૨૦

અલીલા ૧૩

અલીરાજપુર ૪૦

અલેકઝાન્દ્રિયા ૨૬૬

અલ્ખીરની ૨૭૬, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૨,
૩૪૩, ૩૫૨, ૪૬૩, ૪૮૦,
૪૮૧, ૪૮૪

અલમસૂદી ૨૭૭, ૨૮૨

અલ્લ ૨૭૬

અલ્ખલાદુરી ૨૮૨

અલ્લાખંધ ૩૩૦

અલ્લાહખંધ ૫

અલ્લ ૨૨૪, ૨૩૬

અલ્લહુદેવી ૪૮૪

અવનિજનાત્રય પુલકેશી ૩૬૮, ૪૦૦

અવનિવર્મા ૨૬૦, ૩૪૬, ૪૮૮

અવંતી ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫-૨૬૭,
૨૮૮, ૩૩૪, ૩૪૨, ૪૬૩

અવાર ૪૩૫, ૪૪૮

અશિલાપદ્ધિકા ૩૭૭

અશોક ૨૬૧, ૨૬૨, ૪૩૩, ૪૩૬,
૪૪૦, ૪૪૭, ૪૭૩

અશ્વધોષ ૨૫૨

અશ્વત્થામા ૩૩૭

અશ્વમેધ ૨૨૮

અશ્વાવધેધીતીર્થકદપ ૩૧૭, ૩૩૬,
૩૪૨, ૩૪૩

અશ્વિનો ૨૧૦, ૨૨૦

અષ્ટકંઠ ૩૬૭

‘અષ્ટાધ્યાયી’ ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૮,
૨૭૦, ૨૭૬

અસમૌળ ૨૨૫

અસલાલી ૩૭૬

અસામલી ૩૨૦

અસિકાનો કુંગર ૬

અસિત પર્વત ૨૦૬, ૩૨૨

અસ્તકંઠ ૩૫૩

અસ્તિ ૨૨૫

અરપૃથ્થવર્ગ-પેટાસાતિઓ ૪૬૭

અરમાર ૧૫૪, ૧૬૦

અહમદનગર ૪૦

અહમદશાહ ૩૭૬, ૩૮૦

અહમદશાહની મસ્જીદ ૩૮૬

અહિચંત્ર ૩૬૪, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૪

અહિવર્મા ૩૫૭

અંકલેશ્વર ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૪૮ આ,
૧૬૨, ૩૨૫, ૩૬૩, ૩૬૮

અંકલેશ્વર ૩૬૭

અંકોટક-ચતુરશીતિ ૩૫૧, ૩૬૩

અંકોટક ૩૬૨

અંગિરસ ૨૦૮

અંબર	૧૨, ૨૭, ૩૩૬, ૩૪૮	આડાવલી	૬-૯, ૧૬, ૩૨, ૩૩, ૭૪,
‘અંતકૃદ્દશા’	૨૮૪, ૨૯૧, ૨૯૨		૧૦૨, ૨૬૫, ૨૭૩, ૨૮૩,
અંતરત્રા	૩૪૮		૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૪, ૩૨૦
અંતર્નર્મદ	૨૭૩	આણંદ	૩૭૦, ૩૮૭, ૪૦૨
અંતર્નર્મદા વિષય	૨૬૭	આણંદપુર	૯
અંતર્મણ્ડલી	૩૯૯	આતરસ્યા	૧૩
અંતાળી	૨૬૯	આત્મવાન	૨૧૨
અંતિયોક	૨૬૯	આત્રેય	૪૫૩
અંધક	૨૨૪, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪,	આદિત્યાણા	૨૧
	૨૫૬	આદિનાથ	૨૯૧, ૩૪૬, ૩૮૧
અંધક-વૃષ્ણિઓ	૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨	‘આદિપર્વ’	૨૬૮, ૨૭૩, ૨૮૬, ૨૮૭,
અંધ્રો	૪૩૩		૨૮૯, ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૩૭
અંબરેણુ	૩૬૪	આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ	૪૮ અ, ૨૬૨,
અંબાક	૩૮૫		૪૨૯, ૪૩૧
અંબાજી	૭, ૧૦, ૩૩, ૨૮૫, ૩૧૪,	આનર્ત	૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૩૩,
	૩૫૭		૨૩૪, ૨૩૭, ૨૪૦,
અંબાદેવી	૨૮૫, ૩૫૭, ૪૩૯		૨૫૩-૨૫૬, ૨૬૧, ૨૬૩,
અંબિકા	૨૭૫, ૩૨૪		૨૬૪, ૨૬૬-૨૬૮, ૨૭૩,
અંબિકાતીર્થ	૩૩૪		૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
અંબિકા નદી	૧૬, ૨૫, ૭૧, ૮૦		૩૩૨, ૩૩૯, ૩૪૪, ૩૭૦,
અંબુચીય	૩૫૩		૪૩૩, ૪૪૯
‘અંબુચીયનૃપપ્રબંધ’	૩૫૩	આનર્તક	૨૬૮
અંબુદ્ધક	૩૪૯	આનર્તનગર	૨૫૪, ૨૫૫, ૩૩૨,
આકર	૪૮, ૨૫૩		૩૩૭, ૩૭૦
આખજ	૮૨, ૮૯	આનર્તનગરી	૨૬૧
‘આગમિકવિચારસારપ્રકરણ’	૩૭૯	આનર્તપુર	૪૮ અ, ૨૫૫, ૨૫૬,
‘આચારાંગસૂત્ર’	૨૭૦		૨૬૧, ૩૩૭, ૩૬૯, ૩૭૦
‘આચારાંગસૂત્રચૂર્ણ’	૨૬૫, ૩૯૦,	આનર્તપુરી	૩૭૦
	૩૯૬	આનલેશ્વર	૩૭૪
‘આચારાંગસૂત્રવૃત્તિ’	૩૮૫	આનંદનગર	૩૬૧
આટકોટ	૧૦૫, ૧૮૪	આનંદપુર	૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૫૫,
આડબંધ	૩૩૦		૨૫૬, ૨૭૧, ૨૭૬, ૩૬૯,
			૩૭૧, ૪૫૩, ૪૫૪

આનંદજીવ ૨૫૬
 આનુમંત્ર ૩૬૩, ૩૬૪
 આદિકા ૩૫, ૩૬, ૪૧, ૭૩, ૭૮,
 ૪૩૧
 આબિરિયા ૨૬૫
 આબુ ૮, ૧૨, ૪૭, ૨૧૩, ૨૫૩,
 ૨૭૩, ૨૮૦, ૩૦૭, ૩૩૨, ૩૬૬,
 ૪૩૭, ૪૩૯, ૪૫૦, ૪૫૬, ૪૫૭
 'આબુરાસ' ૨૮૨
 આબુ રૌડ ૪૬, ૩૧૩
 આબુપરા ૧૦, ૨૪૫, ૨૮૭, ૩૪૧
 આબીર ૨૬૩-૨૬૫, ૨૬૮, ૨૭૧,
 ૨૭૬, ૩૨૩, ૪૩૩, ૪૩૪,
 ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૬, ૪૫૬
 આબીરક ૨૭૬
 આબીર દેશ ૪૪૨
 આબુતરિકા વિહાર ૩૩૪
 આમ ૩૩૮, ૩૪૬
 આમરણ ૩૩૬, ૩૬૪
 આમરા ૧૦૭
 આમૂર્તરાય ૩૧૬
 આમ્રકૂટ ૨૮૬
 આમ્રકાટ ૩૪૩
 આયંબર ૪૪૮
 આર. ડી. કુમાર ૧૪૬
 'આરણ્યક પર્વ' ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૬,
 ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૮-૨૯૦, ૨૯૩,
 ૨૯૪, ૩૧૨, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯,
 ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૭
 આર્મેનિયન ૫૦૫
 આર્મેનિયન સંવત ૪૬૫

આર્મેનોઈડ ૪૩૦, ૪૩૧
 આર્ય ખપુડાઆર્ય ૩૩૩
 'આર્યમંજૂશ્રીમૂલકલ્પ' ૪૮ આ,
 ૨૭૫
 'આર્યસિદ્ધાંત' ૨૭૪
 'આરંભસિદ્ધિ' ૩૭૬
 આરામુર ૭, ૮, ૧૨
 આરિકાકા ૨૭૭
 આલદ ૨૭૮
 આલમગીરપુર ૧૫૧
 આલાખંધ ૩૩૦, ૩૩૨
 આલિયા ૨૪
 આલેય ૧૦, ૩૫૮
 આલ્પાદન ૧૪૮
 આવલસાદિ ૪૦૧
 'આવશ્યક' ૨૨૪
 'આવશ્યકચૂર્ણિ' ૨૬૬, ૩૧૬
 'આવશ્યકસૂત્ર' ૩૪૨
 'આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિ' ૩૪૫, ૩૮૬
 'આવશ્યકસૂત્ર-નિર્ણયિત' ૩૫૪
 આવંત્ય ૩૩૭
 'આવંત્ય-ખંડ' ૩૩૪
 આશાપલ્લી ૩૨૦, ૩૭૭-૩૮૦,
 ૩૮૬, ૪૦૨, ૪૩૪
 આશો ભીલ ૪૩૪
 આશિલિયા-કાડાઆમ ૩૨૬
 આસરાય વિહાર ૩૪૬
 આસામ ૮૦, ૨૩૫, ૨૬૧, ૩૪૦, ૩૪૧
 આસાવલ ૩૨૦, ૩૭૭, ૩૭૮,
 ૩૮૦, ૪૩૪
 આસાવલી ૩૩૩

આસાવલ્લી ૩૭૪, ૩૭૮	મંડર ૮, ૧૭, ૩૩, ૩૪, ૩૬
આસાબિલી ૩૨૦	૪૮ આ, ૫૦, ૩૨૨, ૪૪૭
આસ્તોડિયા ૩૭૭, ૩૮૦	મંરાન ૧૬૮, ૧૮૮, ૧૮૯,
આહાડ ૧૫૬, ૧૭૯, ૧૯૫	૪૪૧, ૪૬૫
આહીર ૨૫૮, ૨૭૯, ૩૯૦, ૪૩૪, ૪૪૨	મંરાની ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૬
આંતરનર્મદ ૪૮ અ, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૧૬	મંરાની અખાત ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૫૭,
આંધ્ર ૧૩૩, ૨૦૨, ૨૬૧, ૨૬૮, ૪૩૩	૧૬૧
આંધ્ર-ગોડ ૪૫૨	મંશ્વરદત્ત ૪૪૩, ૪૮૫
આંધ્ર-મૈસૂર ૧૮૨	મંશ્વરમેન ૪૪૩, ૪૮૬
આંબળાસ ૩૫૭	મંસુ ૪૬૫
આંબા હુંગર ૩૨	મંસ્વી સન ૪૯૦, ૪૯૪, ૪૯૫
આંબુરિણિ ગ્રામ ૩૩૬	મંટવા ૩૩૫
મંદનાકુ ૨૩૩	ઉગસેલુગદ ૩૪૦, ૩૪૬
મંદનાકુવંશ ૨૬૬	ઉગસેલુ-ગદ-દુગ્ધ ૩૪૧
મંજિત ૪૬૫	ઉગસેન ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨, ૩૪૭
મંદાલી ૪૬૫	ઉગસેનગદ ૩૪૫-૩૪૭
મંતિસંગ ૨૭૫, ૩૫૨	ઉગસેનદુર્ગ ૩૪૦
મંનામર્ગાવ ૧૦૦	ઉચ્ચાનગર-પ્રત્યર્થ ૩૬૯
મંરાક ૮૭	ઉચ્ચાપુરી ૩૬૯
મંરાવતી ૩૧૯	ઉજ્જયન ૪૩, ૪૮, ૨૫૩, ૨૭૫,
મંરિણ, મંરિનાન ૨૭૧	૨૭૬, ૨૮૦, ૩૩૪, ૩૮૬,
મંલા ૨૨૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	૪૪૦, ૪૪૯, ૪૮૭, ૪૮૮
મંસિયટ ૨૬૫	ઉજ્જયન ૨૪૨, ૨૫૭, ૨૮૩-૨૮૮,
મંસરોડા ૩૭૪	૨૯૨, ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦,
મંરમાહલી ખોળ ૩૬૫	૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦,
મંસ્લામ ૪૪૦	૩૪૫
મંદ્રપ્રસ્થ ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૬૩,	“ઉજ્જયન”તસ્તવ ૨૯૨
૨૬૪, ૨૭૩	ઉજ્જયિની ૧૯૩, ૨૬૧, ૨૭૬, ૩૮૬
મંદ્ર ૨૧૦, ૨૮૪, ૨૩૫, ૩૨૧	ઉજ્જયન ૨૮૪, ૨૮૫
મંદ્રાજ ૨૭૫, ૩૮૮, ૩૯૯, ૪૦૧	ઉત્તર કોંકણ ૪૪૩
મંડે-ડ ૭૩, ૪૯૬	ઉત્તરનર્મદ ૩૧૬

ଉତ୍ତରନାଥ	୩୮୧	ଉପସ୍ତୁତ	୨୮୬
ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶ	୨୨୯, ୩୨୩	ଉପାୟ-ଅନୁପାୟ	୨୫୮
ଉତ୍ତରାପଥ	୩୨୩	ଉପଶାସ୍ତ୍ର	୩୮୧
ଉତ୍ତରାଧିପତି	୩୮୧	ଉତ୍ତରଗାମ	୨୫, ୪୦୧
ଉତ୍କଳ	୨୮୭	ଉତ୍ତରମାଳ	୨୫
ଉତ୍କଳ	୨୭୭	ଉତ୍ତରୀ	୩୮୧
ଉତ୍କଳ ମନ୍ତ୍ରୀ	୩୮୨, ୩୭୮, ୩୭୯, ୩୮୬	ଉତ୍ତରୀ	୩୩୧, ୩୮୭
ଉତ୍କଳବିହାର	୩୭୮, ୪୨୧	ଉତ୍ତାପୁର	୩୮୬
ଉତ୍କଳପ୍ରଭାସରି	୩୭୯	ଉତ୍ତାମହେନ୍ଦ୍ର	୩୮୭
ଉତ୍କଳମାଳ	୩୮୮	ଉତ୍ତାମହେନ୍ଦ୍ର	୫୨, ୫୩, ୬୩,
‘ଉତ୍କଳସୁନ୍ଦରୀକଥା’	୩୫୩, ୪୫୩, ୪୬୩		୨୫୧, ୨୫୫, ୨୫୭, ୨୫୮,
ଉତ୍କଳ ଗିରି	୨୮୫		୨୭୦, ୨୭୪, ୨୭୮, ୨୮୮,
ଉତ୍କଳାଦିତ୍ୟ	୪୮୪		୨୯୦, ୩୨୧, ୩୨୩, ୩୮୮
‘ଉତ୍କଳପର୍ବ’	୨୬୪, ୩୩୬	ଉତ୍ତର	୨୬୦
ଉତ୍କଳନାଥ	୨୫୨, ୨୭୭, ୨୮୦,	ଉତ୍କଳ୍ୟନ୍ତୀ	୨୮୪
	୫୦୦	ଉତ୍କଳ୍ୟ	୨୦, ୩୨୪, ୩୪୭
ଉତ୍କଳା	୨୫	ଉତ୍କଳ୍ୟାନ	୩୪୮, ୩୭୮
ଉତ୍କଳ ଗର୍ଭପୁର	୩୮୬	ଉତ୍କଳା	୨୭୪
ଉତ୍କଳପୁର	୧୦୨	ଉତ୍କଳ	୩୭୦
ଉତ୍କଳ	୧୯	ଉତ୍କଳାତ	୩୭୮, ୩୮୬, ୩୨୪
ଉତ୍କଳଦୁର୍ଗ	୩୪୮	ଉତ୍କଳା	୨୨୯, ୨୪୧
ଉତ୍କଳାଧିପତି	୩୪୮	ଉତ୍କଳାବନ୍ଧ	୩୭୯
ଉତ୍କଳା	୨୭୪	ଉତ୍କଳା	୩୨୬, ୩୩୬, ୩୪୮, ୩୪୯,
ଉତ୍କଳ ଗର୍ଭ	୩୭୯		୪୬୪, ୪୮୬
ଉତ୍କଳା	୩୩୬	ଉତ୍କଳା	୫୨୬
ଉତ୍କଳ-ଧୂ	୪୫୩	ଉତ୍କଳା	୩୮୬
‘ଉତ୍କଳାବନ୍ଧପ୍ରାଣକଥା’	୪୮୬	ଉତ୍କଳା	୨୪୨, ୨୮୪, ୨୮୫, ୨୮୭,
ଉତ୍କଳା	୨୪୧, ୨୮୨, ୩୩୬, ୩୪୧,		୩୪୪
	୩୪୫, ୩୪୭, ୩୮୧	ଉତ୍କଳ୍ୟନ୍ତୀ	୩୪୭
ଉତ୍କଳା	୩୮୬	ଉତ୍କଳା	୧୪, ୩୮୪
ଉତ୍କଳା	୩୮୮	ଉତ୍କଳା	୩୮୬, ୩୭୪
ଉତ୍କଳା	୩୮୮	ଉତ୍କଳା	୨୦, ୨୫

મહા ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬	ઓખા બંદર ૨૬
મહાવાન ૨૨૬, ૨૮૮, ૨૮૯	ઓખામટી ૨૬
મહુ ૩૨૨	ઓખામંડળ ૪૯, ૮૧, ૨૩૮,
‘મહાવેદ’ ૨૮૪, ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૨૭,	૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૩
૩૪૭	ઓધડ ૧૦
મહાભદ્રેવ ૨૯૧, ૩૪૬, ૩૭૪	ઓઝત ૨૦, ૨૬, ૨૬૭
મહાભા ૨૮૯	ઓઝા ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૨
મહાપશુંગ ૨૯૦	૪૫૫-૪૫૭
મહાલક્ષ્મી ૨૮૬	ઓટલપુર ૮૨
મહાગર્દન ૨૬૯	ઓડેદરા ૪૪૬
એન. કે. ભટ્ટસાલી ૨૬૯	ઓ-તીન-પો-ચિ-લો ૨૭૧
એરણ ૧૭૯, ૧૮૭, ૧૯૫, ૩૧૭	ઓપસ્વરિત ૪૫૩
એલમ ૧૩૭	ઓપેનટાઈમ ૧૬૧
એલેક્ઝાન્દ્રીયન સંવત ૪૯૫	ઓર ૧૪, ૩૯૪
એશિયા ૩૫, ૧૬૭, ૧૮૮	ઓરસંગ ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭,
એસ. એસ. સરકાર ૧૪૪, ૧૪૬	૮૧, ૮૨
એસ. કે. બસુ ૧૪૬	ઓરિસા ૩૯
એસ. કે. રાવ ૧૫૦	ઓલપાડ ૩૯૭, ૪૦૦
એસ. આર. રાવ ૧૪૩	ઓલ્ટુવાઈ ગોર્બ ૭૮
એસ. એસ. કેમર ૧૬૧	ઓસ્ટ્રિક ૨૯૧, ૩૪૧, ૪૩૨
એસીરિયન ૧૬૩	ઓસ્ટ્રેલિયા ૩૯
‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪૩૩	ઓસ્ટ્રેલોઈડ ૧૪૬, ૪૩૦, ૪૨૨
ઐહોલી ૨૮૦	‘ઔચિત્યવિચારચર્ચા’ ૨૮૧
‘ઐહોલી-પ્રશસ્તિ’ ૨૭૫	ઔરંગા ૧૬, ૨૫
ઓખા ૨૫, ૨૮, ૪૧	ઔર્વ ૨૧૨

કકુશી રૈવત ૨૫૫
 કકુ ખીને ૨૬૮
 કકુ વિહાર ૩૩૪
 કચ્છ ૩, ૬, ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૨૫, ૨૮,
 ૩૧, ૩૪-૩૬, ૪૦, ૪૨, ૪૪
 ૪૬-૪૯, ૫૧, ૭૦-૭૨, ૭૪,
 ૭૭-૮૦, ૯૨, ૯૩, ૧૦૨, ૧૦૩,
 ૧૦૬-૧૦૮, ૧૭૨, ૧૯૨, ૨૫૩-
 ૨૫૫, ૨૬૫-૨૬૭, ૨૭૦-૨૭૩,
 ૨૭૯, ૩૩૨, ૩૬૩, ૩૬૫, ૩૮૪,
 ૪૫૩, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૦
 —નું રણુ ૨૬૪, ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૧૪, ૩૧૫
 ૩૧૮, ૩૨૯
 —નો અખાત ૪, ૨૫૭, ૨૬૧, ૩૧૫, ૩૩૯
 કચ્છમંડલ ૨૭૦
 કચ્છ-વાગડ ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૯
 કચ્છી ૨૭૯
 કચ્છીય ૨૫૫, ૨૭૧, ૨૭૬
 કટચુરિ ૨૭૦, ૪૪૭, ૪૫૩
 કટારા ૪૩૪
 કઠલાલ ૧૩
 કઠોર ૩૯૭
 કડક ૪૭૯
 કડાણા ૧૭
 કડી ૫૦, ૮૧, ૮૨, ૨૮૧, ૩૭૩, ૩૭૪
 કડિમાણી ૩૨
 કણુનેતર ૧૦૬, ૧૦૭
 કણુખીની પેટા જ્ઞાતિઓ ૪૩૬
 કણુવીરિકા ૩૨૩, ૩૪૯
 કણાવ ૩૯૯
 કણવલ ૩૯૯

કણવલ આહાર ૩૯૯
 કણ્હી ૩૯૯
 કણ્હરી ૪૮૪, ૪૮૫
 કતારગામ ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૯૮
 'કથાકોશ' ૩૬૨
 'કથાસરિત્સાગર' ૩૪૨, ૩૫૨, ૩૮૨
 કથિક સંવત ૪૭૮
 કદંબપદ્મક ૩૬૪
 કદંબો ૪૪૬
 કનક ૨૬૬
 કનકાવતી ૨૨
 કનાન ૧૫૧
 કનિષ્ઠક ૪૩૭, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૮૭
 કનિંગહમ ૨૬૨, ૨૭૧, ૩૧૯, ૪૮૧,
 ૪૯૮, ૫૦૧
 કનૈયાલાલ મુનશી ૩૯૫
 કનોજ ૩૨૬, ૩૪૯, ૪૪૭, ૪૫૨,
 ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૮૧
 કન્નડ ૪૪૭
 કપડવણજ ૩૮૫
 કપડવંજ ૧૩, ૧૭, ૮૪, ૩૬૩,
 ૩૬૫, ૩૮૬, ૩૮૭
 કપડવણજ ૩૩૩, ૩૮૫
 કપિલકોટ ૩૬૫
 કપિલકોટ ૩૬૪, ૩૬૫
 કપિલ ૪૫૩
 કપિલા ૩૧૫
 'કપૂરમંજરી' ૪૬૩
 કપૂરા ૪૦૦
 કમીરવડ ૧૫, ૨૪
 કમરોલી ૪૦૦

કમ્મણિજ ૨૭૫	કલચુરિ સંવત ૪૭૮, ૪૮૩ ૪૮૫,
કમ્મણિજ ૩૬૯	૪૮૭
કમ્મણીય ૩૬૭, ૩૬૮	કલિયુગ ૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
કમ્મોની ૩૬૭	કલોલ ૧૭
કરબજી ૧૪, ૧૫, ૭૧, ૭૪,	‘કલ્પસૂત્ર’ ૨૨૪, ૨૬૨
૭૬, ૭૭	કલ્યાણ ૪૦૦
કરબેણા ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	કલ્યાણપર ૨૨
કરલી ૩૫૧	કલ્યાણરાય ન. જોશી ૩૩૨
કરાડા ૪૩૭	કલ્હણ ૪૭૭
કરારી ૨૭	કવડિ ૩૫૪
કરુષ ૨૭૯	કવરિકા ૪૦૦
કક્ક ૨ જો ૩૫૧	કંટકેશ્વરી ૩૬૬
કર્ક સુવર્ણવર્ષ ૨૭૫, ૨૮૦, ૩૬૫	કંઠી ૩૩૮
કર્ણ ૩૭૮	કંઠીનો અખાત ૩૩૮
કર્ણદેવ ૨૮૨, ૩૧૭, ૩૭૦, ૩૭૬,	કંડલા ૨૮
૩૭૮, ૪૦૦, ૪૦૧	કંતારગ્રામ ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૮
કર્ણસાગર ૩૭૭, ૪૨૧	કંબોજ ૨૭૦
કર્ણાટ ૩૬૯	કંસ ૨૨૫
કર્ણાટક ૨૭૬, ૩૭૮, ૪૪૭, ૪૫૧,	કાફૂ ૩૫૨, ૪૬૨
૪૫૭, ૮૫૮	કાચ્છીક ૨૬૮
કર્ણાવતી ૩૨૦, ૩૭૭, ૩૭૮-૩૮૦,	કાઠિયાવાડ ૪૬, ૪૮-અ, ૪૦
૩૮૮, ૪૦૨	‘કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ’ ૪૧૩
કર્ણેશ્વર ૩૩૭, ૪૨૧	કાઠી ૩૫૩, ૪૫૯, ૪૬૧, ૪૭૯
કર્મ ૨૬૬	કાણવશાખા ૪૫૮
કર્નૂલ ૧૩૩	કાત્યાયન ૪૫૮
કર્પટ ૩૩૮, ૩૮૫	‘કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર’ ૪૩૪
કર્પટવાણિજ્ય ૩૮૫, ૩૮૬	‘કાદંબરી’ ૨૬૪
કર્મીતપુર ૩૬૭, ૩૬૮	કાનમ ૧૮
કલકતા ૧૪૬	કાન્યકુબ્જ ૨૮૦, ૩૮૨
કલચુરિ ૪૪૩, ૪૮૩	કાન્હ ૩૬૩
કલચુરિ-ચેદિ ૪૪૩	‘કાન્હડેપ્રબંધ’ ૩૬૦

કોપિકા	૩૯૭	કાલમહી	૩૧૭
કાપી	૩૨૪	કાલસ્વામી	૩૬૯
કાપૂર	૩૯૯	કાલંબ	૩૯૧
કાપૂર આહાર	૪૦૦	કાલાપક	૩૬૨
કામનાથ	૩૨૯	કાલાપક પથક	૩૨૫, ૩૬૨
કામરેજ	૧૫, ૨૭૫, ૩૯૭-૩૯૯, ૪૬૪	કાલિકા	૩૯૭, ૪૩૯
કામસૂત્ર	૨૫૨, ૨૬૮, ૨૭૪	‘કાલિકાપુરાણ’	૩૪૦
કામ્યક વન	૩૧૩	કાલિદાસ	૨૫૨, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૮૯, ૪૪૩
કાયલો	૨૨	કાલિખન્નન	૮૮, ૧૨૬, ૧૫૧
કાયલ્ય	૨૭૧	કાલિંદી	૩૧૭
કાયસ્થની પેટા-જાતિઓ	૪૬૫	કાલોલ	૨૯૨
કાયાવતાર	૩૯૩, ૩૯૪	કાવી	૧૪, ૨૪, ૩૨૪, ૩૯૭, ૩૯૭, ૪૬૪, ૪૬૫
કાયાવરોહણ	૩૯૪	કાવેરી	૧૫, ૧૬, ૨૭૬, ૩૧૯, ૩૨૪
કારવણ	૨૭૬, ૩૯૩	‘કાવ્યમીમાંસા’	૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૯, ૩૧૫-૩૨૦ ૩૪૨
કારવાડ	૨૬૮	‘કાવ્યશિક્ષા’	૩૮૭, ૪૦૨, ૪૦૪
કાર્ષ્વ	૪૩૪	‘કાવ્યાલંકારસંગ્રહ’	૨૭૭
કારોહણ	૨૭૬, ૩૯૪	કાશકુલ	૩૯૭
કાર્ત	૨૬૬	કાશહર	૩૬૬, ૩૮૦, ૩૮૧
કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુન	૨૨૪, ૨૨૬, ૨૬૭, ૩૩૭	કાસદ્રહ	૩૭૩
કાર્તિકેય	૩૩૩, ૩૭૧	કાશાકુલ	૩૯૭
કાર્દમક	૨૫૩, ૨૫૮, ૩૩૮, ૪૪૧, ૪૭૪, ૪૭૫	કાશાકુલ વિષય	૩૯૭
કાર્મણ્ય	૩૯૭, ૩૯૮	કાશિક	૨૭૯
કાર્યાયાત	૩૫૭	‘કાશિકાવૃત્તિ’	૪૪૨
કાર્યાયાત કચ્છ	૩૧૭	કાશી	૩૮૧, ૪૬૧
કાલકસરિ	૩૪૩	કાશ્મીર	૨૬૫, ૨૭૦, ૨૭૧, ૪૫૨
કાલકા	૨૮૫	કાશ્યપ	૪૫૩
કાલકૂટ	૨૫૪, ૩૩૯	કાશ્યપરોપિતનગર	૩૮૧
કાલનગર	૩૭૧	કાસળા	૩૯૭

કાસહદ ૩૮૧	કુંકર ૪૮, ૨૨૪, ૨૩૪, ૨૫૩,
કાસીંદરા ૩૮૦, ૩૮૧	૨૬૭, ૨૬૮
કાસીંદ્રા ૩૩૬	કુક્ષિપુર ૩૫૪
કાળકા ૧૦	કુક્ષિમંત ૨૭૪
કાળી ૨૨	કુ-ચે-લો ૨૭૯
કાળેગાંવ ૭૯	કુંદ ૨૫૮
કાળો સમુદ્ર ૪૯૫	કુંડસદ ૩૯૭
કાંકરિયા ૪૨૧, ૫૦૫	કુંડજેશ્વર ૩૭૪, ૩૯૧, ૩૯૨
કાંકરેજ ૧૭	કુણા ૩૮૫
કાંચન ૪૬૨	કુણિંદ ૨૫૪, ૩૩૯
કાંટાસેળિયો ૨૯૩	કુણિડન ૪૫૮
કાટેલા ૨૫૯, ૨૭૬	કુતિયાણા ૧૯, ૩૫૧
કાંતારગ્રામ ૩૯૮, ૪૦૦	કુતુબુદીન ૪૨૧
કાંતીનગર ૩૨૧	કુન્તિસુરાજ ૨૫૭
કાંપિદ્યતીર્થ ૩૩૫	કુમેરનગર ૨૪૦, ૩૫૭
કાંપિદ્યનગર ૨૬૧	કુમરસર ૩૪૬
કિરાડ ૪૭	કુમરસિંધ ૩૬૯
કિરાત ૨૨૯, ૨૨૬, ૨૭૩, ૩૩૯,	કુમાઉ ૨૨૯
૪૩૨, ૪૫૨	કુમારગુપ્ત ૨૭૪, ૪૭૯
કિલહોર્ન ૪૮૪, ૪૮૭	કુમારદેવી ૩૪૬
કિશ ૧૪૬, ૧૬૦	‘કુમારપાલકારિતામારિ પ્રખંધ’ ૩૪૩
‘કિષ્કિંધાકાંડ’ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯,	‘કુમારપાલ દેવ-તીર્થયાત્રા પ્રખંધ’ ૩૬૩
૨૯૦, ૩૧૫, ૩૧૭ ૩૪૦	‘કુમારપાલ-પ્રતિભોધ’ ૨૮૨
કીટ ૨૭૧	‘કુમારપાલ-ભૂપાલ-ચરિત’ ૪૯૧
કીથ ૨૮૪	કુમારપાળ ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦,
કીમ ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૨૫, ૮૧,	૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૯,
૧૦૭, ૧૭૨, ૨૬૭	૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૬,
‘કીર્તિકૌમુદી’ ૩૧૬, ૩૮૨, ૩૯૧	૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯,
કીર્તિરાજ ૪૫૧	૪૯૧
કીલેશ્વર ૩૩૦	કુમારિકા ક્ષેત્ર ૩૩૩
કીર્ત્તિપેઠા ૧૦૬, ૧૦૭, ૩૪૧	કુમુદચંદ્ર ૩૭૮-૩૮૦

કુમુદતી ૨૮૯	૨૯૧-૨૯૩, ૩૩૮, ૩૩૯,
કુરુક્ષેત્ર ૨૨૯, ૨૫૦, ૩૧૩, ૩૧૫,	૩૪૧, ૩૫૩, ૩૭૩, ૪૩૩,
૪૬૧	૪૫૯
કુલ્લી ૧૨૫	કૃષ્ણ ૨ ને ૩૭૪, ૩૮૦, ૩૮૬,
કુવર તળાવ ૪૧૩	૩૯૭, ૩૯૮
કુવલયમાલા ૨૭૦, ૨૮૦, ૫૦૦	કૃષ્ણ ૩ ને ૪૦૧
કુશસ્થલી ૪૮-અ, ૨૦૪, ૨૨૫,	કૃષ્ણા ૧૮૨, ૧૮૮
૨૫૫, ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૮૬,	કેકય ૨૫૮
૩૩૬, ૩૩૭, ૪૩૨, ૪૩૩	કે. કા. ચાત્રી ૪૩૪
કુશહ્લ ૩૮૧	કે. જી. શંકર ૫૦૧
કુશાવતી ૨૬૪, ૩૨૨	કેદારગંગા ૨૨૯
કુજિશ્વરનાભોયદેવ કદપ ૩૪૩	કેદારો ૪૩૫
કુલ્લ ૪૪૯	કેન નદી ૨૨૪
કુમ્ભી ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૫૭	કેનેથ કેનેડી ૮૯
કુમ્તીબિાજ ૨૨૫, ૨૬૬	કેરલ ૮૦, ૨૭૬
કુદાપરત ૨૬૮	કેરકોટ ૨૬૫
કુલકારકર ૨૯૩	કેવટ ૪૪૨
કુલકોણ ૩૨૪	કેશવ ૩૭૦, ૩૯૨
કુવારકા ૧૫	કેશવારા ૪૪૬
કુબડા ૩૫૭	કેશોદ ૩૫૦
‘કુર્મપુરાણ’ ૩૧૯	કેયલ ૮૨
કૃતવતી ૩૨૦	કેચરબા ૩૭૭, ૪૭૮, ૪૨૧
કૃતવીર્ય ૨૧૩, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૪૦,	કેચરબા કેવી ૪૨૧
૨૩૧, ૨૬૬, ૪૪૭	કેાહરબા ૩૭૭, ૩૭૮
કૃત સંવત ૪૮૮	કેારાચોરા ૨૨
કૃતસ્મર ૨૪૩, ૨૮૮, ૨૯૦	કેાટડા-પીઠા ૯
કૃષ્ણ ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૨૪, ૨૨૬,	કેાટડા-સાંગાણી ૫૦
૨૨૭, ૨૪૭, ૨૨૯, ૨૩૨,	કેાટિનગર ૩૫૬, ૩૫૭
૨૩૫-૨૩૭, ૨૪૦, ૨૪૩,	કેાટિનપુર ૩૯૭
૨૪૬, ૨૫૪-૨૫૭, ૨૬૩,	કેાટિશ્વર ૭, ૧૨, ૨૭, ૨૭૩, ૩૧૪,
૨૬૫, ૨૮૬, ૨૮૭,	૩૩૨

કાઠ	૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૦	કૌશ	૪૫૮
કાઠીનાર	૨૧, ૧૦૬, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૦૩, ૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૨, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૧, ૪૩૯	કૌશલ્યા	૩૭૭
કાણુક	૩૮૫	કૌશિક	૨૨૧, ૪૫૩, ૪૫૮
કાણુક પથક	૩૨૫	કૌશિકાચાર્ય	૨૫૭
કાપાલીની ખાડી	૨૩	કૌશવસ	૪૫૩
કામિસરિયેત	૩૮૩	કૌસાંબી	૪૪૨
કાપલો કુંગર	૨૪૦	કૌસુંબ્યા રન્ન	૨૬૨
કારિલાપુર	૩૯૪	કૌસુંભવન	૨૬૨
કારિલા	૩૯૪	કૌસુંભારણ્ય	૨૬૨
કારિંટકા	૩૬૮	કૌડિન્યપુર	૩૫૦, ૩૫૧
કારિંટ વન	૨૯૩, ૩૧૭	કૃતુ	૨૦૮
કારીનાળ	૪, ૫, ૨૨, ૧૦૨, ૩૩૨	ક્ષહરાત	૩૪૧, ૩૪૨, ૩૬૦, ૪૦૦, ૪૩૫, ૪૪૧, ૪૭૪, ૪૭૫
કાલ	૪૩૧	ક્ષારવહ	૩૨૬
કાલક	૧૬, ૨૫	ક્ષિપ્રા	૨૮૯
કાસંબણુ	૨૬૨	ક્ષીરળદેવી તીર્થ	૩૩૪
કાસંબા	૨૬૩	ક્ષેમકીર્તિ	૩૭૧
કાસીંદરા	૩૮૧	ક્ષેમરાજ	૩૧૬, ૩૩૭
કાસુંબારણુ	૨૬૨, ૩૫૩	ક્ષેમેન્દ્ર	૨૮૧
કાંકણુ	૩, ૬, ૩૫, ૪૮, ૨૧૪, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૬૪, ૩૬૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૮૩	ખજર	૪૪૮
કૌટિલ્ય	૨૨૩, ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૯	ખજર	૪૩૫
કૌણિન્ય	૪૫૩	ખડાલ	૪૬૪
કૌથુમી શાખા	૪૫૮	ખડીર	૫, ૨૦૨
‘કૌમારિકા ખંડ’	૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૧	ખપુટાચાર્ય	૩૯૬
‘કૌમુદી-ટીકા’	૨૬૨	ખર	૨૯૪
કૌલ	૨૬૨, ૪૩૩	ખરગ્રહ	૩૫૬, ૩૬૩, ૩૮૦
		ખરગ્રહ ૨ જો	૩૬૦, ૩૯૨
		ખરતરગન્ધ	૩૭૯
		ખરેરા નદી	૧૬
		ખલ્લ	૩૮૯

અય ૨૭૯
 અંગારગદ ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૪૩,
 ૩૪૬, ૩૪૭
 અંગારદુર્ગ ૩૫૦
 અંડેરાય-સાંજુલાક ૩૮૯
 અંભાત ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૪૧, ૪૪,
 ૫૦, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૩૨,
 ૩૩૩-૩૩૬, ૩૫૫, ૩૮૮-
 ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૦૬, ૪૫૯,
 ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૪
 અંભાતનો અંખાત ૬, ૧૪, ૧૯,
 ૪૧, ૨૬૧, ૩૧૫, ૩૧૮-
 ૩૨૦, ૩૫૧, ૩૬૭
 'અંભાતનો ઇતિહાસ' ૩૭
 અંભાતનું રણ ૧૦૯
 અંભાલીડા ૩૩૫
 અંભાળિયા ૨૬૦, ૩૬૨
 આંડ આંખાનો કુંગર ૯
 આનંદેશ ૩, ૬, ૧૫, ૩૫, ૪૮૩
 આરવેલ ૪૬૮
 આરાધોડા ૩૪
 આરાવો વોકળો ૩૨૬
 આરી ૫, ૧૩, ૨૧, ૨૨
 આરોડ ૨૨
 આવડા ૫
 ખિરસરા ૫૦
 ખેટક, ૪૮-અ, ૨૫૪, ૨૭૫,
 ૩૮૦, ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૦૨,
 ૪૫૩
 ખેટકપુર ૩૮૫
 ખેટક મંડલ ૨૭૫, ૩૮૪, ૩૮૫

ખેટક વિષય ૩૮૦
 ખેટકાધાર ૪૦૨
 ખેટકાધાર મંડલ ૩૮૫
 ખેટકાહાર ૩૭૭, ૩૮૫-૩૮૮, ૩૯૦,
 ૪૦૨
 ખેટક વિષય ૩૨૫
 ખેડ ૪૩૬, ૩૮૫
 ખેડખા ૮, ૩૨૨, ૩૩૩, ૩૩૪,
 ૩૮૪
 ખેડા ૧૩, ૩૩, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૯,
 ૮૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૦,
 ૩૧૮, ૩૨૦, ૧૨૧, ૩૩૬,
 ૩૬૬, ૩ ૩૮૧, ૩૮૪-
 ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૬, ૩૯૭,
 ૪૦૨, ૪૫૮, ૪૬૪, ૪૬૫,
 ખેરગદ ૪૬૧
 ખેરાળ ૩૭૧, ૪૦૨
 ખેંગાર ૪૬૧
 ખિરતી સંવત ૪૬૫, ૪૬૬
 ગડખોલ ૩૬૬
 ગડોઈ ૩૨૬
 ગડોઈ ૩૯૬
 ગડડા ૮૨
 ગણદેવી ૧૬, ૨૫, ૪૦૧
 'ગણધરસાર્થશતક' ૨૮૧
 'ગણપાઠ' ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૬,
 ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૩,
 ૩૩૬, ૩૪૫, ૩૫૧, ૩૫૨,
 ૩૮૪
 ગતરાડ ૩૮૦

ગદ્રે ૩૬૪	ગિરિનગર ૪૮, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૫૬,
ગબરનો કુંગર ૭	૨૬૨, ૨૭૬, ૨૮૫, ૩૪૪,
ગયત્રાડ ૩૮૦	૩૪૫, ૩૫૧, ૪૩૩, ૪૩૯,
ગયામુર ૩૭૩	૪૫૯
ગ્વાલિયર ૪૪૮	ગિરિપત્તન ૩૪૫, ૩૫૪
ગળતી ૧૪	ગિરિપુર ૨૩૪, ૨૫૫, ૨૬૬, ૩૪૪
ગળતીશ્વર ૧૪	ગિરિપુન્જ ૨૮૪
ગંગા ૧૮૩, ૨૧૧, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮	ગિરિપૃષ્ઠ ૪૩૪
ગંગા-યમુના ૧૯૩	ગિરિમાળા ૧૬
ગંધાર ૨૭૦, ૪૫૮, ૪૮૮	ગીર ૧૧, ૧૯, ૨૪૦, ૨૫૧, ૩૧૪.
ગંભીરા ૧૪	૩૧૫, ૩૨૬, ૩૩૮, ૩૫૧
ગંભૂતા ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩	ગીર પંથક ૩૪૯, ૩૫૭
ગાડર ૩૧૮	ગુજરાનવાસી ૪૪૮
ગાતરાડ દેવી ૩૮૦	ગુજ્જર ૨૮૦
ગાયકવાડી ૩૭૩	ગુજ્જરતા ૨૬૩, ૨૭૯, ૨૮૧
ગારુલક વંશ ૩૩૧, ૩૩૮, ૪૪૪, ૪૪૫	ગુજ્જ ૨૬૩
ગાર્ગ્ય ૪૫૩	ગુચ્છત ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯. ૨૮૦
ગાર્ગ્ય ૪૫૩	ગુડસાસ ૩૯૬
ગાળા ૩૭૬	ગુણમતિ ૩૫૨
ગાંધાર ૨૧૭	ગુણરાજ ૩૮૦
ગાંધીનગર ૪૬, ૪૯, ૩૭૫	ગુપ્તક્ષેત્ર ૩૪૮
ગાંધીવાડા ૩૮૨	ગુપ્ત સંવત ૩૬૦, ૪૭૬, ૪૭૯-
ગાંભૂ ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩	૪૮૧
ગિરનાર ૧૦, ૧૧, ૩૨, ૪૧, ૨૩૮-	ગુર્જરગઢ ૪૪૮
૨૪૨, ૨૪૭, ૨૫૭, ૨૮૪,	ગુર્જરત્રા ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯, ૩૭૮,
૨૮૬, ૨૯૨, ૩૨૭, ૩૩૦,	૪૫૨
૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૪-૩૪૬,	ગુર્જરત્રા મંડલ ૨૮૦
૩૫૭, ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૩,	ગુર્જરત્રા ભૂમિ ૨૮૦
૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૬૪	ગુર્જર દેશ ૪૮-અ, ૨૭૩, ૨૭૯-
ગિરિ ૨૦૬	૨૮૧, ૩૮૧, ૩૮૨, ૪૫૬,
ગિરિકલ્પિકા ૩૨૦	૪૮૯

ગુર્જરધરા ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૨	ગોપ ૧૦, ૨૦, ૧૦૭, ૩૩૧, ૩૪૦
ગુર્જરધરિત્રી ૩૭૬	ગોપગિરિદુર્ગ ૩૭૨
ગુર્જર-નૃપતિવંશ ૨૭૦, ૨૮૦, ૩૨૫	ગોપનાથ ૨૬
૩૪૨	ગોપમંદિર ૩૫૯
ગુર્જરભૂ ૩૬૬	ગોપાલકચ્છ ૨૬૦
ગુર્જરભૂમિ ૪૮-આ	ગોમટા ૩૫૬
ગુર્જરમંડલ ૨૭૯, ૨૮૧, ૩૮૧	ગોમતી ૨૬૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૪૬૪
ગુર્જરાટ ૨૭૯	ગોમલ ૩૨૩
ગુર્જરાત્ર ૨૭૯	ગોમંડલ ૩૫૮, ૪૦૩
ગુરુષ્વ ૪૪૫	ગોમંત ૨૪૦
ગુલામશાહ ૪	ગોમૂત્રિકા ૩૫૭
ગુહદત્ત ૪૬૦	ગોરખનાથ ૧૦, ૨૮૫
ગુહસેન ૩૬૦, ૩૬૩	ગોરખ ૩૯૩
ગુર્જરત્રા ૪૦૨	ગોરખગ ૩૯૩
ગૂર્જરદેશ ૨૮૧	ગોરખભોગ ૩૯૩
ગૂર્જરાત ૨૭૯	ગોર્ડન ચાઈલ્ડ ૧૪૮
ગૂંદા ૪૪૩	ગોલાદરા ૩૯૬
ગૃહસમદ ૨૦૭	ગોવદન ૪૫૭, ૪૫૮
ગૃહયુત્ત ૩૫૬, ૩૮૫	ગોવર્ધન ૩૧૮
ગેડી ૨૭૨, ૩૬૫	ગોવા ૨૬૮
ગોકુળ ૨૨૫	ગોવિંદ ૩૪૨
ગોગનારાયણ ૩૯૨	ગોવિંદ ૪ થો ૩૫૧
ગોદાવરી ૭૨, ૭૯, ૧૮૨, ૧૮૮,	ગોવિંદ પાર્થ ૫૦૧
૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૭	ગોવિંદરાજ-પ્રભૂતવર્ષ ૩૫૪, ૩૮૭
ગોદ્રહ ૩૯૧	‘ગોવિંદસુત’ ૩૩૭
ગોદ્રહક ૩૨૬, ૩૯૧, ૩૯૨	ગોવિંદસૂરિ ૩૮૫
ગોધર ૩૩૩	ગોવિંદાચાર્ય ૩૭૨
ગોધરા ૧૭, ૪૩, ૪૮-આ, ૫૧,	ગોશંખ ૨૭૩
૩૧૮, ૩૨૬, ૩૩૩, ૩૯૧,	ગોહક વિહાર ૩૩૪
૩૯૨	ગોહતી ૩૪૦
ગોધ્રા ૩૧૮, ૩૯૧	ગોહિલવાટિ ૩૬૩

ગોહિલવાડ ૨૦, ૪૯, ૫૦, ૩૫૩,

૩૬૩, ૪૬૦

ગોહિલ મંડલ ૩૭૪

ગોંડવાના ૪૨

ગોંડળ ૪૯, ૩૩૫, ૩૫૭,

૩૫૮, ૪૦૩

ગોંડ ૩૫૦, ૪૪૯, ૪૬૧

ગૌતમ ૨૮૮, ૪૫૮

ગૌતમકુમાર ૨૯૧

ગૌતમભુદ્ધ ૨૦૦, ૨૦૨

ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી ૪૮૮

ગૌ. હી. ઝોઝા ૪૯૧

ગાહરિપુ ૩૨૬, ૩૬૪

ગ્રિક્ષિથ ૨૩૨

ગ્રિયર્સન ૧૪૮

ગ્રીક ૨૬૧, ૪૪૮

ઘડહડિકા ૩૬૫

ઘરાય ૩૯૮

ઘરાય વિષય ૩૨૫, ૩૯૮

ઘસા ૩૯૮

ઘસારી ૩૫૦

[ઘાઘર ૧૫૪, ૩૧૩

ઘાસરક ૩૫૦

ઘી નદી ૨૦

ઘુડખર ૨૨

ઘૂઘુલ મંડલિક ૩૯૧

ઘૂમક ૩૪૧

ઘૂમલી ૨૫૯, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૫૮-

૩૬૦, ૪૪૫

ઘૂસડી ૩૭૬

ઘૂતઘટી ૨૭૨, ૩૬૫

ઘેડ ૨૬, ૨૬૭

ઘોઘા ૨૬, ૨૭, ૩૪, ૧૦૬, ૧૧૬,

૩૫૪, ૪૬૪

ઘોડાદરા ૩૯૬

ઘોડાસર ૧૩

ઘોષ ૪૪૩

ચક્રકુંડ ૨૪૦

ચક્રતીર્થ ૨૪૦

ચક્રપાલિત ૨૫૯, ૩૪૬

ચક્રવાન ૨૯૦

‘ચતુરશીતિ મહા-

તીર્થ’નામસંગ્રહકલ્પ’ ૩૪૩

‘ચતુરશીત’ ૩૮૭

ચમત્કારપુર ક્ષેત્ર ૩૨૨, ૩૭૦, ૩૭૧

ચમસોદ્ધેષ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૧૫

ચમસો-મન્મજન ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૧૪,

૩૨૬, ૩૨૯

‘ચરકસંહિતા’ ૪૫૨

ચરોતર ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૯, ૩૭,

૩૮૭

ચર્મધવતી ૨૮૩, ૩૧૭

ચંગદેવ ૩૮૩

ચંડમહાસેન ૫૦૪

ચંદના ૩૨૦

ચંદોલી ૧૦૦, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૮૩

ચંદ્ર ૩૨૬

ચંદ્રગચ્છ ૩૬૬

ચંદ્રગુપ્ત ૧ લો ૩૪૫, ૪૭૩, ૪૭૯

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો ૪૮૮

ચંદ્રચૂડ ૪૫૯

ચંદ્રપ્રભ ૩૨૭, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૨

'यद्भ्रमभयरित' ३७१, ३७६
 यद्भ्रमाभा २११, २१२, २१४, ३२०,
 ३२२, ३२३
 यद्भ्रमेभा ३२१
 यद्भ्रवल्ली ४४३
 यद्भ्रस्त्रि २८१
 यद्भ्रावती १२, ४७
 यंपकनभर ३६२
 यंयल २२४, २८६, ३१७, ३१८
 याभ्रिद १४६
 याभ्रिऊ ३६७
 यायिग ३७६
 यायो ३७६
 याउवा २१, २२
 यायुक्य २५८
 यायुरभा ३६६, ३७२
 यातुर्विद्य (भोद) ३३३
 यान्हु-हडो १३७, १३६
 याप ३६२, ३८३, ४५५
 यापोत्कट ३६७, ४५५
 यामुंडराज ३४८, ४०१
 यारुतर ३७
 यारुहेण्य २३०
 यार्स युनिवर्सिटी १५०
 यार्वाक संप्रदाय ३८२
 याष्टन ४७४, ४८८
 याहड ३७८
 यांग २२
 याङ् ३८२
 याहोह-करनाणी १४
 यांपानेर ८, ५१, ३६३

यितपावन ४३७
 यितले ६४
 यित्रक २२५
 यित्रकूट २६४
 यिन्ति २५७
 यिन्तिमुराष्ट्र २५७
 यिभनलाह हलाह ३१६
 यिरंद १००
 यितामक्षि पार्श्वनाथ ३५५, ३८६
 यितामक्षिराव वैद्य ४४८
 यीन ३६, २७५
 यीना २६६, ३३६, ४५२
 यीनार्ध साहित्य २६१
 युलिक ४५२
 युवाण १७, ४३६
 युडा ५०
 येडिल ४४०
 येडितान २२६
 येडि ४५६, ४८७
 येडिराज २२६
 येडि संवत ४८४
 येभूर २७७
 येपीक २६५
 येभंडाना महादेव २७१, ३६५
 येदीला १०, ४५६
 येड २६४
 येआरी ४५६
 येरवाड ४१४, ४६१
 येडुयावाड ४१४
 यौर्यासी तालुका ३६६
 यौलि ३५३

ચૌલિક	૪૫૨	જયસેનસુરિ	૩૬૨
ચંપન	૨૦૩, ૨૦૮-૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૦, ૩૨૨	જયરાજ	૪૮૫, ૪૮૮
છાઈ	૪	જયંતસિંહ	૩૭૧, ૩૭૬, ૩૮૯
છાંદોગ્ય	૪૫૩	જયંતીદેવી	૬૭૭, ૪૨૧
છિત્તરાજ	૪૦૧	જરહમવ	૨૭૪
છોટા ઉદેપુર	૮, ૧૪, ૧૭, ૩૨, ૩૩, ૪૦, ૫૦, ૫૭	જરા	૨૩૦
જામૌની	૨૭	જરાકુમાર	૨૯૨
જગજીવન કાલિદાસ પાઠક	૨૮૭	જરાસંધ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૮૬, ૩૭૩
જગમણ	૩૫૫	જત્રિકો	૪૩૫
જગમોલ	૩૪૭	જર્મની	૪૯૬
જડેશ્વર	૩૯૫	જલાલપુર	૧૬
જનોડ	૧૪	જસદણ	૧૯, ૫૦, ૧૦૩
જમદગ્નિ	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૬	જંજીરા	૪૭
જમના	૪૪૮	જંજુમાલી	૩૨૬, ૩૬૪
જમાલપુર	૩૭૭, ૩૮૦	જંજુસર	૧૪, ૩૪, ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪
જય	૨૫૨	જંજુવાનક	૩૬૪
જયચંદ્ર બિલાલકાર	૪૬૦	જંજુખંડ	૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦
જયતલદેવ	૩૪૮	જાઈક	૩૬૦, ૪૮૭
જયદામા	૪૪૧	જાઈક ૧ લો	૩૫૯
જયદ્રથ	૩૫૬, ૩૫૯, ૪૪૫, ૪૪૬	જાઈક ૨ નો	૩૫૮
જયપુર	૨૨૪, ૨૭૯, ૨૮૦, ૩૨૬, ૩૪૯	‘જાતક સાહિત્ય’	૨૫૨, ૩૪૨
જયભદ્ર ૩ નો	૩૪૫, ૩૯૩-૩૯૫	જાતિરમર	૨૯૦
જયભદ્ર ૪ થો	૩૯૬	જાફરાબાદ	૪૯
જયવરાહ	૩૬૨	જાખાણિપુર	૩૭૮
જયશિખરી	૩૬૬	જામકંડોરણા	૩૫૮
જયસિંહ	૨૮૨, ૩૭૭, ૩૮૨, ૪૬૧	જામજોધપુર	૩૫૯
જયસિંહસુરિ	૩૧૫, ૪૯૧	જામનગર	૨૧, ૨૫, ૨૮, ૪૬, ૪૯, ૭૮, ૧૦૬, ૨૩૨, ૨૬૦, ૩૨૫, ૩૩૬, ૩૫૯, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૪૫

ભલમપુરા	૮૨	૨૭૬, ૩૩૬, ૩૪૫-૩૪૮,
ભલોદ	૭૪, ૨૩૭	૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮,
ભવડ	૩૫૬	૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૪,
ભવડિ	૩૫૬	૩૮૦, ૪૧૩, ૪૫૬, ૪૬૫,
ભસોર	૭	૪૭૬
ભદ્રનવી	૩૧૩	જૂનાગઢ શૈલલેખ ૨૫૩, ૨૫૮,
ભાંખવતી	૨૨૬, ૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨	૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨,
ભાંખવાન	૨૨૬	૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬,
ભાંખુધોડા	૩૩, ૩૪	૩૨૦, ૩૨૪, ૩૪૪
ભાંખુડા	૩૬૪	જૂનોગઢ ૩૪૬
જિતશત્રુ	૩૬૮	જૂર્ણકુર્ગ ૩૪૬
જિનકાલ	૪૬૨	જેકસન ૪૪૮, ૪૫૧
જિનદત્તસુરિ	૨૮૧	જે. જે. મોદી ૪૦૧
જિનદાસગણિ	મહત્તર ૫૦૦	જેતપુર ૧૯, ૮૦, ૩૨૬, ૩૩૧,
જિનપદ્મસુરિ	૩૭૬	૩૫૭
જિનપ્રભસુરિ	૩૩૬	જેતપુર પિઠડિયા ૫૦
જિનભદ્રગણિ	ક્ષમાશ્રમણ ૫૦૦	જેતપોર ૧૦૭
જિનભદ્રસુરિ	૩૭૬	જેતલસર ૩૫૮
જિનવિજયજી	૨૮૨, ૩૮૩	જેમ્સ ટોડ ૪૬૧
જિનસેનસુરિ	૨૬૧, ૪૬૨, ૫૦૦	જેસલમેર ૩૬૬
જિનેશ્વર	૪૬૮	જેજુક ૪૪૫
જમૂતવાહન	૩૫૨	જૈનસિંહ ૩૬૫
જર્ણકુર્ગ	૩૪૭	જૈન આગમ સાહિત્ય ૨૬૧
જવદામા	૪૪૧	જોગણિયો કુંગર ૩૨૪
જુઆં-જુઆં	૪૩૫, ૪૪૮	જોખા ૮૨
જુએ-જુએ		જોડવે ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૯૫
જુણકુર્ગ	૩૪૧, ૩૪૬, ૩૪૭	જોડિયા ૨૫, ૩૬૪
જુલિયન	૨૭૧, ૪૬૫	જોધપુર ૪૭, ૨૨૪, ૨૮૦
જૂનાગઢ	૧૯, ૨૧, ૩૪, ૪૬,	જોન ૧ લો, સેન્ટ ૪૬૫
	૪૬, ૫૨, ૭૧, ૮૨, ૯૭,	જો-શલ્સાસા ૩૬૪
	૨૩૮-૨૪૧, ૨૬૦, ૨૬૭,	‘જાતાધર્મકથા’ ૨૬૧, ૨૮૪, ૨૯૨,
		૩૪૫, ૪૦૨

બ્યેબુક પ્રદેશ	૩૫૧, ૩૬૦	કુમરપુર	૧૩, ૪૭, ૨૫૩, ૩૦૭,
બ્યેબુકિયા	૪૪૬		૩૧૮, ૩૭૪, ૩૭૮, ૪૩૪
અધડિયા	૧૫, ૨૪, ૮૦	ડેહિયાપાડા	૩૬૭
અર	૩૬૪	ડેસર	૩૮૭
અરિ	૩૬૪	ડેડવાણક	૨૮૦
આમવા	૪૦	ડોલરરાય મોકિડ	૨૬૧, ૩૪૦, ૩૬૦
આરા	૪	દંક	૩૩૫, ૩૩૬, ૩૫૮, ૩૬૧
આલા	૪૫૬	દાદર	૧૪, ૧૮, ૨૪, ૧૦૮
આલાવાડ	૪૯, ૫૦, ૩૨૫, ૪૬૦	દાંક	૩૩૫, ૩૫૮
આંઝલુ	૩૭૯	તક્કલકોટ	૧૯૫
ઝીણાવાળી	ગોપ ૩૫૬	‘તરનોપલ્લવસિંહ’	૩૮૨
ઝીંઝીરીઅર	૩૩૫, ૩૬૧	તથ-ઉંમરા	૩૬૯
ટંકારી	૨૪	તપાગમેજ	૩૭૯
ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ	૮૩, ૯૦	તમરિયા	૨૫
ટુવા	૧૭	તરણેતર	૫૦૧
ટોડ	૪૪૮	તરલસ્વામી	૩૬૫
ટોડિયો	૧૦૭	તરસાડી	૩૬૮
ટોમસ	૪૮૧	તરુણાદિત્ય	૩૪૯
ઠાના	૨૬૭	તલપાટક	૪૦૧
ઠાસરા	૧૩, ૧૪, ૩૮૬, ૩૮૭	તલભદ્રિકા	૪૦૧
ઠાંઠાનો કુંગર	૧૦	તલવાડા	૪૦૧
ઠેપક	૩૫૫	તળાબ	૧૧, ૨૬, ૩૩૫, ૩૫૫,
ડબોઈ	૧૬, ૩૬૪, ૪૦૨, ૪૦૩		૪૪૬, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૪
ડાકોર	૧૩, ૩૮૬	તંકુલપદ્મક	૩૬૫
ડાંચ	૬, ૧૬, ૧૭, ૪૬, ૪૯, ૫૦,	તાજિક	૪૦૦, ૫૦૫
	૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૯૨,	તાપસ	૪૫૩
	૨૫૩, ૨૬૪, ૨૯૩, ૨૯૪	તાપી	૮, ૯, ૧૪, ૨૩-૨૫, ૩૪,
ડાંગરવા	૮૨		૮૧, ૯૨, ૧૦૦, ૧૦૮,
ડિયોનિસીસ એકસીગસ	૪૯૧		૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૩,
ડીસા	૧૨, ૩૨, ૪૬૪		૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૯, ૨૯૪,
કુમસ	૨૫		૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૪
		‘તાપી-માહાત્મ્ય’	૩૧૬

ताम्रकुङ्कु ३६०	तेन, तेन ३६६
ताम्रकांस्य युग ४२६, ४३१	तेरावाणी २२
ताम्रलिप्ति ३८४, ३८६-३८९	तेलोह १०८
ताम्रिलनाड ४६८, ५०६	तैग्रिस १५४, १६०, १६७
तारकपुर ३८८	तोया २८६
तारकासुर ३३३	तोलेभी २६१, २६५, २७७, २७८, ३१६, ३३७, ३३८, ३४३, ३५०, ४००, ४३४, ४४१
तारणगिरि ३३५	त्रयण्य २५५
तारंगगिरि ३३५	त्रयावती ३८८
तारंग नाग ३३५	त्रिकलिंगक ४४३
तारंगा ८, १२, ३३५	त्रिकूट ४४३
तारा १६६, २६०	त्रिगत ३८५
'तारातंत्र' २६५	त्रिलुपनपाल ३६६, ३७४, ३७५
तारादेवी ३३५	त्रिलोचनपाल ४५१
तारापुर ३८८	त्रिविक्रमपाल ३६५
तारापोरनो कुंगर ६	त्रिवेणीसंगम ३१४, ३२२, ३२४
तालकचक्र ३५५	त्रिशिर्ष २६४
ताण्डण ३६५	त्रेता ३२०, ३३३
तिमावी ४५८	त्रयण्य ३६६
'तिलकमंजरी' ३६६	त्रैविद्य ब्राह्मणो ३७५
'तिलोयसार' ४६२	थर-पारकर २५३, २५८, २६५
तीर्थ १६, २५	थराह ३६६
तुङ्ग ३१८, ३४८	थलतेज ३३३
तुर्गश(सु) २३१, २३२	थलत्यज ३३३
तुङ्गभेट ३३३	थंलण्यपुर ३२१
तुङ्गशीरियाम ११	थंलण्य ३४८
तुषारक ४४०	थाण्डा २५३, २५६, २७६, २७७, २६३, ३२४
तुंगलदा १००, १८२	थाण्डा हेनणी ५०
तुंगर २७६	थान १०, २०, २१, ३२५, ४५६
तेजपाल ३४६, ३६३, ३७६, ३८१, ३८७, ३८६, ३६४	
तेजसपुर ३४५-३४७	

આમણા	૧૩, ૩૨૧, ૩૩૬, ૩૮૭, ૪૦૩	દર્શાવતી	૩૬૪, ૪૦૨, ૪૦૩
આરાપદ્ર	૩૬૬	‘દશકુમારચરિત’	૨૬૦, ૩૫૨, ૩૫૬
આરાપદ્ર ગમેછ	૩૬૬	દશપુર	૩૧૮, ૪૫૩
આવચ્યા	૩૪૫	દશાહી	૨૨૪, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૪
ઘોરિયમ	૩૩	દશેરક	૨૫૫
દક્ષિણાપથ	૨૬૧, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૨૬	દસકોઈ	૩૩૬, ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૨૧
દક્ષિણાદિધિ	૩૨૦	દસકોશી	૧૩
દખખણ	૧૬૭, ૪૪૭, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૭૬	દસારો	૨૬૧
દત્તાત્રેય	૧૦, ૨૮૫	દરમુ	૪૩૨
દત્તાત્રેય બા.		દહાણુ	૩૨૪
ડિસકળકર	૩૪૭	દહેજ બાંદર	૨૪
દદ ૨ જો	૨૮૦, ૩૨૫, ૩૫૨, ૩૯૫, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૮૧	દહસેન	૩૯૯
દધિતીર્થ	૩૧૬	દંડક	૨૯૩, ૨૯૪
દધિપદ્ર	૩૯૨, ૪૦૩	દંડકા	૨૯૩
દધિપદ્રપત્તન	૪૦૩	દંડકારણ્ય	૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૯
દધિપદ્ર મંડલ	૩૯૨	દંડરાજપુર	૪૭
દધિમતી	૩૨૬	દંડાહી દેશ	૩૭૪
દધીય	૨૧૧	દંડાહી પથક	૩૭૪, ૪૦૨
દધીયિ	૨૧૨, ૨૨૦, ૩૨૦, ૩૨૩	દંડાહી વિષય	૩૭૪
દમધોપ	૨૩૪	દંડી	૨૫૨, ૨૬૦, ૩૫૨
દમણ	૯, ૨૫, ૫૦, ૫૧, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૪૦૨	દંતિદુર્ગ	૨૮૦
દમણગંગા	૬, ૧૬, ૨૫, ૩૨૪	દામ્ભિખાદ	૯૭, ૧૭૯, ૧૯૫
દમન	૪૦૨	દાણ્ડીમાતા	૩૮૩
દમયંતી	૩૧૯	દાતાર કુંગર	૧૦
દમદ	૨૭૧	દાદ	૧૮૪
દર્શાવતી	૩૬૪, ૪૦૩	દાદરા-નગર હવેલી	૩૦૭
		દાધીય	૨૧૯
		દામસેન	૪૪૧
		દામોદર	૨૮૫, ૩૩૮
		દામોદર કુંડ	૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૮, ૩૪૫

हामोहर मंदिर २३२, २४७, ३३१
 हारपस ४४०
 हारुक २३०
 हार्व २७१
 हाश्वराज २३१
 हाहातुका ३१८, ३१९, ३२४
 हाहोह ८, २५९, २८१,
 ३२६, ३६१, ३६२,
 ४०३, ४३६

हाडी २५
 हाता ७, २४, ३४, ६६
 हागंजर संप्रदाय ३६२, ३६८
 हि. यं. सरकार ४०१, ४८८
 हियाला १६०
 हियाण १६२
 हिलमून १६१
 हिहकी ३७८
 'हीधनिकाय' ३३७
 'हीधनस' २७५
 हीपायन २६२
 हीपिका ३८२
 हीव २६, ५०, ३०७, ३५७,
 ४०३, ४६१
 हुहाविहार ४
 हुर्मा २८६
 'हुर्गचत्ति' ३६६
 हुर्गा २६२
 हुर्गायार्थ ७५
 हुर्गाशंकर शास्त्री ५३, २३८, ३८३
 'हुर्गासप्तशती' २६२
 हुर्गोधन २२६, २२९

हुर्लभराज ४००
 हुर्विलाग २७१
 हुर्वेश्वर ३२०, ३८०
 हुपथु २८४
 हुपदती २६४, ३१३
 हुडियापाडा ३६६
 हुलवाडा २६, ३४८, ३४९,
 ३६३
 हुवक २२५, २२६
 हुवडी २३०, २१२
 हुवगढ २६५
 हुवगढतो कुंगर ८
 हुवगढपारिया ५०
 हुवयंद्र ३८०
 हुवयंद्रसरि ३६६, ३८३
 हुवयंद्रायार्थ ३७८
 हुवनी भोरी ३३५
 हुवपट्टण ३४८-३५०
 'हुवपट्टण-प्रशस्ति' २७६, ३४६
 हुवपतान २६०, ३४६, ३५०, ४०३
 'हुवपाटण-प्रशस्ति' ३४६
 हुवथानी २२४
 हुवरक्षितपाटक ३२५
 हुवरत्नसरि ३७६
 हुवर्द्धिगण्डि क्षमाश्रमण ३५२
 हुवल ४६४
 हुवलवाडि ३४८, ३४९
 हुवली ३५१, ३५४
 हुवश्री ३८२
 हुवलपर १०२, १०३, १०६, १२६,

	૧૩૦, ૧૭૨, ૧૭૭-૧૭૯
દેવસભ	૨૫૫
દેવસૂરિ	૩૬૯, ૩૭૮
દેવળિયા	૧૦૭
દેવાચાર્ય	૩૭૮, ૩૭૯
દેવાદિત્ય	૩૮૫, ૩૯૦
દેવાત	૩૯૦
દેવાવૃધ	૨૨૪
દેવેન્દ્રસૂરિ	૩૭૫
દેસેનક	૩૨૪, ૩૫૬
દેહમર્ધ	૩૨૬
દેહોત્સર્ગ	૩૧૪
દોઆમ	૧૬૩
દૌણ્ડીય	૪૫૩
દ્રવિડ	૨૭૬, ૪૩૨, ૪૩૬
દ્રાવિડ	૨૬૧, ૪૪૯
દુપદ	૪૫૧
દ્રોણસિંહ	૩૫૧, ૩૫૩
દ્રોણાયન	૪૫૩
દ્યુતિમા	૨૧૩
દ્વાપર	૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
દ્વારકા	૨૬, ૩૫, ૫૩, ૧૦૧, ૧૦૬, ૨૨૬-૨૨૮, ૨૩૦- ૨૩૨, ૨૩૬-૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૧, ૨૮૫-૨૮૮, ૨૯૨, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૬-૩૪૦, ૩૫૩, ૩૬૧, ૩૭૦, ૪૩૯, ૪૪૭
‘દ્વારકાક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય’	૨૩૯, ૨૬૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૭, ૩૩૨

દ્વારકાધિપતિ	૨૪૧, ૩૬૧
દ્વારવતી	૪૮-અ, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૭-૨૩૯, ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૪-૨૫૮, ૨૬૧, ૨૮૪-૨૮૬, ૩૧૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૫, ૩૭૦
‘દ્વાયાત્રય	૨૮૨, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૬૪, ૪૦૨, ૪૬૩, ૪૯૧
ધનપતિ	૩૨૧
ધનસૂરા	૩૭૪, ૩૭૫
ધનેશ્વર	૩૪૩
ધરક્ષત	૪૬૨
ધરણીવરાહ	૩૬૨, ૩૮૩, ૪૫૫
ધરણીન્દ્ર	૩૭૩
ધરમપુર	૧૬, ૪૭, ૫૦, ૫૧, ૨૫૩, ૨૭૪
ધરસેન ૨	જો ૨૫૯, ૩૨૫, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૭૦, ૩૭૭, ૩૯૮, ૫૦૨
ધરસેન ૩	જો ૨૫૯, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૨, ૩૮૦, ૩૮૫
ધરસેન ૪ થો	૨૭૦, ૩૪૨, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૭૦, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૬, ૫૦૨
ધરાસણા	૧૬, ૨૫
ધરૂડ	૧૭૭
ધરોઈ	૭૫
ધર્મશુભ	૨૭૫

ધર્મનેત્ર ૨૬૬
 ધર્મપુર ૨૪૦
 ધર્માદિત્ય ૩૬૨, ૩૭૦
 ધર્મારણ્ય ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૭૨, ૩૭૫,
 ૩૯૨
 'ધર્મારણ્ય-ભાષાત્મક' ૩૬૮, ૩૭૫,
 ૩૮૫
 ધ્રુવલ ૨૮૧, ૩૮૨
 ધ્રુવલક ૩૮૧
 ધ્રુવલકપુર ૩૯૧
 ધ્રુવલકક ૩૬૨, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૬,
 ૩૮૯-૩૯૧, ૩૯૪, ૪૦૨,
 ૪૦૩
 ધ્રુવલકક-તટગ્રામ ૩૮૧
 ધંતુરિયા ખેટ ૨૪
 ધંધ ૩૮૪
 ધંધાદારી વર્ગો-
 પેટા જ્ઞાતિઓ ૪૬૭
 ધંધુક ૩૮૩, ૩૮૪
 ધંધુકા ૧૯, ૧૮૦, ૩૭૮, ૩૮૩,
 ૩૮૪
 ધંધુકક ૩૮૩, ૩૮૪
 ધંધુકકપુર ૩૮૩
 ધંધુક ૩૮૩
 ધંધેશ્વર ૩૮૩, ૩૮૪
 ધામોદનો કુંગર ૧૩
 ધાર ૧૧
 ધારવાડ ૪૦, ૬૮, ૧૯૧
 ધારા ૨૭૭, ૩૭૪, ૩૭૮
 ધારાખેટ ૩૬૪
 ધારાગઢ ૩૨૪

ધારાનગર ૧૪૭, ૩૮૧
 ધારી ૩૫૭
 ધારુકા ૩૬૪
 ધાર્તરાષ્ટ્ર ૨૨૬, ૨૨૯
 ધિણોધર કુંગર ૧૧
 ધિગેશ્વર ૩૩૫
 ધીલુકી ૩૬૦, ૪૮૭
 ધુરડ ૪૨
 ધુવારણ ૧૪, ૧૮
 ધૂમરાજ ૪૫૬
 ધૂમ્રાયણ ૪૫૩
 ધૃતરાષ્ટ્ર ૨૫૪
 ધોડ ૭૨
 ધોરાજી ૩૫૮
 ધોલેરા ૧૯, ૨૩, ૨૬
 ધોળકા ૧૩, ૧૯, ૧૦૮, ૧૮૯, ૩૬૩,
 ૩૮૨, ૨૮૩, ૪૦૨, ૪૦૩,
 ૪૨૧
 ધોળા ૩૬૫
 ધૌમ્ય ૨૫૪, ૨૫૬
 ધૌલપુર ૫૦૪
 ધ્રાગધા ૧૦, ૩૩, ૨૬, ૪૬, ૭૧,
 ૭૪, ૮૦
 ધ્રુવ ૪૬૨
 ધ્રુવપટ્ટ ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૧ જો ૨૫૯, ૩૫૫, ૩૬૩,
 ૩૭૦, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૨
 ધ્રુવસેન ૨ જો ૨૭૫, ૩૨૫, ૩૪૫,
 ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૮૦, ૩૮૫,
 ૩૮૮, ૩૯૬, ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૩ જો ૩૮૦, ૩૮૨

શ્રોળ ૪૯	નરવરાહ ૩૮૨
નકુલ ૩૮૫	નરસિંગપુર ૭૨
નકપુર ૩૫૪	નર્મદા ૮, ૧૪, ૨૪, ૩૪, ૩૬,
નક્ષિપુર ૩૪૯	૪૦, ૪૭, ૭૧, ૮૨, ૧૦૦,
નક્ષિપુર-ચતુરશીતિ ૩૨૬, ૩૪૯	૧૦૮, ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૯૩,
નખત્રાણા ૧૧, ૧૨, ૭૪, ૭૫, ૭૮,	૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૩,
૧૦૬	૨૨૪, ૨૫૩, ૨૬૫-૨૬૭,
નગર ૩૭૧	૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૯,
નગરક ૩૮૮, ૪૫૩	૨૯૪, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯,
નગરકપથક ૩૮૮	૩૨૨, ૩૩૭, ૩૪૨-૩૪૪,
નગરકોટ ૪૫૪	૩૯૪, ૩૯૭, ૪૩૩, ૪૪૮
નગરઠંઠા ૨૫૩, ૨૫૮	નર્મદાશંકર ત્ર્યં. બદ્ ૪૦૯
નગર મહારથાન ૩૮૮	નલ ૩૧૯
નગરા ૧૩૨, ૩૩૩-૩૩૫, ૩૮૮,	નવધણ ૩૬૨
૩૯૦, ૪૦૯	નવલખી ૨૫. ૨૮
નગીનાબાગ ૪૨૧	નવસારિકા ૪૮-આ, ૨૭૫, ૪૦૦,
નટખ ૩૮૬	૪૫૩, ૪૫૮
નટપદ ૩૮૬	નવસારી ૧૬, ૧૯, ૨૫, ૪૮-આ,
નટપિટક, નટકપુત્ર ૩૮૬	૫૦, ૮૧, ૨૮૦, ૨૮૨,
નડિયાદ ૩૭૫, ૩૮૬	૩૧૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩
નટૂલ ૪૬	નવસુરાબદ્ ૩૫૯
નન્દીસુત્ર ૫૦૦	નવાગામ ૧૫
નન્નસુરિ ૩૭૨, ૩૮૫	નવાનગર ૩૪, ૪૯, ૫૧
નબોવાહન ૩૪૨	નવીબંદર ૧૯
નમદો(દે)સ ૩૧૬	નહપાન ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૩૪૨,
નમ્મદુસ ૩૧૬	૩૬૦, ૪૦૦, ૪૪૧, ૪૭૪,
‘નમચક’ ૩૫૨	૪૬૫
નરક ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૦, ૨૯૧,	નળકાંઠા ૬
૩૪૦	નળસરોવર ૧૦૯, ૩૧૫
નરકાસુર ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૫, ૩૩૬,	નંદ ૨૦૧, ૨૨૫
૩૪૧, ૩૬૦	નંદન ૨૮૮

નંદનવન	૨૬૨
નંદપદ	૩૬૫
નંદપદ્મી	૩૬૫
નંદપુર	૩૬૫
નંદરખાર	૪૭
નંદલાલ દે	૩૧૭
નંદિઆમ	૨૬૪
નંદીકુંડ	૩૨૦
નંદીસરક	૩૨૫
નાઈલ	૧૬૭
નાગ	૪૩૧
નાગડસ	૩૫૭
નાગદા	૧૨૯, ૧૭૯
નાગદાસર	૧૨
નાગદિન્નાનક	૩૫૮
નાગનહ	૪૪૫
નાગપતિ	૪૩૩
નાગપુર	૪૪૯
નાગમતી	૨૦, ૨૨
નાગરખંડ	૩૨૦, ૩૩૨, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૭૧
નાગરાજ આસ્તીક	૪૩૭
નાગલ	૧૯૨
નાગસારિકા	૨૮૨, ૩૬૫, ૪૦૦, ૪૦૩
નાગાર્જુન	૩૨૧, ૩૨૨, ૩૩૫, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૮૭
નાગિલ	૩૭૬
નાગોદ્ભેદતીર્થ	૨૫૭, ૩૧૪
નાગોર	૪૭
‘નાટ્યશાસ્ત્ર’	૨૫૨, ૨૫૮
નાથાવટી	૨૪૧

નાથકૂવા	૩૩
નાથદાર	૩૧૮
નાનાક	૩૭૧
નાયર	૨૨
નાર	૩૮૮, ૪૦૨
નારદ	૨૩૦, ૨૩૮
નારા	૨૨
નારાયણ	૨૧૧, ૨૭૯, ૩૭૦
નારાયણ-કવચ	૩૧૬, ૩૩૦
નારાયણ-સર	૩૩૧, ૩૩૨
નારાયણ-સ્થાન	૩૩૧
નારાયણાશ્રમ	૩૩૧
નારાયણી	૨૨૬
નામુર	૨૮૪
નાલંદા	૩૫૨
નાવડા	૧૮૮
નાવડાતોલી	૧૦૦
નાસિક	૩, ૪૭, ૧૭૯, ૧૯૫, ૨૫૮, ૨૬૭, ૨૬૩, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૩૬૦, ૪૮૩, ૪૮૬,
નાસિક્ય	૨૬૯, ૨૬૪
નાંદીપુર(રી)	૪૮-આ, ૨૭૦, ૨૮૦, ૩૬૩, ૩૬૫, ૩૬૬, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૮, ૪૮૧, ૪૮૩
નાંદોદ	૧૫, ૪૮-આ, ૫૧, ૨૮૦, ૩૬૫, ૩૬૬, ૪૬૪, ૪૬૭,
નિકુમતી	૨૪૦
નિકુલ-અલ્લશકિત	૩૬૯

નિકોલની ખાડી	૩૨૫	નેમિચંદ્ર	૪૯૨
નિમિટ્ટો	૪૩૧, ૪૩૯	નેમિબિન	૬૮૯
નિમિટ્ટો-નિમિટ્ટો	૪૩૧	નેમિનાથ	૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૮, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૯
નિમાડ	૪૦, ૨૫૧, ૨૬૭		૩૭૯
નિમ્બકૂપ	૩૬૪	-શિવ	૩૩૬
નિરિહુલક	૩૯૫	-નેરાજ	૩૨૫
નિરુકત	૩૯૬	-નેવાસા	૭૯, ૧૩૪, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૫
નિરોળાવાળી	૨૨	નેમિષ્યારમ્ય	૪૬૧
નિર્ઝર	૪૦૦	નેર્ઝત્ય	૨૭૩
'નિર્વાણીલાવતી કથા'	૩૭૯	નેપથ	૨૬૨
નિર્વિધ્યા	૨૮૯	'નેપથીયચરિત'	૩૮૨
'નિશીથચૂર્ણિ'	૨૬૧, ૨૯૩	નોસારિયા	૪૦૦
નિષધ	૨૬૬, ૨૭૨, ૨૮૪, ૪૩૪	ન્યંકુ	૩૧૫
નિષધા	૨૭૪	ન્યંકુમતી	૨૪૦
નિષધાવતી	૨૭૪	ન્યૂટન	૪૮૧
નિષાદ	૪૮, ૨૩૦, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૬૬, ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૧૩, ૪૩૧, ૪૩૪	પચ્છત્રી	૩૫૮, ૩૫૯
નિષાદભૂમિ	૨૭૩	પચ્છમ	૫
નિંગલ	૧૬૨	પછેગામ	૩૬૪
નિંબકૂપરચલી	૩૨૫	પટચ્ચર	૨૭૩
નિંબવતી	૩૮૫	પડવાણ	૪૦૨
નિંબાકંકુલ	૩૮૫	પતંજલિ	૨૫૨, ૨૭૯
નીમનાલિયા	૩૨૬	પતિયાળા	૩૧૩
નીલ	૨૬૬	પત્તન	૩૨૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૦૨
નીલકંઠ મહાદેવ	૨૪૫	પત્તલીની	૨૬૫
નીલરતન સરકાર મેડીકલ કોલેજ	૧૪૬	પથર	૨૮૯
નીવૃત્ત	૨૫૩, ૨૬૬		
નૃગરાળ	૩૧૯		
નેકીપોલ	૧૮૯		

पद्मकुंड ३२६	पद्ममहाल १०, २६, ३२, ३३, ३८,
पद्मशुभ ४५६	४०, ४६, ४८, ११०,
पद्मनाभ ३६०	२५३, ३१८, ३८६, ३६१-
‘पद्मपुराण्य’ २७०, २८०, ३१८, ३२०-	३६३, ४००
३२३, ३३३, ३८०, ३८४,	पद्मवर्ण्य २३८, २८६
३६१, ३६२	पद्मवटी २६४
पद्मवर्ण्य २३४	‘पद्मसिद्धान्तिका’ ५००
पद्मावती ३७३	पद्माल देश २६१
पद्मिभक्ति ३२५	पद्माश्रय ३६६
पद्ममठ १०६	पद्मासर १२, ३६६, ३६७, ३७२,
पद्मोष्णी २८८, २८९, २९३, २९४,	३७६
३१६, ३१८	पद्मासरा-पार्थनाथ ३६६
परशुराम २१३, २१४, २२१	पद्मांगसुधारासमिति ४६७
पराशर २६५	पद्मज १४८, २५३, २६४, २६५,
परंत २६८	४३१, ४३६, ४४२, ४४८,
परीक्षित २०१	४७६
परीतणाव ३४६	पाकिस्तान ३, ४, २७, ३३०, ३६१
पटुष्णी २३२	पाछतर ३५६
पटुष्ट ४४०	पाटडी ४६०
पटुष्टा २६४, ३१८	पाटण्य १२, १७, ५१, १६०, ३०७,
पटुती ३२२	३१४, ३१६, ३१८, ३६७,
पलसाण्या १६, ३६६	३६८, ३७७, ३६३
पलाशिनी २८४, २८५, ३२४	पाटसनगर ३८०
पल्ली ४६२	पाणिनि ४८-अ, २५१, २५४, २५६,
पवरनयर ३४८	२५८, २६६, २७२, २७४,
पणसिवा ३२४	२७६, २८४, २८६, ३१७,
पद्म-कपर्द ३८५	३२२, ३२३, ३३६, ३३६,
‘पद्मतंत्र’ २८०	२४५, ३५१, ३५२, ३८४
पद्मन २३१, २६३-२६५, २८४	पाताल २६५
३२३	पाहताडितक २७४
पद्मन तीर्थ २६४	

ପାଠରୀ ୩୯୩	ପାଣିତାଣ୍ଡା ୧୧, ୪୯, ୩୫୩
ପାଠସିତପୁର ୩୫୪	ପାଠିଆ ୧୩
ପାଠସିତାନ୍ୟାର୍ଥ ୩୫୫, ୩୫୬, ୩୫୪, ୩୬୭	ପାଠହସ୍ତପୁର ୩୬୬
ପାନମ ୧୪	ପାବାଗଡ଼ ୭, ୮, ୧୪, ୪୧, ୩୨୨, ୩୬୩
ପାପବତୀ ୩୮୮	ପାଶୁପତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ୩୯୪, ୪୦୩, ୪୪୫
ପାର ୧୬, ୭୧	ପାଞ୍ଚିନି ୨୮୬, ୩୭୩
ପାରଡ଼ି ୧୬, ୩୯୯	ପାଞ୍ଚିନି ୨୨୭-୨୨୯, ୨୩୮, ୨୫୪, ୨୯୧, ୨୯୨, ୩୧୩, ୩୧୬
ପାରଘ ୨୭୧	ପାଞ୍ଚୁ ୨୨୫
ପାରନେର ୯	ପାଞ୍ଚି ୪୮୮
ପାରମହେଶ୍ୱର ୩୫୫	ପାଞ୍ଚି ୨୯୪
ପାରମ୍ପରିକ ୨୭୬	ପିତାମହମୁଖ ୩୫୪
ପାରା ୩୨୨	ପିପରିଆ ୧୫
ପାରାଘା ୩୧୮, ୩୧୯, ୩୨୪	ପିପିଆ ୩୬୯
ପାରାଶର ୪୫୩, ୪୫୮	ପିପିଆ ୩୬୯
ପାରିବାସ ୨୮୮-୨୯୦, ୩୧୭, ୩୧୮, ୩୨୧, ୩୨୨	ପିପିଆ ୩୬୯
ପାର୍ଜିଟର ୨୩୮, ୨୮୮, ୨୮୯, ୩୧୭, ୩୧୯, ୩୨୧, ୩୨୨	ପି-ସୋ-ମୋ-ସୋ ୨୭୯
ପାର୍ଥନାୟ ୩୪୬, ୩୪୮, ୩୪୯, ୩୫୨, ୩୬୭, ୩୭୩, ୩୭୫, ୩୮୧, ୩୮୭	ପିଂଗଳବାଡ଼ା ୧୪
ପାଳ ୧୪	ପିଂଗୁପିକା ୩୨୫
ପାଳାଡ଼ି ୩୭୭, ୩୭୮, ୪୨୧	ପିଂଗୁତାରକ ୨୪୩, ୩୩୮
ପାଳାଣ୍ଡ(ନ)ପୁର ୩୩, ୩୯, ୫୦, ୩୬୩, ୩୬୬	ପିଂଗୁନିର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତି ୩୬୮
ପାଳି ୨୬୨	ପିଂଗୁତାରକ ୨୩୮, ୨୪୨, ୨୫୪, ୨୫୭, ୩୨୬, ୩୨୯, ୩୨୯, ୩୩୦
ପାଳିତପୁର ୩୫୪	ପିଂଗୁରୀ ୨୩୮
ପାଳିତାଣ୍ଡ ୩୫୩, ୩୫୪	ପିପିଆତାତାଗ ୩୬୭
ପାଳିତାନକ ୩୫୪	ପିପିଆ ୭୨
ପାଣିତାଣ୍ଡ ୩୫୪	ପିପିଆ ୪୬୪
	ପିଂଗୁରୀ ୨୫, ୭୬, ୭୮, ୨୪୦, ୨୪୨
	ପିପିଆନେର ୧୫
	ପୁସ୍ତକାଳୟ ୪୩୩

પુષ્પાક ૩૧૪
પુનાટ ૪૫૭
'પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ' ૩૧૬, ૩૧૮,
૩૧૦, ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૩૧,
૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૮, ૩૫૦,
૩૫૨-૩૫૪, ૩૫૬-૩૫૮,
૩૬૩, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯,
૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૮,
૩૭૯, ૩૮૧-૩૮૩, ૩૮૫,
૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧, ૩૯૩

પુલકેશી અવનિબનાશ્રય ૨૮૦

પુલકેશી ૧ લો ૫૦૦

પુલકેશી ૨ જો ૨૮૦

પુલસ્ત્ય ૨૦૮

પુલિશ ૨૭૪

પુલિંદ્યવન ૨૭૦, ૪૩૩

પુલુહ ૨૦૮

પુલોમા ૨૧૬

પુષ્કર ૪૭, ૨૮૪, ૩૩૪

પુષ્પગિરિ ૨૮૩, ૨૮૪

પુષ્પવતી ૩૮૨

પુષ્પસાંબપુર ૩૬૨

પુસાળકર ૨૩૮

પુણમાવિ ૨૫૮, ૨૬૦

પુંડરીક ૨૬૧

પુંડ્ર ૨૨૬, ૨૭૩

પુંડ્રવર્ધન ૪૫૮

પૂના ૧૦૪

પૂરણ ૪

પૂર્ણબદાવિહાર ૩૩૪

પૂર્ણબદ ૨૮૨

પૂર્ણા ૧૫, ૩૧૬, ૪૦૦

પૂર્ણાશા ૩૧૮

પૂર્વગંગા ૩૨૩

પૃથા ૨૨૫

પૃથિવીસેન ૪૪૧

'પૃથુસાબરાસો' ૪૫૦, ૪૮૮

પેટલાઉદ્ર ૩૮૬

પેટલાઉદ્રપુર ૩૬૩

પેટલાદ ૩૬૩, ૩૮૭, ૪૦૨

પેટલાપદ ૪૦૨

પેદામલી ૬૬, ૮૨

પેથડશાહ ૩૬૮

પેનસિદ્ધેનિયા ૧૫૫

'પેરિલસ' ૨૬૫, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૭,

૩૧૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૩,

૩૫૩, ૩૬૭

પેર ૮૮

પેલેસ્ટાઈન ૮૭, ૧૪૬

પેશાવર ૪૪૮

પેઠણ ૪૬૦

પોરબંદર ૨૬, ૨૮, ૩૪, ૩૫, ૪૬,

૧૦૬, ૨૪૦, ૨૪૫, ૩૫૧,

૩૬૦

પોર્ટુગીઝ-સીન્ના ૩૪૬

પો-લ-ક્રો-પો ૩૪૩

પોરકક વાસુદેવ ૨૮, ૨૩૬

પોરવ ૨૨૬

પોર વેલાકુલ ૩૫૧

પોલોમી ૨૦૮

પ્રકાશ ૧૭૯, ૧૮૫

પ્રસંડ ૩૭૪

પ્ર. ચં. દીવાનજી ૨૪૦

પ્રતિષ્ઠાન ૪૬૦

પ્રતિષ્ઠાનનગર ૩૬૯

‘પ્રતિષ્ઠાનપત્તનકલ્પ’ ૩૪૩

પ્રભુગ્ન ૨૩૦, ૨૩૧

પ્રભુગ્નસૂરિ ૩૭૬

પ્રઘોત ૩૪૨

‘પ્રબંધોશ’ ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૩૫,

૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૮,

૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૬૩,

૩૬૬, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૩,

૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૫,

૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧

‘પ્રબંધચિંતામણિ’ ૨૮૫, ૨૯૧,

૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦-૩૨૨,

૩૨૭, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૫,

૩૪૮-૩૫૦, ૩૫૨-૩૫૫,

૩૬૨, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯,

૩૭૪-૩૮૩, ૩૮૫, ૩૮૭-

૩૮૯, ૩૯૩, ૪૬૨

પ્રભાકરવર્ધન ૨૭૫

પ્રભાચંદ્ર ૩૩૮

‘પ્રભાવકચરિત’ ૨૮૫, ૨૯૧, ૩૨૧,

૩૨૨, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૧,

૩૪૬, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૫૫,

૩૫૭, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૭૨,

૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧,

૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦

પ્રભાસ (પ્રભાસ પાટણ) ૧૯, ૮૨, ૯૭,

૯૯, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૩૩,

૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૫-૧૮૭,

૧૯૦, ૧૯૧, ૨૩૦, ૨૪૩,

૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૮, ૨૮૬,

૨૮૮, ૨૯૦, ૩૧૪-૩૧૬,

૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૨૭,

૩૨૮-૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૫,

૩૩૬, ૩૩૮, ૩૪૯, ૩૫૬-

૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૭૯,

૩૮૦, ૪૦૩

પ્રભાસક્ષેત્ર ૨૯૦, ૩૨૭, ૩૪૯

„-માહાત્મ્ય ૩૧૫

‘પ્રભાસખંડ’ ૨૮૫, ૨૯૦, ૩૧૫,

૩૨૬, ૩૩૨, ૩૩૪, ૩૩૫,

૩૪૫

પ્રભાસ તીર્થ ૩૧૩, ૩૧૫

પ્રભાસત્રિવેણીસંગમ ૨૫૭

પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજ ૩૬૭

પ્રમુદ ૨૭૩

પ્રયાગ ૪૬૧

પ્રવરસેન ૧ લો ૪૮૫

પ્રવરા ૭૨, ૭૯, ૧૮૮

પ્રચીતરાગ ૩૯૪, ૩૯૯

પ્રચીતવર્ષ ૩૪૨

પ્રજ્ઞાવડા ૩૬૧, ૩૬૪

પ્રસન્નપુર ૩૬૩, ૩૬૪

પ્રસેન ૨૨૫, ૨૨૬

પ્રહલાદન ૩૬૬

પ્રહલાદનપુર ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૦૩, ૪૦૫

પ્રાગ્જ્યોતિષ ૨૨૮, ૩૪૦, ૩૪૧,

૪૩૩

પ્રાગ્જ્યોતિષદુર્ગ ૩૩૯, ૩૪૦

પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ૨૨૭, ૨૩૫, ૨૪૫,
૨૫૪, ૨૬૬, ૨૬૦, ૨૯૧,
૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૬૦

પ્રાચીતીર્થ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૨૯, ૩૩૮

પ્રાચી સરસ્વતી ૨૪૨, ૨૪૩, ૩૧૪,
૩૧૬, ૩૨૭, ૩૩૦

પ્રાપ્તિ ૨૨૫

પ્રાવૃષ્ઠ ૨૬૮, ૨૭૩

પ્રાંતીજ ૧૩, ૧૬, ૩૭૪

પ્રાથક ૫

પ્રિન્સેપ ૪૮૦

પ્રિન્સી ૨૬૨

ફળાદ્રિવંશ ૪૪૭

ફરંગટા ૩૬૧

ફર્થુસન ૪૮૧, ૪૮૭

ફલી ૨૨

ફંક્રસવળુ ૩૩૮, ૩૬૧

ફિનિશિયા ૧૫૧

ફુટેડા ૮૨

ફુલ્કર ૨૦

ફૂટ ૮૨

ફાન્સ ૮૮, ૪૯૬

ફલીટ ૨૨૧, ૩૬૯, ૩૯૯, ૪૮૧

અગ્રમરા ૩૯૯

અગ્રા ૫૦

અઝાન ૨૭૯

અફ ૪૦૨

અદલપુર ૨૩

અનાસ ૭, ૧૨, ૮૨, ૨૬૪, ૨૮૯,
૩૧૮

અનસકાંઠા ૭, ૮, ૧૨, ૧૭, ૩૨-૩૪,
૩૮, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૨૬૧,
૨૬૪, ૨૭૩, ૩૧૫, ૩૧૮,
૩૩૬, ૪૩૩

અન્નાસા ૩૧૮

અન્ની ૨૨

અપ્પપાલીય વિહાર ૩૩૪

અપ્પભટ્ટિસુરિ ૩૫૮, ૩૭૨

‘અપ્પભટ્ટિસુરિચરિત’ ૩૩૮, ૩૭૨,
૩૮૫

અબ્બુ ૨૩૦, ૨૩૪

અરગોસા ૩૪૩

અરટક ૨૯૧

અરડાનો કુંગર ૧૦, ૨૩૮, ૨૪૫,
૨૫૯, ૨૮૭, ૨૯૧, ૩૩૦,
૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૬૦,
૪૪૬

અરડિયા ૩૨૩

અરાકા ૨૭૧, ૨૭૭, ૩૨૮

અરાકેનો અખાત ૩૩૭

અરુસ, અરુસી ૩૪૩

અરુહ ૩૪૩

અરૌઝ ૩૪૩

અર્જેસ ૩૭૦

અર્જુઆ ૩૧૮

અર્ખર ૨૭૯, ૪૭૪, ૪૬૧

અર્ખરક ૪૬૧

અલદેવ ૨૦૭

અલહાદ ૩૫૬, ૩૮૫

અલમિત ૪૪૦

અલરામ ૨૨૫-૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦,
૨૬૨, ૨૬૨, ૩૫૩, ૪૩૩

અલ્પભાઈ ૩૨૬, ૩૪૬	આરમાસી ૨૮
અલ્પિ ૩૪૭	આરવન ૩૬૪
અલ્પિતીર્થ ૩૩૧	આરિગાઝા ૨૭૦, ૨૭૭, ૩૧૧, ૩૪૩
અલ્પિરાજ ૩૪૨	આરિયા ૩૨, ૫૦
અલુચિસ્તાન ૪૪૩	આરેન્ડી ૪૨૧
અહલ ૧૬૫	આરેન્ડા ૩૭૭, ૪૨૧
અહાદરપુર ૮૨	આર્થાસા ૩૧૬
અહિર્મંડલી ૩૬૬	આર્હરપત્ય સંવત્સર ૪૭૭, ૪૯૦, ૫૦૦
અહુરામપુર ૩૭૭	‘આલકાંડ’ ૨૫૮
અહુચરાજી ૧૭, ૪૩૯	આલમુકુંદ ૨૮૪
અહુરીન ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૮	‘આલરામાયણ’ ૨૭૬
અજેજ ૪૧૪	આલકંસસરિ ૩૦૩
અંગાળ ૩૧, ૩૬, ૩૮૧, ૩૯૦, ૩૯૧, ૪૩૬, ૮૫૪	આલારામ ૭
અંટિયા ૩૫૧	આલેરા ૨૮૧
અંડરિનિદ્રિ ૪૨૧	આલ્લીક ૨૬૩
અંડરિનિદ્રિપથ ૩૭૭	આવસનક ૩૬૪
અંધુવર્મા ૨૭૪, ૪૪૪	આળકલદેવ ૩૫૧
આગલાણ ૪૭	આહડ ૩૭૮
આણ ૨૨૬, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૨, ૨૬૪, ૪૪૭	આહિરિકા ૩૯૬
આણાસુર ૩૭૩	આહુલોડનગર ૩૮૨, ૩૮૩
આહામી ૪૫૧, ૪૫૮, ૫૦૦	આહલીક ૩૪૦
આપક ૪૪૩	અિયાસ ૨૬૪
આબરકોટ ૧૦૭	અિલિમોરા ૧૬, ૨૫, ૩૨૪
આબરા ૪૬૧	અિલ્લખાત ૩૩૧, ૩૬૪
આબરિયાવાડ ૫૦, ૪૩૧	અિસૌલી ૧૩૬, ૧૪૦
આબીવંશ ૨૬૦	અિહરોજ ૨૭૬, ૩૪૩
આહાણુમામ ૧૪	અિહાર ૩૬
આરકોલી ૩૬૬	અિહલણ ૨૫૨, ૨૮૧
	અિનિસાર ૫૬, ૨૦૨
	બી. કે. કત્રી ૩૪૧

બી. કે. ચેટરજી ૧૪૬
 બી. બી. લાલ ૧૩૮
 બીલ ૨૭૧
 બીલખા ૫૦, ૩૩૧, ૩૬૪
 બીલેથર ૩૩૦
 બી. સી. લો ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૬
 બુધગુપ્ત ૩૧૭
 બુદ્ધસાવિહાર ૪૩૪
 બુદ્ધવર્મા ૩૬૩
 બુદ્ધિસાગરજી ૩૭૯
 બુથ ૬૬
 'બૃહત્કથા' ૩૪૨, ૪૮૯
 'બૃહત્કથાકોશ' ૪૫૭
 'બૃહત્કથાસૂત્ર' ૩૭૧
 'બૃહત્સંહિતા' ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૫૯,
 ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૪,
 ૨૮૪, ૨૮૫
 બૃહદ્ગણ ૩૬૯
 બેક્ટ્રિયન ગ્રીકો ૪૩૫, ૪૪૨, ૪૫૨
 બેટ ૨૫
 બેટ હારકા ૪૪૫
 બેટવા ૨૨૪, ૨૩૫, ૩૨૧
 બેડી ૨૫, ૨૮
 બેબિલોનિયા ૧૬૩
 બેસવલકર, ડો. ૨૬૮
 બેલા ૫
 બેલારી ૧૬૩
 બેલિનમ ૪૬૬
 બેહરીન ૧૨૯
 બેચી ૨૨
 બોટાદ ૩૫૮

બેડોલી ૮૨
 બોધિવંશ ૪૪૦
 'બોમ્બે ગેઝેટિયર' ૨૬૨, ૨૮૨, ૩૭૦,
 ૪૩૫, ૪૫૯, ૪૬૫
 બોરસદ ૩૮૧, ૩૮૮, ૪૫૮, ૪૬૪
 બોરિયાસૂત્ર ૩૧૫
 બચ્ચલર ૩૭૦, ૩૯૫
 બહા ૨૮૩
 'બહાક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય' ૩૩૧
 બહાખેટક ક્ષેત્ર ૩૩૩
 બહાખડ ૩૮૪
 બહાગુપ્ત ૨૭૪
 બહાપુર ૩૩૩
 'બહાપુરાણ' ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૩
 બહાસર ૩૧૪
 'બહાસિદ્ધાંત' ૪૭૭, ૪૯૦
 બહા ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૮૪, ૪૫૧
 બહાની ખેડ ૩૩૩, ૩૮૪
 બહા-મંદિર ૩૩૪
 બહા-સાવિત્રી ૩૮૨
 'બહાડ પુરાણ' ૨૫૯, ૨૭૩, ૨૮૯,
 ૨૬૭, ૨૬૯, ૩૧૭, ૩૧૯,
 ૪૩૪
 બાક ૧૬૦
 'બાહાખંડ' ૩૩૩
 બાહાણ પેટાજ્ઞાતિઓ ૪૧૫
 બાહાણવાહ ૨૫૫
 બાહી ૩૧૬
 બ્રિટિશ ૪૮-અ, ૪૯, ૪૭૭, ૪૯૦
 ૪૯૬
 બુસ ફેટ ૬૧

પ્રુસ, રોમટ ૮૧	૩૪૩, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૬,
ભગદત્ત ૨૩૫, ૨૫૪, ૩૩૬, ૩૪૦	૪૩૨, ૪૮૩
ભગવદાલય ૨૩૯	ભરૂચ ૧૬, ૧૮, ૨૪, ૩૨, ૩૪,
ભગવા ૨૫	૩૫, ૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૬,
ભગવાનલાલ ઈશ્વર ૨૭૬, ૨૮૨,	૪૮/આ, ૪૯, ૫૧, ૮૦,
૩૯૫, ૪૪૩, ૪૪૮, ૪૫૧,	૧૦૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૮,
૪૮૪, ૪૮૫	૨૨૧, ૨૬૬, ૨૭૬, ૨૭૭,
ભચાઉ ૧૧	૨૯૩, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯,
ભટ્ટાર્ક ૩૫૧	૩૩૬, ૩૮૬, ૩૮૯, ૩૯૫-
ભટ્ટાર્કવિહાર ૩૩૪	૩૯૭, ૪૩૭, ૪૪૪, ૪૫૦,
ભટ્ટકપત્ર(ર) ૩૫૦, ૩૫૧	૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪, ૪૬૫,
ભટ્ટસાળી ૨૪૦	૪૬૯
ભટ્ટિ ૨૫૨, ૩૫૨	ભર્તૃદામા ૪૪૧
ભટ્ટી ૪૪૬	ભર્તૃવરુદ્ધ ૪૮૭, ૪૮૮
ભદ્ર ૩૮૬	ભર્તૃહરિ ૪૪૩
ભદ્રપત્તન ૩૫૬	ભત્રીશ્વર તટાકવલ્લ ૩૨૫
ભદ્રપાટક ૩૫૬	ભલાટ ૨૭૪
ભદ્રશ્રેણ્ય ૨૬૬	ભવનાથ ૨૮૫, ૩૨૪, ૩૪૫
ભદ્રા ૨૩૦, ૩૨૬, ૩૩૧	‘ભવિષ્યપર્વ’ ૨૬૦, ૩૪૦
ભદ્રાશુક-મણ્ડપિકા ૨૬૦	‘ભવિષ્યપુરાણ’ ૨૭૦, ૨૮૦
ભદ્રેશ્વર ૨૭, ૨૭૧, ૩૬૫	ભંભેરી ૩૬૯
ભદ્રેશ્વર-વેલાકુલ ૨૭૨	ભાઉલાળ ૪૮૧
ભરત ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૬૪	‘ભાગવતપુરાણ’ ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૨,
ભરત ચક્રવર્તી ૨૭૧	૨૬૩, ૨૭૩, ૨૮૭, ૩૧૬,
ભરતવન ૧૦, ૨૬૨	૩૨૧, ૩૨૬-૩૩૧, ૩૩૭,
ભરદ્વાજ ૪૫૧	૩૪૨
ભરાણા ૨૬૦	‘ભાગવત-માહાત્મ્ય’ ૨૮૦
ભરુ ૩૪૩	ભાગાતળાવ ૧૦૮, ૧૭૭
ભરુઅન્ન ૩૧૭, ૩૪૩, ૪૦૩	ભાડલ ૬
ભરુકન્ન ૨૬૬, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૯૩,	ભાણુ જોડવો ૩૬૦
૩૧૭, ૩૧૮, ૩૩૬, ૩૪૧,	ભાણુવડ ૩૫૯

ભાતગામ ૩૮૧	ભા. ઓ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૨૬૧
ભાદર ૧૦, ૧૪, ૧૯, ૨૬, ૭૧, ૭૪, ૭૭, ૮૦, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૬૭, ૩૨૬, ૩૩૧, ૩૫૧, ૩૫૭	ભાડારકર ૪૩૬, ૪૪૧, ૪૪૪, ૪૪૮, ૪૫૦-૪૫૨, ૪૫૪
ભાદરોડ ૩૫૬	ભિલોડા ૮, ૧૩
ભાનુ ૩૬૦, ૩૬૮	ભિલ્લ ૨૭૮, ૪૩૨, ૪૩૪
ભાનુભટ્ટ ૩૫૧, ૩૬૩	ભિલ્લમાલ ૪૮/આ, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦, ૪૦૧
ભાનુમિત્ર ૪૪૦	ભીનમાલ ૨૭૬, ૨૮૦, ૪૪૬, ૪૫૫
ભાયાવદર ૩૩	ભીમ ૨૭૫
ભારત-મરાઠી ૧૫૧	ભીમદેવ ૧લો ૨૬૦, ૩૧૮, ૩૪૧, ૩૪૬, ૩૭૪-૩૭૬, ૩૯૪, ૪૬૧
ભારત-કાર્પિયન ૧૪૭	ભીમરથી ૩૧૯
ભારતયુદ્ધ ૨૨૯, ૨૪૧, ૨૪૨, ૩૩૯	ભીમ સાત્વત ૨૨૪, ૨૩૪
ભારતવિજય ૩૩૯	ભીમસિંહ ૩૬૫
ભારતીય-ચંદન ૪૪૦, ૪૭૩	ભીમસેન ૨૭૦
ભારદ્વાજ ૪૫૩, ૪૫૮	ભીમા ૭૨
ભારુકચ ૪૮/અ, ૪૮/આ, ૨૦૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૪૧, ૩૪૪	ભીલસા ૪૭, ૪૮
ભાર્ગવ ૨૨૧, ૨૬૮, ૨૭૩, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૫૩	ભીષ્મક ૨૨૬
ભાલ ૧૬, ૩૦, ૧૦૯, ૩૮૩, ૩૮૪	'ભીષ્મપર્વ' ૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૩, ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૭-૩૧૯, ૩૨૨, ૩૨૪
ભાલ-નળકાંઠા ૬, ૧૦૫	ભુજગેન્દ્ર ૪૭૭
ભાલિજય ૪૦૨	ભુજવર્મા ૨૭૦
ભાલેજ ૪૦૨	ભૂઆડ ૩૬૭
ભાવડ ૩૫૬	ભૂખી ૧૪, ૨૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૭૮
ભાવનગર ૨૬, ૨૮, ૪૧, ૪૬, ૪૮, ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૯૨, ૩૫૪- ૩૫૬, ૩૬૪	ભૂજ ૫, ૧૧, ૩૬, ૧૦૬, ૧૭૦, ૩૬૫
ભારકર ૩૭૬	ભૂતાંબિકા ૨૫૯, ૩૪૧, ૩૫૬, ૩૬૧
	ભૂતાંબિલી ૩૪૧, ૩૫૬, ૩૬૦
	ભૂલતપસ્વી ૩૬૦

ભૂમક	૩૪૧, ૩૬૦, ૪૭૫	ભોજ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૭૬, ૨૭૭,
ભૂમકપદ્ધતિ	૩૬૦		૩૭૨
ભૂમધ્યસમુદ્ર	૩૯, ૮૯, ૪૩૧, ૪૩૨	ભોજદેવ	૨૮૧
ભૂમલિકા	૩૫૯ ૩૬૦	ભોજરાજ	૩૪૭
ભૂમલી	૩૪૧, ૩૬૦	ભોજરાજન્યો	૨૮૬, ૨૮૭
ભૂમિપાલ	૨૮૧	ભોજ વૃષ્ણ	૨૩૨
ભૂમિલિકા	૩૫૯, ૩૬૦	ભો. જો. વિદ્યાભવન	૪૨૧
ભૂગુ	૨૦૮, ૨૧૩, ૨૧૮, ૩૨૨,	ભોજો	૨૨૪, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૨,
	૩૪૨, ૩૪૩		૨૩૪
ભૂગુપ્તિ	૩૪૨	ભોપાળ	૩૨૧
ભૂગુકચ	૨૫૫, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૭૮,	ભોમપક્ષિયા	૩૪૧
	૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૩, ૪૦૩,	ભોળાદ	૩૮૩
	૪૩૨, ૪૪૦	ભોંડાનક	૩૬૩
ભૂગુકલ	૩૪૨	ભૌમપદ્ધતિ	૩૪૧, ૩૬૧
ભૂગુક્ષેત્ર	૩૪૩	ભૌમાસુર	૩૩૯, ૩૪૧, ૩૬૦
ભૂગુતીર્થ	૩૪૩	ભૌમો	૩૩૪
ભૂગુપત્તન	૩૩૬	મકરધ્વજ	૪૪૬
ભૂગુપુર	૩૧૭, ૩૪૩, ૩૮૭, ૩૯૪,	મક્કન	૧૬૧
	૪૩૪	મક્કા	૪૯૩
ભેટડિયા ભાથુ	૩૮૩	મક્કા પાસગાર	૭૩
ભેંસલો	૧૧, ૨૪૨, ૨૪૭, ૨૮૫,	મમ	૪૫૦.
	૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૧	મગદલા	૨૫
ભેંસાથુ	૧૯	મગધ	૨૨૫, ૨૬૧, ૪૭૯
ભૈમરથી	૩૧૯	મગધરાજ	૫૯
ભૈમો	૨૩૪	મગન	૧૫૫, ૧૬૧
ભૈરવજય	૨૬૨	મચ્છુ	૨૦, ૫૦
ભૈરવી દેવી	૩૭૭	મચ્છુદરી	૩૪૮
ભોમપુર	૪૦૨	મળેવડી	૩૬૩, ૩૬૪
ભોમવતી	૩૮૮, ૪૦૨	મણિભાર્ગ દિવેદી	૩૯૭, ૩૯૯
ભોગાવો	૧૩, ૧૦૮, ૧૦૯	મતિકલા	૩૭૯
ભોગીલાલ જ. સાંડેશરા	૨૬૫, ૨૬૨		

'भद्रपुराण' २५२, २५६, २६७,	भद्रप्रदेश २५७
२६८, २७०, २७३, २८८,	भद्रभूमि २६५
२८०, ३१६, ३१८, ३४०,	भद्रभंडल ४६२
३४२, ४३२, ४४६, ४५२	भद्रस्थली ३७८
भयुरा २२४-२२६, २४१, २६५,	भरेडी ३१८
२८६, २८२, ४३३	भरोली २५
भइसर ३६४	भहुवा ३८५
भडावी ३२५	भलक २८३
भदिरा २३०	भलधारी यंदूसरि ३७६
भद्रो ४३५	भलपार ११६, ५०६
भधु २२४, २३३, २३४, २६६	'भलपगिरि-टीका' ३६८
भधु दानव २५५	भलाव तणाव ३८२
भधु दैत्य ३४४	भलियापीवह ३२५
भधुमत २७०	'भद्रवादिप्रथम' ३८५
भधुमती २३३, २३४, ३२५, ३५६,	भद्रवादिस्वरि ३४३, ३५२, ३८६
३८५, ४०१, ४०३	भद्रसाट २७४
भधुमतीदार ३२५	'भद्रिनाथसरित' ३७१
भधुसूदन ४०१	भरकत १६२
भध्य ओशिया २७५, ४४१, ४४६	भहती ३१७
भध्यप्रदेश ३, ६, १५, ४७, १४७,	भहभूद गजनी (गजनवी) ३४८, ५०५
२२५, २८०, ३१७, ३१८	भहभूद ४०१, ४६४
३३६	'भहर्षियरित-प्रश्नरित' २८२
भनु २११, २५५, ४३२	भहभूद ४६३
भनुपुत्र २०३	भहाकाळ २७६, ३३४
'भनुभूति' ४४२, ४४४	भहाकाळी ३८२
भभभट २७७	भहागौरी २८६
भयल्लवहेवी ३८२	भहादुर्भाषिकरण ३१०
भरीयि २०८	'भहाभारत' २०६, २२६, २३७, २३८
भरु ४८, २५३, २५४, २६७, २७२,	२४०, २४२, २४३, २४७,
३६१	२५२, २५४-२५७, २६३,
भरु-धन्वा २६३, ३१३	२६५-२६७, २६६-२७१,

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૨	મહીસા ૧૩, ૩૮૬
૨૮૪, ૨૮૬-૨૯૦, ૨૯૩,	મહીસાગરસંગમ ક્ષેત્ર ૩૩૩, ૩૮૮
૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭-	મહીપ ૩૫૫
૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૪,	મહુવા ૧૫, ૩૨૫, ૩૫૬, ૩૬૪,
૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૯-૩૩૧,	૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૫, ૪૦૩
૩૩૫-૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૨,	મહેગામ ૧૦૮, ૧૬૨
૩૪૪, ૩૭૦, ૩૮૫, ૪૧૩,	મહેન્દ્ર ૨૮૮
૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૪૨	મહેન્દ્રપાલ ૩૨૬, ૩૪૯, ૪૬૩
‘મહાભાષ્ય’ ૨૭૯	મહેન્દ્રચરિ ૩૪૩
મહારાષ્ટ્ર ૩, ૬, ૪૬, ૪૭, ૭૧,	મહેમદાવાદ ૧૩, ૩૮૫, ૩૯૧
૭૨, ૭૯, ૨૬૧, ૨૭૬,	મહેર ૩૫૫
૨૯૪, ૩૬૯, ૪૪૨, ૪૪૩,	મહેશ્વર ૧૦૦, ૩૩૭, ૪૪૩
૪૪૬, ૪૫૧, ૪૫૭, ૪૮૬	મહેસાણા ૮, ૧૭, ૩૪, ૪૬, ૪૯,
‘મહાવંસ’ ૨૭૫	૮૨, ૧૯૦, ૨૭૩, ૩૬૮,
મહાવીર ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૨, ૩૫૪,	૩૬૯, ૩૭૧-૩૭૪, ૪૦૦,
૩૭૨, ૩૭૩, ૩૮૧, ૩૮૫,	૪૦૨
૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૪	મહોર ૧૩
‘મહાવીરચરિત્ર’ ૪૯૨	મંકલિકા ૩૯૫
મહિતા ૩૧૭	મંગલપુર ૩૫૦, ૩૫૧
મહિમાન ૨૬૬	મંગલાનક ૨૮૦
મહિસાણા ૩૭૪	મંજુમ ૩૨૨
મહી ૬, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૩,	મંડપદુર્ગ ૩૭૯
૨૪, ૨૯, ૪૪, ૭૦, ૭૧, ૭૪,	મંડલિક ૩૪૮
૭૫, ૮૨, ૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૬,	મંડલી ૩૫૬, ૩૬૪, ૩૭૫, ૩૭૬,
૨૭૮, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૧,	૪૦૩
૩૨૪, ૩૭૫, ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૬૫	મંડલીદ્રંગ ૩૫૬, ૩૭૬
મહીકાંઠા ૪૮/અ, ૫૦, ૨૬૮, ૨૬૯,	મંડુકેશ્વર ૩૧૬
૩૧૮, ૪૦૨	મંદસોર ૪૭, ૪૪૪
મહીશ્વર ૨૫૬, ૪૩૪	મંદોલી ૧૯૫
મહીનગર ૧૩૨, ૩૮૮	માધ ૨૫૨, ૨૮૫
‘મહીપાલરાસ’ ૩૭૯	માઝુમ ૧૩, ૮૪, ૩૨૨

માઠર ૪૫૩, ૪૫૮	માલવ ૨૫૩, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૫,
માડાગારકર ૨૬, ૪૧	૨૭૬, ૨૮૦, ૩૬૬, ૩૭૮,
માણુધનિજકા ૩૨૫	૩૮૫, ૩૮૮, ૪૪૨, ૪૪૬,
માણુવદર ૨૬, ૫૦, ૩૫૮	૪૮૮
માણિકચસરિ ૩૮૬	માલવક ૪૮/આ, ૨૭૫
માતર ૧૩, ૩૨૦, ૪૦૨	માલો ૨૭૮
‘માથુરી વાચના’ ૩૫૨	મામ્ય ૨૮૮
માધવ ૨૩૪, ૩૭૮	માહિક ૨૬૬
માધવદેવ ૩૩૮	માહિક ૨૬૮
માધવપુર ૨૬, ૨૪૦, ૨૪૩, ૩૩૮	માહિમતી ૨૦૨, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૮૬,
માધવમંદિર ૩૩૮	૨૬૪, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૩૭
માનવજોત્ર ૪૫૩	માહિસક ૩૮૬
માનવ્ય ૪૫૧	માહિરસતિ ૩૩૬
માનસર ૩૬૪	માહેય ૪૮/અ, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૧૭
માન્યખેટ ૩૬૬	માળવા ૬, ૧૩-૧૫, ૩૫, ૪૭, ૪૮,
માયસોર ૧૩૩	૪૮/આ, ૧૮૮, ૨૮૮, ૨૮૬,
મારવ ૩૬૬	૩૧૭, ૩૨૧, ૩૨૪, ૩૬૬,
મારવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૨૫૩, ૨૬૩,	૪૩૬, ૪૫૩
૨૭૫, ૨૭૭, ૨૭૬-૨૮૧,	માળિયા ૨૧, ૫૦
૨૮૩, ૩૫૨, ૪૩૦, ૪૪૭,	માકણી ૩૬૫
૪૫૬, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૫	માંગરોળ ૬, ૧૦, ૨૬, ૩૪, ૩૫,
મારીચ ૨૬૪	૨૫૬, ૨૬૦, ૩૨૬, ૩૩૦,
‘માર્ક’ કેયપુરાણુ’ ૨૬૨, ૨૬૭, ૨૬૬,	૩૪૭, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૮૦,
૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૮-૨૯૦,	૩૬૬, ૪૩૧, ૪૬૨
૩૧૬-૩૧૬, ૪૩૩, ૪૪૩,	માંડલ ૨૬૧, ૩૧૬, ૩૫૬, ૩૭૫,
૪૫૨	૩૭૬, ૪૦૩, ૪૬૪
માર્ટિન, સેન્ટ ૨૭૧	માંડલા ૧૪
માર્તિકાવત ૨૩૧, ૨૩૬	માંડલી ૩૭૬
માર્ચલ ૧૩૬, ૪૮૮	માંડવ કુંગર ૧૦
માલજી ૨૨	માંડવા ૧૫
માલન ૩૨૫	માંડવી ૨૨

મધાતા ૩૩૬	મૂલનાથ દેવ ૩૭૬
મિત્રવિંદા કાલિંદી ૨૨૭	મૂલરાજ ૨૧૩, ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૨૬,
મિથિલા ૨૨૭	૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૧,
મિયાણી ૨૬, ૨૪૦	૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૬૧,
મિરાશી ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૬૬, ૪૦૦,	૪૬૨, ૪૮૯, ૪૯૧
૪૪૧, ૪૪૩, ૪૮૫, ૪૮૬,	મૂલવાસર ૩૩૮
૫૦૦	મૂલસણુ ૮૨
મિસર ૮૭, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬	મૂલુક ગૃહિલ ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦, ૪૬૧
મિહિર ૪૩૫-૪૩૭, ૪૪૪	મૂલેશ્વર ૩૭૫, ૩૭૬
મિહિરકુલ ૪૩૭	મૂળદારકા ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૫,
મિહિરભોજ ૨૮૦, ૨૮૨	૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૧, ૩૩૨,
મીઠાપુર ૨૬	૩૫૬, ૩૬૧, ૪૩૯
મીનનગર ૧૩૨	મૂળી ૫૦, ૪૫૬
મીનલસર ૩૮૨	મેહ ૮૨
મીઢોળા ૧૫, ૨૫, ૩૨૫, ૩૩૫	મેહડોનલ ૨૮૪
મુઘલ ૪૭, ૪૯, ૪૭૭, ૪૯૫	મેહલ પર્વત ૧૪
મુચકુંદ ૨૩૪	મેહદૂત ૨૮૯, ૩૨૧
મુઝફ્ફરશાહ ૩૦૭	મેધનંદિ ૪૯૨
મુદેરા ૩૭૨	મેધનાદ શાહા ૪૯૭
‘મુદ્રિતકુમુદયંદ્ર પ્રકરણ’ ૩૮૦	મેડ ૪૪૬
મુનશી ૨૨૧, ૪૪૮, ૪૫૬, ૪૫૭	મેડિયા ૪૪૬
મુનિ સુવ્રત ૩૪૩	મેલા ૩૭૦
‘મુનિસુવ્રત-સ્વામિચરિત’ ૨૮૧, ૩૭૯	‘મેદિનીકાશ’ ૨૫૬
મુરનિસુંદ ૨૨૮	મેરુ ૨૦૫, ૪૪૩
મુઠડાસય ૩૭૪, ૩૭૮	મેરુતુંગાચાર્ય ૩૪૫, ૩૬૨, ૪૯૨
મુંજ ૨૮૧, ૩૭૪, ૩૮૧, ૪૫૬	મેલુહા ૧૫૫, ૧૬૧
મુંડા ૨૬૨	મેવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૪૭, ૫૧, ૧૮૩,
મુંદ્રા ૨૭, ૧૩૦, ૩૬૫	૨૮૯, ૩૧૮, ૩૨૦, ૪૬૦
મુંબઈ ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૬૨, ૧૦૪,	મેવાસ ૫૦
૧૦૫, ૧૧૭	મેશ્વો ૧૩, ૩૨૫
મૂર ૩૨૩	મેસરી ૧૪

भोसोपोटाभिधा १२६, १५४, १५५,
१६८

भैनाक पर्वत ३२२

भैमूर १६२, १६१, २६६

भोअडीघाट १५

भोजनीन ३८६

भोटी भोटु ३८३

भोडासा १३, ३७४, ३७८, ४०२

भोदेर ३६६, ३७२

भोदेरअ ३७२

भोदेरक ३७१

भोदेरकीय अर्धार्ध ३७२

भोदेरग ३७२

भोदेरा ३३२, ३३३, ३३६, ३७२,
४६४

भोदेवरी ३३३, ३७२

भोनेडीस २६२

भोनाखोसन ३५०

भोरधार ११

भोरथी १०, २१, ४६, ३६४, ४४५,
४४६

भोरा ४

भोडडवास ४०२

भोडडवासक ३७४

‘भोडपरानय’ २८२

भोदेरक ३३३, ३७२

भोहे-न्ने-डो ११३, ११८, १२०,
१२५, १३०, १३५, १३७,
१३६, १४२, १४३, १४८,
१५५, १५७, ४३१, ४३२

भोमिषोर्ध ४३१, ४३२

भौखिस्तान ३६१

‘भौसलपर्व’ २३७, २३६, २६३, २८७,
३२३, ३३७

भौसलयुद्ध २२६

यक्षशर विहार ३३४

‘यक्षुर्वेद’ ३७०, ४५३, ४५८

यदु २३२, २३४

यमुना २६४, ३१३, ३१६, ३२१,
३२३

ययाति २२४, २३४

यशःपाल २८२

यशोदाभा ३७६

यशोदेवसरि ३४८

यशोधर ३४८

यशोधर्मा ४८८

यादवास्थणी २६४

यायात यदु ३३४

यारक ३६६

युष्मन्निवात्रि ४८/आ, २७१, २७५,
२७६, २८५, ३४३, ३५२,
३७०, ३८४, ४४७, ४४६,
४८१

युज्येयी ४३५

युज्येन ८८

युधिष्ठिर २२८, २५४, २५७, २७६,
३३६

युद्धेति-तैग्रिस १५४, १६०, १६७

युयुधान २२६

युरोप ३५, ४२, ८८, ६४

युले २७६

येत ४३५

થેત્સી ૪૫૨	રંગપુર ૮૨, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૦૫,
યોગરાજ ૩૬૭	૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૮, ૧૩૯,
યોગેન ૪૫૮	૧૪૯, ૧૫૧, ૧૭૨, ૧૭૫-
પ્રસામોત્તિક ૩૬૦	૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨,
‘રઘુવંશ’ ૨૬૭, ૨૬૮	૧૮૩, ૧૮૫-૧૮૭, ૪૩૦
ર. ચ. મનુમદાર ૪૮૫	રંગમતી ૨૦
રજપૂતાના ૪૬૫	રાધધમ ૩૨૫
રક ૨૬૨	રાજકોટ ૯, ૧૦, ૪૬, ૪૯, ૭૧,
રઠિક ૨૬૨	૯૮, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨,
રણજિતસાગર ૨૩૨	રાજગૃહ ૩૭૩
રણછોડજી મંદિર ૨૪૫	‘રાજતરંગિણી’ ૪૩૭
રણછોડપુરા ૮૨	રાજપીપળા ૮, ૯, ૧૫, ૩૩, ૩૪,
રણછોડરાયજી ૩૨૩	૪૧, ૫૦, ૭૪, ૮૪, ૧૬૨,
રણધીરજી ૪૪૬	૩૯૫
રણસિંહ ૩૩૫	રાજપૂતો-પેટાશાંતિઓ ૪૩૫
રતનપુર ૪૧, ૮૪	રાજશેખર ૨૫૨, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૦,
રતનભાળ કુંગર ૮, ૯	૨૭૧, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
રતનમણિરાવ બીમરાવ ૩૭, ૨૭૮,	૨૮૫, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૪,
૩૧૫, ૩૮૩, ૩૯૦, ૪૪૮	૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૮-૩૨૧,
‘રત્નમણ’ ૩૬૬	૩૨૩, ૩૪૨
રત્નવતી ૩૫૬	રાજશેખરસરિ ૩૧૮
રત્નશેખર સરિ ૩૭૯	રાજસૂય ૨૨૮, ૨૩૯, ૩૩૯, ૩૪૦,
રત્નાદિત્ય ૩૬૭	૩૪૨
રમણલાલ ના. મહેતા ૩૨૦, ૩૩૨,	રાજસ્થાન ૩, ૬, ૭, ૪૦, ૪૬,
૩૭૧	૪૮, ૪૮-આ, ૪૯, ૧૨૬,
રવગ્રામ ૩૬૫	૧૫૨, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૯૦,
રવિકીર્તિ ૨૭૫	૨૧૩, ૨૨૪, ૨૫૩, ૨૮૯,
રવેચી ૨૭૨, ૩૬૫	૩૧૩, ૩૧૮, ૪૩૯, ૪૪૨,
રસિકલાલ છો. પરીખ ૩૮૩	૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૧, ૪૮૯,
રંક ૩૮૧	રાજિ ૨૮૦
	રાજિમતી ૨૩૨

રાજમતી છિંપિકા ૩૭૮

રાજુલા ૨૧, ૩૫૬

રાઠિ ૪૪૭

રાણુક ૩૫૮, ૩૫૯

રાણુકદેવી ૨૮૫

રાણુપુર ૧૮૦, ૩૩૫

રાણા ખેમાજી ૨૮૭

રાણીની વાવ ૩૬૮

રાણીપ ૩૨૩

રાધનપુર ૧૨, ૫૦, ૨૬૧, ૩૭૫

રાપર ૧૧, ૩૬૫

રાખડાલ ૩૨૬

રામ ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૧, ૨૫૮,

૨૬૩, ૨૭૬, ૨૯૩, ૨૯૪,

૩૬૮, ૩૭૫, ૩૯૨

રામકૃષ્ણ ગો. જાડારકર ૩૭૦

રામતીર્થ ૨૯૩

રામદેવ ૩૮૯

રામનગર ૪૭, ૫૧

રામભદ્ર ૨૭૬

રામલાલ ચુ. મોદી ૩૮૩

રામસિંહ રાઠોડ ૩૭

‘રામાયણ’ ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯,

૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૫,

૩૧૭, ૩૧૯, ૩૪૦, ૩૪૪,

૪૩૨

‘રામોપાખ્યાન’ ૨૯૪

રાયકા ૪૬૪

રાયખડ ૩૭૭, ૩૮૦

રાયચુર ૧૮૮

રાયચૌધરી ૪૯૮

રાયપુર ૧૩૩

રાવ ૪૩૧

રાવણ ૨૯૪

‘રાવણવધ’ ૩૫૨

રાવલ ૩૬૦

રાની ૨૩૨

રાષ્ટ્રીક ૪૦૩, ૪૩૪, ૪૪૭

રાષ્ટ્રીય પંચાંગ ૪૯૬

‘રાસમાળા’ ૪૫૬

રાદેર ૧૫

રાશ્ટ્રિક ૨૬૨

રાહનચૂર ૨૭૬

રુકમતી ૨૧, ૨૨

રુક્મિણી ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૨, ૨૪૦

રુક્મી ૨૨૬, ૨૫૫

રુદ્ર ૨૨૭

રુદ્રદામા ૫૨, ૫૩, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૬,

૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૩,

૨૮૪, ૩૨૦, ૩૩૪, ૩૪૫,

૪૪૧

રુદ્રભૂતિ ૪૪૩

રુદ્ર મહાકાલ પ્રાસાદ ૩૬૮

રુદ્રમાતા ૨૨

રુદ્રમાળ ૩૬૮

રુદ્રસિંહ ૪૪૧, ૪૪૩

રુદ્રસેન ૩૩૮, ૪૪૧, ૪૬૮

રુદ્રસેનવિહાર ૩૩૫

રૂખલ ૩૯૬

રૂપડ ૧૫૧

રૂપારેલ ૨૦

રૂપેણ ૧૨, ૧૬

રૂંઢ ૧૫	રોણકી ૩૫૮
રેણુકા ૨૧૩	રોણિયા બેટ ૨૭
રેપ્સન ૪૪૩, ૪૯૮	રેપાર્ટ બુસ ૬૯
રેવ ૨૦૫, ૨૫૫	રોમ ૨૪૬, ૨૬૯
રેવત ૨૩૪	રોમક ૨૭૧
રેવતધાર ૨૮૭	રોમા ૨૬૯, ૩૪૨
‘રેવંતગિરિ રામ્’ ૨૮૨, ૨૮૫, ૨૯૨, ૩૪૧, ૩૪૬	રોહા ૧૨
રેવતી ૨૦૬	રોહાણુક ૩૫૮
રેવા ૧૪, ૨૬૭, ૩૧૬, ૩૪૨	રોહિણી ૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦, ૨૩૨
રેવાકાંઠા ૪૦, ૪૭, ૫૦, ૪૩૨	રોહિણી નાંબવની ૨૨૭
‘રેવાખંડ’ ૩૧૬	રોહીશાળા ૩૫૮
રૈવત ૨૧૬, ૨૩૭-૨૩૯, ૨૪૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૦, ૩૬૫, ૪૩૩	લકુલીશ ૩૯૪, ૪૪૫
રૈવતક ૨૨૮, ૨૩૬, ૨૩૯-૨૪૩, ૨૫૬, ૨૬૮, ૨૭૪, ૨૮૪- ૨૮૮, ૨૯૨, ૩૨૪, ૩૩૧, ૩૩૬, ૩૫૭, ૩૬૮	ભક્ષ ૩૬૪
રૈવત કુકુબી ૪૩૩	લક્ષારામ ૨૯૨
રૈવતકક્ષેત્ર ૩૩૧	લક્ષમણ ૨૯૩, ૨૯૪, ૪૫૩, ૪૫૮
રૈવતક ગિરનાર ૨૪૦	લક્ષમણા ૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨
રૈવતક ગિરિ ૨૩૮, ૨૮૪, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૪૭	લક્ષ્મીસાગરસુરિ ૩૭૯
રૈવત ગિરિ, રૈવત વન ૨૯૨	લખતર ૪૫૦
રોચમાન ૨૦૫	લખપત ૪, ૧૧, ૧૨, ૨૭, ૩૩૨
રોજડી ૯૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૧, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૩-૧૮૫	લખખારામ ૩૬૬
રોઝડી ૭૪, ૮૦	લગાશ ૧૬૦
રોહી દાપ્ત ૨૫	લઘુ પાપાણયુગ ૪૩૦
	લદ્દો ૨૭૮
	લલિતા દેવી ૩૫૪
	લલિતા માતા ૩૮૦
	લવણપ્રસાદ ૨૮૨, ૩૭૬, ૩૮૨
	લસંદ્રા ૧૩, ૧૭
	લંપકો ૪૫૨
	લાક્ષાગૃહ ૨૨૭
	લાયણાક્ષ ૪૫૮
	લાખાક ૩૬૫

લાખા ટાપુ ૨૬૨
 લાખાપર ૧૦૬
 લાખા ફૂલઉત્ત ૩૬૫
 લાખાખાવળ ૧૦૬, ૧૦૭
 લાટ ૪૮/આ, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૪-
 ૨૮૦, ૩૧૭, ૩૬૯, ૩૮૪, ૩૯૧
 ૩૯૪, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૩૩, ૪૪૪
 ૪૪૯, ૪૭૪, ૪૮૩, ૪૮૮
 લાટદેશ મંડલ ૪૦૨
 લાટદેશ્ય ૨૭૬
 લાટ મંડલ ૪૮/આ
 લાટાવન ૨૭૮
 લાટિયા ૨૭૭
 લાટી ૨૭૭, ૨૭૮
 લાટશ્વર મંડલ ૨૭૫
 લાટયાયન ૨૭૮
 લાઠી ૫૦, ૩૬૪
 લાઠ ૨૭૬
 લાણુસરી ૫
 લાવાણુ ૪૫૮
 લાર ૨૭૭
 લારખાના ૨૭૭
 લાર દેશ ૩૪૩
 લારિકા ૨૭૪, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૫૦
 લાર્સા ૧૬૨
 લાપાક ૩૬૫
 લાસન ૩૫૦
 લાખ ૨૭૫, ૩૫૫
 લાંધણુજી ૭૦, ૮૨, ૮૩, ૮૭,
 ૮૯-૯૧, ૯૭, ૧૦૩
 લિપિતમંડ ૩૬૩

લીમડી ૪૯
 લીંબડી ૧૦૩, ૧૦૪
 લીખોડા ૩૬૪
 લુફિંગ ૨૮૪
 લુણાવાડા ૫૦, ૩૨૫, ૩૨૬
 લુણપસાય ૩૭૬
 લૂણા ૧૦૬
 લૂણી ૪, ૧૩, ૨૬૪
 લેલે, વી. એસ. ૧૧૭
 લોચલ ૮૨, ૯૭, ૧૦૧-૧૦૩, ૧૦૫,
 ૧૦૭, ૧૧૧-૧૧૩, ૧૧૫-૧૨૨,
 ૧૨૪-૧૨૬, ૧૨૯-૧૩૨, ૧૩૫,
 ૧૩૮-૧૫૦, ૧૫૨-૧૬૨, ૧૬૫,
 ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૫,
 -૧૭૮, ૧૮૦-૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૪૩૦-૪૩૨
 લોલો ૨૭૫
 લોલિયાણુક ૩૪૮
 લોહાણુ ૩૯૧
 લોહાર ૫૦૫
 લોહારી ૩૯૧
 લોહાસુર ૩૭૩
 લોહિંગકક્ષ ૩૯૬
 વક્રમાત ૩૯૦
 વગગડ દેશ ૩૭૪, ૩૭૮
 વજ્ર ૨૩૧
 વજ્ર, આર્ય ૨૬૫
 વજ્રગણુ ૪૫૩
 વજ્રદત્ત ૨૩૫, ૩૩૬
 'વજ્રસ્વામિપ્રબંધ' ૩૩૫
 વજ્રસ્વામી ૩૫૬

વજિણી	૩૧૫	વત્સગુદ્ધ	૨૬૮
વટનગર	૩૬૩, ૩૬૪	વત્સવહક	૩૨૫
વટપત્ર	૩૬૩	વદરસિદ્ધિ	૩૮૭, ૩૮૮
વટપદ	૩૬૩	વધૂસરા	૨૧૬
વટપદક	૩૫૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૪૦૩	વનરાજ	૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨, ૪૩૪,
વટપલિકા	૩૬૪		૪૮૬
વટપુર	૩૬૩	વનરાજવિહાર	૩૬૬
વડનગર	૪૮-અ, ૫૩, ૨૦૫,	વનરથલિકા, વનરથલી	૩૪૭
	૨૫૫, ૩૩૨, ૩૬૪,	વનોડા	૧૪
	૩૬૬-૩૭૧, ૩૮૮, ૪૬૪,	વપોષકા	૩૨૫
	૪૬૫	વરદાનક્ષેત્ર	૩૨૬-૩૩૧
‘વડનગરપ્રશસ્તિ’	૩૭૧	વરંડા	૩૨૫
વડ(ટ)પદક	૩૬૩	વરાહ	૨૬૦, ૨૬૧, ૩૪૦
વડલી, વડાલી	૪૮-આ, ૩૬૪	વરાહદાસ રજો	૩૩૮, ૩૬૧
વડિયા	૫૦	વરાહમિહિર	૨૫૨, ૨૫૬, ૨૬૮, ૨૭૪,
વડીયાર	૩૭૬		૨૮૫, ૫૦૦
વડેલી	૮૨	વરાહમંદિર	૩૮૨
વડોદરા	૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૦, ૩૨,	વરંસી	૧૩
	૩૩, ૩૪, ૪૧, ૪૩, ૪૬,	વરિઆવિ	૩૬૮
	૪૬, ૫૧, ૮૧, ૨૭૬, ૩૨૨,	વરિયાવ	૧૫, ૩૬૮
	૩૩૩, ૩૬૪, ૩૮૧, ૩૬૨-	વરુણ	૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૮
	૩૬૫, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૫૭,	વર્ણાશા	૩૧૮
	૪૫૮, ૪૬૪, ૪૮૩	વર્ણ	૨૭૦
વડુમુખ	૪૫૮	વર્ધમાન ભુક્તિ	૩૬૨, ૩૬૩
વડવાણ	૧૦, ૩૬, ૪૦, ૪૩, ૪૬,	વર્ધિપથક	૩૭૧, ૩૭૧, ૩૭૬
	૭૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૮૩,	વર્ધિવિષય	૩૭૬
	૪૫૫-૪૫૭	વર્ધમાન મહાવીર	૩૫૨, ૩૬૨, ૩૬૩
વડિયાર	૧૭	વર્ધમાનપુર	૩૬૩, ૪૫૭
વડીયાર	૩૬૩, ૩૭૬	વર્ધમાનસરિ	૩૭૨
વણાકબોરી	૧૭	વલકળ	૪૧૪
વલ	૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૮,		

वलभी २६, ३५, ४८-अ, २५५, २५६,
२६०, २७५, ३३६, ३४६, ३५१
-३५३, ३५६, ३५७, ३६२,
३६४, ३६७, ३७०, ३७२, ३७३,
३८१, ३८४, ३८५, ४३२, ४५३
-४५५, ४५८, ४६०, ४६५,
४८१, ४८३, ४८९

वलभीनाथ ३७३, ३८१

‘वलभीभंगप्रथम’ ३५०

वलभी विद्यापीठ ३५२

वलभी संवत् ४७६-४८२, ४८८, ४८२
४८३

वलसाड १६, १६, २५, ४३, ४६, ४६,
७०, ३२४, ४००, ४०१

वलासल्ला ७५

वल्लभिनी ३२२

वल्मीक ३५३

वल्लभल्लु छ. आचार्य ४१३, ४६१

वल्लभविज्ञानगर ४०६

वल्लोभसि १४८

वल्लुथली ३८३

वसई ४७

वसिष्ठ २०८, २६२, २८३, ३१४, ३२०
४४८, ४५०, ४५३

वसिष्ठ आश्रम ३३४

वसु २३४

वसुदेव २२५, २२६, २३०, २३२,
२३४

वस्तुपाल ३१८, ३२७, ३३१, ३४३,
३४८, ३५०, ३५४, ३६३,
३७२, ३७६, ३८१, ३८२,

३८७, ३८८, ३९०, ३९४,
४६३

‘वस्तुपाल-तेजपालप्रथम’ ३४३

वस्त्रापथक्षेत्र ३२६, ३३०, ३३१, ३३५,
३४५, ३४७

‘वस्त्रापथक्षेत्र-भाषात्म्य’ २८५, ३२६,
३२७

वहल-वसर ३६६

वहल ३६६

वहल आडी १४, २३

वण ५०, ८१, ३५३, ३७०, ४६०

वांथणी २०, ३३१, ३४५, ३४७,
३४८, ३५१, ३६०, ३६४,
३७०, ४१४, ४५६

वांढ-भरी ३२५

वांशकट ३२५

वांशटिका ३२५

वाकण १८

‘वाक्यपदीय’ ४४३

वागड ५, १४, २२, २७, २५३,
२६३, २६४, २७२, ३०७,
३६५, ३७४, ४३४

वागरा ३६६

वागलट ३४३

वागलट, वृद्ध २७७

‘वागलटालंकार’ २७७

वाधरा ३७८

वाधेश्वरी भंदि २८५, ३३१

वाधोडिया १४, ३८३

‘वागसनेयी यजुःसंहिता’ ४७४, ४५३

वाटधान २६३

वाटपट्ट विषय ३६३, ३६५

વાડજ ૩૨૩, ૩૮૦	વાળજીય ૪૫૮
વાડવનગર ૩૮૦	વાલક ૩૫૩, ૩૫૪
વાડાસિનોર ૧૪, ૧૭, ૩૪, ૪૦, ૫૦	વાલજી વાચના ૩૫૨
વાડિયા ૬૩	વાલમ ૧૨
વાણિયા-પેટાસાતિઓ ૪૬૫	વાલાક ૩૫૩-૩૫૫
વાતાપિ ૪૫૧	વા. જિ. આપ્ટે ૨૭૮
વાતક ૧૩, ૧૪, ૮૧, ૨૭૫, ૩૧૫, ૩૨૧, ૩૮૪, ૩૯૨	વાલ્યમ ૩૫૩, ૩૮૪
વાત્સ્યાયન ૨૫૨, ૨૬૮, ૨૭૪, ૪૫૮	વાલ્હીક ૨૫૮, ૨૬૩
‘વાદસ્થલ’ ૩૭૯	વાસદ ૧૪, ૨૩, ૭૫, ૮૨
વાદિવસરિ ૩૪૩, ૩૭૯	વાસિષ્ઠીપુત્ર ૨૫૮, ૨૬૦
વાપી ૩૨૪	વાસુકિનાથ ૩૩૫
વામજ્યેલી ૩૪૮	વાસુદેવ ૨૦૬, ૨૨૪, ૩૪૬
વામન ૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૬, ૩૩૬, ૩૪૭	વાસુદેવ વિજયુ મિરાશી ૨૬૩
વામનનગર, વામનપુર ૩૩૧, ૩૪૫, ૩૪૭	વાહીક ૨૬૩
‘વામનપુરાણ’ ૨૫૯, ૨૬૯, ૩૧૬, ૩૧૭, ૪૩૪	વાંકાનેર ૧૦, ૪૬
વામનરથલી ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૬૩, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૪૧૪	વાંકી નદી ૧૬
વાયડ ૩૩૬	વાંસદા ૧૬, ૫૦, ૨૫૩, ૨૭૪
વાયુ ૨૮૩, ૨૮૯	વાંસવાડા ૧૩, ૪૭, ૨૫૩, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૭૪
‘વાયુપુરાણ’ ૨૫૫, ૨૫૯, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૭૩, ૨૮૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૪૩૪, ૪૫૨	વિકિલિલ્લ ૩૨૫
વારજાવત ૨૨૭	વિક્રમ ૩૬૦, ૪૮૮, ૪૯૧
વારજાસી ૩૦૭, ૩૫૪	વિક્રમ સંવત ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭-૪૯૦, ૪૯૨-૪૯૪, ૪૯૭
વાર્તામી ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૧	વિક્રમાદિત્ય ૩૭૪, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૮૭, ૪૮૮
વાર્ત્રમી ૩૨૧	‘વિક્રમાદિત્યચરિત’ ૨૮૧
વાર્ત્રમી-સામ્રાજીસંગમતીર્થ ૩૨૧	‘વિચારશ્રેણી’ ૪૯૨
	વિજય ૩૮૬
	વિજયનગર ૮, ૫૦
	વિજયપુર ૪૦૦, ૪૦૧

विजयराज ३६३, ३६७, ४००
 विजयसागर २२
 'विजयसिंहसूरियरित' ३४३, ३६६,
 ३६८
 विजयसेन ४४१
 विजयानंद ३६०
 विजयपुर ६६, ८२, ४००
 विजय राजकु ४०१
 विजयसद्वे ४००, ४०१
 विहङ्ग व्यासाल ५०१
 वितरता ३१६
 विहर्ष २२४, २२६, ३१६
 विहर्षराज ३१६
 विहर्षा ३१६
 विहादुष्य ३६२
 विहुर ३५३
 विद्यापुर ३६३
 विद्युत्पुर ४०३
 विनयचंद्र ३८७, ४०२
 विनयन २६३
 विनयन-कुतुक्षेत्र ३१३
 विन्सेन्ट रिमथ ४४८
 विमलगिरि ३३६
 विमलशुभ्र विहार ३६४
 विमलनाथ ३५५
 विमलभंत्री ३७१
 विमलाद्रि ३५४
 विराट २६२
 विराध २६४
 विद्यासिनी २८५, ३२४

'विविधतीर्थकल्प' २८५, २८६, २६१,
 २६२, ३१६, ३२१, ३२५,
 ३२७, ३३५, ३३६, ३३८,
 ३४०, ३४३, ३४६, ३४८,
 ३४९, ३५२-३५७, ३६७,
 ३७२-३७४, ३७६, ३७८,
 ३८१, ३८५, ३८७, ३८८,
 ३८९
 विवियन ई. सेन्ट मार्टिन ३७०
 विशाखापट्टनम् ११७
 'विशेषावश्यकसाध्य' ५००
 विश्वगर्भ २३४
 विश्वनाथ २७७
 विश्वमात्रा २८६
 विश्वसिंह ४४१
 विश्वसेन ४४१
 विश्वामित्र २०७, २२१, २३०, ३१४,
 ३२०
 विश्वामित्रा १४, २०६, ३२२
 विश्वामित्री
 विष्णु ३८२
 विष्णुगया २४०
 विष्णुशुभ्र २५८
 'विष्णुपुराण' २१६, २३७, २५६,
 २६५, २८७, ३२६,
 ३३७, ४३३
 विष्णुप्रयाग २४०
 विसनगर ४६४
 विसावाडा २४५, २८७, ३३१
 विंद २६६

વિંધ્ય ૬, ૭, ૧૩, ૧૩, ૨૫૩, ૨૬૭, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨, ૪૩૪	વૃદ્ધનગર ૩૭૦ વૃદ્ધવાસિરિ ૩૪૩ વૃદ્ધિનગર ૩૩૨ વૃષિણુ ૨૨૪, ૨૨૬, ૨૨૮-૨૩૦, ૨૫૬
વીળપુર-વિળપુર પત્તન ૩૧૩, ૪૦૩	વૃષિણુ-અંધકા ૨૩૧, ૨૪૦
વી. ખી. આઠવલે ૨૪૦, ૩૪૦	‘વૃષિણુદશા’ ૨૨૪, ૨૬૨
વીમ-કેડહીસીસ ૪૭૪	વેકમણ્ડલ ૨૭૨
વીરહામા ૪૪૧	વેકમી ૩૨૨
વીરધવલ ૩૨૦, ૩૩૫, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૭- ૩૮૯, ૩૯૧	વેટસિન ૧૪૬
વીરનામ શેઠ ૩૪૩	વેડોમ્ડ ૧૪૬
વીરનારાયણપ્રાસાદ ૪૨૧	વેણા ૨૬૫, ૨૮૯
વીરનિર્વાણ સંવત ૪૯૨, ૪૯૩	વેણાસા ૩૧૮
વીરપુર ૫૦, ૩૫૭	વેણુ ૨૮૭, ૩૪૧
વીરમ ૩૬૨, ૩૭૬, ૩૮૭	વેણુમંત ૨૩૮
વીરમમામ ૧૬, ૨૬૧, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૩૯	વેણુમાન ૨૮૧, ૨૮૭
વીરમેશ્વર ૩૭૬	વેણુ-વેણ્યા ૩૧૮, ૩૧૯
વીરવર્મતટાકવલ ૩૨૫	વેત્રવતી ૩૨૧, ૩૬૨
વીરસેન ૨૬૨	વેદગર્જારાશિ ૩૭૫
વીરસ્વામી ૩૭૨	વેદભવન ૩૩૨, ૩૩૩
વીસલદેવ ૨૭૬, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૭૧, ૩૭૫-૩૭૭, ૩૭૯, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૦૩	વેરાવળ ૨૬, ૨૮, ૩૫, ૬૭, ૧૦૬, ૩૪૯, ૪૪૪, ૪૮૨, ૪૯૩
વીસલ પંડિત ૩૪૮	વેંગી ૪૫૧, ૪૫૮
વૃક ૨૮૩	‘વૈજયંતીકોશ’ ૪૪૪
વૃત્ર ૩૨૧	વૈજ્ય ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨
વૃત્રાસી ૩૨૧	વૈદર્ભી ૨૨૭
વૃક્કટ ૨૯૬	વૈદિકી સરસ્વતી ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૨૩
	‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’ ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈદનાથ મહાદેવ ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈયમક ૨૭૧
	વૈરસિંહ ૩૬૬

वैवस्वत २५५, ४३२
 वैश्वामित्रि नदी ३६३, ३६५
 वोङ्गला १७७
 वोल्स २७१
 वोनोनस ४७४, ४८८
 वोडा १३, ३२१
 'व्याकरणी-महाभाष्य' २५२
 व्यास २६४, ३६६, ४००, ४६३
 व्रतक्षी ३२१
 व्हीलर १५४
 शङ्क संवत् ४७४, ४८०, ४८१
 शंकारि विक्रमादित्य ४८८
 शकुनिका विहार ३२७, ३३६, ३४२,
 ३४३
 शक्तिदेवी ४६०
 शतद्रु ३२३
 शतधन्वा २२७, २३०
 शत्रुंजय २६१, ३३६, ३५४-३५६,
 ३६५, ३७३, ३८१
 शक्तल भाग १५१
 शम्भर २७०, ४३४
 शरभांग २६४
 शरभांगश्रम २६३, २६४
 शर्याति २०३, २०६, २५५, २५६,
 ४३२, ४३३
 'शस्यपर्व' २६३, ३१४, ३२७, ३२६
 शशमिंदु २२४
 शहरिया ४५८
 शंकर ४५५
 शंकरगणु ३६५
 शंकराचार्य २४१, ३३८

शंभ ३४३, ३८६
 शंभद्रप, शंभपुर ३७३
 शंभेश्वर, शंभेसर ३७२, ३७३,
 ३७५
 शंभोद्धार २५, २४०, २४२, ३३८
 शंभुप्रसाद ह. देशाई ३३८, ३६१
 शाकल ३३६
 शाङ्गिउल्य ४५८
 शातवाहन ३२१
 शामशास्त्री ५०१
 शामलाण ३३५, ३७५
 शारदापीठ ३३८
 शार्कराक्षि ४५३
 शार्याति ४८-अ, २०४, २०५,
 २३६, ३३७, ४३२, ४३३
 शालिवाहन ४६०, ४६७
 शाल्व २२८, २३६, २४०, २५४,
 २५६
 शाद्वदेश २१३
 शाह भूतड ३४६
 शांभायन २७८
 शांडिल्य ४५३
 'शांतिपर्व' २८८
 शांतिफल ३६५
 शांतिसागरस्मरि २६२
 शांतिसुरि ३६६
 'शिक्षा' २५८
 शिभि ३८५
 शिन्धरदक ३६४
 शियालकोट ३३६
 शिरवाणिमा ३६४

શિરોહી	૩૩, ૪૭, ૩૦૭	શીલાંકદેવ	૩૫૪, ૩૭૨
શિલા	૨૮૯	શુકિતમાન	૨૮૮
શિલાહાર	૪૦૧, ૪૦૧	શુક્લતીર્થ	૧૫, ૨૪, ૩૮૩
શિવ	૩૩૫, ૩૮૨, ૩૯૮	શુલિક	૪૫૨
શિવકપદ્રક	૩૪૮	શુંગ	૨૦૨
શિવપત્તન	૩૫૦	શુદ્રાભીર	૨૬૩-૨૬૫
શિવભાગપુર	૪૮-આ, ૩૯૨, ૩૯૩	શર	૨૨૫, ૨૬૫, ૨૭૧
શિવરાજપુર	૮, ૩૨, ૪૮-આ	શરસેન	૨૨૪
શિવા	૨૩૨	શરાભીર	૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૪૦
શિવાદૈત	૩૮૧	શર્પણખા	૨૯૪
શિવોદ્ભેદ	૩૧૪, ૩૧૫	શર્પરિક	૨૫૭, ૨૯૩, ૨૯૪
શિશુપાલ	૨૨૬, ૨૨૮, ૨૫૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૩૩૯	શેઠી	૧૩, ૩૨૧
‘શિશુપાલવંશ’	૨૮૫	શેણવી	૪૩૭
શિહોર	૧૧, ૩૫૩	શેત્રુંછ	૧૧, ૧૬, ૩૫૫
શિંદે	૪૪૭	શેરયા	૧૭
શીલ	૨૬	શેષાવન	૧૦
શીલગુણસરિ, શીલાચાર્ય	૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨	શેનેય	૨૩૦
શીલાદિત્ય	૧ભો ૫૩, ૨૭૫, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૭૦, ૪૮૧	શેલક	૩૪૫
રળે	૩૬૨	શેલકપુર	૩૪૫
રળે	૨૭૦, ૩૨૫, ૩૪૫, ૩૫૪-૩૫૭, ૩૬૨, ૩૮૧, ૩૮૮, ૩૯૬, ૫૦૨	શેશુનાગ	૨૦૧
પમે	૨૫૯, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૯	શેણ	૨૧૧, ૩૧૭
ફકો	૩૦૫, ૩૯૧, ૩૯૨	શેણિતપુર	૨૨૯
ભમે	૩૮૬, ૪૬૦, ૪૮૧	શેષારિંગ	૩૧૮
શીલાદિત્ય વિહાર	૩૩૫	શેરિપુર	૩૫૪
		શેરિયપુર	૨૩૨
		શ્યામસરોવર	૩૩૫
		અદિકા	૩૬૩
		‘આવકાચાર’	૪૯૨
		આવસ્તી	૨૦૨
		આવાયણ	૪૫૩
		શ્રીક્ષેત્ર	૩૪૨, ૩૬૮

શ્રીધર	૩૪૯	‘સત્યપુરતીર્થકલ્પ’	૩૬૩
શ્રીનગર	૨૪૦	‘સત્યપુર મંડન મહાવીર ઉત્સાહ’	૩૪૮
શ્રીનાથગઢ	૭૪, ૮૦, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૭	સત્યપુર મંડલ	૨૮૦
શ્રીપતિ	૨૭૦	સત્યભામા	૨૨૭ ૨૩૦
શ્રીપાદ કૃષ્ણ ખેલવેલકર	૨૬૪	સત્યમંદિર	૩૩૨
શ્રીપાલકવિ	૩૬૮	સત્યવતી	૨૧૩, ૨૨૧
શ્રીમાલ	૨૭૫, ૪૬૨	સત્યા નાગ્નજિતી	૨૨૭
શ્રીમાલનગર	૩૭૧	સત્રાજિત	૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦
શ્રીમાલપુર	૩૫૨, ૩૭૨, ૩૮૧	સત્વત	૨૩૪
શ્રીસ્થલ	૩૩૬, ૩૬૮, ૩૬૯	સનાળા	૩૫૮
શ્રેયાંસ	૩૫૪	સપ્તગોદાતીર્થ	૨૬૩
‘શ્રીતસુત્રો’	૨૭૮	સપ્તગોદાવરી	૨૭૬
શ્યામ્રય શીલાદિત્ય	૨૬૮-૪૦૦	સપ્તદ્વીપ	૨૫૪
શ્વફલ	૨૨૫	સપ્તર્ષિનો આરો	૩૭૮
શ્વશ્ર	૪૮, ૪૮-અ, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૬૭, ૨૭૨, ૩૨૦	સફરજંગ મ્યુઝિયમ	૧૨૫
શ્વશ્રવતી	૨૭૨, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧	‘સભાપર્વ’	૨૩૭, ૨૩૯, ૨૫૫, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૯-૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૩, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૨, ૩૮૫
પડીર દેશ	૨૭૨	સમાદર	૧૩
સકલદ્વીપ	૩૩૯	સમાધિ	૨૬૨
સગતિપ	૪૦૧	સમિત આર્થ	૨૬૫
સગમતી	૩૧૭	સમી	૩૭૩
સચીન	૨૫, ૫૦	સમુદ્રવિજય	૨૩૨, ૨૬૧
સળેદ	૪૬૪	સરકાર, પ્રો. ૧૪૬-૧૪૮	
સતલજ	૨૬૪	સરખેજ	૩૬૮
સતિયાદેવ	૯	સરસ્વતી	૪, ૭, ૧૨, ૪૮-અ, ૧૬૦, ૨૩૧, ૨૪૩, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૩-૨૬૫, ૨૬૦, ૩૧૩- ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૬, ૩૩૦, ૪૩૪
સત્યક	૨૨૫		
સત્યદામા	૪૪૧		
સત્યપુર	૫૧, ૨૮૧		
‘સત્યપુરકલ્પ’	૩૪૮		

सरस्वती-अनुष्ठा संगम ३१४	संप्रति २११
'सरस्वतीकिंठाभरण्य' २७१, २७७,	संयान ४०१
२८१	संयानपत्तन ४०१
'सरस्वतीपुराण्य' ३१५	संयानमंडल ४०१
सरस्वतीसागरसंगम ३१४, ३१५,	सांडरला ११
३२७, ३२८	सांभड ३१७
सर्वदेव ३८१	सागरानूप २११, ३३८
सलाया २५	सांडोह ४१४
ससोर्ध २०	साण्ड ३३३
सहजिग ४११, ४८१	साण्डा ११, ३३५
सहजिगेधर ४११	सातपूडा ८, १४, १६, ४१, २०४,
सहदेव २५७, २१६, २१८, २७३,	२०८, २८८, २८८, ३२२,
३४२	४४३
सहस्रबिंशर ३१६, ३१८	सात्यकि २२८-२३१
सहस्रात्रयन २८२	सात्वत २२४, २३१
सहस्राब्ज २१६	साहोबिया ६८
सहस्रि-सहस्रि ६, ८, १६, ४१,	साधी ३६३
२१८, २८८, २८८	सानदीया ३३३
संभर-संभपुर ३७३	सायरकांडा ८, १७, ३३, ३४, ३८,
संभेडा १४, १६, १८, ३३,	४०, ४६, ४८, ४८/अ,
१८/आ, ५०, ३८१, ३८४,	११०, ११२, २५३, २७२,
३८५	२७४, ३२०, ३२१, ३३३-
संगपुरी ३५३	३३५, ३७४, ३८४, ४३४
संगमभेदक ४८/आ, ३८४	सायरमती १२, १३, १४, २३, २४,
संगमसिंह २६७, ३४२, ४८३	२८, ४४, ६६-७१, ७४-
संधदाभा ४४१	७७, ७८, ८१, ८४, ८३,
संधवी ४१२	१००-१०२, १०५, १०८,
संनय २५४	१६०, २११, २७२, २७३,
संनय-संनयन ३५३, ४००, ४०१,	३१४, ३२०-३२२, ३७७,
४५८	३८०
संतरामपुर १७	साभरमती ३२०, ३२३

‘સાબમતી-માહાત્મ્ય’ ૩૨૦, ૩૨૧,

૩૩૩, ૩૮૦

‘સામવેદ’ ૪૫૩, ૪૫૮

સામંતસિંહ ૩૬૧, ૩૭૬

સામેત્રા ૪૪૭

સામેર ૩૬૨

સામલા ૫૦

સારણુ ૨૨, ૨૩૦

સારસ ૨૩૪

સારસ્વત ૪૮/અ, ૫૧, ૨૬૮, ૨૭૩

સારસ્વત મંડલ ૨૮૦, ૨૮૧,

સારંગદેવ વાધેલા ૨૭૨, ૩૨૬,

૩૪૭, ૩૪૯, ૩૬૦, ૩૬૬,

૩૭૭

સાર્ગોન ૧૫૭, ૧૬૧

સાર્ગોનિડ ૧૫૫

સાલિગવસહિકા પ્રાસાદ ૩૮૯

સાલેરમુલેર ૯

સાલ્વ ૨૭૦, ૨૭૪

સાવનો ટીંગો ૨૬૦

‘સાહિત્યદર્પણ’ ૨૭૭

સાહંજ ૨૬૬

સાંગણુ ૩૪૮

સાંચોર ૨૮૧

સાંબ ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૯૨

સાંબદ્રા ૩૭૪

સાંબર ૪૭

સિકંદર ૩૬

સિક્કા ૨૫, ૨૮

સિકતા ૨૮૫, ૩૨૪, ૩૨૫

સિથિયા ૨૬૫

સિદ્ધકૂટ ૨૯૧

સિદ્ધપુર ૧૨, ૮૨, ૩૧૪-૩૧૬, ૩૩૬,

૩૬૮, ૩૬૯, ૪૦૩, ૪૬૧,

૪૬૪

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૨૫૯, ૨૭૧,

૨૮૧, ૨૮૨, ૩૧૬, ૩૨૦,

૩૨૬, ૩૫૦, ૩૫૫, ૩૬૨,

૩૬૫, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૮,

૩૭૯, ૩૮૨, ૩૮૮, ૩૯૨,

૪૬૪

સિદ્ધસેન દિવાકર ૩૭૭, ૩૭૪

સિદ્ધિસેત્ર ૩૩૬

સિદ્ધિગિરિ ૩૩૬

સિમલા ૩૧૩

સિયાલક ૧૪૮, ૧૮૯

સિરમુર ૩૧૩

સિરાવાતાનક ૩૬૪

સિરાપૂર ૩૫૦

સિલોન ૮૯, ૪૪૩

સિહોડા ૩૮૭

સિહોર ૩૩૬, ૩૫૩, ૩૫૫, ૪૬૧,

૪૬૪

સિંગતપલી ૧૮૨

સિંધ ૩, ૪, ૫, ૩૫, ૮૨, ૧૦૨,

૧૦૫, ૧૦૬, ૧૩૪, ૧૪૮,

૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫, ૨૭૦,

૨૭૭, ૨૭૮, ૪૩૧, ૪૫૬,

૪૫૯, ૪૮૦

સિંધલ ૩૮૧

સિંધુ ૪, ૫, ૩૬, ૪૪, ૪૮, ૯૦,

૯૫, ૧૦૪, ૧૧૩, ૧૧૮,

११६, १२५, १२६, १२८-	सिंह संवत् ४६०-४६३
१३१, १३५, १३६, १३६,	सिंहद्वितीय ३६१
१४६, १५१, १५३, १५४,	सीता २५८, २६३, २८६, २८३,
१६१-१६५, १६७, १७१,	२८४
१७२, १७४-१८१, १८३-	सीयक ३७१, ३७४, ३८४, ४६१
१८६, १८८, १८९, २५३,	सीरिया १६२, २६६
२५६, २५८, २६३, २६५,	सीहाड ३१८
२६८, २७०, २७२, २७५,	सुअर २६२
२७७, २८५, ३१५, ३१७,	सुअरि २६२
३२३, ३२६, ३३१, ३३२,	सुकन्या २५५
३६६, ३६०, १४८	सुकसादर ३८४
—भीष्म १०३, १०४, १०७, १४७,	सुग्रीव २५८, २६३, २८६, २८०
१४८	सुग्रीपुर १६०
—तीर्थ ३१३, ३१४	सुतीक्ष्ण २८४
—द्वीप २७०	सुनापाडा २६
—द्वेष ४४५	सुदत्ता शैल्या २२७
—नगरी ११०, ११५	सुदर्शन २८४, ३२४
—भद्रा १६०	सुदर्शन तटाक ३४५
—संस्कृति ४३०, ४३१	सुदोष्य २७३
सिंधुसमुद्रसंभतीर्थ ३२६, ३३०	सुनर्भद्र ३१६
सिंधुराज २८६	सुनीतिकुमार बेटरण, गो. ४३१
सिंधुवर्मा २७०	सुप्रभा २३४
सिंह ३६०, ४६१	सुप्रकत ४०१
सिंहस्थ नदी २०	सुपारा २७७
सिंहपक्षिका ३८७	सुलग्ना ३८५
सिंहपुर २७५, ३२०, ३३६, ३५३-	सुलद्रा २२६, २४१, २८६, २८७,
३५५, ४५३	३२६, ३३७
सिंहपुरी ३५४	सुलाक्ष २३४
सिंहवाहु ३५५	सुभतिस्वामी ३२६
सिंहल-संस्कृति ३५५	सुमेर १३७, १५५, १६१
सिंहविक्रम ४६१	सुमेरी १६२

સુમંત્ર	૨૫૮	સુરેન્દ્રનગર	૪૬, ૪૬, ૮૨, ૩૬૩
સુરકોટડા	૧૦૬	સુરેલી	૩૬૨
સુરક	૪૮-અ, ૨૫૮, ૨૬૦-૨૬૨	સુ-લ-અ	૨૬૧
સુરકા	૪૦૨	સુલતાનપુર	૧૮૪
સુરત	૯, ૧૩, ૩૩, ૪૧, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૬-૫૧, ૮૨, ૩૧૬, ૩૬૭-૪૦૦, ૪૫૭, ૪૬૫	સુલથિક	૨૬૨
સુરથ	૨૬૨	સુલવાડ	૪૭, ૨૮૨
‘સુરથોત્સવ’	૨૮૨	સુલેમાન	૪૭, ૨૮૨
સુરપાણ્ય	૧૫	સુવણશુરેહા	૩૨૫
સુરપાણ્યશ્વર	૧૫	સુવર્ણમંજરી	૩૫૮, ૩૫૬
સુરપ્રિય	૨૬૨	સુવર્ણરેખા	૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૫, ૩૪૬
સુરાષ્ટ્ર	૪૮-અ, ૪૮-આ, ૨૫૩- ૨૫૭, ૨૫૬-૨૬૨, ૨૬૫- ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨-૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૨, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૫૮, ૪૦૨, ૪૪૬, ૪૫૪, ૪૮૨	સુવર્ણવર્ષ	કર્કરાજ ૩૬૩
સુરાષ્ટ્રક	૨૬૮	સુવર્ણસિકતા	૨૮૪, ૩૨૪
સુરાષ્ટ્રપુર	૨૬૨	સુવિશાખ	૪૪૦
સુરાષ્ટ્ર મંડલ	૨૫૬, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૬૦	સુશીલા માદ્રી	૨૨૭
સુરાષ્ટ્રા	૨૫૬, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩, ૪૦૨	સુષેણ	૨૩૪, ૨૬૦
સુરાષ્ટ્રીન	૨૬૫	સુંદ	૨૮૬
સુરિઅસ	૪૩૪	‘સૂતકૃતાંગચૂર્ણિ’	૨૬૧
સુરિલા	૪૦૦	‘સૂતકૃતાંગ સૂત’	૩૪૫, ૩૫૪, ૩૭૨
સુરપ	૩૬૮	સૂતલ	૨૮૫
		સૂતસેશ્વર	૩૭૬
		સૂયદેવ	૨૨૬
		સૂયપલ્લિકા	૩૬૨
		સૂયાપુર	૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૨
		સૂયાપુર વિષય	૩૬૨
		સૂચ	૪૭, ૫૦
		સેગમતી	૩૧૭
		સેનક	૪૬૦, ૪૬૧
		સેટિકા	૩૨૧, ૩૮૭
		સેટી	૩૨૧
		સેડી, સેડી	૩૨૧

સેરીસક, સેરીસય, ૩૭૫
 સેલ્યુકસ ૨૬૯
 સેવાલિયા ૧૮
 સેસાવન ૨૬૨
 સેનેયો ૨૨૪
 સેમ્બર ૨૭૭
 સૈયદ ૩૪૩
 સોગિયન ૪૫૨
 સોદળી-વાવ ૩૪૭, ૩૫૦
 સોનગઢ ૯, ૧૫, ૩૩
 સોનપુર ૩૫૮
 સોનરેખ ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૬
 સોનવડિયા ૩૫૯
 સોપારા ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૯૩, ૪૪૦
 સોફી એરહાડ ૮૯
 સોમ ૩૨૭
 સોમચંદ્ર ૩૮૯
 સોમજી ઝાપિ ૩૭૯
 સોમનાથ ૫૧, ૨૪૦, ૨૮૫, ૩૭૮, ૩૮૩
 સોમનાથ પાટણ ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૮૨, ૪૩૯, ૪૬૪
 સોમપ્રભ ૨૮૨
 સોમભદ્ર ૩૫૭
 સોમરાજ ૩૪૭, ૪૯૯
 સોમલગિધ ૩૭૯
 સોમાક્તિય ૩૪૮
 સોમેશ્વર ૨૫૨, ૨૮૨, ૨૮૫, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૨૭, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૮, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૯૧, ૪૨૧

સોમેશ્વર પતાન ૩૩૮, ૩૪૯, ૩૫૭
 સોમેસર ૩૪૯
 સોરઠ ૧૦, ૩૪, ૩૫, ૪૮-અ, ૪૯, ૫૧, ૨૫૯-૨૬૧, ૨૬૭, ૩૨૯, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૬૪, ૩૭૦, ૩૭૮, ૪૯૦, ૪૯૧
 સોલી ૪૦૦
 સૌન્દાન ૪૫૮
 'સૌમિકપર્વ' ૨૩૭, ૩૩૭
 સૌભ ૨૩૬
 સૌભનગર ૨૨૮
 સૌરાષ્ટ્ર ૩, ૪, ૬, ૯, ૧૧, ૧૯, ૨૮, ૩૦, ૩૨-૩૫, ૩૯-૪૨, ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૪૮-અ, ૪૯, ૫૧, ૫૩, ૭૦-૭૨, ૭૪, ૭૮-૮૧, ૯૦, ૯૨, ૯૭, ૧૦૧-૧૦૩, ૧૦૫-૧૦૭, ૧૧૦, ૧૩૧, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૪, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૪, ૨૨૪, ૨૫૧, ૨૫૯-૨૬૧, ૨૬૮, ૨૭૯, ૨૮૪, ૨૯૦, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૬૯, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૬૦
 સૌરાષ્ટ્રિકા નારી ૨૫૮
 સૌવીર ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮
 સ્કમ્ભાક્તિય ૩૯૦

रक्षद्वय २५६, २८७, ३२४, ४७६
रक्षद्वय ३७१
'रक्षद्वय' २४२, २६७, २७०, २७६,
२८३, २८५, २८७, २९०,
३१५, ३१६, ३१८, ३२०,
३२२, ३२३, ३२६, ३३०,
३३२-३३५, ३४२, ३४५,
३४७, ३६४, ३६६, ३७१,
३७२, ३७५, ३८०, ३८५,
३८८, ३९१, ३९४, ४०४

रिचवन्सन ३६०

रिचन, लोड ५०५

रतंलतीर्थ ३३३, ३३६, ३४४,
३८७-३९१, ३९४,
४०३, ४६३

रतंलन ३२१, ३८७

रतंलनक ३३६, ३४८, ३८७, ३९४,
४०३

रतंलपुर ३८८, ३९०

रतंलेश्वर ३३३, ३८८

स्त्रोमो २६१, ३४३

स्थापनपत्रिका ३९७

स्थिरमति ३५२

स्थितक २२६, २२७

स्थितक-३ ४६६

हजरा २५

हजरा ११८, १२१, १२४, १२६,
१२८-३१, १३४, १३७,
१३९, १४२, १४८, १५१,
२५१, ४३१, ४३२

हजरा ३८३

हजुरमान ४४६

हजुरमीर ३७४, ३७८

'हजुरमीरमहर्जन' ३१५, ३३४

हरिप्रसाद ३२२, ३३४

हरिप्रसाद शास्त्री २८६

हरिपाल ४६०

हरिसिद्ध माता ३४६

हरिसील ३७४, ३८४, ४०२, ४५६,
४६४

हरिसली ३५५

हरिह ४५२

हरिजन आश्रम ३२०, ३२३

हरिणी ३१५, ३२२

हरिणी-सरस्वतीसंगम ३२७

हरित २३४

हरिप्रसाद शास्त्री ५२, ५३, ६८,
२४२, २६०, २६७, २६९,
२९१, ३४७, ३५१, ३५८,
३५९, ३६१, ३६३, ३६४,
३६५, ३६६-४०१, ४४५

हरिप्रसाद २५२, ३७१, ३७६

'हरिप्रसाद' १६५, २०३, २२३, २३७,
२३८, २५१, २५५, २५६,
२६१, २६६, २६७, २८६,
२८७, २९०, २९१, ३२६,
३४०, ३४४, ३६२, ४३२,
४४२, ४५७, ४६२, ५००

हरिप्रसाद ४५७

हरिप्रसाद २७५, ३६२, ४८६

हरिसिद्ध ३७४

हरिहर ३५०, ३८१

हर्नल ४४६

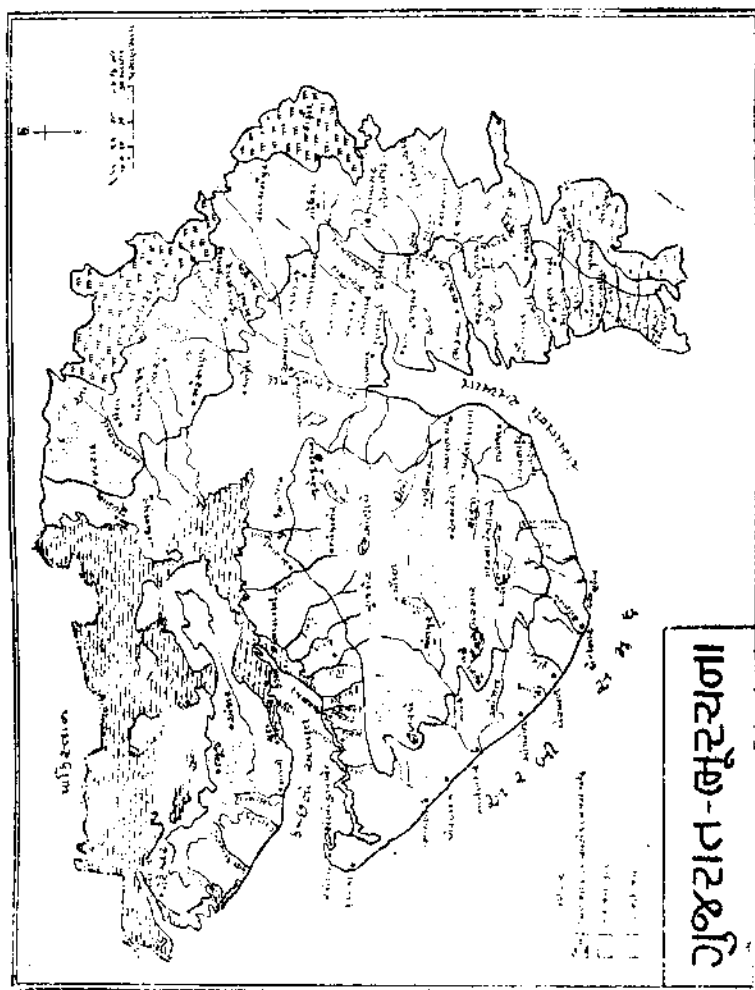
हर्मुज ४६४

हर्मुज २३३, २५५, २६६, ३४४

हर्मुज ३८१, ४८७

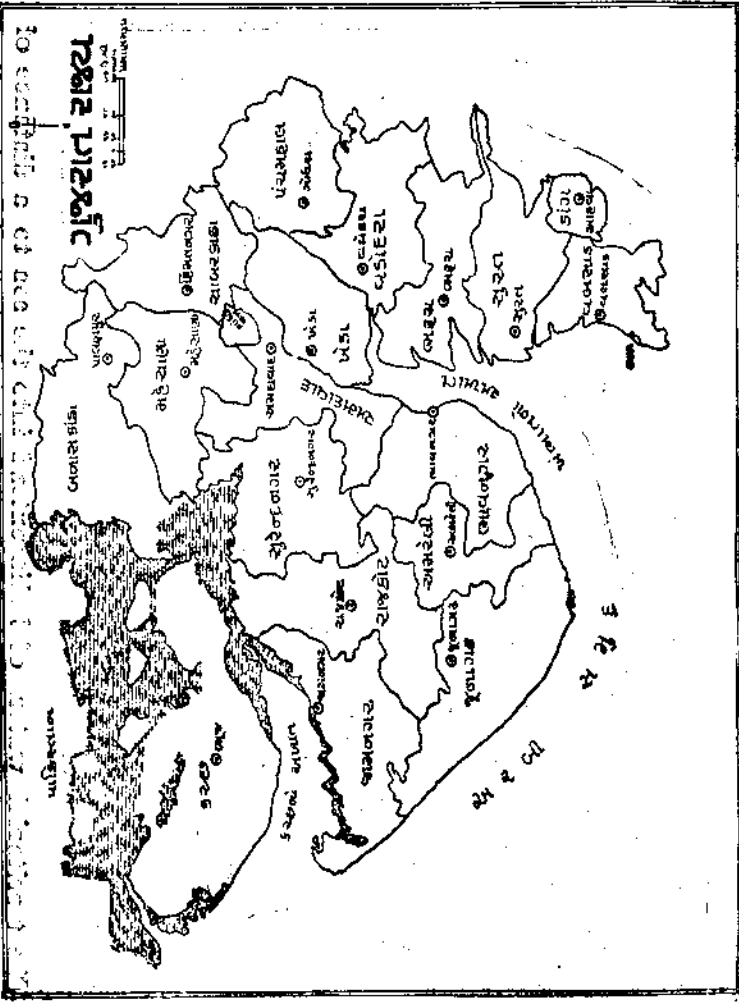
'हर्मुज' २७५, २७६, ४४७, ४४८

હર્ષપદ, હર્ષપુર ૩૭૪, ૩૮૦, ૪૦૨	હિડિંગ્યા ૩૧૫
હર્ષવર્ધન ૨૭૬, ૪૮૧	હિતાધત ૧૫૦
હલ્દુર ૧૯૧	હિપ્રેસ ૧૪૭
હસમુખ ધી. સાકળિયા, ડો. ૬૨, ૬૩, ૨૨૧, ૨૪૧, ૪૪૩, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૬૨, ૪૬૩	હિમવાન ૨૮૩
હરતવત્ર ૨૬૨, ૩૫૩	હિમાલય ૩૯, ૪૨, ૨૧૬, ૨૬૦, ૨૭૪, ૨૮૬, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮
હરતપ્રાહરણી ૩૮૬	હિરણ્યપુર ૩૩૩
હસ્તિકલ્પ ૨૬૨, ૩૫૩, ૩૫૪	હિરણ્યમયી ૩૨૨
હસ્તિકલ્પપુર ૩૫૩	હિરણ્યા ૧૯, ૩૭૪
હસ્તિકુંડી ૨૮૧	હિરસર ૧૩૬
હસ્તિનાપુર ૧૬૨, ૨૦૨, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૧	‘હિંદનો પ્રવાસ’ ૨૮૦
હસ્તિમતી ૩૨૦, ૩૨૧	હિંમતનગર ૧૩, ૩૩
હળધરવાસ ૧૩	હીરણ્ય ૧૪, ૧૯, ૮૧, ૮૨, ૨૬૦, ૩૧૪, ૩૨૨
હળવદ ૪૬૦	હીરપુર ૮૨, ૮૩, ૮૬
હંબમન ૪૦૧	હીરાનંદ શાસ્ત્રી ૨૩૬
હંરથ ૨૫, ૨૮	હીરાલાલ, રા. બ. ૪૪૩
હાટકેશ્વર ૩૩૨, ૩૬૬, ૩૭૧	હીરુયાણી ૪૦૨
હાથમ ૧૦૭, ૨૯૨, ૩૫૩, ૩૬૭	હિંદિક ૨૨૫
હાથમતી ૧૩, ૩૨૦, ૩૨૧	હેમચંદ્ર ૨૫૨, ૨૮૨, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૨૬, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૭, ૩૬૪, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૬૧
હાથીપગા ૩૨૪	‘હેમસુરિપ્રમંથ’ ૩૧૬, ૩૬૩
હાથીભાઈ શાસ્ત્રી ૨૩૬, ૨૪૦	હેમહંસગણિ ૩૭૯
હારીજ ૩૭૩, ૩૮૧	હેરોન ૩૬૭
હારીત ૪૫૩	હેરોલ ૪૫૯, ૪૬૦
હારીતી ૪૫૧	હોળે કુતુબ ૪૨૧
હાલાર ૪૯, ૫૦, ૪૬૦	હોલ ૪૮૪
હાલોલ ૩૬૨, ૩૬૩	હોશંગાબાદ ૭૨
હાફેશ્વર ૧૫	
હાંસોટ ૩૬૬	
હિબરીસન ૪૩૯, ૪૪૪	

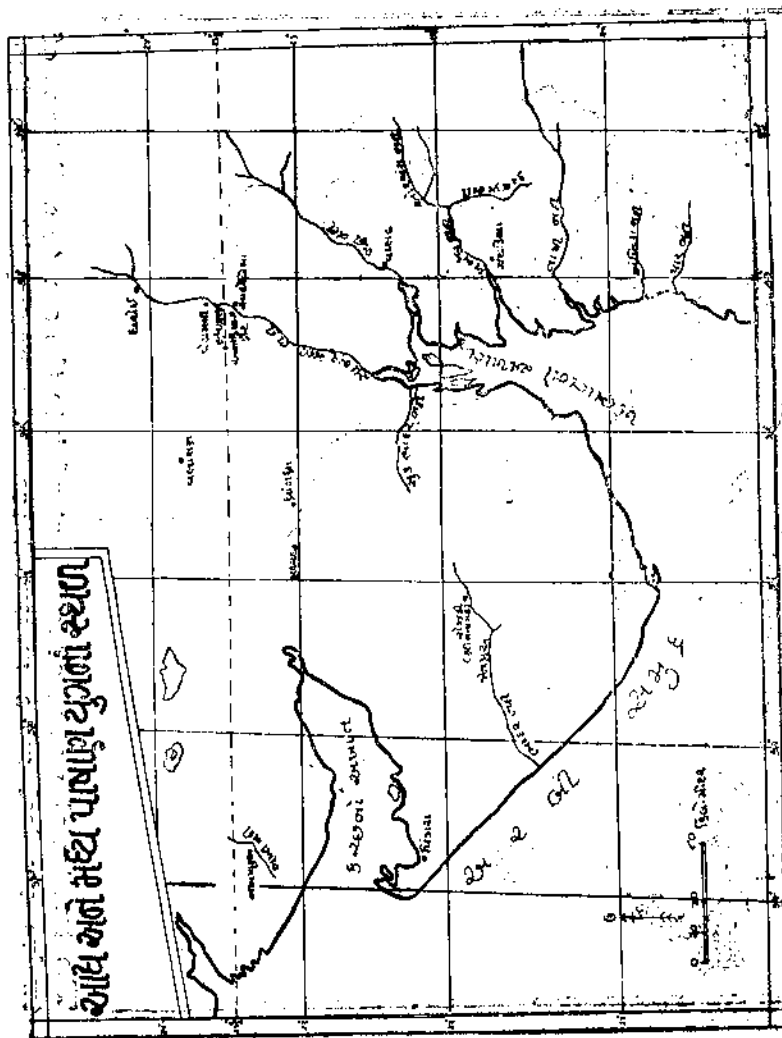

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

1870-1871 THE PROPOSED LINE FOR THE SUBSIDIARY TREATY

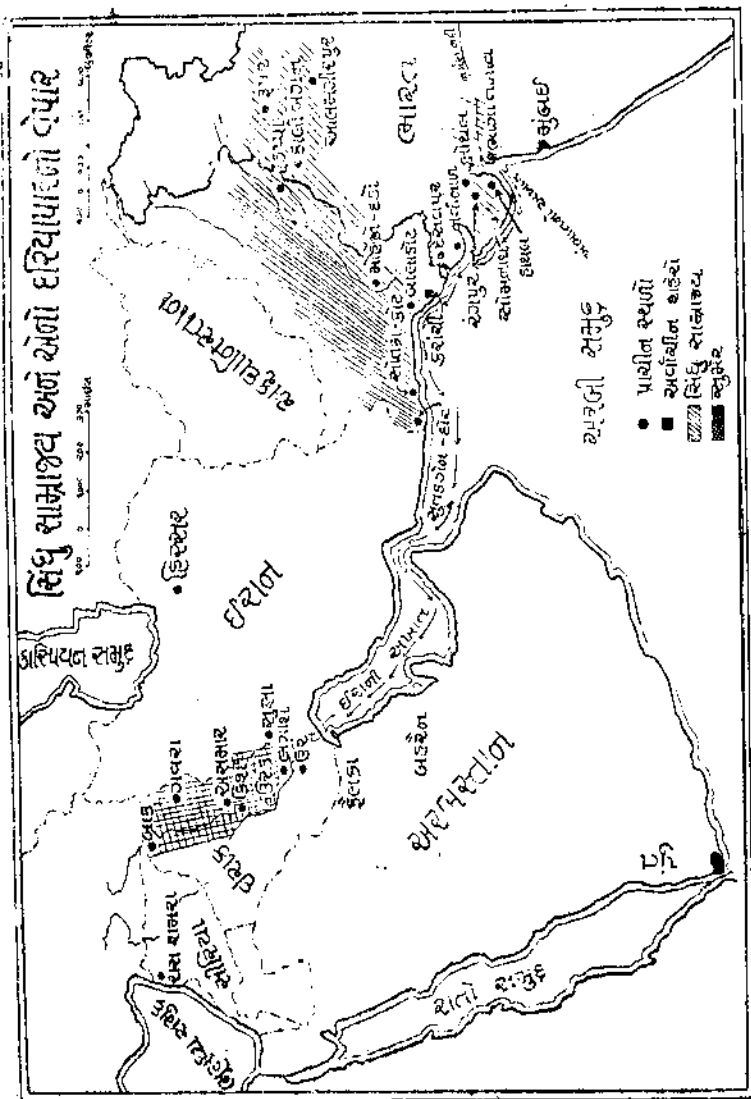

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

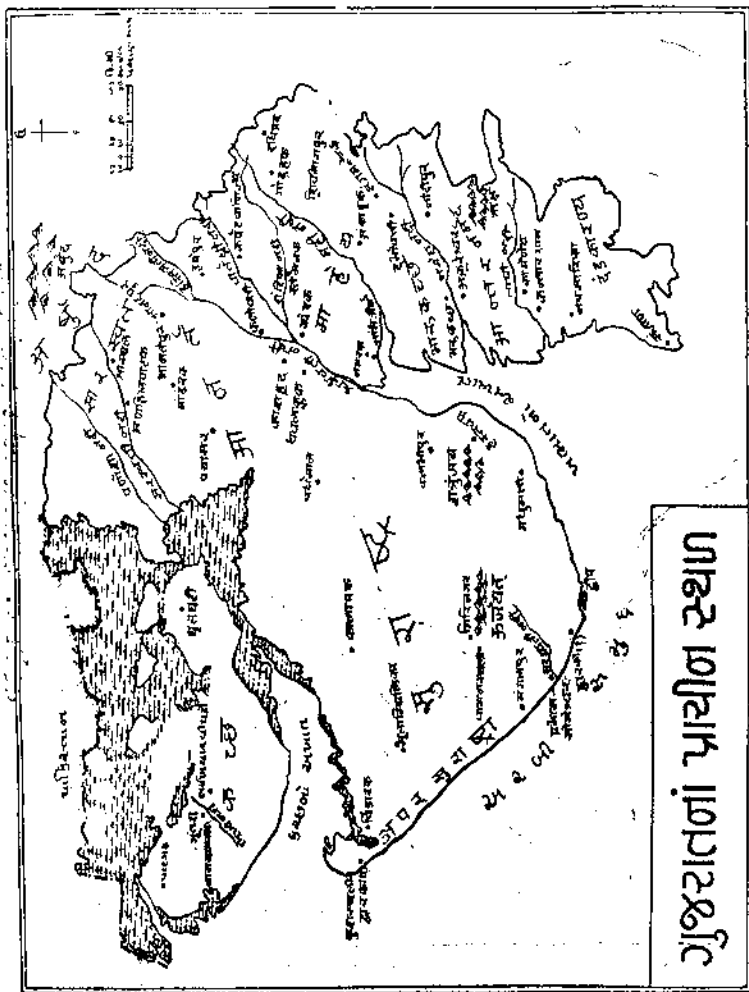

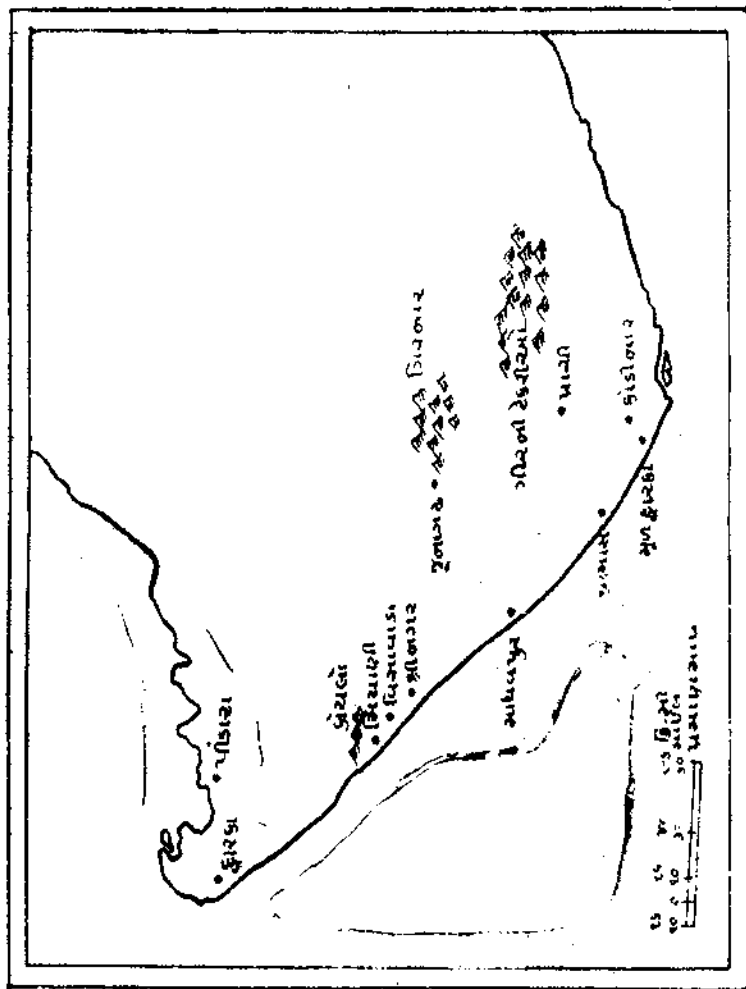
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

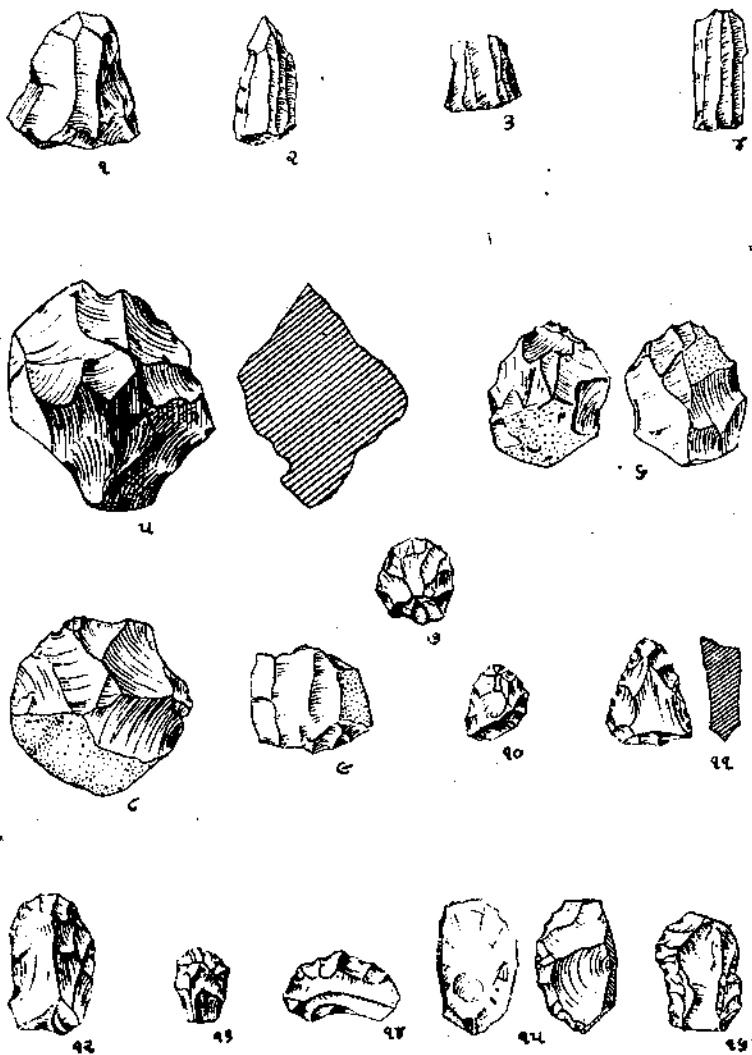
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

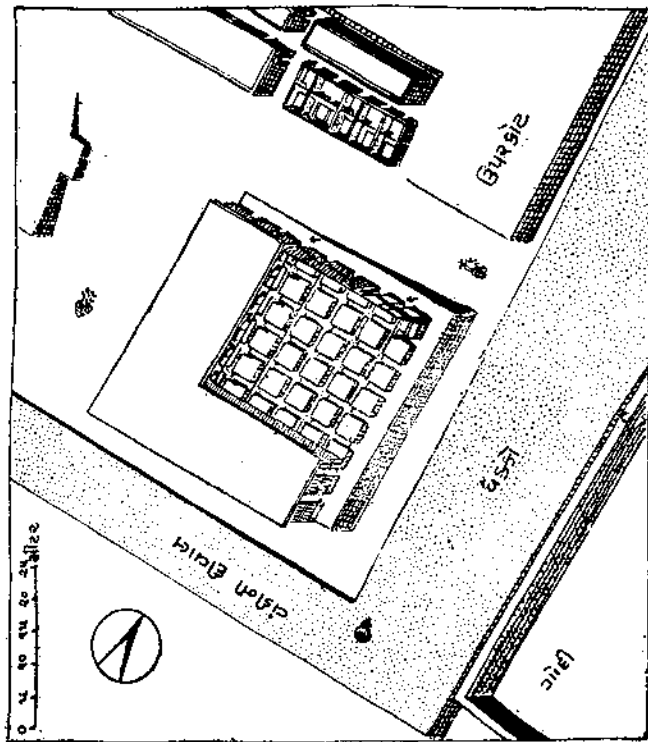
નકશો ૮. દ્વારકાનો ઇતિહાસ કરતાં સ્થળ

સાથે-ઐતિહાસિક ભારત

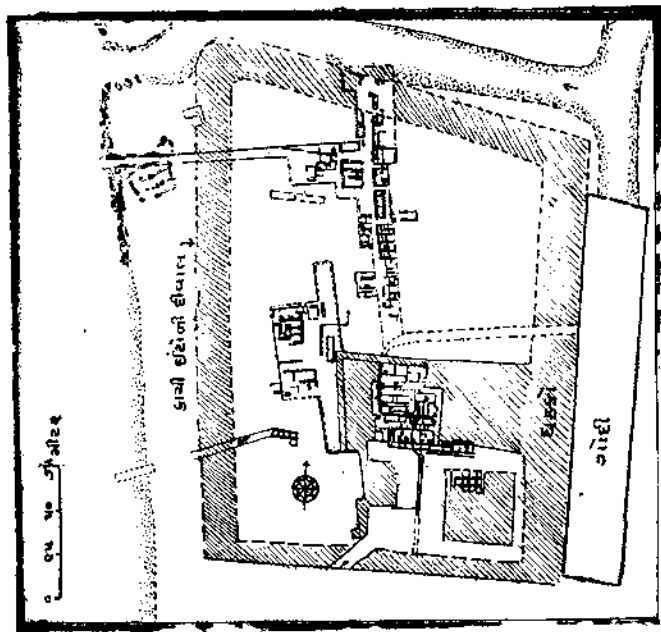
સમય	સૌરાષ્ટ્ર	ઉચ્છ્રાણ	કચ્છ	જામનગર	ભાવનગર	ગોદાવરી	કચ્છ	સાવર	સમય
૧૦૦૦	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર	૧૦૦૦
૧૧૦૦									૧૧૦૦
૧૨૦૦									૧૨૦૦
૧૩૦૦									૧૩૦૦
૧૪૦૦									૧૪૦૦
૧૫૦૦									૧૫૦૦
૧૬૦૦									૧૬૦૦
૧૭૦૦									૧૭૦૦
૧૮૦૦									૧૮૦૦
૧૯૦૦									૧૯૦૦
૨૦૦૦									૨૦૦૦
૨૧૦૦									૨૧૦૦
૨૨૦૦									૨૨૦૦
૨૩૦૦									૨૩૦૦
૨૪૦૦									૨૪૦૦
૨૫૦૦									૨૫૦૦

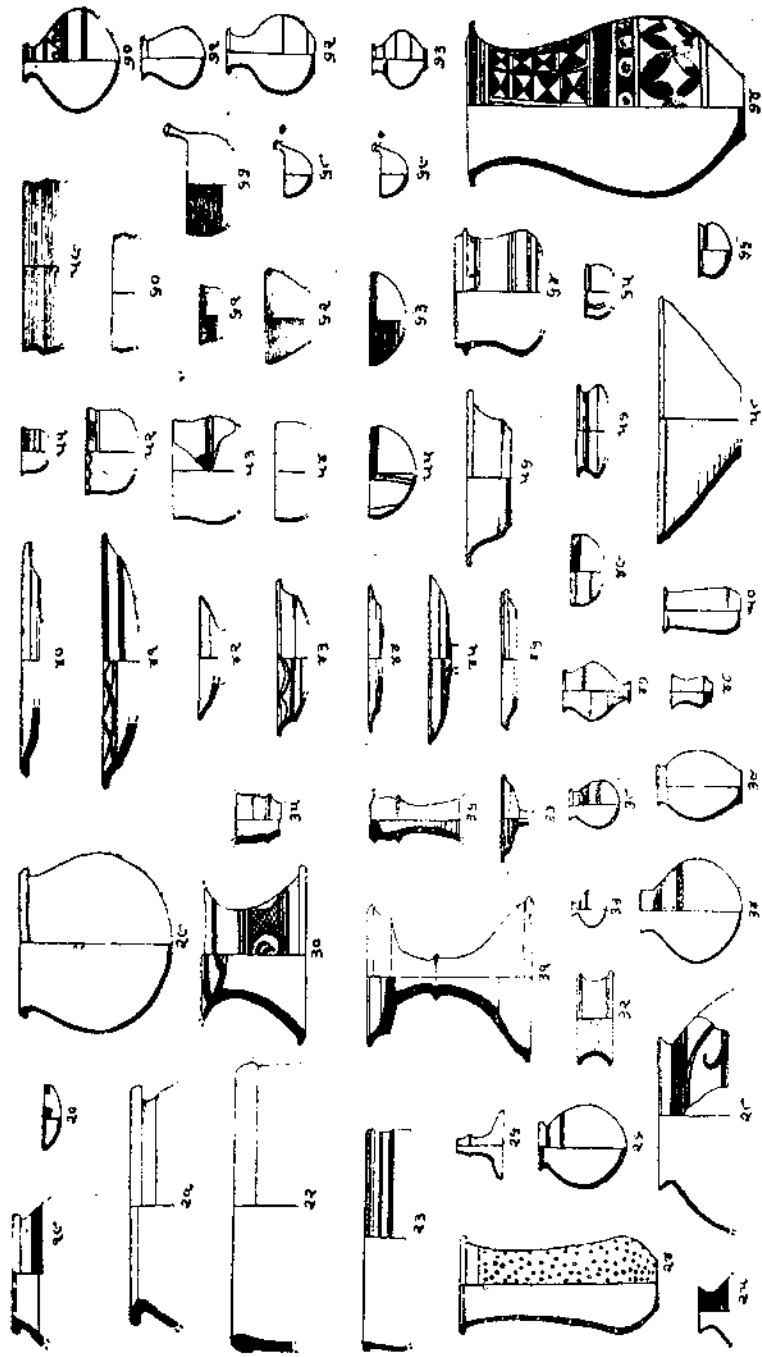
ଆକୃତି ୧ થି ୧୯. ଶତ୍ରୁପାଷାଣ ଉଦାହରଣ

આકૃતિ ૧૮. વખાર, લોથલ

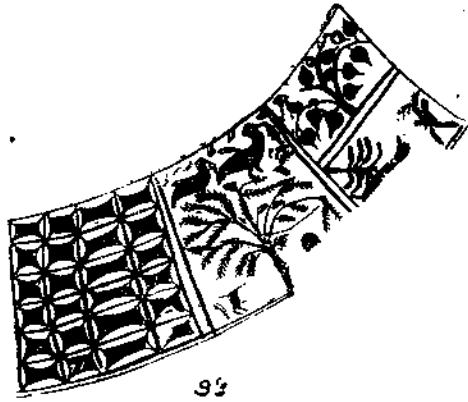
આકૃતિ ૧૭. નગર-આયોજન, લોથલ

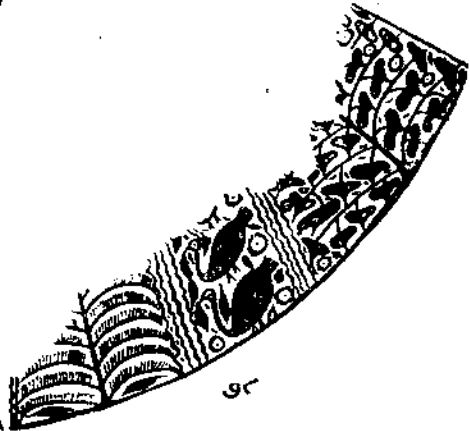
આકૃતિ ૧૯ થી ૭૪. માટીનાં વાસણ, લોશલ

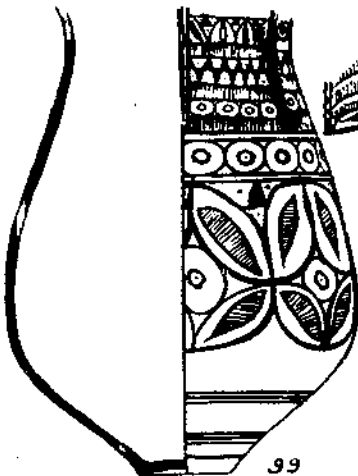
૭૫

૭૬

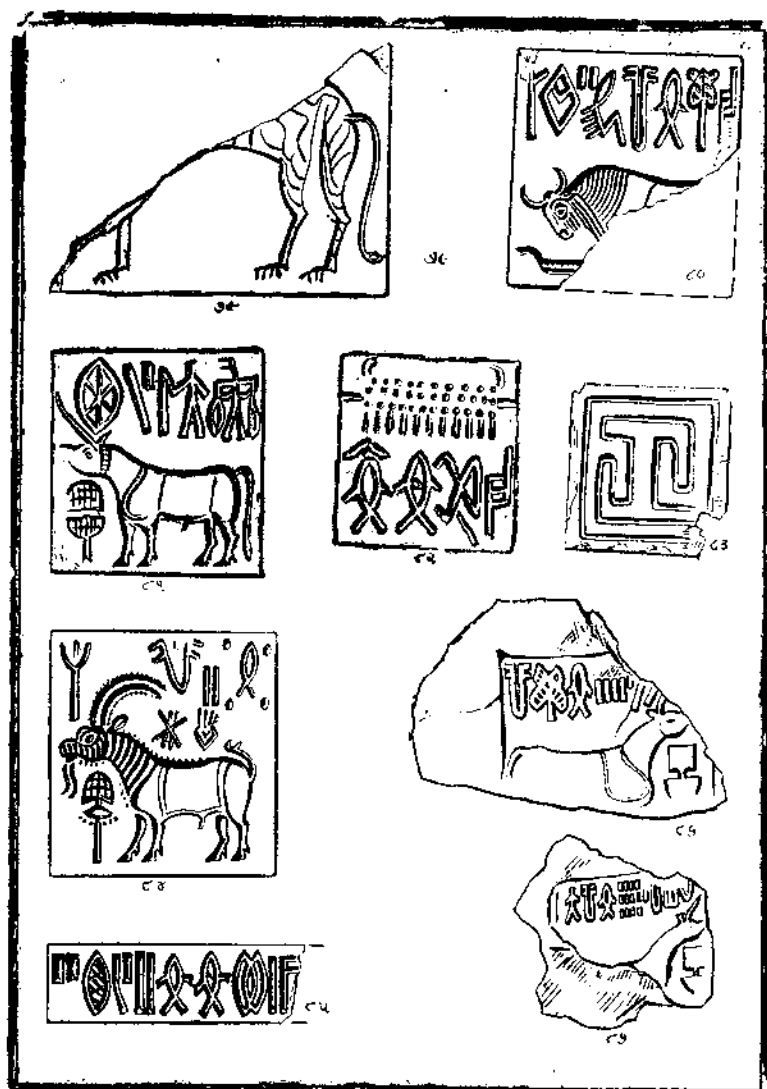
૭૮

૭૭

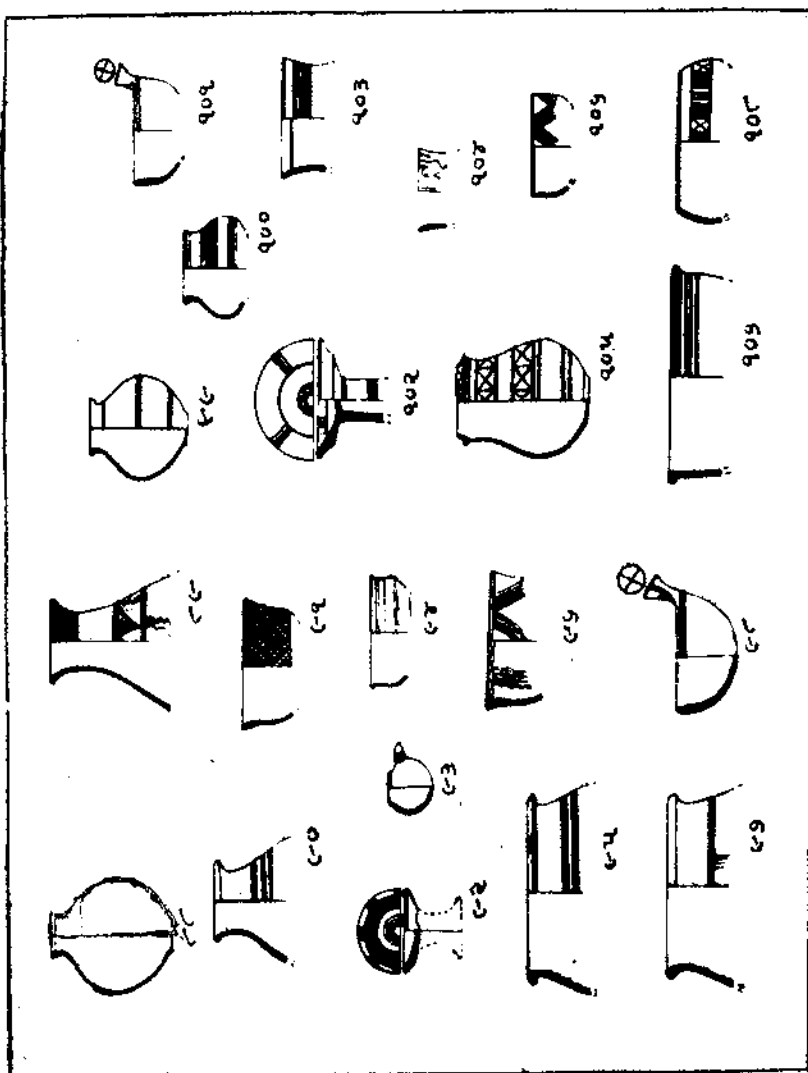
આકૃતિ ૭૫ થી ૭૮. ચિત્રિત વાસણો. લેથલ

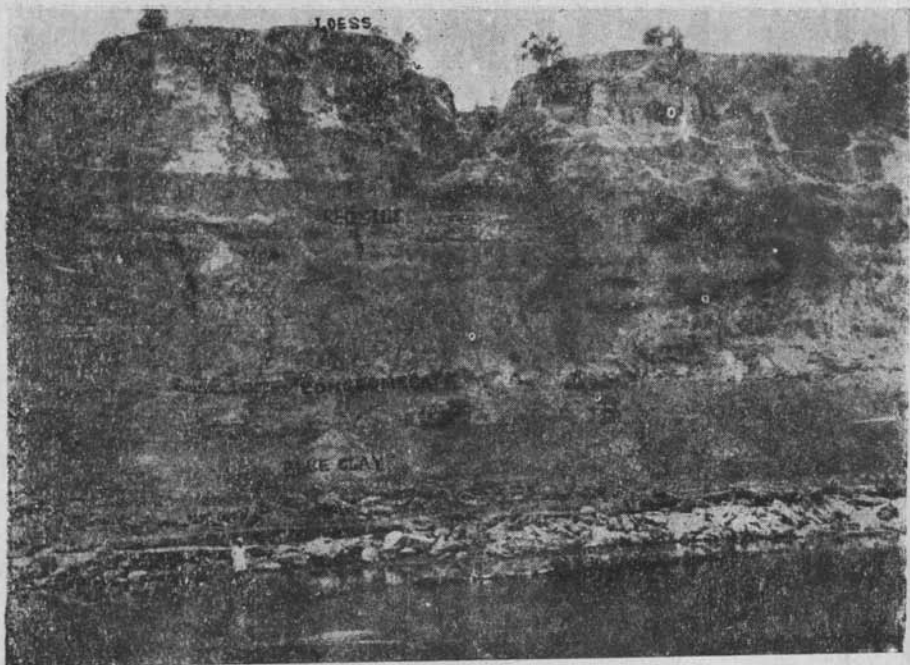

आकृति ७६ થી ૮૭. મુદ્રાઓ, લોથલ

५६:५
आइति
८८ श्री
१०८ → भा
दी नां
वा स
ब्रु। — श
न दी

ચિત્ર ૭

આકૃતિ ૧૦૯ નદીનું દશ્ય (હીરપુરા પાસે)

આ.

૧૧૦

થી

૧૧૧

↓

હા

થ

કું

હા

ડી

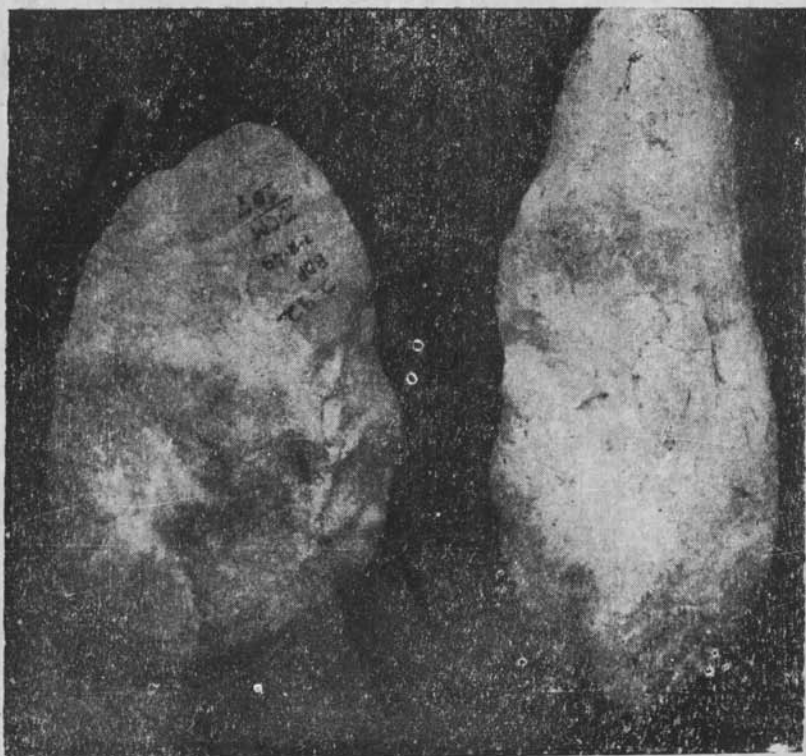
અ

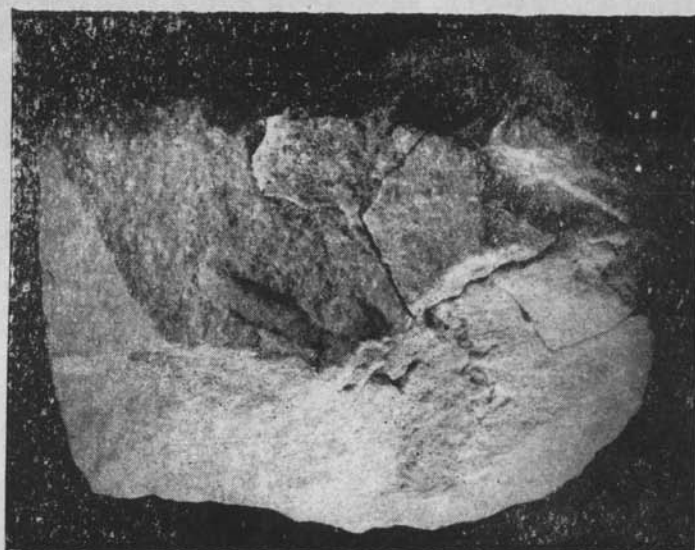
ને

પ

ત

રી

આકૃતિ ૧૧૨. પતરી

આકૃતિ ૧૧૩. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૪. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૬. પતરી અને હાથ-કુહાડી કરજણ,

આકૃતિ ૧૧૭-૧૧૮. પતરી અને હાથ-કુહાડી, રોઝડી

પૃષ્ઠ ૧૦

આકૃતિ

૧

૨

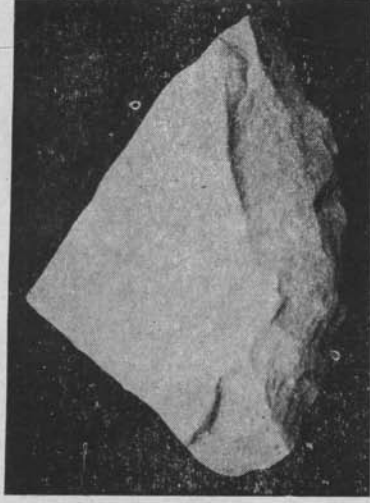
૩

૪

૫

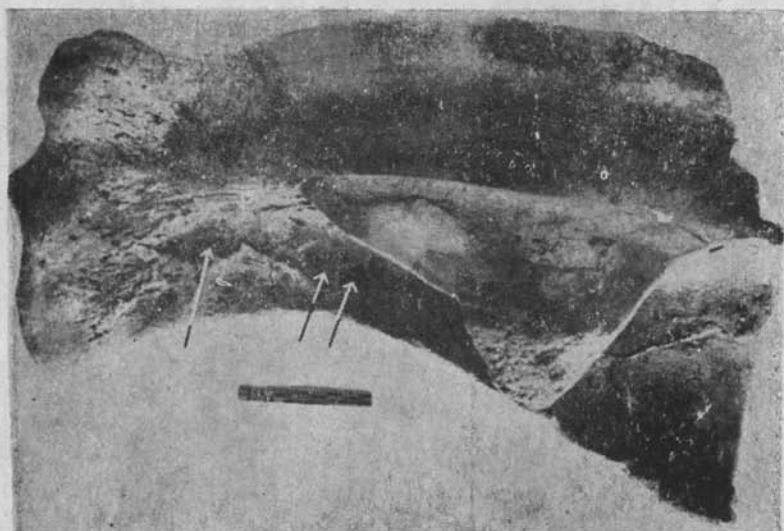
આકૃતિ ૧૧૯-૧૨૦. મધ્ય પાપાણ્ય યુગનાં હથિયાર

આકૃતિ ૧૨૨. ઐકમુખ હાથ-કુંહાડી

આકૃતિ ૧૨૩. રકેપર, કુંહાડી

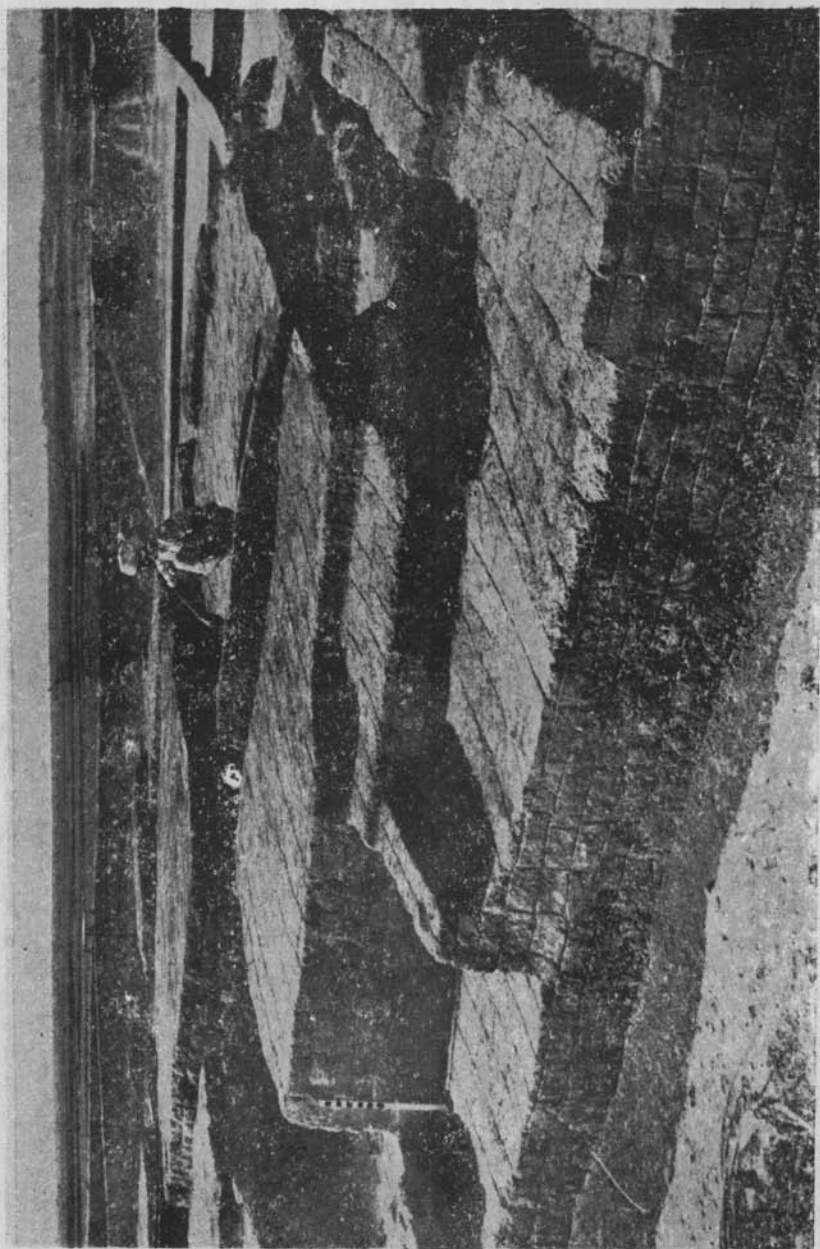
આકૃતિ ૧૨૪. ગે'ડાના ખભાનું હાડકું, લાંઘણજી

આકૃતિ ૧૨૫. સ્ત્રીનું હાડપિંજર, લાંઘણજી

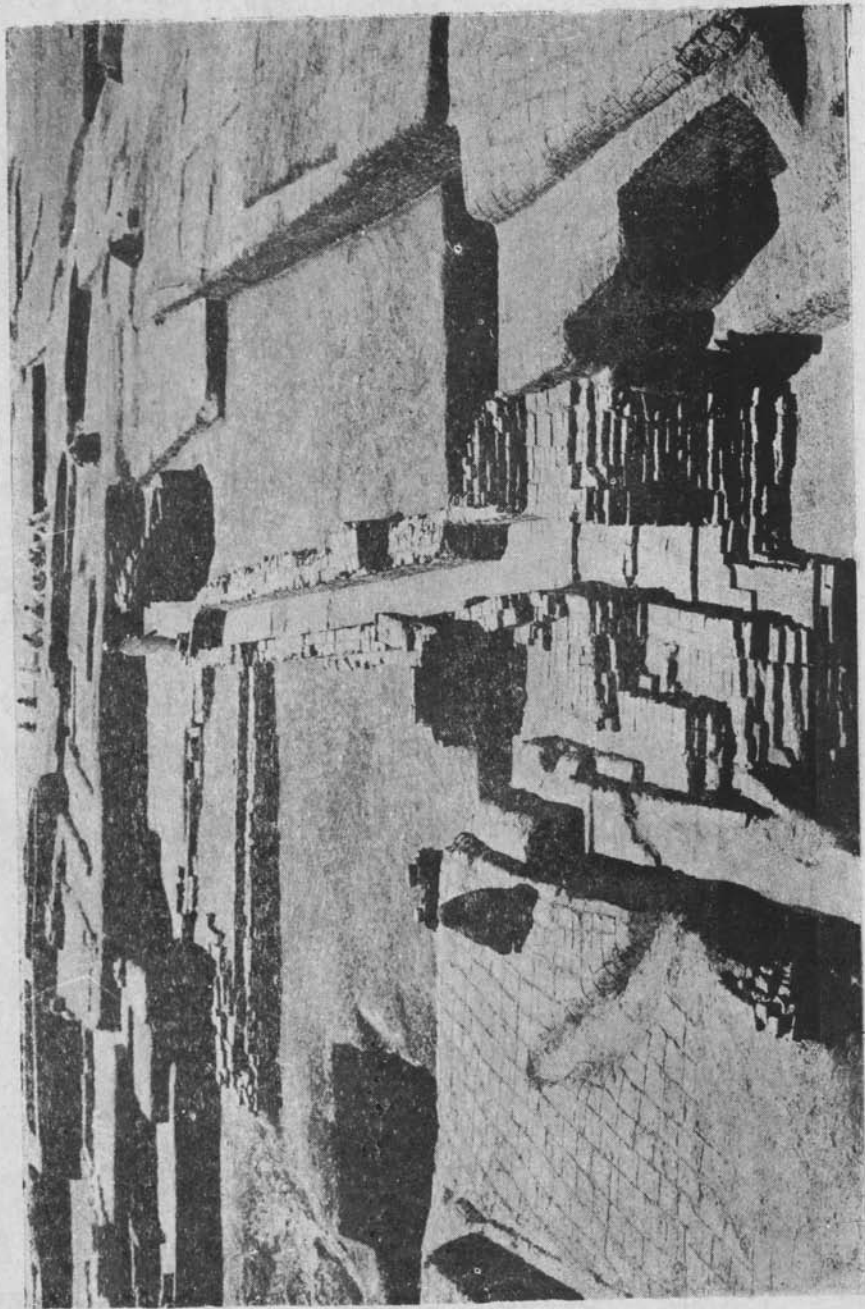

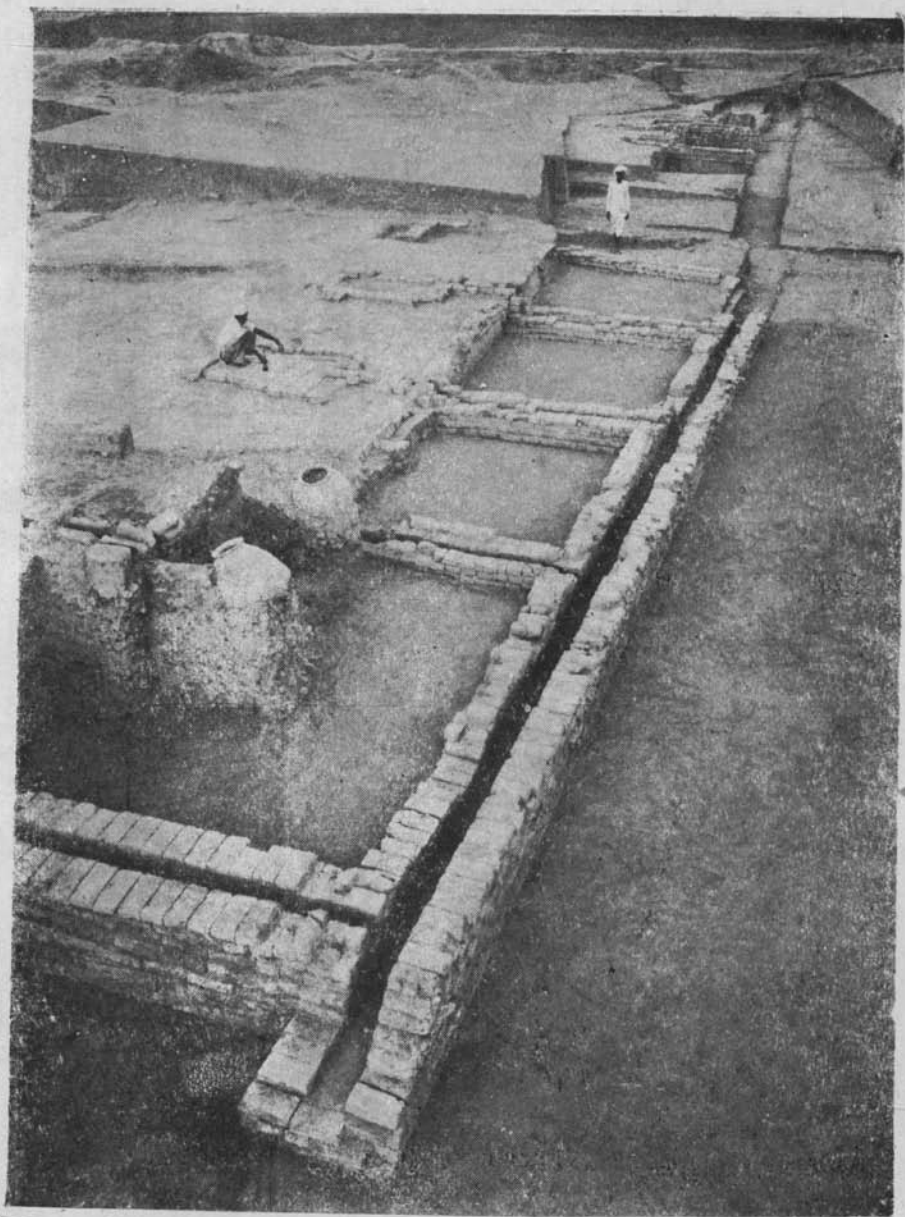
અને તેની પાસે પાણીની ટાંકી

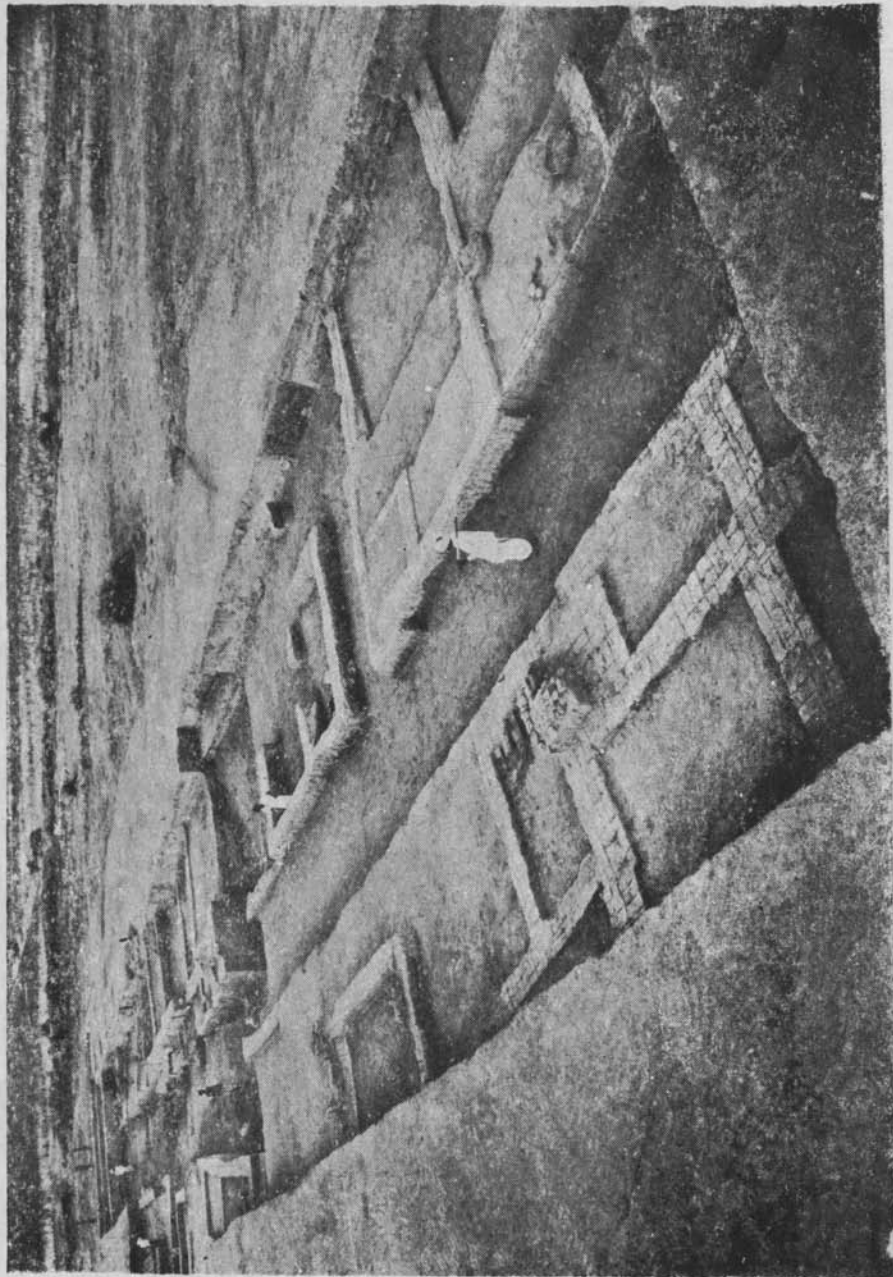
આકૃતિ
૧૨૭.
ગટર
અતે
ખાળ-કોઠી
લોથણ

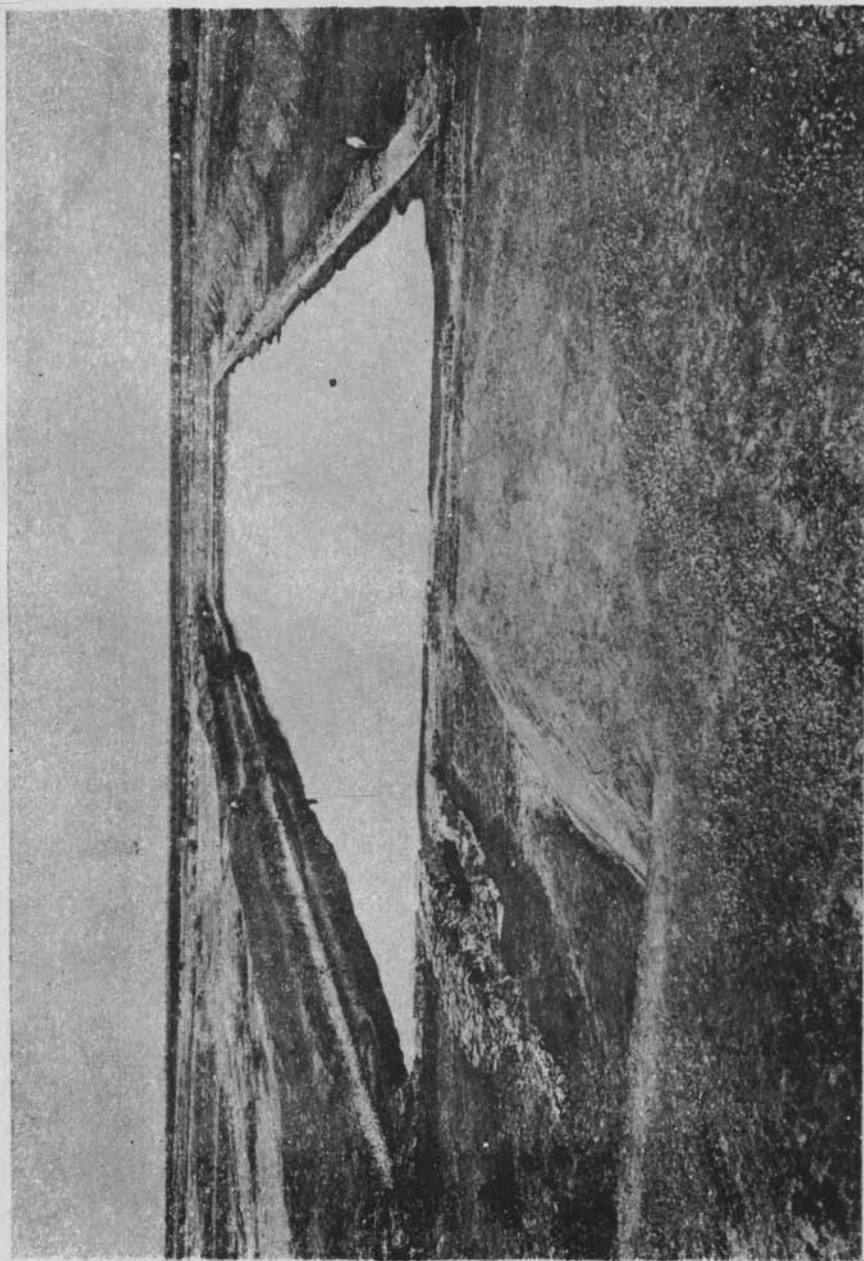

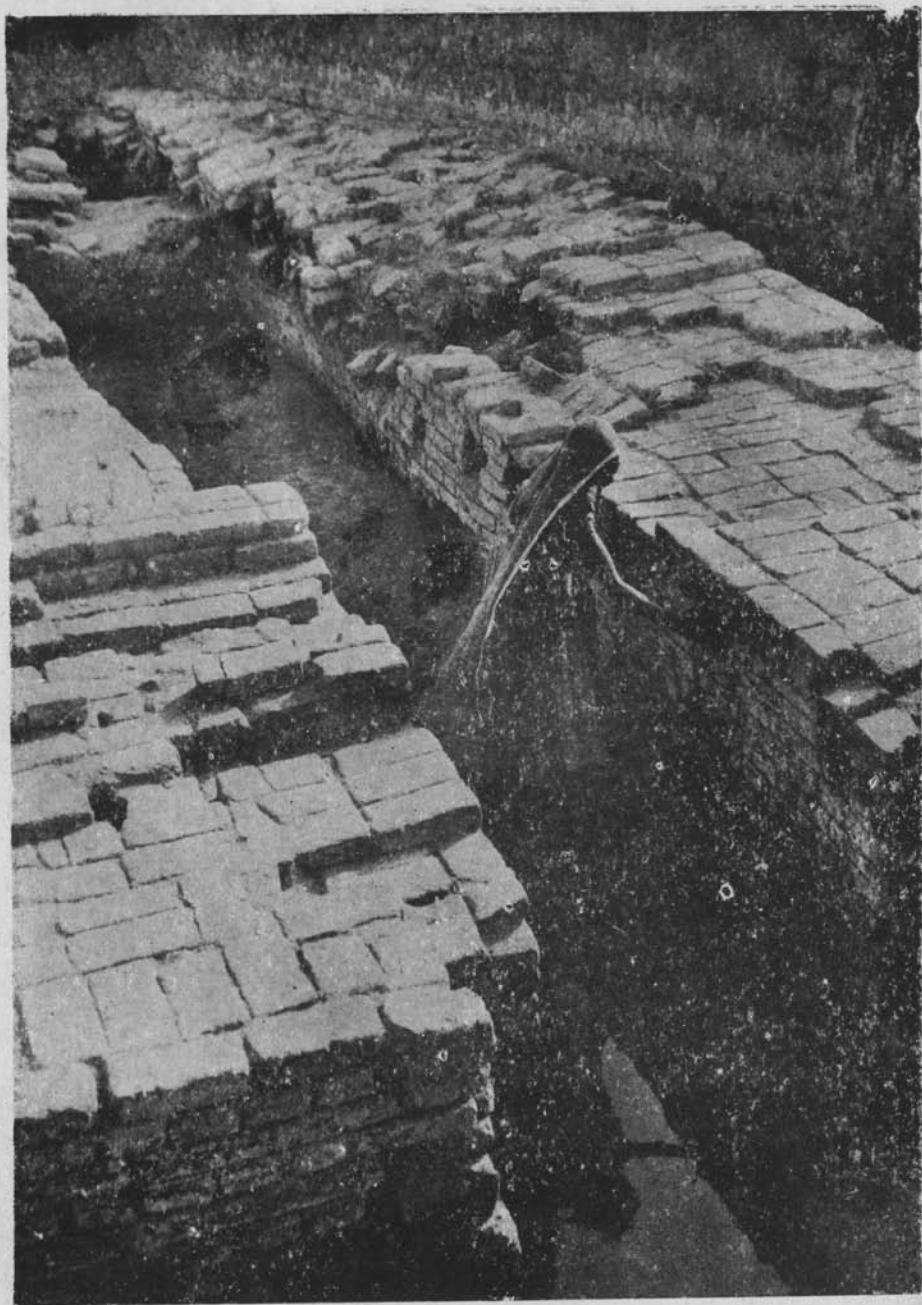
આકૃતિ ૧૨૮. ખાનગી મોરીઓ અને જાહેર ગટર, લોથલ

આકૃતિ
૧૨૯
અનરતો
રતો
—
લોચલ

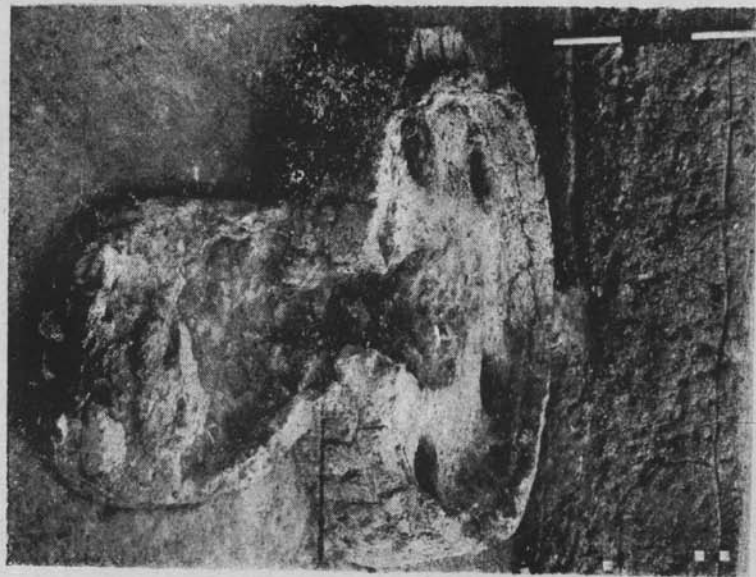
અા િ તિ ૧૩૦.
 ધ ક્ષા — ળા ધ ળ

આકૃતિ ૧૩૧. નિર્ગમ-માર્ગ, ધક્કો, લોથલ

આદૃતિ ૧૩૨. મળકાની ભટ્ટી, લોથલ

આદૃતિ ૧૩૩. ચિત્રિત વાસણ, લોથલ

આકૃતિ
૧૩૪. ચિત્રિત વાસ છોલો અહ

આકૃતિ ૧૩૫. માટીનો પકવેલો ઘૂંમ, લોથલ

આકૃતિ ૧૩૬. ધરાની અખાતની મુદ્રા

આકૃતિ
૧૩૭.
મુદ્રા,
લોથલ

આકૃતિ ૧૩૮. મુદ્રા, લોથલ

આકૃતિ ૧૩૯. મુદ્રા, લોથલ

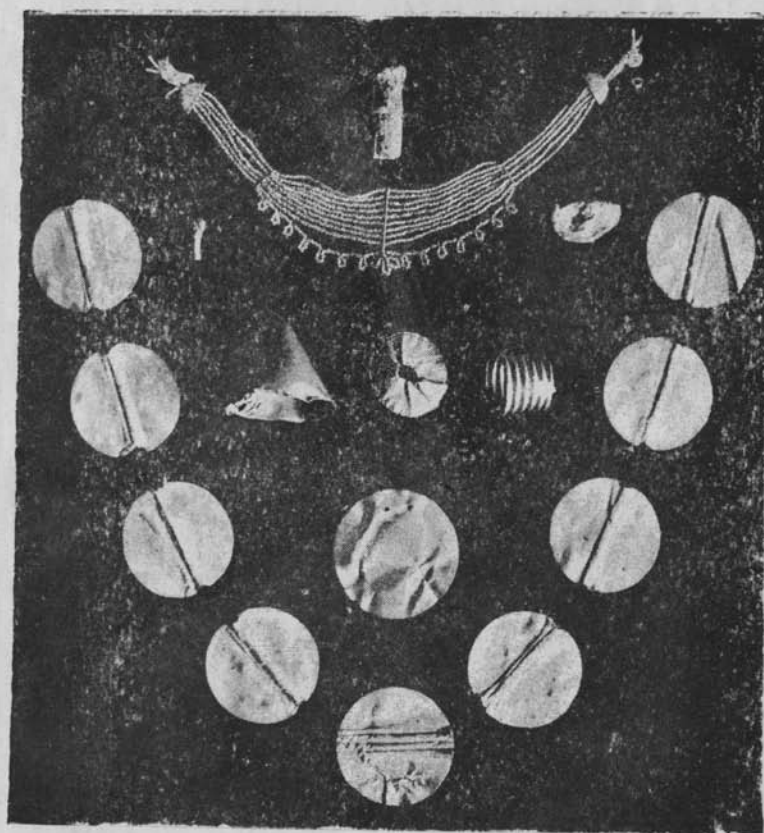
આકૃતિ-
૧૪૦.
મુદ્રા,
લોથલ

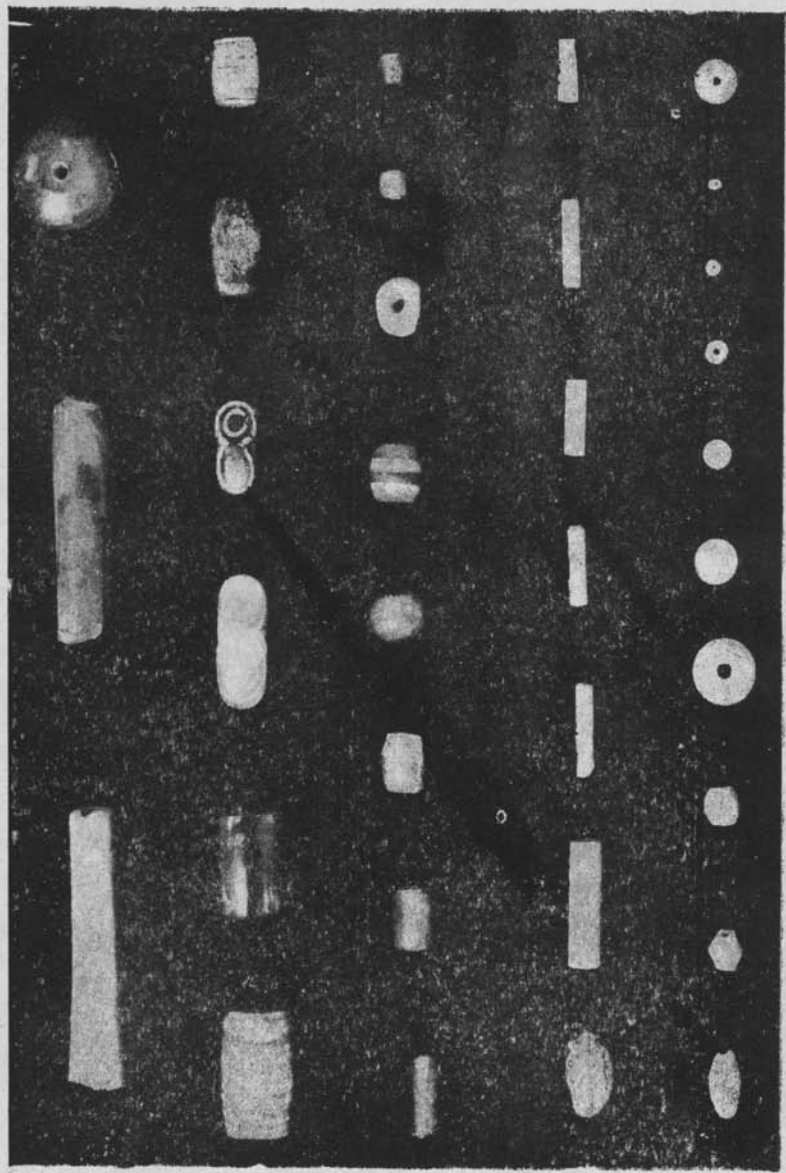
આકૃતિ ૧૪૧. મુદ્રાક, લોથલ

આકૃતિ ૧૪૨. મુદ્રાક, લોથલ

आकृति १४३. सोनाना हागीना, लोथल

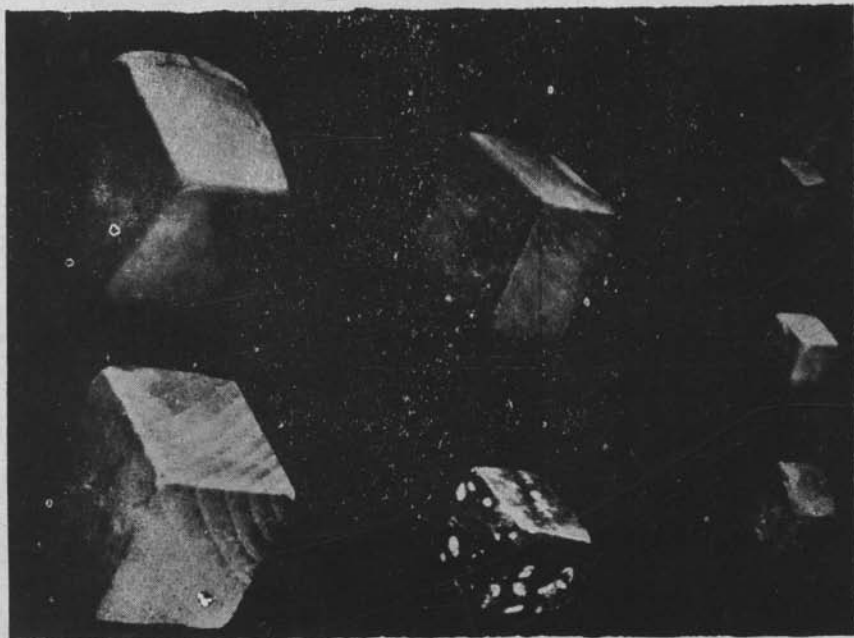

आकृति १४४. मण्डिका, दोधल

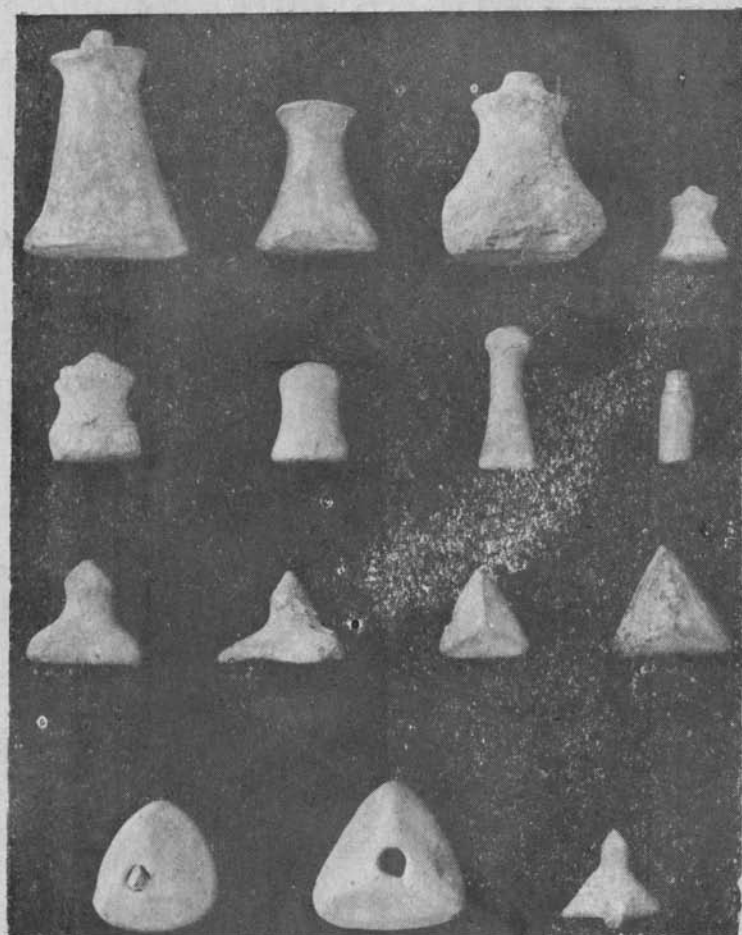
આકૃતિ

૧૪૫.

પ થય ર નાં તો લાં—લો થ લ

આકૃતિ ૧૪૬. તાંબાનાં ઓળરો અને
હથિયારો, લોથલ

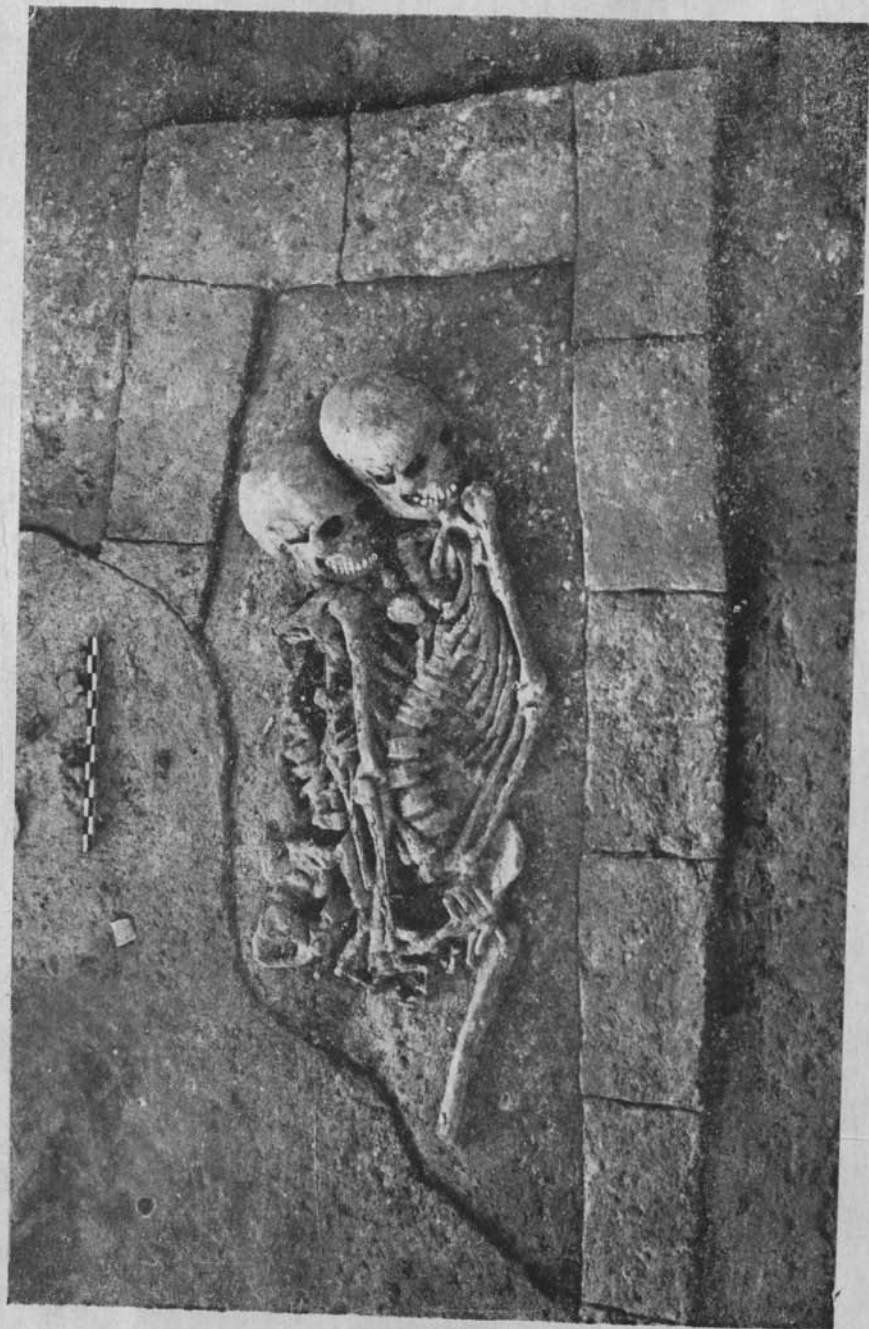

આકૃતિ ૧૪૭. સોગટાં, લોચંદ્ર

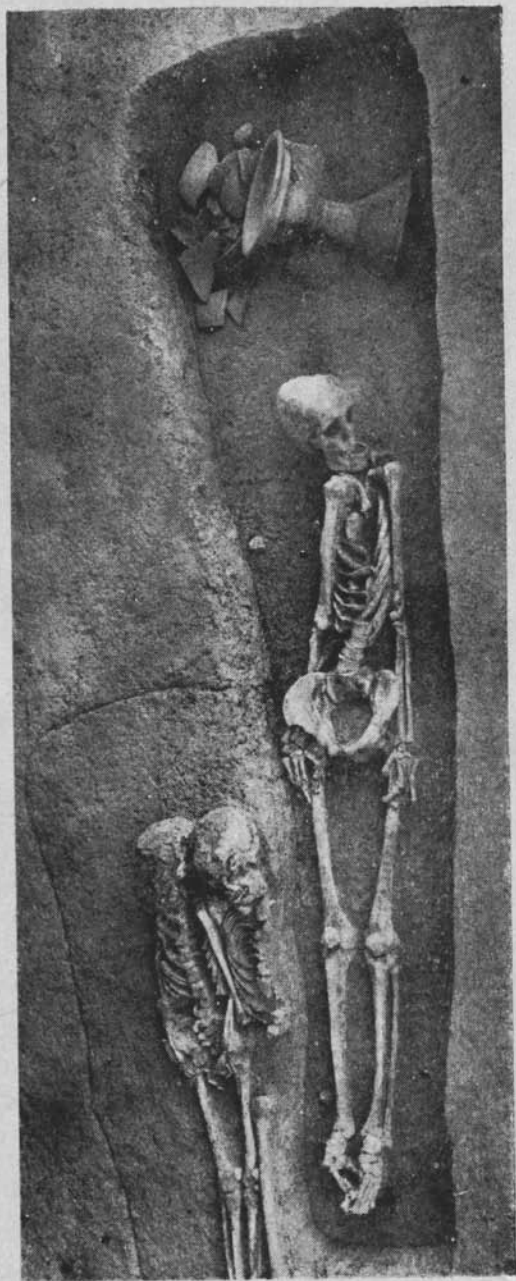
આકૃતિ

૧૪૮.

સે વ યે ન ન ન — લોથલ

આમૃતિ ૧૪૯. ગોશ્વડું અને ગેવડું દક્ષન, લોથાણ

આકૃતિ ૧૫૦. પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોધલ

આકૃતિ ૧૫૧. વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોધલ

ਪਟੇ ੨੬

ਆਰ੍ਥਿ

੧੫੨.

ਮ

ਭਾ

ਤੋ,

ਸੋ

ਹੀ

ਛੇ

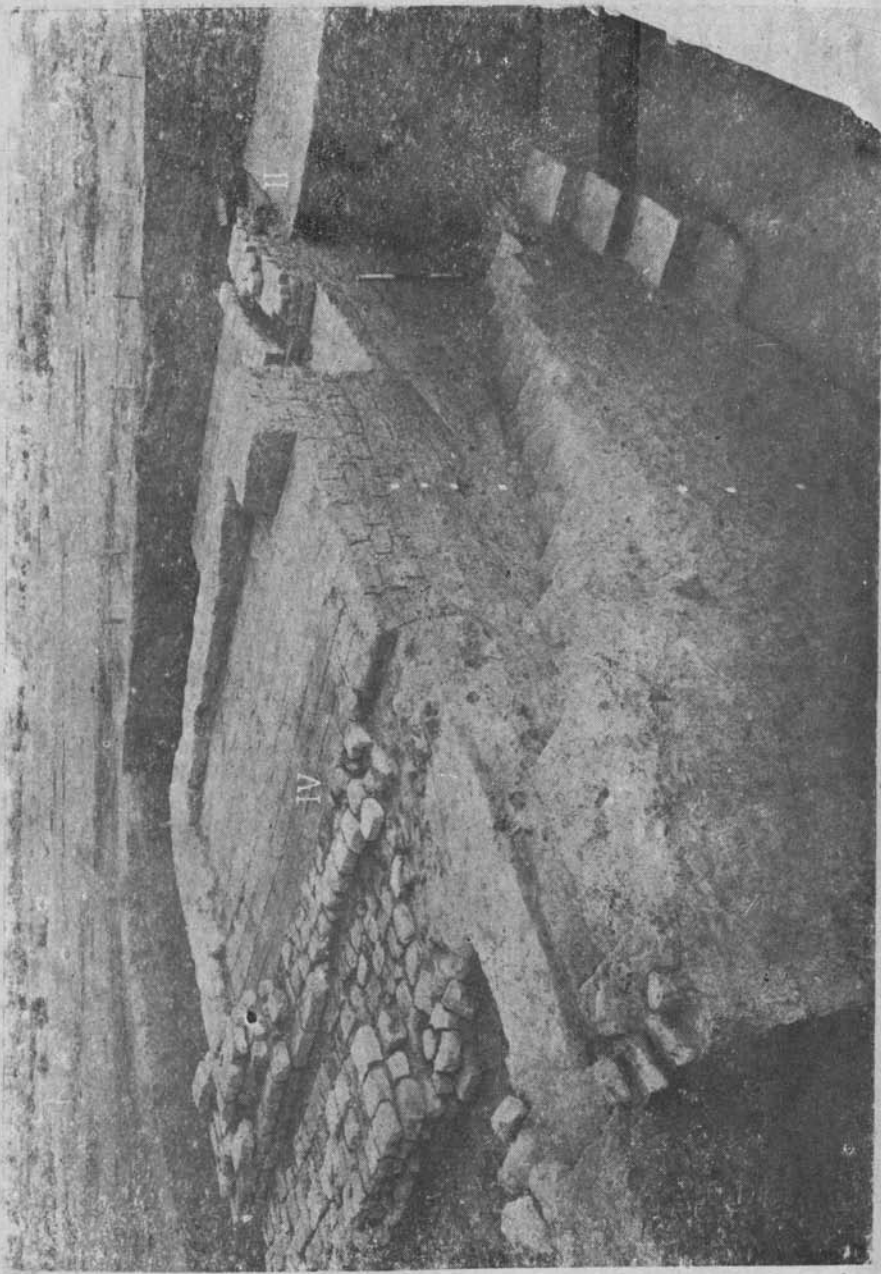
ਵ

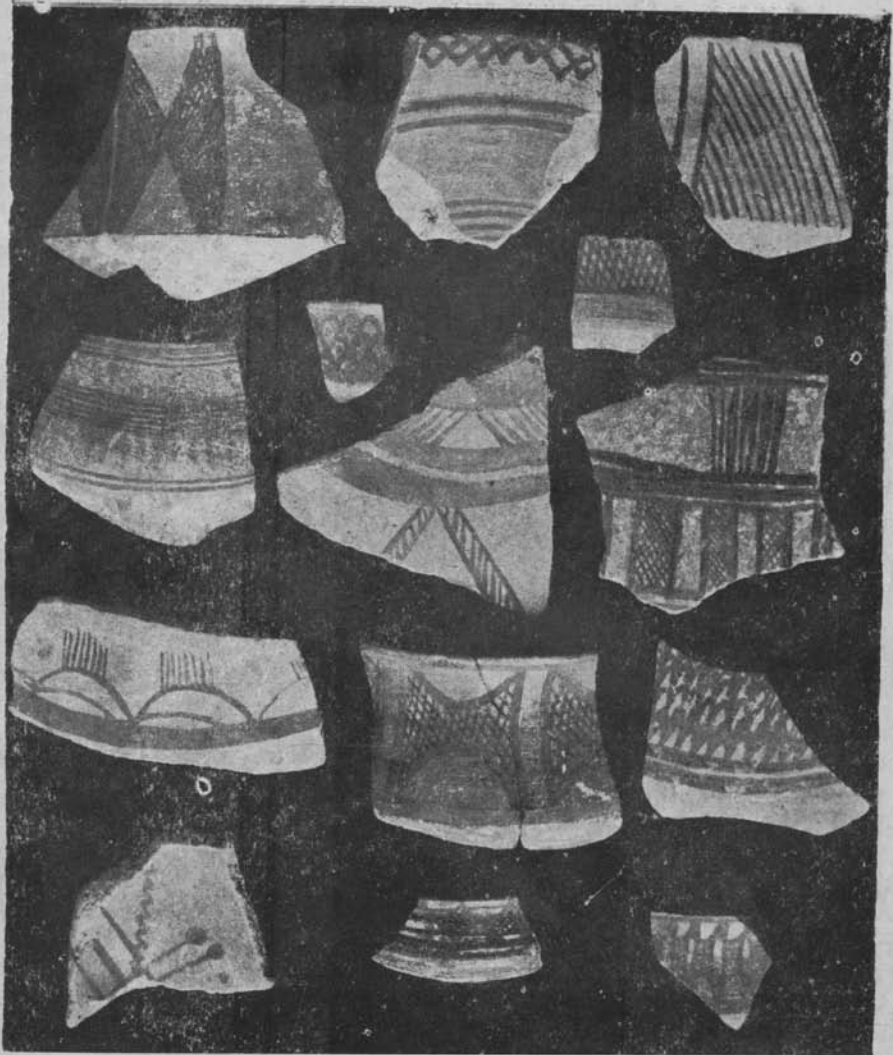
ਨ

੨

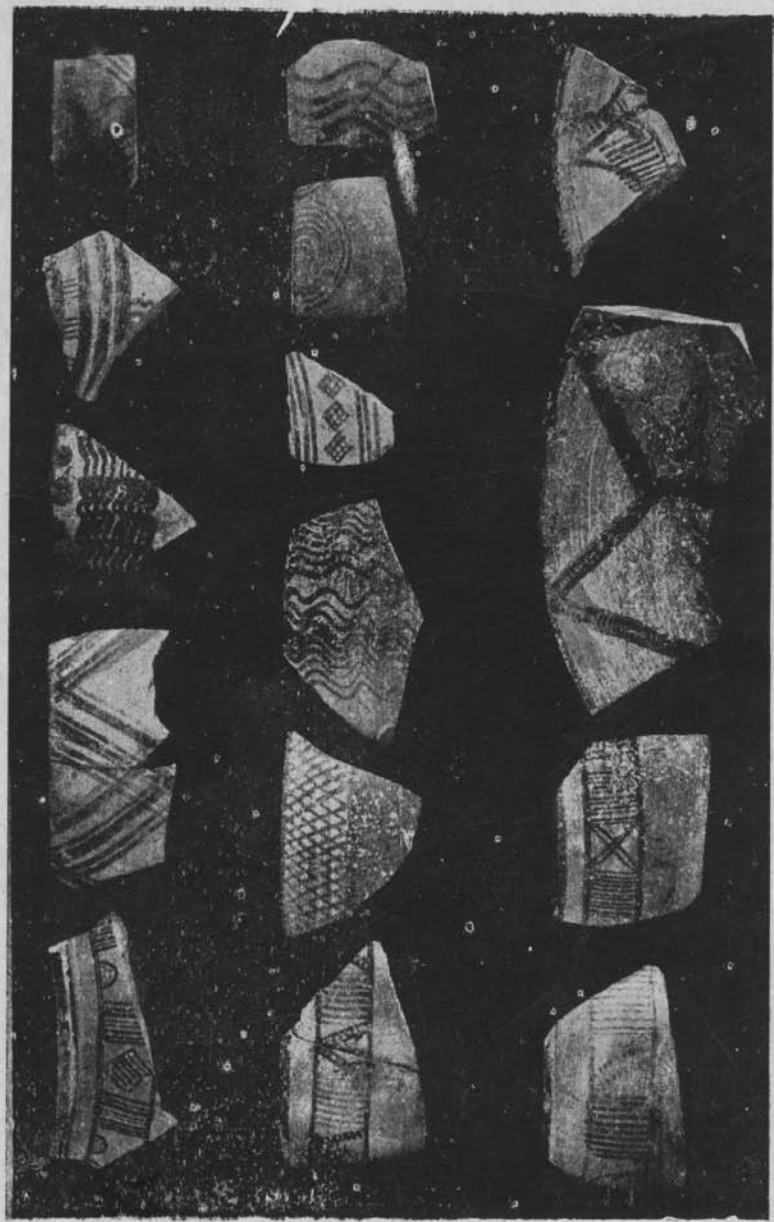
—

੨

आकृति १५३. यण्डतां लाल मृत्पात्र, रंगपुर

आकृति १५४. प्रलास भुपात्र, सोमनाथ

